E62

EOS

Czasopismo filologiczne

Organ

TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

Pod redakcyą

Ludwika Ćwiklińskiego.

Rocznik I. — 1894.

WE LWOWIE 1894.
Nakładem Towarzystwa Filologicznego.
Z drukarni Instytutu Stauropigiańskiego,
pod zarządem J. Puchyra.
Główny skład w księgarni Gubrynowicza i Schmidta.

EOS

Commentarii societatis philologae

editi a

Ludovico Ćwikliński.

Volumen I. — 1894.

Leopoli sumptibus societatis philologae.
Apud bibliopolas Gubrynowicz et Schmidt.

Spis rzeczy.

Alfabetyczny spis omówionych książek i rozpraw.

nia, quae vulgo patebant et usu trita plebeio sensus languescentes et defessos parum excitabant, offendebaturque non vitiis, sed eo potius, quod in voluptatibus hauriendis nonnunquam contra elegantiae leges peccabatur. Homo eruditi luxus ea presertim repudianda esse censuit, quae Molierus in celeberrima comoedia, cui *Le bcurgeois gentilhomme* inscribitur, *„les incongruitès de bonne chère et les barbarismes de bon goust“* appellavit (IV, 1).

Amplissimam vero huius generis insulsitatum descriptionem famosa illa Trimalchionis cena nobis praebet, ubi inter ferculorum aenigmata, Trimalchionis molestas iactationes et ineptissimos iocos convivae paullo subtilioris palati vix a risu sibi temperare possunt. Narratur hic fabula de hominibus, qui de nihilo creverunt atque divitiarum suarum ostentatione aliorum sumptus et splendorem obscurare conabantur. Quanto vero cum fastidio viri, quibus Roma genuina exstiterat parens, in illos adventicios homines, Graeculos aut semigraecos despexerint, aestimare id possumus ex simili contemptu, quo recentiore aevo urbanitatis Parisiensis arbitri alienigenas Croesos persequuntur, quibus nomine *Rastaquouère* quasi stigma quoddam est inussum. Cuius generis hominum origo ad Trimalchionem tamquam ad patrem et exemplar antiquissimum referri potest.

In Satirae vero totius contextu descriptio illius cenae tam amplum tenebat locum, ut iam inde nescio an recte eorum opinioni firmamenti aliquid accrescere statuamus, qui Taciti Petronium libellum hunc conscripsisse suspicantur. Quin enim viro eruditi luxus Trimalchionum ineptiae saepius bilem moverint, fere dubitari nequit. At is, cui Neronis „noctium... ingenia“ innotuerant, ad mores eiusmodi describendos et aestimandos auctor erat maxime idoneus.

Insignis porro „voluptatum scientia“, qualis in Satirae fragmentis conspicitur, multum valet ad opinionem hanc corroborandam. Velim enim animadvertas, non uno loco vulgi voluptates cum contemptu quodam hic commemorari, quibus venustiorum hominum oblectamenta ita opponantur, ut eruditi luxus statim recorderis. Ita quidem ea, quae c. 93 legimus:

„Vile est quod licet...
Ales Phasiacis petita Colchis
Atque Afrae volucres placent palato,
Quod non sunt faciles: at albus anser
Et pictis anas renovata pennis
Plebeium sapit e. q. s. . . . .
Quidquid quaeritur, optimum videtur,“

quamvis Eumolpo poetae cum irrisione quadam tribuantur, arguunt tamen auctorem talium rerum curiosum et hedyphageticorum doctum existimatorem. Idem Neronis elegantiae arbiter emergit quodammodo ex illis, quae in poemate „de bello civili" (c. 119) de luxuria Romae fusius enarrantur.

„Non vulgo nota placebant
Gaudia, non usu plebeio trita voluptas"

legimus ibi v. 7 sq., postea vero a v. 33 „ingeniosae gulae" exponuntur incitamenta. Nonne exaudire nobis videmur vocem Petronii, consilia dantis Neroni, qui „nihil amoenum et molle adfluentia putat, nisi quod ei Petronius adprobavisset"? Similis denique „voluptatum scientia" reconditior in versiculis aliquot deprehenditur, qui a genuino conexu dissoluti quasi disiecta membra poetae in codicibus Vossiano et Bellovacensi nunc leguntur. Nam Scaligeri iudicio, qui magnam eorum partem Petronio, Satirarum auctori, vindicaverat, adstipulati sunt ii, qui recentiore tempore de eadem re disseruerunt. Cf. Krohnii Quaestiones ad Anthol. lat. spectantes (Halis 1887), Baehrensii PLM. IV, p. 36 sqq., Collignon, Etude sur Petrone p. 361 sqq. Sapit igitur eruditum luxum poemation, quod apud Riesium in Anthologia latina n. 479 insignitum invenimus:

Non est forma satis nec quae vult bella videri
Debet vulgari more placere sibi.
Dicta, sales, lusus, sermonis gratia, risus
Vincunt naturae candidioris opus.
Condit enim formam, quidquid consumitur artis
Et nisi velle subest, gratia nuda perit. *)

Praeterea Phalaecios priapeae indolis, quos apud Riesium sub n. 700 impressos legimus, iam Binetus Petronianos esse censuerat; Riesius eius iudicio subscripsit. Atque sententia illa

Foeda est in coitu et brevis voluptas
Et taedet Veneris statim peractae

digna est profecto arbitro Neronianae elegantiae et mire congruit elumbi principis luxuriae. Nimirum candidioris naturae opus iam non sufficiebat ad torpescentes ganeonum sensus excitandos.

---

*) Pro *velle subest* coniecit L. Muellerus: *cultus adest*, fortasse recte. — Cf. de huius carminis Petroniana origine Collignon l. c. p. 375.

Habemus igitur in Satirarum fragmentis quaedam vestigia et frustula eiusdem „eruditionis", qua Tacitus Petronium, Neronis amicum et consiliarium, viguisse contendit*). Quamvis vero longe absim a credendo, his observatiunculis nubila omnino esse discussa, tamen, si aliis et prolatis iam argumentis addantur, eas quoque ad quaestionem solvendam aliquid esse collaturas confido.

II.

Cum in cena Trimalchionis repositorium cum apro pilleato illatum esset, pueri caryotas et thebaicas cenantibus dividere coeperunt. Quo facto Encolpius in multas cogitationes deductus est, quare aper pilleatus intrasset (c. 41). „Postquam itaque, ait, omnis bacalusias consumpsi, decrevi interrogare etc. etc." Haeremus hic in voce bacalusiarum, quae omnes editores et interpretes pariter torsit. Attamen ii recte iudicasse mihi videntur, qui, ut Orioli apud Forcellinium et Georges, hoc nomine edules fructus omnigenos significari contendunt, id quod Germani *Naschwerk* nuncupare solent. Miro autem casu etiam usus nostratium hominum, qui eius modi cenae condimenta (Gallorum *quatre mendiants*), ut ficus, caryotas, nuces uno nomine b a k a l i e hodie quoque designant, rectam interpretandi viam quodammodo commonstrat. Quae quidem vox, unde in Poloniam pervenisset, eruere mihi non contigit; sed de italica eius origine potissimum cogitaverim. Minus vero placet Friedlaenderi opinio, qui in egregia Cenae editione p. 101 Petronii verba ita est interpretatus: „nachdem ich nun alle Möglichkeiten erschöpft hatte" et in commentario p. 230 Buecheleri sententiam commemoravit, qui priorem vocabuli partem cum adiectivo b a c e o l u s (= stultus) cohaerere suspicatus est.

III.

Quae fata post mortem Petronii habuerit Satirarum libellus, quam cito misere mutilatus sit et paene obrutus oblivione, qui denique

*) Auctoris satirae veram indolem lepidissima narrationis ironia luculentissime prodit. Velim animadvertas, quam saepe ineptus ille Trimalchionis luxus „lautitiarum', sive „elegantiarum" nomine designetur. Cf. c. 32: In 'is eramus lautitiis; c. 34: laudatus propter elegantias dominus; c. 47: nec adhuc sciebamus nos in medio lautitiarum clivo laborare; c. 70: has lautitias aequavit cocus. — In Ascylton usque ad lacrimas ridentem unus ex Trimalchionis collibertis acerrime invectus (c. 57): quid rides, inquit, vervex, an tibi non placent lautitiae domini mei?

auctores medii aevi et recentiorum temporum fragmenta illa inspexerint aut imitati sint, haec omnia in dissertatiuncula a. 1893 edita succincte enarravit A. Collignon. (Petrone au moyen age et dans la littérature française, Paris — Nancy 1893). Explicantur igitur ibi controversiae, quae medio saeculo decimo septimo, cum codex Traguriensis in lucem esset protractus, exarserunt inter viros doctos, fusius exponitur, quantopere Cenae Trimalchionis editio princeps, a Frambottio a. 1664 confecta, auxerit famam Petronii. Inter admiratores et imitatores Petronii frustra tamen quaesivi nomen celeberrimi comoediarum scriptoris Molieri, cuius fabula *Le bourgeois gentilhomme* acta est a. 1670. Quod quidem mea opinione silentio praeteriri non debuit. Nam ne id primam, quod in hac comoedia homo a Trimalchionis stirpe oriundus deluditur, insunt quaedam in ipsius fabulae compositione, quae scaenas a Petronio vividis coloribus depictas in mentem revocant. — Cantu, saltatione et omnigenis sonis perstrepunt usque parietes aedium Trimalchionis. „ad symphoniam" affertur ille in cenationem (c. 32), „ad symphoniam" auferuntur repositoria (c 36), mundantur quoque „ad symphoniam" mensae (c. 47); servi eius cantant, licet molestissima exsequantur officia c. 31. 33. 35., denique dominus ipse in balneo diducit os ebrium et „coepit Menecratis cantica lacerare" (c. 73). — Simili vero morbo vel insania laborat Jourdain Molieri. Ab initio fabulae usque ad calcem deverbia cantibus et saltationibus identidem interpellantur, comicus ille senex novicias vestes induit „a la cadance de toute la simphonie" (A. II, 5), coqui, postquam cenam paraverunt, choreae indulgent, ipsam inter cenam cantatur usque ad nauseam. Sicuti enim in domo Trimalchionis artes et litterae condimentum convivii praestant, ita quoque in fabula Gallica artem musicam ad viles has partes detrusam invenies. „*C'est merveilleusement assaisonner la bonne chère que d'y mesler la musique*" (IV, 1). In quarto igitur comoediae actu, qui totus cena expletur, musices haec intemperantia maximos movet tumultus. Molierum vero hac in re secutum esse exemplum nuper inventae Cenae Trimalchionis, admodum est probabile. Quod si recte statui, inter praecipuos Petronii imitatores erit ille numerandus.

Scripsi Cracoviae.

Casimirus Morawski.

De Cn. Naevii patria atque iuris condicione.

Cn. Naevium, Belli poenici auctorem, inde a saeculo XVI praeter Clussmannum et Berchemum omnes, qui de eius vita scripserunt, in Campania natum esse narrant; Clussmannus [1]) atque Berchemus [2]) eundem civem romanum fuisse Romaeque natum esse censent. In eorum numero, qui Naevium Campanum fuisse putant, Baehrius [3]) eumque secutus Schuettius [4]) poetam, Graecum genere, in Campania genitum fuisse suspicantur, ceteri [5]) Mommseno [6]) praeeunte eo potissimum inclinant, ut eundem Latinis quidem ingenuisque parentibus in Campaniae colonia quadam latina natum esse neque tamen civem romanum optimo iure fuisse perhibeant.

Res mihi videtur digna, quae retractetur; nam et genus condicioque poetae, qui genuinae gentilisque poesis romanae conditor vere dici potest, ad origines eiusdem poesis recte aestimandas nonnihil confert, et nuperrime in hac quaestione ea praevaluit opinio, quae etsi ferri potest, tamen non est veri simillima. Neque ego in hac re multa

---

[1]) Cn. Naevii, poetae romani, vitam descripsit cett. Jenae 1843.

[2]) De Cn. Naevii poetae vita et scriptis. Monasterii 1861.

[3]) Geschichte der roem. Litteratur.

[4]) De Cn. Naevio poeta. Herbipoli 1841. Particula prima.

[5]) Bernhardy, Grundriss d. roem. Litt. 5 A.; Teuffel-Schwabe, Gesch. d. roem. Litt. 5 A. I § 95; O. Ribbeck, Gesch. d. roem. Dichtung I, 20; Schanz, Gesch. d. roem. Litt. (Müller's Handb. d. cl. Alterth.) I, 26,

[6]) Roemische Geschichte I, 6 Aufl. Berl. 1874, p. 899*.

novaque argumenta ad convincendos legentium animos apta allaturum me esse confido, sed plerumque eis, quae alii iam protulerant, quasi sub unum conspectum collectis atque dispositis aequis iudicibus sententiam meam probari posse spero.

Ac primum Naevium Graecum non fuisse et nomen et fere omnia, quae de eius vita rationeque poesis ab eo tractatae traduntur, satis declarant. Unde linguam graecam didicerit, nescimus; hoc tamen ex multis vestigiis colligi potest notitiam eius linguae iam antiquitus inter Romanos non adeo raram, inde a Pyrrhi bello etiam vulgatam fuisse. Sed ne in Campania quidem natus esse videtur Naevius, siquidem inde, quod Gellius (N. att. I, 24, 2) epigramma ab ipso scriptum plenum esse s u p e r b i a e c a m p a n a e dicit, nihil eius modi concludi potest. Nam ut perfidia punica (Liv. XXI. 4, 9; XLII, 47, 7; Cic. de leg. agr. II, 35, 95; Florus Epit. II, 11, 11), ita superbia campana (Cic. de leg. agr. II, 35, 95; post red. in sen. 7, 17; Liv. IX, 6, 5; Sil. Ital. VIII, 545) apud Romanos in proverbio erat, unde etiam homo extra Campaniam natus facile plenus superbiae campanae appellari poterat, aeque ac siquis apud nos aliquem plenum subtilitatis atque diligentiae germanae dicat, inde eundem esse Germanum non sequitur. Ceterum superbiam illam Romani imprimis ipsius Capuae urbis incolis imputasse videntur, ita ut si ex Gellii verbis de Naevii patria concludere liceret, Capuae potissimum natus esse videretur.

Sed si aut Capuae aut in colonia quadam Campaniae latina natus esset Naevius, vix fieri potuit, ut hoc ab antiquis reticeretur, cum Livii Andronici, Ennii, Plauti aliorumque huius aevi poetarum patria a Sto. Hieronymo secundum Suetonium satis diserte nuncuparetur. Nonne illud silentium inde ortum esse veri simile est, quod poetarum alienigenarum patria notabatur, Naevii, utpote Romani Romaeque nati poetae, inde ab initio praetermittebatur, quippe quae aequalibus satis nota minimeque notabilis fuisset? Etenim eadem ratione factum esse videtur, ut Catonis maioris, M. Varronis, Lucilii, Ciceronis incunabula memoriae proderentur, Fabii Pictoris, Gracchorum, C. Iulii Caesaris in occulto manserint. Quin etiam Gellius, ut est in omnibus rebus et curiosus et dicax, cum saepius de Naevio scriberet, si eum Campanum fuisse alicubi traditum invenisset, vix sibi temperasset, quominus eam rem accuratius exponeret.

Accedit, quod Naevius Romae ea condicione degisse videtur, ut neque alienis opibus ad vitam sustentandam egeret, neque cuiquam civi romano iure concederet. Suetonius libri de grammaticis

cap. 1 eximit eum satis diserte ex numero poetarum semigraecorum, quos Romae primos grammaticam docuisse refert, neque usquam quicquam traditur, quod eum quaestum aliquem fecisse aut operam suam lucri causa locasse indicet. Quae cum de Livio Andronico, de Ennio Plautoque memoriae mandarentur, vix fieri potuit, ut de Naevio, qui nobilitati in odio fuisset, non proderentur. si re vera ita fuisset. Livius Andronicus atque Ennius in clientelam nobilium sese receperunt, de Naevio non solum nihil eius modi accepimus, sed etiam pluribus antiquorum scriptorum testimoniis (Gell. N. A. III. 3, 15; VII, 8, 5; Pseudoasc. ad Cic. Verr. act. prim. 10, 29; Hieronym. chron ad an. 1816=201 a. Chr) edocemur, eundem liberius in nobilissimos potentesque Romanos carminibus invehi solitum esse. Ac faciebat quidem centum fere annis post idem C. Lucilius, Suessa Aurunca ortus. fecitque impune, eques tamen erat Romanus Scipionisque Aemiliani amicitia protegebatur.

M. Varro teste Gellio (N. A. XVII, 21, 4) Naevium primo punico bello stipendia fecisse memoriae prodidit; unde necessario quidem non sequitur, veri simile tamen est eum legionarium militem fuisse, quoniam in sociorum auxiliis eum militasse Varro non adnotavit. Adde quod Gellius (N. A III, 3, 15) Naevium ex vinculis, in quae propter probrosa carmina coniectus esset, a tribunis plebis exemptum esse narrat: iam facile civem romanum plebeiumque eum fuisse suspicabere, quoniam illo tempore tribuni plebis sociis Latinisve auxilium tulisse non videntur. Ceterum animus ille, quo poeta et sui aevi homines resque publicas audacter carminibus perstringebat et memoriam rerum a Romanis gestarum primus cum epico carmine tum etiam fabulis scaenicis studiose recolebat, vere romanum civem prodere testarique videtur. Eodem ducit testimonium. quod Cicero duobus locis (De orat. III, 12, 44 sq; Brut § 60) de lingua carminum Naevianorum facit. Nam et urbanum et purum et plane cum aequalium Romanorum sermone consentiens Naevii genus dicendi fuisse scribit, et cum altero loco Plautum et Naevium puri sermonis latini, quo Romani, Romae urbis incolae, etiam doctissimis ceterarum urbium latinarum incolis praestent (de orat. III, 11, 43), exempla proponat, altero tamen solum Naevium nuncupat, ita ut Naevium ipsi Plauto in hoc genere praeferre videatur. Qua sermonis latini elegantia nativoque colore etiam ipse Naevius in epigrammate a Gellio (N. A. I, 24, 1) servato gloriatus esse traditur.

Iam si fortasse quaeris, fueritne Romae temporibus illis gens Naevia, ex qua ortum esse nostrum poetam credibile esset, post ea,

quae Clussmannus (pg. 9 sq.) et Berchemus (pg. 12 et 17) attulerunt, de ea re non est dubitandum. Inter alia gentis Naeviae vestigia Livius l. XXIV c. 40 commemorat a. 214 a. Chr. n. Q. Naevium Cristam, praefectum sociorum, satis autem constat praefectos sociorum vulgo e civibus romanis a consulibus creatos esse (Conf. Liv. XXXIII, 36, 5); idem Livius l. XXXVIII c. 56 a. 185 a. Chr. n. mentionem facit M. Naevi, tribuni plebis. Quod si plebeiam gentem Naeviam Romae tum temporis fuisse inde colligi potest, ne patricia quidem eiusdem nominis gens antiquitus defuisse videtur, siquidem nomen Navii illius Atti, qui Tarquinio Prisco regnante Romae augur fuit (Liv. I, 36), eiusdem atque Naevii originis est, similiter ac Caeciliae gentis nomen interdum Caciliae formam in inscriptionibus induit, vel ut Saeturnus pro Saturnus, Agustus pro Augustus ibidem hac illac legimus. (Conf. formas Gnaivos, Gnaeus, gnavus, navus, navare, naevus; Vaniček, Etymolog. Woerterb. d. latein. Spr. 2 edit. p 76). Sed, utut est, poetam nostrum fuisse plebeium, Romae natum ac fortasse in numero eorum, quorum „infantia caelum hausisset Aventini", ex odio, quo in nobilitatem flagrabat, una cum Clussmanno atque Berchemo colligo.

Restat, ut pauca, quae contra opinionem, quam amplexus sum, aut proferuntur aut proferri possunt, singilatim diluam. Mommsenus putat facilius explicari, quo modo fieri potuerit, ut Naevius primum in vincula coniceretur, deinde etiam Roma pelleretur, si eum civem romanum non fuisse concedamus. At idem etiam civi romano legitime accidere potuisse multa declarant. Nam Cicero de rep. IV. 10, 12 (conf. Tusc. disp. IV, 2, 4) refert lege duodecim tabularum capite sanctum fuisse, si quis occentavisset sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri. Horatius Epist. II, 1. 153 malorum probrosorumque carminum conditores etiam fustuario antiquis temporibus Romae coercitos esse indicare videtur, neque unquam eius modi contumelias impunes fuisse idem Sat. II, 1, 81 sqq. declarat. Quod si C. Iulius Caesar, praetor a 62 a. Chr. n., L. Vettium, quod se apud Novium Nigrum quaestorem societatis cum Catilina initae insimulasset neque id declarare potuisset, et ipsum et Novium quaestorem, quod compellari apud se maiorem potestatem passus esset, in carcerem coniecit (Sueton. div. Jul. 17), certe idem in Naevium civem duobus fere saeculis ante, cum etiamtum magistratus plus valerent, licuisse consuli aut praetori romano facile perspicimus. Nam a triumviris quidem capitalibus Naevius in vincula propter assiduam maledi-

centiam et probra in principes civitatis iactata coniectus esse dicitur (Gell. N. A. III, 3, 15), sed nihil impedit, quominus triumviros iussa praetoris aut consulis exsecutos esse putemus. Ad populi iudicium Naevius non provocasse videtur, quoniam fore, ut absolveretur, desperasset; nam etiam ex vinculis a tribunis plebis tum demum liberatus esse fertur, cum duabus fabulis in carcere scriptis ea, quibus multos ante laesisset, diluisset. Ceterum de tota hac causa tam exilis servata nobis est memoria, ut singula coniectando persequi vix e re sit; qui tamen fieri potuisse negant, ut Naevius, si civis romanus fuisset, propter probrosa carmina ab ipso scripta et in vincula coniceretur et postea Roma pelleretur, oblivisci videntur aureum illud ad populum provocandi ius non aeque profuisse civibus potentibus atque humilibus, ex quorum numero Naevius certe fuit. Qui vero Naevium iure latino Romae degisse asseverant, respicere videntur imprimis locum illum Pauli (epit. Festi 36, 2), quo Naevius latinus poeta adpellatur. Sed sicuti latine loqui, latine scire plerumque inde ab antiquissimis temporibus eadem vi usurpabatur atque romana lingua loqui, romanam linguam callere (conf. Cic. de or. III, 13, 48), unde etiam ipse Naevius post ipsius mortem Romanos oblitos esse loquier lingua latina in epigrammate illo scripsisse fertur, ita latinus poeta apud Paulum idem valet atque romanus, praesertim cum hoc loco Paulus procul dubio non originem ipsam Naevii sed linguam carminum eius respiciat. Quod denique superest, supervacaneum fortasse videbitur quaerere, egeritne Naevius ipse fabulas suas in scaena, quoniam ita fuisse neque veteres diserte tradant et Mommseno neganti plerique adsentiantur. Sed tamen si Livii historici verbis fides est danda, qui VII, 2, 8 Livii Andronici temporibus omnes carminum suorum scaenicorum etiam actores fuisse commemorat, etiam Naevium in eo numero fuisse veri simile est. Neque tamen, si ita erat, inde sequitur, eundem civem romanum non fuisse, quoniam, quo tempore lex illa, quae civem in scaenam prodire vetabat (conf. Corn. Nep. praef. § 5), lata sit nescimus et ab iuvenibus civibus romanis principio aliquamdiu in scaena ludicra acta esse idem Livius (ib. §§ 5 et 11) testatur. Quod si etiam Augusto imperante institutum manebat, ut Atellanarum actores nec tribu moverentur et stipendia tamquam expertes artis ludicrae facerent (Liv. ibid. § 12), concedendum est Berchemo (p. 11), fieri potuisse, ut idem institutum Naevii tempore Romae aeque atque apud Graecos etiam ad cetera fabularum genera pertineret. Neque enim principio Romanos in artes ipsas praeoccu-

pato inimicoque animo fuisse, sed pravis artificum moribus temporis decursu factum esse, ut leges iniquae contra artificia ferrentur, vel inde coniectare licet, quod ex nobilissimo genere ortus Fabius ille circa a. 300 a. Chr. n. Salutis templum manus suae picturis ornare non dedignatus est (Plin. N. h. XXXV, 4, 7. Conf. L. Mueller, Q. Ennius, Petersburg 1884, p. 14 sqq.)

LEOPOLI.

Br. Kruczkiewicz.

Lectionum Aesopiarum fasciculus.

Fabularum Aesopiarum sylloge Augustana (A), quamvis et inventionis laude et verborum compositione et incorrupta sermonis integritate aliis [1]) longe praestet, permultis tamen vitiis adeo inquinata est, ut opus periculosae aleae plenum suscipiat, si quis verba scriptoris a corruptelarum sordibus iudicando purgare adgrediatur. Itaque peropportune contigit, ut ex bybliothecae Parisinae tenebris nuper[2]) codex M (Suppl. Gr. n. 690) in lucem emergeret, quo 235 fabularum corpusculum continetur, arcto propinquitatis vinculo cum conlectione Augustana coniunctum.

Quam rationem in textu recensendo secutus sim, ita nunc exponere placet, ut speciminis loco una fabella (A 150) uberius tractetur:

Ληστὴς ἐν ὁδῷ τινα ἀποκτείνας, ἐπειδὴ παρὰ τῶν ἐπιτυχόντων ἐδιώκετο, καταλιπὼν αὐτὸν ἔφυγε. Τῶν δὲ ἄντικρυς ὁδευόντων πυνθανομένων αὐτοῦ, τίνι μεμολυσμένας ἔχοι τὰς χεῖρας, ἔλεγεν ἀπὸ συκαμίνου καταβεβηκέναι· καὶ ὡς ταῦτα ἔλεγεν, ἐπελθόντες οἱ διώκοντες αὐτὸν καὶ συλλαβόμενοι εἴς τινα συκάμινον αὐτὸν ἐσταύρωσαν. Ἡ δὲ συκάμινος ἔφη.

---

[1]) In censum veniunt inprimis Furiae corpus Florentinum (F) et fabularum thesaurus, quem Corais (C) adornavit. Halmius (H) plures codicis Augustani fabulas ex editione Schneideriana (S) delibavit.

[2]) Rozprawy Wydziału filologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie, vol. XXI p. 320 sqq.

'ἀλλ' ἔγωγε οὐκέτι ἄχθομαι πρὸς τὸν σὸν θάνατον ὑπηρετοῦσα· καὶ γὰρ ὃν αὐτὸς φόνον κατειργάσω, τοῦτον εἰς ἐμὲ ἐξαιμάτωσας'.

Οὕτως πολλάκις καὶ οἱ φύσει χρηστοί, ὅταν ὑπό τινων ὡς φαῦλοι διαβάλλωνται, κατ' αὐτῶν πονηρεύεσθαι οὐκ ὀκνοῦσι.

Libri Parisini varietas haec est (M 147):

Παρὰ] ὑπὸ M cf. n. 9 ὑ π ὸ τῶν ἐκείνου συγγενῶν ἐδιώκετο, 74 διωκομένη ὑ π ὸ κυνηγῶν, 92 ὑ π ὸ λύκου κατεδιώκετο, 105 διωκόμενος ὑ π ὸ δελφῖνος, 223 διωκόμενος ὑ π ὸ λέοντος cll. n. 15. 24. 25. 26. 30. 33. 34. 40 42. 44. 46. 60. 62 (bis). 73. 74. 78 (bis). 79. 80. 84. 105 112. 114. 115 (bis). 117. 131. 132. 145. 147 (ὅταν ὑπ' ἐνίων-διαβάλλωνται). 151. 156. 159 (bis). 167 (bis). 169 (bis). 173. 174 (bis). 175. 181. 185. 187. 193 (bis). 199. 202. 204. 221. 223. 227. Passiva verbi forma cum praepositione παρὰ coniuncta occurrit n. 59 εὐεργετηθεὶς π α ρ' (ὑπ' A 61) αὐτῆς et 193 ὠφελούμενος π α ρ' αὐτοῦ. Praepositio ὑπὸ delitescere videtur n. 35 ἐπειδὴ ἀπὸ (παρὰ A 34 et F 31, πρὸς C 15) τῶν ἰατρῶν ἀπηλπίσθη. Vix enim provocari potest ad n. 6 ἀ π ὸ τοῦ δέρματος φαίνῃ et 38 ἀ π ὸ τοῦ σώματος καταφαίνεται neque ullum momentum adfert n. 120 ἕρμαιον εὕρηκα, ἐξ οὗ καὶ ἀπόλλυμαι.

Ἐπιτυχόντων] παρατυχόντων M cf. n. 34 καὶ τούτου [τοὺς] μάρτυρας ἔφασκε παρέξεσθαι τοὺς π α ρ α τ ε τ υ χ η κ ό τ α ς [1]), 158 τῶν δὲ π α ρ α τ υ χ ό ν τ ω ν τις θεασάμενος εἶπεν, 170 τῶν δὲ π α ρ α τ υ χ ό ν τ ω ν τινὸς εἰπόντος πρὸς αὐτόν, 202 συνέβη δὲ αὐτῇ—ὑπό τινος τῶν π α ρ α τ υ χ ό ν τ ω ν συλληφθῆναι. Ceterum ἐπιτυχόντων Schneider ex Reiskii coniectura recepit, A ἀποτυχόντων exhibet, quae lectio ineptissima est. Ex M

[1]) A 33 minus recte ἄνδρας subicit. In παρόντας abiit παρατυχόντας apud Halmium n. 203 (= C 14) πρὸς ταῦτα δὲ καὶ μάρτυρας τοὺς ἐκεῖ π α ρ ό ν τ α ς ἔλεγεν ἔχειν. Mendi originem enuntiatum quod sequitur detegit: τῶν δὲ π α ρ ό ν τ ω ν τις ὑπολαβὼν ἔφη, quo de cf. M 34 τῶν δὲ π α ρ ό ν τ ω ν τις ὑποτυχὼν ἔφη πρὸς αὐτόν. Sed n. 27 ἑτέρα δὲ ἀλώπηξ τῇδε π α ρ ο ῦ σ α, ὡς ἤκουσεν αὐτῆς τὸν στεναγμόν, προσελθοῦσα ἐπυνθάνετο τὴν αἰτίαν legendum παριοῦσα cum A 24 et C 158 (quo loco perperam τὴν ὁδὸν παριοῦσα pro τῇδε παριοῦσα traditur) cf. F 12 διερχομένη et in corpusculo nostro n. 25 εἰ τεθέαται ἀλώπεκα τ ῇ δ ε π α ρ ι ο ῦ σ α ν, 68 ἕως οὗ συνέβη ἅμαξαν τ ῇ δ ε π α ρ ι ο ῦ σ α ν ὀλέσαι αὐτόν. Idem verbum ex A 145 restitui n. 142 ἀλώπηξ δὲ π ε ρ ι ϊ ο ῦ σ α, ὡς ἐθεάσατο τοὺς μὲν παρειμένους, τὸν δὲ νεβρὸν ἐν μέσῳ κείμενον, ἁρπαμένη αὐτὸν διὰ μέσων αὐτῶν ἀπηλλάττετο cf. n. 41 ὀδυρομένου δὲ αὐτοῦ καὶ βοῶντος π α ρ ι ὼ ν τις, ὡς ἤκουσε τὸν στεναγμόν, προσελθὼν καὶ μαθὼν τὰ συμβεβηκότα ἔφη πρὸς αὐτόν, 91 ἀλώπηξ δὲ π α ρ ι ο ῦ σ α, ὡς ἐθεάσατο αὐτόν, εἶπεν, 190 τοῦ δὲ ὀνηλάτου πόῤῥωθεν ἑστῶτος καὶ γελῶντος λύκος π α ρ ι ὼ ν ἐθεάσατο καὶ πρὸς αὐτὸν ἔφη cll. n. 117. 143. 168. In mendosa lectione περιϊοῦσα conspirant C 39a et 39b, eandemque significat περιοῦσα in corpore Florentino n. 96 cf. M n. 41 καὶ δήποτε π ε ρ ι ὼ ν εἰς τὸ προάστειον, ubi περιϊὼν rescribendum cf. n. 94. 163. 166. 235 cll. n. 62. 151. 158. 187.

unum[1] vocis ἐπιτυχεῖν exemplum promi potest n. 16 εἴγε περιττοτέρας αὗται τημελείας ἐπιτυχοῦσαι καταλείπουσιν αὐτόν, — praeterea ἐπιτυχοῦσα et ἐπιτυχὼν A 10 et 146 substituit n. 1 ἐκ δευτέρου δὲ αὐτῷ περιτυχοῦσα et 143 λέων περιτυχὼν λαγωῷ κοιμωμένῳ, ubi nostrae sylloges memoria longe praestat cf. n. 8 ὡς περιέτυχε τραγῳδοῦ προςωπείῳ, 26 ὡς περιέτυχε (ὡςπερεὶ ἔσχε M) πέρδικι τιθασῷ πωλουμένῳ, 39 ὡς περιέτυχε τῷ ἀρότρῳ, 151 περιτυχὼν δὲ ἐρωδιῷ, 154 [τὸ] δὲ ἀρξάμενον ἔλεγε, πρῶτον μὲν μὴ βεβουλῆσθαι αὐτῷ περιτυχεῖν, 176 περιτυχὼν δὲ πήρᾳ, 191 λέοντος δὲ περιτυχόντος αὐτοῖς, 225 καὶ δή τις περιτυχὼν κύκνῳ πωλουμένῳ. Eodem fere sensu n. 149 habes: ἵππῳ δὲ συντυχὼν cf. insuper n. 1 ἐπειδὴ κατά τινα συντυχίαν ὑπήντησε et 2 ἡ δὲ τὴν συντυχίαν (δυςτυχίαν male A 9 et F 4) ἀσμενισαμένη.

Καταλιπὼν αὐτὸν] καταλιπὼν αὐτὸν αἱμαγμένον M, ubi corrigendum: ᾑμαγμένον. Augmentum prave omittitur etiam n. 5 αἰτιᾶτο[2]), 13 κύλιε, 47 προεστιᾶτο[3]), 67 διαζεῦχθαι, 141 περιελίττετο, 162 εἴςδυνον, 175 προςδεχόμεθα, — prave adicitur n. 1 διηλέχθη, 46 μετεπαρέδωκε, 50. 99. 171 ἀπεκατέστησεν. — N. 156 ἐκβέβλητο in ἐβέβλητο mutavi cum A 157, C 106, F 257 cf. n. 71 ἐπεποίθειν, 82. 116. 117 et 234 ἐκεκράγει, 172 ἐπεπτώκεις, — sed n. 135 καθεστήκεσαν retinui (εἱστήκει habes n. 51. 63 bis. 69) similique ratione ductus n. 2 pro καταβέβηκας recepi καταβεβήκεις ex A 9, ubi κατεβεβήκεις certatim temptabat Corais (p. 283, 14) et Halmius (n. 45). Deinde n. 72 ὑφωρᾶτο servo nihil auctoritate formarum ἑώρα (221), ἑωρακέναι (25), ἑωρακὼς (13), ἑώρων (103. 137), ἀνέῳξεν (139) motus, n. 105 remansit συνεξώσθη, n. 65 ὠνοῦντο, n. 229 ὠνήσατο. Codicem M spectans edidi: εὗρον (176), εὗρες (66), εὗρε et εὗρεν (30. 84. 149. 176. 229), εὗρον (10. 21. 114), εὑρέθη (2), εὕρηκα (66. 120), εὑρήκαμεν (66 bis), εὕρηνται (133), — ηὐλαβήθη (141), ηὔχετο (35), ηὐξάμην (49), ηὔξατο (30. 49. 50. 176. 178), ηὐχαρίστησα (25), κατηυστόχησαν (72), duplicem augmenti rationem in verbis βούλεσθαι et δύνασθαι expressi cf. ἐβούλου (139: ἐβουλεύου M), ἐβούλετο (3. 181)), ἐβουλήθη (80. 107. 109. 117. 138. 150. 171), ἠβουλήθην (108), ἠβουλήθη (23); — ἐδύναντο (77), ἠδύνατο (23. 27. 52. 53 bis. 106. 140. 152), ἠδύναντο (148. 149), ἠδυνήθης (56),

---

[1]) Perperam n. 14 ἐπιτυχὼν pro ὑποτυχὼν inrepsit cf. p. 22 infra.

[2]) Cf. n. 86. 140. 150 ᾐτιᾶτο, 172 ᾐτιῶ. Adde ἀνήρησο (198), ἀπῄτει (57. 151) ἐξῄτουν (148: ἐζήτουν M), ἐπῄνει (116), ᾔσθετο (210), ᾔτει (13. 81. 89), ᾔτουν (220). παρῄνει (2. 24. 66. 75. 144. 152. 186), παρῄνεσεν (25. 53), παρῄνουν (198).

[3]) Cf. n. 98 εἱστία, ac similiter ἀντεῖχε (180), ἀπειργάσω (147), ἀπείχετο (106), εἷλκον (21 et 45). εἶχε (15 ex supplemento), εἶχες (2. 25. 33), συνεῖχε (64) συνείχετο (172. 174). Falso εἱλκωμένος pro ἡλκωμένος extat n. 190.

ἠδυνήθη (143), denique semper ἔμελλον (71) et ἔμελλε sive ἔμελλεν (5. 105. 123. 130. 143. 164. 193. 225), nusquam ἤμελλον et ἤμελλε(ν) exhibui. — Ad κατάσσειν pertinet n. 13 κατέασσε, formae κατεάσσειν (53: κατεάσειν M), κατεασσόμενα (221; κατασσόμενα M, κατεασσόμενα F 180, ασόμενα cum lacunae nota A 213), κατεάσσεσθε (ibid.) vocem κατεάσσω significant cf. Lobeckius, Paralip. Grammaticae Graecae (1837) p. 400. Perinde n. 12 ἠθέλησε legitur, sed n. 2 θελήσῃς et θέλησον, 116 θέλων, 177 θέλει, 207 θέλεις, 218 θέλουσιν.

Ἔφυγε] ἔφευγε M cf. n. 16 παυσαμένου δὲ τοῦ χειμῶνος, ἐπειδὴ πάσας ἐπὶ νομὴν ἐξήγαγεν, αἱ ἄγριαι ἐπιλαβόμεναι τῶν ὀρῶν ἔφευγον, 197 ὅτε πρώτως (rectius A 191 πρῶτον) κάμηλος ὤφθη, οἱ ἄνθρωποι φοβηθέντες καὶ τὸ μέγεθος καταπλαγέντες ἔφευγον cll. n. 2 ἡ ἀλώπηξ ἀναλομένη διὰ τῶν σκελῶν αὐτοῦ καὶ τῶν ὤμων καὶ τῶν κεράτων ἐπὶ τὸ στόμα τοῦ φρέατος εὑρέθη καὶ ἀνελθοῦσα ἀπηλλάττετο, 138 ὁ δὲ ἐλθὼν καὶ θεασάμενος λέβητάς τε πολλοὺς καὶ ὀβελίσκους μεγάλους, τὸ δὲ πρόβατον οὐδαμοῦ, μηδὲν εἰπὼν ἀπηλλάττετο, 142 ἀλώπηξ δὲ περιϊοῦσα (l. παριοῦσα), ὡς ἐθεάσατο τοὺς μὲν παρειμένους, τὸν δὲ νεβρὸν ἐν μέσῳ κείμενον, ἀραμένη αὐτὸν διὰ μέσων αὐτῶν ἀπηλλάττετο,—25 ἀλώπηξ ἰδοῦσα αὐτοὺς ἀπαλλαγέντας ἐξελθοῦσα ἀπροςφωνητὶ ἐπορεύετο, 149 μὴ δυνάμενος δὲ αὐταῖς τροφῇ χρήσασθαι καταλιπὼν ἀπῄει. Aoristi testimonia suppetunt n. 124 κύων εἴς τι μαγειρεῖον εἰςελθὼν τοῦ μαγείρου ἀσχοληθέντος καρδίαν ἁρπάσας ἔφυγεν, 125 κύων θηρευτικὸς λέοντα ἰδὼν τοῦτον ἐδίωκεν· ὡς δὲ ἐπιστραφεὶς ὁ λέων ἐβρυχήσατο, φοβηθεὶς εἰς τοὐπίσω ἔφυγεν, 143 μεταξὺ δὲ θεασάμενος ἔλαφον παριοῦσαν ἀφεὶς τὸν λαγωὸν ἐκείνην ἐδίωκεν· ‘ μὲν οὖν παρὰ τὸν ψόφον ἐξαναστὰς ἔφυγεν, 223 ταῦρος διωκόμενος ὑπὸ λέοντος κατέφυγεν εἴς τι σπήλαιον cll. n. 114 καὶ τοῦτον λαβόντες ἀπηλλάγησαν, 155 ἐπειδὴ χρεία τις αὐτὸν κατέλαβεν εἰς ἄστυ παραγενέσθαι, καταλιπὼν παρ' αὐτῷ τὰ πρόβατα ἀπηλλάγη, 167 κἀκεῖνος 'ἀγαθὸν καὶ τοῦτο' φήσας ἀπηλλάγη, 230 καὶ δὴ προθεσμίαν στήσαντες καὶ τόπον ἀπηλλάγησαν. Similis fluctuatio adparet n. 3 ἀλώπηξ πεσοῦσα εἰς φρέαρ ὑπ' ἀνάγκης ἔμεινε (ἔμενε A 9) et 67 καὶ βουλόμενοι πολλὺ ἀλλήλων διεζεῦχθαι ὥρμησαν, ὁ μὲν ἐπὶ τὴν πρῶραν, ὁ δὲ ἐπὶ τὴν πρύμναν καὶ ἐνταῦθα ἔμενον.

Ἔχοι] ἔχει M, quae etiam sylloges Augustanae est lectio, perperam a Schneidero et Halmio in dubium vocata cf. n. 25 πυνθανομένων, εἰ τεθέαται ἀλώπεκα, 36 πυνθανομένου δὲ πάλιν τοῦ Σατύρου, τί τοῦτο ποιεῖ [1]), 137 τὴν αἰτίαν ἐρομένου, δι' ἣν οὐκ εἴςεισιν,

[1]) Malim 'τί τοῦτο ποιεῖς'; cf. n. 42 ἐρωτηθεῖσα δὲ ὑπὸ κυνός· 'τί τοῦτο ποιεῖς'; Cum M congruit A 35, — C 126 praebet πυνθανομένου δὲ πάλιν, δι' ἣν αἰτίαν τοῦτο πράττει, F 26 πυνθανομένου δὲ πάλιν τοῦ Σατύρου· 'δι' ἣν αἰτίαν τοῦτο πάλιν πράττεις'; Etiam n. 98 pro ἦλθε A 105 ἦλθες ponit.

138 τὴν αἰτίαν πυνθανομένου, δι' ἣν οὐδὲν δεινὸν παθὼν ἀλόγως ὑπείσιν, 144 ἐρομένου δὲ αὐτὴν τοῦ λέοντος, καὶ[1]) τίς αὐτὴν οὕτω διανέμειν ἐδίδαξεν, 167 ἐπερωτώμενος ὑπὸ τοῦ ἰατροῦ, πῶς διετέθη, 186 τὴν αἰτίαν πυνθανομένου, δι' ἣν χωλαίνει, 188 τοῦ δὲ διερωτῶντος, εἰ οὕτως ἀξίαν αὐτοῦ τὴν δοκιμασίαν ἐποιήσατο, 217 ἀλώπεκος δὲ αὐτὸν ἐρομένης τὴν αἰτίαν, δι' ἣν μηδενὸς αὐτῷ μήτε κυνηγέτου μήτε κινδύνου ἐφεστῶτος[2]) τοὺς ὀδόντας ἀκονᾷ. Accedant n. 2 ἐπυνθάνετο, εἰ καλόν ἐστι (καλὸν εἴη A 9) τὸ ὕδωρ, 17 ἐπηρώτα, πότερόν τι ἔμπνουν ἔχει μετὰ χεῖρας ἢ ἄψυχον, 48 ἐπυνθάνετο ἀπ' αὐτῆς τὴν αἰτίαν, δι' ἣν ἡμέρας μὲν ἡσυχάζει, νύκτωρ δὲ ᾄδει, 64 ἐπυνθάνετο αὐτοῦ, τί ἡ ἄρκτος πρὸς τὸ οὖς εἴρηκεν, 67 ἐπυνθάνετο παρὰ τοῦ κυβερνήτου, περὶ ποῖον μέρος καταδύεσθαι τὸ σκάφος πρῶτον κινδυνεύει[3]), 98 ἐπυνθάνετο αὐτοῦ, διὰ τί μόνη ἐπὶ τὸ δεῖπνον οὐκ ἦλθε, 103 ἐπυνθάνετο αὐτοῦ τὴν αἰτίαν, δι' ἣν πάντας τοὺς δαίμονας προσαγορεύσας ἀσμένως μόνον τὸν Πλοῦτον ἀποβλέπεται, 130 ἐπυνθάνετο τοῦ ταύρου, εἰ ἤδη βούλεται αὐτὸν ἀπελθεῖν, 146 ἐπυνθάνετο αὐτοῦ, εἰ γενναίως ἠγωνίσατο, 170 ἐπυνθάνετο τοῦ πιθήκου, εἰ τὸ γένος Ἀθηναῖός ἐστι, ibid. ἤρετο αὐτόν, εἰ ἐπίσταται τὸν Πειραιᾶ, 177 ἐπυνθάνετο αὐτοῦ τὴν αἰτίαν, δι' ἣν τῶν λοιπῶν μεθ' ἡσυχίας φερομένων αὐτός μόνος βοᾷ, 183 ἐπυνθάνετο, τί σιτούμενοι τοιαύτην φωνὴν ἀφιᾶσι, 195 ἤρετο, τί ποιεῖ, 221 ἐπυνθάνετο αὐτῶν, πῶς αὐτὰ μὲν ἰσχυρὰ καὶ ἐμβριθῆ ὄντα οὕτως κατακλᾶται, οἱ δὲ λεπτοὶ καὶ ἀσθενεῖς ὄντες οὐδὲν πάσχουσι, 234 ἐπυνθάνετο αὐτοῦ, τίς τέ ἐστι καὶ πόθεν ἦλθεν. Itaque dubitari nequit, quin forma ἐστὶ cogitatione adi-

---

[1]) Voculam, ut quae interrogationem rectam inducat, delendam esse existimo; cf. n. 55 τῆς δὲ γυναικὸς — πυνθανομένης 'καὶ πόθεν αὐτὰ ἀποδώσεις'; 170 τῶν δὲ παρατυχόντων τινὸς εἰπόντος πρὸς αὐτόν. 'ὦ οὗτος. καὶ τί τοῦτον τοιοῦτον ὄντα πωλεῖς'; 189 ἔφασαν 'ὦ οὗτος· καὶ τί ἂν ἐποίησας, εἰ τοσοῦτον ἐνταῦθα χρόνον διέτριβες, ὅσον ἡμεῖς': 212 ἕτερος ὑποτυχὼν εἶπε· 'καὶ πῶς οὗτος ἡμῖν δύναται τὰ μέλλοντα μαντεύεσθαι'; — A 147 omittit οὕτω, at cf. C 38 καὶ ὁ λέων πρὸς αὐτήν· 'τίς σε, ὦ βελτίστη, διαιρεῖν οὕτως ἐδίδαξεν': et F 109 ὁ δὲ λέων ἔφη. 'ὦ φίλη, τίς σε οὕτως διανέμειν ἐδίδαξεν';

[2]) In A 222 varia scriptura ἐνεστῶτος extat, qua de cf. M 37 (ὡς) ἐνέστη ἡ προθεσμία, 40 αἰσθομένη τὸν ἐνιστάμενον τοῖς πετεινοῖς κίνδυνον, 81 καὶ δὴ τοῦ χειμῶνος ἐνισταμένου (ἐφισταμένου A 85, C 198, F 282), 86 ἐνστάσης (ἐστάσης M, ἐνσταθείσης A 91) δὲ τῆς μάχης, 94 ὡς δὲ ἐνέστη ἡ ἡμέρα, 104 et 235 [ὡς] ὅτε χειμὼν ἐνέστη (ἔστη M 235), 162 ἐνστάσης δὲ τῆς μάχης.

[3]) Ita libri memoriam κινδυνεύειν corrigendam esse puto; καταδύεται — κινδυνεῦον exhibet A 68 (ubi τινος pro παρὰ τοῦ κυβερνήτου legitur) cf. tamen C 27 ὁ ἐπὶ τῆς πρύμνης τὸν κυβερνήτην ἤρετο, πότερον (l. ποῖον) τῶν μερῶν τοῦ πλοίου πρότερον μέλλει καταβαπτίζεσθαι et F 58 ὁ ἐπὶ τῇ πρύμνῃ καθήμενος ἐπυνθάνετο τῷ κυβερνήτῃ (sic) λέγων· 'ὦ οὗτος· ποῖον μέρος μέλλει πρότερον καταποντίζεσθαι τοῦ σκάφους;'

cienda sit[1]) n. 111 *ἐπυνθάνετο αὐτοῦ τὴν αἰτίαν, δι' ἣν μὲν ἄγρια τῶν λαχάνων εὐθαλῆ τε καὶ στερεά, τὰ δὲ ἥμερα λεπτὰ καὶ μεμαρασμένα.* — Optativi exempla maximam partem ita sunt comparata, ut de incerta opinione questio moveatur cf. n. 12 *τῶν δὲ πυνθανομένων, τί εἴη* (*τί ἂν εἴη* A 2 et C 203; *τί εἴη* etiam F 3) *τὸ ὄρνεον*, 15 *ὠνητοῦ δὲ—διερωτῶντος, εἰ τοκὰς ἢ ἴς εἴη*, 17 *ἐπυνθάνετο αὐτῶν, πῶς ἔχοιεν*, 36 *τὴν αἰτίαν ἐρομένου, δι' ἣν πράττοι*[2]), 90 *ταύτην ἠρώτα, πῶς ἔχοι καὶ ἐν τίνι αὐτοῖς εἴη τὰ πράγματα*, ibid. *καὶ αὐτὸς*[3]) *ἐπυνθάνετο, πῶς ἔχοι*, 137 *ἐπυνθάνετο αὐτοῦ, πῶς ἔχοι*, 161 *πυνθανομένων αὐτῶν, ποῦ ἂν* (particula melius abesset; eandem suppeditant A 162, C 241, F 306) *εἴη ὁ ὄνος*, 167 *ἐρωτώμενος, πῶς ἔχοι*, ibid. *πυνθανομένου, πῶς ἔχοι*, 171 *ἐπυνθάνετο, εἰ οὗτος αὐτοῦ εἴη*[4]), 219 *χόνδρον λιβανωτοῦ δοῦσα ἐπηρώτα, τί ποτε εἴη.*

Καταβεβηκέναι] *νεωστὶ καταβεβηκέναι* vividius M cf. n. 234 *ὁ δεσπότης με νεωστὶ ἐπρίατο.*

Ἐπελθόντες οἱ διώκοντες αὐτὸν] *οἱ διώκοντες αὐτὸν ἐπελθόντες* M. — Schneideri supplementum *οἱ διώκοντες αὐτὸν* (nimirum A tantummodo *ἐπελθόντες* praebet) ante *ἐπελθόντες* conlocandum fuisse docet insuper F. 100.

Συλλαβόμενοι] *συλλαβόντες* M. Non abhorret a posteriorum usu vis comprehendendi medio subiecta (cf. e. c. Ioannes Malalas p. 185, 16.19; 194, 17; 271, 21; 274, 6; 293, 8; 399, 19; 416, 12; 431, 5. 11; 462, 4; 476, 11 ed. Dindorf), sed auctor noster procul dubio communem sermonis consuetudinem expressit. Activa verbi forma occurrit praeterea n. 3 (*σίλλαι M, συλλαβὼν* A 16). 4. 7 (bis). 12.

---

[1]) Cf. praeterea n. 171 *καὶ μαθὼν παρ' αὐτῶν τὴν αἰτίαν, δι' ἣν ἔκλαιε.* Citra necessitatem *ἐστὶ* post *εὐθαλῆ τε* adiungit A 191 cf. M n. 34 *ὧν πρόχειρος ἡ δι' ἔργων πεῖρα*, 82 *οἷς ὁ κίνδυνος οὐ περὶ χρημάτων* (*ἐστὶν* offert A 86), *ἀλλὰ περὶ σωτηρίας*, 130 *ὃς οὔτε παρὼν οὔτε ἀπὼν ἐπιβλαβὴς ἢ ὠφέλιμος*, 198 *καὶ ὅσον οἷόν τε πιέσας φονεύει.* Voce *ἐστὶ* carent etiam enuntiata suspensa ab *εἰ* (34. 40), *ἔνθα* (86) *ἐπεὶ* (36. 152). *ἐπειδὴ* (85), *ὅτε* (48. 106), *ὅτι* (20. 21. 31. 34. 37. 38. 44. 46. 53. 54. 65. 85. 144. 151. 184 bis. 221), *ὡς* (24. 150. 152. 173. 196), copula *εἰσὶ* deest post *ὅτι* (66. 89. 226) et *ὡς* (148).

[2]) An *πράττει* legendum? cf. n. 48. 103. 137. 138. 177. 186. 217. Similiter A 35 *τοῦ δὲ Σατύρου τὴν αἰτίαν ἐρομένου, δι' ἣν τοῦτο πράττει* et C 126 *τοῦ δὲ Σατύτου ἐπερωτήσαντος, δι' ἣν αἰτίαν τοῦτο πράττει*, aliter F 26 *τοῦ δὲ Σατύρου ἐπερωτήσαντος· 'δι' ἣν αἰτίαν πράττεις τοῦτο;'*

[3]) L. *καὶ αὐτῆς*. Eodem ducit corporis Florentini scriptura (n. 77) *καὶ αὐτήν*. A 95 et C 265 *καὶ οὕτως* exhibent, unde H 166 *καὶ ὡσαύτως* effinxit.

[4]) In eadem fabula cum A 168 reponendum *πυνθανομένου* pro *εἰπόντος* (*τί τὸ συμβεβηκὸς εἴη*).

14. 76. 82 (bis). 83. 88. 99. 107. 108. 123. 127. 129. 137. 139. 144. 145. 146. 191. 195. 196 (bis). 200 (bis), passiva extat n. 44. 48 (bis). 71. 73 78. 145. 162. 169 (bis). 202. 204. 232. Quodsi sylloge Augustana in censum venit, quater[1]) pristinam scripturam oblitteratam esse intellegimus:

a) n. 108 *ἀλώπηξ δὲ λιμώττουσα, ὡς ἐθεάσατο αὐτόν, ἀποροῦσα τροφῆς προςδραμοῦσα συνέλαβεν αὐτόν.* A 115 *ἀνέλαβεν* offert eandemque lectionem ex C 95 et F 247 recepit Halmius n. 186 (*ἀλώπηξ δὲ λιμώττουσα, ὡς ἐθεάσατο, προςελθοῦσα ἀνέλαβεν αὐτόν*), at cf. M 12 *ἕως ὁ ποιμὴν τὸ γεγονὸς αἰσθόμενος προςδραμὼν συνέλαβεν αὐτόν*, 14 *ἱέραξ δὲ αὐτὴν θεασάμενος, ὡς ἠπόρει τροφῆς, ἐμπτὰς συνέλαβεν*, 195 *τοῦ δὲ ὀρνιθοθήρα προςδραμόντος καὶ συλλαβόντος αὐτόν*, 196 *πελαργοῦ δὲ σὺν ταῖς γεράνοις ἐπικαθίσαντος ἐπιδραμὼν μετ' ἐκείνων καὶ αὐτὸν συνέλαβε.* Vocis *ἀναλαμβάνειν* exempla diversas significationes produnt, nec tamen memoriae fidem derogant cf. n. 94 *κολοιὸς — περιϊὼν τὰ ἀποπίπτοντα τῶν ὀρνέων πτερὰ ἀνελάμβανε,* — 17 *τὰ τῆς ἐπιστήμης πρόςφορα ἀναλαβὼν ἐργαλεῖα παρεγένετο*, 19 *ἁλιεὺς αὐλητικῆς ἔμπειρος ἀναλαβὼν αὐλοὺς καὶ τὰ δίκτυα παρεγένετο*, 51 *ὁ δὲ ἐπὶ τούτῳ δεινοπαθήσας πέλεκυν ἀνέλαβε*, 107 *ἰξευτὴς ἀναλαβὼν ἰξὸν καὶ τοὺς καλάμους ἐξῆλθεν*, 171 *διόπερ ἀναλαβὼν πέλεκυν παρεγένετο*, — 99 *κἂν τὰ προσχήματα λαμπρότερα ἀναλάβωσιν.*

b) n. 129 *κύων θηρευτικὸς λαγωὸν συλλαβὼν τοῦτον ποτὲ μὲν ἔδακνε, ποτὲ δὲ αὐτοῦ τὰ χείλη περιέλειχεν.* A 135 praebet: *κύων θηρευτικὸς λαβών ποτε λαγωὸν τοῦτον πῆ μὲν ἔδακνε, πῆ δὲ αὐτοῦ τὰ χείλη περιέλειχεν* cf. tamen M 3 *αἴλουρος συλλαβὼν ἀλεκτρυόνα τοῦτον ἐβούλετο μετ' εὐλόγου αἰτίας καταθοινήσασθαι* et 127 *λύκος δὲ θεασάμενος καὶ συλλαβὼν (τὸν κύνα) οἷός τε ἦν καταφαγεῖν.* Suspicionis ansam dat n. 144 *κλέπται εἴς τινα οἰκίαν εἰςελθόντες οὐδὲν μὲν ἄλλο εὗρον, μόνον δὲ ἀλεκτρυόνα καὶ τοῦτον λαβόντες ἀπηλλάγησαν*, sed manum emendatricem aliquatenus cohibet n. 42 *ἀλώπηξ εἰς ἀγέλην προβάτων εἰςελθοῦσα θηλαζόντων τῶν ἀρνῶν ἕνα λαβομένη* (ἀνα-

[1]) N. 169 deest, n. 200b oratio variat: in nostra conlectione scorpio haec verba facit: *εἴθε γὰρ τοῦτο ποιήσαις, ἵνα καὶ ἃς συνείληφας ἀκρίδας ἀπολέσῃς*, A 195 puerum loquentem inducit: *ἐθέλων τοῦτο ἐποίησας, ἵνα καὶ ἃς κατέχω ταῖς ἀφαῖς ἀκρίδας ἀποβάλλῃς*, ubi extrema vox vitium contraxit. Schneider *ἀποβάλλω* coniecit, equidem *ἀποβάλω* scribendum esse censeo cf. M n. 24. 35. 68. 81. 91 (bis). 92. 129. 180 (bis). 186. 196. 200. 205. 212; mendo laborat n. 227. *ἀλλὰ τοῦτό γε οὐ στοχεῦσά με ποιεῖ, προνοουμένη δέ, ἵνα μηδείς με θύῃ*, quo loco genuinam formam *θύσῃ* A 227 servat cf. M n. 169 *ἐδεῖτο, ὅπως μὴ θύσῃ αὐτόν.*

λαβομένη falso A 41 et C 157, λαβομένη etiam F 18) προςεποιεῖτο καταφιλεῖν cf. omnino n. 7 οἱ δὲ συλλαβόντες (τὸν θύννον) ἀπημπόλησαν, ubi A 21 exhibet: οἱ δὲ συλλαβόντες αὐτὸν καὶ εἰς τὴν πόλιν ἐλάσαντες ἀπημπόλησαν, C 17: οἱ δὲ τοῦτον λαβόντες μεθ' ἡδονῆς ἀνεχώρησαν, F 35: λαβόντες δὲ αὐτὸν οἱ ἁλιεῖς μετὰ χαρᾶς εἰςῆλθον ἐν τῇ πόλει καὶ ἐπώλησαν αὐτίκα.

c) n. 191 καὶ ὁ λέων ὁρῶν ἐκεῖνον φεύγειν μὴ δυνάμενον πρῶτον τὴν ἀλώπεκα συνέλαβεν. A 187 συνέσχεν (cum C 116; συνέλαβεν F 144) contra auctoris usum cf. M 64 τὰς ἀναπνοὰς συνεῖχε, — 2 τράγος δὲ δίψει συνεχόμενος, 71 ἔλαφος δίψῃ συσχεθεῖσα, 167 ἔφη φρίκῃ συνεχόμενον διατετινάχθαι, 172 ἐπειδὴ κόπῳ συνείχετο, 174 μέχρι μὲν ὑπὸ τοῦ ψύχους συνείχετο, 202 περιστερὰ δίψει συνεχομένη, 220 σφῆκές ποτε καὶ πέρδικες δίψει συνεχόμενοι.

d) n. 202 συνέβη δὲ αὐτῇ τῶν πτερῶν περιθραυσθέντων ἐπὶ τῆς γῆς καταπεσοῦσαν ὑπό τινος τῶν παρατυχόντων συλληφθῆναι. A 197 suppeditat καταληφθῆναι (συλληφθῆναι F 160, ἁλῶναι C 120[a]) quae lectio per se nullam offensionem habet, attamen textum Parisinum extra omnem dubitationis aleam ponit M 71 ἡνίκαῦτα συνέβη τῶν κεράτων αὐτῆς ἐμπλακέντων τοῖς κλάδοις μὴ δυναμένην [τρέχειν] καὶ συλληφθῆναι τῷ λέοντι. — Scripturae καταληφθῆναι admoveri possunt n. 105 θύννος διωκόμενος ὑπὸ δελφῖνος καὶ πολλῷ τῷ ῥοίζῳ φερόμενος, ἐπειδὴ καταλαμβάνεσθαι ἔμελλεν et 143 ὁ δὲ λέων ἐπὶ πολὺ διώξας τὴν ἔλαφον, ἐπειδὴ καταλαβεῖν οὐκ ἠδυνήθη. Deprehendendi notio inest n. 69 αἱ δὲ μέλισσαι ἐπανελθοῦσαι ἀπὸ τῆς νομῆς, ὡς κατέλαβον αὐτὸν et 81 παραγενόμενος δὲ εἰς τὴν χέρσον καὶ καταλαβὼν πολλὴν μὲν τὴν κόπρον, ὑγρὰν δέ, — invadendi significatio comparet n. 12 ὡς ἑσπέρα κατέλαβε, 36 χειμῶνος καταλαβόντος, 67 χειμῶνος δὲ σφοδροῦ καταλαβόντος, 155 ἐπειδὴ χρεία τις αὐτὸν κατέλαβεν, 217 ἐὰν γάρ με κίνδυνος καταλάβῃ, quo sensu ἐπιλαμβάνειν usurpatur n. 16 (ἑσπέρας ἐπιλαβούσης) et 166 (χειμῶνος ἐπιλαβόντος), falsum atque alienum intellectum vox capit n. 218 τοῦ δὲ συὸς παρ' ἕκαστα τὴν πόαν διαφθείροντος (διαφθείραντος M, qui unus fabulae est testis) καὶ τὸ ὕδωρ θολοῦντος ὁ ἵππος βουλόμενος αὐτὸν ἀμύνασθαι ἐπὶ κυνηγέτην σύμμαχον κατέλαβε. Quid auctor scripserit, certo diiudicari nequit: equidem praepositione ἐπὶ sublata dubitanter verbum παρέλαβε recepi, frequens de iis, qui socium aliquem sibi adsumunt, cf. Herodotus III 70, VI 80, VII 106. 168. 169, Xenophon Cyrop. I 4, 15, Plutarchus Vit. Cleomen. XX 4, Cicer. XXVI 6, Anton. XXXV 1, Sept. Sap. Conviv. 3 (Mor. p. 149

C), Praec ger. reip. XXV 5 (p. 819 A). Possunt tamen et alia excogitari e gr. *ἐπὶ κυνηγέτην* (*ὡς*) *σύμμαχον κατέφυγε* (cf. n. 5 *ὅτι καταφυγοῦσα ἐπ᾽ αὐτὴν ὡς ἐπὶ βοηθὸν* cll. 13. 40. 72. 162) sive *κυνηγέτην σύμμαχον* (*ἐπὶ συμμαχίαν*) *ἀνεκάλει, κατεκάλει, παρεκάλει, ἐπεκαλεῖτο* cf. 1) n. 233 *ἀτὰρ οὖν καὶ ἡμᾶς ὁ λόγος διδάσκει μὴ δεῖν ἐπὶ τὰ ἐλάχιστα καὶ ἀκίνδυνα πράγματα ἐπευθὺς τὸ θεῖον*[1]) *ἀνακαλεῖν, ἀλλ᾽ ἐπὶ τὰς μείζους ἀνάγκας,* — 2) Appianus VIII 81, Clemens Alexandrinus Strom. V p. 673, — med.: Isocrates Or. X 61 p. 218 C, Plutarchus Vit. Themistocl. XIII 4, — 3) n. 140 *ὡς ἐθεάσατο δελφῖνα παρακύψαντα, ὡς ἐπὶ συμμαχίαν τοῦτον* [*ἐκάλει καὶ*] *παρεκάλεσε* (ubi *ἐκάλει καὶ* cum C 222 expunxi; *τοῦτον ἐκάλει καὶ* om. A 143), 157 *λαγωοί ποτε πολεμοῦντες ἀετοῖς παρεκάλουν εἰς συμμαχίαν ἀλώπεκας*. Adde n. 15. 31. 44. 51. 57. 89. 151. 169. 180 bis. 224. 225 bis; — 4) n. 140 *ἐπεκαλεῖτο τὸν δελφῖνα ἐπὶ βοήθειαν*, 211 *καὶ τοῦ ποιμένος ἐπὶ βοηθείᾳ* (l. *βοήθειαν*)[2]) *τοὺς κωμήτας ἐπικαλουμένου* cll. n. 32. 75. 178.

Verum haec hactenus! Restat, ut fabula in iudicium deducatur, ubi media verbi *συλλαμβάνειν* forma comprehendendi significationem capit: n. 40 (*συνεβούλευσεν αὐτοῖς*) *τούτους ἱκετεῦσαι, ὅπως μὴ χρησάμενοι τῇ τοῦ ἰξοῦ ἐνεργείᾳ συλλαμβάνωνται αὐτά*. Medium M adgnoscit eandemque scripturam codicis A lectio *συλλάμβονται* (n. 39) significat, sed manifestum memoriae mendum temporis ratio arguit, siquidem particula *ὅπως* apud nostrum semper[3]) cum coniunctivo aoristi copulatur cf. n. 18 *παραινέσαι αὐτῇ, ὅπως ἐκροφήσῃ τὴν θάλασσαν*, 29 *ἔτυπτε τὸ ὕδωρ, ὅπως οἱ ἰχθύες φεύγοντες ἀπροφυλάκτως τοῖς βρόχοις ἐμπέσωσι*, 31 *παρεκάλει αὐτόν, ὅπως αὐτῷ σύνοικος γένηται*, 50 *ηὔξατο τῇ Ἀφροδίτῃ, ὅπως αὐτὴν μεταμορφώσῃ εἰς γυναῖκα*, 51 *εἱστήκει παρατηρούμενος, ὅπως — εὐθέως αὐτὸν πατάξῃ*, ibid. *παρεκάλει αὐτόν, ὅπως αὐτῷ διαλλαγῇ*, 61 *ἐδεήθη αὐτῶν, ὅπως*

---

[1]) *ἐπευθὺς τὸ θεῖον* pro corrupta memoria *ἐπ᾽ευήθειαν* temptavi cf. F 194 *ὁ λόγος* (*ὅλως* codex; corr. Corais p. 313, 3) *δηλοῖ, ὅτι οὐ δεῖ ἐπὶ τὰ ἐλάχιστα καὶ ἀκίνδυνα πράγματα ἐπευθὺς* (*εὐθὺς* C) *τοὺς θεοὺς ἐπικαλεῖσθαι, ἀλλ᾽ ἐπὶ ταῖς μείζοσιν ἀνάγκαις καὶ συμφοραῖς*. Nescio tamen, an vitium latius serpserit: certe commodiorem sensum praestaret: *ἐπὶ τῶν ἐλαγίστων καὶ ἀκινδύνων πραγμάτων ἐπὶ βοήθειαν* [*τὸ θεῖον*] *ἀνακαλεῖν, ἀλλ᾽ ἐπὶ τῶν μειζόνων ἀναγκῶν* cf. A 230 *ὅτι μὴ δεῖ* (*ὁ μῦθος δηλοῖ μὴ δεῖν* C 62) *ἐπὶ τῶν ἐλαχίστων τοῦ θείου δεῖσθαι, ἀλλ᾽ ἐπὶ τῶν ἀναγκαίων*.

[2]) Cf. ibidem: *ἐπιβοώμενος τοὺς κωμήτας ἐπὶ βοήθειαν*.

[3]) n. 92 *αὔλησον, ὅπως ὀρχήσομαι* C 94 et F 74 *ὀρχήσωμαι* praebent, A 98 cum M consentit.

ἐπιτρέψωσιν αὐτῷ Αἰσώπειον μῦθον εἰπεῖν, 86 συνέθεντο, ὅπως εἰς μάχην ἀλλήλοις *καταστῶσι* καὶ τῷ νικῶντι ἥ τε τοῦ ὕδατος καὶ τῆς γῆς νομὴ *γένηται* (corr. ex A 91; γίνηται falso M), 90 ἓν δὲ τοῦτο εὔχεσθαι τοῖς θεοῖς, ὅπως χειμὼν *γένηται*, ibid. τοῦτο δὲ μόνον εὔχεσθαι, ὅπως αἰθρία τε καὶ λαμπρὰ *ἐπιμείνῃ* ἡ σελήνη, 109 ἐδέετο, ὅπως αὐτῇ κέρατα *προςνείμῃ*, 114 ἐδέετο, ὅπως (ὅπως ἂν A 121, ὡς ἂν C 97 et F 249) αὐτὸν *ἀπολύσωσι*, 128 συνέθεντο ἀλλήλαις, ὅπως πρὸς τὸ ὕδωρ ἐκπιεῖν καὶ ἐπὶ τὰς βύρσας *παραγένωνται* (παραγίνωνται non recte A 134; cf. C 207 et F 289), 160 ἐδέοντο, ὅπως ἰσχὺν *παράσχηται*, 169 ἐδεῖτο, ὅπως μὴ *θύσῃ* αὐτήν, 178 ηὔξατο τῷ Διΐ, ὅπως τοῦ κηπουροῦ αὐτὸν ἀπαλλάξας ἑτέρῳ δεσπότῃ *ἐγχειρίσῃ*. — Quibus exemplis ad obrussam exactis verbum συλλαμβάνωσιν a Schneidero et Halmio (n. 417) ex scriptura Augustana extricatum reiectaneum esse sequitur, nostram vero coniecturam συλλάβωσιν commendari et confirmari adparet.

Εἴς τινα συκάμινον αὐτὸν ἐσταύρωσαν] ἀπό τινος συκαμίνου ἀνεσταύρωσαν M. Simplex, cuius testis antiquissimus Polybius est (I 86, 4), inprimis scriptores ecclesiastici frequentant, ἀνασταυροῦν inde ab Herodoto (VI 30, VII 194. 238, IX 78) optimi quique scriptores (Thucydides, Ctesias, Xenophon, Plato, Polybius, Plutarchus, Herodianus etc.) usurpant, quemadmodum in eadem re etiam verba ἀνακρεμαννύναι, ἀναπηγνύναι, ἀναρτᾶν, ἀνασκολοπίζειν usitatissima sunt. — Praepositionem ἀπὸ auctoris nostri usus comprobat cf. n. 23 ὡς ἐθεάσατο *ἀπό* τινος ἀναδενδράδος (ἐπί τινος ἀναδενδράδος A 15, ἐπί τινα ἀναδενδράδα F 5) βότρυας κρεμαμένους, 48 βοταλὶς *ἀπό* τινος θυρίδος κρεμαμένη cll. 214 Προμηθεὺς πλάσας ἀνθρώπους δύο πήρας *ἐξ* αὐτῶν ἀπεκρέμασε, — 76 διόπερ ἀναβὰς ἐπί τινα πάσσαλον καὶ ἑαυτὸν *ἐνθένδε* (ἐνθάδε A 80) ἀποκρεμάσας, — 93 διότι τοῦ ἀνθρώπου τὰς φρένας οὐκ *ἔξωθεν* ἀπεκρέμασεν. Praeivit Homerus Il. 8, 19 σειρὴν χρυσείην *ἐξ οὐρανόθεν* κρεμάσαντες, Od 8, 67 κὰδ δ' *ἐκ πασσαλόφι* κρέμασεν φόρμιγγα λίγειαν, — 12, 51 ἐκ δ' αὐτοῦ πείρατ' ἀνήφθω. Similiter in lingua Latina ad eandem notionem praepositiones a, de, ex pertinent cf. R. Kuehner, ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache vol. II (1878) p. 432.

Ἡ δὲ συκάμινος ἔφη] ἡ δὲ ἔφη πρὸς αὐτὸν M cf. n. 86 οἱ δὲ ἔφασαν πρὸς αὐτόν, 104 ὁ δὲ (adde ἔφη cum A 111) πρὸς αὐτόν, 119 ὁ δὲ ἔφη πρὸς αὐτήν, 235 ὁ δὲ ἔφη πρὸς αὐτόν, — 22 κἀκείνη πρός αὐτὸν ἔφη, 36 κἀκεῖνος ἔφη πρὸς αὐτόν, 69 κἀκεῖνος ἔφη πρὸς αὐτάς. Additamentum πρὸς αὐτὸν alii quoque loci vindicant cf. n. 27 μαθοῦσα δὲ τὰ γεγενημένα ἔφη πρὸς αὐτήν, 32 εἷς δέ τις τῶν συνναυαγηκότων

παραινχόμενος ἔφη πρὸς αὐτόν, 34 τῶν δὲ παρόντων τις ὑποτυχὼν ἔφη πρὸς αὐτόν, 41 ὀδυρομένου δὲ αὐτοῦ καὶ βοῶντος παριών τις — ἔφη πρὸς αὐτόν, 45 τοῦ δὲ ἴξονος τρίζοντος ἐπιστραφέντες ἔφασαν οὕτως πρὸς αὐτόν, 60 εἷς δέ τις τῶν δελφίνων ὑποτυχὼν ἔφη πρὸς αὐτόν, 82 τῶν δὲ προβάτων αἰτιωμένων αὐτὸν — ἔφη πρὸς αὐτὰ (ταῦτα male A 86), 88 ἀγανακτοῦντος δὲ τοῦ θηρευτικοῦ — ἐκεῖνος ἔφη πρὸς αὐτόν, 129 ὁ δὲ ἀπαυδήσας ἔφη πρὸς αὐτόν, 150 εἰπόντος δὲ ἐκείνου — ὁ λύκος ἔφη πρὸς αὐτόν, 165 ἡ δὲ ὁμοιωθεῖσα γυναικὶ ἔφη πρὸς αὐτόν, 166 ὕστερον δὲ — ἔφη πρὸς αὐτήν, 167 τῶν δὲ οἰκείων τινὸς παραγενομένου πρὸς αὐτὸν — ἔφη πρὸς αὐτόν, 229 ἰδὼν δέ τις αὐτὸν ὑπερπαθοῦντα — ἔφη πρὸς αὐτὸν cl. n. 190 τοῦ δὲ ὀνηλάτου πόῤῥωθεν ἑστῶτος καὶ γελῶντος λύκος παριὼν ἐθεάσατο καὶ πρὸς αὐτὸν ἔφη. Non desunt tamen alterius generis exempla. — Contraria ratio intercedit n. 31 καὶ ὁ γναφεὺς ὑποτυχὼν ἔφη, ubi A 29 πρὸς αὐτὸν subiungit. Quae lectio duobus locis gemellis (n. 34 et 60) muniri potest; quamquam longe saepius phrasis nude posita occurrit cf. ὑποτυχὼν ἔφη n. 62. 106. 117. 127, ὑποτυχοῦσα (ἀποτυχοῦσα non recte M 20) ἔφη 20. 24. 173. 22?. 227, ὑποτυχὸν ἔφη 156, ὑποτυχόντες ἔφασαν 114, ὑποτυχοῦσαι ἔφασαν 17,— ὑποτυχὼν (ἐπιτυχὼν falso M 14) εἶπεν 14. 130. 140. 149. 151. 177. 188. 201. 212. 220, ὑποτυχοῦσα εἶπε(ν) 2. 89. 206. 228. 231.

Φόνον] φθόνον librarii lapsu.

Κατειργάσω] ἀπειργάσω M, vix recte, cf. Sophocles Antig. 56 sq. μόρον | κοινὸν κατειργάσαντ' ἐπαλλήλοιν χεροῖν et Euripides Phoeniss. 1062 sq. ἃ δράκοντος αἷμα | λιθόβολον κατείργασαι. Comparari quodammodo possunt similia vocis ἐξεργάζεσθαι exempla cf. Plato Legg. IX p. 870 C τρίτον δὲ οἱ δειλοὶ καὶ ἄδικοι φόβοι πολλοὺς δὴ φόνους εἰσὶν ἐξειργασμένοι, Euripides Orest. 1624 αἷμα μητρὸς μυσαρὸν ἐξειργασμένος (v. 284 sq. habes εἴργασται δ' ἐμοὶ | μητρῷον αἷμα), Pausanias II 18, 2 Θυέστου παίδων σφαγὰς καὶ τὰ ᾀδόμενα δεῖπνα ἐξειργάσατο.

Ἐξαιμάτωσας] ἀπεμάττου M optime. Traditam scripturam gravi corruptela depravatam esse bene vidit Halmius, qui commento ἐξεμάστευσας non contentus verbum, cui notio transferendi vel derivandi inesset, requirebat. Omnes numeros explet ἀπεμάττου: etenim exprimendo fit tersus. Eadem vox in mendosa sylloges Florentinae lectione (n. 100=C 400) ἀφαιματοῦσι delitescit, ubi editor scriptoris mentem non adsecutus ἐκδικοῦσι vel ἀμύνονται temptabat. Codicis Augustani memoria varietatem ἐξεμάττου significat, qua de cf. M 62 ὡς ἄρα δέοι αὐτὸν ἄρτῳ τὸ αἷμα ἐκμάξαντα τῷ δακόντι κυνὶ βαλεῖν. Locutionis usum inlustrant Sophocles Electr. 446 κἀπὶ λουτροῖσιν κάρα | κη-

λῖδας ἐξέμαξεν[1]) et Euripides Herc. fur. 1400 *ἔκμασσε*, ubi praecedunt Thesei verba: *ἀλλ' αἷμα μὴ σοῖς ἐξομόρξωμαι πέπλοις*. Idem auctor fr. 781, 6 sq. dixit: *οὐ σταλαγμὸν ἐξομόρξετε*, | *εἴ πού τίς ἐστιν αἵματος χαμαὶ πεσών* cf. Homerus Il. 5, 416 *ἦ ῥα καὶ ἀμφοτέρῃσιν ἀπ' ἰχῶ χειρὸς ὀμόργνυ* et 798 *ἂν δ' ἴσχων τελαμῶνα κελαινεφὲς αἷμ' ἀπομόργνυ*. — Apud Plutarchum Vit. Anton. LXXVII 2 *δεξαμένη δὲ αὐτὸν οὕτως καὶ κατακλίνασα περιεῤῥήξατό τε τοὺς πέπλους ἐπ' αὐτῷ καὶ τὰ στέρνα τυπτομένη καὶ σπαράττουσα ταῖς χερσὶ καὶ τῷ προςώπῳ τοῦ αἵματος ἀναματτομένη δεσπότην ἐκάλει καὶ ἄνδρα καὶ αὐτοκράτορα* aut *τὸ αἷμα* reponendum aut *σταγόνας* excidit.— Verbum *ἀναμάσσω* adsumpsit Homerus Od. 20, 92 *ἔρδουσα μέγα ἔργον, ὃ σῇ κεφαλῇ ἀναμάξεις*, quem praeter alios imitati sunt Herodotus I 155 *τὰ μὲν γὰρ πρότερον ἐγώ τε ἔπρηξα, καὶ ἐγὼ ἐμῇ κεφαλῇ ἀναμάξας φέρω* et Aelianus fr. 21 (vol. II p. 195 Hercher, ed. Teubner) *πάντα ὅσα ἔδρασεν ἀνεμάξατο τῇ ἑαυτοῦ κεφαλῇ* cf. etiam oraculum apud Eusebium Praep. Evang. V 20 (Anthologiae Graecae Append. ed. Cougny: VI 18 p. 467) *ἄγγελον ἡμέτερον κτείνας ἀνεμάξαο ποινήν*. Aliam translationem fusius tractat Creuzer ad Plotin. de pulchritud. p. 257 sqq. et Procli Comment. in Platonis Alcibiadem Priorem vol. I p. 300

Caterum *ἀπεμάττου* noster scripsit, non *ἀπεμάσσου* cf. *ἀλλάττειν* 222, *ἀπαλλάττεσθαι* 130, *ἀπαλλάττονται* 161, *ἀπαλλαττομένη* 23, *ἀπηλλάττετο* 2[2]). 138 142, *ἁρμόττει* 24. 47. 140[3]), *δεδίττεσθαι* 187, *ἐλάττονος* 73[4]), *ἐλάττωμα* 24, *ἐνεοττοποιεῖτο* 28, *ἐνεοττοποιήσατο* 11, *ἐφρυάττετο* 203, *ἐφυλάττετο* 155, *ἐφυλαττόμην* 72, *ἡττηθῆναι* 162, *ἧττον* 211, *ἡττόνων*[5]) 223, *ἡττώμενοι* 162, *θαλάττῃ* 28, *θαλάττιον* 140, *θαλαττίων* 140, *θᾶττον* 216, *κρείττονας* 18, *κρειττόνων* 223, *κρείττοσιν* 80. 97. 117. 216[6]), *λιμώττειν* 16. 178, *λιμώττοντα* 29, *λιμώττουσα* 23. 27. 108, *λιμώττουσαι* 128, *λιμώττων* 39. 79. 104. 118. 153. 235, *νε-*

---

[1]) Respicit Eustathius Thessalonicensis ad Homeri Od. 20, 92 p. 1857, 5 *καὶ ἔστιν εὑρεῖν τοιαύτην ἔννοιαν καὶ παρὰ τῷ Σοφοκλεῖ, ἔνθα φαίνεται ταῖς πεφονευμένων κεφαλαῖς ἐναπομάττεσθαι τὸ ἐν τοῖς ξίφεσιν αἷμα*.

[2]) *ἐπελάθετο* M, *ἀπηλλάττετο* recte A 9 et F 4. — In *παραλάττων* abiit *παρ' ὅλην* n. 177 cf. A 174, C 176, F 131.

[3]) Forma *ἁρμόζει* extat n. 85 et 112 cf. *ἁρμόσειεν* 81. 123. 153. 160.

[4]) *ἔλαττον* M.

[5]) *γειτόνων* M, at cf. C 277[a] *ὅτι* (l. *οὕτω*) *πολλάκις καὶ δυνατοὺς ἄνδρας αἱ συμφοραὶ ταπεινοῦσιν, ὥςτε τὰς ἐξ εὐτελῶν καὶ δειλῶν ὑπομένειν αἰκίας* et C 277[b] *πρὸς τοὺς καταδεχομένους ὑβρίζεσθαι ὑπὸ μικρῶν διὰ φόβον ἑτέρων μειζόνων*.

[6]) De n. 157. cf. infra p. 30.

οττεύειν 13, νεοττοὶ 11, νεοττοποιεῖσθαι 28. 40, νεοττοποιησαμένη 231, νεοττοποιΐαν 13, νεοττοὺς 28, 231, νεοττῶν 11 bis, παραθαλαττίοις 28, περιειλίττετο 141, περιττὸς 34, περιττοτέραν 46[1]), περιττοτέρας 16, περιττότερον 58. 192, περιττῶς 84, πρᾶττε 222, πράττει 48, πράττειν 3. 204, πράττετε 19, πράττοι 36, πραττόμενα 52. 178. 204, πράττοντας 19, πράττοντες 92, τυφλώττων 214, φυλάττεσθαι 48. 52, φυλάττομαι 224, φυλαττόμεθα 16, φυλαττομένη 28. 159, φυλαττομένην 28, φυλαττόμενοι 28. 69, φυλάττονται 226, φυλάττοντας 148. — Formae Atticae neglectae sunt hisce locis: ἀποτάσσομαι 36, γλωσσαλγίαν 136, γλωσσαλγίας 187, ἐσπάρασσεν 229, θάλασσαν 18. 19. 28. bis. 72. 165. 208, θαλάσσῃ 72, θαλάσσης 108. 134. 140. 208, θαλάσσιος 108, μέλισσαι 69. 160, μελισσουργοῦ 69[2]), ὀρυσσέτωσαν 95, παραθαλασσίῳ 208, πάσσαλον 76, περισσὰ 46, περισσὸν 24, περισσότερον 109[3]), ταράσσειν 150, ταράσσηται 29, φυλάσσονται 127[4]).

Ὑπό τινων] ὑπὲρ ἐνίων M, quae scriptura ad ὑπ' ἐνίων ducit. Ὑπ' in ὑπὲρ librarii inscitia mutavit etiam n. 181 ἔτι καὶ τοῦτο λοιπὸν ἦν ὄνους ὑπ' ἀνθρώπων προςκυνεῖσθαι, ubi M prave ἠγνόουν σε ὑ π ὲ ρ ἄνθρωπον pro ἦν ὄνους ὑ π' ἀνθρώπων offert. Elidendi rationem confirmant ὑ π' ἀλλήλων (60), ἀνάγκης (2), αὐτοῦ (25. 112), αὐτῶν (26. 30. 78. 79. 114. 115. 151. 204. 223), ὑφ' ἡμῶν (154), ὁρμῆς (233), οὗ (44), ὧν (71. 231). Hiatus ter occurrit: n. 33 et 199 ὑ π ὸ ἀμφοτέρων, 185 ὑ π ὸ ὀνηλάτου. Quibus locis incuria librarii videtur adgnoscenda esse. Simili ratione M peccat n. 14 δ ι ὰ (δι' A 4) ἐλπίδα, 191 ἐ π ὶ (εἰς A 187) ἄγραν, 85 π α ρ ὰ (παρ' A 89) ἀνθρώποις cf. 1) δ ι' ἄγνοιαν (69. 209), αἰσχύνην (24), ἀλκῆς (137), ἀλόγιστον (218), ἀναρχίαν (162), ἀσθένειαν (11. 28), αὐτὸ (16. 196), ἑαυτοὺς (172), ἐλπίδα (128), ἐπιθυμίαν (34), ἐπινοίας (76. 137), ἔργων (25. 34), εὔνοιαν (24), ἡδυπάθειαν (83), ἣν (36. 48. 63. 103. 111. 137. 138. 171. 177. 186. 217), ὑποκρίσεως (156); — 2) ἐ π' ἄγραν (7. 88. 107), ἀγροῦ (11. 47),

---

[1]) περιττότερον M, recte A 46.

[2]) A 73 exhibet μελισσουργόν, unde μελιτουργοῦ effinxit Schneider. — Falso M 70 κύνας Μολιτιαίους venditat, ubi κύνας Μελιταίους expectamus cf. n. 87 ἔχων τις κ ύ ν α Μ ε λ ι τ α ῖ ο ν (Μελιττιαῖον mendose A 92)

[3]) Etiam n. 203 ὅσῳ γὰρ ἂν πλείονα τέκνα σχῇς, τοσούτῳ π ε ρ ι σ σ ο τ έ ρ α ς δουλείας στενάξεις equidem περισσοτέρας pro corrupta memoria περιστερᾶ reposui.

[4]) Ad aliud genus pertinent: ἐπτερύσσετο 12, κατέασσε 13, κατεάσσειν 52, κατεάσσεσθε 221, κατεασσόμενα 221. — N. 194 M altero loco ἀπιθάσευτος; altero ἀπιθάσσευτος suppeditat, quemadmodum 26 πιθασῷ, 193 πιθασσὸν occurrit. Ego ubique simplex σ edidi.

ἄνδρα (120), ἄνδρας (125), ἀνδρὸς (103), ἀνδρῶν (49), αὐτὴν (5), αὐτὸν (186), αὐτοφώρῳ (201), ἐκείνους (123. 199), ἐκείνων (41. 198), ἐλαχίστοις (189), εὐθὺς (233, — sed cf. p. 20) n. 1.) ὠφελείᾳ (3); — ἐ φ' ἑστίασιν (119. 138), ἣν (72), οἷς (167); — 3) π α ρ' ἄλλοις (98), αὐτῆς (59), αὐτοῖς (150), αὐτὸν (104. 152. 235), αὐτοῦ (118. 170. 171. 193), αὐτῷ (155), αὐτῶν (89. 148), ἑαυτοῖς (167), ἕκαστα (20. 32. 88. 122. 218), ἐμοῖ (89. 145), ἐνιαυτὸν (222), ὁδὸν (216), ὅλην (177), ὃν (103. 104. 235), οὐδὲν (180). — Semper ante vocales legimus ἀπ', ἀφ', κατ', καθ', μετ', μεθ', — ἀλλ', εἶθ', cf. a) ἀ π' αὐτῆς (48), ἐκείνου (13 bis. 48. 168. 184. 224), ἐμοῦ (209); — b) ἀ φ' ἑαυτῆς (42), οὗ (224); — c) κ α τ' ἀρχὰς (202), αὐτῆς (50. 98. 99. 109), αὐτὸ (227), αὐτοῦ (8. 79. 93. 96. 101), αὐτῶν (44. 147. 160), ἐνιαυτὸν (131); — d) κ α θ' ἑαυτῶν (57. 210), ἑκάστην (58), ἓν (57, ubi M voce caret), ἡμέραν (59);— e) μ ε τ' ἀμφοτέρων (115)[1]), ἀνθρώπων (123), ἐκεῖνον (222), ἐκείνων (196), εὐλόγου (3 bis), οἰμωγῆς (75), ὀλίγον (205), οὐ (25. 90. 145); — f) μ ε θ' αὐτῶν (121), ἑτέρων (32), ἡμέρας (127), ἧς (47), ἡσυχίας (177); — g) ἀ λ λ' ἀπίωμεν (117), ἀποτάσσομαι (36), ἀσεβὴς (3), ἐὰν (29. 62. 85. 226. 234)[2]), ἔγωγε (4. 14. 25. 26. 28. 63. 72. 103. 108. 112. 120. 123. 137. 138. 143. 147. 155. 164. 174. 177. 182. 186. 188. 204. 210. 217. 231), εἰ (20. 104. 196. 225. 235), εἰς (138), ἐμὲ (172), ἔμοιγε (31. 67. 105. 178. 220), ἐπὶ (233), εὖ (86. 146. 187), εὐήθης (89), εὕρηκα (66), 'μῖν (60), ἵνα (92), ὀρυσσέτωσαν (95), ὅταν (228), οὐ (22. 48. 106. 132), οὐδὲ (25. 171. 212), οὐκ (152. 225), οὖν (11), οὔτε (51. 130), οὐχ (1. 82. 223), ὦ (34. 37. 76. 102. 122. 124. 127. 129. 149. 165. 203. 207. 215. 222); — h) εἶθ' οὕτως (2. 186. 191). — Ex contrario suspicionem loci movent, quibus δὲ elisionem patitur: δ' ἀκροχολήσας (233), ἄρα (40), αὐτῷ (11), αὐτῶν (177), οὐδὲν (57); — ο ὐ δ' ἀρχὴν (155) cf. δ ὲ ἀγανακτήσας (163), ἀγανακτοῦντες (155), ᾔδει (48), ἀδελφὴ (90), ἀεὶ (198. 205), Ἀθηναῖος (32), αἴθυια (168), αἰτιωμένου (193), αἰφνίδιον (165), ἀκούουσα (203), ἀλόγιστον (8. 100), ἀλώπεκος (22), ἀλώπηξ (11. 26), ἀμελετήτως (78), ἄμπελος (10), ἀμφιγνοοῦντες (115), ἀναιρεῖ-

---

[1]) Οὕτω τε συνέβη αὐτῷ τῆς ἐξ ἀμφοτέρων διαίτης στερηθῆναι M cum A 122; at cf. F 253 τῆς μ ε θ' αὐτῶν διαίτης ἀπεῖρξαν et A 130 οὐχ ὑπομείνας τὴν μ ε τ' ἀνθρώπων δίαιταν. Adde M 121 κἀκεῖνοι οὐ γνωρίζοντες αὐτὸν διὰ τὸ χρῶμα τῆς μ ε θ' αὐτῶν (μετ' αὐτῶν M et A 128) διαίτης ἀπεῖρξαν αὐτόν.

[2]) N. 178 ἀλλ' ἔμοιγε αἱρετώτερον ἦν παρὰ τοῖς προτέροις δεσπόταις ἀχθοφοροῦντα λιμώττειν ἢ ἐνταῦθα παραγενέσθαι, ὅπου, [ἀλλ'] ἐὰν ἀποθάνω, οὐδὲ ταφῆς ἀξιωθήσομαι particulam ἀλλ' eiciendam esse indicavi, — nescio tamen an genuina scriptura fuerit: ὅπου ἀλλ' οὐδέ, ἂν ἀποθάνω, ταφῆς ἀξιωθήσομαι cf. A 175 ὅπου οὐδέ, ἂν ἀποθάνω, ταφῆς τεύξομαι.

σθαι (71. 169), *ἄνθρωπον* (93), *ἀνθρώπου* (46 bis), *ἀνιμήσασθαι* (112), *ἄντικρυς* (147), *ἀντισχεῖν* (99), *ἀπ'* (13), *ἀπαυδήσας* (129), *ἀπεκρίνατο* (29. 152. 234), *ἀποδεξάμενοι* (40), *ἀποδιδόντας* (95), *Ἀπόλλωνος* (97), *ἀπόπειραν* (30), *ἄρκτου* (64), *ἀρξάμενον* (154), *ἀροτὴρ* (39), *ἀσμένως* (140), *αὐξηθεῖσαν* (4), *αὐτὰ* (94)[1]), *αὐταῖς* (55. 149), *αὐτὰς* (128), *αὐτῇ* (25. 202), *αὐτὴν* (2. 25. 144. 191), *αὐτῆς* (11. 21. 28. 71. 80), *αὐτοῖς* (46. 64. 161. 184. 232), *αὐτὸν* (14 bis. 84. 134. 141. 145. 195. 217), *αὐτὸς* (12), *αὐτοῦ* (12. 19. 41. 63. 65. 80. 85. 94. 102. 129. 171. 172. 178. 185. 211), *αὐτοὺς* (19. 60), *αὐτῷ* (78. 135. 136. 179. 216), *αὐτῶν* (50. 54. 61 bis 69. 75. 86. 133. 146. 192 bis 212), *ἀφείλετο* (48), *ἀφελκύσαντες* (21), — *ἐγένετο* (70. 71. 153. 180), *ἐγένοντο* (43), *ἔγχελυς* (61), *ἐγὼ* (2), *ἐθερμάνθη* (174), *εἰ* (141. 154), *εἶπε* (64. 81), *εἶπεν* 47. 51. 103. 146. 234), *εἰπόντος* (3. 67. 70. 137. 171. 195. 219), *εἰπόντων* (183), *εἰπούσης* (90. 98. 169), *εἰς* (49. 81. 173), *εἰςελθοῦσα* (11), *εἰςελθὼν* (146), *εἰςιὼν* (57), *ἐκακοπάθει* (178, *ἑκατέρου* (22), *ἐκεῖνοι* (204), *ἐκεῖνος* (140), *ἐκείνου* (150), *ἐκπλαγέντος* (15), *ἐκροφήσασα* (18), *ἔλεγε* (25. 57), *ἔλεγεν* (93), *ἐλθὼν* (138), *ἐλπίδας* (143), *ἔμπνουν* (37), *ἐν* (7. 13. 71. 189), *ἐνέστη* (94), *ἐνταῦθα.* (9. 86 199), *ἐξαναστὰς* (141. 145. 165), *ἐξαναστῆναι* (142), *ἐπακολουθούσης* (201), *ἐπανελθοῦσα* (231), *ἐπελθόντων* (66), *ἐπὶ* (57. 67. 113. 168. 179. 226), *ἐπιγνόντος* (171), *ἐπικαθίσαντος* (190), *ἐπιστᾶσα* (59), *ἐπιστραφεὶς* (124. 125), *ἐπιστραφέντος* (120), *ἐπιφανέντος* (171), *ἐρωδιῷ* (151), *ἐρωτώμενος* (167), *Ἑρμῆν* (178), *Ἑρμῆς* (95), *ἑτέραν* (90. 214), *ἑτέρας* (206), *ἕτερος* (43. 64. 66. 81), *ἔτι* (52. 85), *ἐτύγχανε* (187), *εὖ* (145), *εὐτόνως* (185), *ἔφασαν* (86. 157), *ἔφη* (104. 119. 147. 167. 235), *ἐφύλαξεν* (149), *ἔχων* (65),— *ἡ* (93), *ἡμέρα* (111), – *ἴδια* (214), *ἰδίων* (214), *ἰδὼν* (182), *ἱκετευούσης* (4), *ἵνα* (227), — *ὁ* (64)[2]). 68 bis. 92 bis), *ὀθνείαις* (16), *οἱ* (162),

---

[1]) M falso *τὰ* inter *δὲ* et *αὐτὰ* inserit: *οὕτω καὶ τῶν ἀνθρώπων οἱ χρεωφειλέται, μέχρι μὲν τὰ ἀλλότρια ἔχουσι χρήματα, δοκοῦσί τινες εἶναι, ἐπειδὰν δὲ* [*τὰ*] *αὐτὰ ἀποδώσωσιν, ὁποῖοι ἐξ ἀρχῆς ἦσαν, εὑρίσκονται* cf. C 188[b] et F 78. Scripturam *ἐπειδὰν δὲ ταῦτα ἀπαιτηθῶσιν* exhibet C 188[a], *ἐπειδὰν δὲ ἀποδώσουσιν* A 101, ubi Schneideri lectio *ἀποδῶσιν* potius auctorem quam libri memoriam corrigit cf. M 156 *ἐὰν ποτὸν σοὶ ἐπιδώσω ἐγὼ* cl. Lobeckio ad Phrynich p. 720 sqq. Etiam in C 188[b] *ἐπὰν δὲ αὐτὰ ἀποδώσωσιν* sine necessitate *ἀπαιτηθῶσιν* scripsit Halmius: n. 200[b]: eandem formam sylloges Florentinae verbum *ἀποδώκωσιν* (n. 78) significat.

[2]) Conlectionis Parisinae lectio *ὑποχωρησάσης δὲ ἀπὸ τοῦ δένδρου ἐπυνθάνετο αὐτοῦ* recto talo stare non potest, unde inter *δὲ* et *ἀπὸ* excidisse statui: *ὁ ἕτερος καταβὰς ἀπὸ τοῦ δένδρου* cf. C. 249[b] et F 56. Codicis A supplementum (n. 65; adde C 249) *ὁ ἀπὸ τοῦ δένδρου καταβὰς* ex mea quidem sententia non sufficit

οἰκείων (167), *οἶκον* (93), *οἰκουρὸν* (88), *ὀλίγας* (127), *ὁμοιωθεῖσα* (165), *ὀνηλάτης* (180), *ὀνηλάτου* (190), *ὄος* (87. 100), *ὀρνιθοθήρα* (195), *ὅτε* (19. 104. 235)[1]), *ὅτι* (81. 84. 126. 154), *οὐ* (201), *οὐδαμῶς* (118), *οὐδὲν* (81 bis 88), *οὐδενὸς* (137), *οὐκ* (15. 84. 177), *οἶσι* (217), *οὗτος* (60), *οὐχ* (123), — *ὑὸς* (227), *ὑπ'* (223), *ὑπὲρ* (142), *ὑπὸ* (42. 46. 73. 175), *ὑποτυχόντες* (114), *ὑποτυχοῦσα* (89. 173. 222), *ὑποτυχὼν* (127. 130. 151. 177), *ὑστεραίᾳ* (16), *ὕστερον* (51), *ὑφ'* (233), — *ᾠνητοῦ* (170), *ὡς* (44. 52. 53. 71. 79. 176. 179. 189. 210. 224. 229)[2]); — *μηδὲ ἅπαξ* (58), *ἀρνήσασθαι* (135), *ὅταν* (211), *ὕπνου* (3); — *οὐδὲ ἀνθρώποις* (56), *ἐν* (66), *ἓν* (138), *ἑνὸς* (60). — Qua observatione nixus equidem *δὲ* non *δ'* supplevi ante *ἀπόλωλας* (66)[3]), *αὐτῇ* (126)[4])

---

[1]) Et n. 104 et n. 23 M praebet: *ὕστερον δέ, ὡς ὅτε χειμὼν ἐνέστη*, ubi *ὡς* cum A 111 expunxi; *ὅτε* omittit F 84: *ὕστερον δέ, ὡς χειμὼν ἀνέστη* (l. *ἐνέστη*), fortasse recte. Eandem coniunctionem M falso invexit n. 130 *ἀλλ' οὔτε, ὅτε ἦλθες, ἔγνων οὔτε, [ὅτε] ἐὰν ἀπέλθῃς, γνώσομαι.* Ante vocales *οὔτε* elisione non afficitur cf. *οὔτε ἀέρος* (9), *ἀπὼν* (130), *ἐν* (115), *ὕδατος* (9). Adde *τὲ ἀμυγδάλων* (176), *αὐταῖς* (146), *εἶδος* (115), *ἐκείνους* (65), *ἔκλαιεν* (171), *ἐστὶ* (234), *ἦν* (79. 127. 145. 176. 200. 233), *ὀδόντας* (135). — *ὥστε αὐτὸν* (113). — *ὁπότε αὐτὴν* (57), - *ὅτε ἐμὲ* (235), *ἐμοὶ* (234), *ἐμόχθουν* (104), *ἦλθες* (130), *ἦν* (229), *οὐδὲν* (48. 106), — *ποτὲ ἀνοιξάσης* (159), *ἀποθανόντος* (161), *ἀχθόμενοι* (184), *ἑαυτὸν* (13), *εἰςελθούσης* (207), *ἐκλαθόμενος* (121), *ἐν* (61), *ἐπὶ* (11), *ἐπιδημήσωσι* (84), *οὐδὲ* (161), *ὡς* (225), — *τότε αὐτοὺς* (184), *ἐκεῖνος* (192), *ἐπόνεις* (104. 235), *ὅτε* (201).

[2]) N. 205 *ὁ δὲ ὡς ἀεὶ αὐτὸν* (l. *αὐτὸ*) *διανεβάλλετο λέγων μετ' ὀλίγον χρόνον μεταβήσεσθαι* aut vocula *ὡς* pro emblemate habenda est aut corrigendum *ὁ δὲ εἰςαεὶ αὐτὸ διανεβάλλετο κτλ.* Paulo aliter A 200, C 269, F 516: *ὁ δὲ ἀνεβάλλετο λέγων μετ' ὀλίγον χρόνον μεταβήσεσθαι.*

[3]) *Ἐκεῖνος* [*δὲ*] *ἀπόλωλας* [*εἶπεν*] reposui pro *ἐκεῖνος ἀπόλωλας* cf. C 83 et F 237 *ὁ δ' εἶπεν.* Particula *δὲ* carere possumus, si *κἀκεῖνος* recipiatur ex A 67 *κἀκεῖνος* [*ὁ μὴ εὑρὼν ἔφη*] *'ἀλλ' ἀπόλωλας' εἶπεν*, ubi verba a nobis seclusa ex interpolatione fluxerunt Falsam emendandi viam ingressus Schneider edidit: *κἀκεῖνος ὁ μὴ εὑρὼν ἔφη 'ἀλλ' ἀπόλωλα εἶπε'.* – Eodem modo *κἀκεῖνος* pro *ἐκεῖνος* perperam suppeditat M 155 et 201, — recte legimus: *κἀκεῖνος* n. 13. 30. 36. 69. 151. 167. 220, 224, *κἀκείνου* n. 218, *κἀκεῖνοι* n. 120. 184. 221, *κἀκείνους* n. 67, *κἀκείνη* n. 18. 22. 71. 219, *κἀκείνην* n. 57.

[4]) Lacunosam et corruptam sylloges nostrae memoriam ex A 132 ita explevi et emendavi: [*συνέβη δὲ αὐτῷ ἀμφοτέρων στερηθῆναι*] [*καὶ*] *τοῦ μὲν* [*μὴ*] *ἐφικομένῃ*, sed *δὲ* pro *δ'* dedi ipse, qnemadmopum etiam n. 11 *συνέβη δ' αὐτῷ τῆς εἰς τὴν φιλίαν ἀσεβείας οὐκ εἰς μακρὰν δίκην ὑποσχεῖν* particulae formam non elisam progenuina habeo cf. n. 55. 84. 128. 179. 202. Praetera nescio an codicis M scriptura *ἐφικόμενον* lectionem *ἐφικομένην* innuat cf. n. 179 *συνέβη δὲ αὐτῷ τῶν σπόγγων ἀνασπασάντων τὸ ὕδωρ μὴ δυνάμενον* (*δυνάμενος M*) *ἐξαναστῆναι ἐνταῦθα ἀποπνιγῆναι ὑπὸ τὸ ὕδωρ*, 202 *συνέβη δὲ αὐτῇ τῶν πτερῶν περιθραυσθέντων ἐπὶ τῆς γῆς καταπεσοῦσαν ὑπό τινος τῶν παρατυχόντων συλληφθῆναι* cll. n. 83 *οὕτω τε συνέβη αὐτῷ ὑπὸ ἀμφοτέρων ἐν μέρει τιλλομένῳ φαλακρότερον* (l. *φαλακρὸν*) *γενέσθαι* et 94 *οὕτω τε συνέβη αὐτῷ ἀπογυμνωθέντι κολοιὸν γενέσθαι.*

αὐτὸν (198), *αὐτοῦ* (127), *ἐπαινῶν* (63)[1]), *ὑποτυχὸν* (156), *ὑποτυχὼν* (140)[2]).

Ὑπ' *ἐνίων*] vocis *ἐνίων* usum confirmat n. 76 *ὅταν τῆς ἐνίων μοχθηρίας πειραθῶσιν*. Ac saepissime in epimythiorum introitu habes: *οὕτω* (*οὕτως* n. 113, sed *οὕτω* A 120)[3]) *καὶ τῶν ἀνθρώπων* (23. 28. 45. 79. 175. 179), *δανειστῶν* (180), *οἰκετῶν* (161), *ῥητόρων* (113) *ἔνιοι* sive *οὕτως ἔνιοι τῶν ἀλαζόνων* (219), *ἀνθρώπων* (60. 67. 69. 73. 128. 143. 202. 206. 225), *ἀπαιδεύτων* (187). Quae sermonis proprietas obscuratur n. 173 *οὕτω καὶ τῶν ἀνθρώπων τινές*, ubi recte F 129 *οὕτω καὶ τῶν ἀνθρώπων ἔνιοι* offert; citra necessitatem vero *οὕτω καὶ τῶν ἀνθρώπων ἔνιοι* pro *οὕτω καὶ τῶν ἀνθρώπων οἱ* F 285 (sive C 101[b]) exhibet in corpusculo Parisino n. 115 *οὕτω καὶ τῶν ἀνθρώπων οἱ τὰς πατρίδας ἀπολιπόντες καὶ τὰς ἀλλοδαπὰς προκρίνοντες οὔτε ἐν ἐκείναις εὐδοκιμοῦσι διὰ τὸ ξένους εἶναι καὶ ὑπὸ τῶν πολιτῶν δυςχεραίνονται διὰ τὸ ὑπερπεφρονηκέναι αὐτοὺς* cf. n. 68 *οὕτω καὶ τῶν ἀνθρώπων* (*τοῖς ἀνθρώποις* falso M) *οἱ τοῖς φαύλοις ἐπιτηδεύμασιν ἐνδιατρίβοντες φθάνουσιν ἀπολλύμενοι, πρὶν ἢ ἐπὶ τὰ καλλίονα τρέπεσθαι*, 108 *οὕτω καὶ τῶν ἀνθρώπων οἱ τὰ οἰκεῖα καταλιπόντες ἐπιτηδεύματα καὶ*

---

[1]) Locum desperatum hoc modo constitui: *εἷς δέ τις τῶν διαβιβάζειν εἰθισμένων θεασάμενος διαποροῦντα προςελθὼν καὶ ἀράμενος* (*διεπέρασεν αὐτόν' ὁ δὲ ἐπαινῶν*) *αὐτοῦ τὴν φιλοφροσύνην εἱστήκει τὴν αὐτοῦ πενίαν μεμφόμενος, δι' ἣν ἀμείψασθαι τὸν ευεργέτην οὐ δύναται*. — Verbum *ἀράμενος* pro *ἐράμενος* suppeditavit F 56, ubi falsissime legitur: *καὶ ἀράμενος αὐτοῦ τὴν φιλοφροσύνην διεπέρασεν αὐτόν' ὁ δὲ εἱστήκει*. Prorsus a vero abhorret Schneideri commentum: *καὶ ἀράμενος αὐτοῦ* (!) *τῇ φιλοφροσύνῃ* nec meliorem contextum excogitavit Corais (p. 398), quem Halmius n. 119 sequitur: *καὶ ἀράμενος αὐτὸν σὺν φιλοφροσύνῃ* cf. M n. 103 *ἕνα ἕκαστον τῶν θεῶν μετὰ πολλῆς φιλοφροσύνης ἠσπάζετο*. Portitoris benevolentiam, que nulla fuerit, fabulae auctor laudare non potest, iure laudat (pro *ἐπαινῶν* legi potest etiam *ἀποδεχόμενος* cf. n. 151 *ἀποδεξάμενος αὐτοῦ τὸ ἀψευδὲς* et 171 *ἀποδεξάμενος αὐτοῦ τὴν δικαιοσύνην*) causa nondum cognita Diogenes. De re ipsa cf. quae dixi ad Gnomol. Vatic. n. 233 ('Wiener Studien' vol. X — 1888 — p. 218.)

[2]) Falso *δὲ* inserit M ante *ἄλλα* (104), *ἔλεγεν* (3), *ἔφη* (15).

[3]) *Οὕτως* ante *καὶ* conlocatur praeterea n. 2. 5. 6. 14. 17. 140 eademque ratione *οὕτως* recurrit ante *διεταράχθη* (1 : ex coni. pro *ὄντως*, A 10 *οὕτως ἐξεταράχθη* offert), *κατακλᾶται* (221), *πρὸς* (45), *σε* (119), *συνέβη* (40), *σφόδρα* (206), *τῆς* (110), unde n. 233 *οὕτως συμμαχῇς* pro *οὕτως* scripsi. Saepius tamen consonantibus forma *οὕτω* praemittitur cf. *διανεμεῖν* (144), *καὶ* (22. 23. 28. 29. 45. 49. 61. 62. 68. 79. 88. 94. 108. 110. 111. 113. 117. 122. 133. 148. 152. 155. 161. 173. 175. 177. 179. 180. 183. 186. 203. 212. 232. 235), *κατεθάῤῥησεν* (1), *κοιμώμενον* (230), *μᾶλλον* (21), *πανταχοῦ* (88), *παρὰ* (215), *πολλάκις* (7. 71. 72 84. 147. 208), *πολλοὶ* (98. 102. 109. 119. 167. 172. 218. 223). *πολλοῖς* (55. 77. 162), *ῥᾳδίως* (27), *τὰ* (137), *τὰς* (221), *ταῦτα* (222), *τε* (33. 94. 115. 121. 159. 169), *τῶν* (38. 209). — Ante vocales communem usum secutus *οὕτως* pro *οὕτω* reduxi n. 47 (*ἀπέχθεται*) et 69 (*ἔνιοι*), sicuti etiam n. 160 ante *ἂν* ex emendatione *ἁρμόσειεν* pro *ἁρμόσειε* dedi cf. n. 81. 128. 158.

τοῖς μηδὲν προςήκουσιν ἐπιχειροῦντες *εἰκότως δυςτυχοῦσιν*, 117 οὕτω καὶ τῶν ἀνθρώπων οἱ *τοῖς κρείττοσιν* ἀνθαμιλλώμενοι *πρὸς τῷ τῶν ἴσων μὴ ἐφικέσθαι καὶ γέλωτα ὀφλισκάνουσιν*, 155 οὕτω καὶ τῶν ἀνθρώπων οἱ *τοῖς φιλαργύροις τὴν παρακαταθήκην* ἐγχειρίζοντες *εἰκότως ἀποστεροῦνται*, 186 οὕτω καὶ τῶν ἀνθρώπων οἱ *μηδὲν προςήκουσιν* ἐπιχειροῦντες *εἰκότως δυςτυχοῦσιν*, 235 οὕτω καὶ τῶν ἀνθρώπων οἱ *παρὰ τὰς εὐθηνείας τοῦ μέλλοντος* μὴ προνοούμενοι *παρὰ τὰς τῶν καιρῶν μεταβολὰς τὰ μέγιστα δυςτυχοῦσιν.*

Ὡς φαῦλοι διαβάλλωνται] *ὡς φαύλου διαβάλωνται* M librarii errore.[1]) — Cum coniunctivo praesentis *ὅταν* copulatur n. 22 (*ἔχωσιν*), 29 (*περιάγωσιν*), 47 (*δέῃ*), 88 (*λέγωσιν*), 152 (*πονηρεύωνται*), 165 (*ὦσι*), 195 (*ὦσιν*), 211 (*ἀληθεύωσι*), 228 (*φράζῃ*), 231 (*ὑφιστῶνται*), — aoristus comparet n. 26 (*ἴδωσιν*), 76 (*πειραθῶσιν*), 105 (*ἴδωσι*), 113 (*ἀφίκωνται*), 125 (*ἀντιστῶσιν*), 127 (*ἐκφύγωσι*), 135 (*ἀπογυμνώσωσιν*), 164 (*παρακολουθήσῃ*), 175 (*ἔλθωσιν*), 178 (*λάβωσιν*), 184 (*ποιήσωσι*).

Ὀκνοῦσι] *ὀκνοῦσιν* M. In fabularum clausulis ν *ἐφελκυστικὸν* prodit ante litteram A in fabulae sequentis introitu n 7 (*διεβράβευσεν*), 16 (*προκρινοῦσιν*), 22 (*ἔχωσιν*), 29 (*περιάγωσιν*), 33 (*ἐστίν*), 35 (*δοκῶσιν*), — ante *B* n. 43 (*πράγμασιν*) et 48 (*καθέστηκεν*), — *Γ* n. 51 (*ἔχουσιν*) et 58 (*ἀπολλῦσιν*)[2]), — *Δ* n. 65 (*δοκιμάζουσιν*), — *E* n. 73 (*ἐμβάλλουσιν*), 78 (*ὀφλισκάνουσιν*), 81 (*ὠφελοῦσιν*), 83 (*ἐστίν*), 87 (*πεφύκασιν*), 88 (*λέγωσιν*), 90 (*πταίουσιν*), — *Z* n. 97 (*ὀφλισκάνουσιν*), — *H* n. 102 (*ἀναφέρουσιν*), — *Θ* n. 104 (*δυςτυχοῦσιν*), — *K* n. 108 (*δυςτυχοῦσιν*), 111 (*ἔχουσιν*), 117 (*ὀφλισκάνουσιν*), 119 (*ὀκνοῦσιν*), 120 (*ἐκινδύνευσεν*), 122 (*φρονῶσιν*), 125 (*ἀναχαιτίζουσιν*), — *Λ* n. 134 (*δυςτυχοῦσιν*), 137 (*ἐκφεύγουσιν*), 138 (*λανθάνουσιν*), 139 (*ὑπομένουσιν*), 146 (*ὀφλισκάνουσιν*), — *M* n. 160 (*ὑπομένουσιν*), — *N* n. 166 (*τυγχάνουσιν*), 167 (*δυςφοροῦσιν*), — *Ξ* n. 169 (*ἐκφεύγουσιν*), — *O* n. 178 (*λάβωσιν*), 180 (*ἀπολλῦσιν*)[3]), 181 (*ὀφλισκάνουσιν*), 183 et 186 (*δυςτυχοῦσιν*), 190 (*εἰσιν*), 193 (*προδιδόασιν*), 195 (*ὦσιν*), — *Π* n. 203 (*τεχνο-*

---

[1]) Simplex *λ* pro duplici habes etiam n. 12 (*μαλοῖς*), 16 (*παραβάλων*), 43 (*ἄλεσθαι* pro *ἅλλεσθαι*), 87 et 88 (*παρέβαλεν*, ubi imperfectum expectatur), 120 (*ἀπόλυμαι*), 164 (*μέλει*), 191 (*συναπολύντες*), 233 (*ψύλα* et *ψύλαν*), contraria est ratio n. 50 (*μεταβάλλουσα* pro *μεταβαλοῦσα*) et 71 (*ἀπωλλόμην*).

[2]) *ἀπόλλυσιν M. ἀπόλλουσι* A 58 ex Byzantinorum more, qui verbum *ὄλλω* (*ἀπόλλω*) saepius adhibent. S *ἀπολλύουσι* effecit (cf. M n. 180), C 24[v] *ἀποβάλλουσι* praebet.

[3]) *ἀπόλλυσιν M, ἀπολλύουσιν* A 177, *προςαπόλλουσιν* F 133, quam lectionem C p. 328, 2 coniectura *προςαπολλύουσιν* oblitteravit.

ποιοῦσιν), 204 (ἔστιν), 212 (εἰσιν), — Σ n. 218 (ὑποῤῥίπτουσιν), — Τ n. 223 (ὑπομένουσιν), 224 (καθέστηκεν), 225 (ἐπιτελοῦσιν), — Υ n. 227 (μετασχηματίζουσιν), — Χ n. 230 (ἐνίκησεν), — Ψ n. 232 (δουλεύουσιν, ubi M perperam δουλεύσεσιν praebet) in calce sylloges n. 235 δυστυχοῦσιν extat Quae cum ita sint, non sine ratione ἔστιν (n. 19 ante Α) et ὀφλισκάνουσιν (n. 63 ante Δ) pro ἐστι et ὀφλισκάνουσι correxi recteque καταφρονοῦσιν supplevi n. 157 (ante Μ) ὁ λόγος, δηλοῖ, ὅτι οἱ φιλονεικοῦντες τοῖς κρατοῦσι τῆς ἑαυτῶν σωτηρίας, ubi C 107ᵃ et F 108 καταχρονοῦσι suppeditant. Ceterum ex eisdem libris (et A 160) vitiosae codicis M memoriae κρατοῦσι scripturam κρείττοσι substituendam esse docent n. 18 ὁ λόγος δηλοῖ, ὅτι οἱ τοὺς κ ρ ε ί τ τ ο ν α ς χλευάζοντες λανθάνουσι (λαμβάνουσι M) μείζονας ἑαυτοῖς τὰς ἀνίας ἐξ αὐτῶν ἐπισπώμενοι, 80 πρὸς τοὺς διὰ φθόνον κ ρ ε ί τ τ ο σ ι ν ἁμιλλωμένους (ἁμιλλομένους M) ὁ λόγος εὔκαιρος, 97 οὕτως οἱ τοῖς κ ρ ε ί τ τ ο σ ι ν ἀνθαμιλλώμενοι πρὸς τῷ ἐκείνων (τὸ ἐκείνου M) μὴ ἐφικέσθαι καὶ γέλωτα ὀφλισκάνουσιν, 117 οὕτω καὶ τῶν ἀνθρώπων οἱ τοῖς κ ρ ε ί τ τ ο σ ι ν ἀνθαμιλλώμενοι πρὸς τῷ τῶν ἴσων (τὸ τῶν ἴσης M) μὴ ἐφικέσθαι καὶ γέλωτα ὀφλισκάνουσιν, 216 τοῦτο πάσχουσιν οἱ τοῖς κ ρ ε ί τ τ ο σ ι ν ἀνθαμιλλώμενοι· θᾶττον (adde: γὰρ) διαῤῥήγνυνται ἢ ἐκείνων ἐφικέσθαι δύνανται, 223 οὕτω πολλοὶ διὰ φόβον τῶν κ ρ ε ι τ τ ό ν ω ν καὶ τὰς ἐκ τῶν ἡττόνων (γειτόνων M) ὕβρεις ὑπομένουσιν cf. insuper n. 12 οὕτως ἡ πρὸς τοὺς ὑ π ε ρ έ χ ο ν τ α ς ἅμιλλα πρὸς τῷ μηδὲν ἀνύειν καὶ ἐπὶ συμφοραῖς προσκτᾶται γέλωτα, 139 οὕτως οἱ τοὺς ἰ σ χ υ ρ ο τ έ ρ ο υ ς διερεθίζοντες εἰκότως τὰς ἐξ αὐτῶν πλημμελείας ὑπομένουσιν, 215 οὕτω παρὰ τὰς τῶν ἀ μ ε ι ν ό ν ω ν στάσεις καὶ οἱ μη δενὸς ἄξιοι πειρῶνται δοκεῖν τι εἶναι, ubi corrigendum: δοκεῖν τινες εἶναι cf. n. 94 οὕτω καὶ τῶν ἀνθρώπων οἱ χρεωφειλέται, μέχρι μὲν τὰ ἀλλότρια ἔχουσι χρήματα. δοκοῦσί τινες εἶναι, — 60 οὕτως ἔνιοι τῶν ἀνθρώπων οὐδὲ ἑνὸς (l. οὐδενὸς) ἄξιοι ὄντες, ὅταν ταραχῆς λάβωνται, δ ο κ ο ῦ σ ί τ ι ν ε ς, 113 οὕτως καὶ τῶν ῥητόρων ἔνιοι ἐν σχολαῖς τ ι ν ε ς δ ο κ ο ῦ ν τ ε ς, ὅταν ἐπὶ τὰς πολιτείας ἀφίκωνται, οὐδενὸς ἄξιοι εὑρίσκονται, 187 οὕτως ἔνιοι τῶν ἀπαιδεύτων τοῖς ἔξωθεν τύφοις δ ο κ ο ῦ ν τ έ ς τ ι ν ε ς ὑπὸ τῆς ἰδίας γλωσσαλγίας ἐλέγχονται cl. 175 οὕτω καὶ τῶν ἀνθρώπων ἔνιοι ἐξ ἀπροόπτου[1]) δ ο κ ο ῦ ν τ ε ς φ ο β ε ρ ο ί, ὅταν εἰς διάπειραν ἔλθωσιν, εὑρίσκονται οὐδενὸς ἄξιοι.

[1]) Sententia reposcente emendandum ἐξ ἀπόπτου, quamquam in mendosa scriptura A 172, C 110, F 258 consentiunt. Idem error deprehenditur n. 190 ὁ λόγος δηλοῖ, ὅτι οἱ κακοῦργοι τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀ ξ ἀ π ρ ο ό π τ ο υ (etiam A 186 et F 143) δῆλοί εἰσιν et 214 ἐξ οὗ δὴ συνέβη τοὺς ἀνθρώπους τὰ μὲν ἀλλότρια κακὰ ἐξ ἀ π ρ ο ό π τ ο υ κατοπτάζεσθαι, τὰ δὲ ἴδια μὴ προρᾶσθαι.

Cracoviae. **LEO STERNBACH.**

QUAESTIONES LUCRETIANAE.

I.

Inter veteres Graecorum et Romanorum scriptores celeberrimos vix quemquam alium reperias, de cuius vita et scriptis tam pauca, tam incerta, tam contraria exstent veterum auctorum testimonia, quam de Tito Lucretio poeta, de rerum natura carminis auctore. Namque iis antiquorum scriptorum locis omissis, quibus potius poetae laudes celebrantur, quam vita illustratur, quaecumque de eius vita et carmine comperta habemus, Donati, Hieronymi, incerti glossographi nituntur testimoniis. Quorum gravissimum Donati[1]) et Hieronymi, minore auctoritate glossographi est testimonium, quod nec per se sit perspicuum, nec nisi variis et incertis coniecturis adhibitis intellegi possit[2]). Tertio igitur neglecto duobus prioribus utemur testimoniis, cum varias ad vitam carmenque Lucretii poetae quaestiones pertinentes movebimus et solvere conabimur.

Hieronymus, cuius testimonium principem obtinet locum, in Eusebii Chronicorum versione latina ad annum ab Abr: 1923 = 94. a. Chr. nat.[3]) annotavit haec[4]): „Titus Lucretius poeta nascitur, qui post-

[1]) Vita Vergilii, quae vulgo Aelio Donato vindicatur, § 6. p. 54. (ed. Reiff.): „Initia aetatis Cremonae egit (scil. Vergil.) usque ad togam virilem, quam XV. anno, natali suo, cepit isdem illis consulibus iterum, quibus erat natus, evenitque, ut eo ipso die Lucretius decederet."

[2]) Quod Usenerus invenit in glossario quodam codicis Monacensis saec. X. numero 14.429 signati (vid. Mus. Rhen. t. XXII p. 444. et XXIII. p. 679). Est autem hoc: „Titus Lucretius poeta nascitur sub consulibus, ann. XXV II. an virgilium." In quo testimonio nomina consulum omissa videntur esse. Ea, quae vocem „consulibus" sequuntur verba, significare videntur, Lucretium poetam 27 annis ante Vergilium natum fuisse. Hoc loco satis dictum putamus de re, quam infra copiose explicabimus.

[3]) Exceptis codicibus A. (Amandino saec. VII.) et F. (Freheriano saec. IX. ineuntis), qui idem factum referunt ad a. ab Abrah. 1922=95. a. Chr. Vid. Woltjeri dissertationem in Fleckeisen. Annal. clas. philolog. t. 129. (1884) p. 134 sq.

[4]) In editione, quam A. Schoene curavit, vol. II. p. 133.

ea amatorio poculo in furorem versus, cum aliquot libros per intervalla insaniae conscripsisset, quos postea Cicero emendavit, propria se manu interfecit anno aetatis XLIIII". Cui testimonio, nisi quaedam, quae illo continerentur, essent suspecta, magna sane tribuenda esset auctoritas, cum eo nobis uti liceret non solum ad Lucretii diem natalem et supremum definiendum, sed etiam ad alias, quae ad vitam carmenque poetae spectarent, rationes explicandas. Ne autem Hieronymo nimium credamus, multis causis cogimur; atque primum suspicione, quam movent nonnullae res testimonio cit. comprehensae, quae a veritate prorsus abhorrere et quodam modo fabellas e libello, qui inscribitur noctes „mille et una", depromptas redolere videntur, — deinde Donati verbis, qui Lucretii mortem ad alium atque Hieronymus refert annum, denique vehementer inter se dissentientibus iudiciis, quae nostrae aetatis viri docti de fide et auctoritate testimonii Hieronymiani protulerunt. Cum enim alii, quorum princeps Lachmannus[1]) ille, carminis Lucretiani ingeniosus editor et commentator, in Hieronymi verbis omnino nihil, quod fide indignum esset, viderent, alii, velut W. S. Teuffelus[2]), illo viro non minoris auctoritatis arbiter in gravissimis quaestionibus diiudicandis, Hieronymianae narrationis fidem in dubium vocaverunt. Neque, utrorum sententia propior sit vero, facile perspici potest, cum quae aliis probantur, eadem ab aliis addubitentur aut prorsus refellantur. Quae cum ita sint, certe operae pretium est, difficilem illam de fide et auctoritate testimonii Hieronymiani quaestionem diligenter retractare, eamque omnibus subsidiis et fontibus, quae nobis suppeditantur, ad usum vocatis luculenter illustratam, quatenus fieri potest, ad finem perducere. Quam quaestionem tractantes eam viam et rationem persequemur, ut imprimis de rebus, quae ab aliis non satis explanatae vel leviter tantum perstrictae vel prorsus sint praetermissae, agamus.

Ad rem propositam accedentes, omnium primum hoc explicandum esse arbitramur, qua fide in eis, quae in Eusebii Chronicorum versione latina de universis scriptoribus Romanis tradidit, Hieronymus dignus sit. Atque consentaneum est, eum, qui circiter a. p. Chr. n. 331 Stridone — quod est oppidum in confinio Illyrici et Pannoniae situm — natus posteriore quarti saeculi p. Chr. parte floruit, in suis ad Eusebii Chronica additis supplementis veterum auctorum libros ad usum convertisse.

Quare ad alteram, quae cum superiore quam artissime cohaeret, cogimur transire quaestionem, quae in eo versatur, quos Hieronymus in Eusebii Chronicorum supplementis, quibus Romanorum insigniores ab antiquissimis temporibus res gestas et scriptorum vitas breviter perstrinxit, potissimum secutus sit auctores, et quae cuiusque sit fides atque auctoritas.

---

[1]) C. Lachmanni comment. ad Lucr. I. v. 922. p. 63.: „ego vero in Hieronymianis nihil omnino, quod credi non possit, invenio; neque enim totam poesim per intervalla insaniae compositam dicit, sed aliquam partem."

[2]) In Litter. Roman. 3. ed. § 203. not I. (sub finem) et in aliis libellis.

Quam rem ecclesiasticus scriptor latinus illustrat ipse in Chronicorum versionis prooemio p. 3. (Schoene): „Sciendum etenim est, me et interpretis et scriptoris ex parte officio usum, quia et graeca fidelissime expressi et nonnulla, quae mihi intermissa videbantur, adieci. in Romana maxime historia, quam Eusebius, huius conditor libri., perstrinxisse mihi videbatur. Itaque a Nino et Abraham usque ad Troiae captivitatem pura graeca translatio est. A Troia autem usque ad XX. Constantini annum (p. Chr 325) nunc addita nunc mixta plurima, quae de Tranquillo et ceteris inlustribus in historicis curiosissime excerpsi. A Constantini autem supra dicto anno (325) usque ad consulatum Augg. Valentis sexies et Valentiniani iterum (a 378) totum meum est."

Quae verba docent, Hieronymum in supplementis ad res gestas vitasque scriptorum Romanorum spectantibus et Suetonii opus, quod de viris illustribus urbis Romae inscribitur, et aliorum historicorum scripta respexisse. Eum a Tranquilli opere paene totum pependisse, comprobatur verborum ac rerum similitudine, quae inter notas Hieronymi et aliorum scriptorum, velut Aelii Donati,[1]) Diomedis sententias intercedit, quos Suetonii libris usos esse constat. Hoc etiam apparet ex Hieronymi notis vitas rhetorum, grammaticorum, Terentii[2]) poetae perstringentibus, quae ex Suetonii, qui aetatem tulerunt, libellis de grammaticis et rhetoribus et ex Suetoniana vita Terentii[3]) adumbratae sunt. In illis patris ecclesiastici notis omnino nihil, quod Suetonii libris laudatis non contineatur, reperias; adde quod apud utrumque auctorem easdem sententias iisdem fere verbis expressas deprehendis.

Quod tamen, quae apud Hieronymum de Remmio Palaemone s. a. ab Abrah. 2064 commemorato leguntur verba: — „qui (scil. Palaemon) quondam interrogatus, quid inter stillam et guttam interesset, gutta, inquit, stat, stilla cadit," — ea in Suetonii de grammaticis libri cap. 23° desiderantur.hoc sententia, quam supra protulimus, non evertitur. Palaemonis enim dictum, Hieronymianae notae insertum, multifarie explicari posse contendo. Etiam Eus. Chron. loco (ab Abr. 1936), quo de L. Voltacilio Ploto agitur, quique ex Suet. de rhet. cap. 3. est adumbratus, Hieronymus falsa veris admiscuit, ut recte perspexit Reiffersch. Sueton. p. 124. 1. Illa illisque similia errata, quae in Chron.

---

[1]) Conf. vitam Vergilii — vulgo Donato vindicatam, in qua plurima Suetoniani ingenii vestigia sunt manifesta — cum verbis, quae Hieronymus Suetonio duce de Vergilio commemoravit s. a. ab Abrah. 1948, 1960, 1965, 2003. Vid. Reiff. Sueton. pag. 54 — Bockemüller praef. edit. Lucret. p. 3 sq.

[2]) Chron. Hier. s. a. 1859.: „P. Terentius Carthaginensis, comoediarum scriptor, ob ingenium et formam libertate donatus, in Arcadia moritur; qui primum Andriam, antequam aedilibus venderet, Caecilio multum se miranti legit." Quam notam, si cum vita Terentii auctore Suetonio p. 292—295 (ed. Roth) comparaveris, Hieronymum et universas sententias et nonnullas locutiones a Suetonio mutuavisse quam maxime tibi persuadebis.

[3]) Quam ex Tranquilli libro de poetis depromptam Donatus integram fere commentario suo in Terentium praefixit.

versione deprehenduntur, vel memoriae lapsu vel festinatione Hieronymi, qua illud opus scriptum esse ipse profitetur (Eus. Chron. vol. II. p. XXVIII. not. 2. ed. Schoene), facile excusantur. In universum tamen aestimantes haud iniquos nos praestare videbimur iudices, si Hieronymum de temporibus vitisque Romanorum scriptorum in Chronicis exponentem Suetonii libris potius accurate et diligenter, quam temere et neglegenter usum esse statuemus. Suetonianos autem viros illustres Hieronymi de scriptoribus Romanis commemorantis principem gravissimumque fontem fuisse, praeter superiora argumenta etiam hoc confirmatur, quod ille de iis scriptoribus Romanis, quos, utpote suos aequales necdum tempore, quo libros de viris illustr. conficiebat, mortuos, velut Tacitum, Iuvenalem, silentio praeterierat Suetonius, in Chronicorum supplementis nihil meminerat.

Si igitur certum exploratumque esset omnia, quae Hieronymus Chronicis Eusebianis admiscuisset, ex Suetonii de viris illustribus libris fluxisse, tota quaestio de fide et auctoritate notarum Hieronymi ad res Romanas spectantium et simplex et facilis et perlucida esset et paene absoluta videretur; non enim amplius opus esset quaeri de Hieronymo, sed de Suetonio, num fide dignus esset in eis, quae de scriptoribus Romanis in libris de viris illustribus tradidisset. Hoc autem haud ita difficile esset ad solvendum; constat enim, Suetonium in vitis illustrium virorum adumbrandis optimos et incorruptos fontes secutum omnino raro nec nisi inscium atque invitum falsa tradidisse. Sed difficilior est de fide Hieronymi quaestio et efficitur imprimis eo, quod ille in Chronicis supplendis praeter Suetonium, ut supra cognovimus, alios quoque Romanorum scriptores, quos tamen nominatim laudare omiserat, se respexisse profitetur. Hoc praeter ipsius verba p. 33. laudata manifeste etiam nonnullae Chronicorum notae probant, quas ad Suetonium auctorem referre vetamur eo, quod spectant ad homines, de quibus Suetonius in libris de viris illustribus nihil commemoravit.[1]) Quos tamen alios scriptores praeter Suetonium respexerit Hieronymus, certe definiri nequit. In eorum numero Eutropium fuisse, recte monuit Roth, Sueton. p. LXXII. not. 63. Ne res incertas incertis coniecturis investigemus, hoc pro certo affirmari posse arbitramur, Suetonii de viris illustribus libros Hieronymo Eusebii Chronica supplenti fontem fuisse primarium; alios autem fontes illum adiisse suspicamur, cum, quae Suetonii libris non continebantur, narrando erat persecuturus.

Huc pertinere videntur omnes res in Chronicis commemoratae, quae anno p. Chr. nat. 106. sunt posteriores, quo Suetonius de viris illustribus libros edidisse perhibetur.

---

1) Verbi causa de Plinio Minore, imperatore Traiano, quorum apud Hieronymum fit mentio. Hic lectorem monitum velim, Hieronymum nominis similitudine deceptum, nonnullas vitae Plinii Maioris rationes Plinio Minori vindicavisse rebusque utriusque propriis confundendis et contaminandis effecisse, ut ex duobus Pliniis unum, nempe Plinium Minorem, effingeret (Cf. Roth, Suet. p. LXXVIII).

Quae cum ita sint, fieri non potest, quin Hieronymi laud. locum de Lucretio poeta ex alio fonte atque ex Suetonii de viris illustribus libris fluxisse credamus. His pro certo positis necessario sequeretur, ut, cum Suetonium veritatis studiosissimum auctorem esse monuissemus, Hieronymi laud. testimonium de Lucretio poeta summa fide dignum esset. Hoc tamen testimonium, si accurate ac diligenter perscrutamur, quam maximis difficultatibus obstrictum et admodum suspectum reperimus. Multa enim, quibus vehementer offendimur, in eo deprehendimus.

Ac primum, quod ad ipsam testimonii formam pertinet, neminem sane fugere potest nimia rerum, quae in illo testimonio de Lucretio poeta enarrantur, ubertas atque abundantia, quae mirum quantum abhorreat ab Hieronymianae narrationis brevitate ac parcitate, quam in plerisque Chronicorum notis vel ad celeberrimos Romanorum scriptores spectantibus videmus. In plurimis enim notis praeter scriptoris diem natalem et supremum Hieronymus nihil amplius meminerat, in nonnullis scriptoris vitae spatium certis annorum numeris adscriptis definivit et de morte, si insolens vel violenta erat, quaedam breviter commemoravit; vitas ipsas rationesque scriptorum rarissime atque summatim tantum et quam paucissimis perstrinxit lineamentis. Ad quae laud. testim. externa, ut ita dicam, suspicionis indicia, accedunt interna: singulorum membrorum, quibus Hieronymi testimonium efficitur, sententias dico, quae cum rebus de Lucretio aliunde proditis aut coniectura repertis nullo modo consociari possunt.

Neque igitur mirabimur, quod tanta est inter doctos viros dissensio, quamnam testimonii laud. sententiam veram, quam suspectam vel falsam dicant, et quid de universo illo testimonio iudicent. Quae, cum nondum ad liquidum perducta sint, diligenter perquiremus a Lucretii anno natali incipientes.

III.

Hieronymus Lucretium anno ab Abr. 1923=94 a. Chr. natum aetatis anno 44. mortem sibi conscivisse tradit. Quos numeros omnes codices exhibent praeter cod. A. saec. 7. et F. saec. 9. ineuntis, qui Lucretii annum natalem ad 1922 ab Abr. = 95. a. Chr. referunt.[1]) Ex testimonio illo apparet, Hieronymum Lucretii annum natalem ad a. ante Chr. 95. vel 94., supremum ad a. a. Chr. 51. vel 50. rettulisse. Quibus numeris repugnat loc. Donati,[2]) qui Lucretium eo anno et die,[3]) quo Vergilius aetatis anno XV. exacto togam virilem sumpsisset, decessisse ait. Vergilium autem Idibus Octobribus anni 70. a. Chr. Cn. Pompeio Magno M. Licinio Crasso consulibus natum esse incor-

---

[1]) Vid. nostrae dissertationis p. 31. n. 3.

[2]) Vid. nostrae dissertationis pag. 31. not. 1.

[3]) Hoc enim tempus significatur Donati verbis supra laudatis: „quam natali suo cepit isdem illis consulibus iterum duobus, quibus erat natus (scil. Vergil.).“

ruptis veterum testimoniis corfirmatur.[1]) Ex quibus verbis cum Donati et Hieronymi loco laud. coniunctis necessario sequitur ut Lucretii mors non ad annum, qui apud Hieronymum traditur, 50. vel 51., sed ad Idus Octobres anni 55. a. Chr. sit referenda; quo anno mortis posito porro efficitur, ut poetae tempus natale non in annum 94. (vel 95.), quem Hieronymi testimonium exhibet, sed in a. 99. exeuntem vel potius in annum 98. ineuntem incidat. Hieronymus enim in vitarum spatiis computandis hanc secutus est rationem, ut vitae quemque annum initum, quamvis non esset exactus, pro finito poneret. Hoc multis argumentis ex Chron. versione petitis demonstrari potest. Ut alia omittam, duo gravissima afferam exempla, nempe ad numeros vitae Ciceronis (Sueton. ed. Roth, p. 289.) et Horatii (ib. 296) spectantia, quorum alterum aetatis anno 64, alterum 57. decessisse Hieronymus tradit, quamquam neuter numeros ab illo allatos expleverat.

Quae si respicimus, Donati et Hieronymi de Lucretii vitae tempore testimonia inter se repugnare videmus. Viri docti, qui de eorum fide disseruerunt, difficili et obscurae quaestioni non multum lucis attulerunt. Cum enim alii numeros ab Hieronymo traditos tueantur, exstiterunt alii, qui eorum fide in suspicionem vocata solos Donati numeros veros esse censeant. Inveniuntur etiam tales, qui ad discrepantiam tollendam, quae inter testimonium Donati et Hieronymi intercedit, Hieronymi numerum 44. Lucretii vitae spatium definientem, in quo vitium latere suspicentur, corrigendum esse proponant.

Ut, quid in utriusque veteris scriptoris testimonio verum, quid sit suspectum vel falsum, cognoscamus, esse certum atque incorruptum necesse est indicium, quo tamquam fundamento et principio nostrae investigationis uti liceat. Atque accuratius rem scrutatus, tale indicium reperio numerum 44, quem Hieronymi exhibet testimonium. Nam illum numerum e Suetonio fluxisse suspicor, in cuius vitis praeter scriptorum annos natales et supremos nominibus consulum definitos, annorum quoque numeri, quos unus alterve scriptor explevit, allati reperiuntur. (Vid. Suetonii de rhet. et gram., de vitis Caesarum, eiusdem vitam Terentii a Donato servatam, quae in Horatii codicibus exstat et vulgo Suetonio vindicatur).

Hic tamen numerus, quamquam certus est, solus non sufficit ad obscuram quaestionem expediendam; ignoramus enim, utrum Lucretii annus natalis ab Hieronymo traditus, an supremus, quem apud Donatum reperimus, certior sit aut probabilior, et simul haeremus, utrum numerum eligamus, a quo proficiscentes Lucretii vitae spatium computando definire possimus. Quod ut ad liquidum perducamus, ad Donati testimonium supra laud. transimus accuratius perquirendum.

Atque primum non alienum videtur esse monere, vitae Vergilianae, qua testimonium laud. continetur, auctorem esse Donatum, praeceptorem Hieronymi. Quam vitam non integram, sed variis mediae

[1]) Cf. Ribbeckium, Vergilii opera ed. min., ubi p. VIII testimonia veterum allata invenies.

aetatis scholasticorum commentis inquinatam et contaminatam ad nos pervenisse, iam multi docti viderunt. Quae tamen bonae frugis vita illa amplectitur, ea cuncta e Suetonii de viris illustribus libris, quibus Donatum saepius usum esse constat, sumpta videntur esse. Quod et ex Terentii vita,[1], quam integram fere Donatus e Suetonio in commentarium suum ad Terentii comoedias transtulit, perspici potest, et ex similitudine[2]) elucet, quae intercedit inter vitam Vergilianam a Donato descriptam et inter notas Hieronymi ad Vergilii vitam spectantes.

Inde autem, quod Donati testimonium laud. e Suetonio, quem magna auctoritate scriptorem supra diximus, fluxit, Donati verba laud. fide digna esse iam recte concludere possemus, nisi iudiciis doct. virorum prohiberemur, qui Donati laud. testimonium commenticiis interpolationibus inquinatum suspicantur. Quibus adnumerant imprimis verba: „quam (scil. togam virilem) XV. anno, natali suo, cepit (scil. Vergilius) isdem illis consulibus iterum duobus quibus, erat natus, evenitque, ut eo ipso die Lucretius decederet“, eaque de causa. quod l. l Vergilius togam virilem XV. anno, qui annus Romanorum mori repugnet,[3]) sumpsisse dicatur quodque testimonium laud. manifesta mediae, quae vocatur, signa atque indicia exhibeat. Contendunt enim, res „natali suo“, „isdem illis consulibus... decederet“ eo tempore, quo Vergilius pro mago et miraculorum auctore habitus divino quasi honore coleretur, commentas esse ab homine quodam superstitioso et mira affectante, hoc scilicet consilio, ut insignibus et miraculosis eventibus, quibus Vergilii natales exornavisset, poetae celebritatem et gloriam significaret. (Vid. Fr. Polle, Philolog t. XXVI. (1867.) p. 561 sq. — Woltjer, in Fleckeis. annal. phil. t. 129. (a. 1884.) p. 136 sq. — Fr. Bockemüller. Lucretii carm, tom. I. p. 4. sq. Cf. etiam H. Sauppe, Quaestiones Lucret., in indice scholar. Univ. Gotting. 1880. sem. aest.)

Si vero omnia, quae c ntra Donati fidem disputata sunt, acriter perpenderis, plura sane in eis speciosa inesse quam vera facile tibi persuadebis.

Ac primum quod ad annum 15., quo Vergilius togam virilem cepisse traditur, attinet, nihil subesse, quo viri docti offendantur

---

1) Vid. Sueton ed. Roth p. LXXVIII sq. et 291. sq

2) Vid. nostrae dissertationis p. 33. not. 1., ubi similes utriusque scriptoris locos collatos reperies.

3) Sic iudicant Woltjerus l. c. et alii; exemplis enim ab ipso Cicerone eiusque (?) et Quinti fratris filio sumptis, qui togam virilem 16. anno exacto ceperunt, probare conantur, aetatis Ciceroniae Romanos vitae 16. anno exacto togas viriles capere solitos esse. Teuffelus in Encycl. real. s. v. „tirocinium fori“ Marcum, oratoris filium, anno aetatis XV. exacto togam virilem cepisse tradit et recte quidem: nam Marcus, qui auctore Cicerone in ep. ad Att. I. 2. 1. L. Iulio Caesare C. Marcio Figulo coss. designatis 698 a. u.=55 a. Chr. natus erat, teste eodem Cicerone in ep. ad Att. IX. 6. 1 et IX, 19 1. togam virilem sumpsit a. u. 705 = 49. a. Chr. mense Martio. Quam ob rem Woltjeri verba supra afferentes voci „eiusque“ (?) apposuimus.

contendo. Recte quidem monent,[1]) primo a. Chr. saeculo Romanorum adulescentes togam virilem anno 16. exacto sumere solitos esse, quem morem Ciceronem et Quinti fratris filium secutos esse comperimus. Errare tamen videntur, cum hunc morem a Romanis saec. I. a. Chr. tam stricte servatum censent, ut nemo umquam ab eodem descivisset. Immo vero ex ipsis exemplis, quae Suetonius, Tacitus, Tertullianus, alii veteres scriptores exhibent, maxima cum probabilitate colligi potest, nonnullos Romanorum adulescentes primo ante Chr. saeculo togas viriles ante 16. vitae annum exactum sumpsisse,[2]) quem morem imperatorum Romanorum temporibus iam pervulgatum videmus. Itaque admodum verisimile est, tempus togae sumendae, quod nullis certis legibus praescriptum esset, a primo ante Chr. saeculo mobile fuisse et nonnumquam variis de causis vel ante 16. annum vitae exactum vel post incidisse. (Vid. Teuffeli Encycl. real. s. v. tirocinium fori.)

Quae si respicimus, non habemus, cur Vergilium anno 16. ineunte togam puram cepisse negemus. Potest etiam esse, ut poeta ad togam ante tempus sumendam adductus sit voluntate parentum, qui filium longae peregrinationis causa Andes patriosque penates relinquentem sui iuris esse vellent Cui sententiae neque numerus XVII. annorum, in codicibus vitae Vergilianae a Donato enarratae allatus, (quem viri docti subsequentibus illum numerum vocibus offensi Reifferscheidio duce in XV. correxerunt,) neque verba Hieronymi,[3]) repugnant, quibus Woltjerus illam sententiam infirmari censet, cum numerum 53 ab Hieronymo traditum tantummodo ad tempus, quo Vergilius togam virilem cepit, referat. Fugit autem virum egregium et de Lucretio illustrando optime promeritum. annum a. Chr. 53. potius ad tempus, quo Romam contendisset Vergilius, referendum esse, quod iter poeta biennio post togam sumptam ingressus videtur. Quaestione ita explicata efficitur, ut numerus 53 ab Hieronymo traditus cum tempore allato in Donati testimonio optime congruat.

Quod autem ad supra laud. numerum XVII attinet — quem Woltjerus verum genuinumque esse contendit, quoque annum, quo togam virilem cepit Vergilius, definiri colligit, non illis, quae hunc numerum sequuntur, verbis, quae spuria et interpolata esse dicit, — illum numerum verum esse neque Woltjerus l. l. certis argumentis demonstravit, et vix umquam alii, ut opinor, demonstrabunt.

---

[1]) Vid. Woltjer l. l. — Marquard, de vita privat. Roman. I. p. 120 — 132.

[2]) Sueton. in vita Octaviani cap. 8. tradit, imp. Octavianum aetatis anno 16. ineunte togam virilem accepisse. — Tacito auctore annal. III, 29. et annal. XIV, 41 Nero togam virilem aetatis anno 14. accepit. Togae virilis sumendae tempus mobile fuisse, idque inter aetatis annum 14. et 19. intercidisse videtur. Ita teste Suetonio Calig. 10, Caligula togam virilem 19. aetatis anno sumpsit. Adde Ciceronis filium, Persium poetam, imperatores Galbam, M. Aurelium, qui item ante 16. vitae annum exactum togas viriles ceperunt.

[3]) Sub a. ab Abrah. 1964=53. a. Chr: „Vergilius sumpta toga (scil. Andibus) Mediolanum transgreditur et post breve tempus Romam pergit."

Equidem cum Donati verba „quam XV. anno, natali suo, cepit isdem illis consulibus iterum, quibus erat natus, evenitque, ut eo ipso die Lucretius decederet," attente et diligenter perpendo, nihil sane, quod suspectum et Donato indignum sit, in eis deprehendo. Eae enim illis commemorantur res, quae per se credibiles sint, quaeque et exemplis depromptis e vitis clarorum cuiusque saeculi virorum[1]) et more Romanorum, qui superstitione impulsi cum insignioribus eventibus et casibus suae vitae res notabiliores eodem tempore gestas conectere solebant, sufficienter comprobentur. Cuius rei testes sunt Tacitus et Suetonius, in quorum libris similes loci sunt frequentes. (Tacit. annal. 1. 9. — Sueton. Calig. 57. et alibi.)

Ad quod accedit, ut Donati verbis laud. non fabellae, sed diversa ex litterarum et rerum annalibus facta deprompta enarrentur. Quae ita sunt comparata, ut in idem tempus incidant, aut, si adversariorum sequimur sententiam, biennii vel summe quadriennii spatio secernantur. His causis adductus verba illa Donati conficta vel interpolata esse nego.

Adde, quod ex ipsa talium historicorum, quae vocantur, factorum, quae in illo testimonio afferuntur, copulatione admodum probabilem facere possumus coniecturam, interpolationis auctorem satis in litteris versatum fuisse hominem et rerum scientia excellentem; quam quidem Donatum, non ullum posterioris aetatis grammaticum, cui verba interpolata vindicantur, habuisse contendo. Qui vero verba laud. a quodam posterioris aetatis grammatico interpolata esse dicunt, concedant necesse est, ignotum eundem grammaticum accurata rerum ac litterarum scientia, quam Donati loc. laud. probat, praestitisse. Quae quidem, quoniam imprimis libris legendis paratur, credamus necesse est, incerto illi grammatico interpolatori libros, quibus variae quaestiones ad vitas scriptaque auctorum Romanorum spectantes tractarentur, cognitos fuisse. Atque in illis eosdem, quos Donatus, Hieronymus, Diomedes alii et aequales et posteriores grammatici ad usum converterunt, non defuisse paene pro certo affirmari potest. Quoniam illos grammaticos e Suetonii libris tamquam ex uberrimis rerum et litterarum fontibus hausisse supra diximus, non verisimile videtur esse, laud. testimonii Don. int rpolatorem Suetonii libris, qui quidem apud Donatum saepius laudati reperiuntur, caruisse aut eos ignoravisse. Verba igitur in Donati testimonio commemorata, quae nonnulli interpolatoris, equidem Donati ipsius esse contendo, ex eodem atque prior pars Donati testimonii fonte, nempe ex Suetonii de viris illustribus opere, fluxisse videntur. Unde sequitur, ut verbis laud, etiamsi quis ea non Donati sed incerti interpolatoris esse concedat, tanta quanta ipsius Donati sententiis tribuenda sit auctoritas.

Sed antequam mea longius procedat disputatio, hoc monere velim, me iudicium de verbis: „quam XV. a.... decederet", supra proferentem locutione „verba laud. ex Suetonii libris fluxisse videntur" usum esse. Quam quidem consulto usurpatam esse enuntio, eaque de

---

[1]) Exempla collegit Fr. Polle in Philolog. (1867). t. 26. p. 561. sq.

causa, quia non omnes illius testimonii sententias pari loco et auctoritate habendas, sed inter eas discrimen quoddam esse faciendum contendo. Cum enim alias e Suetonio fluxisse affirmari liceat, alias ab eodem auctore mutuatas esse coniectura quidem colligere, nec tamen, dum integris Suetonii de viris illustribus libris caremus, probare possumus. Priori generi adnumeramus sententiam, qua de Lucretii morte et de consulibus a. 55. a. Chr. agitur. Earum rerum certam notitiam Donatus ex Lucretii vita[1]) a Suetonio enarrata in libro de poetis, qui unam operis, quod de viris illustribus inscribitur, partem efficiebat, habere potuit. Namque non dubium est, quin Suetonius, cum in libro laud. de Lucretii vita ageret, illius poetae annum natalem et supremum (num diem quoque statuerit, coniectura augurari dubito) nominibus consulum adnotatis definiverit. Talem quidem Suetonius se praestitit in Caesarum, Terentii, Horatii, quae aetatem tulerunt, vitis, in quibus similes notas reperimus.

In posterius autem genus eam Donati testimonii sententiam referimus, qua de tempore, quo Vergilius togam virilem sumpsit, commemoratur. Hanc sententiam item a Suetonio petitam esse, affirmare non ausim. Nam in vitis Suetonianis supra laud. togae sumptae tempus vel omnino non legitur, vel sola generali „sumpta toga virili locutione“ adumbratur, cui passim vitae annum peractum, nusquam consulum nomina reperies adscripta. Quod si respicitur, vix credibile videtur esse Suetonium in vita Vergilii diligentiorem quam in aliis vitis se praestitisse tempusque togae a Vergilio sumptae tanta accuratione, quantam Donati testimonium exhibere videmus, definivisse. Nec prorsus a veritate abhorret, ut opinor, id quod colligo, tempus, quo togam virilem sumpsit Vergilius, ne proximis quidem morti poetae annis certo notum fuisse, sed primum a posteriore quodam vitae poetae scriptore, velut Q. Asconio Pediano, C. Iulio Hygino, M. Valerio Probo coniectura investigatum et arbitrarie ad a. 55. a. Chr. esse relatum, sive quod hic annus rationibus vitae poetae maxime conveniebat, sive quod Pompeio et Crasso iterum consulibus et Lucretii morte nobilitatus, aptissimus, quo poetarum princeps togam sumeret, videbatur.

Quae coniectura maxime hoc confirmatur, quod poeta sui iuris factus erat Andibus, unde certa de tempore sumptae togae fama vix in vulgus efferri potuit. Si tamen eam in vulgus elatam sumimus, vix credi potest, eam propagando adeo invaluisse, ut ad notitiam posteriorum poetae biographorum et commentatorum pervenisset.

Ut longiori disceptationi nostrae modum ponamus, de Donati loco laud. sic statuimus: Firmis argumentis probari non potest, verba l. l. ad tempus togae a Vergilio sumptae spectantia ipsi Donato vindicanda esse. Neque procul dubio est, utrum illa verba a Donato vel incerto quodam posterioris aetatis scriptore coniecturis reperta, an ex antiquiore fonte sumpta sint. Quod denique ad annum, quo Lucretius est

[1]) Non videtur mihi verisimile, Donati de consulibus et de Lucretii morte mentionem ex Vergilii vita a Suetonio enarrata petitam esse; cur ita iudicemus, ex iis, quae infra exponemus, luculenter apparebit.

mortuus, attinet, eum in Donati testimonio 1. recte proditum esse contendo. Neque enim coniectura investigatus, sed ex antiquiore quodam fonte incorrupto, quem Lucretii vitam a Suetonio adumbratam esse suspicor, videtur mihi translatus ab auctore testimonii laud., quod Donato adscribitur.

Cui tempori optime conveniunt res quoque carmine Lucretiano enarratae, quarum nulla annum a. Chr. 55. excedit. Hoc imprimis ex carminis de rerum natura apparet prooemio, quod poeta non prius conscripsisse videtur, quam summam carminis ad finem perduxit animumque iam singulis eius partibus ordinandis et versibus excolendis ac perpoliendis advertit. Verum in hac ultima, quam carmini navavit, opera poetam morte subita[1]) impeditum fuisse, ex desperato carminis statu cognoscitur, in quo et nunc est et post mortem poetae fuisse videtur. Neque enim credi potest, omnia, quae carmen deformant vitia — a quibus ne primus quidem liber vacat — librariorum mediae aetatis ignoratione et incuria in carminis contextum esse illata, velut hiantes, interruptas vel parum immutata forma repetitas sententias, versus alienissimo loco positos vel inepte iteratos, quorundam locorum orationem horridam atque incomptam, pedum numeros duros et parum volubiles.

Quae vitia adeo sunt multa et manifesta, ut etiamsi careremus testimonio Hieronymi, qui poetam manus sibi intulisse, carmenque a Cicerone editum tradit, ex ipsis carminis vitiis concludere cogeremur, Lucretium, priusquam carmen absolutum edidisset, morte subita abreptum fuisse. In primi libri prooemio v. 26 sq. poeta Venere invocata supplex petit ab ea, ut Romanos, qui feris terra marique bellis perturbentur, placida pace frui sinat, quia neque ipse iniquo patriae tempore aequo animo agere, neque Memmius, quem Venus ommibus rebus ornatum excellere voluerit, communi saluti deesse possit.

Memmius autem, cuius in versibus supra laud. fit mentio, videtur esse C. Memmius, Lucii filius, quem Cic. Brut. 70, 247 perfectum litteris sed graecis, fastidiosum sane latinarum, argutum oratorem verbisque dulcem, sed fugientem non modo dicendi verum etiam cogitandi laborem tradit. Idem teste Ovidio Trist. II, 433 carminibus amatoriis scribendis operam navavit. Rationis Epicureae studiosus sectator Patronis, philosophi Epicurei, aliquamdiu Roma commorantis consuetudine utebatur (Cic. ep. ad Att. V, 11. 6. et imprimis ad Famil XIII, 1. 2. sq.). Atque verisimile mihi videtur ab eodem philosopho Lucretium quoque Epicureae doctrinae studio initiatum esse, communemque praeceptoris usum effecisse, ut poeta Memmio, cuius amicitiam et gratiam sibi conciliare cuperet, suum de rerum natura carmen dedicaret. Idem Memmius etiam in rebus publicis versabatur. Nam a. a. Chr. 66. tribunatum, a. 58. praeturam gessit, a. 57. pro praetore Bythiniam administravit, ubi in sua cohorte Helvium Cinnam et Catul-

[1]) Num Hieronymi verba Lucretium sibi manus iniecisse tradentis fide digna sint, infra docebimus.

lum poetas habuit. A. 53. consulatum petens, cum repulsam tulisset ambitusque esset accusatus, in voluntarium exsilium in Graeciam profectus est, ubi a. 49. a. Chr. diem supremum obiit.[1]) Ex verbis Lucr. 26. sq:

„Quos ego de rerum natura pangere conor
Memmiadae nostro, quem tu dea tempore in omni
Omnibus ornatum voluisti excellere rebus,“—quae expresse significant, Memmium tum temporis praetorem fuisse, nequedum, cum de consulatu depulsus esset, in exsilium profectum esse—iure colligi potest, de rerum natura libros spatio, quod annis 58. et 55. a. Chr. terminatur, a poeta ad finem perductos esse. Admodum enim verisimile est, libri I. prooemium summa carminis confecta scriptum esse, id quod aliorum quoque poetarum exemplis evidenter comprobari potest.

Etiam artioribus finibus tempus, quo carmen conscriptum est, constringendum esse censeo, cum reputo, fieri potuisse, ut Lucretius Catulli et Cinnae familiaritate, qua cum Memmio coniuncti erant, impulsus esset, ut Memmii captaret gratiam, in quam se facillime carminibus ei dedicatis insinuaturum sperabat.

Consilium autem carminis scribendi et Memmio dedicandi in animo poetae ortum esse suspicor non ante annum 57., quo Helvius Cinna et Catullus Memmii pro praetore in Bithynia fungentis erant contubernales eiusque singulari amicitia et gratia utebantur. Nam non est verisimile, futurum fuisse, ut poeta, si quidem eo tempore Memmio cognitus esset carminibusque scribendis operam dedisset, ex illius viri societate et comitatu excluderetur.[2]) Quae si respicimus, probabilem esse nobis persuademus coniecturam, Lucretii carmen triennio fere esse compositum annis 57—55 incluso.

Poetam, cum carmen de rerum natura conderet, contractiore tempore usum esse, etiam ex nonnullis carminis locis apparet, quibus se noctes serenas vigilare[3]) et ad calcem operis tendentem festinare[4]) profitetur

Lucretium ante annum a. Chr. 54. decesisse recte colligi potest etiam ex verbis Cic ad Quintum fratrem epistulae ineunte mense Februario a. 54. a. Chr. scriptae § 3: — „Lucretii poemata, ut scribis, ita sunt: multis luminibus ingenii, multae etiam artis; sed cum ea

---

[1]) De quo vid. Teuff. Real. Enc. IV. p. 1755 n. 8. et eiusdem Liter. Roman. 5 edit. (1890.) § 202, 2. et 203, 1 (sub. fin.), ubi locos et scripta ad Memmium spectantia invenies collecta. — O. Ribbeckius, Hist. Poës. Rom. 1887. t. I. p. 275. negat, firmis argumentis probari posse, Catulli amicum eundem Memmium fuisse, qui a. 57. a. Chr. pro praetore Bythiniam administravisset.

[2]) Poetam, cum carmen componeret, nondum in Memmii amicorum numero fuisse, recte colligi potest ex Lucr. I. 140 sq:

„Sed tua (scil. Memmii)me virtus tamen et sperata voluptas
Suavis amicitiae quemvis sufferre laborem
Suadet et inducit noctes vigilare serenas “

[3]) Lucr. I. v. 145., quem in superiore nota laudavimus.

[4]) Lucr. VI. 92 sq.: „Tu mihi supremae praescripta ad candida calcis
Currenti spatium praemonstra, callida musa,
Calliope.“

legeris, virum te putabo, si Sallustii[1]) Empedoclea legeris, hominem non putabo[2])"

Quo loco Cicero orator fert suum de poesi Lucretiana iudicium, quod a Quinto fratre Lucretii poemata legere incipiente rogatus videtur esse in superiore aliqua epistula ad ipsum scripta, in qua Quintus inter alia, ut opinor, etiam, quid de Lucretiani carminis indole sentiret, rettulit.

Cur Cic. locum controversum et gravissimis obstrictum difficultatibus ita restituendum censeam, certis adducor causis, quae et in carminis Lucretiani argumento atque indole et in Ciceronis dicendi genere et denique in veterum scriptorum iudiciis de Lucretii ingenio eiusque carminis natura pronuntiatis sunt positae. Nam Lucretii poematibus sublimis ingenii lumina inesse multi eorum loci evidenter probant, atque imprimis singulorum librorum exordia, ex quibus tamquam ex uberrimis fontibus verae poeseos rivuli ebulliunt. Neque artem in iis desiderari eorum argumentum docet, quod, ut ipsa fert carminis didascalici indoles, poeta non liberae contemplationi naturae et rerum humanarum sed diligenti rationis Epicureae studio debuit. Adde quod, si Lucretiani carminis numeros cum antiquiorum poetarum versibus comparaveris, in eis multo maiorem artem atque volubilitatem quam apud Ennium scaenicosque poetas reperies tibique persuadebis, Lucretium versuum numeris et rei metricae legibus observandis aequales poetas, velut Ciceronem, plane adaequavisse.

Quibus de causis non ausus sum in contextum Cic. ep. laud. recipere particulam „non", quam nonnulli vel ante vocabulum „multis" vel ante vocab. „multae" subsequentis enuntiationis inserentes proponebant, cum rectius facturus viderer, si vocem codicum „tamen" — quam neque antecedens sententia „multis luminibus ingenii", nec consequens „sed cum ea legeris" ferre potest et paene excludere videtur, — Orellium (in commentario prioris editionis Cic. epist. laud., et Wesenbergium (ad. Cicer. Tuscul. disput. IV,7.) secutus in „etiam," quod vocabulum optime loci sententiae convenit, commutarem. Verba loc. laud. quae sequuntur „sed cum ea legeris (scil. poemata Lucr.), virum te putabo, si Sallustii Empedoclea legeris, hominem non putabo" hunc sensum exhibere videntur: Lucretii poemata admodum difficilia sunt ad legendum et intellegendum, Sallustii autem Empedoclea admodum sunt facilia.

Universum illud Ciceronis de Lucretio iudicium ita, ut supra proposuimus, conformatum etiam veterum scriptorum testimoniis comprobatur. Cum enim in locum Gellii Noct. Att. I, 21., qui Lucretium

---

[1]) Docti viri de Sallustio laudato hoc loco non consentiunt. Cum alii hunc Sallustium eundem atque clarum historicum esse suspicentur (A. Schoene, Fleckeis. ann. 93, 751), existimant alii Sallustium hoc loco laudatum, esse praenomen Gnei gerentem, cuius in Ciceronis epistulis frequens fit mentio. (Vid. Teuffeli Lit. Rom. 5. ed. 192, 1.)

[2]) Sic corruptum locum legendum censeo; codices habent: „Lucretii poemata ut scribis ita sunt multis luminibus ingenii multae tamen artis sed cum veneris virum te putabo si Sallustii Empedoclea legeris hominem non putabo." De variis doctorum virorum coniecturis ad hunc locum spectantibus vid. Teuffeli Lit Rom. 5. ed. 203, 2., ubi etiam auctorum scripta allata reperies.

„ingenio et facundia praecellentem“ esse ait, altius penetro, scriptor ille priorem Ciceroniani iudicii partem quodam modo respicere et calculo suo approbare mihi videtur. Posteriorem autem partem approbant Ovidius, Quintilianus, Statius, quorum primus Lucretium sublimem esse (Amor. I, 15. 23), alter difficilem (Inst. orat. X, 1.), tertius denique docti poetae furorem arduum esse (Sylv. II, 7. 76.) dixit.

Quae si perpendo, facere non possum, quin sententiam improbem Vahleni, enuntiationem, quae vocabulum „artis“ sequitur, non ad Lucretii carmina pertinere coniectantis. (Index Lect. Univ. Berol. 1881|2 p. 3).

Sed ut, unde huc digressa est, eodem redeat disputatio nostra, Lucretium ante a. 54 decessisse ex illo Ciceronis ep. loco recte colligi posse contendo. Eius enim sensu manifeste hoc declaratur Lucretii poemata anno 54., quo Cic. epistula erat scripta, a Marco Cicerone iam perlecta, a Quinto fratre tum primum legi coepta esse. Unde apparet. a. 54. ineunte Lucretii carmina iam edita fuisse a quodam poetae amico, non ab ipso poeta, quem decedentem carmen imperfectum reliquisse supra monuimus.

Quae si respicimus, Lucretium ante a. 54. ineuntem iam mortuum fuisse cognoscimus. Quod tempus optime cum anno allato in testimonio Donati congruit, qui poetae mortem ad Idus Octobr. a. 55. rettulit.

Quae autem nostrae sententiae opponuntur, nempe in Ciceronis loco supra laudato nullum inesse indicium, unde Lucretium tempore epistulae a Cicerone ad Quint. fratr. scriptae mortuum esse colligatur, ea admodum infirmis nituntur argumentis. Nam quae Bockemüllerus (in praef. edit. Lucr p 5), Woltjerus (l. l. p. 138) Schanzius (Lit. Rom. p. 136. 137) obiiciunt suspicati etiam vivo poeta singulas carminis partes, velut I 1–43, IV. 1 25. et alias saltem eius amicis, ut Marco et Quinto Tulliis, notas fuisse, easque voce „poemata“ (apud Cic. l. 1) significari, ea Ciceronis l. l. verbis „sed cum ea legeris, virum te putabo, “quibus Lucretii poemata esse admodum difficilia intellectu significatur, plane elevantur, nisi forte dulces venustosque carminis versiculos I. 1–43, IV. 1–25, et multos alios, qui summa oblectatione ac voluptate leguntur, difficiles esse contendes, non vero eas carminis partes, quibus abstrusa aut humilia Epicureae disciplinae praecepta a Lucretio, severum philosophum agente exponuntur et sine ullo ornatu poetico versuum numeris inculcantur.

Nec firmius est alterum Woltjeri l. l. argumentum, inde petitum, quod Ciceronis loco laud. Lucretius una cum Sallustio, quem anno a. Ch. n. 54 in vivis fuisse constat, commemoratur; unde concludit. Lucretium quoque tum temporis vivum fuisse. Cui coniecturae adstipulantes, si carmen ab ipso poeta editum esse ponamus, nescio, quo modo desperatum carminis statum, quem nunc exhibet et post mortem poetae exhibuisse par est, explicemus. Neque argumentum Bockemülleri suam sententiam (praef. edit. Lucr. p. 5), quam de significatione et vi vocis „poemata“ in Cic. l. 1 tulit, susti-

nere conantis, probare possumus, qui e Ciceronis Epist. famil. XV, 19., ubi Lucretius in scriptorum numero Epicuri disciplinam tunc temporis litteris persequentium desideratur, collegit, carmen Lucretii exeunte mense Ianuario anni 45. a. Chr. n, quo illa Ciceronis scripta est epistula, nondum publicatum fuisse. Ne illius argumentum, quod ex silentio petitum sit, minus valere dicam, hoc tantummodo significare velim, Ciceronis epistulae laud. verbis: — „ipse enim Epicurus, a quo omnes Catii et Amafinii, mali verborum interpretes, proficiscuntur, dicit, *οὐκ ἔστιν ἡδέως ἄνευ τοῦ καλῶς καὶ δικαίως ζῆν*; itaque et Pansa, qui *ἡδονὴν* sequitur, virtutem retinet, et ii. qui a vobis *φιλήδονοι* vocantur, sunt *φιλόκαλοι* et *φιλοδίκαιοι*." — nisi vivos homines aut nuperrime mortuos[1]) non commemorari atque ita, ut malis Epicureae disciplinae interpretibus boni, Amafiniis et Catiis, Pansae[2]) opponantur. Quoniam Lucretius a. a. Ch. 45., quo illa Cicer. epistula scripta est, decimum fere annum in vivis non erat, non miramur, quod hic numero eorum, qui a Cassio ut exempla utriusque Epicureorum generis nominatim laudantur, non est comprehensus.

Atque vero, si quidem, quae supra exposuimus, ea recte exposita sunt, iam alterum pertinentem ad Lucretii vitam consecuti sumus numerum certum. i. e. Idus Octobres anni a. Chr. n. 55., quibus Lucretius poeta decessisse traditur. Primus autem numerus, ut supra monuimus, est „44", quo Hieronymus poetae vitae spatium definivit Utriusque numeri praesidio facile annum quoque, quo natus est Lucretius, efficere possumus. Atque rationibus subductis Lucretii natales in annum 98. a. Chr. (ab Abrah. 1919.), quo Q. Caecilius Metellus, P. Didius consules erant, incidere reperiemus. Unde apparet, Hieronymum, qui Lucretii natales ad a. ab Abrah. 1923=94 a. Chr. rettulisset, erravisse, id quod pluribus Chronicorum locis ei accidisse constat. (Vid. Ritschl, Parerga p. 609 sq. — Reifferscheidii, Suetonium p. 365, 380, 387, — O. Zoeckleri opus, quod inscrib.: „Hieronymus, sein Leben und Wirken aus seinen Schriften dargestellt." Gothae 1865. p. 383 sq.). Atque admodum probabilis videtur mihi coniectura Useneri[3]), qui Hieronymi errorem similitudine nominum consulum a. 98. et 94. a. Chr. n. ortum esse suspicatur. Consules autem a. a. Chr. 98. Q. Caecilius, T. Didius, — a. 94. a. Chr. C. Caelius, L. Domitius fuerunt. Quoniam re vera quaedam nominum illorum similitudo intercedit, potuit fieri, ut Hieronymus, qui Chronicorum libros

---

[1]) Catius mense Ianuario a. 45. a. Chr. aut paulo ante mortuus est teste Cicerone in epist. ad famil. XV, 16. 1. mense Ianuario a. 45. scripta, ubi leguntur haec: „Catius Insuber, qui nuper est mortuus."

[2]) i. e. tales viri, qualis Pansa erat.

[3]) Mus. Rhen. nov. ser. t. XXII. (1867) p. 444 sq.; — alias virorum doctorum coniecturas ad locum laud. Hieronymi spectantes, quae recentissimis temporibus prodierunt, (velut F. Marxii in Mus. Rhen. tom. 43. p. 136 sq.) quaeque mihi minus probabiles videntur esse, consulto silentio hoc loco praetereo. Vid. Teuffeli, Lit. Rom. 5. ed. 203. 1. — Sauppii, Quaest. Lucr. Gott. 1880. p. 3 sq. et Schanzii, Lit. Rom. p. 136. not. — Munroi edit. Lucretii, append. I. (1866).

se summa festinatione scripsisse ipse enuntiat[1]), similitudine illorum nominum deceptus, invitus erravisset.

IV.

Quaestione de Lucretii vitae tempore expedita ad reliquas testimonii Hieronymiani sententias transimus perquirendas.

Atque testimonii laud. maxime offendimur verbis, „cum aliquot libros per intervalla insaniae conscripsisset (scil. Lucretius), quos postea Cicero emendavit", quibus res incertae et incredibiles enarrantur. Ac primum non sine magna offensione legitur vocabulum „aliquot", quod hoc loco inepte est usurpatum. Spectat enim ad incertum librorum numerum, quos poeta inter insaniae intervalla conscripsisse perhibetur, definiendum, librorum carminis dico, quod totum libris 6 continetur. Accedit, quod non solum in dubio relinquimur, utrum libri pedestri an ligata oratione scripti illis vocabulis significentur, sed etiam quod statuere non possumus, quos Cicero emendaverit libros, eosne, quos inter intervalla insaniae composuisset poeta, an cunctos. Ex Suet. de grammat. 6. 38. (ed. Roth) loco, ubi Suetonius ad omnia, quae Aurelius Opilius conscripsit, volumina respiciens vocabulo „aliquot" usus est, colligi licet, etiam hoc loco vocabulo „aliquot" cunctos carminis libros significari. Quae coniectura probatur etiam hoc, quod Ciceronem loco laud. commemoratum, si quidem eum librorum emendatorem fuisse concederemus, non aliquam partem sed totum carmen emendavisse consentaneum est. Adde, quod haeremus, utrum Ciceronem, cuius nominis hoc loco fit mentio, - Marcumne an Quintum fratrem, — intellegamus carminis Lucretiani emendatorem atque, quia emendatio editionem praecedere solebat.[2]) editorem.

Sed praeter incerte et ambigue dicta etiam incredibiles l. l. invenimus sententias. Hic enim tales res enarrantur, quae per se minus probabiles sint, quaeque argumentis aliunde coniectura repertis plane repugnent. Illis poetae insaniam et violentam assigno mortem, quibus exponendis infra aptiorem locum nanciscemur, his ea Hieronymi verba adnumero, quibus Ciceronem poetae carmen emendavisse traditur. Quae verba ambigua esse supra significavimus, cum Hieronymum definire omisisse monuimus, uter Cicero, Marcusne an Quintus frater Lucretii carmen emendavisset. Inde, quod. l. l. Ciceronis nomen sine praenomine positum est, (pariter atque aliis Chronicorum locis, ubi Ciceronis oratoris fit mentio), quodque Quintus frater nusquam in Chronicis commemoratur, recte colligi potest, Hieronymum, cum l. l.

---

[1]) Zoeckler o. l. p. 384.

[2]) Augusti Boeckhii: Encyclop. et Methodol. discip. philolog. edid. Bratuscheck 2. edit. (1886) p. 191. — Hieronymus in Chronicis vocab. emendare=edere usurpavit etiam alio loco, nempe s. a. ab Abrah. 2007, ubi tradidit haec: „Varius et Tucca, Vergilii et Horatii contubernales, poetae habentur inlustres. Qui Aeneidos postea libros emendarunt sub ea lege, ut nihil adderent." — Emendationem editioni praecessisse testantur verba Cic. epist. ad Att. II. 16. 4: „Quintus frater me rogat, ut annales suos emendem et edam."

solo Ciceronis nomine uteretur, ad clarum oratorem respexisse. Verum ne Hieronymo Marcum Ciceronem carminis Lucretiani emendatorem esse commemoranti credamus, multis et gravibus cogimur argumentis ac primum eo, quod Cicero, qui vel de minimis suis in rem publicam et privatos meritis gloriari atque urbi et orbi praedicare solet, de carminis Lucretiani emendatione prorsus tacet; quam si suscepisset, verisimile est futurum fuisse, ut de ea alicubi commemoraret.

Deinde ipsa ratione philosopha, quam Cicero sectabatur, illud credere vetamur.

Constat enim Ciceronem rationi Epicureae adeo infensum fuisse, ut eam non solum palam contemneret sed etiam, ubicumque sibi liceret, acutissimis telis peteret. Cuius rei plures afferri possunt causae, quarum gravissimae in rationis philosophae, cui ipse addictus erat, diversitate et in fine, quam verae philosophiae studium persequi debere sibi persuaserat, positae videntur esse. Omnium philosophiae disciplinarum Ciceroni maxime placuit Academicorum ratio, qualis post Arcesilam a Carneade et Philone constituta erat. Finem autem philosophiae Cicero non, ut Epicurei, in voluptate, h. e. in quieto animi statu neque cupiditate neque dolore agitati, sed in virtute posuit. Quem finem ipse persecutus est in suis libris philosophis, in quibus cum optima philosophiae praecepta exponeret, hoc potissimum egit, ut suorum civium animos desiderio virtutum, quibus maiores excellebant, quaeque sua aetate exstinctae paene ac deletae videbantur, impleret et ad imitanda maiorum bene et clare facta excitaret (Cic. de divin, II. 2). A fine, quem philosophiae Cicero proposuit, Epicuri ratio prosus erat aliena. Nam sectatores eius summo bono in animi tranquillitate posito non solum a rebus publicis et a maiorum virtutibus avocabantur sed etiam variis flagitiis turpibusque voluptatibus se ingurgitabant. Exemplo potest esse Piso ille apud Ciceronem[1]) aliique Romanorum iuvenes imperiti, qui voluptatis notione ab Epicuro commendatae male intellecta, cum flagitiis et voluptatibus indulgerent, se nihil aliud quam summum bonum ab Epicuro praedicatum expetere iactabant.[2])

Itaque Cicero cum perspiceret, quanta flagitia ac morum depravatio Romanis ex Epicuri disciplina redundarent, maxime enitebatur, ut eos a cognitione eius et studio deterreret. Quod propositum ita solvit, ut ubicumque posset, Epicurum sectatoresque eius graviter re-

[1]) Cic. in Pison. 29, 7. 1: „philosophia, ut fertur, virtutis continet et officii et bene vivendi disciplinam, quam qui profitetur, gravissimam mihi sustinere personam videtur.“

[2]) Orat. in Pison. 18. 42: „voluptarii Graeci (=Epicurei), quos utinam ita audires, ut erant audiendi, numquam te in tot flagitia ingurgitasses.“

[3]) Cic. in Pison. 28. 68: „Audivistis profecto dici philosophos Epicureos omnes res, quae sunt homini expetendae, voluptate metiri; recte an secus, nihil ad nos, aut si ad nos, nihil ad hoc tempus; sed tamen lubricum genus orationis adulescenti non acriter intellegenti saepe praeceps.“ — Cic., Tuscul. disp. IV, 3. 6: „Sive quod invitabantur illecebris blandis voluptatis (scil. ad Epic. rationem). —

prehenderet et doctrinam eorum vehementer exagitaret atque cavillaretur. Nec per breve quoddam tempus Cicero Epicuri placitorum censuram agit, sed per longam annorum seriem usque ad vitae suae exitum. Prima iniqui de Epicureorum praeceptis iudicii vestigia exstant in Cic. orationibus pro P. Sestio et in L. Calpurnium Pisonem, quarum altera mense Martio a. 56., altera a. 55. a. Chr. habita est.

Quamquam Cicero in oratione pro Sestio 10. 23, ubi P. Clodium, hominem turbulentum et sceleratissimum, Epicuri philosophiam summis laudibus celebrantem inducit, de Epicuri placitis modeste ac moderate iudicat, tamen iam aperte significat, qui philosophi sibi placeant, quidque de universa Epicuri doctrina censeat. Multo maiore impetu reprehendit Epicureos eorumque doctrinam in oratione in P. Pisonem. In scriptis, quae Cicero post annum 55. composuit, iniqua de Epicuri disciplina iudicia multo sunt frequentiora (conf. de Orat., Tuscul. disput. et imprimis de Finibus librum I. et II., quibus tota Epicureorum doctrina exponitur et recensetur).

Quae res evidenter docent, Ciceronem Epicureae disciplinae apertum adversarium fuisse. Talem non solum tempore, quo Lucretii carmen editum esse videtur (scil. a. 55. exeunte vel 54. ineunte) sed etiam posterioribus annis se praebuit usque ad vitae finem a. 43. a. Chr. Quam sententiam si probamus, fieri non potest, ut Ciceronem emendavisse et edidisse credamus carmen, quod Lucretiius se hoc consilio, ut plurimos sectatores ad Epicuri disciplinam alliceret, conscripsisse profitetur. Unde apparet, Ciceronem, nisi vero illum ad disciplinam Epicuri propagandam conferre voluisse concedimus, carminis Lucretiani editorem esse non potuisse.

Quae si respicio, recte mihi iudicare videor, cum ex Ciceronis aversissimo ab Epicuri disciplina animo hoc quoque repeto, quod ille nusquam, nisi in epist. ad Quint. II. 9. 3., Lucretii meminerat neque eius versus attulit, ad quos laudandos cum in aliis, tum imprimis in suis libris philosophis, quibus passim Epicuri placita recensebat, aptam occasionem reperiebat. Hoc silentium, quod consultum, non fortuitum est, aperte significat, virum patriae amantissimum cavisse, ne versibus poetae afferendis, quos ex hominum memoria plane sublatos esse vellet, invitus ad eius nominis celebritatem conferret et ad doctrinam Epicuri propagandam[1]).

---

[1]) Sic equidem de hac re iudico: alii aliter Ciceronis silentium de Lucretio poeta explicare conantur. Ita Const. Martha, singularis ingenii et admirabilis doctrinae vir nec non de Lucretio illustrando optime meritus, Ciceronis silentium repetit ex rationibus ad civium mores et rem publicam pertinentibus. Vid. eius opus, quod inscribitur: „Le poème de Lucrèce, morale, religion, science." 3. ed. p. 23: „il semble que, certaines bienséances morales ou politiques se soient opposées à l' éloge bien franc d'un poète, qui celebrait une doctrine hardie et qui passait à bon droit pour un ennemi des dieux." Vid. etiam o. l. „appendicem" p. 350 et 351. —

Alii, ut Woltjerus, in libro, qui inscribitur, „Lucretii philosophia cum fontibus comparata," p. 8. not., Ciceronis silentium inde repetunt, quod illum Lu-

V.

Iam vero de Quinto Cicerone Marci fratre, quem nonnulli[1]) incertis Hieronymi verbis innixi carminis Lucretiani editorem esse coniecerunt, videamus.

Quam quaestionem ut expediamus, a Cic. ep. ad Quint. fr. l. l. proficiscimur. Ex cuius epist. loco apparet Quintum, si quidem est carminis Lucretiani editor, carmen non ante mensem Februarium a. 54., quo ep. ad Quint. fr. II. 9 scripta est, edere potuisse. Supra enim monuimus, ex ep l. l. sequi, ut Marcus Lucretii poemata mense Februario a. 54. perlegisset, Quintus tum primum legere coepisset. Cum tamen Quinti vitae rationes et occupationes, quibus proximis post acceptam Marci epistulam laud. mensibus distentus erat, reputamus, illam opinionem, Quintum esse carminis Lucr. editorem. prorsus elevari nobis persuademus. Ex Marci enim epistulis II. 9 – 13 ad Quintum fratrem scriptis, quarum prima, ut supra monuimus, ineunte mense Februario, altera Idibus Febr, tertia a. d. XVI. Cal. Martias, quarta mense Maio, quinta et ultima mense Iunio a. 54 data est, comperimus, Quintum Ciceronem, priusquam legatus Caesaris in provinciam Galliam mense Maio a. 54. Roma profectus esset, sua praedia[2]) in Italia sita lustravisse. Si igitur Quintum carmen Lucretianum emendavisse atque edidisse suspicamur, consentaneum est, illum nisi in secessu cuiusdam praedii commorantem hoc facere non potuisse ante suum discessum in Galliam, ubi usque ad a. 52. a. Chr. permansit. Quae coniectura et per se probabilis esset et Cic. ep. ad Quint. l. l. comprobari videretur, si Quintus per tantum temporis spatium, quantum par erat, carminis Lucretiani studiis occupatus esset.

Ei autem vix tempus fuisse ad carmen veloci, ut dicitur, oculo percurrendum, ex epist. ad Quint. II. 11. 4. a. d. XVI. Cal. Mart. data (quae aliquot diebus post epist. II. 9. scripta est) colligi potest. Ex illius enim epist. verbis sequitur, ut Quintus consilio historias scribendi capto tunc temporis totus historicorum graecorum operibus legendis et volutandis deditus fuerit[3]).

---

cretii carmen non accurate cognitum habuisse suspicantur. Eorum autem coniectura refutatur et multis locis, — qui in Ciceronis libris inveniuntur, quique ex Lucretii carmine sunt mutuati, (nonnulla exempla attulit Martha o. l. p. 351) — et ipsius M. Ciceronis de Lucretio iudicio (epist. ad Quint. II. 9. 3.), quod Lucretii versibus nisi accurate cognitis et ponderatis non prolatum videtur esse.

[1]) C. Lachmannus in Comment. ad Lucr I. 922. p. 63: „in re nota nihil opus fuit, ut Ciceronis praenomen poneret (scil. Hieronymus), cum nemo ignoraret, Quintum intellegendum esse eum ipsum, cuius frater de Lucretio iudicium probat. hominem in studiis poeticis versatum neque a philosophia alienum sed nulli certae disciplinae addictum." — Bernhardy Litt. Rom. 3. edit. p. 478. not. 398.— Woltjerus o. l. p. 8. not. 1.

[2]) Quintus Cicero possedit praedia: Arcanum, Bovillanum, Fufidianum, Laterium.

[3]) Cic. ep. ad Quint. fratr. II. 11. 4: „itaque ad Callisthenem et ad Philistum redeo, in quibus te video volutatum... sed utros eius (scil. Philisti) habueris libros — duo enim sunt corpora — an utrosque, nescio.... sed quod adscribis (scil. Quintus), aggrediarisne ad historiam, me auctore potes."

Qui loci manifeste docent, Quintum Cic. carmen Lucretianum spatio temporis, quod Februario et Maio, quo mense in Galliam profectus est, terminatur, non edidisse. Atque verisimile videtur esse, illum, verbis epist. Quint. II. 9. 3. cognitis, quibus Marcus Lucretii carmina admodum difficilia esse significavit, a consilio carminis Lucr. edendi, etiamsi tale consilium cepit, deterritum fuisse. Ad illa argumenta accedunt etiam alia, quae ex Quinti ingenio ac natura repetuntur. Constat enim in Quinto elevatum et sublime quidem. ingenium, idem tamen et alacre et mobile et minus patiens fuisse. Qui, cum talis ingenii vir esset, magis poetarum studiis[1]) tenebatur quam philosophiae, a cuius subtilibus abstrusisque disquisitionibus abhorrebat. Quod ipsis Quinti studiis et scriptis comprobatur, quorum maximam partem carmina epica et tragica[2]) explent, quae se summa festinatione[3]) composuisse dicit. Ex M. Cic. epist. ad Attic. II, 16. 4. (scripta a. 59. a. Chr.) verbis[4]) hoc quoque comperimus, Quintum ne suis ipsius quidem carminibus emendandis et edendis operam navare voluisse, officiosumque Marcum fratrem, ut editoris munere fungi vellet[5]), rogavisse. Si igitur Quintus in suis carminibus edendis operosum molestumque emendatoris et editoris munus detrectabat, quanto magis eum ingenitae commoditati atque otio indulgentem ab aliorum carminibus edendis et quidem philosophis abhorruisse putemus!

Quae cuncta si respicimus, facere non possumus, quin sententiam eorum, qui Quintum Ciceronem carminis Lucretiani editorem agnoscunt, improbemus[6])

Iam vero, quoniam Hieronymi verba, „quos postea Cicero emendavit" fide indigna esse demonstravimus, transimus ad ceteras, quae patris ecclesiastici testimonio l. continentur, sententias perquirendas.

Incipimus ab iis. quibus poeta in furorem amatorio poculo versus aliquot libris per intervalla insaniae conscriptis se propria manu interfecisse traditur. Quae l. l. de poeta enarrantur, ea non sunt incredibilia; multis enim scriptorum locis comprobatum habemus, extremis rei publicae et imperatorum temporibus amatoria pocula apud Romanos in frequentem usum venisse[7]). Ex eorum locis hoc quoque comperimus, eadem pocula, quae amoris excitandi causa potionabantur, homines

---

[1]) Cic. de fin, 1. 3.: „tum Quintus:.. Sophocles..., quem scis, quam admirer, quamque eo delecter." —

[2]) Schol. Bob. ad Cic. Arch. 2. p. 354. Or.: „fuit enim Q. Tullius non solum epici, verum etiam tragici carminis scriptor."

[3]) Cic. ep. ad Quint. fratr III. 5 (a. 54 a. Chr.): „quattuor tragoedias XVI. diebus absolvisse cum scribas, tu quidquam ab alio mutuaris?"

[4]) Cic. ep. ad Attic. II. 16. 4: „Q. frater.. me rogat, ut annales suos emendem et edam."

[5]) Vid. Useneri dissertatiunculam in Mus. Rhen. t. XXII. p. 445, ubi nonnulla, quae supra protulimus, perstringuntur.

[6]) Simile iudicium, quod dicitur negativum, tulit etiam Car. Gneisse in dissert. inaug, quae inscribitur: „De versibus in Lucretii carmine repetitis." Argent. 1878., qui p. 46. Marcum aut Quintum Ciceronem carminis Lucretiani esse editorem denegat.

[7]) Horat. epod. V. 14. sq. — Ovid. a. a. II. 105. sq. — Propert. III. 5. — Iuven. sat. VI. 620. sq. — Appul. mag. p. 294.

et in furorem vertisse[1]) et morte affecisse, id quod L. Licinio Lucullo[2]) et Caligulae,[3]) imperatori Romano, accidisse traditur. Philtrorum nocentium usus quam frequens apud Romanos fuerit, colligi potest ex senatus consulto, temporibus mortem Augusti subsecutis facto, quo praescriptum erat, ut, qui nocentia medicamenta amatoria miscerent, pari loco cum veneficis haberentur gravibusque poenis velut supplicio, relegatione in insulam, dimidiae partis bonorum ademptione, condemnatione ad metalla multarentur.[4])

Non igitur mirum neque insolens esset, si Lucretius quoque ita, ut Hieronymus tradit, decessisset, praesertim cum compertum habeamus, alios quoque recentioris aetatis poetas, velut Tassonem, Hoelderlinum[5]), Lenauum, F. Raimundum, alios simili atque Lucretium morte finivisse.

Verum ne Hieronymo talia commemoranti de Lucretio credamus, variis causis adducimur, quae partim ex nonnullis de Lucretio testimoniis, partim ex scriptorum silentio de poetae insania et tristi vitae exitu repetuntur.

Ac primum si veterum scriptorum de Lucretio et carmine eius iudicia respicimus, eis poetam summis laudibus celebrari reperimus Quod epithetis probatur ad Lucretium spectantibus, velut doctus, arduus,[6]) sublimis,[7]) magnus[8]), elegans,[9]) multis luminibus ingenii,[10]) ingenio et facundia praecellens;[11]) quae cuncta iudicia luculenter demonstrant, quanto honore et veneratione Lucretii carmen apud posteriores scriptores habitum sit. Summus poetae cultus et celebratio incidit potissimum in tempora imperatorum Romanorum, quibus teste Tacito[12]) a nonnullis ipsi Vergilio anteponebatur.

---

[1]) Ovid. a a. II. 105. sq: „Nec data profuerint pallentia philtra puellis Philtra nocent animis vimque furoris habent."

[2]) Plut. vita Luculli c 43. — Plin. h. n. XXV. § 25. — Aurel. Victor. de viris illustr. 74. — Jessenus, in dissert., quae inscribitur: „Zu Lucrez Leben und Dichtung" (Festgrusz zur Kieler Philol. Vers. 1869.) p. 53 demonstrare studuit, Hieronymi in Chron. l. l. a. ab Abrah 1923 de furore mentionem non ad Lucretium sed ad Lucullum spectare, qui teste Plut. Luc. 43. poculo amatorio absumptus est a. a. Chr. 56. Cuius viri coniecturam redarguit H. Sauppius in Quaest. Lucret., ind. lect. Gott. 1880. p. 7.

[3]). Suet vit. Calig. c. 50: „Creditur (scil. Caligula) potionatus a Caesonia uxore amatorio quidem medicamento, sed quod in furorem verteret" — Cf. Iuven sat. VI. 620 et schol. ad h. loc.

[4]) Vid. Rein: Römisches Criminalrecht p. 427. sq.

[5]) Sunt, qui fabulam esse dicunt, Hoelderlinum morte Diotimae, quam deperdite adamavit, audita in insaniam incidisse, vid. Leipziger Illustr. Zeit. 1891. Nr. 2.530 (26. Decemb.) p. 710. s. t.: „Hoelderlin und Diotima."

[6]) Stat. Silv. II. 7.76: „docti furor arduus Lucreti." —

[7]) Ovid. amor. I. 15. v. 23. 24: „Carmina sublimis tunc sunt peritura Lucreti, Exitio terras cum dabit una dies."

[8]) Serenus Sammonicus de medic. p 613: „magni Lucretii."

[9]) Quint. Inst. orat. X. 1.87: „Macer et Lucretius... elegantes in sua quisque materia, sed alter humilis, alter difficilis."

[10]) Cic. epist. ad Quint. fratr II. 9. 3.

[11]) Gellius N. A. I. 21. (iam supra attulimus. —

[12]) Dialog de orat. 23: „genus hominum signasse contentus, qui..... Lucretium pro Vergilio legunt."

Ut illis iudiciis atque laudibus fides elevatur Hieronymi, qui Lucretium aliquot libros inter insaniae intervalla conscripsisse commemoravit, sic locis Corn. Nep. Vit. Att. 12. 4, Verg. Georg II. 490 sq, Aelii Donati (l. l.) Hieronymi narratio de insolenti poetae morte in dubium vocatur. Non enim casu factum esse contendo, quod scriptores primus et ultimus de poetae morte commemorantes solis vocabulis „post mortem" (Nep.), „decessit" (Don.) utuntur, quodque Vergilius l. l. poetam, cuius summo studio atque amore captus erat, etiam »felicem" appellat. Qui scriptores, cum ita, ut supra significavimus, mortis poetae meminerint, probare videntur sibi ea, quae Hieronymus de Lucretio prodidit, fuisse ignota. Non est enim verisimile futurum fuisse, ut illi scriptores, cum de clarissimo viro commemorantes eius infelicem vitae exitum cogitatione attingerent, ne inviti quidem aliquam miserationis vocem emitterent.

Neque praetermittendum est Lactantii[1]) de furore et violenta poetae morte silentium, eoque minus, quod tacendo confiteri videtur falsa esse, quae Hieronymus tradidit. Lactantius enim ultimus scriptor Romanus[2]) fuit, qui emorientem Romanorum gentilitatem acriter impugnabat. Idem cum aliorum veterum philosophorum tum imprimis Epicuri placita, quorum summam ex carmine Lucretiano cognitam habuit[3]), acutissimis telis insectabatur. Graves in Epicurum et Lucretium invectivae reperiuntur imprimis in Lactantii libris de opificio dei, de divina institutione, de ira, velut de opif. 6. 1: „illius (scil. Epicuri) sunt omnia, quae delirat Lucretius", de ira 10. 17., ubi versibus Lucretii I. 159 sq. et 205 — 207 allatis sic invehitur: „quis eum (scil. Lucret.) putet habuisse cerebrum." Quibus locis innixus aliquis facile ad coniecturam adduci potest, Lucretium re vera insanum et mente captum fuisse, id quod ab Hieronymo memoriae proditum est.

Verum, quominus ei coniecturae credamus, aliis Lactantii locis impedimur, ex quibus apparet, de Lucretii insania et violenta morte narrationem illi scriptori prorsus ignotam fuisse.

Quod, ut alia argumenta omittamus,[4]) imprimis Lact. div. instit. III. 18. § 5, 6. testatur locus, ubi § 5. Lactantius de iis philosophis

---

[1]) De mutua, quae inter Lucretium et Lactantium intercedit, ratione ingeniose disputavit S. Brandt, in dissert., quae inscribitur: „Lactantius und Lucretius,"in Fleckeis. phil. Annal. t. 143. (1891) p. 225—259, cuius argumenta p. 245.—251 allata probantes in consequenti nostrae dissertationis parte respicimus.

[2]) Vid. Herm. Useneri „Epicurea" Lips. 1887. p. LXXV: „Neque hercule, quo eruditionem venditaret, sed quod valere errorem christianae veritati infestum videbat Lactantius, tam saepe tamque acriter in Epicureas opiniones invehitur, qui librum „de ira Dei" tantum non in Epicureos intendit."

[3]) Qua de re vid. Useneri l. l. n. 2: „auctore utitur praeter Lucretium maxime Cicerone (scil. Lactantius)." — Klussmann in Philolog. t. XXVI. p. 362 sq. — Jessen in dissert: „Lucrez. und sein Verhältnis zu Catull und Späteren", Kilon. 1872. p. 17. —

[4]) Quae inde petuntur, quod Lactantius etiam alios philosophos, velut Pythagoram instit. VII. 12. 31., Socratem inst. III. 20 15., Platonem inst. III. 19 18., Democritum, Epicurum, Zenonem, Leucippum, alios delirare atque insanire saepius dicit, quos validissima mente fuisse constat. Vid. Brandt, o. l. p. 247.

loquitur, „qui aeternas animas esse suspicabantur (et) tamquam in caelum migraturi essent, sibi ipsi manus intulerunt, ut Cleanthes, ut Chrysippus, ut Zenon, ut Empedocles — qui se in ardentis Aetnae specus intempesta nocte deiecit, ut, cum repente non apparuisset, abisse ad deos crederetur — et ex Romanis Cato, qui fuit in omni sua vita Stoicae vanitatis imitator." In numero illorum philosophorum Lucretius afferri non potuit propterea, quia animos immortales esse negavit. Debebat autem necessario commemorari in sequenti §. 6., ubi philosophi contrariam opinionem secuti recensentur, qui tamen sibi mortem pariter atque illi consciverunt. „Nam Democritus in alia fuit persuasione „„sed tamen sponte sua leto caput optulit ipse"" (Lucr. III. 1041), quo nihil sceleratius fieri potest."

Inde, quod l. l. Lucretius non est allatus, evidentissime apparet, Lactantium de violenta poetae morte nullam notitiam habuisse. Vix enim credi potest, Lactantium, si quidem violentae Lucretii mortis gnarus fuisset, se continere potuisse, ne illum laudaret, de quo eum cogitavisse ex versu Lucr. III. 1041 allato (div. inst. III, 18. 6) cognoscitur.

Accedit, quod Lactantius Epicuri doctrinam carmine Lucretiano illustratam in scriptis suis saepius impugnabat, eamque licitis illicitisque argumentis refellebat. Quod hoc consilio fecisse videtur, ut ab illa doctrina, quam verae religioni christianae omnium maxime infestam et noxiam perspexit, hominum mentes abalienaret.

Eum vero quam mortiferam plagam rationi Epicureae inferre potuisse putemus, si in refutandis Epicuri placitis, quorum Lucretius ingeniosissimus erat propagator, argumentis ab insania poetae repetitis usus esset ad homines a doctrinae Epicureae studio deterrendos.

Lactantius enim, quem argutum dialecticum versutumque litigatorem fuisse ex ipsius scriptis cognoscimus, vix talia argumenta omisisset, si illam de Lucretii insania et violenta morte narrationem fando aut legendo percepisset. Inde vero, quod scriptor ille de iis rebus nihil commemorat, sequitur, ut ille eas plane ignoraverit. Quas si ignoravit Lactantius, ab illis certe alienum fuisse par est etiam Arnobium, Lactantii praeceptorem[1]), qui post Chr. saeculo tertio et quarto ineunte in Africae oppido Sicca artem rhetoricam docuit et perinde atque Lactantius multum in Lucretiano carmine erat versatus.[2])

Sed illorum virorum de Lucretii furore et violenta morte silentium fortasse in aliquo diversas suspiciones movebit, velut narrationem laud. Hieronymi profectam esse a scriptore quodam christiano, qui post Arnobium et Lactantium, sed ante Hieronymum vixit, vel illam narrationem ab ipso Hieronymo commentam esse, vel denique

---

[1]) Testatur hoc Hieronymus „de viris illustr." 80. --

[2]) Vid. supra laud. loc. dissert. E. Klussmanni et Jesseni.

illam esse interpolatam a scriptore incerto post Hieronymum vigente.

Tales suspiciones solido fundamento carere mihi videntur. Prima enim et altera refutatur eis, quae supra exposuimus, argumentis allatis demonstrantes, omnia, quae Hieronymus in Chronicis de scriptoribus Romanis memoriae tradidit a Suetonio esse deprompta.[1]) Tertia autem suspicio duabus causis improbabilis efficitur. Prima in eo versatur, quod Hieronymi Chronicorum contextum a serioris aetatis interpolationibus vacare constat[2]) Altera autem posita est in ipsa Hieron. narrationis l. forma et argumento, quibus verae genuinaeque ingenii Hieronymiani notae sunt impressae. Hoc multae Chronicorum sententiae probant, quarum forma et argumentum magnam produnt similitudinem cum Hieronymi testimonio ad Lucretium pertinente, velut id, quod Hieron. Chron. a. ab Abrah. 1960 commemoravit: „M Callidius orator clarus habetur, qui bello postea civili Caesarianas partes secutus, cum togatam Galliam regeret, Placentiae obiit.“ — Hier. Chron. a. ab Abrah. 1992: „Cornelius Gallus Foroiulensis poeta, a quo primum Aegyptum rectam supra diximus, XLIII aetatis suae anno propria se manu interfecit.“ — Anno ab Abrah. 2065: „Domitius Afer Nemausensis clarus orator habetur, qui postea Nerone regnante ex cibi redundantia in cena moritur,“ et al.

Quoniam tales, quales supra protulimus, suspiciones debiles esse cognovimus, nihil obstat, quominus inde, quod Arnobius et Lactantius nihil de Lucretii insania et violenta morte commemorant, certam rationem concludamus, Suetonii de viris illustribus opus illis scriptoribus ignotum fuisse.[3]) Hoc quidem minus verisimile videtur esse, eaque de causa, quod Arnobius et Lactantius, utpote muneribus rhetorum fungentes et homines litterati, quos amplissimam rerum ac litterarum Romanarum scientiam habuisse par est, illam de

---

[1]) Quae cum respicies, tibi facile persuadebis, solido fundamento carere Teuffeli coniecturam, qui de furore et violenta Lucretii morte narrationem ab incerto scriptore christiano commentam esse suspicatur. Vid. eius Encyclop. real. t. III. s. v. Lucretius Nr. 20: „Mythisch lauten die Angaben über seine (Lucret.) Raserei u. Selbstmord; der orthodoxe Glaube konnte bei dem Epicuraeer u. Atheisten keinen anderen Ausgang sich als möglich denken, u. das postulirte ward bald Erzählung u. Geschichte“ — et eiusdem Litterat. Rom. § 203. not. I. (edit. 1—4).

[2]) In ea re doct. vv. iudicia consentiunt. In paucissimis locis, velut in illo a. ab Abrah. 2126 de Plinio Minore: „periit, dum visit Vesuvium,“ haerent viri docti, utrum illa verba interpolata, an errore ipsius Hieronymi orta esse existiment. Vid. Roth, Suet. p. LXXVIII. —

[3]) In eorum libris operis Suetoniani nusquam fit mentio. In Lact. div. inst. I. 10.1. invenimus allata verba: „Tarquitius de illustribus viris disserens.“ Atque exstiterunt, qui pro vocab. „Tarquitius,“ vocab „Tranquillus“ commendarent, sed inepte. Nam Tarquitius, illo loco commemoratus, diversus est a Suetonio Tranquillo; hic auctore E. Bormanno (Archaeol — epigraph. Mittheilungen aus Oester. 1887.) vixit a. 90 — 10 ante Chr., et praeter alios libros scripsit quoque de Etrusca disciplina. Vid. Teuff. Rom. Lit. 5. § 158. 2. —

Lucretii furore et violenta morte narrationem, etiamsi eis Suetonii opus ignotum fuit. ex aliorum quoque auctorum libris, qui fontes Suetonii erant, facile cognoscere potuerunt, Neque praetermittendum est, quod uterque in provincia Africa vixit, in qua altero et tertio post Chr. saeculo litterae Romanae ad laetissimam segetem effloruerunt.

Illa conclusio[1]) quamquam eis, quas protulimus, rebus debilitari videtur, eo tamen probabilis efficitur, quod Suet. libri laud. primum a scriptoribus IV. saec., velut Donato, Diomede. Hieronymo, laudantur. Inde autem, quod Arnobius et Lactantius, homines maxime in litteris versati, propter Suetonii de viris illustribus librorum ignorationem nullam de Lucretii insania et violenta morte notitiam habuerunt, sequitur, ut ea, quae Hieronymus Suetonium secutus de Lucretio prodidit, aetate Suetoniana parum fuerint not‹, et vix ad plures, quam ad unum auctorem incertum. cuius libros Suetonius in opere de viris illustr respexit, sint referenda.

Neque enim est verisimile, futurum fuisse, ut narrationem laud., si plurium hominum oribus et mentibus ea esset versata, alteruter scriptor ecclesiasticus vel alii auctores, velut Cornelius Nepos. Vergilius, Donatus, qui locis supra laud. aptam alludendi reperiebant occasionem, ne verbo quidem perstringerent. Si cuiusque rei fidem atque auctoritatem eo minorem esse probamus, quo paucioribus nitatur fontibus aut testimoniis, nobis etiam probandum est, illius quoque narrationis fidem exiguam esse. Atque probabile est, narrationem laud. aut in ipso fonte, quo Suetonius usus est, vagi rumoris instar commemoratam fuisse. aut primum a Suetonio ad incerti rumoris formam redactam . esse vocabulo „creditur“ vel „traditur“ vel „putant“ praefixo, quibus Suetonius incertos rumores afferens uti solet.

VI.

Atque omnes illas rationes si accurate mente perpendo, haud improbabilem, ut mihi videtur, coniecturam facere cogor, temporibus mortem Lucretii consecutis de eius vitae rationibus praeter diem natalem et supremum nihil amplius exploratum fuisse aut nisi vagos, quos Hieronymi narratio referre videtur, rumores non exstitisse. Quos ex innato animis humanis studio res ignotas coniecturis investigandi ortos esse suspicor.

Cum autem, quae ansa talium rumorum fuerit, percontor, eam tam, carminis argumentum et statum[2]), quem post mortem poetae exhibuit, quam ipsa, quibus Lucretius vixit, tempora praebuisse contendo. Ita poetae furorem ex ipsius versu III. 826. sq.: „adde furorem animi p r o p r i u m atque oblivia rerum“, „adde quod nigras lethargi mergitur undas“ coniectum esse suspicor ab incerto quodam grammatico ante Suetonium vigente, qui versum l. vocabulo „proprium“ (Lucr., III. 826) male

---

[1]) i. e. Suetonii de viris illustribus opus Arnobio et Lactantio ignotum fuisse.

[2]) Vid. Brandt (l. l.) p. 251. —

intellecto ad Lucretii furorem respicere existimaret Ansam autem opinionis, Lucretium carmen inter intervalla insaniae scripsisse sibique manus intulisse, praeter illum versum imperfecti carminis status, quo quemque offendi necesse erat, praebuisse videtur. Illud, quod poeta amatorio poculo in furorem versus esse credebatur, repetendum esse censeo vel ex argumento[1]) carminis, in cuius libro IV. 1058. sq. veri amoris studium vehementer impugnatur et irridetur, vel ex more illius temporis, quo pocula amatoria in usu erant et causa furoris esse ferebantur. Opinionem denique, Ciceronem carminis Lucretiani esse emendatorem et editorem, inde ortam esse suspicor, quod M. Cicero, qui Lucretii temporibus et celeberrimus vir esset et artem poeticam factitaret et philosophiae studium coleret, videbatur aptissimus, cui recensio carminis, ab ignoto quodam homine editi, vindicaretur[2]).

Ex omnibus, quae supra protulimus, argumentis apparet, Hieronymi de poetae furore et violenta morte narrationem, quamquam Suetonio auctore nititur, fide indignam esse. Iam vero restat, ut nos crimine inconstautiae defendamus, in quam incidimus, cum supra diximus, Suetonium in vitis illustrium virorum adumbrandis optimos et incorruptos fontes secutum omnino raro nec nisi inscium falsa tradidisse.[3]) Quod crimen ut evitemus, monemus, Suetonium in libris de viris illustribus praeter res certas probatasque incertos quoque rumores, quos nisi fando non audivit, afferre solere. Quod cum facit, vocabulis creditur, traditur, sunt, qui putent, alii opinantur utitur. Tales v. gr. rumores invenies allatos in libris de grammat. et rhetor. Reiff. Sueton. p. 105. 16. 23—111. 2—112. 12—113. 5—117. 1—124. 1. 15. — in vita Caes. 86. — August. 94. (mera miracula) — Calig. 50. 57. et multis aliis locis. Neque dubium est, quin Suetonius eundem in modum de Lucretii furore, de Cicerone editore, de violenta Lucretii morte rettulerit.

Reliquum est, ut causas exploremus, cur illas res, quas Suetonius pro incerto rumore habuisse videtur, Hieronymus l. l. non solum expresserit, sed etiam ita ac si illae certae probataeque essent, expresserit. Illas vero haud temere nec sine aliquo consilio commemoratas esse, ex ipsa testimonii Hier. ubertate apparet, cuius exempla admodum raro in Chronicis Hieronymi reperiuntur, qui etiam tum, cum celeberrimorum scriptorum res enarrat, spissus et brevis esse solet. Equidem haud dubitaverim, causam, qua Hieronymus adductus illas res Chronicis inseruerit, repetere ex habitu eius animi, qui summa cupiditate miras et insolentes res affectabat. Hoc multis Chronicorum

[1]) Schanz, Litt. Rom. p. 136: „dagegen kann die Geschichte vom Liebestrank nur eine Dichtung sein, vielleicht dadurch hervorgerufen, dass der Dichter so sehr gegen die Liebe geeifert hatte.“

[2]) Editorem autem necessario requirebat semel capta coniectura, poetam inter insaniae intervalla carmen scripsisse, sibique, priusquam illud elimavisset, manus intulisse.

[3]) Vid. nostrae dissert. p. 34.

locis comprobatum videmus. Vid. Roth, Suet. p. 289. v. 25. v. 30; p. 290. v. 2 sq., v. 26, v. 29 sq., v. 34. — p. 291. (de Plauto, Ennio, Terentio); p. 295 (de Accio tragoediarum scriptore, Cornificio, P. Terentio Varrone); p. 296. (de Corn. Gallo); p. 299. (de Lucano); p. 301. (de L. Annaeo Seneca). In miris rebus diligenter notandis Hieronymus videtur imitari Suetonium, qui prodigia, miracula, fabellas, vagos rumores suis scriptis inserere solebat

Cum autem causam percontor, cur Hieronymus res laud., quae apud Suetonium incerti rumoris speciem exhibuisse videntur, sine ulla dubitatione pro veris certisque posuerit, eam in ipsius Hieronymi neglegentia et festinatione, qua, quominus res accuratius exploraret et veras a falsis aut suspectis diiudicaret, impediebatur, positam esse suspicor. Potest tamen esse, ut causa altius lateat. Constat enim Hieronymum Chronica circiter an. 380. p. Chr. scripsisse, cum Gregorii Nazianzeni, episcopi Constantinopolitani, hospitio uteretur.[1]) Hoc igitur opus conditum est sex annis post extasin vel somnium, quod vulgo Anticiceronianum[2]) vocatur, quodque Hieronymus gravi morbo affectus anno p. Chr nat 373. vel 374. ineunte habuit, cum hospes Euagrii Antiochiae commoraretur. In eo autem mirabili somnio sibi et rerum supernaturalium visionem contigisse et a Deo se iussum esse profitetur, ut lectione profanorum scriptorum abstineret. Hoc somnium, quod ipse enarravit,[3]) magnam vim atque auctoritatem habuit ad eius vitae rationes et studia, quibus tenebatur, immutanda. Scriptoribus enim gentilibus, quos usque ad hoc tempus et in secessu domus et in itinere continenter versabat, reiectis totus se dedidit sacris scripturis legendis et libris auctorum ecclesiasticorum.[4]) Quibus studiis adeo profecit, ut circiter a. p. Chr. 392. opus conscripserit[5],) quo vitas et merita virorum in scripturis sacris excellentium illustravit. Atque fieri potuit, ut Hieronymus illlo tempore, quo ecclesiasticorum scriptorum studiis occupatus gentilium auctorum libros fastidiebat, propensior esset ad credendum iniquis rumoribus, qui imprimis de iis scriptoribus, quos infestos verae religioni esse sibi persuasit, ferebantur. Ut illum tum temporis talem fuisse credamus, eo quoque impellimur, quod iniquis scriptorum ecclesiasticorum et imprimis Lactantii iudiciis ductus etiam ipse et de Lucretio et de ceteris gentilibus philosophis male opinari videbatur.

---

[1]) O. Zoeckler o. l p. 84 et 383. —

[2]) De quo tractaverunt Heumann: „De extasi Hieronymi Anticiceroniana" (Sylloge dissert I. p. 655 sq.). — Schröckh: Histor. eccles. VII. 37 sq. et XI. 15 sq. — Ozanam: Histoire de la civilisation au V. siècle v. 1. p. 301 sq. — Zoeckler (o. l) p. 43 sq.

[3]) Epist. XXII ad Eustochium cap. 30. —

[4]) Praef. lib. III. comment. in Galat., quam scripsit a. 389 p Chr., p. 486. t. VII. edit. Vallars: „Sed omnem sermonis elegantiam et latini eloquii venustatem stridor hebraicae lectionis sordidavit. Nostis enim et ipsae, quod plus quam 15 anni sunt, ex quo in manus meas numquam Tullius, numquam gentilium litterarum quilibet auctor ascendit; et si quid forte inde, dum loquimur, obrepit, quasi antiqui per nebulam somnii recordamur." — Cf. Zoeckler. (o. l.) p. 43.—

[5]) Zoeckler (o. l.) p. 190. et 385. —

Iam vero omnibus quaestionibus, quas nobis proposuimus, expeditis de summa testimonii Hieronymiani statuere possumus. Atque primum res in illo enarratas omnes a Suetonio petitas esse, haud improbabilibus, ut videtur, argumentis supra demonstravimus. Deinde hoc quoque exposuimus, non omnes illius testimonii res, quamquam Suetonii auctoritate nituntur omnes, pari loco habendas esse. Cum enim aliae, ut Lucretii vitae annorum numerus, verae et certae sint, aliis nihil aliud quam incerti et fide indigni de Lucretio rumores, quos alii scriptores ignoravisse, Suetonius non credidisse videntur, enarrantur. Quod ex argumentis extrema dissertationis parte prolatis apparet, ubi praeter alias res etiam de causa atque origine illorum de Lucretio rumorum et de Hieronymi errore disputavimus.

Scripsi Leopoli. *M. Jezienicki.*

Arystoteles o Drakoncie.

Porównawszy ustępy świeżo odkrytej a przypisanej Arystotelesowi *Ἀθηναίων πολιτεία*, tyczące Drakonta (roz. IV) i prawodawstwa Solona (roz. VII i VIII), musi się dojść do przekonania, że autorowi nie zależało tylko na tem, ażeby podać zaprowadzone zmiany, lecz także chodziło o przedstawienie stanu rzeczy, jaki ci prawodawcy zastali i utrzymali. Czemże bowiem różniło się dozorcze zadanie Areopagu przed Drakontem i za Drakonta od stanowiska przyznanego mu przez Solona? a jednak Arystoteles trzy razy tosamo niemal temisamemi słowy powtarza o kompetencyi owej rady (roz. III, 6; IV, 4; VIII, 4), dając, rozumie się, do poznania, że Drakon i Solon w tym względzie nic nie zmienili, owszem status quo zachowali. Jedno atoli Solon odebrał Areopagowi, co zdawna (*τὸ ἀρχαῖον*) — więc także i za Drakonta — posiadał, mianowicie odjął mu prawo dowolnego wyboru corocznych urzędników (VIII, 2). Gdy zestawimy z tem świadectwem twierdzenie na bezpodstawnie podejrzywanem miejscu w Polityce Arystotelesa (II, 1274 a), że Solon najniezbędniejszą władzę oddał ludowi t. j. wybory urzędników i pociąganie ich do odpowiedzialności (bo nawet tej mocy nie posiadając lud niewolnikiem byłby i wrogiem), wtedy pojmiemy lepiej, dlaczego prócz cielesnej niewoli gmin przed Drakontem i po nim aż do Solona żadnych w ogóle nie miał praw, uciskany pieniężnie i politycznie przez możnych (II, 2 i 3; IV, 5).

Myli się tedy G. Gilbert, który w 2. wyd. I. tomu dzieła: Handbuch d. griech. Staatsalterth. korzystał w obfitej mierze z nowego nabytku Politei ateńskiej, gdy twierdzi na str. 126 w uwadze, że podług Arystotelesa roz IV, 2 po Drakoncie widocznie *οἱ ὅπλα παρεχόμενοι* wybierali 9 archontów. Przedtem już bowiem Meyer (Des Arist. Politik u. d. *Ἀ. πολ.* na str. 35 nast.) wykazał, że udział ogółu *τῶν τὰ ὅπλα παρεχομένων* ograniczał się tylko do tego, iż z pomiędzy niego (*ἐκ τῆς πολιτείας*) losowano radę z 401 członków złożoną i innych

niższych urzędników pod warunkiem 30 lat ukończonych i niedopuszczenia nikogo po raz wtóry do władzy, pokąd każdego los po kolei nie trafił. Wybór zaś wyższych urzędów, jak *οἱ ἐννέα ἄρχοντες, ταμίαι, στρατηγοί* i *ἵππαρχοι* był zależny od stosownego cenzusu, który wynosił dla pierwszych i drugich 200 lub 300 min, a 100 min dla pozostałych, z tym dodatkiem, że ciż strategowie i hiparchowie wykażą się dziećmi przynajmniej 10 letniemi. Zauważywszy dalej z Meyerem (str. 34., por. str. 44), że o oddaniu praw politycznych hoplitom Arystoteles mówi w czasie zaprzeszłym (*ἀπεδέδοτο μὲν ἡ πολιτεία τοῖς ὅπλα παρεχομένοις*), trudno oprzeć się przypuszczeniu, że całe następne zdanie, zaczynające się od zwrotu *ᾑροῦντο δέ*, odpowiednego temu *ἀπεδέδοτο μέν*, we formie skutku czy wyjaśnienia, podaje obraz stosunków i warunków wyborczych, jakie już przed Drakontem się wytworzyły na mocy przyznania obywatelstwa zaciężnym z prawem biernego wyboru w miarę cenzusu. Według twierdzenia Arystotelesa w Polityce (VI, 1297 b) pierwszy ustrój państwowy u Greków po ustaniu królestwa polegał na wojownikach i to początkowo na konnicy, a z powiększeniem miast i potęgi ciężkozbrojnych liczniejsi dostępowali w nim uczestnictwa. Otóż pierwszym, stosownie do Politei (IV, 1; XLI, 2), w Atenach był ustrój państwowy za Tezeusza, o którym dowiadujemy się stamtąd, że cokolwiek odbiegał od królewskiego, czyli — jak Plutarch pisze z grubą przesadą w życiu Tezeusza roz. 25, cytując Arystotelesa — nachylał się do pospólstwa. W każdym razie, czy mniej czy więcej ta pierwsza organizacya państwowa zaciężnych odstrychnęła się od królewskiej, Drakon już niewątpliwie znalazł ją tak rozwiniętą, jak się wyłania w Politei, t. zn. z biernem prawem wyborczem hoplitów, czynnem zaś Areopagu.

Dalszą modyfikacyą tegoż władzy oligarchicznej, prócz wprowadzenia i to przed Drakontem cenzusu majątkowego obok rodowych zasad przy wybieraniu wyższych urzędów (por. III, 1 i 6) było, zdaniem naszem, użycie losowania na mniejszych urzędnikow, co uważamy za ustępstwo i wyrzeczenie się rady z Areopagu na korzyść hoplitów całkiem podobne, jak utworzenie rady 401, tak samo *ἐκ τῆς πολιτείας* losowanej. Do losowanych urzędów musieli również należeć ci prytanowie, o których Politeja na uszkodzonem niestety miejscu (IV, 2) tak w przybliżeniu wspomina, że corocznie dawali rękojmię za wybranych na rok następny strategów i hiparchów do chwili ich sprawozdania, biorąc z swojej strony 4 poręczycieli z tejsamej warstwy odgraniczonej cenzusem, którą byli objęci strategowie wraz hiparchami. Gdyby owych prytanów wybierał był Areopag, to mielibyśmy ich stan majątkowy oszacowany, tymczasem z okoliczności ciekawej, iż losowani ze wszystkich ciężkozbrojnych bez cenzusowych utrudnień prytanowie ręczyli za wybieranych strategów i hiparchów, wnosić możemy o tych prytanów niepospolitem znaczeniu, jakiego oni dobili się obok i co więcej pomimo Areopagu. Cenzus archontów i tamiasów odpowiadał stanowi pentakozyomedymnów (por. VIII, 1), oszacowanie natomiast strategów i hiparchów dwom innym stanom rycerzy i dzeugitów a wszystkie te trzy stany jakoteż czwarty nieuprawnionych te-

tów istniały już za Drakonta (IV, 3). Prytanowie ręczyli zatem za urzędników wybranych właśnie z pośrodka rycerzy oraz dzeugitów, krórzy wbrew eupatrydzkim przeważnie Areopagitom dopięli na mocy plutokratycznej zasady, krom przystępnego po większej części dla samych pentakozyomedymnów archontatu, godności po nim najwyższych i przyczynili się przez to do złagodzenia oligarchii rodowej już w czasie pomiędzy pierwszą a drugą organizacyą państwa.

Z tymi atoli prytanami n. p. Gilbert nie wie co począć, przeto robi z nich, przekonany o prawdopodobieństwie największem, jedynie wydział rady, którym zapewne byli; lecz nie chce przyznać, że równocześnie byli to prytanowie naukraryi, o których wpływowej roli za Kilonowych rozruchów świadczy Herodot (V, 71). Mylnie wszakże nazwani są tam *οἱ πρυτάνεις τῶν ναυκράρων* zamiast *ναυκραριῶν*, bo jako prytani rady byli oni zarazem *ναύκραροι* czyli przełożonymi naukraryi. Gilbert nie myśli odwołać swoich dawniejszych wywodów w Jahrb. f. cl. Phil. 1875, str 9 nast. o rzekomej niemożliwości zaprowadzenia naukraryi przed Solonem, pomimo że opierając się na Herodocie Schoemann z całą słusznością w tymże roczniku czasopisma na str. 452 nast. przeciw niemu wystąpił (por. Griech. Alterth. I³ str. 344 i podręcznik Gilberta I² 133, 134 uw. 1 i 147 uw. 1). Owóż złudzenieniem jest Gilberta, że Arystoteles się sprzeciwia zmyślonej niby notatce Herodota, ponieważ plusquamperfectum użyte w Politei na miejscu, gdzie mowa o naukraryach za reform Solona (VIII, 3: *φυλαὶ δ'ἦσαν δ' καθάπερ πρότερον... ἐκ δὲ τῆς φυλῆς ἑκάστης ἦσαν νενεμημέναι* etc.), owszem dowodzi analogicznie do tegoż czasu w ustępie o powierzeniu spraw państwowych zaciężnym i zgodnie z Herodotem, że instytucya naukraryi jako dwunastych części każdej ze 4 fil, a trittyi jako tych fil trójdziałów, służąca do zarządzania poborów i wydatków, już przed Solonem oraz Drakontem była widocznie znana. Nawet ustanowienia efetów, których według Polluxa (VIII, 125) miał *ἀριστίνδην* t. j. z Eupatrydów w liczbie 51 wytworzyć Drakon przez wybór, nie można jemu przypisać. Najpierw bowiem kolegium to eupatrydzkiem wyłącznie żadną miarą nie było w czasie, gdy Areopag się składał z archontów, acz dożywotnich, przecież już *ἀριστίνδην καὶ πλουτίνδην* wybranych (Polit. III, 1 i 6); powtóre zaś efeci to prawdopodobnie o 3 pomnożeni archontów prytanowie naukraryi lub naukrarowie w liczbie 48 (Pollux VIII, 108. Hesych. *ναύκλαροι*), którzy w sądzie, zarządzie i radzie przedstawiali się jako rzecznicy obywatelstwa całego wobec rodowych i majątkowych możnowładców, z wyboru kooptowanych corocznie i dożywotnio przez Areopag. Pierwszy Philippi wyraził powątpiewanie o świadectwie Polluxa w Jahrb. f. cl. Phil. 1872, 578 nast., a Schoemann ujął się za niem tamże 1875, 153 nast.; Gilbert tymczasem w pierwszem jeszcze wydaniu swojego podręcznika przeciwny zaprowadzeniu efetów przez Drakonta, dopatrzył się w powiększonej przez Arystotelesa dzisiejszej naszej wiedzy pozornych przyczyn do zmiany poglądu w 2. wyd. I. tomu na str. 136 uw. 1 i widzi w tem miejscu u Polluxa obecnie „ein in den Zusam-

menhang der athenischen Verfassungsentwickelung gut passendes Zeugniss für die Einsetzung der Epheten durch Drakon.“

Co się tyczy nakoniec rady 401, wszyscy (z małymi wyjątkami) badacze dziś na podstawie Politei mniemają, że Solon bez istotnej różnicy zatrzymał tę instytucyę jako już istniejącą. Należałoby jednak więcej uważać na sposób wyrażenia się Arystotelesa o radzie Solona: *βουλὴν δ' ἐποίησε τετρακοσίους, ἑκατὸν ἐξ ἑκάστης φυλῆς* (VIII, 4), co jeśli stworzenia nowej rady nie zapowiada, to przynajmniej oznacza przetworzenie dawniejszej o tyle, że od Solona dopiero zaczęto podług fil ustanawiać radę, którą poprzednio losowano stanami. O tem zaś stąd wnosimy, że kary na radnych usuwających się od posiedzeń *βουλῆς ἢ ἐκκλησίας*, były stosownie oznaczone do stanów tak, że pentakozyomedymnos płacił 3 drachmy, rycerz 2, a dzeugita 1 (IV, 3). Odliczywszy 48 prytanów i 3 archontów, zostaje nam do rozdzielenia pomiędzy 3 stany 350 buleutów, a to w dwojaki możebny sposób, iż losowano albo po 150 z pierwszego, po 100 zaś z drugiego tudzież trzeciego stanu, albo po 200, 100 i 50. O tej starej wszelako radzie, wcale odmiennej od Solonowej, o jej istnieniu już przed Drakontem i wzmiance o niej u Arystotelesa, trafnie powiada Meyer (str. 37): „Mit keinem Worte wird nämlich auf die Neuheit dieser Einrichtung hingewiesen — wie dies doch sonst in der *Ἀ. π.* stets zu geschehen pflegt — sondern einfach wie von etwas längst Bekanntem gesagt: *βουλεύειν δὲ τετρακοσίους*....“ Za wspomnianą też mimochodem eklezyę uważamy zebranie wszystkich *τῶν ὅπλα παρεχομένων*, którzy z każdej naukraryi obowiązani byli dostarczać po 2 jeźdźców i 1 okręcie. a oraz składać się na pieniądze, których wymiar i expens spoczywał w ręku naukrarów (Pollux VIII, 108: *τὰς δὲ εἰσφορὰς τὰς κατὰ δήμους διεχειροτόνουν οὗτοι καὶ τὰ (ἐξ αὐτῶν) ἀναλώματα. ναυκραρία δ' ἑκάστη δύο ἱππέας παρεῖχε καὶ ναῦν μίαν*. Por. Polit. VIII, 3). Rada 401 była więc pośredniczącem ogniwem w sprawach wojskowych i finansowych pomiędzy prytanami lub naukrarami z jednej, a obywatelstwem w naukraryach czy eklezyą hoplitów z drugiej strony, w dodatku nie od Drakonta dopiero.

Okazało się tedy, że żadnego z urządzeń państwowych, wymienionych w roz. IV. nowoodkrytej Politei, nie można uważać za kreacyę Drakonta, że owszem Arystoteles podał w ogólnych zarysach konstytucyjną organizacyę już wyrobioną za Drakonta, a nie przez niego stworzoną. Ściśle odróżnia nasz autor konstytucyę od ustaw i mówi o Solonie, że w obu kierunkach był reformatorem, o Drakontowych zaś tylko prawach wspomina (VII. 1: *πολιτείαν δὲ κατέστησε καὶ νόμους ἔθηκεν ἄλλους, τοῖς δὲ Δράκοντος θεσμοῖς ἐπαύσαντο χρώμενοι πλὴν τῶν φονικῶν*. Por IV, 1: *Δράκων τοὺς θεσμοὺς ἔθηκεν. ἡ δὲ τάξις αὕτη τόνδε τὸν τρόπον εἶχε*). O politycznym natomiast ustroju za Drakonta wyraża się bezimiennie tak samo, jak o *ἡ πρώτη (ἀρχαία) πολιτεία* (III. 1 i IV, 1), a tylko w sumarycznym przeglądzie datuje choć w przybliżeniu obie te politeje jako *ἡ ἐπὶ Δράκοντος* i *ἡ ἐπὶ Θησέως γενομένη* (XLI, 2). Trzeba się zgodzić z Meyerem, że w Politei Arystotelesa »ist also gar nichts davon gesagt, dass Drakon diese Verfassung geschaffen. Sie knüpft sich naturgemäss an seinen

Namen, weil er sie kodifiziert hat« (str. 43). Również nie sprzeczność upatrywać należy z Gilbertem (str. 131 uw. 1) pomiędzy Politeją a miejscem w Polityce (II, 1274 b: *Δράκοντος δὲ νόμοι μέν εἰσι, πολιτείᾳ δ'ὑπαρχούσῃ τοὺς νόμους ἔθηκεν*) i wzmocnienie dowodów przeciw jego autentyczności, lecz raczej stanowcze potwierdzenie, że twórca nowoodszukanego dzieła zgadza się w zapatrywaniu na działalność Drakonta z autorem przytoczonego wyżej ustępu z Polityki, czy jest nim Arystoteles czy kto inny. Nieodpowiednie pojmowanie roz. IV. zawiodło krytyków Politei, jakoto Cauera (Hat Ar. d. Schrift vom Staate d. Ath. geschrieben? str. 71), Rühla (D. Staat d. Ath. u. kein Ende str. 690), Nissena (D. Staatsschriften d. Ar. im Rhein Mus. 1892 str. 201) i Herzoga (Zur Litteratur über d. Staat d. Ath. str. 26 nast.) do wniosku utopijnego, że cały epizod o Drakoncie, zmyślony na tle spodziewanych dopiero czy już ziszczonych reform z r. 411 przez pamflecistę jakiegoś z obozu oligarchów, wcielony został do Politei. Prędzej przypuścić można z Gilbertem (str. 132), że w konstytucyi 400 naśladowano organizacyę z zamierzchłych czasów, która atoli nie Drakontowi bynajmniej zawdzięczała początek swój i istnienie.

Przemyśl. *Stanisław Schneider.*

Powyższego artykułu, napisanego przed wyjściem dzieła Wilamowitza—Moellendorffa p. t. Aristoteles und Athen, uważałem za stosowne nie zmieniać. — Przypisek autora.

Nieznany wiersz łaciński Szymona Szymonowicza:

„ODE GEORGIO ZAMOSCIO, EPISCOPO CHELMENSI.“

Wiersz, którego tytuł podałem w nagłówku, nie ukazał się nigdy osobno w druku, lecz tylko w dwóch mniejszych zbiorowych wydaniach poezyi łacińskich Szymonowicza, mianowicie po raz pierwszy w wydaniu Segheta (r. 1608.),[1]) po raz drugi w wydaniu Jakóba Morsiusza. (1619.)[2]) Obydwa jednak wydania wyszły w druku za granicą i z tego powodu nie rozpowszechniły się w Polsce. O wydaniu z r. 1608. wspominają jedynie zapiski bibliograficzne; o wydaniu zaś z r. 1619. pisze już w XVIII. w. Minasowicz[3]) jako o rzadkości bibliograficznej. Z dawniejszych biografów poety: Starowolski, Janocki, Juszyński i inni, a z nowszych Węclewski, Szyperski, Sobieszczański, nie czynią najmniejszej wzmianki o wspomnianej odzie Bielowski donosi wprawdzie o obu wydaniach[4]), wiersza jednak w mowie będącego nie zna, i dziwić się można, że wydając zupełnie nieznane lub mało znane wiersze Szymonowicza – i to daleko mniejszej nieraz wartości — z rękopisu biblioteki Ossolińskich l. 1218., przeoczył wspomnianą odę, znajdującą się w tymsamym rękopisie.[5]) Jedynie tylko autorowi „krótkiej wiadomości o życiu Szymona Szymonowicza, zwanego Ben-

---

[1]) Simonis Simonidae odae II. Thomas Seghetus Britannus edidit Hannoviae. 1608. W zbiorku tym zawarta: Thomae Zamoscio ode (znana oda: Thoma tu quidem nunc) i Ode Georgio Zamoscio Episcopo Chelmensi.

[2]) Simonis Simonidae poematia aurea cum antiquitate comparanda edita ex Bibliotheca Joachimi Morsi, accedit vita et obitus Magni Joannis Zamoschi Patroni Simonidis. Lugd. Batav. Typis Jacobi Marci. CIƆIƆCXIX. p. 10—25.

[3]) W wydaniu Duriniego 1772, p. 48. Freytag: apparatus litter. 3,321. sqq; por. nadto Janozki: Nachricht von denen in der Hochgräflich – Zaluskischen Bibliothek sich befindenden raren polnischen Büchern... Breslau V. (1753) p. 219. Ich habe...in der von Joachimo Morsio, 1609 (myłka, ma być 1619.) zu Leiden in 12. bewerkstelligten, sehr schönen, aber ungemein rar gewordenen Ausgabe der Simonowiczischen lateinischen Gedichte.... einen Brief... entdeckt."

[4]) Pamiętnik Akad. Um. w Krakowie, wyd. filol. i hist. fil. II, 195. n.

[5]) W rękopisie mieści się oda na str. 19—24.

dońskim,« pomieszczonej w Bobrowicza wydaniu poezyi Szymonowicza, oda była znana.[1]) Bezimienny ten biograf (według Sobieszczańskiego: Oraczewski[2]), nie omieszkał też zwrócić uwagi na niektóre szczegóły, zawarte w utworze, lecz wzmianka jego minęła zupełnie niepostrzeżenie.

Wobec tego uważam za stosowne, wydobyć wiersz z zapomnienia i podać kilka o nim uwag. Pod ręką miałem tylko wydanie z r. 1619.[3]) według niego tekst ody podaję; wydania z r. 1608. w żaden sposób nie udało mi się dostać. Nadmienić jednak należy, że rękopis biblioteki Ossolińskich, sporządzony przez nieznanego pisarza, a zawierający odpis z wydania z r. 1608, nie różni się w niczem od wydania z r. 1619, widocznie więc teksty wydań z r. 1608 i z r. 1619. zgoła się między sobą nie różniły.

Oda składa się z 4 strof, którym odpowiadają 4 antystrofy i z 4 epód. Metrum dla wszystkich strof i antystrof jest jednakowe, epody zaś ułożone są w odmiennem metrum Na każdą strofę i antystrofę przypada po dziesięć wierszy, na każdą epodę po jedenaście wierszy. Wiersze jambiczne i logaedyczne przeważają; budowa metryczna jest zresztą prawidłowa.[4])

Wiersz brzmi jak następuje:

---

[1]) Poezye Szymona Szymonowicza... Lipsk. 1837. str. VIII. Autor jednak życiorysu nie podaje wcale tytułu ody, z której kilka wierszy przytacza w tłómaczeniu polskiem.

[2]) Encyklopedya powszechna Orgelbranda XXIV, 872. s. v. „Szymonowicz."

[3]) Egzemplarz znajduje się w bibliotece Jagiellońskiej. (l. 3375.) Bielowski l. l. 198. wspomina o kodeksie petersburskim, w którym ma się znajdować oda do Jerzego Zamojskiego.

[4]) I. Metrum strof i antystrof:

⏑⏑– –⏑⏑ ⏑– | ⏑– | ⏑– | ⏑–	dim. iamb. cf. II., 4. 6. 9. 10.
–⏓ | –⏑⏑ | –⏑ | ⏓	v. Glyc. II., cf. II., 8.11.
–⏒ | –⏑⏑ | –⏑	v, Pher. II. cat.
⏑– | ⏑– | ⏑– | ⏑–	= v. 1.
–⏑ | –⏑ | –⏑ | –⏑	dim. troch. acat.
–⏓ | –⏑⏑ | –⏑ | ⏓	= v. 2.
⏑– | ⏑– | ⏑– | ⏑–	= v. 1.
–⏑⏑ | –⏑⏑ | –⏑ | –⏑ |	v. Alcaic. decasyll.
⏓ | –⏑ | –⏓ | –⏑⏑ | –⏑ | –	v. Alcaic. hendecassyll.
⏑– | ⏑– | ⏑– | ⏑– | –	pentap. iamb. cat.

Ode Georgio Zamoscio, Episcopo Chelmensi.

Age, grex sacer, mystae[1]) inclyti, strophe I.
quorum muneris est Dei
aurem carmine blando
mulcere et aeternam domum
enthea[2]) insonare voce,
adeste, atque fidis meae
servate nunc lenem modum,
dum novus ingreditur sacerdos
templa haec, sacrum ut gestet tiarae decus,
arisque eam praesit per oram.
amore nam pectus meum antistr. I.
fixit gente Samoscia,
cretus cui ego totum
me debeo, admissus cliens.
solis igneos nitores
non est nubibus invidis
exstinguere,[3]) nec olim aurea
Musa, suis meditata in antris,
quidquid venustum protulit in diem,
spernit, vel haec, vel altera aetas.
laude virtus se aestimat et beatos epod. I.
ponit inter, hoc breve
damnum aevi inde rependens,
si qui interim vir prodiit,
gestans honores conspicuos lyrae,

II. Metrum epód:

–⏑ | –⏓ | –⏑⏑ | –⏑ | –⏓	v. Sapph. min. hendecasyll.
–⏑ | –⏑ | –⏑ | ⏓	dim. troch. catal.
–⏓ | –⏑⏑ | –⏓	v. Pher. acat.
⏑– | ⏑– | ⏑– | ⏑–	dim. iamb. cf. I., 1. 4. 7.
⏑– | ⏑– | ⏑– | ⏑– | ⏑–	pentap. iamb. acat.
⏑– | ⏑– | ⏑– | ⏑–	= v. 4.
⏑– | ⏑– | ⏑– | ⏑– | ⏑–	= v. 5.
–⏓ | –⏑⏑ | –⏑ | ⏓	v. Glyc. II. cf. I, 2. 6.
⏑– | ⏑– | ⏑– | ⏑–	= v. 4. 6.
⏑– | ⏑– | ⏑– | ⏑–	= v. 4. 6. 9.
–⏓ | –⏑⏑ | –⏑ | ⏓	= v. 8.

1) Por. tensam wyraz w liście poety, l. l. 118.
2) Tamże 164, 40 w.
3) Por. w wierszu Szymonowicza „Do Wacława Zamojskiego“ (1610) „Trudno słońca nie przyznać słońcem, niech się cienie kupią jako chcą, świetne przemogą promienie.“ (Bielowski l. l. 172.)

paucissimum quale est genus,
ut pondus huius nominis impleat.
o dii, quam tamen aedibus
raris amice admittitur,
omnes dum abuti illum expetunt
gratis, algeat ut tamen
contemptibus frustra improbis str. II.
attritus mihi pestis haec
non illuxerit unquam,
Samoscium ingresso domum,
quae modo unicus patet por-
tus virtutibus (— heu nefas! —)
passis repulsam sordidam.[1])
sub numerum haud veniant arenae,
quae late apricis littoribus iacent,
nec, quot viros laude eminentes
summa educat Samoscius antistr. II.
splendor, sit facile exsequi.
hac Mavortia corda
producta venere ex manu,
artibus quoque imperandi
instructissima nomina.
hinc et senati fulgurant
culmina, consiliis adulti
patres: sacrorum hinc alma seges virum
antistites templi verendi.
vestra nunc pars emicat, o, meam cui epod. II.
laetus adfero chelyn,[2])
felix forte Georgi.
de gente quamlibet tua
non primus istam tu teris orbitam,
praeivit hoc vestigium
vel nuper exactam Gomolinius
insistens[3]) pietatis at-
que sanctimoniae viam.
vel ante cascis saeculis
sanguis vester ut evolat
procul vetusta origine. str. III.
multi consimilem gradum
insignes tenuere.
sed ista maiestas sacri
liminis, lacunar atque hoc,
castum qua inferimus pedem,

---

[1]) Hor. 3, 2, 17: virtus, requlsae nexia sordidae, intaminatis fulget honoribus).

[2]) Wyraz ten zachodzi bardzo często w poematach Szymonowicza.

[3]) W wydaniu insisiens; zmieniłem na insistens.

vellit mihi aurem et submonet,
quandoquidem pietas Samosci
Divi hisce Thomae nomen honoribus
mactum esse iussit et sacravit
splendoris admirandi opus, antistr. III.
Thomae praesulis ut meo
surgat gloria cantu,
qui sanguinis vestri fuit
germen,[1]) usque tamen remoto
aevo, quando Poloniae
pars Slesia[2]) Bresla crevit,
Teutonicas modo quae inter urbes
avulsa nostris stat regionibus
adiuncta,[3]) tum superbiit pa-
store tanto. nunc etiam revolvit epod. III.
famam honore candido
et charta celebri ornat
fuisse nobilem artium,
fuisse, fluxos frangere qui asperis
mores lupatis arduus
calleret, indignantia odia immemor,
virtutem acer ad unicam,
ire obviam raptoribus
acer lupis, nec ultimum
aerumnam impiger aggredi,
vel usque carcerem ad tetrum. str. IV.
tantum excesserat impius
hostis tristibus iris,
ut raptum ab aris optimum
traderet senem in catenas,
foedisque acciperet modis.
per arduum callem viae
tendere ad emeritos honores
Samoscium est. exercita post tamen
fortuna per verum laborem
fixo manet constans pede, antistr. IV.
quondam hac forte atavi vigent
provecti, neque fatum
mutavit in nepotibus.
nonnihil beatius te
auxit muneribus datis
sudore partis (Gratiae
non fugiunt animum tuum nec

---

1) Bielowski l. l. 168.

2) W wyd. Slessa nie daje wiersza, stąd zmieniam na Slesia.

3) Chociaż Szlązk nie należał do królestwa polskiego, biskupi wrocławscy zawsze podlegali metropolii gnieźnieńskiej. Enc. pow. Org. XXIV. 709. 710.

sumes superbus quae tibi fas vetat),
sudore partis, eius in quem
tota nunc moles patriae recumbit — epod. IV.
publicaeque onus rei.[1])
durus tu tamen urge
et te exige ultro ad aspera.
iustum et laborem praemia post cape,
ne te extulisse vel pudor
obrepat illi, qui sibi debita
in te munera obtulit,
fortuna vel mutet fidem,
quam continere aequo gradu
olim grandius est opus.

Jak z treści ody widać, napisał Szymonowicz utwór swój w chwili objęcia biskupstwa chełmskiego przez Jerzego Jelitę Zamojskiego. O osobie Jerzego Zamojskiego nie wiele przechowało się szczegółów. Blizki krewny wielkiego hetmana Jana Zamojskiego,[2]) był Jerzy przed osiągnięciem biskupstwa, archidyakonem lubelskim, kanonikiem krakowskim, a wreszcie opatem czerwińskim.[3]) Bartoszewicz podaje,[4]) że po Stanisławie Gomulickim miał być nominatem chemłskim Paweł Wołucki, pózniejszy biskup włocławski; wiadomości tej jednak nie znajdujemy ani u Niesieckiego, ani u Damalewicza[5]). Tymczasem z ody Szymonowicza można wnosić napewno, że Jerzy Zamojski tuż po Gomulickim objął biskupstwo chełmskie; por. ww. 56 nn. Twierdzenie moje popiera nadto i ta okoliczność, że w testamencie Zamojskiego, sporządzonym 1600, nazwany jest Jerzy Zamojski już biskupem.[6]) Ponieważ zaś Gomulicki został przeniesiony w r. 1600. z biskupstwa chełmskiego na stolicę łucką, a Jerzy Zamojski bezpośrednio po nim objął nowe dostojeństwo, przypuszczam, że Szymonowicz w tym roku napisał odę na jego cześć.

---

[1]) Mówi tu poeta o Janie Zamojskim.

[2]) Adam Burski w mowie na śmierć Jana Zamojskiego (oratio funebris) wydanej w Poemata aurea p. 67 nn. w dedykacyi: „Illustrissimo ac reverendissimo Domino, D. Georgio Zamoyski, Episcopo Chelmensi Abbati Czerwenecen. ac Patrono observantissimo" pisze p. 67. „sermonem hunc meum in lucem exeuntem ad te mitto, tibique dedico, Illustrissime Domine, multis nominibus te praefantem. Primum quia loquitur laudes Samoscii, hoc est, magni patrui tui: ideo, ut universae domus illius, ita laudum (p. 68.) quoque, ad te imprimis, pertinet patrimonium et tutela; deinde quia solus es summus praeses, iudex et patronus huius academiae; quantulumcumque id est, quod ex illius quasi sinu profiscitur, id tibi praecipue debetur. Accipe igitur excellenti illo animo tuo hanc vocem meam, minorem quidem longe quam sunt laudes illius magni Herois, sed illi tamen debitam. Vale." przedrukowane w collectanea vitam resque gestas Ioannis Zamoscii illustrantia, edid Działyński. Posnaniae. 1861. p. 189 n.; por. o Jerzym Zamojskim: Bielowski w Album lwowskiem, l. l 236

[3]) Encyklopedya powszechna Orgelbranda III. 608. Encyklopedya kościelna III. 246.

[4]) Encykl. powsz. l. l.

[5]) Enc. kośc. l. l.

[6]) Bielowski l. l. 185 i 204; w r. 1598 był Jerzy Zamojski kanonikiem krakowskim; por. list. Zamojskiego z 27|4. 1598 w Kallenbacha: Les humanistes polonais. 1891, 49.

Z nowym nominatem łączyły Szymonowicza ścisłe węzły przyjaźni, widać to z wzmianek, zawartych w listach poety;[1]) nie dziw tedy, że poeta w chwili tak ważnej i uroczystej postanowił w osobnej odzie złożyć hołd zaprzyjaźnionemu sobie dygnitarzowi kościelnemu. Oda „Georgio Zamoscio« jest przytem nadzwyczaj ważnym przyczynkiem do poznania stosunku, jaki zachodził między Szymonowiczem, a rodziną Zamojskich. Śmiało rzec można, że w całej spuściznie literackiej Szymonowicza nie ma drugiego podobnego miejsca, w któremby poeta uwidocznił tak jawnie i gorąco wdzięczność swoją dla Zamojskich za okazywane mu względy.

W drugiej części ody (w. 55 nn.) podaje Szymonowicz Jerzemu Zamojskiemu jako wzór do naśladowania dwóch poprzedników, którzy przedtem zasiadali na stolicach biskupich. Krótkiemi słowy wspomina o jednym z nich t. j. Stanisławie Gomulickim, wymienionym już wyżej biskupie chełmskim, który będąc herbu Jelita[2]), zaliczał się również do rodziny Zamojskich[3]) (w. w. 55—60). Szerzej natomiast (w. 61—99) rozpisał się poeta o drugim poprzedniku, t. j. o biskupie wrocławskim Tomaszu herbu Koźlerogi. (+ po r. 1257), a temsamem protoplaście Zamojskich, którzy również używali tego herbu.[4]) Wspomniany biskup Tomasz wiódł liczne spory z książętami szląskimi, między innymi z Bolesławem II. Łysym. Powód do sporu z Bolesławem dało złupienie kościoła w Nowym Targu przez żołnierzy księcia, przyczem na cmentarzu zginęło 800 ludzi. Oburzony postępkiem biskup Tomasz wyklął Bolesława II. i rzucił na całą ziemię interdykt. Po długiem dopiero przeciągu czasu upokorzył się książę w r. 1248. Niedługo jednak trwał pokoj między Bolesławem Łysym, a biskupem, już bowiem w roku 1250. napadł Bolesław w Górze pod Sobótką na Tomasza i uwięził go wraz z dwoma duchownymi, chcąc wymódz na nim pieniądze, których zawsze wiele potrzebował na hulanki. Biskup przebył w srogiem więzieniu kilka lat; dopiero w roku 1257. odzyskał wolność, zobowiązawszy się do znacznych ustępstw, których jednak nie myślał wcale dotrzymać. Ostatecznie, co nas już bliżej nie obchodzi, Bolesław musiał upokorzyć się przed biskupem[5]) Jakkolwiek Biskupowi Tomaszowi, jak to wykazują źródła, w walce z księciem chodziło przedewszystkiem o zdobycie władzy świeckiej, utarła się wszakże tradycya o nadzwyczajnej jego pobożności i o jego niewinnem męczeństwie, kt re miał ponieść w obronie wiary.[6]) Nie dziw więc,

[1]) Bielowski l. l. 140. 148. 185. 188. 207.

[2]) Protoplastą rodziny Zamojskich herbu Jelita miał być Floryan Szary czyli Sarynsz, z ziemi Sieradzkiej, żyjący za Łokietka, por Bielowski: Zamość: Album lwowskie Nowakowskiego 231. 233. Bohomolec: życie Zamojskiego, wydania Turowskiego. 1860. p. 11. Heidenstein vitae Joannis Zamoyscii libr. I. w Collectanea Działyńskiego p. 5; por. też Burskiego oratio etc. p. 192.

[3]) Por. o nim Szujski Dzieje Polski. III. 149.

[4]) Por. Heidenstein l. l. p. 5.

[5]) Por. Enc. Org. XXIV. 706. nn. III. 967. n. — Por. Szujski. Dzieje Polski I. 151

[6]) Krzysztof Opaliński w satyrze 8 księgi II. sławi biskupa Tomasza jako przykład nieustraszoności w wierze.

że i Szymonowicz, nadzwyczaj bogobojny, uważał więzienie Tomasza za rodzaj męczeństwa i że w chwili tak ważnej dla Jerzego Zamojskiego nie umie podać mu godniejszego przykładu i wzoru wiary głębokiej i nieustraszonego męstwa, gotowego nawet ponieść męczeństwo, jak biskupa wrocławskiego. Pod tym względem „Ode Georgio Zamoscio“ może stanąć obok młodzieńczego utworu Szymonowicza pod napisem: „Divus Stanislaus,“ gdyż jest znamiennym dowodem głębokich uczuć religijnych Szymonowicza.

We Lwowie. Wiktor Hahn.

Mommsen o Horacyusza carmen saeculare.

Trzy lata temu odkryto w Rzymie na dawnem polu Marsowem przy kościele San Giovanni de' Fiorentini niedaleko Ponte San Angelo szczątki oficyalnych zapisków o uroczystości sekularnej z r. 737 od założenia Rzymu (17 przed nar. Chr.), która nas żywo zajmuje nie tylko dlatego, że to było szczególnie poważne i wzniosłe święto rzymskie, lecz zarazem z tego powodu, że Horacyusz ku podniesieniu obchodu z polecenia cesarza ułożył pieśń kościelną, słynne **carmen saeculare**. Szczątki wydobyto z wielką starannością z ziemi i z równą starannością oraz z pospiechem uznania godnym ogłoszono w pismach rzymskiej akademii. Rzucają one sporo światła na cały przebieg obchodu i niemało budzą interesu u starożytników. Na posiedzeniu berlińskiego Towarzystwa archeologicznego w grudniu r. 1891 wygłosił o nich Teodor Mommsen wykład świetny; nieporównany badacz, pełen jeszcze werwy i siły pomimo lat siedmdziesięciu i kilku żywota niezmiernie pracowitego, z znaną bystrością i pomysłowością szerokie rzuca poglądy na epokę Augusta i poezyę nadwornego wieszcza świeżo utworzonej monarchii. Wydało mi się rzeczą stosowną, podać do wiadomości Czytelników niniejszego czasopisma dokładne streszczenie wykładu.

Pięćdziesięciolecie panowania Augusta nie jest niewątpliwie epoką rozkwitu rzymskiego rozwoju. Głosili i głoszą wprawdzie niektórzy uczeni, że ten rozwój kulminuje w Cyceronie i Liwiuszu, w Wergiliuszu i Horacyuszu lecz poglądu tego usprawiedliwić niepodobna ze stanowiska historycznego. W każdym jednak razie to pięćdziesięciolecie mieści się na pograniczu dwóch wielkich okresów, na które się rozpada historya starożytnej kultury: mieści się między niezliczonym szeregiem lat, w których gmina rzymska rozrastała się w gmach rzymskiego imperyum, potężny i wzniosły, ale pozbawiony ozdób i poniekąd smutny, a między połową tysiąclecia, w której monarchia z wzmagającem się ubóstwem myśli i zwątpieniem powoli umierała. Epoka Augusta uczestniczy w zaletach jednego i drugiego okresu i może być uważana zarówno za ostatnie stadyum rzeczypo-

spolitej, jak za pierwsze stadyum rzymskiej monarchii. Nie brakło naonczas świeżych talentów, owianych powiewem dawnej wolności. Ołowiana nuda, która panuje w następnych czasach, jeszcze nie daje się uczuć w chwilach zarania monarchicznego, które, choć używa wywczasu i spokoju, drży przecie niekiedy na wspomnienie strasznej grozy stuletnich wojen domowych, którego kreacye polityczne są wynikiem illuzyi, że zasady przeciwne dadzą się zmieszać i wyrównać. Aczkolwiek tedy epoka Augusta nie może nam się wydawać ideałem życia duchowego, mimo to jest ona nam bliższą, aniżeli grecka przeszłość; to też w ogólnem, powierzchownem wykształceniu — tak kończy Mommsen ten szereg uwag, — znajomość języka łacińskiego według wszelkiego prawdopodobieństwa najdłużej opór będzie stawiała.

Uroczystość, przez Augusta urządzona, znacznie się różni od dawniejszych: cesarskie saecula nie są prostą kontynuacyą republikańskich, lecz mają cechę odmienną. Według dawnego porządku rzeczy święto sekularne powinno było być obchodzone w r. 49 przed nar. Chr. Lecz to był rok, w którym Cezar przekroczył Rubikon. Zamiast święta uroczystego nadszedł koniec rzeczy: nie rozpoczęło się nowe saeculum republiki, lecz nowy porządek rzeczy.

Ale jak w innych wypadkach, tak i w tym, polityką Augusta kierowała zasada, że o ile możności nie należy czynić nic przeciw zwyczajom ojców—innemi słowy, że republikańskie urządzenia usuwać należy zapomocą ich odświeżania.

Augustus tedy zainaugurował w r. 17 przed nar Chr. szereg cesarskich uroczystości sekularnych, a to na podstawie wyroczni sibyllińskiej, która w ostatnim wieku rzeczypospolitej obiegała po świecie rzymskim. a nam jest znana z dzieł Zosimosa i Flegonta. Nawiązano zaś uroczystość do dawnych obchodów republikańskich t. zw. ludi Tarentini.

Cesarski więc obchód obracał się także wyłącznie w kole bóstw greckich i był w pierwszym rzędzie świętem, dla kobiet przeznaczonem. Także i tym razem odbywał się przez trzy noce obrzęd oczyszczenia. Do zorganizowania obchodu zostali powołani cisami kapłani, którzy ten obowiązek spełniali w epoce rzeczypospolitej. Postarano się o to, aby nowa uroczystość miała cztery poprzedniczki w legendowej historyi. Pozornie zatem Augustus przywrócił dawny porządek.

Ale polityczna restauracya jest — ściśle rzecz biorąc — contradictio in adiecto. W rzeczywistości Augustus nie miał zamiaru wtłaczać treść świeżą w dawne formy, nie chciał nawet ukrywać istotnego przewrotu rzeczy. Najpierw więc przedłużono okres sekularny: w miejsce okresu stuletniego, który był ustanowiony w r. 505 po założ. Rz., wprowadzono stu i dziesięcioletni — widocznie aby uwydatnić różnicę między cesarskim obchodem a uroczystością republikańską. Do uroczystości podziemnych bóstw: Dis czyli Plutona i Prozerpiny, trwającej przez trzy noce, dodano trzechdzienną uroczystość bóstw niebiańskich: Jowisza i Junony, Apollina i Dyany. W nocnych nawet obchodach nie tylko królowi i królowej podziemia

cześć oddawano, jak dawniej, lecz także zarazem Moirom i Ilityiom i żywiącej Matce Ziemi To niezawodnie Horacyusz ma na myśli w w. 21 n.:

Certus undenos deciens per annos
orbis ut cantus referatque ludos
ter die claro totiensque grata
nocte frequentis.

Przeciwieństwo poważnych ale zarazem surowych i ciemnych republikańskich poglądów na świat a swobodniejszych i wdzięczniejszych wyobrażeń odmłodzonego państwa nigdzie może nie ujawnia się z tak zamierzoną wyrazistością, jak w tej chwili, kiedy sobie uprzytomnimy obydwa koła bogów: jedno, do którego modły wznosili dawni burmistrze — drugie, do którego się modlili nowi panowie na początku nowego wieku.

Zmienia się również zakres ludzi, biorących udział w uroczystości. Oddawna przypuszczeni byli do uroczystości także Hellenowie: właśnie w tych obchodach może najwcześniej i najpotężniej zaznaczyła się międzynarodowa wspólność kultu. Obce wieszczki w własnym języku głosiły słowa, według których przewodniczące miasto latyńskie urządzało swe losy; do greckich bogów zwracali się konsulowie z modłami o łaskę dla narodu rzymskiego. Mimo to uroczystość sekularna rzymskiej rzeczypospolitej była ściśle obywatelską; w cesarskiej zaś uroczystości pozwolono brać udział nie tylko obywatelom, lecz każdemu wolnemu. Najwyższem i najpiękniejszem zadaniem nowego politycznego porządku rzeczy było: znieść różnicę między panującem miastem a podległemi dzierżawami, miejskie obywatelstwo rzymskie przeobrazić w wspólność państwową, obejmującą wszystkich, którzy do tego państwa należeli. Proces ten trwał przez całe wieki; pierwiastki zaś tego rozwoju można rozpoznać już w wspomnianem postanowieniu.

W tym obrazie uroczystości ukazuje nam się monarchia już w pełni świeżej władzy. Nie senat - lecz cesarz rozporządzeniem, wydanem do kapłanów, ustanawia zasady programu uroczystości. Z polecenia i w imieniu cesarza dokonywa tej pracy C. Ateius Capito, przewodnik dworskiej partyi prawników, przeciwnik Labeona, który stał na czele szkoły, trzymającej się dawnych zasad republikańskich. W samej uroczystości nie występuje żaden z dawnych republikańskich urzędników: wszystkie modły i ofiary spełnia w pierwszym rzędzie sam cesarz, w drugim jego współrejent Agryppa. I jeszcze na jedno zwrócić należy uwagę: zapewne to nowość, a nie zwyczaj dawny, że w modłach obok gminy obywatelskiej pojawiają się legiony Dopóki nie było stałego wojska, lecz obywatele po skończonej wyprawie rozchodzili się do domów, przez długie zatem wieki nie odprawiano według wszelkiego prawdopodobieństwa osobnych modłów za wojsko. Teraz dopiero, jak się zdaje, nakazał je pierwszy obywatel Rzymu, który zarazem był najwyższym wodzem trzydziestu legionów.

O pieśni sekularnej czytamy w aktach: in Palatio sacrificio perfecto pueri 27 et puellae totidem carmen ce-

cinerunt, eodemque modo in Capitolio: carmen composuit Q. Horatius Flaccus. Ważne to świadectwo: słyszymy że chór spiewał pieśń i na Palatynie i na Kapitolu. I data również nam teraz jest znana: było to d. 3. czerwca 17 r. przed Chr.

Jak się poeta wywiązał z zadania? Mommsen powiada: nie będzie można zaprzeczyć, że powodzenie było słabsze, aniżeliśmy sobie wpierw przedstawiali.

Dwa szeregi bóstw — bóstw nadziemskich i bóstw podziemnych — mogły poecie dostarczyć polotu, jużto aby rozwinął z nich myśli i wyniki, już też aby je weń włożyć i aby ludziom kroczącym na ziemi, w pośrodku między sklepieniem niebios a głębią otchłani, uprzytomnić w dwojakich obrazach i świetność i zawisłość ich losu. W carmen saeculare Horacyusza wymienione są bóstwa, lecz nie w właściwym porządku i bez tego idealnego związku, który się nasuwał.

Pieśni śpiewano w dniu trzecim; dzień ten poświęcony był Apollinowi i Dyanie. Horacyusz rozpoczyna też i kończy hymn tych bóstw pochwałą. Zasługuje również na uznanie przez to, że dworactwa i pochlebstwa nie posunął za daleko. Natomiast niktby nie domyślił się stosunku utworu do pewnego szczegółu programowego, o którym teraz dowiadujemy się z aktów.

W dziewiątej zwrotce pisze poeta (w. 34 n.):

Supplices audi pueros, Apollo;
siderum regina bicornis audi
Luna puellas.

Zaraz potem czytamy w dziesiątej zwrotce:

Roma si vestrum est opus Iliaeque
litus Etruscum tenuere turmae eqs.

Do których bogów zwraca się poeta? Według słów samego wieszcza możnaby tylko myśleć o Apollinie i Dyanie. Ale to nie uchodzi. Dzieci Latony nie mogły być sławione jako twórcy Rzymu, jako szafarze wszelkiego szczęścia i cnót wszelkich. Zrozumieli to już interpreci, jak Kiessling, który pisze w komentarzu do tego ustępu: „di (w. 45) oznacza Apollina i Dyanę, ale nie tylko ich samych.“ Akta lepszą dają informacyę i jedynie słuszną Poeta mówi (w w. 49 n.), że Augustus białe woły bogom przywołanym (owym di w. 45) złożył w ofierze. Otóż według aktów Apollo i Dyana otrzymali tylko trzy rodzaje placków w ofierze, woły zaś ofiarował „Anchisae Venerisque sanguis“ w pierwszych dniach uroczystości królowi i królowej nieba. Ci zaś mogli słusznie być nazwani twórcami Rzymu i szafarzami szczęścia. Skoro wreszcie akta poświadczają, że pieśń (carmen nie carmina) odśpiewał chór chłopców i dziewic na Palatynie przy świeżo poświęconej świątyni Apollina i na Kapitolu przy świątyni Jowisza i Junony, nasuwa się wniosek, że pieśń była pieśnią procesualną. Pochód wyruszył z świątyni Apollina na Palatynie—bo tam dnia trzeciego odbywał się główny obrzęd, — przez Forum i Via Sacra posuwał się zapewne na Kapitol, skąd znowu wrócił na Palatyn. Można więc to usprawiedliwić, że poeta pierwsze

i ostatnie zwrotki wystosował do Apollina i Dyany, a że w środkowych odzywa się do Jowisza i do Junony. Uczestnicy zrozumieli też treść zwrotki dziesiątej i następnych tem lepiej, że niezawodnie w tej właśnie chwili, kiedy je śpiewano, przystanął pochód na Kapitolu przy świątyni Króla i Królowej niebios. Ale to jest uniewinnienie, do którego słuszniej mogłaby rościć pretensye poezya ludowa, aniżeli poeta, komponujący z polecenia swego pana utwór, przeznaczony od samego początku dla szerszego i niedość dokładnie poinformowanego koła czytelników.

Lwów. *Ludwik Ćwikliński.*

O STROJU GRECKIM.

(Fr. **Studniczka**, *Beiträge zur Geschichte der altgriechischen Tracht. Wien 1886* (*Abh. des archäologisch epigraphischen Seminars der Universität Wien VI, 1*); W. **Helbig**, *Das homerische Epos, zweite Auflage, Leipzig 1887, str. 161—236*; J. **Boehlau**, *Quaestiones de re vestiaria Graecorum, Weimar 1884*; A. **Furtwängler**, *Meisterwerke der griechischen Plastik, Leipzig-Berlin 1893, str. 36—43*; A. **Riegl**, *Der antike Webstuhl, Wien 1893* (*Mittheil. des k. k. österr. Museums für Kunst und Industrie VIII, 2, str. 290—303*); O. **Benndorf**, *Jahrb. der österr. Kunstsammlungen XII, 1, str. 53 nst.*)

Strój grecki zostaje w zasadniczem przeciwieństwie do nowożytnego. Już sposób sporządzania jest odmienny. Grek nie zna wyrazu krawiec, każda część ubrania była osobno tkana. U nas poszczególne części odzieży powstają przez sztukowanie mniejszych lub większych kawałków; greckie szaty były jednolite, z jednego błamu materyi. My wdziewamy ubranie, Grek zarzucał je lub wkładał. Nasz strój jest praktyczną pochwą, która nas ochrania od wpływów atmosferycznych i prawie nie uwzględnia naturalnych kształtów ciała. Grecki strój jest estetyczną osłoną samoistną która jużto podnosi i uwydatnia formy cielesne, jużto jest ich echem. My jesteśmy niezawiśli od ubrania, raz je wciągnąwszy nie potrzebujemy się niem zajmować. Grek z konieczności musiał na swój strój ciągle uważać i fałdy jego układać w estetyczne formy.

Trzy są główne części greckiego stroju w klasycznej epoce:

1) Dorycki chiton. Jest to podłużnie czworokątny kawałek wełnianej materyi (ABCD w naszym szkicu, fig. 1), zazwyczaj o wiele

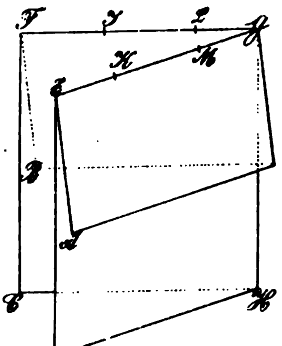

FIG. 1

dłuższy od człowieka. Dlatego górną część ABFE brano podwójnie i odwijano na zewnątrz Ta odwinięta część chitonu nazywała się ἀπόπτυγμα. Przy wkładaniu chitonu umieszczało się środek górnego rąbka G zazwyczaj pod lewą pachą, tak że powstawała połowa przednia, okrywająca pierś i tylna, okrywająca plecy. Obie te części spinano na barkach w dwu odpowiednich punktach J K i L M jużto za pomocą igieł metalowych, rogowych, nawet drewnianych, jużto zapomocą fibuł czyli agraf (περόνη, πόρπη, ἐνετή). Gdy lewy bok był pokryty prostopadłem zagięciem G H, rozchylały się obie części chitonu wzdłuż prawego boku korpusu tak, że prawa noga przy żywszym nieco ruchu wyłaniała się z ubrania. Chiton tego rodzaju bez rękawów, rozwarty po jednéj stronie, nazywano także χιτὼν σχιστός. W przedhistorycznych czasach nosiły go wszystkie kobiety bez wyjątku; w epoce historycznej tylko dziewczęta w wieku dziecinnym, zwłaszcza w Sparcie; stąd inna nazwa tego stroju: chiton lakoński.

Ta forma ustąpiła z czasem miejsca zamkniętej zewsząd szacie. Pierwszym krokiem w tym kierunku było opasanie. W epoce rozkwitu opasywano się w środku korpusu i to albo nad apoptygmatem, albo pod apoptygmatem, od połowy czwartego wieku tuż pod piersiami. Najważniejszej zmiany doznaje ten typ od czasu, gdy boczne rąbki szaty, dotychczas rozchylone, zaczęto spinać fibułami, albo zszywać jużto na całej długości, jużto od bioder do dołu. Przez podciągnięcie chitonu ponad opaskę i puszczenie go wolno tworzy się zanadrze, tak zwany κόλπος[1]).

2) Joński chiton. Jest to szyta lniana koszula sięgająca aż do kostek, która była tak samo wdziewana jak nasza Składała się z dwóch czworokątnych albo trapezowatych kawałków razem zszytych (fig. 2), tak że tylko pozostawały otwory na głowę E F i na ramiona A G i B H. Nadto miał joński chiton zazwyczaj rękawy, sięgające po łokcie. Tymi rękawami i materyą różni się zasadniczo od doryckiego chitonu. I on bywa przepasany nad biodrami lub w poźniejszéj epoce pod piersiami.

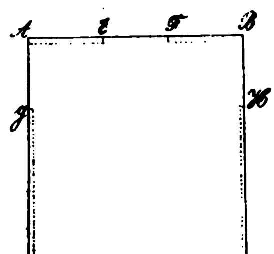

FIG. 2.

3) Himation. Jest to podłużny czworokąt, długi jak nasz szal. Kładziono go przedewszystkiem na lewe ramię; stąd je-

---

1) *Κόλπος* oznacza właściwie zatokę, *sinus*, *Busen*, następnie całą pierś, a wreszcie i szatę pokrywającą pierś, jeżeli ta szata tworzy zatokę czyli zanadrze,

dnę trzecią puszczano z przodu na lewą pierś, resztę zaś oprowadzano przez plecy pod lub nad prawe ramię, koniec zaś wedle gustu czasu albo przerzucano znowu przez lewe ramię na plecy, albo przewieszano przez dolną część lewego ramienia; czasem zaś zbierano go w lewej dłoni i przytrzymywano u lewego biodra.

Narodowym strojem Hellenów jest tak zwany dorycki chiton z wełny. Joński zaś wzięli Grecy od wschodnich ludów, jak to już wskazuje sama nazwa *χιτών*, nowojońska *κιτών*, zapożyczona za pośrednictwem Fenicyan z języka semickiego, w którym syryjskie kuttin a aramejskie kittûn oznaczają płótno, kettan zaś albo kittân len.

Stałą nazwą helleńskiego stroju u Homera jest *πέπλος* (od pierw. *πλο*, łać. palla, pallum), który tak co do formy jak co do materyi zupełnie odpowiada doryckiemu chitonowi, a to jego najstarszej formie t. z. lakońskiej [1]) Obok tej nazwy spotykamy niekiedy drugą *ἑανός* albo *εἱανός*. Zarówno pierwsza jak i druga bywają używane także w ogólnem znaczeniu: kawałek materyi wełnianej, osłona, kołdra.

U Homera jest wełniany peplos suknią wyłącznie niewieścią. Niegdyś, w przedhistorycznych czasach nosili także mężczyźni bezpośrednio na ciele szatę, która w gruncie rzeczy nie różniła się od peplosu, mianowicie rodzaj wełnianego okrycia, agrafą na prawej barce spiętego. Była to tak zwana *χλαῖνα*, która wraz z przepaską dokoła bioder (*ζῶμα*) stanowiła jedyną ich odzież. Te dwie szaty męska i kobieca należały niewątpliwie do wspólnego dziedzictwa szczepów indoeuropejskich, dadzą się zarówno u pierwotnych Rzymian, Germanów, Fenicyan jak do dziś dnia u Arabów berberyjskich wykazać Gdy jednak Greczynki na tym stopniu kultury, który uwidoczniają poematy Homera, ogółem trzymają się jeszcze stroju przedhistorycznego czyli peplosu, oznacza *χλαῖνα* u Homera nie główną część ubrania męskiego, lecz tylko wierzchni płaszcz Greków. Płaszcz ten pojedynczo lub podwójnie złożony, zwie się *χλαῖνα ἁπλοΐς* albo *χλαῖνα διπλῆ*, także *δίπλαξ* lub *δίπτυχος*. Ta ostatnia pokrywa u Homera obydwa ramiona, gdy tymczasem w klasycznéj epoce jedno ramię od niej jest wolne. Zamiast *χλαῖνα* używa Homer w Od. XIII. 224 wyrazu *λώπη*, a w Od. XIII 434 wyrazu *ῥάκος*, z których tak jeden jak i drugi ma najczęściej ogólne znaczenie odzież, płachta, łachman.

Natomiast zamiast przepaski dokoła bioder, której przedhistoryczni Grecy używali przez wstyd, obcy późniejszym pokoleniom, rozpowszechnia sie z początku tylko między ludźmi podeszłego wieku, należącymi do znakomitych rodów i jako strój odświetny, później w

---

natomiast *κόλπος* nie oznacza nigdy łona. Stąd *εὔκολπος*, *βαθύκολπος* u Homera należy tłómaczyć „o pięknych, o pełnych piersiach,“ „piersisty“ (por. *στήθεα ἱμερόεντα* Afrodyty w Jl. III 397.)

[1]) Taką szatę z boku rozwartą rozumieć należy w Jl. V. 315 gdzie Afrodyte ocala Eneasza *πρόσθε δέ οἱ πέπλοιο φαεινοῦ πτύγμ' ἐκάλυψεν ἕρκος ἔμεν βελέων*. Z pojęciem peplosu jako długiego z przodu do kostek, z tyłu aż do ziemi sięgającego chitonu doryckiego dadzą się pogodzić epitety niewiast Homerowych *ἑλκεσίπεπλος*, *τανύπεπλος*, „o powłóczystym, o przestronnym peplosie, —Wyrażenie Homera Ξ 178: *χρυσείῃς δ' ἐνετῇσι κατὰ στῆθος περονᾶτο* tak rozumieć należy, iż głowy fibuł wpiętych w okolicy barków były zwrócone ku piersi.

coraz szerszych kołach długi lniany chiton t. z. jońaki, przejęty od Semitów. Atoli pod pancerzem, albo na polowaniu, w ogóle przy zajęciu powszedniem noszą mężczyźni krótki lniany chiton sięgający tylko po kolana. Chiton męski bywa opasywany tylko przy ciężkiej pracy, albo podczas zapasów.[1])

Na chiton kładli mężczyźni, jak powiedziano, wełnianą chlajnę, która jeśli nie była utwierdzona agrafą, okrywała tylko plecy i z obu ramion zwisała symetrycznie na piersi. Tem się tłómaczy częsty zwrot u Homera *ἐπὶ στιβαροῖς βάλετ' ὤμοις* i epitet chlajny *ἐκταδίη*, przestronna, rozciągliwa (*strecklich, ausbreitbar*). Obok wełnianego płaszcza znali zamożni mężczyzni Homera inny rodzaj narzutki, podobnej kształtem do chlajny, ale znacznie mniejszej i z płótna, a zatem lżejszej, rodzaj okrycia na lato. Było to *φᾶρος*, przejęte prawdohodobnie wprost lub może za pośrednictwem Fenicyan z Egiptu, gdzie wyraz p(h)aar albo p(h)aär oznacza kawałek lnianej materyi, używanej jako całun. W temsamem ogólnem znaczeniu: lniana szmata, całun, żagiel, odzież płócienna zdarza się wyraz *φᾶρος* także u Homera. Do oznaczenia lnianej materyi w ogóle, a więc w zastępstwie *χιτών*, *φᾶρος κρήδεμνον* i t. d. używa Homer niekiedy wyrazu *ὀθόνη*. Wyjątkowo zdarzają się wyrazy *φᾶρος* i *ὀθόνη* w znaczeniu *πέπλος*.

Temu samemu wpływowi jońskiej kultury czyli zamiłowaniu do szat z płótna, które przeważa w garderobie mężczyzn Homerowych, zaczyna ulegać także toaleta niewiast helleńskich w Iliadzie i Odyssei. Oto jako wierzchniej szaty używają kobiety Homera rodzaju zasłony, zwanej *κάλυμμα*, *καλύπτρη* albo *κρήδεμνον*. Szata ta spływała z głowy, gdzie była utwierdzona, obok policzków na obydwa ramiona, była przeto podobna raczej do dzisiejszego welonu ślubnego, niż do właściwej zasłony wschodniej, która także twarz zakrywa. Służyła naturalnie więcej ku ozdobie niż do ubrania; zazwyczaj sporządzano ją z cienkiej, delikatnej tkaniny lnianej. Również z płótna była czworokątna chusta na głowę, którą na wzór czepka obwiązywano do koła, głowy i utwierdzano zapomocą przepaski (*ἀναδέσμη*) Chustę tę nazywa Homer *κεκρύφαλος*, podczas gdy dyadem metalowy, który ujmuje głowę od przodu zwie się *στεφάνη* albo *ἄμπυξ*. Atoli chiton joński jest zgoła obcy kobietom Homera. Jeszcze mniej ulega wpływowi oryentalnemu strój niewiast Homerowych pod względem dekoracyi: na peplosach prawie nie znajdujemy różnobarwnych figur ani ornamentów przetykanych, które widzimy już na odświętnych chlajnach mężczyzn. Wyjątkowo bywają kobiece peplosy przepasywane rzemienną opaską (*ζώνη*), zdobną szeregiem frendzli lub kutasów, plecionych z nici złotych (*θύσανοι εὐπλεκέες*),

[1]) Długi chiton sięgający z przodu do kostek, z tyłu włóczący się po ziemi sprawił, że Jończycy noszą u Homera przydomek *ἑλκεχίτωνες*. *Χιτὼν τερμιόεις* w Od. XIX 241 oznacza chiton obramowany, od *τέρμα* brzeg, rąbek. Wyraz *χιτών* nie ma nigdy u Homera znaczenia *θώρηξ*, *χιτὼν στρεπτός* w Il. V. 113, XXI 30 oznacza chiton pod pancerzem z dobrze skręconych nici utkany, tyle co *εὔννητος* albo *εὔκλωστος* (wohlgezwirnt). Rozwój historyczny stroju greckiego tłómaczy, że w Od. XIV 482 *ζῶμα* znaczy tyle co *χιτών*. Być może że i *ζῶστρα* Od. VI 38 tosamo oznaczają.

których ojczyzną była Assyrya.[1] Jednem słowem toaleta kobieca ulega w tej epoce, którą uprzytomniają poematy Homera, o wiele powolniejszemu rozwojowi, aniżeli męska.

Szaty (*εἵματα, ἐσθής*) były w epoce heroicznej, jak i w początkach klasycznej tkane przez kobiety domowe: żony i służące. Jest to główne zatrudnienie pani domu, nawet księżnej i jej czeladzi, biegłość w tej czynności należy do głównych jej zalet. Jak pomiędzy bogami Atena, tak pomiędzy śmiertelnymi uchodzą kobiety fenickie za najdoświadczeńsze w tym względzie. Daje to nam wskazówkę, gdzie mamy szukać wzorów Homerowej sztuki tkackiej i pozwala wnosić, że import fenickich tkanin, zwłaszcza delikatniejszych był w téj epoce znaczny. Kobiety tkają szaty nie tylko dla zaspokojenia bieżących potrzeb, ale i na zapas. Zasoby szat stanowią wraz z złotem i srebrem bogactwo rodzinne mianowicie też posag panny, jak do dziś dnia w Grecyi. O szyciu szat nie czytamy nigdzie u Homera, jakkolwiek ta czynność była już znana w indoeuropejskim okresie. Wyrazy *ῥάπτειν, ῥαπτός* odnoszą się przeważnie do zszywania skór.

Z pomiędzy materyałów, z których tkano szaty, wymienia Homer wyraźnie tylko wełnę; z niej wyrabiano gładkie i kosmate, grube materye, jak to okazuje epitet *οὖλος*, np. Jl X 134 *οὔλη δ' ἐπενήνοθε λάχνη*. Natomiast nie czyni nigdzie wyraźnej wzmianki o obrabianiu lnu. Mimo to nie ulega wątpliwości — jak tego dowodzi sam wyraz *λίνον*, identyczny z nazwami lnu w innych europejskich językach — że już przedhistoryczni Grecy len uprawiali i że znali sztukę tkania płótna, choć tylko niedoskonale. Dowodzi tego zresztą wzmianka o warsztacie tkackim w *η* 107, na którym dziewice feackie tkają *ὀθόναι καιροσσεῖς*, to jest tkaniny lniane, mocno wiązane czyli spoiste.

Starożytni znali dwa rodzaje krosien. stojące - głównie dla tkania wełnianych materyi czyli sukna, i leżące—dla tkania płótna; rozumie się, że można było tkać lniane tkaniny także na prostopadłych krosnach i odwrotnie. Przy tamtych pracowano stojąc, przy tych klęcząc. Te rozpowszechniają się dopiero pod koniec starożytności i są bardziej skomplikowane, mają kilka przecznic i trzonów, natomiast pierwsze są warsztatem starożytnym *κατ' ἐξοχήν*. Niezawodnie były w użyciu już w epoce Homera, lubo najdawniejsze ich wizerunki na wazach greckich pochodzą z VI i V stulecia Stojące krosna odznaczają się niezwykłą prostotą budowy. Są to dwa prostopadłe słupki, wpuszczone w podłogę, u góry złączone przecznicą czyli rozpieraczem, który służy za nawojczyk czyli walec do nawijania gotowéj tkaniny i w tym celu bywa opatrzony korbą. Z nawojczyka zwisa system nici czyli pasm prostopadłych, t. zw. osnowa. Pasma te bywają gwoli

[1] *Ζώνη* oznacza u Homera najczęściej samą kibić, stąd *εὔζωνος, καλλίζωνος, βαθύζωνος* należy przekładać „o smukłéj kibici.“ Co do *θύσανοι* por. Jl. XIV 181: *ζώσατο δὲ ζώνην ἑκατὸν θυσάνοις ἀραρυῖαν*. Herodot II 81 nazywa kalasiris egipską *κιθὼν θυσανωτός*. *Εὐθύσανος ζώνη* jest wedle Anth palat VI 202 znowu w użyciu w hellenistycznej epoce. — *Κεστὸς ἱμάς* w Jl. XIV 214 nazywa się pasek Wenery, prawdopodobnie jednak jest to osobny środek czarodziejski, nie zaś część ubrania.

konsystencyi obciążone u dołu ciężarkami konicznymi lub okrągłymi. Zależało na tem, aby pomiędzy nićmi osnowy przeprowadzić pasma należące do systemu poziomego tkaniny czyli do tak zwanego wątku. Pasma te, zwane także odetką, zwykle były nawinięte na cewkę czółenka. Sposób przeprowadzenia jednych nici między drugiemi polega na krzyżowaniu czyli pleceniu, zupełnie jak przy robieniu płotu z rózg. Ażeby zamienić długą i żmudną robotę ręczną na mechaniczną, podzielono pasma osnowy na dwie połowy. Parzyste *x* (w przekroju fig. 3) zwisały prostopadle jak dawniéj, nieparzyste *y* wysunięto naprzód i oddzielono od parzystych zapomocą laski, wsuniętej w środek i opartéj na dwóch kołkach *b*. W ten sposób powstał między jednemi a drugiemi nićmi osnowy przestwór *a*, tak zwany przestwór naturalny, przez który można było czółenko z odetką za jednym rzutem przeprowadzić. Z powrotem trzeba było tę samą drogę odbyć, tylko odwrotnie, czyli należało wysunąć naprzód parzyste nici a cofnąć nieparzyste. W tym celu przywiązywano każde pasmo parzyste zapomocą sznureczka, t. z. nitu do poprzecznej laski *c*. Jeżeli tę laskę wysunęło się naprzód w kierunku poziomym, jak to okazuje fig. 4, znajdywały się pasma parzyste przed nieparzystemi, czyli powstawał między niemi przestwór, zwany sztucznym *d*, przez który można było czółenko napowrót przeprowadzić. Następnie cofano laskę *c* do dawnego położenia czyli przywracano stan, oznaczony w fig. 3 i t. d.

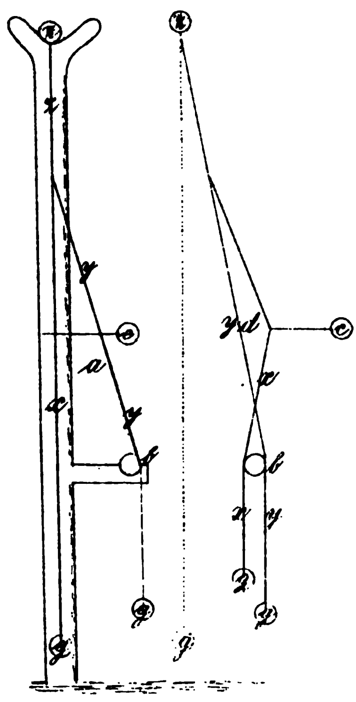

FIG. 3. FIG. 4.

Warsztat zupełnie tej samej konstrukcyi, co powyżej opisany, dotychczas jest używany przez mieszkańców wysp Faröer. Nadto znali starożytni drugi rodzaj stojących krosien, w których nawojczyk znajduje się u dołu zamiast na górze. Na warsztatach tych robiono w VI—IV wieku, a zapewne i wcześniéj nie tylko materye płócienne i sukienne, lecz także rodzaj gobelinów, zdobnych różnokolorowemi figurami ludzi i zwierząt, podobnie jak tkanina, którą robi Helena w *Γ* 126. Dowodzą tego gobeliny z późnej starożytności, które odkryto w ostatnim dziesiątku lat w grobach egipskich. Dopiero rozpowszechnienie sztuki tkania materyj jedwabnych w ostatnich wiekach starożytności sprawiło, że zarzucono stojące krosna a wprowadzono leżące, o kilku trzonach, mniéj więcej takie, jakie dziś po wsiach są używane.

Do appretury płótna używano w heroicznéj epoce oliwy, jak pouczają nas zwroty η 107 *καιροσσέων δ' ὀθονέων ἀπολείβεται ὑγρὸν ἔλαιον* albo Σ 595 *χιτῶνας εὐννήτους ἦκα στίλβοντας ἐλαίῳ.*[1])

Barwa szat była bardzo rozmaita. Czytamy nie tylko o lśniąco białych szatach (*ἄργυφος, ἀργύφεος*), lecz także o purpurowych, i to albo jak krew czerwonych (*φοινικόεις*), albo fioletowych (*πορφύρεος*), daléj o fiołkowych (*ἰοδνεφής*), szafranowych (*Ἠὼς κροκόπεπλος*), pstrych (*ποικίλος, παμποίκιλος*). Pstre ornamenty na szatach nazywają się *ποικίλματα*. *Δαίδαλα πολλά* w Jl. XIV 178 są to widocznie pojedyńcze figury zwierząt i ludzi; *θρόνα ποικίλα* w Il. XXII 40 oznaczają dekoracyjne kwiaty, może rozety, a może też geometryczne wzory. Jeszcze w klasycznéj epoce różnobarwne, pstrymi ornamentami zdobne szaty, zwłaszcza wierzchnie były o wiele więcej w użyciu, niżby się można spodziewać po wybrednym smaku artystów pędzla i dłuta. Że szaty greckie były zupełnie białe, jest to tylko zakorzenione uprzedzenie, które powstało w epoce *empire*.

Jak długo strój azyatyckich Greków pozostał takim, jakim go przedstawiają poemata Homera, a przedewszystkiem, kiedy peplos kobiecy został wyparty przez chiton, — to jest pytanie, na które dopiero wtedy będziemy mogli odpowiedzieć, gdy Azya Mniejsza dostarczy nam znaczniejszego szeregu monumentów z tak wczesnéj epoki. Górną granicę, która co prawda ulega dość znacznej oscyllacyi, stanowiłoby ustanie produktywnej poezyi epicznej, albowiem w poematach cyklicznych, które później powstały, przeważa konwencyonalny charakter, tak że zdobycze kultury, świeżo dopiero przyswojonej, nie są jeszcze w nich uwzględnione.[2]) Dolną granicę mogłyby stanowić najstarsze pomniki jońskie. Tempo rozwoju było niewątpliwie w rozmaitych miastach rozmaite, najszybsze zapewne w Milecie i na Samos, najpowolniejsze w tych miastach kontynentalnéj Hellady, które dopiero późno zostały wciągnięte w śródziemny ruch handlowy. Mimo że język epiczny tego okresu ma konwencyonalny charakter, jest uwagi godnem, że Hymny i poezye Hezyoda, utwory znacznie młodsze od Iliady i Odyssei, w części przynajmniej skomponowane w samej Helladzie, nie zawierają nic takiego, coby dowodziło późniejszego stadyum w rozwoju stroju. Jeszcze ważniejszem świadectwem jest jeden z najznakomitszych zabytków archaicznéj epoki: arcydzieło staroazyatyckiego malarstwa, waza Klitiasa i Ergotimosa, czyli waza François okazuje

[1]) Tym rodzajem appretury wytłómaczyć należy szereg epitetów płótna, np. *σιγαλόεις, λιπαρός, νηγάτεος*, o tłustym połysku; *ἀργής, ἀργεννός*, połyskujący. Być może, że *νεκτάρεος* Γ 385 i Σ 25 należy tłómaczyć: miodem appretowany, jeżeli *νέκταρ* oznaczał pierwotnie miód, jak to starał się udowodnić Roscher, Nektar und Ambrosia, str. 38 nst. O appreturze miodem i oliwą wspomina Plutarch, vita Alexandri Magni c. 36.

[2]) Odnosi się to także do epitetów u późniejszych poetów jońskich, jak n. p. *λευκόπεπλος, χρυσόπεπλος* są stałymi przydomkami niewiast u Hipponaxa i Anakreonta, mimo że Jonki z pewnością wówczas już nie nosiły prahelleńskich peplosów.

wyłącznie strój kobiecy, który niemal do najdrobniejszych szczegółów odpowiada Homerowo-doryckiemu peplosowi.

Pozytywne wiadomości o zmianie stroju greckiego mieszczą się u Herodota V 82 i Tucydydesa I 6. Herodot opowiada, że kobiety ateńskie po klęsce, jaką ponieśli Ateńczycy na wyspie Eginie, zakłuły szpilkami fibuł jedynego Ateńczyka, który ocalał z téj klęski. Za karę za to zakazali Ateńczycy kobietom nosić chitony doryckie, spinane, jak wiadomo zapomocą fibuł a nakazali używać szytych jońskich chitonów, które sami nosili. W tem na poły mitycznem opowiadaniu zawiera się fakt historyczny, że kobiety ateńskie zmieniły pierwotny strój narodowy na chiton joński dopiero około połowy VI wieku prz. Chr. Tenże strój joński rozpowszechnił się około r. 500 a. Chr. nie tylko u wszystkich Jończyków z małymi wyjątkami, lecz także i u niejońskich szczepów zamieszkałych w Azyi i Wielkiéj Grecyi. Co więcej dotarł nawet i do doryckich plemion Hellady lądowej, nie wyjmując Sparty, gdzie zwłaszcza między mężczyznami znajdujemy jego ślady. Ale i między kobietami doryckiemi, które najuporczywiej trzymały się starogreckiego stroju, tak że otrzymuje on nazwę stroju doryckiego, można się domyślać częściowej i przelotnej mody jońskiej. W drugiej połowie VIgo i z początkiem Vgo wieku obowiązywał chiton joński obie płci w większości krajów helleńskich.

Z Tucydydesa I 6 dowiadujemy się, że po wojnach perskich jak na wszystkich innych polach tak i pod względem stroju nastąpiła reakcya w kierunku narodowym, która zwłaszcza w Atenach silnie się objawiła. Reakcya ta przywróciła obyczajowi doryckiemu dawne poważanie i wziętość. Mężczyźni porzucili joński czyli azyatycki chiton wraz z oryentalną fryzurą, a powrócili do narodowego peplosu, który jednak w tej epoce nazywa się stale doryckim chitonem, z wyjątkiem kultu Ateny, w którym utrzymała się starożytna nazwa πέπλος. Chitonu jońskiego używają w tym okresie między mężczyznami tylko kapłani, kitaroidzi, w ogóle osoby czynnościami sakralnemi zajęte, aktorzy, woźnice i t. d. Kobiety zaś zatrzymują i po wojnach perskich joński chiton, ale obok niego wchodzi w użycie około r. 450 także dorycki czyli wełniany chiton. Oba te stroje bywają w toalecie kobiet epoki Peryklesa w najrozmaitszy sposób kombinowane. Jedna z najczęstszych kombinacyi polega na tem, że pod doryckim chitonem noszą Ateńki lniany joński chiton. Od doryckiej różni się moda ateńska tem, że chiton w Atenach bywa przepasywany wraz z apoptygmatem, gdy tymczasem w Peloponezie apoptygma zakrywa pasek opasujący chiton. Abstrahując od tych nieistotnych różnic można powiedzieć, że w V i IV w. prz Chr. panuje w Atenach wręcz przeciwna moda, aniżeli pomiędzy Hellenami Homera. Peplos czyli dorycki chiton, wyłączny strój Homerowych niewiast, staje się głównym ubiorem męskim, joński zaś chiton, ulubiona odzież mężczyzn Homera, przysługuje niemal wyłącznie niewiastom ateńskim.

Co do formy odzieży byli Grecy epoki klasycznéj bardzo konserwatywni. Wygoda i moda wywoływały pod tym względem nieznaczne zmiany. Rzemieślnicy, aby mieć prawe ramię wolne, nosili

chiton krótki, sięgający powyżej kolan i tylko na lewym barku spięty agrafą, tak że prawe ramię pozostawało nagie. Była to t. z. ἐξωμίς. Chlajnie Homera odpowiadała w historycznych czasach t. z. χλαμύς nieco krótsza i trapezowata, nie czworoboczna, pojedynczo lub podwójnie złożona. Bywała tak samo spięta na prawem lub lewem ramieniu jak chlajna. Zupełnie nie spinano ale tylko zarzucano dokoła korpusu właściwy płaszcz klasycznej epoki, t. z. ἱμάτιον. W VI i w początkach Vgo wieku noszono go podobnie jak czasem chlajnę u Homera, przewieszony przez plecy i spadający symetrycznie z obu ramion na piersi, tak jak my dziś pled nosimy. W V. wieku nastaje zwyczaj układania himationu w bardzo staranne estetyczne fałdy i noszenia go tak, jak to na początku artykułu opisano. W IV. wieku noszono niekiedy himation wprost na gołem ciele bez chitonu, jak to okazuje n. p. słynny posąg Sofoklesa w muzeum lateraneńskiem. Mężczyzna tak udrapowany uchodził za ubranego, gdy tymczasem odziany tylko w chiton bez himationu był uważany za nagiego (γυμνός).

Kieszeni starożytny strój grecki nie znał wcale. Chusteczek do nosa nie było, drobne pieniądze nosili niewolnicy w ustach, inne potrzebne rzeczy zatykano za pasek lub ukrywano w zanadrzu chitonu.

Nie tylko pod względem dekoracyi, ubarwienia i łączenia z sobą części odzieży, ale także co do ogólnego charakteru zachodziła wielka różnica między strojem okresu Homera a epoki klasycznéj. Peplos Homerowych niewiast przylegał do ciała, a raczéj prężył się na niem, kibić była obciśnięta paskiem, chiton jeżeli w ogóle miał fałdy, to nie naturalne, lecz sztuczne, konwencyonalne; całość robiła wrażenie ciasnego worka, który, podobnie jak nasz nowożytny strój, zacierał kształty ciała. Przeciwnie szaty epoki klasycznéj robiły na wskróś artystyczne wrażenie. Smukłość kibici nie należała do warunków piękności, a więc wolny pasek otaczał figurę niewieścią czy męską, nad paskiem zwisały w pięknéj półkolistéj linii fałdy zanadrza, zarówno płótno chitonu jak wełniana materya płaszcza układały się same przez się w pełne wdzięku, swobody i ruchu draperye, które swemi liniami prostopadłemi, poziomemi lub dyagonalnemi podnosiły w równej mierze wszystkie trzy czynniki urody ludzkiéj: proporcyę, symetryę i wzrost. Historya stroju greckiego jest zajmująca nie tylko jako rozdział z dziejów cywilizacyi starożytnéj, ale także jako najwierniejsze— jedyne w swoim rodzaju—odzwierciedlenie pojęć estetycznych narodu.

Kraków. *Piotr Bieńkowski.*

NAJNOWSZE PUBLIKACYE NIEMIECKIEGO INSTYTUTU ARCHEOLOGICZNEGO.

Instytut archeologiczny (instituto per la corrispondenza archeologica) powstał r. 1829 w Rzymie za inicyatywą Ed. Gerharda († 1867) przez rozszerzenie na parę lat przedtem założonego tow. Società iperboreoromana. Zorganizowany głównie przez Niemców i Włochów, popierany materyalnie i moralnie przez Francuzów, Anglików, Rossyan, miał na celu skoncentrowanie prac i usiłowań naukowych z zakresu archeologii starożytnej głównie we Włoszech, ale także w Grecyi i innych krajach. Przez długie lata był on istotnie punktem środkowym archeologii, a liczne jego pisma peryodyczne, redagowane od r. 1829—1885 w języku włoskim lub francuskim, — jak Bulletino zawierający sprawozdania miesięczne z posiedzeń i odkryć, Annali podające dłuższe artykuły wraz z tak zwanemi tavole d'aggiunta (w latach 1837—9, tudzież 1845 wychodziły równocześnie francuskie Annales), Monumenti inediti, dwanaście foliantów, zawierających ryciny nieznanych dzieł sztuki, wreszcie przygodne publikacye p. t. Memorie (1832, nuove mem. 1865) — miały charakter międzynarodowy. Nadto znalazły się środki materyalne celem wydania całych klas pomników starożytnych; i tak zwierciadła etruskie wydał Ed. Gerhard (Etruskische Spiegel, Berlin 1839—68, 4 tomy o 450 tabl.; 5-ty tom rozpoczęty przez Klügmanna i Körte'go zesz. I. 1882, zesz. II-gi oczekiwany), reliewy na urnach etruskich zebrał Brunn i Körte (Rilievi delle urne etrusche I. 1872, II. i III. jeszcze nie skończone), odciski z gemm ułożył w jeden systematyczny zbiór Cades (Impronte gemmarie scoperte dall' anno 1829, raccolte e formate dall' incisore Tomm. Cades, 8 centuryi 1829—34). Po części finansowe, głównie zaś polityczne stosunki sprawiły, że w r. 1874. zamieniono dotychczasowy instytut międzynarodowy, który już od r. 1870. był utrzymywany wyłącznie staraniem i kosztem rządu niemieckiego, na państwowy zakład niemiecki, językiem jednak administracyjnym i wewnętrznym pozostał i nadal jeszcze język włoski. Tegosamego roku założono w Atenach filię instytutu rzymskiego, która od r. 1876 zaczęła wydawać osobny organ p. t. Mittheilungen des kais. deutschen archäol. Instituts in Athen.

R. 1886. nastąpiła reorganizacya obu zakładów w duchu centralistycznym i narodowym. Język włoski stanowczo usunięto z administracyi i z części urzędowej czasopism. Powstał jeden wielki instytut: „Kaiserlich deutsches archäologisches Institut“ z siedzibą w Berlinie

i z dwoma oddziałami w Rzymie i Atenach. Tenże wydaje od r. 1886 rocznik „Jahrbuch“ wraz z supplementami, odpowiadający dawnym Annali, i „Antike Denkmäler“ (T. I. II. Zesz. 1.) zamiast dawnych Monumenti. Miejsce rzymskiego Bulletino zajeły „Mittheilungen des k. d. a. J. Römische Abtheilung“ wychodzące w Rzymie, ateńskie komunikaty zmieniły tytuł na Mittheil d. k. d. a. J. Athenische Abtheilung, jedne i drugie zwane i cytowane krócej Röm. i Athen. Mittheilungen. Z powodu powstania wspomnianego Rocznika straciła racyę bytu „Archäol. Zeitung,“ wydawana od r. 1843—1885 przez Towarzystwo archeologiczne w Berlinie, utrzymały się natomiast „Archäol. Anzeiger,“ stanowiący dzisiaj dodatek do Rocznika, tudzież „Winckelmannsprogramme,“ które od r. 1841 wychodzą co roku w dzień urodzin Winckelmanna. Oprócz kontynuacyi dawnych dzieł zbiorowych zawdzięcza nauka zreformowanemu instytutowi cenne publikacye jak: Kekulé, Griech. Thonfiguren aus Tanagra, Stuttg. 1878 wraz z atlasem; Tenże, Die antiken Terrakotten I.: die antiken Terrakoten von Pompei, bearb. v. Rohden, Stuttg. 1880; dalej Robert, Die ant. Sarkophagreliefs, Bd. II., Berlin 1890; Al. Conze, Die attischen Grabreliefs (tab. 100, Berlin 1890 nst.). W niedalekiej przyszłości należy się spodziewać drugiego tomu publikacyi Kekulégo p. t. Römische Thonreliefs w opracowaniu v. Rohdena, zbioru waz chalcydyjskich wydanych przez Löschkego. Nadto rozpoczęto pod kierunkiem Michaelisa repertoryum dla przyszłego Corpus statuarum. O czynnościach obecnego instytutu niemieckiego tudzież jego planach naukowych można się najlepiej poinformować z sprawozdań rocznych, które ogłasza generalnysekretarz Al. Conze w Sitzungsberichte der k preussischen Akademie der Wissensch, także w Arch. Anzeiger. Do oryentacyi w dawnych i nowych pismach instytutu rzymskiego służą regestry, które wychodzą co pięć lub dziesięć lat.

Historyę instytutu niemieckiego skreślił z okazyi 50-letniego jubileuszu Ad. Michaelis, Gesch. des deutsch. archäol Instituts 1829—1879, Berlin 1870. Przy tejsamej sposobności wyszła oprócz wielu innych jubileuszowych pism także publikacya p. t. „Instituto archaeologico C semestria feliciter peracta gratulantur iuvenes Capitolini“, wydana przez młodych archeologów niemieckich, którzy po ukończeniu studyów w kraju zwykli na kilka lat wyjeżdżać do Włoch i Grecyi i w instytutach rzymskim i ateńskim znajdują pomieszczenie i poparcie naukowe i materyalne Wyjątkowo doznają tamże gościny także obcy badacze; pierwszeństwo przysługuje austryackim poddanym. Do znakomitych bibliotek mają przystęp wszyscy. W ostatnich latach, gdy instytut rzymski niemal z każdym rokiem traci dawne znaczenie ogniska dla archeologii, objawia się tendencya nadania mu bardziej praktycznego celu. Przełożeni instytutu, prof E. Petersen i Chr. Hülsen, nadto A. Mau są obowiązani odbywać oprócz posiedzeń i wykładów publicznych w zimowem półroczu kursa archeologiczne dla nauczycieli gimnazyalnych, którzy z początkiem jesieni przyjeżdzają za stypendyami na miesiąc do Rzymu, Neapolu i Pompei i pod kierownictwem fachowych uczonych zwiedzają muzea i ruiny starożytne.

Wspomniane pisma instytutu niemieckiego zawierają w rocznikach swych z r. 1892. następujące rozprawy, których zwięzłą treść podajemy.

I. Jahrbuch d. k. d. archäol. Instituts, Band VII. Erstes Heft. — O. Puchstein. Die Säule in der assyrischen Architectur — z 10 rycinami w tekscie. str. 1—24. Kolumny były pierwotnie nieznane w architekturze assyryjskiej. Wprowadzone do Syryi pod wpływem Egiptu dostały się stąd do Assyryi, gdy królowie assyryjscy około VIII. wieku zaczęli naśladować budowy hityckie. Oto główny rezultat uczonego studyum, opartego na znajomości napisów klinowych, które wspominają wielkie budowle Sargonidów. W ciągu badania są poruszone liczne kwestye z zakresu architektury, n. p. wpływ budownictwa starożytnego na nowosyryjskie, które było zwiastunem stylu romańskiego, stosunek bazyliki chrześcijańskiej do świątyni żydowskiej i t. d. Artykuł ten napisano jeszcze przed ogłoszeniem pracy Tom Friedrich'a: Die Holztektonik Vorderasiens im Altertum und der Hekal Mat Hatti. Innsbruck 1891.

W. Fröhner. Trojanische Vasenbilder, z 2 tablicami i 1 ryciną w tekscie, str. 25—32. Autor publikuje wazę z słynnego niegdyś zbioru Branteghem w Bruxeli, dziś rozproszonego na cztery strony świata. Jest to t. z. chytra czyli dzban, pochodzący z Koryntu. Na niej przedstawiona scena, opisana przez Homera w Il. ks. XVIII, w. 35 nst. Tetys słysząc narzekania syna, opłakującego śmierć Patrokla, wynurza się z głębi morza z orszakiem sióstr i przybywa do namiotu Achillesa: τῷ δὲ βαρὺ στενάχοντι παρίστατο πότνια μήτηρ (w. 70,) Tę scenę skontaminował artysta z sytuacyą opisaną w IX. ks., w t. z. πρεσβεία. Fojnix, Ajas Telamończyk, Odysseus i dwóch heroldów udają się do namiotu Achillesa. aby go przebłagać. Ta kontaminacya tłómaczy, że przy scenie przybycia Tetydy jest obecny na obrazie także Odysseus i nieznany zresztą starzec, niejaki Fingres, być może tak nazwany przez pomyłkę zamiast Fojnix. — W tymsamym artykule opisuje Froehner arybalos z dawnej kolekcyi Oppermanna (dziś w Cabinet des Médailles w Paryżu), przedstawiający epizod o koniu trojańskim. Liczne napisy dokoła obrazu są nieczytelne.

P. Kretschmer. Zwei Perseus-Sagen auf attischen Vasen, z dwoma rycinami w tekscie, str. 32—41. Amfora o czarnych figurach z zbioru Pembroke (Gaz. archéologique 1875, tabl. 29.), na której de Witte upatrywał znaną scenę spotkania Perzeusza z Grajami po zabiciu ich siostry Meduzy, przedstawia wedle autora walkę Perzeusza z Bakchantkami, spisaną przez Pauzaniasza (II. 22, 1), a jeszcze obszerniej przez Nonnosa (47, 466 nst.) Interpretacyę tę potwierdza odwrotna strona wazy, na której jest przedstawiony Dyonizos z kozłem między dwoma satyrami, i analogia z amforą Feoli. Na innym fragmencie wazy, znalezionym na Akropolii (Ἐφημ. ἀρχ. 1885 tabl. V 4.) upatruje Kretschmer scenę zamienienia Serifijczyków przez Perzeusza w słupy kamienne, opowiedzianą w Schol. Apollon. Arg. IV. 1515, a wspomnianą w Pindara Pyth. X. 44 nst. — Przedmiot ten spotykamy po raz pierwszy w sztuce greckiej.

E. Assmann. Nautisch-archäologische Untersuchungen, z 8 rycinami w tekscie, str. 42—53. — Autor prostuje naszę znajomość okrętu starożytnego zapomocą nieznanych dotychczas wizerunków, które się znajdują na wazach, freskach, monetach i płaskorzeźbach starożytnych. Jest to dalszy ciąg artykułów tegoż autora s. v. „Seewesen" w Baumeistera Denkmäler des klass. Altert. i w Jahrbuch IV. (1889) str. 91—101.

O. Hauser. Die sogenannte wagenbesteigende Frau, ihre Tracht und Bedeutung, z 1 ryciną w tekscie, str. 54—67. Z pomocą obrazu znajdującego się na hydryi o czarnych figurach (publ. Gerhard. Ant. Vasenbilder tabl. 21) udowadnia Hauser, że słynny relief na Akropolii przedstawia młodocianego Apollina ubranego w joński χιτὼν ποδήρης i w krótkie himation, narzucone symetrycznie na oba ramiona w chwili, gdy wstępuje na rydwan, nie zaś kobietę, jak dotychczas wielu uczonych mylnie sądziło. Do tejsamej kompozycyi należy fragment płyty na Akropolii, który przedstawia górną część ciała Hermesa w petazosie. Całość składała się prawdopodobnie z trzech płyt i wyobrażała, podobnie jak hydrya, oprócz Apollina i Hermesa πομπαῖος także Latonę i Artemidę, a zatem uroczyste zebranie delfickich bóstw. Χάρις i λεπτότης tchnąca z płaskorzeźby, tudzież pewna precyzya zarysów ciała pod draperyą dowodzą, że w tym reliewie należy upatrywać dzieło sztuki attyckiej z końca VI-go wieku, współczesne wspomnianej wazie.

A. Körte. Herakles mit dem abgeschnittenen Löwenkopf als Helm (Zum äginetischen Ostgiebel), z 1 ryciną w tekscie, str. 68—71. Körte stwierdza na hydryi muzeum w Bonn obraz Herkulesa, którego głowę pokrywa kołpak w formie głowy lwa nemejskiego. W takim razie nie ma słuszności Furtwängler, który przeczy temu, jakoby mąż w takim samym kołpaku, którego widzimy na wschodnim przyczołku egineckim, wyobrażał Heraklesa (Roscher's Myth. Lex., Sp. 2153). Należy więc zatrzymać dotychczasową interpretacyę tego przyczołka, opartą na osobie Heraklesa

M. Mayer. Mykenische Beiträge. I. Stierfang, z 4 rycinami w tekscie, str. 72—81. Fragment wazy, znaleziony w Mikenach r. 1886, przedstawia w bardzo pierwotnych zarysach sylwetkę człowieka zawisłego ponad wołem, widocznie więc wyrzuconego przez woła w powietrze. Max Mayer tłómaczy tę scenę tudzież znany fresk z Tyryntu i analogiczne gemmy z wysp (Inselsteine) jako ταυροκαθάψιαι czyli łowy na dzikich byków, które następnie obłaskawiano i do pługa przyswajano. Takie taurokatapsye urządzali pierwsi mieszkańcy Grecyi, Lelegowie (Schol. Pind. Pyth. II. 78.). Mayer publikuje również fragment wazy kamiennej, pochodzący z t. z. rumowiska perskiego na Akropolii ateńskiej, na którym, jak się zdaje, wyobrażona jest w płaskorzeźbie podobna scena: człowiek, który rogami byka został wyrzucony w powietrze. Styl tego fragmentu jest zupełnie mikeński.

Zweites Heft. Ad. Michaelis, Römische Skizzenbücher nordischer Künstler des XVI. Jahrhunderts. III. Das Baseler Skizzen-

buch. IV. Drei Skizzenblätter von Melchior Lorch (z 1 ryciną). V. Das Cambridger Skizzenbuch Str. 83—105. Z pomiędzy szkiców. które niemieccy lub niderlandcy artyści XVI. wieku bawiąc na południu zdejmowali z antyków, zasługuje na szczególną wzmiankę szkic, może wykonany przez Lorcha, który przedstawia szczyt kolumny zwycięzkiej wzniesionej około r 403. przez cesarza Arkadiosa w Konstantynopolu. Płaskorzeźby tej kolumny, która już od dawna nie istnieje, przedstawiały czyny zwycięzkie tegoż cesarza.

Fr. Winter, Die Henkelpalmette auf attischen Schalen (z 18 rycinami) str. 105—117. Autor kreśli historyę palmety, ornamentu znajdującego się pod imadłami attyckich czasz o czerwonych figurach. Należy mianowicie rozróżnić dwie grupy czasz w najdawniejszem garncarstwie attyckiem, starszą i młodszą. W starszej, do której należą czasze o czarnych figurach, jest palmeta punktem wyjścia dla całej dekoracyi naczynia. Odpowiednio do wymagań sztuki dekoracyjnej zastosowują artyści zewnętrzną ozdobę naczynia do jego budowy czyli tektonicznego charakteru. Imadła dzielą całą zewnętrzną skorupę czaszy na dwie części. Ten podział uwydatniają palmety, które stoją z początku w organicznym związku z imadłami, wyrastając z nich jakby z wspólnego pnia. Później wprawdzie uzyskują samoistne znaczenie, lecz mimoto splotami swymi obejmują imadła, formę ich oddając w ogólnych zarysach. Palmety bywają z biegiem czasu coraz bujniejsze i bardziej powikłane, tak że na figuralną dekoracyę, na właściwy obraz nie wiele pozostaje miejsca. Zazwyczaj nie więcej jak 5 figur może się pomieścić pomiędzy palmetami. Skutkiem tego artyści byli nieraz zmuszeni dłuższe sceny skracać lub kontaminować, wyjątkowo zaś opuszczają palmetę, aby stworzyć miejsce dla figur. Ta zasada dekoracyjna przeważa w kole Epikteta, stąd przechodzi do fabryki Durisa i utrzymuje się, dopóki w ogóle czasze wyrabiano.

Druga młodsza grupa czasz opiera się na ściśle artystycznej zasadzie. Oto malarze nie mają wcale względu na strukturę naczynia, lecz uważają jego skorupę za jednolitą przestrzeń, przeznaczoną na obraz. Skutkiem tego znika podział zewnętrznej strony czaszy na 2 części; bez względu na imadła obraz ciągnie się nieprzerwanie dokoła naczynia. W takiej dekoracyi niema oczywiście miejsca na ornament, a więc i palmeta znika zupełnie lub przybiera minimalne rozmiary. Do tej grupy należą Eufronios, Brygos, Hieron

Artykuł Wintera jest pierwszym krokiem na drodze do zbiorowego studyum ornamentyki naczyń na którego podstawie będzie można wskazać artystów, względnie fabryki waz nieoznaczonych nazwiskami malarzy lub markami fabrycznemi.

P. Hartwig. Zu dem Epiktetischen Silen auf der Kline, z 2 rycinami, str. 118. Hartwig publikuje dwie nowe repliki Silena leżącego na sofie i pijącego wino (por. Jahrb. 1891 tabl. V. 1, str. 250 nst.). Pomysł ten pochodzi od Epikteta, którego uważać należy za najzdolniejszego z starszej generacyi artystów malujących czasze o czerwonych figurach.

Drittes Heft. R. Kekulé, Anakreon, z tablicą III., str. 119—126. Szczęśliwe odkrycie, zrobione w Rrzymie r. 1884. dało nam poznać prawdziwe rysy Anakreonta (Arch. Zeit. 1884 p. 149). Na ich podstawie można było w znanym posągu t. z. Pindara albo Tyrtaiosa, który z willi Borghese przeszedł do zbioru Jacobsena w Ny-Karlsberg pod Kopenhagą, rozpoznać portret Anakreonta stojącego i jakoby śpiewającego. Kekulé wymienia trzy inne portrety tegosamego poety: głowę w Berlinie, którą publikuje, drugą głowę w parku w Glienecke, trzecią znaną tylko z rysunku Heemskercka.

Wszystkie te portrety pochodzą od jednego oryginału, który według Kekulégo był z bronzu i prawdopodobnie identyczny z statuą poety, wzmiankowaną przez Pauzaniaza na Akropolii (I, 23: *καὶ τὸ σχῆμά ἐστιν οἷον ᾄδοντος ἂν ἐν μέθῃ γένοιτο ἀνθρώπου.*) Tę statuę przypisuje Kekulé wraz z Brunnem Krezylasowi. Wniosek ten nie wydaje mi się słuszny: herma Peryklesa, którą stanowczo należy przypisać Krezylasowi, ma inny styl aniżeli Anakreon. Możnaby myśleć o jednym z uczniów Fidyasza; por. Furtwängler, Meisterwerke der griech. Plastik str. 92 nst.

A. Kalkmann. Archaische Bronze-Figur des Louvre, z tabl. IV i 6 rycinami w tekscie, str. 127—139. Bardzo doniosłe znaczenie ma studyum Kalkmanna, który w statuecie bronzowej Luwru, przedstawiającej palestrytę ciskającego oszczep, rozpoznał dzieło starej szkoły egineckiej, spokrewnione wprawdzie z rzeźbami zachodniego przyczołka egineckiego, ale jeszcze od niego wcześniejsze. Do tego rezultatu według mego zdania pewnego, doszedł Kalkmann na podstawie dokładnego zbadania szczegółów anatomicznych, mianowicie pionowego zaklęśnięcia, jakie się ciągnie środkiem tułowia i sięga wyjątkowo poniżej pępka aż do pubes. Dobitne oznaczenie tej linii, tak zwanej linea alba, bardzo rzadko widocznej w naturze, tudzież niskie położenie pępka są cechami charakterystycznemi starszej szkoły egineckiej tudzież malowideł na wazach, które wyszły z pod pędzla Eufroniosa i jego uczniów. To ostatnie pokrewieństwo zauważył na podstawie innych danych Dümmler w Bonner Studien, str. 83 nst. Ponieważ o wpływie waz na rzeźby egineckie myśleć nie można, lecz raczej wazy attyckie zostają pod wpływem sąsiedniej sztuki, Eufronios zaś i jego szkoła są czynne głównie przed wojnami perskiemi, — przeto frontony egineckie, zwłaszcza zachodni musiały powstać jeszcze z końcem wieku VI, około r. 510. przed Chr. Statueta zaś, którą publikuje Kalkmann, pochodzi w takim razie z r. mniejwięcej 530 przed Chr.

W. Klein. Antike Uibermalungen, z ryciną w tekscie i repliką F. Studniczki, str. 144-148. Jedna z czasz znajdujących się w austryackiem Museum für Kunst u. Industrie w Wiedniu, dzieło niewiadomego artysty szkoły Epikteta, przedstawia wedle trafnego domysłu Studniczki (Jahrb. d. Inst. 1891, str. 258) Hermesa prowadzącego na ofiarę psa przebranego za świnię. Ta jedyna w swoim rodzaju scena zawdzięcza swe powstanie nieznanej skądinąd anegdocie, w której Hermes figurował jako łgarz i frant. To objaśnienie nie podobało się Kleinowi: stara się zatem udowodnić, że na czaszy znaj-

dują się ślady dwóch rysunków umieszczonych jeden na drugim i przytoczył drugi jeszcze przykład takiego starożytnego przemalowania. Artykuł sam przez się interesujący, atoli Studniczka w odpowiedzi zaprzecza wywodom Kleina na podstawie dokładnego zbadania czaszy. Zresztą Klein posuwa się za daleko, stosując swój system także do plastyki. Oto Dyana z Gabii podług niego zamiast trzymać agrafę, którą ujmuje obecnie prawą ręką, miała wedle pierwotnej intencyi artysty wyjmować strzałę z kołczana, motyw ten jednak uległ w ciągu roboty zmianie

A. Körte. Vase mit Fackellaufdarstellung, z ryciną w tekscie, str. 149—152. Körte opisuje wazę w muzeum Suermondt w Akwizgranie, przedstawiającą bieg z pochodniami (λαμπαδηδρομία): zwycięzca przybywa z pochodnią w ręku do ołtarza, tam go przyjmuje Nike i rozkazuje mu zapalić przygotowany stos drzewa. Na przeniesieniu świętego ognia z ołtarza Prometeusza na inny ołtarz dotknięty zmazą, zasadzał się cel i znaczenie tych wyścigów, które odbywano w Kerameikosie trzy razy do roku na cześć Ateny w czasie Panatenów, na cześć Hefajstosa i Prometeusza.

P. Hartwig. Der Tod des Pentheus, z tabl V i 2-ma rycinami w tekscie, str. 153—163. Hartwig śledzi rozwój mitu o Penteusie i podaje opis puszki (πύξις) z kollekcyi Bourgugnon w Neapolu, przedstawiającej śmierć Penteusa. Waza ta wyszła z szkoły Epikteta (na pograniczu VI. i V. w. przed Chr.), jest zatem wcześniejsza od znanego dramatu Eurypidesa Βάκχαι. Odpowiednio do tego także i wersya, za którą idzie malarz wazy, jest prostsza, mniej wstrząsająca, aniżeli w tragedyi. Penteus, który się sprzeciwiał wprowadzeniu kultu Dyonizosa, zostaje rozszarpany przez towarzyszki boga, Bakchantki, nie zaś przez własną matkę i ciotki, jak u Eurypidesa. Za to sposób przedstawienia jest na tej wazie o wiele drastyczniejszy niż na późniejszych. Tu jest przedstawiony sam akt rozszarpania, tam moment wcześniejszy, napad Bakchantek na Penteusa. Przy tej sposobności publikuje Hartwig czaszę ze zbioru Campana, dziś w Luwrze, która przedstawia Menady, niosące w tryumfie członki swej ofiary i wnosi stąd, że także rzekoma scena ludożerstwa, upatrywana przez Lenormanta na jednej z waz w paryskim Cabinet des médailles, przedstawia analogiczną sytuacyę. (Gaz. archéol. t. V. pl. 3—5.).

F. Winter. Der Apoll von Belvedere z 2 ma rycinami w tekscie, str. 164—177. W tym artykule bardzo zręcznie napisanym, stara się Winter udowodnić, że oryginał grecki, którego rzymską kopią jest słynny Apollo Belwederski i t. z. Apollo Steinhaüser w Bonn, powstał w znacznie wcześniejszej epoce, niż powszechnie dotąd utrzymują. W nocie u dołu oświadcza Conze zgodnie z Furtwänglerem, a wbrew Kieseritzky'emu, że nie ręczy za autentyczność słynnego bronzu petersbursgk'ego t. z. Apollina Stroganoff, o którego motyw i pochodzenie prowadzono dotąd zacięte spory. Jeżeli zaś figura jest autentyczna, to wedle szczegółowych badań O. A. Hoffmanna jest lewe ramię wraz z domniemaną egidą nowożytnym dodatkiem. (Por. obecnie Furtwängler, Meisterwerke der griech. Plastik, str. 659—671.)

Skutkiem tego odkrycia upada domysł Prellera, dotąd niemal za pewnik uważany, iż Apollo Belwederski był pomnikiem tryumfalnym, ofiarowanym bogu za uwolnienie świątyni delfickiej od napadu Gallów w r. 279/8. Nic więc nie przeszkadza uważać statuę za dzieło wcześniejszej epoki. Już Kekulé (Annali 1867) i Brunn (Jahrb. d. preuss. Kunstsammlung. 1884) zauważyli, że głowa Apollina Steinhauser jest jeszcze kontynuacyą typu na wskroś idealnego, który stworzyła szkoła attycka W szczegółach nie przekracza on Skopasa i Praxytelesa, jest zaś jeszcze wolny od wpływu Lizyppa. Monety srebrne z Amfipolis, bite przed r. 358, okazują tensam typ Apollina. Jeszcze większe pokrewieństwo pod względem wyrazu, pokroju twarzy, oczu i ust okazuje głowa młodzieńca na genueńskiej płycie z fryzu halikarnassyjskiego mauzoleum, przypisywanej Leocharesowi. Tosamo powinowactwo objawia się w smukłych proporcyach korpusu. Wreszcie ważny jest motyw ruchu, który bywa najcharakterystyczniejszem znamieniem starożytnych artystów; Myron, Poliklet, Praxyteles, Lizypp — każdy z nich miał swój własny ulubiony sposób ustawiania lub poruszania postaci. U Apollina Belwederskiego cecha znamienna zasadza się na tem, że postać kroczącego boga zdaje się nie tylko naprzód poruszać ale i równocześnie w górę unosić, podobna do wschodzącego słońca. Tosamo zespolenie obu kierunków ruchu znajdujemy w watykańskim Ganimedzie Leocharesa, unoszonym przez orła. Tak więc wszystkie wskazówki artystyczne i historyczne skłaniają do wniosku, iż oryginał Apollina Belwederskiego był dziełem Leocharesa, rzeźbiarza attyckiego, żyjącego około połowy IV. w przed Chr. Być może, że do tego posągu odnoszą się słowa jednego z współczesnych, autora pseudoplatońskiego listu do Dyonizyosa z Syrakus (Plato epist 13 p. 361.) *ἕτερον δὲ παρ' αὐτῷ ἔργον ἦν πάνυ κομψόν.* Właśnie ta uwaga, iż był nieco zbyt pięknym, to jedyny zarzut, jaki można zrobić Apollinowi Belwederskiemu

Viertes Heft. G. Kieseritzky. Apollo von Naukratis, z tabl. VI. i 2-ma rycinami w tekscie, str. 179—184. Alabastrowa statueta z zbioru Golenischeff'a w Petersburgu, przedstawiająca znany najstarszy typ t. z. Apollina z końca VII w. przed Chr., pochodzi prawdopodobnie z osady greckiej Naukratis w Egipcie. Temsamem daje nam poznać nową czwartą szkołę rzeźbiarską, odmienną od trzech dotychczas znanych, beockiej, korynckiej i terajskiej. Gdy te dążą do anatomicznej prawdy korpusu, tak że wszędy przeziera szkielet, a nawet miękkie części bywają artykułowane, natomiast głowa jest jeszcze zupełnie zaniedbana, — w Naukratis ma się rzecz odwrotnie Głowa jest doskonale opracowana, tors zaś wygląda jak wypchany. Jest to wpływ sztuki egipskiej, która główną wagę przykładała do głowy, natomiast ciało zaniedbywała Także pod względem typu twarzy różni się statueta z Naukratis od pokrewnych posągów greckich Gdy te mają twarz elliptyczną, twarz posążku Golenischeffa ma formę spiczastego jaja; gdy tam linia nosa leży w przedłużeniu linii czoła a podbródek wystaje, tu nos występuje a podbródek się cofa, tak że profil przypomina głowę ptaka. Z dzieł sztuki greckiej

zbliża się Apollo z Naukratis najbardziej do typów sztuki melickiej i rodyjskiej. —

J. Six Hermolykos und Kresilas, z 4 rycinami w tekscie str. 185 — 188. — Hermolikos był pankratiastą, który się odznaczył r. 479 w bitwie pod Mikale (Herod. IX 105). Jego wnuk i imiennik wzniósł na Akropolii statuę dziadka, dzieło Krezylasa. Artysta przedstawił go w chwili, gdy ugodzony dwoma strzałami toczy dalej walkę włócznią (vulneratum deficientem etc. Plin XXXIV 74). Pauzaniasz (kombinuje dalej Six) wziął tę statuę za posąg Diitrefesa. ojca Hermolikosa (I 23, 3) który również poległ w wojnie; lecz znalazłszy w swych źródłach wzmiankę o pomniku Hermolikosa, sprzeczność stąd wynikłą załatwił frazesem, że nie chce się rozwodzić nad tą statuą. Waza o czarnych figurach, należąca niegdyś do zbioru księcia de Luynes przedstawia właśnie wojownika ugodzonego strzałami, lecz mimoto jeszcze walczącego (Luynes. Vases pl. XVI). Owóż styl tej wazy zgadza się co do czasu z charakterem odkrytego niedawno napisu na monumencie Hermolikosa, wykonanym przez Krezylasa. Ślady przytwierdzenia ołowianego upoważniają do wniosku, że baza ta dźwigała figurę podobną do figury wazy. Dzieło Krezylasa zatem, którego pamięć zachował nam produkt ceramiki, okazuje bliskie powinowactwo z Ladasem i Dyskobolem Myrona. Jest tu tosamo natchnienie heroiczne, tensam charakter sztuki z epoki Peryklesa. Hipoteza Sixa wydaje mi się zbyt awanturnicza, zwłaszcza identyfikacya ojca z dziadkiem. Podniosły się już liczne protesty przeciw niej. Por Gercke Jahrb. 1893 str. 113. Furtwängler Meisterwerke str. 279 i 746.

M. Mayer Mykenische Beiträge II. Zur mykenischen Tracht und Kultur. z 14 rycinami w tekscie, str 189 — 202. Małe terrakoty mikeńskie, twory przemysłu krajowego okazują strój kobiecy zupełnie odmienny od tego, który widzimy na innych zabytkach mikeńskich. Są to kobiety argiwskie. Greczynki w przeciwstawieniu do kobiet oryentalnych, należących do klasy panującej. Figurki zaś, które podnoszą ramiona lub trzymają je przyłożone do piersi, nie są to idole bóstw, lecz płaczki; przynajmniej w ten sposób rozumieli artyści greccy wschodnie modele, które przedstawiały boginie. Epoka mikeńska nie zna jeszcze bogów: panującym kultem jest kult zmarłych, którym rzekome idole były poświęcone.

A. Milchhöfer Dike, wraz z 1 ryciną w tekscie, str. 203 –207. Autor dowodzi, że statua znana pod nazwą „Venus genetrix“ z Epidauru, która na chitonie przylegającym ściśle do ciała i odsłaniającym jedno ramię ma przewieszony przez prawe ramię miecz, jest posągiem jednej z córek Temidy. Dike. Bogini ta dzierży w istocie miecz na wazach późniejszego stylu i u Aischylosa. Pod względem stylu zbliża się ten posąg, który jest albo oryginałem albo współczesną kopią, do Nike Paioniosa i reliewów balustrady Ateny Nike.

K. Wernicke Kerkyaneus, z 2 rycinami w tekscie, str. 208—217. Piękny fragment wazy o czerwonych figurach znaleziony przez Villefosse'a w Włoszech i darowany do Luwru jest przedmiotem artykułu

Wernickego. Autor poznaje w górnym rzędzie walkę Tezeusza z Skironem, — co już widział Heydemann Pariser Antiken str. 58), w dolnym walkę Tezeusa z Kerkyonem (tu nazwanym [KEP]KVANEVΣ). Kult Apollina Κερκυονεύς istniał w Atenach. Stąd wnosi Wernicke, że Kerkyon jest „hypostazą" Apollina, boga palestry na równi z Hermesem i że pod tym epizodem życia Tezeusa kryje się walka Apollina z synem Pozejdona, czyli jednem słowem θεομαχία.

II. Archäologischer Anzeiger — Beiblatt zum Jahrbuch des archäol. Instit. 1892

Der röm. Grenzwall in Südwest-Deutschland, str 1 — 6 z 1 kartą. — Przedruk memoryału wniesionego do parlamentu niemieckiego z prośbą o wyznaczenie odpowiedniej sumy na naukowe zbadanie granicznego wału (limes), który obie rzymskie prowincye Recyę i Germanię superior zasłaniał przed Germanami na długości ok. 550 km. —

Gymnasialunterricht und Archäologie str. 6. — Program dziesięciotygodniowej wycieczki badeńskich nauczycieli gimnazyalnych pod przewodnictwem prof. Studniczki i Fabriciusa do Grecyi i Azyi Mniejszej. —

Sitzungsberichte der archäolog Gesellschaft zu Berlin 1891 December, 1892 Januar, z 8 rycinami w tekscie str. 7 — 26. Sprawozdanie z uroczystego posiedzenia odbytego w rocznicę urodzin Winckelmanna; zagaja Curtius mową: über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft im letzten Jahre. Następnie Kaupert objaśnia na podstawie pomiarów, zdjętych przez kapitana Denekego, zmarłego w służbie nauki, pierwszą dokładną kartę sytuacyjną twierdzy Phyle, skąd jak wiadomo, Trazybul podjął z 1000 żołnierzami słynną wyprawę przeciw Pireusowi i Atenom.

Potem odczytuje Steindorff dłuższe studyum (str. 11—16) o stosunku cywilizacyi t. z. mikeńskiej do Egiptu. Praca ta rozpoczyna się entuzyastycznym hołdem dla Champolliona, praojca i założyciela Egiptologii, którego stuletni jubileusz wypadał na r 1891.

Wykopaliska, których Flinders Petrie dokonał w pobliżu Faium, mianowicie w Kahun i Garob, wydobyły wprawdzie na jaw wiele naczyń o charakterze czysto mikeńskim i dadzą się ująć w granice chronologiczne, mianowicie w lata 1450 — 1250. Natomiast niepodobna było wyciągnąć z nich żadnego wniosku co do kwestyi, skąd i na jakiej drodze Egipcyanie przyszli w posiadanie tych obcych przedmiotów. Lukę tę wypełniają trzy groby tebańskie, które wszystkie pochodzą z epoki Tutmosisa III. (ok. 1470). Na murach grobowca Rechmeré (Wilkinson Manners I pl. II a) są przedstawieni „wysłańcy kraju Kefti i wysp" i ubrani na sposób mikeński i niosący wazy mikeńskie Na ścianach innego grobowca tebańskiego figurują wazy zupełnie podobne do złotych pucharów znalezionych w Vaphio, zdobne głowami wołów. A więc Kefti, jak to już zauważył Puchstein, są identyczni z przedstawicielami mikeńskiej kultury. Inne malowidło tebańskie pochodzące z około r. 1470 przedstawia wysłańców krajów Cheta, Tnpu, Kadesch (Ked?) i Kefti, niosących analogiczne przedmioty. Wszystkie te okoliczności przenoszą nas do Syryi północnej i na wyspę Cypr; tam więc

należy szukać jednego z ognisk mykeńskiej kultury. Steindorff nie chce poruszać kwestyi, czy cywilizacya mikeńska była w tych krajach rodzima, czy też przybyła tam z Grecyi. Natomiast z wszelką stanowczością podnosi, że od epoki XVIII dynastyi czyli od połowy 15-go wieku prz. Chr. świat mikeński i Egipt utrzymywały nieprzerwanie z sobą handlowe stosunki. Tem się tłómaczą wazy mikeńskie odkryte przez Petriego w Delcie. Wiele motywów, które się pojawiają w sztuce egipskiej Nowego Państwa należy przypisać wpływowi sztuki mikeńskiej. Jeżeli kulturę mikeńską uważać będziemy za grecką, w takim razie wpływ świata greckiego na wschodni rozpoczynałby się już w XV wieku przed naszą erą. Roztrząsania te oparte na poważnych argumentach mają bardzo doniosłe znaczenie. Nie ulega wątpliwości, że nauka zaczyna się jasno oryentować w kwestyi, która pod względem ważności przewyższa wszystkie inne, a jeszcze przed pięciu laty uchodziła za rzecz nie do rozwiązania.

Następuje streszczony powyżej odczyt Th. Mommsena p. t. „Die Akten zu dem Säkulargedicht des Horaz" (str. 16—19).

W końcu interesujący wykład Brücknera o obrzędach pogrzebowych w Attyce, str. 19—24. Około r. 700 (epoka Dipylonu) przeważa inhumacya: zmarły bywa chowany z wszystkimi sprzętami, klejnotami i bronią. Jest to złoty wiek wiary w życie pozagrobowe, podziemne, wiek ofiar składanych zmarłemu na grobie. W dwa wieki potem idee są odmienne; grobowiec jest monumentem o pięknych formach, atoli w wnętrzu grobu znajdujemy tylko lekity, alabastra, puszki, sprzęty symboliczne i niekosztowne. Jedynie dzieci biorą z sobą zabawki do grobów; kosteczki wróbla znalezione w pewnym grobie dowodzą, że mały faworyt poszedł w grób wraz z panem. Oprócz ustawodawstwa Solona który zakazał dawać zbyt drogich podarunków zmarłym, wpłynęła na tę zmianę Jonia, gdzie troska o zmarłych, jak wykazał E Rohde w swem klasycznem dziele „Psyche", była od samego początku mniejsza, gdzie palenie zwłok przeważało od czasów Homera Około r. 310 a. Chr. Demetrius z Faleron ograniczył jeszcze bardziej zbytek pogrzebów i grobowców w Atenach. Stąd prawie nie znajdujemy płaskorzeźb grobowych w III. w., lecz same columellae, mensae, labella, na które wyłącznie prawo Demetriusa pozwalało. Dopiero z początkiem epoki rzymskiej objawia się na nowo pewien zbytek w zewnętrznej dekoracyi grobów. Jeżeli taki Demetrius zdołał jednem pociągnięciem pióra zredukować ad minimum objawy pobożności Ateńczyków względem zmarłych, o ileż ta pobożność sama musiała stracić na pierwotnej sile!

1892 Styczeń, str. 24. Curtius przedkłada zebranym grupę z kamienia wapiennego z Amatus na Cyprze przedstawiającą boga i boginię na wozach (δίφροι). Dekoracya polichromiczna tej grupy jest doskonale zachowana. Wozy takie brały udział w uroczystościach panatenajskiej Bogowie byli zastąpieni przez ludzi. Wiadomo, że Pizystrat jako woźnica Pallady dostał się w ten sposób na Akropolię, którą następnie opanował.

Hiller von Gaertringen przedkłada kantharos czarny z Beocyi, obecnie własność muzeum berlińskiego. Naczynie to z VI. wieku a. Chr. ma tę niezwykłą właściwość, iż będąc ze wszech stron zamknięte, jest wewnątrz próżne. Tylko dwa kanały, jeden boczny, który zaczyna się u szczytu, a drugi środkowy, który idzie z dna i kończy się w pobliżu wieczka, prowadzą do wnętrza. Ohnefalsch-Richter twierdzi, że tego rodzaju naczynia są dotychczas używane.— Kübler mówi o curatores calendarii (str. 24—25.) Byli to urzędnicy stanu rycerskiego, obowiązani czuwać podobnie jak curatores reipublicae nad administracyą miejskich majątków, do których prawdopodobnie były wcielane także fundacye alimentacyjne Trajana pod tym warunkiem, że cesarze i fiskus będą oddziaływali na ich zarząd za pośrednictwem osobnych urzędników, właśnie tych curatores. Curatores calendarii odróżnić należy od praefecti alimentorum i curatores alimentorum. — A. Conze udziela kilka uwag o przedmiocie bronzowym w formie dodekaedru, który uważa za sprzęt do mierzenia grubości ciał cylindrycznych. — Str. 26 Milchhöfer podaje illustrowany katalog antyków w muzeum w Monasterze. — Str. 27 Sittl opisuje wazy beockie i terrakotty, świeżo nabyte przez uniwersytet w Würzburgu. Na jednem z naczyń beockolokryjskich (typu Kabirion) są wymalowane dwie pary głów męskich, które tak do siebie przemawiają: *Χαῖρε καὶ μὴ γάμῃς* — *Ὦ τί λέγεις*. (W beockiej ortografii brzmi ten napis: *Χηρε κη μει γαμη*.... i *ω τι λεγις*); W końcu znakomicie zebrana bibliografia archeologiczna, str. 29—44.

Str. 42 — 48 sprawozdanie z czynności instytutu niemieckiego w roku budżetowym 1891|2, przedrukowane w Sitzungsberichte der k. Akad. d. Wiss. r. 1892 r. — Str. 48—56 illustrowany katalog nowych nabytków z zakresu sztuki starożytnej w cesarskiem muzeum w Wiedniu. Z oddziału bronzów na szczególną wzmiankę zasługują nader żywa i starannie wykonana statueta śpiącego Negra, posążek Aresa w stylu Polikleta, statueta Atalanty, wreszcie jedna z bukolicznych figurek i fragment małego lararium. — Str. 56—63 nabytki zbiorów starożytnych w zachodnich Niemczech w r. 1890. — Str. 63 króciutki opis nabytków muzeum of fine arts w Bostonie w r. 1891. Daléj sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa archeolog. w Berlinie str. 63—71.

Na posiedzeniu lutowem mówił *Belger* o t. z. *μνῆμα δακτύλου* w Arkadyi czyli kopcu, na którego szczycie tkwił olbrzymi palec kamienny. Wedle Pausan. VIII 34, 1 palec ten ustawiono na pamiątkę, że tutaj Orestes w przystępie szału odgryzł sobie palec, połknął go, poczem wrócił do przytomności. Owóż palec ów kamienny, zatknięty na kopcu, nie jest niczem innem jak olbrzymim fallusem, pod którego postacią Arkadyjczycy czcili pierwotnie Hermesa, podanie zaś o Orestesie powstało dopiero wtedy, gdy już nie rozumiano właściwego znaczenia tego symbolu. Następnie mówił Körte über die Aristophanische Bühnentracht. W przeciwieństwie do Zielińskiego i Oehmichena sądzi Körte, że aktorzy staroattyckiéj komedyi przyjęli swój strój

komiczny, znany przedewszystkiem z wazy krymskiej (Compte Rendu 1870 pl. VI 1) i z licznych terrakott od doryckich towarzyszy Dyonizosa, których mimo olbrzymiej tuszy i nieprzyzwoitego obnażenia widzimy tańcujących w około boga na wazach korynckich. Jak chór satyrów w tragedyi, tak i początki komedyi pochodzą z Peloponezu. — Wreszcie zakomunikował A. Conze ustęp z Listu Pietra Aretino z r. 1548 (drukowany w Lettere di P. Aretino, Paris 1609), z którego okazuje się, że znany posąg bronzowy modlącego się chłopca w muzeum berlińskiem pochodzi z greckich stron i że pierwotnie znajdował się w Wenecyi. —

Na posiedzeniu marcowem zasługuje przedewszystkiem na uwagę komunikat Treua, że w drezdeńskim zbiorze antyków znajduje się o wiele lepiéj zachowana kopia olimpijskiego torsa (Ausgrabungen z. Ol. III, tabl. 176, 2), z której można poznać, że owa statua olimpijska przedstawiała Zeusa typu Ζεὺς Στρατηγός (Overbeck's Kunstmythologie II, Münztafel 2 n. 27) i była dziełem ze szkoły Fidyasza. Z referatów na posiedzeniu kwietniowem ciekawą jest wiadomość, podana przez rzeźbiarza Kokolsky'ego o sposobie konserwowania rzeźb z kości słoniowej zapomocą pomazywania ich oliwą Srodka tego używali już Fidyasz i inni rzeźbiarze starożytni; oliwa chroni kość słoniową przedewszystkiem od zżółknienia i od paczenia się. Wykład Schuchhardta Über römische Befestigungen in Niederdeutschland ma głównie znaczenie dla lokalnych badań nad biegiem wału granicznego (limes). — Institutsnachrichten str. 71, tudzież rubryka p. t. Gymnasialunterricht und Archäologie str. 72—74 zawierają zwięzłe sprawozdania z wycieczek i wykładów odbywanych przez instytut dla nauczycieli gimnazyalnych i młodych archeologów, przebywających we Włoszech i Grecyi; ciekawa jest przedewszystkiem relacya o przebiegu wycieczki badeńskich nauczycieli do Grecyi, o której powyżej wspominaliśmy. — W rubryce: *Zu den Institutsschriften* zasługuje na wzmiankę sprostowanie podane przez Dümmlera, że wazę z koniem trojańskim, publikowaną przez Fröhnera, należy uważać za fabrykat joński z Azyi mniejszéj, nie za fabrykat koryncki. — Bibliografia str. 75—96.

Str. 99—115 Erwerbungen der Antikensammlungen in Deutschland Berlin 1891, Antiquarium (Furtwängler). — Muzeum nabyło trzy płaskorzeźby greckie, pochodzące z okolicy Wenecyi, wielką ilość waz, z pomiędzy których zasługują na wyszczególnienie amfora attycka w stylu Dypylonu, waza o czerwonych figurach, na której widać Atenę w postawie Ateny Parthenos, stojącą obok dwóch rycerzy, którzy tuż przed bitwą rzucają kości, aby się dowiedzieć o losie walki, czaszę attycką w stylu Brygosa z scenami biesiadnemi. — Ta ostatnia waza, tudzież większość terrakott, któremi się wzbogaciło antykwaryum berlińskie, pochodzi z kollekcyi Gréau, opisanej przez Froehnera w Catalogue des terres cuites grecques 1891. Pomiędzy terrakottami zasługują na osobną wzmiankę figurka dziewczyny, siedzącej na skale, u stóp której widać grotę z pierwotnemi wyobrażeniami nimf, forma na reliew, który przedstawiał polowanie Meleagra i Atalanty na dzika ka-

ledońskiego, i zostawał widocznie pod wpływem słynnej kompozycyi przyczołkowéj Skopasa w Tegei; — w końcu grupa z Tanagry, wyobrażająca Afrodytę, u stóp której Eros puszcza na wodę okręcik żaglowy. Z innych nabytków wymienić należy ciekawe reliewy z bronzu, odnoszące się do kultu Kybeli i Dolichenusa, statuety cypryjskie z wapienika, nader ważne szczątki wazy srebrnej z Armenii w stylu greckoperskim i t d. —

R. v. Schneider podaje dalszy ciąg illustrowanego katalogn muzeum cesarskiego w Wiedniu, str. 115—120. Z terrakott zasługują na wzmiankę: polichromowane naczynie w kształcie maski Gorgony, typu rodyjskiego, tudzież figurki, wyobrażające aktorów komicznych (7 rycin). — Z wykładów na majowem posiedzeniu Towarzystwa archeol. w Berlinie największy interes budzi komentarz archeologiczny, podany przez Schönego do Aeneasa Tacticus c. 31, 15 Herch. Pisarz ten podaje następującą radę co do tajnéj korespondencyi z zdrajcami przeciwnej partyi: na tabliczce z terrakotty (πινάκιον ἡρωικόν) należy czarnym atramentem napisać to, co potrzeba, następnie powlec ją białą farbą i na tem tle narysować kontury jeźdzca, rycerza lub t. p. Tak przyrządzoną tabliczkę składa się w świątyni na umówionem miejscu. Gdy ją spólnik odbierze i włoży do oliwy, czarne pismo przebije się przez białą powłokę i będzie zupełnie czytelne. Możliwość takiego procederu, zaprzeczoną przez Benndorfa (Griech. und Sicil. Vasenbilder str. 11. uw. 49), udowadnia Schöne za pomocą porównania z techniką starokorynckich naczyń (por. E. Wilisch, Altkorinthische Thonindustrie, Leipzig 1892).

Na posiedzeniu czerwcowem mówił kapitan Winterberger o staroattyckich warowniach granicznych (z 1 szkicem). Attyka była otoczona oprócz gór trzema liniami fortyfikacyjnemi od północy i zachodu t. j. od Beocyi i Megary. Pierwsza linia składała się z mniejszych lub większych wież, które służyły jako strażnice i exponowane forty. Drugą linię stanowiły większe fortece, tak Katzymiti na drodze Oropos-Dekeleia-Ateny, Melaina i Panakton na drodze Teby-Darimari-Kundura, Fyle na drodze Tanagra-Chasia, Eleutherai na drodze Teby-Eleusis. Forty te posiłkowała w razie potrzeby trzecia linia, dwie wielkie warownie Oinoe i Dekeleia. Stosunkowo najsłabiéj była ufortyfikowana droga z Tanagry resp. Teb do Fyle. Tłómaczy się to tem, że droga ta była najbardziej stroma i nieprzystępna z natury. Stąd najazdy nieprzyjacielskie szły prawie zawsze przez Kitheron po drodze Eleutherai-Dekeleia. — Następnie przedłożył Hirschfeld szczątki jedynéj w swoim rodzaju karty polowéj czyli katastralnéj z Arausio (por. Mommsen w Hermesie z r. 1892, str. 103 nst). W końcu mówił Koepp über Darstellungen einer Perserschlacht auf Vasen, str. 124—129. Trzy wazy dolno-italskie, na których Heydemann upatrywał bitwy Alexandra Wielkiego, odnoszą się zdaniem Koeppa do wojen perskich. Kompozycya na nich przedstawiona składa się z dwóch części: w dolnem pasmie wrze walka między Grekami a Persami, między innymi widzimy Daryusza, umykającego na wozie i zagrożonego przez greckiego włócznika, podobnie jak na znanéj mozaice her-

kulańskiej; w górnem pasmie siedzi Hellada na ołtarzu w otoczeniu bogów opiekuńczych. Wszystkie trzy wazy znajdują się pod wpływem jednego i tegosamego oryginału. Chociaż styl malowideł wskazuje na wiek IV-ty, to jednak duch kompozycyi i sam pomysł obrazu pochodzą niewątpliwie z wieku Vgo, mianowicie z epoki, która tworzyła pod wpływem Persów Aischylosa, jak tego dowodzi słynna waza Daryusza.

Po zwyczajnej rubryce „Institutsnachrichten" następuje wyczerpująca bibliografia archeolog., str. 129—145.

Str. 147—158. Hettner składa sprawozdanie z czynności państwowej komisyi dla zbadania *limes*. Znaleziono wiele kastellów głównych i pośrednich, szańców, osad, napisów i t. d. — Str. 158—170. Herrmann podaje illustrowany opis nabytków muzeum drezdeńskiego w r. 1891. Zasługują na wzmiankę: statueta marmurowa Asklepiosa z doskonale zachowaną polichromią (płaszcz był dwa razy malowany: raz ceglasto-czerwoną, raz różową farbą, ciało impregnowane w cielistym tonie) — utwór epoki hellenistycznej; dalej flaszka w kształcie pierścienia w stylu Dypylonu, pierwszy okaz tego rodzaju; amfora z walką Heraklesa przeciw Kyknosowi (Herakles w panoplii, brak Zeusa); czasza o czerwonych figurach z scenami palestranckiemi w stylu Eutymidesa; krater, na którym między dwiema kobietami jest przedstawiony młodzieniec, wyjmujący tarczę z futerału (por. słowa Lamachosa w Arystof. Acharn. 574: „*τίς Γοργόν᾽ ἐξήγειρεν ἐκ τοῦ σάγματος;*"); krater o czerwonych figurach, przedstawiający powrót Persefony z podziemia na światło dzienne w obecności Hermesa i trzech Panów, — przedmiot nader rzadko spotykany w sztuce greckiej; wreszcie jeden z portretów egipskich Grafa, malowany temperą i tem szczególnie osobliwy, że na odwrotnej stronie tabliczki drewnianej znajduje się drugi starszy portret, manierą enkaustyczną malowany. — Str. 170—174 zakończenie wymienionego powyżej katalogu R. v. Schneidera: Z waz wymienić należy dwa naczynia rodyjskie; lekitos z Geli, przedstawiający Heraklesa, rażącego strzałami ptaki stymfalijskie, które wyglądają jak łabędzie lub gęsi; pelikę z hoplitodromią; attycką czaszę, która wewnątrz przedstawia podchmielonego komastę z lirą; wazy publikowane w Archaeol. Vorlegeblätter, Ser. E, tabl. 11 A, tabl. 12, 1 i 2; t. z. samicki puhar; wreszcie onyx z popiersiami Alexandra Sewera i Julii Mamey. — Str. 174—7 inwentarz nabytków Brytyjskiego muzeum w r. 1891 nie zawiera nic uwagi godnego. — Rubryka „Institutsnachrichten", str. 177—8, zawiera między innemi sprawozdanie z pięciotygodniowej wspólnej wycieczki 17 nauczycieli gimnazyalnych pod przewodnictwem prof. Petersena i Hülsena do Włoch. — Str. 178—194 bibliografia, str. 195—204 rejestry.

III.

Po długiej przerwie pojawił się nowy zeszyt „Antike Denkmäler". Jest to pierwszy zeszyt drugiego tomu (1893); obejmuje 12 tablic: czaszę Aisona w Madrycie (1), przedstawiającą czyny Tezeusza (rycina średniej dobroci), tolos w Epidauros (2—5), tron Ludovisi (6, 7 doskonała reprodukcya), hydryę zbioru Torlonia (8), przedstawiającą kobiety u studni, malowane tabliczki attyckie, tak zwane *πίνακες* (9—11), wreszcie widok Rzymu, naszkicowany przez Heemskercka, artystę niderlandzkiego z XVI wieku.

IV.

Athenische Mittheilungen.

P. Wolters. Darstellungen des Asklepios (z tabl. II, III, IV i 2 rycinami w tekscie), str. 1—15. Piękna statueta Asklepiosa, znaleziona w Epidauros, nastręczyła Woltersowi sposobność do studyum typu plastycznego tego boga. Motyw tej statuety (lewe ramię oparte na lasce wężowej, ciężar ciała spoczywa na prawéj nodze, głowa nieco na lewo i w górę zwrócona, górna część ciała naga) powtarza się często i jest widocznie zapożyczony z słynnego dzieła, którego najlepszą repliką fragmentaryczną, jeżeli nie oryginałem, jest olbrzymia głowa znaleziona w Milo, tak zwany Eskulap Blacás, dziś w Brytyjskiem muzeum. Wolters sądzi wraz z Collignonem, że głowa milońska wyszła z szkoły Praxytelesa, gdy tymczasem torso znalezione przed paru laty w Munichii, odpowiadające temusamemu typowi Asklepiosa, okazuje wpływ Skopasa. W takim razie mielibyśmy na tych dwu antykach przykład rozmyślnego przekształcenia starszego dzieła w duchu i stylu nowszym jeszcze w przeciągu jednej i tejsamej epoki.

K. Buresch. Die sibyllinische Quellgrotte in Erythrae, str. 16—36. Dokładna interpretacya napisu, składającego się z 8 dystychów, w których pewien obywatel z Erythrae poświęca sybillińską grotę wraz z źródłem Demetrze i cesarzom M. Aureliusowi Antoninusowi i L. Aureliusowi Verusowi.

B. Sauer, Altnaxische Marmorkunst (z tabl. VII i kilku rycinami w tekscie). W bardzo poważnem studyum o starożytnej szkole rzeźbiarzy naxyjskich wychodzi Sauer z spostrzeżenia, jakie zrobił Ruzopulos, że mianowicie ziarno marmuru naxyjskiego jest nieco grubsze od innych. W spostrzeżeniu tem utwierdził się, zwiedzając łomy marmuru w m. Tragea na w. Naxos. Na podstawie tej właściwości przypisuje rzeźbiarzom naxyjskim cały szereg — ogółem 46 — znanych dzieł sztuki, jak lwa kolosalnych rozmiarów w Wenecyi, torsy z Actium, wiele posągów z Ptoion, kolosalne torso z Megary, wiele rzeźb archaicznych z Akropolii ateńskiéj, między innemi parę kor, kolosa delickiego, Herę z Samos w Luwrze, Apollina z Thery i. t. d. Oprócz tych rzeźb całkiem archaicznych są zdaniem Sauera liczne szczątki architektoniczne, niektóre dosyć późne, także z marmuru naxyjskiego. Pomiędzy statuami, wyliczonemi przez Sauera jest jedna

oznaczona napisem jako dzieło artysty naxyjskiego, wszystkie zaś posiadają pewne wspólne motywy i cechy, między innemi niedbalstwo w wykonaniu, pośpiech w produkcyi, niepewność wobec wyższych zadań sztuki. Hypoteza Sa.era, lubo w wielu szczegółach idzie za daleko, ma wiele prawdopodobieństwa za sobą i stanowi odkrycie, pełne ważnych następstw dla historyi sztuki.

B. Graef Grabdenkmal aus Bithynien (tabl. V), str. 80—86. Wielki grobowiec w Bitynii, którego napis już oddawna znany (por. Mordtmann, Ath. Mittheil. IV), ma oryginalną formę: na wązkiéj steli wznosi się wysoko ponad ziemią sarkofag, na którym spoczywa szeroki architraw. Jest to kaprys nieboszczyka, albo może właściwość okolicy w 2-gim wieku prz. Chr.

P. Kretschmer. Griechische Inschriften aus Balaneia, i Litteratur str. 89 nie zawierają nic ważniejszego.

Funde, str. 90—99. Najważniejsze są wykopaliska w pobliżu Enneakrunos; por. str. 281 i 439 – 445. W imieniu arch. instytutu niemieckiego w Atenach podjął Dörpfeld r. 1891 i 1892 wykopaliska między Areopagiem a Pnyxem, które doprowadziły przedewszystkiem do odnalezienia drogi starożytnej, jaka łączyła niegdyś obydwa wzgórza. Po zachodniej stronie tej drogi znaleziono dwa kamienie graniczne z napisami: *ΗΟΡΟΣ ΛΕΣΧΗΣ*, pomiędzy nimi ale poniżej poziomu edykulę i ołtarz; dalej liczne domy prywatne, z których dwa, jak donosiły napisy, były obciążone hipotekami. Po przeciwnej stronie drogi leżały prawdopodobnie same święte przybytki i tak, tuż pod Areopagiem Dyonizyon „ἐν λίμναις", dalej Asklepieion, jak świadczą liczne ex voto i szczątki studni zdrojowej, wreszcie najbardziej ku południowi Eleuzynion. — Naprzeciw Asklepieionu u stóp Pnyxu w osi propyleów Akropolii wyszły na jaw szczątki wielkiej cysterny, w której Dörpfeld upatruje słynną Enneakrunos, zwaną także Kalirrhoe. Ta identyfikacya rozstrzygnęłaby ważną kwestyę topograficzną, dotychczas sporną. — W tejsamej okolicy znaleziono statuę bożka rzecznego w stylu rzymskim i dwa groby archaiczne, z których jeden zawierał kości dziecięce i dwie wazy mikeńskie, drugi szczątki ciała, spalonego dopiero w samym grobie (Brandgrab). Dörpfeld zapowiada obszerniejsze studyum o tych wykopaliskach, poparte planami.

Str. 94 Tsuntas odkrył w Mikenach drugi grobowiec z kopułą, który wedle Dörpfelda sprawia dziś wrażenie niemal tak imponujące, jak t. z. skarbiec Atreusa. Znaleziono wiele fragmentów z dekoracyi wejścia, tak iż rekonstrukcya fasady jest możliwa. Po obu stronach bramy stały półkolumny z alabastru wraz z kapitelem podobnym do kapitelu lwiej bramy. Między lwią bramą a grobem Klitemestry odkryto bazę szczególnej formy z porosu, na której znajduje się koniec napisu, bardzo zręcznie objaśniony przez Tsuntasa (Ἐφημ. ἀρχαιολ. 1892, 67).

Między Argosem a Mikenami znajdowało się heroon Perseusza, gdzie kult sprawowały dzieci; stąd wynikły między rodzicami nieporozumienia, z powodu których postanowiono hieromnemonów sędziami rozjemczymi, jak to napis głosi, str. 97—99.

Dörpfeld zaprzecza temu, jakoby Kophiniotis odnalazł starożytną Mideię w miejscowości Katsingiri, potwierdza natomiast opinię Curtiusa, który szukał tego mikeńskiego grodu w Palaekastro w pobliżu Merbaka. Mury cyklopskie są dobrze zachowane, a ziemia zasiana szczerbami mikeńskiemi. Dörpfeld sądzi, że wykopaliska, podjęte na dolnych terasach, zostałyby uwieńczone dobrymi rezultatami.

Kavvadias dokończył w Epidauros odkopania gimnazyum i rozpoczął wykopaliska w teatrze rzymskim. Stais ma publikować w najbliższym czasie inskrypcyę, znalezioną w ciągu wykopalisk, która zawiera sprawozdanie z budowy tolosu Polikleta

W teatrze w Megalopolis stwierdził pewien architekt angielski egzystencyę portyku z kolumnami tam, gdzie przedsiębiorcy wykopalisk chcieli koniecznie widzieć greckie logeion. Wielki budynek, do którego wspomniany portyk stanowił westybul, jest prawdopodobnie Tersileion czyli miejscem obrad dziesięciu tysięcy (Paus. VIII 32, 1). „Westybul Tersileionu – mówi Dörpfeld — mógł bardzo dobrze służyć równocześnie jako s c a e n a e f r o n s; kiedy sztuka przedstawiona tego wymagała, trzeba było wznieść przed nią specyalne p r o s k e n i o n. Dopiero w późnej epoce rzymskiej, kiedy Tersileion było już może zburzone, wzniesiono w teatrze dekoracyę stałą z kamienia, taką samą, jaką spotykamy zazwyczaj. Fasada, ozdobiona kolumnami marmurowemi wysokiemi na 3 m. 50 stanowiła tło, na którem rozgrywał się dramat. Jedyna różnica zasadza się na tem, że proskenion było tutaj nieco bardziej oddalone od przedniego muru sceny, aniżeli przepisuje Vitruvius. Powodem tej różnicy były kolosalne rozmiary orchestry, która odpowiednia dla wielkiego miasta greckiego, była „nieodpowiednia dla małego miasta rzymskiego.“ Dörpfeld dodaje, że pod stylobatem tego proscenium odkrył próg starszego proscenium z drzewa, czego dowodzą otwory czworograniaste, przeznaczone do utwierdzenia pali drewnianych. — Byłem sam obecny przy tem odkryciu podczas wycieczki po Peloponezie na wiosnę r 1892 i mogę powiedzieć, że znana teorya Dörpfelda o scenie teatru greckiego zupełnie mnie przekonała na miejscu. — Str. 100 protokoły posiedzeń nie podają streszczeń odczytów.

E. K a l i n k a, Eine boiotische Alphabetvase (tabl. 6), str. 101 — 124. Na jednej z waz beockich w Atenach są wyryte dwa alfabety, które, jak zdaje się, pochodzą z pierwszej połowy IV wieku. Jeden z nich ma 23, drugi 25 liter; drugi kończy się dwoma bardzo niewyraźnymi znakami, które ogółem są podobne do Ϯ i Ω t. j. do ψ i ω. Widocznie te dwie ostatnie litery, właściwe ortografii jońskiej, zostały dodane do pierwotnego alfabetu beockiego niewprawną ręką garncarza. Kalinka bierze stąd asumpt do twierdzenia, że innowacye alfabetyczne bardzo powoli przedzierały się z kraju do kraju i że ogółem przypisywano wówczas niewielkie znaczenie pismu, stąd na wazach spotykamy tyle bezmyślnych napisów. Lecz niedość na tem, autor chce z tych alfabetów wysnuć całą teoryę o rozwoju alfabetów lokalnych z praalfabetu, czyli usiłuje wykazać pochodzenie

liter drugorzędnych. Zamiast pierwotnego κσ pisano z czasem na wschodzie lamech t. j. ⸸, które zachód zamienił na +.

W tymsamym czasie zaniechano również w Attyce pisania κσ i πσ, ponieważ tam pierwszą głoskę w obu grupach wymawiano z ostrym przydechem, jak tego dowodzi długo obserwowana pisownia χσ φσ. Owoż dla uproszczenia zawiłych grup *π h σ* i *k h σ* wynaleziono w Attyce zamiast *π h* znak Φ, zamiast *k h* znak X. Te dwa znaki utrzymały się; jeno okolice, które krzyżyka + już używały do oznaczenia dźwięku ξ, musiały się postarać o inny znak dla χ Ten znak znaleziono w literze ψ, która w podobny sposób powstała przez zróczniczkowanie z ϙ (*h*), jak *X* = χ powstało z *K* (*h*). Inne okolice tymczasem poradziły sobie w inny sposób: tak wyspa Naxos wyrażała ξ, które przedewszystkiem potrzebowało krótkiego a poprawnego znaku, zapomocą ◻ ξ, co pierwotnie znaczyło ⊟ ξ = *hs*. Skoro raz zwrócono uwagę także na ψ, stworzono również dla niego na wschodzie taki znak jednogłoskowy, jaki dla ξ już posiadano,—mianowicie Ψ utworzone z ◌ (ξ). Ta teorya Kalinki wydaje mi się jeszcze bardziej zawikłana aniżeli teorye Deeckego i Szanto, które Kalinka potępia. Artykuł kończy się bardzo pożytecznem zestawieniem monumentów starożytnych, na których się znajdują alfabety jużto ryte, już malowane.

O. Kern. Das Kultbild der Göttinnen von Eleusis, str. 125—142 (z 10 rycinami w tekscie). Na płaskorzeźbach wotywnych, pochodzących z wykopalisk Filiosa w Eleuzys, powtarza się stale grupa Demetery, siedzącej na skrzyni, t z cista mystica i stojącej obok niej Kory, która trzyma pochodnie w obu dłoniach. Jakchosa nie ma nigdy, gdyż kult jego jest obcy w Eleuzys; wprawdzie pojawia się on czasem tutaj, gdy n. p. zwiastuje Ateńczykom zwycięstwo pod Salaminą (Herod. VIII 65), lecz nie jest, jak Wilamowitz i Töpfer utrzymywali, jednym z zasadniczych elementów orficznej religii eleuzyńskiej. Grupa ta musi być naśladowaniem posągów, które się znajdowały w Telesterionie eleuzyńskim i, sądząc ze stylu, były dziełami sztuki z połowy 5 wieku prz. Chr.

J. Wackernagel. Inschrift von Teos, str. 143—146. J. Wackernagel zauważa, że w napisie z Teos, publikowanym przez Judeicha w Ath. Mitth. XVI, 291 wyraz *χλάνδιον* nie jest nowym, lecz że spotyka się go już na w. Samos. W dalszym ciągu podnosi ważność tego tekstu ze względu na przejście jonizmu do attycyzmu i restytuuje zamiast dotychczasowego *λοιγιην* nowy wyraz *ἀθιγιη*, który służył za epitet atelei (*ἀτέλεια*).

Στ. Ν. Δραγούμης. Περὶ λεσχῶν καὶ τῆς ἐν Ἀθήναις ἀνακαλυφθείσης, str. 147 — 155. W zbyt długim artykule roztrząsa Dragumis dawno rozstrzygniętą kwestyę, czem właściwie były portyki. t. z. *λέσχαι*, i skłania się do twierdzenia, że zarówno w Atenach jak w Delfach zawierały one sanktuaryum Apollina *Λεσχηνόριος*.

Th. Mommsen. Fragment des diocletianischen Edicts aus Gythion, str. 156 nst. Mommsen publikuje fragment łacińskiej przedmowy do znanego edyktu Dyoklecyana „de pretiis rerum venalium“, odkryty

przez A. Skiasa w Gythion. Fragment ten poucza nas, że należy czytać praeceptricem w wierszu 23—24, gdzie tekst stratonicejski podaje praeceptiutem. — W. Dörpfeld. Der ältere Parthenon (tabl. 8 i 9 i 5 rycin w tekscie), str. 158—189. W artykule tym daje Dörpfeld odpowiedź Penrose'mu, wedle którego olbrzymi fundament Partenonu dźwigał w epoce przed Peryklesem świątynię nieznacznych rozmiarów; do świątyni tej należały wedle niego fragmenty architrawów, wmurowane następnie w północną część muru Akropolii. Hipotezę tę odparł już Michaelis, wskazując na marnotrawstwo sił, jakieby w tym wypadku należało przyjąć. Dörpfeld wykazuje, że fundamenty były odrazu przeznaczone pod świątynię perypteralną z 8 kolumnami na froncie, nieco mniej szeroką, ale o 6·45m. dłuższą od Partenonu. Budowla ta, rozpoczęta wnet po bitwie pod Salaminą, pozostała nieukończoną; tylko dolne bębny kolumn znajdowały się już na miejscu. Opistodom pierwotnej świątyni miał zawierać dwie komory; Perykles poprzestał na jednej, mając do dyspozycyi opistodom świątyni przedperskiej. Tem się tłómaczy przedsięwzięte przezeń skrócenie pierwotnego Partenonu. Rozszerzenie zaś takowego stoi w związku wedle Dörpfelda z zamiarem umieszczenia bardzo wielkiej statuy w celi. Dörpfeld utrzymuje zatem wszystkie swe pozycye, a więc że Temistokles zajął się tylko obwarowaniem Akropolii, że Cymon rozpoczął budowę bardzo wielkiej świątyni około r. 470, że to dzieło zostało przerwane skutkiem wygnania tego męża stanu, że niewykończone człony architektoniczne, które odróżnić należy od architrawów przedperskiej świątyni, wmurowano w północną część muru akropolii po nieszczęśliwej bitwie pod Tanagrą (457) i że Perykles po r. 449 podjął na nowo pracę Cymona, jednak na podstawie planu nieco zmiennego. Dörpfeld zapowiada w końcu studyum o kurwaturach świątyni Cymona. — A. Wilhelm. Zu griechischen Inschriften, str. 190—194. Restytuuje wyraz *στιβάδιον* w napisie pergameńskim (Inschr. v. Pergamon I 222) — niewątpliwie słusznie; dwom napisom attyckim (Bull. de corr. hell XII, str. 128 i C. I. A. II. 333) przywraca prawdopodobną ich formę pierwotną.

J. Ziehen. Über die Lage des Asklepiostheiligtums von Trikka, str. 195 — 197. — *M. Τσακυρογλοῦς, Μαιονικαὶ ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι*, str. 198—201. — P. Wolters Inschriften aus Perinthos str. 201—203 podają napisy niewydane wprawdzie, lecz nie mające większego znaczenia.

E. Pernice. Geometrische Vase aus Athen, z tabl. X i 14 rycinami w tekscie, str. 205—228. Pernice publikuje wielką wazę geometryczną, znalezioną między Atenami a Pireusem w temsamem miejscu, na którem znalazła się wielka amfora Netosa (Ant. Denkm. I, str. 46) i upatruje w niej typ przejściowy z okresu między t. z stylem Dypylonu a stylem najstarszych waz attyckich, reprezentowanych przedewszystkiem przez słynną wazę François. Jeden z fragmentów owej świeżo odkrytej wazy przedstawia wojownika, którego miecz jest zupełnie podobny do miecza znalezionego w Jalysos w jednym z późniejszych grobów mikeńskich; na innych wazach Dypylonu miecz ma formę mniej rozwiniętą, mianowicie nie ma jeszcze gardy, która

zarówno tu jak i na wazie François wyraźnie już jest przedstawiona.

J. Ziehen. Studien zu den Asklepiosreliefs z tabl. XI. i 14 rycinami w tekscie, str. 229—251. Nieco uszkodzona płaskorzeźba, pochodząca z wyspy Kytnos, dziś w muzeum ateńskiem, przedstawia pełen wdzięku orszak młodzieńczych typów. Są to czterej synowie Asklepiosa (Machaon, Podalirios, Janiskos, Alxenor) sam Asklepios i nieznany zresztą heros medycyny. W związku z tą rzeźbą Ziehen omawia i publikuje liczne reliewy attyckie, przedstawiające wizytę Eskulapa u łoża chorych.

W. Dörpfeld. Die verschiedenen Odeien in Athen, str. 252—260. Ile było odeów w Atenach? Cztery, odpowiadają Wachsmuth i Curtius, dwa mówi Löschke. Dörpfeld zaś udowadnia w niniejszym artykule, że było ich trzy, gdyż czwarte odeum, rzekomo wcześniejsze od Peryklesa, które wspomniani topografowie przyjmują nad Ilissosem, polega na błędnem zrozumieniu Hesychiosa s. v. ᾠδεῖον. Zdaniem Dörpfelda rzecz się miała w następujący sposób:

Pierwsze odeion zostało zbudowane w Atenach przez Peryklesa i leżało tuż obok teatru Dyonizosa na południowo-wschodnim stoku Akropolii. Zostało zburzone r. 86 prz. Chr.; nazwa jego, jak się zdaje, zaginęła, a raczej przeszła na mały, kryty teatrzyk, który Agryppa zbudował w kilkadziesiąt lat potem obok starej orchestry na rynku. Jest to Agryppeion, które Pauzaniasz wspomina. Gdy wkrótce po jego bytności w Atenach Herodes Atticus wzniósł kryty teatr, którego okazałe ruiny na zachodnio-południowym stoku Akropolii po dziś dzień się wznoszą, były w Atenach dwa odeia, jedno Agryppeion, drugie odeion Herodesa.

M. Mayer. Die Musen des Praxiteles, Amphiktyon im Kerameikos, str. 261—270. Czy Tespiady Praxytelesa (Plin. 34, 69 i 36, 39) były Muzami czy Bakchantkami? Za Bakchantki ogłosił je Benndorf przed wielu laty, dziś Mayer, opierając się na plaskorzeźbach Praxytelesowych, odkrytych w Mantynei, utrzymuje stanowczo, że były Muzami. Dodaje, że κόραι, tylokrotnie wyobrażone w terrakottach tanagrejskich, są siostrami tych muz tespijskich; wdzięczne typy Praxytelesa są tu poniekąd spopularyzowane i zastósowane do gustu beockiego. Pauzaniasz (I, 2, 4) opisuje na drodze do Kerameikosu świątynię wraz z statuetami z terrakotty, przedstawiającemi Amfiktyona, który podejmuje bogów między, nimi Dyonizosa. M. Mayer stara się udowodnić, że prawdopodobnie należy sobie powyższą scenę przedstawić nie jako grupę, złożoną z figur okrągłych, ale jako płaskorzeźbę podobnej kompozycyi, jak znany reliew, wyobrażający odwiedziny Dyonizosa i jego orszaku u Ikariosa. (por. Archäol. Studien, H. Brunn dargebracht (1893) str. 61). Amfiktyon delficki dopiero z biegiem czasu został wcielony do szeregu królów attyckich i zastąpił Ikariosa włościanina staroattyckiego, właściciela winnicy. Za tą indentyfikacyą przemawia także ta okoliczność, że w pobliżu przybytku Amfiktyona znajdowała się monumentalna maska Dyonizosa, tak zwany Akratos, którą należy uważać za szczątek prastarej personifi-

kacyi Dyonizosa pod postacią słupa, przebranego w szaty i pokrytego maską.

E. Pernice. Grabmäler aus Athen, str. 271—276. W r. 1892 znaleziono w Atenach w pobliżu bramy itońskiej oprócz kilku inskrypcyi nagrobek wierszowany aktora Stratona (*Μενανδρείων ἐπέων δεδαηκότα*) wraz z dedykacyą, poświęconą mu przez kolegów, *κωμῳδοὶ περιδονεῖκαι* w II-gim w. prz. Chr. Na uwagę zasługują dwa nieznane dotychczas wyrazy (*τέξις* = środki sztuczne i *ἀερσίφρων* = *ἀερσίνοος*) i znak kropkowania (Y leżące), którego dotychczas nie znaliśmy.

O. Kern. Heoenopfer aus Magnesia am Maiandros (z 1 ryciną w tekscie), str. 277 nst. Na płaskorzeźbie ołtarza, znalezionego w pobliżu Magnezyi nad Meandrem jest przedstawiona w zwykły sposób scena ofiarna z tą jedną różnicą, że zwierzęciem ofiarnem zamiast wołu zwyczajnego jest zebu, podobnie jak na reliewie z Termessos (Lanckoroński, miasta Pamfilii i Pizydyi, tom II).—W rubryce: Litteratur, str. 278 — 280 zasługuje na wzmiankę, iż Zekides wbrew opinii dotychczasowej, która umieszcza Dymae w Kato-Achai, przyjmuje w temże miejscu starożytne *Πειραί*. Kilka napisów, zebranych tamże, są wyłącznie treści sepulkralnej.

E. Pernice. Über die Schiffsbilder auf den Dipylonvasen, str. 285 — 306. — Tukidydes poucza nas, że pierwsze tryremy wojenne zostały zbudowane około 704 r. a. Chr. Otóż ponieważ okręty wojenne figurują już na wazach Dypylonu, Kroker i inni upatrywali w tej dacie terminus post quem dla fabrykacyi pomienionych waz. Tymczasem Pernice udowadnia, że okręty na wazach Dypylonu są dieremami i że nic nas nie upoważnia do wniosku, iż postępy w marynarce wojennej zostały wszędzie w tymsamym czasie wprowadzone w życie; zdaniem jego należy więc zaniechać próby datowania waz na podstawie dotychczasowych przesłanek. Artykuł zawiera nadto katalog naukowy okrętów, przedstawionych na wazach Dypylonu i polemikę w wielu szczegółach przeciw Assmannowi.

F. Hiller von Gaertringen. Moderne und antike Ortsnamen auf Rhodos, str. 307—318. Porównanie nowożytnych nazw z domniemanemi starożytnemi, które nam są znane z geografów starożytnych, a przedewszystkiem z napisów. Artykuł ważny dla topografii w. Rodos.

R Löper. Die Trittyen und Demen Attikas, str. 319—433, z tabl. XII. *Ἀθηναίων πολιτεία* (XXI) poucza nas, że Kleistenes podzielił Attykę na 30 okręgów, dziesięć miejskich, dziesięć pobrzeżnych, dziesięć wewnętrznych; trzy okręgi albo trittye, po jednej z każdej klasy, stanowiły jedną filę czyli jeden trybus. Stąd wynika, że demy każdej fili tworzyły jedną grupę geograficzną; wniosek ten powoduje znaczne zmiany na karcie Attyki, jaka dotychczas obowiązywała. Niezależnie od Milchhoefera, który rozpoczął podobną pracę w Abhandl. der Berliner Akad. der Wissenschaft. 1892, przyszedł Loeper (Rosyanin) do rozpoznania związku topograficznego demów każdej fili i podjął jeszcze raz tę kwestyę w długiem i poważnem studyum, którego wyniki uwidocznia karta geograficzna (tabl. XII). Spis nazwisk demów wraz z odsełaczami do stron, na których o nich mowa, uła-

twia zoryentowanie się nawet tym, którzy nie mają czasu czytać całości.

P. Wolters. Lekythen aus Athen, str. 434—439, z tabl. XIII. Lekytos, odkryty w pobliżu instytutu niemieckiego w Atenach, przedstawia Azyatę siedzącego na sposób damski na wielbłądzie baktryjskim, tuż obok napis καλὸς Μίκων. Pod względem przedmiotu najbliższe pokrewieństwo okazuje waza z zbioru Durand (Saglio I, str. 599), która jeszcze nie jest wytłómaczona w sposób zadowalniający. Niektórzy myśleli o tryumfie Sardanapala.

W. D. Die Ausgrabungen an der Enneakrunos, str 439—451, zobacz wyżej.

V.

Römische Mittheilungen 1892.

A. Mau. Scavi di Pompei, str. 1—25, z tabl. I. Wykopaliska, prowadzone w r. 1891 w Pompei, a uwidocznione na karcie (tabl. I.), wydobyły na jaw wiele domów prywatnych, których dekoracye, tudzież przedmioty i napisy w nich znalezione, nie budzą większego zajęcia.

F. Marx. Il cosidetto Akratos nella casa del Fauno, str. 26—31, z 1 ryciną w tekscie. - Roztrząsa znaną mozaikę pompejańską, dziś w muzeum neapolitańskiem, która przedstawia chłopięcego Dyonizosa, t. z Akratos z puharem w ręku, siedzącego na lwie.

E. Petersen Aphrodite. str. 32—87, z tabl. II. i wielu rycinami w tekscie. W r. 1887 znaleziono w Rzymie na gruncie dawnej willi Ludovisi (dziś palazzo Buoncompagni) trzy płaskorzeźby w przepięknym stylu, które z początku uważano za dzieła archaistycznej sztuki. Największa z nich, umieszczona widocznie w pośrodku między dwiema innemi, przedstawia narodzenie Afrodyty w myśl słów Hymnu VI-go: τὴν δὲ χρυσάμπυκες Ὧραι δέξαντ' ἀσπασίως περὶ δ' ἄμβροτα εἵματα ἕσσαν.

Petersen w dłuższym wywodzie poświęconym konstrukcyi sprzętów starożytnych wykazuje, że płyty te stanowiły trzy strony tronu, na którym siedziała Afrodyte, wyrzeźbiona w stylu dojrzałego archaizmu, który nowoczesna nauka zwykła przypisywać Kalamisowi (ok. r. 470 a. Chr.). Zgodnie z Benndorfem sądzi Petersen, że kolosalna głowa Afrodyty, znajdująca się w willi Ludovisi (Mon d. Inst. X. 1) należy właśnie do tej statuy. Dwie figury płaskorzeźbione po prawej i lewej ścianie tronu — kobieta naga, grająca na flecie i kobieta poważnie ubrana, siedząca przed kadzielnicą—przedstawiają dwa przeciwieństwa, kurtyzanę i narzeczoną czyli Afrodytę πάνδημος i Afrodytę οὐρανία. Byłby tu zatem taki sam kontrast uwydatniony, jak w słynnym Tycyanowskim obrazie Amor sacro e profano. W dalszym ciągu tego pełnego treści, choć w formie nieco ciężkiego studyum, uzasadnia Petersen bardzo prawdopodobny wniosek, że mamy tu do czynienia z szczątkami wielkiego posągu akrolitowego Afrodyty, wzniesionego

pierwotnie w Eryxie („Erycina ridens, quam Jocus circumvolat et Cupido“), następnie przeniesionego do Rzymu do świątyni Wenery przy porta Collina, w pobliżu której znaleziono płaskorzeźby (cf. Ovid. Fast. 4,871: prope Collinam templum venerabile portam).

L. Bloch. Eine Athletenstatue der Uffiziengallerie, z tabl. III. i kilku rycinami w tekscie. Traktat o studyach atletów, wylewających oliwę z alabastronu, trzymanego w prawej ręce, do dłoni lewej ręki (ten typ n. p. w Claraca Musée des sculptures, tabl 270, nr. 2166). Tym motywem tłómaczy ruch i postawę fałszywie w nowszych czasach uzupełnionego posągu atlety w Ufficyach florenckich. Po dłuższej analizie stylistycznej tegoż posągu uznaje Bloch oryginał jego za dzieło sztuki attyckiej z bronzu z epoki przed Hermesem Praxytelesa a po atlecie monachijskim, przypisywanym Myronowi, zatem z okresu i kierunku rzeźbiarza Kefizodota, ojca Praxytelesa.

E. Petersen. La Medusa Ludovisi, z 1 ryciną w tekscie. W przeciwieństwie do Helbiga udowadnia Petersen, że Eumenida Ludovisi zwana Meduzą, nigdy nie była dziełem samoistnem, pojętem jako medalion, lecz że jest fragmentem większego reliewu który przedstawiał Eumenidy uśpione w podobnej postawie, jak je widujemy na sarkofagach tuż obok Orestesa, szukającego w świątyni schronienia. Str. 108—112 protokoły posiedzeń.

A. Mau. Osservazioni sull'edifizio di Eumachia in Pompei, str. 112—144, zajmuje się szczegółową rekonstrukcyą znanego budynku, wzniesionego przez Eumachię w Pompei.

Enrico Dressel. Le Lucerne della collezione Passeri nel museo di Pesaro, str. 144—157. Jest to naukowy katalog lamp, należących do muzeum w Pesaro, wraz z podaniem wszelkich napisów i marek fabrycznych, które na nich się znajdują — praca przygotowawcza do XV tomu Corpus Inscr. latinarum, który obejmie całe t. z. instrumentum miasta Rzymu.

J. Führer. Zur Geschichte des Elagabaliums und der Athena Parthenos des Pheidias, str. 158—165. Autor zwraca uwagę na nieznany ustęp z passio S. Philippi episcopi Heracleensis et sociorum mm. (Act. SS. Boll. do 22 październ. IX. p. 545 nst.) i stara się udowodnić z jego pomocą, że posąg Ateny Parthenos, wykonany ze złota i kości słoniowej przez Fidyasza, padł ofiarą pożaru. Nie jest to może prawdą, ale takie przynajmniej było zdanie autora wspomnianej Passio, który rozporządzał książkami, jakich my nie mamy. Pożar, o którym mowa, nastąpił między 429 a 485 po Chr., ponieważ Proklus widział jeszcze statuę r. 429, nie było zaś jej w czasie, kiedy Marinos pisał (*Μαρίνου Πρόκλος*, ed. Boissonade p. 24).

M. Meyer. La cosidetta statuetta di Kronos a Firenze, str. 167—8. Statuetka przedstawia właściwie Plutona.

A. Mau. Bibliografia Pompeiana, str. 168—173: ocena wszelkich publikacyi, odnoszących się do Pompei, które pojawiły się w ostatnich pięciu latach.

E. Petersen. Funde, str. 173—197: opis odkryć archeologicznych, dokonanych w r. 1891 w Sycylii (Megarze, Syrakuzach, Geli,

Selinuncie), Ankonie, Rzymie, San Bernardo — ogółem bez większego znaczenia.

P. Bieńkowski. L. Cornelius Pusio, str. 197—204, z tabl. VI. Podczas przebudowy pałacu Campanara w Rzymie znaleziono r. 1891 szczątki posagu bronzowego nadnaturalnej wielkości, niestety w bardzo złym stanie. Stosunkowo najlepiej zachowała się głowa. Niedaleko od niej znaleziono tablicę bronzową z napisem, z którego wynika, że statua ta została wzniesiona L. Corneliusowi Pusio, legatowi XVI. legionu przez centuryona tegoż legionu M. Vibriusa Marcellusa. Cornelius Pusio był dotychczas nieznaną osobistością Legion XVI-ty zaś należał do tych, które zostały w r. 5 po Chr. uformowane z powodu wojen przeciw Germanom. Ponieważ legion XIV nie nosi jeszcze w tym napisie przydomka Martia Victrix, który otrzymał r 61 po Chr. — z tego wynika, że napis, a więc i posąg został wzniesiony w latach 5—61 po Chr.; wtedy to także Pusio był komendantem legionu, operującego w Germanii. Portret jego, jako dający się ściśle pod względem chronologicznym oznaczyć, ma niepoślednie znaczenie dla historyi portretu rzymskiego.

H. Graeven. Enstellte Konsulardiptychen, str. 204—221, z 1 ryciną w tekscie. Starożytne dyptychy chrystyanizowano sztucznie w pierwszych wiekach średnich Dłuto cyzelera robiło z konsula Dawida, biskupa i t. p.; pogański napis wydrapywano. Tak odnowiony dyptych nadawał się doskonale na prezent dla duchownego albo od duchownego. Graeven omawia kilka egzemplarzy tego rodzaju znanych i nieznanych, jeden z nich reprodukuje na str. 207.

A. Gercke. Ein Krebsfang, str. 222. Waza neapolitańska, reprodukowana u Welckera Ant. Denkm. III. tabl., 30, 1, nie przedstawia śmierci Odysseja, jak dotychczas sądzono, lecz scenę z życia rybackiego, mianowicie połów raków.

M. Bencker. Ciste mit Perseusdarstellung, str. 223 — 227. Obraz ryty na tej skrzynce bronzowej, znajdującej się w posiadaniu antykwarza Borghi w Rzymie, a odrysowany na str. 224—225, przedstawia z jednej strony bakchiczną scenę, z drugiej znaną przygodę Perzeusza z Meduzą: Meduza upada umierająca, Perzeusz ścigany przez jej siostrę ucieka z głową Meduzy ku stojącemu po prawej stronie Hermesowi.

A. Mau. Ritratti di Livia e di Agrippina minore, str. 228—238, z kilku rycinami w tekscie. Głowa z marmuru w Neapolu nr. 6045, dawniej Agrippiną starszą nazywana, jest portretem Livii. Portretami młodszej Agrippiny są głowy w Neapolu nr. 6190 i w zbiorze Jacobsena w Ny-karlsberg pod Kopenhagą, natomiast nie jest jej portretem głowa w lateraneńskiem muzeum, wzmiankowana w Bernoulli'ego Röm. Ikonographie II, 1 str. 373. Mau porównywa zręcznie neapolitański biust Agrippiny, który przedstawia cesarzową w kwiecie wieku, z biustem kopenhagskim, który ją wyobraża jako starą kobietę z smutną i podejrzliwą miną.

E. Petersen. L'arco di Traiano a Benevento, str. 239—264. Dokładny opis i objaśnienie rzeźb, znajdujących się na łuku tryumfal-

nym w Benewencie, wzniesionym r. 114 po Chr. na cześć Trajana z powodu odnowienia via Appia Szczodre rzeźby, pokrywające ten łuk, który jest niemal wierną kopią łuku Tytusa w Rzymie, odnoszą się po większej części do wypraw Trajana przeciw Decebalusowi dackiemu, stanowią zatem ważne uzupełnienie do płaskorzeźb kolumny Trajana w Rzymie.

Ch. Hülsen. Topographischer Jahresbericht, str. 265—331, z wielu rycinami. Hülsen rozbiera wszystkie odkrycia i pisma z r. 1891, odnoszące się do topografii Rzymu Jest to wzór naukowego sprawozdania, zwięzłego, krytycznego, objaśnionego mnóstwem planów, przekrojów i rycin.

E Petersen Funde str. 332—338. Są to po większej części rekapitulacye, zaczerpnięte z kroniki wykopalisk, wydawanej przez rząd włoski p. t. Notizie degli scavi. Same wykopaliska nie przyniosły nic ważnego.

Str. 339 protokoły z posiedzeń, zawierające zazwyczaj same tytuły wykładów.

Już z tego przeglądu można powziąć wyobrażenie, jak obfitą czynność rozwija niemiecki instytut archeologiczny na wszystkich polach studyów klasycznych. Wobec niezwykłych odkryć, jakie niemal z rokiem każdym przynosi Hellada, wobec niebywałego zainteresowania się przeszłością Grecyi, której geniusz występuje w coraz żywszem świetle, wobec rozpaczliwych stosunków materyalnych zjednoczonych Włoch, które nie pozwalają przedsiewziąć żadnych poważniejszych wykopalisk, wreszcie wobec ambicyi naukowej Włochów, którzy nawet kosztem nauki chcą się wyzwolić z pod opieki i protekcyi Niemców, gdy tymczasem Nowogrecy chętnie uznają się za małoletnich i uczą się od starszych narodów — wobec tych stosunków nic dziwnego, że punkt ciężkości badań archeologicznych przesunął się do pewnego stopnia na wschód: instytut rzymski stracił dawny swój blask, a oddział ateński stanął na pierwszym planie. Ten stosunek odbija się w zawartości czasopism. Rzymskie komunikaty są staranniej redagowane, ateńskie zaś mają o wiele różnorodniejszą i więcej zajmującą osnowę. W roczniku berlińskim stapiają się greckie i rzymskie studya; jest to dzisiaj niewątpliwie najpierwszy organ archeologiczny, przewyższający francuskie i angielskie czasopisma nieporównaną organizacyą pracy i udatnością reprodukcyi. Wartość poszczególnych studyów jest wprawdzie rozmaita a przedsiewzięcia i dociekania naukowe dotyczą częstokroć szczegółów na pozór nieznacznych lub odległych. Mimoto przyznać należy, że instytut niemiecki — złożony z trzech oddziałów, posiadający pięć organów i ogłaszający mnóstwo wydawnictw zbiorowych lub okolicznościowych — jest dzisiaj tym Herkulesem, na którego barkach spoczywa głównie firmament archeologii klasycznej. Nauka zaś archeologii przenika do tego stopnia wszystkie inne dyscypliny starożytne, że nie może być dobrym filologiem, kto nie zna bodaj w głównych zarysach sztuki klasycznej i epigrafiki. Hasło rzucone niegdyś przez Burnoufa: Il n'y a pas de philologie sans philosophie et sans histoire — dzisiaj w powyższym sensie uzupełnić należy. Wskutek tego instytut

niemiecki, lubo zorganizowany w duchu panujących obecnie prądów, samą powagą swoich zasług i rozległością wpływu ma po dziś dzień znaczenie nie tylko narodowe i teoretyczne, lecz także aktualne i ogólnoludzkie.

Kraków. *Piotr Bieńkowski.*

O życiu i pracach Zygmunta Węclewskiego.

„Niema wątpienia, że w gronie przezacnych studyów idealnych jedno z pierwszych miejsc zajmują nauki około klasycznej starożytności, że też im przeważne należy się imię umiejętności humanitarnych, humanizujących. — A należy się wdzięczność i uwielbienie szanownym pracownikom, którzy się tym umiejętnościom oddali wierną służbą, a służbą tem zacniejszą, iż się najczęściej staje jakoby twardym zakonem, wymagającym poświęcenia siebie i wyrzeczenia się korzyści światowych, tak dla tłumu ponętnych.“ Piękne te słowa Kremera mimowoli przychodzą mi na myśl, ilekroć wspomnieniami memi sięgnę do czasów uniwersyteckich i przywiodę na pamięć szlachetną, typową postać polskiego filologa, któremu potomność za pracę usilną dla polskiej nauki i oświaty do szczerej wdzięczności jest obowiązana. Dług wdzięczności spłacić należało nam zwłaszcza, członkom tego młodego towarzystwa, między którymi wielu jest takich, co z prac jego korzystali na ławie szkolnej, co słuchając potem żywego jego słowa czerpali z wykładów jego zachętę do pracy naukowej i wychowawczej. Wyrazem szczerego pietyzmu niech też będzie szkic niniejszy, którego zadaniem jest, na podstawie zapisków i papierów rodzinnych przypomnieć wielbicielom talentu i pracy ś. p. Zygmunta Węclewskiego postać tę szlachetną, godną stanąć w rzędzie zasłużonych w Narodzie.

I.

Urodził się Zygmunt Węclewski 1. maja 1824 r. w Międzyrzeczu, w starożytnem mieście polskiem na pograniczu Brandenburgii. Ojciec Zygmunta, Sylwester, był sekretarzem sądu obwodowego i tłumaczem sądowym, najpierw w Międzyrzeczu, potem w Poznaniu. Był to człowiek staroświeckiej cnoty, powagi i surowości, który pod uniformem urzędnika pruskiego zachował serce bijące gorąco dla spraw Ojczyzny.

Matka Węclewskiego, Tekla z Zakęskich, niewiasta rzadkich przymiotów serca i umysłu, szczęśliwie umiała łączyć zalety dobrej żony i matki z obowiązkami dobrej Polki i obywatelki. „Bywała we wszystkich domach sfer wyższych, bo panie wyżej stojące czyto stanowiskiem swych mężów, czy rodem lub majątkiem, nie uważały sobie za ubliżenie lub poniżenie obcować z żoną małego urzędnika. Dom własny przytem umiała przyozdabiać nietylko wyrobami pilnych rąk swoich, ale prawie z niczego umiejąc wszystko stworzyć. Tak nieznacznym kosztem ubierała siebie samą i dzieci, że aż miło było patrzeć znajomym na tę skrzętną i zaradną niewiastę«

W tej cichej atmosferze, pełnej patryarchalnej prostoty i niczem niezamąconego szczęścia rodzinnego wychowywał się młody Zygmunt. Rodzice przeniósłszy się z Międzyrzecza do Poznania oddali go do katolickiej szkoły miejskiej, w której rektorem był Reydt, uczyli zaś: Liszkowski, Moczyński, Cichowicz i Jakubowski. Ten ostatni odegrał w życiu Zygmunta rolę Orbiliusa, zwanego *Plagosus*. Razu pewnego z błahej przyczyny uniósłszy się gniewem gwałtownym, tak niemiłosiernie obił chłopca laską, że ten ze strachu i bolu dostawszy na miejscu febry, zaledwie przywlókł się do domu. Niefortunny wychowawca, pan Kalasanty Jakubowski, miał być zresztą wcale poczciwym człowiekiem i śmiesznym wierszokletą, który twory swego ducha własnym wydawał nakładem.

W kilka tygodni po tym wypadku oddali rodzice Zygmunta do ówczesnego polskiego gimnazyum Ś. Maryi Magdaleny. I tu nie poszło wszystko gładko, tym jednak razem już nie bez winy samego ucznia. Sexta i Quinta nie nastręczyły żadnych trudności, ale już w Quarcie począł stygnąć zapał do nauki, wzrastała natomiast chęć do zabaw i figlów z rówieśnikami. Nastąpiły zwykłe w takich razach upomnienia i strofowania rodziców, płacze i obietnice poprawy ze strony malca. Słaba wola nie sprostała najlepszym postanowieniom; uśpiona chwilowo ochota do płatania złych figlów wracała z elementarną uporczywością, dopóki nie sprowadziła niemiłej dla ucznia i rodziców katastrofy. Chłopca wydalono ze szkoły za psotę, wyrządzoną nauczycielowi języka niemieckiego, Rodowiczowi, Niemcowi mimo polskiego nazwiska.

Zmartwiony ojciec w przekonaniu, że syn zupełnie do nauk stracił ochotę, zaprowadził go do jakiegoś majstra ślusarskiego na wrocławską ulicę. Lecz już po kilku godzinach malec uciekł z warsztatu, z wielkim płaczem wróciwszy do domu upadł ojcu do nóg, zaklinając go, by go oddał do innego gimnazyum i przyrzekając, że odtąd żadnej na niego nie usłyszy skargi. Przyrzeczenia tego Zygmunt święcie dotrzymał: od chwili wstąpienia do gimnazyum fryderykowskiego jakby nowy duch wstąpił w młodego chłopca, wzorowym stał się uczniem i przez cały czas pobytu w gimnazyum celował przed innymi pilnością, regularnie postępował z klasy do klasy, był zawsze pierwszym, co rok odbierał nagrodę za dobre postępy w naukach i wzorowe obyczaje.

Gorliwość jego w zadośćczynieniu obowiązkom szkolnym była odtąd przedmiotem podziwu dla wszystkich: chciał nią widocznie wynagrodzić rodzicom dawniej sprawiane przykrości. W szczupłem mieszkaniu rodziców nie znajdując tego spokoju, jakiego wymagały jego studya, przekraczające odtąd o wielę zakres nauk gimnazyalnych, oraz przekonawszy się że długiem w noc przesiadywaniem i zbyt rychłem do pracy wstawaniem pozbawia rodziców potrzebnego im wypoczynku, obraca własny, ciężko lekcyami zapracowany grosz, na wynajęcie osobnej ciupki na poddaszu w tymsamym domu. Stancyjkę tę uważał za sanctuarium, rzadko kogo obcego do niej wpuszczając. Na półkach rozmieścił książki, a przy stoliku stojącym przed niemi całymi dniami i nocami siadywał, czytając lub pisząc. Jak anachoreta jaki chronił się towarzystwa ludzkiego, któreby go oderwać mogło od nauk, odtąd całem sercem umiłowanych. Na wykształcenie jego filologiczne wpłynęli profesorowie: Schönborn, Ziegler i dyrektor Wendt. Języka, literatury i dziejów ojczystych uczyli w gimnazyum Józef Łukaszewicz i Libelt; dwom tym mężom w pierwszym rzędzie zawdzięczał Zygmunt głębokie wiadomości w tych przedmiotach i zapał dla nich, jaki go ożywiał do końca życia. Obok prac szkolnych znalazł jeszcze dość czasu, aby się kształcić w muzyce, której udzielał mu organista katedralny, Dembiński. W grze na fortepianie praktycznej doprowadził do znacznej biegłości, a i w teoryi muzyki znaczne uczynił postępy, czego dowodem były wcale udatne kompozycye, w swoim czasie publikowane.

Ostatecznym rezultatem tej wytężonej pracy było chlubne pod każdym względem ukończenie szkół. Świadectwo dojrzałości, wystawione widocznie przez komisyę bardzo wymagającą, określa zalety młodego Węclewskiego w wymownych słowach: „Zuverlässigkeit des Charakters“ — czytamy tam — „empfahl ihn seinen Lehrern und Mitschülern. Auf seine wissenschaftliche Ausbildung hat er, von guten Anlagen unterstützt, einen beharrlichen und planmässigen Fleiss verwendet und mit nie vermisster Pünktlichkeit und Ordnungsliebe in allen seinen Leistungen als Schüler den Anforderungen der Schule entsprochen.“

Na wiosnę r. 1845. udał się Zygmunt do Wrocławia na uniwersytet z zamiarem poświęcenia się tam studyom filologicznym. Rok 1845. jak i następny 1846 nie sprzyjał życiu naukowemu między polską młodzieżą akademicką. Emigracya przygotowywała powstanie, emisaryusze uwijali się między młodzieżą, a unikając oczu policyi, przeważnie po stancyach studentów uniwersytetu przesiadywali, odbywając swe posiedzenia; przez ręce młodzieży szły listy i przesyłki całych stosów książek i broszur. Chociaż mieszkanie Zygmunta było jedną z głównych kwater ówczesnego ruchu, chociaż i on sam tracił dużo czasu na tej usłudze patryotycznej, to jednak zajęcia te nie odwodziły go zbytnio od pracy naukowej. Czas stracony na robotach tajemnych starał się wynagrodzić pracą nocną i regularnie prawie do świtu przesiadywał nad swymi foliałami, senność nocną odpędzając kawą. Nieustanne ślęczenie przy stoliku i trzeźwienie się silnym nar-

kotykiem rozdrażniły jego system nerwowy i stały się źródłem późniejszych chorób i długiego leczenia się.

Pod względem naukowym wynik tej pracy był bardzo pomyślny. Już bowiem 27. października r. 1848 złożył z bardzo dobrym skutkiem egzamin nauczycielski przed komisyą wrocławską i otrzymał *facultas docendi* we wszystkich klasach języków łacińskiego, greckiego i francuskiego. Świadectwo z tego egzaminu poświadcza z naciskiem wielkie oczytanie kandydata w zakresie języka i literatury greckiej i łacińskiej, podnosi gruntową znajomość języka i literatury francuskiej, z uznaniem zaznacza bystrość i gruntowność, jakiej dowody złożył Węclewski w pracach swych piśmiennych. Słabą stronę świadectwa stanowi nota z t. zw. lekcyi próbnej, którą jako charakterystyczną i dla pedagogów ciekawą tu przytaczamy: „In der Probevorlesung über Horatii Carm III, 30. in der Ober-Prima des hiesigen königlichen katholischen Gymnasiums, seinem ersten Lehrversuche, zeigte er vom ersten Anfange bis zu Ende grosse Schüchternheit, welche ebenso wie der Umstand, dass er als Pole oft den passenden deutschen Ausdruck nicht finden konnte, einen guten Ausfall der Lection wesentlich beeinträchtigte, so dass sie in formeller Hinsicht für nicht genügend betrachtet wurde. Demohnerachtet glauben wir, dass der Candidat bei seinen sonstigen, hier nach Verdienst erwogenen Kenntnissen... sich sehr bald zu einem recht brauchbaren Lehrer ausbilden dürfte."

Zawód nauczycielski rozpoczął Węclewski w gimnazyum św. Maryi Magdaleny w Poznaniu, w jesieni r. 1848, i odrazu pozyskał szacunek kolegów i miłość uczniów. Poznano się rychło na jego gruntownych wiadomościach, na prawości i zacności charakteru i oceniać go poczęto wedle zasługi. Postępowanie jego z uczniami nacechowane było uprzejmością i ujmującą dobrocią, z lubością badał ich charaktery, słabostki uwzględniał i zaradzał potrzebom i brakom. W poznańskiem gimnazyum pracował Węclewski do r. 1863. Kilka rozpraw programowych, ułożenie słownika łacińsko-polskiego do użytku gimnazyów, tłómaczenie kilku dramatów greckich i bajek Babryosa były owocem pracy jego literackiej w tym okresie. Prace te zwróciły uwagę na niego władzy naukowej Królestwa Polskiego, kiedy przy otwarciu Szkoły Głównej w Warszawie zaczęto się starać o pozyskanie zdolnych profesorów do nowego zakładu. Rozpoczęto więc z nim układy i przyznano mu oprócz stałej pensyi profesora zwyczajnego i kilku drobniejszych dochodów prawo do emerytury z wliczeniem 14-stu lat służby w państwie pruskiem.

Ojciec i przyjaciele nie radzili mu przyjmować tej służby, wskazując na nietrwałość stosunków w Królestwie Polskiem. Węclewski jednak pragnąc dla swej pracy szerszy zyskać zakres, nie usłuchał tych rad życzliwych i przyjął nominacyę na zwyczajnego profesora filologii klasycznej w Szkole Głównej warszawskiej. W tym też czasie uzyskał w Halli tytuł doktora filozofii na podstawie rygorozum i rozprawy p. t. „De Sophoclis Oedipo rege.« Wkrótce potem udał się do Warszawy i rozpoczął nowy zawód, który obok sławy i zaszczytu miał mu po kilku latach stać się źródłem wielu przykrości i rozczarowań.

Kiedy bowiem 1. sierpnia r. 1869 przemieniono Szkołę Główną warszawską na „Uniwersytet cesarski“ z charakterem wyłącznie rosyjskim, usunięto z posad wielu dotychczasowych profesorów. Do rzędu tych należał Węclewski, choć urzędowe świadectwa przyznają mu zapał do badań naukowych, niezwykły dar nauczania i nieposzlakowaną czystość charakteru.

Zawiedziony w nadziejach, przy braku majątku prywatnego, z liczną rodziną, widząc się blizkim niedostatku, jął się niewdzięcznej, żmudnej pracy literackiej. Zaczął pisywać rozprawy naukowe i literackie, umieszczając je w miesięcznikach i poważniejszych dziennikach, układał i drukował słownik grecki i przygotowywał drugie wydanie łacińskiego. Wszelako dochody z tych prac, choć wymag jących wielkiego nakładu czasu i trudów, były bardzo szczupłe i nie wystarczały nawet na skromne utrzymanie rodziny. Wydawcy i drukarze wyzyskiwali go w niemożliwy sposób: dość powiedzieć, że za drugie wydanie słownika łacińskiego, o połowę zwiększone, dano mu zaledwie 150 rubli i — 50 egzemplarzy słownika, które bezpłatnie między ubogich uczniów rozdzielił. Jeżeli do tego dodamy, że wydawcy dyktowali autorowi, ile arkuszy ma liczyć słownik, że w ciągu druku zniewalali go do czynienia zmian i skróceń, ujmę przynoszących dziełu to będziemy mieli słabe wyobrażenie o smutnych przejściach Węclewskiego w latach 1869—1872.

Trudne swe ze wszech miar położenie opisuje Zygmunt w listach do brata Stanisława, którego zapiskom większą część tych szczegółów zawdzięczamy. „Więc siedzę w domu“ — pisze w liście z d. 13. czerwca 1872 — „bo ja muszę siedzieć, chcąc coś zarobić Śmiech mnie pusty bierze, gdy mówię o zarobku. Oto przed 6. tygodniami oddałem do tych pism rozprawę — żadna jeszcze nie wydrukowana. Układałem się z redaktorami, ale, póki patrzy na cię, obiecuje wszystko, za plecami o wszystkiem zapomina i nie dotrzymuje słowa. Już zacząłem nowe układać rozprawy, kiedym nareszcie po dwóch latach odebrał manuskrypt gramatyki łacińskiej ze Lwowa z krytyką obszerną.“ W dalszym ciągu listu pisze Zygmunt W. bratu swemu o tejże gramatyce i o jej przerobieniu w myśl życzenia Rady szkolnej. Pracy tej jednak nie dokonał.

Mimo ciągłych zawodów i niepowodzeń, mimo pracy wyczerpującej go umysłowo i fizycznie opierał się Węclewski mężnie ostatecznemu zwątpieniu. Religia, przywiązanie do rodziny i niezwykły hart duszy były mu silnym bodźcem do wytrwania w pracy, broniły od zniechęcenia i rozpaczy. Nadeszła wreszcie chwila wyzwolenia: nad wszelkie spodziewanie otrzymał w grudniu r. 1872 wiadomość ze Lwowa, że 27 października tegoż roku Cesarz austryacki podpisał dekret, mianujący go zwyczajnym profesorem filologii klasycznej w uniwersytecie lwowskim. Stało się to zupełnie wbrew wszelkim oczekiwaniom jego i przyjaciół mu życzliwych. Od dłuższego już bowiem czasu, przez cztery prawie lata, łudzono go nadziejami pozyskania profesury w Galicyi, najprzód w Krakowie, później we Lwowie. Przez cały ten czas odbierał najsprzeczniejsze w tej sprawie wiado-

mości, choć właściwie nikt z wpływowych osobistości w Galicyi nie wiedział, jaki sprawa obrót weźmie. Dochodziły go z różnych stron wieści, że ktoś pokątnie przeciw niemu działa, że w zamiarze szkodzenia mu nie wahano się wysłać przestrogę do Wiednia, by człowiekowi zagranicznemu i politycznie skompromitowanemu nie powierzano stanowiska, którego mógłby nadużyć na szkodę Austryi. Denuncyant. nawiasem powiedziawszy Polak, podszył się pod płaszczyk rzekomego patryotyzmu austryackiego, w istocie zaś powodowany niską zawiścią i z obawy, aby tęższy nad niego uczony nie zasiadł na należącej mu się katedrze, zamieniwszy osoby i czyny, którymi Kazimierz Węclewski, brat Zygmunta, słusznie mógł się szczycić, przedstawił je jako zbrodnie polityczne Zygmunta.

Mimo więc przeciwieństw, które zdawały się niemiłościwie znęcać nad człowiekiem niezwykłej pracy i zasługi, prawda wreszcie i sprawiedliwość zwyciężyły. Powołany do Lwowa, idąc za życzliwą radą prof. Małeckiego, Zygmunt Węclewski podążył tam już w grudniu r. 1872., i wygłosił 14. stycznia 1873 pierwszą prelekcyę z katedry wszechnicy lwowskiej. Nastąpił odtąd dla niego najszczęśliwszy okres w życiu. Mając już pewne, acz skromne dochody, starczące nie tylko na przyzwoite utrzymanie i wychowanie dzieci, lecz i na pewne wygody, wolnym będąc od rzemieślniczych prac, dla chleba tylko podejmowanych, swobodnie odtąd mógł dalszej uprawie swych studyów cały swój czas poświęcać[1]). Zapał jego do pracy podniecała szczera ochota uczącej się młodzieży akademickiej, która skazana dotąd na słuchanie pedantycznych wykładów obcych profesorów, zlubością słuchała gruntownych praktycznie ułożonych i w piękną niezwykle formę polską przybranych prelekcyi nowego profesora. W seminaryach i w życiu prywatnem umiał Węclewski z ojcowską życzliwością słuchaczów swoich zachęcić do pracy karcąc uganianie się za błyskotliwą, rzekomą uczonością, zalecając, studyum poważne, gruntowne, którego dewizą: „esse et videri.“ Sam zakosztowawszy twardego chleba nauczyciela gimnazyalnego, znał i oceniał potrzeby nasze, jak rzadko kto inny, a choć pozornie czasem zdawać się mogło, że się do stosunków tych odnosi zimno i obojętnie, to bystrzejszy obserwator odgadywał szybko, że ta zamknięta na pozór natura kryje w sobie prawdziwe zrozumienie dla pracy cichej i nierozgłośnych poświęceń. Płynęła stąd szczera, ludzka wyrozumiałość dla zmarnowanych talentów lub wykolejonych egzystencyi, trafiających się częściej może w naszym, niż w innych zawodach, wyrozumiałość godna zaiste humanisty-filologa. Na dowód prawdziwości tych słów

---

[1]) Tak więc spełniło się jedno z najgorętszych życzeń Zygmunta, które w swej łacińskiej autobiografii tak wyraża: „Nam ea vitae condicio mihi pulcherrima et hominis naturae accommodatissima esse videtur, quae litteris dedita, tranquilla et secura, nec cladibus aut malis turbata praeterit; et eum felicissimum esse arbitror, qui, quantum in eo est ingenii, cum illo in eiusmodi studio versetur, unde aliquid commodi in eum ipsum, in patriam popularesque redundare possit“.

przytoczę wyjątek z listu, pisanego do brata Stanisława 9. października r. 1877. „Liczne egzamina kandydatów na nauczycieli gimnazyalnych (czytamy tam) wiele zabrały mi czasu. Gdyby to tylko studenci po ukończeniu swych studyów akademickich składali przed komisyą ad hoc wyznaczoną egzamin dla pozyskania świadectwa, iż się kwalifikują na gimnazyalnych nauczycieli, ale nieszczęsny zwyczaj przyjmowania dla braku miejsc etatowych na tymczasowych nauczycieli t. zw suplentów nieegzaminowanych, od których rych'ej czy później, czasem po kilku latach dopiero wymaga władza szkolna dostawienia owego świadectwa, przymnaża członkom komisyi egzaminacyjnej pracy i wprawuje ich w najfatalniejsze częstokroć położenie.“ Do sprawy tej wraca często, mówiąc o niej zawsze z szczerem ubolewaniem, z chęcią gorącą zaradzenia złemu.

W związku z tem szczerem zajmowaniem się sprawami wychowania i nauczania zostaje działalność Węclewskiego w Radzie szkolnej krajowej jako delegata miasta Krakowa przez przeciąg lat trzech od r. 1874 do kwietnia r. 1877., obfita w pracę cichą a skuteczną, jak nie mniej udział w ankiecie zajmującej się reorganizacyą planu lekcyjnego w maju r. 1879 i w komisyi naukowej, istniejącej przy najwyższej naszej magistraturze szkolnej

Mnożyły się więc zaszczyty, a choć obowiązki z niemi połączone nie zawsze odpowiadały upodobaniom ś. p. Zygmunta, wypełniał je z niezwykłą sumiennością i ścisłością sobie właściwą. Tak n. p. wybrany rektorem na r. 1877/8 całą duszą oddaje się prozaicznym. ale pożytecznym sprawom ekonomicznym naszego uniwersytetu.

Zajęcia te nużące nie sprowadzały przerwy w pracy jego naukowej ani akademickiej. Przekłady tragików greckich postępowały zwolna, ale statecznie ku końcowi, w wykładach zaś codziennych znać było, jak zawsze doskonale przygotowany wstępuje na katedrę, że przedmiot, o którym mówi, zna wszechstronnie, że całą literaturę pomocniczą objął zmysłem krytycznym i w obręb badań swoich wcielił. Ilekroć wypadło mu z urzędu wystąpić publicznie, umiał słuchaczów swoich podbić nie tylko treścią swoich mów, ale wdziękiem słowa polskiego, przypominającego najświetniejsze czasy literatury naszej.

Wszelako te występy i te prace obracały się wyłącznie tylko w zakresie zajęć jego jako profesora, uczonego i wychowawcy, — o zajęciu stanowiska na szerszej arenie nie marzył nigdy Węclewski, do życia politycznego nie czuł nigdy pociągu. Gdy go więc r. 1877 przedwyborczy komitet jednogłośnie uchwalił zaprosić do kandydowania o krzesło poselskie w Radzie Państwa z miasta Lwowa, wymówił się stanowczo od tego zaszczytu. „Że Świetny Komitet“ — pisał w odpowiedź poważnym wyborcom m. Lwowa — „zwrócił uwagę na mnie i uznał mnie za godnego zasiadania w Radzie Państwa w Wiedniu i zastępowania tam spraw stolicy kraju, już to samo dla mnie nader rzadkim, ale w największej części niezasłużonym jest zaszczytem.

Wezwaniu jednak tak zaszczytnemu jako człowiek sumienny w żaden sposób zadość uczynić nie mogę i nie powinienem. Nigdy nie zajmowałem się polityką, oddany całkowicie i wyłącznie zawodowi nauczycielskiemu, przekonany jestem, że jako profesor uniwersytetu potrafię nadto z większą korzyścią pracować dla dobra kraju, którego od niedawna dopiero mam zaszczyt być obywatelem, któremu więc cichą tylko pracą za gościnne przyjęcie hołd wdzięczności składać jest moim obowiązkiem".

Cicha ta a skuteczna i w owoce obfita praca trwała jeszcze przez lat dziesięć. Zamącało ją jednak wątłe i z roku na rok psujące się zdrowie. Choroba wątroby, skutek dawnych zmartwień i przykrości, którą niegdyś zwycięzko zwalczała młodość, z nastaniem wieku podeszłego zaczęła przybierać coraz groźniejsze rozmiary. Pijał rokrocznie wodę marienbadzką, spędził kilka feryi w Zakopanem, aby górskiem powietrzem pokrzepić nadwątlono siły, czuł się jednak mimo tych wszystkich usiłowań coraz słabszym. Następujący wypadek przyspieszył katastrofę. Na dzień 14 sierpnia 1887 przypadało całkowite zaćmienie słońca, zaraz po jego wschodzie. Pragnąc widzieć tak niezwykłe zjawisko, ś. p. Zygmunt obudziwszy się wyskoczył natychmiast z łóżka, okno odemknął i wychylił głowę Nic nie zobaczył, bo dzień był dżdżysty. a niebo zasnute gęsto chmurami Powrócił tedy niebawem do łóżka, gdzie paraliżem tknięty w pół godziny potem życia dokonał. Pochowano go na cmentarzu łyczakowskim. Śmierć jego serdecznym żalem napełniła serca kolegów, uczniów i całego społeczeństwa polskiego, dla którego uszlachetnienia i podniesienia cały swój cichy, pracowity żywot poświęcił. Nad grobem przemówili: imieniem Uniwersytetu lwowskiego prof dr. Ćwikliński, imieniem uczniów autor niniejszego artykułu: mowę prof. Ćwiklińskiego podały niebawem w dosłownem brzmieniu niektóre dzienniki, jak Gazeta Lwowska, Kuryer Poznański i inne.

II.

Spuścizna literacka i naukowa Zygmunta Węclewskiego przedstawia się bardzo obficie i da się podzielić na kilka kategoryi. Są tam prace z zakresu filologii klasycznej, są prace słownikarsko-gramatyczne, przekłady poetów greckich i łacińskich, rozprawy z zakresu historyi, literatury i oświaty polskiej, są wreszcie własne próby poetyckie, w łacińskim i polskim języku, jest w końcu grecki przekład jednego trenu i niedokończony grecki przekład „Odprawy posłów greckich" Kochanowskiego. Do p i e r w s z e g o oddziału należą rozprawy:

1. De rebus Epidauriorum — rozprawa umieszczona w programie gimnazyum św. Maryi Magdaleny w Poznaniu za r. 1853/4
2. De Sophoclis Oedipo Rege — diss. inaug., Halis Sax. 1863.
3. Historya literatury greckiej Warsz. 1867.

Znakomitą zasługę zdobył sobie Węclewski pracami słownikarskiemi, mianowicie: ułożeniem słownika łacińsko-polkiego, który pojawił się, w pierwszem wydaniu w Poznaniu r. 1852, w drugiem, znacznie rozszerzonem, w Krakowie r. 1862 i słownika grecko-polskiego, wydanego w Warszawie r. 1869.

Słowników łacińsko-polskich i grecko-polskich nie wiele wykazuje literatura nasza od początku XVII wieku począwszy. Wyborny choć przeładowany „thesaurus" O. Knapskiego wystarczał przez 2 i pół wieku potrzebom uczących się i uczonych; sporządzane z niego wyciągi służyły jako podręczniki w szkołach jezuickich, pijarskich, a nawet w szkołach komisyi edukacyjnej i w gimnazyum Czackiego. Michał Jurkowski, prof. języka greckiego w gimnazyum wołyńskiem za zachętą Czackiego zabrał się do ułożenia języka grecko-polskiego i wydał tom I. do litery K, do str. 1175 i tom II. do str. 768. Wypadki z r. 1830 przerwały tę pożyteczną pracę. Tensam los spotkał przedsięwzięcie, gdy w r. 1862 za staraniem margrabi Wielopolskiego miał Zupański wydać drugą edycyę tego dzieła, uzupełnioną przez Węclewskiego i Wannowskiego; dzieło całe miało objąć 160 ark. druku. Rok 1863 stanął tym razem na przeszkodzie podjętym usiłowaniom. Szkoły okręgu naukowego wileńskiego posługiwały się przez długi czas obszernym słownikiem Bobrowskiego. Bogate cytacye z klasycznych autorów łacińskich przy każdym wyrazie razem z przekładem polskim obok, podobały się bardzo i nauczycielom i uczniom, przyczem nie zwracano uwagi na nieścisłość wyrażeń i liczne błędy rzeczowe i formalne. W r. 1831 wydał prof. Woelke słownik łacińsko-grecko-polski. Zjawiały się i specyalne słowniczki do poszczególnych autorów, ale układane niedołężnie i bez znajomości rzeczy. Wobec tych braków pojawienie się słowników Węclewskiego stanowiło prawdziwą epokę w dziejach nauczania filologii klasycznej w Polsce, zwłaszcza zaś w dzielnicy naszej, gdzie z nastaniem wykładów polskich w szkołach młodzież i nauczyciele z upragnieniem oczekiwali zjawienia się książki, napisanej przez gruntownego zawodowca z dokładnem zrozumieniem potrzeb nauczania. Niesprawiedliwością byłoby, gdybyśmy dziś, po latach 25 chcieli przy ocenianiu słowników Węclewskiego stosować miarę dzisiejszych wymagań nauki i potrzeb szkoły. Dziś, kiedy grono pracowników poważnych na polu filologii klasycznej znacznie się zwiększyło, kiedy i pedagogia i dydaktyka nasza niewątpliwe uczyniły postępy, także i słowniki chcielibyśmy inaczej mieć ułożonymi. Ale w czasach, kiedy podręczniki Węclewskiego powstały, czyniły one zadość wymaganiom nauki i szkoły. Oto co o nich pisze kompetentny sędzia współczesny, prof. Brandowski: „Węclewski korzystał sumiennie z prac nowszych które się zajmują wyjaśnieniem morfologii, semasiologii i składni łacińskiej. Jak wyłuszczenie języka, tak i opracowanie rzeczy z zakresu życia rzymskiego zaleca się gruntownością, i widać, że autor w sądzie swym za najlepszemi szedł powagami. W krytyce stosuje się Węclewski do rezultatów, które oparte na porównaniu najlepszych

rękopisów, jakie dotąd wykryć zdołano, stały się sprawiedliwie podwaliną teraźniejszych wydań autorów". „Miał to Węclewski na pierwszym względzie, że, jak każda książka szkolna, tak i słownik powinien być wzorem poprawności polszczyzny. Wiedząc, że książka dla ucznia jest powagą, podaje wiernie, trafnie i z duchem naszego języka główne znaczenie wyrazów łacińskich i greckich. Łacinę, którą Niemcy — że tak powiem — ze stanowiska metafizycznego, często w zbyt umiejętnych, a więc nieco ciemnych oddają wyrazach, wyłożył Węclewski po polsku jasno i zrozumiale, bacząc na szczebel umysłowy uczniów, dla których słownik swój przeznaczył".

O przekładach Węclewskiego więcej może mówiono, niż pisano. Ta też okoliczność jest powodem, dla którego przekłady te u ogółu nie znalazły tego uznania, na jakie w całej pełni zasługują. Jest to smutną właściwością naszą, że zbyt pochopnie ferujemy wyroki, potępiające częstokroć pracę lat wielu bez przytoczenia dowodów, bez zbadania dodatnich stron rzeczy ocenianej. Nie tu miejsce ani pora do rehabilitacyi Węclewskiego jako tłómacza: mamy jednak niepłonną nadzieję, że w przyszłości niedalekiej znajdzie się ktoś, kto zająwszy się monografią przekładów polskich z języków klasycznych, wyznaczy mu w tym dziale literatury naszej poczesne miejsce.

Do przekładów ogłoszonych drukiem należą:

1. Tragedye Eschylosa. Poznań 1873. str. 430.
2. Tragedye Sofoklesa. Poznań 1875. str. 589.
3. Tragedye Eurypidesa. Poznań 1880—2. 3 części.
4. Babryosa Ezopowe bajki. Poznań 1861.
5. Komedya Arystofanesa Eirene. 1865.

Por. także rozprawę: Choephoris ex Graeco translatis de studio, quod proximis quatuor superioribus saeculis in Graecis legendis consumpserunt Poloni et de tragoediis in linguam polonicam conversis brevissimam disputatiunculam praemisit. Progr. gimn. św. Maryi Magdaleny w Pozn. za r. szkol. 1856/7.

W rękopisach nadto pozostały bardzo udatne przekłady satyr i listów Horacego, elegii Tybulla, Terencyusza Phormio i Plauta Junak i Bliźniacy, urywki z wybornego przekładu roczników Tacyta i historyi Tucydydesa, a nawet z pieśni Schillera i Goethe'go [1]).

[1]) Próbował wreszcie sił swych Węclewski i w utworach dramatycznych polskich, bądź oryginalnych, bądź tłómaczonych. W rękopisach zostały: 1) „Trzpiot z dobrem sercem znajdzie przebaczenie". Obrazek dramat. z francuskiego. 2) „Dziwak: albo jak sobie kto pościeli tak się wyśpi". (Przysłowie dramatyczne). 3) „Iskra", fraszka dramatyczna z francuskiego.

Za jeden z najważniejszych obowiązków ciążących na profesorze i uczonym Polaku uważał Węclewski pracę około **rzeczy polskich**. Wybrany 7. lipca 1874 czynnym członkiem krakowskiej Akademii Umiejętności, należał zawsze do najgorliwszych jej pracowników: pilnie uczęszczał na jej posiedzenia, w pamiętnikach jej pożyteczne i sumienne zamieszczał prace. Do prac z zakresu historyi, literatury i oświaty w Polsce, pomieszczanych bądź w rocznikach Akademii, bądź w innych pismach literackich i naukowych należą:

1. Życie domowe Stanisława Chwalczewskiego, w spisie wykładów w Szkole Głównej w Warsz. w letn. półr. r. 1863/4. Warsz. 1864.

2. Wiadomość o życiu, pismach, wydaniach i przekładach Klemensa Janickiego. Warsz. 1869. (Odbitka z bibl. Warsz.) [1]).

3. Wiadomość o życiu i pismach Gotfryda Ernesta Grodka. Krak. 1876.

4. Kronika książąt polskich w Mon. Pol. hist. t. III. str. 432—578.

5. Adam Schroeter, poeta uwieńczony (w Przew. nauk. liter.).

6. Andrzej Schoeneus, rektor Akad. krak. (w Przew. n. i liter.).

7. O poezyach Andrzeja Krzyckiego. (Pam. Akad. Um. r. 1874).

8. Pamiętniki Jana Chryzostoma Paska z wstępem, spisem osób, miejscowości i główniejszych wypadków. Lwów 1877.

W Poznaniu, Warszawie i Lwowie chętnie widywano Węclewskiego na estradzie odczytowej: obfita treść, zacna myśl przewodnia, niezwykle czysty i piękny język zjednywały mu wszędzie szczere uznanie słuchaczów. Tą drogą powstało wiele cennych popularnych szkiców i rozpraw, pomieszczanych w warszawskich, lwowskich i krakowskich pismach peryodycznych. Zaliczyć tu wypadnie prace: o niewiastach w starożytnej Grecyi, [2]) o literaturze greckiej, o sztuce greckiej i chrześcijańskiej, o tragedyi greckiej, o Rzymiance starożytnej, o sztuce rzymskiej, o komedyi rzymskiej, biografie Wolframa i Berwińskiego i t. p.

Pomiędzy pozostałymi papierami pozostało 9 wierszyków łacińskich, wcale zgrabną łaciną pisanych; ośm pierwszych pochodzi z r. 1852 t. j. z czasów po śmierci pierwszej żony. Ożenił się był bowiem ś. p. Węclewski pierwszy raz r. 1851 z panną Sławską z Komornik pod Poznaniem, ale przeżył z nią tylko rok jeden, umarła mu w pierwszych dniach września r. 1852 wraz z córeczką dwutygodniową na

---

[1]) Tasama rozprawa wyszła pierwotnie po łacinie p. t.: Disputatio de Clementis Ianicii scriptis et editionibus nonnullisque locis emendatis carmen peregrini advenae cuiusdam in laudem Ianicii compositum. Varsaviae 1861. (Index lectionum in univ. litter. Varsaviensi per ann. 1864—65 a d. XV. mens. Octobbr. habitarum et habendarum.

[2]) Rzecz czytana na posiedz. publ. w Warszawie 4. kwietnia r. 1865 str. 42.

cholerę. Stąd w pieśniach tych nastrój smutny, pełen prawdziwej, głębokiej tęsknoty po stracie małżonki. Oto jedna z nich, najkrótsza, ale i najładniejsza:

„Semper. qualis eras, dum mihi vix eras,
Talem corde meo te foveo pio
O carissima semper mihi erit tua
Ad mortis faciem dies!

Mowy starych Rzymian, którą władał po mistrzowsku, używał Węclewski przy wielu okolicznościach, on układał adresy łacińskie, wysyłane przez senat uniwersytecki do Papieża Cesarza i Jego małżonki, na otwarcie nowego gmachu sejmowego, na jubileusz Kraszewskiego i t. d. Z wierszy jego łacińskich jeden tylko był drukowany, na uroczystość poświęcenia nowego gmachu gimnazyum św. Maryi Magdaleny r. 1858, obejmujący 20 strof safickich. Najlepszym zaś z niedrukowanych wierszy łacińskich okolicznościowych jest wiersz napisany na imieniny brata Stanisława r. 1865, w którym pociesza go po stracie żony, zachęcając, by porzuciwszy żal, dalej pracował w obranym kierunku i zabrał się do pracy nad Kochanowskim i Maryckim [1]).

Wszystkie swe prelekcye opracowywał Węclewski pisemnie z wielką pilnością: całe stosy ich po nim zostały. „Bóg daj“ — pisze o nich brat Stanisław — „aby mrówczą skrzętnością zebrane i w nich ukryte skarby wiedzy i spostrzeżeń dostały się do rąk sumiennych, któreby potrafiły z nich korzystać i nie pozwoliły im zaginąć i do pośmiertnej sławy Zygmunta się przyczyniły“.

My z naszej strony do tych serdecznych słów brata dodalibyśmy życzenie, aby przyjazne losy darzyły społeczeństwo nasze jak najczęściej

---

[1]) Stanisław Węclewski ur. w Międzyrzeczu d. 10. listopada 1820 r. Studya gimnazyalne odbywał w gimnazyum św. Maryi Magdaleny w Poznaniu, uniwersyteckie w Bonn, Berlinie i Wrocławiu. Zaskoczony wypadkami z r. 1846 i 1848, więziony był dłuższy czas w cytadeli poznańskiej. W marcu r. 1849 złożył we Wrocławiu egzamin pro facultate docendi i rozpoczął zawód nauczycielski w gimnazyum Maryi Magdaleny w Poznaniu, skąd powołano go dla wykładu języków starożytnych oraz literatury niemieckiej i francuskiej do Chełmna w Prusach Zachodnich. R. 1874 przeniesiono go w charakterze starszego profesora do Chojnic. W czynnej służbie pozostawał do r. 1886, poczem zamieszkał we Wrocławiu, gdzie zmarł d. 4. kwietnia r 1893.

Z rozpraw Stanisława, umieszczonych w programach gimnazyalnych, bądź wydawanych osobno, wymieniamy:

1. De Polonorum cultu et humanitate XVI. et ineunte XVII. saeculo exteris testibus et arbitris advocatis. Progr. gim. Chełm. r. 1858 9.
2. Über d polnische Lautsystem. Tamże r. 1852|3.
3. Simon Maritius. Ein Beitrag zur Culturg. Polens. tamże r. 1867.
4. Klonowicza Flis, t. j. spuszczanie statków Wisłą i innemi rzekami do niej przypadającemi, wydał.. Chełm. 1862. str. XVI. 116.
5. Sielanki Szymonowicza i kilku innych pism polskich wyjątki wydał... Chełmno 1861
6. „De Platonis Euthyphrone“ w Chojnicach r. (?).

mężami, którzyby równie jak Zygmunt Węclewski miłowali naukę, równie jak on usilnie i skutecznie pracowali dla sławy i pożytku literatury ojczystej!

Zygmunta Węclewskiego

Przekład Tybulla Elegii 5-tej księgi I-ej [1]).

Hardy mawiałem: rozbrat obojętnie zniosę,
A ot, zabrakło duszy mocy zachwalonej.
Miotam się jak bąk, biczem gnany po równinie,
Gdy zwinny chłopiec biegle go w koło opędza.
Pal i dręcz nieczułego, by nadal ochoty
Do chełpy nie miał; język ouzdaj zuchwały.
Nie oszczędź mnie! na sojusz tajemniczego łona
Błagam cię! na Wenerę i ust ścisłe związki!
Oto ja, gdy cię niemoc smutna z nóg zwaliła,
Jak wiesz, modłami ciebie wyrwałem z rąk śmierci.
Ja okadzałem w koło siarką cię czyszczącą,
Gdy rym czarowny stara wiedźma odspiewała.
Jam oto dbał, by straszne sny ci nie szkodziły,
Trzykroć razową mąką świętą odwracane.
Ja zakryty wełnianką, z rozpuszczoną szatą
W ciszy nocnej dziewięćkroć Trywii ślubowałem.
Wszystkom spełnił — a teraz miłości zażywa
Drugi, z moich modłów korzysta szczęśliwiec.
O! gdybyś wyzdrowiała! jak szczęśliwe życie
Roiłem w głowie głupiej! — lecz Bóg nie dopuścił.
Uprawiać będę rolę a pilnować plonu
Będzie Delia przytomna tam, gdy się wymłaca
Wśród skwaru słonecznego siew na bojewisku;
Albo zachowa w pełnych sądkach mi jagody
I moszcz biały przez szybkie nogi wytłóczony.
Nawyknie liczyć bydło, nawyknie na łonie
Drogiej pani pacholę igrać szczebiotliwe,
Ona da za winozbiór winogron, za żniwa
Kłosów, za trzody ucztę bogu wsi w ofierze.
Ona wszystkiem zarządzi, o wszystko dbać będzie
I chętnie sam nic w domu znaczyć nie chcę.
Tam przyjedzie Messala mój i sama Delia
Owoce słodkie zerwie mu z drzew wybornych

[1]) Przekład ten, dotychczas niedrukowany, wyjęliśmy za zezwoleniem Rodziny Tłómacza z pozostałych papierów.

I czcząc dzielnego męża ugości go skrzętnie,
Jemu zgotuje ucztę i sama da na stół.
Ot co roiłem sobie, a teraz nadzieje
Rozwiał Eurus i Notus po wonnej Armenii.
Często winem rozprószyć troski próbowałem,
Lecz ból w łzy wino wszystko zaraz mi zamieniał.
Często inną w objęciach miałem; lecz gdym zażyć
Już miał rozkoszy, Wenus przywiodła na pamięć
Kochankę i uciekła. Wtedy urzeczonym
Odchodząc mnie kobieta nazwie, że hańbą,
Rzecze, że sztuk urzecznych świadoma ma pani,
Wżdy słowem nie urzeka; krasą, złotym włosem.
Ramion delikatnością czaruje kochanka.
Taką była Nereja córka, Tetis, kiedy
Na okiełznanej rybie, w błękitnem odzieniu
Niegdyś do Hemońskiego płynęła Peleja.
To szkodziło mi; przyszedł do niej bogacz z trzosem,
Przybiegła na zgubę moją przebiegła rajfurka.
Niech mięso ta surowe jada i obmierzłe
Puhary pełne żółci chłonie krwawą gębą,
Niech w koło niej latają wciąż dusze, co los swój
Opłakują, a z dachu puhacz straszny huczy!
Niech z głodu wściekła trawy szuka na mogiłach
I kości, których wilcy srodzy nie dogryźli!
Niech bieży z nagiem łonem i wyje po miastach,
Z rozdrożów niech ją ściga psów zajadłych zgraja.
Tak stanie się: bóg znak dał. Miłość opiekunów
Ma i srodze Wenera karze wiarołomnych.
Więc ty rajfurki chciwej nauk jak najprędzej
Zaniechaj: złoto snadnie zawsze miłość zdepce.
Biedny zawsze ci służyć gotów, biedny pierwszy
Odwiedzi i od boku na krok nie odstąpi.
Wiernym ci towarzyszem będzie w ciżbie zbitej,
Biedny wesprze twe ramię, drogę utoruje,
Ukradkiem do ukrytych druhów cię zawiedzie,
Biedny i sam obówie ze śnieżnych nóg zdejmie.
Ha! darmo spiewam. Słowa wrót nie zmiękczą ani
Otworzą; trzeba pukać mając w garści złoto.
Lecz ty, coś w łaskach teraz, lękaj się mej doli,
Bo szczęście płoche toczy się na szybkiem kole.
Nie darmo już ktoś teraz u drzwi pilnie stoi
I często to w dal śledząc patrzy, to się kryje,
I udaje, że mija dom, a wnet znów wraca
Sam i przed drzwiami właśnie wciąż w głos pochrząkuje.
Bóg wie, co skryta miłość knuje. Póki wolno,
Używaj, jeszcze łódź twa gładkie pruje wody!

DE LIVIANI CARMINIS IN IUNONEM REGINAM MEMORIA.

Conditum esse a Livio Andronico in Iunonem reginam carmen, quod a virginibus esset cantatum, satis elucet et ex Livi historici duobus locis (XXVII, 37; XXXI, 12 extr.) et ex Festi Epit. pg. 333 (M), sed cum plerique viri docti (Bernhardy, Grundr. d. röm. Litter. 4 Bearb.; Bähr, Gesch. d. röm. Litt. 4 Aufl. I Bd § 42; Teuffel, Gesch. d. röm. Litt. 4 Aufl. § 94; Mommsen, Röm. Gesch. I Bd. 6 Aufl. S. 881) unum id genus carmen a Livio Andronico compositum esse ex his locis coniciebant, nuperrime vicit paene opinio eorum, qui eisdem locis in iudicium vocatis de duobus carminibus a Livio scriptis, altero pro victoria a. 207 a. Chr. n. reportanda, altero pro victoria eodem anno ad Metaurum flumen de Hasdrubale reportata disputant. Primus, ni fallor, in hac quaestione novam viam ingressus est Ribbeckius in celeberrimo optimaeque frugis pleno libro a 1887 edito (Geschichte der röm. Dichtung I, pg. 18 sq.) eumque secuti sunt Schwabe in quinta editione Teuffelianae litterarum Romanarum historiae (pg. 144, § 94) et Schanzius in historia litterarum Romanarum (Müllers Handb. der class. Alterthumswiss. VIII, 1 pg. 30). Iam quibus argumentis nitatur haec opinio exponam. Livium historicum libri XXVII cap. 37 scribere de carmine in Iunonem reginam ex decreto pontificum a Livio Andronico anno a. Chr. 207 ante Senense proelium composito atque a virginibus cantato et patet et convenit inter omnes, sed apud Festum de altero carmine ab eodem Livio Andronico pro victoria Senensi reportata agi videtur viris doctis, quorum nomina supra protuli. Scribit autem Festus: Cum Livius Andronicus bello poenico secundo scripsisset carmen, quod a virginibus est cantatum, quia prosperius res populi Romani geri coepta est, publice attributa est ei in Aventino aedis Minervae, in qua liceret scribis histrionibusque consistere ac dona ponere, in honorem Livi, quia is et scribebat fabulas et agebat. — Inesse huic loco mentionem carminis pro relata victoria

conditi contendunt viri docti, cum sententiam hanc: „quia prosperius res populi Romani geri coepta est" cum sententiis, quae praecedunt, coniungunt. At huic iungendarum sententiarum rationi et sententia loci et quadamtenus ipsa grammatica norma repugnare videtur; quare enuntiatum illud causale ad subsequentia refero. Nam, si tantum praemium tantusque honos Livio tributus est, gravem huius rei causam eamque hoc imprimis loco declarandam fuisse in aperto est; si autem post relatam iam victoriam vel post fortunam in prosperius mutatam Livius scripsisset carmen gratiarum actiones pro re prospere acta continens, vix meruisse est putandus, ut hanc potissimum ob causam eximio praemio donaretur. Itaque potius propterea, quod scripsit carmen, quo cantato res populi Romani prosperius geri coepta est honos ei praecipuus est tributus. Idem suadet ratio grammatica Nam si enuntiatum illud causale ad ea, quae antecedunt pertineret, vix potuit fieri, ut Festus coniunctivo modo „coepta esset" abstinuisset, cum carminis propositum sententiamque expositurus fuisset At ipsum illud in Iunonem carmen tam celebre apud Romanos fuisse videtur, ut a Festo simplici carminis nomine designari posset. Posse autem particula *quia* praemuniri viam sententiarum periodo apparet vel ex Ciceronis Laeli c. 9 § 32: „Sed quia natura mutari non potest, idcirco verae amicitiae sempiternae sunt". Conf. de divin. I 42,93.

Adde quod Livius hist. lib. XXXI cap. 12 tantum unius carminis Liviani memoriam servavit. Itaque cum non negaverim potuisse fieri, ut Livius plura carmina in deorum honorem scriberet, tamen unius solum carminis memoriam apud veteres scriptores mansisse contendo. Ceterum, si accurate rem rependas ad Livi historici narrationem, neque pro reportanda neque pro reportata victoria Livianum illud carmen scriptum fuisse sed potissimum expiandae Iunonis irae inservisse probabile est, id quod iam Bähr recte perspexit, cum illud carmen piaculare (zur Sühnung der Götter und Abwendung von Unglück) appellasset.

Leopoli. *Br. Kruczkiewicz.*

De appendice Vaticana observatiuncula.

Perlegenti mihi Excerpta illa, quae Leo Sternbach e codice Vaticano nuper (Rozprawy Wydziału filologicznego Akademii Umiejętności t. XX. 171 sqq.) edidit, edita paulo post (Wiener Studien VI 8 sqq) commentario accuratissimo illustravit, ad uberrimas ipsius editoris copias visum est aliquid addi posse. Nam quod sub N. I. 182 posuit — *Βασιλεὺς Δαρεῖος ἀκούσας* (de Alexandri virtute, ut recte ab editore W. St. 12 monitum est) *πρὸς Μέμνονα οὕτως ἔγραψεν· εἰ μὲν καθεύδεις, ἔγειρας, εἰ δ' ἠγέρθης βάδιζε, εἰ δὲ βαδίζεις, τρέχε, εἰ δὲ τρέχεις πέτου, ὡς ἡμῶν ἐν χρείᾳ ὄντων* — id iam dudum nominibus tantum propriis omissis apud Ciceronem legebatur *ad Att.* II. 23 (data mense Sext. a. 59) § 3: *Sed βοώπιδος nostrae consanguineus* (h. e. Clodius) ***non mediocres terrores iacit atque denuntiat et*** *Sampsiceramo* (h. e. Pompeio) ***negat, ceteris prae se fert et ostentat; quamobrem si me amas tantum, quantum profecto amas,*** s i d o r m i s, e x p e r g i s c e r e, s i s t a s, i n g r e d e r e, s i i n g r e d e r i s, c u r r e, s i c u r r i s, a d v o l a. Quo loco collato primum evincitur iocosam Tullii gradationem quamvis dissimulanter — quod ei ne probro vertatur a Drumanni asseclis magnopere timendum est — ex Alexandri aliquo rerum scriptore petitam esse; iam quis hic fuerit etsi pro certo affirmare non licet, quivis tamen prae ceteris de Clitarcho cogitabit. Alterum est, quod etiam rhetorica ratio flagitat, ut Ciceronis verbis medela adhibenda esse videatur; neque enim quisquam sibi persuadebit, secundum gradationis *κλιμακτῆρα*, qui in Excerpto optime se habet, a Cicerone ita pessum datum esse, ut quem modo ***expergisci*** iussisset, hunc sibi continuo ***stantem*** fingeret. Quare loco ita fere persanato acquiescerem:... ***expergiscere, si*** v i g i l a s ***ingredere*** etc.

Petropoli. *Th. Zieliński.*

Recenzye i zapiski literackie.

Gomperz, Theodor, Prof. Dr. Griechische Denker. Eine Geschichte der antiken Philosophie. Erste u. zweite Lieferung. Wien 1893—1894. 8-vo, str. 192.

Wiedeński profesor filologii klasycznej sprawił jeszcze przeszłego roku wielką niespodziankę światu uczonemu pierwszym zeszytem dzieła, mającego w sporych trzech tomach objąć całokształt dziejów filozofii starożytnej. Wydany niedawno drugi zeszyt spotęgował jeszcze bardziej żywe zajęcie się uczonych pracą, która na pierwszy plan wysunęła popularną tendencyę autora w dziedzinie, przystępnej dotąd prawie wyłącznie ludziom fachowym. Z tego powodu wyłączył autor z zakresu swojej pracy wszelkie cytaty i powoływania źródeł w oryginale. Natomiast znachodzimy częstokroć wplecione w sam tekst wcale udatne tłómaczenia ważniejszych ustępów z piśmiennych zabytków najodleglejszej nawet starożytności. Oczywiście, że i krytyka źródeł nie należy do zamiaru autora, wskutek czego czytelnik w niejednej wątpliwej kwestyi zdać się musi na łaskę i niełaskę piszącego; jednakowoż dotychczasowe prace prof. Gomperza w zakresie greckiej literatury filozoficznej dają nam niemałą rękojmię, że wszystkie jego twierdzenia opierają się na krytycznej podstawie, i że tylko wzgląd na uprzystępnienie dzieła „den weiten Kreisen der Gebildeten“ zaważył na szali w obecnym ogólnym wykładzie dawniejszych badań szczegółowych. Sam nawet prospekt, umieszczony na odwrotnej stronie okładki, poucza nas, że rozpoczęte dzieło prof. Gomperza jest owocem „seiner Lebensarbeit, aus der er hier die Summe gezogen hat“. Istotnie, uczony autor, znany także z niemieckiego przekładu Logiki J. St. Milla (3 t., 2 w. Lipsk 1884–86) pracuje już od lat dziesiątek na niwie filozoficznej krytyki pism rozlicznych myślicieli starożytnych;

w zakresie zaś rozwijającej się w naszych czasach tak potężnie archeologii, śledzi najskrzętniej każde nowe odkrycie, któreby mogło potwierdzić, sprostować lub pomnożyć dotychczasowe nasze wiadomości o świecie starożytnym. Wszystkie prace autora przekonują z jednej strony o rozległości, głębokości i subtelności jego poszukiwań, z drugiej o bystrości i stanowczości jego sądu, wypowiadanego zawsze jasno i dobitnie. Niedawna rozprawa o Bonitzu zyskała na rozgłosie nawet w szerszych kołach, bo świetny styl autora i porywający czytelnika niekiedy sposób pisania różni się wielce od tej, może i naturalnej, oschłości wykładu, która nieraz najgłębsze prace filologiczne przyprawia o większą poczytność Przygotowane na 42 zjazd filologów i pedagogów w Wiedniu krytyczne wydawnictwo, dokonane wspólnie z innymi uczonymi, p. t. Aus der Hekale des Kallimachos (wyd. ze zbioru papyrusów arcyksięcia Rainera. Wiedeń 1893) zamyka chlubnie liczny szereg dawniejszych badań autora, dotyczących Heraklita, Teofrasta, Sofistów, Stoików, Epikura, Filodema, Platona, Arystotelesa i t. d.

Zważywszy nadto, że głębsze studya jednych filozofów greckich — choćby tylko pod względem językowym — wprowadzają nas najczęściej w krytyczną rozwagę i drugich, o których dowiadujemy się wyłącznie ze wzmianek, poczynionych o ich pismach przez tamtych, łatwo stąd pojąć, dlaczego w umyśle tak skrzętnego badacza musiała ostatecznie zrodzić się myśl napisania niniejszego dzieła. Zbierane i rozpatrywane przez tyle lat materyały, nad którymi także i inni uczeni za dni naszych z niemałem pracują powodzeniem, są aż nadto widocznem tłem umiejętnem tej pracy, w której autor przedstawia nam potoczystym językiem stopniowy rozwój i postęp tej starożytnej umysłowości, z której ostatecznie wyłoniła się ściślejsza umiejętność i niezawisła filozofia ze wszystkiemi swemi zagadnieniami.

Prof. Gomperz zapewne zdaje sobie dokładnie sprawę z tego faktu, że już w samej Grecyi przybierała filozofia rozmaite znaczenia; nie stara się bowiem za przykładem innych historyków ani z góry sformułować jej pojęcia, ani też uwydatnić jej stosunku do innych płodów ducha ludzkiego. Z pierwszego tomu, który ma objąć cały przeciąg czasu t. z. oświecenia greckiego z Demokrytem, Sokratesem i niektórymi Sofistami na czele, czytać już dziś możemy całkiem skończoną „pierwszą księgę' pod napisem: „Początki". Dość obszerny „wstęp" (1—35), napisany istotnie całkiem przystępnie dla każdego, kto tylko do naukowej lektury w ogóle jest zdolny, traktuje w sposób nadzwyczaj zwięzły o religijno-mitologicznym pierwiastku ludzkiego umysłu. Autor wstępuje tu w ślady wielu najnowszych myślicieli, którzy ze stanowiska historyi i kultury starają się dowieść, że element ów rozbudził się nasamprzód u wszystkich wogóle narodów i był naturalnym poprzednikiem pierwszych pobłysków późniejszej myśli badawczej. Że taki postęp przedstawiają już »starojońscy filozofowie natury", skąpe nasze w tej mierze wiadomości zestawia autor jędrnie i bardzo jasno „w rozdziale pierwszym" (str. 35—65). Rozdział drugi (str. 65—81)

zajmuje się „orfickiemi naukami o utworzeniu świata“, które także zwiastowały dopiero zawiązki właściwej myśli filozoficznej. Czy nie było stosowniej, wcielić całą treść tego rozdziału do wstępu, z którym zostaje w rzeczowym związku — nie naszą rzeczą o tem rozstrzygać. Jednakowoż biograficzny więcej sposób wykładu, uwydatniony w głównym tytule dzieła, pociąga za sobą ten niezbyt korzystny dla czytelnika skutek, że, podobnie jak po pierwszym rozdziale, wypada autorowi nieraz „umzukehren und vielleicht schon allzulange Versäumtes nachzuholen“ (str. 65). W trzecim rozdziale omawia autor „Pitagorasa i jego uczniów“ (str. 81—91), w czwartym „dalszy rozwój nauk pitagorejskich“, a w piątym wreszcie „orficko-pitagorejską wiarę w duszę“ (str. 100—125).

Największą zaletą dzieła prof. Gomperza jest na wskroś krytyczne przedstawienie rzeczy, i stosowana ciągle porównawcza metoda, dążąca do rozpoznania nauki jednego myśliciela w stosunku z drugim i rozważenia wartości jednego kierunku badań wobec drugiego. Wskutek takiej krytycznej dążności nie ogranicza się autor do samej filozofii w ściślejszem znaczeniu, i do czysto przedmiotowego wykładu pomysłów i poglądów poszczególnych myślicieli, lecz chodzi mu także o uwydatnienie wszelkich czynników z historyi, mitologii, religii, poezyi i nauk specyalnych. Bez tych momentów niepodobna istotnie zrozumieć właściwych przyczyn ani skutków spekulacyi filozoficznej, zostającej zawsze w najściślejszym związku z całą umysłowością danego czasu lub dziejowego okresu. Nie dziw więc, że wykład autora, natchniony często poetyczną nawet fantazyą i zdradzający prawdziwą sztukę kombinacyi w samodzielnem odtwarzaniu całych teoryi ze szczupłych zabytków piśmiennych — budzić może żywy interes i u takich czytelników, którzy samej filozofii nie mają na oku. Jeżeli wszakże prof. Gomperz wyraża często swój podziw nad tem, że wiele idei starożytnych z zakresu racyonalnego przyrodoznawstwa było twórczą anticypacyą dzisiejszych teoryi, stwierdzonych rachunkiem i eksperymentem, to tego rodzaju refleksye, świadczące o szerokim autora widnokręgu wiedzy ogólnej, jaką niekażdy filolog poszczycić się może, przyczyniają się wprawdzie bardzo do poczytności dzieła, wlewając wiele życia w suchy z natury swej przedmiot, grzeszą jednakże co najmniej przesadą. Jak bowiem trudno nam już dziś przenieść się we właściwy stan wyobrażeń starożytnych, taksamo łatwo nam w ogólne ich wyrażenia językowe wsunąć takie pojęcia specyalne, o których owym mędrcom nawet się nie śniło. Chociaż tedy zawiązki n. p. atomistycznej teoryi u starożytnych nie ulegają wcale wątpliwości, to przecież dzisiejsze poglądy o stałości materyi, ewolucyi, descendencyi i t. d. — nie mówiąc już nic o dotykanych przez autora także socyologicznych prawach — wymagałyby jeszcze dosadniejszych dowodów na analogiczne ich objawy w starożytności, aniżeli te, którymi po dziś dzień rozrządzać możemy. Większa ostrożność i przezorność w tej mierze podniosłyby niezawodnie ściśle umiejętną wartość tak zresztą cennej publikacyi.

Nie możemy tu zdawać sprawy ze szczegółowej charakterystyki dawnych mędrców, nakreślonej niekiedy iście mistrzowskiem piórem. Odnosi się to szczególniej do postaci i nauki Hezyoda, Anaximandra i Heraklita, któremu już dawniej poświęcił autor osobną rozprawę, obecnie po części tylko przedrukowaną: „Zu Heraklits Lehre und den Überresten seines Werkes« (Sitzungsberichte d. phil.-hist. Cl. d. k. Akad. d. W. 113 Bd. Wien 1886, p. 997—1025). Nas głównie obchodzić może jeszcze ogólne stanowisko, zajęte przez prof. Gomperza w kwestyi pierwotnego pochodzenia filozofii greckiej: czy filozofia grecka jest samodzielnym wytworem ducha helleńskiego, czy też powstała pod wpływem wcześniejszej od niej umysłowości wschodniej. Dawniejsze kontrowersye w tej kwestyi, zrodzonej pracami Gladischa i Rötha, przycichły ostatnimi czasami, odkąd mianowicie zgodzono się na charakterystyczne znamiona racyonalnej umiejętności, i odkąd stwierdzono, że taka umiejętność, wyzwolona od wszelkich innych czynników i wpływów umysłowych, jest istotnie samoistnym produktem i dorobkiem kultury greckiej. Chociaż bowiem wschodnim narodom starożytnym niebrak było istotnie wielu poszczególnych wiadomości i ogólnych poglądów na wszechświat, to przecież płynęły one tylko z praktycznych potrzeb lub mitycznej fantazyi. Skrępowany zewsząd duch oryentalny, którego właściwością było pewne niewolnictwo wobec potrzeb codziennego życia i wyobrażeń religijnych, nie mógł zdobyć się ani na intelektualny ani na moralny indywidualizm. Ponieważ wszakże tylko indywidualna działalność może dać impuls do skutecznego i samoistnego rozwoju pierwiastków wiedzy, dlatego odsądzono te niewątpliwe zawiązki poznawań od takiej umiejętnej wartości, jaka cechuje pomysły późniejszych filozofów greckich. W ten sposób poczęło ustalać się mniemanie, że „jak Atena z głowy Jowisza, tak filozofia wyszła z świadomości greckiej gotową, pełną światła i blasku“ (ks. Prof. Pawlicki, Hist. fil. greckiej, T. I. Kraków 1890, str. 45).

Tymczasem najnowszy postęp naszej znajomości wschodu wykazuje już w Indyach ściślejsze badania logiczne a w Chinach niemniej umiejętne — lubo może późniejsze od greckich — poszukiwania etyczne. Badania archeologiczne wogóle i nowa całkiem nauka pod nazwą egiptologii rzuciły też wiele nowego światła na kwestyonowaną dotąd zależność myśli greckiej od wpływów oryentalnych. I jest to prawdziwą chlubą naszej literatury, że prof. Straszewski, zrywając z dotychczasową tradycyą zupełnego ignorowania filozofii wschodniej, obdarzył nas świeżo pięknem dziełem: „Dzieje filozofii na wschodzie“ (Kraków 1894, które jest pierwszym tomem „Dziejów filozofii w zarysie“; a choć dopiero w tomie drugim, mającym objąć filozofię grecką, spodziewamy się bliższego rozpatrzenia historycznego stosunku poglądów oryentalnych do spekulacyi greckiej, mimo to już tom niniejszy stawia naszego autora w rzędzie tych pracowników którzy najnowsze zdobycze archeologii usiłują spożytkować do rozświecenia rozwoju myśli filozoficznej.

Tymsamym duchem przejęty jest i prof. Gomperz; szkoda tylko, że przemawiając za widocznym wpływem umysłowości wschodniej na grecką, nie odróżnił wyraźnie samej filozofii od innych objawów umysłowych. Najświeższe odkrycia archeologiczne wpływają najbardziej na stanowczy sąd autora co do pochodzenia początków filozofii greckiej, a „die Funde der jüngsten Zeit" (p. 69; cf. 79) rozstrzygają zawsze wątpliwe kwestye. Ferekydesa n. p., pomijanego zazwyczaj przez historyków filozofii, pojmuje autor bardzo głęboko i dochodzi wprost do wniosku, że ów myśliciel z szóstego wieku przed Chr. był „einer der ältesten Vertreter des halb kritischen, halb gläubigen Eklekticismus, der uns als vorbildlich gelten kann für gar viele Denker anderer Zeiten und Völker" (p. 74). Nie inaczej przedstawia sobie autor oryginalność innych doktryn orfickich o utworzeniu świata z pierwiastków. Przedewszystkiem znany mit orfików o „jaju świata" miał się utrzymywać w tymsamym kształcie w podaniach Persów, Indów i Fenicyan, znać go miano także w Egipcie i Babilonie. Za ognisko zaś, z którego te obce tradycye działać mogły najsilniej na powstanie orfickich kosmogonii, poczytuje autor »krainę między Eufratem a Tygrysem, zostającą pod panowaniem Babilonu«.

Że takie pojmowanie zawiązków filozofii greckiej napotka jeszcze dziś na opór w świecie uczonym, tego nie tai przed sobą autor. Owszem spodziewa się nie tylko zarzutów, ale i szyderstwa ze strony tych badaczy starożytności, którzy to uważają „als eine Entwürdigung der Hellenen, wenn man sie bei den älteren Kulturnationen in die Schule gehen und von ihnen Keime ihres Wissens und Glaubens borgen lässt" (p. 77—78). Kto jednak bez żadnych uprzedzeń rzecz sądzi, ten zdaniem autora znajdzie w Indyach i Babilonie obfite źródło mitologicznych, religijnych i naukowych wyobrażeń greckich. zwłaszcza, że o fizyczne pośrednictwo nie było trudno. Sam prof. Gomperz nagromadził przed kilku laty sporo dowodów na możliwość przeniesienia religijnych wyobrażeń z Mezopotamii do Egiptu. Obecnie jednak wyznaje otwarcie, że wszystkie wydobyte przez niego na jaw świadectwa ożywionej wymiany myśli między tymi krajami mogą pójść śmiało do kosza, „da sie durch unerhörte Funde der jüngsten Zeit überholt und überboten worden sind". Odkryte mianowicie w el-Amarnie archiwum dostarczyło nam całej dyplomatycznej korespondencyi pomiędzy wspomnianemi państwami, ułożonej pismem klinowem w epoce drugiego tysiąclecia. Stąd, jak niemniej i z świeżych odkryć Lachischa w Palestynie, można wysnuć wniosek, że pismem i językiem babilońskim porozumiewano się nie tylko w szerokich i dalekich krajach azyatyckich, ale że znali je i uczeni egipscy. Taką drogą wyszła tedy na jaw niepodobna dawniej do prawdy okoliczność że religijna tradycya babilońska rozbudzała w Egipcie dosyć interesu do tego, ażeby „altersgraue Aufzeichnungen dieser religiösen Überlieferungen den Backstein-Büchereien mesopotamischer Heiligthümer zu entlehnen" (p. 79).

Na podstawie podobnych rozumowań i domysłów odnosi autor i teogonie orfickie do panteistycznego pojmowania najwyższego boga

na wschodzie; donioślejsze wszakże znaczenie od tych dziecięcych prób tłómaczenia początku świata miała psychologia Orfików. Nauka ich o duszy łączy się najściślej z powstałem wtedy nowem zapatrywaniem na życie ludzkie, sprowadza rozbrat ze starohelleńską istotą człowieka, zamąca harmonię greckiego optymizmu, opiewaną w poezyi Homerowej i w pieśniach Hezyoda, i zwiastuje nieunikniony a rychły już może jej zanik (str. 80—81). I w tej właśnie mierze krzyżują się tory orfickiego ruchu umysłowego z innym pierwiastkiem, który życiem greckiem wstrząsnął jeszcze silniej — z pitagoreizmem. Znanych skądinąd momentów z nauki Pitagorasa i jego uczniów, których szczególniej po mistrzowsku scharakteryzował autor, nie mamy powodu tutaj dotykać. Ciekawszą jest rzeczą, że prof. Gomperz nie wyklucza prawdobodobieństwa, że i żądny wiedzy Pitagoras mógł w swoich podróżach zawadzić o Babilon. Żeby jednak gorący adept nauk matematycznych nie zwiedził kolebki ich, Egiptu, tego nie przypuści ten, kto nadto wie, ile to ceremonii i ćwiczeń kapłanów egipskich można było rozeznać w bractwie pitagorejskiem. Natomiast występuje prof. Gomperz stanowczo przeciwko wiarogodności twierdzenia Herodota, jakoby egipskiego pochodzenia była i wiara w wędrówkę dusz, stanowiącą główną część religii Pitagorejczyków. Chociaż bowiem metempsychoza z naturalnych pobudek psychologicznych (zob str. 100—102) u niejednego narodu wyrobić się mogła, to przecież specyalnie greckie wierzenie w wędrówkę dusz nie przystaje wcale do tych egipskich jej właściwości, o których t z. Księga umarłych może nas dzisiaj pouczyć. Możnaby raczej mówić o uderzającem podobieństwie tej pitagorejskiej wiary z indyjską metempsychozą (str. 103); wprawdzie nie należy w takim razie przypuszczać, że Pitagoras przyjął ją wprost od kapłanów indyjskich lub że działał pośrednio pod wpływem niemowlęcego wtedy jeszcze budyzmu, ale ponieważ ta indyjska wiara istniała jeszcze przed Buddhą, domyśla się prof. Gomperz między Indyą a Grecyą pośrednictwa perskiego.

Nie potrzebujemy tutaj może dodawać, że przedstawiając teorye pitagorejskie, uwydatnił autor oprócz momentów religijnych i mistycznych także wymownie te główne poglądy filozoficzne i pomysły z nauk ścisłych które się składają na dziejowe znaczenie pitagoreizmu. W Alkmeonie z Krotony, który się odznaczył na polu anatomii i filozofii a zarazem pierwszy uświadomił sobie nieprzełamane wiedzy ludzkiej granice, upatruje prof. Gomperz wybitne przejście do nowego już okresu badań filozoficznych. Mija już czas, kiedy na każde pytanie co do zagadki świata i życia była zaraz gotowa odpowiedź; do dawnych zagadnień dołącza budzący się duch wątpienia i krytyki — nowe zagadnienia.

Zakończywszy tak „początki“ greckiej umiejętności, wprowadza nas autor do księgi drugiej, zatytułowanej: »Od metafizyki do umiejętności pozytywnej“. Lubo znajdujemy tu już w osobnych rozdziałach charakterystykę Xenofanesa, Parmenidesa i jego uczniów (Melissos i Zenon), Anaxagorasa i niedokończone jeszcze przedstawienie nauki Empedoklesa, wszelako ze względu na znaną doniosłość szkoły eleackie

w historycznym rozwoju spekulacyi greckiej wolimy się ze sprawozdaniem wstrzymać aż do zaokrąglenia całości. W następnym nadto zeszycie spodziewamy się już spotkać z wybitniejszymi rysami własnego stanowiska autora, który w krytycznym przedstawieniu przedmiotu nie może nie mieć systematycznej podstawy. Dotychczas zaś możemy go tylko posądzać o zbyt może empirystyczne skłonności.

Lwów *A. Skórski.*

Kühner, Raphael. Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache. Erster Theil. Elementar-und Formenlehre Dritte Auflage in zwei Bänden in neuer Bearbeitung besorgt von dr. Friedrich Blass. I. Band 1890, II. Band 1892. Hannover. Hahnsche Buchhandlung.

Mamy przed sobą 3. wydanie pierwszej części gramatyki greckiej Kühnera, dzieła filologom dobrze znanego jako bogate repertoryum danych faktów języka greckiego i jego dyalektów, a stąd jako niezbędny podręcznik przy każdej pracy w tym kierunku. Od drugiego wydania I. części minęło lat 20 przeszło, a w tym czasie nie tylko przybyło mnóstwo nowych faktów z zakresu dyalektologii greckiej (głównie za pośrednictwem inskrypcyi), ale i sama metoda umiejętności językowej uległa zupełnemu przeobrażeniu dzięki pracom nowej szkoły gramatycznej; rezultaty zestawione mamy w gramatyce porównawczej Brugmanna (Grundriss der vergleichenden Grammatik od r. 1886—92). Otóż zaznaczyć musimy odrazu, że nowy wydawca starał się zadośćuczynić tylko pierwszej części swego zadania (uważa on ją za główną), t. j. zużytkować ile możności cały zasób faktów, zgromadzonych przez mrówczą skrzętność filologów w ostatniem dwudziestoleciu. W tym kierunku też leży główna i to wielka zasługa prof. Blassa Dzięki jego pracy dzieło Kühnera w odświeżonej szacie nadal będzie spełniało pożyteczne zadanie informacyjne odnośnie do faktów językowych starej greczyzny. Natomiast pod względem teoretycznym, pod względem ugrupowania i tłomaczenia zjawisk językowych, nowe wydanie sprawia przykry zawód czytelnikowi i bodaj czy nie stoi niżej od poprzedniego. Jakkolwiek bowiem i Kühner z trudnością tylko oryentował się w dziedzinie gramatyki porównawczej, to jednakowoż, instyktownie niejako czując doniosłość tej nowej nauki dla każdej gramatyki specyalnej, z wielką gorliwością starał się przyswoić swojemu dziełu rezultaty tam uzyskane — starał się, choć z miernym skutkiem, jak powszechnie wiadomo. Otóż właśnie tej dobrej woli korzystania z rezultatów sąsiedniej nauki brak u nowego wydawcy. W przedmowie do I. tomu pierwszej części prof. Blass wystąpił „ze zbrojnym protestem“[1]) przeciw uroszczeniom gramatyki porównawczej, oświadczając stanowczo, że autor specyalnej gramatyki, zostawia-

[1]) Trafnie tak określił przedmowę Blassa Streitberg w czasop. Jndogerm Forschungen, tom I., Anzeiger., 2. zeszyt, str. 106.

jąc lingwistom zawodowym hipotezy i objaśnienia, jeżeli tylko dokładnie zestawił fakta odnośne danego przedmiotu („Thatsachen", a wyraz ten powtarza się tam ostentacyjnie co kilka wierszy niemal), spełnił już temsamem zadanie swoje. Gdyby się był tylko trzymał tej zasady! Mielibyśmy w tym wypadku wprawdzie tylko suchy zbiór materyału językowego w rodzaju gramatyki łacińskiej Neuego, ale zbiór cenny i pożyteczny dla każdego pracownika. Jednakowoż prof. B. ma odrębny pogląd na tę kwestyę. Nie wyłącza on wcale ze swego opracowania hipotez i objaśnień poszczególnych faktów, przytacza nawet ciągle odpowiednie formy staroindyjskie, germańskie, nawet litewskie, jako też dość dokładną bibliografię lingwistyczną do najnowszych czasów, — sprzeciwia się jedynie wywodzeniu właściwości gramatycznych z języka pierwotnego, praindoeuropejskiego, uważając takowy za wytwór fantazyi lingwistów, o który troszczyć się nie powinna ścisła umiejętność. Zgodnie z tą zasadą B. unika starannie w całem dziele nawet wyrazu „prajęzyk", „język indoeuropejski" (Ursprache, urindogermanisch), a objaśniając jaki fakt głosowni czy fleksyi greckiej, odwołuje się zazwyczaj tylko do sanskrytu, tak jak gdyby język ten był źródłem czy rodzicem greckiego. Szkoda tylko, że stawiając tę zasadę nie spostrzegł, do jakich oczywistych niekonsekwencyi to prowadzi. Jakiem prawem bowiem B. zestawia wyrazy i formy greckie z sanskryckiemi i t. d., jeżeli uważa język praindoeuropejski za mrzonkę? Wszakżeż pokrewieństwo tych języków, (na które autor się zgadza), nie oznacza nic innego, jak tylko pochodzenie ich od wspólnego źródła; jeżeli zaś to źródło nie jest nam historycznie przekazane, lecz tylko drogą kombinacyi odtworzone, to nie zmniejsza to wcale jego rzeczywistości, tak jak nie ujmuje nic rezultatom n. p. analizy spektralnej okoliczność, że z badaczów żaden nie był i nie będzie na gwiazdach.

Skutki tego błędnego pojmowania metody gramatyki porównawczej widoczne u B. wszędzie, gdzie tylko z jej pomocą usiłuje wytłómaczyć dane języka greckiego fakta. Tak n. p. na str. trzeciej I. tomu powiada, że sanskryckie ă rozszczepiło się w greckiem na α, ε, ο, podobnież sanskr. ā na greckie α, η, ω i t. d., z tego zdawałoby się, że samogłoski greckie w jakikolwiek sposób powstały ze sanskryckich. Chcemy wierzyć, że autor tego błędnego mniemania nie podziela, ale nienaukowa definicya była wynikiem błędnej zasady, którą sobie wymyślił, t. j. aby nie posługiwać się wyrazem „prajęzyk indoeuropejski" (nieco poprawniej tosamo określono na str. 68, § 9, I, gdzie się już mówi tylko o odpowiedniości między samogłoskami greckiemi i sanskryckiemi) Zresztą całe to rozprawianie o rozszczepieniu się samogłosek (prajęzyka) jest bezprzedmiotowe wobec tego, że już dawno wykazano (Collitz-Brugmann) starszeństwo wokalizmu greckiego (wogóle europejskiego) w porównaniu z indyjskim. Tutaj jeszcze dodamy, że błędnie określono tamże brzmienie staroindyjskich podniebiennych przydechowych (palatales aspiratae) jako: t'sch, d'sch (raczej: tsch', dsch', t. j w grafice umiejętnej: ch, džh), taksamo

podniebienne ç (= naszemu: ś) nie jest „ein gelindes aspiriertes s“, tylko „ein spirantisches (palatales) ś“; do dziś dnia widocznie niektórym filologom nie znana jeszcze różnica między „spirans“ i „aspirata“, co już przed dziesiątkami lat wytykali im lingwiści. Wogóle w całej głosowni pełno rażących błędów w terminologii i podziale dźwięków, znowu wskutek uporczywego ignorowania badań fonetycznych, o których przecież tak łatwo dziś poinformować się w podręczniku Sieversa. Taksamo mówi się jeszcze na str. 162 i nast., § 36, niepotrzebnie o stopniowaniu samogłosek („Steigerung der Vocale“), a równocześnie o słabej i mocnej formie pierwiastku; czytelnik nieobeznany z rzeczą będzie zupełnie bezradny wobec tego chaosu starych i nowych teoryi, które mechanicznie obok siebie umieszczono. W nauce o spółgłoskach gardłowych, str. 91 nast i 142 nast. (wymiana spółgłosek w dyalektach) ani śladu nie widać wpływu epokowych prac Ascoli'ego (nawet z jego nazwiskiem nie spotykam się nigdzie w I. t.), stąd naturalnie chaos w całym wykładzie. Tu i owdzie wprawdzie wywnioskowano podług Jana Schmidta z greckiego *τ* przed następującą samogłoską jasną: *τίς, τέσσαρες* i z *π* przed nast. sam. ciemną: *ἕπομαι, ἔπος*, — o dawniejszym jakimś dźwięku (velaris), ale dla konsekwencyi (!) nie nazwano rzeczy po imieniu Aby już skończyć z tym rejestrem usterek i błędów, nadmienię jeszcze, że i rozdział o akcencie greckim, str. 317—351 mógłby był o wiele lepiej wypaść, gdyby się zasadniczo nie było ignorowało nowszych badań nad akcentem języków indoeuropejskich. Ile na tem byłaby zyskała jasność wykładu głosowni i fleksyi, łatwo przekonać się można, porównując odpowiednie partye u Gustawa Meyera lub w zarysie gramatyki por. Brugmanna.

Z większą przyjemnością podniesiemy dodatnią stronę nowego opracowania, przedewszystkiem niektóre odkrycia, modyfikujące wiadomości nasze o starej greczyźnie. Z rozdziału o wymowie głosek (są to wyniki samodzielnych badań Blassa) podnieść należy, że ζ w epoce attyckiej brzmiała jak *zd*, nie jak nasze *dz*, a więc *ζυγόν* = „zdygon“, jakkolwiek z grupy *zd* wnosić można o starszej (pragreckiej?) grupie *dz*, tak jak n. p. w starosławiańskiem m e ž d a w porównaniu z małoruskiem (gwarowem) m e d ž a, lub z równoległem polskiem m i e d z a, upatrywać należy późniejsze ugrupowanie, podług wzoru: di=dž=žd, tak samo di=dz=zd. Dowody na brzmienie ζ greckiego jak *zd* podane na st. 57. 58, por. także str. 103, § 21; zauważyć jednak musimy, że za brzmieniem *dz* jeszcze pewne okoliczności przemawiać się zdają. Z zakresu fleksyi wymienimy ciekawy szczegół, mianowicie, że dotychczas w gramatykach podawany paradygmat plusquamperfecti act. jest niedokładny, zwłaszcza w liczbie podwójnej i mnogiej; brzmiał on w dyalekcie attyckim (nawet i w późniejszym, t. j. u mowców i w nowej komedyi): *ἐβεβουλεύκετον, ἐβεβουλευκέτην, ἐβεβουλεύκεμεν, ἐβεβουλεύκετε*, por. tom II. str. 113, § 230 i przedmowę do tomu I. na str. XII. Formy z dwugłoską — *ει* — przed końcówką osobową należą dopiero do dyalektu „*κοινή*“; w liczbie pojedynczej: 1 osoba *ἐβεβουλεύκη* (— *η* = hom. *εα*), 2 os. *ἐβεβουλεύκης*, ale 3 os. *ἐβεβουλεύκει*, natomiast 1 i 2 os. l. p. *ἐβεβουλεύκειν, ἐβεβουλεύκεις*,

były już używane w późniejszym attyckim (nie zaś w starszym). Sądźimy jednak, że z tej okoliczności t. j. żeśmy dotychczas nie wiedzieli elementarnego szczegółu gramatyki attyckiej, zarzutu przeciw lingwistom nie ukuje żaden nieuprzedzony, jak to czyni autor l. c.; pocisk wymierzyć należało w inną stronę. Taksamo nie obala to wcale, jak mniema B., teoryi Brugmanna o pochodzeniu plusquamperfectum greckiego, jakkolwiek opartej na niedokładnej tradycyi; zresztą porównanie plusquamperfectum ᾔδεα z aorystem sanskryckim o zgłosce osnownej — is — (tak zwany „ — is — Aorist"): á-vēd-iš-am (od pierwiastku praindoeuropejskiego veid-vid) i z plusquamperfectum łacińskiem: vīd-ĕr-am Brugmann opiera głównie na formie 1 osoby l. p. ᾔδεα = att. ᾔδη, którą przecież tradycya dokładnie zachowała.

Na zakończenie kilka słów ogólniejszego znaczenia. Niewątpliwie gramatyka umiejętna jest nauką nową mimo ośmdziesięciu prawie lat swego istnienia. Dowodem tej jej młodości (stanowiącej jej urok zarazem) jest między innemi, że dotychczas nie określono jeszcze ściśle granic jej od innych pokrewnych gałęzi filologicznych, przedewszystkiem leksykografii (w teoryi może, nie w praktyce). Co ma wchodzić w zakres dzieła, obejmującego całokształt gramatyki pewnego języka (mam tu głównie na myśli takie dzieło, inna sprawa z monografią, wyczerpującą pewną kwestyą daną), a co należy do słownika? Czy n. p. spis alfabetyczny słów nieregularnych (i to nie wszystkich, a więc tylko z punktu widzenia praktyki codziennej dokonany, por. dodatek do tomu II. od str. 343 – 577) należy do gramatyki, czy nie raczej miejsce dla niego — w słowniku wyczerpującym, naukowym? Albo n. p. ów wykaz form futuri medii od praes. act; por. II. str. 244, i to również niezupełny; choć w tym razie sprawa o wiele więcej obchodzi gramatyka[1]), dlaczego, — mógł Kühner nie wiedzieć, ale Blassowi nie wiedzieć o tem, nie uchodzi po pracach odnośnych Delbrücka, por. Syntaktische Forschungen, tom IV, str. 74. Albo owe (przepraszamy za wyrażenie) banalne określenia, co to jest substantivum, verbum[2]), i t. p. rupiecie, pozostałe w spadku po starej gramatyce szkolnej! Również można było śmiało wykreślić całe stronnice wstępu do I. tomu, w których rozprawia się szeroko o topografii i malowniczych krajobrazach Grecyi, i będącej w jakimś związku z tem dźwięczności (czy też miłodźwięku, jak ongi mawiali nasi klasycy)

[1]) Naturalnie, że to raczej do składni należy, a nie do fleksyi.

[2]) Tom II., str. 1.: „Das Verbum bezeichnet eine Thätigkeit, die von einem Gegenstande ausgesagt wird als: die Rose blüht, der Knabe schreibt" (sic! w dziele naukowem). Zacnemu Kühnerowi zdawało się, że eine ausführliche Grammatik" to — gramatyka szkolna, tylko obszerniejsza, z większą liczbą reguł i przykładów, zresztą mogą tam zmieścić się i definicye części mowy, kalendarz, miary i wagi rzymskie i t d., por jego „Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache". Jest to owo nierzadkie zjawisko (i dziś jeszcze) wielkiej pracowitości i erudycyi bez jakiegokolwiek śladu metody naukowej.

dyalektu jońskiego, a szorstkości doryckiego i t. d.; wszystkie tego rodzaju fejletonowe ogólniki raz na zawsze już zniknąć powinny z dzieł gramatycznych. Powtarzamy jeszcze raz, że to wszystko uchodziło Kühnerowi, który przy najlepszych chęciach nie potrafił się otrząść z nawyknień gramatyki tradycyjnej, ale razi mocno w dziele wydanem w r. 1890—92 po takich pracach Miklosicha, Brugmanna, Gustawa Meyera i innych, a razi tem więcej, że obecny wydawca wcale nie jest ślepy na wielkie zdobycze naukowe nowego językoznawstwa, a czasem nawet z uwielbieniem o tem mówi; por. przedm. str. XI i XII [1]) Dzieje się to wszystko, jakby dla nowego stwierdzenia starej maksymy: „Video meliora proboque, deteriora sequor".

Brody. *G. Blatt.*

Georges, K. E. Lexikon der lateinischen Wortformen. Leipzig. Hahnsche Verlagsbuchhandlung. 1890 Lex 8⁰ 758 kolumn i strony niepaginowane.

Praca Nestora leksykografów niemieckich nie potrzebuje polecenia. Każdy filolog musi znać Georgesa „Ausführli ches lat. — deutsches Handwörterbuch[2])", którego 7 wydanie pojawiło się w Lipsku (1879—1880), a o którym Heerdegen (w Iw. Müllera Handbuch der cl. Alt. Wiss II² str 617) tak się wyraża: „... muss in seiner Art als ein Lebenswerk bezeichnet werden, in welchem an Reichhaltigkeit, Hand lichkeit und Genauigkeit alles geleistet ist, was von der Kraft eines Einzelnen überhaupt geleistet werden kann". Te słowa dadzą się zastosować i do najnowszego „Słownika", którego tytuł podaliśmy w nagłówku. Zamiar wydania słownika form wyrazów łacińskich powziął Georges w czasie opracowania 7. edycyi wymienionego wyżej słownika łacińsko-niemieckiego Trudności, z jakiemi musiał walczyć, zanim plan swój urzeczywistnił, omawia autor w przedmowie.

Układ słownika, jest taki, że po wyrazie łacińskim, umieszczonym jako lemma wymienione są wszelkie jego formy niezwykłe lub mniej prawidłowe, a po każdej tego rodzaju formie podane miejsca autorów łacińskich, w których takowa się znachodzi. Przytaczam dla przykładu dwa krótkie artykuliki: „abactor; Nbf. (forma poboczna) abigeator, Paul. sent. 5, 18, 1. Moys. et Rom legum collat. tit. XI. c. 5. abigator, Labb. gloss. 2 (a), abigeus, Ulp. dig. 47, 14, 1. u. a. Ict. (= i inni juryści)". — „refragor; active Nbf. refrago, wovon refragat, Gloss. Vatic. VII, 576 (b). refragant, Pompon com. 106. re-

---

[1]) „Vor den Leistuugen der neuesten Sprachwissenschaft habe ich grossen Respekt, und erkenne völlig die grosse Geisteskraft, die sich darin kund thut; jednakowóż zaraz dalej: Wenn wirklich die Wissensehaft den Ossa auf den Olymp thürmt, und darüber das Pelion, so ist das eine gewaltige Leistung, aber erreicht damit den Himmel nicht".

[2]) Słownik ten ma swoją historyę (Scheller, Lünemann, Georges, por. Heerdegena w cyt. m. na str. 617 i uw. 2

fragare, Gloss. Paris. p. 259 no. 69". Że uskutecznienie takiej pracy wymaga nadzwyczajnego oczytania w całej literaturze rzymskiej od najdawniejszych do najpóźniejszych czasów, że autor na każdym kroku musi się łamać z trudnościami i rozwikłać nasuwające się wątpliwości, że musi znać dokładnie rezultaty badań filologicznych w zakresie krytyki i exegezy autorów, oraz gramatyki łacińskiej, to przyzna każdy, a zwłaszcza ten, kto sam podjął się bodaj raz pracy z zakresu leksykografii choćby w najskromniejszych rozmiarach. Najwięcej przeszkód stawiał Georgesowi brak dobrych wydań krytycznych niektórych, a raczej wielu autorów łacińskich. Tak żeby n. p. wspomnieć o Ojcach kościoła, tylko pism Cypryana, Klaudyana Mamertusa, Lucyfera z Cagliari i Arnobiusa dzieło „Adversus nationes" cytuje Georges podług Corpus script. ecclesiasticorum, wydawanego przez Akademię Umiejęt we Wiedniu, resztę według starych, dzisiejszemu stanowi nauki nieodpowiadających wydań. Dlatego „Lexikon" Georgesa nie może pod każdym względem odpowiadać wymaganiom nauki, ale to nie wina autora, który dokonał wszystkiego, czego dokonać może jednostka obdarzona podziwienia godną pracowitością i niezmiernym zasobem erudycyi. Zato cieszyć się trzeba, że znakomici krytycy i gramatycy oraz uczeni [1]), pracujący ze szczególnem zamiłowaniem nad poszczególnymi autorami łacińskimi, pospieszyli autorowi z pomocą, dostarczając cennych przyczynków z zakresu własnych studyów. Ponieważ słownik niniejszy wychodził zeszytami, przeto nagromadziło się dość dużo „Sprostowań i dodatków", oddrukowanych od kolumny 745 do 758. Na ostatnich trzech stronach objaśnia autor skrócenia użyte w słowniku i wymienia wydania, według których cytuje dzieła autorów łacińskich. Autor może z zadowoleniem spoglądać na dzieło swej starości, owoc długoletnich, żmudnych studyów, pracę pomnikową, którą się znakomicie przysłużył filologii. To też wszyscy recenzenci [2]) jednogłośnie oddają pochwały słownikowi Georgesa, którego życzenie, wyrażone w przedmowie do słownika: „... möge man finden, dass das Vollbringen (dzieła) nicht allzu sehr hinter dem Wollen (autora) zurückgeglieben ist", spełniło się ku własnemu autora i czytelników zadowoleniu. Kto pracuje w zakesie gramatyki i leksykografii łacińskiej, nie będzie się mógł obejść bez tego dzieła, które i pod względem formy zewnętrznej czyni zadość wszelkim słusznym wymaganiom.

Kołomyja. *Z. Dembitzer.*

---

[1]) Wymienia ich nazwiska Georges w przedmowie; Bücheler, Hertz, Schwabe Wölfflin i inni, osobliwie Oskar Seyffert (do Plauta), któremu Georges przypisał swoje ostatnie dzieło.

[2]) Wymienia ich sam Georges w „Nachwort", a są między nimi tacy znawcy łaciny, jak Wölfflin i Landgraf.

Wierzbicki, Józef: Konstytucya Ateńska Arystotelesa, z greckiego na język polski przełożył. Odbitka ze sprawozdania Dyrekcyi c. k. gimnazyum w Wadowicach za rok szkolny 1894.

Tłómacz rzeczonej nowości literackiej, wielkiego w dziejach nauki znaczenia, ma tę niezaprzeczoną zasługę, iż przekład jego jest w piśmiennictwie naszem dopiero pierwszym. Nie zależało mu tedy na tem, aby dać zaraz przekład mistrzowski, jak się zastrzega we wstępie, lecz chciał on owszem ułatwić zadanie spodziewanemu następcy, starając się poodtwarzać myśli pisarza jasno, gładko i poprawnie. Ten cel formalny byłby jednakże w zupełności osiągnął, gdyby był na podobieństwo znakomitego tłómaczenia niemieckich uczonych: Kaibla i Kiesslinga, z którego zresztą korzystał, swobodę słowa połączył z większą ścisłością.

Przedewszystkiem za liczne i niepotrzebne są tam wszelkiego rodzaju rozszerzenia, tak w pojedynczych wyrazach, jako też w całych zwrotach. Przytoczymy jaskrawsze na to przykłady. Arystoteles zadowolił się epitetem μαλακοί o niektórych królach ateńskich, z czego wszelako tłómacz zrobił dwa blizkoznaczne, spotęgowane jeszcze przysłówkiem na początku: „zbyt miękcy i zniewieściali" (roz. 3). W pierwowzorze jest mowa o ἡ ἔχθρα, w przekładzie zaś rozszczepiło się to na „gniewy i zawiść" (roz. 5). Zastrzegający dodatek w krótkich słowach: πλὴν τῶν φονικῶν, przeobraził się w długie, osobne zdanie główne: „i tylko prawa kryminalne tego prawodawcy zatrzymały swą moc obowiązującą" (roz. 7). Greckie τὸ νομοφυλακεῖν rozpada się na „strzeżenie i zachowywanie w czystości praw istniejących" (roz. 8). Tamże dwoje wyrażeń: „dla lekkomyślności tylko lub obojętności" odpowiada jednemu: διὰ τὴν ῥαθυμίαν. Ciężki łańcuch, spojony z samych ogniw w przyp. II: gruntowne dochodzenie ważności praw obywatelskich wszystkich mieszkańców kraju (roz. 13) ma termin διαψηφισμός wyobrażać, który nadomiar jeszcze po grecku dopisano w nawiasie. Nie tłómaczeniem, lecz objaśnieniem i to rozwlekłem jest wszystko, co do pelatów przydano w tekscie, oraz pod tekstem (roz 2). Należało poprzestać na jednem i przetłómaczyć οὐδενὶ δόγματι albo: „bez żadnego wniosku formalnego", albo: „bez żadnej zmiany ustawy", lecz nie oddawać z pomocą tautologii i przez to i przez tamto. Zgoła zaś są zbyteczne objaśniające wtręty: w swojej ojczyźnie (roz. 2), wymaganego do jego piastowania (roz. 7), nierozłączonych z tem urzędowaniem (roz. 8), obecnie istniejącego (tamże), od czasów Solona (roz. 9), z urzędu (tamże), która wśród innych politycznych stosunków do skutku przyszła (tamże), i okrzepnąć (? roz. 14), i odbywając ciągłe wyprawy wojenne (roz 21), po różnych miejscowościach (tamże), aby mogli brać udział w teatrze i widowiskach (roz. 28), w tak wysokim stopniu (roz. 29), i bez przeszkody, tylko na obecne stosunki zwracając baczną uwagę (tamże), dotychczas jednak rządzono się prawem zwyczajowem (roz. 41).

Niepodobna też pojąć, dlaczego tłómacz dwa równoznaczniki: apelacya czyli odwołanie się i t. d. wprowadza do przełożonego przez siebie tekstu (roz. 9), kiedy ten drugi jako swojski byłby całkiem do zrozumienia wystarczył. Skoro atoli uznał już raz za stosowne wyraz obcy podeprzeć odpowiednim spolszczonym, to czemuż nie zaopatrzył w odpowiedniki polskie lub nimi nie zastąpił takich słów i frazesów, jak: prerogatywy (roz. 3 i 25), trybunały (roz. 3 i 27), sesya (roz. 4), patryota (roz. 5 i 6), sporne kwestye (roz. 5, 9 i 35), ambitne zamysły (roz. 5), dać instrukcye (roz. 8), administracya państwowa (roz. 9), ostatnia instancya (tamże), interesy handlowe (roz. 11), partye (tamże), popularność (tamże), osobista ambicya (roz. 13), zwerbować (roz. 15), polityka (roz. 23), praktyki z Persami (roz. 25), kwestya zdawania rachunków (roz. 27), fundusze (tamże), ewentualne wnioski (roz. 29), decydować (roz. 31), sekcye (tamże), skasować (roz. 35), interpretacya (tamże) i t. p.?

Twardem jest zestawienie wyrazów jednoźródłosłowowych, n. p. wypadek ten przypadł (roz. 3), nabrać większego znaczenia przez powiększenie (tamże), uważać szczegóły za szczególnie przychylne (roz. 10), samowładny pan państwa (roz. 14), gruntownie... celem ugruntowania... w tym celu (roz. 29). Chyba nie mogła leżeć w zamiarze tłómacza aliteracya niezwykła: zapłatę zaś za udział... zaprowadził (roz. 27), lub: z podobnego, powyżej podanego powodu (roz. 29). Stale używa p. W. zwrotu, znanego jako germanizm: postawić wniosek (5 razy w roz. 29). Również do germanizmów zalicza się połączenie przez: jak długo — tak długo (tamże). Trudno zaś usprawiedliwić sprzęgnięcie z sobą dwóch słówek następujących: w końcu wreszcie, albo też: w końcu nareszcie (roz. 19 i 41), dlatego przeto (roz. 17). Nie mniej dziwnie brzmi powtórzenie spójnika: kiedy się zważy, kiedy każdy z nich żył (roz. 17). Nowotworem, nieznanym w dobrej polszczyźnie, jest: uskuteczniać (roz. 8); a błąd gramatyczny, być może jeno drukarski, zawiera się w orzeczeniu „było“, poprzedzającem jako swój podmiot „trzy następne stronnictwa“ (roz. 13). Takiż błąd gramatyczny stanowią: obaj rodzice (roz. 26), jakoteż forma czasowa: wykonuje (roz. 9). Z drukarskich pomyłek zauważyliśmy tylko: hippelus zam. hippeus (roz. 4) i prawa zam. prawo (roz. 9).

Niewłaściwie urabia p. W. Drakona (roz. 3 i 7), Anakreona (roz. 18) i Kleofona (roz. 28) zam. Drakonta i t. p. Dla konsekwencyi powinien był nie Akasta odmieniać, lecz Akastosa (dwukrotnie w roz. 3). Czemu koniecznie podskarbiowie (*ταμίαι*) muszą nosić przydomek „wielcy“, trudno odgadnąć (roz. 4 i 7); jak niemniej, dlaczego wiek Kronosa nazywa się aż „prawdziwym“ złotym wiekiem (roz. 16), fortuna Cymonowa „prawdziwie“ książęcą (roz. 27), a dobro państwa „prawdziwem“ dobrem (roz. 6). Mimochodem pytamy, czy nie lepiej tłómaczyć *τὸ καλὸν* przez: cnota, niżeli przez „doskonałość« (tamże)? Solon urządził „napowrót całe“ ustawodawstwo, tymczasem w oryginale stoi *κατέστησε*, a na dalszem miejscu: *διέταξε τὴν πολιτείαν* (roz. 7). „Trzymać się praw“ odpowiedniej powiedzieć, niż ich „używać“ (tamże), a losem się nie „wybiera“ (roz. 8). Po co wcisnęło się „sam“

pomiędzy „nadał“ a „Solon“ (tamże), podobnie jak „już“ pomiędzy „Arystejdes“ a „był“ (roz. 23)? Pleonazmem jest „sąd ostracyzmowy“ (trzykroć w roz. 22, a nadto w roz. 27), ponieważ ostracyzm znaczy już tyle, co sąd skorupkowy. Pod adresem tłómacza niech wolno nam będzie zrobić skromną uwagę, skąd uczeni badacze — a p. W. za nimi — wiedzą, że Maroneja leżała w Attyce, a nie w Tracyi, że w niej odkryto pokłady „srebra“ (roz. 22), nie złota, w które n. p wyspa naprzeciwległa Tazos obfitowała (por. Herod. VI, 46 i VII, 109)? To spostrzeżenie ułatwia przejście od stylistycznych wadliwości do błędów rzeczowych. Gramatycznie oddane, powinno stać nie: „jak się rzekło“, lecz „krótko mówiąc“ (roz. 2). Nie „synowi“ Pizystrat polecił zapytać, ale kazał się spytać „tego człowieka“, bo *τὸν παῖδα* jest do *ἐρέσθαι* przedmiotem i oznacza, jak często, sługę (roz. 16). Synem Epidzelosa był Pytodoros, a nie z Epidzelos pochodził (roz. 29). Arystoteles mówi o podaniu w niewolę dłużników samych z synami, a tłómacz niepotrzebnie podstawia zamiast synów „z całemi swemi rodzinami“ (roz. 2). Słabą jest parafraza Solona jako *τοῦ δήμου προστάτης*: ujął się za biedniejszymi obywatelami (tamże). Roz. 4 nastręcza pole do sztuk łamanych, lecz ryzykownem jest tłómaczenie, jakoby strategowie i hiparchowie mieli obowiązek „dawać utrzymanie“ prytanom i t. d. Zwięźlej i trafniej tłómaczyć *οἱ δημοτικοί* przez: stronnicy ludowi, niż przez: pisarze sprzyjający stronnictwu demokratycznemu (roz. 9). Zamiast „w ostatniej instancyi“, któregoto wyrażenia niema w oryginale, potrzeba było przełożyć to, co tam jest: tak w państwowych jak w osobistych sprawach (roz. 9). Słów początkowych roz. 24 nie należy oddawać dodatnio przez powiedzenie: „wzrosło potem w państwie poczucie własnej siły“, ponieważ wyraz *θαρρεῖν= φρονηματίζεσθαι* według trafnego zdania Kaibla (Stil und Text der *Πολ. Ἀθ.* des Arist. str. 37) ma tu znaczenie ujemne. Wiele pieniędzy się gromadziło, nie „nagromadziło“ (tamże), przynajmniej Kaibel i Wilamowitz w swojem wydaniu piszą: *ἀθροιζομένων*, nie *ἠθροισμένων*. Słowa następujące w tymsamym rozdziale: „w zamian za to, mając zasoby po temu“ niczem nie dadzą się usprawiedliwić, gdyż podmiotem do „dostarczali (*κατέστησαν*)“ są Ateńczycy; *εἰσηγήσατο* w temże zdaniu oznacza więcej, niż „był powiedział“, raczej: doradził. Zwrot oficyalny: *προεστώτων τῶν Ἀρεοπαγιτῶν* wygląda mdło w przyodzianiu polskiem: pod wpływem Rady Areopapu (roz. 25); podobnie jak stały termin techniczny: *τοῦ δήμου προεστάναι*, albo też *προστάτης τοῦ δήμου* (5 razy zastosowany w roz. 28) pod piórem tłómacza aż kilkanaście razy ulega metamorfozie: stać u steru rządów, stanąć na czele ludu, stanąć na czele stronnictwa ludowego, być mężem zaufania ludu, przywódcą pospólstwa, naczelnikiem partyi ludowej, przewodzić ludowi, być pospólstwa zwierzchnikiem! Nicyas, Tucydydes i Teramenes nie byli „starszymi poprzednikami“, lecz sami następowali „po starszem pokoleniu“ (tamże).

Tłómacz najsłuszniej czyta: *νεώτερον ὄντα* o Cymonie, atoli nie dobrze brzmi to w jego przekładzie: człowiek zbyt jeszcze młody i niedoświadczony (roz. 26); taksamo o Peryklesie: *νέος ὢν* nie ozna-

cza „młodzieniaszka« (roz. 27). Są to oba terminy politycznej natury, i określają młodsze i młode pokolenie w stosunku do ludzi starodawnego pokroju (οἱ ἀρχαῖοι w roz. 28, 5), stąd πατρικῶς nie wyraża: „prawdziwie (!) po ojcowsku« (tamże roz. 28), lecz „na wzór przodków“ (por. roz. 34: τὴν πάτριον πολιτείαν ἐζήτουν). Damonides nie „wielu rzeczy“ zdziałanych przez Peryklesa był głównym powodem, ale „w państwowych sprawach“ był mu doradcą, bo τῶν πολλῶν za Plut. Per. 4 poprawić trzeba na τῶν πολιτικῶν (roz. 27). Τὰ ἐπίθετα tudzież ἔνια, dotyczące Areopagu, w ustach autora Politei nie mogą znaczyć: „prerogatywy“ (roz. 25), albo „jeszcze (!) niektóre przywileje“ (roz. 27), lecz prędzej: prawa nabyte, albo: niektóre nabytki. P. W. przesadza, prawiąc bez upoważnienia w tekscie oryginalnym o pierwszych lepszych „włóczęgach“ i o przekupstwie jako o „jeszcze jednej (?) ohydnej przywarze« (roz. 27). Również i o trafianiu w sedno, o zjadliwości niektórych pisarzy, o zalecie i warunku dobrego męża stanu, nie znajdzie nikt w pierwowzorze wzmianki (roz. 28). O tem, żeby nie wolno było ani członkom Rady ani strategom więcej jak raz piastować swego urzędu, niema mowy u Arystotelesa, owszem przeciwnie: rada i strategowie stanowili wyjątek pod tym względem (πλὴν τῆς βουλῆς καὶ τῶν στρατηγῶν etc roz. 31). Cały zaś ustęp końcowy tegoż rozdziału trudny do zrozumienia w oryginale, w przekładzie wypadł zgoła niezrozumiale.

Bardzo dobrze używa p. W. wyrazu „ustawa“ w obszerniejszem znaczeniu zamiast utartej »konstytucyi“, a nawet szkoda, że nie wprowadza go do nagłówka jako: Ustawa Aten. Jednak już w połączeniu: porządek ustawy, lub wcale: zmiana porządku ustawy (po 2 razy w roz. 41), jest mniej szczęśliwy. W ogóle w tym rozdziale, dość jednostajnym zresztą w swych wyliczeniach, słowo „zmiana“ znalazło tylekroć zastosowanie, acz można było tego z łatwością uniknąć, ile zmian rzeczywiście zaszło w ustawie t. j. jedenaście. Przeciw wszelkiej zaś dozwolonej mierze wykracza tamże zdanie, mieszczące w sobie cztery wyrazy po dwakroć powtórzone: porządek, ustawa, zmiana i istniejący. Oto jest ono: Następująca po owym porządku ustawy, a druga z porządku zmiana praw istniejących, mająca charakter zmiany istniejącej ustawy i t. d. Tak powierzchownie znów nie przedstawia się zaraz wyrok oryginału, jakoby do siódmej zmiany „najwięcej“ się przyczynili Arystejdes i Efialtes, ponieważ pierwszy zaznaczył tylko to, czego drugi dokonał. Wreszcie, „skosztować darów Bożych“ wydaje nam się zwrotem zanadto nowoczesnym (roz. 27), a w wystąpieniu Kleofonta brakuje ważnego i znamiennego szczegółu, że był „pijany“ (roz. 34).

Na tem wyczerpaliśmy poczet usterek i niedoborów, jakie wyświecić kazał nam obowiązek sprawozdawcy. Ograniczyliśmy jednak nasze zadanie tylko do historycznej części utworu, która sama na razie szersze budzi zajęcie. Moglibyśmy mieć wprawdzie jeszcze żal do tłómacza, że wyjątków elegii Solonowych nie podał w wierszu miarowym, lecz zarzutami nie chcemy osłabiać uznania oraz wdzię-

czności, jakie mu się należą słusznie za żmudny przekład, bądź co bądź dokonany starannie, tudzież za pierwszą i udałą próbę.

Lwów. *Stanisław Schneider.*

Blümner Hugo, *Studien zur Geschichte der Metapher im Griechischen. Erstes Heft: Über Gleichniss und Metapher in der attischen Komödie.* Leipzig 1891. (Teubner). Str. XVIII i 286.8°.

Pod tym tytułem pojawiła się pierwsza część obszerniejszego, na kilka zeszytów obliczonego dzieła profesora Blümnera. Ostatecznym celem autora jest wykazanie wpływu, jaki rozwój ducha ludzkiego w literaturze, sztuce i t. d. wywierał na metaforę, począwszy od Homera aż do ostatnich usiłowań greckiego klasycyzmu. Autor zastrzega się wyraźnie, że na razie dopięcia tego celu zrzec się musi z braku materyału porównawczego; nie wątpię jednak, że przy dobrych chęciach dałoby się było już i w tej pierwszej części, jakkolwiek nie stanowiącej jeszcze zupełnego obrazu, wysnuć kilka trafnych wniosków.

Że Blümner studyum swe rozpoczął od obrazowości w attyckiej komedyi, uważam za rzecz nie tyle niestósowną, ile niekorzystną tak dla całości dzieła, jakoteż dla pojedynczych jego części. Wybór swój usprawiedliwia on dotychczasowem upośledzeniem attyckiej komedyi w tym kierunku; Homerowi bowiem i tragikom greckim niejedną już tego rodzaju pracę poświęcono. Atoli względy takie nie powinny mieć miejsca tam, gdzie chodzi o historyę, której sama istota wymaga porządku chronologicznego. Należało więc zacząć od Homera. Wówczas obraz, który nam autor skreślić zamyśla, odrazuby się przed nami rozwijał, powoli, ale tem gruntowniej i systematyczniej; wówczas i indywidualność pisarska autorów w jaśniejszem stanęłaby świetle wobec jaskrawego stosunku każdego do poprzedników i współczesnych, a co najważniejsza: byłby wówczas Blümner bez wątpienia uniknął tego najkardynalniejszego błędu, który mu obecnie zarzucić musimy, że do metafor, mających stanowić o właściwościach języka komików greckich, zalicza i te wyrażenia, które się wprzód już w odnośnych metaforycznych znaczeniach były utarły, a w okresie attyckim stanowiły już naturalny skarb języka.

Według własnego podziału Blümnera metafory tego rodzaju zaliczyć wypada do kategoryi naiwnych t. j. naturalnych, nieświadomie użytych; jednym z nich zupełnie brak wyrażenia właściwego, tęsamą myśl bez przenośni oddającego, inne z biegiem czasu wskutek częstszego użycia barwę metaforyczną tak dalece straciły, że swą siłą z wyrażeniem właściwem tylko się równoważą. Tem się też metafory naiwne różnią od świadomie użytych czyli sztucznych (poetycznych), które zawsze do pewnego stopnia jako metafory odczuć się dają i które wyrażeniem właściwem z łatwością zastąpić można. Wprawdzie dzisiaj w odległości kilkunastuwiekowej niezawsze i niełatwo rozstrzygnąć można, pod którą rubrykę tę lub ową metaforę

podciągnąć należy. Mimo to jednak rożnicę tę ile możności zaznaczać należy, a nawet jest to koniecznem, gdyż tylko metafory sztuczne przyczyniają się do wyjaśnienia indywidualności pisarza w stosunku do kultury jego epoki. Blümner różnicę tę w swem dziele za mało uwydatnia, bo nie stoi ściśle na stanowisku czasu komików attyckich, i to stanowi ujemną stronę jego dzieła.

Co się tyczy trzeciej kategoryi metafor: technicznych, do których autor zalicza nazwy przedmiotów natury lub sztuki w odniesieniu do innych przedmiotów konkretnych na mocy pobieżnego, częstokroć zewnętrznego tylko podobieństwa tychże z tamtymi (jak n. p. *κέρας* skrzydło wojska), to takową uważam za bynajmniej nieusprawiedliwioną. Metafory techniczne nie różnią się wcale od naiwnych; wspólnie więc, pod jedną rubryką rozpatrywać je należy.

Metafory sztuczne dzieli Blümner w przedmowie na: a) metafory ogólnego użycia, właściwe tak mowie potocznej, jak i literaturze, tak poezyi, jak i prozie, (n. p. *νόσος* o moralnych cierpieniach albo ułomnościach); b) metafory patetyczne, właściwe przedewszystkiem poezyi poważnej (epopei, liryce, tragedyi) i mowie patetycznej, obrazy i wyrażenia szlachetne, wzniosłe, pełne polotu (n. p. *λαμπάδες* = słońce i gwiazdy, *νυκτὸς ὄμμα*=księżyc); c) metafory komiczne, właściwe komedyi, satyrze, lżejszej prozie, jakoteż mowie codziennej, obrazy i wyrażenia proste, częstokroć mniej szlachetne, z niższej sfery wzięte (n. p. *βδέλλειν τινά*=strach mieć przed kimś). Na ten podział nie mogę zgodzić się w zupełności, mianowicie tak zwanym metaforom ogólnego użycia, właściwym tak mowie potocznej, jak i literaturze, które Blümner pod rubryką a) zamieszcza, żadną miarą siły poetycznej przyznaćbym nie mógł Zastąpiłbym je raczej metaforami przysłowiowemi. właściwemi tak poezyi jak i prozie, n. p.: *μὴ νουθέτει γέρονθ' ἁμαρτάνοντά τι δένδρον παλαιὸν μεταφυτεύειν δύσκολον.* (Philem. 147). Zatem mój podział metafor sztucznych byłby ten: a) metafory przysłowiowe, b) patetyczne, c) komiczne.

Obok metafor zamieszcza autor w rejestrze przykładów równorzędnie porównania. i to całkiem słusznie; metafory bowiem są tylko krótszemi porównaniami, i jeśli zachodzi między niemi jaka różnica, to chyba zewnętrzna. Ze słusznych również powodów nie czyni antor różnicy między metaforą a personifikacyą i allegoryą.

Za zasadę do uporządkowania materyału wziął Blümner źródła, z których attyccy komicy metafory czerpali. Zbiera zatem wszystkie porównania i przenośnie pod następującemi rubrykami: I) Ogólne pojęcia. 1. Własności, które oznaczają istotę rzeczy materyalnych. 2. Czasowniki, które wyrażają ogólne czynności lub stany. II) Człowiek. 1 Ciało ludzkie. 2. Ogólny stan ciała i jego funkcye. 3. Zewnętrzne okoliczności życia. 4. Familia i życie codzienne. 5. Kult, uroczystości religijne, mitologia. 6. Rolnictwo, chów bydła, polowanie i t. d. 7. Przemysł i sztuki. 8. Stosunki handlowe i komunikacyjne, żegluga i podróże. 9. Urządzenia wojskowe, państwowe i prawne. 10. Historya, etnologia i t. p. III) Przyroda. 1. Królestwa przyrody. A) Świat zwierzęcy. B)

Świat roślinny. C) Świat mineralny, 2. Elementa. Astronomia. Zjawiska meteorologiczne. 3. Ląd i morze. Geografia.

Atoli tu i owdzie brak konsekwentnego przeprowadzenia obranej dyspozycyi. Tak n. p. metaforyczne znaczenia światła, jasności, blasku i ciemności, które autor zamieszcza w I, 1. między istotnemi własnościami rzeczy materyalnych, raczej należałoby umieścić pod III, 2. Również z I, 1. wyrażenia błota, pyłu możeby stósowniej umieścić można pod III, 3., gdzie autor wylicza rozmaite, metaforycznie użyte rodzaje terenu. Między przenośniami zapożyczonemi z zakresu rolnictwa, osobliwie uprawy drzew, nie wiem z jakiej racyi znajduje się *δενδροτομεῖν* (właść. znacz. drzewo rąbać), str. 131., a przy metaforach z zakresu chowu bydła metaforyczne użycia wozu; str. 134. Również niestosownie przy metaforach z żeglugi cytuje Blümner przenośne znaczenie bitw morskich (str. 169), które raczej powinien był podać pod II, 9. W ustępie „Familia i życie codzienne" przytacza metafory ze stanu porodu, rodzenia i t. d. Tu i owdzie tytuły pojedynczych rozdziałów nie odpowiadają w zupełności treści w tychże zawartej; n. p. w II, 10. pod tytułem Historya, etnologia, podał autor także metafory, wzięte z zakresu literatury, teatru. Pod I, 1. przytacza autor nie tylko słowa wyrażające własności, które przedmiot objawia na zewnątrz, lecz i takie, które oznaczają czynności, przechodzące z zewnątrz na przedmiot, n. p. *καθαίρειν, μιαίνειν, μολύνειν, θερμαίνειν* i. t d.; nie potrzebuję dowodzić, że te czasowniki nie wyrażają własności rzeczy materyalnych, raczej więc do I, 2 należą. Ustęp II, 3. powinien był stosownie do treści być zatytułowanym raczej: „Dom i tegoż urządzenia". Wyrażenia oznaczające odzienie, toaletę, kąpiel, przeniesione być mogą do II, 4. Wogóle dyspozycyi przez Blümnera wprowadzonej nie nazwałbym zbyt dogodną. Grzeszy ona tem przedewszystkiem, że rzeczy do tegosamego zakresu należące, lub w ścisłym ze sobą zostające związku, bez istotnej przyczyny rozrywa, n. p. I, 2 i II, 2; II, 6 (rolnictwo) i III. 1, B; II, 6 (chów bydła) i III, 1, A; II, 8 (żegluga) i III, 3 (morze) i t. d. Autor sam (str. XVIII) dyspozycyi owej nie chce uważać za ostateczną; spodziewać się więc można, że ją zmieni w dalszych częściach dzieła.

Z prawdziwem natomiast uznaniem zaznaczyć należy, że Blümner stara się wyjaśnić metafory greckie (osobliwie komiczne) o ile możności jak najbliższemi przenośniami swego języka ojczystego; czem tłómaczowi i komentatorom niemieckim niemałą odda usługę.

Szkoda, że autor w zakres swych studyów nie wciągnął też synekdochy i metonymii; bez wątpienia wymagałoby to znacznego nakładu pracy, lecz przysporzyłoby rozprawie wartości. Obrazową dykcyę komików attyckich mielibyśmy wówczas podaną w pełnych ramach.

Niewłaściwie cytuje autor w rzędzie metafor na str. 275 miejsca, w których rzeka Acheloos oznacza wodę w ogóle; jest to bowiem raczej synecdoche speciei pro genere.

Lwów. *Mikołaj Sabat.*

Witkowski, Stanislaus. De vocibus hybridis apud antiquos poetas Romanos. Rozprawy Akad Umiej. Wydział filologiczny. Serya II. Tom III. W Krakowie 1893, str. 204—232 i w osobnej odbitce, lex. 8° str. 29.

Vox hybrida jest to wyraz złożony z tematu rodzimego i obcego albo z tematu rodzimego i sufiksu obcego języka albo z prefiksu rodzimego i z pnia obcego języka, przyczem składnik obcy albo zajmuje miejsce przed rodzimym albo po nim następuje. Jeżeli mówimy o wyrazach mieszanych w łacinie, to mamy oczywiście na myśli twory z części składowej łacińskiej i z greckiej, w dowolnym porządku powstałe. Te hybridy nie doczekały się dotąd gruntownego opracowania, lubo na brak zbiorów tego rodzaju wyrazów w łacinie skarzyć się nie można.

W cennej swej monografii zajmuje się p. W. wyrazami mieszanymi, zdarzającymi się u poetów rzymskich od najdawniejszych czasów do końca drugiego wieku przed Chrystusem z wykluczeniem wyrazów, złożonych z tematu łacińskiego i sufiksu greckiego. Jak trudno jest niekiedy orzec, czy wyraz należy zaliczyć do rzędu mieszanych lub nie, tego dowodem niechaj będzie wyraz persona, który J. Stowasser (Wien. Stud. 12, 153 n.) rozkłada na część łacińską i grecką: per+ζώνη, kiedy od wieków uchodził za wyraz łaciński, złożony z per+sono. Rozpoznawanie wyrazów mieszanych w języku łacińskim utrudnia nadto w opłakanym stanie przechowana tradycya rękopiśmienna tekstu spuścizny starych poetów rzymskich. Ile wyrazów mieszanych mogło pod ręką średniowiecznych kopistów uledz skażeniu?

Autor omówiwszy we wstępie (str. 204—211) trudności, nastręczające się badaczowi hybridów i zapoznawszy czytelnika z układem swej pracy, rozwodzi się (od str. 211—228) nad formą, w jakiej występują w starej łacinie wyrazy mieszane, pozostałą część rozprawy (od str. 228—232) poświęca analizie ich znaczenia ze względu na kompozycyę. Voces hybridae dzielą się na 1) imiona i 2) słowa. Imiona dzieli p. W. (str. 216—216) według pierwszej części składowej na imiona, których pierwszym składnikiem jest pień nominalny, i na imiona, których pierwszy składnik jest pniem liczebnikowym, przysłówkowym (do przysłówków zalicza autor także przyimki w kompozycyi), lub nieodmiennym. Wyliczywszy po imionach adverbia hybrida (str. 216), przystępuje autor do czasowników, których pierwszą częścią składową jest albo imię albo przysłówek (w obszerniejszem znaczeniu) Wyrazy mieszane, których etymologia jest wątpliwą, omawia p. W. na str. 218—226, poczem wykazuje (str. 226 n.), że temat grecki łącząc się z łacińskim, doznaje takiej samej zmiany, jakiej ulega w złożeniu pierwsza część składowa czysto łacińskich wyrazów złożonych. We wyrazach mieszanych, w starej łacinie napotykanych, zazwyczaj pierwsze miejsce zajmuje temat łaciński, drugie grecki, porządek odwrotny jest nader rzadkiem zjawiskiem, n. p. tyrsiger (τυρσός+gero, str. 228). Wymieniając poszczególne wyrazy mieszane w starej ła-

cinie, podaje p. W. miejsca poetów, w których się znachodzą, zapoznaje czytelnika ze stanem krytycznym dotyczących miejsc, dodaje potrzebne objaśnienia i przytacza zdania uczonych. W końcowej części rozprawy (str. 228—229) dzieli autor wyrazy mieszane na kilka kategoryi, posługując się podziałem i terminologią gramatyków indyjskich. W starej łacinie słowa mieszane ze względu na stosunek poszczególnych składników do siebie należą do klasy słów złożonych, zwanej tatpurusha, n. p. pultifagus (=pultem + φαγών), do klasy zw. karmadh, n. p. pallucidus (=πᾶν + lucidus, ale wyraz ten zawdzięcza swe istnienie konjekturze Lentza, Philol. 13, 601, jest przeto więcej niż wątpliwy!) i do klasy zw. dvigu, n. p. biclinium (=bis + κλίνη). Nie ma według p. Witkowskiego hybridów należących do klas zw. dvandva, bahuvrīhi, avyayībhāva. P. Witkowski wymieniwszy powody, jakie mogły skłonić starych poetów rzymskich do posługiwania się wyrazami mieszanymi, i odpowiedziawszy na pytanie, czy używali ich świadomie lub nieświadomie, wykazuje (str. 231—232), że voces hybridae są przeważnie ἅπαξ εἰρημένα, że częściej napotykamy u poetów starych wyrazy: t y r s i g e r, o f f u c i a (= ob + φῦκος), s u c c r o t i l l u s (= sub + κρόταλον), antelogium (= ante + λόγος). Gdyby wyraz p e r c o n t o r powstał był rzeczywiście z połączenia per + κοντός, to byłby on jedynym przykładem wyrazu mieszanego, który powszechne zyskał w języku łacińskim prawo obywatelstwa, ale etymologia jego jest bardzo niepewną. — Przez całą rozprawę wije się jak nić czerwona polemika z Rostem i Stowasserem. Jeżeli Rost (De Plauto hybridarum vocum ignaro, Lips, 1823) przesadził twierdząc, że w starej łacinie niema żadnych wyrazów mieszanych, to niemniej przesadza Stowasser, który w różnych artykułach, umieszczonych w czasopismach filologicznych wiedeńskich i w osobnych pracach (n p. w progr. gimn. Fr Józ. we Wiedniu 1890) przysparza językowi łacińskiemu wyrazów mieszanych, nie krępując się względami na prawa fonetyczne i znaczenie wyrazów. P. Witkowski idzie drogą środkową i przyjmuje tylko wtedy wyraz mieszany, jeżeli jest do tego dość silna podstawa. Literaturę, odnoszącą się do t z. voces hybridae zna autor dokładnie, a praca jego, napisana poprawną łaciną, świadczy wymownie, że przystąpił do niej dobrze przygotowany i ożywiony najlepszą chęcią posunięcia naprzód badanego przedmiotu.

Niechaj nam wolno będzie przy końcu niniejszego sprawozdania wypowiedzieć kilka uwag, które nastręczyły się nam podczas czytania pracy autora.

Na str. 221 powiada autor: „C r u r i c r e p i d a (Plaut. Trin. 1022) falso hybridis vocibus adnumeravit Lorenz (ad Most. 51)“, gdy tymczasem na str. 205 czytamy: „Recentiores viri docti hybridas... appellant... etiam eas voces, quae ex stirpe patria suffixoque peregrino (e. g. c r u r i c r e p i d e) constant“. Jakże pogodzić tę sprzeczność? Na str. 223 n. zbija p. W. twierdzenie Stowassera (Archiv. f. lat. Lexikogr. VI. 562 n.), jakoby wyrazy c o t u r n i x, s p i n t u r n i x i c o r n i x należały do wyrazów mieszanych i zawierały w drugiej części składowej wyraz ὄρνιξ (*quocto-ornix, *spinta-ornix, *cor-ornix), ale spo-

sób, w jaki to czyni p. W., nie może być nazwany trafnym. Str. 228 „Themata, quae in i vocalem aut in consonantem desinunt in commissura i praebent". Przykłady, na poparcie tej reguły przez autora przytoczone: manticinari, inanilogista, biclinium, trinummus, semisonarius, pultifagus dowodzą tylko prawdziwości twierdzenia p. W., że pnie, na samogłoskę *i* się kończące, zatrzymują tę samogłoskę w złożeniu. Przykładu pnia na spółgłoskę zakończonego nie znajdujemy między wyrazami powyżej wymienionymi, gdyż pierwsza część wyrazu pultifagus, puls jest pniem samogłoskowym: pulti. Należy tedy skreślić słowa: aut in consonantem. Na str. 231 wypowiada autor zapatrywanie, że starzy poeci rzymscy, używając wyrazów mieszanych, czynili to nieświadomie. Zdaniem p. Witkowskiego tylko te wyrazy mieszane, które mają na celu pobudzić czytelników lub widzów do śmiechu i wesołości, (n. p. flagritriba, ulmitriba, ferritribax, pultifagus, Pultifagonides, inanilogista, manticinari), użyte zostały przez piszącego świadomie. Na to zdanie nie mogę się zgodzić Analogia nowożytnych języków nie może w tym wypadku wchodzić w rachubę. Być może, że, jak myśli autor, kto dziś posługuje się wyrazem wykształcenie, nie pamięta, że używa wyrazu mieszanego, ale starożytni poeci rzymscy, w których spuściźnie autor szukał materyału do swojej rozprawy, byli zarazem twórcami języka cz. gramatykami tak. że posiadali z pewnością „accuratiorem artis grammaticae notitiam" której p. W. wymaga od tych, którzy posługują się hybridami ze świadomością. Gdybyśmy z p. W. starym poetom łacińskim odmówili świadomości przy używaniu wyrazów mieszanych, musielibyśmy eo ipso odrzucić lub co najmniej podać w wątpliwość powody, którymi na str. 230 tłómaczy potrzebę używania t. z. voces hybridae przez starorzymskich autorów.

W końcu prostujemy kilka drobniejszych usterek i pomyłek, które nas uderzyły:

Na str. 216 s. v. ineuscheme cytuje p. W. Bergka artykuł w ZfAW. 1885, p. 295. O ile wiem, Zeitschr. f. Alterhumswiss. w r. 1885 nie wyszła, a Bergk przed r. 1885 umarł. Taki sam błąd chronologiczny zauważyłem na str. 222 s. v. despoliare, gdzie p. W. odsyła do rozprawki Stowassera w ZföG. XVI, 978; rocznik XVI. tego czasopisma nie zawiera etymomologii wyrazu despoliare przez Stowassera podanej (de+στόλιον). Na str. 216 s. v. perpalestricos należy Et zamienić na Ex. Na str. 221 s. v. dibalare zamiast Tantum pisz: Tantam. Tamże s. v. elogium czytamy: „Omnes fere viri docti iam consentiunt vocem elogium (primus Plaut. Merc 409) non esse hybridam«... Albo trzeba pisać (primus Plaut. Merc. 409 eam adhibuit) albo (primum a Plauto adhibitam).

Kołomyja. *Z. Dembitzer.*

C. Iulii Caesaris Commentarii de bello Gallico. Für den Schulgebrauch herausgegeben von Ignaz Prammer. Mit einer Karte von Gallien und einem Titelbild. Des Textes vierte, unveränderte Auflage, vermehrt mit einem Anhang: Das römische Kriegswesen in Cäsars gallischen Kämpfen. Von Dr. Ernst Kalinka. Mit 24 Abbildungen. Wien und Prag 1891. F. Tempsky. XII + 254 str. 8°.

Z pomiędzy licznych wydań pamiętników Cezara, przeznaczonych dla użytku szkolnego, najlepszem bezprzecznie jest wydanie J. Prammera. Dowodem tego twierdzenia jest już ta okoliczność, że w krótkim stosunkowo czasie od pierwszego wydania (1883 r.) mamy dziś już czwarte, którego dokładniejszą zamierzam podać charakterystykę.

Tekst wyprzedza krótki wstęp (XII), w którym jest mowa: 1) o walkach Rzymian z Gallami przed Cezarem; 2) o życiu i pismach Cezara. Krótkie zestawienie treści z poszczególnych ksiąg pamiętników tworzy zakończenie wstępu, napisanego jasno i zwięźle. Niniejsze wydanie tem się różni od poprzedniego, że w dodatku, obejmującym słowniczek imion własnych (215—228 str.), i to tylko takich, które wymagały bądźto objaśnień rzeczowych, bądź też oznaczenia iloczasu, i objaśnień do mapki, umieszczono cenny ustęp o wojskowości rzymskiej w Pamiętnikach Cezara (str. 231—254), opracowany przez E. Kalinkę.

W redakcyi tekstu, który w niczem się nie różni od tekstu wydania trzeciego (1889 r.) jest wielki postęp, polegający na tem, że Prammer, idąc w ślad za Dittenbergerem i Waltherem, opierającymi się na badaniach H. Meusela i K. Schneidera, więcej uwzględnił drugą klasę rękopisów β, że czyniąc zadość wymogom pedagogicznym, przyjął kilka konjektur, a w kilku miejscach poszczególne wyrazy opuścił, i że wreszcie przeważnie zastosował się do ortografii Brambacha.

Chociaż trudną jest rzeczą oznaczyć, do jakich granic należy się posuwać w uwzględnianiu rękopisów klasy β — i tu zdania będą różne — mimoto zgadzam się z Polaschkiem (Z. f. ö. G. 1892. str. 126), że lekcye gorszych rękopisów należałoby przyjąć jeszcze w następujących miejscach: I 38,1 profecisset (β) zam. processisset; I 40,15 dodać plus do valeret; I 44,6 testimonio zam. testimonium; IV 4,3 adventu zam. aditu; IV 27,4 contulerunt zam. coniecerunt; IV 32,2 comparari zam. comportari; V 11,1 itinere desistere zam. in itinere resistere; V 29,5 spe zam. re; V 46,4 cogit zam. colligit; V 52,6 laetitia zamiast laetatio, które kilka razy u Cezara zachodzi.

Aby tekst był ile możności czytelny, poczynił Prammer pewne zmiany, polegające na tem, że w kilku miejscach jakiś wyraz dodał, w kilku wypuścił a w kilku wreszcie szyk wyrazów zmienił. I tak zgodzić się można n. p. na dodatek V 40,1 litterae (nuntiique), ale za to za zbyteczne uważać należy I 16,6 „cum (frumentum) neque emi neque ex agris sumi posset“, bo tu tego wyrazu z łatwością domyśli się uczeń z § 5. „quo die frumentum militibus metiri oporteret“,

pomimo że kilka zdań jest wtrąconych. Aby ucznia nie bałamucić lub mu zrozumienie tekstu ułatwić, byłoby rzeczą pożądaną, dodać I 3,7 (imperio) totius Galliae; II 5,3 po his dodać datis (cfr. VII 54,4) a opuścić cum; II 23,5 (ab) operto; V 24,6 (rei) frumentariae (K. Schneider i Meusel); VII 47,5 ut sibi parcerent neu (facerent), sicut Avarici fecissent, ut.. Przykładów na podobne powtórzenie czasownika mamy u Cezara znaczną ilość; n. p. I 13,2; I 31,14; I 32,2; VI, 34,7; VII, 77,12·

Jako zbyteczne wyrazy opuścił Prammer I 15,4 rapinis, (pabulationibus) populationibusque; I 29,2 omnium (rerum) summa erat; IV 25,6 ex proximis (primis) navibus; V 12,4 utuntur (aut nummo aureo) aut aere...; V 25,5 locumque (hibernis) esse munitum; VI 10,5 ab Cheruscis (iniuriis incursionibusque) prohibere. Za to nie można się zgodzić na opuszczenie VI 7,6 loquitur (in concilio) palam, które to wyrazy wszyscy zatrzymują wydawcy. — Za zbyteczne uważać należy przestawianie wyrazów I 16.3 minus uti, ale zato za konieczne prawie IV 23,2 hora circiter diei quarta = hora diei circiter quarta, bo w tym zwykłym porządku stoją te wyrazy i w rękop. β.

W zmianach i konjekturach stoi Prammer na stanowisku konserwatywnem, w czem tylko na uznanie zasługuje. Między innemi rzeczami zmienił VI 33,5 eum (α) na eam (β); VII 45,2 czyta z Ciacconius'em iumentorum zamiast impedimentorum, ale oprócz tych pożądane byłyby jeszcze następujące poprawki: I 31,11 uti „omnes Galli e“ finibus pellerentur zamiast „omnes ex Galliae finibus“, zaczem przemawia § 14 „omnibus Gallis idem esse faciendum“. Tu prawdopodobnie z „Galli e“ zrobiono Galliae i dodano ex; II 33,3 zamiast repentino należałoby czytać repente lub repentinam... eruptionem; III 8.4 zamiast acceperant i mallent z Dittenbergerem acceperint — malint; III 12,1 bis zamiast is; IV 28.2 suo zam. sui; V 11,4 posset-sunt (Menge) zam. possit-sint; VI 39,4 dispecta (Paul i Menge) zam. despecta; VII 35,4 completis (Landgraf) zam. laxatis; V 45,4 zam. iaculo (sagulo Kraner) stosowniejsze baculo (Polaschek), bo objaśnienie tego miejsca przez Hellera (Phil. 19,564) nie usuwa trudności rzeczonej.

Wartość tego wydania podnosi cenny dodatek o wojskowości u Cezara, opracowany przez F. Kalinkę. Po krótkim wstępie o namiestniku i kwestorach następuje jasny i treściwy wykład organizacyi i uzbrojenia wojska w następującym porządku: A. Legiony. B. Oddziały wojska, nie wchodzące w skład legionów. Wojsko podczas akcyi. A. Pochód B. Obóz. C. Bitwa. Alfabetyczny spis rzeczy i zestawienie źródeł, z których autor korzystał, stanowi zakończenie tego cennego dodatku, zaopatrzonego licznemi illustracyami, za które wdzięczni będą autorowi nauczyciele i uczniowie. Tu pożądany byłby krótki wstęp historyczny o wojskowości aż do czasów Cezara i krótka wzmianka o konnicy w wojsku Cezara; zato zbyteczny jest już rysunek

tak zwanej acies triplex. Nie można się też zgodzić z objaśnieniem podziału centuryonów a zwłaszcza primi ordines (str. 234). Kalinka poszedł za zdaniem H. Brunckego: Die Rangordnung der Centurionen, Wolfenbüttel 1884, i Schneidera, ZGW. 1886 str. 248.

Wydawcy pism Cezara, jak n. p Dittenberger, stoją jeszcze pod tym względem na stanowisku Marquardta, bo badań o centuryonach (czy n. p. zachodziła różnica między centurio prior a posterior, jak to chce Kalinka), dziś jeszcze nie doprowadzono do pożądanych rezultatów. Por. F. Fröhlich: Das Kriegswesen Cäsars, Zürich 1891, str. 24.— Plan obozu (str. 243) o tyle zmienił Kalinka, iż zaokrąglił wszystkie cztery narożniki. Obóz tej konstrukcyi stosowniejszy jest do odpierania ataków konnicy. bo odpadają tak zwane „tote Winkel". Via quintana leży między praetorium a via decumana. Nie zgadza się wreszcie opis orła legionu, który na illustracyi (fig. 2) ma skrzydła do góry wzniesione a w opisie wszerz rozpostarte (ausgebreitete). Illustracyom zaś w ogóle ten można zrobić zarzut, że niektóre z nich są za małe i wskutek tego niewyraźne a nawet zamazane, jak n. p. fig 21, na której nie można odróżnić I. Do fig. 3 (signifer) należało dodać krótkie objaśnienie; por. Domaszewski: Die Fahnen im römischen Heere. Mapka jest znacznie lepsza w tem wydaniu, tylko szrafy mogłyby być lepiej wykonane. Co do ortografii Prammer przestrzegał przeważnie zasad W. Brambacha: Hülfsbüchlein für lateinische Rechtschreibung, III Auflage, Leipzig 1884. Interpunkcya jest względnie konsekwentnie przeprowadzona oprócz przecinków, które często napotykamy przed acc. c. inf. n. p. VI, 9,8; 35,5; VII 2,1 itd. Brak przecinka zauważyłem VII 20,12 po recipientem; dwukropka VI 25,5 po haec sunt VI 33,2 lepiej będzie po iubet położyć średnik, niż przecinek. Błędów drukarskich wcale nie napotkałem. Forma zewnętrzna i papier zadowalają oprócz druku, który jest za blady. Jeżelibym jakie miał życzenie, to to, aby w przyszłem wydaniu oratio obliqua była wszędzie graficznie uwydatniona zapomocą kursywy i aby czyniąc zadość zasadzie puero debetur reverentia wydawca opuścił dwa drastyczne paragrafy 4 i 5 w VI 21.

Kraków. *Stanisław Bednarski.*

Eight books of Caesar's Gallic War by W. K. Harper and H. C. Tolman. New York. Cincinnati. Chicago 1891. American book company. 502 str. 8°. Z 9 mapkami i licznemi illustracyami; 5 złr. 40 ct.

Do jednej z oryginalności, z których znani są Amerykanie, śmiało zaliczyć można amerykańskie wydanie Cezara, którego tytuł wyżej podałem. Oto jego charakterystyka.

Tekst wyprzedza wstęp na 64 stronach, na który się składają następujące ustępy: 1. Życie Cezara. 2. Cezar jako pisarz. 3. Opis Gallii (cywilizacyjno historyczny). 4. Topografia Gallii. 5. Opis Germanii. 6. Opis Brytannii. 7. Druidowie. 8. Wojskowość rzymska.

Ustępy te, podobnie jak i tekst łaciński, zaopatrzone są licznemi illustracyami. Oryginalny jest ostatni ustęp wstępu p. t. „Inductive Studies", przeznaczony na spostrzeżenia językowe. Najprzód podano tu kilka prób tego rodzaju, a mianowicie I. o cum. Tu zestawiono wszystkie miejsca z księgi pierwszej cyframi, potem ugrupowano materyał według pewnych kategoryi (nauki o „cum"), a nareszcie przytoczono prawidło gramatyczne, które otrzymano drogą indukcyjną. W II. ustępie wyłożono naukę o „oratio obliqua", nawiązując rzecz do I 20; w III. gerundium i gerundivum; w IV. ablativus causae; w V. coniunctivus w zdaniach pobocznych; w VI. zestawiono miejsca, w których jest wzmianka o Germanach, a to w tym celu, aby na tym materyale osnuć opowiadanie historyczne; w VIII. podano kilka wyrazów z przytoczeniem miejsc, w których się zdarzają (debeo, oportet, licet, coepit, propior i proximus ...), aby uczniowie pod kierunkiem nauczyciela gromadzili materyał i spostrzeżenia (wnioski) robili. Podana jest tam wreszcie większa ilość punktów (11—99) z gramatyki i realiów, do których przykłady mają sami uczniowie gromadzić. Owe „Induktive Studies" odpowiadają tedy naszym „kollektaneom". Jeżeli się w ten sposób wyzyskuje i pogłębia lekturę, do świetnych musi się doprowawadzić rezultatów. Ale skąd wziąć czasu na podobne ćwiczenia!

Ciekawy jest ogromny dodatek (318—502!) umieszczony za tekstem a przedstawiający się jak prawdziwy kalejdoskop. Najpierw podane są źródła (318 str.), z których wydawcy korzystali. Dalej idą objaśnienia i wskazówki do tłómaczenia (komentarz), jak w wydaniach gotajskich, do pierwszych czterech ksiąg, według rozdziałów ułożone. Po tych objaśnieniaeh następuje tekst angielski do ćwiczeń piśmiennych (Exercices in latin composition), ułożony na podstawie lektury. Na czele każdego z 20 ustępów (379—391) jest podane miejsce z Cezara, na podstawie którego tekst ułożono i paragrafy do trzech gramatyk, do których ćwiczenie ma być zastosowane.

Po tych ćwiczeniach następuje kilka spisów wyrazów (393—412), krótki słowniczek (413—487) i zestawienie imion własnych geograficznych (489—502). Spis wyrazów (Classification of Words) składa się z kilku części. Najprzód ugrupowane są wyrazy według tego, jak często u Cezara zachodzą, a mianowicie: 1. Verba, 2. Substantiva. W 1. klasie pomieszczono czasowniki, które sto i więcej razy, a w ostatniej (7 klasie), które 10—20 razy w tekście się powtarzają. Na siedm klas podzielone są i rzeczowniki, z których każdy ma przy sobie bieżącą liczbę. Po tym spisie następuje drugi, w którym podano znaczenia (translation) wyrazów, objętych w poprzednim spisie. W trzecim spisie ugrupowano wszystkie czasowniki według konjugacyi w porządku alfabetycznym i zestawiono rzeczowniki, od czasowników lub przymiotników urobione. Do tej konjugacyi należy 339 czasowników, do 2-iej 104, do 3-iej 493, do 4-tej 48, do nieregularnej 38. To statystyczne zestawienie materyału ma tę korzyść, że przy nauce można większy kłaść nacisk na rzeczy ważniejsze (częściej się powtarzające), niż na mniej ważne: dalej stanowi poniekąd uzupełnienie do

cennej pracy **Heynachera** (Was ergibt sich aus dem Sprachgebrauch Cäsars für die Behandlung der lateinischen Syntax?), a wreszcie dla autorów podręczników do ćwiczeń łacińskich na klasy niższe może służyć za wskazówkę w wyborze materyału leksykalnego. Jednak do czego służyć mają owe klasyfikacye czasowników i rzeczowników, to już trudno odgadnąć.

Słowniczek jest bardzo krótki (413—483). Nigdzie niema przytoczonych miejsc, ale za to przy każdym wyrazie dodano, ile razy w tekście zachodzi. Dla księgi VIII-ej jest osobny słowniczek. Spis alfabetyczny 1) imion geograficznych i 2) imion własnych, w którym co do iloczasu poszczególnych wyrazów nie będę się spierał z wydawcami, stanowi zakończenie tego zwykłą miarę przechodzącego dodatku.

I forma zewnętrzna tekstu łacińskiego różni się bardzo od wydań dotąd znanych. I tak najprzód każdy wyraz, który pierwszy raz zachodzi, jest tłustemi drukowany czcionkami. Pierwsze zatem rozdziały składają się prawie ze samych *tłustych* wyrazów a im rozdział jest dalszy, tem mniej takich zawiera wyrazów. Na czele każdego rozdziału, a później kilku całość stanowiących, podana jest krótka treść, zwykle w jednem zdaniu, w języku angielskim. Dalej pod każdym rozdziałem pierwszych czterech ksiąg znajdują się. *Topics for Study* — odsyłacze do realiów, a częściej jeszcze do prawideł gramatycznych, do których tekst rozdziału sposobność nastręcza. Owe Topics for Study są według pewnego planu ułożone. I tak n. p. pod I, 7 jest uwzględniony 1) dativus przedmiotu bezpośredniego; w dalszych rozdziałach 2) inf. jako dopowiedzenie; 3) relativum w zdaniach celowych; 4) dativus possessivus; 5) zwrot certiorem facere; 6) ablatiwy w tym rozdziale zachodzące; 7) gerundivum; 8) imperativus po verba dicendi; 9) legion rzymski. Czy podobny materyał potrzebny do użytku szkolnego? Podobne zestawienia mogłyby przynieść korzyść najwyżej nauce prywatnej. U dołu wreszcie na każdej stronnicy czterech pierwszych ksiąg są przy każdem ważniejszem zjawisku gramatycznem *odsyłacze* do paragrafów trzech gramatyk łacińskich. Z początku liczba ich jest znaczna, dalej się zmniejsza tak, iż w przecięciu po trzy odsyłacze przypadają na jeden rozdział.

Redakcya wreszcie samego tekstu, w którym obok illustracyi znajduje się mapa Gallii i kilka planów bitew, opiera się przeważnie na wydaniu *Kranera*. Nigdzie niema ważniejniejszych zmian ani konjektur; za to wiele rzeczy znajdziesz w tekscie, które wobec nowszych badań Stoffla, K. Schneidera, Landgrafa, Hellwiga, Meusela, Mengego, Menge-Preussa, Fleischmanna, Gaedego itd. powinni byli wydawcy usunąć Forma zewnętrzna, druk i papier są zadawalające, cena jednak, jako wydania szkolnego, jest za wysoka. Z tej charakterystyki książki niniejszej możnaby wysnuć wniosek, że nauka filologii w Ameryce na bardzo wysokim pozostaje stopniu.

Kraków. *Stanisław Bednarski.*

E. G. **Sihler**, A complete lexicom latinity of Cäsars Gallic war. Boston 1891. Ginn et Cie. 188 str. 8°. 1 dolar 50.

Praca to staranna, w której uwzględniono pierwszych siedm ksiąg, Za podstawę służy jej Index Holdera. W redakcyi samego tekstu posługuje się autor wydaniami Kranera i Holdera. Cytaty po większej części są skrócone dla zaoszczędzenia miejsca, stąd słowniczek ten ma stronę ujemną, że kto chce z niego korzystać, ciągle go musi wertować. Bardzo niepraktyczny jest wreszcie i układ jego. Gdyby był autor do tej pracy wziął sobie za wzór Lexicon Caesarianum Menge-Preusse lub Meusela, byłaby książka zyskała na jasności i przejrzystości w układzie. Druk jest bardzo zbity, ale forma zewnętrzna zadowalająca.

Kraków. *Stanisław Bednarski.*

Th. Arnold, Die griechischen Studien des Horaz. Neu herausgegeben von dr. Wilhelm Fries. Halle a. S., Buchh. des Waisenhauses 1891. str. 148. 8°.

Po zupełnem wyczerpaniu pierwszego nakładu rozprawy Th. Arnolda, wydanej po śmierci autora przez Ecksteina w dwóch programach łać. głównej szkoły w Halle (za r. szk. 1884/5 i 1885/5), wyświadczył Fries ogłoszeniem niniejszego dziełka zwolennikom studyów Horacyuszowskich prawdziwą przysługę. Bo jakkolwiek na tem polu studyów, w którego zakres dziełko niniejsze wchodzi, nie brak usiłowań wcześniejszych, że wspomnę tylko badania H. Wagnera w 18. wieku, a w naszym studya Rottera, Estrego, Thalwitza i wiele fragmentarycznych, — jak Wenscha, Grotefenda, Meinekego, Göbla, Garckego, Arndta, Heinricha, Michaelisa, Baranka i t. d (Fries w przedmowie odnośną literaturę wymienia) – to jednak rzec można śmiało, że jasno i umiejętnie ten dział badań odnośnie do Horacego rozwinął dopiero Arnold. Usiłowania dawniejszych uczonych zmierzały głównie do wykazania naśladownictwa Horacego, czyniły z poety — mistrza ślepego kopistę; badania Arnolda wykazują raczej studya wieszcza wenuzyńskiego w zakresie poezyi greckiej; podobieństwo bowiem pojedynczych wyrażeń i myśli, istniejące rzeczywiście niejednokrotnie pomiędzy Horacym a utworami greckimi, może być mimowolnym wypływem czynników duchowego wykształcenia a nie świadomego naśladownictwa.

Jak w pierwszem wydaniu, taksamo i w drugiem najpierw mowa jest o studyach Horacego nad Homerem i Hezyodem, następnie o jego studyach alexandryjskich, potem o wpływie komików greckich, Archilocha, liryków i tragików na Horacego, wreszcie w ostatnim rozdziale omówione są Horacego studya filozoficzne, przedewszystkiem studyum Platona i Arystotelesa.

Pod względem układu i treści nie różni się zatem to drugie wydanie od pierwszego. Tu i owdzie uzupełnia wprawdzie Fries na podstawie własnych badań niewyczerpaną u Arnolda liczbę przykładów w poszczególnych działach (str. 19, 38, 91, 94, 113, 118 uw. 2, 121, 122), niekiedy podaje nowsze wyniki badań i poglądy uczonych, niezgadzające się z twierdzeniem Arnolda (str. 24 uw. 2., 25, uw. 1),

czasem nawet wprost polemizuje z autorem rozprawy (str. 71 uw. 1: Fries opierając się na zdaniach Kiesslinga i Ribbecka, Gesch. d. Röm. Dichtung II. 113 n. podnosi tu wartość poetyczną epody 16, którą Arnold uważa za najsłabszą). Dodatki te jednak zamieszcza Fries na dole poniżej tekstu rozprawy w formie komentarza.

Także i pod względem formalnym uległa rozprawa Arnolda nieznacznym tylko zmianom. Mianowicie usiłował Fries ogładzić język i oczyścić go z obcych naleciałości, a więc n. p. użył wyrazu nebensächlich zamiast parergisch, vermittelnd zamiast subsidiär, Absicht zamiast Intention, boshaft zamiast malitiös, Gemälde zamiast Tableau i wiele innych t. p. Usunął także liczne błędy drukarskie pierwszego wydania, zastąpił zdania rozwlekłe i ociężałe gładszemi i zwięźlejszemi, dokonał rewizyi i poprawy cytatów i uzupełnił je wielokrotnie, niektóre zaś zbyteczne opuścił, liczne pomyłki w liczbach określających źródło cytatu poprawił, cytaty z dzieł pomocniczych według wydań nowszych opatrzył.

Lwów. *Mikołaj Sabat.*

Illustryrowanoje sobranije hreczeskych i rymskych klassykow s objejasnytelnymy prymiczanijamy pod redakcyjej Lwa Georgijewskaho i Sergia Mansztejna. (Иллюстрированное собраніе греческихъ и римскихъ классиковъ съ обѣяснительними примѣчаніами, подъ редакціей Льва Георгіевскаго и Сергія Манштейна). Główny skład w Petersburgu u Sergiusza Mansztejna, Puszkińskaja 19,31.

Wydawnictwo rosyjskie, którego tytuł wypisano w nagłówku, odpowiada wydawnictwom klasyków starożytnych, jakich liczba już dość znaczna pojawiła się w ostatnich czasach w Niemczech, Francyi i innych krajach. Obejmuje ono wydania szkolnych autorów z komentarzem, do potrzeb szkolnych zastosowanym i to wprawdzie — tak jak w niektórych edycyach niemieckich — w osobnych tomikach teksty, w osobnych zaś komentarze, pięknie illustrowane.

Dotychczas, o ile nam wiadomo, wyszły w tem wydawnictwie: 1) Wergilego Eneidy ks I—IV; — 2) Neposa niektóre żywoty; — 3) Liwiusza ks. I. i XXI; — 4) Owidyusza wiersze wybrane; — 5) Sallustyusza Wojna Jugurtyńska i Sprzysiężenie Katyliny; — 6) Cezara Pamiętników o wojnie gal. ks. I. i VI; — 7) Cycerona mowy przeciw Katylinie, za Ligaryuszem, za Milonem, za Dejotarem, za Archyaszem; — 8) Horacego wiersze wybrane; — 8) Herodota Scytya i Wojny perskie; — 10) Homera Iliady p. I. i III., Odyssei p. I. II i VI; — 11) Xenofonta Anabazy ks. I. i II, Pamiętniki o Sokratesie i Apologia; — 12) Platona Apologia; — 13) Sofoklesa Antygona i Edyp król.

Jak widać z tego spisu, którego w tej chwili zamknąć nie możemy z powodu od nas niezależnego, w wydawnictwie tem pojawił się już spory poczet podręczników szkolnych. Z tych mamy pod ręką

Neposa, Liwiusza ks. XXI i Edypa króla Sofoklesa. O tych trzech książkach zamierzamy wypowiedzieć zdanie.

Korneliusz Nepos, wydany przez p Georgijewskiego, zawiera żywoty Miltyadesa, Temistoklesa, Arystydesa, Cymona, Datamesa, Epaminondasa, Pelopidasa i Katona. Wyliczenie podług tytułów wszystkich 16 domniemanych dzieł Neposa uważamy za niepotrzebne. Niepotrzebnie też zamieszczono w wydaniu szkolnem Praefatio. Za daleko posunął się również wydawca w wyjaśnieniach gramatycznych, gdyż jak w ogólności w szkole można chyba tylko na najwyższym stopniu nauki rozbierać właściwości jakiegoś pisarza, tak znów w szczególności wcale nie jest pożądany rozbiór subtelnych różnic gramatycznych, na jakie dość często w Neposie natrafiamy. W szkole należy mieć tylko główny cel na oku i kroczyć pewną drogą do poznania ogólnego wzoru klasycznego pisania. Godzę się natomiast w zupełności na tego rodzaju wyjaśnienia leksykalne, iż obok nieznanych, lub też w innem znaczeniu użyć się mających słów łacińskich podaje się trafne tłómaczenie; tylko sposób ten należałoby rozszerzyć także co do niektórych trudniejszych zwrotów, gdyż tym sposobem możnaby doprowadzić do tego, że uczniowie nie byliby pochopni do gotowych tłómaczeń i przyzwyczajaliby się do pracy samodzielnej.

Illustracye nie są tak piękne, jak w wydaniu Erba, lecz są dobrane trafnie i zdołają wzbudzić żywsze zajęcie u uczniów.

W wydawnictwie, o którem mowa, żywy bierze udział nasz rodak p. Zieliński, prof. uniw. w Petersburgu; wydał on Liwiusza ks. XXI. już w II. wydaniu i Sofoklesa Edypa króla.

Tekst Liwiusza oparty głównie na wydaniu Luchsa; miejscami jednak zmienił go autor według poprawek Luterbachera, Madwiga, H. I. Müllera, Weissenborna, Wölfflina i innych, tu i owdzie zaś umieścił własne domysły Jakkolwiek poprawki przyjęto z wielką znajomością rzeczy i z prawdziwą erudycyą filologiczną, jakkolwiek także we własnych domysłach wydawcy widoczną jest oględność, mimoto, zwłaszcza co się tyczy tych ostatnich, bylibyśmy zawsze za miarą jak najszczuplejszą ze względów na przeznaczenie edycyi. Z tego względu nie piszemy się również na tak obszerny komentarz, jaki się mieści w cz. 2; zajmuje on 179 stronnic 8°. Uznajemy wprawdzie potrzebę użycia środków pomocniczych takich, jak karty geograficzne, wszelkiego rodzaju rysunki do poglądowej nauki realiów, ale wstęp historyczny, literacki, antykwaryczny (o konstytucyi rzymskiej i kartagińskiej) i kilka innych dodatków czynią książkę na każdy sposób zbyt obszerną, jak na wydanie szkolne.

Uwagę tę odnieść możemy jeszcze słuszniej do wszelkiego rodzaju objaśnień, zaczynających się od strony 32-ej. Czytelnik odnosi wrażenie, że wydawca książkę swą ułożył z taką tendencyą, z jaką przedmiot rozbiera się na wszechnicach.

Tęsamą uwagę pozwalamy sobie zastosować w zupełności także do wydania Sofoklesowego Edypa Króla, a może nawet do tego podręcznika zastosowaćby ją należało jeszcze w większej mierze,

przedewszystkiem co się tyczy „Ukłonenij", t. j. różnic tekstu od wydania Naucka, chociaż z drugiej strony z wszelkiem uznaniem konstatujemy wielką wartość naukową tych zmian; w staranności bowiem o krytyczne ustalenie tekstu autentycznego nie pominął autor nic, co tylko nowsze badania przyniosły. — Naszem też, zresztą niemiarodajnem zdaniem, podał autor za dużo kluczów do partyj liryczno-melicznych — za dużo w stosunku do potrzeb szkoły. Natomiast godzimy się w zupełności na trafne połączenia poszczególnych scen, gdyż takowe przyczyniają się bardzo do należytego zrozumienia utworu i do ujęcia go w całość. A jakkolwiek wątpię, czy w tak krótkim czasie, jaki wymierzono na lekturę szkolną dla tragedyj Sofoklesa — może być, iż w szkołach tamtejszych stosunki są odmnienne — dadzą się zużyć wszelkie wyjaśnienia zawarte w komentarzu, który również wyposażono wielu rycinami, mimoto nie mogę nie przyznać tak tej książce p. Zielińskiego jako też poprzednio omówionej wielu zalet dobrych podręczników. Z tego powodu polecam je gorąco przyszłym naszym wydawcom, ażeby zechcieli z nich korzystać w miarę naszych potrzeb. Zarazem zwracam się z prośbą do Wydziału naszego Towarzystwa Nauczycieli Szkół wyższych, który dał tyle dowodów szczerej pieczołowitości i rzetelnej pracy około dobra naszych szkół średnich, ażeby w wydaniach klasyków dla szkół naszych zechciał także umieszczać tablice i wzory archeologiczne w tym zakresie, jak to uczyniono w wydaniach dopiero co omówionych.

Lwów. *K. Łuczakowski.*

Manitius, M. Geschichte der christlich-lateinischen Poesie bis zur Mitte des VIII. Jahrhunderts. Stuttgart (Cotta) 1891. Str. 518. 8°.

W obec żywego zainteresowania się, jakie w ciągu ostatnich lat obudziły studya nad ojcami kościelnymi, a wyrazem których są znakomite wydania w wiedeńskiem »Corpus scriptorum ecclesiasticorum" i „Monumenta Germaniae", tem dotkliwiej dawał się uczuwać brak dzieła traktującego o nader bogatej łacińskiej poezyi chrześcijańskiej, że dawniejsze kompendya, uwzględniające ten dział literatury, jak Ampère'a Histoire littéraire de la France i literatura Baehr'a są obecnie już przestarzałe, a nowsze, pod innymi względami znakomite dzieła, jak Teuffela-Schwabego i Ebert'a, powyższego przedmiotu wcale nie wyczerpują. Temu brakowi stara się w części zaradzić wyżej wzmiankowane dzieło autora, w którem łać. poezya chrześcijańska we wszystkich okresach jej rozwoju, począwszy od słabych jej zawiązków w III., jej wspaniałego rozkwitu w V., i zupełnego upadku w VIII. wieku po Chr. doczekała się nowego i gruntownego opracowania na podstawie metody ściśle filologicznej. Autor bowiem nie tylko zwrócił pilną uwagę na gruntowną analizę pod względem formy, treści i wewnętrznej wartości ważniejszych płodów literackich poezyi chrześcijańskiej, lecz

starał się także przedstawić jasno i zwięźle żywoty wybitniejszych poetów chrześcijańskich, przyczem sprostował niejedną datę i wymienił niejeden szczegół z ich życia, który dotychczas był nieznany lub błędnie podawany. Samodzielność autora przebija się w wielu miejscach tego dzieła Świadczą o niej gruntowne badania nad rymem w poezyi łać. w ogólności i nad innemi właściwościami formalnemi i wewnętrznemi poezyi chrześcijańskiej. Wyniki badań autora będą niewątpliwie pożądanym punktem oparcia i silnym bodźcem do przyszłych studyów nad odnośnemi kwestyami.

Badania autora ograniczają się do ściśle chrześcijańskiej poezyi. Są zatem wykluczone wiersze świeckie poetów chrześcijańskich, jakoto Auzoniusza, Ennodyusza, Sydoniusza, Optacyana, Porfiryusza, Maxymiana i Koryppa. Obfity materyał, opracowany w tem dziele, podzielił autor na trzy księgi. które poprzedza obszerny wstęp, str. 1—26. W tym wstępie skreślił autor najpierw w kilku ogólnych, lecz dosadnych i trafnych rysach obraz państwa i społeczeństwa rzymskiego w jego politycznym i moralnym rozkładzie i umieścił udatny pogląd na upadającą pogańską literaturę rzymską w czasach krzewiącego się chrześcijaństwa w III. wieku po Chr.

Następnie są podane główniejsze przyczyny, które wpłynęły na szybkie rozpowszechnienie się nauki Chrystusa jako też na powstanie najdawniejszych płodów literatury chrześcijańskiej. Wstęp zamyka ogólna charakterystyka literatury chrześcijańskiej pod względem formy i treści. Tu są również uwzględnione punkta styczne literatury chrześcijańskiej z pogańską rzymską, niemniej różnice; podane są także charakterystyczne cechy poszczególnych rodzajów poezyi, które w czasach chrześcijańskich albo po raz pierwszy się pojawiły, albo szczególniejsze budziły zajęcie, tak że wspaniałego doczekały się rozkwitu.

Co się tyczy rozkładu materyału na księgi, to pierwsza z nich obejmuje początki poezyi chrześcijańsko-łacińskiej wraz z jej rozwojem w III. i IV. wieku po Chr. Z najdawniejszych poetów chrześcijańskich doznał wyczerpującego opracowania Kommodyan. Szczegółowo traktuje autor o wierszach treści chrześcijańskiej nieznanych lub wątpliwych autorów, jakoto: de laudibus Domini, de Phoenice (Laktancyusza?), de beneficiis suis Christus, Sodoma. de Iona.

W następnych rozdziałach (2—4) tejże księgi, jakoteż w następnych księgach uprupował autor materyał nie tylko chronologicznie, lecz także według krajów, w których poezya chześcijańsko-łacińska doznawała osobliwszego pielęgnowania. Tak w ks. I. rozdziale 2 przedstawił autor działalność hiszpańskich poetów II. wieku: Iuwenkusa i Prudencyusza. w 3. rozdz. poetów gallickich: Hilaryusza z Poitiers i Auzoniusza, w 4 rozdz. italskich poetów IV. wieku, mianowicie: Wiktoryna, Damasusa, poetki Proby i Ambrozyusza, dołączając gruntowny ekskurs o powstaniu hymnów chrześcijańskich.

W II. ks. jest opracowaną poezya chrześcijańska w czasie jej największego rozkwitu, jaki osiągnęła w V. wieku po Chr. Pierwszy

rozdz. obejmuje poetów gallickich, 2. rozdz. italskich, 3. rozdz. hiszpańskich i afrykańskich.

W III. ks. przedstawił autor stan poezyi chrześcijańsko-łacińskiej wraz z jej wybitniejszymi przedstawicielami w czasie jej upadku w wiekach VI—VIII, z którego ją dopiero Karol Wielki w części dźwignął i na nowe tory sprowadził. Pierwszy rozdz. tejże księgi poświęcony jest poezyi w Italii i na Wschodzie, rozdz. 2. poezyi w Afryce, rozdz. 3 poezyi w Gallii i krajach sąsiednich, rozdz. 4. poezyi w Wielkiej Brytanii.

Z trudnego zadania wywiązał się autor zadowalniająco; opanował bowiem należycie obfity i skrzętnie zebrany materyał i opracował go sumiennie. Rozkład na części jest stosowny, a wykład rzeczy jasny i przejrzysty, tak że lektura dzieła sprawia prawdziwą przyjemność i nie nuży czytelnika pomimo gruntowności przedstawienia. Wyborne pod każdym względem są ustępy, dające pogląd na rozwój i stan poezyi chrześcijańskiej w poszczególnych okresach, na właściwości utworów poetycznych, uprawianych w tychże okresach. Niemniej udatnie są skreślone żywoty wybitniejszych przedstawicieli poezyi chrześcijańskiej; poprzedza je zazwyczaj dokładne zestawienie odnośnej literatury. W sądach autor jest oględny i sprawiedliwy, a sposób przedstawienia dowodzi, że z zamiłowaniem pracował nad obranym przedmiotem. Wobec powyższych zalet należy mniejszą wagę przywiązywać do wad, które pewien recenzent niemiecki temu dziełu zarzucał. Usprawiedliwia je w części ta okoliczność, że autor podjął się opracowania dzieła z dziedziny, której niejeden dział leżał dotychczas odłogiem, i że skutkiem tego własnemi badaniami musiał sobie nieraz torować drogę.

Lwów. *Michał Jezienicki.*

Czyczkiewicz Andrzej: Untersuchungen über das III. und XVI. Buch der Odyssee. (Progr. gimn. w Brodach za r. 1889). Brody. 1889. 8°.

Untersuchungen zur zweiten Hälfte der Odyssee (Progr. gimn. w Brodach za r 1892). Brody 1892. 53 str. 8°.

Betrachtungen über Homers Odyssee. (Progr. gimn. w Brodach za r. 1893). Brody 1893. 44 str. 8°:

Autor, oparłszy się na rezultatach badań Kirchhoffa, stara się udowodnić, że nie tylko pierwsza, ale i druga połowa Odyssei powstała z części pierwotnie różnorodnych a nawet w różnych czasach komponowanych. Mianowicie miały wejść w skład dzisiejszej Odyssei trzy epopeje, t. j.: Telemachia, starsza Odysseja i nowsza Odysseja. Połączyć miał te epopeje w całość dzisiejszej Odyssei nieznany nam diaskeuasta w ten sposób, że je skracał, uzupełniał i zmieniał, ale tak niezgrabnie, iż w wielu miejscach pozostały w sprzecznościach, niedokładnościach i właściwościach językowych wyraźne ślady pierwotnego stanu rzeczy.

Autor roztrząsa w pierwszej swej rozprawie związek XVI. księgi Odyssei z początkowemi czterema, które już Kirchhoff zaliczył do tak zwanej Telemachii, w drugiej omawia krytycznie szereg miejsc z ksiąg XVII—XXIV., tudzież z księgi XIII., w trzeciej wreszcie zastanawia się nad składem księgi XIV i XV. Na podstawie tych szczegółowych badań dochodzi autor dalej w tejże trzeciej rozprawie, str. 17—29, do tego rezultatu, że oprócz czterech początkowych ksiąg także XV. i XVI. księga, częściowo również XVII. i XXII. a może i XXIV. wchodziły w skład pierwotnej Telemachii, z czego znów wyprowadza wniosek, iż nie Telemachia została wplecioną do pierwotnej Odyssei, jak sądzono lecz przeciwnie t. zw. Telemachia była główną epopeją, którą rozszerzono dodatkami z dawniejszej i późniejszej Odyssei. Przy końcu trzeciej rozprawy, od str. 30 przywodzi autor nowe dowody na poparcie zapatrywania Kirchhoffa, który twierdzi, iż księgi X—XII. nie należały pierwotnie do Odyssei dawniejszej, lecz do innej, późniejszej i dopiero później z dawniejszą Odysseją zostały połączone.

Przyznać należy, że autor badał sumiennie nie tylko skład Odyssei, ale nadto liczne rozprawy i dzieła odnoszące się do kwestyi tego składu; wyżej wymienione jego rozprawy są też bez wątpienia cennym przyczynkiem do wyjaśnienia rzeczonej kwestyi. Ale argumenty, na których oparł rezultat swej pracy, nie mogą przekonać nikogo nieuprzedzonego. Nie mogę tu wchodzić w szczegóły, bo to wymagałoby zbyt wiele miejsca; nadto mogę się odwołać do recenzyi mojej w Zeitschrift f. d. öster. Gymn, która niedawno została ogłoszoną a w której nieco dokładniej roztrząsam tę sprawę. Tu tylko nadmieniam, że hipoteza o powstaniu Odyssei z odrębnych epopei nie tłómaczy wszystkich trudności a między niemi zasadniczych. Bo jeżeli zaprzeczyć się nie da, że ów zresztą zupełnie nieznany i wymyślony diaskeuasta z prawdziwym talentem ułożył ogólny plan poematu, to dziwić się musimy, że w szczegółach tak był niebaczny czy niezręczny. A przecież zdaniem mojem łatwiej było mechanicznie pojedyncze utwory w całość łączącemu diaskeuaście dostrzedz sprzeczności i niedokładności i takowe usunąć, niż poecie, zwłaszcza jeżeli takowy starał się pozostać w zgodzie z utartemi podaniami, po części może w formy poetyckie ujętemi. Nadto niedokładności pozostałe po pierwszym diaskeuaście powinni byli jego następcy usunąć. Nie wiedząc, wśród jakich warunków materyalnych i zapatrywań estetycznych epopeje Homera były pisane i w jaki sposób przechowywały się aż do czasów Pizystrata. nie wiedząc, czy wykończeniu takowych w pierwotnym kształcie nie stanęło coś na przeszkodzie tak, jak n. p. śmierć nie dozwoliła Wergilemu wykończyć Eneidy, możemy sobie sprzeczności i niedokładności w dzisiejszym kształcie Iliady i Odyssei tłómaczyć w rozmaity sposób; do dokładnych, pewnych rezultatów w szczegółach dojść niepodobna Także odrębne właściwości językowe pewnych partyi poematu, na których autor po części swój wywód oparł, mogą mylić, jeżeli nie są wybitne, bo wiemy, że dwa utwory nawet tegosamego autora mogą mieć swoje idiotyzmy językowe. Nie chcę przez

to powiedzieć, żeby wykrywanie odrębnych właściwości pojedynczych partyi tudzież niedokładności i sprzeczności w układzie wielkich epopei starożytnej Grecyi było zgoła bezowocnem; sam fakt istnienia takich znamion rzuca niewątpliwie światło na ich wartość i znaczenie, byleby tylko badanie zostawało w granicach ściśle przedmiotowej krytyki.

Lwów. *Br. Kruczkiewicz.*

Chowaniec, Franciszek: De enuntiatorum, quae dicuntur, subiecto carentium usu Thucydideo. (Progr. gimn. w Jarosławiu za r. 1892). Jarosław 1892. XVIII i 31 str. 8°.

Rozprawę poprzedza obfity spis dzieł i dyssertacyi, z których autor korzystał; po tym spisie następuje część ogólna (str. I—XVIII), w której autor zastanawia się nad istotą i powstaniem zdań bezpodmiotowych w językach indoeuropejskich, kończy zaś rozprawę zbiór miejsc, zawierających zwroty bezpodmiotowe z dzieła Tucydydesa. Część ogólna jest nieco za obszerna, tem bardziej, że główne rezultaty takowej nie wiele wpływają na sposób traktowania części szczegółowej, tematem zapowiedzianej, a część szczegółowa nie dostarcza nowych podstaw do rozjaśnienia kwestyi, traktowanych w części ogólnej.

Do zdań bezpodmiotowych (enuntiata subiecto carentia) zalicza autor wszystkie zdania, mające tylko orzeczenie wyraźne w 3 osobie liczby pojedynczej lub mnogiej, z którego ani na podstawie formy zdania ani też na podstawie logicznego związku myśli nie można się na pewne domyślić podmiotu. Zdania uczonych o początku i istocie takich zdań są rozmaite a dadzą się zdaniem autora sprowadzić do trzech głównych teoryi. Pierwsza teorya, za którą oświadcza się także autor, nie podając jednak powodów, które go do tego skłoniły, wychodzi z tego zapatrywania, że w logice są możebne tylko sądy dwuczłonowe t. j. złożone z podmiotu i orzeczenia, i uważa zdania bezpodmiotowe za pierwotne formy zdań w mowie ludzkiej, z których formy zdań podmiotowych dopiero z czasem powstały. Według tej teoryi zdania bezpodmiotowe mają właściwie własny podmiot i gramatyczny i logiczny; gramatyczny wyrażony jest formą czasownika orzekającego, logiczny tkwi lubo ogólnikowo tylko, w związku zdań i myśli. Tę teoryę wyznają Trendelenburg, Meiring, Steinthal, Kern, Paul, Schuppe, Sigwart i Puls. Druga teorya uznaje w zakresie logiki możebność sądów jednoczłonowych czyli mających tylko orzeczenie. Zwolennicy tej teoryi, jak Heyse, Grimm, Miklosich, Benfey, Marty, po części także Miodoński, utrzymują, że zdania bezpodmiotowe miały pierwotnie wyraźny podmiot, lecz takowy z czasem utraciły, zatrzymując jednak pomimo tego znaczenie sądów zupełnych, wyrażonych samem orzeczeniem. Trzecia wreszcie teorya pochodzi od gramatyków starożytnych i utrzymywała się w świecie uczonym aż do bieżącego stulecia, obecnie jednak straciła zupełnie zwolenników.

Ta teorya uważa zdania bezpodmiotowe za zdania eliptyczne, t. j. takie, które pierwotnie wyraźny podmiot miały, lecz takowy z czasem utraciły; podmiot ten jednak należy jeszcze i teraz w myśli uzupełniać, czy to na podstawie takichsamych zdań o wyraźnym podmiocie, czy też na podstawie orzeczenia lub wogóle związku myśli.

Zebrane w drugiej, szczegółowej części przykłady zdań bezpodmiotowych z Tucydydesa dzieli autor za Miklosichem 1) na zdania z orzeczeniem czasownikowem w stronie czynnej, 2) na zdania z orzeczeniem czasownikowem w stronie biernej, 3) na zdania z orzeniem, złożonem z imienia i czasownika εἶναι, 4) na zdania, których orzeczeniem jest przymiotnik lub imiesłów w formie przypadka niezawisłego czyli luźnego. Obok zdań bezpodmiotowych przywodzi autor także zdania mające takiesame, jak takowe, orzeczenie i wyraźny podmiot, a nadto wogóle zdania równoznaczne z niemi, co rzuca światło na przyczyny, dla których pewne zdania bezpodmiotowe rzadziej lub częściej powtarzają się u Tucydydesa. Nadto rozjaśnia miejsca, które cytuje, często osobnymi przypiskami. Język łaciński rozprawy jest po największej części poprawny, druk staranny.

Lwów *Br. Kruczkiewicz.*

Kokorudz, Eliasz: Ablativus, locativus i instrumentalis u Homera pod względem formalnym i syntaktycznym. Część I. (Progr. gimn. w Stanisławowie za r. 1891). Stanisławów. 1891. 26 str. 8°. Część II. (Tamże za r. 1892) Stanisławów. 1892. 37 str 8°.

W części I. rozpoczyna autor rzecz dosyć obszernemi uwagami wstępnemi o zasadach badań językowych Są to zasady najnowszej szkoły gramatycznej (Iunggrammatiker), do których się autor bez zastrzeżeń przyznaje. Następnie rozwija teoryę pierwotnego znaczenia przypadków w indeouropejskich językach i przystępuje do rozwiązania pytania, jakiemu losowi uległ ablativus, locativus i instrumentalis w języku greckim i czy jeszcze jakie ślady tych przypadków pozostały w tym języku, specyalnie w pieśniach Homera. Otóż autor wyjaśnia w części I., że pierwotne podobieństwo form i funkcyi syntaktycznych ablatiwu i genitiwu sprowadziło pomieszanie tych przypadków i ostateczne zaniknięcie ablatiwu w genitiwie. Genitivus w znaczeniu pierwotnego ablatiwu napotykamy jeszcze u Homera i to w połączeniu a) z czasownikami, b) z przymiotnikami i przysłówkami, c) z przyimkami. Formy z sufiksem-θεν przedstawiają w pieśniach Homerowych swym kształtem i znaczeniem resztki pierwotnego ablatiwu a przysłówki z końcówką-ως są resztkami formy pierwotnego indoeuropejskiego ablatiwu. W części II. wykazuje autor, że przypadkiem, w którym utonął pierwotny locativus i instrumentalis, podobnie jak ablativus w genitiwie, jest dativus, i zestawia naprzód te miejsca z pieśni Homera, na których dativus zajmuje miejsce pierwotnego locatiwu a następnie te, na których ten przypadek ma znaczenie instrumentalu.

Autor uwzględnia pilnie literaturę, odnoszącą się do zagadnień, które roztrząsa, nie dochodzi jednak do nowych rezultatów; podział przedmiotu jest zawiły i pozbawiony wspólnej zasady, zbiór odnośnych miejsc z pieśni Homera nie wyczerpujący, a język polski, w którym rozprawa jest napisana, miejscami błędami skażony.

Lwów. *Br. Kruczkiewicz.*

Hayder, Leonard, Charakteristik des Paedagogen in der Sophokleischen Elektra. napisał... (Sprawozdanie dyrektora c. k. gimnazyum w Sanoku, za rok szkolny 1893). W Sanoku, str. 1—13. Nakładem funduszu naukowego. Czcionkami Karola Pollaka. 1893.

Autor zastanawia się nasamprzód nad znaczeniem Sofoklesa w literaturze dramatycznej greckiej; „Sophocles", (mówi między innemi na str. 1.) „heisst bei den Späteren insgemein *ὁ τραγικός*, denn an seinen Dramen bewundert man seit zwei Jahrtausenden am meisten die idealen Schönheiten, das herrliche Ebenmass, den Zauber der Anmuth in allen Theilen seiner Kunstwerke". Czytającemu te słowa mimowoli może nasunąć się pytanie, czy Sofoklesa dlatego nazywają starożytni *κατ' ἐξοχήν* „*ὁ τραγικός*", że go podziwiamy od 2000 lat? — Po tym ekskursie rozwodzi się dalej autor nad pojęciem dramatu (str. 1 nn.). opierając swoje wywody na wierszach Geibla (!). Od str. 3. począwszy przedstawia p. H. podanie o zabiciu Klytemestry i Egista przez Orestesa, wykazuje przytem, o ile opracowania wspomnianego mitu przez poetów zawierają nowe pierwiastki. Dłużej rozprawia autor o Aischylosa Choeforach. Od str. 5 dopiero przechodzi do Sofoklesowej Elektry, opowiadając dokładnie treść dramatu, przyczem zwraca szczególną uwagę na udział pedagoga w akcyi wspomnianej tragedyi (str. 5—13). Jak z tego przedstawienia treści widzieć można, treść rozprawki nie odpowiada tytułowi; przedewszystkiem niepotrzebnymi są liczne ekskursy (str. 1—5), (do wspomnianych exkursów dołącz jeszcze ustęp na str. 6. o stanowisku niewolników greckich — wszystko razem wziąwszy niedostatecznie jeszcze opowiedziane —). Nie jest dalej rzeczą jasną, w jakim celu autor obszernie opowiada treść Elektry, mając scharakteryzować jedną z osób dramatu. Najważniejszą jednak wadą rozprawki jest to, że autor, podając rysy charakterystyczne pedagoga nie korzysta wcale z materyału najważniejszego, to jest samejże tragedyi Sofoklesa; opowiadając zaś treść tragedyi, nie umie wysnuć odpowiednich wniosków. Literatury nowszej o przedmiocie nie zna autor zupełnie, z dawniejszej kilka tylko już przestarzałych programów. Styl rozprawki w wielu miejscach niepoprawny, por. np.: str. 3. nun handelt sich drum, wie Orestes die heilige Sühne an seinem Vater vollzogen hatte; str. 5. in der Art Aeschylos; str. 2. auf seinem starrem Willen. — Z błę-

dów druku prostuję ważniejsze: str. 1. Eigeschaften, cz. Eigenschaften; str. 6. selbt cz. selsbt; Derstellung. cz. Darstellung; str. 10. strömmte, cz. strömte; str. 11. λίπηδ', cz. λύπηνδ'; str. 12. heilingen, cz. heiligen.

Lwów. *Wiktor Hahn.*

Kusionowicz, Michał, prof. Mowa Demostenesa przeciw Arystokratesowi, przekład... (Sprawozdanie dyrekcyi c. k. wyższego gimnazyum w Kołomyi za rok szkolny 1893). W Kołomyi, 1893, str. 17—48. Nakładem funduszu szkolnego. Z drukarni J. Bruka i S-ki.

Od pewnego czasu pojawiają się w literaturze polskiej przekłady Demostenesa, z którego mów zaledwo małą część przyswojono dotychczas językowi polskiemu. W r. 1887. przetłómaczył mowę o wieńcu czyli w obronie Ktezyfonta (mowa XVIII) Ludwik Małecki, progr. g. w N. Sączu; tenże sam w r. 1889. podał tłómaczenie mowy o przeniewierczem poselstwie (*περὶ παραπρεσβείας*, mowa XIX). W r. 1893. umieścił w sprawozdaniu kołomyjskiego gimnazyum p. Kusionowicz przekład jednej z ważniejszych mów Demostenesa: *κατὰ Ἀριστοκράτους* (XXIII.). Wybór w każdym razie trafny, gdyż wspomniana mowa zawiera w pierwszej swej części nadzwyczaj ważny materyał, odnoszący się do sądownictwa attyckiego. Przekład swój poprzedza tłómacz krótkim wstępem (str. 19 n.), przeznaczonym dla czytelników nieobznajomionych z okolicznościami, które spowodowały napisanie mowy. Mając to na względzie, powinien był tłómacz koniecznie wspomnieć o owych 11 uchwałach w części pierwszej, i o kwestyi autentyczności tychże.

Na razie podaje tłómacz tylko pierwszą część wspomnianej mowy, t. j. § 1—99; tłómaczenie, ogółem wziąwszy, oddaje myśl oryginału, nie będąc ani zbyt niewolniczem, ani zanadto wolnem. Czasami jednak posługuje się tłómacz zwrotami niezupełnie poprawnymi, — w niektórych paragrafach nie odtwarza należycie pierwowzoru, np. § 1. *κατηγορήσοντα* nie znaczy: „ku obżałowaniu"; tamże: *οὕτως* niestosownie oddane przez „tak" razi; tamże: „albo, że tak chętnie z powodu jakiegoś małego i nieznacznego przewinienia chciałbym ściągnąć na siebie jego nienawiść", niezręcznie i niezrozumiale, gdyż tłómacz niepotrzebnie opuścił wyraz *ὁρῶντα*; l. l. okres grecki przydługi należało rozłożyć w tłómaczeniu na dwa zdania. W § 4 *πολιτευομένων* oddane przez „statystów", wyraz zanadto nowoczesny; we wspomnianem miejscu użycie tego zwrotu może mimowoli wywołać dwuznaczność. Razi także częste powtarzanie dwu lub więcej zdań, zaczynających się tuż po sobie od spojnika: „że", n. p. § 3., § 7. itd. W § 18 myśl oryginału oddana niejasno; do której osoby ma się odnosić słówko „może"? — Ze zwrotów niestosownych wymieniam kilka: § 42: zali to nie okropnie w niwecz obracać dobrodziejstwo pobłażliwości; § 90: Arystokrates nie będzie mógł udowodnić, jako

wniosek jego nie przeciwi się widocznie prawom; § 94: nie na to zatem baczyć trzeba, czy wniosek z czasem utraci swoją wartość, lecz na to, że kreskami waszemi uznając go niewinnym, zniesiecie karalność tych, którzy was krzywdzić zechcą; § 96: tak na przykład, gdyby na odrzucone przez was wnioski do prawa nikt nie położył skargi, natenczas miałyby naprawdę ważność wobec praw, chociażby nawet były im przeciwne i t. d W ogólności pod koniec tłómaczenia usterek jest znacznie więcej.

Lwów. *Wiktor Hahn.*

Dembitzer, Zacharias. De rationis mutuae apud Sallustium significatione. Scripsit... (Sprawozdanie dyrekcyi c. k. wyższego gimnazyum w Kołomyi za rok szkolny 1893). W Kołomyi 1893 str. 1--16. Nakładem funduszu szkolnego. Z drukarni J Bruka i S-ki.

Autor zastanawia się nad sposobami, jakich używa Sallustyusz na wyrażenie stosunku wzajemnego oddziaływania i dochodzi do tych wyników: Sallustyusz używa podobnie jak i pisarze klasyczni tychsamych prawie środków. Dość często posługuje się zwrotami: „inter" z zaimkiem lub rzeczownikiem (inter cum pronomine aut nomine coniunctum, n. p. inter se, inter ipsos, inter nos, inter vos, i t. d. ustęp A. w pracy, str. 4—7); często napotykamy powtórzenie tegosamego wyrazu (n. p. alteri alteros, alius alium. alii alios, alius alii, alius alio; rzadko jednakowoż używa Sallustyusz zwrotów uterque alterum albo utrimque; ustęp B w pracy, str. 8 – 10); rzadko enuntiatum, quo relatio mutua inter duas personas indicetur, in duo membra dissolvitur (ustęp C str. 11); w ustępie D. (str. 11—12) mówi autor o takich wyrazach, w których znaczeniu tkwi już w samej rzeczy stosunek wzajemnego oddziaływania; w ostatnim ustępie E. rozbiera autor miejsca wątpliwe (str. 12 nn.). Przysłówków mutuo i invicem, (str. 16), oraz przyimka cum (str. 12. 16.) i zaimka zwrotnego „se" z dodaniem lub opuszczeniem zaimka ipse (str. 13 nn 16.) Sallustyusz nie używa Twierdzenia popiera autor licznymi cytatami. Rozprawka jest małym wprawdzie, ale zajmującym przyczynkiem do poznania właściwości językowych Sallustyusza.

Prócz błędów, poprawionych na str. 48 znachodzą się jeszcze następujące: str 3: legilus cz. legibus; str. 4. duoru cz. duorum; str. 13: certisqoe zamiast certisque.

Lwów. *Wiktor Hahn.*

Rybczuk, Procopius Quibus grammaticis formis Horatius agentium fines (?) in suis operibus expresserit. Scripsit.. (Sprawozdanie dyrekcyi c k. wyższego gimna-

zyum w Tarnopolu za rok szkolny 1893). W Tarnopolu. Nakładem funduszu szkolnego. Z drukarni St. Kossowskiego. 1893. str. 12, 8°.

Dopiero z rozprawki samej może czytelnik dowiedzieć się, o czem autor zamierza pisać; z tytułu bowiem dziwacznego, nie brzmiącego nadto wcale po łacinie trudno się dorozumieć, że autor zamierza zastanowić się nad sposobami, jakich używa Horacy dla wyrażenia czynności zamiarowych (celowych). W rozprawie, liczącej niespełna dziesięć stron, zastanawia się p. R najpierw nad sposobami wyrażenia celu, wspólnymi i pisarzom prozy klasycznej (str. 3—8), mianowicie: 1) nad „enuntiata, quibus finales coniunctiones ut, ne, neve viam sternunt (str. 3—6); 2) nad enuntiata relativa, quibus finalis notio inest (str. 6—7): 3) nad loci, quibus Horatius ad exprimendos agentium fines participio futuri activi aut eo, quod syllaba in „ndus" terminatur, usus est (str. 7); 4) na str. 8 mówi o coniugatio periphrastica; 5) o supinum na um (tamże); 6) wreszcie o tem, że Horatius agentium fines etiam gerundio aut gerundivo cum praepositione ad coniuncto exprimit (str. 8).

Od str. 9. począwszy aż do str. 12. przytacza autor sposoby wyrażenia celu, odmienne od użycia w prozie klasycznej.

Sposobów takich Horacemu wyłącznie właściwych. rozróżnia p. R. cztery: 1) użycie infinitiwu (str. 9—11). 2) praeterea agentium fines Horatius nonnullis locis etiam praepositione „ad" cum accusativo substantivi coniuncta exprimebat (str 12 n.) 3), użycie propozycyi „in" z rzeczownikiem (str. 12), 4) w końcu substantivis in tor exeuntibus, quae nomina agentium appellantur et interdum participiorum vi funguntur, significatur etiam apud Horatium, quo consilio vel quem ad finem aliquid fiat. (str 12). Twierdzenia swoje popiera autor przykładami z pism Horacego, które w rozprawce całej stanowczo przeważają.

Literatury. odnoszącej się do przedmiotu, autor wcale nie zna; dość wspomnieć, że w rozprawce swojej nie wymienił p. R. ani jednego dzieła pomocniczego, ani jednej rozprawki, zajmującej się sposobami wyrażenia celu! Nieznajomość literatury wyszła w danym wypadku stanowczo na niekorzyść autora; gdyby bowiem p. R. znał choćby tylko kilka ważniejszych prac o infinitiwie u Horacego, (n. p. F. W. Dahleke: de usu infinitvi Hor I Vratisl. 1854, F. J. Hester: de infinitivi... ap. Hor. usu. Monast. 1858, HO Indebeton: de usu infinitvi Hor., Upsala 1875, F Dittel: de infinitivi apud Horatium usu, 1880), sformułowałby niezawodnie inaczej swoje twierdzenia o użyciu infinitiwu u Horacego. Przeważną bowiem ilość przykładów autor stanowczo fałszywie zaliczył do kategoryi infinitiwu celowego; (por. zresztą: Schmalza Lat. Syntax. Müller's Handbuch II.² 478). Trudno się dalej zgodzić na wywody autora o wyrażeniu celu zapomocą „ad" w takich zwrotach, jak ad proelia trudit (Ep. I. 5, 17), ad praemia descendi l. l. 1, 9, 11), accedes ad unctum (l. l. 1. 17, 12) (cf. Schmalz l. l. 441). W żaden zaś już sposób wyrażeń takich. jak descendat in Campum

petitor (3, 1, 11), lub curris mercator ad Indos (Ep. 1. 1, 45), niemożna podciągnąć pod rubrykę oznaczenia celu (por. Schmalz. lat Stilistik l. l. II² 536, gdzie w uwadze podana szczegółowa literatura). Nie wdając się w dłuższe wywody, zaznaczyć pragnę, że i w pierwszej części autor wiele miejsc również fałszywie zalicza do kategoryi wyrażeń celowych. W wypisywaniu przykładów podaje autor najpierw przykłady z ód, potem z epód, carmen saeculare. satyr, listów, de arte poetica; zdaniem mojem porządek niewłaściwy, gdyż z takiego przedstawienia rzeczy nie można wnioskować nic o stopniowym rozwoju właściwości Horacego w oznaczeniu czynności celowych.

Niestety wniosków ze swoich poszukiwań autor wcale nie podał, poprzestając jedynie na wypisaniu przykładów. których suche zestawienie niczego nas nie uczy. — Zwracam jeszcze uwagę, że autor stoi sam ze sobą w sprzeczności: na str 3 zalicza do wyrażeń, używanych i w prozie klasycznej użycie ad i in z acusatiwem; według str. 9, 11 n. wyrażenia te mają należeć do sposobów poetyckich. — Na str. 9 wylicza autor cztery kategorye w użyciu infinitiwu; przytaczając przykłady, kategoryi tych wcale nie rozróżnia. Wytłómaczenie w. 335 de a. p na str. 9, jest naciągniętem. Słów autora własnych w rozprawie niema prawie wcale; cytaty z Horacego zajmują przeważną jej część. O stylu autora mogą dać dostateczne wyobrażenie próbki przytoczone powyżej; zresztą por. ustępy na str. 3, 8, 9. Liczne błędy drukarskie utrudniają czytanie; por n. p. str. 9, w. 2 z góry cz. quibus; w. 7 coniunctio; str. 11, w. 1. z dołu cz. generis, 3 z dołu substantivi — agentium, str. 5 Epistolarum, taksamo str. 6 7 (quater), 8 (ter), 11 (bis), 12 (quater).

Lwów. *Wiktor Hahn.*

Benedicti a Cosmin quae supersunt carmina edidit dr. Joannes Pawlikowski. Progr. gimn. św. Anny w Krakowie za r. 1893/4). Kraków 1894. Str. 20. 8°.

Tak zawsze jeszcze mało u nas filologów. poświęcających się dawniejszej literaturze polskiej, że z prawdziwą przyjemnością powitać musimy tę nową p. Pawlikowskiego pracę, oświetlającą nam postać wprawdzie niewybitną i nietypową. ale zawsze interesującą i godną bliższego poznania. Benedykt z Koźmina bowiem, choć nie odznaczał się jakiemiś szczególniejszemi znamionami i nie dosięgał talentem naszych najznakomitszych humanistycznego kierunku przedstawicieli, to przecież dostrajał się godnie do plejady lepszych pisarzy pierwszej połowy XVI. stulecia i nie był również bez wpływu i znaczenia, skoro go współcześni poważali i cenili jako znawcę literatury starożytnej, teologa, kaznodzieję i poetę.

Uczeń i magister uniwersytetu krakowskiego (ur. w Koźminie w Wielkopolsce r. 1497 + 1559). poświęcił mu całe życie, czynny z początku jako przełożony bursy Jerozolimskiej, następnie jako „collega minor“ i „maior“ najpierw na wydziale filozoficznym, a po-

tem teologicznym. Wykładał oczywiście ojców kościelnych i Arystotelesa, ale także Cycerona, Horacego, Lukana, Owidyusza, Persiusza i Wergiliusza, a wykłady jego, sądząc z świadectwa współczesnych, cieszyły się niemałem powodzeniem skutkiem erudycyi i pięknej wymowy prelegenta. Toteż popierała go kapituła krakowska, popierali i biskupi Samuel Maciejowski i Andrzej Zebrzydowski, mianując go najpierw kanonikiem krakowskim, przedstawiając później na kaznodzieję króla Zygmunta Augusta i obdarzając wreszcie godnością archidyakona sandomirskiego i wicekanclerza akademii krakowskiej. Doktorem teologii został Benedykt dopiero pod koniec życia, 4. lutego r. 1553, a nie jak wydawca mylnie przedstawia, w r. 1552.

Czynność jego literacka, zresztą dosyć nieznaczna, skupiała się przedewszystkiem koło wydania kilku klasyków rzymskich, z liczby których wyszły pod jego okiem Cycerona: Pro rege Deiotaro (?? Crac 1518 i 1531), Neposa Vita T. Pomponi Attici (Crac. 1536) i Lukana Pharsalia (Crac. 1533). Jako poeta wystąpił Benedykt właściwie tylko raz w r. 1535, kiedy ogłosił drukiem wydane przez p. Pawlikowskiego: Epithalamion ...principis Joachimi... ac virginis Hedvigis, serenisismi Poloniae regis Sigismundi filiae, z dedykacyą do Piotra Kmity, kasztelana sandomirskiego. Wiersz i metrum w tym utworze o 308 heksametrach — potoczyste i prawie bez skazy, a obrazy i zwroty przejęte żywcem z literatury starożytnej, stosownie do wyobrażeń i przekonań ówczesnych humanistów. Zresztą napisał jeszcze wiązankę drobnych okolicznościowych wierszyków, rozrzuconych po rozmaitych współczesnych drukach, tudzież dwa większe dzieła: Observationes Latini sermonis i Sermones sacri, cytowane przez Starowolskiego, ale do naszych czasów niestety nie przechowane.

Z tej niewielkiej spuścizny literackiej wydał p. Pawlikowski Epithalamion i cztery drobne, przez siebie odszukane wierszyki, zaopatrzywszy je kilku krytycznemi i hermeneutycznemi uwagami. Samo wydanie poprzedził nadto krótką oceną działalności literackiej Benedykta i wiązanką szczegółów biograficznych, zaczerpniętych z Muczkowskiego: Liber promotionum, Wisłockiego: Liber diligentiarum, Teleżyńskiego: Epitaphia in ecclesia s. Trinitatis F. F. Praedicatorum (Crac. 1790), tudzież dwu rękopisów biblioteki Jagiellońskiej: Annales academiae Cracov. i Radymińskiego: Fasti studii generalis acad. Crac.

Czy dał nam p. Pawlikowski obraz pod jakimkolwiek względem zupełnie wykończony? Zapewne, że nie — atoli pracy autora nie możemy oceniać według tego, cobyśmy mieć w niej pragnęli, tylko według tego, jaką intencyę miał autor i o ile naukę naprzód posunął. Pojmując zatem rozprawkę p. Pawlikowskiego jako zebranie i dogodny dla czytelników przedruk rozrzuconych i dzisiaj już mało dostępnych wierszy Benedykta, a nie jako wydanie ściśle naukowe z całym aparatem krytycznym, widząc dalej w dołączonym wstępie pierwszą próbę systematycznego ułożenia życiorysu poety, muszę przyznać, że

wydawca wywiązał się wcale dobrze z zadania i utorował znakomicie drogę dla tych, co zechcą podjąć studya na nierównie obszerniejszą skalę.

W biblotekach lwowskich niema pierwotnej edycyi Epithalamion, atoli myśl prawie wszędzie dobra i zrozumiała daje mi gwarancyę, że wydawca zupełnie trafnie tekst ukształtował. Poczytuję mu też i to za zasługę, że w interpunkcyi przestrzegał mądrej i zresztą w łacińskim języku dość powszechnie przyjętej zasady, aby nie przeładowywać tekstu najrozmaitszymi znaczkami i nie oddzielać przecinkami wszystkich bez wyjątku dopowiedzeń i dłuższych określeń. Co się jednak tyczy uwag hermeneutycznych, to albo trzeba je było całkiem pominąć, albo ich nierównie więcej umieścić, skoro wydawca uważał za stosowne objaśniać i zbrodnie Dedala i Likaona. Korekta zresztą staranna w stosunku do trudności, jakie się u nas ma przy wydawaniu tekstu łacińskiego. Kilka nieznacznych błędów druku poprawi z łatwością nawet i mało domyślny czytelnik; zwracam tylko uwagę na brak przecinka przy końcu wiersza 17, w tym wypadku nieodzownie potrzebnego.

Wstęp biograficzny sprawia natomiast mniej korzystne wrażenie z powodu pospiechu, niesystematycznego ugrupowania szczegółów i szablonowego ocenienia działalności Benedykta.

W indeksie do Liber diligentiarum umieścił p. Wisłocki pod słowem de Kozmin Benedictus następującą notatkę: 552 h. concionator ecclesiae Cracoviensis. 4II ad drem s. theologiae promotus; cf. Appendix. Ponieważ po liczbie 552 h., oznaczającej kurs zimowy r. 1552, niema innej daty, przeto p. Pawlikowski i notatkę 4/II (4 lutego) odniósł do tegoż r. 1552, czego byłby z pewnością nie uczynił. gdyby się nie był ograniczył do indeksu, lecz zaglądnął i do samej książki. W dodatku bowiem (appendix) czytamy na str. 356: Anno 1553 die 4. Febr. celebratur ad doctoratum s. theologiae solennis promotio trium virorum clarissimorum, Benedicti scilicet a Cosmin, arte rhetorica excellentis, concionatoris ecclesiae cathedralis Cracoviensis, Stanislai a Lovicz et Lucae de Orlow. Przy uroczystości inauguracyjnej — według dalszych słów tekstu — był biskup Zebrzydowski, był i sam król Zygmunt August, który następnie zwiedzał gabinety i bibliotekę uniwersytetu. Szczegół to dosyć ważny i charakterystyczny i niewolno go było również autorowi pominąć.

Za Mecherzyńskim (Historya języka łacińskiego) i Janockim (Janociana III. p. 38 sqq) wylicza p. Pawlikowski powyżej wymieniony szereg wydań autorów klasycznych, sporządzonych przez Benedykta. Wydawca wierzy im na słowo; ale czy niema tu poważnych wątpliwości? Zdaje mi się, że są przynajmniej w odniesieniu do mowy Cycerona, której wydanie pozwoliłem sobie wyżej zaopatrzyć znakiem pytajnika. — W bibliotece Ossolińskich pod l. 2445—4" znajduje się M. Tulli Ciceronis „Pro rege Deiotaro ad C. Caesarem"

orat o, rhetoricae ac purioris latinitatis amatoribus plurimum utilis. Na końcu książki: Impressum Cracoviae per Hieronymum Vietorem anno partus virginei 1518 mense Augusto, a na odwrotnej stronie karty tytułowej: Rudolphus Agricola iunior, poeta a Caesare laureatus, spectabili viro, domino Joanni Kisling, civi et consuli Cracoviensi. Maecenati faventissimo salutem. Z treści dedykacyjnego ustępu wynika niewątpliwie, że wydanie to sporządził młodszy Agricola, ponieważ zaś tytuł tejże edycyi z r. 1518 zgodny dosłownie z nagłówkiem wydania z r. 1531, przeto odrazu nasuwa się przypuszczenie, iż wiadomość podana przez Janockiego i Mecherzyńskiego nie zasługuje na pełne zaufanie. Porównanie obu edycyi rozstrzygnęłoby całą kwestyę. Niestety nie miałem tu we Lwowie wydania z r. 1531, więc uczynić tego nie mogłem. Zwracam jednak uwagę, że dyr. Estreicher postąpił nierównie ostrożniej, gdyż przy edycyi z r. 1531 nie zanotował wcale nazwiska wydawcy, choć w bibliotece Jagiellońskiej miał dziełko pod ręką. Widocznie więc żywił sam poważne wątpliwości, widocznie nie przemówił do jego przekonania argument, że egzemplarz biblioteki Jagiellońskiej należał do Benedykta i że tenże, jak to utrzymuje p. Pawlikowski, umieścił na nim własnoręczne „subscriptiones et plurimas adnotationes". Kto bowiem pracował dłuższy czas na polu dawniejszej literatury, ten wie dokładnie, że takie notatki właścicieli książek są raczej dowodem contra, że one to właśnie dały powód do zamieszania w naszej literaturze i do przypisania dzieł rozmaitym osobistościom, które ich wcale nie napisały. Wobec takich danych nie mogę narazie pisać się na zdanie szanownego wydawcy i ośmielam się raczej zauważyć, że obowiązkiem jego było bliżej się z tą kwestyą zaznajomić.

W bibliotece Ossolińskich znajduje się także i wydanie Lukana, sporządzone niewątpliwie przez Benedykta. Epigramatu wydawcy, skierowanego do czytelnika, p. Pawlikowski nie przedrukował, bardzo słusznie, skoro całe dzieło wyszło pod okiem Benedykta. Natomiast, zdanie (p. b.): „cuius in fronte pariter ac in fine Georgius Albinus Cosminensis epigrammata conlocavit" może się odnosić tylko do drugiego z kolei epigramatu na karcie tytułowej zamieszczonego, gdyż „Paraenesis ad poetarum lectionem" na końcu dzieła jest raczej pieśnią, złożoną z sześciu zwrotek saficznych.

Z indeksu p. Wisłockiego do Liber diligentiarum podaje wydawca spis wykładów Benedykta, nie podaje jednak, kiedy wykład wskutek choroby przerwano, którym pisarzem szczególnie i w którym czasie B. się zajmował — a przecież to szczegóły dosyć ważne i możnaby z nich wysnuć pewne wnioski o rozwoju talentu autora i epoce jego największej działalności.

Odnośne listy Zebrzydowskiego zna p. Pawlikowski dokładnie. Mimoto cytuje za indeksem Nr. 777, tylko pośrednią wartość mający, a pomija o wiele ważniejszy Nr. 858, z którego wynika, że w objęciu archidyakonatu sandomirkiego, nadanego Benedyktowi

przez Zebrzydowskiego, istniały niemałe trudności. Dwaj drudzy współkandydaci Pasek i Lasota zaprzeczali biskupowi prawa nadawania, gdyż według słów kardynała Jakóba Puteus, quae reservata et effecta sacerdotia beneficiaqne vocantur, ea nullam facultatem episcopus habet conferendi, nisi id expressis luculenter verbis pontificio diplomate ab eo impetratum fuerit.

Nie rozumiem zdania, prawie na początku życiorysu wyrażonego: Cum enim studia in academia Cracoviensi laudabili modo absolvisset, doctoris S. Theologiae gradu ornatus arti rhetoricae operam daret,... bo przecież sam autor w uwadze wyraźnie podaje, że stopień doktora otrzymał Benedykt dopiero pod koniec życia. Nie pojmuję też, jak można najpierw mówić o powołaniu Benedykta na synod (domyślić się należy: piotrkowski) w r. 1551, potem opowiadać o znacznie wcześniejszej czynności jego jako professoris artis rhetoricae, cofać się następnie do otrzymania godności przełożonego bursy jerozolimskiej (r. 1525 i 1526), aby w końcu znowu przejść do wypadków z r. 1552. Czyż wreszcie właściwem jest umieszczać li tylko w uwadze nader ważne daty i szczegóły biograficzne, jak n. p. piastowanie godności dziekana? Wszystko to przyczynia się do takiego zaciemnienia obrazu, że czytelnik przeczytawszy trzy strony życiorysu, nie może sobie zdać z nich należytej sprawy.

Ocena działalności Benedykta, ujęta w nieuzasadnione prawie niczem, panegiryczne zwroty i ogólniki jak: facundus in primis, admirabilis propter maximam copiam verborum et sententiarum, consilio potens, vir summi ingenii etc. Dobre to może było dawniej, ale dzisiaj szukamy przedewszystkiem znamion charakterystycznych i ich uzasadnienia.

Oczywiście przez podniesienie tych wszystkich zarzutów z obowiązku recenzenta nie mam zamiaru ubliżyć zasłudze szanownego autora i wydawcy, który i uprzystępnił nam utwór mało dotąd znanego humanisty i ułożył pierwszy jego życiorys. I owszem tensam obowiązek recenzenta każe mi jeszcze raz zaznaczyć, że praca p. Pawlikowskiego musi być odtąd podstawą do dalszych badań, jako oparta na dobrych źródłach i wybiegająca poza ramy, których, sądząc z tytułu, mielibyśmy prawo wymagać od wydawcy.

Lwów. *Korneli Juliusz Heck.*

Witkowski, Stanisław. Stosunek „Szachów" Kochanowskiego do poematu Vidy „Scacchia ludus". (Osobne odbicię z tomu XVIII. Rozpraw Wydziału filologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie) 1892. str. 39.

Uznanie należy się autorowi, że przedstawił nam w szczegółowym rozbiorze stosunek powyższych obu utworów, który dotąd w głównych tylko rysach był znanym. P. Witkowski wykazał wprawdzie zależ-

ność Szachów od poematu Vidy, zestawił niewolniczy miejscami przekład Kochanowskiego z łacińskim oryginałem, ale starał się mimo-to udowodnić, że rodzaj zależności Kochanowskiego przybrał „odrębną i oryginalną" formę, gdyż „polski poeta z całą swobodą w opracowaniu fabuły powieściowej" sobie postępował; wobec tego ośmielił się autor rozprawki nazwać Szachy „poematem co do osnowy oryginalnym, którego tylko część dydaktyczna, t. j. opis gry wzięty jest z Vidy" (str. 39).

Przypatrzmy się, jak dotychczas przedstawiała się ta sprawa. Począwszy od Krasickiego, który pierwszy nazwał Szachy polskim przekładem Vidy, późniejsi, między innymi i Mickiewicz, byli tegosamego mniemania, jakoby Kochanowski przetłómaczył Vidę. Wprawdzie J. S. Bandtkie, a po nim M. Dzieduszycki zwrócili uwagę na odmienną treść obu poematów i już prostem tłómaczeniem Szachów nie nazywali, ale i oni nie wykazali „dostatecznie różnicy między obu utworami". Nie uczynili tego również w swych pracach o Kochanowskim ani J. Przyborowski, ani St. Tarnowski. Kwestye sporne, czysto szachowe starał się wyjaśnić W. Korotyński w wydaniu pomnikowem. B. Chlebowski „pojął wprawdzie trafnie stosunek utworu polskiego do łacińskiego", ale ze względu „na ramy swej rozprawy" nie przedstawił go bliżej. To też autor uznał za stosowne w chwili, gdy „wobec żywszego ruchu na polu krytyki literackiej i szczegółowszego zajęcia się Kochanowskim" Szachów mimochodem tylko się dotykano, wyświetlić stosunek „Szachów" do poematu Vidy i objaśnić go należycie. Najprzód więc podał nam dokładną treść Szachów Vidy, następnie treść Szachów Kochanowskiego, poczem zwrócił uwagę na punkta styczne obu poematów. Z zestawienia treści obu utworów doszedł autor do tego wyniku, że „mają one wiele wspólnego, głównie w szczegółach, odnoszących się do przebiegu gry", jednakże, aby „podobieństwo poematów z jednej, a różnicę ich z drugiej strony" lepiej uwydatnić, zestawił szczegółowo miejsca podobne, oraz zaznaczył te „w których poematy od siebie się różnią". Pokazało się przy tem według p. W, że „początek właściwego poematu u Kochanowskiego jest zupełnie oryginalny" i że różnica, jaka wogóle między obu poematami zachodzi w początku ich utworów, jedynie polega na tem, że „u polskiego poety opis gry posłano obu współzawodnikom na karcie, podczas gdy u Vidy częścią opisuje figury poeta sam, częścią przez usta Oceana". Vida aż w 26 wierszach opisuje położenie figur, podczas gdy Kochanowskiemu 6 wierszy na to wystarczyło. „Kochanowski rozpoczyna od zewnątrz t. j. od wież swój opis, Vida od wewnątrz t. j. od króla". Podobnych skróceń u Kochanowskiego jest jeszcze więcej, lubo i z drugiej strony nie brak dodatków zupełnie oryginalnych (w. 109—134). Niektórych też wierszy Vidy nie tłómaczy polski poeta dosłownie, lecz wolno naśladuje, zabarwiając je często „własnymi rysami". Najważniejszem jednak z wszystkiego, a podług autora zasługę Kochanowskiego stanowiącem jest to, że gdy Vida w 150 wierszach opis gry dalej jeszcze prowadzi, polski poeta

go porzuca, uznając wrzekomo za słuszne, że taki przydłuższy opis „z natury rzeczy bądź co bądź dość jednostajny“ nie może żywiej zainteresować czytelnika. Co więcej, Kochanowski zamiast „martwych figur stawia przed nasze oczy ludzi żywych, z całą skalą ich uczuć i namiętności“; ale przedewszystkiem powrócić nam wypada do treści obu poematów, bo w niej uwidocznia się najbardziej, jak słusznie zauważył i autor, wyższość polskiego poety od Vidy, któremu pierwszeństwa ustępuje co do formy.

U Vidy Jowisz z orszakiem bogów przybywa do Etyopii, na gody weselne Oceana z Ziemią. Ocean po uczcie proponuje swym gościom partyę szachów, tłómacząc obecnym sam jej przeznaczenie. Grają ze sobą Apollo i Merkury, zwycięzca ma otrzymać od Oceana nagrodę (bliżej nieoznaczoną). Reszta bogów przypatruje się grze, mając sobie przykazaną neutralność przez Oceana. Z początku też stosują się oni do tego, gdy jednak Apollinowi gorzej powodzić się zaczyna, Wenera oczyma wskazuje mu niebezpieczeństwo; niemniej i Mars, przyjaciel Merkurego, z poległych i na stronie usuniętych trupów bierze czarnego konia i laufra i nieznacznie stawia je na arenie boju. Zdradza to Wulkan, a Jowisz każe przywrócić dawne położenie, karcąc Marsa tak jak wpierw był skarcił Wenerę. Gra kończy się zwycięstwem Merkurego, za co tenże od Jowisza jako nagrodę otrzymuje rószczkę, mającą mu służyć do wyprowadzania „czystych dusz z Hadesu“. Wkońcu opowiada Vida, jak Jowisz nauczył gry tej ludzi, mianowicie najpierw nimfę Scacchidę, od której imienia gra też dotąd miano swe nosi.

Otóż, jeżeli Kochanowski poemat ten chciał naśladować, względnie tłómaczyć, mógł był to bez skrupułu uczynić, zwłaszcza w czasach, w których i samo dosłowne tłómaczenie byłoby mu zjednało sławę w ojczyźnie, tak jeszcze podówczas w oryginalne utwory poetyczne ubogiej. Ale on niezadowolnił się prostem tłómaczeniem. Że lubił się zapożyczać u obcych, mianowicie zaś u starożytnych poetów, to wykazały nam już dostatecznie rozprawy J. Przyborowskiego, B. Löwenfelda, Pawlikowskiego i innych, ale z tych właśnie rozpraw dowiedzieliśmy się, że Kochanowski rzadko obcy utwór dosłownie tłómaczył. Zwykle myśl tylko lub sam tytuł nawet zaczerpnął z oryginału, a dalszy wątek treści z własnego snuł natchnienia. Podobnie i w Szachach. U Kochanowskiego nie grają bogowie ze sobą lecz ludzie, mianowicie znajdujemy się w Danii, której król Tarses posiada córkę piękną Annę, a o jej rękę ubiega się dwóch młodzieńców Fiedor i Borzuj. Który z nich wygra partyę szachów, temu król obiecuje rękę córki. Zupełnie tak jak u Vidy Apollo z Merkurym, tak u Kochanowskiego Fiedor z Borzujem w tensam sposób walczą, jeden podstępem i drugi fortelem wśród przypatrującej się rzeszy dworzan. Ale w grze z powodu nocy następuje przerwa. Tymczasem królewna sprzyjająca widocznie Fiedorowi dostaje się do sali, w której stała szachownica i wypowiada kilka tajemniczych rad spostrzegłszy, że źle jest z partyą Fiedora. Te rady powtarza nazajutrz straż, zostawiona przy szachach Fiedorowi, Borzuj zaś tłómaczy je sobie jako

proste uwagi, bez głębszego wypowiedziane celu. Natomiast Fiedor odkrywa ich zagadkowość, wskutek czego zwycięża i otrzymuje rękę królewnej.

Że zamiana bogów na ludzi korzystnie wpłynąć musiała na poemat polskiego poety, nadając mu przez to wiele świeżości i wdzięku, jak chce autor omawianej rozprawki, zupełnie się z nim godzimy. Że postać królewnej Anny poddała naszemu poecie Wenera u Vidy, nietrudno się domyślić, lubo tego p. W. nie wspomina, zupełnie nową „dziś powiedzielibyśmy romantyczną“ ją nazywając. Że Kochanowski do Danii nas przenosi, w której według autora dużo bywało zawsze (wówczas oczywiście) Czechów. Polaków, Francuzów i Niemców, i na to zgoda. Ale co do końcowych uwag autora, jakoby „nawet za naśladowanie lub parafrazę“ (str. 35) Kochanowskiego Szachów uważać nie można, to tu już naszem zdaniem za daleko on się w swym pietyzmie dla Kochanowskiego posuwa. Właśnie po przeczytaniu niniejszej rozprawy nazywać będziemy Szachy zgrabnem naśladowaniem Vidy. Jakżeby inaczej nazwać utwór, którego większa połowa (330 do 340 wierszy) jest mniej lub więcej zapożyczona, a mniejsza tylko połowa (260 do 270) jest oryginalną (str. 34). Przyznajemy z autorem „oryginalną inwencyę poematu jako całości“ Kochanowskiemu, godzimy się również z nim co do tego, że właśnie dla tej swej inwencyi wyżej stoi od Vidy Kochanowski, ale naśladowania odmówić mu chyba trudno. W każdym razie rozprawa p. W. była na czasie i cieszyć się tylko wypada, że wyjaśniła bądź co bądź zawiłą dotąd kwestyę „Szachów“ Kochanowskiego należycie.

Pod względem formy t. j. języka nie pozostawia rozprawka p. W. nic do życzenia — oprócz wyrażenia „zrobić Królowę“, które, chociażby i było w grze szachowej używane (czego nie wiemy), możeby dało się zastąpić jakiem innem, więcej polskiem.

Lwów. *K. Bronikowski.*

1. Strehl, Willy: Orientalische und griechische Geschichte (Kurzgefasstes Handbuch der Geschichte I. Bd.) Breslau. 1892. W. Köbner. VI i 244 str.

2. Beloch, Julius: Griechische Geschichte I. Band. Strassburg. 1893. Trübner. XII i 637 str.

3. Meyer, Eduard: Geschichte des Alterthums II. Band: Geschichte des Abendlandes bis auf die Perserkriege. Stuttgart. 1893. Cotta. XVI i 880 str.

Zestawienie krótkiego podręcznika Strehla, mającego za zadanie „zoryentować i wprowadzić uczących się w historyę grecką“, „służyć za repertoryum dla znających rozległe badania na tej niwie“, z dużemi i oryginalnemi dziełami Belocha i Meyera wyda się może niewłaściwem

i dziwacznem. Nie upatrujemy też bynajmniej podobieństwa, a tem mniej jednakowej wartości trzech wypisanych na czele książek. Jest wszakże wzgląd jeden, który pozwolił zszeregować je w ten sposób: Strehl zbiera i streszcza krótko, ale sumiennie i ściśle, rezultaty badań nad historyą Grecyi aż do roku 1892, aż do prac Busolta i Holma włącznie; Beloch i Meyer pragną pójść o znaczny krok naprzód, rozszerzyć wiedzę naszą o Grecyi, a dzieje jej z gruntu przebudować i w nowym kształcie przedstawić. Zadanie niewątpliwie piękne a po tylu usiłowaniach znakomitych badaczy i pisarzy bardzo trudne. O ile udało im się pokonać je, wiele nowego jest w ich dziełach, co zasługą własną a co pozbierane z prac obcych — o tem poucza nas najszybciej porównanie z Strehlem — i dlatego pozwoliliśmy sobie jego *resumé* historyi greckiej umieścić na czele tego sprawozdania.

Jako „repertoryum" spełnia Strehl służbę wybornie zwłaszcza co do dziejów Hellady, bo Wschodowi poświęca wszystkiego 44 stron drobnego, bitego druku. Historya Wschodu ma być tylko wstępem, niejako tłem dla początków kultury greckiej; jest też autor w niej lakonicznym do przesady. Ta zbyteczna krótkość i zwięzłość wyrażenia stanowi wogóle wadę jego podręcznika, bo dla nieznających przebiegu dyskusyi nad licznemi, spornemi kwestyami staje się wielokrotnie niedość zrozumiałym i jasnym, a zatem „do nauki i zoryentowania się" niecałkiem użytecznym. Natomiast szerokie pojęcie historyi, uwzględnienie obok politycznego rozwoju literatury, nauk i różnych stron życia społecznego, a dalej wskazanie obok nowszych prac najważniejszych miejsc w historyografii i źródłach, popierających tę lub ową tezę — stanowią nieocenione zalety informacyjne. Dla przekonania się o tem warto przejrzeć na przykład ustęp o chronologii greckiej na str. 58—62. — Historyę Grecyi doprowadza Strehl do r. 186 przed Chr., a dzieli ją na pięć okresów: pierwszy sięga do wojen perskich, drugi obejmuje wojny perskie, trzeci wojny domowe, czwarty państwo Aleksandra W., a piąty upadek jego i przejście Macedonii i Grecyi pod panowanie rzymskie.

Już ujęciem i rozkładem przedmiotu różnią się od tej dawnej modły Beloch i Meyer. Beloch doprowadza tom pierwszy do r. 416, urywa zatem w połowie wojny peloponeskiej, przed samą wyprawą na Sycylię, bo uważa „moment ten jako przełom w dziejach politycznych i społecznych Grecyi", za chwilę walki stanowczej, która odmieniła postać rzeczy w Helladzie. Meyer traktuje Grecyę w związku a raczej na tle historyi całego świata starożytnego do wojen perskich i kartagińskich, a okres ten dzieli na trzy księgi, tak zatytułowane: „Grecya pod wpływem Wschodu", „Średniowiecze greckie" „Koniec średnich wieków i ufundowanie potęgi kartagińskiej i perskiej". Ramy obrazu są zatem odmienne od dotychczasowych; do nich przykrojono także treść inaczej.

Jeżeli zapytamy, w czem leży oryginalność książki Belocha — to dwie znajdziemy jej przyczyny: skorzystanie z postępu wiedzy wogó-

le, z badań lingwistycznych, etnograficznych, z nauk t. z. społecznych i ekonomicznych i — z chęci, z dążenia autora, aby możliwie daleko odskoczyć od utartych poglądów. Pierwsza wychodzi na pożytek jego dzieła i jest rzetelnym postępem; druga przynosi wielokrotnie nowe, trafne spostrzeżenia, ale także wiedzie na bezdroża, pcha do ryzykownych hipotez, słowem ujmuje wartości jego pracy. Z pierwszej wynika przedewszystkiem szerokie uwzględnienie stosunków wewnętrznych w całej Grecyi: gospodarstwa rolnego, handlu i przemysłu, ich ognisk i środków komunikacyjnych, zaludnienia i dobrobytu. Na tej podwalinie budują się dalej warunki życia, stan umysłowy, potrzeby materyalnej i moralnej kultury. Autor przechodzi je warstwami, a każda jest podstawą dla sobie właściwej politycznej organizacyi i zadatkiem nowych przemian, które sprowadzają krótko szkicowane wypadki polityczne. „Dnie Salaminy i Himery, powiada naprzykład, były także klęskami zabójczemi handlu fenickiego. Grecya zajęła po nich na dwa stulecia miejsce dzisiejszej Anglii na morzu": zmieniły się centra i kierunki handlu, zmienił się rozkład ludności i pieniądz w inną spłynął stronę. Beloch oblicza przywóz zboża do Attyki, dochody z renty gruntowej, salaria robotnicze i podatki i wnioskuje stąd o życiu i postępach w sztuce i umiejętności, o politycznem znaczeniu. Posiada zaś dar grupowania szczegółów i kompozycyi historycznej w niepospolitym stopniu, opowiada i objaśnia zarazem, jasnym i treściwym pisze językiem. Obrazy przesuwają się szybko, komentarze do nich są krótkie; autor snać toruje sobie drogę przebojem wśród zawiłych kwestyj i mnóstwa szczegółów, ale trudu jego nie widać, bo przerabianie materyałów, walka o zdobycie przekonań pozostały za kulisami. Książka czyta się z interesem, który wzrasta w miarę, jak widnokrąg autora się rozszerza i rozwidnia. Krytyka niemiecka nazwała ją jednomyślnie „zjawiskiem niepospolitem" i takiem jest bezprzecznie, ale ma liczne wady, płynące z owej drugiej przyczyny, z radykalizmu i subjektywizmu autora, z jego pogoni za oryginalnością. Odrzuca on stare zapatrywania zbyt łatwo, wnioskuje i kombinuje zbyt pospie znie, postępuje nieraz samowolnie, a wyraża się przesadnie. Swoje i obce wyniki studyów, w nauce dotąd nieprzyjęte lub dostatecznie nieudowodnione, przyjmuje i opowiada, jakoby rzecz się „naturalnie" „sama przez się rozumiała". W takim zaś sposobie postępowania tkwi zawsze niebezpieczeństwo przyjęcia własnej czyli obcej hipotezy za prawdę dziejową. Nadto lubuje się autor w aforystycznych, ciętych wyrażeniach, w porównywaniu stosunków dawnych z obecnymi, słowem w modernizowaniu — jak się trafnie wyrażono — Hellady starożytnej dzisiejszym stylem dziennikarskim. Charaktyrystyka Greków (na str. 59), w której zarzuca im nierzetelność i mierzy etyką dzisiejszą, jest chyba najklasyczniejszym przykładem tego traktowania rzeczy. Beloch uczuwa zresztą wstręt do „każdej powagi", do „wszelkiego kultu" — i gotów wiele poświęcić, byle tylko je zniszczyć. Benedykt Niese w szeregu zarzutów wykazał tę jego przywarę [1]).

[1]) Göttingische gelehrte Anzeigen Nr. XI. z listopada r. 1894. str. 890-904.

Dzieło Edwarda Meyera jest innego pokroju: nie tak powabne nie tak pięknie odlane, mniej w niem porywających świeżością i nowością ustępów, mniej olśniewającego talentu, natomiast robi ono wrażenie pracy, jeśli tak się wyrazić wolno, bardziej solidnej, gruntowniejszej i wytrawniejszej. Dziesięć lat temu ogłosił Meyer pierwszy tom historyi starożytnej, na czele którego wypowiedział swoje poglądy na metodę w badaniu i przedstawieniu tych dziejów, której trzyma się także w tomie drugim. Polega ona na stanowisku powszechnodziejowem. t. j. na obejmowaniu dziejów świata starożytnego jako jedną całość a raczej na synchronistycznem opisywaniu współrzędnych wypadków na obszarze tego świata „Dla zrozumienia wielkich zagadnień dziejowych — powiada w wstępie — jedynym ratunkiem jest świadomość uniwersalnego stanowiska, jak w epokach innych także w historyi starożytnej". To jest główna teza Meyera: „historyi Grecyi nie pisze ani teraz ani nigdy pisać nie będzie", Grecya jest mu tylko jednem ogniwem, ogniwem bardzo ważnem i cennem, w rozwoju powszechnej historyi starożytnej. Mimo to zapuszcza się we wszystkie. najbardziej specyalne zagadnienia pierwotnej jej doby: popełnia tem pewną niekonsekwencyę, ale przynosi ciekawe poważne studya znane w części z jego „Forschungen zur Alten Geschichte" (Halle 1892), które miał już pod ręką Beloch, co tłómaczy zgodność w wielu zapatrywaniach obu autorów. Sposób przedstawienia Meyera jest także odmienny od Belochowego. Autor dzieli rzecz swoją na trzy księgi, te znowu na rozdziały, a rozdziały na ustępy, które bieżącemi liczbami numeruje. Jest ich w tomie drugim 509 a przetkane są notami, mniejszym drukiem po każdem *caput* zamieszczonemi, w których podaje źródła i literaturę, zbija obce zapatrywania i t p. Tok opowiadania jest wskutek tego ciągle przerywany a dzieło robi raczej wrażenie zbioru rozprawek niż jednolitej rzeczy Mimoto niemożna zaprzeczyć, że kto się przez nie przerobi, kto zwiąże nici, jak je autor w swej głowie powiązał, otrzyma obraz i kompletniejszy i głębszy i przedewszystkiem szerszy niż z innych podręczników historyi greckiej, uczuje się wprowadzonym w samo ognisko krytyki źródłowej i w wir kontrowersyj, które dotąd ją rozdzierają. Edward Meyer kroczy również za postępem nauk antropologicznych i socyalnych, kwestye społeczne i ekonomiczne gruntownie i obficie przedstawia, chociaż nie przyjmuje tak łatwo, jak jego towarzysz, daleko idących wniosków i teoryj (n. p. prawa matczynego w prawieku i t. p.).

Porównanie niektórych hipotez i poglądów obu pisarzy najlepiej okaże ich zapatrywania. Obaj zgadzają się w tem, że tradycya historyczna grecka nie sięga daleko wstecz: B. oznacza jednakże wiek V. jako kres pewnych wiadomości, bo spisy olimpijskich zwycięzców uważa za zredagowane po r 480, ale dowodów przekonywujących na to nie daje. M. przyjmuje listy owe, „tak bardzo różniące się od utartych zapatrywań greckich o początku igrzysk olimpijskich", za prawdziwy dokument i posuwa granice swej chronologii dalej. Chociaż B.

historyę zaczyna od Indoeuropejczyków, mówi o najstarszych osadach greckich w Tessalii, skąd się od 1500 do 1000 rozszerzają nad morzem egejskiem, tworząc z rodów gminy, mity uważa za materyał dla historyi samej zupełnie bezużyteczny, wyzyskuje je tylko dla religijnych wyobrażeń, o ile przez późniejszych nie zostały w szaty poezyi obleczone. M postępuje z mitologią również stanowczo, z niej także ziarno religii dobyć pragnie, „czego dotychczas nie uczyniono", ale sądzi, że o ile dla szczegółów jakichkolwiek mity są nieprzydatne, wspomnienia ogólniejszej tradycyi w nich tkwić mogą. Dlatego B. odrzuca w kulturze prawieku w zupełności wpływ Wschodu, osobliwie Fenicyan, którzy dopiero w VIII do VI wieku zjawili się na brzegach Grecyi; M. zaś przedstawia oddziaływanie Wschodu, tak bardzo potrzebne dla jego powszechnodziejowego stanowiska: pozyskanie naprzykład stamtąd alfabetu, który B. sprowadza drogą lądową, przed osiedleniem się Greków na Cyprze, i widzi w nim litery aramejskie.

Obaj mówią na podstawie rozkopalisk o kulturze epoki mikeńskiej: M. szerzej i w ogóle w całym świecie starożytnym w 16 do 12 wieku przed Chr. pod wpływem Wschodu z „trojańskiej" kultury stojącej na rozgraniczu kamiennej i miedzianej rozwiniętej, B. dopiero od 11 do 8 w. przed Chr. Po mikeńskiej następuje epoka opisana w Homera epopejach: epopeje te tworzyły się przez kilkaset lat — od 1000 do 650 wedle M. — mają części starsze i młodsze, a nawet bardzo młode. B wydziela je i wskazuje chronologiczne ich następstwo w rozdziale IV., pełnym bystrych uwag. Obaj badacze poszli w tem zresztą za dobrze znanymi poprzednikami.

B. fakt doryckiej wędrówki zupełnie odrzuca: sądzi, że powstał on późno z porównania stanu Grecyi historycznej z opisami Homera (o czem pisał już w Rh. M. t. 46); M. przyznaje, że opowiadania późniejsze o wędrówce na wiarę nie zasługują, ale zdarzenie samo przyjmuje jako prawdziwe. Trafnie zauważył z tego powodu Niese w recenzyi wyżej przytoczonej, że bez wędrówki tej trudnoby sobie wytłómaczyć, skąd się biorą Dorowie koło Oety.

W dalszych rozdziałach zakreśla M. coraz to szersze kręgi: syryjska kolonizacya, Hetyci Fenicya, Kartagina, Etrurya i początki Rzymu wchodzą w jego obraz, kiedy B ogranicza się do świata greckiego, w samej Helladzie i w koloniach nad morzem śródziemnem rozdrobionego. W teoryi powstania państw greckich zachodzi także między obu autorami różnica: B. zaczyna od niezawisłego rodu i niezawisłej gminy, szczepy uważa zaś za twór późniejszy w przeciwieństwie do M. Obaj korzystają jednak obszernie z nowych badań dyalektycznych. Dawne królestwo oddziela B ściśle od późniejszego panowania arystokracyi, z którego wywinęła się tyrania; łagodniejsze przejścia podaje M U obu idzie Pizystrat raz tylko na wygnanie.

Z części, których nie opracował dotychczas M., warto jeszcze zanotować, że B. odrzuca podanie, jakoby Leonidas wielką część wojowników przed bitwą odesłał i że nie mówi o zdradzie Pauzaniasza. O Temistoklesie zapisuje tylko kilka wierszy, bo hołduje teoryi mis

w dziejach i nie przypisuje wybitnym jednostkom wiele wpływu. Peryklesa wini ostro o wywołanie wojny peloponeskiej i katastrofy, Sofistów natomiast broni od zarzutów.

Obydwa dzieła, niepotrzeba chyba tego dodawać, zasługują w całem tego słowa znaczeniu, ażeby się gruntownie z niemi zapoznać.

Lwów. *Ludwik Finkel.*

Micheli, Horace: La révolution oligarchique des Quatre-Cents à Athènes et ses causes. Genève 1893. str. 132.

W pierwszej połowie swej monografii przedstawia autor przyczyny rewolucyi oligarchicznej, dokonanej w r. 411 i zestawia wszystkie objawy niezadowolenia i rozprzężenia z powodu nieszczęśliwej wojny peloponeskiej, która była przeważnie dziełem demokracyi. Wojna wyczerpująca siły materyalne i moralne całego społeczeństwa, wywoływała ustawiczne skargi i ciężkie zarzuty oligarchów przeciw rządom demokratycznym Główny ciężar spadał na zamożną warstwę, która żadnego prawie n e miała wpływu na bieg spraw publicznych. W każdym razie jej znaczenie polityczne w rażącej zostawało dysproporcyi z ponoszonemi ofiarami. Doskonale uwydatnił i rozprowadził to autor w swej pracy, opierając się głównie na komedyach Arystofanesa, na dziele Arystotelesa o konstytucyi ateńskiej, na małym traktacie o tejże konstytucyi Pseudo-Xenofonta, na mowach Lyziasza i oczywiście na historyi klasycznego świadka, Tucydydesa. Wzmogła się opozycya oligarchiczna, ale stanowiła słabą mniejszość aż do wyprawy sycylijskiej. Dopiero katastrofa sycylijska zapewniła przewagę opozycyjnemu obozowi i zachęciła go do czynnej akcyi, do zamachu na demokratyczną konstytucyę i rządy ludu. W drugiej połowie przedstawiona właśnie ta rewolucya. Autor daje tu trafną charakterystykę oligarchów, którzy stanęli na czele „sprzysiężenia“ i zamachu, przedstawiając stosunki ich i pertraktacye z Alcybiadesem i arystokratami na wyspie Samos, a wkońcu ze Spartą. Polityka i rewolucya oligarchów były uwieńczone chwilowym sukcesem ale nowa konstytucya nie miała warunków trwałego a nawet dłuższego bytu. Polityka oligarchów była na wskróś stronnicza, niepopularna i niepatryotyczna. „Woleliby poświęcić niepodległość ojczyzny, pisze autor (str. 107), przystać na wydanie okrętów, zburzenie murów i na wprowadzenie załogi spartańskiej, żeby tylko zostać przy władzy“. Ciasny i samolubny program oligarchiczny, ubliżający istotnym interesom, powadze i godności państwa, wywołał nader wcześnie powrót demokracyi do rządów. Pomimo potępienia oligarchicznej rewolucyi i konstytucyi i całego działania obozu, który na chwilę zyskał przewagę, wypowiada autor wogóle sąd umiarkowany i sprawiedliwy o położeniu i usposobieniu ateńskiego społeczeństwa. Widzi jasno i wytyka błędy i obłędy demokracyi. Założenie i punkt wyjścia rzeczy odpowiada istotnemu przebiegowi i przyczynowemu

związkowi wypadków. Grote skłaniał się ku temu, żeby interwencyę obcą i praktyki Alcybiadesa uważać za jedyną, a przynajmniej główną przyczynę oligarchicznej opozycyi i rewolucyi. Wobec tego zaznacza autor słusznie, że przyczyny tej należy dopatrywać już w ostatnich latach rządów Peryklesa i w całej późniejszej polityce demokratów, a raczej skrajnych demagogów, która uwidoczniła się wkońcu jaskrawo w klęsce i zupełnej zagładzie floty ateńskiej na Sycylii. Wpływ Alcybiadesa zredukowany został tedy do właściwych rozmiarów. Przyczyny oligarchicznej reakcyi tkwiły głębiej. To występuje jasno w cennej, gruntownie napisanej monografii, świadczącej o sumiennych studyach źródłowych i o dokładnej znajomości nowszej literatury.

Lwów. *Bronisław Dembiński*

R. Oehler: 1) Der Bilder-Atlas zu Caesars Büchern de bello Gallico. Leipzig. Schmidt und Günther. 1890.
2) Classisches Bilderbuch. Leipzig. Schmidt und Günther. 1892.

Literaturę pedagogiczną wzbogacił Oehler dwoma atlasami, których tytuły wyżej podałem. Pierwszy z nich jest znakomitym środkiem poglądowym do Cezara. Zawiera on przeszło sto rycin reprodukowanych podług najlepszych pomników starożytnych, między któremi są ubiory i zbroje nietylko rzymskich żołnierzy, ale także gallickich i germańskich wojowników, dalej okręty rzymskie, most na Renie według modelu Napoleona III., znajdującego się w muzeum Saint-Germain, agger pod Avaricum fortyfikacye Alezyi, mur gallicki i t d. Przy każdej illustracyi znajduje się dokładne objaśnienie z podaniem odnośnych źródeł. Plany ważniejszych bitew i oblężeń, wykonane podług Napoleona III. i Kampena, stanowią cenny dodatek atlasu, w którego wstępie opracowana rzecz o wojskowości rzymskiej według rezultatów najnowszych badań naukowych. Podobny atlas specyalny ma zamiar autor opracować i do Liwiusza.

Drugi atlas, jak to już z tytułu widzieć można, jest treści ogólnej. Zawiera na 105 stronach 190 rycin, 6 planów i znaczną liczbę widoków ważniejszych miejsc historycznych w Hiszpanii, Włoszech, a przedewszystkiem w Grecyi. Prawdziwą ozdobą atlasu jest na stronie tytułowej kolorowana apoteoza Augusta, którą przedstawia owa sławna kamea starożytna 30 cm wysoka a 26 cm. szeroka, znajdująca się w Cabinet de France. Ryciny wzięte są z większych i kosztownych dzieł Duruy'ego, Kleinpaula, Baumeistra Iwana Müllera, Overbecka, Schweiger-Lerchenfelda, z roczników niemieckiego instytutu archeologicznego, a tekst, który się znajduje przy każdej rycinie, z Friedrich-Woltera (Die Gipsabgüsse ant. Bildwerke), Baumeistra (Denkmäler des classischen Alterthums), Overbecka (Pompei), Guhla i Konera (Das Leben der Griechen und Römer), Bernoulli'ego (Ikonographie) i t. d. Wybór jest bardzo dobry i bogaty. Są tu zabytki starożytnej rzeźby, biusta i statuy znakomitych mężów, obrazy

różnych przedmiotów, należących do ofiar, teatru, rolnictwa i ubiorów. Większą część książki zajmuje architektura, z zakresu której możnaby wiele rzeczy opuścić a natomiast w przyszłym wydaniu umieścić jeszcze niejedno, czego się wielki czuje brak. Tu mam na myśli Apollina Belwederskiego, kilka ważniejszych posągów marmurowych z czasów rzymskich, grupę Nioby, dzieło Praxytelesa lub Skopasa, Herę Polykleta, Jowisza Hamońskiego fryz Partenonu i t. d. Strona zewnętrzna wogóle jest zadowalająca oprócz kilku figur, jak grupa Laokoona (10), Perykles (14), Wespazyan (61), które są zbyt zamazane, więc za ciemne Wprawdzie i widoki wiele pod tym względem pozostawiają do życzenia, ale wobec nizkiej ceny książki muszą każdego zadowolić. Zresztą nawet olśniewające barwami widoki Hildebrandta i Prellera nie są w stanie oddać czarujących okolic italskich i greckich. Oba te atlasy, jako cenne środki pomocnicze do lektury autorów klasycznych i nauki historyi starożytnej, polecam bibliotekom gimnazyalnym.

Kraków. *Stanisław Bednarski.*

Crusius Otto, Die Mimiamben des Herondas (sic) Deutsch mit Einleitung und Anmerkungen. Göttingen 1893.

Jeżeli wspominamy tu o tej publikacyi, to nie tyle ze względu na przekład, który dla czytelników polskich ma tylko pośredni interes, jak raczej ze względu na wstęp. Wstęp ten jest najlepszem z tego, co dotąd Crusius o Herodasie napisał (zaznaczyć muszę, że Crusius nazywa nowoodkrytego poetę ciągle jeszcze Herondasem, mimo że udowodniono już niezbicie na podstawie napisów i papirusów egipskich, że poeta nazywał się Herodas), stanowczo lepszym od jego wydań i *Untersuchungen*, wogóle pracą, najlepiej z dotychczasowych informującą o dzisiejszym stanie wiadomości naszych o poecie i jego utworach. Po charakterystyce Herodasa jako poety następuje analiza obrazków w połączeniu z oceną estetyczną. W dalszym ciągu autor zestawia to, co wiemy o miejscu urodzenia, kolejach i czasie życia poety, rozbierając gruntownie i z wielką bystrością te miejsca w jego utworach, które rzucają światło na wspomniane kwestye. Scharakteryzowawszy istotę mimiambów i określiwszy stosunek Herodasa do jego poprzedników w tym rodzaju poezyi, zastanawia się nad formą mimów, tak językową jak metryczną. Następuje ustęp poświęcony rozbiorowi pytania, czy mimy Herodasa przedstawiane były na scenie. Crusius obstaje przy swojem dawniejszem zapatrywaniu i odpowiada na to pytanie twierdząco, z tą modyfikacyą, że obecnie sądzi, iż mimy przedstawiano na scenach amatorskich Jak wiadomo, zapatrywanie to zaczepiono z różnych stron i, zdaje się, słusznie. Cały wstęp zawiera prócz rzeczy już znanych wiele rezultatów nowych, wiele spostrzeżeń bystrych i trafnych, a delikatne uwagi i sposób przedstawienia mają w sobie coś z lekkości i jasności francuskiej.

Przekład mimiambów jest dobry; ton oryginału pochwycony został szczęśliwie. Crusius tłómaczy Herodasa zwykłym wierszem dramatu niemieckiego, pięciostopowym jambem, ale budowanym wolniej, idąc w tem za wzorem Kleista (*Der zerbrochene Krug*). Liczba wierszy przekładu jest większa od liczby wierszy oryginału. — Dodatek filologiczny motywuje przyjęte lekcye i podaje nowe konjektury. Dziwna rzecz, że poeta tak nowoczesny nie zdołał u nas dotąd nikogo jeszcze zachęcić do przekładu na język ojczysty.

Kraków. *Stanisław Witkowski.*

Hyperidis orationes sex cum ceterarum fragmentis edidit Fridericus Blass. Editio tertia insigniter aucta. Lipsiae. (Teubner). 1894. LVI i 176 str. 8°.

Słusznie nazwał Blass trzecią edycyę insigniter aucta, bo, pominąwszy inne dodatki, zawiera ona tekst nie czterech, jak dwa pierwsze wydania, lecz sześciu mów sławnego mowcy ateńskiego. Pięćdziesiąt lat wstecz o Hyperidesie, jak wiadomo powszechnie, można było sądzić jedynie według opinii krytyków starożytnych i z cytatów, przechowanych w literaturze późniejszej. Rok 1847 i rok 856 przyniosły w darze cztery mowy: w ostatnich zaś latach uzyskaliśmy -- prócz drobnych uzupełnień do pierwszych mów, wydanych z papirusowego zwoju Harrisa i Ardena — dwie nowe mowy, wprawdzie niezupełne. Jedną z tych κατὰ Φιλιππίδου ogłosił poraz pierwszy całkiem niespodzianie razem z utworami Herodasa F. G. Kenyon w znanej publikacyi: Classical Texts from papyri in the British Museum. O drugiej t.j. o mowie κατ' Ἀθηνογένους wiedział świat uczony od r. 1889; wtedy p Revillout, konserwator muzeum egipskiego w Paryżu, wydał dwie kolumny w Revue des études grecques, w dwa lata później ogłosił fragment z komentarzem w Revue Egyptologique, a w r. 1892 powtórnie (z pomocą Dielsa i po części Blassa) w zbiorze Corpus papyrorum Aegypti a Revillout et Eisenlohr conditum, t. III (wraz z tablicami fototypicznemi wszystkich kolumn i fragmentów). Następnie ogłaszali obie mowy (po części z przekładami, krytycznymi wstępami, komentarzami) Weil, Herwerden i Blass po czasopismach: Revue des études grecques, Mnemosyne i Jahrb. f. klass. Philol. Więcej uprzystępnił je tyle zasłużony a powyżej już wymieniony Kenyon, wydając obie razem p. t. Hyperides. The orations against Athenogenes and Philippides edited with a translation by F. G. Kenyon. London 1891 (XXXI i 81 str. 8°), najwięcej Blass, wydając je razem z dawniej już znanemi mowami i z fragmentami w jednym tomiku zbioru Teubnerowskiego pod tytułem wypisanym w nagłówku.

Jak zwoje, zawierające pierwsze cztery mowy, tak i te dwa nowe przeniosły się do zbiorów europejskich z Epiptu,

który wbrew oczekiwaniom dawniejszym od lat kilku tak obficie wzbogaca literaturę grecką. Jeden ze zwojów mieści się w British Museum, a tegoż konserwatorowie milczą uparcie ze zrozumiałych powodów, z której miejscowości pochodzi, od kogo go nabyli. Drugi jest własnością muzeum Louvre'u, a pochodzi prawdopodobnie z Górnego Egiptu, gdyż wspomniany p. Revillout nabył go od kupca greckiego, mieszkającego w pobliżu starożytnego miasta Panopolis, dzisiejszego Sohang.

Mniejszą wartość ma rękopis londyński, już dlatego samego, że zawiera tylko koniec mowy przeciw Filipidesowi. Wprawdzie mowa nie była długa, jak świadczą słowa col. VIII, 21 n.: *ἵνα δὲ μὴ προθέμενος πρὸς ἀμφορέα ὕδατος εἰπεῖν μακρολογῶ*; przeciw oskarzonemu wygłoszono jeszcze kilka innych mów, zatem mowcom nie odmierzono dłuższego czasu. Nie mylą się jednak zapewne wydawcy, domyślając się, że mowa Hyperidesowa była trzy lub cztery raz tak długa, jak fragment nowo odkryty. Przeciw Filipidesowi (*Φ[ιλι]ππίδῃ* col. IV, 15), o którym zresztą nie mamy żadnej wiadomości oprócz kilku słów u Aten. XII, 552 D, wytoczono *γραφὴ παρανόμων* z tego powodu, że stawił wniosek, (pierwszy to tego rodzaju wniosek dotychczas nam znany), aby proedrom przyznano wieniec z powodu *δικαιοσύνης τε τῆς εἰς τὸν δῆμον τὸν Ἀθηναίων καὶ διότι κατὰ τοὺς νόμους προηδρεύκασιν* (col. IV, 7 n). Było zaś zdaniem patryotów przeciwnie, gdyż proedrowie dopuścili głosowanie ludu nad wnioskami przychylnych Macedończykom retorów, w myśl których miano przyznać i przyznano zaszczyty Aleksandrowi i innym Macedończykom. Wniosek Filipidesa miał więc zapobiedz skardze *γραφὴ προεδρική*, której wytoczenia ze strony patryotycznych mowców obawiali się proedrowie. Czy proces przeciw Filipidesowi odbył się jeszcze za życia Filipa, jest kwestyą sporną. Blass twierdzi, że t a k, i przenosi mowę na lata najbliższe po bitwie pod Cheroneą, na r. 337 lub 336. U. Koehler natomiast (die Zeit der Rede des H. geg Phil., Monatsber. d. Berl, Ak., 1891, p. 936) mniema, że mowa została wygłoszoną wkrótce po objęciu panowania przez Aleksandra, w r 336/5. a zdanie swoje opiera na słowach col V, 7 n. : *καὶ ἐν μὲν σῶμα ἀθάνατον ὑπείληφας ἔσεσθαι* (o Filipie). Naciąganem wydaje mi się objaśnienie Blassa: „hoc *ὑπείληφας* i. e. p u t a s (minime p u t a s t i vel p u t a b a s) manifesto declarat eam opinionem nondum re ipsa, occiso scilicet Philippo, refutatam esse". Ruehl przenosi mowę na czas późniejszy (po wojnie lamijskiej) i odmawia ją Hyperidesowi Mimo, że brak nagłówka a więc wyraźnego napisu, że to jest mowa Hyperidesa, to przecież niewątpliwie pewna restytucya nazwiska *Φιλιππίδης* w col. IV, 15, świadectwo Ateneusza i charakter mowy dostatecznie stwierdzają, że Kenyon słusznie przypisał ją znakomitemu mowcy ateńskiemu.

Nierównie więcej zajęcia budzi mowa, przechowana w rękopisie paryskim, już dla samej treści; cieszyła się ona też rozgłosem u starożytnych; zresztą luki są mniej znaczne; na początku brak może

tylko dwóch lub trzech kolumn, na końcu kilku wierszy, przerwy wśrodku mowy i w poszczególnych wierszach są natomiast miejscami znaczne i zaciemniają lub niszczą tok myśli.

Ta mowa również przenosi czytelnika w czasy smutne dla Aten; według col. XV, 17 n. została wygłoszona wkrótce po r. 330. Żył wtedy w Atenach jako metoikos Egipcyanin, *Ἀθηνογένης* nazwiskiem. Był logografem, przytem posiadał trzy składy perfumeryi; jednym zarządzał w jego imieniu niewolnik Midas Ten miał młodziutkich synów. Do jednego z tych chłopców zapałał miłością jakiś młody Ateńczyk, posiadający majątek ziemski, Epikrates, jak się zdaje, nazwiskiem, człowiek nie bogaty, ani mądry, lecz lekkomyślny, i pragnął chłopca wykupić. Przebiegły Atenogenes postanowił skorzystać ze sposobności i zrobić dobry interes. Zrazu więc nie chciał nibyto ani słyszeć o tem, by miał pozwolić wykupić syna Midasowego. W rzeczywistości wszedł w porozumienie z heterą Antygoną, która podjęła się trudu złapania Epikratesa w mądrze zastawione sidła, i znakomicie się z tego zadania wywiązała. Epikrates uwierzył jej zapewnieniom, że Atenogenesa z trudem zdołała nakłonić do tego, aby pozwolił wykupić Midasa z synami za 40 min i że nie należy czasu tracić, bo Atenogenes mógłby się odmyślić Kiedy przyszło do ustnej umowy między obiema stronami, Atenogenes wykładał młodemu obywatelowi, że korzystniejsze byłoby dla niego k u p n o, aniżeli wykupienie rodziny niewolnika z niewoli; bo jeżeli ich nabędzie na własność, a potem obdarzy wolnością, podwójnie będą się poczuwać do wdzięczności W dodatku dodawał Atenogenes sklep, który prowadził Midas. Wprawdzie przyznawał, że Midas ma drobne zobowiązania; wszakże towary w sklepie nagromadzone w zupełności miały je pokryć Kontrakt spisany w tym duchu miał Atenogenes w pogotowiu, Epikrates ledwie słuchał, co odczytano, podpisał i zapłacił 40 min. Lecz niebawem miały mu się oczy otworzyć. Jeden wierzyciel zgłaszał się po drugim. Epikrates i przyjaciel, który za niego ręczył, musieli płacić i płacić; w ciągu trzech miesięcy okazało się, że suma długów wynosiła pokaźną cyfrę około 5 tal. Nareszcie Epikrates pozwał Atenogenesa przed sąd. Sprawa jego była rozpaczliwa. Przeciwnik miał prawo po swojej stronie. Bo w kontrakcie było wyraźnie powiedziane, że kupujący zapłaci wszelkie długi Midasa („*καὶ εἴ τωι ἄλλωι ὀφείλει τι Μίδας*“), a prawo Solonowe orzekało, że przeciw piśmiennym kontraktom nic zdziałać niemożna. Z zajęciem czytamy w drugiej, niestety mocno nadpsutej części mowy, jakimi argumentami walczył Hyperides, który dla oskarzyciela i tę i drugą, zaginioną mowę napisał. Przedewszystkiem zaznacza, że prawo zawsze broni uczciwości i nie pochwala takich podstępów, jakich ofiarą padł oskarzyciel. Wytacza przytem szereg różnych szczegółów, jakoto, że prawo surowo karze oszustwa popełniane na rynku, że Atenogenes dobrze wiedział o długach Midasa, a zapewniał, że ich jest mało i t. d Główny argument zachował sobie Hyperides na sam koniec: zaczepił polityczne zachowanie się Atenogenesa w chwili dla Aten krytycznej zarzucił mu, że przed bitwą pod Cheroneą wyniósł

się z Aten do Trezenu, aby nie wziąć udziału w wojnie przeciw Filipowi — *παρὰ τὸν νόμον, ὃς κελεύει ἔνδειξιν εἶναι καὶ ἀπαγωγὴν τοῦ ἐξοικήσαντος ἐν τῶι πολέμωι, ἐὰν πάλιν ἔλθηι.*

Jaki był wynik procesu, nie wiemy. Obie strony po dwa razy przemawiały. Odnaleziona niedawno mowa była pierwszą mową oskarzyciela. Szczęśliwe zdarzenie może nam kiedy i drugą mowę w darze przyniesie. Boć teraz Egipt coraz nowe przysyła podarki, a Hyperides należał widocznie do pisarzów, których w Epipcie z upodobaniem i wiele czytywano. Między uczonymi zaś, którzy pracą, nauką i bystrością odnalezione teksty w miarę możności poprawiali, uzupełniali i czynili poczytnymi, Blass zajmuje jedno z miejsc pierwszych. Nową zasługę zaskarbił on sobie, wydając w Teubnerowskim zbiorze starożytnych klasyków, którego tomy wobec nizkiej ceny łatwo i daleko się rozchodzą, w edycyi wymienionej w nagłówku c a ł ą spuściznę Hyperidesa, jaką posiadamy do tej chwili.

Wydanie dokonane jest z wielką starannością. Na czele mieści się obszerny wstęp (str. V—LVI), a to najpierw właściwa *praefatio.* W tej przedmowie podaje Blass wiadomość o odkryciu zwojów dawniejszych i najnowszych i o wydaniach. opisuje poszczególne zwoje [mianowicie złożone w całość fragmenta Harrisa i Ardena (= vol. A), zwój Stobarta (= vol. A^3), zwój londyński (= vol. A^1) i paryski (= vol. A^2)], następnie rozbiera charakterystyczne właściwości rękopisów, osobliwie pod względem ortografii, zastanawia się nad czasem i sposobem ich powstania i ich wiarogodnością, wreszcie określa swoje studya specyalne. a kończy wyliczeniem odnośnej literatury. Drugą część wstępu zajmują krytycznie opracowana *Vita Hyperidis*, wyjęta z Żywotów X mowców Plutarcha, *de Hyperidis eloquentia iudicia veterum*, wreszcie *Argumenta orationum* i krótkie *Addenda.*

Niepodobna mi na tem miejscu rozbierać ani nawet streszczać wywodów Blassa o rękopisach; nie czynię tego i z tego powodu, że mam uzasadnioną nadzieję, iż jeden z życzliwych współpracowników, który od niejakiego już czasu poświęca sie gorliwie studyum papirusów, zechce w najbliższym roczniku rozwinąć swoje zapatrywania i określić wartość i znaczenie tych prastarych zabytków dla gramatyki greckiej. Pokrótce tylko nadmieniam, że Blass rękopisy odnalezione umieszcza w nieco późniejszej epoce, aniżeli niektórzy inni badacze. I tak Sauppe sądził, że *vol. A.* został napisany w pierwszej połowie II. wieku p r z e d Chr., Kenyon przenosi go na II lub I stulecie p r z e d Chr., Blass natomiast dowodzi (i w przedmowie i w X tomie *Hermesa*), że rękopis ten powstał w epoce Hadryana lub Antoninów. Rękopis A^2, zawierający mowę pogrzebową. najgorszy z wszystkich, został prawdopodobnie napisany przez chłopca, ćwiczącego się w pisaniu, i to wprawdzie około r. 100 po Chr. (po r. 95, jak wynika z zapisków astrologicznych na odwrotnej stronie zwoju). *Zwój A^1*, zawierający w pierwszej części mowę Hyperidesa *κατὰ Φιλιππίδου*, a w drugiej III list Demostenesa, napisany inną ręką, która, zdaje się, poprawiła także w tekście mowy Hyperidesowej błędy pi-

sarza pierwszego, dobrocią swą przewyższa jeszcze *vol. A.* zawdzięcza zaś swoje powstanie, nie, jak A^3, prywatnym ćwiczeniom, lecz, jak A i A^2, księgarskiemu przedsiębiorstwu, czyli pracy zawodowego pisarza. Opierając się na kształcie niektórych liter, przenosi go Blass w czasy Augusta lub Tiberyusza. Najlepszy i najwcześniejszy jest paryski zwój A^2; pochodzi on z II wieku przed Chr. Lecz mimo dawnego pochodzenia nawet te najlepsze rękopisy, nie są wolne od błędów. Część błędów można usunąć, inne zaś „latent et latebunt" i niezawodnie „non pauca (menda) deprehenderemus, si adesset membranarum auxilium".

Paryskiego rękopisu Blass nie widział dotychczas, korzystał jednak sumiennie z odbicia fotograficznego, wszystkie zaś inne rękopisy, a więc *vol. A, A^3 i A^1* (zwyjątkiem świeżo wynalezionych drobnych ułamków *zwoju A*, czyli t. zw. *fragmenta Tancockiana i Raphaeliana*) studyował i kolacyonował z nadzwyczajną skrupulatnością na miejscu, w Londynie i Paryżu, i to główne części nawet więcej niż raz jeden, wespół z innymi badaczami, jak Babington, Kenyon, Egger. Uwzględniał przytem zawsze dokładnie literaturę. Wszystkie więc jego wydania są odbiciem ówczesnego stanu badań. I tak n. p. wydanie II. różniło się od I. osobliwie zmianą porządku fragmentów mowy I, gdyż po odnalezieniu fragmentów Eggera zmiana okazała się konieczną. Także w III wydaniu w środku mowy I zmienił się nieco porządek wskutek przyrostu materyału (*fr. Tanc. i Raphael*). Skrupulatnie notowane są wszędzie domysły i uzupełnienia innych filologów, odmienne od restytucyi, przez Blassa do tekstu przyjętej. Otwarte tu pole rozległe do pracy dla wielu, zwłaszcza odnośnie do dwóch mów, świeżo odkrytych, któremi dotychczas mogło się tylko niewielu zajmować. Blassa wydanie rozszerzy znacznie koło czytelników. Ci jednak, którzyby chcieli systematycznie zająć się emendacyą, powinni pamiętać, że bez pomocy dokładnych facsimiliów restytucya tekstu może mieć tylko względną wartość. Nawet z pomocą facsimiliów trudno (zwłaszcza na początku wiersza, łatwiej w środku) określić liczbę głosek, które wypełniały ongi lukę i niepewnem jest odczytanie tej czy owej litery. Niemożna Blassowi odmówić pożądanej oględności i ostrożności. Różnica tekstu jest atoli u poszczególnych wydawców miejscami teraz jeszcze znaczna, a w części pozostanie nią i nadal, wskutek braku pewnej podstawy do uzupełnienia t.j. wskutek braku znaczniejszej ilości liter.

Nader cennym dodatkiem do III wydania jest ***index vocabulorum***, starannie ułożony przez ucznia Blassa, Reinholda.

Lwów. *L. Ćwikliński.*

Q. Horatii Flacci carmina. Relegit et apparatu critico selecto instruxit M. Hertz, Berlin (Weidmann). **1893. VI** i 240 str. 8°. 2.40 mar. niem.

Czy nowe wydanie utworów Horacyusza było potrzebne? Wydawca edycyi wymienionej w nagłówku powiada że nie, „cum tot eius (scil Horatii) editiones variis usibus aptae exstent".

W Weidmannowskim zbiorze klasyków łacińskich i greckich z krótkim krytycznym aparatem brakło wydania wenuzyńskiego poety. Wilhelm Studemund, w ostatnich latach swego pracowitego i zasłużonego żywota kolega Hertza na katedrze wrocławskiej, nakłonił tegoż, aby zapełnił lukę istniejącą w owym zbiorze Hertz uległ namowie kolegi i życzeniu głośnej firmy księgarskiej i podjął się owego „periculosae plenum opus aleae". I dobrze, że się podjął, bo wzbogacił literaturę Horacyuszową wydaniem nietylko cennem (tego z góry można się było spodziewać po wydawcy tej miary, tej erudycyi, bystrości i ścisłości co Marcin Hertz), lecz takiem, jakiego właśnie może najwięcej było potrzeba. Tę szczególną wartość nadaje edycyi *adnotatio critica*, umieszczona poniżej tekstu, krótka i zwięzła, a mimoto niezmiernie bogata i pouczająca, wynik wprost zdumiewającej pilności i staranności. W tej *adnotatio* określa wydawca tylko miejscami i tylko ogólnikowo tradycyę rękopiśmienną, uwzględniając szczególnie *codices Blandiniani*, przedewszystkiem *antiquissimus*, gdyż wbrew zapatrywaniom niektórych nowoczesnych uczonych mianowicie Haeussnera, rękopisy Blandyńskie stawia na naczelnem miejscu, chociaż przyznaje, „collationem a Cruquio, homine sane probo, ut videtur, sed non satis attento atque accurato, confectam, pro temporum illorum ratione mancam nec, ut ex codice Divaei nunc Leidensi, quem et ipsum in usum vocavit, nuper inspecto et cum adnotationibus Cruquianis comparato elucet, satis fidelem esse". Znajdujemy zaś w tej *adnotatio* wybór konjektur i uwag krytycznych, które ogłosili uczeni nowożytni — „conamina, quae iis, qui accuratius haec persequi vellent, certam et exquisitam iudicandi materiam praeberent, iuniorum imprimis exercitationibus aptam".

Mimo nadzwyczajnej zwięzłości aparat ten zawiera taką liczbę szczegółów, jak żadne inne wydanie; Hertz przeglądnął nawet dysertacye doktorskie i tezy, drukowane zwykle na końcu dysertacyi i wyjął z nich, co uważał za pożyteczne. W wyborze zaś konjektur miał na uwadze owe *exercitationes iuniorum*, zatem tu i owdzie podał domysły, które nie tyle są prawdopodobne, ile pouczające.

Mimo zwięzłości uwagi wydawcy wielekroć znakomicie uzasadniają przyjętą lekcyę lub zbijają tę lekcyę, którą wydawca zarzucił. I do objaśnienia poezyi Horacyuszowych mieszczą się w tej *adnotatio* cenne przyczynki. Usprawiedliwionem więc jest życzenie pewnego recenzenta niemieckiego, aby wydawca zechciał zebrane materyały przetworzyć w *iustus commentarius*.

Mając przekonanie, że żaden rękopis nie może być bezwzględnie pewną podstawą w ukształtowaniu tekstu Horacyuszowego, zajął Hertz stanowisko eklektyczne i określa je w ten sposób: „Eclectica igitur quadam ratione in hac opera utendum est, quam, cum in universum traditio Horatiana satis pura ac sibi constans sit, sano

iudicio adhibito non nimis longe ab ipsius poetae verbis aberraturum esse confido". W tym względzie zgadza się z wielu innymi wydawcami, n. p. z Kellerem, lub z Vahlenem i Kiesslingiem. Ale chociaż niema różnic zasadniczych między tymi wydawcami, są przecież różnice w szczegółach, a są właśnie wynikiem przyjętej zasady. Hertz jest wogóle jeszcze więcej konserwatywny od wymienionych, nie waha się wszakże niejednokrotnie poświęcić lekcyę rękopiśmienną na rzecz konjektury z dawniejszych lub z najnowszych czasów, a w niektórych przynajmniej wypadkach nikt mu tego przyganiać nie będzie. Owszem przyklasną mu zapewne wszyscy za to, że n. p. III, 4, 10 wydrukował: *Nutricis extra limina Pulliae*, objaśniając tę emendacyę uczoną uwagą (Pullia jest nazwiskiem „non... pagi .. sed .. ipsius nutricis; nomen satis frequens atque in ea potissimum regione fuisse probant inscriptiones" cet).

Minął już bezpowrotnie okres chorobliwy, który przebyła nowsza filologia, osobliwie niemiecka i holenderska, ustała nieszczęsna mania przykrawania utworów Horacyuszowych według widzimisię pierwszego lepszego filologa. Hertz nigdy nie hołdował teoryi interpolacyjnej, nie uczynił jej też żadnych ustępstw w swem wydaniu; nie ustąpił wyraźnie i stanowczo nawet w tych kilku wypadkach, w których uznają obce wtręty inni poważni i trzeźwi badacze, lecz, „suum cuique iudicium relinquens, addito signo [] eas (scil. interpolationes) enotavit".

Lwów. *L. Ćwikliński.*

Lilius Gyraldus, De poetis nostrorum temporum. Herausgeg. v. Karl Wotke. Berlin. Weidmann. 1894. XXVI+104 str. 8°.

W zbiorze zatytułowanym *Lateinische Literaturdenkmäler des XV und XVI Jahrhunderts*, wydawanym początkowo przez S. Szamatólskiego i M. Herrmanna, obecnie przez samego M. Herrmanna, pojawiło się dotychczas 10 tomików, między tymi dwa zawierające Melanchthona *Declamationes*, o których na posiedzeniu naszego Towarzystwa w tym roku mówił prof. dr. Majchrowicz (por. poniżej sprawozdania z czynności Tow., ust. III). W dziesiątym, na początku grudnia 1894 r. wydanym zeszycie mieści się nazwany w nagłówku traktat, wydany przez Karola Wotke'go, profesora gimnazyum w Oberhollabrunn, którego nazwisko i u nas jest znane. Zajmując się bowiem gorliwie literaturą humanistyczną, poświęca on także pilną uwagę polskiemu humanizmowi i z prac naszych, dotyczących renesansu w Polsce i poetów polsko-łacińskich zdaje sprawę w niemieckich czasopismach, jak *Berliner philol. Wochenschrift, Zeitschrift für oesterr. Gymnasien i i.*

Lilio Gregorio Giraldi, urodzony d. 3 lipca 1478 r. w Ferrarze, ukończył studya w rodzinnem mieście, potem pędził żywot niespokojny. Jak przeważna część humanistów, tak i Giraldi nie mógł długo wysiedzieć na miejscu. Udał się najpierw do Neapolu, gdzie zawarł

przyjaźń z Sannazaro, potem przebywał w różnych miejscowościach Lombardyi, czas przydłuższy w Carpi na dworze Alberta Pico, wychowując syna Gianfrancesca Pico, Giovantomasso. W r. 1507 zawitał do Medyolanu, a w rok później do Modeny. Najpiękniejszy okres życia Giralda rozpoczął się z r. 1514. W roku tym przeniósł się on do Rzymu, gdzie uczeń jego Ercole Rangone piastował godność kardynała. Giraldi potrafił pozyskać sobie przychylność papieża Leona X. i cieszył się również życzliwością jego następców, Hadryana VI i Klemensa VII. Zdobycie Rzymu w r. 1527 pozbawiło go wszelkiego mienia, nawet pisma jego zniszczono. Na domiar nieszczęścia zmarł w tymsamym roku kardynał Rangone. Giraldi wyniósł się więc z Rzymu, a nie znalazłszy spodziewanego przytułku u papieskiego legata w Bononii, zawitał do Mirandoli, gdzie bawił aż do zamordowania Jana Franciszka Pico w październiku 1533. Sam ledwie wtedy uszedł z życiem i powrócił do rodzinnego miasta, gdzie odtąd stale przemieszkiwał, trapiony biedą i chorobą. Mimoto oddawał się studyom z zapałem. W tym okresie powstały najważniejsze i najuczeńsze pisma Giralda; nie mogąc sam pisać, dyktował je pisarzowi. Wspierany przez niektórych życzliwych mecenasów i przyjaciół, żył jeszcze lat blizko 20; zmarł bowiem dopiero 2 lub 3 lutego 1552 r., licząc lat przeszło 72.

Z pism jego należy chwalona przez Vossiusa *Historia poetarum Graecorum ac Latinorum* do okresu najdawniejszego. Z płodnego okresu ostatniego pochodzą *Historia de diis gentium XVII syntagmatibus distincta; Aenigmatum antiquorum et Pythagorae symbolorum interpretatio*; *Libellus de annis mensibus et diebus*; *Varia critica i i.*; w tej też epoce wykończył Giraldi wydane ponownie przez Wotke'go *Dialogi duo de poetis nostrorum temporum*, t. j. historyę poezyi współczesnej u narodów europejskich, przybraną w formę dyalogiczną.

W przedmowie wydania zamieścił Wotke krótką biografię Giralda, z której wyjęto szczegóły powyższe (str. V—IX). W drugim ustępie podał krótką treść i dość obszerną charakterystykę tych dyalogów, określił ich wartość i znaczenie. poglądy i sposób pisania autora (str. IX—XVIII). W ostatnim ustępie, zatytułowanym *Bibliographie*, mówi Wotke najpierw o wydaniach dyalogów, ocenia w kilku słowach dykcyę autora, podaje spis odmian od dawniejszych wydań a wreszcie obfity wybór z uczonej literatury. dotyczącej humanistów włoskich, greckich, hiszpańskich, angielskich, niemieckich i francuskich, z której czytelnik korzystać może i winien przy lekturze *dyalogów*.

Śmiały krok uczynił Giraldi, pisząc dzieło o współczesnych poetach t. j. o poetach z końca XV i z pierwszej połowy XVI wieku; chciał w ten sposób, jak sam nadmienia, zachęcić młodsze talenta do dalszego doskonalenia się. Oceniał jednakże poetów oględnie i nie bez obawy, aby nie narazić sobie drażliwych synów Apollina i niepominąć, ile możności, nikogo; przygotowując drugie wydanie, którego się nie doczekał (wyszło ono dopiero w r. 1580, w Bazylei, w zbiorowem wydaniu pism Giralda z przedmową, napisaną w r. 1555 przez

Cynthius Joannes Baptista Giraldi) rozszerzył jeszcze materyał literacki. Jak on jest obfity, przekonać się można ze spisu omówionych autorów, który Wotke sporządził i zamieścił na końcu wydania. Wobec takiej obfitości Giraldi ogranisczył się przeważnie na wyliczeniu autorów i ich dzieł, z którem połączył krótkie uwagi krytyczne. Porządek jest chronologiczny; łamie go jednak Giraldi częstokroć z różnych powodów. Stara się on być sprawiedliwym w ocenie; tu i owdzie przebija wszakże sympatya dla niektórych autorów. Jako gorliwy katolik (o czem niesłusznie powątpiewano) wyklucza reformatorów i ich zwolenników; gani poetyczne zabawki, niemniej utwory treści ślizkiej i niemoralnej. Pierwsze swe utwory poetyczne kreślił Giraldi w języku ludowym t. j. włoskim; mimoto w dyalogach z pogardą wyraża się kilkakrotnie o utworach, w tym języku pisanych.

Wotke'go wydanie jest staranne. Żałować należy, że plan wydawnictwa wykluczył komentarz, któryby wydawca chętnie był dodał; dyalogi potrzebowałyby go bardzo. W emendacyi tekstu wskazaną była, jak słusznie wydawca nadmienia, wielka wstrzemięźliwość. To też Wotke wprowadził do tekstu tylko takie poprawki, które były niezbędnie konieczne; są to poprawki błędów popełnionych w pospiechu przez autora lub w druku.

Lwów. *Ludwik Ćwikliński.*

Z zakresu szkolnej nauki języków klasycznych.

Schenkl, Karl, Griechisches Elementarbuch für die österreichischen Gymnasien. 15. umgearb. Auflage. Wien u. Prag. 1893.

Reforma nauki języków starożytnych w gimnazyum wpłynęła na zmianę podręczników. Dawne książki, które ustaloną miały formę i układ, uległy częściowemu lub całkowitemu przeistoczeniu. Niemożna powiedzieć, by ta ewolucya już się skończyła. Pojawianie się nowych wydań i nowych podręczników w niedługim stosunkowo czasie jest dowodem, że nie znaleziono jeszcze właściwej drogi. Nowa metoda nauczania, omawiana gorąco u nas i za granicą, wyrabia sobie powszechne uznanie. Odróżnić tu potrzeba naukę filologii na niższym i na wyższym stopniu. Hasłem nauki na stopniu niższym jest uproszczenie i indukcya, na wyższym stopniu jak najobszerniejsze zapoznanie się z autorami i łatwe ich zrozumienie. U nas dla pierwszej wytyczyło normę rozporządzenie ministeryalne z r. 1887, dla drugiej rozporządzenie z r. 1891. Pierwsze ograniczyło zakres, drugie położyło nacisk na lekturę. Z ducha tych rozporządzeń wypłynęły ostatnie wydania znanych dobrze *Ćwiczeń Schenkla*.

Ćwiczenia te w rzędzie podręczników szkolnych mają już swoją historyę. Przejrzyście i systematycznie ułożone, zawierały materyał odpowiednio wybrany do wpojenia w umysł ucznia form gramatycznych. Innowacye, jakim w ostatnich czasach uległa książka, nie wyszły na jej korzyść. Chcąc wprowadzić zdania, mające rzekomo więcej zainteresować ucznia, wyrugowano dawną prostotę i jasność. Zamiast poprzestać na przerobieniu niektórych zdań, ograniczeniu materyału i sprowadzeniu układu, jakiego się domagały nowoopracowana gramatyka i myśl rozporządzenia ministeryalnego, przedłożono książkę zupełnie inną, książkę za trudną do nauki, zwłaszcza języka tak bogatego w formy jak język grecki. Przyswojony naszemu językowi podręcznik zawierał prócz trudności oryginału jeszcze prawdziwie piętrzące się trudności przekładu. Wkrótce ukazało się wydanie nowe, ale i to zaradziło jedynie niektórym rażącym brakom, w zupełności zaś ich nie usunęło. Dziś jest u nas ogólne niezadowolenie z *Ćwiczeń*. Więcej lub mniej wyraźne skargi, wprost lub ubocznie wypowiedziane, dały się słyszeć i w Muzeum. Koła pozaszkolne a zostające w jakiejkolwiek styczności ze szkołą wyrażają nieraz swoje utyskiwania. Wobec licznych ataków, jakie przypuszczono z różnych stron do nauki języka greckiego, i te narzekania nie zostają bez ujemnego wpływu na uczącą się młodzież. Z drugiej strony cel rozporządzenia ministeryalnego, ważny i doniosły, zniewala do uregulowania nauki języków klasycznych w gimnazyum niższem. Jeżeli w wyższem gimnazyum ma się dużo czytać,

to nauka w niższem gimnazyum ma być tak urządzona, by dała należyte przygotowanie do lektury. Wychodzące świeżo podręczniki za granicą zapowiadają już w tytule, że stanowić będą „*Vorschule zur Lectüre*“. U nas sprawy tej mimochodem dotknięto na zjeździe dyrektorów. (Por. Sprawozdanie z pierwszej konferencyi dyrektorów szkół średnich galicyjskich, odbytej we Lwowie w dniach 27., 28 i 29. marca 1893, str. 20 n.)

Mamy przed sobą 15. wydanie *Ćwiczeń Schenkla*. Czy ono odpowiada dzisiejszym wymogom? Rozejrzymy się w tem, co ono zawiera i jak to uporządkowane, a odpowiedź sama się nasunie. Treść ma następującą: 1. Ustępy greckie i niemieckie do ćwiczenia w morfologii. 2. Ustępy do czytania. 3. Dodatek poetycki. 4. Zdania do ćwiczenia w składni. 5. Wokabularz i uwagi do ustępów greckich i niemieckich, przeznaczonych do nauki o formach. 6. Uwagi do dodatku poetyckiego. 7 Uwagi do zdań przeznaczonych do ćwiczenia w składni. 8. Spis zdań pomieszczonych w ustępach o formach, które mogą służyć do ćwiczenia w składni. 9. Słownik grecko-niemiecki. 10. Słownik niemiecko-grecki. 11. Słownik etymologiczny. — Zawartość od 1—4 stanowi jedną książkę, od 5—11 drugą książkę przyczepioną jako dodatek (większy) do wewnętrznej strony okładki książki pierwszej.

Materyał obfity, a może za obfity. Dawne *Ćwiczenia* z czasów przed reformą służyły nie tylko do nauki w klasie 3. i 4., ale ponieważ pierwej składni uczono w gimnazyum wyższem, były więc książką na całe gimnazyum wystarczającą, — a przecież nie posiadały tak wielkiej i różnolitej treści. Układ książki więcej kłopotu zgotuje uczniowi niż ułatwienia. Jeszcze najwięcej usprawiedliwienia ma „wokabularz“. Podanie słówek w początkach wobec trudności języka samego jest rzeczywiście rzeczą dobrą. Ale te wszystkie „uwagi“, osobno razem ujęte, mijają się z celem. Jeszcze pod tekstem umieszczoną notatkę przeczyta pilniejszy uczeń i nad nią się zastanowi, — dalekie szperania zrażą go i zniechęcą. Budowa wokabularza i słownika, jeżeli miało się wciągnąć etymologię, musiałaby jedynie być sporządzoną według metody, jaką obrali Steiner i Scheindler. Osobne traktowanie etymologii wykracza poza cel, wytknięty nauce filologii w gimnazyum wogóle. Taksamo praktycznego zastosowania nie ma w. kazanie zdań w książce zawartych, na których możnaby ćwiczyć w składni. Więc uczeń ma ich znowu szukać? Wszystko w tej książce obliczone na utrudnienie uczniowi. Zapewne wszystko usuwać z drogi i ułatwiać, jak u nas często się domagają, jest niedobrze, bo ucznia pozbawia się przyjemności, jaką on w zwalczaniu przeszkód znajduje; jednak niebezpodstawną może być obawa, czy uczeń, gdy się go wprowadzi w labirynt trudności, bezradny tam nie zginie. Prawda — podaje mu autor nić Aryadny w formie różnych odsyłaczy, krzyżyków, znaczków — (nawiasem dodaję, że niniejsze wydanie ma jeszcze osobny znak na połączenie *μέν — δέ*), ale przyznać trzeba, że na rozwiązanie bezużytecznych łamigłówek zużyje energię i straci czas na przygotowanie lekcyi.

Szczęśliwszym zato był w tem wydaniu Schenkl co do wyboru zdań, — szczęśliwszym dlatego, że wrócił częściowo do dawnych *Ćwiczeń*. Zawiłe i trudne tak co do konstrukcyi jak i treści zdania zostały w znacznej części usunięte. Zdania niemieckie przynajmniej w kilkunastu pierwszych ustępach oparte na słownictwie zdań greckich. Jeżeli przykłady z języka ojczystego na grecki mają być przy dzisiejszym celu nauki zatrzymane. to zadaniem ich powinno być tylko utrwalenie form nabytych i przypomnienie słów znanych Obracać się przeto powinny w zakresie znanego słownictwa i zwrotów już przyswojonych. Główne znaczenie dla nauki mają zdania greckie. Słusznie zwrócono uwagę, że w dotychczasowej nauce filologii przeważał racyonalizm. — gdy ten dziś i na innych polach traci na modzie, słuszna, by i w nauce języków więcej wyrabiać poczucie samego języka niż dawać tak górującą przewagę analizie. (Por. *Wilh. Münch, Sprachgefühl und Sprachunterricht* w *Lehrproben und Lehrgänge 41 Heft, Oktober 1894.*, str. 1 nn.).

I ten wzgląd znajdzie pewne zastosowanie przez wplecione w pewnych odstępach kawałki ciągłe. Jeżeli jeszcze w morfologii mogą mieć racyę zdania (n. p tu) niemiecko-greckie, to nie mają jej w składni. Zdanie już jest myślą, myśl w języku każdym przyobleka się w inną szatę — poznanie jej prawideł powinno płynąć bezpośrednio, a nie jakby za pośrednictwem tłómacza. Dlatego

zbyteczne są w podręczniku zdania pod 4., a bardzo na miejscu ustępy pod 2. Wybór tych ostatnich jest bardzo ważny. One to bowiem mają stanowić podkład do ćwiczenia w składni i materyał przygotowawczy do lektury. Ustępy ciągłe miało i używane u nas wydanie 13., ale w powtórnem „skróconem“ opracowaniu książki zostały one pominięte. Składni trzeba będzie z konieczności uczyć na zdaniach polskich, przeciw którym prócz zasadniczego względu możnaby podnieść i inne.

Wracając do omawianych *Ćwiczeń*, musimy na podstawie powyższego przedstawienia powiedzieć, że lubo znaczny zaznaczają postęp do zdobycia warunków podręcznika, odpowiadającego dzisiejszym potrzebom, tym warunkom jednak nie czynią jeszcze w zupełności zadość.

Sprawa podobnego podręcznika u nas jest naprawdę piekącą. Prof. Fiderer przyrzekł jeszcze w r. 1892. do swej gramatyki dołączyć ćwiczenia. Dziś używane *Ćwiczenia* stoją w sprzeczności z układem gramatyki prof. Fiderera a nawet ze stroną morfologiczną (por. τέθηκα i τέθεικα w obu używanych w naszych szkołach gramatykach i przykłady w *Ćwiczeniach*) i powodują pewne zamieszanie. Szelest kartek przewracanych przy zadawaniu i przygotowaniu nowej lekcyi głuszy słowa nauczyciela i uczniów.

Równocześnie zwracają się nadzieje ku Towarzystwu filologicznemu które obok celu naukowego w swój program wzięło zaopatrzenie szkoły w podręczniki oryginalne do nauki filologii. Niczem, jak dziś rzeczy stoją, nie zjednałoby sobie Towarzystwo takiej wdzięczności, jak wydaniem *Ćwiczeń* greckich. — Jak te przyszłe *Ćwiczenia* mają wyglądać? W ostatnich czasach pojawiły się w Muzeum dwa wnioski: jeden przechyla się do zdań luźnych, drugi poleca ustępy ciągłe. Wybrałbym drogę pośrednią z większem zbliżeniem się do wniosku pierwszego. Dążmy najbliższą i najprostszą drogą do celu, którym jest podanie uczniowi autora do ręki. Na zdaniach krótkich i łatwych wtłoczmy w jego pamięć najzwyklejsze zjawiska językowe, a kawałkami ciągłymi w pewnych odstępach pomieszczonymi wskazujmy mu owoce, które mają uwieńczyć jego tymczasową pracę. Lektura autorów uzupełni i wiadomości językowe. Wszak dyalektu jońskiego uczniowie nie uczą się naprzód, a przecież na podstawie kilku danych wskazówek czytają bez trudności formalnych Homera i Herodota. Przy odpowiednim wyborze zdań można będzie w kl. 3. i w 1. półroczu kl. 4-tej nauczyć morfologii, a w 2. półroczu przystąpić do składni na podstawie samych już ustępów ciągłych greckich, oczywiście stosownie wybranych. Próbki u Schenkla uważam za szczęśliwe. Zarzucono im w Muzeum, że mają zbyt elementu etycznego. To właśnie je podnosi. Zresztą ustępy wybrane z Οἰκονομικός są w takim tonie podane, że uczeń nie dopatrzy się strony moralizującej. Dobry też jest ustęp o Pantei, ułożony na podstawie rozdziałów Cyropedyi.

Przy takim planie nauki miałby znaczenie i „dodatek poetycki“, który dziś figuruje dla dekoracyi. Zapewne w innym wyborze wypadłoby go zrobić, niż znajdujemy go w używanym dziś podręczniku. — Jeszcze jedno. Przy układzie nowego podręcznika nie reflektujmy na to, że będziemy po grecku mówili. A już i taki głos dał się słyszeć. Jeszcze „rozmówkom“ łacińskim przy nauce gramatyki przypisują ze stron poważniejszych i sumiennych pewne znaczenie, podczas gdy przy lekturze odmawiają im racyi. W języku greckim, gdzie taka rozmaitość form, byłoby to tylko spóźnieniem w dojściu do celu. Przytem wzgląd na możliwość „rozmówek“ krępowałby w wyborze zdań, które czasem z nienajpoprawniejszych autorów wypadłoby wziąć.

Lwów. *W. Śmiałek.*

Joost, Arthur: Was ergiebt sich aus dem Sprachgebrauch Xenophons in der Anabasis für die Behandlung der griechischen Syntax in der Schule? Ein Beitrag zur Methodik des griechischen Unterrichts. Berlin. Weidmannsche Buchhandlung. 1892. Str. 340, wielkie 8º.

Powyższa książka nie chce wprawdzie uchodzić za czysto naukowe studyum, mimoto jednak ma ona i dla filologa — badacza znaczną wartość, chociażby z tych powodów, że wiele dotychczasowych, nierzadko dogmatycznie podawanych

reguł usuwa lub poprawia, popierając je przykładami, że prostuje bardzo często zapatrywania innych uzzonych w sposób, na który zawsze niemal zgodz ć się można, że opiera się na cennych monografiach Hübnera, Blassa, Graebera, Westphala, Gemolla, Simona, Dittenbergera, Hartmanna, Schanza, Birkleina, Webera i innych. Z głównego zadania, jakie sobie autor postawił, wywiązał się, naszem zdaniem, znakomicie: przedstawił bowiem wyczerpująco statystykę syntaktycznych zjawisk i reguł, dających się wysnuć z Anabazy Xenofonta. Ta statystyka jest najlepszą metodyczną wskazówką, które prawidła składni greckiej przerabiać należy, a które jako nie znajdujące poparcia w lekturze bez szkody pominąć można. To pytanie jednak, co dla szkolnej składni jest ważne a co tylko niepotrzebnym balastem, wtedy się dopiero załatwi, jeżeli poszukiwania statystyczne będą dokonane odnośnie do wszystkich szkolnych autorów. Badania w tym kierunku uważa Joost za główne zadanie pracy swej naukowej. Przygotował już też materyał z Helleników, Memorabiliów i Cyropedyi. Obfita literatura zwłaszcza programowa, dotycząca opracowanego przedmiotu, ułatwiła znacznie pracę autorowi. Przykłady gramatyczne i wykazy statystyczne wyjęte są z szkolnego wydania Anabazy Huga (Lipsk, Teubner 1886). Podawszy najpierw wykaz wszystkich zjawisk syntaktycznych, ilekroć w Anabazie się zdarzają, objaśnia Joost następnie przykładami, wyjętymi z Anabazy, reguły syntaktyczne, zawarte w dość rozpowszechnionej w Niemczech, bo używanej w 98 gimnazyach gramatyce greckiej M. Seyfferta, opracowanej przez Bamberga *(Hauptregeln der griechischen Syntax)* Przytacza więc za porządkiem do każdej reguły gramatycznej tyle przykładów, ile ich tylko znalazł, lub tylko zaznacza jak często podobne zjawisko syntaktyczne natrafiamy w Anabazie Xenofonta. Tak postępując, wykazuje paragraf za paragrafem znaczenie i używanie rodzajnika greckiego, zaimków, przypadków, przyimków, stron słowa, trybów w zdaniach głównych i pobocznych, infinitiwu i imiesłowu, kończąc rzecz partykułami. Należy podziwiać prawdziwie benedyktyńską pilność i cierpliwość autora-pedagoga; z niezrównaną dokładnością i skrupulatnością zebrał w swej poważnej i dla celów nauki szkolnej bardzo przydatnej książce olbrzymi materyał, uwzględniając przytem stosunkowo bardzo rozległą naukową literaturę dawniejszą. Kto więc zajmuje się składnią grecką wogóle, osobliwie zaś składnią Xenofonta, nie może tej cennej i wyczerpującej pracy pominąć.

Przemyśl. *Alexander Radecki.*

Grammatisch-stilistische Eigenthümlichkeiten der lateinischen Sprache im Gebrauche der Redetheile. Separatabdruck aus G. Landgrafs lateinischer Schulgrammatik. Bamberg. C C Buchner's Verlag. 1891.

W książeczce tej o 60 stronicach mieści się trafny i dobrze ułożony zbiór prawideł z zakresu elementarnej stylistyki łacińskiej; materyał rozdzielono przez wszystkie klasy od najniższej do najwyższej w sposób przejrzysty na odpowiednie kategorye, celem powolnego ale systematycznego wyrabiania wiedzy stylistycznej u uczniów. Autor podaje za porządkiem główniejsze właściwości języka łacińskiego w obrębie rzeczownika, przymiotnika, zaimka, czasownika, przysłówka i przyimka, w części zaś drugiej wykłada rzecz o szyku wyrazów i budowie zdań, popierając zawsze prawidła trafnymi przykładami z Neposa, Cezara, Liwiusza i Cycerona. Na końcu dołączony dodatek zawiera słowniczek ortograficzny dla potrzeb szkolnych zupełnie wystarczający. Z przejrzystego ugrupowania materyału stylistycznego przekonujemy się, że już od samego początku nauki, w najniższych klasach, mogą uczniowie nabywać przygodnie wiadomości ze stylistyki. Praca w tym kierunku choćby w najskromniejszych rozmiarach podjęta wcześnie wyrobi stopniowo u uczniów czułość na właściwości językowe i zjawiska stylistyczne. Wyczerpującej stylistyki powyższe dziełko nie podaje; sformułowane są tu tylko te prawidła, które leżą w zakresie szkolnej gramatyki łacińskiej. I słusznie, gdyż stylistyka szkolna da się w skromnych ramach pomieścić, byle tylko plan, z góry nakreślony, był ściśle oparty na lekturze szkolnej. Tę część nauki szkolnej należy troskliwie pielęgnować we wszystkich klasach, stosując odpowiednie środki. Zapoznanie uczniów z głównemi cechami języków łacińskiego i ojczy-

stego pod względem stylistycznym jest rzeczą nader ważną, ale też niebardzo łatwą. Budowa zdań i okresów, trafny wybór wyrazów i zwrotów, używanie jednej części mowy zamiast drugiej, używanie pojęć zmysłowych zamiast oderwanych i t. p. właściwości niemało trudności sprawiają uczniom w przekładaniu tekstu z języka polskiego na łacinę. Dlatego należy zawczasu kłaść podwaliny pod wiedzę stylistyczną, podciągając zjawiska i właściwości językowe pod pewne kategorye i tworząc grupy stylistyczne. które przez uzupełnianie się i zaokrąglanie w toku nauki wzrosną do znacznych rozmiarów i jako dzielny środek wielką oddadzą nauc" usługę Za praktyczną wskazówkę w tym razie może nam posłużyć praca Landgrafa w nagłówku wypisana.

Przemyśl. *A. Radecki.*

Sprawozdanie z czynności Towarzystwa.

I. Zawiązanie i organizacya Towarzystwa. Zebrania w r. 1892. Sprawa założenia czasopisma. Statut i jego zmiana. Tworzenie Kół filologicznych.

Sprawa skupienia sił, oddających się studyum filologii, osobliwie klasycznej, zaprzątała od dość dawna filologów w kraju całym, mianowicie też filologów lwowskich. Zrazu wydawało się rzeczą stosowną, aby w łonie Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych, przedewszystkiem zaś w Kole lwowskiem tego Towarzystwa powstała osobna sekcya filologiczna. Od myśli tej jednak odstąpiono, bo wykonanie jej byłoby sprowadziło różne trudności i niedogodności. Gdy zaś z biegiem czasu coraz więcej dawała się uczuć potrzeba skojarzenia sił rozstrzelonych, gdy wzmagała się liczba tych, którzy w nauce szkolnej i w piśmiennictwie uprawiają filologię staroklasyczną, prof. Uniwersytetu lwowskiego dr. Ćwikliński uznał za wskazane, wezwać te siły do związania się w osobne Towarzystwo. W kwietniu 1892 r. zaprosił tedy grono starszych filologów lwowskich na poufną naradę; w ciągu kilku godzin rozpatrywano ówczas wszechstronnie sprawę założenia Towarzystwa, rozważano zakres i sposób jego działania. Narady powtarzały się w ciągu następnych miesięcy jeszcze kilkakrotnie, a brała w nich udział znaczniejsza już liczba uczestników, zaproszonych przez dr. Ćwiklińskiego. Na tych zebraniach prywatnych łączono już także z obradami nad organizacyą przyszłego Towarzystwa czynności ściśle filologiczne, naukowe.

Mianowicie na kilku zebraniach zajmowano się lekturą i przekładem kilku rozdziałów z Tacyta historyi. Nadto na jednem zebraniu miał dr. Ćwikliński odczyt o świeżo odkrytych utworach Hero(n)dasa,

na innem podał wiadomość o kilku nowych publikacyach filologicznych; innym jeszcze razem odczytał rzecz p. t.: Mommsen o Horacyusza carmen saeculare, oddrukowaną powyżej, str. 72 nn. Prof. dr. Kruczkiewicz wygłosił oddrukowany później w „Muzeum“ odczyt „O składni zdań z cum“. Na jednem zebraniu zainicyował prof. Sołtysik pogadankę o sposobie wyrażania i odmieniania w języku polskim starożytnych imion własnych. Na innem znów zebraniu rozprawiano nad sposobem wzięcia udziału w zapowiedzianym na r. 1893 kongresie filologów i pedagogów niemieckich w Wiedniu. Zastanowiano się również nad pracami, które zawiązać się mające Towarzystwo wykonać, lub do których impuls dać powinno. Przy takiejto sposobności poruszył prof. Sołtysik myśl, aby zgromadzeni połączonemi siłami przetłómaczyli na język polski niedawno przedtem odnalezioną Arystotelesową „Ustawę Aten“. Myśl ta znalazła powszechny poklask i po krótkim upływie czasu, na początku r. 1893, już po ukonstytuowaniu się Towarzystwa filologicznego wskutek wyraźnego wniosku stawionego przez prof. Sołtysika, przedłożyło grono Uczestników przekład Arystotelesowego dziełka. Należało disiecta membra zebrać i przetopić; niestety jeden z członków Towarzystwa, który podjął się tej żmudnej i trudnej pracy redaktorskiej, odstąpił później od niej, nie rozporządzając wolnym czasem; innego redaktora w miejsce tego pierwszego nie można było znaleść; tak więc przekład spoczywa dotychczas nieużyty. Szczęśliwszy obrót wzięła inna sprawa poruszona jeszcze na zebraniach poufnych. Profesorowie Librewski i Dolnicki podjęli się zadania wygotowania szkolnej edycyi wyboru poezyi Horacyuszowych. Na podstawie referatu przez nich opracowanego rozprawiano na zebraniach z wielkiem wszystkich obecnych zajęciem nad planem edycyi, nad wyborem utworów, wreszcie nad wstępem historyczno-literackim. Wydanie pp. Dolnickiego i Librewskiego pojawiło się w druku w ciągu b. r. 1894 i uzyskało aprobatę Władzy szkolnej, a tym sposobem myśl poruszona w Towarzystwie, zaraz na samym początku jego istnienia, przeszła wcześnie w rzeczywistość; ożywione rozprawy na zebraniach nastręczyły szan. Wydawcom sposobność, poznania zapatrywań i życzeń kolegów. Uznano za rzecz użyteczną, aby w podobny sposób zajęło się Towarzystwo przygotowaniem edycyi innych autorów starożytnych, czytywanych przez uczniów w szkole lub prywatnie, oraz potrzebnych podręczników i dzieł pomocniczych szkolnych. Mówiono o tem kilkakrotnie i na poufnych zebraniach w r. 1892. i później na posiedzeniach Towarzystwa oraz na posiedzeniach Wydziału i wskazywano na szczególnie pożądane publikacye. Między innemi zwrócił dr. Ćwikliński uwagę na potrzebę ogłoszenia chrestomatyi poetów polskołacińskich, któraby uzupełniała lekturę uczniów tak w zakresie starożytnej literatury łacińskiej jak w zakresie literatury polskiej. Co do potrzeby nie było różnicy zdań; na razie jednak odroczono wykonanie myśli. Dopiero w ciągu r. 1894 (p. poniżej) uczyniono krok naprzód przez wybór komisyi, której Wydział Towarzystwa poruczył wszechstronne rozpatrzenie sprawy i przygotowanie stosownych wniosków.

Już w czerwcu 1892 zajęto się sprawą zorganizowania osobnego Towarzystwa. Na podstawie zarysu, opracowanego przez prof. Sołtysika w porozumieniu z dr. Ćwiklińskim, ułożono statut, który podpisali jako Członkowie-założyciele: dr. Ćwikliński, dr. Kruczkiewicz, prof. Dolnicki, prof. Fischer, prof. Łuczakowski, prof. Sołtysik. Wys. c. k. Namiestnictwo odmówiło na razie aprobaty ze względu na postanowienie jednego paragrafu. Po dokonaniu żądanej zmiany statut powtórnie przedłożono Wys. Namiestnictwu, które go zatwierdziło reskryptem z d. 8. grudnia r. 1892 l. 98054. Na mocy tego statutu nastąpiło ukonstytuowanie się Towarzystwa na pierwszem Walnem Zgromadzeniu, odbytem w d. 17. stycznia 1893 r. (p. poniżej).

Według § 3 tegoż statutu Towarzystwo ma wprawdzie stałą siedzibę we Lwowie, działalność zaś jego rozciąga się na całą Galicyę z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. W myśl tedy tego paragrafu odezwał się Wydział do filologów i miłośników starożytności w całym kraju, osobliwie do profesorów obydwóch Uniwersytetów krajowych tudzież do profesorów gimnazyalnych nie tylko we Lwowie, lecz także w Krakowie i w miastach prowincyonalnych z prośbą o przystąpienie do Towarzystwa. Myśl założenia Towarzystwa filologicznego widocznie była na czasie, gdyż odezwa Wydziału doznała wszędzie przychylnego przyjęcia: wkrótce stosunkowo dość znaczna liczba kolegów w miastach prowincyonalnych i w Krakowie przystąpiła do Towarzystwa. Przekonawszy się o tem, Wydział zrozumiał, że dalszy pomyślny rozwój Towarzystwa zawisł od dwóch okoliczności: najpierw od tego, aby wcześnie weszło w życie zapowiedziane w § 2, c statutu pismo peryodyczne, które osobliwie przyczynić się może do urzeczywistnienia celu Towarzystwa, które może i powinno przyczynić się do rozbudzenia większego ruchu naukowego, które powinno skupić rozstrzelone usiłowania i starania w jedno ognisko. Ale wydawanie czasopisma jest zależne nie tylko od warunku, określonego w § 2, c statutu: „jeżeli i o ile na to fundusze pozwolą;“ niemniej ważnym warunkiem jest pomoc moralna, jest współpracownictwo kolegów. Ze względu na pierwszy i drugi ten warunek nie był Wydział w możności wydania pierwszego rocznika zaraz w r. 1893. Wskutek skromnej wkładki rocznej, jaką Członkowie Towarzystwa winni uiszczać, i wskutek nieznacznych stosunkowo wpływów kasa Towarzystwa w pierwszym roku jego istnienia była zbyt szczupło wyposażoną, iżby można było odważyć się rozpocząć wydawnictwo choćby niewielkich rozmiarów. Myśl połączenia wydawnictwa naszego z czasopismem Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych „Muzeum“, która się wyłoniła w ciągu r. 1893, okazała się niepraktyczną i przynajmniej na razie niemożliwą do zrealizowania. W nadziei jednak, że rok 1894 przysporzy nieco dochodów Towarzystwu, krzątał się dr. Ćwikliński, który przyjął na siebie obowiązek redagowania czasopisma bez względu na to, czy zatrzyma godność prezesa, lub czy godność ta przejdzie na inną osobę — już w r. 1893 około tego, aby zapewnić wydawnictwu pomoc stałych współpracowników i uzyskać artykuły dla pierwszego rocznika. Dopiero jednak w ciągu bieżącego roku

1894 wpływać poczęły i wpływały powoli różne artykuły, sprawozdania i recenzye, a ta okoliczność (obok innych mniej znaczących) była główną przyczyną, że pierwszy rocznik dopiero na samym końcu bieżącego roku w dwóch zeszytach mógł się pojawić. Tomik to jest niewielki i niezawodnie nie odpowiada życzeniom i oczekiwaniom. Redakcya widzi istniejące luki i niedostatki. Życzeniem jej było i jest, obok pomniejszych rozprawek zamieszczać przedewszystkiem artykuły sprawozdawcze i recenzye, któreby w przybliżeniu dawały pogląd na rozwój i postęp w rożnych działach filologii Osobliwie zaś pragnęłaby uwzględnić te gałęzie i okresy literatury i te działy starożytności, które najwięcej budzą zajęcia u ogółu filologów — i obcych i naszych. Dział ten przeglądowy i sprawozdawczy powinien utracić cechę przypadkowości, a stać się jednolitym obrazem pewnych całości. Myśl ta przyświecała Redaktorowi od samego początku. Czynił więc zabiegi i starania, aby ją w czyn wprowadzić, lecz to tymczasem zaledwie w drobnej części się powiodło. Bądź jak bądź — Towarzystwo nasze jest pierwszem towarzystwem filologicznem polskiem, „*Eos*“ zaś jest pierwszem polskiem czasopismem poświęconem filologii klasycznej. Życzliwa a stała pomoc Towarzyszów pracy zdołałaby zapewne i tę jutrzenkę wynieść do tej wysokości, by daleko świeciła i szeroko.

Drugą okolicznością, która wpłynąć musi na rozwój Towarzystwa, jest tworzenie nowych ognisk ruchu naukowego w obrębie Towarzystwa, czyli tworzenie Kół filologicznych, w którychby Członkowie, mieszkający poza Lwowem, wyniki swych studyów wzajemnie sobie udzielali. Wydział nie łudził się nadzieją, żeby liczba kół wzróść mogła do tej poważnej cyfry jak liczba kół w Towarzystwie nauczycieli szkół wyższych. W każdym razie przykład tego Towarzystwa zachęcał do naśladowania, a sposób organizacyi jego kół wydawał się odpowiednim. Wydział Towarzystwa filologicznego przypuszczał, że przynajmniej w niektórych miastach prowincyonalnych członkowie Towarzystwa rychlej czy później zechcą się połączyć w osobne koła; przedewszystkiem zaś liczył na to, że zawiąże się Koło filologiczne w Krakowie, gdzie stale przebywa tak znaczna liczba filologów uczonych, wytrawnych i światłych. Wszakże tam — zarówno jak we Lwowie — myślano już i dawniej o założeniu Towarzystwa filologicznego! Wydziałowi naszego Towarzystwa filologicznego chodziło więc o pozyskanie tych cennych i znamienitych sił dla tegoż Towarzystwa, o stałe połączenie grupy krakowskich filologów z naszem Towarzystwem. W tym celu porozumiewał się prezes Towarzystwa z kilku Kolegami krakowskimi, a podjęte starania sprowadziły po niejakim czasie pożądany wynik. W dalszym ustępie niniejszego sprawozdania jest opowiedziane powstanie Koła krakowskiego, które zawiązało się w grudniu 1893 r. Zachowując sobie zupełną autonomię i swobodę w działalności naukowej, w jej kierunku i sposobie, osiągnie Koło krakowskie przez związek z Towarzystwem, obejmującem kraj cały, zapewne jeszcze silniejszą i trwalszą podstawę do skutecznej i wydatnej pracy i przyczyni się znakomicie do osiągnięcia celu, który przyświecał założeniu Towarzystwa filologicznego.

Przewidywane i pożądane tworzenie Kół wymagało zmiany statutu z d. 8 grudnia 1892 r., który nie wspomina o organizacyi Kół. Wydział Towarzystwa wsparty światłą radą prof. Sołtysika, przygotował odpowiednie zmiany, a gdy przyszło w tej mierze do porozumienia z Kolegami krakowskimi, przedłożył projekt statutu, zawierający te zmiany, Walnemu Zgromadzeniu w d. 31 marca 1894 r. Walne Zgromadzenie przyjęło zmiany jednogłośnie. Nowy statut otrzymał aprobatę Wys. c. k. Namiestnictwa reskryptem z d. 22 października 1894 l. 84583. Najważniejszą różnicę nowego statutu od poprzedniego stanowi dodatek, wsunięty w §. 3 jako al. 3:

„W każdem mieście, w obrębie działalności Towarzystwa położonem — z wyjątkiem Lwowa — mogą członkowie za wiedzą Wydziału Towarzystwa tworzyć Koła filologiczne, których zadaniem jest popieranie celu Towarzystwa w granicach, statutem określonych. Koła zdają Wydziałowi sprawę ze swych czynności, a w razie potrzeby przekazują mu ostateczne ich załatwienie; nie występują bowiem na zewnątrz jako samodzielne organa Towarzystwa. Organizacyę ich określa osobna instrukcya."

Nadto poczyniono pewne zmiany w §§ 16. 18. 19 i 21, głównie ze względu na Koła, mające powstać poza Lwowem. Zwracą się uwagę osobliwie na §. 18. Według nowego statutu, obecnie obowiązującego „*Zgromadzenia walne odbywają się raz na rok w miejscu i czasie, przez Wydział Towarzystwa oznaczonym*", mogą więc odbywać się także *w Krakowie i w innych* miastach, gdy według wymienionego § 18. statutu *pierwszego* miały odbywać się raz na rok *we Lwowie*, w miesiącu październiku lub listopadzie.

Statut obecnie obowiązujący — zarówno jak pierwszy — został wydrukowany kosztem Wydziału i Członkom Towarzystwa rozesłany. Z tego powodu nie podajemy jego brzmienia na tem miejscu.

Prócz tego została uchwalona „Instrukcya dla Kół filologicznych", którą Wydział przesyłać będzie na żądanie Członków, pragnących zawiązać nowe Koło.

II. Działalność Towarzystwa w czasie od Stycznia 1893 r. do końca Marca 1894 r.

Ukonstytuowanie się Towarzystwa filologicznego nastąpiło na I Walnem Zgromadzeniu w d. 17go Stycznia 1893 r. Zagaił je imieniem Członków Założycieli Dr. Ćwikliński przydłuższem przemówieniem, w którem wspomniał o znaczeniu filologii w ogóle, wyłuszczył zadania i zakres działania zawiązać się mającego Towarzystwa, następnie przedstawił przebieg podjętych w tym względzie starań, zaznaczył, że liczba tych, którzy oświadczyli gotowość przystąpienia do Towarzystwa jest dość znaczna, wreszcie wezwał obecnych filologów lwowskich do zawiązania się w Towarzystwo i do wyboru Przewodniczącego Walnego Zgromadzenia. Na wniosek prof. Sołtysika zaproszono na Przewodniczącego dyr. Bie-

siadzkiego, który na Sekretarza zaprosił prof. Łuczakowskiego Nastąpiły niebawem wybory, z których wyszli jako Prezes Towarzystwa prof. Uniw. dr. Ludwik Ćwikliński, jako Wiceprezes prof. Uniw. dr. Bronisław Kruczkiewicz, jako Członkowie Wydziału: prof. Konstanty Łuczakowski, prof. dr. Michał Jezienicki, prof. dr. Franciszek Majchrowicz, prof. Piotr Lewicki, prof. Terlikowski, zast. nauczyc. gimn. Józef Schmidt.

Wkrótce po tem Walnem Zgromadzeniu ukonstytuował się Wydział w ten sposób, że wybrał skarbnikiem prof. Lewickiego, a sekretarzem p. Schmidta. Gdy tenże we wrześniu 1893 r. Lwów opuścił, przenosząc się na stałą posadę do Bochni, objął obowiązki sekretarza prof. dr. Jezienicki,

Na pierwszem posiedzeniu zwyczajnem odbytem dnia 4 lutego 1893 r. zakomunikował przewodniczący prezes Tow. dr. Ćwikliński zebranym urzędowe zaproszenie prezydyum Komitetu na zjazd filologów niemieckich w Wiedniu. — Następnie otworzył przewodniczący dyskusyę nad lekturą Tacyta przez członków Towarzystwa na zwyczajnych zgromadzeniach Zgodzono się na to, aby lekturę tę i nadal prowadzić i wyrażono nadzieję, że wspólna praca Członków wyda może po pewnym czasie owoc w postaci wspólnego tłómaczenia. Równocześnie uchwalono na wniosek prof. Sołtysika przetłómaczyć wspólnemi siłami Arystotelesa: „Ἀθηναίων πολιτεία.“ W dyskusyi zabierali głos Przewodniczący, prof. Majchrowicz. i prof. Jezienicki.

Następnie wygłosił p. Józef Szydłowski odczyt: „O stosunku obu Elektr z uwzględnieniem Orestei Aischylosa.“ Do niedawna oceniali niemal wszyscy uczeni fałszywie stosunek Sofoklesa i Eurypidesa wychodząc z tego zapatrywania, iż z utworów równoimiennych obu poetów utwory Sofoklesa, jako starszego tragika, były wcześniejsze, niż na temsamem tle osnute dramata Eurypidesa. Prelegent, zająwszy się tedy najpierw kwestyą chronologiczną, stara się udowodnić, (na podstawie porównania obu utworów tak z resztą zachowanych dramatów greckich, jak i ze spuścizną literacką Arystofanesa, oraz rozpatrywania właściwości metrycznych obu Elektr), iż Elektrę Eurypidesa wystawiono już w r. 4:5 przed Chr., Sofoklesową zaś dopiero około 410 r. Poddawszy następnie oba utwory szczegółowemu rozbiorowi, tak ze względu na myśl w nich górującą, jakoteż na układ i poszczególne motywa, dochodzi do wyniku, że jak Eurypides co do myśli głównej nawiązuje do trylogii Aischylosa, tak punktem wyjścia dla dramatu Sofoklesa był pod tym względem dramat Eurypidesa. W utworze starszego mistrza odbił się nadto układ zwłaszcza początkowych scen, nieinniej liczne motywa z tragedyi Eurypidesa. Co więcej, niektóre motywa przejmuje Sofokles z Eurypidesa niekiedy tak wiernie, że gdy u Eurypidesa stanowią one ścisłe ogniwa w łańcuchu akcyi, u Sofoklesa wydają się bezcelowe, a nawet zostają w sprzeczności z odmiennem poety stanowiskiem. Wywody swoje starał się w końcu Prelegent poprzeć dowodem, że podobny stosunek zachodzi

między Filoktetami trzech tragików. Jeżeli więc u Sofoklesa podziwiamy genialne mistrzostwo w przetwarzaniu na swoją modłę motywów skąd inąd zaczerpniętych i stwarzaniu arcydzieł pełnych prawdziwej poezyi i skończonych pod względem artystycznym, to jednak palmę oryginalności pomysłów przyznać należy Eurypidesowi.

Na drugiem zwyczajnem posiedzeniu dnia 4. marca 1883 r. przedłożył prof. Piotr Lewicki plan chrestomatyi Tacyta.

Ponieważ szczupły wymiar czasu, przeznaczonego w gimnazyum na lekturę tego historyka, obznajomić uczniów choćby z jednem tylko z jego dzieł historycznych nie pozwala w całości, widzi Prelegent naglącą potrzebę ułożenia chrestomatyi, zawierającej wybór najcelniejszych wyjątków z dzieł tego pisarza. Przeciw lekturze pisma *Dialogus de oratoribus*, kreślącego dzieje wymowy w epoce jej upadku, jakoteż przeciw lekturze *Żywotu Agrykoli*, przedstawionego stronniczo i tendencyjnie, oświadcza się stanowczo. Z pism mniejszych pomieściłby jedynie *Germanię*, jako pisemko o wysokiej wartości etycznej, mogące posłużyć za przygotowanie do trudniejszej o wiele lektury dzieł historycznych. Z tych ostatnich wciąga jedynie *Annales* w wyjątkach. Partye znowu wyjęte z *Roczników* mają dotyczyć wyłącznie dziejów wewnętrznych Rzymu, jako budzących o wiele więcej interesu, niż opisy wypadków zewnętrznych. Ustępy nieuwzględnione w wyborze zastąpią zwięzłe streszczenia.

W dyskusyi zabierali głos prof. Fischer, prof. Sołtysik, dr. Majchrowicz, Kosowicz i inni. Przeważnie oświadczono się przeciw czytaniu *Germanii*, nie budzącej u naszej młodzieży zajęcia. Co do zasady podawania uczniom do rąk chrestomatyi Tacyta były zdania podzielone.

Na trzeciem zwyczajnem posiedzeniu dnia 15. kwietnia 1893 r. odczytał dr. Michał Jezienicki traktat o życiu i pismach Laurentiusa Corvinusa z przydomkiem Novoforensis, uczonego humanisty i poety z końca XV i początku XVI stulecia. Lorenz Rabe — takie było jego właściwe imię i nazwisko — urodzony około 1460 roku w Neumarkt, acz Niemiec z pochodzenia, nie jest obcy nam, Polakom. Zrazu bowiem uczeń, potem profesor Akademii krakowskiej (od r. 1489—1494), zyskał tu sławę uczonego i położył niemałe zasługi około rozbudzenia humanizmu. W r. 1484 wstąpił Corvinus w poczet uczniów Akedemii krakowskiej, przybywszy wraz z przyjacielem swoim Gorsingerem z Wrocławia. Jakim studyom oddawał się młody Corvinus, jakim mistrzom zawdzięczał swą rozległą erudycyę, tego tylko domyślac się możemy z kierunku prac, jakie później ogłosił. Jedyne bowiem źródło, któreby nam mogło dać pewniejsze wskazówki w tej mierze, t. j. *Liber diligentiarum facultatis artisticae Cracoviensis* poczyna się dopiero z rokiem 1487. Prawdopodobnie poświęcił się Corvinus humanistyce, filozofii i matematyce. W roku 1486. uzyskał Corvinus stopień bakałarza, 1488 zaś magistra. W następnym roku rozpoczął wykłady

w Uniwersytecie krakowskim. Z Celtesem, bawiącym wówczas w Krakowie, utrzymywał przyjazne stosunki, biorąc żywy udział w zawiązanem przezeń towarzystwie *„Sodalitas Vistulana"*.

W r. 1496. opuściwszy Kraków, przenosi się do Świdnicy. Umarł około r. 1527. Z dzieł Corvinusa, napisanych lub rozpoczętych w Krakowie, omówił Prelegent dzieła: *„Cosmographia dans manuductionem in tabulas Ptolomaei* etc." i *„Carminum structura* etc.", zwracając przedewszystkiem uwagę na wiersze, odnoszące się do stosunków polskich. Rozprawę swą oparł Prelegent na nieznanych dotąd materyałach. Do skreślenia pobytu Corvinusa w Akademii krakowskiej posłużył Prelegentowi przedewszystkiem *Liber diligentiarum facultatis artisticae Cracoviensis.*

Na czwartem zwyczajnem posiedzeniu odbytem dnia 17. maja 1893 r. mówił dr. Aleksander Skórski: „O znaczeniu Sokratesa w dziejach umiejętności". Prelegent uwydatnił epokowe stanowisko Sokratesa, który występuje w Atenach do walki z sofistami w chwili niezwykłej doniosłości, t. j. przewrotu duchowego i społecznego, w czasie zupełnej negacyi i sceptycyzmu. Wbrew sofistom, uznającym jedynie powagę przekonania indywidualnego, głosi Sokrates przekonanie o istnieniu wyższej ogólnej prawdy, górującej nad mniemaniami jednostek, a dociekać jej każe drogą wspólnej refleksyi. Aby drugich pociągnąć za sobą do szukania tej prawdy, usiłuje zniszczyć ów blichtr naukowy sofistów, tyle szkodliwy dociekaniu prawdy. Używając do tego najodpowiedniejszej formy, to jest dyalogu, tworzy pojęcia ogólne i prawa myślenia.

Podobnie jak w świecie myśli, upatruje Sokrates istnienię pewnych norm ogólnych i w naturalnym porządku świata. Jest to u Sokratesa echo głębokiej wiary w bóstwo. W dociekaniach swych zwraca się Sokrates głównie ku etyce, jako najbardziej przez nich zagrożonej. I w świecie normalnym wierzy silnie w istnienie zasad ogólnych, do których poznania ma prowadzić również rozsądna refleksya. W ten sposób stał się Sokrates według Arystotelesa twórcą etyki umiejętnej. Wystąpienie zatem Sokratesa jest bardzo ważnym zwrotem w dziejach filozofii i kultury greckiej. Po czasach naiwnej wiary nastała epoka negacyi i sceptycyzmu. Sokrates przywraca powagę prawd zdobytych rozumnem myśleniem, a tak uczynił olbrzymi krok naprzód w rozwoju filozofii.

Na piątem zwyczajnem posiedzeniu d. 28. czerwca 1893 r. zagaił Przewodniczący, prezes Tow. dr. Ćwikliński pogadankę o pracach ostatniego zjazdu filologów w Wiedniu, który się odbył w dniu 28. maja i nast. 1893 r., i określił najpierw wyjątkowe znaczenie tego kongresu w obecnej chwili, osobliwie dla krajów monarchii austryackiej. Z referatów, odczytanych na sekcyjnych lub ogólnych zebraniach kongresu, omówił szczegółowiej świetny wykład Dielsa o nowo od-

krytym papyrus Londinensis 137 treści medycznej, wykład Huemera o potrzebie stworzenia słownika łaciny gminnej i wykład Stowassera o koncentracyjnem znaczeniu słownika w szkolnej nauce języka łacińskiego, odczyt Wotke'go o wpływie literatury bizantyńskiej na dawniejszych humanistów włoskich, odczyt Reischa o kulturze mikeńskiej. Następnie mówił prelegent o czynnościach sekcyi archeologicznej i epigraficznej i o znakomitej działalności szkoły wiedeńskiej na polu epigrafiki, wreszcie o obradach delegatów rządowych niemieckich i austryackich, którzy rozbierali pytania, o ile i w jaki sposób możnaby uprzystępnić wyniki olbrzymich odkryć archeologicznych ostatnich lat nauczycielom gimnazyalnym i zużytkować je w nauce szkolnej. W końcu wspomniał o całym szeregu publikacyi, które się pojawiły ku uczczeniu zjazdu; między niemi znajdowały się *Analecta graeco-latina*, wydane przez filologów krakowskich i lwowskich tudzież osobno wydana rozprawa dr. Ćwiklińskiego: *Bemerkungen über die Composition des Sophokleischen Philoktet*. Prof. dr. Jezienicki podał następnie wiadomość o wydaniu *Imagines* Filostrata, dokonanem przez młodych filologów i archeologów wiedeńskich pod kierunkiem prof. Benndorfa i Gomperza, a prof. dr. Majchrowicz streścił dzieło Frankfurtera: *„Graf Leo Thun-Hohenstein, Franz Exner u. Hermann Bonitz“* Wien 1893 (Por. tegoż artyk. w Muzeum 1893., str. 547 n., 1894., str. 46—51).

Na odbytem w dniu 26. września szóstem zwyczajnem zebraniu miał prof. Stanisław Romański wykład p. t. *Carnuntum, starożytna osada rzymska.* Prelegent zachęcony do studyów archeologicznych na kongresie filologów w Wiedniu rozpoczął je w czasie następnych wakacyi pod kierownictwem prof. Uniwer. wiedeń. Bormanna. W towarzystwie tego uczonego udawał się kilkakrotnie do Carnuntum, położonego na prawym brzegu Dunaju w pobliżu dzisiejszego Hainburga, gdzie odkopano wiele cennych zabytków starożytnej kultury rzymskiej. W pierwszej części swego odczytu omówił Prelegent losy Carnuntum od założenia tejże osady keltyckiej w czwartym wieku, podając ważniejsze wypadki z historyi miasta aż do r. 375 po Chr., to jest do zburzenia Carnuntum przez Kwadów. Po tej klęsce Carnuntum nigdy nie mogło przyjść do dawnego znaczenia. W drugiej części odczytu podał Prelegent wiadomość o dokonanych dotychczas wykopaliskach w Carnuntum, prowadzonych głównie przez towarzystwo: *„Carnuntumverein“*. Dotąd odkopano obóz rzymski, amfiteatr, łaźnie wojskowe, świątynię Jowisza Doliceńskiego, nadto bardzo wiele fundamentów różnych budowli, kilkaset sarkofagów, mnóstwo monet, kamieni z napisami i wiele innych zabytków. — Prelegent omówił szczegółowo wszystkie te zabytki, oceniając ich wartość dla kultury rzymskiej.

Na siódmem zwyczajnem posiedzeniu, odbytem w dniu 18go grudnia pod przewodnictwem zast. prezesa prof. Dr. Kruczkiewicza odczytał prof. Dr. Jezienicki we własnym wierszowanym przekładzie kilka zajmujących scen z pierwszych trzech aktów komedyi Terencyusza p. t.: Adelphoe, a mianowicie akt I.,

początek aktu II. i pierwszą połowę aktu III., podawszy poprzednio zwięzłą charakterystykę dawniejszych tłumaczeń utworów tego komedyopisarza i wyłuszczywszy zasady, jakich sam przestrzegał w swoim przekładzie. Poczem prof. Dr. Majchrowicz podał sprawozdanie O deklamacyach łacińskich Melanchtona z czwartego zeszytu wydawnictwa: *Lateinische Litteraturdenkmäler des XV. und XVI. Jahrhunderts hrsg. v. M. Herrmann u. S. Szamatólski*: „Philippus Melanchthon, Declamationes. Ausgewählt und hrsg. v. Karl Hartfelder.“ Berlin 1891. Deklamacyami zwano w wiekach humanistycznych mowy, bądźto wygłaszane dla popisu dwa razy na miesiąc przez profesorów i uczniów, bądź też mowy okolicznościowe, wypowiadane przy różnych uroczystościach akademickich. Podobnych mów napisał Melanchton wielką liczbę, przeznaczając je do swego lub przyjaciół swoich użytku. Ponieważ w deklamacyach powyższych są omawiane przeróżne kwestye bieżące, przeto stanowią one nieocenione źródło dla dziejów nauki i oświaty, a szczególnie dla historyi wychowania w wieku XVI. Prelegent omówił i streścił głównie te deklamacye, w których jest mowa o sztukach wyzwolonych, o nauczaniu ówczesnem, jego zaletach i wadach, a w końcu o stanowisku społecznem nauczycieli w okresie reformacyi na podstawie satyrycznej deklamacyi Melanchtona p. t. „de miseriis paedagogorum.“

Na ósmem zwyczajnem posiedzeniu, odbytem w dniu 2. lutego 1894 r. podał Przewodniczący, prezes tow. dr. Cwikliński oprócz innych wiadomość szczególnie radosną, że w Krakowie zawiązało się Koło filologiczne (patrz pow. ust. I. i poniżej ust. IV).

Następnie odczytał prof. dr. W. Śmiałek rozprawę p. t.: Spór o domniemaną spuściznę Valeriusa Catona, w której przedstawił kwestyę autorstwa i czasu napisania dwóch poematów „*Dirae*“ i „*Lydia*“, zachowanych między t. zw. pomniejszymi poematami Wergiliusza. Główną treść poematów stanowią przekleństwa i skargi właściciela wyzutego ze swej ojcowizny, którą przyznano w nagrodę wysłużonemu żołnierzowi. Koniec zaś utworu zawiera głębokie żale za kochanką, z którą dawny właściciel opuszczając swoją posiadłość rozstać się musi. Za przykładem Jacobsa Prelegent opierając się na wskazówkach zewnętrznych i wewnętrznych, zawartych w poemacie, oświadczył się za podziałem poematu *Dirae* na dwa odrębne poematy t. j. na właściwe *Dirae* i na *Lydia*, których autorstwo za przykładem Scaligera przyznaje Waleryuszowi Katonowi, gramatykowi i poecie z pierwszej połowy I. wieku przed Chr. Odczyt ten wydrukował Prelegent następnie w czasop. *Museum*, 1894., str. 199—202. 274—279. 393—398.

Na dziewiątem zwyczajnem zebraniu dnia 3. marca 1894 r. podał dr. M. Jezienicki sprawozdanie z publikacyi Gomperza: „*Aus der Hekale des Kallimachos. Neue Bruchstücke aus dem Papyrus des Erzherzog Rainer.* Wien 1893“ i z rozprawy Karola Holzingera p. n.: „*Ein Idyll des Maximus Planudes*“, drukowanej najpierw w *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien* 1893. 385—419, a następnie wydanej też osobno.

Potem odczytał prof. dr. Ćwikliński własny przekład satyry Seneki na śmierć cesarza rzymskiego Klaudyusza p. t. *Apocolocyntosis*.

Wydział Towarzystwa odbył w czasie od 17. stycznia 1894 r. do 31. marca 1894 r. 11 posiedzeń. Przedmiotem narad Wydziału były sprawy Towarzystwa, wymienione w § 16 statutu oraz sprawy wydawnictwa czasopisma. Zastanawiał się również Wydział nad wydawnictwem różnych podręczników i dzieł, króreby służyły do ułatwienia i pogłębienia znajomości literatury i życia starożytnych Greków i Rzymian w naszych gimnazyach (zob. pow. ust. I), między innemi także nad wydaniem wyborowych przekładów dzieł klasycznych autorów.

III. Działalność Towarzystwa w czasie od końca Marca 1894 r. do końca Grudnia 1894.

Z ważnych powodów nie zwołał Wydział Walnego Zgromadzenia w październiku lub listopadzie 1893 r., jakby należało według § 18 statutu dawnego. Toczyła się bowiem sprawa organizacyi Kół, wymagająca zmiany statutu, którą tylko Walne Zgromadzenie mogło uchwalić. Korzystając zatem z prawa, przysługującego Wydziałowi według § 13 al. 2 Wydział urzędował dalej, dopóki sprawa organizacyi Kół nie dojrzała i dopóki z Krakowa nie nadeszła wiadomość o zawiązaniu się tamże Koła, jako „filii" całego Towarzystwa. Przygotowawszy stosowne i potrzebne zmiany statutu (p. pow. ust. I), Wydział zaprosił Członków na II Walne Zgromadzenie, które się odbyło w d. 31. marca 1894 r.

Zebranie zagaił Przewodniczący, rektor dr. Ćwikliński przemową, w której przedstawił w krótkości dzieje i rozwój Towarzystwa od jego zawiązków aż do owej chwili. Zaznaczywszy, że Towarzystwo, jak na początek, pomyślnie się rozwija, czego dowodem liczba wpisanych Członków, która dosięgła cyfry 170, oraz założenie Koła krakowskiego, wyraził zarazem nadzieję, że w następnym roku i nadal w przyszłości rozwinie Towarzystwo wszechstronniejszą jeszcze i skuteczniejszą działalność i wskazał, w jakich kierunkach staćby się to powinno.

Po przemówieniu prezesa, sekretarz, dr. Jezienicki odczytał treściwe sprawozdanie z czynności Towarzystwa za czas od 17. stycznia 1893 do końca marca 1894 r. oraz wiadomość o działalności Koła filologów krakowskich za czas od 1. stycznia do 20. marca 1894 r. Sprawozdania te przyjęto do wiadomości, poczem skarbnik Tow., prof. Lewicki odczytał sprawozdanie z funduszów Towarzystwa za czas od 17. stycznia 1893 r. do 31. marca 1894 r. Na wniosek wybranej na posiedzeniu Komisyi (dyr. Biesiadzki i prof. Dolnicki), która sprawdziła przedłożone przez Skarbnika rachunki, udzielono temuż i Wydziałowi absolutoryum. Z kolei nastąpiły obrady i głosowanie nad zmianami w statucie dotychczas obowiązującym. Wszystkie proponowane przez Wydział zmiany przyjęło Zgromadzenie jednogłośnie. Poczem przystąpiono do wyboru zarządu na rok następny. Na wniosek prof. dr. Majchrowicza obrano po-

wtórnie prezesem przez aklamacyę rektora dr. Ćwiklińskiego, a na tegoż wniosek również przez aklamacyę wiceprezesem prof. dr. Kruczkiewicza. Obaj obrani podziękowali za ofiarowaną godność. Na innych członków Wydziału głosowano kartkami. Wybrani zostali do Wydziału: prof. Hoszowski, prof. dr. Jezienicki, zast. naucz. Jędrzejowski, prof. Piotr Lewicki, prof. dr. Majchrowicz, prof. dr. Mandybur.

Po dokonaniu wyborów zaprosił prezes prof. Korn Jul. Hecka do wygłoszenia zapowiedzianego odczytu o Delfach. Najpierw opisał prelegent podróż, którą wraz z dwoma towarzyszami na wiosnę 1893 r. odbył z Aten przez starożytną Achaję koleją do Aigion (czyt. Ejon), stąd przez zatokę koryncką okrętem do Itei, dalej powozem do pierwszego podnóża Parnasu, wreszcie piesze do wsi Kastri, położonej na miejscu dawniejszego przybytku Apollina. Tutaj w Delfach Prel. zabawił trzy dni i przypatrywał się wykopaliskom prowadzonym przez komisyę francuską. Rzeczpospolita wyznaczyła na ten cel $^1/_2$ miliona franków. Z tej sumy wydano znaczną kwotę na wywłaszczenie dotychczasowych mieszkańców wsi Kastri, krórzy otrzymawszy pieniądze porzucili swe chaty i przesiedlili się na inną rozleglejszą i dogodniejszą terasę, o dwa kilometry dalej na zachodzie położoną. Poczem Francuzi przystąpili do powolnego odkrywania przywalonego gruzami terenu. Prelegent zaznaczył, że wykonują je w sposób o wiele racyonalniejszy, niż było dawniej, przy innych przez nich prowadzonych wykopaliskach. Prace te obliczono na szereg lat. Gdy Prelegent bawił w Delfach, znajdowały się one niejako w początkowem stadyum. Uznał więc Prelegent za bezcelowe, budować jakieś hipotezy co do przypuszczalnego rozmieszczenia i wyglądu starożytnych zabudowań i ograniczył się na opisaniu terenu tudzież podaniu tych pozytywnych danych, jakie uzyskał w czasie swego pobytu. Wobec niespodziewanie świetnych wyników kampanii 1893/4 obraz, który skreślił Prelegent na podstawie wcześniejszej autopsyi, już nie jest ani zupełny asi dokładny. Dla tego nie streszczamy drugiej części odczytu prof. Hecka. (Por. sprawozd. Belgera w Berl. philol. Wochenschr. 1894, n. 27, Furtwänglera tamże, n. 40).

Wybrany na II. Walnem Zgromadzeniu Wydział Towarzystwa ukonstytuował się w ten sposób, że wybrał skarbnikiem ponownie prof. Piotra Lewickiego, sekretarzem zast. naucz. Jana Jędrzejowskiego. Gdy zaś prof. Lewicki po krótkiej chorobie w miesiącu maju zeszedł z tego świata, obowiązki skarbnika przyjął na siebie członek Wydziału prof. Hoszowski. Pamięci ś. p. prof. Lewickiego, światłego filologa, sumiennego nauczyciela i wielce gorliwego członka naszego Towarzystwa i jego Wydziału, poświęcił Prezes na najbliższem posiedzeniu, które się odbyło po śmierci ś. p. prof. L., serdeczne wspomnienie, a obecni uczcili Jego pamięć przez powstanie.

Wydział odbył od kwietnia aż do końca grudnia 1894 r. 6 posiedzeń, spełniając obowiązki, które na niego nakłada § 16 statutu. Zastanawiając się nad sprawą ewentualnych wydawnictw, osobliwie nad

sprawą wydania chrestomatyi z pism humanistów polskich, wybrał w tym celu komisyę (p. pow. ust. I), w skład której wchodzą profesorowie: dr. Kruczkiewicz, dr. Mandybur i dr. Jezienicki. Wykonując zaś uchwałę II. Walnego Zgromadzenia, wniósł Wydział podanie do Wysokiego c. k. Namiestnictwa o zatwierdzenie zmian statutu, uchwalonych na temże Walnem Zgromadzeniu. Pierwsze podanie zwrócono z powodu nieformalności; nie dołączono bowiem protokołu z obrad II. Walnego Zgromadzenia; na powtórne odpowiedziało Wysokie Namiestnictwo przychylnie, zatwierdzając zmiany w statucie reskryptem z dnia 22. października 1894 r. l. 84583., o czem już powyżej, w ust. I., uczyniliśmy wzmiankę.

Od kwietnia do końca bieżącego roku odbyło Towarzystwo cztery zwyczajne posiedzenia.

Dziesiąte zwyczajne posiedzenie odbyło się dnia 2. maja jako w dzień patrona ś. p. profesora i b. rektora Zygmunta Węclewskiego i było poświęcone uczczeniu pamięci Nieboszczyka. Po nabożeństwie żałobnem w kościele św. Mikołaja, urządzonem staraniem Wydziału Towarzystwa, udali się licznie zebrani koledzy, przyjaciele, znajomi i uczniowie ś. p. Zygmunta do sali V. Uniwersytetu, w której odbywają się zebrania Towarzystwa, w celu wysłuchania odczytu prof. dr. Franciszka Majchrowicza p. t. „O życiu i pismach Zygmunta Węclewskiego“. Ponieważ osnowa tego odczytu znalazła miejsce w pierwszym zeszycie naszego organu, str. 113 n., przeto odsyłamy tam ciekawych.

W czterech następujących miesiącach nie odbyło się żadne posiedzenie z powodu, że na dwa pierwsze miesiące przypadł początek wystawy, na której wielu członków miało dużo zajęcia, oraz liczne zjazdy, między tymi Walne Zgromadzenie Towarzystwa pedagogicznego, Walne Zgromadzenie Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych, Kongres pedagogów polskich, Kongres literacki; dwa zaś drugie miesiące przypadały na czas feryi, przyjazdu Najj. Pana i wielkiej pracy, jaka łączy się dla każdego profesora szkół średnich z początkiem roku szkolnego. Z tych powodów zebrali się członkowie na jedenaste posiedzenie dopiero dnia 27. października. Na tem posiedzeniu odczytał profesor Stanisław Schneider rzecz p. t. „Dwie Politeje ateńskie“.

Prelegent podał najpierw w krótkości wyniki badań, do jakich doszli uczeni co do osoby autora Politei ateńskiej, znanej pod nazwą Xenofonta. Wszyscy oni widzieli w nim nieprzejednanego wroga demosu. Zestawiwszy następnie poglądy o panowaniu Ateńczyków na morzu, wyrażone tak w tym traktacie, jak w odszukanej niedawno rozprawie Arystotelesa, a przytem posługując się ustępami z mów Isokratesa, i żywotów Plutarcha, jakoteż najnowszemi zdaniami uczonych, zamknął Prelegent rezultat swego wykładu w słowach, że obie te Politeje nawzajem się wykluczają. Traktat pseudoxenofontowy jest bowiem emanacyą zwrotu Cymona ku polityce Peryklesa i odpowiedzią postępo-

wego oligarchy na społeczno-państwowy program w broszurze jakiegoś demokraty, wiernego starym zasadom agrarnym i ustawie Solona. Arystoteles zaś przeciwnie w swem nowoodkrytem dziele stanął na stanowisku tego zachowawczego demokratyzmu.

W dyskusyi nad tym odczytem pierwszy zabrał głos prof. Korneli Heck. Wyraziwszy uznanie prelegentowi za odczyt sumiennie opracowany, zarzucił mu, że w wywodach swoich nie liczył się dostatecznie ze smutnym stanem, w jakim nas doszła Politeja Pseudo-Xenofonta, a powtóre że usiłował porównać ze sobą dwa utwory, których nie można porównać. Politeja bowiem, zachowana pod imieniem Xenofonta, jest broszurką, mającą cechy ulotnego pisemka polemicznego i można ją uważać jedynie za źródło do historyi; dzieło zaś Arystotelesa jest już historyą społeczną, o wiele później napisaną, której autor znał dobrze skutki polityki Ateńczyków. Nie zgodził się też prof. Heck na zdanie Prelegenta, że autor Politei pseudo-xenofontowej był umiarkowanym oligarchą, który potępiał wprawdzie demokratyzm ateński, ale z drugiej strony nie wahał się przyznać, że demokratyczna polityka Ateńczyków przyczyniła się do utrzymania i wzrostu ich potęgi. Oponent powołał się na wiele miejsc, z których zdaniem jego wynika, że Politeja pseudo-xenofontowa nie jest odpowiedzią umiarkowanego oligarchy, ale odpowiedzią człowieka, odsądzającego politykę Ateńczyków od postępowania zgodnego z korzyścią państwa i potępiającego tę politykę.

W odpowiedzi na te zarzuty oświadczył Prezes, że zdaniem jego dobrze postąpił sobie prof. Schneider, przenosząc porównanie obu tych utworów na pole społeczne. Zarazem zaznaczył, że badanie tej rzeczy należałoby rozszerzyć o tyle, by uwzględnić kwestyę, czy i o ile forma, w której nas doszło dziełko Pseudo-Xenofonta, jest pierwotna. Nadto zabierali głos prof. Franciszek Hoszowski i dr. Wincenty Śmiałek. Na zarzuty głównego Oponenta, prof. Hecka, odpowiedział Prelegent, że nie było jego zamiarem, porównywać oba te dzieła we wszystkich szczegółach, ale tylko pod względem zapatrywań obu autorów na politykę Ateńczyków. Nie twierdzi też, że autor broszury pseudo-xenofontowej jest demokratą z zasady, ale jest nim z konieczności. Zmusiły go bowiem do tego świetne bądź co bądź rezultaty morskiej polityki Ateńczyków. Prawda, że wyraża się on wogóle ujemnie o demokracyi, ale musi uznać i uznaje kierunek socyalny jej polityki.

Z kolei nastąpił wykład prof. Dr. Bronisława Kruczkiewicza o zasadniczem znaczeniu konjunktywu w języku łacińskim. W formie jasnej i treściwej rozwinął on przed słuchaczami zapatrywania swoje na tę kwestyę, przedstawione także w jednym z tegorocznych zeszytów czasopisma *„Zeitschr. f. d. österr. Gymnasien“*, uzupełniając je niektórymi szczegółami. W dyskusyi nad tym wykładem zabierali głos prof. Dolnicki i Prelegent.

Na porządku dziennym dwunastego zwyczajnego posiedzenia, które odbyło się dnia 17. listopada 1894 r., był odczyt prof. dr. Michała Jezienickiego p. t. O nowoodkrytych utwo-

rach humanistów polskich i lektura Tacyta Hist. I., 4. i 5. Dr. Jezienicki podał zgromadzonym dokładny opis tak pod względem formy, jak i co do treści rękopisu, który niedawno odszukał we Wrocławiu dr. Kętrzyński Rękopis ten zawiera obok pomniejszych utworów Wergilego także liczne rzeczy humanistów a między temi nieznane dotychczas wiersze Pawła z Krosna. Obszerną rozprawę o rękopisie wrocławskim przedłożył Prelegent wkrótce potem Akademii Umiejętności w Krakowie, zarazem przesłał tejże Instytucyi komentowane wydanie nieznanych utworów Pawła z Krosna z prośbą o ogłoszenie ich *w Corpus poetarum polono-latinorum.*

Odczyt dr. Jezienickiego poprzedziło tłómaczenie i objaśnienie wymienionych wyżej rozdziałów Historyi Tacyta, nad którem rozwinęła się bardzo ożywiona dyskusya. Dokończenie tejże odłożono do następnego posiedzenia.

Na trzynastem zwyczajnem posiedzeniu d. 18. gr. odczytał Sekretarz Towarzystwa, Jan Jędrzejowski rzecz ot. zw. prolepsis w języku greckim. Streściwszy we wstępie zdania uczonych o tej formie syntaktycznej, oparł się Prelegent w wywodach swoich na zapatrywaniu J. Classena (por. jego *Beobachtungen über den Homerischen Sprachgebrauch.* 1850., str. 189 nn.) i poparł je licznymi przykładami, a w szczególności argumentami, wypływającymi z natury zdań, z których pozornie przestawiono dany wyraz do zdania rządzącego. Na tejże podstawie wystąpił Prelegent przeciw definicyi prolepsy, jaką podają gramatyki szkolne.

W dyskusyi zabierali głos: Prezes, prof. Hoszowski i Prelegent. Po odczycie dokończono tłómaczenia i objaśnienia 5. rozdziału I. ks. Historyi Tacyta.

IV. Krakowskie Koło filologiczne.

Myśl założenia osobnego Towarzystwa filologicznego, w któremby jako we wspólnem ognisku skupiały się wszystkie siły pracujące na polu filologii klasycznej, zajmowała już nieraz umysły filologów krakowskich. To też odezwa filologów lwowskich, zawierająca wiadomość o założeniu Towarzystwa filologicznego we Lwowie i zapraszająca do wpisywania się w poczet Członków tegoż, znalazła w Krakowie już przygotowany grunt i została z radością przyjęta. Najlepszym tego dowodem jest okoliczność, że z gimnazyum trzeciego zaraz przystąpiło do Towarzystwa jedenastu Kolegów z Dyrektorem swym na czele. Aby jednak nie być wyłącznie członkami wspierającymi, lecz także czynnymi, postanowili tak ci Koledzy, którzy się już zapisali, jako też ci, którzy podobny zamiar objawili, osobne założyć Towarzystwo z siedzibą w Krakowie. O zamiarze tym doniósł prof. S. Bednarski Prezesowi Towarzystwa lwowskiego, Rektorowi dr. L. Ćwiklińskiemu, który Kolegów krakowskich do urzeczywistnienia tego zamiaru gorąco zachęcił i potrzebnych udzielił wskazówek, wyrażając jednak życzenie, aby Towarzystwo krakowskie utrzymało związek

z już zawiązanem lwowskiem. To też na zaproszenie, podpisane przez prof. dr. Morawskiego, dyr. Siedleckiego i prof. Bednarskiego zgromadziło się dnia 8 grudnia 1893 r. w Collegium novum 25 filologów, którzy się w osobne towarzystwo związali. Zgromadzenie zagaił prof. Morawski. Podziękowawszy obecnym, że się tak licznie zebrali, wykazał potrzebę i cel Towarzystwa. Ożywiona wywiązała się dyskusya, czy to Towarzystwo ma być zupełnie samodzielne, czy tylko filią (kołem) Towarzystwa lwowskiego. W tej kwestyi zabierali głos prof. dr. Miodoński, dr. Rozwadowski, prof. Winkowski, prof. dr. Sternbach, zast. naucz. Grotowski i prof. Sas, a utrzymał się wniosek prof. Bednarskiego, aby Towarzystwo krakowskie przystąpiło jako Filia do Towarzystwa lwowskiego, miało z niem wspólny organ i nazywało się „*Krakowskie Koło filologiczne*".

Następnie prof. Bednarski odczytał projekt regulaminu, który uchwalono oddać prof. Winkowskiemu i Sasowi w celu poczynienia niektórych poprawek i dokładnego określenia stosunku Krakowskiego Koła do Towarzystwa. Z dalszych uchwał ważniejsze były: 1) Wkładka roczna ma wynosić 2 fl., a wstępne 1 fl., 2) Koło wchodzi w życie z d. 1. stycznia 1894 r., 3) Co miesiąc ma się odbyć zgromadzenie, na którego porządku dziennym ma być między innemi zawsze odczyt naukowy lub referat. 4) Dochody Towarzystwa po odciągnięciu kwoty potrzebnej na opędzenie kosztów administracyjnych, mają być odsyłane Towarzystwu na wydawnictwo *Czasopisma filologicznego*. Wreszcie wybrano Zarząd, do którego weszli: prof. dr. K. Morawski jako prezes, dyr. S. Siedlecki jako zastępca prezesa, prof. S. Bednarski jako sekretarz, prof. W. Służewski jako zastępca sekretarza i prof. dr. A. Danysz jako skarbnik.

Na jednem z późniejszych zebrań powzięło Koło krakowskie — według sprawozdania urzędowego z d. 20. marca 1893 r., przesłanego Wydziałowi Towarzystwa — następujące uchwały, zmieniające w części uchwały, powyżej wyrażone. Mianowicie: 1) Koło uchwaliło pobierać od każdego z swych Członków 1 zł. w. a tytułem wpisowego a 2 zł. w. a., tytułem rocznej wkładki i całą tę kwotę przesyłać Towarzystwu filologicznemu we Lwowie na rzecz wspólnego organu *Eos*, nadto na pokrycie własnych wydatków uchwaliło nałożyć na każdego Członka po 1 koronie.

2) Koło przyjęło projekt statutu (i regulaminu), przedłożonego przez Wydział Towarzystwa, bez zmiany, wyrażając życzenie, aby Wydział Towarzystwa postarał się o zatwierdzenie tegoż u dotyczącej Władzy.

Życzeniu temu stało się zadość, jak wykazano powyżej (zob. ust. I. i III.).

Koło Krakowskie odbyło 6 posiedzeń.

Na pierwszem zebraniu w d. 31. stycznia 1894 r. miał odczyt prof. dr. Morawski p. t. „Kilka słów o romansie starszu". Część tego odczytu wydrukował

Prelegent jako rozprawkę osobną p. t. *Petroniana* w niniejszem czasopiśmie, str. 1. n.

Na drugiem zebraniu w dniu 23. lutego 1894 r. miał odczyt dr. Rozwadowski na temat: „Kwestya Homeryczna w świetle metody porównawczej". Treść odczytu jest następująca:

Po wystąpieniu Wolfa, które nie doprowadziło do żadnego pozytywnego wyniku, wyrobiło się coraz jaśniej przekonanie, że na problemy kwestyi Homerycznej mogą odpowiedzieć tylko same utwory, t. j. dokładna ich analiza, treściowa i językowa.

Rezultaty jednak są najrozmaitsze i pozytywnym wynikiem jest właściwie tylko złagodzenie skrajnych zapatrywań. Prócz tego nastąpiła zgoda co do tego że podanie o czynności Pizystrata niema żadnej historycznej wartości i że używanie pisma sięga czasów dosyć dalekich, żeby przypuścić możliwość jego zastosowania przy układaniu Iliady i Odyssei.

Poza tem wielu uważa kwestyę Homeryczną za *cause perdue*. Przyczyną tego jak również różnorodności teoryj o powstaniu utworów jest niejasność co do zasadniczych punktów: niejasność co do istoty, warunków powstawania i rozwoju poezyi ludowej w ogólności, a epicznej w szczególności.

Prelegent rozwinął te zasadnicze kwestye na podstawie odnośnej literatury teoretycznej i materyału faktycznego, zwracając szczególną uwagę na te objawy epiki ludowej, które już na pierwszy rzut oka mają swe analogie w epopejach greckich.

Przeszedłszy stadya rozwoju epiki ludowej począwszy od improwizacyi szczepów północno-tureckich do wielkich, zebranych w całość mniej lub więcej sztuczną eposów zwrócił się Prelegent do bliższego rozpatrzenia treści i języka Iliady i Odyssei, ażeby na tej podstawie odpowiedzieć na pytanie, który z teoretycznie możliwych, a z rozstrząśnięcia zasadniczych kwestyj wysnutych sposobów powstania należy przyjąć dla tych właśnie utworów.

Przy analizie tej jak również (po części) w ostatecznych wnioskach korzystał Prelegent dużo z wykładów prof. K. Brugmanna w Lipsku, co z żywą wdzięcznością zaznaczył.

Całej tej analizy treściowej i językowej, która wykazuje nawet dla drobnych momentów charakterystycznych pokrewne zjawiska w epice ludowej innych narodów, w krótkiem sprawozdaniu streścić niepodobna, dlatego Prelegent podaje tutaj tylko sumarycznie rezultaty, poza które wiele sięgnąć nie możemy.

1. W czasach przedhistorycznych, w każdym razie na kilka wieków przed kolonizacyą Azyi Mniejszej rozwinęły się w Grecyi europejskiej epiczne pieśni ludowe, których treścią były walki Greków z barbarzyńcami z przymieszką podań o bogach i baśni. Pieśni te, których forma w Grecyi europ. była jeszcze bardzo płynną, znalazły nowy pokarm

u Eolów i Jonów w walkach kolonizacyjnych na azyatyckiem wybrzeżu. Wtedyto podanie trojańskie, opierające się na jakimś fakcie historycznym z dawniejszych czasów zlokalizowało się koło Troji, a równocześnie i tamże, na wybrzeżach Małej Azyi, wyrobiła się powoli ta forma pieśni epicznych, w jakiej je w Iliadzie i Odyssei posiadamy.

2. Dowodem tego powstania i tego wiekowego rozwoju jest treść i język, co było bliżej w analizie odnośnej wykazanem.

3. Pierwotnym dyalektem tych pieśni było narzecze eolskie; jednak już w Grecyi europ. pieśni powędrowały od Eolów do Jonów, a eolizmy pozostały tylko jako jeden z elementów tego sztucznego dyalektu epicznego, jaki się w ciągu wieków wyrobił. Ciągle w ustach ludu.

4. Człowiek, który ułożył Iliadę i Odysseę, musiał być sam takim śpiewakiem ludowym jak każdy inny. Pieśni brał, ogółem biorąc, dosłownie: zresztą wszystko to, co dla dostósowania wzajemnego pojedynczych pieśni musiał dodać *de suo*, było taką samą poezyą ludową. Rozróżnienie byłoby niemożliwem i niedorzecznem.

5. Jedność leżała już w podaniu samem; prócz tej bardzo ogólnej i prawie tylko dynamicznej jedności istniała prawdopodobnie rzeczywista jedność kilku mniejszych epopei. W tych ramach i obok nich cała masa waryantów i luźnych pieśni, których Iliada i Odyssea tylko cząstkę, do pewnego stopnia przypadkową, zawierają.

6. Pominąwszy drobne, całkiem późne interpolacye (w całej Iliadzie i Odyssei parę setek wierszy) kwestya ułożenia przedstawia się tak: Mógł jeden człowiek ułożyć odrazu całą Iliadę; mógł ją tensam człowiek rozszerzyć; mógł tosamo zrobić ktoś inny. Rostrzygnięcie absolutnie niemożliwe. Tosamo odnosi się do Odyssei, która jest o parę dziesiątków lat młodszą.

7. Posługiwanie się pismem dla własnego ułatwienia jest konieczną supozycyą.

8. Człowiek, który ułożył Iliadę (i Odysseę?) mógł i prawdopodobnie nazywał się Ὅμηρος.

Na trzeciem zebraniu miał prof. dr. Danysz odczyt p. t.: „Plagiat w literaturze rzymskiej“. Wobec poezyi greckiej Rzymianie przy swych reprodukcyjnych zdolnościach zajęli drugorzędne, poślednie stanowisko. Uznając wyższość tejże poezyi ograniczali Rzymanie zaraz z początku swą ambicyę literacką do naśladownictwa Greków. Wpływ poezyi greckiej na rzymską trwa przez cały czas poezyi rzymskiej, lecz słabnie od chwili, skoro się w Rzymie rozwinęła poezya rzymska. Odtąd poeci rzymscy nie tyle sięgają do wzorów greckich, jak raczej naśladują swych rzymskich poprzedników. Temuto naśladownictwu w obrębie samej poezyi rzymskiej prelegent poświęcił swój wykład.

Określiwszy ogólnie rozmiary naśladownictwa i scharakteryzowawszy je jako czysto zewnętrzne (zakończenia heksametrów), dał krótki obraz studyów nad tem zjawiskiem z nowszych czasów. Nastąpił przegląd wszystkich prawie poetów rzymskich pod tym względem od Enniusa do Apolinarisa Sidoniusa. Nie mogąc w ramach wykładu scharakteryzować sposobu naśladownictwa poszczególnych poetów, obszerniej rozwiódł się

o Wergiliuszu, Horacym i Owidyuszu. U Wergiliusza napotykamy naśladownictwa z wszystkich prawie przystępnych poecie utworów poetycznych i to bardzo rozgałęzione od Pacuviusa do Horacego. Naśladownictwa Wergiliusza zdaniem Prelegenta wywołane są chęcią ulżenia sobie w pracy, co stwierdzał rozmaitymi przykładami Ze zbioru poematów przypisywanych rękopiśmiennie Wergiliuszowi podniósł poemat Ciris, stwierdzając przykładami twierdzenie Müllera, że jest centonem zeszytym z Catullusa i Wergiliusza. Podczas gdy naśladownictwo Wergiliusza jest naiwno-uczuciowe, niemożna tego powiedzieć o Horacym, który o poprzednikach swoich lirycznych, jak Catullus i Calvus, ostry sąd wydaje a pomimo tego Catullusa naśladuje. Uczciwiej postępuje Horacy z Lukrecyuszem i Wergiliuszem. Owidyusza prelegent scharakteryzował jako najzdolniejszego wersyfikatora rzymskiego, a zarazem improwizatora. Z tego względu liczne jego naśladownictwa uważa za bezwiedne, albo wywołane kurtoazyą wobec kolegów literackich.

Następnie umotywował prelegent, dlaczego przy naśladownictwie poetów rzymskich treść stanowi najsłabsze kriteryum zależności. Treść utworów poetyckich rzymskich jest po większej części konwencyonalna, szablonowa. Przy szablonowości ogólnej treści wyrodziła się także szablonowość w traktowaniu szczegółów. Na dowód rozebrał kilka postaci kobiecych, zachodzących u poetów rzymskich i przytoczył t. z. *τὰ ἐκ τοῦ ἀδυνάτου*.

W końcu zastanawiał się Prelegent nad tem, jak właściwie trzeba rozumieć plagiat w poezyi rzymskiej. Ponieważ od naśladownictwa żaden z poetów rzymskich nie jest wolny, ponieważ wszyscy ówcześni krytycy i gramatycy uważają to zjawisko za zupełnie naturalne, z góry niemoże być mowy o jakimś dolus literackim. Mamy więc tu przed sobą zwyczaj literacki czyli raczej literacką manierę. Poezya rzymska pod tym względem zajmuje zupełnie odrębne stanowisko, różniące się od stanowiska nowożytnych literatur, które plagiat najsurowiej potępiają.

Na c z w a r t e m z e b r a n i u, które się odbyło w d n i u 29. m a j a 1894 r., miał pryw. docent Uniw. Jagiell. dr. B i e ń k o w s k i odczyt: „O s t r o j u g r e c k i m", który został wydrukowany powyżej, str. 77 n.

Na p i ą t e m z e b r a n i u, które się odbyło w d n i u 22. czerwca 1894 r., miał dr. Zygmunt Z a p a ł a odczyt: „O i d e a c h m o r a l n y c h w p o l i t y c z n e j w y m o w i e D e m o s t e n e s a".

Prelegent skreśliwszy opłakany stan Grecyi za czasów Demostenesa, kiedy na zewnątrz Filip, na wewnątrz ogólny rostrój i niezgoda pędziły Helladę w otchłań zguby — przedstawił zamysły Demostenesa, zdążające do wydźwignięcia Aten na naczelne stanowisko w helleńskiej krucyacie przeciw Macedonii. Rozbierając poszczególne mowy, które w tym duchu wielki mowca ateński wypowiedział, doszedł do wniosku, że zdaniem Demostenesa, dziesięć głównych wad, tkwiących w ludzie ateńskim było przyczyną upadku Aten. Nad zmiennością charakteru, obojętnością, samolubstwem, próżnością, marnotrawstwem, zniewieściałością, niemoralnością,

przedajnością bezreligijnością góruje straszniejsza od nich wszystkich zdrada, ten upiór czyhający na wolność i swobodę ojczystej ziemi, kopiący otwarty grób Helladzie.

Podźwignąć i uszlachetnić zepsuty lud wziął sobie za zadanie Demostenes — i nie traci otuchy. Wprawdzie niema w owych czasach dawnej chwały Maratonu i Salaminy, niema Miltiadesów, Arystydesów i Cymonów, którymby dla ich błogosławionej pamięci posągi wznosić warto, niema heroicznych czynów i ofiar, nie stawia nikt wspaniałych Propileów i Partenonu, roznosząc sławę miasta po świecie, nie buduje warownego Pireusu, nie zyskuje nikt laurów u postronnych, znika dawna świetność i potęga — ale przecież drzemie w ludzie uczucie szlachetności i sprawiedliwości, które rozbudzone przez naszego mowcę wskrzesi w Ateńczykach starodawne cnoty przodków. Dopiero wówczas, gdy miejsce marnotrawstwa zajmie oszczędność, miejsce samolubstwa poświęcenie, zdrady — miłość ojczyzny, wówczas i zamiast przedajności wystąpi uczciwość, zamiast bezreligijności wiara i ufność, zamiast niemoralności czystość i nieskazitelność, zamiast zniewieściałości męstwo, zamiast próżności i pychy rozumna naturalność i rozwaga, zamiast zgubnej chwiejności stałość — a przyjaźń i spójność połączy Hellenów z sąsiadami, do których dzisiaj panuje oziębłość i obojętność. Ateny od bogów są powołane, by były okiem światła dla Hellady, one mają dać przykład dobry innym, one jak słońce świecić promienną, ożywczą jasnością. Dopiero wówczas złączy się cała Hellada na drodze postępu i szlachetności, zrozumie swój wspólny cel, wyrzeknie się prywaty i małostkowych koteryj, a ruszy do walki na życie i śmierć z nieprzejednanym, skrytym, niebezpiecznym wrogiem.

Wówczas doświadczy ten „wielki pan Macedonii", ten wielki „intrygant" na nieszczęście Hellady żyjący losu „króla królów", który się z hufcem „nieśmiertelnych" do Europy przed wiekiem przeprawił; wówczas wspomni sobie Maraton i bielejące tam kości niepogrzebanych Azyatów.

Szóste zebranie Koła odbyło się dnia 31. października 1894 r. Na tem posiedzeniu odczytał dr. Stanisław Witkowski rzecz: „Wilamowitz-Moellendorff, jego znaczenie i działalność na polu filologii klasycznej".

Prelegent, wspomniawszy we wstępie, że w r. 1895 upływa dwudziestopięciolecie pracy naukowej Wilamowitza, scharakteryzował jego znaczenie w dziedzinie filologii jako uczonego, twórcy wielkiej szkoły, wybitnego stylisty i niezwykłej indywidyalności. Skreśliwszy bieg jego studyów, dał przegląd całej jego bogatej działalności literackiej, poczem przeszedł do oceny jego zasług jako historyka literatury i krytyka. Zakończył odczyt charakterystyką metody Wilamowitza i kierunku, który uczony ten reprezentuje w filologii.

BIBLIOGRAFIA
filologii klasycznej i literatury humanistycznej w Polsce
za lata: 1891—1893.

Zestawił

WIKTOR HAHN.

I.

Autorowie greccy. (Scriptores Graeci).

(Wydania, tłómaczenia, rozprawy).

Aischylos.

1. Kaszewski Kazimierz. Erynny. (Oresteja Eschilosa. Leconte de Lisle. Les Erinnyes tragédie antique. Przekład tegoż utworu z francuskiego przez Miriama). Biblioteka warszawska. 1892. IV. 27—52.

Analecta graeco-latina,

philologis Vindobonae congregatis obtulerunt collegae Cracovienses et Leopolitani. Cracoviae. Apud bibliopolam Societatis Librariae Polonicae. (Spółka wydawnicza polska). 1893. Typis Universitatis Jagellonicae, curante A. M. Kosterkiewicz, w 8ce. str. 2 nl., 68, i 1 nl. (Artykuły rozpisane pod: Georgius Pisidas (nr. 17.), Herodas (nr. 21.). Homer (nr. 29.), Trazyllus (nr. 57.); por. str. 6.

rec. Muzeum 1893. 729—731. (Z. Dembitzer.); Deutsche Literaturzeitung. 1893. nr. 38. str 1192—1194. (E. Maas); Berliner philologische Wochenschrift. 1894. 9. str. 261 nn. (A. Ludwich)

Arystoteles.

2. Ćwikliński Ludwik. Konstytucya Aten, świeżo odkryte dzieło Arystotelesa. Przegląd polski. 1892. kwiecień. str. 51—99. Toż samo: odbitka osobna. 1892. Kraków. nakł. autora. Spółka wydawnicza, druk Czasu. w 8ce. str. 51.

rec.: Przegląd powszechny. 1893. I. 439—440 (K. Krotoski.); Kwartalnik historyczny. 1894. 451—4. (S. Schneider).

3. Naganowski E. S. Odnalezienie Arystotelesowej konstytucyi Aten i autentyczność papyrusów, nabytych przez muzeum Brytańskie w Londynie. (W »Kronice londyńskiej«. umieszczonej w Bibliotece warszawskiej. 1891. I. 503—509).

4. P. Arystotelesa nowo-odkryte dzieło. Ateneum. 1891. I. 625—629.

5. S. D. O konstytucyi ateńskiej odkryte dzieło Arystotelesa. Biblioteka warszawska. 1892. III. 508 - 526.

rec.: Kwartalnik historyczny. 1894. 454—455. (S. Schneider).

6. Schneider Stanisław. Studya nad Politeją ateńską Arystotelesa Przewodnik naukowy i literacki. 1893. str. 481—495. 577—591, 673—686, 769—778. Toż samo: osobna odbitka. Lwów. druk. Wł. Łozińskiego. 1893. w 8ce. str. 53.

rec.: Kwartalnik historyczny. 1894. 455—461. (B. Kruczkiewicz).

7. Zaremba Władysław. Stanowisko Arystotelesa w dziedzinie nauk przyrodniczych i w dziejach sztuki lekarskiej. Roczniki Towarzystwa przyjaciół nauk

poznańskiego. Tom XIX. 1892. str. 573—598. i odbitka: Poznań. druk. Dziennika pozn. 1892. w 8ce, str. 26.

8. Zieliński Teodor. Dokimasia malesikow po Aristofanu i Aristotelu. Żurnał ministerstwa narodnawo proświeszczenija. 1893. tom 289. październik. Wydział klasycznej filologii. str. 1—80.

9. — Dokimasia władstjej w Drakonowoj konstitucii. Aristoteles Ἀϑ. πολ. 4. Fiłołogiczeskoje obozrienije. 1892. I. 2. str. 125—126.

Arystofanes.

10. Geciow Onuphrius. Quaestiones in Aristophanis Vespas scripsit... Sprawozdanie dyrekcyi c. k. wyższego gimnazyum w Rzeszowie za r. szkolny 1892. Rzeszów. str. 3—39.

rec.: Zeitschrift für die österreichischen' Gymnasien. 1894. 854—855 (B. Kruczkiewicz).

11. Lettner Gustaw. Ustrój, istota i stanowisko agonu w komedyach Arystofanesa... w Rozprawach i sprawozdaniach z posiedzeń Wydziału filologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie. 1891. tom XV. str. 1—212. (też samo: osobna odbitka wyszła tamże w r. 1890).

rec.: Ateneum. 1891. IV. 133—137. (P[iotr] Ch[mielowski]).

— por. nr. 8.

Demostenes.

12. Wybór mów Demostenesa. Do użytku szkolnego wydał **K. Wotke.** Dla polskich gimnazyów zastósował **W. Schmidt.** Z mapą Grecyi i ryciną tytułową. Drugie wydanie poprawne, aprobowane przez Wysoką c. k. Radę szkolną krajową (27. paźdz. r. 1892. l 19. 670.). W Wiedniu i Pradze. Nakładem F. Tempskiego, księgarza c. k. Akademii Umiejętności w Wiedniu. 1893. XIII. + 121 + 1. nl.

13. Mowa Demostenesa przeciw Arystokratesowi. Przekład prof. **Michała Kusionowicza.** [§ 1—99] Sprawozdanie dyrekcyi c. k. wyższego gimnazyum w Kołomyi za rok szkolny 1893. str. 17—48. Toż samo: osobna odbitka tamże w 8ce. str. 32.

— por. nr. 35.

Eurypides.

14. M(onat) H(enryk) Dr. Ułamki tragedyi Eurypidesa Antyope. Gazeta narodowa. 1892. nr. 49.

Geometra Joannes.

15. Geometrae Joannis Carmen de s. Panteleemone, integrum edidit **Leo Sternbach.** Rozprawy Wydziału filolog. Akad. Umiej. t. XVI. str. 218—303. (serya II tom I.); toż samo: osobna odbitka: Kraków. Spółka wydawnicza 1892. druk Uniwersytetu Jagiellońskiego. w 8ce większej str. 86.

rec.: Kwartalnik historyczny. 1893. 292—294. (B. Kruczkiewicz); Muzeum. 1893. 589 (W. Zagórski), Byzantinische Zeitschrift. I. 620.

Georgius Pisidas.

16. Georgii Pisidae carmina inedita edidit **Leo Sternbach.** Wiener Studien. 1891. XIII. 1. str. 18 nn. toż samo: pars. II. (contin. ex. vol. XIII. p 18.) tamże 1892. XIV. 51—68.

rec.: Byzantinische Zeitschrift. I. 164. 620.

17. Sternbach Leo. De Georgio Pisida Nonni sectatore, scripsit... Analecta graeco-latina. str. 38—54 i osobna odbitka. Cracoviae, typ. Univ. Jag. 1893. w 8ce. str. 17.

Gnomici Poetae.

18. Gnomologium Parisinum ineditum, appendix Vaticana, edidit **Leo Sternbach.** (Odbitka z XX. tomu Rozpraw Wydziału filolog. Akademii umiej.). Kraków. Spółka wydawnicza, druk. Uniw. Jag., 1893. w 8ce większej, str. 84.

Gorgias por. nr. 35.

Hero(n)das.

19. * Nieznany poeta grecki. Dziennik polski. 1892. Dodatek literacki nr. 9. (artykuł o świeżo odnalezionych poematach nieznanego poety greckiego Herondasa).

20. Witkowski Stanisław. Nowoodkryty poeta grecki Herondas i jego utwory przez... Przegląd polski. 1893. luty. str. 261—290.

21. — Observationes metricae ad Hero(n)dam scripsit... Analecta etc. str. 1—18.

22. Zieliński Teodor. Herod i jego bytowyji scenki. Fiłołogiczeskoje Obozrienije. II. 1892. 2. str. 117—150 i odbitka. Moskwa.

Herodot.

23. Miodoński Adam Stanislaus. De enuntiatis subiecto carentibus apud Herodotum, ad summos in philosophia honores ab amplissimo philosophorum ordine Erlangensi rite impetrandos scripsit a. 1886... Cracoviensis. Cracoviae. sumpt. auctoris, typ. Univ. Jag. 1891. w 8ce, str. IV i 58.

Hezyod.

24. Z Hezyoda. Prace i dnie. Ustęp z pieśni drugiej tłumaczył **Felicyan (Faleński)** w dziele: Przekłady obcych poetów. II. Kraków. nakł. autora. druk. Wł. L. Anczyca i Sp. 1892. w 8ce. str. 5—10.
rec.: Kraj 1893, nr. 37, str. 2—3. (K. Bartoszewicz).

Homer.

25. Homera Iliada w skróceniu, wydanie **A. Scheindlera** do potrzeb gimnazyów polskich zastosował **T. Sołtysik**, część II. (Biblioteka klasyków łacińskich i greckich) Lwów, nakładem Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych, druk. (?), 1892. w 8-ce małej, str. XXXVI. i 259 z mapką.

26. Homera Iliady pieśń I. przekładał **Jan Czubek**. Sprawozdanie gimnazyum nowodworskiego św. Anny w Krakowie za r. szk. 1892, str. 1—16. Toż samo osobna odbitka, Kraków, nakł. i druk. Wł. L. Anczyca i Sp. 1892, w 8-ce, str. 16.
rec.: Muzeum 1892, 849—853 (S. Schneider); Wędrowiec. 1892. 639. (P. Chm[ielowski]), Ateneum 1892, IV., 185—186, (P. Chmielowski). Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 1894. 850—851. (B Kruczkiewicz).

27. Z pieśni XXII. Iliady. Zgon Hektora, tłómaczył **Stan. Mleczko**. Ateneum 1892. IV., 104—110.

28. Odysseja. hexametrom na mowu ukraińsku-rusku perewirsuwaw **Petro Bajda**. Czast' II., Lwiw. nakł. Prawdy 1892. w 8-ce, str. 157 i 7. nl.

29. **Bieńkowski Petrus**. De perioches Homericae exordio tegulae inscripto. Scripsit... Analecta... str. 55—9.

30. **Czyczkiewicz Andreas**. Betrachtungen über Homers Odyssee. Von... XV. Jahresbericht des k. k. Real- und Obergymnasiums in Brody für das Schuljahr 1893, str. 1—44. Toż samo: osobna odbitka, Brody, Verlag und Druck von F. West. 1893, w 8-ce, str. 44.
rec.: Neue philologische Rundschau, 1894. n. 26, str. 401—2. (H. Kluge.) Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 1894. 851—853. (B. Kruczkiewicz).

31. — Untersuchungen zur zweiten Hälfte der Odyssee, Buch XIII. und XVII—XXIV. Jahresbericht des k. k. Real- und Obergymnasiums zu Brody 1892. Toż samo: osobna odbitka. Brody. Druck. und Verlag von F. West 1892. w 8-ce str. 54.
rec.: Berliner philologische Wochenschrift 1893, n. 43 str 1345—1347. (Rothe); Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 1894, 851—853 (B. Kruczkiewicz). Jahresberichte des philologischen Vereins zu Berlin. XIX. 148—149. (C. Rothe).

32. **Kokorudz Eliasz**. Ablativus, locativus i instrumentalis u Homera pod względem formalnym i syntaktycznym. Część I w sprawozdaniu c. k. gimnazyum w Stanisławowie za rok szkolny 1890/1, str. 1—26; część II. tamże za r. 1892, str. 3—38. Toż samo osobna odbitka, Stanisławów, druk St Chowańca, w 8-ce Część I. str. 26, 1891; część II. str. 37, 1892.
rec.: Muzeum 1892, 858—859. (W. Śmiałek); Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 1893, 661; tamże: 1894, 849—850 (B. Kruczkiewicz).

33. **Mazanowski Mikołaj**. O gościnności Greków homerycznych. Sprawozdanie dyr. c. k. gimn. w Bochni za r. szk. 1892. Bochnia 1892. str. 1—23.
rec.: Muzeum 1892, 857—858. (F. Majchrowicz); Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 1894, 853—4. (B. Kruczkiewicz).

34. **Witkowski Stanisław**. Homer i Troja. Ateneum 1893, II. 143—158.

Hipereides por. nr. 35.

Λόγοι ἐπιτάφιοι.

35. **Myślewicz Władysław**. O mowach pogrzebowych (λόγοι ἐπιτάφιοι) u starożytnych Greków. (O mowach Gorgiasza, Lizyasza, Tukidydesa, Platona, Demostenesa, Hypereidesa.) Sprawozdanie dyr. c. k. gimnazyum w Kołomyi za r. szk. 1892, str. 3—30.
rec.: Muzeum 1892, 855—857. (F. Majchrowicz); Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 1894. 856—7. (B. Kruczkiewicz).

Lucyan ze Samosaty.

36. Lukianosa z Samosaty. Powieść prawdziwa, tłómaczył **M. K. Bogucki**. W sprawozdaniu dyrekcyi c. k. gimnazyum w Bochni za r. szk. 1893. Bochnia. (Tłómaczenie ἀληθὴς ἱστορία).
rec.: Muzeum 1894, 58—59. (Z. Dembitzer).

37. Lukian ze Samosaty. Timon z Aten czyli odludek, przełożył dr. **T. Mandybur**. VII. Sprawozdanie dyr. c. k. gi-

mnazyum w Jarosławiu za r. szkolny 1891. Jarosław 1891, str. 1—39. Toż samo: osobna odbitka tamże; z drukarni H. Bohussa w Jarosławiu 1891, str. 39.

rec.: Kwartalnik historyczny 1892, 106—109 (B. Kruczkiewicz); Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, 1893, 664 (B. Kruczkiewicz).

38. Mandybur Tadeusz Dr. Ignacy Krasicki w stosunku do Lucyana i Erazma z Rotterdamu. Ateneum 1891, IV. 41—56.

rec.: Kwartalnik historyczny, 1894, 494—495 (St. Bielawski).

39. Zieliński Teodor. Zamietki k traktatu Łukiana o tom, kak sledujet pisat' istoriu. Fiłołogiczeskoje Obozrienije. 1891. Moskwa, Lange 8-o, tom I., str. 46—51.

Lizyasz por. nr. 35.

Menander.

40. Sternbach Leo. Curae Menandreae. Rozprawy Wydziału filol. Akad. Umiej. 1893, tom XVII. (Serya II. tom 2.) str. 168—245; toż samo osobna odbitka 1892, Kraków, Spółka wydawnicza, druk. Uniw. Jag. 1892, w 8-ce większej str. 78.

rec.: Byzantinische Zeitschrift I. 619 n.

41. — Menandrea. Rozprawy Wydziału filolog. Akademii Umiej. tom XV. (1891). 320—395; toż samo osobna odbitka 1891 w 8-ce, str. 76. Typis Univ. Jag.; — por. też odbitkę p. n. »Menandrea«, z Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Krakau. Krakau Universitätsbuchdruckerei, 1891, w 8-ce, str. 114—115.

Philosophici scriptores.

42. Lutosławski W. Literaturbericht über die Arbeiten auf dem Gebiete der alten Philosophie in Russland im Jahre 1890. Bursian - Müllers Jahresbericht über den Fortschritt auf dem Gebiete der classischen Alterthumswissenschaft Bd. 69. (1891) str. 193 nn.

Photius.

43. Sternbach Leo. Photii patriarchae Opusculum paraeneticum. Appendix gnomica Excerpta Parisina. Odbitka z XX. tomu Rozpraw Wydziału filolog. Akademii Umiej. Cracoviae. Spółka wydawnicza. typ. Uniw. Jag. 1892. w 8-ce większej. str. 82; por. też nadbitkę z Anzeiger der Akademie der Wissenschaften pod tytułem: »Photii patriarchae opusculum paraeneticum.« Krakau, Universitäts-Buchdruckerei, 1893, w 8-ce, str. 93—6.

rec.: Byzantinische Zeitschrift II., 166 n (K. K.)

44. — Analecta Photiana. Odbitka z XX. tomu Rozpraw Wydziału filolog. Akademii Umiej. Cracoviae. Spółka wydawnicza, typ. Univ. Jag. 1893, w 8-ce większej, str. 42.

rec.: Byzantinische Zeitschrift, II., 341 (K. K.)

Plato.

45. Lutosławski W. O logice Platona. Część pierwsza. O tradycyi tekstu Platona. Rozprawy Wydziału filoz.-histor. Akademii Umiejętności w Krakowie, 1891, tom XXVII. 265—333; toż samo osobna odbitka, Kraków, druk. Uniw. Jagiell. 1891, w 8-ce większej, str. 69.

rec.: Biblioteka warszawska 1891, II., 619—623. (H. Struve); Ateneum 1891, IV. 164—167.

Toż samo: Część druga. Dotychczasowe poglądy na logikę Platona i zadania dalszych badań nad tym przedmiotem. Warszawa. Z zapomogi kasy im. Mianowskiego, E. Wende i Sp., druk. A. Ginsa, 1892. w 8-ce większej, str. IV.+60; por. też: La logique de Platon, examen des opinions emises a ce sujet et recherches pour la solution de cette question. Nadbitka z Bulletin de l' Académie de sciences. Cracovie impr. de l' Univ. Jag. 1891, w 8-ce, str. 309—314.

rec.: Biblioteka warszawska, 1892, II, 311—314, (H. Struve); Ateneum, 1892, IV. 183—185.

rec.: 1 i 2 część: Wędrowiec, 1892, 739. (P. Chm[ielowski]); Academy 1891 n. 1081, str. 62-63. (L. Campbell).

46. Pawlicki Stefan X. Dr. Młodość Platona Biblioteka warszawska 1892, II., 1—34.

47. Polak Sebastyan. Pieśń Symonidesowa w Platońskim Protagorasie, jej rekonstrukcya i związek z całością dyalogu. Sprawozd. dyr. c. k. wyższ. gimn. realn. im. Franc Józ. w Drohobyczu za r. szk. 1891, str. 3—65. Lwów, 1891, toż samo odbitka, druk. im Szewczenki 1891, w 8-ce, str. 65.

rec.: Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, 1893, 662, (B. Kruczkiewicz).

48. Rubczyński Witold dr. Rzut oka na wpływy nowoplatońskie w wiekach średnich. Przegląd powszechny, 1891, I., 313—26, II., 34—51. Toż samo

osobna odbitka, Kraków, druk Wł. L. Anczyca i Sp. 1891, w 8-ce, str. 34. — por. nr. 35, 57.

Sofokles.

49. Sofoklesa Aiax Drugie wydanie **Fr. Szuberta** do użytku polskich gimnazyów zastosował **dr. Franciszek Majchrowicz** z 6 illustracyami. Polecone przez W. c. k. Radę szkolną krajową reskryptem z 29. stycznia 1892 l. 24971, Wiedeń i Praga. Nakładem F. Tempskiego, księgarza ces. Akademi Umiejętności w Wiedniu. Lwów, Gubrynowicz i Schmidt, księgarnia, 1891. Drukiem Adolfa Holzhausena w Wiedniu, 8-o, str. XVl. + 70 + 1 nl.

50. Sofoklesa Elektra. Drugie wydanie **Fr. Szuberta** do użytku polskich gimnazyów zastosował **dr. Franciszek Majchrowicz** z 6 illustracyami. Polecone przez W. c. k. Radę szkolną krajową reskryptem z 29. stycznia 1892, l. 24971. Wiedeń i Praga. Nakładem F. Tempskiego, księgarza ces. Akademii Umiejętności w Wiedniu Lwów, Gubrynowicz i Schmidt, księgarnia 1892, drukiem Adolfa Holzhausena w Wiedniu. 8-o, stron XVIII. + 71.

51. Wydanie »Króla Edypa« Sofoklesa z komentarzem w rossyjskim języku przez **Teodora Zielińskiego**, 1892. W kolekcyi Georgiewskiego i Mansztejna w Carskiem Siole.

52. Ćwikliński Ludwik prof. dr. Einige Bemerkungen über die Composition des Sophokleischen Philoktet. (Zur Begrüssung der XLII. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Wien 24—27. März 1893) Krakau, Buchhandlung der polnischen Verlagsgesellschaft; nakł. autora. druk. Uniw. Jag. 1893, w 8-ce. str. 15.

rec.: Deutsche Literaturzeitung. 1893, nr. 40, str. 1254-1255 (E Maass); Berliner philologische Wochenschrift 1894, nr. 27. str. 832—5 (N. Wecklein).

53. Hayder Leonard. Charakteristik des Paedagogen in der Sophokleischen Elektra, von . . . Sprawozdanie dyrektora c. k. gimnazyum w Sanoku za r. szk. 1893, str. 1—13.

rec.: Muzeum 1894, 59 (Z. Dembitzer).

54. Zieliński Teodor. Zamietki k tragediam Sofokła i k scholiam na nich. Żurnał ministerstwa narodnawo proświeszczenija, 1892; lipiec i sierpień. Wydział klasycznej filologii, III., 1—62 i odbitka.

Stezymbrot z Tazos.

55. Schneider Stanisław. Zaginiony biograf Peryklesa. Sprawozdanie dyr. c. k. gimn. w Przemyślu za r. szk. 1891. Przemyśl 1891, str. 3—41; toż samo osobna odbitka, Przemyśl 1891. str. 42.

rec.: Muzeum 1892, 752/4 (W. Śmiałek); Kwartalnik historyczny. 1892, 559 - 561 (B. Kruczkiewicz); Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, 1893. 663 (B. Kruczkiewicz); Ateneum, 1892, I., 5e9 - 590.

Symonides.

— por. nr. 47.

Teokryt.

56. Sternbach Leo. Ueber Theokrits Leben und Werke Nadbitka z Anzeiger der Akademie der Wissenschaften. Krakau, Universitätsbuchhandlung, 1891, str. 348—349.

Trazyllos.

57. Pawlicki Stephanus dr. De Thrasyllo operum Platonis editore scripsit... Analecta, str. 60—68.

Tucydydes.

58. Chowaniec Fr. De enuntiatorum, quae dicuntur, subiecto carentium usu Thucydideo. Spraw. VIII. dyr. c. k. gimn. w Jarosławiu za r. szk. 1892, str. 4 nl. I.—XVIII. i 1—31.

rec.: Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, 1894, 855—856 (B. Kruczkiewicz).

59. Ćwikliński Ludwik. Opis zarazy ateńskiej w dziele Tukidydesa II., 47, 2—54, studyum krytyczne. Rozprawy Wydziału filologicznego Akademii Umiejętności str. 1—52 (serya II., t. I.); toż samo: osobna odbitka. Kraków. druk. Uniw. Jag. 1891, w 8-ce większej, str. 52.

rec.: Kwartalnik historyczny 1892. 553—559 (M. Jezienicki); Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1892. 894—899. (M. Jezienicki); Muzeum 1893, 585—587 (W. Zagórski); Biblioteka warszawska 1894, I., 152 -161. (D. S.).

— por. nr. 35.

Xenofon.

60. Pawlicki St. X. dr. Xenofont, Przegląd polski. 1891 grudzień, 463—486; 1892 styczeń 47—94; luty 288—338.

II.

Autorowie łacińscy. (Scriptores Latini).

(Wydania, tłómaczenia, rozprawy).

Analecta: tytuł dokładny obacz na stronie 1.; por. nr. 61. 85. 101.

Anonymus·

61. Miedoński Adam. Anonymi: De ortu obitu Patrum. Ex codice Veronensi nunc primum edidit... Analecta str. 18—29.

62. — Incerti auctoris Exhortatio de poenitentia ope codicis Parisini nr. 550. recognovit... (Odbitka z XX tomu Rozpraw Wydziału filolog. Akademii Umiej.)· Cracoviae, Societas pol., typ. Univ. Jag, 1893. w 8ce większej, str. 10.

Cornelius Nepos.

63. Korneliusza Neposa żywoty znakomitych wodzów. Do użytku szkolnego zastosował **Franciszek Patoczka.** Słownikiem łacińsko-polskim zaopatrzył **Roman Zawiliński.** W Pradze. Nakładem księgarni J. L. Nobera, 1892. 6te wydanie. 169 stron, 8°.

Curtius por. nr. 93.

Cycero.

64. Cicero. Cztery mowy przeciw Katylinie, przełożone przez **E. Rykaczewskiego.** Biblioteka powszechna. nr. 14 i 15). Złoczów, nakł. i druk O. Zukerkandla i syna. Lwów, Seyfarth i Czajkowski. Poznań, A. Cybulski. (1891), w 16ce. str. 79 i 1 nl. Wydanie za zezwoleniem Biblioteki kórnickiej.

65. Cicero. Kato starszy, czyli o starości, przełożył **E. Rykaczewski.** (Biblioteka powszechna nr. 50). Złoczów, nakł. i druk W. Zuckerkandla. Warszawa, T. Paprocki i Sp. Lwów, Seyfarth i Czajkowski. Poznań, A. Cybulski. (1892), w 16ce. str 59.

66. Cicero. Leliusz, czyli o przyjaźni, przełożył **E. Rykaczewski.** (Biblioteka powszechna nr. 51). Tamże nakład i druk jak **65.** w 16ce. str. 63. (1892). Za zezwoleniem Biblioteki kórnickiej.

67. Cicero. Mowa za poetą Archiasem, przełożona przez **E. Rykaczewskiego.** (Biblioteka powszechna nr. 68). Nakład i druk jak w **65.** w 16ce. str. 28. (1893). Za zezwoleniem Biblioteki kórnickiej.

68. Cicero. Mowa za prawem Maniliuszowem, de imperio Cn. Pompei, przełożona przez **E. Rykaczewskiego.** (Biblioteka powszechna nr. 20). Tamże nakład i druk jak **65.** (1891). w 16ce. str. 51. Za zezwoleniem Biblioteki kórnickiej.

69. Bizoń Franciszek prof. Wychowawczy ideał Cycerona, przez... Sprawozdanie dyrekcyi c k. gimnazyum wyższego w Nowym Sączu za rok szkolny 1893. str. 3—24.

rec.: Muzeum. 1893. 841/2. (F. Majchrowicz).

70. Zieliński Teodor. Curae Tullianae. pars. I. In Tullii Ciceronis orationes a Quinctiana ad Verrin m ultimam animadversiones criticae. Fiłołogiczeskoje obozrienije. Moskwa, 1893. IV. I. str. 3—32. i odbitka. Moskwa, Liszner et Komahn. 22 str. 1893.

rec.: Revue critique 1893. n. 42. str. 222—224 (E. Thomas).

— por. nr. 175. 188.

Cyprianus Thascius Caecilius.

71. Miodoński Adam. Zur Kritik der ältesten lateinischen Predigt de aleatoribus. Commentationes Woelfflinianae. Lipsiae. in aedibus B. G. Teubneri. 1891. gr. 8°. str. 371—376.

72. — »Miscellanea latina«. caput II. (O kazaniu adversus aleatores Caeciliusa Cypriana). Rozprawy Wydziału filolog. Akademii Umiej. tom XVI. str. 397—401.· toż samo: osobna odbitka. Kraków. Spółka wydawnicza druk. Uniw. Jag. 1892. w 8ce większej. str 5—9.

rec.: Kwartalnik historyczny. 1893. 291—2. (B Kruczkiewicz.); Muzeum. 1893. 588. (W. Zagórski).

Ennius.

73. Kruczkiewicz Bronisław. Ennianiści. Kwartalnik historyczny. 1891. 1—9.

Florus.

74. Miodoński Adam dr. Czas powstania historyi Florusa. Rozprawy Wydziału filolog. Akademii Umiej. tom XVI. str. 120—129. Toż samo: osobna odbitka. Kraków. Spółka wydawnicza, druk.

Uniwersytetu Jag 1891. w 8ce. większej str. 10.

rec.: Przegląd powszechny. 1892. III. 262—266. (S. Witkowski); Kwartalnik historyczny. 1893. 288—292. (B. Kruczkiewicz); Muzeum. 1893. 587—588. (W. Zagórski).

75. – Miscellanea latina. (por. nr. 72), w »caput I.«, 5 emendacyi do tekstu Florusa (do: a) Vergilius orator an poeta. b) do Epitome). str. 393—387.; w odbitce str. 1—5.

rec.: Kwartalnik historyczny. 1893. 291. (B. Kruczkiewicz.); Muzeum. 1893. 588—589. (W. Zagórski).

Horacyusz.

76. Horacego Q. Fl. Poezye wybrane do użytku szkolnego, wydał **Marcin Sas**. Kraków. nakł. autora, G. Gebethner i Sp., druk. Wł. L. Anczyca i Sp., 1892. w 8-ce. str. 183 i 1 nl.

rec.: Ateneum. 1893. I. 410—412. (M. Row[iński]). Muzeum, 1893. 576/8. (Z. Dembitzer).

77. Kwinta Horacyusza Flakka. List do Pizonów. (O sztuce poetyckiej) wierszem przełożył, wstępem i przypisami opatrzył **Bronisław Dobrzański**. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum w Złoczowie za r. sz. 1892. str. 3 74.

rec.: Muzeum. 1892. 846—849. (F. Majchrowicz); Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1894. 857—858. (B. Kruczkiewicz).

78. Transkrypcye z Horacego, wiersze przez **K. M. Górskiego** (Jerzego Borzyckiego). Biblioteka warszawska. 1891. I. 61—69. (Zawiera: I. z ód: ks. I. pieśń I. str. 61—62; II. I. 4. (str. 63); III. I. 7. (str. 64); IV. I. 11. (str. 65); V. I. 20. (str. 66); VI. I. 23. (str. 67); VII. III. 12. (str. 68); VIII. IV. 7. (str. 69).

rec.: Przegląd polski. 1891. wrzesień 710. (S[tanisław] T[arnowski]).

79. Z Horacyusza. Przekłady **Felicyana** w książce: »Przekłady« itd. por. nr. **24**. (Księgi III. oda 6. do Rzymian, (str. 11—12); Księgi II. satyra 6. (str. 12—16); księgi II. satyra 7. (str. 16—20).

80. **Lewicki Petrus**. De natura infinitivi atque usu apud Horatium praecipue lyrico. Pars prior. Jahresbericht des k. k. Obergymnas. in Lemberg für d. Schuljahr 1891. str. 3—25.

rec.: Muzeum. 1892. 662/3. (J. Sanojca); Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1893. 569. (F. Hanna). Jahresberichte des phil. Vereins zu Berlin. XVIII. 173. 189. (G. Wartenberg).

81. **Rybczuk Procopius**. Quibus grammaticis formis Horatius agentium fines in suis operibus expresserit, scripsit. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. wyższego gimnazyum w Tarnopolu za rok szkolny 1893. str. 3—12.

rec.: Muzeum. 1894. 59—60. (Z. Dembitzer).

Iuvenalis.

82. Przekład 3 satyr przez **Felicyana** w: »Przekłady« itd. por. nr. **24** (Satyra X. str. 39—51, satyra XIV. str. 51—63).

Livius.

83. T. Livii ab urbe condita libri I., II., XXI., XXII.. Adiunctae sunt partes selectae ex libris III., IV., VI Trzecie wydanie **A. Zingerlego** do użytku polskich gimnazyów zastosował **Dr. Franciszek Majchrowicz**. We Wiedniu i Pradze. 1893. VIII + 359. F. Tempsky.

rec.: Muzeum. 1893. 229—232. (W. Śmiałek). Por. tamże str. 366—367. odpowiedź F. Majchrowicza na recenzyę Śmiałka wydania Liviusa – Zingerlego w przekładzie polskim, a na str. 367—368 odpowiedź Śmiałka.

84. Wydanie XXI. ks. Liviusza z komentarzem w języku rossyjskim przez **Teodora Zielińskiego**. 1892. Wydanie 2gie w kolekcyi Georgiewskiego i Mansztajna w Carskiem Siole.

85. **Kruczkiewicz Bronislaus**. Livianum scripsit... (O Liv. I. 21. 5.) Analecta. 14—17.

— por. nr. 93.

Lucilius.

86. **Zagórski W.** Gaius Lucilius. Przyczynek do historyi satyry rzymskiej. Część I. Spraw. dyr. c. k. gimn. w Tarnowie za r. szk. 1891. Tarnów 1891.

rec.: Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1893. 664. (B. Kruczkiewicz).

— por. nr. 109.

Lucretius por. nr. 109.

Mela Pomponiusz.

87. Chorografia z łacińskiego na język polski przełożona przez ks. **M. W. Łukaszewicza**, proboszcza żerkowskiego, członka przyj. nauk. Poznań. druk. J. Leitgebra, 1893. w 8ce większej, str. VIII + 72 + 2 nl.

Plaut.

88. **Cieklíński Piotr.** Potrójny z Plauta. 1597. [tłumaczenie: »Trinumnusa«] wydał **Jan Czubek.** (Biblioteka pisarzów polskich). Kraków, nakł. Akademii Umiej., druk. Uniw. Jag, 1891. w 8ce. str. 151.
rec.: Kwartalnik historyczny. 1892. 834 (A. Brückner); Wędrowiec. 1892. nr. 11. (Ant. Kr[yński]).

89. **Guzdek Joannes.** De vocabuli »animus« apud T. Maccium Plautum usu. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimn. w Brzeżanach za r. szk. 1891. str. 1-30.
rec.: Muzeum. 1892. 754—755. (W. Śmiałek).

90. **Rozwadowski J.** Plauti Captivi vv. 85—87. Wiener Studien (1891). XIII. 2. p. 324—325.

Plinius minor.

91. **Radecki Aleksander.** Quatenus ex epistulis Plinianis litterarum Romanarum status iam senescentium cognosci possit, quaeritur. Specimen litterarium, quod conscripsit... Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimn. w Przemyślu 1892. str. 3—38; toż samo: odbitka. Przemyśl, druk. F. S Piątkiewicza. str. 38. 1892. w 8ce.
rec.: Muzeum. 1892. 853—855. (F. Majchrowicz); Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 1894. 859—860. (B. Kruczkiewicz). Österreichische Literaturzeitung 1894. 14. str. 228. (H. Bohatta).

Rhetores.

92. **Morawski Kazim.** dr. prof. De rhetoribus latinis observationes. Rozprawy Wydz. filolog. Akad. Umiej. w Krakowie, tom XVI. (Serya II. tom I.) 1892. str. 373—392; toż samo: osobna odbitka, Kraków. Spółka wydawnicza, druk. Uniw. Jag. 1892. w 8ce większej, str. 20; por. też nadbitkę z Anzeiger der Akademie der Wissenschaften, Krakau, Universitätsbuchdrukerei, 1892. w 8ce str. 184—185.
rec.: Kwartalnik historyczny. 1893. 285—288. (B Kruczkiewicz); Muzeum. 1893. 419—423. (W. Śmiałek); Revue critique. 1893. nr. 37—38. str. 155—156. (E. Thomas); Wochenschrift für classische Philologie. XIV. 21 (F. Marx); Berliner philologische Wochenschrift. 1894. nr. 9. str. 235—237. (B. Kübler).

93. — Zur Rhetorik bei den römischen Historiken (Livius. Velleius. Curtius). Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1893. 97—103. i odbitka: Wien. 1893. w 8ce. str. 7.
rec.: Revue critique. 1893. nr. 37—38. str. 155—156. (E. Thomas); Wochenschrift für classiche Philologie. 1894. nr. 9. 235—237. (E. Kübler).

Sallustius.

94. Sallustius Crispus. Bellum Catilinae, bellum Jugurthinum. Wydanie drugie **Augusta Scheindlera** do użytku polskich gimnazyów zastosował **Franciszek Konarski**. Z mapką. W Wiedniu i Pradze, nakładem Fr. Tempskiego. 1893. str. 133. 8°
rec.: Muzeum. 1893. 724—727. (B. Świba).

95. Sallustyusz G. Kr. Wojna z Jugurtą, na język polski przełożyli **St. Rzepiński** i **Br. Grzanowski**, profesorowie gimnazyalni Wadowice, druk F. Foltyna. S. A. Krzyżanowski w Krakowie, 1893, w 8ce. str. 73 i 1 nl.
rec.: Muzeum. 1893. 837/8. (M. Mazanowski).

96. **Dembitzer Zacharias.** De rationis mutuae apud Sallustium significatione, scripsit. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum w Kołomyi za rok szkolny 1893. str. 1—16.

Tacitus.

97. **Birkenmajer Ludwik** O niewyzyskanym dotąd szczególe z astronomii starożytnej, przechowywanym u Tacyta, przez.. Rozprawy Wydz. mat. przyr. Akad. Umiej. S. II. t. I. (= t. XXI). Kraków. 1891. str. 135—165.

98. **Czyczkiewicz A. prof.** De Tacitei sermonis proprietatibus, praecipue quae ad poetarum dicendi genus pertineant, pars posterior. XIII. Jahresbericht des k. k. Real-Obergymn. in Brody f. d. J. 1891; toż samo: osobna odbitka. 1891. w 8ce str. 44. Brody. sumpt. et typis P. West
rec.: Berliner philologische Wochenschrift XII. nr. 5. str. 144—148. (K. Niemeyer); Wochenschrift für classische Philologie. IX. nr. 14. str. 377—378 (E. Wolff); Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1892. 1136. (J. Prammer); Archiv für lateinische Lexikographie VII. Zeszyt 4. str. 613. (W. Kalb); Muzeum. 1893. 71., (W. Zagórski).

99. — Quibus poeticis vocabulis Cornelius Tacitus sermonem suum ornaverit. Brody. sumpt. et typ. F. West, 1891. w 8ce. str. 16.
rec.: Archiv für lateinische Lexicographie. VII. 459-460; Wochenschrift für classische Philologie. IX. 377—378. (E. Wolff).
rec.: **98** i **99** nr.: Jahresberichte des philologischen Vereins zu Berlin. XVIII. 274—275. (G. Andresen).

100. **Mierzyński Antoni**. Źródła do mitologii litewskiej od Tacyta do końca XIII. w. zebrał, ocenił i objaśnił... (Mythologiae lituanicae monumenta). Warszawa, z kasy im. Mianowskiego, druk K. Kowalewskiego, 1892. w 8ce, str. 1 nl. i 153.
rec.: Wędrowiec. 1892 655. (k. k.). Wisła 1893. 982. (J. Sembrzycki i J. Kozłowski).

Varro por. nr. 109.

Valerius Maximus.

101. **Morawski Casimirus**. Quaestionum Valerianarum specimen scripsit... Analecta. 30—37.

C. Velleius Paterculus.

102. **Morawski K. v. prof.** Bericht über die Literatur zu C. Velleius Paterculus für die Jahre 1878—1892. Bursian's Jahresbericht über die Fortschritte der classischen Alterthumswissenschaft. 1893. (w 8ce). str. 217—234. (Berlin).

Vergilius.

103. Wergiliusz. Bukoliki, przekład **Józefa Lipińskiego** (Biblioteka powszechna. nr. 63). Złoczów, nakład i druk W. Zukerkandla. Warszawa, T. Paprocki i Sp Lwów, Seyfarth i Czajkowski. Poznań, A. Cybulski. (1893). w 16ce. str. 48.
— por. nr. 109.

III.

Gramatyka grecka i łacińska.

(Gramatyki — przykłady do tłómaczenia — rozprawy gramatyczne).

104. **Bieńkowski Bronisław**. Gramatyka grecka. Encyklopedya wychowawcza. Tom V. Zeszyt I. (całego dzieła: zeszyt 33). str 34—78. Warszawa. Gebethner i Wolff, druk J. Sikorskiego, 1893. w 8ce.

105 — Gramatyka łacińska. Encyklopedya wychowawcza, tom V, zeszyt I. (Por. nr. **104.**) str. 78—80. (artykuł zaczęty).

106 **Ćwikliński Ludwik**. Gramatyka języka greckiego szkolna, opracował... Wydanie 2gie skrócone i uproszczone. Wiedeń, Praga i Lwów. Nakł. F. Tempskiego, Gubrynowicza i Schmidta, druk Holzhausena, 1892. w 8ce. str. 1 nl. i 203. Podr. szk. aprob. przez wys Radę szk. kr.
rec: Ateneum. 1893. I. 393—395. (M. Rowiński). Biblioteka warszawska. 1892. IV. 386—390. Berliner philologische Wochenschrift. 1894. nr. 3. (Fr. Müller).

107. **Czapiński Leopold**. Księga przysłów, sentencyi i wyrazów łacińskich, używanych przez pisarzów polskich. Warszawa, z zapomogi kasy im. Mianowskiego, druk E. Orgelbranda synów. 1892. w 8ce str. II. i 524.
rec.: Ateneum. 1892. III. 177—178. (A. A. Kr[yński]). Wędrowiec. 1892, nr. 21. (Chm[ielowski]). Kurjer lwowski. 1892. nr. 138. Tygodnik illustrowany 1892. nr. 129. (Wł. K.). Przegląd pedagogiczny. 1892. nr. 11. Wisła. 1893. 935. (R. Lubicz).

108. **Fiderer Edward prof.** Gramatyka języka greckiego szkolna. Lwów, nakł. Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych, druk Zakładu im. Ossolińskich, 1892. w 8ce. str. IV. i 232. Podręcznik szkolny, aprobowany przez wysoką c. k. Radę szkolną krajową l. 14·241. r. 1892.

109. **Koczyński L.** De flexura graecorum nominum propriorum apud Lucilium, Varronem, Lucretium, Vergilium. Odbitka ze sprawozdania gimn. Radautz, 1892. w 8ce. str. 32.
rec.: Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1894. 858—859. (B. Kruczkiewicz).

110. — De flexura Graecorum nominum propriorum apud Latinos poetas scaenicos. Odbitka ze sprawozdania gimn. Radautz. 1891, w 8ce. str. 31

rec.: Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1893. 838. (E. Kalinka).

111. **Kruczkiewicz Dr.** Spór o zasadę wyboru trybu w zdaniach łacińskich, rozpoczynających się konjunkcyą cum (quum). Muzeum. 1892. 687–699.

112 **Miodoński Adam.** Zur Erklärung der Infinitve auf—ier—rier. Archiv für lateinische Lexicographie und Grammatik. VII. 1892. 132.

Perfecki por. nr. 152.

113. **Próchnicki Franciszek.** Ćwiczenia łacińskie dla klasy trzeciej. Wydanie drugie. We Lwowie, nakładem Towarzystwa pedagogicznego 1891. IX. i 81 stron. 8°.

rec: Muzeum. 1892. 233—235. (Z. Dembitzer).

114. — Ćwiczenia łacińskie dla klasy trzeciej ułożył... Wydanie trzecie. We Lwowie, nakładem Towarzystwa pedagogicznego. Z drukarni Pillera i Spółki. 1893. stron nl. 6+182.

rec.: Muzeum. 1893. 834/5. (Z. Dembitzer).

115. **Rowiński Michał.** Uwagi o wersyfikacyi polskiej, jako przyczynek do metryki porównawczej. (Odbitka z tomu III. Prac filologicznych). Warszawa, druk. E. Jeżyńskiego. 1891. w 8ce. str. 152.

rec.: Biblioteka warszawska. 1891. II. 394—402. (A. Bądźkiewicz). Przegląd tygodniowy. 1891. nr 24. (A. E. Bem). Przegląd pedagogiczny 1891. nr. 16. (K). Ateneum. 1892. I. 488—503. (M. Kawczyński, w artykule p. n.: »O rytmice«). Kwartalnik historyczny. 1892. (VI.) 387—388 (W. Nehring).

116. **Rozwadowski Joh. v.** Der demonstrative Pronominal stamm ol-. Nadbitka z Indogermanische Forschungen. III. 3 et 4 Leipzig. 1893. w 8ce. str. 264—276.

117. — Łacińskie słowa pochodne, urobione z pnia imiesłowu biernego na **ta**, tzw iterativa lub frequentativa i intensiva (Odbitka z XXI. tomu Rozpraw Wydziału filolog Akademii Umiej). Kraków, Spółka wydawnicza, druk.. Uniw Jag 1893. w 8ce większej, str. 46. Por. też nadbitkę z Bulletin de l'Academie de sciences de Cracovie. 1892 pod nap. »Les verbes latins denominatifs terminées par-tare«).

118. **Samolewicz Zygmunt dr.** Gramatyka języka łacińskiego. Część II. Składnia. Wydanie piąte, zupełnie przerobione i skrócone, opracował **Tomasz Sołtysik**. Lwów, nakładem Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych, z I. Związkowej drukarni we Lwowie, 1891, w 8ce. str. II. 197 i 1 nl.

rec.: Muzeum. 1893. 222—229. (Z. Dembitzer).

119. — Gramatyka języka łacińskiego. Część II. Składnia. Wydanie szóste. Opracował **Tomasz Sołtysik**. We Lwowie. Nakładem Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych. I. Związkowa drukarnia we Lwowie. 1893. **str.** II.+226.

rec.: Muzeum. 1894. 569—570. (Z. Dembitzer).

120. — Hramatyka łatyńska, dla perszoi i druhoi klasy szkił himnazialnych, piśla druhoho wydania za dozwołeniem autora na jazyk ruskij perełożyw **Roman Cehłyńskij**. Lwów. 1891. w 8ce. str. 84.

121 — Przykłady do tłómaczenia z języka łacińskiego na polski i z polskiego na łaciński. Część I. dla klasy pierwszej. Wydanie piąte, znacznie zmienione, opracował **Tomasz Sołtysik**. We Lwowie. Nakładem Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych. 1891. str. VI. i 116. w 8ce.

rec.: Muzeum. 1891. 780—784. (Z. Dembitzer).

122. — Wprawy łatyński. Czast' I. dla perszoi klasy, piśla piastoho wydania znaczno zminenoho i pererobłenoho prof **T. Sołtysikom**. na jazyk ruskij perełożyw **Roman Cehłyńskij**. Lwów. 1891. w 8ce. str. 119.

123. — Wprawy łatyński dla II. klasy, perełożyw z ohladom na hramatyku dla I. i II. klasy **W. Kocowskyj**, czast' I. Lwów, 1893, w 8ce. str. 84.

124. — Zwięzła gramatyka języka łacińskiego dla klasy pierwszej i drugiej. Wydanie trzecie. We Lwowie. Nakładem Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych. 1893. str. 84. Z drukarni zakładu nar. im. Ossolińskich pod zarządem Juliusza Birkenmaiera.

125. **Schenkla Karola dr.** Ćwiczenia greckie podług 13go wydania niemieckiego do polskiego języka zastosowali **Jan Lewicki i Piotr Parylak**. Wydanie pierwsze. Wiedeń i Praga. 1891. Nakładem F. Tempskiego. w 8ce. stron. 208 i 1 nl.

rec.: Muzeum. 1891. 593—597. (S. Bednarski).

126. — Ćwiczenia greckie. Podług trzynastego wydania niemieckiego do polskiego języka zastosował **Piotr Parylak**, profesor c. k. IV. gimnazyum we Lwowie. Wydanie drugie przerobione i skrócone. Wiedeń i Praga. Nakładem F. Tempskiego, księgarza Akademii Umiejętności w Wiedniu 1893, w 8-ce, stron 2 nl. i 181.
rec.: Muzeum. 1893. 680 n. (K. Fischer).

127. **Steiner Józef i dr. Scheindler August.** Ćwiczenia łacińskie dla klasy I. według książki . . . Lwów, nakł. Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych, I. Związkowa druk., 1893, w 8-ce, str. 74. Do ćwiczeń dołączono: Spis wyrazów łacińskich dla klasy I. Tamże 1893, w 8-ce, str 86. (Przerobił **Z. Samolewicz**).
rec: Muzeum 1893, 960-965 (B. Świba); tamże 965—967 (Z. Dembitzer); por. też uwagi »Od redakcyi« na wspomniane obie recenzye tamże 967/971.

128. **Witkowski St.** De vocibus hybridis apud antiquos poetas Romanos. Rozprawy Wydziału filol. Akademii Umiej. tom XVIII., (serya II., tom 3), str. 204—232. Toż samo osobna odbitka, Cracoviae, Spółka wydawnicza, typ. Uniw. Jag. 1892, w 8-ce większej, str. 29.
rec.: Literarisches Centralblatt 1893, nr. 45, str. 1616 (W.); Berliner philologische Wochenschrift 1893, nr 50, str 1590—1592 (A. Funck); Deutsche Literaturzeitung 1893, nr. 46, str. 1448 (H. Magnus).

129. **Zieliński Teodor.** Βορειγονοι. Xenien der 41. Versammlung deutscher Philologen, dargeboten vom hist.-phil. Verein München 1891, 8vo, str. 39—46.

130. — Irrealis futuri. Fiłołogiczeskoje Obozrienije, IV., (1893). 152 nn.

IV.

Starożytności. (Classische Alterthumswissenschaft).

(Archeologia — historya — mitologia — geografia — epigrafika — varia.)

131. **Bieńkowski P.** L. Cornelius Pusio (busto di bronzo). Mittheilungen des k. d. arch. Instituts zu Rom. VII., 3, 4, (1892). p. 197 do 203, mit Tafel VI.
rec.: Eos. I. 110.

132. — »Malocchio«. Eranos Vindobonensis Festschrift zur Wiener Philologenversammlung. Wien 1893, Hölder, str. 285—303.
rec.: Deutsche Literaturzeitung 1893, nr. 47, str. 1484 (E. Maass).

133. — Najnowsze odkrycia na polu archeologii klasycznej i chrześcijańskiej. Przegląd polski 1891, marzec 624—34; sierpień 506—513.

134. — Kritische Studien über Chronologie und Geschichte des sertorianischen Krieges, Wiener Studien 1891, XIII., 2, str., 210—230.

135. **Bilczewski Józef dr. ks** Maniusz Acyliusz Glabryo, studyum archeologiczne z pierwszych czasów chrześcijaństwa, przez . . . Kwartalnik historyczny 1892, str. 465—497.
rec.: Ateneum 1893, II., 466—467 (K. J. Górzycki).

136. — Znaczenie badań katakumbowych dla historyi sztuki i religii. Biblioteka warszawska. 1893, IV, 496—509.

137. **Brückner Aleksander.** Mitologia, jej dzieje, metoda i wyniki przez... Biblioteka warszawska. 1893, II., 490 do 523.

138. **Ćwikliński Ludwik dr.** Henryk Schliemann i jego odkrycia naukowe. Biblioteka warszawska 1891, I., 483—502, II., 56—77.

139. **Cybulski Stefan.** Grzeczeskij tiejatr, Warszawa, typogr. K. Kowalewskiego, 1891, w 8-ce, str. 32, z 2 tabl. litogr. in fol.

140. — Tabulae, quibus antiquitates Graecae et Romanae illustrantur, Carskoje Sieło (koło Petersburga) 1891—3. St. Petersburg Deutner et Leipzig K. F. Köhler. Główny skład: Russko-słowiańskij skład Petronad Newskij 74, albo Libraire Slave, Leipzig, Kohlgartenstrasse 35, Sumptibus N. Fenault Petropolo. Dotąd wyszły tablice: I. Broń odporna

i zaczepna starożytnych Greków. II. Wizerunki greckich żołnierzy w uzbrojeniu. III. Monety rzymskie i greckie. V. Broń zaczepna i odporna starożytnych Rzymian. VI. i VII. Rzymscy żołnierze. VIII. Obóz rzymski. XI. Wnętrze domu rzymskiego i plany domu z najdawniejszych i późniejszych czasów. XII. i XIII. Plan sytuacyjny i widok teatru greckiego, oraz postaci aktorów tragicznych, maski komiczne, narzędzia muzyczne i t. p. szczegóły. XIV. i XV. Plan Aten, Akropolis i plan portu pyrejskiego. Do tablic dołączono teksty w języku rossyjskim. Tablice zastosowano nadto do użytku gimnazyów francuskich, niemieckich i polskich. Objaśnienia w języku niemieckim ułożył **V. Reinstein**, w języku polskim **Korotyński** w Warszawie. Do tablic wydanych przez Tow. nauczycieli szkół wyższych we Lwowie, wydał objaśnienia **K. J. Nitman** p. n.: Tabulae, quibus antiquitates Graecae et Romanae illustrantur. (**rec.**: Przewodnik naukowy i literacki 1894, 95 (K. J. G[orzycki]).

rec.: Muzeum 1892, 190—192, (F. Terlikowski); Listy filologicke, XIX. (1892), 5, str. 402—404 (F. Groh); Neue philologische Rundschau 1893, nr. 23, str. 366—367. 1894. 13. str. 205—256. (Bruncke); Wochenschrift für classische Philologie, 1893, nr. 50, str. 1376; 1894, nr. 18, str. 445—6; i nr. 38. Blätter für das bayerische Gymnasialwesen 1894, 1, str. 50—52; 2/3 str. 158—159 (J. Melber); Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 1894, 3, str. 229—232 (J. Jünther); Berliner philologische Wochenschrift, XII. 28, str. 878—880. (Fr. Baumgarten); tamże XIV., 22, str. 692—699 (R. Schneider); Revue critique 1894, nr. 16, str 314—315 (S. Reinach); Fiłołogiczeskoje Obozrienije, III., 1, str. 19—23 (W. Latyschew).

141. Eckstein Ernest. Bezrobocie flecistów, obrazy z czasów rzymskich, Warszawa, nakł. Biesiady literackiej, druk. E. Skiwskiego, (1892) w 8-ce małej, str. 68 Od str. 62—68: Cechy w Rzymie, notatka historyczna.

142. Forchheimer Philipp dr. und **Strzygowski Joseph dr.** Byzantinische Denkmäler II. Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel. Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Baukunst und zur Topographie von Konstantinopel. Mit 152 Aufnahmen in 41. Tafelgruppen und 31. Textillustrationen. Druck und Verlag der Mechitanischen-congregation Wien Gerold et Comp. 1893, w 4-ce, str. VII, 270.

rec.: Byzantinische Zeitschrift II., 647 (K. K.)

— por. nr. 160.

143. Froehner W. Inscriptions grecques archaiques de la collection du comte Michel Tyszkiewicz. Revue archeol. (1891) XVIII Mai, Juli, August, avec pl. XVIII.—XIX.

144. — La collection Tyszkiewicz, choix de monuments antiques avec texte explicatif, livr. 1. München, Verlagsanstalt für Kunst und Wischenschaft. 1893, fol., str. 7, z 8 tabl kolor. i fotograf.

145. L. W. S. Dział klasyczny w Wielkiej Encyklopedyi illustrowanej pod względem pedagogicznym Przegląd pedagogiczny 1891, nr. 20—21. (Wytknięto tu wiele błędów rzeczowych i stylistycznych w ustępach, odnoszących się do klasycznej starożytności).

146. Lanckoroński Karol hr. Städte Pamphyliens und Pisidiens unter Mitwirkung von **G Niemann** und **E. Petersen**, herausgegeben von . . . Band II. Pisidien, Wien, F. Tempsky 1892, fol. wielkie, str. 247, z 23 planami kolor., 33 tabl. i 154 rysunkami w tekście.

rec.: Kwartalnik historyczny 1894. 201—229 (P. Bieńkowski).

147. — Les villes de la Pamphylie et de la Pisidie II. La Pisidie, Paris, Firmin Didot, Folio, avec 3 planches, 33 heliogravures et 154 ill de texte. 1893.

148. Lityński Michał. Cesarz Tyberyusz w świetle nowoczesnych badań przez prof. . . . Część pierwsza. W XX. sprawozdaniu dyrekcyi c. k. wyższej szkoły realnej we Lwowie za r. szk. 1893, str 3- 61.

rec.: Kwartalnik historyczny 1894. 706—710. (S. Schneider).

149. Miodoński Adam. Z dziejów kościoła rzymskiego pierwszych trzech wieków, przez . . . Przegląd polski, 1893, maj str. 336 - 345.

150. Morawski Kazimierz. Dwaj cesarze rzymscy. Tyberyusz i Hadryan, Kraków, nakł. autora, Spółka wydawnicza, druk. Czasu 1893, w 8-ce, str. 148, z 2 portretami. Oba życiorysy drukowano naprzód osobno i to: 1) Cesar Tyberyusz (odbitka z »Kraju«) Peters

burg, Br. Rymowicz, druk, Trenke i Fusnot 1891, (1893) w 16-ce, str. 69; 2) Cesarz Hadryan, Przegląd polski 1893, lipiec str. 14–53; sierpień str. 201—235.

rec.: 1) Kronika rodzinna 1893, nr. 18, str. 563; Tygodnik illustrowany 1893, nr. 190, str. 128 (— ei —); Gazeta polska warszawska 1893, nr. 202 (S. T.); Przegląd tygodniowy, 1893, nr. 33, str. 359 (Alf.); Prawda 1894, str. 78 (Bron.)

rec. 1 i 2: Kwartalnik historyczny. 1894. 706—711. (S. Schneider). Słowo. 1894. nr. 247 i 248. Przegląd literacki. (J. Kenig).

151. **N.** Rzym w świetle najnowszych odkryć archeologicznych. Przegląd polski 1893, maj 315—335; czerwiec 460—482 (Streszczenie dzieła **Lancianiego** p. t.: Starożytny Rzym w świetle najnowszych odkryć).

152. **Perfecki R.** Versuch einige classische Götternamen etymologisch zu deuten. Sprawozdanie dyr. c. k. wyższ. gimn. w Kołomyi za r. szk. 1891, Kołomyja 1891.

rec.: Muzeum 1893, 255—258 (W. Zagórski). Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 1893, 1046 (F. Stolz .

153.* Pogawędki o dawnych teatrach. Gazeta Narodowa 1891, nr. 201 i n. (autor opowiada na podstawie dzieła **J Barthélémy'ego** o urządzaniu teatrów, przedstawieniach i zwyczajach teatralnych w starożytnych Atenach).

154. **Pomeranz Bernard**. La Grèce et la Judée dans l' antiquité, coup d' oeil sur la vie intellectuelle et morale des anciens Grecs et Hébreux, partie I. Paris, impr. Jouaust 1891, w 8-ce. str. 99. (Wien, Lippe, Jarosław).

155. **Sanojca J** De comitiorum centuriatorum mutata ratione. Jahresbericht des k. k II. Obergymnasiums in Lemberg, für das Schuljahr 1893, Lemberg, Verlag des k. k. Studienfondes. Buchdruckerei des Stauropig Instituts, 1893, w 8-ce, str. 3/43 i osobna odbitka tamże str. 43.

rec.: Muzeum 1894, 126—127 (Z. Dembitzer).

156. **Schubert F. W.** Atlas antiquus, historyczno-geograficzny atlas szkolny świata starożytnego. opracował i tekstem objaśniającym zaopatrzył . . .. na język polski przełómaczył **Piotr Parylak**, profesor przy c. k. IV. gimnazyum we Lwowie. Wiedeń, nakł. E. Hölzla. Gubrynowicz i Schmidt we Lwowie, druk K. Frommego, 1891, w 4-ce, str. 29 i 24 kart kolorowanych.

157. **Siemieński J. ks.** Odrodzenie narodów w starożytnym i nowożytnym świecie. Kuryer polski 1891 nr. 141/154.

158. **Semkowicz Alexander dr.** Opowiadania z dziejów powszechnych dla niższych klas szkół gimnazyalnych i realnych, część I. Lwów. nakł. Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych, drukiem Ossolińskich 1893, w 8-ce, str. 150 i 1 nl z 3 mapami, 7 tablicami i rysunkami w texcie.

rec.: Muzeum 1893, 955—958. (F. Bostel); tamże: 1894. 730—739. (S. Kwiatkowski). tamże: 739—740. odpowiedź A. Semkowicza; Ateneum 1893, IV. 629—30 (K. J. Gorzycki). Przewodnik naukowy i literacki 1893, 957. (K. J. Gorzycki).

159. **Strzygowski Józef i N. V. Pokrowskij.** Alterthümer Südrusslands. Byzantinisches Denkmal gefunden in Kertsch im Jahre 1891. Materialien zur russ. Archäologie, herausgegeben von der k. archäolog. Commision nr. 8, Petersburg 1892, 375 S., 4-o mit 5 Tafeln und 9 Textillustrationen.

rec.: Byzantinische Zeitschrift I., 643.

160. **Strzygowski Józef.** Byzantinische Denkmäler, I. Band. Das Etschmiadzin Evangeliar. Beiträge zur Geschichte der armenischen, avennatischen und syroägyptischen Kunst. Wien, 1891, VIII., 128. S. mit 18 Illustrationen im Text und 8 Doppeltafeln 8vo.

rec.: Wiener Zeitschrift für die Kunde der Morgenländer, 5, 1891. 169—74 (Fr. Müller). Deutsche Literaturzeitung 1892, 371 (F. X. Kraus) ; Żurnał ministerstwa narodnawa proświeszczenija. 1892, tom 280., kwiecień, str. 388 do 405 (A. Pawłowskij).

— por. nr. 142.

161. — Das goldene Thor in Konstantinopel. Jahrbuch des kaiserl.- deutschen archäolog. Instituts Bd. VIII., 1893, 1—39.

rec: Byzantinische Zeitschrift II., 648 (K. K.)

162. — Die altbyzantinische Plastik der Blütezeit. Byzantinische Zeitschrift I., (1892). 575—590.

163. — Die byzantinische Kunst. Byzantinische Zeitschrift. I., (1892) 1, str. 61—73.

164. — Die Säule des Arkadius in Konstantinopel. Jahrbuch des kaiserl. deutschen archäologischen Instituts. Band VIII. (1893) Heft 4, str. 230—19.

165. — Die Tyche von Konstantinopel. Analecta graeciensa Festschrift zur 42 Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Wien, 1893, von Professoren der k. k. Franzens-Universität Graz. Graz, Styria, gr. 8, 1893, str. 141—153.
rec.: Deutsche Literaturzeitung, 1893 nr. 40, str. 1255—1253 (E. Maass).

166. — Drei Miscellen. Archäologische Ehrengabe zum 70. Geburtstage de Rossi's herausg. v. A. de Waal. Rom. 1892, str. 394—403. Przedrukowano w Römische Quartalschrift 1893, zeszyt 1 i 2, str. 1—16 w 8-ce.
rec.: Byzantinische Zeitschrift, II., 175—6 (K K.)

167. — Mosaiques byzantines de Nicée. Byzantinische Zeitschrift, (1892.) I., 340—341.

168. Terlikowski Fr. prof. Życie publiczne, prywatne i umysłowe starożytnych Greków i Rzymian do użytku młodzieży szkolnej, drugie wyd. przerobione, Lwów, nakł. Towarzystwa pedagogicznego, I. związkowa druk. 1893, w 8-ce, str. VIII., 371 1 nl., z rycinami w tekście.
rec.: Muzeum 1893. 835/6 (F. Majchrowicz): Szkoła 1894, str. 88—9 (M).

169. Weyssenhoff J. Dziennik z podróży po Grecyi. Biblioteka warszawska 1892, I., 323/41, 521/50.

170. Zakrzewski Wincenty. Historya powszechna na klasy wyższe szkół średnich, tom I Historya starożytna, Lwów, nakładem Tow. nauczycieli szkół wyższych, druk. Uniw. Jag. w Krakowie, 1891, w 8-ce, str. XII. i 268.
rec.: Przegląd polski 1892, styczeń 209/213 (Cz. Rozmuski); Ateneum 1892 I., 578/81 (St. Mierzyński).

170. a. Zaremba Wacław dr. Kult Asklepiosa i połączone z nim wykonywanie sztuki lekarskiej w Grecyi starożytnej. (Odbitka z Nowin lekarskich). Poznań, nakł i druk Fr Chocieszyńskiego, 1892, w 8ce większej, str. 11.

171. Zieliński Teodor. August Nauck. Ein Bild seines Lebens und seiner Werke. Bursian's Biographisches Jahrhuch 1893, str. 1—65 i odbitka 1894. Berlin. S. Calvary et Co.
rec.: Berliner philologische Wochenschrift 1894, nr. 30—31, str. 979—981 (Wecklein). Wochenschrift für class. Phil 1894. nr. 35. str. 954/6 (H. G.).

172. — Erysichton, Philologus. L. 1, (1891). str. 137—162.

173. — Flamen sacrorum municipalium Philologus. L. 4, (1891). str. 763—4.

174. — Pro nieczistuju siłu. Fiłołogiczeskoje obozrienije, V., 1893. str. 33 nn.

175. — Verrina. Philologus [LII.], 2, (1893). str. 248—294.

176. Zipper Albert Fr. J. dr. Mitologia Greków i Rzymian dla młodzieży, wydanie drugie (pośw. Wł. Bełzie). Lwów, nakł. J. L. Pordesa, druk. (?), 1891, w 16-ce, str. VIII. i 216 z 20 rysunkami.

V.

Artykuły z dziedziny pedagogii, zostające w związku z filologią klasyczną.

177.* Ankieta w sprawie nauki języków klasycznych. Muzeum 1891, 897/901.

178. Bizoń F. Klasycy i romantycy w gimnazyach. Muzeum 1891, 746/752.

179. — O nauce t. zw. realiów w gimnazyach. Muzeum 1891, 89/95
— por. nr. **69**

180. Czechowski Dymitr. Kilka uwag o zasadach, których przestrzegać należy przy czytaniu autorów klasycznych. Sprawozdanie dyrekcyi gimn. w Wadowicach 1891, str. 3—39 i osobna odbitka, Wadowice 1891, str. 38 i 1 nl. w 8-ce.
rec.: Muzeum 1892, 660/2 (F. Majchrowicz). Zeitschrift für österreichische Gymnasien 1893, 857. (B. Kruczkiewicz).

181 **Dembitzer Z.** Dezyderata co do ćwiczeń greckich dla III. i IV. kl. gimnazyalnej. Muzeum 1893, 949/53.

182. **Delnicki J.** O najnowszem rozporządzeniu ministeryalnem w sprawie nauki języków klasycznych. Muzeum 1892, 11/23.

183. **Fischer K.** Kilka uwag o nauce języka greckiego. Muzeum 1893, 666—690.

184. **Guzdek Jan.** O znaczeniu wychowawczem piśmiennictwa greckiego. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum w Stryju za r. szk. 1893
rec.: Muzeum. 1893. 842/3. (F. Majchrowicz).

185. **Kobiliński G** Die lateinische Sprache auf den Gymnasien. Zeitschrift für das Gymnasialwesen XXXXV. 78. p 399/410.

— **Kokorudz** por. nr. 32.

186. **Majchrowicz dr. F.** Sprawy pedagogiczne na ostatnim kongresie filologów i pedagogów we Wiedniu. Muzeum 1893. 547—570.

187. **Okolski Antoni dr. prof.** Kwestya reformy gimnazyalnej w Niemczech, Szwecyi i Francyi, tudzież wykształcenia klasycznego, wobec potrzeb nowoczesnego społeczeństwa, Warszawa, druk. J. Filipowicza (J. Bergera), E. Wende i Sp., 1891, w 8-ce, str. 242 i 1 nl.
rec: Przegląd polski. 1892. kwiecień 203/210 (L. K.); Przegląd tygodniowy 1891, nr. 25. (K. Hertz); Wiek 1891, nr 125 (H. St.)

188. — Reforma wykształcenia klasycznego wobec potrzeb nowoczesnych. Ateneum, 1891, II., 139/171.

189. **Radecki Aleksander.** Próba interpretacyi szkolnej ustępu z autora starożytnego. (Cic. de imperio Cn. Pompei §. 1. quamquam-prohibuerunt). Muzeum, 1892, 517—530.

190. **Sas Marcin.** Pierwsze lekcye języka greckiego w III. klasie gimnazyalnej, Muzeum 1891, 653/660.

191. **Witkowski dr. S.** Dzisiejsze kierunki i zadania filologii klasycznej, Muzeum 1893. 782—804.

192. **Zagórski W.** O szkole grecko-słowiańskiej we Lwowie, Muzeum 1893. 819/823 i 935/949.
rec.: Kwartalnik historyczny 1894. 477/80 (A. Karbowiak).

193. **Zaremba St. prof.** O nauce filologi w szkołach, począwszy od epoki odrodzenia aż do dni naszych. Sprawozdanie gimnazyum w Nowym Sączu za r szk. 1892, str. 1—28 i osobna odbitka tamże 1892, w 8-ce, str. 28, druk. J. Pisza
rec.: Muzeum 1892, 749/752 (F. Majchrowicz); Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 1894, 860 (B. Kruczkiewicz).

VI.
Humanizm w Polsce*).

Agricola Rudolf Junior.

194. **Bauch Gustaw dr.** Rudolphus Agricola Junior, ein Beitrag zur Geschichte des Humanismus im deutsch-polnisch-ungarischen Osten. Evangelische höhere Bürgerschule, II. Wissenschaftliche Abhandlung zum Jahresbericht Ostern. 1892, Breslau, Druck von Grass, Barth et Comp., w 8-ce, str. 38.
rec: Kwartalnik historyczny 1894, 98—99 (W. Nehring); Muzeum 1893, 72/4. (F. Majchrowicz).

195. **Ihm Geo. dr.** Der Humanist Rudolph Agricola, sein Leben und seine Schriften von . . . (Sammlung der bedeutendsten pädagogischen Schriften, Lief. 78 et 79). Paderborn, F. Schöningh 1893, w 8-ce małej, str. VII. i 88.

Bolonia.

196. **Windakiewicz St. dr.** Informacye o aktach Uniwersytetu bolońskiego. Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce, tom VII., 130—148; toż samo: osobna odbitka, Kraków, druk. Czasu 1891, w 8-ce większej, str. 23.
rec.: Ateneum 1891, II., 389—391; Kwartalnik historyczny 1894. 286—8 (F. Krček).

*) Uwzględniono rozprawy o życiu i o dziełach, pisanych zarówno w języku polskim jak i łacińskim.

Callimachus Philippus Buonacorsi.

197. Callimachus Philippus. Historia rerum gestarum in Hungaria et contra Turcos per Vladislaum, Poloniae et Hungariae regem, edidit **Saturnin Kwiatkowski** (Odbitka z Monumenta Poloniae historica, VI., 1893), Leopoli, sumpt. Academiae scientiarum Cracoviencis, typ instit. Ossolinsciani 1891, w 8-ce większej, str. 162.

rec.: Kwartalnik historyczny 1893, 697—698 (F. Papée); tamże: 1894, 331—332 (A. Lewicki); Ateneum 1894, III., 206—207 (Z. L.)

198. Callimachus Philippus Buonacorsi. Vita et mores Gregorii Sanocei. Leopoliensis archiepiscopi, edidit **dr. Ludovicus Finkel.** (Odbitka z Monumenta Poloniae historica, VI. 2.) Leopoli, sumpt. Academiae scientiarum Cracoviensis, typ. instituti Ossolinsciani 1891, w 8-ce, str. 50.

rec.: Muzeum 1891, 694—696 (F. Bostel); Kwartalnik historyczny 1893, 113—116 (K. Morawski); 1894, 331—332 (A. Lewicki); Ateneum 1894, III., 207, (Z. L.)

199. — Vita et mores Sbignei cardinalis, edidit **dr. L. Finkel.** Odbitka z VI. tomu Monumentów; tamże 1891, w 4-ce, str. 40.

rec.: Muzeum 1891, 694-696 (F. Bostel); Kwartalnik historyczny 1894, 321—322 (A. Lewicki); Ateneum 1894, III., 207 (Z. L.)

200. Windakiewicz St. dr. Sur les manuscrits contenant les poésies de Callimachus. (Nadbitka z Bulletin de l'Académie des sciences de Cracovie). Cracovie, impr. de l'Univ. Jag. 1891. w 8ce. str. 275-277.

201. — O rękopisach poezyi Kallimacha. Kwartalnik historyczny. 1891. 359—368.

rec.: Przegląd powszechny. 1891. II. 258—260. (R. K.)

Ciekliński por. nr. 88.

Cracovia por. Kraków.

Górnicki.

202. Chmielowski Piotr. Górnicki Łukasz. Encyklopedya wychowawcza. tom V. zeszyt 1. str. 1—8. (całego dzieła zeszyt 33). por. nr. **104.** Warszawa. Gebethner i Wolff, druk. J. Sikorskiego. 1893. w 8ce.

Górski Jakób.

203. Górski Jakób. Rada pańska. wydał dr. **Wiktor Czermak.** (Biblioteka pisarzów polskich). Kraków. Wydawnictwo Akademii Umiej. 1892. Spółka wydaw. druk. Uniw. Jag. w 8ce str. XV+137+1 nl.

rec.: Przegląd powszechny. 1892. IV. 93. (J. P.) Niwa 1892. nr. 11. (A. Rembowski). Kraj 1893. nr. 13. str. 11. Kwartalnik historyczny. 1893. 662. (A. Brückner).

204. Czermak Wiktor dr. Jakób Górski i jego Rada pańska. Biblioteka warszawska. 1892. IV. 136—149.

205. Morawski Kazimierz dr. Górski Jakób Encyklopedya wychowawcza, tom V zeszyt I. por. nr. **101.** str. 8—34.

206. — Jakóba Górskiego żywot i pisma. Rozprawy Akad. Umiej. Wydz. filolog. Serya II. tom 2. (=XVII). 1893. str. 246—282 i osobna odbitka. Kraków. 1892. w 8ce. str. 37; por. też nadbitkę z Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Krakau p. n. Leben und Werke des Humanisten Jakób Górski. Krakau. Universitäts - Buchdruckerei. 1891. w 8ce. str. 158—160.

rec.: Niwa. 1892. nr. 22. str. 362. Kraj 1892. nr. 39. Kwartalnik historyczny. 1893. str. 664—666. (J. Kallenbach). Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1893. 773 n. (K. Wotke).

Grotius por. nr. 233.

Hozyusz.

207. Hipler Fr. dr. Reliquiae Hosianae: 1. Hosius in Italien. II Hosius Briefe an und über Joh. Łaski. Frauenburski Pastoralblatt für die Diöcese Ermland, 1893. nr. 9. str. 108—111 (w 4ce).

207a. — Hosius als Schriftsteller. Tamże. 1893. nr. 10. str. 114—121. w 4ce.

207b. Koneczny Fr. dr Szkoła Hozyusza w Prusiech Przegląd powszechny. 1892. II. 1—13. 208—227.

208. Literas a **Truchsess Otto de Waldburg** ad Hosium annis 1560 et 1561 datas ex codice Augustano primum edidit atque annotationibus illustravit et prooemio indiceque exornavit **Ant. Weber.** Ratisbonae. G. J Manz, 1892, w 8ce, str. 123.

209. Zakrzewski W. Beiträge zur Jugendgeschichte des Cardinals Hosius. Nadbitka z Anzeiger der Akademie der Wissenschaften. Krakau, Universitäts-

Buchdruckerei. 1898. w 8ce, str. 19—20.

Humaniści.

210. **Kallenbach J. dr. prof.** Les humanistes polonais. Index lectionum Universitatis Friburgensis pro menses hiemales a. 1891/92. Friburgi Helvetiorum, 1891, w 4ce, str. III—VI et 1—72. Toż samo: osobna odbitka: Fribourg-Suisse libr. et impr. de l'oeuvre de Saint-Paul. G Gebethner i Spółka w Krakowie 1891. w 4ce. str. VI i 72.

rec.: Przegląd polski. 1891. listopad. 379—383. (S. T[arnowski]). Dziennik poznański. 1891. nr. 216. (M.). Kraj. 1891. nr. 51. odcinek. Revue critique. 1891. (25.) 44., 287. (L. Leger). Revue critique de litter. 1891. nr. 41. Czas. 1892. nr. 235. Przegląd powszechny. 1892. I. 120 121. (M.). Kwartalnik historyczny. 1892. 604—605. (K. M[orawski]). Literarisches Centralblatt. 1892. 23. 819—820. (H. H.). Ateneum. 1892. II. 570—571. Muzeum. 1892. 745. Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1893. 320—321. (K. Wotke).

— por. nr. 241.

211. **Sas Marcin.** Przyczynek do poezyi polsko-łacińskiej XVI. w. Rozprawy Wydziału filolog. Akademii Umiejętności t XVIII. str. 302—333. i osobna odbitka. Kraków. Spółka wydawnicza. druk Uniw. Jag. 1893. w 8ce większej. str. 32.; por. też nadbitkę p. n.: »Ein Beitrag zur polnisch-lateinischen Dichtung des XVI. Jahrhundertes«. Anzeiger der Akademie der Wissenschaften. Krakau. Universitätsbuchhandlung. 1893. w 8ce. str. 92—93.

rec.: Kwartalnik historyczny. 1894. 288—290. (F. Krček).

Jan z Wiślicy. (Joannes Vislicensis).

212. **Jezienicki Michał dr.** Wpływ klasycznych poetów rzymskich na Jana z Wiślicy i ślad ich w jego utworach. Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału filologicznego Akademii Umiejętności t. XIV. str. 133—162. Kraków. 1891. w 8ce.

rec.: Muzeum. 1891. 786-789. (S. Witkowski). Kwartalnik historyczny. 1891. 120—132. (P. Bieńkowski); 1892. 366—368 (B. Kruczkiewicz).

213. **Witkowski Stanisław** Jan z Wiślicy, jego życie i pisma. Przewodnik naukowy i literacki. 1891. 29—44, 173—184 277—286, 365—372, 440—449.

Janicki.

214. **Ćwikliński Ludwik.** Klemens Janicki, poeta uwieńczony, 1516—1543. Rozprawy Wydziału filolog. Akad. Umiej. tom XVII. str. 283—476. i os. Kraków. 1893 w 8ce. większej. str. 194.; por. też nadbitkę z Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Krakau: 1) pod nap.: »Über das Leben und die Gedichte des polnisch-lateinischen Dichters Clemens Janicius«. Krakau. Universitäts-Buchdruckerei, 1891. w 8ce. str. 8—17. 2) Clemens Janicius, poeta laureatus. 1516—1543. Krakau. Universitäts-Buchdruckerei, 1893. w 8ce. str. 83—91.

rec.: Biblioteka warszawska. 1893. IV. 345—367. (»Poeta uwieńczony, według nowej książki«. K. Kaszewski). Ateneum. 1893. IV. 612—618. (P. Chmielowski). Muzeum. 1893. 976—991. (M. Jezienicki). Przegląd polski. 1894. III. 582—585. (X. X.). Berliner philologische Wochenschrift. 1894. 17. str. 533 n. (K. Wotke). Literarisches Centralblatt. 1894. nr. 18. str. 642—643. (M. J—i. [Jezienicki]).

215 **Windakiewicz Stanisław.** Siedem dokumentów do życia Janickiego. Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce. VII. (1892). 72—80; toż samo: osobna odbitka: Kraków. 1890. w 8ce większej. str. 11.

rec.: Tygodnik illustrowany. 1891. nr. 84.; Ateneum. 1891. II. 388—389 (W. Prokesz).; Kwartalnik historyczny. 1894. 99—100. (F. Krček).

Kallimach por. Callimachus.

Klonowicz.

216. Klonowicz Sebastyan. Ziemie Czerwonej Rusi. Roxolania, przekład **Ludwika Kondratowicza**, Biblioteka powszechna. nr. 17. Złoczów, nakład i druk O. Zuckerkandla i syna. Lwów, Seyfarth i Czajkowski. Poznań, A. Cybulski (1891.). w 16ce. str. 65 i 3 nl Wydanie za zezwoleniem rodziny ś. p. L. Kondratowicza.

217. **Pawlikowski J. M.** Epiteta, złożone u S. F. Klonowicza. Sprawozdanie komisyi językowej Akademii Umiejętności. 1891. IV. 35—49.

Kochanowski Jan.

218. **Brückner Aleksander.** Nowe przyczynki do dzieł Jana Kochanowskiego. Ateneum. 1891. II. 1—26.
rec.: Kwartalnik historyczny. 1892. 369—371. (W. Nehring).

219. **Mazanowski Antoni.** Ojciec zadżumionych J. Słowackiego i Treny J. Kochanowskiego, estetyczno-krytyczne zestawienie. Sprawozdanie dyrektora c k IV. gimnazyum we Lwowie za rok szkolny 1892. Lwów. 1892. w 8ce. str. 3—45.
rec: Kwartalnik historyczny. 1893. 674—675. (T. Sternal)

220. **Sas Marcin.** O miarach poematów łacińskich Jana Kochanowskiego i o ich wzorach Rozprawy Akademii Umiej Wydziału filologicznego. Serya II. tom 3. =(XVIII) Kraków. 1893. str. 334—385; toż samo odbitka, tamże: w 8ce większej. str. 52. por też nadbitkę z Anzeiger der Akademie der Wissenschaften. p. n.: »Die Versmaße der lateinischen Gedichte des Johann Kochanowski und ihre Muster«. Krakau Universitäts-Buchdruckerei 1892. w 8ce str. 79—82

221. **Sienicki Antoni.** Stosunek psałterza przekładania Jana Kochanowskiego do Paraphraris Psalmorum Jerzego Buchanana. Sprawozdanie dyrekcyi c k. gimnazyum arcyksięż. Elżbiety w Samborze za rok szkolny 1893. Sambor. 1893. str. 3—65 i osobna odbitka Tamże. 1893 w 8ce str 65.
rec.: Muzeum. 1893 742. (K J. Górzycki) Ateneum. 1893. IV. 625—628. (B. Chlebowski). Kwartalnik historyczny. 1894 100—102. (W. Hahn).

222. **Witkowski Stanisław.** Stosunek »Szachów« Kochanowskiego do poematu Vidy »Scachia ludus« Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział filologiczny Serya II. Tom. 3. 1893. str. 175—203. Kraków i osobna odbitka. Kraków. Spółka wydawnicza druk. Uniwersytetu Jag 1892 w 8ce większej. str. 39.
rec.: Kraj. 1893. nr. 15. str. 8. Kwartalnik historyczny. 1894 291—293. (F. Krček).

Kopernik.

223. **Constanzi Enrico** La chiesae le dottrine Copernicane nete e considerazioni storiche Roma, tipogr. editrice romana 1892. w 16ce. str. 17.

223a. **Czajkowski K. ks T. J.** Zasługa Kopernika w filozofii. Przegląd powszechny. 1893. IV. 221—240.

224. **Engelhardt M A.** N. Kopiernik, jeho żizń i nauczn aja diejatielnost, biograficzeskij oczerk. (Biblioteka biograficzeskaja. 20). Petersburg. 1892. w 8ce. str ?

225. **Gilbert Ph** La dernière lutte a Rome autour du systeme de Copernic Bruxelska Revue des questions scientifiques w zeszycie kwietniowym z roku 1891.

226. **Lindemann F.** Copernicana. Altpreussische Monatsschrift. 1893 str. 495—500.

227. **Słupski Zygmunt** Mikołaj Kopernik w związku z Kolumbem, tłómaczenie z Freedom and art. Chicago Ill. 1893. w 4ce wielkiej, str 22 i 1 nl., z licznemi rycinami w texcie.

228. **Stévart Armand ingénieur.** Copernic et Galilée devant l'Université de Louvain, proces de Martin-Etienne Van Velden, nouvelle édition, Liège. Vaillant-Carmanne (1891) w 12ce. str. 213.

229. **Tuleja J.** Kilka słów w sprawie narodowości Mikołaja Kopernika, odczyt.. na wieczorku Kopernika w auli Politechniki dnia 18. marca 1893 w XXXII sprawozdaniu Wydziału Towarzystwa bratniej pomocy słuchaczów Politechniki we Lwowie za rok administracyjny 1892/93. Lwów. 1893. w 8ce. str. 3—14.

Kraków.

230. **Chmiel Ad.** Album studiosorum Universitatis Cracoviensis tomi II. fasciculus I ab a. 1490. ad a. 1515. editionem curavit . . . Cracoviae, editio cum adjutu academiae literarum confecta, typ. Univ. Jag., w 8-ce, 1892, str. 160. Toż samo 1515—1551, str. XI., 161—347 i 1 nl. sumpt. academiae liter. 1892.
rec: Kwartalnik historyczny 1894, 284—286 (W. Nehring).

231. **Wisłocki Władysław.** Acta rectoralia Almae Universitatis Studii Cracoviensis inde ab a. 1469 tomi I. fasciculus I., 1469—1479. Cracoviae. sumpt. Academiae liter typ. Univ. Jag., 1893, w 8-ce, str. 160, fasciculus II, 1479—1501, 1893. Spółka wydawnicza, str. 161—422; por też nadbitkę z Bulletin de l' Academie des sciences, p. n.: Acta rectoralia Almae Universitatis Studii Cracoviensis Cracovie,

impr. de l' Univ. Jag., 1893, w 8-ce, str. 80—83.

rec.: Kraj 1893, nr. 17, str. 12.

Krzycki.

232. **Sas Marcin.** Przyczynek do krytyki textu Andrzeja Krzyckiego. Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce, VII, 186—201 i osobna odbitka Kraków, nakł. Akademii Umiej., druk. Czasu 1891, w 8-ce większej, str 20.

rec.: Kwartalnik historyczny 1892, 368—369 (B Kruczkiewicz).

Muret.

233. **Zr. (Zipper).** Mureta, Grocyusza, Opica wiersze na cześć Zamoyskich. Przewodnik naukowy i literacki. 1891, 860 do 863.

Nidecki.

234. **Morawski K. dr. prof.** Andrzej Patrycy Nidecki, jego życie i dzieła. Kraków, 1892, nakł. Akademii Umiej., Spółka wydawnicza, druk. Uniw. Jag., w 8-ce, str. 4 nl. + 402 i 1 nl. por. też nadbitkę z Anzeiger der Akademie der Wissenschaften p. n. Andreas Patricius Nidecki, sein Leben und seine Werke, Krakau, Universitäts - Buchdruckerei, w 8-ce, str. 337—344.

rec.: Przegląd tygodniowy 1892, nr. 1 (H. Biegeleisen); Kraj 1892, nr. 6 i 7 (S T.); Przegląd polski 1892, I., 434—441 (S. T[arnowski]); Czas 1892, nr. 253 (J Kallenbach); Ateneum 1892, I., 331-348 (F. Koneczny); Przegląd powszechny 1893, I., 272-280 (P. Popiel); Zeitschrift für die österrei hischen Gymnasien 1893, 773 (K. Wotke); Oest. Ung. Rev. XII., 356; Kwartalnik historyczny 1894, 488—489 (J. Kallenbach); Historische Zeitschrift. 1894. 3. (J. Paczkowski).

Orzechowski.

235. Orzechowski St. Orichoviana, opera inedita et epistulae 1543—1566, vol. I., edidit dr. **Joseph Korzeniowski**. Biblioteka pisarzy polskich, Cracoviae, sumpt. Academiae literarum, typ. ephemeridum Czas. 1891, w 8-ce, str. XXVIII. + 740. Por. też nadbitkę z Bulletin de l' Academie des sciences p. n. »Orichoviana«. Cracovie, impr. de l' Univ. Jag. w 8-ce, str. 323—336.

rec: Wędrowiec 1892, nr. 22 (A. A. Kr[yński]); Kwartalnik historyczny 1892, 834—836 (A. Brückner); Przegląd powszechny 1892. IV. 416-417. (Ks. K. L.); Berliner philologische Wochenschrift XIII. nr. 20, str. 635 (X.).

236. — Vita Stanislai Orichovii, gente Rutheni, natione Poloni ad Joannem Fr. Commendonum a. 1564. scripta, nunc primum edita. Kraków, druk. Czasu, 1891, w 8-ce, str. 21 i 1 nl., z 2 rycinami. (Wydanie dr. **J. Korzeniowskiego** w 50 egzempl., drukowane jako rękopis).

rec: Przegląd polski 1891, IV, 376 do 379 (S. T[arnowski]).

237. **Koppens Romuald T. J.** Dwa lata w życiu St. Orzechowskiego 1548 i 1549, przyczynek do monografii na podstawie Orichovianów, wydanych w Krakowie przez dr. J. Korzeniowskiego Przegląd powszechny 1893, II., 47—69, 173—187, 369—385 i osobna odbitka, Kraków, nakł. autora, druk. Wł. L. Anczyca i Sp. 1893, w 8 ce, str. 55.

238. **Krzesiński Bogumił ks.** Stanislaus Orzechowski. Biographische Skizze, ein Beitrag zur Geschichte der katholischen Kirche im XVI. Jahrhundert, Posen, Buchdruckerei des Kuryer Poznański 1891, w 8-ce, str. 28.

Padwa.

239. **Windakiewicz Stanisław.** Materyały do historyi Polaków w Padwie, zebrał... Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce, VII., 1892, 149—185 i osobna odbitka Kraków 1891, str. 39.

rec.: Przegląd powszechny 1891, II., 258—260. (R. K.).

240. — Padwa, studyum z dziejów cywilizacyi polskiej, Przegląd polski 1891, luty: 258—298, marzec: 548—597 i osobna odbitka Kraków, nakładem Gebethnera i Sp., druk. Czasu 1891 w 8 ce, str. 104.

rec.: Przegląd powszechny 1891, II., 257—260 (R. K.); Kwartalnik historyczny 1891, 844—851 (J. Kallenbach).

Poezya łacińska w Polsce.

241. **Lavollée René.** La poésie Latine en Pologne. W tegoż Essais de littérature et d' histoire par. . . . Paris, libraire Hachette et Cie. 1891, str. 161 do 242.

— por. nr. 210 i 211.

Sarbiewski.

242. **Sarbiewski M. K S J.** Poemata omnia. editio omnium, quae adhuc prodierant, longe plenissima, ad usum S. J. Staraviesiae, sumpt. et typ Collegii S. J.

1892, w 8-ce małej, str. LXIV + 624. Po przedmowie podpisany **T. W(all)** S. J.
rec.: Przegląd powszechny 1892, IV., 412–416. (W. Piątkiewicz); por. tamże 1893, III., 436; Przewodnik bibliograficzny 1893, 143 n.

243. — Echa wiosenne z Sarbiewskiego, przez ks. **Wł. Piątkiewicza** T. J. Przegląd powszechny 1893, III., 233—239.

244. — Tłómaczenia z Sarbiewskiego przez **Wł. Piątkiewicza** T. J. (Lyr. II. 15. Silviludium 8. Epigramma 79). Tamże 1891, II., 248—253.

245. Koppens R. T. J Projekt postawienia Sarbiewskiemu pomnika w Bezdanach. Przegląd powszechny 1893, t I. 137—145.

246. Piątkiewicz Wł. T. J. Kaznodziejska działalność Sarbiewskiego. Przegląd powszechny 1891, II., 360—383.

247. — Laska marszałkowska Sarbiewskiego, studyum kaznodziejsko-literackie. Tamże 1891, I, 327—356, II., 14—33

248. — Rękopisy Sarbiewskiego. Tamże 1891, I., 307—312.

249. Windakiewicz St. dr. Liryka Sarbiewskiego. Rozprawy i sprawozd z posiedzeń Wydziału filol. Akad. Um tom XV. (1891), str. 213—251.
rec.: Ateneum 1891, III., 623—624 (M. R.); Przegląd powszechny 1892, I, 107—115 (W. Piątkiewicz); Kwartalnik historyczny 1894, 492—494 (S. Bielawski).

Szymonowicz (Simon Simonides).

250. Chrzanowski Ignacy. Tragedya Szymona Szymonowicza, Castus Joseph w stosunku do literatury obcej. Ateneum 1892, I., 530—555
rec.: Kwartalnik historyczny 1892, 836—840. (F. Krcek).

251 Hahn Wiktor. Kilka przyczynków do pism Szymona Szymonowicza. Castus Joseph. Ateneum 1892, IV., 557—564.
rec.: Kwartalnik historyczny 1893, 666—668 (F. Krcek).

252. Kallenbach Józef. Szymonowicza dramat »Castus Joseph« ocenił . . . . Rozprawy Wydziału filolog. Akademii Umiejętn. tom XVII. str. 125—142; toż samo osobna odbitka: Kraków, Spółka wydawnicza, druk. Uniw. Jag 1892, w 8-ce większej, str. 20, por. też nadbitkę z Anzeiger der Akademie der Wissenschaften, Krakau, Universitäts-Buchdruckerei p. n. »Simon Simonides lateinisches Drama Castus Joseph kritisch untersucht«, w 8-ce, str. 76—79.
rec.: Kraj 1892, nr. 35, str. 8.

SPIS ABECADŁOWY AUTORÓW.

(Liczby stojące obok nazwisk oznaczają numer porządkowy).

Kupować można tylko rocznik **cały**,
złożony z 2 zeszytów, za cenę 3 zł. w. a., czyli 6 mar. niem., czyli 3 rubli srebr.

Członkowie Towarzystwa filologicznego, opłacający rocznej wkładki 2 zł. i 1 zł. wstępnego otrzymują *Eos* bezpłatnie.

Wkładki członków
i opłatę za rocznik przyjmuje skarbnik Towarzystwa,
prof. Hoszowski, Lwów, ul. Grottgera l. 10.

Adres Redakcyi:
Dr. Ludwik Ćwikliński, Lwów, ulica Mickiewicza l. 10.
Pod tym adresem uprasza się nadsyłać rękopisy, książki i listy.

P. T. Autorów, Wydawców i Nakładców publikacyi z zakresu filologii klasycznej tudzież literatury humanistycznej uprasza się o nadsyłanie Redakcyi egzemplarzy recenzyjnych.

Rocznik II. zamierzamy wydać również w 2 zeszytach, a to pierwszy w czerwcu, drugi w grudniu 1895 r.

EOS

CZASOPISMO FILOLOGICZNE

ORGAN

TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

POD REDAKCYĄ

LUDWIKA ĆWIKLIŃSKIEGO

Rocznik II. — 1895.

WE LWOWIE.
Nakładem Towarzystwa Filologicznego.
Z drukarni E. Winiarza.
Główny skład we Lwowie w księgarni Gubrynowicza i Schmidta,
w Lipsku w księgarni Karola W. Hiersemanna.

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE

EDITI A

LUDOVICO ĆWIKLIŃSKI

Volumen II. — 1895.

LEOPOLI
Sumptibus societatis philologae.
Prostat Leopoli apud bibliopolas Gubrynowicz et Schmidt,
Lipsiae apud bibliopolam Carolum W. Hiersemann.

Spis rzeczy.

Alfabetyczny spis omówionych książek i rozpraw.

EOS

CZASOPISMO FILOLOGICZNE

ORGAN

TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

POD REDAKCYĄ

LUDWIKA ĆWIKLIŃSKIEGO

Rocznik II. — Zeszyt I. — 1895.

WE LWOWIE 1895.
Nakładem Towarzystwa Filologicznego.
Z drukarni E. Winiarza.
Główny skład we Lwowie w księgarni Gubrynowicza i Schmidta,
w Lipsku w księgarni Karola W. Hiersemanna.

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE

EDITI A

LUDOVICO ĆWIKLIŃSKI

Voluminis II. fasciculus I. — 1895.

LEOPOLI
Sumptibus societatis philologae.
Prostat Leopoli apud bibliopolas Gubrynowicz et Schmidt,
Lipsiae apud bibliopolam Carolum W. Hiersemann.

Kupować można tylko rocznik cały,
złożony z 2 zeszytów, za cenę 3 zł. w. a.,
czyli 6 mar. niem., czyli 3 rubli srebr.

Członkowie Towarzystwa filologicznego, opłacający rocznej wkładki 2 zł. i 1 zł. wstępnego otrzymują **EOS** bezpłatnie.

Wkładki Członków i opłatę za rocznik
przyjmuje skarbnik Towarzystwa
prof. Hoszowski, Lwów, ul. Grottgera l. 10.

Adres Redakcyi:
Dr. Ludwik Ćwikliński, Lwów, ul. Mickiewicza l. 10.
Pod tym adresem uprasza się nadsyłać rękopisy, książki i listy.

P. T. Autorów, Wydawców i Nakładców publikacyi z zakresu filologii klasycznej tudzież literatury humanistycznej uprasza się o nadsyłanie Redakcyi egzemplarzy recenzyjnych.

Zeszyt II-gi rocznika II-go pojawi się w miesiącu grudniu b. r.

De sermone scriptorum latinorum aetatis quae dicitur argentea observationes.

I.

Quae Sallustius, dum in historiis crudelitatem Sullae depingit, de Marii Gratidiani cruenta caede et tormentis tradidit, ea mirum in modum posterioris aevi scriptoribus placuisse, ex eo conicias, quod locutio a Sallustio ad rei saevitiam repraesentandam excogitata iterum iterumque repetitur, tamquam si semel emissa publici iuris facta esset. Eorum enim, quae apud Sallustium frgm. 44 legimus: fracta prius crura bracchiaque et oculi effossi, scilicet u t p e r s i n g u l o s a r t u s e x s p i r a r e t . . . , prorsus similia invenies apud Senecam de ira III, 18: per singulos artus laceravit, Valerium Maximum IX, 2, 1: quam . . . singulas corporis partes confringeret, apud Florum, qui quidem diligentissime Sallustii vestigia pressit II, 9, 26: ut per singula membra moreretur. Verba igitur Sallustii, cuius imitatio in litteris Romanis tam late patuit, ita sese inculcaverunt auribus, ita haeserunt in animis, ut scriptores qui postea vixerunt, nequaquam religioni duxerint insolentius a Sallustio inventa occupare. Excusabat eos nimirum mos ab omnibus comprobatus, quem ut in poesi, ita inter solutae orationis cultores Romae viguisse innumera exempla sunt argumento. Unumquemque enim scriptorem paullo audentioris stili excipiebat grex heredipetarum, qui expilabat eius thesauros, omnique scrupulo exempto, si quid feliciter illi cesserat, in suum convertebat usum. Ut Croto illa Petroniana, respublica quoque litterarum in duas hominum classes erat divisa, eos qui captabantur et alteros qui captabant. Cuius moris ut unum et luculentum afferam exemplum, satis erit monuisse id quod Valerius Maximus de Fabio Cunctatore paullo argutius excogitaverit, magnopere arrisisse

Floro, alienarum argutiarum assiduo captatori. Quae enim Valerius de Fabio VII, 3, 7 protulit: cuius non dimicare vincere fuit, surripuit Florus, apud quem legimus I, 22, 27: qui novam de Annibale victoriam commentus est non pugnare.

Imprimis argenteae latinitatis scriptores non desinunt aliquot locutiones omnibus locis infulcire, quas tum temporis in deliciis fuisse patet. Rem ipsam aut eo explicabimus, quod scriptor quidam illustris iis delectatus est, aut eo, quod scholae rhetorum quasdam dicendi formulas mire adamaverunt, unde earum usus latius manavit. — Ita quidem, cum miserias temporum aut hominis fortunae ictibus profligati describebant, increbruit locutio, qua dicebatur id, quod ad miseriam omni ex parte quodammodo consummandam deesset, quasi culmen malorum fato esse adiectum. Arellius Fuscus apud Senecam Controv. I, 7, 6 in moribus corrupti saeculi depingendis haec dicit: hoc prorsus fabulosum repleto sceleribus nostris saeculo deerat, ut narraretur aliquis solutus a piratis, adligatus a patre. Cf. eiusdem Sen. Controv. 1, 2, 2: Id unum deerat, ut e. q. s. Velleius Paterculus habet horum similia II, 26: Ne quid usquam malis publicis deesset et II, 47: ne quid ulli sanctum relinqueretur. Valerius Maximus, arto affinitatis vinculo cum Velleio coniunctus, scripsit IX, 2, 2: id enim malorum deerat, ut etc. . . . ; Florus, qui stilo lascivienti fere nimis indulget, non uno loco simili modo locutus est. Cf. 1, 34: ne quid turpitudini desit; II, 7 ne quid mali deesset; II, 9 hoc deerat unum populi romani malis, ut etc.; II, 13, 52: ne quid malis deesset. In declamationibus maioribus, quae perperam Quintiliani nomine exornantur eadem locutio iterum iterumque occurrit. Cf. I, 15: ne quid sceleri impio deesset; VI, 8 sola scilicet calamitatibus nostris adhuc defuit culpa, ut etc.; XII, 9 hoc enim unum supererat, ut . . . Similia sunt denique, quae Seneca in tragoedia Phoenissarum Jocasten conquerentem inducit v. 369: deerat aerumnis meis, ut et hostem amarem. — Quamvis vero Tacitus a scholasticis sermonis lenociniis nequaquam abhorruerit, videtur is tamen hunc loquendi modum, utpote vilem et calcatum sprevisse, quamquam frequentes de saeculo corrupto querellae facile eum pellicere potuissent, ut aequalium mori obsequeretur.

Etiam in laudationibus et vituperationibus hominum rerumque gestarum quaedam deprehendi possunt communia, quae diversi auctores quasi ex promptuario omnibus patenti excerpsisse videntur. Qui fortiter aliquid gesserunt eximiaque virtutis aut perversitatis praestiterunt exempla, a diis in terram missi esse dicebantur, quo homines egregii animi admiratione imbuerent aut scelerum horrore implerent. Velleius

II, 102, 2 Censorinum demerendis hominibus natum appellavit, 116, 2 virtutes Cossi celebrat, »adulescentis in omnium virtutum exempla geniti«, 129, 1 mentionem fecit Pomponii Flacci »nati ad omnia quae recte facienda sunt«. Apud Valerium Maximum VI, 9, 2 simili modo laudatur Scipio Africanus, »quem di immortales nasci voluerunt, ut esset, in quo virtus se hominibus ostenderet«. Seneca ad Pol. 14, 5 Scipionem Aemilianum »in hoc natum« esse praedicat »ne urbi Romanae aut Scipio deesset, aut Carthago superesset». In tractatu vero ad Helviam 10, 4 Caligulae graviter perstringitur perversitas, »quem videtur rerum natura edidisse, ut ostenderet, quid summa vitia in summa fortuna possent«. Idem denique Seneca de benef. 7, 8, 2 laudavit Demetrium »quem videtur rerum natura nostris tulisse temporibus, ut ostenderet nec illum a nobis corrumpi, nec nos ab illo corrigi posse«. Extremo loco apponam verba ex declamationibus maioribus Pseudoquintiliani descripta, ubi (Decl. III, 3) haec de Mario leguntur: »quod exemplum divinitus nobis datum videtur, quid in homine virtus possit«.

Aliis porro locis comparationes ad vim sententiarum augendam auctores usurparunt easque ita conformatas, ut eiusmodi locutiones quae arto similitudinis vinculo conexae essent, ex scholis duxisse originem recte suspicari possis. Velleius Marianae proscriptionis saevitiam his verbis notavit II, 22, 1: Nihil illa victoria fuisset crudelius, nisi mox Sullana esset secuta. Valerius Maximus de Deciis disserens V, 6, 5 talia addidit: unicum talis imperatoris specimen esset, nisi animo suo respondentem filium genuisset. Florus II, 12, 4, postquam Catilinae asseclas sanguinem humanum ex pateris bibisse narravit, hac exclamatione horrorem expressit: summum nefas ni amplius esset propter quod biberunt.

Ita quidem illi scriptores, quos inter historicos triumviros scholasticos recte nuncupaveris, saepius affinitate quadam scribendi inter se consentiunt et communi quadam nota insigniti apparent, quam iis schola impressisse videtur. Rationem tamen, quae inter Velleium et Valerium Maximum intercederet fuisse artiorem ipsi iam demonstrare conati sumus in dissertatione, Analectis Graeco-Latinis, Cracoviae a. 1893 editis, inserta similitudinesque aliquot apud utrumque auctorem deprehensas inde manasse coniecimus, quod Valerius nonnunquam maioris natu auctoris vestigia pressisset. Argumentis, quae ibi ad suspicionem nostram firmandam protulimus, liceat nunc addere quasdam observationes, quae supplementi vice fungantur. Velleius II, 99, 1 Tiberium tribuniciae potestatis consortione aequatum esse Augusto narrat et

locutionem hanc iteravit II, 103, 2. Valerius Maximus eadem voce consortionis usus est saepius IV, 2, 2 (imperii), IV, 6, 3 (fati), IV, 7 praef. (deliciarum), IV, 7, 5 (laudis). Quam quidem vocabuli formam propterea adnotandam esse censui, quia raro exhibetur. Ex Livio unum descripsi locum, quo auctor eadem voce simili modo atque Velleius usus est. Cf. 40, 8, 12 (consortionem inter bonos reges). — In transitione narrationis, dum ad laudes alicuius hominis sese convertit Velleius, duobus locis verbum usurpavit fraudandi. Cf. II, 76, 1: testimonio . . . non fraudabo avum meum; II, 92, 1: praeclarum factum Saturnini ne fraudetur memoria. Cf. praeterea apud Vell. II, 12, 6: non tamen huius consulatus fraudetur gloria et II, 32, 2: testimonio fraudare. Horum vero similia legimus apud Valerium Maximum 1, 1, 9: Bibaculus . . . laude fraudandus non est. Cuius quidem vocabuli hac vi praediti usus posteriore demum increbruit aetate. Cf. Curtii IV, 63, 31 (ne duces quidem laude fraudandi sunt), Plinii H. N. 32, 21 (ne fraudentur gloria sua), Quintiliani Instit. II, 14, 1 (non fraudaverim debita laude). — Innumeris fere locis tam apud Velleium quam apud Valerium laudes aut vituperationes hominum, qui rebus gestis inclaruerunt, vocabulo efficiendi et enuntiato apposito, quod ex particula ut pendet, exponuntur. Dum quidem exemplorum enumerationi supersedemus, liceat tamen observare locos, quibus uterque auctor eiusmodi enuntiata eodem prorsus modo conformarit. Verbis enim Velleii, quibus Cicero celebratur II, 34, 3: qui effecit, ne quorum arma viceramus, eorum ingenio vinceremur, prorsus respondet Valerii de Vottieni morte narratio VI, 3, 3: effecitque ut quem honeste spiritum profundere in acie noluerat, turpiter in catenis consumeret. Simili modo laudavit Valerius Catonem II, 10, 8: quae (scil. virtus) quidem effecit, ut quisquis sanctum et egregium civem significare velit, sub nomine Catonis definiat. — Eiusdem formae enuntiata invenies apud Velleium II, 118, 4 et Senecam de clementia 1, 15, 2.

Sed haec hactenus. Dum enim minutam quaestiunculam perscrutamur, ampliorem deseruimus materiam, quae et maioris est momenti et fructus promittit uberiores. His igitur scriptoribus dimissis, denuo a semita in rectum tramitem transgrediamur, qui ad vastiorem campum nosmet deducat. — Senii et languoris certum esse indicium, si auctores simplicitate antiqua spreta et abiecta, novitatis vero studio abrepti sermonem ab usitata ratione detorquent idque praecipue captant, quod reconditius sit et lassos animos lectorum inusitato cultu aut sententiarum exquisitarum nitore pungere et excitare possit, nemo profecto negabit. Quod quidem vitium aetatis argenteae scriptores ita invasit, ut ne praestantissimi quidem viri, Seneca philosophus et Tacitus ab

eo essent alieni. Accessit rhetorum schola, quae coloribus suis seu fucis omnia litterarum genera aut leviter adspersit aut penitus imbuit. Indeque manavit affectatio quaedam in sermone minus trito aucupando apud multos auctores huius aevi conspicua; similis quidam tenor et singulae locutiones, cum cacozelia quadam repetitae studium illud arguunt et produnt. Etenim novitatis captationi comitabatur eorum imitatio quae semel insolentius ficta et prolata prosterioribus ita placuerunt, ut nauseam fere moveant frequenti iteratione. Rem ipsam, si ei litterarum vitio respondere statuas, quod recentioris aevi homines francogallica voce manière designare et perstringere solent, equidem lubentissime huic opinioni subscribam.

In iis quae supra protuli, insunt iam quaedam, quae ad observationem hanc illustrandam facere videantur; nova tamen exempla, quo res clarius pateat, adhuc adicere operae pretium est. Cicero in oratione in Pisonem §. 84 ita est usus vocabulo accessionis, ut nomen hoc ad hominem referatur: tibi etiam accessio fuit ad necem Platoris Pleuratus eius comes. Simile exemplum invenies apud Livium 45, 7: Syphax . . . accessio belli Punici fuerat, sicut Gentius Macedonici. Videamus nunc et miremur, quantopere hac audacius conformata locutione posterioris aevi scriptores delectati sint. Apud Senecam dicitur Lepidus Suas. 7, 6 alienae dementiae accessio, apud Valerium Maximum 5, 7, 1 Fabius accessio pompae, 9, 1 ext. 5 Ptolemaeus accessio vitiorum suorum nuncupatur. Seneca porro filius habet in dialogis VI, 26, 7: nos parva ruinae ingentis accessio. Florus, Livianum imitatus est exemplum, cum I, 25 diceret: Aetoli belli accessio fuerunt. Idem tamen praeterea scripsit I, 36: qui alienae cladis accessio fieri timet et 1, 41: Cilix Mithridaticae provinciae factus accessio. In declamationibus pseudoquintilianeis eadem locutio occurrit IX, 20: ille maioris momenti accessio.

Non solum igitur locos communes scriptores huius aetatis adamarunt, sed etiam locutiones quasdam tamquam communes in deliciis habuerunt. Affectati aliquid saepius apud eos deprehenditur, cum in sensibus, tum in forma, qua illae sententiae veluti veste fucata induuntur. Cuius studii et moris hoc luculentum proponemus specimen. Arellius Fuscus in Senecae patris Controversiis X, 4, 6 talem protulit sententiam: genus est rogandi rogare non posse. Postea quidem uberrima similium enuntiatorum provenit seges. Sententias enim quae blanda sensus novitate sese animis lectorum sive auditorum insinuarent, saepius ad hoc exemplar formaverunt auctores. Imprimis Seneca philosophus mirum quantum eiusmodi locutionibus delectatus est. Legimus

enim apud eum de ira I, 12: abominandum remedii genus est sanitatem debere morbo; I, 16, 3 interim optimum misericordiae genus est occidere; ib. II, 23, 4 gratissimum putavit genus veniae nescire, quid quisque peccasset; II, 32, 3 ultionis contumeliosissimum genus est, non esse visum dignum, ex quo peteretur ultio; de const. sapientis 17, 4 genus ultionis est eripere ei, qui fecit, factae contumeliae voluptatem; de clementia I, 22, 1 impunitatis genus est iam non habere poenae locum; de benef. IV, 40, 4 reiciendi genus est . . . munus munere expungere. Cf. similes locos de benef. IV, 10, 3; epist. 88, 36. Adnotanda sunt porro verba Plinii Paneg. 70: efficacissimum genus est rogandi gratias agere [1]). Ex Pseudo-Quintiliani declamationibus maioribus haec descripsi exempla 11, 2: genus libertatis putabat odisse maiores; 2, 14: genus infirmissimae servitutis est senex maritus; 7, 4: genus servitutis est coacta libertas. Ex declamationibus autem minoribus pertinet huc locus d. 335 init.: cum et hoc ipsum sit calamitatis genus mori velle. Hieronymus denique in tractatu de muliere septies icta (f. 107 *a* ed. Erasmus) similia habet: pietatis visum est genus ut paterentur occidi.

Cui aridae enumerationi observatiunculam Tacitinam subiciemus. Licet auctor hic proprium quendam et peculiarem stilum excoluerit atque animus eius excelsior respuerit ea quibus scholastici delectabantur et vulgus gaudebat, magnum tamen rerum gestarum scriptorem non abhorruisse prorsus a saeculi sui moribus et aequalium deliciis et ipsi alio loco monuimus et res unicuique libros eius legenti manifesto apparebit. Praecipue vero in Historiis, quod opus »multiplices rerum humanarum casus« continebat, multa occurrunt, quae scriptorem rhetoricis studiis diligenter quondam vacasse luculenter arguant. Quicumque enim in libro III Historiarum perlegerit cap. 68, ubi Vitellius Palatio relicto fugam meditatur, recordabitur profecto scholasticarum declamationum, quibus rhetores de hominibus a fastigio potentiae subito devolutis flebiles effundebant querellas. »Nec quisquam adeo rerum humanarum immemor, quem non commoveret illa facies, Romanum

---

[1]) Libellum qui magis omnibus lenociniis scholae lasciviret equidem non novi. Textus enim huius opusculi fere continua et longa serie antithetorum aliarumque figurarum constat. Multa sine dubio Plinio et Tacito sunt communia. Ita quidem asyndeta, quae tria substantiva aut adiectiva aut verba continent, frequentissima sunt apud Tacitum dialogo et Germania exceptis, qui libelli admodum pauca huius figurae exempla exhibent. Panegyricus Plinii scatet magno eius modi triadum numero. Cf. §. 1 (ope consilio honore), §. 2, 6, 7, 10, 14, 18, 47, 50, 55, 59. 70, 71, 72, 76, 82.

principem et generis humani paullo ante dominum relicta fortunae suae sede per populum, per urbem exire de imperio«. Locus communis de fortuna ex hoc genere erat, quod rhetor Porcius Latro sententiarum supellectilem vocabat. Cf. Sen. Controv. I praef. 23. Lususque et casus fortunae fertilissimam ad ingenia exercitanda suggerebant materiam. Notanda autem est similitudo in iis, quae apud Iustinum II, 13 de Xerxe narrantur: Erat res spectaculo digna et aestimatione sortis humanae, rerum varietate mirandae, in exiguo latentem videre navigio, quem ante vix aequor omne capiebat . . . , neque minus alio loco (XX, 5), ubi idem auctor de Dionysii Siciliensis ruina eodem fere locutus est modo. Subicienda est denique Flori narratio, fugam Brundisinam Pompeii describentis II, 13, 20: sed ille per obsessi claustra portus nocturna fuga evasit. Turpe dictu! modo princeps patrum, pacis bellique moderator per triumphatum a se mare lacera et paene inermi nave fugiebat.

Eiusmodi excursus quasi ocliferia quaedam inserebant libenter rerum gestarum scriptores suis narrationibus, memores suasoriarum, quas in scholis olim declamitaverant, sensu exiles, verbis gravidas. Ne a Taciti quidem virili sermone hos iuvenilis abundantiae luxuriantes colores fuisse alienos, ex hoc et aliis locis cognosci potest.

II.

Ita quidem apud plerosque auctores latinos, qui argentea vixerunt aetate et color quidam sermonis deprehenditur similis et stilus adfectatus in quo cum verba singula tum verborum coniunctiones et totae sententiae affinitatis manifestas notas prae se ferunt. Materiam hanc, ab aliis delibatam compluribus iam dissertatiunculis illustrare conatus sum atque officinis litterariis lucem immittere quo ingenia et scribendi ratio singulorum auctorum magis notescerent. Neque dubito, quin ex eiusmodi migratione verborum et sententiarum accuratius perspecta et perpensa ad historiam litterarum Romanarum melius pernoscendam sincerae utilitatis nonnihil capiatur. Ita quidem, ut alios auctores hoc loco praetermittamus, Curtium rhetoricis studiis et declamationum fetibus penitus fuisse imbutum ex descriptione Oceani, quae apud eum invenitur IX, 4, 18 cum Senecae Suasoria I, §. 1—2 comparata manifesto apparuit. Nam et iisdem fere verbis et similibus figuris terribilis Oceani natura utroque loco depingitur [1])

[1]) Zeitschrift für oest. Gymnasien 1893 S. 99.

Valerius Maximus ex eorum auctorum erat numero quibus dulcia suae aetatis vitia praecipue arriserunt. In rhetorum nimirum hortulos flosculosque deduxit eum ipsa materia quae laudum et vituperationum frequentissimas occasiones praebebat atque ad locos communes exhibendos ipsa per se invitare videbatur. Nimius est igitur auctor in rhetorum lenociniis usque quaque infulciendis, lascivit in antithetorum usu, sententiis abutitur; quodque cantores deterioris notae facere solent, nullo fere loco respirat neque lectorem respirare sinit, nisi simul acclamationem petierit. Ne mireris igitur, quod in ampla sensiculorum congerie multi reperiuntur inepti et frigidi, quod subtilitas scholastica quaedam commenta est minus plausibilia nec magno rhetoris digna hiatu. Ex grandi eorum numero ea saltem afferemus exempla, quibus scriptor scholarum disciplinam secutus per tetracola sensus suos explicavit. Sententias enim hoc modo conformatas tum temporis basilicas infectasse atque in deliciis fuisse et Seneca nos docet Controv. II, 4, 12; IX, 2, 27 et diserte testatur Quintilianus IX, 3, 77. Legimus igitur apud Valerium III, 4, 2: Tarquinium . . . . fortuna in urbem nostram advexit, alienum, quod exactum, alieniorem, quod ortum Corintho, fastidiendum, quod mercatore genitum, erubescendum, quod etiam exsule natum patre; III, 7, 1: nihil hac fiducia generosius, nihil praedictione verius, nihil celeritate efficacius, nihil etiam dignitate dignius; V, 4, ext. 3: isdem enim manibus Paciaecis ultionem, Etpasto poenam, genitoribus nutrimenta, vobis gloriosa fata peperistis. — Similia invenies apud Senecam l. c. et X, 1, 1, ubi Albucius Silus haec profert: Quod sordidatus fui, luctus est, quod flevi pietatis est, quod non accusavi, timoris est, quod repulsus est, vestrum est.

Quas ineptias imitatus Valerius Maximus et ipse curavit, ut in eiusmodi lusibus numerus constaret, minus curavit an sensus. Ut enim forma omni ex parte consummaretur, saepius necesse erat insulsitates meras inserere, quas iam Romani merito cum contemptu »explementa« vocaverant. Ex scholis vero Valerium inficetam illam sapientiam et nimiam rettulisse sententiarum captationem, minus fidenter asseverarem, nisi unum certissimumque eius rei indicium eruere contigisset. Valerius enim Metelli et cohortium, quae apud Contrebiam multitudinem hostium superarunt, fortitudine descripta (II, 7, 10) hoc epiphonemate conclusit rei narrationem: Humanae igitur imbecillitatis efficacissimum duramentum est necessitas. Quo quidem loco furti manifesti eum arguere possumus. Nam Votienus Montanus apud Senecam Controv. IX, 4, 5 de tyrannicida declamans protulerat sententiolam prorsus similem: necessitas, ait, magnum humanae imbecillitatis patrocinium est. Qui quidem

rhetor eo peccabat, quod in declamationibus eius sententiae prorsus modo carebant; repetendo corrumpebat ea quae semel dicta placere potuissent laborabatque eodem vitio atque Ovidius, moderationis defectu.

L. Annaeus Seneca multa debuit patri et fortasse plura, quam ipse pater optasset. Quae enim Seneca rhetor, vir sani sobriique iudicii filiis proposuit, alia quae argutius declamatores invenissent collaudans, ingenia iuvenilia formaturus, alia vero quae minus feliciter scholasticis cessissent perstringens, quo adulescentes ab ineptiarum periculis deterreret, ea sine delectu ac nimio cum ardore amplexus est Lucius, qui in libellis conscribendis artificiis rhetorum nimis indulsit. Nam operis paterni assiduum eum fuisse lectorem libri et poetici et soluta oratione ab ipso exarati luculenter arguunt. Lectionisque illius vestigia, quae quidem in tragoediis conspicerentur, accuratissime collegit Fridericus Leo in sagacissima dissertatione, qua Romanorum tragoediam rhetoricam illustravit. (De Senecae tragoediis observ. crit. Berol. 1878 p. 153). Restat igitur, ut de aliis auctoris opusculis quaedam adnotemus. Ac primum quidem monebo, in stili eius tenore et colore nonnulla posse deprehendi, quae ad exemplar declamationum a patre expositarum videntur esse elucubrata. Pro multis exemplis unum ponatur, sed satis idoneum. In dialogo de constantia sapientis 13, 4 tali apostrophe alloquitur Seneca Asiae regem, debilitatem et pericula eius potentiae repraesentaturus: Habes sub te Parthos et Medos et Bactrianos, sed quos metu contines, sed propter quos remittere arcum tibi non contigit, sed postremos, sed venales, sed novum aucupantes dominium. — Vide nunc, amabo, quam simili gradatione apud Senecam patrem Suas. II. 18 declamator scholasticus Victor Stator Spartanos ad Thermopylas pugnantes laudaverit. »Trecenti sumus, inquit, ... trecenti, sed viri, sed armati, sed Lacones, sed ad Thermopylas«.

Eiusmodi vero exemplorum numerus posset ad libidinem augeri, si acta agere vellemus et id probare quod extra controversiam positum est, Senecam philosophum a rhetoricis studiis non fuisse alienum et scholasticos fucos plena manu suis adspersisse dialogis. Unum tamen locum praetermittere non possum, quo quidem ea, quae apud patrem leguntur, fere ad verbum a philosopho expressa sunt et ratio, quae inter utrumque auctorem intercesserit, optime illustratur. L. Annaeus Seneca in Consolatione ad Marciam c. 23 de fragilitate humanae felicitatis disputans haec profert: Quidquid ad summum pervenit, ad exitum prope est . . . . Nam ubi incremento locus non est, vicinus

occasus est etc. Conferas nunc cum iis Albucii Sili sententiolam a Seneca rhetore Suas. 1, 3 laudatam: quidquid ad summum pervenit, incremento non reliquit locum . . . . . ac non dubitabo, quin adstipulaturus sis mihi iudicanti, talem consensum fortuitum esse non posse. Quamvis enim eiusmodi quaestiunculae multorum illo tempore occupaverint animos atque Velleius Paterculus de eadem re fusius disputarit 1, 16—17, videtur tamen Seneca philosophus non ex communi promptuario sua hausisse, sed paterni operis pressisse vestigia.

C. Plinii panegyricus in laudem imperatoris Traiani perscriptus eximium est monumentum illius stili lascivientis, qualem in scholis rhetores excoluerunt. Scatet etenim illud opusculum omnibus artificiis, quae ibi excusa sunt, abundat praecipue antithetis et sententiis audacioribus eiusque figurae exemplis, quam Graeci antimetabolen nuncuparunt. Schemata nimis crebra et aures titillantia ita continuo sese excipiunt, ut oratio interdum suos fines egredi et ad musicam numerorum rationem propius accedere videatur, quae res, ne taedium moveat, vix et aegre evitari potest. Inter ea vero orationis ornamenta, quae ad fastidium usque repetuntur praecipue illud numeraverim, quod Plinius postquam unam aliquam imperatoris laudationem absolverit, permultis locis maioris momenti aliquid ingerat, ut praecedentis laudis vim exsuperet novo additamento. Ita quidem magnis maximis ingentibus semper quae opponerentur maiora auctori ad res augendas proclivi praesto erant. Cf. 7: videaris licet quod est amplissimum consecutus inter homines, felicius tamen erat illud, quod reliquisti; 14 multum est quod perseverasti . . . . plus tamen quod . . . . ; 23 gratum quod . . . . gratius tamen quod . . . . ; 27 magnum est . . . . maius tamen; 36 ingens hoc meritum, maius illud quod . . . . . Cf. similia prorsus exempla 41, 56 (2 ex.), 59, 65, 73, 74, 83.

Itaque hac loquendi ratione, quae etiam aliis auctoribus ut Valerio Maximo erat familiaris, mirum in modum abusus est Plinius. Quamvis enim auctor post Quintiliani aetatem vixerit et a huius auctoris studiis, quae ad deperditam sermonis latini sanitatem restituendam spectabant, non fuerit alienus, declamatorum tamen et stili a Seneca corrupti delicias altius in eius pectore haesisse, complures eius sermonis proprietates testantur. Inde manavit, quod Senecam nonnunquam imitatione expressit, quod huius admirationis indicia in Panegyrico quoque manifesta sunt. In transcursu liceat commemorare, locum Plinianum (88), quo auctor Traianum cum maximum tum optimum quoque imperatorem

celebrarit, iis inniti, quae Seneca in libris de clementia I, 19 in laudem protulit Neronis. Maioris vero sunt momenti, quae de sermonis affinitate apud utrumque auctorem conspicua adnotari possunt. Quaedam enim eorum, quae Seneca adfectati stili studio abreptus paullo audacius effinxerat, Plinius quaesitioris sermonis captator avidissime aucupatus est. Ita quidem Seneca in epistula 39 maximum corruptionis hominum esse indicium contendit, si mala sua ament iisque serviant; »et desinit esse remediio locus, ubi quae fuerint vitia, mores sunt«. Adfectata haec Senecae breviloquentia videtur Plinio magnopere placuisse qui de vulgi studiis exemplo magis quam severitate Traiani correctis disserens (46) hac clausula expressit rei admirationem: consecutus es ut quod antea vis et imperium, nunc mores vocarentur. — Attamen praecipuum imitationis indicium alio invenimus loco, qui ex diversis sermonis Annaeani frustulis quodammodo conflatus est. Plinius in loco communi tractando de principis securitate et ratione, qua securitas illa firmari posset, nimis fere indulsit rhetorum oblectamentis (49) audentiusque de »amoris excubiis« et innocentia principis quae arcis inaccessae vices teneret, locutus est. Ornatae egressioni subiecta est sententia, quae auditorum aures feriret: hoc inexpugnabile munimentum munimento non egere. Quin vero Plinius Senecae vestigia presserit, qui de clem. I, 19 eandem materiam simili tractavit modo, omnino dubitari nequit. Nam praeter cetera etiam illud apud Senecam legimus: unum est inexpugnabile munimentum, amor civium.. At ne hic quidem imitatio Senecae substitit. Nam totius sententiae Plinianae, quae studium rhetoris sententias insperati aliquid afferentes aucupandi manifesto prodit, exemplar Senecae est vindicandum. Commonstraverat nempe Plinio viam, qui in dialogo de providentia VI, 5 haec dixit: non egere felicitate felicitas vestra est. Inventiuncula igitur Senecae, quae ingenii faciem blandiebatur, ita delectatus est Plinius, ut eam sine progenie nescio an vitiosiore perire non pateretur.

Dissertatiunculae, quae tamdiu in rhetorum hortulis versata est, non bella neque sonanti clausula finem faciemus, sed in calce eius duos auctorum locos misere depravatos sanare conabimur. Loco Tacitino Ann. I, 8 quo de supremis Augusti agitur, haec in codicibus tradita sunt: Tum consultatum de honoribus: ex quis maxime insignes visi, ut porta triumphali duceretur funus, Gallus Asinius, ut legum latarum tituli . . . . . anteferrentur, L. Arruntius censuere. — Quem textum gravi corruptela laborare omnes hodie consentiunt. Itaque Bezzenberge-

rius scripsit: ex quis qui maxime insignes visi . . . . ., Wopkensius vero vocem visi uncis inclusit. Ferdinandus Becher denique, qui recentissimo tempore (Festschrift zur 200-jährigen Jubelfeier der Univ. Halle, Halle 1894 p. 3—4) loco sanando manum admovit pro tradito ex quis, proposuit: et qui. Nullam tamen harum coniecturarum mihi satis fecisse fateor; at videtur locus Tacitinus levidensi mutatione vocabuli visi emendari posse. Si enim scripserimus: ex quis maxime insignes visu, ut . . . . , nihil te iam profecto offendet. Tacitum quidem censendi verbum saepius cum accusativo coniunxisse rectissime observavit Nipperdeyus ad Ann. 13, 8; vocabuli porro visu cum adiectivis conexi haec exscripsi exempla: Ann. 1, 57 ingens visu; 1, 61 visu deformis; 2, 14 visu torvum; Hist. 4, 22 truculentior visu; Germ. 31 visu nova.

Quintilianus 7, 2, 33, postquam de argumentis ex ante actae vitae integritate sumptis disseruit, addidit praeterea, quae accusatori contra hanc patroni defensionem essent proferenda. »Accusator autem ad praesentem quaestionem, de qua sola iudicium sit, cognitionem alligabit dicens, neminem non aliquando coepisse peccare«. Sequuntur verba in libris turpiter corrupta: nec pro encenia ducendum scelus primum. — Gessnerus igitur in librorum encenia graecum vocabulum: encomio latere suspicatus est, Hauptius coniecit: naenia. Uterque tamen minus feliciter rem gessisse videtur. Quid si pro lectione codicum restituamus genuinum et tritum vocabulum: innocentia! Quo facto et oratio optime procedet, nec lectio ita longe recedet a codicum scriptura. — Cf. Quint. 7, 4, 18: in qua (scil. deprecatione) plurimum valent ex ipso qui reus est, tria: vita praecedens, si innocens, si bene meritus, si spes in futurum innocenter victuri . . . . . . Seneca porro in libris de clem. 1, 15 de scelere ab adulescentulo timide peracto loquitur »quod proximum erat ab innocentia«. — Quae exempla ideo addidi, quo inde ad coniecturam firmandam aliquantulum subsidii adstrueretur; ceterum ipsam per se satis esse probabilem opinor.

Scripsi Cracoviae.

Casimirus Morawski.

Utajona polemika Herodota z Protagorasem.

Z Herodota wiadomo, że nie odrazu król perski Xerxes powziął myśl wyruszenia do Grecyi, zwłaszcza przeciw Atenom. Długo się wahał i naradzał, a rozbrat na dworze w Suzie kreśli Herodot w dwóch przeciwstawnych mowach, które na radzie królewskiej wygłosić mieli: Mardonios, wódz poprzedniej wyprawy i stryj Xerxesa Artabanos. Mowa pierwszego [1]) jest pełna przeświadczenia o niedostatecznym sposobie wojowania Hellenów i ich bezsilności wobec przewagi liczebnej oraz pieniężnej Persów. Wprawdzie nie sądzi Mardonios, iżby się Grecy poważyli opornie stawić czoło potędze perskiej; wszelako jeśliby się w zdaniu pomylił, to się oni nauczą, spróbowawszy na sobie, cenić waleczność perskich oręży. Kończy myślą ogólną, że ludziom nic nie zwykło przychodzić samo przez się, lecz wszystko z doświadczeniem (ἔστω δ' ὦν μηδὲν ἀπείρητον· αὐτόματον γὰρ οὐδέν, ἀλλ' ἀπὸ πείρης πάντα ἀνθρώποισι φιλέει γίνεσθαι).

Zatrzymajmy się chwilę przy tej sentencyi Mardoniosa. Nie jest ona oryginalną, ni pochodzenia perskiego. Kontrast między nauką i doświadczeniem z jednej, a przyrodzoną samorzutnością z drugiej strony, wykazał mistrz sofistów Protagoras, jak wiemy z dyalogu Platona [2]), zatytułowanego jego imieniem. Tam pochwala Protagoras Ateńczyków, że cnoty obywatelskiej nie uważają za mimowolny dar przyrody, lecz owszem za dorobek nauki i wprawy (οὐ φύσει ἡγοῦνται εἶναι οὐδ' ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου, ἀλλὰ διδακτόν τε καὶ ἐξ ἐπιμελείας παραγίγνεσθαι ᾧ ἂν παραγίγνηται). Ale nie dosyć na tem. W pewnym traktacie, który w ostatnich czasach nawet samemu Protagorasowi przyznano [3]), odmawia się automatyczności

---

[1]) Herod. VII, 9. [2]) Plat. Protag. 323 C. [3]) Th. Gomperz: *„Die Apologie der Heilkunst etc."* Sitzungsberichte d. philos.-hist. Cl. d. kais. Akad. d. Wiss. Wien 1890.

tak samo racyi bytu, jak to Mardonios czyni bez podawania wszakże motywów (τὸ μὲν γὰρ αὐτόματον οὐδὲν φαίνεται ἐὸν ἐλεγχόμενον· πᾶν γὰρ τὸ γινόμενον διά τι εὑρίσκοιτ' ἂν γινόμενον, καὶ ἐν τῷ διά τι τὸ αὐτόματον οὐ φαίνεται οὐσίην ἔχον οὐδεμίαν ἀλλ' ἢ ὄνομα).

Przystępujemy do drugiej mowy, Artabanosa [1]). Zaraz wyrazy jej początkowe o zdaniach sobie nawzajem przeciwnych i wyborze lepszego żywo przypominają antylogie Protagorasa. Jak z potarcia dwóch bryłek złota o siebie ma się okazać, które jest czystsze, tak z zetknięcia dwóch sprzecznych poglądów rozpoznaje się lepszy (μὴ λεχθεισέων μὲν γνωμέων ἀντιέων ἀλλήλῃσι οὐκ ἔστι τὴν ἀμείνω αἱρεόμενον ἑλέσθαι, ἀλλὰ δεῖ τῇ εἰρημένῃ χρᾶσθαι, λεχθεισέων δὲ ἔστι). Oczywiście Artabanos nie przypuszczał, że z dwojga przeciwieństw jedno może być względnie lepszem lub gorszem od drugiego, a dobro bezwzględne równie blizkiem czy też dalekiem od obu. Zrazu przemawiał za pokojem, a potem — raczej pod wpływem zdania Xerxesa niż snów, że wojna jest nieunikniona i że do wyboru tylko zostaje: zwyciężyć lub uledz — zaczął jawnie doradzać wojnę, jak przedtem sam jeden ją odradzał [2]).

Pokojowe skłonności swoje, odrębne od wojowniczego usposobienia Mardoniosa, Artabanos oparł — jak sam powiada — na przykładzie z historyi: na niepomyślnej wyprawie Daryusa przeciw Scytom, a nie na jakiejś własnej i przyrodzonej mądrości (οὐδεμιῇ σοφίῃ οἰκηίῃ αὐτὸς ταῦτα συμβάλλομαι). Bo że οἰκηίη σοφίη oznacza rozum, zasadzający się na φύσεως ἰσχύς, w przeciwieństwie do nabytego przez naukę rozumu (σύνεσις), to interpretom już dawno powinno było podpaść. Tucydydes bowiem w sławnej charakterystyce Temistoklesa [3]) dwukrotnie położył nacisk na jego wrodzoną siłę (φύσεως ἰσχύς — φύσεως δύναμις) i οἰκεία ξύνεσις, dla kontrastu dodając: οὔτε προμαθὼν ἐς αὐτὴν οὐδὲν οὔτ' ἐπιμαθών. Zupełnie takie samo świadectwo byłoby można odnaleźć u Plutarcha w roz. 2 Temistoklesa, gdyby wydawcom nie spodobało się było w rękopiśmiennie przekazanym wyrazie ὑπερορῶν przekręcić jednej litery i czytać ὑπερερῶν, co, rozumie się, całą myśl wywraca na nice. Plutarch powtarza widocznie ze Stezymbrotem, którego nieco dalej przytacza, że Temistokles lekceważył otwarcie τὰ εἰς σύνεσιν καὶ πρᾶξιν λεγόμενα, ponieważ zawierzył swojej naturze (ὡς τῇ φύσει πιστεύων).

Nie polegając tedy na φύσις, jeżeli mamy mu wierzyć, Artabanos w dalszym toku swej mowy ironicznie wyraża się o wynalazczości ducha ludzkiego, przedrzeźniając słowami: εὕρημα i εὑρίσκω sofistów, i dobrą radę za zysk uważa największy, choćby musiała ustąpić miejsca

---

1) Herod. VII, 10. 2) Koniec roz. 18. 3) I, 138.

złej radzie, pomysłowością zwycięskiej (τὸ γὰρ εὖ βουλεύεσθαι κέρδος μέγιστον εὑρίσκω ἐόν — ὁ δὲ βουλευσάμενος αἰσχρῶς, εἴ οἱ ἡ τύχη ἐπίσποιτο, εὕρημα εὕρηκε, ἔσσον τε οὐδέν οἱ κάκῶς βεβούλευται). Że się w tem mieści przytyk do Protagorejczyków, to nie ulega wątpliwości, jak znowu w tem, że Artabanos naturalnego rozumu się wypiera, słyszymy odgłos obrony przed zaczepkami sofistów. W przytoczonym już bowiem traktacie, na który Gomperz zwrócił uwagę, Protagoras sam czy ktoś z jego uczniów, zaraz z początku uderza na przeciwników, robiąc im zarzut z ἱστορίη οἰκείῃ w imię zapału i wytwórczości umysłu (ἐμοὶ δὲ τὸ μέν τι τῶν μὴ εὑρημένων ἐξευρίσκειν, ὅ τι καὶ εὑρεθὲν κρέσσον ἢ ἀνεξεύρετον, συνέσιος δοκεῖ ἐπιθύμημά τε καὶ ἔργον εἶναι). Zniesławiających zaś wiedzę drugich (τὰ τοῖς ἄλλοις εὑρημένα) w obliczu niewykształconych (πρὸς τοὺς μὴ εἰδότας ἐξευρήματα) odsądza od zamiłowania do spraw umysłowych oraz wini o złą naturę lub niewiadomość (οὐκέτι συνέσιος δοκεῖ ἐπιθύμημά τε καὶ ἔργον εἶναι, ἀλλὰ κακαγγελίη μᾶλλον φύσιος ἢ ἀτεχνίη).

Zanim pójdziemy dalej w upatrywaniu analogii pomiędzy dysputą na dworze Xerxesa a kontrowersyą, wywołaną w Atenach przez wystąpienie Protagorasa, musimy się zastanowić nad przeobrażeniem w pojęciach, którego skutkiem było wyzucie Areopagu z socyalnej i politycznej przewagi. Jego ciążący wpływ niezawodnie starano się podminować, a Pitagorejczycy i Anaxagorejczycy musieli w tem niemałą odegrać rolę. Wiemy n. p., że Pitoklejdes z Keos, Pitagorejczyk [1]) i nauczyciel Peryklesa w muzyce [2]), uczeń jego Ateńczyk Agatokles [3]) i tegoż uczeń Damon [4]) prócz wielu innych posługiwali się muzyką jako pokrywką do osiągnięcia politycznych zamiarów [5]). Przed pojawieniem się jeszcze sofistów torowali im drogę Pitagorejczycy, dlatego słusznie Protagoras u Platona mieni Agatoklesa wielkim sofistą [6]), a Herodot sofistą nie najsłabszym z Hellenów nazwał Pitagorasa nawet samego [7]). Oni to byli οἱ πεπαιδεῦσθαι δοκοῦντες, o których czytać można w Plut. Temist. roz. 2, że wyszydzali ἐν ταῖς ἐλευθερίοις καὶ ἀστείαις λεγομέναις διατριβαῖς Temistoklesa z powodu zaniedbanego wykształcenia. Rubaszną też otrzymali odpowiedź wielkiego bojownika, że stroić ludzi nie umie ni przebierać palcami po strunach, ale z małego bez chwały stworzyć państwo rozgłośne i wielkie. Coś podobnego mówi inny bohater, Tell w Szylerowskim dramacie (a. I, sc. 3) do Stauffachera: »Doch, was ihr thut, lasst mich aus eurem Rath! Ich kann nicht lange prüfen oder

[1]) Schol. do Plat. Alcyb. 118 c: τῆς σεμνῆς μουσικῆς διδάσκαλος καὶ Πυθαγόρειος. [2]) Plut. Per. 4. [3]) Schol. ad Plat. Alcyb. j. w. [4]) Plat. Laches 180 c i Plut. Per. 4. [5]) Plat. Protag. 316 e. [6]) Tamże. [7]) Herod. IV, 95.

wählen«. Wprawdzie był dodał: »Bedürft ihr meiner zu bestimmter That, Dann ruft den Tell, es soll an mir nicht fehlen«, ale go nie potrzeba było dopiero wołać. Acz nieobecny na sprzysiężeniu trzech kantonów szwajcarskich, podobnie jak na pozornych koncertach w mieście Temistokles, wywarł osobistą swą zemstę na Gesslerze, jak tamten na Areopagu [1]).

Ale może za wiele przyznaliśmy wiadomości niepewnej, że Temistokles, bawiąc w Atenach, głównym był sprawcą ruiny Areopagu? Jeśli po swoim ostracyzmie, najpóźniej w r. 471, nie był w Atenach, to kiedyż doznał zaczepki o brak wykształcenia i bronił się przed nią? czy wtedy, gdy przed ostracyzmem czyniono mu ważniejsze zarzuty o żądzę panowania? A kiedyż słuchał wykładów, o czem świadczy Stezymbrot [2]), Anaxagorasa i Melissosa? czy także przed r. 471? To oczywiście wydało się Plutarchowi chronologicznem niepodobieństwem, o popełnienie zaś jego tenże pisarz z krytycznym dyletantyzmem obwinia Stezymbrota, jak gdyby Stezymbrot twierdził, że tylko przed ostracyzmem mógł Temistokles słuchać tych mistrzów. Owóż o jeden dowód więcej, że Temistokles wrócił do Aten przed r. 462/1 jako datą upadku Areopagu, że tam podówczas był uczniem Anaxagorasa i że Stezymbrot o tem na pewne wiedział. Wobec tych faktów dziwnie przedstawiać się musi i tajemniczo, że Tucydydes [3]) nad powrotem Temistoklesa do Aten przechodzi do porządku dziennego i o spóźnionej jego nauce nic słyszeć nie chce (I, 138: οὔτε προμαθὼν — οὐδὲν οὔτ' ἐπιμαθών).

Zamiast osoby Melissosa ze Samos, ucznia Parmenidesa i zwolennika Eleatów, podsuwa Plutarch za niektórymi Mnezyfilosa. Nie wspominalibyśmy o tej zamianie, opartej chyba na bardzo wątłej podstawie, że raz istotnie przed bitwą pod Salaminą Temistokles poszedł za radą Mnezyfilosa, gdyby nie dodatkowe słowa Plutarcha o tym doradcy. Miał on reprezentować dawniejszą mądrość, zasadzającą się na dzielnem życiu państwowem tudzież czynnym rozumie (τὴν τότε καλουμένην σοφίαν, οὖσαν δὲ δεινότητα πολιτικὴν καὶ δραστήριον σύνεσιν), jako spuściźnie przechowywanej po Solonie; natomiast późniejsi czyny rozprowadziwszy na słowa, przezwali się sofistami. Oprócz terminów: σοφία i σύνεσις, które snać przeciwnicy podchwytywali sobie nawzajem i w odpowiedne stroili epitety (por. w traktacie zacytowanym koniec roz. 1: διὰ σοφίην, ἢ πεπαίδευται), zaciekawia mocno w powyżej napomkniętych wyrazach zetknięcie oraz przeciwstawienie Solonowej mądrości a sofistycznej. Nikt nie za-

---

[1]) Arystot. Ἀθ. Πολ. 25. [2]) Plut. Temist. 2. [3]) I, 135–137.

przeczy, że wiedza Solona wielką była na swoje czasy. Owszem był on prawdziwym rozjemcą walczących stronnictw, górując ponad niemi umysłem, i wytworzył tradycyę, którą następni jego adepci już tylko konserwować pragnęli, całkiem niepomni, że

Trzeba z żywymi naprzód iść,
Po życie sięgać nowe...

Wróćmy teraz do Artabanosa, a przekonamy się, że on w drugiej części swej mowy głosi o bogu, świecie i ludziach poglądy, dobre w ustach Solona, ale nie Ateńczyka z epoki odrodzenia, bo wszakże Persem był Herodotowy Artabanos tylko cieleśnie. Według niego zawistnym i mściwym jest bóg, na niepokornych ma gromy i grozę. Solon podobnie wyraża się przed Krezusem [1]: ὦ Κροῖσε, ἐπιστάμενόν με τὸ θεῖον πᾶν ἐὸν φθονερόν τε καὶ ταραχῶδες, ἐπειρωτᾷς ἀνθρωπηΐων πραγμάτων πέρι. Zapał do czegokolwiek sprowadza grzech i pokutę, jedyne dobro w zaparciu, prędzej czy później widoczne. Bóg nie przyznaje bowiem nikomu wielkiego ducha, prócz sobie. — Tak jednostronne zapatrywanie na sprawy ludzkie musiało wreszcie wywołać pesymizm i tęsknotę do śmierci, wyzwalających z mąk tantalowych. Nastrajało się na tę nutę wielu poetów, jak n. p. Teognis, Bakchylides i trzech największych tragików greckich. Dźwięczy ona w rozmowie Artabana z królem i w przekonaniu Herodota samego (VII, 46: ὁ μὲν θάνατος μοχθηρῆς ἐούσης τῆς ζόης καταφυγὴ αἱρετωτάτη τῷ ἀνθρώπῳ γέγονε — I, 31: διέδεξε ἐν τούτοισι ὁ θεὸς, ὡς ἄμεινον εἴη ἀνθρώπῳ τεθνάναι μᾶλλον ἢ ζώειν). Tą pieśnią nad pieśniami, tą Vanitas vanitatum, kończy się też Stary Testament helleński!

Nową erę zwiastują sofiści, lubo nie pierwsi. Wyprzedzili ich w nauczycielstwie mądrości i cnoty Pitagorejczycy i Anaxagorejczycy, jak wiemy ze współczesnych Rozmówek filozoficznych (Διαλέξεις) jakiegoś sofisty (διάλ. ε: τί μὰν τοὶ σοφισταὶ διδάσκοντι, ἀλλ' ἢ σοφίαν καὶ ἀρετάν; ἢ τί δὲ Ἀναξαγόρειοι καὶ Πυθαγόρειοι ἦσαν;). Aliści wiedzę Pitagorasa, aczkolwiek bardzo rozległą, nazwał Heraklit lekceważąco historyą i polimatyą, która rozumu nie uczy (Fragm. 17: Πυθαγόρης Μνησάρχου ἱστορίην ἤσκησε ἀνθρώπων μάλιστα πάντων καὶ . . . . ἐποίησε ἑωυτοῦ σοφίην, πολυμαθίην, κακοτεχνίην — por. πολυμαθίη νόον οὐ διδάσκει i ἓν τὸ σοφόν, ἐπίστασθαι γνώμην ᾗ κυβερνᾶται πάντα διὰ πάντων). Całkiem podobnie, jak efezyjski myśliciel w obronie szczerej mądrości (ἓν τὸ σοφόν), νόος i γνώμη, uderzył na wielowiedzę i ἱστορίη pitagorejską; autor traktatu p. t. Περὶ τέχνης, zarazem Pitago-

[1]) Herod I, 32.

[illegible] w [illegible] **[illegible]** [illegible] **tudzież** [illegible] i [illegible] ([illegible] [illegible]) [illegible] **[illegible]** [illegible] gdybyśmy **mieli wskazać pokrótce, n**[illegible] [illegible] czy [illegible] **Heraklita albo sofistów w prz**[illegible] [illegible] Protagorasa albo Solona, to **powiedzielibyśmy: n**[illegible] [illegible], **która w systemach politycznych tych** [illegible] pełni **swego rozwoju.**

[illegible] za nim powtarza **Artabanos** [1], **poprzesta**[illegible] [illegible] naturze, **niezakłóconej złem** [illegible] [illegible] **[illegible]** [illegible] Solon **powiada do Krezusa** [2], [illegible] **Κροῖσε, πᾶν ἐστι ἄνθρωπος** [illegible] Artabanos [3] twierdzi, **że ludzie nie są** panami [illegible] rządzą ludźmi [illegible] **[illegible]** [illegible] Trzeba **było dopiero zwalczać** te [illegible] poglądy [illegible] zdającym się [illegible] **i [illegible]**, jakoteż przekonanym, że z dwu [illegible] przeciwnych **myśli obrali [illegible]** [illegible] jak się **wyraża Artabanos** [4]) o ludziach podobnych Mardoniosowi, którzy uczyli [illegible] naczelnem Protagorasa, **że człowiek stanowi** miarę wszechrzeczy. Bez tej zasady, sprzecznej z [illegible] Symonidesa w Platońskim Protagorasie, nie byłoby powiedzenia **Sokra**tesa [5], o [illegible], że jej utrata jest jedynem nieszczęściem, **jakie** spotkać może człowieka ([illegible]). To słowo wypełnia Stary, a zapowiada Nowy Testanent **Greków!**

Przekonaliśmy się dowodnie, że Herodot z rozmysłem **wkłada** w usta Artabanosa Solonowe prawidła i każe mu polemizować **z Mar**doniosem ze szkoły Protagorasa zwycięsko, gdyby nie Xerxes. **W słowach** atoli Xerxesa [6]), zagajających obrady, można dosłuchać się **zwrotów,** jakich używał pewnie sam mistrz sofistów w kole swojej drużyny ([illegible] — [illegible] — [illegible] — [illegible]). Tym przeświadczonym wyrazom odpowiadają **po**dobne Mardoniosa [7]) ([illegible] μὲν τὴν μάχην, [illegible] δὲ τὴν [illegible]-

---

[1]) Herod. VII, 16; por. Bergk *Poetae lyrici Graeci*, str. 339 (fragm. 12) [2]) Herod. I, 32. [3]) Herod VII, 49. [4]) Herod. VII, 16. [5]) Plat. Protag. 345 B. [6]) Herod. VII, 8. [7]) Herod. VII, 9.

ναμιν ἐοῦσαν ἀσθενέα — ἐξευρόντες — ἐξευρίσκειν) i wydrwiewające Artabanosa [1]) (κέρδος μέγιστον εὑρίσκω ἐόν — ὁ δὲ βουλευσάμενος αἰσχρῶς .... εὕρημα εὕρηκε — ἀνὰ χρόνον ἐξεύροι τις ἄν). Wszelka wątpliwość o pochodzeniu przytoczonych wyrażeń od Protagorasa i jego uczniów zupełnie jednak rozwiać się musi wobec ważnego szczegółu, że w końcowym ustępie napisanych pod wpływem protagorejskiej nauki Διαλέξεις, znamienne słówko ἐπίσταμαι znachodzi się powtórzone w troistej formie: ἐπίστασθαι, ἐπίσταται i ἐπιστασεῖται blizko 20 razy! Tamże czytamy charakterystyczny, a oraz znany nam z początkowego rozdziału Περὶ τέχνης i Herodota termin w następującem zdaniu: Μέγιστον δὲ καὶ κάλλιστον ἐ ξ ε ύ ρ η μ α ε ὕ ρ η τ α ι ἐς τὸν βίον, μνάμα, καὶ ἐς πάντα χρήσιμον, ἐς φιλοσοφίαν τε καὶ ἐς σοφίαν.

Dziwne musiało opanowywać Ateńczyków wrażenie, kiedy w wybitnych postaciach perskich, ich słowach, myślach i czynach przed niefortunną wyprawą do Grecyi, odnajdywali dzięki tendencyi ojca historyi siebie samych w przededniu wojny peloponeskiej, grających role z góry skazane na przegranie. Protagoras był tej domowej wojny niby duchowym Xerxesem, Perykles zaś Mardoniosem (por. Herod. VII, 6 o Mardoniosie: νεωτέρων ἔργων ἐπιθυμητὴς ἐὼν καὶ ἐθέλων αὐτὸς τῆς Ἑλλάδος ὕπαρχος εἶναι i Aryst. Ἀθ. πολ. 27 o Peryklesie: νέος ὤν — nadto por. wyrażenie niezmiernie rzadkie, dwukrotnie zastosowane w roz. I. Περὶ τέχνης: συνέσιος ἐ π ι θ ύ μ η μ ά τε καὶ ἔργον). Lekceważył rzekomo Perykles — jak Mardonios w ogóle siły helleńskie — liczbę wojska, środki pieniężne i sposób walczenia Spartan [2]), których w obronę zapewne brał Tucydydes syn Melezyasa, jak Artabanos Greków. Tamten uszedł groźniejszej kary, zgromiony tylko słowami Xerxesa [3]); ten skazany przez sąd skorupkowy na wygnanie, zostawił wolne pole Peryklesowi do przedsięwzięcia wyłącznie ateńskich planów.

Lwów. *Stanisław Schneider.*

[1]) Herod. VII, 10. [2]) Por. Herod. VII, 9 i Tucyd. II, 13. [3]) Herod. VII, 11.

Dwie Politeje ateńskie.

Habent sua fata libelli! można śmiało zawołać wobec tych przeciwności, jakie przechodzić musiały dwie rozmiarami niewielkie rozprawy o rzeczypospolitej ateńskiej. Jeszcze z górą przed 50 laty Roscher w swem pomnikowem dziele o Tucydydesie [1]) biadał nad pseudoxenofontowym traktatem, że cel i twórca jednego z najbardziej pociągających i pomysłowych pism starożytności głęboką pokryte są ciemnością, a filologowie, nie mający zrozumienia spraw politycznych, nie doszli nawet do porozumienia, czy utwór ten napisany jest seryo czy ironicznie, za ustawą czy przeciw ustawie Ateńczyków. Wszyscy zgadzają się niemal tylko w tem jednem, że formą niższy od dzieł Xenofonta, traktat ów przewyższa o wiele jego horyzont polityczny. W pogoni tedy za tajemniczym autorem, którego wyobrażają sobie jako doświadczonego wprawdzie latami i życiem oligarchę, lecz namiętnością pałającego i żarem nienawiści ku demosowi, jedni, jak n. p. Roscher, szukają go w pobliżu historyka Tucydydesa i wśród pokrewnych mu duchem, drudzy w gronie retorów otaczających Tucydydesa młodszego, syna Melezyasa, jak Moritz Schmidt [2]); inni utożsamiają go z Krytyasem, synem Kalajschorosa, jak Wachsmuth [3]) i Boeckh [4]), a znów inni z Alcybiadesem [5]) albo Frynichem [6]). Według potrzeby oligarcha ten, przebywający w Atenach, miał być autorem prywatnego posłania do spartańskiego dyplomaty, pisarzem pamiętnika do zamiej-

[1]) *Leben, Werk und Zeitalter des Thukidydes* (1842) str. 248, 526 i 538. [2]) *Memoire eines Oligarchen in Athen* etc. Jena 1876. [3]) *Commentatio de Xenophontis qui fertur libello* Ἀϑ. πολ. Göttingen. 1874. [4]) *Staatshaushalt der Athener* t. I, str. 433 (w wyd. Fränkla str. 390). [5]) W. Helbig w Rhein. Mus. t. 16. [6]) Müller-Strübing: *Die attische Schrift vom Staat der Athener* (Philologus, IV. Supplementband).

scowych przyjaciół zwłaszcza w Sparcie, lub owszem pisał jako emigrant czyteż wygnaniec poza obrębem Aten, albo zapuścił się w dyalog z lacedemońskim arystokratą, albo li też wygłosił mowę do członków swego stronnictwa, zwalczając inną mowę o połowicznej i pośredniczącej tendencyi, jakoby dawne swe stanowisko oraz znaczenie w państwie odzyskać mogli w drodze wyłącznie pokojowej reformy bez krwi i żelaza.

I dzisiaj jeszcze powszechnie głoszą, że wróg demosu — ktokolwiek nim był — napisał ten list poufny, pamiętnik, rozmowę czy odpowiedź, szczęśliwym trafem uratowaną między pismami Xenofonta. Powtorzyć można i teraz jednak wyrazy, które pół wieku przeszło Roscher powiedział, że to pisemko »für das Gesammtgebiet der philologischen Wissenschaft ihre befruchtende Kraft noch gar wenig hat äussern können«. Ale czy tak być powinno dalej, czy tak być może wobec odkrytej niedawno dziwnem zrządzeniem losu rozprawy na tensam temat Arystotelesa, która nowe wskazówki i środki wciska nieledwie w ręce do odgadnięcia starego Sfinksa? Czyżby to widmo nieugiętego oligarchy, zdradziecko spiskującego z zewnętrznymi wrogami Aten, które ostatnio roztoczyli przed wzrokiem współczesnych Müller-Strübing [1]) i Herzog [2]), miało być rzeczywiście jako autor rzeczonej broszury z ciała i kości prawdziwem? Stanowisko natomiast sceptyczne, na jakiem przed 20 latami Kirchhoff [3]) zatrzymał się sądząc, że nie ponadto nie da się dociec, jak tylko, iż wywody w tem dziełku nie były obliczone jedynie na publiczność ateńską, a temci mniej na ówczesnych wrogów wojennych Aten, nie może wystarczyć nadal, jak dotąd nie wystarczało, chociaż wyjścia poza nie gdzieindziej należy poszukiwać.

Każdego, choćby pobieżnie czytał ową książeczkę, uwięzić musi uwagę stosunkowo dość długi wstęp o topograficznych korzyściach panowania na morzu, tudzież o ekonomicznych stąd dogodnościach [4]). Autor jest tak zapalonym obrońcą marynarskiej potęgi Aten, że chciałby nawet Attykę od stałego lądu zupełnie widzieć odciętą i wkoło morzem oblaną, byleby możnowładcy i właściciele dóbr ziemskich, patrząc na swoje grunta przez nieprzyjaciół niszczone, nie mogli im bram otwierać i łączyć się z nimi, oderwawszy się od demosu [5]). Niepospolity to oli-

[1]) Na przyt. miej. str. 70. [2]) *Zur Litteratur über den Staat der Athener.* Tübingen 1892. [3]) *Über die Schrift vom Staate der Athener* (Abhandl. der königl. Akademie der Wissensch zu Berlin. 1874. [4]) Pseudo-Xen. Ἀϑ. πολ. II, 2—8. [5]) Tamże II, 11—16.

garcha i przejednany zaprawdę zwolennik morskiej polityki Peryklesa, który poprostu z uczuciem dumy mówi od siebie: A ja nie zachodząc się wcale z ziemią, wszystko sprowadzam: budulec, żelazo, miedź, len i wosk z powodu panowania na morzu. Jakim sposobem można było z tych słów, tchnących żywem zajęciem i owianych szczerem umiłowaniem, wysnuć wniosek, że autor był przeciwnikiem żeglarskiej przewagi Aten, to pozostanie jedną z tajemnic »najpocieszniejszych omyłek« (der drolligsten Irrthümer), na które już Roscher w swoim czasie wyrzekał. Gdy się zestawi te miejsca z chłodnem po większej części milczeniem Arystotelesa o roli Aten jako mocarstwa, z ujemną jego uwagą o pchnięciu państwa za sprawą szczególnie Peryklesa na tory morskie, a wreszcie z ogólnym sądem, że ono za pośrednictwem ludowych przewodników najwięcej zbłądziło przez panowanie na morzu [1]), dopiero się wpada w zamęt: tam oligarcha wyciąga ręce do demokracyi i lgnie do polityki jej marynarskiej, tutaj uznany chwalca Solona i jego demokratycznej ustawy, przez niechęć do wielkopańswowych dążeń ateńskich, zbliża się z sympatyami swemi do oligarchów w rodzaju Nicyasa, Tucydydesa (syna Melezyasowego) i Teramenesa.

Wyzwalające z tej matni słowo pierwszy wymówił Ferdynand Duemmler ubocznie, w jednej z uwag poniżej tekstu ciekawej (choć pomylonej co do wyników) pracy p. t. Die Ἀθηναίων πολιτεία des Kritias [2]). Wypowiedziana tam jest możliwość, że pseudoxenofontowa Ἀθ πολ. stanowi odpowiedź, daną przez umiarkowanego oligarchę, życzliwie usposobionego dla demokracyi, na starszą polityczną broszurę z tendencyą Areopagityku Isokratesa. Wszystko przemawia za tem, że tak jest istotnie. Przysłuchajmy się bowiem zasadniczym wyrazom owego oligarchy, że wprawdzie nie zgadza się z formą rządu w Atenach (τὸν μὲν τρόπον οὐκ ἐπαινῶ), ale przyznaje, że ją obrawszy, dobrych imają się Ateńczycy środków, które wykazał, do utrzymania swej demokracyi (εὖ μοι δοκοῦσι διασῴζεσθαι τὴν δημοκρατίαν) [3]). Porównawszy te słowa z wyznaniem Isokratesa w Areopagityku, gdzie mowca zastrzegł się przed posądzeniem o oligarchiczne zachcianki, wyczytujemy tam rzeczywiście coś zbliżonego do możnowładczej tendencyi; bo przynależność swoją do demokratycznego obozu Isokrates uczynił zawisłą od wymarzonych warunków, przeciw którym praktyczny nasz oligarcha polemizuje. Wprawdzie pochwala mowca ateński równość i demokracyę (τὰς δ' ἰσότητας καὶ τὰς δημοκρατίας ἐπαινῶν), ale nie pier-

---

[1]) Aryst. Ἀθ. πολ. roz. 27 i 41. [2]) Hermes t. 27, str. 262. [3]) Pseudo-Xen. Ἀθ. πολ. I, 1 i III, 1.

wsze lepsze, lecz takie, wśród których ład, sprawiedliwość i rozum rządzą (οὐ πάσας, ἀλλὰ τὰς καλῶς καθεστηκυίας, οὐδ' ὡς ἔτυχον, ἀλλὰ δικαίως καὶ λόγον ἐχόντως[1])) Tylko tyle! Rzecz dziwna: doświadczony ów oligarcha mniej wymaga od mowcy demokraty, gdyż bierze tak demokracyę, jaką ona jest i liczy się z nią, uznając za trwałą, pomimo jej ułomności.

Jednak Isokrates błąd swój naprawił pod koniec życia w Panatenaiku, w którym oddaje przodkom zupełną słuszność, że się chwycili pożyteczniejszej potęgi morskiej, chociaż wiedzieli, że tylko przodownictwo na lądzie da się pogodzić z porządkiem, ze skromnością i posłuszeństwem (τὴν μὲν κατὰ γῆν ἡγεμονίαν ὑπ' εὐταξίας καὶ σωφροσύνης καὶ πειθαρχίας καὶ τῶν ἄλλων τοιούτων μελετωμένην); marynarskie zaś rządy rosną z czego innego (τὴν δὲ κατὰ θάλατταν δύναμιν οὐκ ἐκ τούτων αὐξανομένην), mianowicie z żeglugi i biegłości wioślarzy, jakoteż z nawyknienia do życia ze sprowadzanych rzeczy po stracie własnych (τῶν τὰ σφέτερα μὲν αὐτῶν ἀπολωλεκότων, ἐκ δὲ τῶν ἀλλοτρίων πορίζεσθαι τὸν βίον εἰθισμένων), co wszystko musi pociągnąć za sobą rozkład dawnego ustroju w państwie (οὐκ ἄδηλος ἦν ὁ κόσμος ὁ τῆς πολιτείας τῆς πρότερον ὑπαρχούσης λυθησόμενος)[2]). Słowa powyższe mieszczą w sobie zerwanie ze starą demokracyą Solona, do której Isokrates powrót gorąco w Areopagityku zalecał — podobne temu wyparciu się oligarchicznych pokuszeń, jakie przebija z następujących szczytnych oraz zaszczytnych wyrazów nawróconego do nowych prądów autora pseudoxenofontowej Politei ateńskiej: Ateńczycy ufając panowaniu na morzu, patrzą na ziemię attycką pustoszoną dokoła, bo wiedzą, że jeśli będą jej żałowali, z innych dóbr i to większych zostaną obrani[3]).

Ale tak podatnymi do przebłagania, jak retor czasów późniejszych lub wyjątkowy nasz oligarcha współczesny, niezawodnie nie byli żyjący naówczas »umiarkowani« demokraci, którzy zapewne słowami Isokratesa w mowie nieco dawniejszej od Areopagityku, narzekali na rządy morskie jako na powód prawie jedyny wszystkich nieszczęść i wyrzut ciskali w oczy stojącym u steru, że nie wstydzili się właśnie patrzeć na kraj ojczysty niszczony i pustoszony dokoła[4]) Tym demokratom wiele musiało zależeć na tem, jak słychać z echa ich życzeń w mowie Isokratesa[5]), aby po zaniechaniu wojny mieszkańcy Attyki mogli w spokoju i bez obawy uprawiać role, żeglować po morzu i innym, zasta-

---

[1]) Isokr. Areop. §§. 58— 60 i 70. [2]) Isokr. Panat. §§. 114—116. [3]) Pseudo-Xen. Ἀθ. πολ. II, 16; por. Tucyd. I, 143. [4]) Isokr. περὶ εἰρ. §§. 64 i 84. [5]) Tamże §. 20.

nowionym przez wojnę, oddać się pracom. Przypuszczenie Duemmlera [1]), wypowiedziane jeszcze dawniej, nabiera wszelkich pozorów prawdopodobieństwa, że z łona tej mniejszości, święcącej państwo prawne i ujmującej się za agrarną demokracyą, pojawił się jakiś traktat socyalno-polityczny, na który — dokończmy dziś z Duemmlerem — t. z. Xenofontowa 'Αϑ. πολ. wyborną dała odprawę. Duemmler powiada, że autor rzeczonego traktatu, aczkolwiek wyznawca demokracyi, w cichości mógł oligarchię umiarkowaną przynajmniej za równie dobrą uważać. Jeśli tak, to uwierzyć łatwo, że wkrótce po śmierci Peryklesa, być może jeszcze pod koniec jego życia, tajemny sojusz przyszedł do skutku między większością oligarchów t. zw. umiarkowanych a takichże demokratów mniejszością. Program tego sojuszu wywiesił ktoś następnie w ulotnej publikacyi, strzegącej drogę reakcyi spraw zachowawczych ziemiaństwa oraz polityki pokojowej, na którą mniemany Xenofont replikował imieniem własnem, nielicznych oligarchów i panującej większości demokratycznej, w obronie handlu morskiego i groźnej floty.

Dzięki broszurze znanej pod nazwą Xenofonta i sprzecznym ze sobą mowom Isokratesa, wglądnęliśmy w układ stronnictw, ugrupowanych w Atenach za wojny peloponeskiej, nie według zasad wyłącznie politycznych, lecz w miarę haseł społeczno-ekonomicznej natury. Müller-Strübing [2]) już niegdyś trafnie był odgadł, że w tem polega istotna różnica Aten Isokratesa i Demostenesa od Aten ich przodków, iż przed wojnami perskiemi nie znano gospodarstwa innego oprócz rolnictwa, następnie do wojny peloponeskiej rola i handel, kapitał i ziemia utrzymywały się w równowadze i to był czas rozkwitu, nareszcie pieniądz wziął całkowicie górę. W tej żywiołowej zaiste walce o byt skupiała się opozycya zrazu legalna, potem rewolucyjna, oligarchicznych i demokratycznych agrarczyków przeciwko takimże kapitalistom, trzymającym ster rządu. Twórca zaś polemicznej odpowiedzi w powyższem oświetleniu urasta na liberalnego i postępowego oligarchę, któremu wszelki zamach na istniejący stan rzeczy przedstawił się jako zdrożność nie prowadząca do celu [3]).

Blizkim takiego pojęcia tej nieznanej skądinąd postaci jest Wilamowitz-Moellendorff w swem znakomitem dziele: *Aristoteles und Athen* [4]), gdzie mówi o starszym, wypróbowanym, praktycznym oligarsze, »der bald nach Perikles' Tode mit widerwilliger Bewunderung die Consequenz

---

[1]) *Prolegomena zu Platons Staat und der platon. u. arist. Staatslehre.* Basel 1891, str. 2υ i 36. [2]) Na przyt. miej. str. 61 i nast. [3]) Na przyt. miej. str. 61 nast. [4]) str. 171.

und die Unüberwindlichkeit des Demos darlegt«, a w adnotacyi pod spodem: »der klug uud kalt geworden ist, aber das ancien régime nicht verleugnen will, das er doch für verloren ansieht«. Wilamowitz zakończył jego charakterystykę znaczącemi słowami: »das ist einer der γνώριμοι, wie sie bei Tanagra ihre Loyalität mit dem Blute besiegelt haben«. Wiadomo [1]), że w krwawym chrzcie pod Tanagrą banita Cymon i jego przyjaciele wyparli się spartańskich sympatyi; powodem zaś wygnania Cymona przez sąd skorupkowy była wyprawa jego do Peloponezu z pomocą dla Spartan przeciw powstaniu w Messenii. Z patryotycznych względów najprzeciwniejszym był tej wyprawie wódz ludu Efialtes [2]). Skutek okazał błędność polityki Cymona, bo Ateńczycy swojem wmięszaniem się obrazili uczucia Messeńczyków, a równocześnie zrażono sobie też Spartan, którzy ulękłszy się rycerskiego animuszu przybyłych na odsiecz, z niczem ich odesłali do domu ὡς νεωτεριστάς, że posłużymy się terminologią, przejętą przez Plutarcha z dobrego źródła [3]). Obawiali się zatem Lacedemończycy Cymona z jego hufcami jako νεωτερισταί na wypadek, gdyby się przerzucili na stronę Messeńczyków. Ile te strachy wówczas miały podstawy, nie można wiedzieć; ale to pewna, że po powrocie z wygnania Cymon byłby się zgodził na późniejszy sąd autora t. zw. Xenofontowej Ἀθ. πολ., iż Messeńczyków — nie Spartan — potrzeba było wybrać, bo wkrótce ujarzmiwszy Messenię, Lacedemończycy wojować zaczęli z Ateńczykami [4]). Za nawrócenie owo tak wzniosłe z pobojowiska pod Tanagrą, po którem Perykles sam odwołał Cymona z wygnania [5]), Arystoteles w Ἀθ. πολ. [6]) mianuje go νεώτερον ὄντα na podobieństwo wyrażenia się Spartan o νεωτερισταί, Peryklesowi dostaje się zaś od niego przyczepka νέος ὤν [7]). Takimże νεώτερος ὤν, jak Cymon, pomimo starszych już lat, a z powodu przekonań nowszych, albo inaczej: antilakońskich, musiał wydawać się Arystotelesowi jego poprzednik w opracowaniu Politei ateńskiej.

Wiemy już teraz, że terminami: νεώτερος i νέος określił Arystoteles jako postępowego oligarchę Cymona, a Peryklesa jako postępowego demokratę, dla ich odróżnienia od oligarchów i demokratów konserwatywnych, a przytem filolakońskich. Tych ostatnich opisał bowiem pospołu przez πολιτευσάμενοι μετὰ τοὺς ἀρχαίους [8]). Przedtem już byłem zdania, któremu już dałem wyraz w poprzednich pracach [9]), że polityczne za-

[1]) Plut. Per. 10 i Cym. 17. [2]) Plut. Cym. 16. [3]) Plut. Cym. 17 Por. Tucyd. I, 102 o νεωτεροποιία i νεωτερίζειν. [4]) Pseudo-Xen. Ἀθ. πολ. III, 11. [5]) Plut. Per. 10. [6]) roz. 26. [7]) roz. 27. [8]) roz. 28. [9]) *Zag. biogr. Per.* str. 10 i nast.; *Studya nad Polit. ateń. Aryst.* str. 12 i nast.

sady Cymona i dziejopisarza Tucydydesa z jednej, a Tucydydesa syna Melezyasa z drugiej strony, w rozbieżnych szły od siebie kierunkach. Jeśli tedy najsłuszniej podniesiono [1]), że nie ma żadnej przyczyny do uważania historyka Tucydydesa za przekonanego oligarchę, lecz musi się go zaliczyć »zu den Vernunftdemokraten«, to również demokratami z rozsądku byli: tak Cymon, jak Pseudo-Xenofont, oligarchowie lub lepiej: arystokraci z urodzenia. Starszy Tucydydes zaś był oligarchą z przekonania, jak Nicyas i Teramenes, a ci demokraci, którzy się zapatrywali na tych dwóch pierwszych πολιτικοὺς καὶ τῇ πόλει πάσῃ πατρικῶς χρωμένους czy znowu na Terameńczyków, co τὴν πάτριον πολιτείαν ἐζήτουν [2]), byli — jak mowca Isokrates w Areopagityku — uczuciowymi politykami. Według ponętnej hipotezy Duemmlera [3]) wspomniany traktat socyalno-polityczny, sławiący μέσους πολίτας niby kamień węgielny państwa prawnego, żywo pobudzić miał Eurypidesa w Hiketydach, zapewne też w Fenicyankach i Orestesie, a odbił się w politycznych naukach Arystotelesa. Cokolwiekbądź się zawiera prawdy w tem przypuszczeniu, wytrawny sąd dziejopisa Tucydydesa przechyla szalę na stronę patryotycznej polityki mężów stanu Cymona i Peryklesa, a oraz doświadczonego praktyka Pseudo-Xenofonta, którego twierdzeń nie zrównoważą sentymentalne wywody tragicznego poety, ni wystudzone teorye zimnego filozofa.

Nie jest moim zamiarem poruszać sprawę stosunku Aten do sprzymierzeńców, choć z tego punktu widzenia odsłania się najdokładniej stronniczość i maskowany subjektywizm autora późniejszej Politei ateńskiej. Przedmiot ten opracowałem bowiem osobno. Tutaj tylko zaznaczam, że dwie znane nam Ἀθηναίων πολιτεῖαι stoją na wręcz przeciwległych biegunach i że dawniejszy t. z. Xenofontowy traktat jest emanacyą zwrotu Cymona ku rządom Peryklesa, zarazem zaś odpowiedzią na polityczną broszurę, którą Tucydydes syn Melezyasa mógł natchnąć jakiegoś demokratę w rodzaju Isokratesa, gdy pisał swój Areopagityk. Na stanowisku zajętem w owej broszurze, stanął niestety i niewzruszenie stał Arystoteles, natomiast Isokrates w kilka lat po rzeczonej mowie [4]), a zwłaszcza w Panatenaiku w przeddzień śmierci, opuścił je z przekonania. Ubliżylibyśmy pamięci wielkiego myśliciela pospiesznym sądem, że on nie widział innego sposobu na wydobycie się z rozluźnionych po śmierci Peryklesa stosunków, jak tylko drogą przewrotu i obalenia demokratycznych rządów. Arystoteles owszem wytrwał

---

[1]) Edm. Lange: *Thukydides und die Parteien* (Philologus t. 52, str. 616–651). [2]) Aryst. Ἀθ. πολ. roz. 28 i 34. [3]) *Prolegomena* etc., str. 20. [4]) Patrz περὶ ἀντιδ.

w zasadach starego demokratyzmu, który — by użyć wyraźnych słów Isokratesa w Areopagityku [1]) — jeden znachodził środek na odwrócenie przyszłych, a zażegnanie obecnych nieszczęść, w powrocie do ustawy Solona, ale nie przez wybór Synedrów i Syngrafeusów, za pośrednictwem których demos wyzuto z władzy [2]), lecz przez jawny, nieukryty, zbawczy i wszystkim znany zarząd ojczysty (διείλεγμαι περὶ διοικήσεως οὐκ ἀποκεκρυμμένης ἀλλὰ φανερᾶς, ἣν πάντες ἴστε καὶ πατρίαν ἡμῖν οὖσαν καὶ πλείστων ἀγαθῶν καὶ τῇ πόλει καὶ τοῖς ἄλλοις Ἕλλησιν αἰτίαν γεγενημένην).

Wyższe, niżeli dotąd, miejsce i doniośléjsze znaczenie przyznać będzie potrzeba Pseudo-Xenofontowej broszurze o ustawie ateńskiej, a czy nie zmniejszy się przez to i nie obniży wartość istotna odnalezionej w ostatnich czasach rozprawy Arystotylesa, nie naszą rzeczą przesądzać.

Lwów. *Stanisław Schneider.*

---

[1]) §§. 16, 58 i 59. [2]) por. Aryst. Ἀθ. πολ. roz. 29, 2. W Polityce (VIII, 1304 b 10) podstęp i kłamstwo zarzuca wręcz Arystoteles rządom 400, οἳ τὸν δῆμον ἐξηπάτησαν φάσκοντες τὸν βασιλέα χρήματα παρέξειν πρὸς τὸν πόλεμον τὸν πρὸς Λακεδαιμονίους, ψευσάμενοι δὲ κατέχειν ἐπειρῶντο τὴν πολιτείαν.

Dwa hymny delfickie na cześć Apollina.

Głównym przedmiotem naszego rozważania mają być dwa hymny niedawno w Delfach wykopane. Oba sławią Apollina, boga, któremu Delfy przypadły jako główna siedziba, jako własność. Niełatwo do tego doszedł, bo dopiero po zabiciu strasznego smoka Pytona, dawnego pana tej miejscowości, dopiero po przebłaganiu Gaji i Temidy, bóstw chtonicznych, a więc spokrewnionych z zabitym Pytonem.

Nie będzie tedy od rzeczy, jeśli sobie uwydatnimy, jak się przedstawia owa miejscowość najsłynniejsza może w dziejach starożytnej Hellady, a z tego względu godna i dzisiaj jeszcze zająć naszą uwagę. Wybierzmy się w drogę do tego świętego miejsca z jedną z owych pielgrzymek, które zewsząd, szczególnie zaś często z Aten do Delf niby na odpust, bo i tam odbywano *lustrationem*, zdążały.

Droga z Aten do Delf była dość daleką i dość uciążliwą; trzeba było przejść znaczną część Attyki, następnie wzdłuż całą Beocyę, zanim się doszło do Fokis. Szło się przez Fyle, przez Teby, przez Chejroneję. Gdyby to jeszcze po równi, jak u nas, ale na granicy Attyki i Beocyi trzeba było przejść w poprzek Kitairon, następnie okrążyć Helikon wysoki, a zbliżając się do Fokis wspinać się na boki Parnassu, którego wysokość Tatrom się równa. Taką zbocz Parnassu wpoprzek przeszedłszy, schodziło się dopiero w kotlinę, w której było mieszkanie delfickiego boga. Droga z Aten aż dotąd wynosiła najmniej 150 kilometrów, 800 stadiów, a może więcej, w dodatku zaś była z pewnością w znacznej części bardzo kamienistą.

Od wschodu przybywszy, mamy przed sobą świętą kotlinę delficką, która się wydłuża właśnie od wschodu ku zachodowi, w postaci potężnego amfiteatru, którego ścianę północną tworzy bok Parnassu, południową długi grzbiet Kirfisu; na wschodzie zaś, skąd przybyliśmy, łączy się Parnas z Kirfisem.

Można bo powiedzieć, że Kirfis jest tylko bokiem Parnassu, oderzniętym od głównego ciała rzeką Pleistos. Rzeka ta tutaj się rodzi, w stronie od której przybyliśmy; ona wyżłobiła ową kotlinę i po krótkim, trzymilowym może biegu, wpada do zatoki korynckiej. Były więc Delfy dostępne jeszcze od strony jej ujścia, to jest od zachodu, albo dokładniej: południowego zachodu, ale znikąd więcej. W tym też kierunku, od wschodu ku zachodowi, prowadzi dzisiaj przez ową sławną kotlinę jedyna droga przez Arachovę (można się w tem domyśleć Orzechowej, pamiątki po Słowianach, po których Helikon nawet nosi dzisiaj nazwę Zagóra) do Kastri, to znaczy do Delf — taką jest bowiem dzisiejsza nazwa tej miejscowości — dalej do Krissa, lub Pylaia, gdzie była nekropolis delficka, ale także synedrion, miejsce zebrań amfiktyonów, którego szczątki podobno jeszcze istnieją naokół kościoła św. Eliasza; a dalej jeszcze — to już do morza. W stronie przeciwnej, ku Arachovej, było inne przedmieście Delf, Kastalia, ze sławnem źródłem, którego kryształowa woda, zebrana w basen w skale wykuty, służyła do lustracyi.

Dzisiejsza ta droga była pewnie i drogą starożytną, bo na inną miejsca tu nie ma. Ciągnie się ona, albo raczej wije po zboczu Parnassu, a więc po prawej stronie Pleistosu, który szumi w ciasnem, ogromnymi głazami zawalonem korycie, o 300 metrów niżej drogi. Gdzie tedy leżały Delfy? Miasto samo, oraz jego przedmieścia Pylaia i Kastalia leżały przy drodze, święte zaś przybytki leżały wyżej, na zboczu Parnassu którego białe, w świetle połyskujące skały, zwane Faidriadami, tworzyły kilka stopni, niby upłazów, a sterczały wyżej jeszcze prostopadłą ścianą. Na owych to upłazach wznosiły się święte przybytki, podtrzymywane podmurowaniami pelasgickiemi albo już helleńskiemi, gdzie miejsce nie było dość równe. Tam widniała główna świątynia Apollina, w środku niejako całego półkola; wyżej nad nią teatr i sławna Lesche, ozdobiona freskami Polygnota, która służyła za miejsce zebrań dla pielgrzymów; jeszcze wyżej wytryskiwało źródło Kerna, z wodą cuchnącą, które następnie ginęło pod ziemią, a wychodziło na jaw dopiero w adyton świątyni Apollina. Cuchnące jego wyziewy wprawiały Pytię w odurzenie. Jeszcze wyżej ku zachodowi było stadyum do igrzysk, na szczycie zaś, nie samego jednak Parnassu, tylko Faidriad, rozciąga się płaskowyż, z którego dopiero wznosi się dwurożny i ośnieżony wierch góry poetów. Tu były pastwiska, tu lasy sosnowe, tu jeziora poświęcone Dionysosowi; to też tutaj odbywały się owe nocne zbiegowiska, tańce wyuzdane, orgie Bachantek, które jeśli na nie na łopatach nie jeździły, to jeździć mogły. Słowem była to Łysa góra starożytnych, której nowożytne są jakoby echem tylko. Widok, jaki się stąd roztacza, może być wspaniały:

jak w płaskorzeźbie całą widać Grecyę oblaną lazurowem, połyskującem morzem. Tak się więc w głównych zarysach przedstawia miejsce, które Apollo, wybierając sobie na mieszkanie, uznał za godne boga, my zaś możemy powiedzieć, że umiał wybrać dobrze. Chcielibyśmy dodać, że miał smak romantyczny, ale powstrzymuje nas uwaga, że przecież to miejsce na wskróś klasyczne. Widocznie, że świat klasyczny nie był pozbawiony romantyczności.

* * *

Powiedzmy teraz słów kilka o poprzednich tutaj poszukiwaniach, a następnie o robotach najnowszych, które do bardzo pięknych odkryć doprowadziły. Pierwszym z uczonych, zwiedzających to miejsce w naukowych celach, był Dodwell, na początku tego wieku; następnie Ulrichs; więcej jednak zdziałał Ottfried Müller, który tu odgrzebał cały szereg inskrypcyi, ale zachorowawszy na febrę, wrócił do Aten, aby tam umrzeć r. 1840. Z Niemców po Müllerze, Pomtow najwięcej się zasłużył około topografii Delf. Francuzi zaczęli tu poszukiwać już roku 1860, ale dopiero od roku 1890, gdy Homolle został dyrektorem szkoły francuskiej w Atenach, podjęli robotę na wielką miarę, otrzymawszy na to pozwolenie od rządu greckiego, od swego zaś pierwszy kredyt na 500.000 fr.

P. Homolle rozpoczął od tego, że wziął sobie do pomocy inżyniera i architekta; następnie przeniósł mieszkańców Kastri, do tysiąca dochodzących, na inne miejsce, a domostwa ich zburzył; dalej zbudował trzy tory żelazne na różnych stopniach owych upłazów, celem łatwiejszego odwożenia ziemi i gruzów, a dopiero po tych robotach wstępnych wziął się do właściwego kopania, które rozpoczęto 10-go października r. 1892. Po dwuletniej pracy, przerywanej podczas zimowej niepogody, wyniki już były bardzo zadowalające. Przedewszystkiem odkryto *temenos*, świętą zagrodę Apollina. Jak bowiem nasze kościoły otoczone są mniejszym lub większym dziedzińcem, albo jak się mówi cmentarzem, tak świątynia Apollina w Delfach miała temenos, otoczony murem w kształcie długiego, przez kilka upłazów na stoczystości góry ciągnącego się czworoboku, którego szerokość od wschodu ku zachodowi dochodziła do 125 m. W środku dopiero tego rozległego dziedzińca, na wysokości 600 metrów, wznosiła się świątynia peripteryczna na obszernej murowanej platformie, która po wszystkich swych bokach miała dużo wolnego miejsca. Także i stąd widok na całą kotlinę był bardzo ładny.

Odsłonięto następnie drogę świętą. Odgałęziała się od gościńca głównego po wschodniej stronie doliny, wchodziła następnie w obręb temenosu i tutaj w tym obrębie, ciągle w górę idąc aż do świątyni,

zakreślała trzy wielkie zakręty. Otóż cała ta *via sacra* obstawiona była z wszystkich stron pomnikami różnego rodzaju: posągami, skarbcami w kształcie małych świątyń, exedrami i t. p. Była to świetna *via triumphalis*, a cały temenos był niezrównanem muzeum rzeczy ciekawych i ładnych. Zaraz przy wejściu na lewo stał dar Tegeatów, za nim byk z Korcyry, dalej koń dorycki, podarunek z Argos, dalej grupa z Attyki, podarowana po zwycięstwie maratońskiem i znowuż grupa Siedmiu wodzów, dar Argolijczyków; za nią exedra, dalej grupa Epigonów. Na prawo długa na 25 m. sala, otwarta ku drodze, w której stało 40 posągów, dar Lysandra z powodu zwycięstwa przy Aegos-Potamos, dalej exedra, za nią szereg posągów królów argolijskich i tak dalej wzdłuż całej drogi aż do świątyni, w pobliżu której dary były, zdaje się, najliczniejsze, bo miejsce najwięcej zaszczytne.

Niestety, z tych wszystkich wspaniałości dzisiaj nic nie zostało; znikli królowie, wodzowie, znikły byki i konie. Wszakże Neron na jeden raz zabrał stąd 500 posągów. Nie istnieje ani świątynia, ani exedry, ani skarbce. Zostały tylko złomy, fundamenta i podmurowania, które pozwalają stwierdzić miejsce i wymiary. Jednakże na podmurowaniach znalazło się pełno napisów, których liczba dochodzi do 1500, nieocenionych dokumentów, dotyczących wszystkich stron życia społecznego i politycznego Grecyi. Znalazły się n. p. akta procesu stowarzyszenia artystów ateńskich z tebańskimi; albo rachunki wydatków świątyni delfickiej z 4-go w. przed Chr., bardzo pouczające o składzie jej służby. Inne napisy dają wiadomość o uczestnikach poselstw tu przysyłanych, o wyroczniach objawionych, o wyzwalaniu niewolników i t. p.

Dużo tych napisów znaleziono w gruzach, ale obok nich w tychże gruzach odszukano bardzo wiele zabytków sztuki: posągów, bronzów, ceramik, metop, fryzów, karyatyd — najczęściej w odłamach, ale także w całości i to z najróżniejszych okresów, od archaicznego aż do rzymskiego. Najobfitszy plon dawały skarbce: sikyoński, sifnijski, beocki, a przedewszystkiem ateński, zbudowany po zwycięstwie maratońskiem. Był bardzo ozdobny, a wznosił się przy pierwszym zakręcie świętej drogi, w miejscu wybornem, bo dającem piękny widok na całe ustronie. Tutaj to znaleziono owe hymny na cześć Apollina, które nas przedewszystkiem zajmować mają. Zdawało nam się wszelako pożądanem, dać ten ogólny zarys całej tej wiekopomnej miejscowości [1]).

* * *

[1]) Dane do tego zarysu czerpaliśmy z Pawła Monceaux: Les Fouilles de Delphes w Revue bleue 1894, 2. s., 23, 24, 25. (Por. także Berl. philol Wochenschr. w kilku numer. r. 1894 i r. 1895 oraz Bullet. de corresp. hell. z r. 1893 i 1894).

W ruinach tedy skarbca ateńskiego znaleziono w całości hymn wykuty na kamieniu, z którego zdjęto fotografię i przesłano do Paryża, gdzie go odczytał H. Weil a następnie tekst z objaśnieniami ogłosił w »*Bulletin de correspondance hellénique* na rok 1893, str. 561 n. Tensam tekst wydrukował następnie Crusius w czasopiśmie *Philologus*, t. 40, Ergänzungsheft r. 1894, objaśnienia Weil'a reprodukując i rozszerzając.

Autor hymnu sam się nazwał w dedykacyi: Ἀριστόνοος Νικοσθένους Κορίνθιος Ἀπόλλωνι Πυθίῳ τὸν ὕμνον. Crusius sądzi, że to jest tenżesam Aristonoos, który napisał odę na cześć Lysandra. Należałby przeto do końca piątego lub początku czwartego wieku. Jak wysoko utwór jego w Delfach oceniono, świadczy o tem dekret zarządu miasta, wyryty także na kamieniu, a obwieszczający, że Delfy nadają Aristonosowi za hymny (pienia) na cześć bogów ułożone, jemu i potomkom: gościnność, życzliwość, prawo pierwszeństwa w pytaniu wyroczni, prawo pierwszego miejsca, prawo polubownego sądzenia, nietykalność w wojnie i pokoju, wolność od podatków wszelkich i opiekę równą jak rodowitym Delfijczykom. Podpisani: archont Damochares i członkowie rady Antandros, Erasippos, Euarchida.

Utwór napisany jest w strofach glykońskich, z czterech wierszy, z których każdy złożony z trochaju, daktylu i dipodyi trochaicznej katalektycznej; czwarty jednakże jest o jedną zgłoskę krótszy, czyli tak zwany ferekratejski. W skład czwartego wiersza wchodzi zawsze iubilatio: ἰὴ ἰὲ Παιάν, naprzemian z odmianą: ὦ ἰὲ Παιάν. Pierwsza strofa przedstawia się więc, jak następuje:

Πυθίαν ἱερόκτιτον
ναίων Δελφίδ' ἀμφὶ πέτραν
ἀεὶ θεσπιόμαντιν ἕ-
δραν, ἰὴ ἰὲ Παιάν,...

Widzimy jednakże, że w tej strofie niema nawet zdania całego, że więc ona całości jeszcze nie tworzy. Trzeba dodać strofę następną:

Ἄπολλον, Κοίου τε κόρας
Λατοῦς σεμνὸν ἄγαλμα καὶ
Ζηνὸς ὑψίστου, μακάρων
βουλαῖς, ὦ ἰὲ Παιάν.

Daje to sens następny:

O ty, który zajmujesz przy pityjskiej skale Delf zawsze prawdę wróżący stołek świętego pochodzenia, ἰὴ ἰὲ Παιάν,

Z Bogów woli — o Apollinie, święta chlubo Latony, córki Kojosa i Zeusa najwyższego, ὦ ἰὲ Παιάν!

Teraz dopiero mamy jakąś całość, to jest wezwanie Boga. Możemy więc powiedzieć, że dopiero dwie strofy tworzą całość. Pozwolimy sobie zauważyć, że ta okoliczność bardzo jest ważną ze względu na kościelną lirykę bizantyńską i łacińską. Należy też, za Weil'em, zwrócić uwagę na to, jak ścisłym jest związek między wierszem trzecim a czwartym strofy pierwszej, kiedy wyraz ἕ-δραν rozdzielony jest między oba. Podobnie ścisły związek znachodzimy kilkakrotnie w tym utworze i to zawsze pomiędzy wierszem pierwszym a drugim, albo trzecim a czwartym, nigdy zaś pomiędzy drugim a trzecim. Tak więc pomiędzy wiersz pierwszy a drugi znajdujemy rozdzielone wyrazy: θεο-κτήτων (strofa III), Προναί-αν (strofa VII); zaś pomiędzy trzeci a czwarty: ἐποιχ-νεῖς (strofa III), Πυ-θῶθ' (V), ἀμοι-βαῖς (VII), ἄν-τροις (IX), ἐξαβρύ-νων (XI). Wynikałoby z tego, że należy pierwszy i drugi, oraz trzeci i czwarty wiersz uważać jako mniejsze całości. Jeżeli tedy normalna forma glykońskiego wiersza daje następny schemat rytmiczny: — ◡ — ◡ ◡ — ◡ —, to podwójna da schemat nieco odmienny:

— ◡ — ◡ ◡ — ◡ — — ◡ — ◡ ◡ — ◡ —

możnaby go podzielić na stopy w sposób następny:

— ◡ | — ◡ ◡ | — ◡ — | — ◡ — | ◡ ◡ — | ◡ —

Nie ujdzie niczyjej baczności dziwnie symetryczna budowa takiego wiersza; w środku mamy dwa kretyki, po jednej ich stronie daktyl po drugiej odpowiedni mu anapest; na kraju z jednej strony trochaj, z drugiej iamb. Tworzy to całość udatną, całkowicie symetryczną. Prawda, że poeta w miejsce trochajów kładzie iamby, spondeje, a nawet tribrachy; w miejsce dyktylów daje spondeje, a nawet kretyki; w miejsce końcowych kretyków stawia dość często anapesty; są to więc konstrukcye logaoedyczne, ktore się w śpiewie wyrównywały; w każdym jednak razie pomiędzy wierszami pierwszym i drugim, oraz trzecim i czwartym każdej strofy najmniejszej przerwy być nie mogło.

Niejednego czytelnika zajmie może, jeżeli tu podam inny jeszcze podział powyższego schematu dłuższego, podział taki mianowicie, jaki wypływa z nauki św. Augustyna, który jest znakomitym na tem polu autorem i rzecz przedstawia jaśniej, aniżeli ktorykolwiek autor nowo-

czesny, np. Christ lub Łucyan Müller. Jemu w znacznej mierze zazawdzięczam lepsze zrozumienie starożytnej rytmiki, dlatego traktat jego *De musica* do poznania polecam.

Podług jego nauki przeto podział byłby następujący:

— ◡ | — ◡ | ◡ — | ◡ — | — ◡ | — ◡ | ◡ — | ◡ —

Suma czasów i tutaj jest 24, ale stopy są wszystkie trójczasowe, a więc równomierne. Symetryczność objawia się i w tym podziale.

Po tej uwadze nawiasowej, wracając do głównej rzeczy i powoływując się na to, co się wyżej powiedziało, pozwolimy sobie następne strofy podać tu w formie dwuwierszowej, naznaczając jednak zwykły rozdział wierszy:

Ἔνθ' ἀπὸ τριπόδων θεο|κτήτων χλωρότομον δάφναν
σείων μαντοσύναν ἐποιχ|νεῖς, ἰὴ ἰὲ Παιάν,
Φρικώεντος ἐξ ἀδύτου | μελλόντων θέμιν εὐσεβῆ
χρησμοῖς εὐφθόγγου τε λύρας | αὐδαῖς, ὦ ἰὲ Παιάν.
Ἁγνισθεὶς ἐνὶ Τέμπεσιν | βουλαῖς Ζηνὸς ὑπειρόχου,
ἐπεὶ Παλλὰς ἔπεμψε Πυ|θῶδ', ἰὴ ἰὲ Παιάν.
Πείσας Γαῖαν ἀνθοτρόφον | Θέμιν τ' εὐπλόκαμον θεὰν
αἰὲν εὐλιβάνους ἕδρας | ἔχεις, ὦ ἰὲ Παιάν.
Ὅθεν Τριτογενῆ Προναί|αν ἐμ μαντείαις (?) ἁγίοις
σέβων ἀθανάτοις ἀμοι|βαῖς, ἰὴ ἰὲ Παιάν,
Χάριν παλαιᾶν χαρίτων | τοῖς (?) τότε ἀϊδίοις (?) ἔχων
μνήμας (?) ὑψίστας (?) ἐφέπεις | τιμαῖς, ὦ ἰὲ Παιάν.
Δωροῦνται δέ σ' ἀθάνατοι | Ποσειδῶν ἁγνοῖς δαπέδοις
Νύμφαι Κωρυκίοισιν ἄν|τροις, ἰὴ ἰὲ Παιάν,
Τριετέσιν φαναῖς Βρόμιος. | σεμνὰ δ' Ἄρτεμις εὐπ(τ?)όνοις
κυνῶν ἐμ φυλακαῖς ἔχεις | τόπους, ὦ ἰὲ Παιάν.
Ἀλλ' ὦ Παρνασσοῦ γυάλων | εὐδρόσοισι Κασταλίας
νασμοῖς σὸν δέμας ἐξαβρύ|νων, ἰὴ ἰὲ Παιάν,
Χαρεὶς ὕμνοις ἡμετέροις | ὄλβον ἐξ ὁσίων διδοὺς
ἀεὶ καὶ σῴζων ἐφέποις | ἡμᾶς, ὦ ἰὲ Παιάν.

Otóż i cały hymn, albo jak mówi poeta sam, h y m n y, a tak się wyraziła także zwierzchność delficka. Zrozumienie treści nie jest całkiem łatwe z powodu niepewnych, znakami pytania opatrzonych form, albo nowoutworzonych i pierwszy raz tutaj pojawiających się wyrazów greckich, jak: εὔπονος, εὐλίβανος, ἀνθότροφος, θεόκτητος, ἱερόκτιτος, θεσπιόμαντις, χλωρότομος, φρικώεις; dalej z powodu ulubionej, widać, poecie konstrukcyi imiesłowowej, której zbyt często i długo używa. Treść byłaby (z grubszego) następna (strofę 1szą zobacz wyżej):

Tam z trójnogów boskich, wstrząsając laurem zielonym (Crusius wstrząsanie odnosi do pytających o wróżbę, nie do Apollina) wydobywasz wyrocznie, o Uzdrowicielu!

Głosem miłodźwięcznej liry, z podziemi umysł przerażających, szukającym wróżby świętej, o Uzdrowicielu!

Oczyszczony (z zabójstwa Pytona) w dolinie Tempe z wyroku najwyższego Zeusa, wprowadzony potem przez Palladę do dawnej siedziby Pytona, o Uzdrowicielu!

Przejednawszy Gaję kwiatorodną i Temidę, pięknowłosą boginię, posiadasz zawsze milewonną siedzibę, o Uzdrowicielu!

Skąd Tritogenię Pronaję czcząc nieśmiertelną wzajemnością w świętych wróżbach (bo właśnie jej tam pronajon wzniesiono) [1]), o Uzdrowicielu!

Dawną (jej) przyjaźń mając w najwyższej pamięci, otaczasz ją wieczną czcią, o Uzdrowicielu!

Hołdują ci nieśmiertelni: Posejdon świętemi dzierzawami, Nimfy jaskiniami korykijskiemi, o Uzdrowicielu!

Bromios trójletniemi pochodniami (co trzy lata powtarzającą się uroczystością nocną z pochodniami), święta Artemis w czujnej straży psów mająca to miejsce, o Uzdrowicielu! [1])

Ty przeto, który kąpiesz twe ciało w pięknowodnych zdrojach kastalskich w dolinie Parnassu, o Uzdrowicielu!

Bądź łaskaw hymnom naszym, dając zawsze szczęście święte i będąc nam zbawcą, o Uzdrowicielu!

Godnym uwagi jest styl tego hymnu, który w całości tworzy niejako jedno zdanie, złożone z całego szeregu wezwań; należałoby może tłómaczyć je przez sześć razy powtórzone Ty, który...; dopiero ostatnia półstrofa daje zdanie główne: bądź łaskaw! Możnaby powiedzieć, że to jest styl hymniczny doprowadzony do ostatecznego wyrazu.

* * *

Idźmy dalej: Wśród gruzów na około tegoż Skarbca Ateńczyków znaleziono inne jeszcze na kamieniu wyryte utwory poetyczne. Odłamów większych jest cztery, mniejszych znalazło się dwanaście. Weil orzekł, że odłamy A, B należą do jednego utworu, C do drugiego, D do trzeciego; z mniejszych kawałków przydzielono 1, 2, 3 do pierwszego utworu, 9, 10, 11 do drugiego, 5, 6, 7, 8, 12 do trzeciego.

---

[1]) Powyższe dwie strofy należy, jak się zdaje, rozumieć w ten sposób, że wymienione tu bóstwa: Posejdon, Nimfy, Bachus, Artemis, mając poświęcone sobie tu miejsca, stały się niejako hołdownikami Apollina, który tu jest naczelnym panem.

Pierwszy utwór jest najciekawszy i o nim najobszerniej mówić nam wypadnie; z drugiego jest tylko kilka wierszy (7), z których żaden nie jest cały, inne zaś mają ledwie po kilka liter. Weil rozpoznał w nim stopy kretyckie, a Crusius zgodził się na to zapatrywanie.

Trzeci utwór przedstawia się w stanie jeszcze więcej ułomnym i pokaleczonym, niż drugi. Weil rozpoznał w nim strofy glykońskie, a więc takie, jak w hymnie Aristonoosa. To nam na razie wystarczyć może.

Wykopano jednak później w temże miejscu tablicę kamienną z dekretem podobnym, jakim uczczono Aristonoosa. Poeta nazywa się tutaj Kleochares, syn Biona Ateńczyk, φυλῆς Ἀκαμαντίδος, δήμου Κικυννέως, ποιητὴς μελῶν, któremu za trzy utwory, a mianowicie: ποθόδιον, paian i hymn przyznają wieniec laurowy i wszystkie owe zaszczyty, którymi Aristonoosa obdarzono. Postanowiono oraz, aby χοροδιδάσκαλος wyuczył chłopców tych pieśni i wykonywał je w święto Teoxenii. Członek francuskiej szkoły w Atenach, Couve, przypuszcza tedy, że owych trzech przez Weil'a rozpoznanych utworów właśnie Kleochares jest autorem. Przypuszczenie to bardzo jest możliwe, nic jednakże o owym Kleocharesie na razie niewiadomo, co do czasu zaś, z którego utwory pochodzić mogą, jedna tylko w nich istnieje wskazówka, mianowicie wzmianka o napaści Galatów czyli Gallów na Delfy. Znajduje się ona w utworze pierwszym, najobszerniejszym, który więc w każdym razie od tej napaści, a więc od roku 279 przed Chr. jest późniejszy, ale jednak pochodzić jeszcze może z pierwszej połowy trzeciego wieku przed Chr., ponieważ napaść ta wzmiankowana jest jako niedawna.

Widzieliśmy, że dekret pochwalny odróżnia w owych utworach *pothodion*, *pajan i hymn*; któryż tedy z nich jest prosodionem czyli pieśnią procesyjną, który pajanem na cześć Apollina, który hymnem? Dowiedzieliśmy się już, że najobszerniejszy z fragmentów jest o stopach kretyckich, ale i jeden z mniejszych fragmentów jest w takichże stopach, w drugim zaś dostrzeżono strofy glykońskie. Otóż Couve sądzi, że ów wielki fragment jest prosodionem, mniejszy kretycki pajanem, a glykoński hymnem. Zgadza się on w tem z Weilem, który od razu, z treści sądząc, nazwał ten utwór pieśnią procesyjną. Crusius jest innego zdania; dla niego wielki kretycki jest hymnem, glykoński jest prosodionem, a mały kretycki jest i dla niego pajanem. Powody, jakie podaje, wcale nie rozstrzygają sprawy i nie przemawia to za nim, jeżeli glykoński utwór Aristonoosa nazwany jest hymnem przez zwierzchność i przez autora samego, a znowuż, jakże go nie nazwać pajanem, kiedy każda strofka pajanem się kończy? Otóż podług Crusiusa nie ma być

ani pajanem ani hymnem, tylko właśnie prosodionem. Sprawa ta, można z łatwością przewidzieć, dużo jeszcze atramentu zużyje.

Przystąpmyż wreszcie do bliższego przypatrzenia się pierwszemu, a zarazem najobszerniejszemu z owych trzech utworów. Wiemy już, że się dochował na dwu wielkich odłamach; otóż kamień A obłamany jest z obu stron tak, że wiersze na nim umieszczone z obu stron trzeba było uzupełniać konjekturami. Drugi za to odłam B jest dobrze zachowany i z niego tedy przytoczymy kawałek, aby dać poznać jego osobliwą budowę:

⏑ ⏑ – ⏑ | ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ | – ⏑ – | – ⏑ ⏑ ⏑ | – ⏑ – | – ⏑ – |
Πάρα κλυτὰ | μεγαλόπολις | Ἀθθὶς εὐχαῖσι φερό|πλοιο ναί|ουσα Τρι- |

– ⏑ – | ⏑ ⏑ ⏑ – | – ⏑
τωνίδος | δάπεδον ἄθ|ραυστον.

⏑ ⏑ | – ⏑ – | – ⏑ – | – ⏑ – | – ⏑ – | – ⏑ – | –
Ἁγί|οις δὲ βω|μοῖσιν Ἅ|φαιστος αἴ|θει νέων | μῆρα ταύ|ρων.

Mamy tu więc cały szereg stóp kretyckich (14), następujących po sobie w jednym ciągu, bez najmniejszego śladu rozczłonkowania na równe strofy, albo choćby parami równe strofy, albo choćby równe peryody, albo równe zdania. Ustęp przez nas przytoczony zawiera wprawdzie dwa zdania, ale one nie są równe, a tak są ściśle związane ze sobą, że koniec jednego i początek drugiego, należą do tejsamej stopy. Ztąd też w wygłaszaniu najmniejszej pauzy pomiędzy niemi zrobić nie było można. Tuż przed tym ustępem znajduje się zdanie z 28 stóp, a więc potężne; złożone ono jest wprawdzie z czterech zdań, dwu współrzędnych i dwu podrzędnych, zdania te jednak nie tworzą członków rytmicznych. Całość fragmentu obejmuje około 110 stóp wypełnionych tekstem, a w długim tym biegu ledwie trzy można przyjąć pauzy albo fermaty, bo tylko trzy razy koniec zdań schodzi się z końcem stóp. Widzimy to po stopie 33, 94 i 123. Crusius przyjął wprawdzie dwie jeszcze fermaty, mianowicie po stopie 62, stopie próżnej, bez tekstu, jak kilka poprzednich i następnych, oraz po 90, która nie jest bardzo potrzebną, bo wnet po niej (94) następuje fermata uzasadniona; można przeto obie pominąć. Jakkolwiekbądź, całość utworu przedstawia się jako długi ciąg stóp kretyckich z kilku ledwie fermatami, a takiego utworu nie znaliśmy dotąd ze starożytności.

Stopy kretyckie są pięcioczasowe; z przytoczonego wyżej urywka widzieć można, że prawidłowa ich forma –⏑– pojawia się najczęściej; obok niej jednakże liczne są paeony i to w formie pierwszego –⏑⏑⏑ i czwartego paeonu ⏑⏑⏑–; innych wcale niema; dziwniejszem jednakże jest to, że nie braknie tu innego równomiernika kretyckiej stopy, mia-

nowicie pentabrachów i to w siedmnastu taktach, z których kilka jest hipotetycznych, czyli przez Crusiusa skonstruowanych.

Najciekawszą okolicznością jest to, że cały tekst opatrzony jest nutami muzycznemi, a więc posiada melodyę. Ponieważ zaś znaki muzyczne Greków przekazane nam zostały i opisane przez Alypiosa, Bacchiosa, Aristidesa Quint., Boethiusa i innych, przeto odczytanie tych znaków nie było niemożliwem. Podjął się tego archeolog Teodor Reinach w Paryżu i wywiązał się z zadania bardzo dobrze; Crusius jego melodyę przyjął całkowicie, ale ją transponował o kwintę niżej, to znaczy, że do śpiewania uczynił ją łatwiejszą. W tej więc formie i z jego tekstem, który od tekstu Weil'a nieco się różni, a w każdym razie jest pełniejszy, przytaczamy obok tekst i melodyę. Ze wszystkich znanych dotąd melodyj starożytnych ta jest najobszerniejszą i nawet najładniejszą. Chodzi tylko o to, aby ją dobrze zrozumieć, rytm i motywy jej w graniu lub śpiewaniu uwydatnić [1]).

Treść, znowuż tylko z grubszego, byłaby następną:
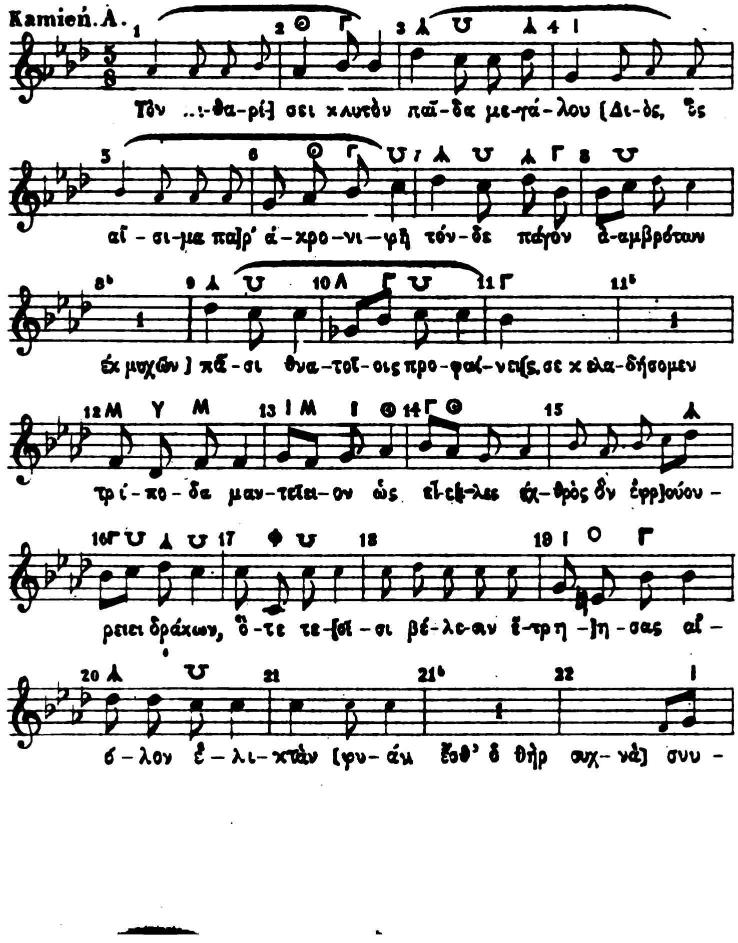
Wielbić będziemy ciebie sławnego z gry na kitarze, syna wielkiego Zeusa, który przy tej wysokośnieżnej górze, ze świętej głębi, wszystkim śmiertelnym ogłaszasz wyroki, jak zawładnąłeś trójnogiem wieszczym, którego strzegł wrogi smok; jak twymi pociskami przebiłeś potwór o pstrych skrętach, aż zwierz ciągle sycząc straszliwie, ducha wyzionął. Niedawno też barbarzyński tłum zbrojnych Gallów, który świętokradzko wdarł się do tego ustronia, poznał najwyższego Boga — pokonany.
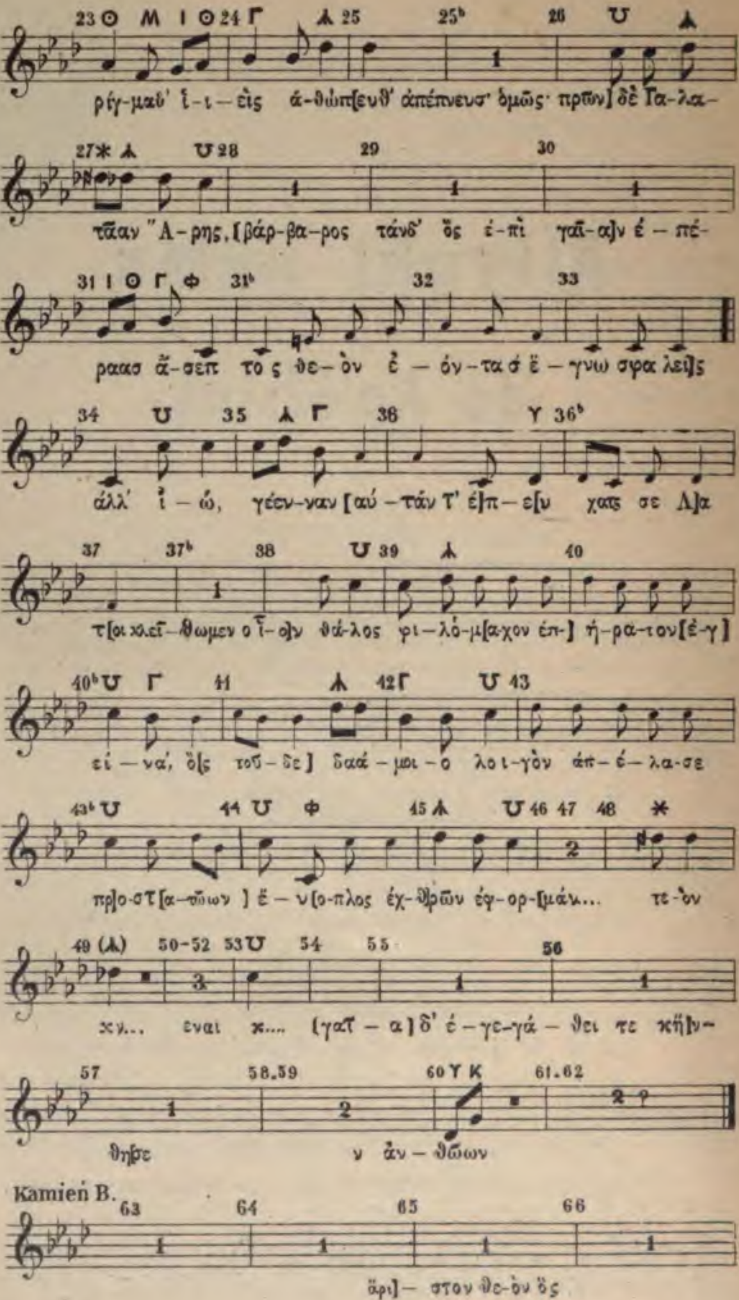
Wy, któreście gęste gaje Helikońskie otrzymały w udziale, strasznie grzmiącego Zeusa córy z ładnymi łokciami, przybywajcie wielbić pieśniami równej wam krwi Feba złotowłosego, który po dwuszczytnej siedzibie skał Parnassu chodzi razem z dostojnemi córami Delf do przezroczystych źródeł Kastalii, władając wyniosłością na sterczącej Delf skale wieszczej. Do ciebie udaje się z modlitwą córa wielkomiejskiej Attyki, zamieszkująca nienaruszoną (od Gallów) ziemię wojowniczej Tritonidy. Na świętych ołtarzach Hefaist trawi uda młodych byków, równocześnie kadzidło Arabii podnosi się ku Olimpowi; flet z drzewa lotusowego głośnobrzmiący, drżącymi tonami gra pieśń; złota miłodźwięczna kitara towarzyszy hymnom; cały rój młodych mieszkańców Attyki...
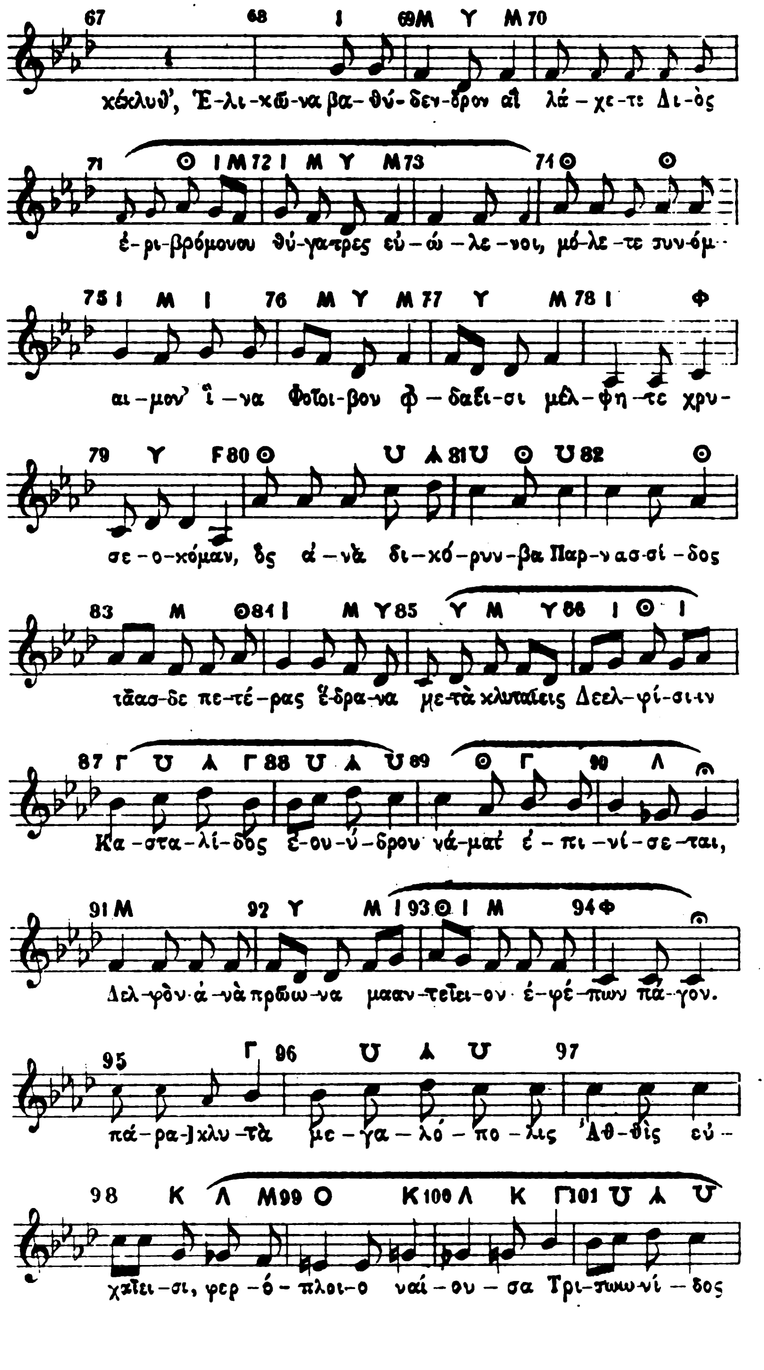
Dołączam kilka objaśnień: melodya powyższa jest w tonie frygijskim, ale jak mówi Reinach, już przez starożytnego poetę transpono-
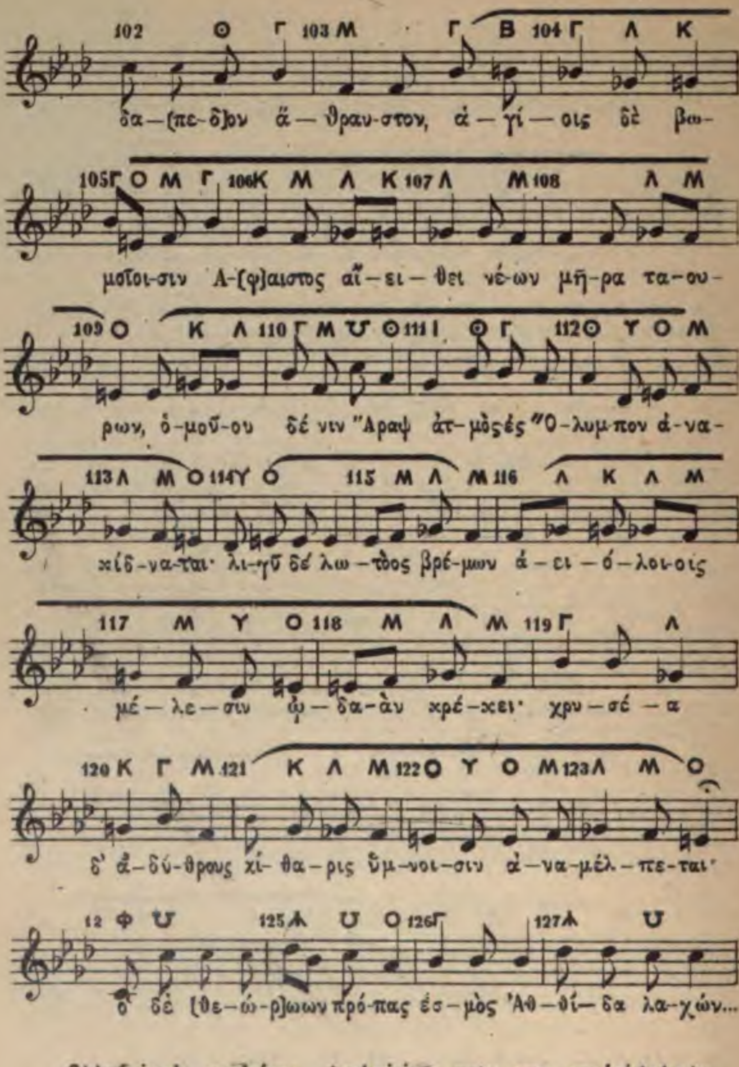
[1]) Na zjeździe filologów bynajmniej się to nie udało. Jeżeli o tem wspominam, to nie dlatego, aby czynić z tego zarzut komukolwiek, lecz na to, aby słuchacze zbyt ujemnego wyobrażenia o muzyce greckiej z tego sobie nie tworzyli.

Attycki hymn
do Apollina.

Kamień B.

χέκλυθ', Ἑ-λι-κῶ-να βα-θύ-δεν-δρον αἳ λά-χε-τε Δι-ὸς
ἐ-ρι-βρόμονου θύ-γατρες εὐ-ώ-λε-νοι, μό-λε-τε συν-όμ-
αι-μον' ἵ-να Φοῖ-βον ᾠ-δαῖ-σι μέλ-ψη-τε χρυ-
σε-ο-κόμαν, ὃς ἀ-νὰ δι-κό-ρυν-βα Παρ-να-σί-δος
τᾶσ-δε πε-τέ-ρας ἕ-δρα-να με-τὰ κλυταῖς Δελ-φί-σι-ν
Κα-στα-λί-δος εὐ-ύ-δρου νά-ματ' ἐ-πι-νί-σε-ται,
Δελ-φὸν ἀ-νὰ πρῶω-να μαν-τεῖει-ον ἐ-φέ-πων πά-γον.
πά-ρα-]κλυ-τὰ με-γα-λό-πο-λις Ἀθ-θὶς εὐ-
χαῖει-σι, φερ-ό-πλοι-ο ναί-ου-σα Τρι-τωω-νί-δος

Objaśnienie znaków: drobniejsze nuty, oraz części tekstu, klamerkami ujęte, są konjekturalne. Litery greckie, nad nutami umieszczone, są znakami muzycznymi Greków, liczby zaś oznaczają ilość taktów.

wana jest w obręb tonu lidyjskiego; dlatego dał ją w dzisiejszym *c mol*; Crusius przeniósł ją na *f mol* i tak ją tutaj podaliśmy. W pierwszej części jest diatoniczną, to znaczy, że trzyma się tonów normalnych, z drobnymi wyjątkami, bo tam n. p., gdzie mowa o napaści Galatów, wyraża to ostrem przejściem chromatycznem; druga część natomiast jest przeważnie chromatyczną, dla ucha naszego niezwykłą; opisuje ruch obrzędowy: modlitwy, palenie ofiary, kadzidło, grę na flecie i na kitarze; w końcu zwraca się melodya do porządku diatonicznego i powtarza najwybitniejszy motyw części pierwszej. Całość w swej dążności do charakteryzowania tekstu melodyą, oraz z powodu braku rozczłonkowania rytmicznego przywodzi na myśl (*mutatis mutandis*) nie kogo innego, jeno R. Wagnera.

Może nieco zadziwiać, że rytm kretycki właśnie w obrzędowych pieśniach na cześć Apollina najwięcej się znachodzi. Powodu tego w tem moglibyśmy szukać, że ten rodzaj rytmu doskonale się nadawał do poważnego tańca, nawet podczas pochodu, czyli procesyi. Moglibyśmy powiedzieć, że jeżeli hymn, o którym mówimy, był pieśnią pochodową, to stosując się do niego, uczestnicy pochodu nie mogli iść inaczej, tylko tańcząc. Dawało to widok bardzo ładny. Uważmy jeszcze, że jeżeli utwór ten pojmiemy jako prosodion, to ta właśnie okoliczność tłómaczy najlepiej ów brak rytmicznego rozczłonkowania, bo w pochodzie nie odbywano pauz, chyba przy fermatach.

Tekst wymaga jeszcze drobnego objaśnienia: częstokroć widzimy tu dwie nuty na jednej zgłosce, zwłaszcza na długich, lub dyftongach (nie wszystkich); w takich razach samogłoska jest powtórzoną; widzimy tam dwa α, dwa ι, dwa ω; nawet dwa ε i ο; dalej dwa ει, οι, ου; natomiast dyftong αι jest przedstawiony jako αιει albo αει; ευ jako εουυ i pod. Po bliższe szczegóły odsyłam do uczonego pisma Crusiusa, w którem i to jest zawarte, co Weil i Reinach powiedzieli.

Szczątki dwu pozostałych hymnów są tak małe i ułomne, że zajmować się nimi nie mamy potrzeby. Ciekawi znajdą je oba także u Crusius'a i to najprzód w podobiźnie podług fotografii z kamieni zdjętych, następnie z usiłowanem odtworzeniem, albo uzupełnieniem wierszy bardzo poobłamywanych. Jeden z nich, jak się już powiedziało, ma być w strofach glykońskich, podobnie, jak utwór Aristonoosa, drugi w stopach kretyckich, jak wyżej przytoczony hymn z melodyą: nie nauczyłyby nas przeto niczego, czegobyśmy lepiej na utworach wyżej przytoczonych nie widzieli. Prawda, że posiadają i one także nuty i to nuty instrumentalne. Takie nuty oznaczały się także literami podobnie, jak nuty wokalne. Podług nich tedy starano się odczytać owo towarzy-

szenie instrumentu, prawdopodobnie kitary. Możemy powiedzieć, że ta muzyka równie jest ułamkową jak tekst i żadnego charakteru nie posiada. Nadto jeszcze, jeden z wybitnych znawców muzyki starożytnej, K v. Jan nie chce w niej uznać towarzyszenia instrumentu, tylko melodyę do śpiewu, czemu się znów Crusius sprzeciwia. Są to rzeczy podrzędniejszej wagi, które możemy pominąć, aby przystąpić do sprawy ważniejszej, możemy nawet powiedzieć bardzo ważnej, którą przy pomocy przytoczonych tu zabytków rozświecić nieco pragniemy.

* * *

Dwa wyżej przytoczone utwory, okazują się jako w budowie bardzo odmienne. Jeden z nich przedstawia metrum glykońskie, ale jakież metrum przedstawia drugi? Powiedzieć: metrum kretyckie, tego niemożna, ponieważ starożytni o takiem metrum nie wiedzą. Możeby więc powiedzieć: rytm kretycki? Toby się zgadzało z wyobrażeniem starożytnych, bo jak się mówi o rytmie daktylicznym, anapestycznym, iambicznym, tak równem prawem możnaby mówić o rytmie kretyckim. Temu jednak staje na przeszkodzie panujące w nowoczesnej filologii wyobrażenie, że rytm opiera się na akcencie i że taki rytm jest odwieczny, wszystkim narodom wspólny i wszystkim rasom, nawet ludożercom. Nuże by jednak powątpić o tej odwieczności i powątpić o owym charakterze rytmicznym akcentów. Bo jeżeli Klopstockowi, Vossowi, nawet Goethemu podobało się pisać wiersze na akcencie oparte, to stąd nie wynika przecież, aby te usiłowania świadczyły o stanie rzeczy przed dwoma, albo więcej tysiącami lat. Dodajmy jeszcze, że Klopstock, Voss i Goethe nie mieli na myśli tworzenia rytmicznych wierszy, tylko pragnęli odtworzyć *starożytne metra*, dodajmy i to, że ich wiersze nie przyjęły się, nie zapanowały w literaturze, nie przenikły bynajmniej do narodu, coby było powinno nastąpić, gdyby byli trafili na odwieczną narodu skłonność.

Wolno nam tedy powątpić o funkcyi rytmicznej akcentów, wolno nam przypatrzyć się nieuprzedzonem okiem, jak tę sprawę pojmowali starożytni. Skoro się na to zdobędziemy, sprawa przedstawi się bardzo jasno; **starożytni pisarze żadnej *zasadniczej* różnicy między metrum, a rytmem nie widzą.**

Czemże tedy jest u nich rytm? Κατὰ δὲ τὰ μήκη, καὶ τὰς βραχύτητας τάττεται ὁ χρόνος, οὗτος δέ γίγνεται ῥυθμός, podług długości i krótkości zestawia się czas, z tego zaś rodzi się rytm, tak uczy Dionysios z Halikarnassu, jeden z najważniejszych pisarzy starożytnych w tym przedmiocie. Tegoż samego uczy Aristides Quint. ῥυθμός ἐστι σύστημα ἐκ χρό-

νων κατά τινα τάξιν συγκειμένων, rytm jest systemem czasów różnej długości zestawionych w pewnym porządku. Wiadomo, że pierwszą całością metryczną u starożytnych jest stopa, złożona z długich i krótkich zgłosek, odn. czasów; otóż: ***idem vero pedem et rhythmum voco*** mówi pisarz starożytny. Tyle jest pewnem, że o akcencie, jako elemencie rytmicznym, najmniejszej u nich niema wzmianki; możemy nawet powiedzieć i to z całą pewnością, że pojmowanie akcentu, jako czynnika rytmicznego jest im zupełnie obce. I nie mogło być inaczej, jak to niżej zobaczymy.

Z tego, co się dotąd powiedziało, wynika jasno, że rytm oparty jest na długości i krótkości zgłosek, albo czasów, albo mor, wogóle więc na c z a s i e. Nazwisko rytmu odnosili starożytni do stopy, ale odnosili je także do następstwa stóp, do całego szeregu i to n i e o g r a n i c z o n e g o szeregu równych stóp. Czemże tedy było metrum? Niczem innem, tylko co jego nazwa mówi, a więc p e w n ą o d m i e r z o n ą c z ę ś c i ą r y t m u, który sobie wyobrażano jako mogący być przedłużony w nieskończoność. Z tego tedy punktu widzenia określają starożytni metrum w stosunku do rytmu, jako część w stosunku do całości, jako pewną miarę obszerniejszego tworzywa, jako dziecko do ojca. Mówi więc Aristoteles: Τὰ γὰρ μέτρα ὅτι μόρια τῶν ῥυθμῶν ἐστι, φανερόν; mówi Longinus: μέτρου πατὴρ ῥυθμός; mówi Aristides Quint.: ***metrum differre a rhythmo, ut a toto partem; sectionem enim rhythmi metrum dicunt.*** Pojmowanie takie trwa tak długo, jak tradycya starożytna, więc Charisius uczy: ***nihil est enim inter rhythmon et metron nisi quod rhythmos est metrum fluens, metrum autem sit rhythmos clausus;*** albo św. Augustyn: ***hoc autem metrum utrumque habuit; itaque non solum metrum est propter insignem finem, sed etiam rhythmus est propter pedum rationabilem connexionem.*** Uważmy, że podług św. Augustyna prawidłowość stóp metrycznych jest właśnie rytmicznością.

Z powyższego przedstawienia rzeczy pozwolimy sobie wysnuć kilka wniosków; najprzód, że podług nauki starożytnych rytm oparty jest wyłącznie na długości i krótkości czasów i że z akcentem nic a nic wspólnego nie ma. Dalej zaś powiedzmy, że znaleźliśmy teraz określenie na ów drugi hymn na cześć Apollina, zbudowany z długiego, niczem nieprzerwanego łańcucha stóp kretyckich. Metrum nie jest, a l e j e s t r y t m e m, j e s t j a k o b y p r z y k ł a d e m, o b j a ś n i a j ą c y m w s z y s t k i e w y ż e j p r z y t o c z o n e d e f i n i c y e. Zaznaczmy więc, że starożytni takie rytmy układali, a przynajmniej Kleochares taki ułożył, a dziwimy się nieco, że ani Weil ani Crusius na tę okoliczność nie zwrócili uwagi.

* * *

Przejdźmy teraz do akcentu. Jest rzeczą niezaprzeczoną i oczywistą, że znaczenie jego w języku jest bardzo wielkie. Jakżeby tedy miał być bez żadnego znaczenia w starożytnej rytmice? Tak bynajmniej nie jest, akcent ma tam funkcyę niezmiernie doniosłą, tylko że ta funkcya nie jest rytmiczną. Jakąże jest tedy? Oto jest melodyjną. Aby to zrozumieć, nie wspierajmy się na dzisiejszem pojmowaniu rzeczy, lecz na pismach starożytnych, a odrazu znajdziemy się w jasności.

Uczą tedy starożytni pisarze, nie, że w każdym wyrazie jedna zgłoska ma akcent, lecz że każda zgłoska go posiada (jedna zaś posiada najwyższy). Mówi Priscianus: *accentus namque est certa lex ex regula ad elevandam* lub *deprimendam syllabam uniuscuiusque particulae orationis;* to samo mówi Diomedes: *nam ut nulla vox sine vocali est, ita sine accentu nulla est; et est accentus velut anima vocis.* Akcent znaczy to, co jego nazwa mówi i co Diomedes objaśnia w sposób następny: *accentus est dictus ab accinendo, quod sit quasi cuiusque syllabae cantus; apud Graecos quoque ideo* προσῳδία *dicitur, quia* προσᾴδεται ταῖς συλλαβαῖς. Podług tej nauki akcenty są śpiewem mowy, nie odnoszą się do długości lub krótkości tonów, lecz do ich wysokości lub nizkości. Z akcentów tedy tworzyła się melodya: *prosodia musices imago* powiedział Varro; *et est accentus anima vocis et seminarium musices*, powiedział Martianus Capella. Najjaśniej jednak, najdokładniej wyraził się o tem Cicero (Orat. 57): *Mira est enim quaedam natura vocis, cuius quidem e tribus omnino sonis, inflexo, acuto, gravi, tanta sit et tam suavis varietas perfecta in cantibus.* Podług zrozumienia Cicerona przeto i zupełnie w myśl starożytnych, oraz w poczuciu ich tradycyi, cantus z całą swą suavi varietate z trzech akcentów się wywiązał, perfectus est.

Zapatrywania te przedstawiłem po raz pierwszy w rozprawie pod tyt.: »Nowa teorya o pochodzeniu i rozwoju rytmiczności« r. 1886; starałem się je rozwinąć i w związek z rytmiką średniowieczną wprowadzić w *Essai comparatif sur l'origine et l'histoire des rythmes* 1889. Do tych więc prac, zwłaszcza do drugiej odsyłając, pozwolę sobie tutaj dodać, że punktem wyjścia był dla mnie znany filologom ustęp z Dionysiosa z Halik. *De compositione verborum XI.* Ustęp ten na zawsze zasadniczym pozostanie, nie od rzeczy więc będzie przytoczyć go tutaj choć w części. Przedstawiwszy naukę o akcentach mowy, autor dodaje: τάς τε λέξεις τοῖς μέλεσιν ὑποτάττειν ἀξιοῖ, καὶ οὐ τὰ μέλη ταῖς λέξεσιν, ὡς ἐξ ἄλλων τε πολλῶν δῆλον καὶ μάλιστα τῶν Εὐριπίδου μελῶν ἃ πεποίηκε τὴν Ἠλέκτραν λέγουσαν ἐν Ὀρέστῃ (140 n.) πρὸς τὸν χορόν.

σῖγα, σῖγα, λευκὸν ἴχνος ἀρβύλης
τίθετε, μὴ κτυπεῖτε.
ἀποπρόβατ' ἐκεῖσ' ἀποπρό μοι κοίτας.

ἐν γὰρ δὴ τούτοις τὸ »σῖγα, σῖγα λευκὸν« ἐφ' ἑνὸς φθόγγου μελῳδεῖται, καίτοι τῶν τριῶν λέξεων ἑκάστη βαρείας τε τάσεις ἔχει καὶ ὀξείας. Καὶ τὸ »ἀρβύλης« ἐπὶ τῇ μέσῃ συλλαβῇ τὴν τρίτην ὁμότονον ἔχει ἀμηχάνου ὄντος ἓν ὄνομα δύο λαβεῖν ὀξείας, καὶ τοῦ »τίθετε« βαρυτέρα μὲν ἡ πρώτη γίνεται, δύο δὲ μετ' αὐτὴν ὀξύτονοί τε καὶ ὁμόφωνοι, τοῦ »κτυπεῖτε« ὁ περισπασμὸς ἠφάνισται, μιᾷ γὰρ αἱ δύο συλλαβαὶ λέγονται τάσει, καὶ τὸ »ἀποπρόβατ'« οὐ λαμβάνει τὴν τῆς μέσης συλλαβῆς προσῳδίαν ὀξεῖαν, ἀλλ' ἐπὶ τὴν τετάρτην συλλαβὴν καταβέβηκεν ἡ τάσις τῆς τρίτης. Jego więc zdaniem należy poddawać mowę melodyi, nie zaś melodyę wyrazom (scl. akcentom) mowy, jakto widać z wielu innych, najlepiej jednak z pieśni Euripidesa, którą każe Elektrze przemawiać do chóru: σῖγα itd. W tej pieśni σῖγα, σῖγα i λευκὸν śpiewają się jednym tonem, chociaż każdy z tych trzech wyrazów ma swoje napięcie (akcenty mowne) wysokie i nizkie [1]; także ἀρβύλης ma tensam ton na zgłosce środkowej i trzeciej, chociaż nie może być, aby tensam wyraz miał dwa akcenty wysokie. W wyrazie τίθετε pierwsza zgłoska ma ton niższy, ale dwie następne mają ton wysoki i obie tensam. Podobnie perispomenon wyrazu κτυπεῖτε zaciera się, ponieważ dwie te zgłoski śpiewają się jednym tonem. Także wyraz ἀποπρέβατ' nie otrzymuje na środkowej zgłosce tonu wysokiego, bo na czwartą położony jest ton należny trzeciej.

Jak długo akcent uważano za coś podobnego do iktu, a trwa to, aż do dzisiaj, tak długo cały ten ustęp był całkowicie niezrozumiały i tylko to z niego umiano wywnioskować, że melodya nie zgadzała się z iktem. Inni (jak V. Henry, tuż jeszcze przed ogłoszeniem mej pracy) nie wchodząc w naturę akcentu, zawyrokowali, że akcent nic z melodyą nie miał do czynienia, jak to wyraźnie świadczy Dionysios z Halik. Mój wniosek był całkiem odmienny, a mianowicie, że Dionysios w swoim rozbiorze ma za podstawę wyobrażenie zupełnej zgody akcentów z melodyą i ze zdziwieniem wskazuje na praktykę Euripidesa i innych, u których tej zgody już nie było. U innych jednak była, jak to potwierdza nasz hymn opatrzony melodyą. Crusius bowiem trafnie zauważył, że w tym hymnie każda akcentowana zgłoska ma ton wyższy, a nigdy niższy, aniżeli sąsiednie zgłoski. *So ist der Melodie,* mówi, *durch den Accent von vornherein die Richtung vorgeschrieben, nach der sie sich zu bewegen hat* (p. 117). I mówi jeszcze, stwierdzając moje

[1] Porównaj z tem co się wyżej powiedziało o akcentach.

zapatrywania, o stosunku akcentu do rytmu: *die Accente geben der Melodie das Grundgesetz, üben aber auf den Rhythmus keinen erkennbaren Einfluss aus* (p. 120). Tak daleko dobrze; mógłbym wprawdzie w tych słowach widzieć reprodukcyę moich przed dziesięciu laty wypowiedzianych zapatrywań, Crusius jednak przedstawia to jako własne odkrycia, więc niechże i tak będzie! W każdym razie zapatrywania te stwierdzają się [1]).

Ale Crusius, usunąwszy jedną trudność wnet stworzył nową. Bo oto biorąc zbyt dosłownie, co Dionysios powiedział i zestawiając z melodyą Aristonoosa, tworzy nowy okres muzyki. Mówi tedy, że w okresie Euripidesa melodya z akcentami nie zgadzała się, a dopiero w okresie Aristonoosa weszła na drogi naturalizmu i do akcentów się zbliżyła. Twierdzenie to jest całkiem bezpodstawne i wykręcone. Bo Cicero w każdym razie jest nieco starszy, aniżeli Dionysios, a widzieliśmy, że on cały śpiew wywodził z akcentów. Chcę powiedzieć, że jeżeli Dionysios może świadczyć o Euripidesie, to Cicero może to uczynić o poprzednikach. On tutaj istotnie wyraża najstarszą tradycyę i jest w zgodzie z tem, co o tym przedmiocie powiedzieli, lub napomknęli Plato, Aristoteles, Aristoxenos. Cały śpiew grecki, cała ich muzyka, która była co najwięcej powtórzeniem śpiewu, wywodzi się z akcentów, a im bardziej wstecz, tem zgodność była i powinna być większą. Za czasów Kleocharesa, twórcy rytmu delfickiego, muzyka już się była z pierwotnego tetrachordu rozwinęła na objętość trzech oktaw, wtedy więc, a nawet i wcześniej, melodya już nie mogła trzymać się ciasnej granicy akcentów, a jednak tej granicy trzyma się jeszcze u Kleocharesa przynajmniej z jednej strony, t. j. od góry.

Jakże więc pogodzić to, co Dionysios z Halik. mówi o melodyi Euripidesa z tem, co mówi Cicero, oraz z melodyą Kleocharesa? Powiedzmy najprzód, że melodya Euripidesa zbyt bardzo od akcentów nie odbiegała, nawet w tym ustępie, który grecki krytyk jako przykład przytoczył; powiedzmy następnie, że nie wiemy czy w innych częściach tej tragedyi, albo w innych tragedyach odbiegała podobnie; powiedzmy w końcu, że nie wiemy, czy Dionysios miał przed sobą prawdziwą, od Euripidesa jeszcze pochodzącą melodyą, od którego oddzielało go lat przeszło 400. Bo melodye z czasem starzeją się i wtedy do starych tekstów dorabia się nową muzykę.

---

[1]) Zapytałbym np., dlaczego Crusius dawniej tego odkrycia nie zrobił, kiedyż melodye greckie z tymsamym charakterem znane są od lat wielu?

Z drugiej strony, nie zaprzeczamy, sądząc podług okruszyn melodyi zachowanych z tegoż Orestesa w papyrusie arcyksięcia Rainera, (zob. Philologus 1893, p. 189), że zdaje się, jakoby jeszcze za czasów Antoninów melodye Euripidesa były znane i przepisywane. Mógł więc Dionysios mieć przed sobą prawdziwą melodyę Euripidesa; przypuśćmy i to, że jego uwagi były trafne. Z tego wynikłoby jednakże to tylko, że Euripides był śmiałym na polu melodyi nowatorem, że inni szli za jego przykładem, że jednak obok nich dawny, archaiczny kierunek utrzymywał się ciągle i stale, jak o tem świadczy hymn Kleocharesa z 3. wieku przed Chr. i co dziwniejsze: hymn do Heliosa z 2. wieku po Chr. (zob. go u Bellermanna, Westphala i Gevaert'a). Godnem jest uwagi, że oba te zabytki są obrzędowe, że więc tem bardziej przystało im zabarwienie archaiczne; nie sądźmy jednakże, aby one całkowicie przedstawiały archaiczny stopień melodyi — bynajmniej, bo jeżeli hymn Kleocharesa trzyma się granicy akcentów od góry, to ku dołowi używa wielkiej swobody, tak, że całość melodyi obejmuje odstęp jedenastu tonów, półtorej gamy, podczas gdy melodya Euripidesa w ciaśniejszych zdaje się poruszać granicach.

* * *

Ośmielony tem, że się wyżej przedstawione zapatrywania stwierdzać zaczynają, a widząc, jaki zamęt w rozumieniu starożytnej poezyi sprawiło owo nienaturalne sprzężenie akcentu z rytmem, obu zaś z iktem, widząc, jaką niezwyciężoną trudność to dziwne sprzężenie do dziś przedstawia, nawet dla specyalistów, pozwolę sobie podać następne prawidło praktyczne: w czytaniu utworów poetycznych greckich i łacińskich należy starannie uwydatniać długość i krótkość zgłosek, bo na tem polega istota i cała piękność rytmiki i metryki starożytnej. To też czasy owe bardzo były drażliwe wobec wykroczeń przeciw iloczasowi, jak o tem świadczy Cicero (Orator 51) *in versu quidem tota theatra exclamant, si fuit una syllaba aut brevior aut longior,* cały teatr burzył się, jeżeli aktor zgłoskom nie dawał należytego iloczasu.

Cóż jednak począć z akcentami? Trzeba je w poezyi całkowicie pominąć, bo gdyby się chciało wygłaszać je po starożytnemu, należałoby śpiewać.

Uważmy dalej, że ikt ze śpiewem trudno się zgodzi, to też iktem nie trzeba się zbyt zaprzątać, ani niepokoić. O rytmie, o iloczasie, świadectwa starożytnych są liczne i wyraźne, o ikcie głosowym wcale ich dotąd nie ma. Jest to więc fikcya filologów niemieckich, jak zaś

jest dowolną i z nauką starożytnych niezgodną, widzimy to jeszcze u Crusiusa, który łaje Mariusa Victorina za to, że ten profesor starożytny mówi o *longa et brevis*, gdzie, jeżeli pragnął dogodzić filologom niemieckim, powinien był mówić o *betont* i *unbetont* (zob. Philologus 1893, p. 169). Jeżeli łaciński autor o ikcie nie mówi, to dlatego, że go nie uznaje, jeżeli zaś autor niemiecki żąda *betont* zamiast *longa*, to dlatego, że rytmu starożytnego nie rozumie. Bo w samej rzeczy, wszystkie zagadnienia rytmiki starożytnej w metrach logaoedycznych, w dochmiach itp. są zawsze zagadnieniami iloczasowemi, nie zaś iktowemi.

Skutkiem nawyknienia sądzi wielu, jakoby było rzeczą niemożliwą wygłaszać metra starożytne bez iktu. Mojem zdaniem jest to uprzedzenie, sprawa ta jednak wielkiej doniosłości nie posiada, byle rozpoznać, że nie na ikcie i nie na akcencie polega istota metrów i rytmów starożytnych, lecz na iloczasie. Głównym powodem, dla którego opieram się przyjęciu iktowania, jest obok braku świadectw to, że w wielkiej przemianie starożytnej rytmiczności na średniowieczną żaden ślad iktu nie pozostał, co nie byłoby nastąpiło, gdyby ikt był należał do istoty starożytnego rytmu. Sądzę nadto, że wygłaszanie metrum starożytnych z iktem jest całkiem nieestetyczne.

Wprawdzie jest i u starożytnych mowa niekiedy o ictus, ale znaczy to ictus digiti, pedis, albo też, jak mówią, plausus manuum. Czyż można, zapytam, wykonać plausum głosem? Czy godzi się kazać robić gębie, co starożytni nogą robili? Oni bowiem nogą, lub palcem, lub dłoniami taktowali, a taktowanie było potrzebne wobec początkujących, wobec chóru, zwłaszcza w metrach logaoedycznych, gdzie chodziło o to, aby rozdzielić zgłoski na grupy, albo na takty. Stopy, albo grupy dobrze sformowane obejdą się zupełnie bez głosowego iktu. Powtarzam jednakże: rzecz to podrzędna.

Powiedzmy dalej, że nawet metra pisane już bez muzyki, jakiemi były po największej części, zdaje się, poezye Horacyusza, należy wygłaszać podług iloczasu, a bez akcentu i bez iktu. Inaczej jednak ma się rzecz z prozą; tutaj należy akcentować i to na nasz sposób, to znaczy przyciskiem. Będzie to odpowiadało greckiemu i łacińskiemu wymawianiu z czasu późniejszego. Kiedy bowiem pierwotne melodyjne akcenty, wydawszy tetrakord, rozwinęły się w podwójny tetrakord czyli oktawę, kiedy do głównej oktawy dodano drugą od góry i trzecią od dołu, kiedy się więc rozwinęła była samodzielna muzyka, wtedy śpiewne akcenty straciły znaczenie, wtedy je przytłumiono w mówieniu, aby nie śpiewać (na podobieństwo ludu krakowskiego), bo już przecież nauczono się śpiewać lepiej i inaczej. Wobec takiej zmiany akcentu,

albo raczej w skutek tej zmiany, zaczął znikać iloczas samogłosek, dając jako ostatni wynik różnicę w brzmieniach. To też czytając prozę grecką lub łacińską z akcentowaniem przyciskowem, czyli nam zwykłem, nie łatwo będzie wygłaszać należycie iloczas. Jeżeli to sobie dobrze rozważymy, to i w tem znajdziemy potwierdzenie blizkiego związku między dawnym iloczasem, a melodyjnym akcentem z jednej strony, z drugiej zaś między przemienionym akcentem, a zatratą iloczasu, która nastąpiła zarówno w łacińskim jak greckim języku.

Co do prawideł tutaj podanych, nie taję sobie, że zastósowanie ich nie odrazu będzie możliwe; trudno bowiem zrywać z regułami choćby błędnemi, jeżeli te od stu lat przeszło używały powagi. Ośmielę się jednak wyrazić przekonanie, że prędzej czy później wygłaszanie utworów klasycznych na tych właśnie oprze się prawidłach, jakie tutaj naznaczyć spróbowaliśmy.

Kraków w Marcu 1895. *M. Kawczyński.*

De paeanis Aristonoi versu 9 sqq.

ἔνθ' ἀπὸ τριπόδων θεο-
κτήτων, χλωρότομον δάφναν
σείων, μαντοσύναν ἐποιχ-
νεῖς, ἰὴ ἰὲ Παιάν.

Paucis disserere placet de verbis χλωρότομον δάφναν σείων. Primum, quod unicuique verba haec legenti in mentem venit, est exordium Callimachi in Apollinem hymni:

οἷον ὁ τὠπόλλωνος ἐσείσατο δάφνινος ὅρπηξ,
οἷα δ' ὅλον τὸ μέλαθρον· ἑκὰς ἑκὰς ὅστις ἀλιτρός κτλ.

Deo appropinquante tremit templum et laurus dei sacra. Idem fit, cum apud Vergilium Aen. 3, 91 Aeneae in Delo insula oraculum datur:

Tremere omnia visa repente
Liminaque laurusque dei.

et apud Ovidium Met. 15, 634 sqq.:

Et locus et laurus et, quas habet ipse, pharetrae
Intremuere simul; cortinaque reddidit imo
Hanc adyto vocem pavefactaque pectora movit.

Alio modo explicat verba χλωρότομον δάφναν σείων Crusius [1]). Frondem lauream quati intellegit vir doctus, quam sacerdos Apollinis in

[1]) Crusius, Die delphischen Hymnen, p. 12.

tripode sedens manu tenere solebat. Cur hanc interpretationem Crusius amplectatur, causa est epitheton vocis δάφνα, quod est χλωρότομον. Epitheton hoc Crusius vertit: »modo sectus, recens« (»frisch geschnitten«). Vocabulum compositum χλωρότομος in sermone graeco nullo alio loco occurrit, sed hoc nihil in se offensionis habet, paean enim Aristonoi alia quoque vocabula ἅπαξ λεγόμενα exhibet. Offendetur potius aliquis ea fortasse re, quod frons s e c a t u r, non a b r u m p i t u r, offendetur, quod nulla fuit causa, cur vates frondem, quam manu tenebat, quateret. Sed ut offensiones has leviores mittamus, est aliud, quod contra opinionem Crusii pugnat idque gravissimum. Verbis: ἔνθ' ἀπὸ τριπόδων θεοκτήτων, χλωρότομον δάφναν σείων, μαντοσύναν ἐποιχνεῖς, ἰὴ ἰὲ Παιάν poeta alloquitur, ut patet, deum ipsum [1]). Quaeritur, quomodo intellegenda sint verba poetae, deum in tripode templi Delphici sedere frondemque lauream quatere fingentis. Sine dubio verba haec hoc tantum modo explicari possunt, ut deum ipsum in suo templo oracula edentem a poeta f i n g i existimemus. Iam videamus, an eiusmodi imago ad naturam atque indolem totius carminis quadret. Paulo accuratius in carmen inquirenti manifestum est de deo poetam aut ita loqui, ut res a deo, cum in terra fuit, gestas narret:

Ἁγνισθεὶς ἐπὶ Τέμπεσιν... (20) πείσας Γαῖαν... Θέμιν τ'... [αἰ]ὲν εὐλιβάνους ἕδρας ἔχεις... ὅθεν Τριτογενῆ... (30) ...ἐφέπεις τιμαῖς... Δωροῦνται δέ σ' ἀθάνατοι...

aut deum Delphis perpetuo versari fingat:

(1) Πυθίαν ἱερόκτιτον ναίων Δελφίδ' ἀμφὶ πέτραν ἀεὶ θεσπιόμαντιν ἕδραν..., Ἄπολλον... ἔνθ' ἀπὸ τριπόδων... (10) χλωρότομον δάφναν σείων μαντοσύναν ἐποιχνεῖς...

(40) ...Ἀλλ' ὦ Παρνασσοῦ γυάλων εὐδρόσοισι Κασταλίας να[σ]μοῖς σὸν δέμας ἐξαβρύνων... ὄλβον... διδοὺς ἀεὶ καὶ σῴζων ἐφέποις ἡμᾶς, ὦ ἰὲ Παιάν.

Iam nihil miri in se habet, quod audimus deum Delphis tamquam in sua sede versari, nihil miri deum in Castaliae fonte corpus suum lavare. Unusquisque tamen mirabitur, quod poeta fingit deum in tripode Delphico sedentem frondemque lauream quatientem oracula suo ipsius ore edere. Homines, qui templum adeunt, in tripode neminem alium sedentem sibi effingunt nisi sacerdotem, ex cuius ore oraculum percipiunt. Aristonous si deum pro sacerdote in tripode sedentem ora-

[1]) Non aliter intellegere puto haec verba Crusium. Crusius scripsit: »In gleichem Sinne ist σείων aufzufassen: während der mantischen Ekstase schwingt d e r P r o p h e t den heiligen Zweig« (p. 12); non dubito, quin vir doctus de more oracula edendi hic loquatur, apud Aristonoum vero A p o l l i n e m frondem quatere putet.

culaque edentem fingeret, profecto longius progrederetur quam licet poetae. Certe est hoc contra naturam carminis Aristonoi. Quo igitur modo explicabimus locum? Ego verba poetae sic intellego: Poeta sibi fingit deum in templo Delphico oculis mortalium absconditum oraculis edendis adesse et sacram suam arborem quatientem per ora vatis de tripode oracula canere. Verba igitur: ἔνθ' ἀπὸ τριπόδων θεοκτήτων μαντοσύναν ἐποιχνεῖς sensu, ut ita dicam, tralaticio accipienda sunt. Deus non in tripode sedens fingitur, non ipse oracula edens, sed in tripode sedet sacerdos, deus vero in aere quodam modo pendens oraculis edendis adest. Cum sacerdos ex mente dei oracula edat, poeta suo iure dicere potest d e u m oracula edere. Imago dei in tripode sedentis, frondem lauream manu tenentis et quatientis, oracula edentis a consilio poetae prorsus est aliena. Nihil eiusmodi in carmine fingitur, omnia depinguntur, sicut re vera fiunt: v a t e s igitur in tripode sedens cogitatur, deus tantummodo oraculis edendis interest.

Crusius contulit cum hoc loco locum Pluti Aristophaneae v. 212 sq.:

ἔχω τιν' ἀγαθὴν ἐλπίδ', ἐξ ὧν εἶπέ μοι
ὁ Φοῖβος αὐτὸς Πυθικὴν σείσας δάφνην.

Qui locus ita est intellegendus, ut deum in templo adesse et s a c r a m s u a m a r b o r e m concutere, res futuras vero p e r o r a s a c e r d o t i s praedicere putemus. Scholia locum falso explicant: »Πυθικήν«, μαντικήν, οὕτω γὰρ μαντεύεται; Iuntina: φασὶν ὡς πλησίον τοῦ τρίποδος δάφνη ἵστατο, ἣν ἡ Πυθία, ἡνίκα ἐχρησμῴδει, ἔσειεν. De somnio hic cogitari non potest (cur poeta ad σείσας δάφνην [= »frondem«] adderet Πυθικήν?), id vero, quod de Pythia arborem quatiente exponitur, ineptum est.

Legimus in loco Aristophaneo: εἶπέ μοι Φοῖβος. Apud poetas graecos haud rari sunt loci, quibus sermo est de Apolline de tripode futura praedicenti. In eadem Pluto Aristophanea legimus v. 39:

τί δῆτα Φοῖβος ἔλακεν ἐκ τῶν στεμμάτων;

ubi ἐκ τῶν στεμμάτων pro ἐκ τοῦ τρίποδος est dictum (cum tripos lauro esset ornatus). Locus Aristophaneus illudit locos tragicos, ut Euripidis Iphig. Taur. v. 976:

Ἐντεῦθεν αὐδὴν τρίποδος ἐκ χρυσοῦ λακὼν
Φοῖβος μ' ἔπεμψε δεῦρο..

Haec et similia sensu tralaticio semper sunt accipienda.

Ostendimus in carmine Aristonoi nullo modo de A p o l l i n e in tripode sedenti cogitari posse, sed locum ita esse intellegendum, ut deum per ora vatis oracula edere putemus. Iam videamus, quomodo singula inter se cohaereant. Coniungenda sunt verba: ἀπὸ τριπόδων θεσκτήτων μαντοσύνας ἐποιχνεῖς, scilicet per ora s a c e r d o t i s, quae in tripode sedens est cogitanda, verba vero: χλωρότομον δάφναν σείων in medium sunt interposita. Arbor Apollinis sacra habet epitheton χλωρότομος. Non dubito, quin vox haec tribuenda sit errori lapidarii, qui in paeane Aristonoi plures commisit errores. Vocabulum χλωρότομον mutandum est in χλωρόκομον, id quod mihi paulo ante persuasi, quam in Philologi t. LIII. idem esse coniectum a Dietlio vidi. Idem vir doctus contulit locum Eurip. Iph. Aul. 759 χλωροκόμῳ στεφάνῳ δάφνης. In verbis χλωρόκομον δάφναν σείων articulum desiderari nemo mirabitur, qui ab Aristonoo eum rarissime usurpari respiciet.

Leopoli. *Stanislaus Witkowski.*

O łacinie prawników rzymskich[1]).

E. Grupe: Zur Latinität Iustinians (Zeitschr. d. Savigny-Stiftung für Rechtsgesch., röm. Abt. 1883, str. 224—237; tamże 1894, str. 326—342). *W. Kalb*: 1) Ueber die Latinität des Iuristen Gaius (Archiv f. lat. Lexik. I. 82—92); 2) Das Iuristenlatein. Versuch einer Charakteristik auf Grundlage der Digesten. Nürnberg 1886, 2. ed. 1888 (znacznie rozszerzona); 3) Roms Iuristen, nach ihrer Sprache dargestellt Leipzig 1890. Por. oceny: Wölfflina w Kritische Vierteljahrsschrift N. F. XIV. 161—177 i Schulze'go w Zeitschr. d. Savigny-Stift. f. Rechtsg. röm. Abt. 1891. »Zum. Sprachgebrauche der römischen Iuristen« str. 100—134. 4) Bekannte Federn in Reskripten römischer Kaiser (Commentationes Woelfflinianae, Lipsiae 1891, str. 331—337); 5) Zur Analyse von Justinians Institutionen (Archiv f. lat. Lexik. VIII. 203—220). *H. Leipold*: Ueber die Sprache des Juristen Aemilius Papinianus. Gymn.-Progr. Passau 1891. *Eisele*: Beitraege zur Erkenntniss der Digesteninterpolationen (Zeitschr. d. Sav.-Stift, röm. Abt., tomy 7. 10. 11. 13). *O. Gradenwitz*: Interpolationen in den Pandekten. Kritische Studien. Berlin 1887. *E. C. Ferrini*: De Iustiniani Institutionum compositione coniectanea (Zeitschrift d. Sav-Stift, röm. Abt. 1890, str. 106—121).

Wrodzona Rzymianinowi praktyczność, nie mniej poczucie prawa i nieugięta logika myślenia, a co ważniejsza, wpływowe stanowiska i wysokie godności, jakie dostawały się w udziele prawnikom w epoce cesarstwa, przyczyniły się w niemałym stopniu do rozkwitu piśmiennictwa i nauki prawa rzymskiego, zwłaszcza od czasów Hadryana. W okresie mniej więcej od r. 130—240 występują wielcy juryści: Salvius Iulianus, Pomponius, Ulpius Marcellus i Q. Cervidius Scaevola, przedewszystkiem zaś koryfeusze i klasycy prawa: Gaius (w 2-ej poło-

[1]) Rzecz wygłoszona na Walnem Zgromadzeniu Towarzystwa filologicznego w d. 1 czerwca 1895 r.

wie drugiego wieku), Aemilius Papinianus (za Septimiusa Sewera i Karakalli), Domitius Ulpianus, praefectus praetorio za Elagabala i Alexandra Sewera, czas jakiś wszechwładny, stracony w r. 228 (znany z Irydiona Krasińskiego), następnie Iulius Paulus, również praef. praetorio za Alexandra Sewera i ostatni Herennius Modestinus, około r. 240. Sława tych pięciu uczonych przeszła do potomności głównie dlatego, że wpłynęli oni najwięcej na rozwój międzynarodowego prawa prywatnego, t. zw. ius gentium. W połowie 3-go wieku ustaje twórczość prawnicza; ożywia się dopiero w następnem stuleciu, lecz polega tylko na zbieraniu źródeł, w pierwszym rzędzie rozporządzeń cesarskich. I tak za Dioklecyana przyszedł do skutku prywatny zbiór ustaw, t. zw. Codex Gregorianus, zawierający konstytucye od Hadryana aż do Dioklecyana (por. co do nazwy Gregorianus uwagi Mommsena: »Die Benennungen der Constitutionensammlungen« w Zeitschr. d. Savigny-Stiftung f. Rechtsg., röm. Abt. X tom); za Konstantyna t. zw. Fragmenta Vaticana i Codex Hermogenianus. Uporządkowanie chrześciańsko-rzymskiego prawa przeprowadzili Teodozyusz II. i Walentynian III., zebrawszy wszystkie konstytucye, od Konstantyna począwszy, w t. zw. Codex Theodosianus, który w r. 438 otrzymał moc obowiązującą. Między r. 448—468 dodano Novellae Teodozyusza i następców. W w. VI. za inicyatywą Justyniana osobna komisya pod kierunkiem redakcyjnym Triboniana dokonała epokowego dzieła, łącząc trzy wymienione powyżej kodeksy z uwzględnieniem późniejszych konstytucyj w jedną całość, w sławny Codex Iustinianus (r. 529); w r. 534 wyszło pomnożone wydanie tegoż zbioru (repetitae praelectionis). W r. 533 powstały cztery księgi Institutionum i Digesta (czyli Pandectae), obejmujące w 50 księgach wyciągi z pism najlepszych prawników. Zaokrąglenie tej pracy tworzy szereg dodatkowych rozporządzeń (novellae constitutiones Iustiniani), zebranych przez ludzi prywatnych po śmierci Justyniana. Wszystkim tym zbiorom, dokonanym za Justyniana, nadali późniejsi glossatorzy ogólną nazwę Corpus iuris (civilis).

Bogaty ten materyał językowy był do niedawnego czasu niemal martwym kapitałem dla filologów. Wynikało to między innemi z niezwykłych trudności, leżących w naturze samychże pism i prawniczego języka. Potrzeba przedewszystkiem gruntownych wiadomości z zakresu prawa, by zrozumieć terminologię i opanować właściwy prawnikom sposób wyrażania się. Ale przypuśćmy, że się zna dobrze ich dykcyę, to nasuwają się jeszcze innego rodzaju przeszkody. Jeżeli w Digestach czytamy coś pod nazwiskiem np. Paulusa, nie można zawsze twierdzić, że to są słowa tego uczonego, bo komisya prawodawcza, działająca

z polecenia Justyniana, poczyniła pewne zmiany w ustępach pism prawników (i w rozporządzeniach cesarskich), by umożliwić ich wcielenie do Pandektów (i do kodeksu Justyniańskiego). Należą tu zarówno opuszczenia, jak i dodatki, nazwane interpolacyami. Co do ich zakresu różne panują zdania między uczonymi. Gradenwitz starał się stworzyć metodyczną podstawę dla poszukiwań w tym kierunku, tem pożądańszą, że inni, jak Eisele, nie znają w tej pogoni za interpolacyami żadnego hamulca. Eisele sądzi, że np. zdania, zawierające jakiś wyjątek (nisi), są późniejszymi wtrętami. Por. D. 1, 5 l. 24 Ulp. l. 27 ad Sab.: Lex naturae haec est, ut qui nascitur sine legitimo matrimonio matrem sequatur, [nisi lex specialis aliud inducit]. Nadto zauważyć należy, że młodsi prawnicy wypisywali bardzo obficie swych poprzedników, nie zawsze podając źródło, z którego czerpali; dlatego np. co mówi Ulpian libro VII. ad Sabinum, o ile nie rozstrzyga treść, może przynależeć Sabinusowi, lub starszemu od Ulpiana komentatorowi. Niektóre zaś ich pisma są tylko opracowaniem, przeróbką dawniejszych. Np. libri Iuliani ad Urseium Ferocem są nowem wydaniem Urseiusa Feroxa z niewieloma dodatkami Juliana. Z tych to powodów jeszcze Dirksen wyrażał powątpiewanie, czy wogóle ma jakąkolwiek wartość umieszczanie w słowniku nazw jurystów przy tem lub owem wyrażeniu, przez nich użytem. Por. Dirksen, System der juristischen Lexikographie, str. 82; tegoż Manuale latinitatis fontium iuris civilis romani, Berlin 1837.

Lecz nie wszyscy prawnicy jednakowo wiele i nie wszyscy zarówno dosłownie odpisywali. Muszą więc być między nimi pewne różnice indywidualne, a jakkolwiek więcej u nich zachowawczości językowej, niż np. u medyków, którzy dla poszczególnych chorób i środków leczniczych często zmieniali nazwy, przecież i tu dadzą się uwydatnić różnice czasu przy zastosowaniu metody historycznego badania języka, że wspomnę tylko użycie partykuł, tego najczulszego miernika chronologicznego. A i na kwestyę interpolacyi z umiejętnych poszukiwań językowych niemało paść może światła, aczkolwiek głos historyka łaciny nie zawsze będzie rozstrzygającym. Toż mija właśnie dziesięć lat, odkąd ze strony filologicznej przyłożono rękę do badania języka prawników rzymskich — zobaczmy, z jakim skutkiem.

Prawodawstwo jest jedynym działem literatury rzymskiej, który od początku do końca rozwijał się na gruncie czysto narodowym do tego stopnia, że znajomość prawa była u Rzymian popularną i tem

wybitniej przejawiała się u jakiegoś autora, im więcej posiadał cech narodowych. Dlatego prawnicy przyoblekali swój język w szatę najbardziej swojską. Podczas gdy inne umiejętności rzymskie, jak filozofia, gramatyka, architektura i medycyna, zapożyczyły wiele terminów technicznych z greckiego języka, lub je z trudem na łacinę przełożyły, prawo rzymskie na odwrót dostarczyło bizantyńskim Grekom i nowożytnym państwom kulturalnym wyrażeń, np. Κουράτωρ, ῥεπλικατίων, οὐσουκαπιεύειν, ληγατεύειν, ἐξ στιπουλάτου. Nic dziwnego, że prawnik, zajmując się stroną prawną codziennego życia, posługiwać się musiał potoczną mową, choćby dlatego, by go jak najlepiej rozumiano. Stąd to pochodzą liczne ślady pospolitej łaciny u Marcella, a więcej jeszcze u Scaevoli. Z wulgaryzmami idą ręka w rękę grecyzmy, np. licentiam habere z inf. u Callistrata, edict. monit. 4, 4, 45, 1 (=ἄδειαν ἔχειν); constitutus w znaczeniu »będący«, na wzór greckiego καθεστώς. Por. Iust. nov. 5, 3 ἐπὶ τῆς ὑπηκόου καθεστώς = sub dicione nostra constitutus. Scaevola dig. 35, 2, 95 pr. res extra dotem constitutas; 32, 39, 1 in discrimine vitae constitutum i t. d. Por. Comment. Woelfflin. str. 374 i Archiv f. lat. Lexik. IX. 307.

Wpływ języka greckiego sięgał podówczas wszędzie, a wielu prawników pisało swe dzieła nie w Rzymie, lecz na wschodzie greckim. Przy wydzielaniu cech pospolitego języka potrącamy tu i owdzie o archaizmy, bo pamiętajmy, że gminny sposób mówienia zbliża się więcej do archaicznego, niż do nowszego literackiego języka — podobnie i u nas język Reja bliższym jest ludowemu, niż obecnemu literackiemu. A nie małą wagę położyć też należy na dobór wyrazów, na grę synonimów, którym to środkiem chętnie posługują się prawnicy, by nie nużyć zbytecznie czytelnika. Jeżeli Claudius Saturninus wydał osobne dziełko »de poenis paganorum«, musiał zapewne dobierać równoznacznych wyrazów na oddanie pojęcia kary, chcąc wprowadzić jakie takie urozmaicenie. Przytaczając przykłady, czyż można było ciągle jednej trzymać się formułki? Czytamy też u nich na przemian: ut puto, puta, veluti, ecce, ut ecce, qualis est (Archiv f. lat. Lexik. I. 90). Pojęcie »śmierć« opisywali w różny sposób; przytoczę tylko niektóre zwroty: fati munus implere Mosaic. et Rom. leg. coll. 3, 4; rebus humanis eximi Fragm. Vat. 42; in fatum concedere, fatalem diem obire Fragm. Vat. 281; si quid humanitus contigisset Instit. II. 7, 1 (por. Apul. apol. 100 si quid eam humanitus attigisset, podobnie Cicero i Ennius); mortalitate praeventus Instit. II. 17, 7; morte interceptus Instit. II. 19, 2. III. 3, 4; si ab hac luce fuerint subtracti Instit. III. 1, 1; si mors nobis contigerit Instit. III. 16, 4; de hac luce migrare Consult. 6, 3.

Godna uwagi, że język prawników starszych (klasycznych) w małym tylko stopniu uległ wpływowi retorycznemu, jakkolwiek trzeba przypuścić, że wszyscy przechodzili kurs retoryki. Uwidacznia się tu najlepiej owa dążność jurystów, by pisać tak, jak rzeczywiście mówiono i tem różnią się oni od prozaików tej miary, co Kwintylian i Tacyt, u których sztuczne wysławianie się jest wydatnem znamieniem ich języka. Dopiero pod koniec epoki klasycznej prawodawstwa sztuczna łacina znajduje przystęp na szersze rozmiary i u prawników rzymskich.

Przechodząc po tej ogólnej charakterystyce do szczegółów, wyodrębiamy dwa główne kierunki, którymi szedł rozwój języka prawniczego: 1) prąd ogólny, konwencyonalny; 2) prąd jednostkowy, indywidualny.

1) Materyał językowy, wspólny wszystkim niemal prawnikom, tworzy się dwiema drogami: praktyczną i teoretyczną. Mamy więc do czynienia ze stylem kuryalnym, czyli kancelaryjnym, zasilającym się z praktyki, a więc z ustaw, uchwał senatu, edyktów i formułek — a prócz tego ze stylem uczonym, wytworzonym teoretycznie przez biegłych w prawie mężów.

Styl kuryalny znamionuje wydatna zachowawczość, dzięki której utrzymywało się w nim przy życiu wiele wyrażeń i zwrotów językowych, chociaż prąd historyczny wyniósł na powierzchnię ogólnego języka nowe, odmienne formy. Należą tu: Rogare aliquem sententiam, chociaż już Gaius używa interrogare zamiast dawnego rogare w znaczeniu »pytać się«. Słowa niezłożone zamiast złożonych: ferre = auferre, capere = percipere, quaerere = adquirere, si paret = si apparet, usserit = combusserit, ruperit = corruperit, cernere = decernere. T. zw. gerundium i gerundivum na = undus: iuri dicundo, actio familiae erciscundae, testamenti faciundi tempore, oneri ferundo i t. d. Nec w znaczeniu non: res nec mancipi, furtum nec manifestum. Intra = ante: intra kal., intra diem, intra decimum annum. Tak samo w zakresie składni. Por. abl. separationis: manu mittere, causa cadere, causa cedere, movere loco, m. senatu, m. ordine. Asyndeton dwuczłonowe: agi fieri, incendium ruina, fidi fiduciae causa (choć już Plautus ma fides et fiducia). Znane skądinąd powtórzenie imienia przy pronomen relativum (np. dies quo die i t. p.) jest właściwością języka sądowego, który nadto powtarza substantivum i po pronomen demonstrativum, n. p. Gai. instit. 1, 29 si filium procreaverit et is filius; tenże 1, 32c si navem aedificaverit eaque navis. Lex Papir. de sacr.: III. viros capitales rogato, hique III. viri. Formułka Liwiusza: praesidium praefectus-

que praesidii (24, 37, 2. 26, 39, 1 i t. d.) jest naśladownictwem stylu kuryalnego. Por. Kalb, Archiv f. lat. Lex. I. 84 n.

Mniej uwagi zwracano dotąd na styl urzędowy, jaki się wyrobił w kancelaryach cesarskich, przeważnie w 5ym i 6ym wieku. Opierając się na pracy, której nam dostarczył Grupe, scharakteryzujemy po krótce język kancelaryjny Justyniana, względnie jego doradców, w ten sposób, że uwydatnimy zmiany, jakim uległy niektóre konstytucye, wcielone z kodeksu Teodozyańskiego do kodeksu Justyniana przez komisyę redakcyjną, działającą z wyraźnem poleceniem cesarskiem »adiciendi et detrahendi, immo et mutandi verba«. (De novo cod. comp. §. 2). Będziemy mogli przy tej sposobności wglądnąć w pracę samychże kompilatorów.

Trudne do zrozumienia lub dwuznaczne wyrazy zmienia komisya w interesie jasności, dostraja wogóle dawniejsze wyrażenia do języka kancelaryjnego swego czasu, lecz nie wszędzie postępuje z oczekiwaną ścisłością. Np. Cod. Iust. 1, 2, 10 legis regulas expugnare ≐ l. r. oppugnare Nov. Th. 8, 1. Urzędowy język za Justyniana Teodozyańskie oppugnare zastąpił przez expugnare, które widocznie było w przeważającem użyciu (por. Cod. Iust. 3, 28, 37, 1 ut neque eorum testamenta... querella expugnentur). Miejsce Teodozyańskiego iurgare (prawować się) zajmuje u Justyniana litigare: Cod. Iust. 9, 22, 23 damus licentiam litigantibus = iurgantibus Cod. Theod. 9, 19, 4. Iurgare było dwuznaczne, odnosiło się zarówno do procesu (por. Varro, l. lat. 7, 93 iurgio id est litibus), jak i do kłótni; litigare, w tym czasie używane przeważnie w sądowem znaczeniu, miało zaletę jaśniejszego wyrażenia. Zamiast bladego słowa affligere w znaczeniu »karać« wprowadza kancelarya Justyniana silniejsze punire: Cod. Theod. 16, 10, 4 affligi = Cod. Iust. 1, 11, 1 puniri. Wzgląd na jasność rozstrzygnął sprawę na korzyść avi wobec Tedozyańskiego maiores: Cod. Iust. 2, 44, 2 avorum patrimonia = Cod. Theod. 2, 17, 1 maiorum patrimonia. Pojęcie maiores było za szerokie, wyraz ten oznaczać mógł a) osoby starsze nad lat 25, b) antecessores, c) adscendentes. Z tego samego powodu zamiast minores pisze komisya Justyniana tenuiores. Dążność powyższa uwidacznia się i w szyku wyrazów. Jeśli autorowie 5go wieku (a w ślad za nimi i język kuryalny) sztuczność i zawiłość w grupowaniu wyrazów doprowadzili do namiętności sportu, to komisya prawodawcza za Justyniana i tutaj daje pierwszeństwo prostocie i jasności, jakkolwiek przez to zatarła piętno oryginalności, właściwej Teodozyańskiemu stylowi. Dlatego samego obfitość i pełnia wyrażenia dawniejszego ulega skróceniu pod piórem kompilatorów: Cod. Iust. 1, 1, 2 Graeco verbo =

Cod Theod. 16, 5, 6 Graeci assertione verbi; Cod. Iust. 1, 46, 4 castrorum quin etiam ipsis curam refectionemque mandamus; Cod. Iust. 4, 19, 25 sciant cuncti eam i t. d. = Cod. Theod. 9, 37, 3 sciant cuncti, praemeditentur, ante praecaveant eam i t. d. Z drugiej strony celem lepszego zrozumienia trzeba było także wprowadzać pewne rozszerzenia pierwotnych wyrażeń: np. Cod. Iust. 2, 44, 2 testibus honesta aut simili aut potiore dignitate praeditis = Cod. Theod. 2, 17, 1 testibus idoneis praeditus; Cod. Iust. 3, 1, 9 ad alterutram partem = Cod. Theod. 2, 18, 1 ad alterutrum i t. d. Podobne zmiany przytacza Grupe str. 327 nn. i z zakresu składni; podniosę tu tylko jeden szczegół, mianowicie bardzo częste użycie indic. futuri zamiast coniunct. praes. w zdaniach głównych i pobocznych tak, że wobec tego poprawki indicatiwu na conjunctivus (jak to czynił wydawca Krüger) są bezpodstawne. Cod. Theod. 1, 22, 1 quod si quis crediderit, plectatur = Cod. Iust. 1, 48, 1 plectetur; Cod. Iust. 10, 53, 6 iniuriam pati, ut... poena arbitrio iudicis plectetur = Cod. Theod. 13, 3, 1 pati iniuriam prohibemus, ita ut... centum milia nummorum aerario inferat. Być może, że działała tu gdzieniegdzie analogia gr. ὥστε, chociaż przyznać trzeba, że użycie to indicatiwu w zdaniach skutkowych wymaga jeszcze gruntowniejszego i na tle historycznem opartego przedstawienia (por. Grupe, De Iustiniani institutionum compositione str. 12).

Wynika stąd, że komisya, działająca w imieniu Justyniana, nie wypisała poprostu dawniejszych zbiorów, tylko starała się na wielką skalę o przeprowadzenie dwu zasad: jasności i wyrównania stylistycznego z językiem kancelaryjnym swojego czasu, który może wprawdzie zwolennika Cycerońskiej łaciny doprowadzić do rozpaczy, lecz dalekim jest jeszcze od barbarzyńskiej gadaniny prowincyonalnych pisarzy tego okresu (Grupe str. 342). Przy pomocy powyżej oznaczonych lub podobnych kryteryów można będzie badać stosunek Digestów do łaciny kancelaryi Justyniańskiej i oznaczyć, co należy prawnikom, których imiona noszą fragmenta, a co samej komisyi. Najlepiej nadawać się będą do takiego porównania Institutiones Gaiusa, które posiadamy w oryginale. Metodyczne wyświetlenie tej sprawy może (obok argumentów rzeczonych) przyczynić się niemało do oceny, o ile uzasadniona jest teorya t. zw. interpolacyi. Pierwsze próby w tym kierunku mamy w drugiem wydaniu rozprawy Kalba (das Iuristenlatein), gdzie w osobnym ustępie, zatytułowanym Nicht Iuristenlatein, zebrał autor wyrażenia, które są obce prawnikom klasycznym, a wprowadzone zostały do Pandektów przez komisyę redakcyjną. Zmiany te kompilatorów stanowią: pomieszanie terminów »gdzie« i »dokąd«, użycie indicatiwu po

ut skutkowem, po licet i w pytaniu zawisłem, niemniej równoległe użycie indicatiwu i conjunctiwu w temsamem zdaniu podrzędnem i t. p. Pod względem metodycznym ważnym też jest przyczynek Kalba, Zur Analyse i t. d., w którym autor określa postępowanie kompilatorów przy układaniu Institutiones Justyniana. Dorotheus i Theophilus wypisywali źródła dosłownie. Podobnie jak Ferrini i inni (Archiv. f. lat. Lex. VIII. 203—204) przydziela Kalb poszczególne ustępy wybranych partyj właściwym ich twórcom, a więc Gaiusowi, Marcyanowi, Ulpianowi i Florentynowi.

Byłyby to tylko niektóre rysy łaciny kancelaryjnej za Justyniana; lecz z punktu historycznego należałoby sobie dać odpowiedź na pytanie, jakie czynniki wpływały na tworzenie się tego stylu. Chciałbym tu widzieć głównie redakcyę Justyniańskiej epoki, wywołaną zamieszaniem i przesadą stylu urzędowego poprzedników, zmierzającą do utworzenia przejrzystego i poprawniejszego języka dwiema drogami, mianowicie przez naśladowanie klasyków prawa, np. Gaiusa i przez czerpanie siły językowej z dawniejszego źródła, ze starszej, a zwłaszcza z Cycerońskiej łaciny. Podobne hasło w innych czasach wyszło ze szkoły Kwintyliana, który po zboczeniach t. zw. srebrnej łaciny z zawrotnej i niesmacznej górnolotności chciał sprowadzić łaciński język na umiarkowane i powabne wyżyny epoki Cycerońskiej.

Charakterystyczną jest rzeczą, że Gaius, którego wymieniliśmy, tak samo, jak Justyniańscy uczeni, dąży do jasnego i wyraźnego wysławiania się, o czem niżej. Co do wpływu Cycerońskiej epoki proszę porównać Kalba, Iuristenlatein 78 nn. Nie należy wreszcie sądzić, jakoby ten język urzędowy był zupełnie czemś odrębnem od reszty języka łacińskiego. Przeciwnie; posługują się nim w wielkiej części i inni pisarze, ile razy omawiać im przyjdzie kwestye prawne. W rzeczywistości więcej odosobnionym jest styl, któryśmy nazwali uczonym. Jest on właściwy przeważnie tylko teoretykom prawa, w małej zaś tylko mierze pojawia się w innych gatunkach prozy rzymskiej.

Wiadomo, że poprawnie mówi się vir bonus, a nie bonus vir, jak aes alienum, res publica, ius civile (a nie alienum aes i t. d.), bo wyraz więcejzgłoskowy kładzie się na drugiem miejscu. Por. Albrecht, De adiectivi attributi in lingua latina collocatione specimen. Marburg 1890. Nadto zob. Rohde: Adiectivum quo ordine apud Sallustium coniunctum sit cum substantivo. Hamburg 1887. Teoretycy prawa piszą raczej bonus vir. Również szyk tego rodzaju, jak per in manum conventionem, jest sztuczną właściwością jurystów, wprowadzoną podobno

przez Labeona. Im też głównie przypisać należy wyrażenia: sui iuris = samodzielny; pro suo (= meo) possideo; rogare z inf. i t. p. Cenne przyczynki do charakterystyki tego stylu podaje Kalb w drugiej części pracy »Juristenlatein«.

2) Oprócz prądu ogólnego, za którym idą wszyscy niemal juryści, odróżniliśmy powyżej prąd jednostkowy, indywidualny, wypływający z natury i talentu poszczególnych prawników — prąd, który wśród całej masy tylko ich znamionuje wyłącznie lub przeważnie.

Taką wybitną indywidualnością odznacza się wielki klasyk Gaius, autor sławnych Institutiones, odnalezionych przez Niebuhra w palimpsescie biblioteki kapitulnej w Weronie. Znamionuje jego styl jasność, połączona z prostotą, oraz szczególna dążność do wyraźnego wysławiania się. Unika on troskliwie wyrażeń lub konstrukcyj, któreby można dwojako zrozumieć. Kiedy powszechnie mówiono sestertius z domyślnym nummus, Gaius dodaje dla jasności nummus, np. Inst. 4, 95 sponsio sestertium CXXV nummum. Piszą tak i inni prawnicy (Archiv. f. lat. Lex. I. 82), lecz nasz autor niezwykle często. W potocznym języku używano ablatiwu sestertio nummo w znaczeniu »za grosz, za małą cenę« i w tem leży między innymi dowód, jak bardzo prawnicy zbliżają się do pospolitego języka, właściwość, o której już mówiliśmy. Podczas gdy Ulpian, Paulus i Papinian przyjmują zwrot eliptyczny pro rata, Gaius dodaje parte lub portione (pro rata parte Instit. 2, 254. 255: pro rata portione Instit. 1, 122. 4, 72 i t. d.). Zamiast powszechnie używanego dimidia pisze Gaius tylko dimidia pars, Inst. 1, 43. 45. 2, 124 i t. d. Ponieważ perf. revertit, revertimus schodzą się z odpowiedniemi osobami praes. activi, daje Gaius pierwszeństwo formom deponencyonalnym, a więc tworom nieklasycznym. Por. Georges, Lexikon d. lat. Wortformen, Lipsk 1890 s. v. Podobnie unika Gaius, jak się zdaje, słowa refert, choć inni prawnicy używają go często — prawdopodobnie dla możliwej kolizyi z re fert (por. Archiv. f. lat. Lex. I. 89). Gaiusowi wyłącznie właściwe są: a) admonendi sumus, jako formułka, oznaczająca przejście do nowego zdania, np. Inst. 1, 141. 2, 27. 80. 206 i t. d. Inni posługują się zwrotami meminisse oportet, sciendum est i t. p.; b) superius exposuimus, indicavimus i t. p., wobec supra (diximus, ostendimus) innych jurystów. Por. Inst. 1, 39. 75. 87. 126. 197. Dopiero od piątego wieku, kiedy Gaiusa zaczęto uwzględniać, pojawia się w źródłach prawniczych i superius. Ponieważ supra (supera) jest formacyą komparatywną, więc superius przedstawia podwójnie stopniowaną formę. Por. Wölfflin, Lat. und roman. Comparation, str. 44; Kalb, Roms Jur. 75; c) qua de causa Instit. 1, 94. 2, 161.

3, 41. 131. 143. Jest to połączenie Cycerońskie. Jeżeli u Justyniana tosamo znajdujemy (Instit. 3, 2, 3), dowodzi to wpływu Gaiusa, który wogóle odbił się i gdzieindziej na języku kancelaryi Justyniana; d) eo usque donec »tak długo jak« (Kalb, Roms Iur. 76). Sama osobistość Gaiusa otoczona jest jeszcze mgłą niepewności. Mommsen uważał go za prowincyonalnego jurystę, za Greka z Małej Azyi, a do tegosamego wniosku dochodzi Kalb (Roms Iur. 83) na podstawie licznych grecyzmów, których zakres dałby się jeszcze rozszerzyć.

Tak samo na podstawie językowej starał się udowodnić Leipold, że Papinianus jest z pochodzenia Afrykańczykiem, jak już poprzednio twierdził Kalb (Roms Iur. 117). O ile hypoteza ta prawdopodobniejszą jest od starszej, według której Papinian pochodzić miał z Syryi, trudno rozstrzygnąć. Wchodzi tu w grę łacina afrykańska, a kwestya ta potrzebowałaby obszerniejszego omówienia, od którego tutaj wstrzymać się muszę. Zwracam w każdym razie uwagę na zdanie Schultzego str. 128, który obstaje za Syryą, niemniej na tę okoliczność, że niekoniecznie ślady t. zw. afrykańskiego stylu przemawiać mają za afrykańskiem pochodzeniem autora, bo przecież juryści, którzy się kształcili na przełomie 2—3go wieku, bez względu na to, gdzie to miało miejsce, pozostawali pod wpływem Afrykańczyka Frontona, uważanego za wzór stylu w ówczesnych szkołach retorycznych. Słuszna jest natomiast uwaga Leipolda i Kalba (Bekannte Federn i t. d.), że w niektórych reskryptach cesarskich dadzą się odróżnić właściwości językowe prawników doradców, którzy (jak to się dzisiaj dzieje) redagowali panującym pisma urzędowe. Tak można odnaleść pióro Papiniana w reskryptach Septimiusa Sewera i Karakalli, Ulpiana w reskrypcie Aleksandra Sewera, Modestyna w reskryptach Gordyana. Wreszcie zaznaczam, że t. zw. Fragmentum de iure fisci, o którego pochodzeniu różnie dotąd sądzono, można z Kalbem (Roms Jur. 146) uważać za epitome z późniejszego czasu.

Skąpe są powyższe uwagi, ale i prace nad językiem prawników nie bardzo obfite. Kalba przełomowa książka »Roms Juristen« zawiera wiele bystrych i pięknych spostrzeżeń językowych, a choć historycznoliterackie i rzeczone wnioski, do jakich autor dochodzi drogą faktów językowych, trzeba po największej części przyjmować z zastrzeżeniem, to jednak w całości praca ta zdoła obudzić zajęcie i zachęcić do do dalszych poszukiwań. W najnowszych czasach przystąpiono w Berlinie do pracy nad wyczerpującym słownikiem prawniczym rzymskim: »Vocabularium iurisprudentiae romanae iussu instituti Savigniani com-

posuerunt Gradenwitz, Kuebler, Schulze«. Taki tytuł i takich wydawców ma to dzieło, które poczęło już wychodzić u Reimera w Berlinie, a zarówno dla filologa; jak i dla prawnika będzie miało niepospolitą wartość. Por. K. Sittl: Jahresbericht über Vulgär- und Spätlatein 1884—1890 (Jahresber. über d. Fortschr. d. class. Alterthumswissenschaft) str. 275—276.

Kraków. *Adam Miodoński.*

De duobus Ciceronis locis.

I. *Tusc. Disp. III. 5, 10* legitur: morbos autem hos perturbatos motus, ut modo dixi, philosophi appellant, sed cum illa verba, mea quidem sententia, de loco III. 4, 9 pendeant, de hoc prius videtur disserendum. Stoicorum sententiam Cicero defendens sapientem liberum esse ab omni aegritudine, quam Graeci πάϑη appellent, graeco vocabulo latinum insaniae maxime adaptatum putat, quod et animi et corporis perturbationem significet. Quo loco plura verba in textum irrepsisse iam a veteribus editoribus animadversum est. Itaque verba: id est insanitatem et aegrotum animum, quem appellarunt insaniam. Omnes autem perturbationes morbos philosophi appellant negantque stultum quemquam his morbis vacare. Qui autem in morbo sunt, sani non sunt: omnes insipientes igitur insaniunt Baiter uncis inclusit. Esse haec verba glossema ad nomen insaniae: significat mentis aegrotationem et morbum tam luculentis argumentis Heine probavit, ut a recentioribus penitus textu secluderentur (cf. editionem Schichii). Quod si verba id est insanitatem etc. glossema esse constat, quidquid ad id ipsum referendum est, glossema sit necesse est. Atqui parenthesis, quae paragrapho decima legitur, haud ambigue locum uncis inclusum spectat. Si verba ipsa in comparationem vocabis, idem iisdem fere verbis est expressum: perturbationes animi morbos philosophi appellant ad verbum fere repetuntur §. 10. morbos hos perturbatos motus philosophi appellant. Quae quidem similitudo non casu sane evenit, sed ab interpolatore, qui prius glossema scripserat, nulla adhibita cura elegantiae prior adnotatio est

repetita. Sed etiam hoc argumento misso maxime adducor, ut ita rem se habere credam, quod utroque loco vocabulum philosophi minus accurate, atque cum neglegentia quadam positum invenio. Cum enim tota argumentatio, qua Cicero utitur, Stoicorum sit, philosophorum loco Stoicos huius doctrinae auctores nominari quisque desideret, quod idem saltem hi philosophi exprimi debuit. Si igitur erratum illud bis occurrit et inter utrumque Stoici doctrinae auctores afferuntur, parenthesis non ad verba, quae praecedunt, diligenter Stoici retinuerunt omnes insipientes esse non sanos, sed ad §. 8 videtur referenda, et quoniam illum locum glossema esse constat, nostrum quoque non esse Ciceronianum facile intelligendum. Quid enim sibi vult illud ut modo dixi? Num ad omnes insipientes esse non sanos spectat, quod sex tantum voculis a parenthesi separatur, ut esse in morbo pro esse insanum nulla interpretatione egeat.

II. *Pro Milone 25, 67* queritur Cicero quod Pompeius fidem dare videatur rumoribus, qui tum Romae divulgabantur, insidiari Milonem Pompeio. Tum pergit: omnia falsa atque insidiose ficta comperta sunt, cum tamen, si metuitur etiam nunc Milo, non iam hoc Clodianum crimen timemus, sed tuas, tuas, inquam, suspiciones perhorrescimus. Qui locus coniecturis varie temptatus est. Veteres editores puncto post comperta sunt posito scripserunt: quod tamen si, vel ut Orelli quod si tamen, recentiores omisso si codicum lectionem retinuerunt enuntiatumque cum tamen etc. a praecedenti commate tantum disiunxerunt, Heine omisso si scripsit cur tamen metuitur. Richter post cum tamen aliquot verba incuria librariorum omissa esse vel de industria Ciceronem hoc loco ἀποσιώπησιν adhibuisse suspicatur. Nohl cum tamen si metuitur etiam nunc Miloni legendum putavit. §. 67 Cicero ad Pompeium conversus non esse, cur timeat Milonem dicit, quoniam rumores omnes falsi et insidiose conficti comperti sint. Nihilo minus credere Pompeium rumoribus suspicatur. Hunc sensum loco imperties, si vulgatam codicum scripturam facili coniectura mutes in cum tamen se metui uidet etiam nunc Milo. Non iam hoc etc. Metuitur fortasse omissa altera syllaba ui ex metuidet est ortum, se in si coniectura librarii mutatum.

Cracoviae. *A. Danysz.*

Ad Nicolai Hussoviani epistulas notulae criticae duae.

Editioni carminum Nicolai Hussoviani a se curatae[1]) inseruit nuper Ioannes Pelczar duas epistulas soluta oratione scriptas, quarum altera[2]) carmen De statura, feritate ac venatione bisontis Bonae, Poloniae reginae, altera[3]) opusculum De vita et gestis Divi Hyacinthi Christophoro Szydlovicio, palatino et capitaneo Cracoviensi ac supremo regni Poloniae cancellario, ab ipso poeta commendantur. Quas quidem epistulas qui vel obiter perlegerit, facile cognoscet, quantopere auctor earum a sermone scriptorum quos vocant classicorum recesserit. Ut paucis rem absolvam, haec appono insolitae locutionis exempla: Epist. ad Bonam p. 4 (linea 7 sqq.). Quod Plocensis dum se facturum promisisset, . . . mihi . . . iniunxit, ut aliquid super[4]) natura et venatione huius ferae scriberem . . . ; p. 5 (l. 3 sqq.) opusculum per[5]) me . . . factum; p. 5. (l. 6 sqq.) sperans aliquando futurum, quod . . . hic te libellus . . . ad sui

---

[1]) Nicolai Hussoviani carmina edidit . . . Ioannes Pelczar. Corpus antiquissimorum poetarum Poloniae Latinorum usque ad Ioannem Cochanovium. Vol. IV. Cracoviae. Sumptibus Acad. litter. Cracov. 1894.

[Cfr. quae Michael Jezienicki infra de hac Hussoviani carminum editione scripsit. Ćwikl.].

[2]) l. l. p. 4—7.

[3]) l. l. p. 57—60.

[4]) Praepositione super (=de) Hussovianus saepissime utitur, veluti Epist. ad Bonam p. 4 (l. 8 et 10), p. 6 (l. 20 sqq.). Cf. Sallust. Iug. 71, 5 ne super (=de) tali scelere suspectum sese haberet. Hoc loco liceat mihi monere, in Epist. ad Bonam multa (praesertim p. 5 extr. et p. 6 init.) inesse, quae Sallustii praeclaram illam ad Bellum Catilinae praefationem (imprimis c. 1 et 2) in memoriam revocent.

[5]) = Epist. ad Szydlovicium p. 47 (l. 2).

lectionem alliciet; p. 5 (l. 13 sqq.). Video nam . . . fecundissima pectora iacere neglectui et se proferre non posse . . . ; Epist. ad Christophorum Szydlovicium p. 59 (l. 4) acerrime ad invicem [1]) bellis collidebantur; p. 59 (l. 7) quorum nomen et memoria per Polonos deleta interiit . . . ; p. 59 (l. 10) nostrorum inquietudine freti . . . ; p. 60 (l. 8 sqq.) haereticorum pravis adinventionibus possit unquam convelli (Cf. Pelczari praef. p. 44—47). Quae cum ita sint, unusquisque semel monitus concedet, rem periculosae plenam aleae esse, textum epistularum Hussoviani coniecturis temptare, id quod nuperrimus earum editor et ipse observavit (praef. p. 6). Bis tamen Pelczar coniecturae periculum fecit.

Nimirum in Epist. ad Bonam p. 6 (l. 25: sed profecto non vides quo plus ei (=regno Poloniae) prodesse queas, quam si Te bonis artibus praestes favorabilem ac benignam, ex quibus et rei publicae plurimum commodi ac ornamenti processerit et celebris Tui nominis fama hac via maxime se laudibus suorum permiscebit) pro lectione exemplaris Czartorysciani: suorum coniecturam suam: Tuorum in textum induxit. Ac genetivo obiectivo suorum nonnisi Bonae reginae gentiles sive cognatos designari, ex eis epistulae verbis, quibus deinceps (inde a l. 26 usque ad finem) egregiae virtutes gentis Sfortiarum ab Hussoviano celebrantur, luculenter apparet. Itaque pronomen Tuorum pro tralaticio suorum exspectamus et I. Pelczar in textu reposuit. Quamquam quis, quaeso, negabit, fieri potuisse, ut poeta Polonus saeculi decimi sexti, qui De vita et gestis Divi Hyacinthi v. 810 Pelcz. pronomine reflexivo sibi pro demonstrativo ei abusus esset (cf. Pelczari praef. p. 44) et eiusdem carminis vv. 89 sq. scripsisset: Actaque res illic fuerat post mille ducentos Sedecimo, numerans a partu virginis, anno (ubi poeta sermonis patrii usu inductus licząc od . . . pro legitimo dativo participii: numeranti nominativum: numerans perperam collocasse putandus est, cf. praef. Pelczari p. 47), Polonorum loquendi consuetudinem secutus: sława Twego świetnego imienia połączy (pomiesza) się z chwałą swoich pronomen suorum pro Tuorum etiam in oratione soluta adhiberet?

Sed ut concedam coniecturam modo commemoratam fortasse supervacaneam neque tamen prorsus reiectaneam videri, at facere non possum, quin alteram acriter impugnem. In Epistula enim ad Christophorum Szydlovicium p. 58 (l. 4 qui (sc. Divus Hyacinthus) . . . rem

---

[1]) Cf. de hac particula J. N. Ott, Jahrb. f. Phil. 1874 p. 863, Naegelsbach-Müller, Lat. Stilistik p. 7, 284 sqq., Schmalz in Muelleri Handb. II. p. 545.

Polonam in christianitate non satis tunc adulta, idolatriae plena, ritibus monstrosis non tantum vicina, sed et ipsa infecta, ita stabiliverat, ita in fide Christi firmaverat, ut . . .) lectionem libri Jagellonici vicina suo Marte in vicinia mutavit. Quae coniectura quam tenui pendeat filo, nullo negotio congnoscetur, si Hussoviani verba in sermonem vernaculum conversa proponentur: który (sc. św. Jacek) . . . Polskę w chrześcijaństwie, wówczas niedość dojrzałem, pełnem bałwochwalstwa, nietylko zbliżonem do potwornych obrzędów, lecz także (nimi) zakażonem, tak utwierdził, tak umocnił w wierze Chrystusa, że . . .

Adiectivum igitur vicina optimum praebet sensum, qui pessumdatur recepta editoris coniectura vicinia, quando quidem verba: rem Polonam in christianitate ritibus monstrosis non tantum vicinia, sed et ipsa infecta ita stabiliverat nullo artificio explicari queunt. Iam si quaeris, quidnam causae fuerit, cur Pelczar in scriptura libri Cracoviensis haereret, reperies eum voculis et ipsa in errorem inductum esse, quibus vocem vicinia opponi debere existimaret. At tenendum est, inde a Livii temporibus scriptores Latinos voculas et ipse [1]) cet. eodem sensu usurpasse ac particulam etiam, ita ut verba: in christanitate non tantum monstrosis ritibus vicina, sed et ipsa infecta idem valeant atque: . . . non tantum vicina, sed etiam infecta. Extremo verbo moneo, e dativo monstrosis ritibus ex adiectivo vicina [2]) apto ablativum monstrosis ritibus ad participium infecta esse subaudiendum.

---

[1]) Cf. Schmalz l. c. p. 545 nota: Klassisch ist nur ipse quoque.

[2]) Cf. Hor. Sat. II. 6, 209. Hortus ubi et tecto vicinus iugis aquae fons . . . foret.

Colomeae. *Z. Dembitzer.*

Wyimek z przekładu „Żab“ Arystofanesa.

Prolog w. 180—270.

OSOBY:

DIONYZOS. — XANTIAS, jego niewolnik. — CHARON.
Niewidzialny chór żab.

Rzecz dzieje się w podziemiu nad acheruzyjskiem jeziorem.

XANTIAS.

Cóż to jest znowu?

DIONYZOS.

Staw, na wszystkie bogi,
O którym mówił! [1])

XANTIAS.

I łódź widzę w biegu!

DIONYZOS.

Chodźmy więc ku niej.

CHARON.

Ho—op! hop! do brzegu!

XANTIAS.

Gwałt! to sam Charon! ratuj Pozejdonie!

---

[1]) **Herakles.**

DIONYZOS.

Witaj Charonie! Charonie! Charonie!

CHARON.

Kto chce w kraj ciszy z ziemskiego mrowiska?
— Letejskie Błonia, Próżniaków, Ośliska,
Kręcigłów, Tojnar, Psia Wólka — kto jedzie?

DIONYZOS.

Ja!

CHARON.

Wsiadaj prędzej!

DIONYZOS.

Kędy droga wiedzie,
Kręcigłów mówisz?

CHARON.

Tak na Persefonę!
Dla ciebie tylko płynę w tamtą stronę,
Siadaj więc!

DIONYZOS *(do Xantiasa)*.

Sam tu!

CHARON.

Nie, moja starucha,
Gdy ciurę wiezie, to już chyba zucha,
Co łba nadstawiał na morzu [1]) — nie baby!

XANTIAS.

Zeusie! jam wtenczas na oczy był słaby!

CHARON.

Ha! zato teraz skacz nad stawem w kółko!

XANTIAS.

Gdzież czekać na was?

CHARON.

Suchotnicze Siółko —
Tam nasz przystanek.

---

[1]) W bitwie pod Arginuzami.

DIONYZOS.

Wiesz już?

XANTIAS *(żałośnie).*

Ach, wiem! bogi!
Jakież dziś licho wlazło w moje drogi?

(Odchodzi).

CHARON *(do Dionyzosa).*

Siadaj przy wiośle! — Hej! kto jeszcze płynie?
Wsiadać, a żwawo! *(do Dionyzosa:)* A to co?

DIONYZOS *(siedzi przy wiośle, jakby śpiący).*

Co czynię?
Jak mi kazałeś, tak siedzę przy wiośle.

CHARON.

Siędziesz mi zaraz tam — brzuchaty ośle!

DIONYZOS *(przerażony).*

Siedzę!

CHARON.

A ręce raz wprzód, raz ku sobie!

DIONYZOS.

Dobrze!

CHARON.

O dno mi oprzyj nogi obie,
I — jazda! przytem nie miel mi językiem!

DIONYZOS.

Cóż pocznę? przecież nie Salamińczykiem,
Ale fryc jestem, prosty szczur lądowy,
Skąd mnie wiosłować?

CHARON.

Nie susz darmo głowy!
Rusz tylko wiosłem ıaz — a w jednej chwili
Prześliczna piosnka pracę ci umili.

DIONYZOS.

Jakaż?

CHARON.

Cudowne żab, łabędzi chóry.

DIONYZOS.

Daj im znak zatem!

CHARON *(wiosłując)*.

Ho—op! ho—op! z góry!

(Niewidzialny chór żab za sceną).

ŻABY.

Brekekekex koax koax!
Brekekekex koax koax!
Bagnistych wód wesołe dzieci,
Radosną piosnkę wznieśmy wraz,
Niech z pełnej piersi pieśń ta leci,
Co cieszy serce w każdy czas!
Koax koax!
Dla Dionyza czci i chwały,
Który »Na bagnach« ma swój chram,
Nieraz my pieśń tę rzegotały,
Gdy słońca blask przyświecał nam.
A gdy na bagna w jego święto
Zbiegł się tłum pjany z lasów, gór,
Zaraz kapelą głośną, ciętą,
Witał go żabich pieśni chór!
Brekekekex koax koax!

DIONYZOS *(wiosłując coraz prędzej w takt rzegotu żab).*

Koax—koax skrzeczcie! a mnie już z wysiłku
Na dobre boleć zaczyna coś w tyłku!
Was to nie boli!

ŻABY.

Brekekekex koax koax!

DIONYZOS.

A palże was, kacie!
Wy tylko swoje koax, koax znacie!

ŻABY.

O tak! ty wszędobylski panie!
Nasz śpiew na całym świecie znan:—

I Muzy lubią rzegotanie
I koźlonogi śpiewak Pan!
Apollo sam — to nie przechwałki!
Chwali melodye żabich nut,
A my mu zato na piszczałki
Sadzimy trzcinę na dnie wód.
Brekekekex koax koax!

DIONYZOS.

Tak — a mój zadek mrze z ogni i potów!
Z tego kiwania jeszcze gruchnąć gotów,
Kiedy się wypnę.

ŻABY.

Brekekekex koax koax!

DIONYZOS.

Hejże dławidudy!
Dajcież raz spokój i poco te trudy?

ŻABY.

O, głośniej krzykniem ci, dziwaku,
Głośniej, niż w słońca złotych skrach
Śpiewałyśmy, po tataraku,
Po wiotkiej trzciny skacząc źdźbłach!
A woda wre od pląsów, zwrotów,
Tu nurka dasz, tam idziesz wpław,
Powietrze drży aż od rzegotów,
Weselem dysze cały staw!
A gdy deszcz leje, mgła się ścieli,
Daj nura, bracie, uszy stul —
I na dnie znowu rzniesz w kapeli,
Aż lecą bąble — bul, bul, bul!

DIONYZOS *(ze złością krzycząc)*.

Brekekekex koax koax!
Owa! widzicie, już tak samo wrzeszczę!

ŻABY *(przestraszone, że je przekrzyczy)*.

Oj! oj! źle z nami!

DIONYZOS.

Ze mną gorzej jeszcze,
Bo od tych wioseł wnet pęknę we dwoje!

ŻABY.

Brekekekex koax koax!

DIONYZOS (*z udaną obojętnością*).

A, jęczcie sobie! ja o to nie stoję!

ŻABY.

Więc wrzeszczeć będziem ci nad uchem
Dzień cały, co nam gardła stoi!

DIONYZOS (*jeszcze głośniej*).

Brekekekex koax koax!
O, ja was przegardłuję — duchem!

ŻABY.

Ha! ha! przekrzyczy żabią brać!

DIONYZOS (*z pasyą*).

O, wrzeszczeć będę bez pamięci
Dzień cały — całą wrzeszczeć noc,
Aż żabi wam się mózg pokręci,
Taka mych kwakań będzie moc!
Brekekekex koax koax!

(*Żaby milkną*).

A co? milczycie z koaxami swemi?

CHARON.

Dość już! dość z wiosłem! Przybijaj do ziemi!
Wysiądź i zapłać!

DIONYZOS.

Oto dwa obole.

(*Charon odchodzi*).

Lwów. *Fr. Konarski.*

O wydaniu chrestomatyi
z utworów poetów polsko-łacińskich.

Referat opracowany na podstawie wniosków Komisyi, wybranej przez Wydział Towarzystwa filologicznego i obrad tegoż Wydziału, a odczytany na Walnem Zgromadzeniu Towarzystwa filologicznego w dniu 1 Czerwca 1895 r. [1]).

Już od dość dawnego czasu dawała się uczuwać potrzeba chrestomatyi z poetów polsko-łacińskich przeważnie wieku 16., która jest nader pożądana, a to tak ze względu na potrzeby szkoły, jak użytku prywatnego.

Że zaś dotychczas tej potrzebie nie zaradzono, winny temu rozmaite przeszkody, z któremi wydanie chrestomatyi ma do walczenia, przedewszystkiem trudność zadania i brak potrzebnych środków do jego urzeczywistnienia.

Odkąd istnieje »Towarzystwo filologiczne«, do zakresu działania którego należy według drugiego paragrafu statutu także wydawanie i popieranie pism treści filologicznej, zawsze uznawało ono potrzebę chrestomatyi z poetów polsko-łacińskich, co niejednokrotnie przy nadarzającej się sposobności zaznaczał prezes tegoż Towarzystwa na zwyczajnych posiedzeniach. Wydział Towarzystwa filologicznego zajmował się żywo sprawą chrestomatyi na kilku posiedzeniach, by za pomocą wspólnej wymiany zdań wyrobić sobie o chrestomatyi jasne pojęcie, jakoteż by obmyśleć najodpowiedniejsze środki prowadzące do jej urzeczywistnienia. Wkońcu wybrał ze swego łona osobną Komisyę, złożoną

---

[1]) Dyskusyę, która się toczyła nad tym referatem na Walnem Zgromadzeniu, zob. poniżej w sprawozdaniu z Walnego Zgromadzenia.

z proff. dr. Bron. Kruczkiewicza, dr. T. Mandybura i autora niniejszego sprawozdania, która nad sprawą chrestomatyi przez dłuższy czas się zastanawiała i dotyczące, odpowiednio umotywowane wnioski Wydziałowi Towarzystwa przedłożyła. Obrady i wnioski Komisyi i całego Wydziału dostarczyły autorowi podstawy do opracowania niniejszego referatu.

Że chrestomatya z utworów humanistów polskich jest nader pożądana i potrzebna, na to każdy się zgodzi, kto miał sposobność przekonać się o tem, jak mało są u nas znane w oryginale pisma poetów polsko-łacińskich wieku 16., chociaż między niemi znajdują się prawdziwe perły poezyi. Wprawdzie Akademia Umiejętności w Krakowie zabrała się do ich wydawania i zaskarbiła sobie przez to zasłużone pochwały tak kraju naszego jak zagranicy, jednakże wydania Akademii ograniczają się zaledwie do kilku humanistów i są przeznaczone w pierwszym rzędzie dla użytku uczonych, nie dla użytku światłej publiczności lub szkoły, której potrzebom zaradzić może tylko stosownie opracowana chrestomatya. Taka zaś chrestomatya może się przyczynić w wysokim stopniu do dokładnego poznania literatury polskiej, zwłaszcza jeśli będzie zawierać, jak to następnie poznamy ze szczegółowego planu chrestomatyi, nietylko treściwy pogląd na rozwój humanizmu w Polsce i na działalność literacką wybitniejszych jego przedstawicieli, lecz także wybór z główniejszych ich utworów, które się zalecają formą i treścią. Czytelnik znalazłby zatem w tym podręczniku doborowe wzory z ważniejszych utworów humanistów, które wobec rzadkości dawniejszych, a braku nowszych wydań ich pism zazwyczaj nie łatwo i nie dla każdego są przystępne.

Chrestomatya taka jest jeszcze z tego względu nader pożądana, że polecona zdolniejszym uczniom do lektury prywatnej może przyczynić się do rozszerzenia i pogłębienia wiadomości z literatury polskiej, nabytych w szkole podczas nauki języka polskiego, a to tem bardziej, że wypisy polskie używane w naszych gimnazyach humanistyczną literaturę łacińską z konieczności rzeczy tylko krótkim poglądem zbywają i nie zawierają stosownych wzorów z pism humanistów w oryginale acińskim.

Nadto chrestomatya mogłaby poniekąd zastępować i uzupełniać lekturę szkolną i prywatną z autorów łacińskich, jeśli się uwzględni tę okoliczność, że ustępy z pism humanistów zamieszczone w chrestomatyi będą co do poprawności języka łacińskiego mało się różniły od klasycznego języka szkolnych autorów łacińskich.

Oprócz ogólniejszego celu miałaby zatem powyższa chrestomatya jeszcze cel specyalny, służąc mianowicie jako podręcznik do prywatnej lektury uczniów. Ten cel chrestomatyi uważają referent i komisya za główny i najważniejszy; ten też wzgląd decyduje głównie o układzie, formie i treści chrestomatyi.

Co się zaś tyczy szczegółowego planu chrestomatyi, Komisya uznała następujący projekt za najwłaściwszy:

1) Tytuł chrestomatyi ma opiewać: »Chrestomatya z utworów polsko-łacińskich dla gimnazyów[1]. Ponieważ chrestomatya znajdzie niewątpliwie czytelników także poza granicami naszego kraju, przeto komisya była tego zdania, by pod polskim tytułem umieszczono także łaciński: »Carmina selecta poetarum Poloniae Latinorum«.

2) Chrestomatya ma zawierać: a) w całości celniejsze utwory mniejszych rozmiarów, b) wyjątki z większych poematów stanowiące dla siebie pewną całość.

W chrestomatyi mają być uwzględnieni głównie humaniści wieku 16., nadto Sarbiewski, należący do wieku 17. Za uwzględnieniem tego poety przemawia sława europejska, jakiej zażywał i zażywa, przemawiają znaczenie jego w literaturze humanistycznej w Polsce, oraz wysokie zalety jego utworów pod względem formy i treści.

3) Chrestomatya zawierać ma wybór z poezyi następujących humanistów:

1) Pawła z Krosna, 2) Piotra Royzyusza, 3) Wojciecha Korwina, 4) Andrzeja Krzyckiego, 5) Jana Dantyszka, 6) Klemensa Janickiego, 7) Mikołaja Hussowiana, 8) Jana Kochanowskiego, 9) Andrzeja Trzycieskiego, 10) Sebastyana Fabiana Klonowicza, 11) Szymona Szymonowicza, 12) Macieja Kazimierza Sarbiewskiego.

4) Chrestomatyę ma rozpoczynać wstęp napisany po polsku, któryby zawierał treściwy pogląd na dzieje humanizmu w Polsce ze szczególnem uwzględnieniem jego krzewicieli, protektorów, tudzież działalności literackiej wybitniejszych jego przedstawicieli, zwłaszcza tych, których wiersze będą podane w chrestomatyi.

---

[1]) Podczas dyskusyi nad poszczególnemi punktami niniejszego referatu poruszono myśl, by w tytule chrestomatyi opuścić wyrazy »dla gimnazyów« tak ze względu na szersze jej zadanie, jakoteż z tego powodu, by usunąć mylne domysły o celu i przeznaczeniu tejże książki. Referent zgodził się na opuszczenie tych wyrazów.

Po powyższym wstępie będą umieszczone celniejsze utwory humanistów powyżej wymienionych w porządku chronologicznym. Utwory mniejszych rozmiarów będą, jakto już powyżej zaznaczono, podane w całości. Z dłuższych zaś poematów mają być w chrestomatyi uwzględnione tylko takie wyimki, które tworzą dla siebie pewną całość.

5) Kwestya umieszczenia jakiegoś ustępu w chrestomatyi jest zależną od wielu okoliczności, a przedewszystkiem od jego układu, formy i treści. Ustępy niejasne, o rażących błędach stylistycznych i metrycznych, tudzież o treści niemoralnej są stanowczo wykluczone. Chrestomatya będzie zawierała głównie takie ustępy, które są osnute na tle dziejów, przyrody i stosunków ziemi ojczystej.

6) Wzory z pism każdego z wyżej wymienionych humanistów ma poprzedzać krótki ustęp zawierający zwięzłe przedstawienie jego żywota i działalności literackiej, oraz uwagi ułatwiające zrozumienie pomieszczonych wyimków w oryginale łacińskim.

7) Szczegóły nie dające się umieścić w owych traktatach wstępnych, mogą być uwzględnione w uwagach, pomieszczonych poniżej tekstu łacińskiego. W tychże uwagach polskich mają być podawane także krótkie wyjaśnienia rzeczowe i gramatyczne trudniejszych zdań, zwrotów i wyrazów.

8) Omawianie lekcyi tekstu i krytyka tegoż jest z uwag zasadniczo wykluczona.

9) Co się tyczy umieszczenia krótkiego dodatku na końcu chrestomatyi, w którymby były zestawione różnice między łacińskim tekstem chrestomatyi, a tekstem rękopisów lub editiones principes, to w tej kwestyi zdania między członkami Komisyi i Wydziału były podzielone; niektórzy oświadczyli się przeciw dołączeniu podobnej *»appendix critica«*.

10) Nie można oczywiście z góry oznaczyć objętości chrestomatyi; ta zależeć będzie głównie od funduszów, jakie na ten cel będą do rozporządzenia. Można jednak w zasadzie przyjąć, że wynosić ona będzie około 20 arkuszy druku czyli tworzyć książkę o 320 stronicach druku 8°.

11) Odliczywszy 3 do 5 arkuszy na wstęp wraz z traktatami zawierającymi żywoty humanistów i uwagi objaśniające, możnaby na pozostałych 15 arkuszach pomieścić około 10,000 wierszy, licząc po 30 na jedną stronę. Na każdego zatem z 12 poetów objętych chrestomatyą wypadłoby przeciętnie około 800 wierszy. Rozumie się samo przez się, że sławniejsi humaniści będą reprezentowani w chrestomatyi

większą ilością wierszy (około 1000), podrzędniejsi mniejszą (około 500 i mniej).

Ponieważ zapewne nie łatwo znalazłby się pracownik, któryby zechciał się podjąć zadania pod każdym względem trudnego i wymagającego dłuższego czasu, jakiem jest bezsprzecznie ułożenie chrestomatyi, przeto Komisya uznała za rzecz najwłaściwszą upatrzeć specyalnych znawców dla autorów, uwzględnionych w chrestomatyi i do nich zwrócić się z prośbą o podanie i opracowanie stosownych wyimków z pism humanistów, nadających się do umieszczenia w chrestomatyi.

Co się tyczy wyimków z tych autorów, których utwory dotychczas nie pojawiły się w krytycznych wydaniach Akademii Umiejętności w Krakowie, będzie rzeczą znawców specyalnych dostarczyć także stosownie do potrzeb szkoły opracowanego tekstu (bez krytycznego aparatu), oraz ułożyć zwięzłe żywoty odnośnych humanistów wraz ze stosownemi objaśnieniami i uwagami, ułatwiającemi zrozumienie proponowanych wyimków.

13) Prócz tego należałoby zdaniem Komisyi uprosić odpowiednego uczonego do napisania owego ogólnego wstępu, traktującego o dziejach humanizmu w Polsce i działalności literackiej wybitniejszych jego przedstawicieli (por. ust. 4).

14) Ponieważ chrestomatya ma służyć jako podręcznik do prywatnej lektury uczniów, przeto jej układ, styl i treść mają być ściśle zastosowane do wymagań szkoły tak pod względem dydaktycznym jak etycznym.

15) Wypada mimochodem zaznaczyć, że komisya, zastanawiając się nad potrzebą, korzyściami i układem chrestomatyi nie chciała wcale poruszać i rozstrzygać kwestyi, w jaki sposób i w jakim zakresie należałoby w gimnazyach traktować lekturę prywatną na podstawie powyższej chrestomatyi. Komisya wychodziła bowiem z tego zapatrywania, że ostateczne rozstrzygnięcie owej kwestyi należy głównie do nauczycieli kierujących lekturą prywatną na podstawie chrestomatyi.

Atoli na jeden szczegół zwraca Komisya uwagę, mianowicie na ten, że lektura traktowana na podstawie rzeczonej chrestomatyi w poszczególnych klasach wyższego gimnazyum ma być tylko prywatną, t. j. nadobowiązkową i dobrowolną.

16) Co się tyczy wysokości wynagrodzenia za prace nadesłane przez poszczególnych współpracowników, to zależeć ona będzie od funduszów, zebranych na cele chrestomatyi.

17) Ułożeniem i przygotowaniem do druku materyału w ten sposób zebranego oraz wydaniem chrestomatyi zajmie się komitet redakcyjny, wybrany przez Wydział Towarzystwa filologicznego za porozumieniem z Wydziałem Koła krakowskiego.

Wobec widocznej potrzeby chrestomatyi z utworów poetów polsko-łacińskich oraz wobec znacznych korzyści, jakie ona oddać może wykształceniu w duchu humanistycznym i narodowym polskiej młodzieży gimnazyalnej, uprasza referent w imieniu Komisyi o uchwalenie następujących wniosków;

I. Walne Zgromadzenie członków Towarzystwa filologicznego uznaje potrzebę wydania chrestomatyi z poetów polsko-łacińskich, głównie w. 16.;

II. Walne Zgromadzenie porucza Wydziałowi Towarzystwa filologicznego, by:

a) postarał się o uzyskanie potrzebnych na ten cel funduszów;

b) zaprosił odpowiednich współpracowników;

c) w porozumieniu z Wydziałem Koła krakowskiego wybrał komitet redakcyjny.

Lwów. *M. Jezienicki.*

Recenzye i zapiski literackie.

Comparetti Domenico: Le leggi di Gortyna e le altre iscrizioni arcaiche cretesi edite ed illustrate da... w Monumenti antichi pubblicati per cura della reale Accademia dei Lincei, vol. III. Milano 1893.

Wśród zabytków starożytnej kultury, w ostatnich lat dziesiątkach wydobytych na jaw z łona ziemi helleńskiej, mało który wywołał tak żywe wśród uczonych zajęcie i tak gorączkową niemal czynność, jak wielka ustawa gortyńska, odkryta r. 1884 w części przez Włocha, F. Halbherra, w części przez niemieckiego uczonego, Fabriciusa. Po pojawieniu się pierwszych wydań, Comparetti'ego i Fabriciusa posypały się wydania komentowane i bez komentarzy, tudzież dzieła fachowe, z różnych stanowisk rozpatrujące znakomitą zdobycz naukową. Wszystkie te prace jednak, z których wszakże niewiele rzetelną odznacza się wartością, zdołały zaledwie przygotować grunt do przyszłych badań; pozostało mnóstwo kwestyi niejasnych, zawiłych zagadnień, szczegółów zupełnie niezrozumiałych lub zdumiewających oryginalnością, dla których analogii napróżno szukano w dziejach starohelleńskiej kultury. Światło pożądane rozlać tu mogły tylko dalsze odkrycia, któreby pogłębiły wiadomości niespodziewanie nabyte i dostarczyły obfitszego materyału do porównania. Zadania tego podjął się niestrudzony Halbherr. W przeciągu lat od 1885—1887, wsparty skuteczną pomocą rządu włoskiego, z chwalebną zapobiegliwością prowadził poszukiwania nie tylko na gruncie starożytnej Gortyny, lecz także innych miast na Krecie, jak Knossos, Lyttos, Oaxos, Eleuterna, Itanos, Praisos. Owocem jego działalności w tym kierunku było ponowne zdjęcie wielkiej inskrypcyi, z większą niż w r. 1884 dokonane dokładnością, tudzież cały szereg mniejszych i większych wyrytów, których ogół obecnie przewyższa poważną liczbę 200. Całą tę olbrzymią zdobycz naukową, dotąd bezładnie rozrzuconą po czasopismach, Comparetti w niniejszem dziele ułożył dla wygody badaczów w zbiór jeden, osądził krytycznie

i zaopatrzył uwagami, zawierającemi wiele poglądów nowych, zdobytych w drodze skrzętnego badania zwiększonego materyału, które w zupełnie nowych barwach przedstawiają znakomity zabytek epigraficzny.

Krótki wstęp wyjaśnia cel i powstanie pomnikowego dzieła: poczem (str. 1—10 i 87—94) podano pogląd na dwa zabudowania, w których gruzach znalazła się przeważna część materyału epigraficznego, i na ich domniemane przeznaczenie pierwotne. W jednem z nich, położonem w miejscowości, zwanej dziś 'ς τσὴ Βίγλαις, poznał Halbherr świątynię Apollina pityjskiego, Πύθιον, która według doniesienia Stefana z Bizancyum (s. v. Πύθιον) dała nazwę dzielnicy i jej mieszkańcom. Początkowo stanowiła ona tylko t. zw. cella i w tym pierwotnym kształcie sięga bardzo odległej starożytności: później, zapewne około 3. stulecia przed Chr. rozszerzona przez dobudowany pronaos u wschodniej połaci, uległa wreszcie za czasów rządów rzymskich (około 1. wieku po Chr.) zupełnemu przeistoczeniu. Jednak lwią część napisów odkryto w pobliżu wsi Ἅγιοι δέκα, nad rzeką Mitropolitanós, starożytną Letaia, w ruinach gmachu, w których Halbherr z zupełną stanowczością domyśla się teatru z czasów cesarstwa rzymskiego (1. wiek po Chr.). Tego dowodzą wyraźnie ślady zabudowań scenicznych, siedzeń dla widzów, tudzież kształt od strony południowej uciętego koła, w jakim mur zewnętrzny otacza zabudowanie. Do budowy teatru użyto w części materyału już gotowego ze zwalisk gmachu jakiegoś, sięgającego znacznie odleglejszej starożytności, który miał również kształt koła i może był zabudowaniem publicznem w rodzaju θόλος w Atenach lub σκιάς w Sparcie. Inskrypcye znalazły się tu w części na murze zewnętrznym, w części na murze, w prostej linii stycznej łączącym od strony północnej obwód muru zewnętrznego z nasypem rzecznym (mur północny), w części wreszcie rozrzucone w nieładzie wśród gruzów.

Z tych dwu gmachów wydobyte napisy, reprezentujące razem przeciąg czasu jeżeli nie dłuższy to z pewnością nie krótszy nad 200 lat, ujął Comparetti w trzy działy, trzy rozróżniając okresy ich powstania.

Pierwszy mieści 147 fragmentów (Nr. 1—147, str. 10—74) bardzo zniszczonych, znalezionych wyłącznie w celli świątyni Apollina. Do drugiego należą oprócz trzech fragmentów z Pytion (148, 149 i 150, str. 74—86), wielka ustawa, ryta na murze zewnętrznym teatru rzymskiego (dokładna podobizna według nowych planów, sporządzonych przez Halbherra, transkrypcya wraz z varia lectio, tłómaczeniem i wyczerpującym komentarzem Nr. 151, str. 94—242), napisy odkryte na murze północnym (Nr. 152—154, str. 244—306) i wreszcie fragmenty z innych miejsc pochodzące (Nr. 155—176, str. 306—326). Trzeci dział obejmuje 6 uszkodzonych wyrytów (Nr. 177—182, str. 326—330), znalezionych w gruzach teatru rzymskiego. Następują »conclusioni« (str. 331—380), zawierające cenne uwagi o pisowni (str. 331—343), ustawodawstwie (str. 343—355), monecie (str. 355—367), chronologii (str. 367—380). Na str. 382—456 pomieszczono inskrypcye archaiczne z innych miast Krety: Oaxos (Nr. 183—192), Eleuterna (Nr. 193—200), Lyttos (201—204), Knossos (Nr. 205), Itanos (Nr. 206—207), Praisos

(Nr. 208), wyryty niewiadomego pochodzenia (Nr. 209—211). Piękną publikacyę zamyka spis wyrazów wszystkich napisów.

Zdając sprawę z wyników badań Comparetti'ego, ograniczę się do poglądu w najogólniejszych zarysach, postępując według trzech okresów, na które ten uczony dzieli materyał epigraficzny z Gortyny.

Pierwszy okres. Liczne, jakkolwiek mocno uszkodzone inskrypcye tej epoki są początkami prawideł treści prawno-prywatnej, w części może prawno-sakralnej. Czas ich powstania sięga bardzo odległej starożytności. Tego dowodem: 1) charakter pisma, wielce zbliżony do fenickiego; 2) kierunek pisma, który zrazu na wzór fenicki zdąża od ręki prawej ku lewej, następnie po różnych przejściach, okazujących wybitną chwiejność w zastósowaniu praktycznem zmienia się w βουστροφηδόν; 3) brak zupełny bitej monety. Miejsce jej zastępują λέβητες i τρίποδες. Λέβητες, których nazwa najczęściej się powtarza, są widocznie jednostką wartościową; pewna ich, zawsze dokładnie oznaczona cyfra (od 1—100) stanowi wymiar grzywny pieniężnej. Nazwy tych przedmiotów, napotykanych często w utworach Homerowych wśród ἄποινα, ἄεθλα itp., przypominają okres rozwoju społecznego w państwach starożytnych, którego cechą wybitną jest system zamienny w handlu i przemyśle; tylko w innych społeczeństwach starożytnego świata wartość przedmiotu, wysokość grzywny itp. oznaczano przez simplum lub multiplum wartości bydlęcia, w Gortynie taką jednostkę stanowi przedmiot metalowy: λέβης. Może inskrypcye archaiczne z Pytion pochodzą z epoki przejściowej, gdzie, jak w innych państwach greckich, obok monety bitej ciągle jeszcze dawny zwyczaj się zatrzymuje, nawet w aktach urzędowych (por. Drakontowe: ἀποτίνειν δεκάβοιον Poll. IX. 61).

W każdym razie nie sięgają one dalej w przeszłość, jak do drugiej połowy VII. stulecia przed Chr., t. j. do czasu, kiedy w wszystkich państwach greckich budzi się idea społecznego porządku i potrzeba ułożenia stosunków według stałych zasad prawnych (Zaleukos, Drakon).

Drugi okres. Tu około wielkiej ustawy, tej »królowej wszystkich napisów greckich«, grupuje się szereg drobniejszych wyrytów, które oprócz czterech (Nr. 148, 149, 150, 154. II.) uchwał o charakterze lokalnym, są urywkami większych zbiorów prawnych prawideł. Z nich najobszerniejszym jest Nr. 152, na który się składa 7 kolumn mocno uszkodzonych; zawierają one przepisy, odnoszące się do naruszenia lub uszkodzenia własności, które treścią swą korespondują z określeniami, objętemi w pierwszej i drugiej kolumnie wielkiej ustawy. Nr. 153. II. i 155 odnoszą się do obowiązków sędziego. Nr. 154. obejmuje dwa określenia dodatkowe, które niezawodnie ściśle łączą się z jakimś zbiorem praw o zastawach. Ogólną cechą znamienną wyrytów tej epoki jest w porównaniu z napisami okresu poprzedniego znakomity postęp w rozwoju pojęć prawnych. Są one reprezentantami tej doby rozkwitu, kiedy naród opuścił już stanowisko luźnych przepisów, powstających z dniem każdym w miarę objawiających się potrzeb i wymagań praktycznych, a zabrał się do pracy systematycznej i w organiczną całość ogarnia zdobycz ustawodawczą przez minione zyskaną pokolenia i przez siebie nabytą. Obrazem tej pracy kodyfi-

kacyjnej, jakkolwiek niedokładnym, jest wielka ustawa. Przez inwokacyę Θιοί, u wstępu pierwszej kolumny umieszczoną, przedstawia się ona formalnie jako całość odrębna; treść jednak stanowi zbiór prawideł z rozmaitych dziedzin prawa prywatnego, które w niektórych tylko partyach (np. prawo familijne i spadkowe, prawo o kobietach dziedziczących) tworzą całość zamkniętą, zresztą ułożone bez związku i w nieładzie noszą na sobie zbyt widocznie wyciśnięty charakter przygodnego zestawienia. To naprowadza na myśl, że znakomity ten pomnik jest tablicą dodatków, uzupełnień i poprawek do zbiorów prawnych już wpierw opracowanych. W pracy ustawodawczej narodu zajmuje on tedy miejsce ostatnie i zamyka szereg może długi innych podobnych kompleksów ustawowych, których szczątki przechowały się w urywkowych wyrytach. Ten domysł stwierdzają następujące jeszcze okoliczności: 1) inskrypcya rozpoczyna ex abrupto od dwu praw (proces o niewolnika i wykroczenia płciowe), które są uzupełnieniem zbioru innego i zostają w ścisłym związku z przedmiotem przedstawionym w wyrycie Nr. 152; 2) zawiera niektóre prawidła w innej grupie specyalnej już opracowane, jednak obecnie przeistoczone; 3) przepisy dodatkowe i uzupełnienia, odnoszące się do praw nam nieznanych. Postęp znaczny widoczny jest nadto w innych kierunkach. Objawia się on: 1) w pisowni; alfabet bowiem znacznie uproszczono, zaprowadzono stale kierunek pisma zwany βουστροφηδόν, zastosowano równość i pedantyczną prawie regularność w wymiarze zgłosek i odległości linii; 2) nie spotykamy już nazw λέβητες i τρίποδες, natomiast wyłącznie przyjęto w dokumentach urzędowych monetę systemu egineckiego. Z tem wszystkiem doba organicznej pracy ustawcdawczej nie zbyt odbiegła w czasie od epoki poprzedniej i sięga zapewne pierwszych dziesiątków wieku VI. przed Chr. Ustawy drugiego okresu są systematycznym i uzupełniającym zbiorem przygodowych prawideł, które powstały w pierwszym, a związek ten wewnętrzny jest tak widoczny w napisach obu epok, że dzielić ich nie może dłuższa przestrzeń czasu nad okres jednego pokolenia. Nadto dyalekt wielkiej ustawy i fragmentów współczesnych nosi znamię niezwykłej czystości, jakiej nie spotykamy w wyrytach czasów późniejszych, mniej lub więcej skażonych formami t. zw. κοινή, a styl o cechach wybitnie archaistycznych jest doskonałym wzorem owej ἀσάφεια praw starogreckich, która często jest przedmiotem uwag u mowców attyckich. Na samej wreszcie istocie praw gortyńskich wyryte jest piętno bardzo odległej storożytności. Brak w nich wszelkiej wzmianki o procesach publicznych: ustawa zna tylko δίκαι o charakterze prywatnym; nawet wykroczenia płciowe (zniewolenie, cudzołostwo itp.) załatwiają się przez odszkodowanie w drodze skargi prywatnej. Oprócz ustaw nie zna ta epoka innych dokumentów. Środki dowodowe ograniczają się na zeznaniach świadków i przysiędze; brak zupełny kontraktów pisanych (συγγραφαί), wszelkie zobowiązania odbywają się ustnie. Nawet testamentu nie zna jeszcze ta epoka; prawo spadkowe całe ułożone jest na zasadzie ab intestato. Zamierzchłej przeszłości dowodzą nareszcie rysy barbarzyńskie w ustroju społecznym, które w humanitarnej Grecyi bardzo wcześnie się zatarły:

jeszcze w całej pełni stosuje ustawa nexum i addictio, które, jak wiadomo, w Atenach już Solon zniósł lub ograniczył; kobiecie, żyjącej w rozwodzie, wolno bezkarnie wyrzucić dziecię nieprzyjęte przez byłego małżonka itp. Wymienione dane upoważniają do wniosku, że ta epoka rozległej czynności ustawodawczej jest albo współczesną z reformami Solona albo niezbyt od niej wcześniejszą. Zdanie Kirchhoffa (*Studien z. Gesch. d. gr. Alphab.*), jakoby wielka inskrypcya nie sięgała dalej w przeszłość, jak do połowy 5. stulecia przed Chr., wygłoszone jeszcze wtedy (3. wyd.), kiedy znano ledwie dwa krótkie jej urywki, znalezione przez pp. Thénon i Haussoullier, musi upaść wobec niewątpliwych danych, dostarczonych przez zwiększony obecnie materyał, jakkolwiek ten uczony i teraz jeszcze (w 4. wyd.) przy swem twierdzeniu obstaje.

Trzeci okres. Nieliczne fragmenty, w tym dziale pomieszczone, są urywkami prawnych prawideł i uchwał. O postępie pracy ustawodawczej te szczupłe szczątki naturalnie nie dają żadnego wyobrażenia. Należą one do epoki, w której od czasu osiedlenia się wychodźców z Eginy w Kydonii (523, Ol. 64. 2.) wpływ obcy rozsiadł się wszechwładnie na Krecie, wypaczył lub obalił stare instytucye i był powodem ustawicznych wojennych zawichrzeń. Archaiczny alfabet lokalny ustępuje miejsca powszechnemu jońskiemu; jednak brak ω (wszędzie zastąpionego przez ο), tudzież widoczna jest chwiejność w zastosowaniu nowych znaków; wreszcie konsekwentne zachowanie kierunku pisma βουστροφηδόν, w Atenach zarzuconego w aktach urzędowych już wkrótce po Solonie, wskazuje na stosunkowo dość wczesną dobę powstania tych napisów. Zapewne należy je odnieść do połowy V. stulecia przed Chr.

Takie są najważniejsze rezultaty zawarte w obszernem dziele Comparetti'ego. Wogóle, zwłaszcza w części chronologicznej znajdą one uznanie w gronie uczonych i stanowić będą podstawę dla przyszłych badań nad tym przedmiotem; rozbioru szczegółów, przeciw którym niejeden podnieśćby można zarzut, zabrania szczupły zakres sprawozdania. Jednak nawet ten pobieżny szkic wystarczy, by wskazać na niezmierną doniosłość wyrytów gortyńskich tak dla filologii, jak zwłaszcza dla historyi prawodawstwa greckiego, które odtąd opuszcza stanowisko dyscypliny pomocniczej, na jakiem do niedawna pozostawało w stosunku do filologii klasycznej i zdobywa sobie szeroką podstawę do samodzielnego w dziedzinie nauki istnienia. Może świeżość przedmiotu i rozległe, a wdzięczne pole do umiejętnej pracy zachęcić zdoła także naszych filologów i prawników do poznania i zbadania nieocenionego pomnika epigraficznego.

Stanisławów. *T. Lewicki.*

Fontes iuris Romani antiqui. Edidit Carolus Georgius Bruns. Editio sexta. Cura Theodori Mommseni et Ottonis Gradenwitz. Pars prior: Leges et Negotia. Pars posterior: Scriptores. Friburgi in Brisg. et Lipsiae in Libr. Acad. I. C. B. Mohrii (P. Siebeck). 1893.

Powyższy zbiór najdawniejszych źródeł prawa rzymskiego ukazuje się obecnie w szóstem wydaniu. Już ta okoliczność sama świadczy, że zbiór ten dla zajmujących się historyą prawa rzymskiego, a w niejednym względzie i dla filologów spełnić może wyśmienitą usługę.

Niniejsze sprawozdanie ograniczy się na zaznaczeniu zmian w nowem wydaniu poczynionych i podniesieniu istotnych zalet nowego wydawnictwa.

Plan zasadniczy zbioru, jak go przeprowadził w pierwszem jeszcze wydaniu Bruns, pozostał niezmienionym. Po przedwczesnej niestety śmierci Brunsa okazało się już piąte wydanie tego zbioru staraniem Mommsena. Obecne szóste wydanie wskazuje obok Mommsena jako współwydawcę Ottona Gradenwitza. Wystarczy Mommsena nazwisko wymienić tylko dla utwierdzenia w każdym przeświadczenia, że wydawnictwo pod względem reprodukcyi tekstu, uzupełnienia jego braków jest doskonałe. Otto Gradenwitz, profesor prawa rzymskiego w uniwersytecie berlińskim, ceniony powszechnie autor t. zw. Interpolacyi w dygestach justyniańskich, jest znakomitym znawcą źródeł prawa rzymskiego z czasów jurysprudencyi klasycznej i umie dobrze rozpoznać łacinę prawników klasycznych od łaciny z czasów Justyniana. Dobry przeto wybór zrobił Mommsen, przybierając sobie jako współwydawcę jurystę-filologa, jakim jest Gradenwitz.

Jak już wyżej zaznaczyłem, główny plan wydawnictwa pozostał i w szóstem wydaniu niezmienionym. Poczyniono tylko niektóre zmiany w uporządkowaniu całego materyału, przez co zbiór zyskał wiele na przejrzystości, a oryentowanie się jest bardzo ułatwione. I tak w dziale obejmującym t. zw. *»negotia«* znajdzie czytelnik na czele: leges dictae rebus communibus sacrisve, na drugiem miejscu: leges dictae rebus suis, a więc testamenta i rozporządzenia między żyjącymi, ubrane w formę mancypacyi, typowego aktu iuris civilis, w moc którego przeniesienie prawa następuje. Trzecie miejsce zajmują akta dotyczące praw na rzeczy cudzej; czwarte wreszcie akta w zakresie prawa obowiązkowego w porządku, w jakim je ze względu na sposób powstania zobowiązania grupuje Gaius w swoich Instytucyach, zatem zobowiązania quae re, verbis, litteris, consensu contrahuntur vel solvuntur.

Cały materyał źródłowy rozpada się na dwa zeszyty, z których każdy oddzielnie można nabyć. Zeszyt pierwszy obejmuje: *leges* i *negotia*, zeszyt drugi: *Scriptores*. Słusznie w przedmowie zauważyli wydawcy, że powodowani względami praktycznymi przeprowadzili ten podział. Dla historyka-prawnika zeszyt pierwszy nierównie jest ważniejszy, niż drugi; co się tyczy filologów rzecz, zdaje się, ma się odwrotnie.

W szóstem wydaniu zbiór został znacznie zwiększony. Oprócz pomniejszych dodatków i objaśnień zaznaczyć należy:

a) W dziale »leges« zamieszczone dopiero w szóstem wydaniu: 1) Lex convivalis quae dicitur Tappula, zdaje się, z czasów Augusta, pod względem zewnętrznym dowcipnie naśladująca formam legum publicarum populi Romani. 2) Lex civitatis Narbonensis de flamonio provinciae z czasów Augusta, dotycząca ustanowienia flaminis provinciae

na wzór flaminis Dialis urbis Romae. 3) SCC. de ludis saecularibus między r. 737 a 800 a. U. c. 4) SCC. de sumptibus ludorum gladiatorum minuendis z r. 176 po Chr. 5) Edictum M. Antonii triumviri a. 720 a. U. c. 6) Edictum XV. virum sacris faciundis de luctu feminarum minuendo per ludos saeculares a. 737 a. u. c. Jest to wyimek z obszernego komentarza XV. virum sacris faciundis, którego część w r. 1891. wydał Mommsen po raz pierwszy. 7) Decretum Gordiani ad Scaptoparenos z r. 238 po Chr. Dekret ten nie jest podany w całości, bo po t. zw. praescriptio i adnotatio następuje osnowa rozstrzygnięcia cesarskiego (decretum) z pominięciem samej prośby (preces), która co do istotnej swej treści była żałobą z powodu wygórowanych kontrybucyj, nałożonych przez armię cesarską, która przez włoście Skaptoparenów (w dzisiejszej Bułgaryi) przechodziła (por. *Zeitschr. d. Savigny-Stiftung* 12. str. 244). 8) Edictum Constantini de accusationibus, jako uzupełnienie fragmentarycznie tylko przechowanego edyktu »de accusationibus« w kodeksie Teodozyańskim (9. 5. 1.) i Justyniańskim (9. 8. 3.). 9) Fragmentum constitutionis contra Caesarianos.

b) W dziale »*negotia*« pojawiają się w szóstem wydaniu po raz pierwszy: 1) Emptio servorum z r. 61. po Chr. Nie jest to dokument, stwierdzający rzeczywiste kupno niewolników, lecz w formę mancypacyi fiduciae causa ubrane ustanowienie prawa zastawu na wymienionych w kontekście aktu niewolnikach. Akt ten wyjaśnia dobrze, w jakiej formie ustanawiano prawo zastawu na t. zw. res mancipii. Do pactum fiduciae dołączono mancypacyę, która przedmiot zastawiony przenosiła formalnie na własność wierzyciela. Przeciw niebezpieczeństwu, na jakie z tego powodu mógł być narażonym dłużnik, dając wierzycielowi więcej niż wedle istoty rzeczy wymagać mógł ze względu na zabezpieczenie swej pretensyi, chroniła dłużnika actio fiduciae, pociągająca za sobą na wypadek zasądzenia infamię wierzyciela. (Szczegółowe, zdaje się, najlepsze objaśnienie tego dokumentu podał Eck w *Zeitschr. der Savigny-Stiftung* röm.-Abth. 9, str. 60—97). 2) Instrumentum venditionis Bavaricum z 7. lub 8. wieku po Chr. Dokument ten, znacznie późniejszy, ma większą doniosłość dla badań nad t. zw. prawami szczepowemi z epoki frankońskiej. (Por. Brunner, *Zur Rechtsgeschichte der römischen und germanischen Urkunde*, str. 254. 3) Między »*locationes*« zamieszczono po raz pierwszy w tem wydaniu: Libellus Geminii Eutychetis coloni z r. 227 po Chr. i 4) Tabula deae Hludanae sacra.

c) W dziale »*Scriptores*« przybyło: Marcus Porcius Cato (Censorius): e libro de agri cultura.

O wartości powyższego zbioru dla studyów filologicznych nie śmiem jako nie-filolog wypowiadać jakiegokolwiek sądu. Zaznaczę tylko jeden moment, dla którego oświetlenia zbiór ten ma niepospolitą wartość. W czasach epoki klasycznej w rozwoju prawa rzymskiego należała do zakresu działalności prawników klasycznych między innemi także interwencya przy sporządzeniu i spisywaniu aktów prawnych. Czynność tę streszczają źródła słowem »*cavere*«. I z tejto właśnie epoki mamy w naszym zbiorze wiele dokumentów prawnych, bądź

formularzy, bądź dokumentów, stwierdzających rzeczywiste zawarcie interesu prawnego. Czytając te dokumenta zyskuje się niejako dostęp do poznania codziennego życia prawnego Rzymian; niejeden rys urządzeń prawnych rzymskich przybiera jaśniejszą postać, niżby ją na podstawie teoryi samej można nakreślić. Wczytując się w niektóre przynajmniej dokumenta, można utworzyć sobie trafną charakterystykę Rzymianina, który na terenie stosunków prawno-prywatnych odznacza się zimną rozwagą, przewiduje możliwe zawikłania, z zawrzeć się mającego aktu wyniknąć mogące, strzeże się przed niemi całym szeregiem dobrze dobranych kautel i klauzul, przez jasną, dokładną i przezorną budowę aktu prawnego stwarza dla swej sfery majątkowej sytuacyę pewną i niezachwianą. Akta prawa państwowego rzymskiego doszły do nas i w większej mierze i lepiej się przechowały do naszych czasów. W nich jednak możemy obserwować Rzymianina jako jednostkę w potężnym organizmie państwowym, któremu z natury rzeczy podporządkowaną jest indywidualność poszczególnego obywatela. W ciasnej sferze stosunków prawno-prywatnych indywidualność ta jest natomiast bardzo znamienna, stoi na pierwszym planie. Niejeden jej rys ciekawy odsłaniają właśnie dokumenta w dziale »*negotia*« zamieszczone (por. np. Testamentum Dasumii albo Donatio Flavii Syntrophi). I z tego też względu zbiór nasz ma wielką wartość dla historyi kultury rzymskiej w ogóle.

Lwów. *M. Chlamtacz.*

Jebb. R. C.: Homer. Eine Einführung in die Ilias und Odyssee. Autorisierte Übersetzung nach der dritten Auflage des Originals von Emma Schlesinger. Berlin. 1893. Verlag von S. Calvary et Co. 8°. XV. 255 str. (Calvary's Philologische und archäologische Bibliothek. 105. und 106. Band.).

Autor, znany z licznych prac filologicznych, wyświadczył prawdziwą przysługę filologom klasycznym napisaniem dziełka swego o Homerze, mającego służyć jako przygotowawcze studyum do zrozumienia Iliady i Odyssei. Zasługę jego uznamy tem chętniej, jeżeli zważymy, że podobnej książki, obejmującej rezultaty dotychczasowych badań nad Homerem, dotychczas jeszcze nie było. O wartości zaś podręcznika może świadczyć choćby to, że pierwsze wydanie, puszczone w obieg księgarski w styczniu r. 1887, było już wyczerpane w lutym tegosamego roku.

Podręcznik Jebba składa się z czterech części. W części pierwszej, p. n.: »*Ogólna literacka charakterystyka poematów*« (str. 1—53), podaje autor ogólną charakterystykę poematów Homerowych i zastanawia się nad ich znaczeniem i stanowiskiem w historyi literatury. Rozdział ten jest niejako estetycznym rozbiorem Iliady i Odyssei, jakiego dotąd zapewne jeszcze nie było w tak bogatej zresztą literaturze Homerowej. Naturalnie nie mógł autor wyczerpać przedmiotu na kilkudziesięciu stronicach, wiele tu jednak cennych wskazówek, które zasługują na uwagę. I tak nadzwyczaj interesujące są ustępy, w których Jebb roztrząsa sądy Arystotelesa o poematach Homera, dalej określenie właściwości

obu poematów, czego autor dokonuje w sposób nadzwyczaj trafny, wykazując różnice, istniejące między obu epopejami a poezyą ballad szkockich i epopeją późniejszą, w rodzaju Eneidy Wergiliusza lub Raju utraconego Miltona. Idąc dalej drogą analogii porównuje Jebb oba poematy z epilliami Walter Scotta i wywodzi z podobieństw i różnic właściwości Homera. W dalszych ustępach zastanawia się Jebb nad charakterami osób, wartością ich jako typów, sposobem wyrażania się ich, nad czynnościami bogów i ludzi. Na szczególną uwagę zasługuje ustęp o porównaniach; zawiera się w nim wiele cennych spostrzeń. Autor zestawia i tu także porównania Homera z porównaniami Dantego i poezyi hebrejskiej, dochodząc w ten sposób do określenia ich właściwości. Szkoda tylko, że nie uwzględnił tak bogatej, powszechnie znanej literatury o porównaniach Homerowych. Dla czytelnika angielskiego ustępy, w których Jebb porównuje utwory Homera z balladami szkockiemi i poematami Walter Scotta, mogą być bardzo zajmujące i pouczające; mniej już są te ustępy zrozumiałe dla czytelników obcych, którzy nie posiadają gruntownej znajomości poezyi angielskiej.

Część druga (str. 54—100) nosi tytuł: »*Świat Homerowy*«, zawiera zaś wszystko to, co potrzebne do zrozumienia życia i stosunków w epoce obu poematów. Treścią więc tego rozdziału jest to, co obejmujemy zwykle wyrazem realiów Homerowych. Mamy tu zatem ustępy o wyobrażeniach geograficznych w Iliadzie i Odyssei, o stosunkach politycznych, zapatrywaniach religijnych, stosunkach prywatnych, cywilizacyi, domu Homerowym, obyczajach towarzyskich, ubiorze, uzbrojeniu, sztuce, rzemiosłach, wreszcie o obrzędach pogrzebowych. Wszystkie twierdzenia autora oparte są na gruntownej znajomości poematów, wiele zapatrywań jest trafnych, zdarzają się także oryginalne; autor uważa nawet większość ich za oryginalne twierdzenia.

Nie mile jednak dotyka, że autor uwzględnia przeważnie tylko prace pisarzy angielskich i to wielekroć prace bez znacznej wartości, prac zaś autorów niemieckich prawie że nie wymienia. Zarzut niedostatecznego uwzględnienia literatury obcej (autor oprócz niektórych dzieł niemieckich, innych zdaje się nie znać zupełnie, gdyż o nich wcale nie wspominana) odnieść należy i do dalszych części dzieła, w tej jednak części występuje brak ten może najjaskrawiej; dość bowiem wspomnieć, że o dziełach takich, jak Helbiga lub Buchholza, wspomina ubocznie, gdy pisma Gladstone'a, pozbawione rzeczywistej wartości naukowej, stawia wysoko. W ustępie o domie greckim opiera się głównie na zapatrywaniach, które zbił już gruntownie Joseph, o czem autor nie chce wiedzieć, lub też istotnie nie wie. O geografii Homerowej napisano tyle, że dziś nie wystarczy powoływać się jedynie tylko na Bunbury'ego i Freemana. Autor nie zna też najnowszej, nadzwyczaj bogatej literatury, dotyczącej wyspy Itaki.

W części trzeciej, p. n. »*Homer w starożytności*« (str. 101—139), zastanawia się autor nad wpływem obu poematów w starożytności i pracami krytycznemi, z owych czasów pochodzącemi. Krótki ten rys historyczny zapoznaje nas przedewszystkiem z rapsodami, Homerydami. Zarazem dotyka Jebb pobieżnie pytania, czy pieśni Homera śpiewano

w starożytności. Następnie wspomina o wpływie Homera na wychowanie młodzieży; na wykształcenie wyobrażeń religijnych w starożytnej Grecyi. Ustępy o poematach Homera, jako pierwszem źródle do historyi greckiej według mniemań greckich i o utworach, przypisywanych Homerowi, stanowią przejście do właściwych studyów w starożytności nad Homerem. Zaczyna je autor od przechowanych nam żywotów Homera, zastanawia się dalej nad metodami, zapomocą których objaśniano poematy Homera, przechodzi następnie do studyów szkoły aleksandryjskiej i pergameńskiej, kończy wreszcie na Eustatyuszu i rzeczą o scholiach. Rozdział ten to może jedna z najlepszych części dzieła: mimo zwięzłości wynosi czytelnik należyte wyobrażenie o studyach Homera w starożytności. Powinien był tylko autor uwydatnić więcej znaczenie prac takich, jak klasyczne dzieła Lehrsa i Ludwicha i wspomnieć choć w uwadze o Sengebuschu.

Podobnie jak część trzecia informuje i czwarta część, p. n. »*Kwestya Homerowa*« (str. 140—236), po większej części dostatecznie o studyach podjętych w nowszych czasach nad Homerem. Rozpoczynają rzecz całą uwagi o chorydzontach. Za poprzedników niejako Wolfa uważa Jebb Vico'na i Roberta Wood'a. Szerzej zastanawia się Jebb nad prolegomenami Wolfa i nad ich znaczeniem, przyczem rozbiera krytycznie jego zapatrywania. W dalszych ustępach omawia teorye Lachmanna, Hermanna, Nitzscha, Grote'go, Geddes'a, Christa (o Iliadzie), Kirchhoffa (o Odyssei). Osobny ustęp poświęca autor analogii innych epopei starożytnych i nowszych i wykazuje, co z nich przydać się może dla kwestyi Homerowej. Od str. 184. omawia Jebb język poematów Homera, przyczem zajmuje się teoryą Ficka, wykazując liczne jej wady i niedostatki. Na str. 198. nn. zajmuje się pytaniem, o ile opowiadanie o Troi jest prawdziwem i gdzie Troi właściwie należy szukać, wreszcie kwestyą, o ile t. zw. cykl epiczny może posłużyć do oznaczenia czasu powstania poematów. Na ostatnich stronach zestawia Jebb rezultaty z dotychczasowych badań i podaje te wyniki, które można uważać za prawdopodobne.

W dodatku (str. 237—255) znajduje się opis domu w Tirynsie (z ryciną) i wyjaśnienie t. zw. ϑόλος (według Belgera).

W części czwartej najważniejszą rzeczą jest wyłuszczenie różnych zdań, które uczeni wypowiedzieli w kwestyi Homerowej. Może nie uwzględnił Jebb tego wszystkiego, co należało; niemile n. p. dotyka, że nigdzie niema wzmianki o Wilamowitzu-Moellendorffie; podobnych opuszczeń znalazłoby się więcej. Dotkliwie daje się dalej uczuć brak zestawienia najważniejszej literatury podobnie jak w poprzednich rozdziałach, ale ogółem wziąwszy, całość przedstawia się jednolito, tak, że czytelnik może wynieść z przedstawienia rzeczy należyte wyobrażenie o całej kwestyi. Dodać muszę, że sąd autora jest zawsze spokojny i przedmiotowy. Jest to zresztą zaletą całej książki, która ma jeszcze i tę właściwość, że jest napisana z pewnem ciepłem, udzielającem się i czytającemu. Przekład niemiecki, dokonany starannie, daje w części wyobrażenie i o pięknym stylu autora.

Lwów. *W. Hahn.*

Joseph D., Dr.: Die Paläste des homerischen Epos mit Rücksicht auf die Ausgrabungen Heinrich Schliemanns. Zweite verbesserte und vermehrte Auflage. Mit zwei Tafeln. Berlin Verlag von Georg Siemens. 1895. VIII, 107 str. 8°.

Autor, z zawodu budowniczy, łączy z praktycznem doświadczeniem znajomość utworów Homerowych i literatury o budowlach u Homera; warunki te, razem połączone, rzadko się zdarzają u filologów klasycznych, a są niezbędnie potrzebne przy studyach tego rodzaju, do jakich zaliczyć należy przedstawienie pałaców u Homera. Opierając się nadto na badaniach o najnowszych wykopaliskach, daje autor w rozprawie swej obraz dokładniejszy, aniżeli poprzedni badacze, którzy wielokrotnie czerpali tylko ze samych poematów, jak to np. czyni Jebb (w »*Journal of Hellenic Studies*« z r. 1886.; przeciw zapatrywaniom jego zwraca się Jeseph kilkakrotnie, por. str. 13. 18. 24. 31. 50.).

Autor nie podaje czytelnikowi obrazu barwnego, skreślonego piórem swobodnem, styl jego grzeszy niejaką ciężkością; wskutek zwrotów zbyt zwięzłych i używania wyrazów technicznych razi w niejednem miejscu pewna niejasność. Mimoto rozprawa ma znaczną wartość, czego dowodzi już drugie wydanie w przeciągu czasu dość krótkim.

We wstępie określa autor zasady, jakiemi kierował się w pracy; oprócz poematów główną podstawą jego badań były wykopaliska najnowsze.

W 37 rozdziałach zastanawia się Joseph następnie nad częściami pałacu Homerowego, począwszy od ἑρκίον, a skończywszy na θύραι. Nie wszędzie udało się autorowi osiągnąć pewne i niezachwiane niczem rezultaty, w znacznej jednak części zapatrywania jego zasługują na szczególną uwagę; przy nauce gimnazyalnej książka Josepha może oddać znaczne usługi, jak o tem pouczają recenzye ogłoszone z okazyi pierwszego wydania (por. str. V.). Ważniejsze rezultaty badań Josepha są następujące: Na str. 9. n. zbija autor zdanie, powszechnie niemal przyjęte, jakoby pałac Homerowy miał kształt prostokąta; kształt budowli zależał od czynników przypadkowych, jak o tem przekonują nas resztki z czasów przed Homerem. Odmiennie od dotychczasowych badaczy tłómaczy autor ἕρκος (11. n.) i πρόθυρον (12. n.); w αὐλή nie rosła trawa, jak to twierdzili Gardner i Henning (16.); θόλος leży zewnątrz αὐλή (27.) i jest miejscem ustępowem (26.). Trafne są uwagi o różnych wyrażeniach, służących na oznaczenie μέγαρον, jakoto: οἶκος, δόμος, δῶμα, δώματα (str. 42 –45), dalej rozdziały o μέγαρον i jego wielkości (str. 45—50). Na wyszczególnienie zasługują wreszcie spostrzeżenia o oświetleniu w pałacach Homerowych, o μεσόδμαι i μέλαθρον, λαμπτῆρες, ῥῶγες, θύραι, że nie wspomnę o wielu innych drobniejszej wagi szczegółach.

Do dziełka dołączone są dwie tablice: jedna uprzytomnia szematyczne przedstawienie oświetlenia w megaron, druga, dodana w nowem wydaniu na liczne żądania recenzentów, przedstawia przekrój górnego zamku w Tirynsie według Dörpfelda. Obie te tablice nie wystarczają jednak w zupełności do zrozumienia treści niektórych ustępów; autor

bowiem odwołuje się nieraz na plany znajdujące się w dziełach o najnowszych wykopaliskach i to nawet tak dalece, że operuje oznaczeniami różnych budowli zapomocą liter, których przed sobą czytelnik na rysunku nie widzi. Powinien więc był autor albo pododawać jeszcze inne tablice, albo wyrażać się w ten sposób, aby być zrozumiałym nie tylko tym, którzy mają właśnie przed sobą inne także wydawnictwa, na które autor się powołuje.

Lwów. *W. Hahn.*

Schwartz W., Prof. Dr.: Nachklänge prähistorischen Volksglaubens im Homer. Mit einem Anhang über eine Hexenfahrt der Hera und die sogen. Hexensalbe. Berlin. Verlag von Oswald Seehagen. 1894. Str. nl. 2, 52.

Znany prehistoryk, autor dzieł: *Poetische Naturanschaungen, Prähistorische Studien, Indogermanischer Volksglaube,* nadto znacznego szeregu rozpraw większych lub mniejszych, nie występuje w swej krótkiej broszurze z żadnemi nowemi teoryami; główną myśl, że w poematach Homera znajdujemy nie tylko liczne ślady wyobrażeń religijnych przedhomerowych, lecz także oddźwięki przedhistorycznej wiary ludowej, wspólnej wszystkim ludom indoeuropejskim, jakoto wiary w zabobony, czary, czarownice, strachy i t. d., rozwijał autor już wpierw w innych rozprawach; w dziełku powyżej wymienionem zbiera wszystko razem, chcąc stworzyć z tego jednolitą całość. Autor sam przyznaje, że badania tego rodzaju natrafiają na liczne trudności; wspomina bowiem o nich na str. 2., kreśląc następujące słowa: »*Die Glaubensgeschichte muss für die Zeit, welche noch zeitiger litterarischer Zeugnisse entbehrt, bei der allein übrigbleibenden induktiven Art der Beweisführung aus der Fülle der Traditionen in Sage und Gebrauch die analogen Fäden mühsam aufsuchen, welche die Zeiten und Dinge miteinander verknüpfen*«. Przyłącza się nadto do tego i ta trudność, że już starożytni wyrobili sobie w sprawach religijnych pewne wyobrażenia, które trudno obalić (str. 2.). Mimo jednak przeświadczenia o znacznych trudnościach w podejmowaniu badań w dziedzinie przedhistorycznej mitologii, nie potrafił ich autor pokonać w swej broszurze, podobnie jak i w innych większych dziełach które spotkały się z licznymi protestami. O ile bowiem przewodniej myśli Schwartza dzisiaj już nikt nie zaprzeczy, że w wierze wszystkich narodów europejskich znajdowały się pewne wyobrażenia religijne wszystkim wspólne, o tyle na sposób przeprowadzenia tej głównej tezy trudno się zgodzić. Chcąc bowiem sprowadzić wszystko do jednego mianownika, posługuje się autor wywodami nadzwyczaj fantastycznymi i widzi podobieństwa tam, gdzie ich rozpoznać w żaden sposób niepodobna.

W broszurze wspomnianej, omawia autor reminiscencye wierzeń dawnych podwójnego rodzaju, bezpośrednio wypływające z poematów Homera, lub pośrednio w nich zawarte, które występują na jaw dopiero przy krytycznem badaniu. Do pierwszego rodzaju zalicza Schwartz zaklęcia krwi (*Blutbesprechung*, np. τ 455 nn.), do rzędu drugiego

wszelkie ustępy, w których można dopatrzeć się charakteru czarodziejskiego. Tu należy wiara w maść czarodziejską (*Hexensalbe*) i liczne zioła czarodziejskie, moc zaczarowywania i odczarowywania, dalej różne rodzaje cudownych »fetyszów«, tłómaczenie snów, wiara w przywidzenia (*Vorgesicht*) i strachy, zaklinanie umarłych, wampiryzm, wreszcie wiara w świat duchów i strachów. Nie zawsze jednak podkład historyczny występuje na jaw wyraziście, nieraz dopiero drogą analogii dojść można do mitycznych wyobrażeń, kryjących się w porównaniach i poetycznych obrazach Homera. Rozbiera autor w tym ustępie kilka miejsc z Iliady, jak np. (na str. 32) Θ 19 nn. i omawia znaną próbę, na którą wystawia Dzeus bogów, każąc im ciągnąć za złoty łańcuch, przymocowany do nieba; w tej próbie dopatruje się autor licznych podobieństw do takiegoż podania u innych narodów. Wszystkie wywody służą jednak Schwartzowi tylko za podstawę do określenia osobnego ustępu o czarodziejskiej podróży Hery (35 nn.) i o maści czarodziejskiej (42 nn.). Podróż czarodziejska Hery przypominać ma przedewszystkiem podróże czarownic w mitologii niemieckiej. Punkta styczne widzi autor w tem: zarówno Hera, jak i czarownice germańskie 1) nacierają całe swe nagie ciało maścią czarodziejską, 2) wzlatują nagle jak ptaki, 3) udają się przez powietrze w dowolnej, dogodnej im postaci przez chmury na schadzkę miłosną.

Nie jest zamiarem moim zbijać twierdzenia autora; z samego przedstawienia rzeczy można przecież nabrać przekonania, jakie wyobrażenia religijne podkłada Schwartz Homerowi i co chce w jego utworach wyczytać. Wystarczy wspomnieć, że według Schwartza νέκυια u Homera (λ) ma podstawę swą w wampiryzmie, którego dziś już nikt nie uznaje w mitologii greckiej. Autor wie dobrze, że zapatrywanie jego nie znajdzie zwolenników; pisze bowiem na str. 27. wyraźnie: »*Manche klassischen Philologen werden sich freilich zunächst etwas sträuben, dies Factum anzuerkennen, weil es mit dem sonstigen Bilde vom alten Griechentum und speziell Homer kontrastiert*«. Faktycznych dowodów jednak odszukać na twierdzenia autora trudno, nie dostarcza mu ich bowiem ani nekyja Homerowa, ani też miejsce wyjęte z Eurypidesowej Hekuby (w. 529. n. o ofierze Polixeny), ani też znany w. 621. w Edypie kolonejskim Sofoklesa (οὑμὸς εὕδων καὶ κεκρυμμένος νέκυς ψυχρός ποτ' αὐτῶν θερμὸν αἷμα πίεται).

Lwów. *W. Hahn.*

Heller Martinus: Quibus auctoribus Aristoteles in republica Atheniensium conscribenda et qua ratione usus sit. Dissertatio inauguralis. Berolini 1893. Mayer et Müller. Str. 4 nl. 57. 3 nl. 8⁰.

Autor zastanawia się tylko nad pierwszą historyczną częścią dziełka Arystotelesa, pozostawiając zbadanie źródeł, z jakich Arystoteles korzystał w drugiej części, na później (str. 56). Rezultat rozprawy da się streścić w następujących słowach: w pierwszej części korzystał Arystoteles przedewszystkiem z Herodota, Tucydydesa, Xenofonta i Atty-

dografów: nadto ubocznie, przeważnie w szczegółach mniejszej wagi, z poematów Solona, Isokratesa, Platona, Krytyasa i innych. Autor po większej części pozbierał starannie w jedną całość to, co dotychczas wypowiedzieli różni uczeni o źródłach Arystotelesa; sposób jednak przedstawienia rzeczy nie we wszystkiem może zadowolić. Należało bowiem zdania, nie ulegające żadnej wątpliwości, wysunąć na pierwszy plan i omówić z osobna; do tego rodzaju pewnych wyników zaliczyłbym korzystanie Arystotelesa z Herodota, Tucydydesa, Xenofonta; do niepewnych należy sprawa stosunku Arystotelesa do Attydografów; jakkolwiek bowiem rzecz sama nie jest wcale wątpliwa, w szczegółach przecież nastręcza dużo trudności, jak to widać zresztą z samej rozprawy. Uczeni nie zgadzają się co do tego, z których Attydografów korzystał Arystoteles, autor zaś rozprawy nie uwzględnił dostatecznie różnych zdań, jakie w tym względzie wypowiedzieli i nie rozprawił się z nimi należycie; zestawia wprawdzie nieraz odmienne twierdzenia badaczów, przechylając się to do tego, to do owego, nie uzasadnia wszakże powodu swej decyzyi.

Tak na str. 31. postępuje autor wprost po macoszemu ze zdaniem Köhlera, że Arystoteles w r. 25, w opowieści o Temistoklesie korzystał ze Stesymbrota. Podobnie rzecz się ma z wywodami, zamieszczonymi na str. 34. Sprawie stosunku Isokratesa i Arystotelesa nie poświęcił Heller dostatecznej uwagi, powinien zaś był w pierwszym rzędzie uwzględnić znaną hipotezę Keila i z nią stanowczo się rozprawić, ku czemu nadawała się dobra sposobność. Osobno trzeba też było uwzględnić wszystkich tych autorów, z których Arystoteles nie korzystał wprost, lecz pośrednio.

Heller spełnia swe zadanie mechanicznym sposobem, rozbiera jeden rozdział Politeii za drugim, wyszukując podobieństwa lub sprzeczności, zestawiając zdania obcych; co chwilę wraca do poprzednich wywodów, lub odwołuje się do tego, co dopiero zamierza powiedzieć; o korzystaniu z Herodota, Tucydydesa i innych autorów rozprawia na kilku miejscach — słowem: zamiast jasności wprowadza zamęt i niejasność. Ten sposób badania męczy niewymownie czytelnika, nie dozwala mu wytchnąć i zastanowić się dokładnie i z uwagą nad każdą kwestyą z osobna.

Ogólny sąd o rozprawie da się zamknąć w tych słowach: autor ani na krok naprzód nie posuwa zagadnienia, o ile i z jakich źródeł Arystoteles korzystał. Własne jego poglądy są po większej części przypuszczeniami, nie mającemi za sobą prawie żadnego prawdopodobieństwa. Wartość rozprawki — jeżeli o niej naturalnie może być mowa po tem, co już powiedziałem — polega na zestawieniu zdań, dotychczas wypowiedzianych; atoli to zestawienie jest tak chaotyczne, że trudno się w niem zoryentować, zwłaszcza, że autor nie dodał na końcu wykazu autorów. Myśli swe wyraża autor niezręcznie i niejasno, na co wpływa też niezawodnie i język łaciński, który mu widocznie sprawia znaczne trudności i to do tego stopnia, że niejednokrotnie trudno zrozumieć, o co właściwie autorowi chodziło.

Lwów. *W. Hahn.*

Paszkiewicz Emil: Arystotelesa konstytucya Aten (Część historyczna). Przekład w Sprawozdaniu Dyrekcyi c. k. gimnazyum Arcyksiężn. Elżbiety w Samborze za rok szkolny 1893/4. Sambor 1894.

Równocześnie z przekładem całego dzieła o konstytucyi ateńskiej Arystotelesa, dokonanym przez p. Wierzbickiego — ocenę jego podaliśmy w poprzednim roczniku czasopisma — prof. Paszkiewicz obdarzył nas tłómaczeniem pierwszej części słynnego utworu i zapowiedział dokończenie; na ten przekład zamierzamy obecnie zwrócić uwagę Czytelników *Eosu*. Niżej podpisanemu sprawia to osobliwą przyjemność, że jako były uczeń o pracy swego dawnego nauczyciela może wyrazić się na tem miejscu z pełnem uznaniem, a mianowicie podnieść nader sumienne oddanie treści i przepolszczenie stylu oryginału — stylu prostego, a jednak tak wytwornego.

Przekład ów czyta się, podobnie jak sam pierwowzór, z wielką łatwością i robi wrażenie równie, jak w greckiem, niewymuszonej naturalności pomimo zwięzłej a jędrnej dykcyi. Z góry przyznawszy niepośledne zalety omawianemu tłómaczeniu, możemy wypowiedzieć tem śmielej pewne uwagi i spostrzeżenia, jakie się nam nasunęły przy jego odczytywaniu.

Tłómacz modernizuje chętnie stosunki staroateńskie i zapożycza terminy z zakresu niedalekiej przeszłości. Trudno odmówić mu uprawnienia i nic niemożnaby w rzeczy samej mieć przeciw temu, gdyby przynajmniej był zaznaczył w dopisku, że określenia takie, jak: szlachta, chłopi, pańszczyzna (roz. 2), odpowiadają raczej stanowi panującemu w odniesieniu do niewolników. Albowiem Solon jako τοῦ δήμου προστάτης nie był wcale rzecznikiem »chłopów« przeciwko »szlachcie«, lecz był nim dla szlacheckiego gminu lub drobnej szlachty, popadłej w ekonomiczną i socyalną zależność od możnych rodów. Tak niedokładnie wciąż przeciwstawia tłómacz »szlachtę« (rodową i pieniężną) »ludowi« i »gminowi« (por. roz. 3, 5, 11, 16), ów błąd podzielając zresztą z świetnym przekładem niemieckim Kaibla-Kiesslinga (Adel, Bauer).

Zwroty nie czystopolskie, które wszelako poprzyjmowały się z czasem, wolelibyśmy mieć zastąpione (zwłaszcza w przekładzie z języka starożytnego) rodzimymi, np. zamiast: stosunki socyalne, czy nie lepiej: społeczne (roz. 2), a zamiast praw politycznych i politycznej działalności, czyż byłoby gorzej powiedzieć: prawa obywatelskie (roz. 2 i 4) i obywatelska działalność (roz. 9 i 28)? Tutaj zaliczyć musimy: honor i prawa honorowe (roz. 3 i 6), lokal (roz. 3), fundusze (roz. 4), interesy, sporne kwestye, interes państwa (roz. 5), bezinteresowny (roz. 6 i 25), kamienie hipoteczne (roz. 12), formalna uchwała, trybuty (roz. 23), despotyczniej (roz. 24), zdemokratyzować się, kompetencye, popularność (roz. 27), demoralizacya (roz. 28), autentyczna interpretacya (roz. 35). Niektóre wyrażenia są mniej szczęśliwie dobrane, n. p.: »tok rozwoju dawnej konstytucyi« nie równoważy greckiego ἡ τάξις τῆς ἀρχαίας πολιτείας, co znaczy tyle, jak: dawny ustrój państwowy (roz. 3). *Zwalać winę* w roz. 5, a *tak bezczelny* w roz. 28 są wysłowienia zbyt silne.

O wystąpieniu bowiem Solona w pierwszym, a w drugim razie Kleona, Arystoteles mówi oględniej; jak bez niepotrzebnej jaskrawości wspomina wprawdzie o wzrastającej przewadze pospólstwa, lecz nie o »prawach *tłumu*« (roz. 41). W sedno trafić (roz. 9) i maczugonosze (roz. 14) — takie ἅπαξ λεγόμενα nie powinny się były ostać. Wreszcie niepoprawnemi są powiedzenia: wykon*uje* (roz. 3), *o*bezwładnili (roz. 18), nad wszystki*ch* współobywatel*i* celował (roz. 23), pierw*i*ej (roz. 25), do trz*y* tysi*ące* (roz. 26), jak długo (roz. 28 dwukrotnie zamiast: dopóki), jak długo — tak długo (roz. 29 zamiast: dopokąd — dopóty).

Co do treści sprostować trzeba, że Arystoteles nie przedstawia w roz. 4. *osnowy praw*, przez Drakonta nadanych. Także nie mówi, że »*rzeczywiście* była rzeczpospolita ateńska w tych czasach (po wojnach perskich) *wybornie* rządzona« (roz. 23), osłabiające bowiem pochwałę (wobec minionej epoki) słówko καί w wyrażeniu: ἐπολιτεύθησαν Ἀθηναῖοι καλῶς καὶ κατὰ τούτους τοὺς καιρούς, niepotrzebnie uważa tłómacz za wzmacniający dodatek, który najniewłaściwiej skreślił pierwszy wydawca Kenyon, a Kaibel i Wilamowitz w swej edycyi zakwestyonowali (por. roz. 25: μετὰ τὰ Μηδικὰ διέμεινεν ἡ πολιτεία — καίπερ ὑποφερομένη κατὰ μικρόν). Arystoteles nie przyznaje, jakoby »Lacedemończycy z powodu *dumy* Pausaniasa *nienawiść* na siebie ściągnęli«, lecz twierdzi, że Pausanias dał powód do ich spotwarzenia (roz. 23). Że niemożna tłómaczyć: wzrosło poczucie państwa (roz. 24), za mało miał energii (roz. 26), będąc jeszcze młodym, główny doradca (roz. 27), po ojcowsku się opiekowali (roz. 28) — to wykazaliśmy już poprzednio, zastanawiając się nad przekładem p. J. Wierzbickiego.

W oryginalnym tekscie jest stopniowanie widoczne od τὴν τῆς θαλάττης ἡγεμονίαν λαβεῖν do λαβόντες τὴν ἀρχήν, od przewodnictwa do panowania na morzu (roz. 23 i 24), które to przejście od ἡγεμονία do ἀρχή uwydatnił Arystoteles zręcznie, zmieniając czasowniki w dwóch zwrotach: ἀντιλαμβάνεσθαι τῆς ἡγεμονίας i κατασχήσειν τὴν ἡγεμονίαν. To cieniowanie misterne w przeobrażaniu formy (λαβεῖν, ἀντιλαμβάνεσθαι, κατασχήσειν), sprowadzającem zwolna przeistoczenie treści (τὴν ἡγεμονίαν λαβεῖν — λαβεῖν τὴν ἀρχήν), zaniknęło zupełnie w następujących zwrotach przekładu: osiągnąć przewodnictwo na morzu, ująć ster związku w swe ręce, *osiągnąć* hegemonię, objąć *przewodnictwo* nad sprzymierzeńcami. Arystoteles nigdy nie byłby powiedział tego, co mu kazał wygłosić tłómacz (roz. 25), że Efialtes, *ponieważ* uchodził za nieskażonego człowieka, »*przeto mógł śmiało* wykonać zamach na areopag«! Czemże więc powinien był się przepasać Kleon, kiedy przemawiał do ludu, jeśli nie *sam* skórzany fartuch miał razić Arystotelesa, lecz ta okoliczność, że wchodził na mownicę »skórzanym *tylko* fartuchem przepasany« (roz. 28)?

Oto mały szereg ważniejszych nieporozumień między tłómaczem a pierwowzorem, które jesteśmy w stanie przytoczyć. Lecz pozostają mniejsze. Arystoteles świadczy w roz. 7, że jeszcze za jego czasów żaden kandydat do urzędu pytany, do której klasy należy, nie przyznałby się (nie zaś: nie może odpowiedzieć), że należy do klasy robotników. Zdaje się, że nie o to chodzi, ażali »przez sługę swego« Pizy-

strat kazał zapytać się wieśniaka, boć to obojętne: przez kogo, ale zdumiawszy się nad nim, polecił jego się spytać (roz. 16). W środek bowiem, pomiędzy διὰ τὸ θαυμάσαι a ἐκέλευεν ἐρέσθαι, wstawione τὸν παῖδα jest do obu infinitiwów wspólnym przedmiotem. Klejtofon nie przypuszczał, jakoby »konstytucya Klejstenesa nie była demokratyczną«, gdyż sam w swym wniosku napomknął przecie o prawach ojczystych, które nadał Klejstenes wtedy, kiedy zaprowadzał demokracyę (ὅτε καθίστη τὴν δημοκρατίαν). Jednak uważał tę konstytucyę Klejtofon za podobną do Solonowej, ponieważ ona, taksamo jak tamta, nie była dość gminowładną stosownie do wymagań późniejszych (ὡς οὐ δημοτικὴν . . . οὖσαν . . . roz. 29). Przez οἱ ἄλλοι (roz. 30 dwukrotnie i 31) niemożna rozumieć z Wilamowitzem (Arist. u. Ath. II, 116) oraz tłómaczem »reszty obywateli«, którzy nie mając jeszcze 30 lat nie mogli zasiadać w radzie; wyraz ten bowiem jest opisaniem demokratów na flocie pod Samos w przeciwieństwie do τοῖς ἀστοῖς, jak czytać trzeba (nie τοῖς αὐτοῖς) z Kenyonem, Kaiblem-Wilamowitzem i Blassem w drugiem wydaniu Πολ. Ἀθ. Nadomiar znaczą οἱ ἄλλοι podług tłómacza w dwóch zdaniach, następujących tuż po sobie w roz. 30, wprawdzie obydwa razy »resztę obywateli«, wszelako raz »takich, którzy nie mają jeszcze lat przeszło 30«, to znów »mających przeszło 30 lat« (por. uw. 6 i 7 na str. 35)!

Tłómacz na każdej stronie swego przekładu umieszcza pod tekstem liczne i trafne dopiski, zwracając zwłaszcza uwagę na te szczegóły w dziele, które zmieniają dotychczasowe poglądy. Jakoż dziwi nas mocno, że ani słowem nie wspomniał, iż dotąd niemal powszechnie a mylnie sejzachteję Solońską wyobrażano sobie nie jako zupełne, lecz tylko jako częściowe zniesienie długów. Natomiast całkiem zbyteczną wydaje się nam uw. 5 na str. 8, ponieważ jasno wynika z samego przedstawienia w roz. 3, że »upadek władzy królewskiej i powstanie instytutu archontów nie nastąpiło nagle, lecz odbywało się powoli i stopniowo«. Niesłusznie ogół badaczy, tudzież prof. Paszkiewicz w uw. 2 na str. 30, dostrzega sprzeczność między świadectwem Arystotelesa, że w r. 457/6 »postanowiono przedstawić kandydatów do losowania na dziewięciu archontów także z pomiędzy dzeugitów« (roz. 26), a wiadomością Plutarcha (Arystyd. 22), jakoby już »Arystydes dokazał tego, że bierne prawo wyboru *do godności archonta* przyznano wszystkim czterem klasom«. Albowiem Plutarch mówi, że Arystydes dopuścił wszystkich obywateli *do urzędów*, ponieważ τοὺς ἄρχοντας u Plutarcha, jako pojęcie zbiorowe na wszelkiego rodzaju urzędników, widocznie różni się od szczegółowego τῶν ἐννέα ἀρχόντων u Arystotelesa.

Kończąc to nasze sprawozdanie, gorąco polecamy niniejsze tłómaczenie zawodowym kołom i wszystkim u nas, których oświata i literatura grecka bodaj cokolwiek zajmują. Z równą radością i zadowoleniem, jak tę historyczną część, spodziewamy się niebawem odczytać i drugą antykwaryczną, której wyglądać będziemy z niecierpliwością, łatwą do do zrozumienia wobec niepospolitych przymiotów, jakimi wyposażył prof. Paszkiewicz przekład tej pierwszej części głośnego dzieła.

Lwów. *St. Schneider.*

Nicolai Hussoviani carmina edidit, praefatione instruxit, adnotationibus illustravit Ioannes Pelczar. (Corpus poet. Pol. lat. t. IV). Cracoviae 1894. str. LV. 118. 8°.

Badacze humanizmu z zadowoleniem powitają zbiorowe wydanie łacińskich utworów Mikołaja Hussovianusa czyli Hussowskiego — tak bowiem prawdopodobnie opiewało w polskiem brzmieniu nazwisko tego humanisty, żyjącego w pierwszej połowie wieku 16 (por. rozpr. moją: »Hussowski w świetle najnowszych badań«, Kwart. hist. 1895, 445 n.).

Wydanie było pożądane, albowiem o życiu i działalności literackiej Hussowskiego posiadaliśmy dotychczas nader skąpe i bałamutne wiadomości, niemniej jak o jego utworach, których wydania należą do rzadkości bibliograficznych.

Prócz drobniejszych wierszów okolicznościowych, ułożonych po największej części w Rzymie (około r. 1521), gdzie poeta razem z Erazmem Ciołkiem, biskupem płockim, przez kilka lat przebywał, zachowały się po Hussowskim prócz kilku drobniejszych wierszy trzy większe poemata łacińskie: a) Carmen de statura, feritate ac venatione bisontis, Cracov. apud Hieron. Vietorem 1523. b) Nova et miranda de Turcis victoria mense Julio, Cracov. apud Hier. Vietorem 1524. W wierszu tym opiewa poeta zwycięstwo wojska polskiego pod wodzą Mikołaja Firleja odniesione nad hordą Turków i Tatarów nad Seretem pod Trembowlą dnia 2. lipca 1524. c) De vita et gestis divi Hyacinthi, Cracov. in aedibus Hier. Vietoris 1525. W powyższym poemacie, liczącym 869 hexametrów daktylicznych, opisuje Hussowski żywot i cuda błogosławionego Jacka.

Te większe trzy utwory są osnute na tle stosunków kraju ojczystego, którego Hussowski prawym był synem i o którym nawet na obczyźnie nie zapomniał. W wierszach swych posługiwał się Hussowski wyłącznie językiem łacińskim, wzorem zaś był dla niego głównie Wergiliusz i Owidiusz, chociaż nie brak u niego zwrotów błędnych i niezgodnych z duchem języka łacińskiego. Z klasycznych miar wierszowych zastosowywał dość szczęśliwie hexametr daktyliczny, dystych elegiacki i strofę sapficką.

Wydanie prof. Pelczara, opracowane z wielką starannością, ma obszerną praefatio (str. I—LV), napisaną poprawnym i potoczystym językiem łacińskim. We wstępie tej przedmowy podaje autor bliższe wiadomości dotyczące najdawniejszych wydań, z których korzystał przy ustaleniu tekstu wierszów Mikołaja Hussowskiego, kreśli życie i działalność literacką poety, rozbiera szczegółowo genezę, czas napisania i źródła utworów Hussowskiego z uwzględnieniem ich stosunku do autorów klasycznych, ich języka i miar wierszowych; w końcu podaje trafną charakterystykę poezyi Hussowskiego, oceniając go jako człowieka i pisarza.

Po przedmowie następuje tekst łaciński zachowanych utworów Hussowskiego, opracowany krytycznie i opatrzony u dołu w uwagi, poświęcone wyjaśnieniu przeważnie szczegółów historycznych i rzeczo-

wych, rzadziej gramatycznych. Zamyka dzieło dokładny i szczegółowy »*Index nominum et rerum memorabilium*« oraz »*Corrigenda*«.

Nie zapuszczam się na tem miejscu w szczegółowy rozbiór utworów Hussowskiego pod względem ich układu, treści, źródeł i wartości literackiej; nie wykazuję również zalet nowego wydania, gdyż uczyniłem to już w wyżej wymienionej rozprawie; omawiam natomiast niektóre szczegóły wydania, które mojem zdaniem wymagają sprostowania, a czynię to wyłącznie w interesie prawdy, która powinna być jedynym celem każdego naukowego badania. Zaznaczam stanowczo, że jestem dalekim od tego, bym przez te uwagi chciał obniżać wartość dzieła Szanownego Autora, który z trudnego zadania wywiązał się zupełnie zadowalniająco.

Szczegóły przytoczone w wydaniu, które wymagają sprostowania są następujące:

Do str. II. Tytuł poematu o *Żubrze* opiewa według editio I.: *Carmen de statura* . . . a nie *de statura* . . . *carmen*, jak podaje wydawca. — *Str. II.* (środ.): Słowa: *In aedibus Hier. Vietoris* . . . należy według edit. I sprostować na: *Impressum Cracoviae per Hier. Vietorem A. D. MDXXIII*, a nadto dodać *Mense Octobr.*, którato data dla niejednego badacza może być bardzo pożądaną. — *Str. II.* W liczbie zachowanych egzemplarzy poematu *de bisonte*, które wydawca przytacza, należy wymienić jeszcze egzemplarz z r. 1523, zachowany w bibliotece Zakł. nar. im. Ossol. 8°. 28 kart. nielicz., sygn. 6.048 (częścią przez mole nadpsuty), z którego sam korzystałem. — *Do str. III.* Poematu p. t.: *Nova et miranda de Turcis victoria* nie zachował się tylko jeden egzemplarz (w bibl. Ossol.), jak twierdzi autor, lecz trzy, gdyż posiada egzemplarz tego poematu jeszcze ces. biblioteka w Petersburgu i bibliot. uniw. w Peszcie (zob. Theod. Wierzbowski: *Bibliographia Polon. saec. XV. et. XVII. t. II. pag. 43 n. 1008*). Również poemat p. t.: *de vita et gestis divi Hyacinthi* znajduje się prócz miejsc przez wydawcę str. IV. wymienionych, jeszcze w ces. bibliotece w Petersburgu (zob. Wierzbowski [l. l.] p. num. 1022). — *Do str. IV.* Byłoby pożądane wymienienie bibliotek, w których znajdują się dziełka Hussowskiego p. t.: a) *Aurelii Lippi oratio de passione Domini, Poltoviae 1533,* b) *Rubricella quottidiana pro dioecesi Cracov. ad a. 1534.* Według bibliografii Estreichera znajduje się pierwsza w bibl. Jagiell., Kórnickiej, uniw. warszawskiego i hrab. Zielińskiego w Stępem w Król. Pol.; zaś drugie tylko w bibl. Ossol. we Lwowie.

Z dostrzeżonych usterek stylistycznych pozwalam sobie wytknąć następujące:

Str. II. użył autor *ac eximiis,* zamiast *atque*; podobnie *str. XXVII. aeger ac invalidus* zam. *atque.* — *Str. V.*: *quae ei mendosa viderentur,* zamiast *quae sibi* . . . Zbyt często używa autor zwrotu *poeta noster*, *Nicolaus noster,* w znaczeniu *nasz poeta*, któregoto zwrotu łacińscy pisarze się wystrzegali, zob. Krebs, *Antibarbarus* s. v. *noster*. — *Str. VIII,*: *ibi* . . . *venerit* zamiast *eo venerit.* — *Str. XV.*: po *tenuerit* brak (.). — *Str. XVI.*: po *coniunctus sit* brak (,). — *Str.*

XVIII.: Zamiast *Non deerat vero etiam* byłby może odpowiedniejszy zwrot: *Ne Erasmus quidem* . . . — *Tamże:* zamiast *antiquorum scriptorum,* (któryto zwrot oznacza zazwyczaj *pisarzy starożytnych*) byłby stosowniejszym zwrot: *aequalium et posteriorum scriptorum.* — *Str. XIX.*: zamiast *evenit casu, ut* . . . *mentionem fecerit* byłoby odpowiedniejsze *faceret.* — Podobnie *str. XXVI.*: zamiast »poterat casu evenire, ut poetam *monuerit*« odpowiadałaby bardziej forma *moneret.* — *Str. XXX.*: zamiast *luxavit* byłoby mojem zdaniem odpowiedniejsze *deformavit.* — *Str. XXXV. i XXXVII.*: zamiast »*prae* manibus habere« byłoby odpowiedniejsze »*in* manibus«.

Recenzya tekstu jest w ogólności staranna a sam tekst poprawny, jak się przekonałem, porównując tekst autora z tekstem t. zw. *editiones principes* wierszów Hussowskiego.

W tekście ustalonym przez autora należałoby poprawić następujące błędy:

Str. 6, w. 4 z dołu: opuścił autor po wyrazie *domo* wyraz *regum,* który znajduje się w edit. I. — Str. 7, w. 3 z góry należy zgodnie z edit. I. dodać po *eos* wyraz *sua.* — Str. 16, w. 101: zamiast *possent* ma edit. I. *possint,* którąto formę należało zatrzymać. — Str. 17, w. 229: zamiast (;), który jest niestosowny, należałoby położyć (,), który ma edit. I. — Str. 18, w. 239: zamiast *Hac,* należy położyć *Has* (sic. ed. I): tamże: po wyrazie *auro* należy położyć (,), który ma także edit. I. — Str. 20, w. 301: zamiast *hominem* ma edit. I. *hominum,* co należało zatrzymać. — Str. 22, w. 350: należało zaznaczyć, że *Quis* jest *dat. plur.* = *quibus*; edit. I. ma *Queis*; zaznaczenie to jest pożądane dlatego, by *quis* nie uważać za *nom. sing.* i nie łączyć z wyrazem *labor,* który po *quis* bezpośrednio następuje. — Str. 25, w. 425: po *tacendi* należy położyć (,), który ma edit. I. — Str. 25, 441: zamiast *fatigat,* które ma edit. I. i autor, należałoby mojem zdaniem położyć *fatigant* = *fatigantur,* podobnie jak następne *tardat* w. 442 użył poeta w znaczeniu *tardatur.* — Str. 26, w. 452: dla uchylenia dwuznaczności należałoby po wyrazach *studiis* i *votis* położyć (,), zgodnie z edit. I. — Str. 27, w. 457: po wyrazie *Quod* należałoby położyć (,); *tamże*: domysł autora, że zamiast błędnej lekcyi *manifesta* czytać należy *manifestaque,* potwierdza dopisane współczesną ręką na brzegu edit. I. egzemplarza biblioteki Ossolińskich obok powyższego wiersza słówko *que.* Wypada również wspomnieć o tem, że w *Errata,* znajdujących się na końcu egzemplarza bibl. Ossol., spotykamy odnoszący się do powyższego wiersza dopisek, uczyniony współczesną ręką tej treści: pro *manifesta* lege *notissima.* — Str. 30, w. 576: zamiast znaku pytania (?), który jest niestosowny, należałoby zdaniem mojem położyć (.), który znajdujemy w edit. I. — Str. 31, w. 600: dla uchylenia dwuznaczości należałoby zgodnie z edit. I. po słowie *vertere* położyć (.), taksamo jak str. 32 w. 623 po wyrazie *quibus.* — Str. 33, w. 653: po wyrazie *unam* należy zgodnie z edit. I. położyć (,), bez którego myśl wiersza jest niezrozumiała. — Str. 36, w. 746: błędne *ridigus* należy poprawić na *rigidus,* zgodnie z edit. I. — Str. 37, w. 768: *Sed,* które tu jest niestosowne, należałoby zdaniem mojem po-

prawić na *Nec.* — Str. 40, w. 851: zamiast *tactique* należy czytać *tactaque* zgodnie z edit. I. — *Tamże* w. 860 i 861: należy sprostować błędną interpunkcyę zgodnie z edit. I. w następujący sposób: po *fuit* (w 860) należy położyć (!), a usunąć go natomiast po wyrazie *duraque*, który należy połączyć z wyrazem *frons*. Po wyrazie *ima* (w. 864) należy położyć (,) zgodnie z edit. I. — *Tamże* w 865: zamiast *animumque* należy czytać *animique* zgodnie z edit. I. — Str. 41, w 877: po *ut* należy położyć (,) zgodnie z edit. I. — *Tamże* w. 895: po *gaudentque* należy położyć (,), taksamo jako str. 45, w. 1003 po wyrazie *dum.* — Str. 48, w. 1: tytuł w edit. I. opiewa: *Nova et miranda de Turcis victoria* . . . a nie *Nova et miranda victoria de Turcis* . . ., jak czytamy w wydaniu autora. — Str. 54, w. 153: wyraz *error* należy zgodnie z edit. I. poprawić na *terror.* — Str. 58, w. z góry: poprawkę autora wyrazu *vicina*, który ma edit. I., na *vicinia*, uważam za niestosowną; adj. *vicina*, które w tem miejscu tyle znaczy co *non aliena* (scil. a ritibus monstrosis) łączy się ściśle zdaniem mojem z wyrazem *in christianitate*, podobnie jak przydawki *adulta, plena, infecta.* — Str. 63, w. 49: *iuveniilis* należy poprawić na *iuvenilis.* — *Tamże* w. 50: wiersz ten w wydaniu autora jest błędny; jest bowiem opuszczony po *fuit* wyraz *hic*, który ma edit I., gdzie ten wiersz opiewa: »Nam fuit hic Ivo vir prudens, artibus ingens«. — Str. 67, uw. 5.: nie zgadzam się z wyjaśnieniem autora tamże podanem do wiersza 97; mojem zdaniem należałoby łączyć wyrazy w następujący sposób: »cuius (scil. Dei) motibus (= impulsu) facundia arsit«. — Str. 70, uw. 3: *tum temporibus* należałoby poprawić na *tum temporis.* — Str. 71, w. 166: zamiast błędnego *exanimsi* należy czytać *exanimis* zgodnie z edit. I. — Str. 74, w. 219: błędne *et* należy prawdopodobnie poprawić na *at.* — Str. 76, uw. 1: pożądana byłaby wzmianka o roku, w którym błogosł. Jacek został zaliczony w poczet świętych; tej zaś daty autor nigdzie w swojem dziele nie podaje. Był nim podobno rok 1594. — Str. 78: wiersz 308 jest błędny; po wyrazie *Cuius* jest opuszczony w wydaniu autora wyraz *ut*, który ma edit. I. — Str. 79: wiersz 331 jest również błędny; liczy bowiem tylko 5 stóp. Brak w nim po wyrazie *etiam* zaimka *vobis*, który spotykamy w edit. I. — Str. 84, w. 476: po *miserum* należałoby mojem zdaniem zamiast (.) położyć (?) lub (!); całe bowiem to miejsce zawiera ironię. — Str. 85, w. 489: *Cerminus* należy poprawić na *Cernimus* zgodnie z edit. I. — *Tamże* w. 510: celem ułatwienia zrozumienia myśli tego wiersza należałoby przed i po *proceres*, któryto wyraz uważam za *vocat.*, położyć (,); w ten sposób uniemożliwi się połączenie *proceres* z poprzedzającym bezpośrednio wyrazem *commoti*, który mojem zdaniem należy do *vulgi.* — Str. 92, w. 716: błędny wyraz *robora*, należy poprawić na *robore*, zgodnie z edit. I. — *Tamże* w. 727: *perstat* należy poprawić na *perstas* (sic. edit. I.) — Str. 94, w. 787: błędny wyraz *dura* należy poprawić zgodnie z edit. I. na *duro*, który wtedy łączy się z *ligno.* — Str. 96, w. 835: *et si* należy prawdopodobnie poprawić na *etsi.* — *Tamże*: W wierszu 857 należy zgodnie z edit. I. poprawić wyraz *nomine* na *numine.* — Str. 102, w. 17: nie rozumiem znaczenia wyrazu *emendans*, który znajduje się także w edit. I.

Zdaniem mojem należałoby poprawić *emendans* na *accendens* lub *incendens*, który to wyraz zdaje się najbardziej odpowiadać myśli tego wiersza. — Str. 106, w. 71: *scelerisque* należy zgodnie z edit. I. poprawić na *scelerique*; w takim razie staje się bezprzedmiotowem naciągnięte wyjaśnienie autora w uwadze 1, poświęcone powyższemu wierszowi. — Str. 110, w. 7: błędne *quem* należy poprawić na *quod*, zgodnie z edit. I. Myśl wiersza 8 nie jest dla mnie zupełnie jasna pomimo uwagi autora, dodanej do wyrazu *foetor*. Trudność cała tkwi podobno w znaczeniu, w jakiem poeta użył powyższego wyrazu. Wyrazy wiersza 8 należy mojem zdaniem łączyć w następujący sposób: »Sed cave, ne te horridus e cornu foetor in igne coquat, quod tondes tantummodo vellera«.

Index nominum et rerum memorabilium, zamykający dzieło, jest dość szczegółowy i wolny od pomyłek, o ile mnie przekonały próby dokonane na wyrywki. Przy *Roxania* należało dodać także wyraz *Roxani(libri)*, o których poeta wspomina str. 12, w. 73.

Na samym końcu dzieła umieścił autor *Corrigenda*, których liczba dałaby się znacznie powiększyć. Zaznaczę mimochodem, że i do *Corrigenda* wkradła się pomyłka: w ostatnim bowiem wierszu należy *100* poprawić na *101*.

Co się tyczy zewnętrznej strony wydania, to sprawia ona jak najlepsze wrażenie i odpowiada najzupełniej wewnętrznej wartości dzieła, w które autor włożył spory zasób gruntownej wiedzy i sumiennej pracy, co z całem uznaniem raz jeszcze zaznaczyć się godzi.

Lwów. *M. Jesienicki.*

Sanojca Józef: Studya Herodota w dziedzinie poezyi greckiej. Program gimn. w Rzeszowie za r. szk. 1893/94. Rzeszów 1894. str. 52. 8⁰.

Pisano o stosunku Herodota do Homera i kilku innych poetów, ogólniejszej jednak rozprawy na temat wyż podany, dotychczas, ile mi wiadomo, nie było. Autor podjął się więc zadania wdzięcznego, ograniczył je wszakże w ten sposób, iż omawia jeno wyraźne wzmianki i cytaty z utworów poetyckich, nie uwzględnia wpływu lektury poetów, ujawniającego się w dykcyi, obrazach i poglądach Herodota. W tem ograniczeniu zestawił on materyał obfity, ugrupował go należycie i wyjaśnił starannie — jednem słowem opracował rzecz sumiennie. Nie jest ona wszelako wolna od niedostatków. Razi osobliwie rozwlekłość w przedstawieniu, razi wsuwanie wywodów i wzmianek, pozostających jeno w luźnym związku z właściwym tematem, między licznymi zaś cytatami mieszczą się niepotrzebne i nie wszystkie są trafnie zestawione. Nie jest też autor wolny od przesady w określeniu uzyskanych wyników i wogóle od przesady w stylu. W rozbiorze poruszonych zagadnień zdarzają się luki, np. w uwagach o przedstawieniu Frynichusowej tragedyi Μιλήτου ἅλωσις. Do słabszych należy ustęp o Hezyodzie.

Lwów. *L. Ć.*

Solmsen Feliks: Studien zur lateinischen Lautgeschichte. Strassburg, K. J. Teubner. 1894, 8° str. VIII, 208.

Trzy ważne kwestye głosowni łacińskiej, poruszane niejednokrotnie, omawia po raz pierwszy wyczerpująco i systematycznie książka Solmsena, na którą się złożyły studya jego z lat 1892/3, częściowo przedłożone w czerwcu 1893 wydziałowi filozoficznemu wszechnicy w Bonn, jako rozprawa habilitacyjna, a uzupełnione następnie i zaopatrzone indeksami, bez których obecnie nie można sobie wyobrazić dzieła językoznawczego. Kwestye te są to: przechód *vĕ-* w *vŏ-* (względnie odwrotnie), a *quĕ-* w *cŏ-* w nagłosie, oraz zanik *v* między samogłoskami. Naturalnie nie dadzą się one wyrwać i wyosobnić zupełnie z całości organizmu językowego, toteż badacz ich musi potrącać ciągle o inne zjawiska i to nietylko głosowniowe, lecz i z zakresu odmienni, słoworodu itd. Czyni to i Solmsen w pełnej mierze, a nawet uznał za słuszne, dodatkowo omówić trzy inne kwestye pomniejsze w tyluż ekskursach, mianowicie kwestyę tworzenia 2 os. l. poj. trybu rozk. strony czynnej słów pierwiastkowych, liczby mnogiej trybu orzekającego czasu teraźniejszego i czasu przeszłego słowa »*wollen*« w zachodnio-germańskiem, wreszcie resztki indoeur. odmiany rzeczown. **dįēus* w łacinie i pokrewnych mu utworów.

Przechód *vĕ-* w *vŏ-* i *quĕ-* w *cŏ-* znajduje wytłómaczenie w głosowej mechanice, mianowicie we wpływie następnych spółgłosek. Choć myśl to nie nowa, a nawet jeden z ważnych punktów, bo poznanie dwojakiego *l* w łacinie, jest zasługą Osthoffa i Haveta, jednak dopiero Solmsen uzasadnił ją należycie, zebrawszy odnośne przykłady i ustaliwszy stosunek pokrewieństwa wyrazów łac. z innymi. Z przykładów tych przekonujemy się, że *vĕ-* przeszło w *vŏ-* przed następującemi spółgłoskami, gdy te zaczynały nową zgłoskę: *l* twardym cz. gardłowym (*vŏluptas, volvo* z *vo-lŭ-o*), *m* (*vomo* ∾ ἐμέω, litew. *vemiù*) i prawdopodobnie przed *qu* względnie *c*, jeśli tu zaliczymy *vŏco* (∾Fεπ-). Jeśli jednak te spółgłoski zamykały zgłoskę, zawierającą *vĕ-*, lub jakakolwiek inna spółgłoska, nie wyłączając *l* miękkiego cz. podniebiennego, następowała po *vĕ-*, przechód w *vŏ-* nie mógł nastąpić i dlatego mamy: *vec-tis, vexo, vexillum, ve-geo, ve-ho, vehemens, Vē-lia, vel-lere, Ve-nus, ve-nē-num, venia, vepres, ver-ber, vereor, vergo, verna, verpa, verres, vervex, veru, ves-per, vespix, Vesta, vestis, vestigium, Vesuvius, velum* (* *ves-lom*), *vetus* itd. Prawidłowemi zatem są też formy *velle*, *vel*, którą-to ostatnią pojmuje Solmsen za Büchelerem jako 2. os. l. poj. tr. rozk., utworzoną podobnie jak *cĕ-dŏ* z * *cĕ-dō*, *ī* z * *ei*, tzn. jako czysty temat słowny z mocną stopą samogłoskową. Wyjątki przeciw prawu, sformu-

łowanemu przez Solmsena, są pozorne tylko; usuwa je bowiem jużto trafniejszy słoworód, (jak np. przy *ō-mentum*, które Windisch łączył z sanskr. *vapā* »Eingeweidehaut«, a dopiero Kretschmer uznał za pokrewne z *ind-u-o*, stbułg. *ob-u-ją*), jużto ten wzgląd, że *vol-* powstać mogło z ideur. *u̯ol-* lub *u̯l̥* (tzn. *u* spółgłoskowego + *l* tzw. samogłoskowego), np. w Volcanus, yolgus, volnus itd. Ten ostatni punkt rozwinął aż do przesady H. Oertel w BB [1]) XIX, 308—314, doszukując się niesłusznie w każdym łac. *vol-* ideuropejskiego *u̯l̥-*.

Zupełnie taksamo rzecz się ma z *quĕ-*, które przechodzi w *cŏ-* przed gardł. *l* (*colo* ∾πέλω, skr. *car-a-ti* »obrabia np. rolę, wykonuje np. rzemiosło«), przed *m* (*combrētum* z **quemfretom* ∾ lit. *szwendrai* »gatunek sitowia«) i przed *qu* (*coquo* z **quequō*, a ostatecznie **pequō* ∾ stbg. *peką*, pol. *piekę*, stind. *pác-a-ti*, πέπ-τω). Natomiast pozostało *quĕ-* nietknięte, wzgl. później osłabione zostało w *quĭ*, na końcu zgłoski (*que*, *que-ō*), przed *n* (*con-qui-nisco*, *quin-que*), *r* (*quer-cus*, *Quĭ-rī-nus*), *t* (*tri-quetrus*) i *c*, zamykającem zgłoskę (*con-quexi* ?).

Z drugiej strony śledzić możemy w łacinie przechód *vŏ-* w *vĕ-* w wyr. *vorto*, klas. *verto*, *vortex* — *vertex*, *vorro* — *verro*, *voster* — *vester*, *voto* — *veto*, *Voturios* — *Veturius*. A więc przechód ten nastąpił przed *r*, *s*, *t*, co się łatwo tłómaczy naturą łac. *r*, które było końcowojęzykowe, a nie welarne, oraz *s* i *t*, przy których wymowie przednia część języka jest czynną, a więc artykulacja następnej spółgłoski udzielić się mogła poprzedniej samogłosce i wywołać powstanie *e* zam. *o*. Przyczyniło się do tego według Solmsena także wargowe *v*, co wnosi z tego, że tam, gdzie *v* wypadło przed *o*, to ostatnie zachowało się przed *r*, jak w *de(v)orsum* itp. Ten dowód mniej już zadowala, równie jak umotywowanie zachowania *o* w klas. *voro*, *vorāgo* tem, że *r* tu należy do następnej zgłoski i wyprzedza twardą samogłoskę.

W rozdziale »Zanik *v* między samogłoskami« przechodzi Solmsen kolejno: 1) zanik *v* przed *o*, wzgl. powstałem zeń *ŭ*, 2) przechód nieakcentowanego *vĕ vĭ* w *ŏ*, 3) zanik *v* między dwiema jednakowemi samogłoskami, 4) przechód *ăv ŏv* w nieakcent. zgłoskach w *ŭ ŏ*, 5) zanik *v* po *u*, a wreszcie omawia inne przykłady zaniku *v*, mianowicie między *a* i *o*, względnie *i* lub *e*. Obraca się tu w dziedzinie, oranej wielokrotnie, ale dotychczas stawiającej opór lemieszowi. Z doświadczeń poprzedników potrafił jednak skorzystać i jako zasługę należy mu po-

---

[1]) BB oznacza Bezzenbergers Beiträge z Kunde d idg. Sprachen, PBB odpowiednio Paul Braune's Beitr. z. K. d. germ. Spr. itd.

czytać, że w roztrząsaniu należących tu zjawisk przeprowadził **ściśle** historyczny punkt widzenia, zaakcentowany jeszcze niedostatecznie przez Froehdego (BB. XIV, 80 nast.). Mianowicie oddzielił w dziale 1) proces zaniku *v* przed *o* w łacinie przeddziejowej od zaniku przed *ŭ* w przekazanych nam pisemnie zabytkach, w 5) zaś przechód *ăv ŏv* w *ŭ* w okresie praitalskiej akcentuacyi, tzn. w zgłoskach poprzyciskowych od przechodu *ŏv* w *ŏ ŭ* w okresie akcentuacyi łacińskiej późniejszej, tzn. w zgłoskach przedprzyciskowych; nadto osobno omówił zachowanie się narzeczy oskijsko-umbryjskich wobec tych *ăv ŏv*.

Do okresu przeddziejowego odnosi Solmsen powstanie form *nōlo* z **nĕ(v)ŏlo*, *sōl* z **sā(v)ol* ideur. **sāu̯l*, *dōrsum* z **dēvorsom*, *deus* z **dei̯ous*. Biorąc zaś w rachubę nieściągnięcie *eo* w *ō* tam, gdzie ono powstało z *ei̯o* (*eo*, *queo*, *moneo*), formę *māvolo*, (**ma(cs)volo* **mag(i)s volo*) u Plauta jeszcze przeważającą, a dopiero u Terentiusa wypartą przez nowotwór *mālo*, oraz *Māvors* (z **macs-vort-s* **magh(e)s-vort-s* »Wender der Schlacht«), wreszcie różność traktowania *sĕorsum* z **sĕu̯orsom* a *rūrsum* z **rĕu̯orsom*, przyjmuje Solmsen następującą chronologię zaznaczonych tu procesów głosowych. Zanik *v* przed *ŏ* jest wcześniejszym, niż zanik *i̯* w tychsamych warunkach i wypadnięcie grupy »wargowa (gardłowa) + s« przed spółgłoską *v* ze wzdłużeniem zastępczem, a może też przejście *ĕv* w *ŏv* (ze względu na *seorsum*, jeśli *e* nie jest tu wtrętem analogicznym zam. *o*[*v*]); natomiast początki synkopy muszą sięgać w okres, poprzedzający działanie prawa zaniku *v* przed *o*, bo inaczej nie byłoby mogło powstać *seorsum* z **seu̯orsom*, jeno **sūrsum* przez stopnie pośrednie **seu(o)rsom* **soursom*, taksamo jak *rūrsum* powstało z **reu̯orsom*. Gdy bowiem synkopowanie poczęło się upowszechniać, język, mając do rozporządzalności formy synkopowane obok niesynkopowanych, począł między niemi czynić wybór, którego motyw w naszym wypadku jest łatwy do odgadnięcia: **sūrsum* z **seu̯(o)rsom* byłoby się musiało zlać z *sūrsum* »wzgórę« z *subs-u̯orsom*.

Przed *ō* zachowało się *v* zdaniem autora, jak wykazują *pavō*, *favōnius*, *cruor* zam. **crŏvōs*; widocznie *ō* brzmiało pierwotnie w łac. jaśniej, niż *ŏ*, co odpowiadałoby różnicy między ω i ο w greckiem.

Co się tyczy natomiast zaniku *v* przed *ŭ*, powstałem z *ŏ*, w czasach historycznych, mianowicie w początkach 8. wieku od zał. Rz., to na podstawie obfitego materyału napisowego i rękopiśmiennego stwierdza autor, że pisownia *u* zam. *uu*-(*vu*) odpowiada ówczesnej wymowie, a dopiero w początkach cesarstwa przyjęto i to jedynie dla odróżnienia w piśmie samogłoskowego *u* (wzgl. *i*) od spółgoskowego pisownię *uu*; napotykamy ją też tylko w takich na pierwszy rzut oka trudnie-

szych do odczytania wyrazach, jak *iu(-u)enis*, *iu-(u)o*, *u-(u)a*, *u-(u)idus* i pokrewnych, oraz w zakończeniu *u-(u)ius* np. *Sallu(u)ius*, *flu(u)ius*. Trafności tego sposobu pojmowania zwyczaju pisowniowego dowodzi pisownia *fluo* (**flŏvo)*, *fruor*, *frueris* (**frū(g)uor* prw. *frūctus*), *trua*, *duo*, które fizyologicznie niczem się nie różnią od poprzednio omówionych. Z paralelizmu między przechodem *vŏ-* w *ŭ-* a *quŏ- gūŏ-* w *cŭ- gŭ-* w czasach historycznych wnioskuje dalej autor całkiem słusznie, że domysł Bersu'a (*Die Gutturalen* str. 134 nast.), jakoby *quŏ guŏ* przeszły także w czasach przeddziejowych w *cŏ gŏ* jest słusznym, bo znajduje poparcie w dowiedzionym przez autora równoległym przejściu *vŏ* w *ŏ* w tychże czasach.

Omawiana dotychczas część studyów Solmsena stanowi rozprawę habilitacyjną i odznacza się gruntownem opracowaniem materyału językowego, czerpanego wprost ze źródeł. Choć nie ze wszystkiem można się zgodzić z autorem, są to jednak drobiazgi, nie obalające zasadniczych twierdzeń. Mniej natomiast zadowalają ustępy dalsze, a przedewszystkiem pierwszy z nich, omawiający przechód bezprzyciskowego *vĕ vĭ* w *ŏ*. Jest to najsłabszy rozdział całej książki, bo autor nie tylko, że przechodu *vĭ* w *ŏ*, samego przez się bardzo problematycznego, nie uprawdopodobnił, ale nadto ani słówkiem nie wspomniał o stosunku chronologicznym *vĕ* do *vĭ* i nie wysnuł stąd żadnych wniosków co do stosunku przechodu tego do omówionego wyżej zaniku *v* przed *ŏ*, bez którego przechodu *vĕ* w *ŏ* pojąć niemożna. Według wszelkiego prawdopodobieństwa przechód *vĭ* w *ŏ*, przyjęty przez Solmsena, jest urojonym i polega na słoworodzie, który u wielu z przytoczonych przez niego wyrazów jest niejasny i naciągnięty wedle potrzeby; tak np. cały wywód o *ōlim* (str. 92—93) nie może się ostać wobec niezbitego dowodu J. Rozwadowskiego w JF [=*Indogerm. Forschungen*] III, 264 nast., który znajduje obecnie poparcie w keltyckiem, jak mi o tem autor rozprawki o temacie zaimkowym *olno* donosi.[1]) Toteż mimo wysiłków Solmsena po niedawnej próbie Kretschmera K Z [=*Kuhn's Zeitschrift f. vergl. Sprachwiss.*] XXXI, 451 nast. musi być kwestya powstania form *cōntio*, *nōnus*, *tōtus*, *mōtus* itp. uważana za otwartą i czekającą wyjaśnienia prawdopodobnego.

O zaniku *v* między jednakowemi samogłoskami nie przynosi praca Solmsena nic nowego; zestawia jedynie skrzętnie przykłady i wątpliwe

---

[1]) Prw. też wątpliwości, podniesione przez Fr Stolza w recenzyi pracy Solmsena w *Neue philol. Rundschau* 1894, str. 396 nast.

wyjaśnienia. Że ściągnięcie *ava* w *ā*, *ivi* w *ī*, *eve* w *ē*, *ovo* w *ō* jest właściwe szybszej wymowie potocznej, gdy nieściągnięcie cechuje wymowę powolniejszą, staranniejszą warstw tzw. inteligentnych, — to zjawisko, oddawna zauważone, a dla łaciny dawnej wykazane dobitnie przykładami Solmsena.

Dopiero ustęp o przechodzie *ăv ŏv* w *ŭ* w okresie akcentuacyi praitalskiej w zgłoskach poprzyciskowych, a *ŏv* w *ō* lub *ū* w okresie późniejszej łacińskiej akcentuacyi w zgłoskach przedprzyciskowych, może znów zająć czytelnika nowym momentem, wprowadzonym przez autora do badania tego zjawiska. Mianowicie podkreśla Solmsen ten punkt szczególnie, że działanie tego prawa głosowego trwa przez ciąg dwu okresów akcentuacyi łacińskiej. Rozpoczęło się ono w okresie, w którym obowiązywała zasada praitalska akcentowania pierwszej zgłoski wyrazowej, a trwało jeszcze w chwili, kiedy późniejsze prawo tzw. trzyzgłoskowe (*Dreisilbengesetz*) ogólnie się przyjęło w łacinie. Na pierwszy okres zatem przypada powstanie form *áb-, ál-...+ lŭo-* z *lăvo*, *dé-pŭvio* z **păvio*, *domŭi* z **dómă-vai*, *dēnŭō* z **dē nŏvō*, *éx-, ind-...+ ŭo* z *-*ŏvō* (prw. stb. *ob-u-ją* wyżej), *ab- ad-...+ nŭo* z *-*nŏvō* (prw. νεύω), *com-de-...+ plŭo* z -*plŏvō* (plovebat np. Petron. 44, prw. πλέω, stb. *plovą*), *ad-iŭ(u)o* (p. w.) z *-*iŏvō* (falisk. *iovent*), zakończeń -*ŭus* -*ŭa* -*ŭum* z *-*ĕvos* -*ĕvā* -*ĕvom* wzgl. *-*ŏvos* itd. (*vĭdŭa* ∾ stind. *vidhávā*, stb. *vьdova*, gr. ἠίθεος), *sŭus, tŭus* z *sŏvos, tŏvos* itd. itd. Jak widać z tych przykładów, niezłożone słowa *luitur* (Silvius Ital. 11, 22), *pluo, fluo* postać swą zawdzięczają dopiero wyodrębnieniu ze złożonych form, w których nie miały przycisku na zgłosce rdzennej. W czasach historycznych powstają z drugiej strony formy jak *clōāca*, *clŭāca* obok i z *clŏvāca* (zachodzącego jeszcze np. w *CIL*), *crūōris* z **crovōsis* itp., które dowodzą, że przejście *ŏv* w *ō ŭ* wynikło tu skutkiem zmiany systemu akcentuacyi, a zarazem chwiejnością w oddaniu nowopowstałego monoftongu wykazują, że był on czemś pośredniem między *o* a *u* i tam, gdzie pozostał bez przycisku (*clōāca*, ludowe *pōella*), przechylał się na stronę *ŏ*, tam zaś, gdzie wskutek ubocznych wpływów dostał się do zgłoski akcentowanej, skłaniał się ku *ŭ* (*pŭer*, *crŭor*). Proces młodszego przechodu *ŏv* w *ō*, *ŭ* nie dotknął jednak zgłosek, zawierających *ĕv*, co popiera domysł Solmsena o fonetycznem znaczeniu nowopowstałego dźwięku. Narzecza oskijsko-umbryjskie wobec obu tych procesów zachowały się zdaniem Solmsena w odmienny nieco sposób. Mianowicie w zgłoskach poprzyciskowych w okresie pierwszym wykazują formy niesynkopowane *ŏv* obok synkopowanych *ŭ(v)*, w zgłoskach zaś, które w łacinie następnie stały się przedprzyciskowemi, zachowują *ŏv* nie-

zmienione — tzn. narzecza te przebyły z łaciną wspólnie proces synkopy, ale osłabienie samogłosek jest już wyłącznie łacinie właściwym i stosunkowo późnym procesem głosowym.

Ustęp piąty poświęcił Solmsen uzasadnieniu prawidła Brugmanna (*Grdr.* I, 151), według którego *u̯* po *u* tak słabo było artykułowane w łacinie, że aż do ostatnich lat rzeczypospolitej nie odczuwano potrzeby oznaczania go osobnym znakiem, a dopiero czasy cesarstwa wprowadziły z ostateczną konsolidacyą pisowniową i ten zbyteczny *usus graphicus* podwajania *u*. Jak widzieliśmy, mowa o tem była już w ustępie pierwszym studyum Solmsena; w niniejszym dodał przykłady z napisów, świadczące na korzyść tego twierdzenia i poparł je nadto dwoma pozytywnymi dowodami zanikającej artykulacyi *u̯* po *u*. Mianowicie pierwotne *ūu̯* przed samogłoskami widzimy skrócone nawet tam, gdzie *u̯* powstało z *gu̯*, jak w *frŭor* (p. w.), *prŭīna* z **prūu̯īna* **prŭsu̯īna* (por. wyżej *māvolo* z **mă(e)svolo*), odpowiadające stind. *pruszvā*, »kropla, szron«; taksamo w cz. przeszł. słów na *-ŭo* mamy *-ŭi* z **-ūu̯ai*. To zjawisko podpada widocznie pod prawidło »*vocalis ante vocalem corripitur*« i da się pojąć tylko w tym razie, jeśli uznamy *u̯* za bezwpływowe w tym wypadku. Drugi dowód stanowi ta okoliczność, że w zgłoskach bezprzyciskowych *ŭ* po *c, l, n, r, s* przechodzi często w *u̯*. Znane są formy *reliquos* z *relicŭ-os, solvo* z *solŭ-o, larva* z *larŭ-a* itd.; Solmsen dorzuca do nich z CIL spory zasób imion na *-ŭu̯ius*, *-īnuŭīs*, których zakończenia według wskazówek metrycznych muszą być czytane *-(u̯)ius, -(u̯)īnus* np. *Pacvi* (Lucr.) dopełn. do *Pacuuius*, *Vesu̯ius* (Val. Flacc., Statius itd), co zaś ważniejsza, znają to przejście *-ŭ(u̯)-* w *-u̯-* także narzecza oskijsko-umbryjskie.

W ustępie ostatnim omawia autor zanik *v* między *a* i *o* (*paor, Faor, Faōnius* itp.) i między nieakcentowanem *a* i *i, e* w czasach cesarstwa zauważony (*failla, paimentum* itp.) i określa zjawisko to jako dalszy ciąg procesów, rozpoczętych w czasach rzeczypospolitej; załatwiwszy się zaś następnie z tzw. krótszemi formami cz. przeszłego, osądza na podstawie zdobytych w ciągu dzieła swego kryteryów obiegające tu i ówdzie słoworody, a przemawiące przeciw twierdzeniom jego. Między innemi wydaje wyrok potępienia na wywód wyrazu *caelum* z **căvĭlom* (*căvus*, κοῖλος), stawiając natomiast swój nie o wiele szczęśliwszy (**cait-lom* ∾ stnord. *heiþ* »czyste niebo«, stgniem. *heitar*, ngniem. *heiter*), jak to podniósł słusznie Stolz w powołanej wyżej recenzyi.

Z ekskursów jeszcze trzeci zasługuje na szczególną uwagę filologów: omówiono tam stosunek form *dius, interdius, diu, diutius* i *diuturnus* do ideur. rzeczownika *dįēus*.

Jak zatem widać ze sprawozdania powyższego, które nie mogło naturalnie objąć całej pełni szczegółów, potrącających o najróżnorodniejsze inne jeszcze kwestye (prw. indeks rzeczowy), »Studya« Solmsena godne są uwagi filologów, zwłaszcza, że w niejednym punkcie pozostawiają za sobą w tyle świeżo, równocześnie z niemi wydaną »Głosownię łacińską« Stolza (w wielkiem wydawnictwie zbiorowem dziejowej gramatyki łacińskiej). Dlatego ktokolwiek z dzieła Stolza pragnie korzystać, musi się liczyć nadal ze »Studyami« Solmsena.

Lipsk. *F. Krček.*

Z zakresu szkolnej nauki języków klasycznych.

I. Ćwiczenia łacińskie dla klasy I. według książki Józefa Steinera i Dr. Augusta Scheindlera. Lwów 1893.

II. Ćwiczenia łacińskie dla klasy II. według książki Józefa Steinera i Dr. Augusta Scheindlera. Lwów 1894.

Od dwóch lat wprowadzono w naszych gimnazyach w początkowej nauce języka łacińskiego podręczniki, opracowane według nowej metody. Przyjęcie, z jakiem się spotkał tom I. ze strony zawodowych recenzentów i w obradach Kół Towarzystwa nauczycieli szk. wyższ., było różne — często nieprzychylne. Zapewne już sama nowość trochę uprzedzała, gdy z dotychczasową praktyką stanęła w sprzeczności. Z niedowierzaniem patrzano na książkę, zawierającą bezsprzecznie więcej trudności. Nawet wyjaśnienia podane przez Redakcyę »*Muzeum*« w odpowiedzi na umieszczone oceny nie rozwiały wszelkich wątpliwości. Co na tem było? Oto głównie to, że książka, na tak odmiennych podstawach oparta, wymagała przy oddaniu jej do użytku szkolnego pewnych wskazówek i informacyi. Autorowie niemieccy uczynili to, polski autor (bezimienny) puścił książkę w obieg bez wszelkiego komentarza. Po dwuletniem użyciu podręcznika rzecz się sama wyjaśnia i zdanie o nowych Ćwiczeniach bardziej się ustala.

Nowe podręczniki wyszły z nowych prądów na polu szkolnej nauki filologii klasycznej. Wiadomo, że dziś upatruje się cel w czytaniu i rozumieniu autora przez ucznia bez wnikania w subtelności formy. Przygotować je ma nabycie koniecznych form w zakresie przyszłej lektury. By jednak przyswojenie sobie gramatyki nie było oderwane, ale zawsze stało w łączności z następnym celem i ciągle go przypominało, odbywać się ma nauka na ustępach ciągłych. I rzeczywiście w ten tylko sposób może się dokonać przygotowanie do lektury. Aby nauczyć się pływać, nie wystarczy przyswoić sobie ruchy potrzebne, ale trzeba je i wykonywać w wodzie. Autorów czytać potrafi tylko ten, kto od początku próbuje czytać i łamać się z trudnościami. Zmniejszy się przytem — jak chcą rozporządzenia ministeryalne z r. 1887. i 1891. — roztargnienie i znużenie umysłowe, płynące nieodzownie z uczenia się szczegółowych prawideł języka na podstawie zdań luźnych, a zaraz od początku

nauki rozbudzi się w uczniach zajęcie przez czytanie ustępów, związanych ze sobą treścią.

Książki Steinera i Scheindlera w założeniu swojem są dobre.

Zewnętrznie podręczniki wspomnianych autorów, a taksamo opracowanie tychże polskie składa się z Ćwiczeń, przeznaczonych do czytania i z wokabularza, ujętego w osobną całość i przytwierdzonego do wewnętrznej strony okładki Ćwiczeń. Rozdział ten materyału, dla ucznia dogodny, a względami pedagogicznymi zupełnie usprawiedliwiony. Nie należało tylko w tomie I. uwag do zdań polskich, jeżeli okazały się potrzebnemi, pomieszczać w wokabularzu, ale zostawić je pod tekstem, jak to uczyniono w tomie II. Ćwiczenia, stanowiące podstawę nauki, składają się ze zdań luźnych i ustępów ciągłych. Pierwsze mają utrwalić wyłożoną regułę gramatyczną, drugie służą do pouczenia ucznia, jak ma posługiwać się regułą w zastosowaniu praktycznem. I ten rozdział i większy wybór ciągłych ustępów — bardzo słuszne. Uczeń musi sobie najpierw przyswoić regułę, na zdaniach krótkich użycie jej dokładnie poznać, aby mógł następnie większy ustęp bez trudności opanować. Donioslość nowej metody właśnie w tem polega, że uczeń i form się uczy i ich zastosowania praktycznego. Zapoznają zaś tę stronę ci, którzy sądzą, że nauka łaciny ma być tak prowadzona, jak np. języka niemieckiego. Inny bowiem jest cel tych języków: łacina ma przygotować do czytania autora, niemieckie do władania tym językiem.

Podział materyału u St. i Sch. odpowiada dzisiejszym wymaganiom pedagogii! Tosamo trzeba powiedzieć o układzie Wokabularza. Że uczeń ma słowa gotowe do każdego ustępu, nic słuszniejszego; ale, że je ma zestawione według wspólnego tematu i że przy każdem ze słów jednej grupy wszystkie się powtarzają, to jest nawet dobrze obmyślanym środkiem, aby przyzwyczaić narazie oko ucznia do przynależności słów, etymologicznie do siebie należących i ułatwić mu spamiętanie. Druk tłusty wskazuje uczniowi, jaki wyraz ma spamiętać na lekcyę — na inne przygodnie zwróci uwagę, w czem nauczyciel zręcznie pomagać mu będzie, na tym stopniu oczywiście tylko drogą semasyologii i w obrębie zasobu wyrazów, stopniowo poznawanych. Z czasem dojrzałość większa umysłu powiąże to wszystko i rozumowaniem utrwali.

Tychsamych zasad trzymali się autorowie jak i polski wydawca także w książce na klasę drugą. W klasie poprzedniej materyał zamykała konjugacya IV-ta. Podręcznik na klasę drugą zaczyna się słowami trzeciej konjugacyi na — io, a zatem nieregularnoscią, która ma być przedmiotem nauki tej klasy. Dalej idą naprzemian zdania luźne i ustępy ciągłe według tego, czy wchodzi nowy objaw gramatyczny, czy tylko znany się powtarza. W Spisie wyrazów zebrano alfabetycznie według części mowy słówka, zawarte w podręczniku na klasę pierwszą, przez co zużytkowano znany zasób leksykalny bez ponownych powtarzań, i ułatwiono uczniowi przypomnienie tegoż.

Według takich zasad zbudowano obydwa podręczniki. Przyzna każdy, że myśl przewodnia w sporządzeniu tego rodzaju Ćwiczeń zaznacza postęp w nauce szkolnej. Jak pierwej nauka polegała na ciągłem powtarzaniu prawideł gramatycznych, tak i teraz to pozostanie, ale odbywać się będzie praktycznie, t. j. uczniowie po poznaniu nowej formy przeczytają kilka ustępów, przez co w praktycznem użyciu kilkakrotnie ją powtórzą. Przytem wiedza

ucznia rozszerzy się treścią ciekawą i pouczającą. Przedtem suche formułki, na giętki i delikatny umysł tego wieku za ciężkie, gnębiły go i nużyły; dziś podaje się uczniowi tosamo, ale w innej formie. Uczeń wcześnie oswaja się z dłuższym ustępem i gotuje się do autora. Po dwuletniej nauce racyonalnie prowadzonej lektura 'Neposa czy Curtiusa, stanowiąca dotąd zbyt gwałtowny skok, będzie naturalnem przejściem do większej całości.

Jeżeli w założeniu książka Steinera i Scheindlera (tak tom pierwszy, jak drugi) odpowiada potrzebom dzisiejszym, to w niektórych szczegółach pozostawia nieco do życzenia. Ważną rolę odgrywa w dzisiejszej dydaktyce treść materyału, służąca za podkład w nauce języka. Nie ulega wątpliwości, że wszystko, na czem się ucznia ćwiczy, ma być jasne i zrozumiałe z jednej strony, a z drugiej strony zajmować umysł ucznia. Uczeń klasy pierwszej rozumie to, co jest dla niego uchwytne i co sam widzi. Większy jest zakres tego, co go interesuje. Objętość materyału w jednym i drugim kierunku rozszerzy się cokolwiek dla ucznia klasy drugiej. Autopsya dziecka zaczyna zwolna wchodzić w stadyum wiedzy, ciekawość z fazy bajki i bajeczności podnosi się do opisów, choćby jeszcze fantastycznych i do historycznego opowiadania. Względów powyższych nie przestrzegają często Ćwiczenia, szczególnie na klasę pierwszą. Weźmy np. ustęp 68. pod napisem »Gwiazdy«. Czy dziecko może zrozumieć, jak to się dzieje, że »intervalla siderum motu et cursu radii luminis homines definiunt«? Poza pojęcia ucznia wykracza ustęp 22. pod napisem »Poeci a pszczoły«, ustęp bez wątpienia bardzo piękny, ale niestety przedwczesny. Uczeń nie zrozumie »nemora Musarum«. Zbyt abstrakcyjnie brzmią już same napisy: »Potęga wychowania i nauki« (ust. 38.), »Charakter narodów« (ust. 78.), »Pociąg do badania natury« (ust. 125.), »Zamiłowanie nauk« (ust. 84.). Wywody tego rodzaju pozostaną dla ucznia bez interesu. Do niego silniej przemówi ust. 62. »Podanie o Aryonie«, niż rozumowania w rodzaju ust. 26. »Sztuki piękne«. Za specyalny jest ustęp 33. »Krew«; obieg krwi i proces asymilacyi nie zainteresują ucznia, bo to są rzeczy dla niego obce. Tosamo powiedzieć trzeba o ust. 41: »Słuch« i ust. 64. »Oczy«. Opisy tak szczegółowych części jak nazwy żrenicy, powiek itd. są niepotrzebne i ponad chwilowe wymuszenie nie utrzymają się w pamięci. Może wypadałoby także uniknąć rzeczy, mogących zaciemniać pogodę, właściwą młodziutkiemu umysłowi. Dziwnie wygląda w ustach dziesięcio-letniego chłopca zdanie jedenaste ustępu 72.: O fortuna! quam vehementer te rerum varietas oblectat et quam magno odio est tibi beatae vitae perpetuus et constans fructus! Podobnie deklamuje uczeń klasy I. w ust. 58., 8.: Quemcumque miserum videris, hominem scias! Albo uczniowi głosi się na wszystkie nuty i sposoby, że młodość — to czas posiewu przyjaźni, uczucia pięknego, które przetrwa póżno w lata; zadzierzgnięte na ławce szkolnej oprze się burzom późniejszego życia i jak gwiazda przyświecać mu będzie. Tymczasem w pierwszem zaraniu uczy się on powtarzać (ust. 66., zdn. 9.): Ex omnibus saeculis vix tria aut quattuor nominantur amicorum paria. Mała to zachęta do szukania przyjaźni! Z oryginału niemieckiego dostały się ustępy, które naszej młodzieży w wieku lat dziesięciu bardzo interesować nie będą. Tu należą: ust. 86. p. t. »Ren«, ust. 85. »Dunaj«, ust. 95. »Starożytna Galia«, ust. 138. »Lud Swebów«. Por. z to-

mu II. ust. 109, 11. Skoro wiele ustępów z oryginału opuszczono z korzyścią dla samej książki, można było zapewne i te pominąć albo je zastąpić rzeczami dla ucznia bliższemi.

Zresztą materyał wybrano odpowiedni. Pomieszczono dużo bajek, do których tak lgną dzieci. Należało tylko sformułować jaśniej bajkę o »Jeleniu i jelonku« ust. 90., w której znajdujemy postawione na równi wyrazy: hinnuleus, cervus, Aesopus.

Przykłady na kl. II. co do treści więcej są dobrane. Ustępy ciągłe liczą się z rozwojem umysłowym i wiadomościami ucznia w 2. roku nauki gimnazyalnej. Jeszcze i tu napotka się czasem słabość do szumnych tytułów, np. ust. 125. 2. »Panowanie mędrca nad sobą samym«, (opowiadanie o tem, jak Xenofont spokojnie zniósł śmierć syna). Czy nie silniejsze wrażenie zrobiłby na uczniu napis: »Ojczyzna nad wszystko!«, wierniej oddający treść ustępu? Pod tę rubrykę zaliczyć trzeba także ust. 108.: »Umiarkowanie mędrca«. W części historycznej nagromadzono czasem zbyt wiele imion własnych, nawet mniej znanych; por. ustępy: 92., 113. Trudne dla ucznia będzie zd. 132, 3: Oratores ***nisi probaverunt, delectaverunt, flexerunt,*** eloquentiae laude egent. Taksamo siły ucznia przechodzi zdanie w ust. 157.: labor autem ipse, ***si eum per se spectes,*** numquam aut raro dulcis est. Przytoczę jeszcze ust. 133. »Wróżba przed bitwą pod Sentinum«, ustęp dość trudny a nadto kłopotliwy wyjaśnieniami ***Martius lupus, Martia gens,*** koniecznemi do zrozumienia »wróżby«.

Że trudności w książce o ciągłych ustępach muszą być większe, to jasne. Ponad treścią myśl autorów musiała wytężać się nad wciągnięciem materyału gramatycznego. Ale o ile uprościłaby się rzecz, gdyby w całej rozciągłości przeprowadzono zasadę, że dla klasy I. i II. pisze się nie »Wypisy« ale »Ćwiczenia«. Konstrukcye trudniejsze odpadłyby, albo przynajmniej poznawałby je uczeń stopniowo. Ta zasada stanowczo powinna być przeprowadzona w zdaniach luźnych. Tu krępować się nietrzeba ani autorem, ani ciągłością treści, ale wybrać się powinno zdania najkrótsze i najprostsze, aby tylko uczniowi zastosowanie nowej reguły okazać.

Również łatwością powinny celować zdania polsko-łacińskie. Odpowiadają one celowi, jeżeli zawierają słowa już znane i to w takiem znaczeniu, w jakiem uczeń poprzednio je poznał. Względów tych nie przestrzegają niekiedy obydwa podręczniki. A już na karb niedokładności przekładu policzyć trzeba takie zdania, jak w Ćwiczeniach na klasę drugą ustęp polski 33.: »Każdy powinien zostać w swoim stanie« (Kastowość?). Albo ustęp 40.: »Cesarz August zakazał spalić *poematy* Wergilego«.

Pośrednie miejsce między zdaniami luźnemi a dłuższemi opowiadaniami zajmują powiastki. Są to najczęściej anekdoty z życia sławniejszych mężów starożytności. Przesuwa się cały szereg nazwisk, bardzo często z dodatkiem »philosophus« i jakaś sentencya lub odpowiedź dowcipna. Sens ich niezawsze dostępny wprost uczniowi i wymaga dopiero objaśnień. Por. na klasę I. ust. 134. 8. (Dyogenesowskie hominem quaero), na klasę II.: ust. 12. 1. 2.; 111. 3.; 114. 2.; 129. 1.; 166. 4.

Przy powyższem układzie książki stosowana być musi i odmienna metoda w nauce. Ponad wszystkiem górować ma zasada, wyrażona w Instrukcyach str. 135. »Der Lehrer muss Herr des Buches sein: stimmt die An-

Ordnung der Sätze im Buche nicht ***mit seinem eigenen*** methodischen Gange überein, so wird er selber sie diesen entsprechend gruppieren; erscheinen ihm manche Sätze dem Inhalte noch unbedeutend oder überflüssig, so wird er sie beiseite lassen«. Plan nauki na godzinę obmyśla nauczyciel: ze zdań luźnych bierze to, co jego planowi odpowiada, z ustępów ciągłych znowu te, które uzdolnieniu klasy odpowiadają. Ale pierwsze traktuje według metody dawnej, drugie o ile możności w całej łączności i tempie raźniejszem. Do kawałków ciągłych zastosuje dla urozmaicenia nauki polecone przez Instrukcye (str. 44) »***Übungen im Lateinsprechen***«, z wyrażonym tamże jasno celem, »zumal ihnen diese Übung als eine geistige Kraftäusserung ***Freude macht***«. Takie pytania łacińskie bawią dzieci!

Z ustaleniem podręczników Steinera i Scheindlera pomyśleć wypadnie i o odpowiedniem zastosowaniu gramatyki. Dziś jest rozbrat między jednem a drugiem, a daje się uczuć to najwięcej przy perfectach i supinach. Składnia imion miast pominięta, a przykłady w Ćwiczeniach są liczne.

Lwów. *W. Śmiałek.*

Sprawozdanie z czynności Towarzystwa
od d. 1. stycznia do d. 31. lipca 1895 r.

I. Sprawy ogólne.

Przez większą część tego czasu urzędował Wydział, wybrany na II. Walnem Zgromadzeniu [1]; Wydział zaś, który wybrało III. Walne Zgromadzenie [2] na rok 1895/96, ukonstytuował się na posiedzeniu dnia 26 czerwca b. r., wybierając skarbnikiem ponownie prof. Franciszka Hoszowskiego, sekretarzem prof. Stanisława Schneidera.

Wydział, jeden i drugi, odbywał posiedzenia w miarę potrzeby, spełniając obowiązki, które wkłada na niego §. 16 statutu. Jednem z głównych starań dawniejszego Wydziału było to, aby III. Walnemu Zgromadzeniu zapewnić liczniejszy udział filologów całego kraju i zapełnić jego posiedzenia pokaźną liczbą i doborem odczytów i referatów. Dzięki uprzejmości i gorliwości Koła krakowskiego zamiar ten powiódł się zupełnie, jak świadczy umieszczone poniżej, pod IV., sprawozdanie z tegoż III. Walnego Zgromadzenia.

Między innemi przedłożono Walnemu Zgromadzeniu sprawę chrestomatyi z utworów poetów polsko-łacińskich, a dyskusya i uchwały powzięte będą dla Wydziału wskazówką do dalszego działania.

Słowa uznania i zachęty, które padły na temże Walnem Zgromadzeniu, pozwalają wnosić, że również czasopismo nasze w przyszłości w łatwiejszych niż dotychczas znajdzie się warunkach. Byt jego i rozwój zależy jednak nietylko od wspólnej pracy członków, ale także od zasobów materyalnych, potrzebnych na to wydawnictwo. Usiłowania Wydziału w tym kierunku odniosły pomyślny skutek o tyle, że Wys. Rada szkolna krajowa przyznała z funduszów swoich 100 zł. w. a. na wydawnictwo *Eosu*. W tejsamej intencyi wniósł Wydział podanie do Wys. c. k. Ministerstwa W. i O., a przychylność tych Dostojników, od których decyzyi załatwienie sprawy zależy, pozwala żywić nadzieję, że Wys. Ministerstwo nie odmówi wydawnictwu pomocy. Natomiast prośba wniesiona do Wys. Sejmu krajowego o subwencyę na rzecz wydawnictwa nie została uwzględnioną.

---

[1] Zob. *Eos*, rocz. I. zesz. 2. str. 209. n.

[2] Zob. poniżej sprawozdanie z III. Walnego Zgromadzenia str. 126.

Wydział Koła krakowskiego, wybrany w d. 8. grudnia 1893 r. (zob. *Eos*, I. str. 214), urzędował aż do d. 10. maja 1895 r. W dniu tym odbyło się Walne Zgromadzenie Koła, na którem wybrany został Zarząd na r. 1895/96, mianowicie: prof. dr. K. Morawski jako prezes, dyr. St. Siedlecki jako zastępca prezesa, profesorowie St. Bednarski, P. Chrzanowski, A. Gąsiorowski, A. Lasson, dr. Ad. Miodoński, M. Sas jako członkowie Wydziału.

Towarzystwo łącznie z Kołem krakowskiem liczyło w d. 31. maja 1895 171 Członków, mianowicie:

1. Towarzystwo właściwe 138 Członków, a to 59 we Lwowie, 79 w innych miastach (wyjąwszy Krakowa);

2. Koło krakowskie 33 Członków.

W ciągu roku 1894/95 utraciło Towarzystwo przez śmierć 4 Członków: śp. Lewickiego Piotra, prof. II. gimn. we Lwowie; śp. Młodzianowskiego Stanisława, zast. naucz. w IV. gimn. we Lwowie; śp. Sękowskiego Michała, prof. w Nowym Sączu; śp. Kozakiewicza Ludwika, prof. gimn. w Rzeszowie. Wystąpiło z Towastwa w tym czasie 5 Członków; 19 Członków, którzy wpisali się w swoim czasie w poczet Członków, nie złożyli jednakże dotychczas ani wpisowego ani żadnej wkładki, nie zostało wliczonych w poczet 171 Członków. W ciągu ostatniego roku wstąpiło natomiast do Towarzystwa 9 nowych Członków. Stosownie do życzenia Koła krakowskiego Wydział Towarzystwa uchwalił policzyć Członkom Koła krakowskiego i Członkom mieszkającym na prowincyi wkładki na r. 1893 złożone, na r. 1894.

II. Zwyczajne posiedzenia Towarzystwa we Lwowie.

W czasie od 1. stycznia [1]) do 31. lipca 1895. odbyło Towarzystwo we Lwowie cztery zwyczajne posiedzenia.

Na czternastem zwycz. posiedzeniu d 17. stycznia 1895 r, czytano i objaśniano dwa rozdziały z Historyi Tacyta. Dodać należy, że o ile czas na to pozwalał, zajmowano się także na innych posiedzeniach lekturą Historyi Tacyta.

Piętnaste posiedzenie, na które Wydział zaprosił członków Towarzystwa historycznego, odbyło się dnia 7. marca. Czytał prof. K. Heck »O najnowszych wykopaliskach w Troi«. Treść tego odczytu była następująca:

Wstęp tworzył opis podróży, którą Prelegent odbył na wiosnę r. 1893 z Czanak-Kalessi czyli Dardanelów do Troi, dzisiejszego Hissarliku. Prelegent stwierdził, że konfiguracya terenu równiny trojańskiej zgadza się w ogólnych rysach ze szczegółami, przez Homera przekazanymi; następnie przeszedł do scharakteryzowania niesystematycznych prac Schliemanna i przeprowadzonych z całą ścisłością naukową wykopalisk Dörpfelda i jego pomocników, którzy weszli w skład dwóch ostatnich ekspedycyi niemieckich Nastąpił opis dziewięciu pokładów wzgórza hissarlickiego, przyczem zaznaczono dokładnie, co jeszcze Schliemann odsłonił, a co obecnie Dörpfeldowi przypisać musimy. Rezultatem odkryć tego ostatniego jest wykazanie, że

[1]) Sprawozdanie z czterech pierwszych posiedzeń w r. 1894/95 zob. w *Eos* roczn. I. zesz. 2. str. 209. n.

miasto o mikeńskiej kulturze istniało w szóstej warstwie i że chyba w tym pokładzie szukać należy grodu Pryama. Skutkiem tego historya wzgórza hissarlickiego cofa się aż do czwartego tysiąclecia prz. Chr., co też znajduje swe uzasadnienie w znakomitem pod każdym względem położeniu tego punktu, panującego nad całym handlem z morza Czarnego do Egejskiego.

W dyskusyi nad tym odczytem, zabierali głos: prof. Dr. Kruczkiewicz, Dr. Czołowski, Prezes Towarzystwa i Prelegent.

Odczyt pojawił się w druku w Kwart. histor., roczn. IX. zesz. 3. za r. 1895.

Szesnaste zwyczajne posiedzenie odbyło się 5. kwietnia; zgromadzonym odczytał prof. Konarski część I. swego przekładu »Żab« Arystofanesa, poprzedziwszy go uwagami o literackiem znaczeniu tej komedyi i współczesnych jej stosunkach politycznych Aten [1]).

W dyskusyi nad wstępem i nad samym przekładem zabierali głos: Prezes, prof. Dolnicki, prof Zagórski, prof. Heck, wreszcie sam Prelegent.

Siedmnaste zwyczajne posiedzenie, pierwsze po Walnem Zgromadzeniu, odbyło się dnia 5. lipca 1895 r. Prezes Towarzystwa prof. dr. Ćwikliński zagaił je stwierdzając, że zjazd w Krakowie w czasie Zielonych świąt odpowiedział słusznym oczekiwaniom i zjednał sobie uznanie, co niezawodnie zachęci członków do dalszej gorliwej pracy.

Z kolei nastąpił odczyt dra T. Mandybura: »O Parasycie Lucyana«. Prelegent zauważył w tym dyalogu parodyę dyalogów Platońskich z satyryczną i polemiczną tendencyą, skierowaną przeciw współczesnym filozofom, którzy na dworach możniejszych osób szukali utrzymania i jako pasożyci bardzo podrzędne mieli znaczenie. Utwór był napisany pod świeżem wrażeniem filozoficznych studyów Lucyana około r. 160. po Chr. Lekki dowcip wyróżnia go od późniejszych dzieł autora, odznaczających się zjadliwą satyrą. Żartobliwe dowody, wzięte z historyi i literatury, że pieczeniarstwo należy do rzędu sztuk, składają się na jego treść zajmującą.

Głos zabierali w dyskusyi nad tą pierwszą częścią odczytu, po której nastąpi szczegółowy rozbiór utworu, prof. Zagórski, dr. Jezienicki i sam prelegent. Podniesiono w niej liczne reminiscencye z Platona i częste, jak u tamtego, cytaty z Homera. Lucyan nazywa taksamo zajęcie pieczeniarza ἡ βασιλικὴ τέχνη, jak Platon zadanie męża stanu. Jako zaletę samego odczytu wyszczególniono należyte ugrupowanie materyału i piękność oraz barwność języka.

Ponad program wygłosił prof. Zagórski bardzo ciekawy referat: »O niedostatkach obecnej metody w nauczaniu filologii klasycznej w szkołach średnich i o środkach zaradczych«. Ponieważ jednak sprawy tak ważnej nie chciano zbywać krótką z powodu spóźnionej pory dyskusyą, przeto na wniosek prof. Dolnickiego odroczono ją do jednego z następnych posiedzeń. Ma się ono odbyć, skoro odczyt prof. Zagórskiego pojawi się w druku, a nastąpi to niebawem w czasopiśmie *Muzeum*.

---

[1]) Zob. wyjątek z tego przekładu powyżej str. 68—73.

III. Posiedzenia Koła krakowskiego.

Nn siódmem zgromadzeniu. 29. stycznia 1895 miał odczyt prof. Dr. K. Morawski: »Cesarz Julian Apostata w Antyochii«.

Na ósmem zebraniu. 22. lutego b. r., mówił p. J. Tyrała o »Micie Hezyoda o pięciu wiekach«.

W dyskusyi brali udział pp. Dr. Leon Sternbach i Dr. Stanisław Witkowski.

Na dziewiątem zebraniu. 22. marca b. r., miał prof. Dr. Kawczyński odczyt »O nowszych odkryciach w dziedzinie starożytnej muzyki greckiej«. Odczyt ten illustrował Prelegent na fortepianie.

W dyskucyi brał udział Dr. St. Witkowski. Wykład oddrukowano powyżej str. 28 n.

Z powodu różnych przeszkód Walne Zgromadzenie Koła zamiast w styczniu odbyło się dopiero 10. maja, na którem po załatwieniu spraw administracyjnych i udzieleniu absolutoryum ustępującemu Wydziałowi wybrano nowy Zarząd, wymieniony powyżej str. 115.

IV. Sprawozdanie z III. Walnego Zgromadzenia Towarzystwa filologicznego, które odbyło się w Krakowie d. 1. czerwca 1895 r.

Od drugiego Walnego Zgromadzenia Towarzystwa filologicznego upłynęło miesięcy czternaście; drugie bowiem Zgromadzenie odbyło się we Lwowie d. 31. marca 1894 r. Przenosząc trzecie Walne Zgromadzenie na termin nieco późniejszy (na co §. 18. statutu zezwala), na dzień 1. czerwca, Wydział kierował się życzeniem, aby to Walne Zgromadzenie połączyć co do miejsca i czasu obrad z Walnem Zgromadzeniem Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych, które w tym roku obradowało w Krakowie w czasie Świąt Zielonych, dnia 2. i 3. czerwca, i zapewnić tym sposobem naszemu także zebraniu liczniejszy udział Członków, zamieszkałych w różnych miejscowościach kraju. Wydział pragnął, aby Zgromadzenie tegoroczne zainaugurowało szereg zjazdów filologów naszych i żywił nadzieję, że znaczniejsza liczba odczytów naukowych i wymiana myśli między Członkami, przybyłymi na Zebranie, przyczynią się do wzbudzenia żywszego ruchu naukowego.

Gdy wymiana zdań między Prezesem i Wydziałem Towarzystwa z jednej, a Zarządem Koła krakowskiego z drugiej strony, doprowadziła do zupełnego porozumienia i gdy zapewniony został szereg wykładów i referatów, ułożono, wydrukowano i rozesłano *Program III. Walnego Zgromadzenia*, nadto ułożono, wydrukowano i rozesłano *Sprawozdanie z czynności Towarzystwa filologicznego za czas od 1. kwietnia 1894 r. do 31. maja 1895 r.*, zawierające na końcu (str. 7) *Zestawienie rachunkowe funduszów Towarzystwa filologicznego za czas od 31. czerwca 1894. do 16. maja 1895 r.*

Zgodnie z programem zgromadziło się w Krakowie w d. 1. czerwca o godz. 10 przed południem w jednej z większych sal *Collegii Novi* około 60 Członków Towa-

rzystwa z Krakowa, Lwowa i niektórych miast prowincyonalnych. Obecnych powitał imieniem Koła krakowskiego Zastępca Prezesa tegoż Koła, dyr. Siedlecki temi słowy:

Mam zaszczyt jako Zastępca Prezesa Koła filol. krakowskiego powitać Panów, którzy zechcieliście z poza Krakowa przybyć na to Walne Zgromadzenie. Każdy objaw łączności między nami musi być bardzo pocieszający. Ponieważ przyjście do skutku tego zjazdu zawdzięczamy głównie Prezesowi Towarzystwa, prof. Dr. Ćwiklińskiemu, zechce czcigodny Prezes przyjąć od nas serdeczne podziękowanie.

Następnie zabrał głos Prezes Towarzystwa filologicznego, prof. Dr. L. Ćwikliński i przemówił mniejwięcej w ten sposób:

Zagajając III. Walne Zromadzenie Towarzystwa filologicznego, poczytuję sobie za obowiązek powitać wszystkich Członków i Towarzyszy pracy a zarazem podziękować za gotowość, z jaką Członkowie krakowscy zajęli się tym Zjazdem; dziękuję również p. Dyr. Siedleckiemu za serdeczne słowa powitania.

Skromne były zawiązki naszego Towarzystwa, skromny był i jest zakres jego działania. Widocznie jednak myśl zdrowa przyświecała jego założeniu; zdołała bowiem rzeczywiście skupić pod sztandarem jednym wszystkich niemal w kraju mężów, co do tej chorągwi z tytułu byli zapisani; ona też zdołała przeobrazić dzisiejsze III. Walne Zgromadzenie Towarzystwa w pierwszy Zjazd filologów polskich. Oby miejsce naszych obrad, oby gościnność, której nam użycza najpierwsza i najznakomitsza — ongi, a także niezawodnie i dzisiaj — szkoła humanizmu na polskiej ziemi, dobrą były wróżbą dla naszego dzisiejszego zebrania, dla pomyślnego rozwoju w przyszłości i zjazdów i samego Towarzystwa!

Zjazd ten pierwszy odbywa się w okresie niepomyślnym, przykrym dla studyów klasycznych — jednak nie niepomyślnym dla nauki samej, dla pracy badawczej — przeciwnie, dzięki niespodziewanym odkryciom i zdobyczom archeologicznym, epigraficznym i literackim rozszerzyło się znacznie pole badań, nowe a żyzne odsłoniły się łany, nowe ujawniają się kierunki w studyach. Ale jest to okres przejściowy, chwila przełomu, w której się ważą losy filologii klasycznej, jako środka nauki szkolnej, jako podstawy ogólnego wykształcenia. Do takiego czasu, do takich stosunków snadnie można zastosować słowa greckiego pisarza: πολλάκις δοκεῖ τὸ φυλάξαι τἀγαθὰ τοῦ κτήσασθαι χαλεπώτερον εἶναι: częstokroć trudniejszą jest rzeczą zachować dobro i byt mu utrwalić, aniżeli je nabyć.

Nie chcę przesądzać o przyszłości, nie chcę orzekać, czy wiek XX. nie na nowych podstawach wzniesie gmach wykształcenia. Ale to wydaje mi się pewnem, o tem ani na chwilę nie wątpię, że wszyscy tu zebrani godzimy się na potrzebę łaciny i greczyzny w gimnazyum. Rzeczą więc naszą strzedz dobra. powierzonego naszej pieczy i naszym też obowiązkiem starać się usilnie o to, aby ono rzeczywiście dostało się w udziale tym wszystkim, którzy z niego mają mieć pożytek i korzyść — iżbyśmy nie potrzebowali o sobie powiedzieć z poetą greckim (Euripidesem) τὰ χρήστ' ἐπιστάμεσθα καὶ γιγνώσκομεν οὐκ ἐκπονοῦμεν δ' . . .

Niedość odpierać tylko zarzuty, skierowane przeciw klasycyzmowi Przegra sprawę, kto ogranicza się na obronie i myśli o niej dopiero w chwili niebezpieczeństwa. W czas należy zapobiegać zarzutom, czynić je niemożliwymi. W znaczne mierze jest to w naszej mocy i naszym też jest obowiązkiem.

Zadanie to jest poważne, więc wymaga ciągłych i gorliwych starań i trudów, i tylko pracując wespół i w zupełnem porozumieniu z innymi towarzyszami sprostać mu zdołamy.

Oto cel naszego Towarzystwa i cel naszych zjazdów. Życzę, aby zebranie dzisiejsze ziściło nasze pragnienia i życzenia, ażebyśmy wrócili do domu pokrzepieni na duchu, przejęci gorącym zapałem do pracy, silną wiarą w słuszność sprawy, której służymy, ufnością, że jeszcze na długie lata zapewniony jest byt, siła i wartość studyów klasycznych jako głównej podstawy wyższego wykształcenia.

Po tej przemowie, przyjętej oklaskami przez Zgromadzenie, Prezes oznajmiła że ważne przeszkody nie pozwalają Prezesowi Koła krakowskiego prof. Dr. Morawskiemu dzielić z nim zaszczytu przewodniczenia obradom Zgromadzenia; zaprosił więc na zastępcę swego p. dyr. Siedleckiego, na sekretarzy pp. prof. Tyrałę i Jędrzejowskiego.

Nastąpił bezzwłocznie punkt 2. porządku dziennego:

Sprawozdanie z czynności Towarzystwa i Koła krakowskiego tudzież z czynności Wydziału Towarzystwa.

Ponieważ drukowane sprawozdanie znajdowało się w rękach Zebrania, przeto na wniosek Dr. Jezienickiego uwolniono Sekretarza od czytania sprawozdania, a sprawozdanie przyjęto bez dyskusyi do wiadomości.

Poczem Zgromadzenie przystąpiło do punktu 3. porządku dziennego, t. j. do wyboru Komisyi skontrującej.

Na wniosek Prezesa wybrano do tej Komisyi pp. Dr. Kawczyńskiego, Sasa i Dr. Łuczakowskiego. Przy tej sposobności nadmienił Prezes, że Wys. Rada szkolna krajowa przyznała przed kilku dniami na rzecz wydawnictwa czasopisma *Eos* w r. b. kwotę 100 zł. w. a. i podziękował wśród oklasków Zgromadzonych najwyższej Magistraturze szkolnej w kraju za tę pomoc. Wyraził nadto nadzieję, że w tym roku lub w przyszłym zechce zapewne także Wysokie c. k. Ministerstwo W. i O. udzielić znaczniejszego zasiłku i temsamem utrwalić byt czasopisma.

Z kolei nastąpił punkt 4: odczyt prof. Dr. Miodońskiego: »*O łacinie prawników rzymskich*«.

Odczyt ten wydrukowany jest powyżej, str. 52—62, dlatego go na tem miejscu nie streszczamy.

Do dyskusyi nad tym odczytem, którego Zgromadzeni wysłuchali z wielkiem zajęciem, nikt się nie zgłosił; przeto Prezes podziękowawszy Prelegentowi za tak pouczający wykład, przystąpił do dalszego punktu porządku dziennego i udzielił głosu prof. Dr. Jezienickiemu, aby imieniem Komisyi, przez Wydział Towarzystwa wybranej, referował: »*O wydaniu chrestomatyi z utworów poetów polsko-łacińskich dla gimnazyów*«.

Referat ten wydrukowany jest powyżej na str. 74—79.

W dyskusyi nad tym referatem zabrał najpierw głos prof. Geciów. Wypowiedział on życzenie, aby wstępy i komentarz wydania były napisane w języku łacińskim, czyli, innemi słowy, aby cała książka była wyłącznie łacińską; w takim bowiem tylko wypadku mogłoby wydanie znaleźć czytelników i pokup także poza granicami kraju.

Następnie przemówił prof. Dolnicki: Zasadniczo nie ma nic przeciw wydaniu chrestomatyi, owszem uważa je za pożądane, zastanawia go jednak st ona praktyczna wydawnictwa. Wiadomo, że młodzież nasza ma do pokonania wiele lektury; wiadomo, jaki cel ma prywatna lektura w językach klasycznych, mianowicie: pogłębienie i rozszerzenie wiadomości u uczniów. Otóż teraz według wniosków Referenta i Komisyi miałby przystąpić nowy rodzaj lektury prywatnej, który nie wiedzieć, z czem połączyć: czy z obowiązkową lekturą w języku łacińskim i greckim, czy

co zdaje się sama rzecz zalecać, z lekturą w języku polskim. Te względy nasuwają pewne wątpliwości, osobliwie te: czy wydanie podręcznika chrestomatyi znajdzie grunt należycie przysposobiony, czy uczniowie będą mieli możność korzystania z tej chrestomatyi. Wiadomo, że w wielu gronach nauczycielskich odzywały się zdania przeciw lekturze domowej w obecnym zakresie i pod tym względem nie zgodzono się jeszcze na jedno zdanie.

Wobec tego należałoby zastanowić się nad tem, czy i w jaki sposób możnaby lekturę chrestomatyi wprowadzić do gimnazyum, mianowicie też, czy nie byłoby odpowiedniem, ażeby przyłączyć tę lekturę do języka polskiego. Lektura prywatna z języków klasycznych ma już dość materyału do pokonania; nie możnaby jej więc jeszcze rozszerzać.

Profesor Rzepiński występuje przeciw żądaniu prof. Geciowa, aby wydanie i napis chrestomatyi były w języku łacińskim. Zagranica może się zapoznać z naszymi humanistami w wydaniach Akademii umiejętności. U nas zaś czysto łacińskie wydanie chrestomatyi nie znalazłoby wielu czytelników; w polskiem wydaniu przeczyta uczeń przynajmniej wstęp i z tego korzyść odniesie. Zresztą mowca podziela powątpiewania prof. Dolnickiego. I tak wiele już mówią i piszą, że młodzież bardzo jest przeciążona; cóż dopiero będzie, gdy dodamy rzecz nową! W każdym razie wydanie chrestomatyi mogłoby przynieść tę korzyść, że nietylko uczniowie, ale i starsi braliby ją może do rąk, ciekawi, jak pisali nasi łacinnicy z 16. wieku.

Prof. Sas uważa wydanie chrestomatyi dla uczniów za chybione. Łatwo się mówi, że to ma być prywatna lektura, ale kto wskaże drogę uczniowi w tej lekturze? Inna rzecz z autorem klasycznym! Wobec tego uczeń może wcale nie zabierze się do lektury chrestomatyi. Wogóle uwzględnianie młodzieży w tym wypadku uważa za niesłuszne. Jeżeli mamy chrestomatyę wydać, to reflektujmy głównie na dojrzałych ludzi, na filologów z zamiłowania, nie tylko z zawodu, a takich jest jednak dość dużo, zwłaszcza między duchowieństwem. Książka opracowana tak, ażeby ustępy, w niej umieszczone, odpowiadały potrzebom starszych, może zdaniem mowcy mieć zapewnioną poczytność.

Prof. Dr. Miodoński sądzi, że chrestomatya byłaby bardzo pożądana, wątpi jednakże, ażaliby znalazła wielu czytelników. Zaleca natomiast napisanie i wydanie monografii o humanizmie polskim. Jeden z naszych uczonych ma zamiar pisać historyę literatury łacińskiej. Do tej historyi literatury łacińskiej możnaby ową monografię wcielić jako dodatek. Jeżeliby zaś owa historya literatury rzymskiej nie miała wcześnie być wydaną, możnaby poprosić prof. Dr. Morawskiego, ażeby napisał i wydał osobną rzecz o humanizmie polskim.

Prof. Geciów oświadcza, że miał na myśli nie tylko uczniów, lecz przedewszystkiem filologów i to także zagranicznych, dlatego przemawiał za wydaniem chrestomatyi w języku łacińskim.

Prof. Dr. Danysz zaznacza, że wypowie zdanie, które może wyda się zaściankowem. Humanizmowi nie przypisuje tej wartości, jaką, zdaje się, przysądza mu Komisya i Referent. Humanizm był to ogień słomiany, który prędko zgasł. Ma więc humanizm tylko znaczenie historyczne, dlatego mowca nie byłby zatem, aby wprowadzać lekturę humanistycznych utworów do szkoły. Szkoła dawać powinna uczniom to, co jest najlepsze, takiemi zaś są oryginalne dzieła autorów klasycznych, nie ich surogat t. j. dzieła humanistów. Horacego n. p. tak mało czyta się dziś w gimnazyum; a byłoby rzeczą pożądania godną, aby uczniowie więcej poznali jego

utworów. Nie godzi się, by odwracać uwagę uczniów od wzorów klasycznych, podając im chrestomatyę z utworów humanistów do ręki.

Przeciw samej książce nie ma nic do powiedzenia, ale w każdym razie należy wypuścić z napisu wyrazy »dla gimnazyów«.

Prof. Dr. Sternbach nie zgadza się z Dr. Danyszem co do humanizmu i jego znaczenia, ale przeciwny jest chrestomatyi z tego względu, że młodzież i tak jest przeciążona. Więcej odpowiadałaby celowi książka, uwzględniająca autorów starożytnych, w szkole nieczytanych. W ten sposób mógłby uczeń poznać różne fazy rozwoju literatury rzymsko-łacińskiej. Zresztą chrestomatya z utworów humanistycznych nie nauczy dobrego języka łacińskiego. Zdaniem mowcy byłoby lepiej, gdyby się postarano o dobre tłómaczenia dzieł humanistycznych i umieszczono je w *Wypisach polskich*.

Radca szkolny Dr. German: Na porządku dziennym jutrzejszego posiedzenia Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych znajduje się referat, zmierzający do tego, ażeby materyał naukowy w naszych szkołach średnich ograniczyć; słychać bardzo poważne głosy, wskazujące nawet rozmiary, do których należałoby naukę ścieśnić, a przedewszystkiem bardzo silne głosy i to pośród samego nauczycielstwa, odzywające się wprost przeciw lekturze prywatnej. Sprawę tę podniesiono niedawno z pewnym naciskiem; w tej dyskusyi trzeba ją także wziąć pod rozwagę. Zmiana, jaką sprowadziła w wychowaniu młodzieży nauka jednorazowa, nie miała tego na celu, ażeby wolny czas, który uczniowie przez to zyskują, był obrócony na naukę w domu; czas ten ma być poświęcony dla fizycznego rozwoju uczniów. Otóż ilekroć pojawią się głosy, by w tym lub owym kierunku ograniczyć materyał naukowy, wówczas każdy chętnie na nie się godzi; ale ilekroć zejdzie się do rozmaitych względów nauki, tu kończy się rzecz i nietylko nie chciałoby się na zmianie nic stracić, lecz owszem często zyskać.

W referacie odczytanym wyłania się myśl wprowadzenia do gimnazyum czegoś całkiem nowego, niepołączonego ściśle z żadnym przedmiotem w gimnazyum; nie można tego przyczepić do nauki filologii klasycznej, bo brak wspólności rzeczowej; do nauki języka polskiego również nie, bo brak wspólnego gruntu językowego. Mowca przyznaje, że byłoby rzeczą pożądaną, ażeby chrestomatya się pojawiła; popiera jednak wniosek, ażeby z tytułu opuszczono wyrazy »dla gimnazyum«. Bo i bez tego książka ta znaleźć się może w rękach uczniów gimnazyalnych, ale nie trzeba im tego nakazywać. Mógłby się bowiem zdarzyć filolog, któryby ją wprowadził do szkoły; na tem zaś ucierpiałaby tylko nauka filologii właściwej. Coby się zatem więcej zyskało z jednej, utraciłoby się z drugiej strony.

Przewodniczący, Dr. Ćwikliński: Zdaje się, że może zostaliśmy nie tak zrozumiani, jakeśmy tego pragnęli (mam na myśli Wydział i Komisyę); może też Referent zbyt silnie uwydatnił moment przystosowania tej książki do potrzeb uczniów gimnazyalnych. Nam chodzi głównie o to, ażeby taką książkę stworzyć i wydać, o to, ażeby ona istniała; gdy będzie istniała, natenczas zdarzy się niezawodnie i to nieraz, że ten czy ów starszy uczeń weźmie ją do rąk i przeczyta niektóre wyimki, a przynajmniej przedmowę i ustępy literackie; nowego ciężaru narzucać uczniom nie chcemy. Spodziewamy się również, że wydaniem chrestomatyi wyświadczylibyśmy przysługę słuchaczom uniwersyteckim i kandydatom stanu nauczycielskiego, zajmującym się specyalnie literaturą polską; czerpaliby oni z niej pogląd na naszą literaturę humanistyczną i wiadomości, których obecnie muszą szukać po wielu, niełatwo dostępnych dziełach. Mowca zgadza się na opuszczenie w tytule wyrazów »dla gimna-

zyów«; przytem zaznacza, że w mocy jest Zgromadzenia oświadczyć, czy Wydział ma zaniechać myśl o wydaniu chrestomatyi, czy też ma starać się ją urzeczywistnić i że Wydział pragnie stanowczej wskazówki.

Prof. Rzepiński: Nie mamy powodu uchwalić, ażeby chrestomatyi tej nie wydawać. Chodzi o to głównie, aby były fundusze po temu. To, co powiedział prof. Miodoński, że przedewszystkiem powinno nam zależeć na historyi humanizmu, to prawda; zdaniem mowcy więcej jeszcze pożądaną byłoby rzeczą, abyśmy mieli i traktat i zarazem wyimki z literatury humanistycznej. Przekładów z tejże literatury albo wcale nie posiadamy, albo bardzo niedołężne; już więc z tego powodu zamierzone wydawnictwo byłoby bardzo na czasie. Gdyby uczniowie gimnazyalni nie mieli do niej zaglądać, pewna, że braliby ją do rąk inni czytelnicy.

Referent, Dr. Jezienicki: Zarzuty, które podczas tej dyskusyi podniesiono, nie tyczyły się samej chrestomatyi, lecz jej celu. Myśl zawarta we wniosku prof. Geciowa, była dokładnie rozważana w komisyi; komisya zgodziła się na to, co podałem w referacie, głównie z tego względu, aby chrestomatya była także dla użytku uczniów gimnazyalnych. Zagranicy nie brała komisya wcale na uwagę: zagranica może się posługiwać krytycznemi wydaniami Akademii. Co do wniosków prof. Dolnickiego, Danysza i Radcy Germana, Referent zaznaczył z naciskiem, że chrestomatya jest przeznaczona wyłącznie do lektury nadobowiązkowej. Nauczyciel, kierujący nauką prywatną, zwróci uwagę uczniów, że istnieje książka taka a taka, i że dobrzeby było, ażeby uczniowie ją przeczytali. W tym duchu postanowiono umieścić w tytule wyrazy »dla gimnazyów«. Zdanie, że tłómaczenia mogą zastąpić wyimki z oryginałów, nie trafia do przekonania Referenta. My tłómaczeń właśnie nie posiadamy; przekłady Syrokomli nie dają pojęcia o duchu i treści utworów.

Wyrażono w toku dyskusyi obawę, że lektura poezyi humanistycznych, mogłaby uczniów odwodzić od wzorów klasycznych, zwłaszcza gdyby jaki nauczyciel żądał tego, aby uczniowie zadowalali wymagania zarówno co do autorów humanistycznych jak co do utworów klasycznych.

Rzeczywiście studyum starożytnych autorów poniosłoby szkodę, gdyby kto stawiał podobne wymagania; lecz tego przypuszczać niepodobna. Prawdą zaś jest niezaprzeczoną, że uczniowie zdolni, którym nauka gimnazyalna nie daje się zanadto we znaki, pragną czegoś nowego i dla tych wyimki takie byłyby bardzo pożądane.

Referent nie godzi się na zdanie, jakoby chrestomatya humanistyczna nie łączyła się ani z literaturą polską, ani z literaturą rzymską. Przeciwnie, język łączy ją z literaturą rzymską, treść zaś, zakres pojęć i myśli z literaturą ojczystą; wszak treść zaczerpnięta jest przeważnie z dziejów i stosunków polskich. Wiadomo, czem był humanizm dla nas; bez niego nie mielibyśmy Złotego okresu naszej literatury.

Co się tyczy uwagi, że więcej odpowiadałaby celowi książka o dziejach i rozwoju humanizmu, Referent przyznaje, że dzieło takie byłoby bardzo pożądane i pożyteczne. Ale napisanie go nie znosi potrzeby chrestomatyi. Referent sądzi, że chrestomatya byłaby uzupełnieniem takiego dzieła ogólnego.

Referent mniema, że żaden zarzut, który podniesiono, nie jest tak stanowczym, żeby należało wykluczyć przyjęcie wniosków, które przedkłada Komisya. Jedno tylko ustępstwo możnaby uczynić t. j. opuścić w tytule wyrazy »*dla gimnazyów*«.

Po przemówieniu Referenta otworzył Przewodniczący na powszechne życzenie Zgromadzenia po raz wtóry dyskusyę. Najpierw zabrał głos prof. Dr. Morawski: Godzi się ze zdaniem Dra Danysza, że utworów humanistów niemożna porównać

z klasycznymi. Zaznacza jednak, że Dr. Danysz za twardo się wyraził o humanizmie. Można o humanistach mówić z pewnem lekceważeniem tam, gdzie oni przerywają rozwój literatury narodowej, t. j. na Zachodzie. Ale i tam są nazwiska humanistów, o których z lekceważeniem wyrażać się nie wolno. Dla nas są humaniści już dlatego ważni, że wlali w nas miłość do starożytnego świata. U nas piszą oni po części po łacinie jak kronikarze; wielu z nich mianowicie poeci nie są tak zimni, jak gdzieindziej i nie piszą po łacinie dlatego, że nie mają talentu poetyckiego, ale dlatego, że są rzeczywiście poetami.

Prof. Sanojca pragnie usunąć obawę, że chrestomatya nie znajdzie czytelników w gimnazyum. Mowca kierując nauką jezyka polskiego w wyższem gimnazyum, miał sposobność przekonać się, że młodzież pragnie poznać wyjątki z wzorowych pisarzy naszej literatury humanistycznej. Następnie wyraża mowca życzenie, aby bez względu na to, czy dodatek »dla gimnazyów« będzie umieszczony w tytule, czy nie, nie spuszczano z oka przy układaniu dzieła potrzeb szkoły, bo młodzież pragnie takiego wydawnictwa. Kończy, oświadczając się za wnioskami Komisyi.

Prof. Bednarski: Dwa wnioski t. j. Komisyi i Dra Miodońskiego, ażeby zamiast chrestomatyi wydać historyę humanizmu w Polsce, dałyby się pogodzić w ten sposób, że chrestomatyę poprzedziłby wstęp obszerny, kreślący historyę humanizmu.

Prof. Dr. Creizenach sądzi, że proza humanistyczna miałaby dla młodzieży więcej interesu, niż poezya; wyjątki np. z Długosza i. t. p pisarzów zajmowałyby ją bardzo. Poezya humanistyczna jest trudna. Oświadcza się zatem za chrestomatyą, zawierającą wyimki z prozy i poezyi humanistycznej.

Prof. Dr. Łuczakowski odpiera zdanie Dr. Danysza, jakoby uczniowie mało wynosili znajomości utworów Horacego i innych autorów klasycznych. Uczniowie wynoszą z gimnazyów tyle, ile każe władza, zresztą mowca zna wypadki, w których uczniowie czytali całego Horacego. W końcu wnosi zamknięcie dyskusyi. Wniosek ten przyjęto.

Przewodniczący udzielił głosu jeszcze prof. Brylowi, który był doń zapisany przed zamknięciem dyskusyi.

Prof. Bryl wraca do tego, co podniósł prof. Creizenach i powołuje się na doświadczenie, które go poucza, że wydanie mieszanej chrestomatyi z utworów poetycznych i prozaicznych byłoby bardzo pożądane. Przypomina przytem, że książka, która ma napis *»dla gimnazyów«*, odstrasza uczniów.

Referent Dr. Jezienicki: Komisya zastanawiała się i nad tem, co zawarte jest w wniosku prof. Creizenacha i Bryla, sądziła jednak, że jeżeli wydanie zamierzone teraz przyjdzie do skutku, to w przyszłości można będzie pomyśleć o wydaniu chrestomatyi z prozy humanistycznej. Czyniąc taki rozdział, Komisya kierowała się głównie względami na szczupłe fundusze Towarzystwa W zasadzie wykonaniu wymienionego wniosku nic nie stoi na przeszkodzie. Zresztą przez wydanie chrestomatyi z poetów humanistycznych nabierzemy doświadczenia; jeżeli wydanie to okaże się praktycznem, jeżeli znajdzie wzięcie i uznanie, wtedy bez wątpienia będzie można wystąpić z wydaniem chrestomatyi z prozy łacińskiej.

Poczem przystąpiono do głosowania.

Zgromadzenie przyjęło wnioski Komisyi z poprawką prof. Dr. Creizenacha i z tym dodatkiem, aby wzgląd na potrzeby gimnazyum miał drugorzędne znaczenie.

Prof Dr. Miodoński odstąpił od swego wniosku.

Prezes, Dr. Ćwikliński zwrócił się do prof. Morawskiego z prośbą aby jako znakomity znawca polskiego humanizmu zechciał wydawnictwu zapewnić swój współudział, przedewszystkiem zaś, aby podjął się napisania wstępnego poglądu na rozwój humanizmu i literatury humanistycznej w Polsce. Prof. Morawski dał odpowiedź przychylną i przyrzekł napisać ów wstępny traktat.

Oświadczenie to Czcig. Prezesa Koła krakowskiego przyjęli Zgromadzeni hucznymi oklaskami.

W końcu podziękował Przewodniczący Referentowi za sprawozdanie i zawiesił posiedzenie na 10 minut.

Po przerwie objął przewodnictwo dyrektor Siedlecki; nastąpił odczyt prof. Stan. Schneidera: *»Utajona polemika Herodota (ks. VII. rozdz. 9 i 10) z Protagorasem«*, wydrukowany powyżej str. 13—19.

W dyskusyi nad tym odczytem, za który obecni podziękowali Prelegentowi oklaskami, nikt głosu nie zabrał.

Tym sposobem wyczerpany został ustanowiony program przedpołudniowego posiedzenia. Na wniosek Dr. Ćwiklińskiego przeniesiono jednak punkt 9 i 10 porządku dziennego także na przedpołudniowe posiedzenie. Nastąpił więc odczyt prof. Rzepińskiego: *»Rozbiór i ocena panegiryku »Venda« z dzieła Wojciecha Inesa S. J. p. t.: Lechias ducum, principum ac regum Poloniae etc. z r. 1655«*.

Nader skąpe wiadomości zachowały się do naszych czasów o biografii Inesa. Niesiecki, Brown, Janocki i Augustyn de Backer podają jednozgodnie tesame szczegóły, które dadzą się zamknąć mniejwięcej w tych słowach: Ines pochodził z Małejpolski, ur. 1620, wstąpił do Jezuitów 1637, a uzupełniwszy tam swoje wykształcenie przeważnie studyami pisarzów kościelnych i starożytnych klasyków, był w wielu miejscach profesorem. Umarł w Krakowie 5. lipca 1658.

Dodać tu jeszcze wypada, że rodzina hiszpańska Inesów przesiedliła się do Szkocyi, skąd znowu gałąź jedna przeniosła się za Stefana Batorego do Polski, a jeden z Inesów pełnił rolę intendanta wojskowego u tegoż krola. Szkocka gałąź rodziny Inesów wymarła w 1839 roku. Linia męska polskiej rodziny Inesów wygasła w r. 1893, ostatni potomek po mieczu Zbigniew, zmarł w majątku swym pod Stanisławowem.

Spuściznę literacką Wojciecha Inesa stanowią dzieła:

1) Horologium Marianum, Kalisz 1643, (1650 i 1663); 2) Umbra Solis Theologici, Poznań 1648; 3) Franciscus Xaverius, Poznań 1649; 4) Acroamatum epigrammaticorum latino-polonorum centuriae septem Warszawa 1652, (Kraków 1652 i 1665, Gdańsk 1665, Amsterdam 1679, Wrocław 1686, Kolonia 1733). Wydania amsterdamskie i wrocławskie nie posiadają wierszy polskich.

5) Lechias sive ducum, principum ac regum Poloniae ab usque Lecho deductorum Elogia historico-politica et panegyres lyricae, in quibus compendiosa totius historiae polonae epitome exhibetur nec non singularia christiano-politicae institutionis arcana politicis, ethicis et polemicis axiomatibus illustrantur. Authore P. Alberto Ines S. I. Dwa wydania wyszły w Krakowie 1655 r., trzecie w Frankfurcie nad Odrą 1680, czwarte w Poznaniu 1733.

6) Lyricorum centuria, Gdańsk 1655, (dwie edycye), Kolonia 1733.

W drugiej części odczytu podał Prelegent rozbiór i ocenę penegiryku Vendae z Lechiady Inesa. Najpierw więc opisał dokładnie pod względem formalnym dzieło Inesa Lechias ducum etc., następnie rozpatrywał tradycyę kronikarską i historyczną mitu o Wandzie, począwszy od kroniki Mierzwy (MPH, w. Bielowski, II. 169 n.). Różnice podania u Mistrza Wincentego i w kronice Boguchwała są nieznaczne, przy-

noszą już jednak kilka nowych szczegółów. Pierwszy Długosz opracował mit na szerszą skalę, a przedstawienie jego celuje plastyką i zabarwione jest dramatycznym pokrojem. Zwróciwszy się do późniejszych historyków, roztrząsał autor odczytu podania zawarte u Kromera, M. Bielskiego, Stanisława Sarnickiego, Joachima Bielskiego i dopiero potem przystąpił do szczegółowego rozbioru panegiryku Inesa, omówił elogia, poprzedzające sam panegiryk, podał jego szczegółową dyspozycyę i ocenił wartość literacką. Pod względem formalnym należy Inesowi przyznać pewną wprawę, może nawet względną łatwość w. pisaniu łacińskich wierszy, co było naturalnym wynikiem ciągłej w owych czasach pracy w tym kierunku, a nawet celem szkolnej nauki.

Bardzo szczegółowy rozbiór zwrotki alcejskiej Inesa i zestawienie jej ze strofą alcejską Horacego zajęło znaczną część odczytu. Jak widzimy z elogiów i panegiryku o Wandzie, Ines mógł czerpać z obfitej skarbnicy podań o bohaterskiej dziewicy. Atoli nietylko w dziedzinie prozy znalazł Ines obfite źródło do swego tematu, miał on poprzedników i na polu poezyi i to niepoślednich. Celem uwydatnienia twórczości poetyckiej Inesa, zestawił wreszcie Prelegent miejsca z panegiryku Inesa z poetyckiemi opracowaniami tegosamego tematu przez Jana z Wiślicy i Jana Kochanowskiego.

Na tem ostatniem porównaniu wychodzi Ines nie najlepiej. Reasumując wszystkie szczegóły dochodzi się do przekonania, że Ines niewątpliwie posiadał wenę poetycką i niemałą wprawę, brakło mu jednak poczucia prawdziwie poetyckiego. Dlatego nie wzniósł się ponad zwykły poziom swego otoczenia, poziom uprzedzeń i teoryi, panujących w wieku skażonego smaku w dziedzinie estetyki i poezyi.

Gdy Prelegent skończył swój wykład, podziękowano mu oklaskami. Do dyskusyi nad odczytem nikt się nie zgłosił.

W rozszerzonej formie i z całym aparatem naukowym wydał Prelegent rzecz swą o W. Inesie w programie gimnazyum wadowickiego za r. 1894/95.

Po odczycie prof. Rzepińskiego, uczynił Dr. Łuczakowski imieniem Komisyi kontrolującej wniosek, by Zgromadzenie udzieliło absolutoryum ustępującemu Wydziałowi, przyjęło do wiadomości sprawozdanie skarbnika Towarzystwa, prof. Franciszka Hoszowskiego, i wyraziło temuż Skarbnikowi uznanie za wzorowe prowadzenie rachunków.

Wnioski te przyjęto jednogłośnie i Skarbnikowi podziękowano oklaskami za gorliwą pracę.

Na tem zakończono posiedzenie przedpołudniowe.

Posiedzenie popołudniowe zagaił Prezes Towarzystwa Dr. Ćwikliński o god. $3^1/_2$ po południu.

Najpierw zarządził Prezes wybór Wydziału Towarzystwa na rok 1895/96. i powołał na skrutatorów pp. prof. Dr. Sternbacha i prof. Rzepińskiego, którzy bezzwłocznie zajęli się zbieraniem głosów. Tymczasem nastąpił odczyt Dr. Witkowskiego: »*O muzyce greckiej*«.

Odczyt ten, który Prelegent urozmaicał demonstracyami na tablicy, nagrodzono rzęsistymi oklaskami, poczem chór uczniów gimn. św. Anny pod przewodnictwem dyr. Dietza odśpiewał część hymnu na cześć Apollina, odszukanego niedawno w Delfach. W imieniu Zgromadzonych podziękował Prezes Prelegentowi, dyr. Dietzowi i młodzieży gimnazyalnej.

Odczyt Dr. Witkowskiego wyjdzie niebawem w druku w jednym z zeszytów *Przeglądu Polskiego*.

Następnie zabrał głos prof. Dr. Sternbach i to najpierw co do wyboru prezesa Towarzystwa: na jego wniosek wybrano przez aklamacyę prezesem ponownie prof. Dr. Ćwiklińskiego, który za ofiarowaną godność w kilku słowach podziękował; poczem Dr. Sternbach ogłosił wynik wyboru innych Członków, powołanych do Wydziału wszystkimi lub znaczną większością głosów. Nazwiska tychże Członków są: Prof. Dr. Bronisław Kruczkiewicz, wiceprezes, profesorowie: Franciszek Hoszowski, Dr. Michał Jezienicki, Stanisław Schneider, Hilary Ogonowski, Gustaw Lettner, Edward Fiderer i Jan Jędrzejowski — członkowie Wydziału.

Po przerwie 15 minutowej nastąpił referat prof. Bednarskiego p. t.: »*Nauka archeologii w gimnazyach*«.

Uzasadniwszy potrzebę archeologii w gimnazyach i podawszy historyczny przebieg tej kwestyi za granicą i w Austryi, mówił referent o środkach pomocniczych, o zakresie i sposobie traktowania tego przedmiotu w gimnazyach i podał wreszcie następujące wnioski:

Zważywszy, że archeologia nietylko sama przez się jest bardzo ważną umiejętnością, ale nadto, jako środek poglądowy, może oddać znakomite usługi filologii klasycznej i historyi i przyczynić się do harmonijnego wykształcenia młodzieży, Towarzystwo filologiczne powinno na właściwej drodze postarać się o to:

1) aby archeologię traktowano tymczasowo przygodnie na wszystkich stopniach nauki gimnazyalnej począwszy od klasy drugiej;

2) aby na zakupienie środków pomocniczych każdy zakład przeznaczał co roku znaczniejszą kwotę pieniężną;

3) aby każdy zakład miał osobny gabinet archeologiczny, którym będzie zawiadował filolog lub historyk;

4) aby co roku w Krakowie i we Lwowie odbył się cykl wykładów z archeologii dla nauczycieli gimnazyalnych w czasie do tego stósownym;

5) aby archeologia była przedmiotem obowiązkowym dla kandydatów stanu nauczycielskiego:

6) aby archeologię zaliczono do realiów, objętych egzaminem z filologii klasycznej i historyi;

7) aby na przyszłość więcej uwzględniano wiadomości archeologiczne przy układaniu wypisów polskich i niemieckich.

Prezes, Dr. Ćwikliński dziękuje Prelegentowi za obszerny i sumienny wykład, dotyczący przedmiotu bardzo ważnego i zagadnień jeszcze nierozwiązanych. Pytania, co ma być brane w gimnazyum z archeologii, kto ma jej uczyć i jak: czy jako osobny przedmiot — czego jednak wśród Zgromadzonych nikt zapewne życzyć sobie nie będzie — czy przygodnie, w jakich natenczas godzinach i w jakim związku, jak ma wyglądać zbiór archeologiczny, co do niego ma należeć — to wszystko są pytania sporne, należycie niewyjaśnione. Wobec spóźnionej pory Zgromadzenie nie zdoła przeprowadzić dyskusyi nad poruszonymi szczegółami. Co się tyczy 4 pierwszych punktów wniosku Szan. Referenta, przypuszczać można, że łatwo doszlibyśmy do zgody, natomiast trudniejsza byłaby sprawa z trzema dalszymi, o których niepodobna orzekać bez poprzednich gruntownych rozważań. Wreszcie wyraża Przewodniczący życzenie, aby prof. Bednarski zechciał odczyt swój drukiem ogłosić. Tym sposobem umożliwi dyskusyę na jednem z późniejszych zebrań.

Prof. Tyrała wnosi, by odczyt wydrukować w przyszłym zeszycie czasopisma *Eos*.

Referent oświadcza, że życzeniu temu narazie nie może zadość uczynić, gdyż referat jego jest tylko naszkicowany.

Zast. naucz. Krajnik wnosi przyjęcie pierwszych 3 i ostatniego punktu wniosku Referenta.

W głosowaniu przyjęło Zgromadzenie punkty 1—4, t. j. oświadczyło, że godzi się z dezyderatami, wyrażonymi sub 1—4, uchyliło zaś dyskusyę i głosowanie nad dalszymi punktami z powodów, przez Przewodniczącego wymienionych.

Tym sposobem został wyczerpany w zupełności porządek dzienny. Z samoistnym wnioskiem, dotyczącym spraw Towarzystwa, nikt ze Zgromadzonych nie wystąpił.

Zabrał tedy głos Prezes Towarzystwa, aby dopełnić zamknięcia Zjazdu. W przemówieniu swem podziękował wszystkim, którzy wzięli udział w Zgromadzeniu, w szczególności zaś Prelegentom za pouczające odczyty i Kolegom krakowskim za to, że tak chętnie przyjęli myśl urządzenia zjazdu i tak szczerze współdziałali nad jej urzeczywistnieniem. Życzeniem pomyślnej dalszej pracy w wytkniętym kierunku zakończył Prezes swoje przemówienie.

Imieniem Zgromadzonych podziękował prof. Winkowski Prezesowi Dr. Ćwiklińskiemu za zainaugurowanie i urządzenie zjazdu oraz za przewodnictwo w obradach, następnie zaś przemówił prof Dr. Miodoński mniejwięcej temi słowy:

Dzisiejsze odczyty nauczyły nas wiele i wiemy, że echo tych słów, które tu padły, wyjdzie poza te mury, ożywiając w nas miłość i poświęcenie dla pracy i społeczeństwa. Nie możemy powiedzieć, żeby stosunki, wśród których żyjemy, budziły i podtrzymywały w nas te uczucia, przeciwnie — przywaleni rozmaitymi ciężarami, z rozmaitych powodów zmrożeni, potrzebujemy jakiegoś ogniska, u którego moglibyśmy się ogrzać i nabrać otuchy do pracy. Tem ogniskiem jest nasze Towarzystwo i dzisiejsze zebranie i z tego tytułu chciałem koniecznie wyrazić serdeczną podziękę wszystkim tym, którzy z poza Krakowa przybyli, ażeby podnieść i utrwalić w nas nadzieję lepszej przyszłości. Ponieważ, ściśle biorąc, jesteśmy tutaj członkami dwóch Towarzystw, ponieważ wiemy, jak dzięki naszym Prezesom pracowaliśmy, zagrzewaliśmy się nawzajem i podnosili, dlatego składamy serdeczne podziękowanie obu Prezesom za zachętę i dźwiganie nas.

Z drugiej strony ważną jest sprawa naszego organu, naszego czasopisma, które ma być schroniskiem dla prac naszych. Nazywa się ono »Jutrzenka«; — daj Boże, ażeby ta jutrzenka, przez nas zasilana, naszą pracą utrwalona świeciła daleko i szeroko, daj Boże, ażeby to czasopismo, przez obcych chwalone i uznane za wystarczające, miało zapewniony byt i nie upadło! A nie upadnie, jeżeli wszyscy pospieszymy z pomocą. Wiemy, z jakiemi trudnościami walczyć musi Redaktor, wiemy, że za wszystkich musi myśleć, co ma wnieść do przyszłego zeszytu. Przeto dzięki składamy Redaktorowi, prof. Dr. Ćwiklińskiemu za jego trudy, za jego pracę dla czasopisma i sprawy narodowej; bo każda rzetelna praca jest zarazem jednym dowodem więcej naszego istnienia, jest świadectwem, że nie pogrążyliśmy się w bezczynności, że działamy i nawzajem się wspieramy. Wynieśmy więc stąd przekonanie, że należy nadal pracować, że będziemy pracowali, a Redaktora naszego czasopisma niech mi wolno będzie imieniem całego Towarzystwa zapewnić, że będziemy zawsze ochoczo i szczerze wspierali jego szlachetne usiłowania. (Powszechne oklaski).

Dr. Ćwikliński podziękował obydwom Mowcom, zaznaczając, że życzliwe uznanie skromnej jego pracy będzie dla niego zachętą do dalszych gorliwych starań około rozwoju Towarzystwa i czasopisma.

Po ukończeniu Zjazdu udało się przeszło 20 Członków Tow., przybyłych na zjazd z poza Krakowa, do archeologicznego muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego. Tam przez półtory godziny dyr. tegoż muzeum prof. Maryan Sokołowski objaśniał zebranym zbiory, osobliwie piękne odlewy arcydzieł starożytnej plastyki, będące własnością i ozdobą muzeum. Zgromadzeni podziękowali Czcigodnemu Profesorowi za uprzejmość i zajmujące wywody, a Wydział poczuwa się do miłego obowiązku, wynurzenia Dr. Sokołowskiemu na tem miejscu i ze swej strony gorącej podzięki.

Coniectanea.

Librariorum incuria atque socordia multifariam grassata est in nobili Hieronymi Rhodii fragmento [1]), quod servat Ioannes Stobaeus Anthol. II 31, 121 (vol. II p. 233 Wachsmuth): δεῦρο δὴ καὶ σκεψώμεθα περὶ τῆς τῶν παίδων ἀγωγῆς, τίνα τρόπον διειλήφασιν οἱ πατέρες· οὐ γὰρ μόνον ἐν τοῖς πρότερον, ἀλλὰ καὶ ἐν τούτοις εὑρήσομεν αὐτοὺς οὐ μικρὰ διαφωνοῦντας, οἵτινες πρῶτον μὲν βαρβάροις παραβαλόντες <τοὺς παῖδας> παιδαγωγοῖς καὶ τούτων ἀκούειν κελεύσαντες ἱκανῶς ἐπιμελεῖσθαι νομίζουσιν, ὥςπερ τοῦ κατὰ πόδας ἀκολουθήσοντος, ἀλλ' οὐ τοῦ καλῶς ἡγησομένου δεομένων τῶν παιδίων καὶ τοῦ φυλάττοντος καθάπερ συβώτου μὴ πλανηθῇ, ἀλλ' οὐχὶ . . . διὸ καὶ τὸν ἐκ τῶν ἐργατῶν ἀποδοκιμασθέντα, τοῦτον ἐπὶ παιδαγωγίᾳ κατατάττουσι, τὰ φύσει τιμιώτατα τοῖς εὐτελεστάτοις διδόντες. Ὅθεν καὶ Περικλῆς οἰκέτου ποτὲ πεσόντος ἀπὸ ἐλαίας καὶ τὸ σκέλος συντρίψαντος »νέος ἄρα« ἔφη »παιδαγωγὸς πέφηνεν«, οὐκ ἀπιθάνως τῆς ὑπουργίας τὴν ἀτιμίαν σκώψας. Haud pauca menda Wyttenbachii, Meinekii, Useneri, Wachsmuthii curis sunt sublata, restant tamen maculae quaedam philosopho peripatetico indignae. Ac primum quidem neque Meinekii coniectura sufficit τοῖς νῦν vel τοῖς καθ' ἡμᾶς post διαφωνοῦντας reposcentis neque Wachsmuthii interpretatio satisfacit, quiquidem οἵτινες rectissime ad πατέρας trahi, illud vero apud Hieronymum e conexu facile suppleri potuisse existimat, amplior vero lacuna est statuenda, ubi auctor praeter alia etiam Lacedaemoniorum disciplinam puerilem videtur tetigisse cf. Plutarchus Vit. Lycurg. 16 p. 49 F — 50 A ἀλλὰ τούτῳ μὲν (scil. Alcibiadi) ὡς Πλάτων φησί, Ζώπυρον ἐπέστησε παιδαγωγὸν

---

[1]) Satura philologa. Hermanno Sauppio obtulit amicorum conlegarum decas (Berol. 1879) p. 103 (fr. XVI Hiller).

Περικλῆς, οὐδέν τι τῶν ἄλλων διαφέροντα δούλων. [1]) τῶν δὲ Σπαρτιατῶν παῖδας οὐκ ἐπὶ ὠνητοῖς οὐδὲ μισθίοις ἐποιήσατο παιδαγωγοῖς ὁ Λυκοῦργος, οὐδ' ἐξῆν ἑκάστῳ τρέφειν οὐδὲ παιδεύειν, ὡς ἐβούλετο, τὸν υἱόν, ἀλλὰ πάντας εὐθὺς ἑπταετεῖς γενομένους παραλαμβάνων αὐτὸς εἰς ἀγέλας κατελόχιζε καὶ συννόμους ποιῶν καὶ συντρόφους μετ' ἀλλήλων εἴθιζε συμπαίζειν καὶ συσχολάζειν· ἄρχοντα δ' αὐτοῖς παρίστατο τῆς ἀγέλης τὸν τῷ φρονεῖν διαφέροντα καὶ θυμοειδέστατον ἐν τῷ μάχεσθαι [2]).

Deinde scripturam παιδίων minus probo, quam Wachsmuthius Meinekium secutus pro παίδων recepit; — omnino lacunae vitium iam a Wyttenbachio perspectum latius serpsit, quapropter ἡ ἀγέλη ante ἀλλ' οὐχὶ excidisse conicio.

In verbis ἀπὸ ἐλαίας equidem Propylaeorum notionem delitescere puto, siquidem historiola significatur, quam refert Plutarchus Vit. Pericl. 13 p. 160 BC τὰ δὲ Προπύλαια τῆς ἀκροπόλεως ἐξειργάσθη μὲν ἐν πενταετίᾳ Μνησικλέους ἀρχιτεκτονοῦντος, τύχη δὲ θαυμαστὴ συμβᾶσα περὶ τὴν οἰκοδομίαν ἐμήνυσε τὴν θεὸν οὐκ ἀποστατοῦσαν, ἀλλὰ συνεφαπτομένην τοῦ ἔργου καὶ συνεπιτελοῦσαν· ὁ γὰρ ἐνεργότατος καὶ προθυμότατος τῶν τεχνιτῶν ἀποσφαλεὶς ἐξ ὕψους ἔπεσε καὶ διέκειτο μοχθηρῶς ὑπὸ τῶν ἰατρῶν ἀπεγνωσμένος. Ἀθυμοῦντος δὲ τοῦ Περικλέους ἡ θεὸς ὄναρ φανεῖσα συνέταξε θεραπείαν, ᾗ χρώμενος ὁ Περικλῆς ταχὺ καὶ ῥᾳδίως ἰάσατο τὸν ἄνθρωπον. Adde Plinium H. N. XXII 44 **verna, carus Pericli Atheniensium principi, cum is in arce templum aedificaret repsissetque super altitudinem fastigi et inde cecidisset, hac herba dicitur sanatus, monstrata Pericli somnio a Minerva.** Nihil probat Laertius

---

[1]) Huc spectare videtur Periclis apophthegma νέος, ὁρᾶτε, παιδαγωγὸς πέφηνεν infra prolatum cf. Pseudoplato Alcib. I p. 122 B. σοὶ δ', ὦ Ἀλκιβιάδη, Περικλῆς ἐπέστησε παιδαγωγὸν τῶν οἰκετῶν τὸν ἀχρειότατον ὑπὸ γήρως, Ζώπυρον τὸν Θρᾷκα, quem locum Plutarchus respicit etiam Vit. Alcib. 1 p. 192 A, inlustrat Olympiodorus p. 154 et 159 (Creuzer) cf. praeterea Clemens Alexandrinus Paedag. 1 7, 55 (vol. I p. 130 Pott.).

[2]) Addatur Xenophon Lacedaemon. Rep. II 1 sq. Aliter in eodem argumento versatur Plutarchus de educ. puer. 7 (Mor.) p. 4 AB ἐπειδὰν τοίνυν ἡλικίαν λάβωσιν ὑπὸ παιδαγωγοῖς τετάχθαι, ἐνταῦθα δὴ πολλὴν ἐπιμέλειαν ἑκτέον ἐστὶ τῆς τούτων καταστάσεως, ὡς μὴ λάθωσιν ἀνδραπόδοις ἢ βαρβάροις ἢ παλιμβόλοις τὰ τέκνα παραδόντες· ἐπεὶ νῦν γε τὸ γιγνόμενον πολλοῖς ὑπερκαταγέλαστόν ἐστι· τῶν γὰρ δούλων τῶν σπουδαίων τοὺς μὲν γεωργοὺς ἀποδεικνύουσι, τοὺς δὲ ναυκλήρους, τοὺς δ' ἐμπόρους, τοὺς δ' οἰκονόμους, τοὺς δὲ δανειστάς, ὅ τι δ' ἂν εὕρωσιν ἀνδράποδον οἰνόληπτον καὶ λίχνον, πρὸς πᾶσαν πραγματείαν ἄχρηστον, τούτῳ φέροντες ὑποβάλλουσι τοὺς υἱούς· δεῖ δὲ τὸν σπουδαῖον παιδαγωγὸν τοιοῦτον εἶναι τὴν φύσιν, οἷόσπερ ἦν ὁ Φοῖνιξ, ὁ τοῦ Ἀχιλλέως παιδαγωγὸς cf. etiam Tacitus Dial. de Orat. 28 sq.

Diogenes IX 82 Θέων δ' ὁ Τιθοραιεὺς ὁ Στωϊκὸς κοιμώμενος περιεπάτει ἐν τῷ ὕπνῳ καὶ Περικλέους δοῦλος ἐπ' ἄκρου τοῦ τέγους.

Denique in Periclis dicto ἆρα cum C. F. Hermanno (Griech. Privatalterthümer §. 34 p. 309, n. 3; ed. III.) pro ὅρα editores reponunt; attamen codicis memoria manifesto vox ὁρᾶτ' denotatur, per parenthesin adiecta cf. Heindorf. ad Platon. Protag. p. 336 B.

Cracoviae. *Leo Sternbach.*

O Lukiana dyalogu

Περὶ παρασίτου.

I.

Między utworami Lukiana ze Samosaty żaden nie zawiera tak humorystycznej treści jak dyalog p. t. Περὶ παρασίτου czyli *O pieczeniarzu*. Sam temat jest już zajmujący, a tem więcej zajęcia budzi sposób przedstawienia rzeczy; autor bowiem w ironiczny i dowcipny sposób stara się udowodnić, że zostać dobrym i wprawnym pieczeniarzem nie jest tak łatwo, jakby się wydawać mogło; do tego wiele trzeba mieć sprytu, zapobiegliwości i dowcipu. Dlatego też pieczeniarstwo należy uznać za wyższą sztukę, która godnie może stanąć obok innych sztuk wyzwolonych. Komiczny charakter utworu tego zwiększa jeszcze zgrabne naśladowanie i parodya poważnej sokratycznej metody dyalogów platońskich, i właśnie dlatego ma ten dyalog dokładnie oznaczone części i w pewnym porządku zestawione dowody. O tych właściwościach utworu najlepiej nas pouczą jego treść i układ, od których rzecz zaczynamy.

Cały dyalog można podzielić na dwie główne, prawie równe części, które się w logiczną całość łączą. Parodyując Platona, rozpoczyna i Lukian rzecz o pieczeniarzu od dokładnej definicyi jego sztuki; ponieważ to zajęcie odpowiada dwom warunkom, wymaganym przez filozofów i retorów od każdej sztuki, więc jest sztuką, mianowicie jest systemem dokładnych pojęć i prowadzi do pożytecznego celu w życiu (rozdz. 1—30). Druga część dyalogu (rozdz. 31—60) ma na celu wykazać, iż ta właśnie, tak dokładnie określona sztuka jest ze wszystkich najlepszą; i tu łatwo odróżnić dwie podrzędne części, które do-

starczają humorystycznych dowodów na poparcie tego twierdzenia: po pierwsze sztuka pieczeniarska jest wyższą od filozofii i retoryki, bo pieczeniarz nigdy nie był filozofem, a wielu filozofów było pieczeniarzami; następuje cały szereg dowodów z historyi i literatury. Po drugie: pieczeniarz tak na wojnie, jak w pokoju jest o wiele pożyteczniejszy dla państwa od filozofa; to drugie twierdzenie poparte jest znowu dowodami i przykładami, które wyraźnie dadzą się podzielić na trzy grupy: a) retorowie często uciekali z pola bitwy; b) filozofowie w wielu wypadkach okazywali tchórzliwość; c) parasyci zaś od najdawniejszych czasów dawali dowody męstwa i odwagi, odznaczali się zarówno w pokoju, jak wojnie. W krótkiem zakończeniu zbija pieczeniarz zarzut, jakoby jego sztuka przynosiła hańbę; przeciwnie dowodzi, że jest nawet zaszczytną.

Taki jest ogólny układ dyalogu, dokładniejsza jego treść jest następująca:

Rozmowę prowadzą dwaj Ateńczycy Tychiades i Simon, bohater dyalogu. Tychiades pyta Simona, z czego się utrzymuje i tak dobrze żyje, nie oddając się właściwie żadnej sztuce, bo nie jest ani filozofem, ani artystą, ani rzemieślnikiem. Z oburzeniem odpowiada Simon, że pielęgnuje sztukę o wiele wyższą od innych sztuk; tą jest, krótko mówiąc, sztuka pieczeniarska ἡ παρασιτική, on sam jest jej twórcą i wykonawcą, szczyci się tem, że jest pieczeniarzem i ceni sobie to o wiele wyżej, niż tytuł filozofa. Tychiades żąda dowodu, na co Simon chętnie przystaje, zaczynając w subtelny sposób od definicyi sztuki według metody sokratycznej. Każda sztuka jest »systemem dokładnych pojęć«: σύστημα ἐκ καταλήψεων ἐγγεγυμνασμένων πρός τι τέλος εὔχρηστον τῶν ἐν τῷ βίῳ, r. 3.

Pieczeniarstwo jest sztuką, bo ci, którzy się jej oddają, muszą dokładnie zbadać, który z patronów ma przymioty potrzebne dla pieczeniarza. Trzeba w tym celu dobrze śledzić fizyognomię pana, trzeba wiedzieć, co i w jakim czasie należy mówić albo robić, aby się temu, który jeść daje, stać przyjemnym i niezbędnym, aby go przekonać o swem zupełnem oddaniu się jego osobie; jednem słowem do tego trzeba wiele rozumu, zwłaszcza, że pieczeniarz także ma współzawodników i starać się musi, aby ich przewyższył.

Ponieważ dalej sztuka polega na ciągłem ćwiczeniu i powinna prowadzić do pożytecznego celu, ponieważ parasyt musi mieć jak najdokładniejszą znajomość różnych potraw i przypraw, nie ulega wątpliwości, że pieczeniarstwo należy do rzędu sztuk, bo wszystkie te zalety posiada prawdziwy pieczeniarz: zna się na potrawach, codziennie

swoją sztukę uprawia i dąży do celu, dla siebie bardzo pożytecznego. W ten sposób dochodzi parasyt do definicyi swej szlachetnej sztuki: pieczeniarstwo jest sztuką jedzenia i picia na cudzy koszt, a jej celem jest zmysłowe zadowolenie. Że ona jest najpiękniejszą sztuką, dowodzą słowa samego Homera Odyss. IX. 5.

»Nie, nie mogę sobie nic na świecie przyjemniejszego pomyśleć, jak kiedy wesołość ogarnie cały naród, a w domach goście siedząc rzędem, przysłuchują się śpiewakowi, podczas gdy przed nimi stoły obficie zastawione są pieczywem i mięsem, a podczaszy skrzętnie czerpie wino z dzbana i rozdaje w około w pełnych puharach«. Najmędrszemu z Greków Odysseusowi wkłada Homer te słowa w usta, a jego długi pobyt u nimfy Kallipso również dowodzi, jak wysoko cenił tę sztukę. Tu następuje polemika z Epikurem, który miał popełnić kradzież literacką, przejąwszy od pieczeniarzy pojęcie najwyższego szczęścia, które jest ich własnością i od nich pochodzi. Atoli nie tylko najpiękniejszą, ale także i najlepszą jest sztuka pieczeniarstwa. Jest to jedyna sztuka, której się można bez trudu wyuczyć. Człowiek niechętnie się uczy; parasyt tak łatwo się jej uczy, że nawet niepowołany przychodzi do biesiady; pieczeniarstwo od razu staje u celu swej sztuki, podczas gdy inne sztuki dopiero po latach owoce przynoszą. Parasyt ma ciągłe święta, nie potrzebuje do swej sztuki żadnego instrumentu, za naukę nic nie płaci i na każdem miejscu, na lądzie i na morzu i w podróży może ją uprawiać. Co więcej: pieczeniarstwo dało początek tak szlachetnemu uczuciu, jak przyjaźń, bo nikt nie prosi przecież swego nieprzyjaciela do stołu; często nawet można słyszeć: »jak ten może być naszym przyjacielem, kiedy z nami ani razu nie pił!« Można nawet powiedzieć, że ta sztuka zasługuje na miano królewskiej (τέχνη βασιλική), gdyż się ją wykonywa leżąc, jak królowie, kiedy udzielają audyencyi.

Następuje tu dłuższy ekskurs przeciw retoryce i filozofii, z czego wynika, że trudno właściwie powiedzieć, czem te dwie sztuki są; bo każdy filozof np. co innego rozumie przez filozofię; sztuka pieczeniarska jest natomiast u Greków i barbarzyńców jedna i tasama, i nikt nie jest niepewnym co do tego, czem ona jest.

Następuje szereg dowodów z literatury i historyi, według których najwięksi ludzie tej sztuce oddawali się z zapałem. Aischines, uczeń Sokratesa, udał się do Dyonizyosa, aby mu czytać swoje dyalogi — i dobrze się u niego żywić. Wielki Plato jeździł tam aż dwa razy, ale za mało okazał talentu i musiał uciekać; Eurypides aż do śmierci żył przy boku króla Archelaosa, a o Arystotelesie można powiedzieć, że

on był też ojcem pieczeniarstwa, tak jak uważał za swój obowiązek być ojcem wielu sztuk i nauk innych. Parasyt wogóle prędzej niż filozof dostępuje najwyższego szczęścia, które jest jednym z największych i najważniejszych problemów filozofii: wielu bowiem znajduje się między filozofami, którzy marzną i głód cierpią, pieczeniarz zaś nigdy nie jest w tem położeniu i dlatego stoi od nich o wiele wyżej.

Tychiades zdziwiony zapytuje się, czy prócz tych zalet ma pieczeniarstwo jeszcze inne, któremi przewyższa filozofię i wymowę, na co otrzymuje natychmiast od bohatera dokładną odpowiedź. Na wojnie i w pokoju ma pieczeniarz pierwszeństwo: na wojnie ma przecież większą wartość człowiek dobrze wypasiony i czerwony na twarzy, niż chudy inwalid, jak to się zwykle między filozofami trafia. Zresztą mowcy ogólnie znani i sławni unikali wojny: Isokrates, Aischines, Filokrates uciekli z miasta na wieść, że Filip wojnę wypowiedział; Hiperydes, Demostenes, Likurg gardłowali wprawdzie wiele na zgromadzeniach ludowych przeciw Filipowi — ale największy z nich Demostenes uciekł z pola bitwy, nim się walka rozpoczęła. Tosamo można powiedzieć i o filozofach.

Z kolei przechodzi parasyt do nowej części swego wykładu, mianowicie do przykładów z literatury. Pieczeniarstwo jest, jak się z nich okazuje, bardzo stare. Nestor był pieczeniarzem Agamemnona, był nim też Idomeneus, czego dowodem słowa samego Homera (Il. IV. 262): »Twój puhar stoi zawsze pełny przed tobą, jak i przedemną, kiedy tylko pić masz ochotę«. Patroklos był pieczeniarzem Achillesa; w historycznych czasach (dowodzi dalej parasyt) był Aristogejton pieczeniarzem Harmodiosa i razem oswobodzili Ateny. To są w ogóle dowody, ilu dzielnych ludzi było między pieczeniarzami. Zresztą Odysseus wyraźnie mówi w Iliad. XIX. 160., że wojsko powinno się naprzód dobrze pożywić i winem pokrzepić, a potem dopiero iść do walki, a nie, jak chce Achilles, iść do boju na czczo, gdyż żołnierze nie będą mieli odwagi. Choćby nawet pieczeniarz zginął w walce, to zawsze przyjemniej jest patrzeć na trupa opasłego, niż na trupa suchego, brudnego i brodatego filozofa.

W czasie pokoju również wyżej stoi pieczeniarz od filozofa: miejsca publiczne, rynek, sądy nic go nie obchodzą. W gimnazyach, przy biesiadnym stole i na polowaniu wiodą prym pieczeniarze. Wszak filozof truchleje w kniei ze strachu przed dzikiem, pieczeniarz zaś patrzy mu śmiało w oczy, bo zna go dobrze ze stołu, a kły go nie przerażą, bo potrafi swymi władać jeszcze straszniej. Przy obfitej uczcie zaś, kto lepiej zabawi towarzystwo, czy nudny filozof, czy wesoły

parasyt? Największą jednak zaletą pieczeniarza jest to, że nie dba on o sławę i o to, co ludzie o nim mówią, gdy przeciwnie każdy filozof pełen jest czczej żądzy sławy i próżności. Pieniędzy nie łaknie również pieczeniarz, nie żdziera uczniów jak filozofowie, obce są mu rozliczne ich namiętności i słabostki i obcym wszelki smutek.

Tychiades zapytuje pomimo tych słów Simona, czy pieczeniarzowi w istocie nigdy nie dolega troska o chleb; Simon odpowiada na to, że jak waleczny mąż zawsze jest dzielnym, tak i pieczeniarz w prawdziwem znaczeniu słowa nigdy nie może być w kłopocie o kęs chleba. Prócz tego nikt nie prowadzi spokojniejszego życia, jak pieczeniarz, który nic nie ma, nie potrzebuje się więc obawiać złodziei albo chodzić z bronią, jak to czynią niektórzy filozofowie; nikt go też nie posądza o cudzołostwo, rabunek i t. d., bo wtedy przestałby być parasytem. Filozofów zaś wielu ulegało takim namiętnościom.

Z tem wszystkiem zgadza się Tychiades, ale czyni w końcu uwagę, że przynajmniej śmierć pieczeniarza musi być smutną. I z tem jednak ma się rzecz według Simona przeciwnie: niektórzy z filozofów musieli wypić truciznę, wielu zginęło w biedzie — pieczeniarz umiera spokojnie wśród pełnych puharów i to w najgorszym razie z niestrawności. Mimo to wszystko jednak sądzi Tychiades, że sztuka pieczeniarska jest upokarzająca. Simon zbija natychmiast to błędne mniemanie i dowodzi, że tak nie jest. Każdy bogaty człowiek byłby nieszczęśliwy, gdyby sam musiał zasiadać do obiadu, zaprasza więc do towarzystwa pieczeniarza, który robi mu zaszczyt, korzystając z jego zaproszenia. Bogacz bez pieczeniarza jest jak żołnierz bez broni. Towarzystwo parasyta daje bogaczowi nadto rękojmię bezpieczeństwa osobistego; nie tak bowiem łatwo napadnie złoczyńca, gdy pieczeniarz jest w jego towarzystwie; nie tak łatwo również zada mu kto truciznę, bo pieczeniarz kosztuje pierwszy potrawy i gotów jest zginąć za swego pana.

Te argumenty przekonały wreszcie w zupełności Tychiadesa, co więcej, nabiera on chęci do tak szlachetnej sztuki i prosi Simona o kilka lekcyi w tym przedmiocie.

II.

Taka jest krótka treść tego utworu. Co do jego autentyczności, musimy tyle zauważyć, że Im. Bekker (ed. Luc., vol. I. p. V sq.) zalicza go do podrobionych i Lukianowi podsuniętych, lecz nie podaje żadnych zgoła dowodów swego twierdzenia. Dindorf (ed. Luc., III. p. 387) i Sommerbrodt (ed. Luc. I. p. XXII) nie podnoszą żadnych wątpliwości — i słusznie, bo zarówno tendencya polemiczna, jak i dowcipne przepro-

wadzenie parodoksu w niczem nie okazują obcej ręki. Nie mamy też powodu rozbierać na tem miejscu kwestyi autentyczności, zwłaszcza że cała następująca część pracy tej, jakkolwiek do czego innego zmierza, będzie stwierdzeniem autentyczności tego utworu. Świadczy o niej przedewszystkiem ogólny charakter dzieła, pokrewieństwo jego tak co do treści, jak tendencyi z innymi utworami Lukiana, właściwości satyryczne dyalogu i ścisły związek ze znanemi nam skądinąd dążnościami i dziełami tego autora. Dodać też należy, że językowych i stylistycznych różnic między tym dyalogiem a innymi niemożna się w niczem dopatrzeć.

Zdawałoby się, że ten dyalog nie ma głębszego znaczenia prócz dowcipnego traktowania paradoksu, jakoby pieczeniarstwo było sztuką. I rzeczywiście sam dla siebie byłby on tylko wyskokiem dobrego humoru autora. Jeżeli jednak zastanowimy się, w jakim stosunku pozostaje ten dyalog do innych dzieł Lukiana tak poprzednich jak następnych, to wnet poznamy właściwe jego znaczenie. Już bowiem z podanej treści łatwo poznać, iż dyalog ten ma tendencyę polemiczną; tak go też należy rozumieć. Lukian napisał cały szereg dzieł polemicznych, zwróconych przeciw współczesnym filozofom i filozofii wogóle, należy więc przedewszystkiem wykazać, jakie miejsce mamy *Parasytowi* wyznaczyć w tym szeregu. Z tem pytaniem łączy się ściśle kwestya czasu napisania tego dyalogu. Przekonamy się łatwo, że ten utwór należy może do najwięcej zajmujących wśród dzieł Lukiana, chociaż treść jego wydaje się tak błahą. Zanim jednak przystąpimy do gruntowniejszego roztrząsania tej kwestyi, należy określić sam zewnętrzny sposób przedstawienia rzeczy, który nie mniej jest charakterystyczny i stanowi do pewnego stopnia dla siebie cel. Mam tu na myśli znaczenie tego dyalogu jako utworu wogóle humorystycznego i zgrabnej trawestyi sokratycznej metody dyalogów platońskich, o czem już na początku rozprawy wspomniałem.

Znaną jest rzeczą, że za czasów Lukiana t. j. w drugim wieku po Chr. retorowie w braku lepszych tematów, których im nie mogło dostarczyć, obumarłe życie publiczne, wybierali sobie dla popisu przed gronem słuchaczy, żądnych retorycznych popisów, przedmioty błahe, częstokroć paradoksy, które ubierano we formę »pochwał«. Łatwo sobie wyobrazić co mogła zawierać taka pochwała »kurzu«, »dymu« i t. d. Chorobliwy ten kierunek w dobie zepsutego smaku publiczności miał także wpływ, choć niewielki, na Lukiana. On także w pierwszej fazie swej literackiej działalności, kiedy jeszcze zajmował się retoryką, napisał »pochwałę muchy«, a w późniejszym wieku wierszowaną tragedyę

o podagrze, w której wynosi siłę tej choroby. W jednym i drugim razie jednak umiał Lukian uniknąć oschłości, i przez dowcipne traktowanie przedmiotu w »pochwale muchy« ozdobił rzecz zajmującem podaniem o tem stworzeniu. W tragedyi nadaje nawet dziwnemu tematowi wdzięk pewien przez udatną dramatyczną formę i zręczne sytuacye. Do tejsamej kategoryi należy zaliczyć także *Parasyta*, który jest właściwie ironiczną pochwałą pieczeniarstwa. Jednakowoż ta pochwała przyjmuje tu szczególną formę pseudo-filozoficzną i tem właśnie różni się od innych utworów w tym rodzaju. Lukian nie przedstawia wprost dobrych stron pieczeniarstwa, ale przeprowadza formalny dowód na poparcie swego parodoksu. Talent jego przebija się w tem, iż tę pochwałę umie wdzięcznie połączyć z parodyą platońskiej metody, która natychmiast wpada w oczy. Najlepiej widać to w kilku miejscach, gdzie na wzór Platona naprzemian następują krótkie pytania i odpowiedzi, zmierzające do pewnego dyalektycznego celu. Jako przykład podaję ustęp 8. Po dłuższej rozprawie parasyt Simon tak wnioskuje:

Simon: Sztuka pieczeniarska nie jest taką, jak np. piękność albo siła, żeby ją raczej należało uważać za dar natury, niż za sztukę.

Tychiades: Całkiem słusznie.

Simon: Tem mniej można powiedzieć, że jest »nie sztuką« (ἀτεχνία), ponieważ przez tę nikt jeszcze nic dobrego nie zdziałał. Powiedz mi też, czy mógłbyś ujść z życiem, gdybyś się podjął kierować okrętem przez burzliwe morze, a nie znał się zgoła na sterowaniu?

Tychiades: Pewnie, że nie.

Simon: I dlaczegoż nie — czy nie z tego powodu jedynie, że nie posiadałbyś sztuki, któraby cię mogła przy życiu zachować?

Tychiades: Tak jest.

Simon: A więc także pieczeniarz nie mógłby się utrzymać ze sztuki pieczeniarskiej, jeśliby ona w istocie nie była sztuką?

Tychiades: Z trudnością.

Simon: A więc sztuka utrzymuje, a przeciwnie brak sztuki nie?

Tychiades: Bez wątpienia.

Simon (z miną tryumfującą): A więc pieczeniarstwo jest sztuką.

Tychiades: Sztuką, tak się rzeczywiście wydaje.

Przypomina ten ustęp wiele miejsc z platońskich dyalogów, jak Teajtet, Teages, Eutydem, a określenie pieczeniarstwa jako sztuki królewskiej (τέχνη βασιλική) r. 23. jest wprost trawestyą zwrotu platońskiego z Eutydema r. 19., gdzie Platon określa wogóle sztukę panowania nad ludźmi; Lukian przedstawia w trawestyi sztukę pieczeniarską, którą się wykonywa leżąc, jak królowie, udzielający audyency

Podobną trawestyę zawiera także r. 54. Na pytanie Tychiadesa, czy pieczeniarzowi nigdy nie dokucza brak pożywienia, odpowiada tenże: »Zapominasz, Tychiadesie, że ten nie byłby pieczeniarzem, ktoby był w kłopocie o obiad; tak jak odważny mąż nie jest odważnym dla braku odwagi, a rozumny nie jest rozumnym dla braku rozumu. Wszak inaczej nie mógłby być parasytem. My jednak mamy tu do czynienia z pieczeniarzem, jakim on jest, a nie jakim nie jest. Jeżeli więc odważny jest odważnym tylko z powodu swej rzeczywistej odwagi, a rozumny tylko przez swój rzeczywisty rozum: to także pieczeniarz jest pieczeniarzem z powodu rzeczywistego pieczeniarstwa, i jeżeli mu tego nie przyznamy, to lepiej mówmy o innym przedmiocie, niż o pieczeniarzu«.

Takich miejsc dałoby się więcej przytoczyć; niebrak nawet cytatu wprost z Teajteta z r. 126, zastosowanego do okoliczności, *Par.* r. 4: »Kto chce jeść, nie rozumiejąc się na sztuce kucharskiej, nie będzie mógł wydać słusznego sądu o potrawach«.

Parodya ta jest wogóle swobodna, odnosi się raczej do sposobu traktowania całego przedmiotu, niż do poszczególnych zwrotów; nie można nawet twierdzić, że Lukian na seryo chciał sparodyować Platona, którego wynosi w pochwałach w dziele »de mercede conductis« r. 15, gdzie mądrość Homera i krasomowczy talent Demostenesa zarówno uznaje, jak wielkoduszność Platona (ἡ Πλάτωνος μεγαλοφροσύνη). Prócz niewinnego żartu trudno się w tem czegoś więcej dopatrzeć; ta parodya ma jednak w tym dyalogu jeszcze inne znaczenie. Żaden inny utwór Lukiana nie zbliża się tak do Platona w wyżej określonem znaczeniu, jak ten właśnie. Odnosimy wprost wrażenie, że Lukian napisał go pod świeżem wrażeniem studyów nad Platonem i filozofią w ogóle, folgując oczywiście aż nazbyt dobremu humorowi. Ta okoliczność wraz z innemi posłuży nam później do bardzo prawdopodobnego oznaczenia czasu napisania tego utworu.

Rzadko który z autorów starożytnych przebył takie koleje, jak Lukian i tyle razy zmieniał kierunek swych studyów. Z rodu Semita, rychło nauczył się po grecku i był zrazu adwokatem, lecz niedługo; żądny sławy, a z natury obdarzony żywym temperamentem poszedł torem wielu współczesnych literatów i został retorem. Odbywał liczne podróże po obszernem imperyum rzymskiem i zawód ten przyniósł mu rzeczywiście sławę i pieniądze. Lecz jego wyższy umysł nie mógł zadowolić się pustemi deklamacyami, zapragnął głębszych studyów i zwrócił się do filozofii. Jednak wśród współczesnych filozofów nie znalazł Lukian prawdziwej nauki, sam zaś za mało miał ducha spekulacyjnego, aby opierając się na dawniejszych filozofach pracować ściśle naukowo;

zwrócił się przeto wnet na właściwe sobie pole satyry i samodzielnych pod pewnym względem dyalogów. Poprzednie jego studya, przedewszystkiem zaś współcześni filozofowie podawali mu obfity materyał do satyry. Wielka liczba walczących z sobą szkół filozoficznych: Cyników, Stoików, Epikurejczyków, Perypatetyków, niemoralne życie i obłuda wielu kapłanów nauki, którzy chcieli uchodzić za wzory moralności, spowodowały Lukiana do ostrej polemiki ze współczesnymi filozofami, polemiki często niesprawiedliwej. Cały szereg dyalogów jego odnosi się do tego przedmiotu. Wielu uczonych w czasach nowszych chętnie zajmowało się dziełami Lukiana z powodu nowości rzeczy i ciekawych jego pomysłów literackich. Postawiono sobie za zadanie określić różne fazy polemiki przez niego prowadzonej i o ile możności uszeregować według pewnych danych odnośne dyalogi.

Bernays w zajmującej pracy »*Lukian und die Kyniker*« (Berlin 1879) zajmował się przedewszystkiem stanowiskiem Lukiana wobec Cyników; w różnych dyalogach Lukiana widzi on zaostrzającą się coraz więcej polemikę jego z Cynikami, której niejako kulminacyjnym punktem ma być dyalog Βίων πρᾶσις (*Vitarum auctio*) gdzie Lukian różne systemy filozoficzne wyprowadza w postaci niewolników na targ i wśród ironicznego ich zachwalania wystawia na sprzedaż; dyalogi zaś, w których Lukian z uznaniem wyraża się o Cynikach, jak np. *Rozmowy zmarłych*, uważa Bernays za wcześniejsze. Jednakowoż Vahlen (*Index lectionum Univ. Berol.* 1883/4) w krótkiej lecz dosadnej rozprawie dowiódł bezpodstawności tego przypuszczenia; słusznie utrzymuje, że Lukian we wszystkich dyalogach wcześniejszych i późniejszych traktuje Cyników na równi z innymi filozofami i że nigdzie nie można zauważyć, aby ich raz wywyższał, drugi raz poniżał. Dowody czerpie Vahlen przedewszystkiem z dyalogów *Rybak* i *Rozmowy zmarłych*. Najdokładniej jednak tą kwestyą zajmował się Ivo Bruns (w *Rhein. Museum* z r. 1888) w dwóch obszernych rozprawach p. t. »*Lukians philosophische Satiren*«. Bruns zajmuje się wszystkimi dyalogami Lukiana, zwróconymi przeciw filozofom i filozofii. W tej polemice dopatruje się pewnego planu i coraz to większej siły. Kiedy Lukian porzuciwszy zawód adwokacki i krasomowczy, zwrócił się do filozofii, był w młodości (według Brunsa) wielbicielem filozofii stoiczno-cynicznej, czego dowodem dyalog *Nigrinus*, w którym Lukian z pewnem idealnem uwielbieniem kreśli obraz mało zresztą znanego filozofa stoickiego; jeszcze w innym, późniejszym dyalogu p. t. *Hermotimos* wspomina z zapałem o tym swoim młodocianym ideale. Potem przyjmuje Bruns słusznie dłuższą przerwę w literackiej działalności Lukiana, który po

dłuższych, dokładniejszych już studyach w filozofii powraca około 40. roku swego życia do dzieł satyrycznych, wzbogacony nadto doświadczeniem życiowem. Wtedyto napisał cały szereg dyalogów polemicznych przeciw filozofom i filozofii, dowodząc jej bezcelowości i ostro chłostając niegodnych jej przestawicieli za swoich czasów. Bruns stara się zrekonstruować w zręczny sposób pierwotny plan Lukiana i przypuszcza nie bez podstawy, że ostatnim z tych dyalogów jest *Bis accusatus*, gdzie sam Lukian broni się przeciw zarzutom retoryki i filozofii, które jako symboliczne postaci oskarżają go przed sądem o zdradę; w rok później mogły być napisane inne dyalogi: Βίων πρᾶσις i 'Αλιεύς. Nie mam tu zamiaru bliżej w to wchodzić, o ile argumentacya Brunsa, zresztą wcale zajmująca, jest uzasadniona lub nie, ale podałem w kilku słowach główną rzecz, aby uzyskać tło do omówienia *Parasyta*, który nas tu wyłącznie zajmuje. Dlategoteż pomijam oprócz innych pomniejszych także znakomite prace Fritschego, które nieraz tejsamej kwestyi dotykają.

Żałować należy, iż wśród tych rozpraw i wzajemnej polemiki pominięto zupełnie *Parasyta*. Będziemy się starali wykazać, iż wyrządzono mu krzywdę. Prawda, iż tytuł wskazuje raczej na wszystko inne, niż na filozofię i pewnie z tego względu nie zwrócono na ten dyalog uwagi. Inaczej się jednak rzecz przedstawi, jeżeli dokładniej wnikniemy w treść dyalogu. Wprawdzie główną osobą dyalogu jest pieczeniarz, lecz satyra zwraca się przedewszystkiem przeciw filozofom, jak to już słusznie zauważył Wieland w uwadze do przekładu tego utworu. Pomijając nawet znaną nam już trawestyę dyalogów platońskich, natrafiamy tam na dosadne uwagi, dotyczące istoty samej filozofii, liczne zarzuty skierowane przeciw jej przedstawicielom, a nawet cytaty z Platona.

Nie od rzeczy może będzie odpowiedzieć na pytanie, jakie miejsce należy temu utworowi wyznaczyć w szeregu filozoficznych satyr Lukiana i w jakim czasie mógł być ten utwór napisany; wywody te będziemy mogli łatwo nawiązać do przypuszczeń Brunsa.

Z pomiędzy dyalogów Lukiana, dotykających filozofii, wyróżnia się przed innymi dyalog p. t. *Nigrinus* zupełnym brakiem tendencyi polemicznej; według bardzo prawdopodobnych kombinacyi Brunsa (l. c. p. 167) pisał ten dyalog Lukian jako 25 letni młodzieniec, pełen zachwytu dla filozofii platońskiej, albo raczej dla przedstawiciela filozofii, który platonizm łączył ze zasadami stoickiemi i cynicznemi. Lukian udał się do Rzymu, (choć o tem wyraźnie nie mówi), aby się leczyć na oczy; tam przebywa w domu zaprzyjaźnionego sobie filozofa Nigrina

i przysłuchuje się jego nauce; wygłaszając zasady moralne podaje Nigrinus na sposób Juwenala satyryczny obraz życia w Rzymie. Lukian skłania się do tych zasad i czuje się podniesionym przez poznanie tej filozofii, której wartość naukową i moralną uznaje.

Jeżeli porównamy z tym dyalogiem *Parasyta*, łatwo spostrzeżemy wielką różnicę między oboma. Polemiczna tendencya widoczna tu, i to w dwojakim kierunku: w wystąpieniu przeciw filozofii samej w zasadzie i w osobistych wycieczkach przeciw współczesnym jej przedstawicielom. O ile przedtem skłaniał się Lukian do jednej z licznych sekt, o tyle tutaj jest przeciwnikiem wszystkich sekt zarówno; filozofia jako nauka nie ma dla niego żadnej wartości, ponieważ nie jest jednolita; sami zaś filozofowie prowadzą bardzo złe życie i dopuszczają się licznych występków. Stąd możemy z zupełną pewnością wnosić, że *Parasyt* nie należy do grupy młodocianych utworów Lukiana, lecz jest utworem późniejszym, kiedy Lukian po 15 letniej przerwie i po dokładniejszych studyach znowu powrócił do tematów filozoficznych z wyraźną już tendencyą polemiczną. Z drugiej jednakże strony, jeżeli *Parasyta* porównamy z całym szeregiem innych dyalogów filozoficznych, uderza nas również wielka różnica. Do tych dyalogów należą: *Hermotimos*, *Auctio*, *Piscator*, *Symposion*, *Fugitivi*, *Bis accusatus* i *Peregrinus*, pomijając już osobiste wycieczki w dyalogach innej treści, jak *Timon*, *Micyllus* i inne.

We wszystkich tych satyrycznych utworach nie zna Lukian żartów; polemika w pełnym toku; w *Hermotimos* wykazuje zapalonemu aż do śmieszności zwolennikowi stoickiej filozofii na licznych przykładach i porównaniach nicość wszelkich nauk filozoficznych i brak wartości moralnej u ich współczesnych przedstawicieli. W *Auctio* wyprowadza autor wszystkie sekty filozoficzne na jarmark na sprzedaż, w *Piscator* łowi filozofów na wędkę, w *Symposion* opisuje w drastyczny sposób ucztę, przy której przedstawiciele różnych sekt wszczynają zawziętą walkę o jadło, we *Fugitivi* porównywa ich ze zbiegłymi niewolnikami. W tensam sposób krytykuje ich w *Bis accusatus* i *Peregrinus*. Nie są to już lekkie żarty włożone w usta parasyta, lecz silne ataki na całej linii. O braku jednolitości w filozofii wspomina Lukian w *Parasycie* więcej w wesoły sposób, zestawiając tę naukę ze sztuką pieczeniarza, o złem życiu filozofów napomyka tylko przygodnie.

Jeżeli mamy dokładniej określić stosunek *Parasyta* do tej grupy dyalogów, musimy go zestawić z tymi, które treścią i tendencyą najwięcej się do niego zbliżają, przedewszystkiem zaś ze wspomnianym już *Hermotimosem*.

Lukian nigdy filozofem nie był, poszczególne systemy znał powierzchownie, a w ich treść nigdy się nie zagłębiał. Dlatego słusznie nazywa go E. Rohde »ein unphilosophischer Kopf«. Za wiele on od filozofii żądał, a żadnym systemem nie umiał się przejąć; żądał jakiejś abstrakcyjnej, absolutnej prawdy, a widząc rozmaitość poglądów, wpadł w sceptycyzm dość powierzchowny. Do tego, że tak powiem, naukowego zniechęcenia przyłączyło się i to, że nie znalazł w niej etycznego zadowolenia, do którego zdąża wszędzie. Dlategoto w końcu stanął na tem stanowisku, iż odrzuca wszystkie systemy filozoficzne, a każe się starać tylko o moralną podstawę w życiu i pożyteczne czyny. Studya filozoficzne służą mu tylko za substrat do artystyczno-literackich kompozycyi, i ten kierunek bierze ostatecznie górę, odpowiada najlepiej właściwościom jego talentu i prowadzi go do względnej samodzielności. Jednakowoż w tej jego działalności nietrudno odróżnić dwie fazy; w dyalogach *Parasyt* i *Hermotimos* stoi Lukian jeszcze na gruncie abstrakcyjnych refleksyi co do istoty i wartości filozofii, w innych (następnych co do czasu według kombinacyi Brunnsa) bierze górę artysta-literat; filozofia występuje już w nich jako allegoryczna osoba, biorąca żywy udział w akcyi jak np. w *Piscator*, *Bis accusatus*. Ta okoliczność zbliża w zajmujący sposób oba dyalogi, jak to łatwo przekonamy się z zestawienia treścią zupełnie zgodnych miejsc:

Hermotimos rozdz. 14.	*Parasyt rozdz. 26.*
Lycinus (zapytuje entuzyastę na polu stoickiej filozofii, czy istnieje tylko jedna filozofia, czy więcej). »A więc proszę cię przedewszystkiem, abyś mi powiedział, czy wasza stoa jest jedyną drogą, która prowadzi do filozofii, czy też, jak słyszałem, są ludzie, którzy innych dróg szukają? Hermotimos: O, bardzo wielu, wszak są Perypatetycy, Epikurejczycy, ci, którzy się według Platona nazywają, naśladowcy Dyogenesa i Antistenesa, Pytagorejczycy i wielu innych.	Parasyt dowodzi, że właściwie niema żadnej filozofii, bo jej istota nie da się określić: »ponieważ inne wyobrażenie ma o tem Epikur, inne Stoicy, inne Akademicy, a znowu inne Perypatetycy; dla każdego z nich jest filozofia czem innem, tak iż oni po dziś dzień sami nie mogą się na nic zgodzić, a ich sztuka nie wydaje się jedną i tąsamą. . . . . Arytmetyka jest wszędzie jedna i tasama; dwa razy dwa jest u Persów tak dobrze cztery, jak

Lycinus: Dobrze, a ci wszyscy, czy uczą jednego i tegosamego, czy też różnią się w swoich zapatrywaniach?

Hermotimos: Bardzo się różnią.

Lycinus: Prawda, jak myślę, musi być u wszystkich tasama; ale nie wszystko będzie prawdą, gdyż inaczej nie byłoby wcale rozmaitości w zapatrywaniach.

Hermotimos: Tak jest rzeczywiście.

u nas; Grecy i barbarzyńcy mają o tem tylko jeden sąd; natomiast rodzajów filozofii widzimy wiele i to rozmaitych, które ani w zasadzie, ani co do celu się nie zgadzają.

Tychiades: Ty masz słuszność. Oni wprawdzie mówią, że jest tylko jedna filozofia, ale oni sami tworzą więcej jej rodzajów.

Simon . . . . . . któżby więc mógł znieść, jeżeli filozofia, której zasady powinny być konieczne i same przez się jasne, nie jest jedną . . . . . . a tyle brakuje filozofii, aby była jedną, że należy ją nazwać raczej czemś nieskończonem. A więc, ponieważ może istnieć tylko jedna filozofia, a nie może być więcej jej rodzajów, jest jasnem, że niema żadnej.

O ile jednak te myśli są w *Parasycie* tylko przygodnie wypowiedziane i służą do innego celu, o tyle są one w *Hermotimosie* głównym przedmiotem obszernej dyskusyi, z której podaliśmy tylko myśl główną. Wskazują one nam wyraźnie na ówczesny umysłowy stan Lukiana; po dłuższych studyach filozoficznych stawia sobie umysł jego wysoko uposażony jasne pytanie co do istoty i wartości poznanej nauki, a nie mogąc w niej znaleźć, czego chciał, popada w wątpliwość, jak to często bywa. Lukian nie ma żadnej świadomości tego, że idzie za daleko, nie uwzględniając granic, wytyczonych ludzkiemu rozumowi. Jakkolwiek jednak będziemy sądzili o jego zdolnościach filozoficznych albo o ich braku, wynika jasno z tego, cośmy podali, iż te myśli zaprzątały jego umysł w tym czasie i że zgodność myśli i tendencyi tych utworów nie może być przypadkowa, tem bardziej, iż w podobny abstrakcyjny sposób nie zastanawia się Lukian nad filozofią w późniejszych pracach. Dodać należy, że nawet forma i sposób traktowania przedmiotu zbliża

te dyalogi do siebie; sposób traktowania dyalogu jest ciężki niewyrobiony, rozprawy nieraz długie i przewlekłe, czego w późniejszych utworach nie spostrzegamy. Stąd wniosek, iż pochodzą z tegosamego czasu literackiej działalności autora.

Według własnych słów pisał Lukian *Hermotimosa* mając lat 40. (καὶ αὐτὸς κατὰ δὲ γεγονὼς ἠρξάμην φιλοσοφεῖν τετταρακοντούτης σχεδὸν, ὁπόσα, οἶμαι, σὺ νῦν γέγονας c. 13.). Rok urodzenia Lukiana nie jest dokładnie znany, ogólnie przyjmują według bardzo prawdopodobnej kombinacyi C. F. Hermanna (*Proll. ad Lucian. de conscr. histor.* p. XIII.) rok 120, a więc *Hermotimos* powstał około roku 160; w takim razie przypadłoby także napisanie *Parasyta* na tensam czas, lecz wiele powodów skłania nas do tego, iż *Parasyta* uznać musimy za utwór wcześniejszy. Przedewszystkiem tendencya polemiczna jest w *Parasycie* dopiero w zarodku, a *Hermotimos* jest już obszernem rozwinięciem tej myśli; na to, co w *Parasycie* jest tylko ubocznem i przygodnem, dokładną odpowiedź daje *Hermotimos*. Dlategoto w *Parasycie* miesza się rozprawa o filozofii z innym przedmiotem t. j. ze satyrą na pieczeniarzy, gdy tymczasem *Hermotimos* służy całkowicie jednej tendencyi. Także sposób traktowania przedmiotu w *Parasycie* żartobliwy i lekki, bez gruntowności, zdaje się przemawiać za tem przypuszczeniem. Widocznie autorowi nie wystarczał lekki żart, chciał tęsamą rzecz przedstawić również w sposób poważny.

Jeżeli te wszystkie powody są uzasadnione, dochodzimy do ostatecznego, a w zakresie utworów Lukiana zajmującego rezultatu, iż *Parasyt* mimo odmiennego tytułu stanowi początek w całym szeregu dyalogów Lukiana, zwróconych przeciw filozofii i filozofom, a temsamem stoi w pośrodku między jego utworami z pierwszej fazy literackiej działalności a utworami wieku dojrzalszego, napisanymi po odbyciu gruntowniejszych studyów. Jego forma, treść, sposób traktowania rzeczy zupełnie przemawiają za tem.

Z tem zapatrywaniem zgadza się nawet określona już przedtem trawestacyjna tendencya dyalogu. Widocznie był autor pod świeżem wrażeniem lektury Platona, dość długo zajmował się filozofią. Na umysł prawdziwie filozoficzny musiałoby takie studyum wywrzeć poważne wrażenie, ale Lukian z natury skłaniał się więcej do satyry i trawestyi. Nie omieszkał zatem okazać to w *Parasycie*. Utwór ten można uważać za wyskok dobrego i lekkiego jeszcze humoru autora bez zajadłości i zgryźliwości, jaką się odznaczają późniejsze dyalogi polemiczne.

Tyle co do polemicznej tendencyi dyalogu, skierowanej przeciw filozofii i filozofom. Jest prócz tego inna, ważna okoliczność, która bardzo przemawia za wypowiedzianym sądem o czasie napisania tego utworu; nie możemy jej pominąć już ze względu na rozwoj literackiej działalności Lukiana w przechodowej, że tak powiem, fazie. Tyczy się to pierwotnego, retorycznego kierunku jego działalności. I tu spostrzegamy analogiczny fakt. Podobnie jak z filozofią, zerwał Lukian w dojrzalszym wieku zupełnie z retoryką i starał się stworzyć nowy rodzaj dyalogów napół poważnych, napół humorystycznych. W *Parasycie* widzimy wyraźne ślady, iż Lukian zmierza do czego innego i humorystycznie z lekceważeniem wyraża się o sztuce krasomowczej, choć sam był długi czas retorem. Czem jest właściwie sztuka krasomowcza, nikt nie umie powiedzieć — zdaniem jego — ponieważ »jedni uważają ją za sztukę, drudzy tylko za dar przyrody, inni znowu za sztukę wyzwoloną, a znów inni za coś innego«.

Że sztuką krasomowczą jest podobnie jak z filozofią, ponieważ, »jeżeli o pewnym przedmiocie, jakimkolwiekby on był, nie wszyscy tosamo zdanie mają, tylko sądy są podzielone i spór się toczy — tosamo jest najpewniejszym dowodem, że rzecz, o której się niema jednolitego pojęcia, nie istnieje« (r.. 26. 27.). Te słowa Lukiana możnaby wziąć na karb samego żartu bez dalszego celu, jeżeliby inne obszerniejsze dzieło jego nie było rozwinięciem tejsamej tendencyi, a jest niem Ῥητόρων διδάσκαλος, *Szkoła krasomowcza*. Jest to ostra satyra na współczesnych retorów i cały kierunek wymowy, polegającej tylko na pozornej sztuce zręcznej gry słów: satyra ta więcej osobista, gdyż jest tam mowa o różnych szkołach retorycznych i jej przedstawicielach. Nie mamy tu wprawdzie wprost miejsc zbliżonych treścią do słów wypowiedzianych w *Parasycie*, lecz możemy przypuszczać z pewnem prawdopodobieństwem, że ten utwór powstał po *Parasycie*, w którym widoczna już jest niechęć i lekceważenie retoryki. Szczególnem jest, że Lukian tak w *Hermotimosie*, jak w Ῥητόρων διδάσκαλος używa tegosamego porównania, na którego tle rozwija rzecz całą: w *Hermotimosie* roz. 2 ustp. porównywa dążenie do poznania najwyższej prawdy z wstępowaniem na wysoką górę, na której wierzchołku ta prawda ma się znajdować, taksamo porównywa w Ῥητ. διδ. roz. 3 nstp. dążenie młodego adepta wymowy do wykształcenia retorycznego z drapaniem się na górę. Jednakowoż trudno na to przypuszczenie dostarczyć więcej dowodów, gdyż Lukian mówi w *Parasycie* o wymowie bardzo krótko i pobieżnie; tyle tylko możemy na pewne powiedzieć, iż słowa Lukiana

odnoszą się bezwątpienia do nowego jego stanowiska wobec współczesnych sofistów, o którem dokładnie mówi w późniejszem dziele *Bis accusatus*.

Prócz wzmiankowanych dyalogów dadzą się jeszcze luźnie ugrupować koło Parasyta *trzy inne*, które za późniejsze należy uważać. Zbliżają się one treścią i tendencyą do *Parasyta*, a gdzieniegdzie nie brak wprost reminiscencyi z niego. Z tego tylko powodu wspominamy tu o nich, nie wysnuwając dalszych wniosków, do których brak silniejszej podstawy. Wiadomo, jak filozofowie i uczeni współcześni Lukianowi starali się o względy bogatych ludzi. Każdy bogatszy arystokrata utrzymywał na swym dworze uczonych i filozofów, których położenie nie było do pozazdroszczenia. Lukian prócz humorystycznego *Parasyta* napisał o tym przedmiocie inny poważny utwór, godny uwagi; będziemy o nim dokładniej mówili w późniejszym artykule; tu chodzi nam tylko o następstwo dyalogów po sobie i ich pokrewieństwo co do treści. Utworem tym jest Περὶ τῶν ἐπὶ μισθῷ συνόντων (*De mercede conductis)*. Lukian stara się odwieść w niem swego przyjaciela Timoklesa od zamiaru starania się o miejsce na dworze jednego z bogaczów i maluje mu smutne położenie uczonych, którzy przy ich boku żyją. Na jednem miejscu nazywa Lukian formalną sztuką staranie się o względy pana tych, którzy żyją na jego dworze (rozdz. 29. ἰδιώτης γὰρ ἔγωγε τῶν τοιούτων καὶ ἄτεχνος, καὶ μάλιστα παραβαλλόμενος ἀνδράσι τέχνην τὸ πρᾶγμα πεποιημένοις). »Byłoby rzeczą niesłuszną, litować się nad nimi (mówi Lukian), albo brać za złe ich panom, że, jak się zwykle mówi, używają nocnika do tego, do czego jest przeznaczony. Wszak dworacy wstępując do domów pańskich musieli być na takie obejście przygotowani, a umieć wszystko znosić jest właśnie sztuką, z której czynią sobie zawód«. Na innem miejscu wspomina o tych uczonych, iż oni wszystko mają »nie potrzebując ani orać, ani siać«; podobnie wyraża się w *Parasycie*. Bardzo jest prawdopodobnem, iż Lukian pisząc ten utwór miał w świeżej pamięci Parasyta, w którym tak obszernie dowodzi, że pieczeniarstwo jest sztuką. Ponieważ zaś ten utwór jego dotknął niemile wielu uczonych i filozofów, którzy mu czynili nawzajem podobne zarzuty, uważał Lukian za stosowne napisać *obronę* we własnym interesie (ἀπολογία), która oczywiście co do czasu jest późniejszem dziełem od poprzedniego. Zresztą to do rzeczy już nienależy. Pewną reminiscencyę z *Parasyta* znachodzimy w *Ikaromenippos*. Tam filozof cyniczny Menipp, wybrawszy się w nadpowietrzną podróż do Zeusa, uskarża się przed nim między innemi na filozofów,

uważa ich za zupełnie zbytecznych i nieprzydatnych tak do publicznego jak prywatnego życia (rozdz. 31. τὸ δὲ πάντων δεινότατον, ὅτι μηδὲν οὗτοι μήτε κοινὸν μήτε ἴδιον ἐπιτελοῦντες, ἀλλ' ἀχρεῖοι καὶ περιττοὶ καθεστῶτες. Οὔτε ποτ' ἐν πολέμῳ ἐναρίθμιοι, οὔτε ἐνὶ βουλῇ). Taksamo wyraża się w *Parasycie*, uważając filozofów za zupełnie nieprzydatnych tak w wojnie jak w pokoju (por. w rozdz. 40., 41. n. cały szereg przykładów i dowodów, iż retorowie i filozofowie rzekomo nie przynoszą żadnej korzyści państwu). Że *Ikaromenip* jest późniejszy od *Parasyta*, nie ulega wątpliwości już ze względu na wyrobioną jego formę. Jednak prócz tej ogólnej uwagi nie możemy nic więcej o wzajemnym stosunku tych dyalogów powiedzieć.

Lwów. *T. Mandybur.*

De quibusdam priscorum poetarum scaenicorum locutionibus, quae qualis, talis, aa. pronominum, ut (qui), ita, aa. aduerbiorum uices explent.

I.

Modi genetiuus quotiens cum pronomine relatiuo (interrogatiuo) aut demonstratiuo coniungitur, locutiones praebet, quae idem paene ualent atque qualis aut talis pronominalia. Itaque genetiuus cuius modi idem ualet atque qualis pron., eius modi idem atque talis. Neque huius, istius, illius modi a pronomine talis (= eius modi) multum discrepant, quamquam hic, iste, ille eis praeter uniuersalem uim demonstrandi certa quaedam praedicata tribuunt, quae neque eius modi nec talis pronomen continet. Pro qualiscumque autem pronomine genetiui quisquis (quiuis) pronominis ac uocabuli modi hic illic usurpantur.

Praeter genetiuos uocis modi accusatiui sg. quoque eiusdem uocis cum pronomine relatiuo (interrogatiuo) iunguntur, quo fit ut locutiones hae ut (qui) particulae locum obtineant; cum demonstratiuo uero pronomine uox modi accusatiuo singulari posita eadem ui atque ita particula in sermone Latino frequentatur. Omnes autem has locutiones semper pendere ex ad [1]) aut ex in praepositionibus unius cuiusque

[1]) Ad praepositio semper paene collocatur ante accusatiuum pronominis, nimirum ut sit inter has locutiones et admodum particulam discrimen quoddam. Perraro tantum tales formae inueniuntur, ueluti ad modum fugientium (Liu. 37, 46, 8), quibus quem ad modum accusatiuus, qui apud scriptores antiquos saepe legitur, adnumerandus est.

scriptoris dicendi ratione satis demonstratur. Eadem uis atque quem ad modum accusatiuo uel ut (qui) particulae etiam quo modo ablatiuo inest; ablatiuos uero eo, hoc, isto, illo modo idem fere significare atque ad (in) eum, hunc, istum, illum modum accusatiuos uel ita particulam negari non potest. Hic, iste, ille pronomina casu accusatiuo et ablatiuo casu posita atque cum uoce modi coniuncta locutionibus easdem atque casu genetiuo differentiarum tenuitates praebent. Possessiua autem pronomina meus, tuus, noster, uester si cum uoce modi casu ablatiuo ponuntur, locutiones efferunt, quae meatim, tuatim, nostratim, uestratim aduerbiorum uices explent. De reliquis pronominibus commemorandum est etiam pronomina indefinita cum modo ablatiuo coniungi ac saepius qui (= *irgendwie*) particulae accipere significationem. Addo denique nullo modo ablatiuum pluribus locis non particulae uim sibi uindicare.

Iam uero uenimus ad uocem modi, quae in locutionibus illis ad qualitatem rei spectat et idem fere ac uox generis significare uidetur (= *Art u. Weise* Germ., *sposób, rodzaj* Pol.). Etsi haud facile quis explanauerit, quomodo primigenia et peculiaris eiusdem uocis significatio — mensurae notionem dico — (cf. Krebs-Allgayer-Schmalz, Antibarbarus d. lat. Sprache. Basel 1886 sqq. in h. uoce) [1]) in generis notionem uersa sit: ueruntamen similia etiam in aliis linguis non desunt exempla, ueluti in Germanica lingua, quae pro locutione *auf folgende Weise* locutione *folgender Massen* interdum utitur [2]).

---

[1]) Praeter hunc librum usus sum in conficiendo opusculo hisce operibus: A. Prehn, Quaestiones Plautinae. De pronominibus indefinitis (Argentorati 1887); I. Bach, De usu pronominum demonstratiuorum apud priscos scriptores Latinos (= Studia in priscos scriptores Latinos collata edidit Gu. Studemund Vol. II. 145 sqq.); E. Wölfflin, Arch. f. lat. Lex. u. Gramm. VIII., 143 sqq.; B. Delbrück, Syntax III., 1, 554 sq. 575. In numerandis proferendisque singulis uersibus Plautinis secutus sum Fr. Ritscheli editionem (Lips. 1871—1894) et Fr. Winteri librum, qui inscribitur Plauti fabularum deperditarum fragmenta (Bonnae 1885). Terenti locos secundum Umpfenbachium (Berol. 1870), reliquorum autem poetarum uersus secundum Ribbeckium (Scaenicae Romanorum poesis fragmenta. Lips.³ 1871 sqq.) proferebam. Praeterea uno quoque loco unde aliquid decerpserim, liberrime profiteor.

[2]) Sine dubio mutata uis huius uocis est ob eam causam, quam ob causam unius cuiusque significationis mutatio saepissime fit, ob translationem (cf. Reisig-Haase-Heerdegen Vorlsgg. II. p. 65).

Ceterum negari non potest uocem modi in alio quoque contextu uerborum generis notionem accipere; cf. Cic. Rosc. Am. 35, 100 nullum modum esse occidendi

Pleraeque harum locutionum, praecipue illae, quae e pronominibus demonstratiuis aut e relatiuis pronominibus et uoce modi constant, sermonis cotidiani propriae fuisse uidentur. Hae enim analyticae formae sunt, quibus uulgus multo libentius quam formis syntheticis quae dicuntur (talis, qualis, ut, ita) utitur. Uulgares fuisse has phrases id quoque comprobat, quod scriptores, quorum opera uulgare dicendi genus redolent, illis saepe utuntur, imprimis Cicero in libris iuuenilibus, scriptores Africani. Etiam in linguis Romanicis quaedam uestigia harum locutionum reperiuntur, quorum origo in cotidiano sermone antiquorum quaerenda est [1]).

De singulis autem locutionibus, quae ex uoce modi et pronominibus constant, commemoranda haec sunt: Genetiui uocis modi, ueluti aliusmodi, illiusmodi, eiusdemmodi in iuuenilibus libris Ciceronis saepissime inueniuntur, prorsus uero ab eo neglecti sunt in libris, qui praestantiam sermonis redolent. Apud scriptores autem posterioris temporis eiusmodi et huiusmodi uoces pro uocabulo talis semper fere ponuntur, praecipue apud Africanos scriptores, qui eas etiam cum praepositionibus coniungunt, uti in huiusmodi, pro eiusmodi, aa.; cf. Krebs-Allg.-Schmalz l. q. s. p. Inter accusatiuos maxime frequentatur apud scriptores probatos quem ad modum locutio, nam reliquae locutiones aut nusquam fere apud eos (ad eum, in eum, ad istum, in istum, ad illum, in illum modum) aut raro quidem leguntur (ad hunc, in hunc modum). De discrimine autem, quod inter locutiones ad hunc modum et in hunc modum exstat, etsi quidam uiri docti (Tegge, Studien z. lat. Synonymik. Berl. 1886, p. 164) aliter senserunt, equidem Thielmanno [2]) praeeunte hoc dixe-

---

hominis quo... Tusc. 5, 23, 66 si uitae modum actionemque quaerimus, alterius mens rationibus agitandis exquirendisque alebatur. Cf. Krebs-Allg.-Schmalz l. q. s. p.

[1]) In linguis Romanicis quomodo tantum locutionis uestigia inueniuntur, nam ab quo modo forma (= *quomo *como) deriuata sunt come Ital., comme Francogall. (comment = quomo[do] + mente). Cf. etiam modo Ital., Hisp.; Groeber Arch. I. 550. Reliquae autem locutiones nusquam hic reperiuntur alioque modo — id quod etiam de quomodo locutione aliqua ex parte dici potest, cf. Ital. che (= quam), Rum. ca (= qua[m]), Francogall. que, Hisp. cuan — exprimi solent, ueluti eo modo: 1° (= *eccum sic =) Ital. così, Francogall. ainsi; cf. Groeber Arch. VI. 385: 2° (= sic =) Ital. sì, Francogall. si; cf. Körting Lat.-Rom. Wörtb. pp. 595. 497. 590. 22. 662.

[2]) De Cornif. p. 73 sq. Cf. Reisig-Haase-Landgraf III. p. 707: »*Man sagt in gleicher Bedeutung* (= in... modum) *auch* ad, *doch nicht in gleicher Zusammenstellung*; *denn* ad *setzt man nur so, dass es nicht unmittelbar vor* modum

rim: alteram uulgaris sermonis propriam esse et a recta loquendi consuetudine abhorrere, in hunc modum autem locutionem occurrere apud scriptores, qui urbanitatis colorem affectauerunt. Hoc, isto, illo, cet. modo primum ablatiui instrumentales sunt (cf. Delbrück p. 575), illud enim, quo aliquid efficitur, indicant; deinde sunt ablatiui modi; cf. Tegge l. q. s. p. Neque genetiui uocis modi neque accusatiui casus in latinitate tam frequenter leguntur quam casus ablatiui; inueniuntur enim ablatiui apud Ciceronem, Liuium, ceteros. Restat ut commemoremus nos in eis quas supra protulimus explanationibus imprimis pronominum demonstratiuorum et relatiuorum rationem duxisse: uerum enim uero numerus ablatiuorum multo maior erit, si eius quoque memores erimus, pronomina meus, tuus, noster, uester, quidam, quiuis, quicumque, quisquis, ullus, nullus maximam partem tantum cum ablatiuo uocis modi iungi. Quod idem de locutionibus quae plurali numero usurpantur, dicendum est.

Reliquum denique est ut de eis quoque uocabulis, quae cum pronominibus coniuncta uocis modi notionem habent, hoc loco paucis doceam. Quibus ex uocabulis pactum notione illa positum apud omnes scriptores maxime frequentatur.

Pactum igitur, cuius notio primaria in pactione ac sponsione ponenda est, si cum pronomine iungitur (u. c. quo pacto): primo condiciones temporaque, quibus aliquid fit, translationis ui demonstrat [1]; deinde idem ualet ac uocabulum modi [2] (quo pacto = quo modo = ut [qui] [3]).

---

steht, weil man es sonst für admodum *genommen hätte; wohl aber sagt man:* ad hunc modum. (*Vgl. jedoch Liu. 37, 46, 8 ad modum fugientium. Übrigens gebraucht Cicero* ad hunc modum *nur in seiner Erstlingsschrift de inuentione, in den übrigen Schriften äusserst selten, cf. Thielmann de Cornif. p. 78 f. Daraus, dass die Formel bei den Komikern häufig ist, schliesst Thielm. ihre vulgäre Natur*), *dagegen* in modum alicuius«.

[1]) *Quo pacto*: Plaut. Capt. prol. 5; ibd. 395; Bacch. 1178; Merc. 182. Naeu. trag. 37. — *Eo pacto*: Terent. Hecyr. 474. — *Hoc pacto*: Plaut. Aul. 51; Bacch. 447. Terent. Heaut. 475. — *Illo pacto*: Terent. Heaut. 475. — *Eodem pacto*: Plaut. Capt. prol. 42. — *Alio pacto*: Plaut. Capt. 332; Pseudol. 272; Rud 1402; Trin 716.

[2]) Quod condicionis notio hic euanuit, significationis deminutione quae dicitur (»*Abstumpfung, Abblassung, abstumpfende Verwendung*« Heerdegen l. q s. p p. 113 sq.) factum est. Ubi tamen ad locutionem adnexa uis quaedam est, condicionis notio remansit. Uide exempla, quae in superiore adnotatione protulimus.

[3]) In linguis, quae ex Latina ortae sunt, harum coniunctionum uestigia nusquam conspiciuntur. Ipsum autem pactum in pecho Hispan. (= peito Lusitan.) latet, cf. Körting p. 532. N. 5816.

Praeterea uocis exempli uim atque usum paucis explicare in animo est, nam de ceteris uocibus, quae casu ablatiuo positae semel atque iterum modi notionem exhibent, id solum dici potest, interdum difficile cognitu esse, utrum hae uoces in illam uniuersalem modi significationem abierint, an retinuerint primariam uim suam.

Exemplum igitur nomen latissimae significationis est, quam optime, puto, Georges (A. Lat. D. Wörtb. I^7 2364) intellexit haec breuiter proferens: »*ein aus einer Menge gleichartiger Dinge Ausgewähltes, an welchem die ihnen gemeinschaftlichen Eigenschaften anschaulich werden*« [1]). Haec primaria significatio determinationis ui in similis modi notionem transiit, unde ui translationis modi orta notio est. Conectitur autem exemplum aut cum pronominibus accusatiuo singulari positis, ubi ex ad praepositione pendet, aut cum pronominibus ablatiuo casu positis [2]).

II.

A. Vox modi quid apud priscos poetas scaenicos cum pronominibus coniuncta ualeat, subtilius inquiritur.

a. *De genetiuis pronominum ac uocis modi.*

Quoius modi locutio qualis [3]) adiectiui loco ponitur [4]): Plaut. Most. 642. sed scin quoíus modi [5])? ibd. 817 Víden uestibulum ante aédis hoc et ámbulacrum, quoíus modi? ibd. 818 Age spécta postis, quoíus modi; ibd. 908 Quoíus modi gynaéceum? quid pórticum? ibd. 1117 Lóquere: quoius modí reliqui, quom hínc abibam, fílium?

---

[1]) I. e. *etwas, was einer Menge gleichartiger Dinge ähnlich ist.*

[2]) Locutiones hae e linguis Romanicis prorsus euanuerunt. Ceterum cf. esempio Ital., exemple Francogall.; Körting p. 297, N. 2941.

[3]) Adiectiuum pronominale qualis occurrit locis hisce: Plaut. Amph. 537 sq. Asin. 60. ibd. 495. Aul. 212. ibd. 217. Capt. 166. ibd. 712. Epidic 187. Bacch. 786. ibd. 856. Menaechm. 1027. Mil. 50. Pseudol. 275. Rud. 875. Trin. 1095. — Terent. Andr. 503. Eun 758. Heaut. 384. Phorm. 1032. Hecyr. 766. — Acc. trag. 19. ibd. 274. Inc. inc. fab. trag. 50. Pall. inc. inc. 12.

[4]) Cum in ingenti numero exemplorum nonnulla me fugere potuerint, uenia mihi lectorum petenda est, si unum alterumue exemplum hic illic praetermissum sit.

[5]) Quoius modi, eius modi, huius modi. istius modi, illius modi, quoiquoi modi, quoiuis modi locutionum utrumque membrum seiunctim scribendum esse Plautinum illud »istius sit modi« docet (Trin. 552, ubi sit uerbum substantiuum pronomen a nomine substantiuo seiungit); cf. Ritschl Opusc. phil. II. p. 691. Eandem uim in Terentianis genetiuis inesse explanationes, quas in initio §. II. b. β. p. 159, A. 1. protulimus, satis superque demonstrant.

Menaechm. 221 Quoíus modi isti hominés erunt? ibd. 575 res magis quaeritúr quam cluéntum fidés quoius modí clueat; Pers. 648 Quoíus modi olim is ín populo habitust? Rud. 83 sq. Pro di ínmortales, tém-pestatem quoíus modi Neptúnus nobis nócte hac misit próxuma; ibd. 422 héia corpus quoíus modí; ibd. 424 Vél papillae quoíus modi; Trin. 501 Pro di ínmortales, cóndicionem quoíus modi!

Locum talis pronominis (quod apud Plautum et apud Terentium aliquotiens legitur, ueluti Aul. 396. Capt. 140. ibd. 753. ibd. 955. Curc. 125. Cas. 1002. Most. 1158. Menaechm. 112. ibd. 1027. Mil. 50. ibd.. 1321 Merc. 318. ibd. 501. ibd. 701. ibd. 999. Pseudol. 437. Pers. 535. Stich. 769. dep. fab. fragm. 300 W. = p. 165, 74 G. — Terent. Andr. 98. ibd. 870. Eun. 161. Heaut. 1022. Phorm. 1028. Hecyr. 602. ibd. 757. Ad. 297.) eius modi genetiuus hic illic occupauit. Spectat autem eius modi genetiuus aut ad ea, quae in prioribus commemorata sunt: Plaut. Bacch. 676 Án nescibas, quam eius modi homini ráro tempus sé daret? Rud. 127 Nam egoprópter eius modí uiros uiuó miser; Trin. 337 Níl moror eum tíbi esse amicum cum éius modi uirtútibus. — Terent. Andr. 93 Nam quí cum ingeniis cónflictatur eíus modi;

aut ad ea, quae sequuntur, pertinet: Plaut. Mil. 801 ille — eius modi est — cupiét miser [1]). — Terent. Phorm. 821 sq. Quam scítumst, eius modi ín animo paráre cupiditátes, Quas, cúm res aduersaé sient, pauló mederi póssis! cf. Bach l. q. s. p. p. 356 sq.

Genetiuus autem huius modi idem significat quod mei modi i. e. uel modi, quo modo ego nunc facio uel modi, cuius ego nunc mentionem facio (faciam); cf. Bach l. q. s. p. p. 156 sq. Quo fit ut e. g. *a)* comoedia huius modi (Plaut. Capt. 1033) (= comoedia mei modi i. e. comoedia [eius] modi, quo modo ego nunc facio) transeat in notionem: comoedia talis, qualem ego (nos) nunc ago (= facio); *b)* ira huius modi (Plaut. Amph. 941) (= ira mei modi i. e. ira [eius] modi, cuius modi ego nunc mentionem facio [faciam]) idem sit, quod ira talis, qualis ego irae nunc mentionem facio: *a)* Plaut. Capt. 1033 sq. Huíus modi paucás poetae réperiunt comoé-

[1]) »Ille — eius modi est — cupiet miser« Maduigius (Adu. cr. II. 9) quem ego sequor, nam parentheses, utpote quae parataxim exhibeant, priscae latinitati atque adeo Plauto peculiares sunt; cf. Schmalz Synt.[2] p. 458. Itaque neque Ussingio (ille eius modi est: cupiet miser) assentior neque Ritscheli rationem (ille eius domi cupiet miser) adprobo.

dias Úbi boni melióres fiant; Mil. 1023 Pedetémptim tu scis tráctari solitás hasce huius modi mércis (huius modi = tales merces, quales ego nunc tracto); Trin. 795 sq. in húius modi negótio Diém sermone térere segnitiés merast. -- Terent. Eun. 873 sqq. saepe ex huíus modi re quápiam Maló principio mágna familiáritas Conflátast; Heaut. 339 Clit. Huíus modi obsecro áliquid reperi; Phorm. 505 Néque cum huius modi umquam úsus uenit út conflictarés malo (= cum tali malo. quali cum malo ego nunc conflicto); *b)* Plaut. Amph. 938 Nam in hóminum aetate múlta eueniunt húius modi; ibd. 941 sq. Uerum írae siquae fórte eueniunt húius modi Intér eos: Bacch. 65 sq. adulescéns homo Pénetrem me huius modi ín palaestram, ubi dámnis desudáscitur: Pseudol. 823 Quom hasce hérbas huius modi ín suom aluom cóngerunt: Poen. 823 sq. Sátis spectatumst deós atque homines eíus neclegere grátiam, Quoíus hominis erus ést consimilis, uélut ego habeo hunc huíus modi; ibd. 1273 Nam aliós pictores níl moror huius módi tractare exempla. — Terent. Eun. 746 haec atque huíus modi sum múlta passa: Heaut. 812 sq. Huiús modi mihi res sémper comminíscere, Ubi me éxcarnufices: Phorm 529 Nam híc me huius modi scíbat esse. — Turp. com. 201 sq. Corónam mensam tálos uinum, haec huíus modi, Quibus rébus uita amántum inuitarí solet.

I s t i u s m o d i constanter est t u i m o d i i. e. uel t a l i s, q u a l i s t u e s (cf. Bach l. q. s. p. p. 214 sq.): Plaut. Epidic. 119 Málim istius modí mihi amicos fúrno mersos quám foro; Most. 746 Níl moror mi istíus modi cliéntis. — Terent. Heaut. 387 Ét uos esse istíus modi et nos nón esse haut mirábilest. — Acc. trag. 136 sq. quánto magis te istí modi esse intéllego, Tánto, Antigona, mágis me par est tíbi consulere et párcere;

uel t a l i s, q u a l e m t u d i c i s: Plaut. Merc. 144 Apage istius modí salutem, cúm cruciatu quae áduenit: Rud. 321 Cum istíus modi uirtútibus operísque natus quí sit; Trin. 551 sq. contra istóc' detrudi máleficos Aequóm uidetur, quí quidem istius sít modi; cf. B r i x - N i e m e y e r ad l. — »Alia interpretatione explicandus est hic locus: Truc. 930 Quí, malum, bella aút faceta's, quaé ames hominem istí modi? in his enim i s t i m o d i non est idem atque »qualem tu descripsisti« aut »qualis tu es«, sed ita spectat ad secundam personam, ut significet »eius modi, quales apud te saepius uersantur« uel »qualem tu nunc amas« Bach l. q. s. p. p. 226.

I l l i u s m o d i idem est ac t a l i s, q u a l i s e s t t e r t i u s a l i q u i s: Terent. Ad. 440 sqq. dí boni, Ne illíus modi iam nóbis magna cíuium Penúriast antíqua uirtute ác fide.

Quoiquoi modi et quoiuis modi locutiones qualiscumque[1]) pronominis uim sibi adsciuerunt: Plaut. Bacch. 399 sq. Núnc, Mnesiloche, spécimen specitur, núnc certamen cérnitur, Sísne necne ut ésse oportet: málus, bonus quoiquoí modi (cf. Ritschl Opusc. phil. II. p. 727); Pseudol. 740 sq. Rogas? Múrrinam, passúm, defrutum, méllam, mel quoiuís[2]) modi; Pers. 386 Quoiuís[2]) modi hic cum fáma facile núbitur.

b. *De locutionibus aduerbialibus.*

α) *De accusatiuis pronominum ac uocis modi.*

Quem ad modum[3]) locutione, quae ut (qui)[4]) particulae locum obtinet (Plaut. Bacch. 473 sq. ego omnem rém scio Quem ád modumst: Pseudol. 1038 nescis, út res sit, Phoenícium; cf. Amph. 441 sq. Cérte edepol, quom illúm contemplo et fórmam cognoscó meam, Quem ád modum ego sum (saépe in speculum inspéxi): nimis similést mei[5])

1. Interrogationes directae inducuntur: Plaut. Bacch. 190 Pi. Qui scíre possum? Chr. Núllus plus. Pi. Quem nam ád modum?[6]) Mil. 186 (ut) Eárum... artem et dísciplinam optíneat colere. Pe. Quem ád modum? Merc. 351 sq. Nunc sí dico ut rés est, atque íllam mihí me Emísse indicó, quem ad modum éxistumét me? Pers. 35 Fácere amicum tíbi me potis es sémpiternum. Sa. Quem ád modum?

---

[1]) Qualiscumque pronomen apud priscos poetas scaenicos nusquam occurrit.

[2]) Altero loco Ambrosianus quoiuis modo lectionem, altero cuiusmodi praebet: quouis modo utroque loco Palatino-Vaticanus (D) et Heidelbergensis (C). Ex collatione harum lectionum Lorenz Phil. XXXV. p. 176 sq. quoiuis modi sagacissime odoratus est. Hoc enim modo discrepantiae scripturae optime intellegi possunt. Cf. Becker in Studemundi Studd. in prisc. scriptt. Lat. I. p. 286., ibd. Luchs p. 317 sq.; Prehn l. q. s. p. p. 6.

[3]) Quem ad modum (sic!) scribendum esse, non quemadmodum Bacch. u. 190. (quem nam ad modum) docet. Nam particula enim in enuntiatis interrogatiuis apud Plautum et apud Terentium absolute ponitur neque coalescit cum pronomine (aduerbio) interrogatiuo in unum uocabulum. Cf. Kühner II. p. 718; Neue Forml. d. lat. Spr. II³. p. 491; Schmalz Lat. Synt². p. 436.

[4]) Particulae interrogatiuae (relatiuae) qui et ut apud Plautum, Terentium, reliquos poetas scaenicos saepissime occurrunt.

[5]) Sententia relatiua (quem ad modum ego sum), id quod saepissime apud Plautum usu uenit, cf. Schmalz² p. 572., redundanter ad superiorem enuntiationem addita est.

[6]) Nam particula si cum pronomine interrogatiuo coniungitur, interrogationem grauiorem reddit; cf. Reisig-Haase-Landgr.-Schmalz Vorlsgg. III. p. 306.

2. Inducuntur non directae interrogationes, quae nonnunquam enuntiata adiectiua appellari possunt: Plaut. Curc. 370 Dícam quem ad modúm conscribas; Bacch. 733 Dic quem ád modum? Mil. 200 sq. illuc sís uide, Quem ád modum adstitít seuero frónte curans cógitans; ibd. 256 sqq. haec ei díce, monstra, praécipe, Út teneat consília nostra, quem ád modum exorsí sumus, Dé gemina soróre; ibd. 904 Audíre cupio quem ád modum: ne quíd peccetis, páueo; ibd. 884 Tibi díxi, miles quem ád modum potísset deasciárei; ibd. 1162 Uoluptatém mecastor mi ínperas. Pa. Scin quem ád modum? Trin. 236 Omnium primum amoris arteis eloquar quem ad modum expediant [1]. — Acc. trag. 380 Quem ád modum impetum óccupemus fácere ultro in regem.

Ad eum modum locutio fungitur uice talis pronominis: Plaut. Menaechm. 210 sq. Glándionidám, suillam, láridum, pernónidam Aút sincipitaménta porcina aút aliquid ad eúm modum; cf. Bach l. q. s. p. p. 357.

Ad hunc modum »constanter est ad meum modum i. e. uel ita, ut ego nunc facio uel, id quod rarius fit, ita, ut ego dico (uel dicam)« Bach l. q. s. p. p. 156: Plaut. Curc. 204 sq. quaeso ad húnc modum Ínter nos amóre utemur sémper subreptício? Bacch. 509 sq. Sed sátine ego animum ménte sincerá gero, Qui ad húnc modum haec hic quaé futura fábulor? ibd. 907 sq. Út eum dictis plúrumis Castígem, quom haec hic fácta ad hunc faciát modum; Pseudol. 457 quid agitur? Pse. Státur hic ad húnc modum; ibd. 1273 ad hunc me módum intuli illi sátis facete; Rud. 194 sq. Nam quíd sibi habebunt ínpii insígne posthac, Si ad húnc modumst innóxiis honór apud uos? Stich. 76 sq. Útrum ego perplexím lacessam orátione ad húnc modum, Quási ego numquam quícquam adsimulem. — Terent. Hecyr. 675 sq. Ignárum censes tuárum lacrimarum ésse me? Aut quíd sit id quod sóllicitere ad húnc modum? — Plaut. Aul. 69 sq. íta me miseram ad húnc modum Deciés die uno saépe extrudit aédibus »i. e. ut ego extrudor« Bach l. q. s. p. p. 156.

In hunc modum locutio nusquam legitur neque apud Plautum neque apud Terentium neque apud reliquos poetas scaenicos. Haec enim locutio temporis posterioris est atque ad exemplar eiusmodi locu-

[1] Ita codd. inuito metro, quod quale fuerit, incertum est. Quod autem Lindemannus, Schoellius scripserunt: Ómnium primum amóris arteis quem ád modum expediant éloquar, id ferri nequit propter uerborum ordinem minus consuetum; nam in eiusmodi interrogationibus apud Plautum enuntiatio primaria antecedere solet enuntiationem secundariam.

tionum est orta, quales sunt: in nouom modum (Amph. prol. 119), in germanum modum (Cas. 615), in malacum modum (Bacch. 355), in perpetuom modum (Most. 536, ibd. 1035), in peregrinum modum (Pers. 158, Trin. 767).

Ad istunc modum idem ualet atque ad tuum modum = ita, ut tu *a)* dicis (dixisti) uel *b)* facis (fecisti); cf. Bach l. q. s. p. p. 214. *a)* Plaut. Bacch. 749 Ópsecro, quid istís ad istunc úsust conscriptís modum; Rud 1249 sq. Spectáui ego pridem cómicos ad istúnc modum Sapiénter dicta dícere atque is plaúdier; *b)* Plaut. Bacch. 584 sq. quaé te mala crux ágitat, qui ad istúnc modum Aliéno uiris tuás extentes óstio? Rud. 270 sq. ad hoc Fánum ad istúnc modum nón ueniri solet. — Terent. Ad. 423 sq. et quód queo Consérvis ad eundem ístunc praecipió modum (ad e ist. m. = item, ut tu facis).

Ad illum modum = ita, ut tertius aliquis *a)* dicit uel *b)* facit; cf. Bach l. q. s. p. p. 291: *a)* Plaut. Poen. 988 sq. Pro dei immortales, plúrimei iam ad illúm modum Periére pueri; *b)* Capt. 783 Ad íllum modúm sublitum ós esse mi hódie!

β. De ablatiuis pronominum ac uocis modi

Quo modo etiamsi eadem fere significatione atque qui Plautinum (ut), jak Polonicum apud Plautum saepius usurpari uidetur (cf. Cist. 46 Necéssest quo tu mé modo uoles ésse, ita esse, máter; Pers. 795 sq. quo módo me hodie uorsáuisti? Ut me ín tricas coniécisti? quo módo de Persa mánus mi aditast? Trin. 827 eo usqué modo, ut uolui = »eo u. m., quo modo uolui« Brix ad l.), quod praecipue in enuntiatis interrogatiuis usu uenit; ueruntamen notio primigenia, quam compositionis uis poscit, semper pellucet, quod his etiam exemplis probari uidetur: Amph. 1023 *A.* Quó modo? *M.* Eo modo, út profecto uiuas aetatém miser; Asin. 302 Ego dicam, quo árgumento et quó modo; Poen. 894 sq. Quía Adelphasium, quám erus deamat túos, ingenuast. Mi. Quó modo? Sy. Eódem, quo...; Trin. 602 sq. Quó modo tu istuc, Stásime, dixti? St. Nóstrum erilem fílium Lésbonicum suám sororem déspondisse: em, hóc modo; Truc. 918 sq. Quém ego ecastor córde mage amo quám te. Str. Quam me? quó modo? Ph. Hóc modo ut moléstus ne sis. Terentium autem quo modo phrasin eadem ui atque ut (qui) particulam usurpare Phorm. u. 180 sq. (Íta nunc inparátum subito tánta te inpendént mala: Quae néque uti deuitém scio neque quó modo me inde éxtraham) docet, (ubi quo modo locutio

cum uti particula aequata est). Idem de eis scriptoribus scaenicis, quorum in reliquiis haec locutio inuenitur, dici potest [1]).

Quod ad usum attinet, locutio haec aut in interrogationibus directis reperitur aut in obliquis interrogationibus, quae interdum adiectiua enuntiata appellari possunt.

Quo modo in interrogationibus directis legitur: Plaut. Amph. 357 Fáciam... té superbum, ni hínc abis. So. Quo nám modo? ibd. 556 Quid ést? quo modó? ibd. 594 sqq. Súm profecto et híc et illi: hoc quoíuis mirarí licet, Néque tibi, Amphitruo, ístuc mirum mágis uidetur quám mihi. Am. Quó modo? ibd. 737 Prímulo dilúculo abiisti ád legiones. Am. Quó modo? Aul. 737 Déus inpulsor míhi fuit, is me ad íllam inlexit. Euc. Quó modo? Cist. 608 sq. Quó modo igitur, óbsecro, Haec ést prior, quae núpta nunc est? cf. ibd. 478; Epidic. 706 sq. Quómodŏ me ludós fecisti dé illa conductícia Fídicina? Most. 183 Quid aís, scelesta? quó modo adiurásti? ita ego istam amárem? ibd. 458 Quo módo pultare pótui, si non tángerem? ibd. 737 sq. Séd, Simo, ita nunc uéntus nauem nóstram deseruít — Si. Quid est? Quó modo? Menaechm. 1126 Quó modo igitur póst Menaechmo nómen est factúm tibi? ibd. 1140 Quó modo haec ad té peruenit? Mil. 462 sq. Sed quó modo Díssimulabat; ibd. 1206 Étiam me? quo módo ego uiuam síne ted? Merc. 825 sq. Túos pater bellíssumus Amícam adduxit íntro in aedis. Eut. Quó modo? Pseudol. 341 sqq. Nón habes uenálem

[1]) Exoritur autem quaestio, utrum huius locutionis utrumque membrum per se positum sit, an coalescat cum altero membro in unum uocabulum. Hac de re statuendum est multa et magna documenta praesto nobis esse, quibus innixi utrumque membrum separatim hic scribendum esse demonstrabimus. Namque apud Plautum haud pauca exempla inueniuntur, ubi ambo membra huius locutionis alio quodam uocabulo disiuncta sunt: Amph. 357 quo nám modo; Cist. 46 Necéssest quo tu mé modo uoles ésse, ita esse, máter; Epidic. 75 sq. Quíd istuc ad med áttinet Quó tu interbitás modo; Most 1123 sq Philolaches uenísse dixit míhi suom peregre húc patrem, Quóque modo dominum áduenientem séruos ludificátus sit; Poen. 794 sq. Nunc íbo, amicos cónsulam, quo mé modo Suspéndere aequom cénseant potíssumum; ibd. 1245 sq. Et praédicabo, quó modo furtá faciatis múlta Quoqué modo uos huius fílias apud uós habeatis séruas; Truc. 676. Dic ínpera mihi, quíd uis et quo uís modo? — Nec non apud Terentium similia exstant exempla, ubi aliud quoddam uocabulum pronomen a nomine substantiuo seiungit, ueluti Hecyr. 325. Quo nám modo, Philúmena mea, nunc te offendam adféctam? — Apud Accium quoque tragicum utrumque membrum huius locutionis separatim scribendum esse uersus 180 sq. (Quibus pártibus.. .. et quo cáptus modo) ostendit. — Quanquam unum apud Plautum occurrit exemplum, ubi metro flagitante quomodo iunctim scripsimus, Epidic. 706 sq. Quómodŏ me ludós fecisti dé illa conductícia Fídicina?

amicam tú meam Phoenícium? Ba. Nón edepol habeó profecto: nám iam pridem uéndidi. Cal. Quó modo? ibd. 719 sq. éi os subleuí modo. Cal. Quó modo? ibd. 1286 Séd quid hoc? quó modo? quíd uideo ego? Poen. 386 Sícine ego te oráre iussi? Mil. Quó modo ergo orém? ibd. 476 sq. Fuére: uerum ego ínterfeci. Ly. Quó modo Potuísti? ibd. 493 Auscúlta. Ly. Non hercle aúscultabo. Ant. Quó modo?; ibd. 854 Hábe rem pactam. Syn. Sí futurumst, dó tibi operam hanc. Mil. Quó modo? ibd. 1296 Séd quid hoc est? quíd est? quid hoc est? quíd ego uideo? quó modo? Rud. 365 Sed tu ét Palaestra quó modo saluae éstis? Stich. 252 Illá quidem nullum sácruficauit. Ge. Quó modo? ibd. 343 Uérum ex multis néquiorem núllum quam hic est (conueni). Pan. Quó modo? — Terent. Heaut. 815 Uellem hércle factum, ita méritu's. Sy. Meritus? quó modo? Hecyr. 325 Quo nám modo, Philúmena mea, núnc te offendam adféctam? Ad. 534 Cum féruit maxumé, tam placidum, quási ouem reddo. Ct. Quó modo? ibd. 614 Uah, quó modo hac me expédiam turba? — Naeu. com. 11 eho an uícimus? Uicístis. ||uolop est. quó modo?|| dicám tibi; Laber. com. 21 sq. Numne áliter hunce pédicabis? ||quó modo?|| Uideo, ádulescenti nóstro caedis hírulam.

In obliquis interrogationibus occurrit quo modo: Plaut. Amph. 197 Ea núnc meditabor quó modo illi dícam, quom illo aduénero; ibd. 201 sq. Sed quó modo et uerbís quibus me déceat fabulárier, Prius ípse mecum etiám uolo hic meditári; ibd. 356 Híc inquam habito ego átque horunc sum séruos. Merc. At scin quó modo? Asin. 358 sq. Em istúc ago, Quó modo argento ínteruortam et áduentorem et Saúream; Aul. 47 at scin quó modo tibi rés se habet? ibd. 307 At scin etiam quó modo? ibd. 832 Át scin quo modó? Capt. prol. 23 Ratiónem habetis, quó modo unum amíserit; Cas. 875 sq. Neque quó fugiam neque ubí lateam neque hoc dédecus quo modo célem Scio; Cist. 614 sq. Sed ego íllud quaero cónfragosum, quó modo Prior pósterior sit ét posterior sít prior? Epidic. 75 sq. Quíd istuc ad med áttinet Quó tu interbitás modo? ibd. 85 sq. Néque ego nunc quó modo Me éxpeditum ex ínpedito fáciam consiliúm placet; ibd. 320 sq. Éxspectando éxedor míser atque exénteror, Quó modo mi Épidici blánda dicta éuenant; Most. 1123 sq. Phílolaches uenísse díxit míhi suom peregre húc patrem, Quóque modo dominum áduenientem séruos ludificátus sit; Mil. 96 sq. Id uólo uos scire, quó modo ad hunc deuénerim In séruitutem; Pseudol. 675 sqq. Quó modo quicque[1]) agerem, út lenoni

[1]) »Uocabula quo modo unum corpus ita efficiunt, ut pronomen quisque post modo, non post quo collocatum legatur«, Prehn l. q. s. p. p. 10.

súrruperem muliérculam, Iam ínstituta, ornáta cuncta in ánimo, ut uolueram, órdine Cérta, deformáta habebam; Poen. 376 Ápscede hinc sis, sýcophanta pár ero. M i l. At scin quó modo? ibd. 438 sq. Neque hércle uero sério — scin quó modo? Ita mé di amabunt — uín bona dicám fide? ibd. 557 sqq. nón meminisse nós ratu's, Quó modo trecéntos Philippos Cóllabisco uílico Déderis; ibd. 794 sq. Nunc íbo, amicos cónsulam, quo mé modo Suspéndere aequom cénseant potíssumum; ibd. 1245 sq. Et praédicabo, quó modo furtá faciatis múlta Quoqué modo uos huius fílias apud uós habeatis séruas; Rud. 797 Tánge, sed scin quó modo? ibd. 1069 Quó modo habeas, íd mea refert, iúrene anne iniúria; Trin. 580 Dic hóc negoti quó modo actumst; ibd. 854 sq. Quaé uoluit, mihi díxit, docuit ét praemonstrauít prius, Quó modo quidque [1]) agerém; Truc. 419 sq. fácile inuenio quó modo Discórdiam et diuórtium inter nós parem; ibd. 676 Dic ínpera mihi, quíd uis et quo uís modo? [2]) — Terent. Eun. 716 Alio pácto honeste hinc quó modo abeam néscio; ibd. 929 sqq. tum hoc álterum, It uérost quod ego míhi puto palmárium Me répperisse, quó modo adulescéntulus Meretrícum ingenia et móres posset nóscere; Heaut. 476 sq. Non núnc pecunia ágitur, sed illud quó modo Minimó periclo id démus adulescéntulo; ibd. 1004 sq. Idque ádeo miror, quó modo Tam inéptum quicquam tíbi uenire in méntem, mi uir, pótuerit; ibd. 1039 sq. quód abest non quaerís, patri Quó modo obsequáre et ut serues quód labore inuénerit; Phorm. 756 sq. Compósito factumst, quó modo hanc amáns habere pósset Sine dóte; Ad. 636 ego Aeschinúm conueniam, ut quó modo acta haec sínt sciat. — Acc. trag. 179 sqq. itera, in Quibus pártibus (namque audíre uolo, Si est quem éxopto) et quo cáptus modo Fortúnane an forté repertus »an repertust« Ribbeck; Laber. com. 19 sq. . . . égo mirabar quó modo mammaé mihi Déscendiderant.

Ablatiuus i s pronominis ac uocis modi i t a [3]) particulae ui positus in Amphitruonis Plautinae uersu 1023 inuenitur (uid. p. 158); huc adde Trinummi uersum 827 (uid. supr. p. 158).

---

[1]) Cf. ad Pseudol. u. 675 sq. Adn. 1, p. 160.

[2]) In Merc. u. 329 sqq. (séd eccum meum gnatum óptume Video: híc opperiar hóminem. hoc nunc mihi uíso opust, Huic pérsuadere quó modo potís siem, Ut íllam uendat) q u o m o d o locutio particulae finalis u t locum occupauit. Mil 377 Nimis mírumst facinus, quó modo haec hinc húc transire pótuit; ibd. 418 Sed fácinus mirumst, quo modo haec hinc húc transire pótuit = . . . mirum facinus est is modus, quo . . . potuit (attractio, cf. Kühner II. p. 992, 6.).

[3]) I t a (s i c) particula a priscis poetis scaenicis saepissime in usum uocatur.

H o c m o d o = a d h u n c m o d u m:

H o c m o d o = i t a, u t e g o n u n c f a c i o: Terent. Phorm. 866 sqq. hóc ubi ego audiui, ád foris Súspenso gradú placide ire pérrexi, accessi, ástiti, Ánimam compressi, aúrem admoui: ita ánimum coepi atténdere, Hóc modo sermónem captans; »I n s a y i n g *hoc modo*, G e t a i m i t a t e s t h e p o s i t i o n i n w h i c h h e s t o o d n e a r t h e d o o r« Wagner (P. Terenti comoediae. Cambridge. 1883) ad l.; cf. Plaut. Pseudol. 1277ª Occépi denuo hóc modo.

H o c m o d o = i t a, u t e g o d i c o (d i c a m). Luculentissimum exemplum est Plaut. Rud. 1072 hoc modó res gestast, út ego dico; ubi ad h o c m o d o locutionem enuntiatio u t e g o d i c o ex abundanti addita est propter uulgarium hominum loquacitatem quandam ac studium omnia quam clarissime pronuntiandi. Praeterea huc referam Plaut. Most. 26 Hocíne modo hic rem cúratam offendét suam? — Terent. Eun. 766 Hóc modo dic, sorórem illam tuam esse; cf. Bach l. q. s. p. p. 157.

I s t o(c) m o d o = a d i s t u m m o d u m:

I s t o m o d o = i t a, u t n u n c d i c i s: Plaut. Truc. 161 O Ástaphium, haud istóc modo solitá's me ante adpelláre. I s t o m o d o = i t a, u t t u n u n c f a c i s: Plaut. Most. 320 Sémper istóc modo mórata's; ibd. 1014 sq. át quidem tu, qui ístoc speras té modo Potésse; cf. Bach l. q. s. p. p. 215.

I l l o m o d o = a d i l l u m m o d u m:

I l l o m o d o = i t a, u t t e r t i u s a l i q u i s f a c i t: Plaut. Amph. 176 Satiúst me queri íllo modó seruitútem . . .; Menaechm. 317 Solét iocari saépe mecum illóc modo; cf. Cist. u. 391 = p. 43 Sch.; Bach l. q. s. p. p. 291.

Sequuntur singula exempla, ubi e o d e m m o d o locutione (= i t e m uel i t i d e m [1]) usus uterque poeta est: Plaut. Aul. 597 Eódem modo seruóm ratem esse amánti ero aequom cénseo; Terent. Ad. 695 Nólim ceterárum rerum té socordem eodém modo.

Reliquas autem pronominis ac uocis modi coniunctiones inuestigaturis primo nobis de locutionibus disputandum est, ubi possessiua pronomina cum casu ablatiuo uocis modi conectuntur. Namque hae

---

[1]) Apud priscos poetas scaenicos harum particularum usus satis frequens est. Conferas quaeso u. c. Plaut. Amph. 960. Aul. 128. Capt. 82. ibd. 1008. Pseudol. 197. Poen. 240. Stich. 463. — Terent. Andr. 77. ibd. 89. 354. Eun. 398. ibd. 591. Heaut. 417. Phorm. 413. — Plaut. Amph. 712. (itidem). Asin. 178. Aul. 432. Capt. 608. Bacch. 410. Menaechm. 1094. Poen. 287. — Terent. Eun. 93. Phorm. 397. Hecyr. 150. ibd. 251.

locutiones uulgari sermoni familiarissimae sunt, qui in huiusmodi locis pro uocabulo moris, quod ad homines refertur, uoce modi, quae spectat ad res, usus est atque etiam ambo interdum uocabula inter sese iunxit: Plaut. Amph. 221. Terent. Andr. 152 sq., cf. Plaut. Trin. 295. Uulgaris autem sermonis ac plebeii proprias has locutiones fuisse a mio modo Romanicum (= według mego własnego upodobania, nach meinem Belieben) satis superque ostendit; cf. Krebs Allg.-Schmalz in u. modi, Brix ad Menaechm. u. 250.

Ac meo modo ablatiuus meatim aduerbi uices tuetur: Plaut. Asin. 151 sq. opínor hic ante óstium Meó loquar modo quaé uolam, quoniam íntus non licitúmst mihi [1]; Pers. 359 Meó modo istuc pótius fiet quám tuo; ibd. 374 sq. Át, meo si liceát modo, Sapiénter potius fácias quam stulté; Trin. 295 Meó modo et móribus uíuito antíquis [2]. — Terent. Andr. 152 sq. Prope adést, cum alieno móre uiuendúmst mihi: Sine núnc meo me uíuere intereá modo; Eun. 920 Speró me habere, qui húnc meo excruciém modo; Heaut. 401 Hocíne me miserum nón licere meó modo ingeniúm frui! Ad. 313 Satís mihi id habeam súpplici, dum illós ulciscar meó modo.

Tuo modo idem est, quod tuatim (Plaut. Amph. 554) aduerbium: Plaut. Menaechm. 250 Moléstus ne seis: nón tuo hoc fiét modo.

Nostro modo = nostratim: Plaut. Amph. 221 Nós nostros móre nostro ét modo instrúximus. — Terent. Phorm. 962 sq. Tum hunc ínpuratum póterimus nostró modo Ulcísci.

Locutio autem aliquo modo quadamtenus (= einigermassen) aduerbi significationem adsciscit: Plaut. Pseudol. 787 Conprímere dentis uídeor posse aliquó modo; Stich. 621 Éxorabo aliquó modo: ueni. — Terent. Ad. 469 nam hoc quídem ferundum aliquó modost; cf. Klotz Handwtb. d. lat. Spr. I³ p. 299.

Deinde idem ualet aliquo modo atque qui (= irgendwie) particula: Plaut. Epidic. 331 sq. uerum áliquando aliqua aliquó modo Alicúnde ab aliqui aliquást tibi spes mécum fortunám fore; ibd. 334 Quippe tú mi aliquid aliquó modo alicúnde ab aliquibús blatis; Most. 420 sq. Iussit máxumo Opere órare, ut patrem áliquo absterrerés modo; Menaechm. 84 Nam se éx catenis éximunt aliquó modo.

Nescio quo modo aduerbi quasi uices suscipit uel ut ita dicam (= niejako, że tak powiem) enuntiati: Plaut. Rud. 608 sq.

---

[1]) »Meo modo loquar . . .« libri. Cf. C. F. W. Müller Pl. Pros. p. 118.

[2]) Cum meo modo locutione coniunguntur et particula uerba moribus antiquis, quae appositionis uice funguntur; cf. Amph. 221.

íbi ego nescio quó modo Irátus uideor médiam adripere símiam. — Terent. Ad. 605 sq. Omnés, quibus res sunt minus secundae, mágis sunt nescio quó modo Suspíciosi.

Pronomen indefinitum quidam atque uox modi ablatiuo singulari posita in Publil. Syri sententiis quae feruntur legitur: u. 490 Pudórem habere séruitus quodammodo (= quasi) est; ibd. 583 Rogare beneficium seruitus quodammodo est.

Quouis modo idem ualet atque qui (= jakimkolwiekbądź sposobem): Plaut. Casin. 301 máchinare quíd lubet quouis modo.

Quoquo modo (cf. Prehn l. q. s. p. p. 1): Plaut. Menaechm. 826 sq. noceón tibi Aút adeo isti, quaé mihi moléstiaest quoquó modo (= pod każdym względem).

Sequuntur exempla, ubi pronominalia cum uoce modi coniunguntur.

Alio modo = aliter[1]): Plaut. Mil. 1240 sq. alió modo, si nón quibo inpetráre, Conscíscam letum; Pseudol. 474 sq. atque alio tú modo Me uérberare, atque égo te soleo, cógitas; cf. Cas. 698.

Nullo modo nihil ferme aliud est, nisi non particula negans aut uocabulum nihil. Maior tamen uis illi priori locutioni inest; cf. Krebs-Allg.-Schmalz in u. modi. Exemplis, quibus hanc rem illustrem, his utar: Plaut. Amph. 559 sq. Tamén quin loquár haec utí facta súnt hic, Numquam úllo modó me potés deterrére; Menaechm. 781 Uérum uiuere híc non possum néque durare ulló modo; Trin. 586 sq. St. Ì modo. Lesb. Nulló modo Aequóm uidetur quín...; ibd. 729 sq. nulló modo Pote fíeri prosus quín dos detur uírgini. — Terent. Eun. 841 sq. Quasi dédita opera dómi erant, ut nulló modo Intro íre possem; Heaut. 1042 sq. ad te id nulló modo Fácere puduit.

Ullo modo, quod in enuntiatis condicionalibus inuenitur, constanter significat: jakimkolwiek jednym sposobem, jeśli w ogóle ten sposób istnieje: Plaut. Mil. 1207 sq. nám si possem ulló modo Ínpetrare, ut abíret nec te abdúceret, operám dedi. — Terent. Hecyr. 265 sq. illam ad uós redire stúdeo, Si fácere possim ulló modo;

---

[1]) Aliter particula occurrit locis hisce: Plaut. Amph. 1085. Asin. 700. Capt. 744. Casin. 345. Epidic. 579. ibd. 599. Bacch. 369. Most. 98. Menaechm. 245. Mil. 1422. Merc. 990. Poen. 866. ibd. 1082. ibd. 1358. Stich. 43. ibd. 129. Trin. 47. ibd. 715. Dep. fab. fragm. 43 W = p. 145, 56 G. — Terent. Andr. prol. 4. ibd. 310. Heaut. 264. Phorm. 115. ibd. 529 sq. Hecyr. 398. ibd. 529. ibd. 637. ibd. 765. Ad. 492. ibd. 515. ibd. 597. ibd. 603. ibd. 928. ibd. 936. — Caec. com. 181. Pall. inc. inc. 74^3. Laber. 21.

ibd. 723 sq. Manére adfinitátem hanc inter nós uolo, Si ulló modo est ut póssit: quod speró fore; cf. Reisig-Haase-Schmalz l. q. s. p. p. 71 sq. Adn., Schmalz Synt[2]. p. 547.

Inter locutiones, quae ablatiuo plurali usurpantur, et ablatiuos singularis numeri haud multum interest, nisi quod maior uis atque adeo emphasis quaedam in prioribus locutionibus inest [1]); cf. Langen Beiträge z. Kritik u. Erklärung des Plautus. Lpzg. (1880) p. 111 sq., Wölfflin l. q. s. p.

Itaque quibus modis est qui (= jak, wie) maiore quadam ui positum: Plaut. Most. 1146 sq. Iám minoris ómnia alia fácio, prae quam quíbus modis Mé ludificatúst. — Terent. Ad. 315 Tum autém Syrum inpulsórem, uah, quibus íllum lacerarém modis. Numerus pluralis in Plaut. Cas. 944 [. . . nec] quibus modis (= qui sic!) purgém scio me meae uxóri usurpatur propter omnibus modis locutionem, quae in prioribus (u. 942) occurrit, cf. Langen p. 112 [2]).

---

[1]) Quod numeri pluralis ui emphasis quaedam locutioni inculcatur, hoc ue facillime ex eo perspici potest, quod Plautus quando uim positiuam cuiusdam adiectiui locutionibus his augebat (Cas. 625 mira miris modis; Epidic. 667 miserum med habes miseris modis; [Menaechm. 1039 mira . . . exorta sunt miris modis]; Trin. 931 Nimium mirimodis mirabiles) et quando uulgare dicendi genus secutus id maxime respiciebat, ut uerbis grauissimis uteretur, pluralem tantummodo numerum usurpabat.

[2]) Aliae locutiones, quae aduerbiorum uim prae se ferunt, hae sunt:

Quot modis: Plaut. Cas. 115. Cist. 537. (Truc. 23.) ibd. 26. — Terent. Andr. 248.

Omnibus modis: (= omnino, in jeder Hinsicht) Plaut. Aul. 462. Cas 942. Merc. 919. Pseudol. 1074. Rud. 290. ibd. 895. — Terent. Eun. 384. Hecyr 701.

Multis modis (= multifariam): Plaut. Bacch. 507b. Rud. 837. — Enn. trag. 20.

Plurimis modis: Plaut. Aul. 66. — In omnibus quas hucusque tractabamus coniunctionibus uerborum syntactica constructio praeualebat. Ipsius compositionis uis atque etiam aduerbi notio et forma locutionibus, quas infra prolaturi sumus, uix est abiudicanda. Nam etiamsi in inquirendo de uocis multimodis natura ac forma librorum manu scriptorum auctoritatem neglexeris (id quod hic illic facere haud ab re erit; cf. Neue II 673, Reisig-Haase-Hagen I p. 269, Adn. 228b: uocabulum omnimodis ad exemplum illius uocis formatum (cf. Stolz Lat. Gramm.[3] p 354) omnem nobis dubitationem eximat necesse est, quin Plautus, Terentius reliqui poetae scaenici his compositis tanquam ueris aduerbiis sint usi locis hisce:

Omnimodis: Plaut. Stich. 684. — Multimodis (cf. Danielsson Studia grammatica. Upsal. 1879 p. 51; Neue Forml. II[3] p. 609): Plaut. Bacch. 385. Mil. 1190. Pers. 706. — Terent. Andr. 939. Heaut. 320. Phorm. 465. Hecyr. 280. — Pac. trag. 307.

De uocabulis quibusdam, quae si cum pronominibus unguntur, uocabuli modi significatione ponuntur.

a. α) *De pacto ablatiuo, qui apud priscos poetas scaenicos modo ablatiui uicem obtinuit.*

Exceptis eis quos supra (p 152, Ad. 1) nominaui locis (quo, eo, hoc, isto, illo) pacto passim eadem ui apud Plautum ponitur atque (quo, eo, hoc, isto, illo) modo. Quod cum uno quoque loco tum praecipue Mercatoris uersu 262 sqq. (nón ita ut saneí solent Amó, sed eodem pácto ut insaneí solent) comprobatur, ubi ita particula cum eodem pacto locutione aequata est. Cf. Amph. prol. 135 sqq. ibi nunc méus pater Memorát, legiones hóstium ut fugáuerit, Quo pácto donis sít donatus plúrumis. Mirum quiddam similitudo ualet, quae inter Mostellariae uersum 1151 (Dícito iis, quo pácto tuos te séruos ludificáuerit) et eiusdem fabulae uersum 1124 (Quóque modo dominum áduenientem séruos ludificátus sit) interest.

Nec non apud Terentium in ablatiuis quo, eo, hoc, isto, illo pacto eadem sententia atque in quo, eo, hoc, isto, illo modo ablatiuis inest, id quod uel hoce exemplo comprobari potest: Phorm. 507 Nám neque quo pacto á me amittam néque uti retineám scio, ubi quo pacto uti (= quo modo) particulae in aequo positum est.

Sed nescio quo modo quaestio exoritur, an fortasse Plautus et Terentius certa quadam causa commoti sint, ut pro quo, eo, hoc, isto, illo modo pluribus locis quo, eo, hoc, isto, illo pacto uterentur? Equidem Plautum et Terentium magna ex parte hac in re metra respexisse arbitror, sed nescio an recte dicam nonnullis Terentianis locis alteram quoque causam fuisse, cur pacto potius usurparetur quam modo. Nam in Hecyr. uersu 582 sq. Nam mihi íntus tuos patér narrauit módo, quo pacto me hábueris Praepósitam amori tuó (cf. Ad. 364 sq. Sy. Omnem rem módo seni Quo pácto haberet énarramus órdine; ibd. 844 sq. Eo pácto prorsum illi álligaris fílium. Modo fácito ut illam sérues) scriptor eo, quod pro *modō pactō* ablatiuo utitur, uitat concursum uerborum, quibus una forma inest et significatio uaria [1]): cf. Eun. u. 716 Alio pácto honeste hinc quó modo abeam néscio; Pac. trag. 284 sqq. ex péctore aude euóluere Consílium subito, méns, quod enatúmst modo, Qui pácto inimicis mórtem et huic uitam ádferas.

---

[1]) Ille autem concursus fieret, si *mŏdō* aduerbium et *mōdō* ablatiuus sese statim exciperent.

Quo pacto = quo modo.

Quo pacto praeponitur: *a*) interrogationibus directis, *b*) obliquis niterrogationibus (atque etiam enuntiatis adiectiuis).

a. Plaut. Amph. 592 sq. Quo íd, malum, pactó potest nam (mécum argumentís puta) Fíeri, nunc utí tu et hic sis ét domi? Aul. 738. Quo óbsecro pacto ésse possum? Cist. 88 sq. Ópsecro, Quó is homo insinuáuit pacto se ád te? Mil. 965 sq. Quo pactó potis Núpta et uidua esse éadem? Pseudol. 236 Quo nam uincére pacto possim ánimum? Rud. 1026 sq. Máne: rem repperí, quo pacto néc fur nec sociús sies. Tr. Quó pacto? Trin. 756 Quo pácto ergo igitur clám dos depromí potest? Truc. 635 Quo pácto excludi quaéso potui plánius, . . . — Terent. Andr. 804 Cr. Quid uós? quo pacto hic? sátine recte? Phorm. 817 sq. De. Hem, Quo pácto [id] potuit? ibd. 833 sq. Quid nam núnc facturust Phaédria? Quo pácto satietátem amoris aít se uelle absúmere? ibd. 952 Ch. Quo pácto aut unde haec híc resciuit? Hecyr. 628 Pa. Quid réspondebo his? aút quo pacto hoc áperiam? ibd. 875 Ego húnc ab orco mórtuom? quo pácto? — Pompon. com. 183 quo pacto céream tam pulchrá penu?

b. Plaut. Amph. 914 sq. Uerúm periclitátus sum animúm tuom, Quid fáceres et quo pácto id ferre indúceres; Asin. 179 sq. eum quóuis pacto cóndias Uél patinariúm, uel assum uórses quo pactó lubet; ibd. 506 sq. Úbi piem pietátem, si istoc móre moratám tibi Póstulem placére, mater, míhi quo pacto praécipis? Aul. 74 sq. Neque iám quo pacto célem erilis fíliae Probrúm, propinqua pártitudo quoi áppetit, Queo cónminisci; ibd. 259 At scio quo uós soleatis pácto perplexárier; Capt. 35 sq. Hisce aútem inter sese húnc confinxerúnt dolum, Quo pácto seruos súom erum hinc amittát domum; Curc. 650 Nec quó me pacto abstúlerit possum dícere: Cist. 549 sq. Dico éi, quo pacto éam ab hippodromo uíderim, Erílem nostram fíliam sustóllere; Epidic. 193 Ipsi hí quidem mihi dánt uiam quo pácto ab se argentum aúferam; ibd. 317 sq. Ea cónducetur átque ei praemonstrábitur, Quo pácto fiat súbdola aduorsúm senem; Mil. 25 sq. edepol uél elephanto in India Quo pácto ei pugno praéfregisti brácchium; ibd. 1025 sq. quid me uóluisti? Milph. Quo pácto hoc abs te accépi, Uidesís refero ad te cónsilium; ibd. 1097 sq. dixi equidém tibi, Quo pácto id fieri póssit clementíssume; Merc. 469 sq. nugas máxumas Fuísse credo, prae út quo pacto égo diuorsus dístrahor; Pseudol. 109 sq. Scis tú quidem hercle, méa si commouí sacra, Quo pácto et quantas sóleam turbelás dare; ibd. 567 Quo id sím facturus pácto nil etiám scio; ibd. 755 Céterum quo quícque pacto fáciat, ipsi díxero; Poen. 817 Exspécto,

quo pactó meae techinaé processurae sient; ibd. 1403 sq. Sí uolo hunc ulcísci, litis séquar in alieno óppido, Quántum audiui ingénium et mores éius quo pactó sient; Pers. 325 sq. Nam iam ómneis sycophántias instrúxi et comparáui, Quo pácto ab lenone aúferam hoc argéntum; Rud. 355 sqq. Non aúdiuisti, amábo? . . . Quo pácto leno clánculum nos hínc auferre uóluit? ibd. 963 sq. Tr. Uídulum istum quóiust noui ego hóminem iam pridém. Gr. Quid est? Tr. Ét quo pacto périit. Gr. At ego quó pacto inuentúst scio; ibd. 1026 Máne: rem repperí, quo pacto néc fur nec sociús sies; Stich. 75 Príncipium ego quo pácto cum illis óccipiam, id ratiócinor; Truc. 778 quo quícque pacto sítis confessaé scio. — Terent. Eun. 419 sqq. Quid illút, Gnatho, Quo pácto Rhodium tétigerim in conuíuio, Numquám tibi dixi? ibd. 584 sq. ibi ínerat pictura haéc, Iouem Quo pácto Danaae mísisse aiunt quóndam in gremium imbrem aúreum; ibd. 613 sq. Eámus: et de istác simul, quo pácto porro póssim Potíri, consiliúm uolo capere úna tecum; ibd. 938 sqq. Quam inhonéstae solae sínt domi atque auidaé cibi, Quo pácto ex iure hestérno panem atrúm uorent, Nosse ómnia haec salús est adulescéntulis; Heaut. 547 sq. Facile equidem fácere possum, sí iubes: Etením quo pacto id fieri soleat, cálleo; Phorm. 241 sq. Quam obrem ómnis, cum secúndae res sunt máxume, tum máxume, Meditári secum opórtet, quo pacto áduorsam aerumnám ferant; ibd. 579 sq. Nam hanc cóndicionem sí cui tulero extrário, Quo pácto aut unde míhi sit dicundum, órdinest; ibd. 592 sq. uénio ad hominem, ut dícerem Argéntum opus esse et íd quo pacto fíeret; ibd. 792 sq. Uirúm me natum uéllem: Ego osténderem. De. Certó scio. Na. quo pácto...[1]) De. Parce sódes . . .; Hecyr. 215 sq. An, quía ruri esse crébro soleo, néscire arbitrámini Quo quísque pacto hic uítam uostrarum éxigat? ibd. 444 sq. quid agam infélix? prorsus néscio, Quo pácto hoc celem, quód me orauit Mýrrhina; ibd. 546 Id núnc res indicium haéc facit, quo pácto factum uólueris. — Acc. trag. 634 sq. Atque íd ego semper síc mecum agito et cómparo, Quo pácto magnam mólem minuam; Caec. com. 206 sqq. Quem néque quo pacto fállam nec quid inde aúferam, Nec quém dolum ad eum aut máchinam commóliar Scio quícquam; Afran. com. 168 ... nunc uide hóc quo pacto ego aúrum in medium próferam.

Eo pacto = eo modo: Plaut. Capt. 413 Quó pacto (= *eo p.*) exemísti e uinclis túom erum tua sapiéntia; cf. Brix ad l.; Merc. 623 sq. eó si pacto pósset indagárier Múlier? Poen. 457 Eo pácto auarae

---

[1]) »*Zu ergänzen ist etwa* bene parta tutanda essent«. Dziatzko.

Uéneri pulcre adií manum; Trin. 379 Ét eo pacto addíderis nostrae lépidam famam fámiliae. — Terent. Andr. 48 sqq. Rem ómnem a principio aúdies: Eo pácto et gnati uítam et consiliúm meum Cognósces.

Hoc pacto = hoc modo:

Hoc pacto = ita, ut ego nunc dico (dicam): Plaut. Curc. 695 Hócine pacto me índemnatum átque intestatumá bripi? Cas. 650 sq. Malúm pessumúmque hic apúd nos modo íntus Tua áncilla hoc pácto exordíri coépit . . .; Most. 492 Ait íllum hoc pacto síbi dixisse mórtuom; Rud. 957[b] Feroque eí condicionem hóc pacto; Trin. 376 hoc pácto ab illo súmmam inibis grátiam. Most. 589 Multós me hoc pacto iám dies frustrámini i. e. ut ego fallor; cf. Bach l. q. s. p. p. 156 sq.

Isto pacto = isto modo:

Isto pacto = ita, ut tu dicis (dixisti): Plaut. Pseudol. 798 sq. Si me árbitrabare ísto pacto, ut praédicas, Cur cónducebas? cf. Bach l. q. s. p. p. 223; Cist. 666 sq. Sí mihi Ália mulier ístoc pacto dícat, dicam esse ébriam; Bacch. 1169 Non hómo tu quidem es qui istóc pacto tam lépidam inlepide appélles; Pseudol. 83 Istócine pacto me ádiuuas? — Terent. Heaut. 713 Át enim spem istoc pácto rursum núptiarum omnem éripis; Ad. 731 sq. Mi. Illínc huc transferétur uirgo. De. O Iúppiter, Istócine pacto opórtet? Cf. Bach l. q. s. p. p. 214 sq.

Illo pacto = illo modo:

Illo pacto = ita, ut tertius aliquis dixit (= iussit): Plaut. Rud. 1252 sq. Sed quom índe suam quisque íbant diuorsí domum, Nullús erat illo pácto, ut illi iússerant; cf. Langen l. q. s. p. p. 323; Bach p. 223, Adn.

Eodem pacto = eodem modo:

Plaut. Capt. 778 Nunc cérta res est, eódem pacto ut cómici seruí solent, . . .; Trin 710. Eódem pacto, quo húc accessi, apscéssero; Truc. 779 Núnc uolo scire eódem pacton síne malo fateámini.

Aliquo pacto = aliquo modo:

Aliquo pacto = quadamtenus: Plaut. Rud. 1193 sq. Satin sí quoii homini deí esse bene factúm uolunt, Aliquo íllud pacto optíngit optatúm piis? [1]) Aliquo pacto = qui (irgendwie): Plaut. Bacch. 555 sq. si non fécero Eí male aliquo pácto, me esse dícito ignauíssumum. — Terent. Andr. 883 sq. Olim ístuc, olim, cum íta animum induxtí tuom, Quod cúperes aliquo pácto efficiundúm tibi

---

[1]) Ceterum uide Langeni Stud. Plaut. p. 369 sq.

(»at any price« Wagner ad l.); Heaut. 735 Uerum áliquo pacto uérba me his datúram esse et uentúram.

Nescio quo pacto = nescio quo modo:

Plaut. Pseudol. 408 Uerum ís nescio quo pácto praesensít prius.

Quouis pacto = quouis modo:

Plaut. Amph. 978 sq. Fac. Amphitruonem iam áduenientem ab aédibus Ut ábigas: quouis pácto fac conméntus sis; Asin. 179 eum quóuis pacto cóndias.

Quoquo pacto = quoquo modo:

Terent. Eun. 1083 Mírum ni illoc hómine quoquo pácto opust; Ad. 342 Quaprópter quoquo pácto tacitost ópus.

Alio pacto = alio modo:

Plaut. Cas. 511 sq. Ibo íntro, ut id quod álius condiuít coquos, Ego núnc uicissim ut álio pacto cóndiam; Mil. 1284 sq. Alium álio pacto própter amorem ní sciam Fecísse multa néquiter...; Pseudol. 1239 Núnc mihi certumst álio pacto Pseúdolo insidiás dare. — Terent. Andr. 792 sq. alio pácto haud poterat fíeri, Ut scíret haec quae uólumus; Eun. 716 Alio pácto honeste hinc quó modo abeam néscio; Hecyr. 479 Néque alio pactó componi pótis inter eas grátia; Phorm. 301 Postrémo si nullo álio pacto, faénore.

Nullo pacto = nullo modo:

Plaut. Bacch. 178 sq. Mirúmst me, ut redeam, te ópere tanto quaésere, Qui abíre hinc nullo pácto possim, sí uelim; ibd. 479 sq. (Núllon pacto rés mandata pótest agi, nisi idéntidem) Mánus ferat ad éius papillas? Most. 1054 Nám scio equidem núllo pacto iám esse posse clám senem; Mil. 1095 sq. nám nullo pactó potest Prius haéc in aedis récipi...; Pseudol. 94 Profécto nullo pácto possum uíuere; Trin. 376 sq. hoc pácto ab illo súmmam inibis grátiam, Néque commodius úllo pacto ei póteris auxiliárier. — Terent. Andr. 247 Núllon ego Chremétis pacto adfínitatem effúgere potero? — Enn. trag. 318 Neque sánguis ullo pótis est pacto prófluens consístere.

Ullo pacto = ullo modo:

Plaut. Capt. 131 sq. Sed si úllo pacto ille húc conciliarí potest Uel cárnuficinam hunc fácere possum pérpeti.

β. *De uocabulo exempli, quod apud priscos poetas scaenicos in locutionibus aduerbialibus modi loco usurpatur.*

Uocem exempli et modi in locutionibus aduerbialibus apud Plautum uim similem habere Truculenti uersus 26 sq. ostendit: Quot amáns exemplis lúdificetur, quót modis Pereát. Huc accedit similitudo, quae exstat inter Mostellariae uersum 1039 sq. et eiusdem fabulae

uersum 1146 sq.: eademque ópera haec tibi narráuero, Quis méd exemplis hódie eludificátus est ∾ lám minoris ómnia alia fácio, prae quam quíbus modis Mé ludificatúst; cf. Langen l. q. s. p. p. 112. Apud Terentium uero exemplum cum pronomine coniunctum nusquam legitur.

1. Quod ad exemplum = quem ad modum:

Plaut. Trin. 921 sq. Quód ad exemplumst? cóniectura sí reperire póssumus Sy. Ád hoc exemplumst; cf. Bach l. q. s. p. p. 473 sq.

Ad id exemplum = ad eum modum:

Plaut. Mil. 399 sq. Át, Sceledre, quaéso, Ut ád id exemplum sómnium quam símile somniáuit.

Ad hoc exemplum = ad hunc modum:

Ad hoc exemplum = ita, ut ego nunc facio (feci): Plaut. Merc. 264 sq. Amáui equidem hercle ego ólim in adulescéntia: Uerum ád hoc exemplum númquam, ut nunc insánio; Pseudol. 135 Quíbus, nisi ad hoc exémplum experior, nón potest usura úsurpari; Pers. 335 Ea caúsa ad hoc exémplum te exornáui ego; [1] Rud. 487 sq. Nam sí quis cum eo quíd rei conmíscuit, Ad hóc exemplum (= ita, ut ego amisi) amíttit ornatúm domum. — Ad hoc exemplum = ita, ut ego nunc dico (dicam): Plaut. Rud. 603 Ego ad hóc exemplum símiae respóndeo; cf. Bach l. q. s. p. p. 156.

Ad illuc exemplum = ad illum modum:

Ad illuc exemplum = ita, ut tertius aliquis facit: Plaut. Mil. 757 Fít pol illuc ad illúc exemplum; cf. Bach l. q. s. p. p. 291.

2. Eo exemplo = eo modo:

Plaut. Menaechm. 978 sq. eo exemplo séruio, Térgo ut in rem esse árbitror.

Isto exemplo = isto modo:

Isto exemplo = ita, ut tu (nunc) dicis (dixisti): Plaut. Asin. 388 sq. Pol haúd periclumst cárdines ne fóribus effrangántur, Si istóc exemplo tu ómnibus qui quaérunt respondébis; Bacch. 540 Múlti more isto átque exemplo uíuont; Mil. 359 sq. Credo égo istoc exempló tibi esse péreundum extra pórtam, Dispéssis manibus pátibulum quom habébis; cf. ibd. u. 342; Bach l. q. s. p. p. 215 [2]).

[1]) »i. e. meo exemplo, ut ego exornaui« Bach.

[2]) Quot exemplis = quot modis: Plaut. Epidic. 670. — Omnibus exemplis = omnibus modis: Plaut. Bacch. 1092, cf. Terent. Eun. 881. Acc. trag. 85. — Plurimis exemplis = plurimis modis: Plaut. Bacch. 505; Rud. 370.

b. Denique alia substantiua nomina huc referenda sunt, quae interdum in notionem modi transeunt, uelut opera, uia. Hanc tamen notionem eae uoces contextus ui accipiunt (»Verwendung« Heerdegen p. 108 sqq.).

1. *Operā.*

Qua opera = quo modo: Plaut. Capt. 563 . . . Úna opera mihi súnt sodales qua íste.

2. *Uiā.*

Qua uia = quo modo: Terent. Phorm. 566 Ph. Quá uia istuc fácies? Ge. Dicam in itínere: modo te hinc ámoue. — Terent. Hecyr. 72 sq. Iniúrium autem est úlcisci aduersários? Aut quá uia te cáptent eadem ipsós capi? ibd. 569 Nec quá uia senténtia eius póssit mutarí scio.

Eadem hac uia = eodem hoc modo: Terent. Heaut. 329 Túm quod illi argentum és pollicitus, eádem hac inueniám uia.

Qua (indef.) uia = quo (indef.) modo: Pac. trag. 100 Si quá potestur ínuestigarí uia.

Alia uia = alio modo: Terent. Heaut. 788 sq. Atqui quam máxume Uolo té dare operam ut fíat, uerum aliá uia.

3. *Rē.*

Qua re = quo modo: Terent. Eun. 369 sq. Pa. Quid sí nunc tute fórtunatus fías? Ch. Qua re, Pármeno? Respónde. Pa. Capias [tu] íllius uestem.

4. *Ad . . . faciem = ad . . modum:*

Ad istam faciem = ad istum modum: Ad istam faciem = ita, ut tu dicis (dixisti): Plaut. Cist. 71 Ád istam faciemst mórbus, qui me, méa Gymnasium, mácerat.

III.

Si omnia exempla, quae hucusque protulimus,' in commune conferamus numerumque locorum, ubi modus, pactum, cet. apud Plautum, Terentium, reliquos poetas scaenicos cum pronominibus coniunguntur, subtiliter exsequamur, ita res se habebit:

I. Apud Plautum:

1)	Uox **modi** cum pronominibus conectitur . . .	183 x:
A)	Cum pronominibus genetiuo singulari positis iungitur .	34 x:
a)	Cuius modi legitur	12 x;
b)	Eius modi (4 x), huius m. (9 x), istius m. (6 x) leguntur	19 x;
c)	Quoiquoi modi (1 x), quoiuis m. (2 x) leguntur .	3 x.

B)	Cum pronominibus accusatiuo singulari et ablatiuo casu positis uox modi iungitur	149 x:
a)	Cum pronominibus accusatiuo singulari positis . . .	29 x:
α)	Quem ad modum inuenitur	14 x;
β)	Ad eum modum (1 x), ad hunc m. (8 x), ad istum m. (4 x), ad illum m. (2 x) inueniuntur . . .	15 x.
b)	Cum pronominibus ablatiuo casu positis iungitur modus .	120 x:
α)	Quo modo legitur	66 x;
β)	Eo modo (2 x), hoc m. (4 x), isto m. (3 x), illo m. (2 x), eodem m. (1 x) leguntur	12 x;
γ)	Meo modo (4 x), tuo m. (1 x), nostro m. (1 x) leguntur	6 x;
δ)	Aliquo modo (6 x), nescio quo m. (1 x), quouis m. (1 x), quoquo m. (1 x) leguntur	9 x;
ε)	Alio modo (3 x), nullo m. (4 x), ullo m. (1 x) leguntur	8 x;
ζ)	Quibus modis legitur	2 x;
[η)	Quot modis (4 x), omnibus m. (6 x), multis m. (2 x), plurimis m. (1 x) leguntur :	13 x;
ϑ)	Omnimodis (1 x), multimodis (3 x) leguntur . .	4 x.]
2)	**Pactum, exemplum, opera, facies** cum pronominibus iunguntur ac uocis modi locum occupant . . .	89 x:
A)	*Pacto* cum pronominibus iungitur ac uocis modi significatione ponitur	69 x:
a)	Quo pacto legitur.	35 x;
b)	Eo pacto (4 x), hoc p. (6 x), isto p. (4 x), illo p. (1 x), eodem p. (4 x) leguntur	19 x;
c)	Aliquo pacto (2 x), nescio quo p. (1 x), quouis p. (2 x) leguntur	5 x;
d)	Alio pacto (3 x), nullo p. (6 x), ullo p. (1 x) leguntur	10 x.
B)	Uox *exempli* cum pronominibus iungitur ac uocis modi significatione ponitur	18 x:
a)	Cum pronominibus accusatiuo singulari positis iungitur exemplum	8 x:
α)	Quod ad exemplum legitur	1 x;
β)	Ad id exemplum (1 x), ad hoc e. (5 x), ad illuc e. (1 x) leguntur	7 x.
b)	Cum pronominibus casu ablatiuo positis iungitur exemplum ac uocis modi significatione ponitur	10 x:
α)	Eo exemplo (1 x), isto e. (3 x) leguntur. . . .	4 x;
β)	Quibus exemplis legitur	1 x;
[γ)	Quot exemplis (2 x), omnibus e. (1 x), plurimis e. (2 x) leguntur	5 x.]
C)	*Opera facies* cum pronomine iunguntur ac uocis modi significatione ponuntur	2 x:
a)	Qua opera legitur	1 x;
b)	Ad istam faciem legitur	1 x. [1])

[1]) Apud Plautum igitur uox modi cum pronominibus conectitur saepius, quam reliquae uoces, quae uocis modi partes agunt. Plautus enim, utpote qui semper coti-

II. Apud Terentium:

1) Uox **modi** cum pronominibus conectitur 46x:
A) Cum pronominibus genetiuo singulari positis iungitur 10x:
a) Eius modi (2 x), huius m. (6x), istius m. (1x), illius m. (1 x) leguntur . . . . 10x.
B) Cum pronominibus accusatiuo singulari et ablatiuo casu positis uox modi iungitur 36x:
a) Cum pronominibus accusatiuo singulari positis . . . 2x:
α) Ad eundem istunc modum (1 x), ad hunc m. (1 x) inueniuntur . . . . 2x.
b) Cum pronominibus ablatiuo casu positis iungitur modus . 34x:
α) Quo modo legitur 12x;
β) Hoc modo (2x), eodem m. (1 x) leguntur . . . 3x;
γ) Meo modo (4x), nostro m. (1x) leguntur . . . 5x;
δ) Aliquo modo (1x), nescio quo m. (1x) leguntur . 2x;
ε) Nullo modo (2x), ullo m. (2x) leguntur . . . 4x;
ζ) Quibus modis legitur 1x;
[η) Quot modis (1x), omnibus m. (2x) leguntur . . 3x;
ϑ) Multimodis legitur . . . . 4x.]
2) **Pactum, res, uia** cum pronominibus iunguntur ac uocis modi locum occupant 42x:
A) *Pacto* cum pronominibus iungitur ac uocis modi significatione ponitur 35x:
a) Quo pacto legitur 21x;
b) Eo pacto (2x), isto p. (2 x) leguntur 4x;
c) Aliquo pacto (2x), quoquo p. (2x) leguntur . . 4x;
d) Alio pacto (4x), nullo p. (2x) leguntur . . . 6x.
B) *Rē* cum pronomine iungitur ac uocis modi significatione ponitur 1x:
Qua re legitur . . . . 1x.
C) *Viā* cum pronominibus iungitur ac uocis modi significatione ponitur 7x:
a) Qua uia legitur 3x;
b) Hac uia (1 x), eadem u. (2x) leguntur 3x;
c) Alia uia legitur . . . . 1x. [1])

---

dianum genus sermonis usurparet, hoc quoque loco locutionibus uulgaribus eius modi, huius modi, quo modo cet. uti maluit quam locutionibus, quae eruditi sermonis sunt quo pacto, eo pacto, cet. Quo factum est ut e g. quo modo locutio a Plauto multo saepius usurparetur, quam locutio quo pacto quae idem ualet. Cotidiani autem sermonis alteras locutiones fuisse, alteras eruditi inter alia (cf p. 151.) hoc quoque docet, quod cum illarum uestigia e linguis Romanicis maxime pellucent (cf. adn. 1., pp 151, 163.), hae in eis linguis nusquam reperiuntur (cf. adn. 4. p. 152. et 2. p. 153).

[1]) Etsi apud Terentium — id quod ipsius rei natura fert, nam modus iungitur cum pronominibus et genetiuo et accusatiuo et ablatiuo casu positis, ceterae autem uoces ablatiuo tantum casu usurpantur — etsi igitur maior numerus locorum exstat, ubi modus cum pronominibus iungitur: nihilominus tamen hunc scriptorem

III. Apud reliquos poetas scaenicos:

1) Uox **modi** cum pronominibus conectitur **11x**:
A) Cum pronominibus genetiuo singulari positis iungitur **2x**:
a) Huius modi (1x), istius m. (1x) leguntur . . **2x.**
B) Cum pronominibus accusatiuo singulari et ablatiuo casu positis uox modi iungitur **9x**:
a) Cum pronominibus accusatiuo singulari positis . . . **1x**:
α) Quem ad modum inuenitur . . . . . . **1x.**
b) Cum pronominibus ablatiuo casu positis iungitur modus . **8x**:
α) Quo modo legitur **4x**;
β) Quodammodo legitur **2x**;
[γ) Multis modis legitur **1x**;
δ) Multimodis legitur . . . . **1x.**]
2) **Pactum, exemplum, uia** cum pronominibus iunguntur ac uocis modi locum occupant **8x**:
A) *Pactō* cum pronominibus iungitur ac uocis modi significatione ponitur **6x**:
a) Quo pacto legitur **5x**;
b) Ullo pacto legitur . . . . **1x.**
B) Uox *exempli* cum pronominibus iungitur ac uocis modi significatione ponitur **1x**:
a) Cum pronominibus ablatiuo casu positis iungitur uocabulum exempli **1x**;
[α) Omnibus exemplis legitur . . . . . . **1x.**]
C) *Uiā* cum pronomine iungitur ac uocis modi significatione ponitur **1x**:
(si) Qua uia legitur . . . . **1x.**

IV.

Atque hic poteram finem huius disputationis facere, nisi, id quod magni esse momenti sensi, discrimina, quae inter poetas scaenicos et

locutiones, ubi pactum cum pronominibus iungitur, praecipue amasse eo apparet, quod quo modo locutio rarius hic quam quae idem significat locutio quo pacto occurrit. Terentius enim, qui passim sermone erudito uteretur, hoc quoque loco urbanas locutiones usurpare maluit.

Iam uero si Plauti dictionem cum Terenti conferas, illa hic quoque uestigia cotidiani sermonis prae se fert, Terentius autem urbanum dicendi genus sequitur. — Quod idem etiam clarius ostendi potest, si rationes, quae inter numeros Plautinorum exemplorum et Ter ntianorum exemplorum exstant, hoc loco intuebimur. Ac 1° numerus uulgarium locutionum, quae in 20 Plautinis fabulis leguntur, e. g. numerus quo modo locutionum talem habet rat'onem ad numerum locorum, ubi haec locutio apud Terentium occurrit, qualem rationem 1 ad $\frac{20}{33}$ (= $\frac{12}{6} \cdot \frac{20}{66}$) habet; 2° numeri autem urbanae locutionis quo pacto rationem eandem apud Plautum et apud Terentium habent atque 1 : 2 (= $\frac{21}{6} \cdot \frac{32}{56}$). Neque inter alios locos aliae rationes intercedunt: 1° inter B (Plaut.) et B (Ter.) (1 : $1\frac{32}{59}$); inter A (Pl.) et A (Ter.) (1 : [illegible]); inter a (Pl.) et a (Ter.) (4 : 1); inter b (Pl.) et b (Ter.) (1 : $\frac{34}{36}$), 2° inter 2 A (Pl.) et 2 A (Ter.) (1 : $1\frac{1}{2}$).

praestantissimos scriptores, inter Plautum et Terentium intercedunt, breuiter exponere constituerem [1].

Discrimina igitur, quae inter dictionem poetarum scaenicorum et praestantissimos scriptores exstant, haud pauca sunt: etenim apud poetas scaenicos, qui cotidiani potissimum ac prisci sermonis usum secuti sunt, quoius modi, huius modi, istius modi, illius modi, quo modo locutionum utrumque membrum per se positum est neque coalescit cum altero membro in unum uocabulum; in hunc modum locutio, qua scriptores praestantissimi utuntur saepe, nusquam occurrit; meo modo, tuo modo, nostro modo locutiones pro meatim, tuatim, nostratim aduerbiis saepius usurpantur; pronomen ac uox modi casu ablatiuo numeri pluralis maxime frequentatur.

Quod ad discrimina attinet, quae inter Plauti dictionem et Terenti haud dubie hic intercedunt, pauca sunt illa quidem, sed digna tamen, quae cognoscantur, namque qui saepius similiter ac Terentius loquitur Cicero hoc quoque loco eum imitatur, quo fit ut Plautus hic non solum a Terenti consuetudine loquendi, uerum etiam a Ciceronis discrepet. Differt autem Plautus a Terenti consuetudine loquendi et Ciceronis eo potissimum, quod cum hi rarius, ne dicam rarissime, ad hunc modum locutione utantur, ille eam frequentat maxime. Addo denique ad hoc exemplum, eo, isto exemplo, quot exemplis, cet. locutiones, quae apud Plautum identidem leguntur, apud Terentium nusquam occurrere.

Buczacii. *M. Ładyżyński.*

---

[1]) Locutiones, quae apud Plautum et Terentium eadem u iqua apud praestantissimos scriptores frequentantur, sunt casus ablatiui hoc modo, eodem modo, aliquo modo, nullo modo, ullo modo, quo pacto, isto pacto, alio pacto, nullo pacto, aa.

Jak trzeba czytać:

νεώτερος czy *νωθρότερος* w *Ἀθηναίων πολιτεία* r. 26?

Po dokonanym zamachu Efialtesa na Areopag w r. 462/1 ustrój rzeczypospolitej mieli rozsprzęgać zwolna żarliwi demagogowie tem łacniej, że podówczas stronnictwo umiarkowane nie posiadało nawet przewódcy. Stał wprawdzie na czele partyi Cymon, lecz jego nieodpowiedniość właśnie na politycznego sternika Arystoteles zamknął w słowach: νεώτερον ὄντα καὶ πρὸς τὴν πόλιν ὀψὲ προσελθόντα. Otóż w tem upatrują nowsi uczeni sprzeczność, że Cymon już nie mógł być zbyt młodym, jeżeli późno zajął się państwowemi sprawami. Zamieniają dlatego dowolnie νεώτερον na νωθρότερον, ἐνεώτερον lub νωθέστερον, coby wszystko mniejwięcej znaczyło, że Cymon miał nieco tępą głowę.

Emendacya to ryzykowna. Uzasadnienie jej znaleziono niby w słowach Retoryki, które owszem dowodzą czegoś wprost przeciwnego. Jeśli bowiem tam Arystoteles (II, 15: ἐξίσταται... τὰ δὲ σταθερὰ εἰς ἀβελτερίαν καὶ νωθρότητα, οἷον οἱ ἀπὸ Κίμωνος καὶ Περικλέους καὶ Σωκράτους) na przykład zwyrodnienia statecznych rodów przytacza między innymi także potomków Cymona, to oczywiście sam Cymon, podobnie jak wymienieni obok niego Perykles i Sokrates, odznaczać się musiał przymiotami zupełnie różnymi od ἀβελτερία καὶ νωθρότης. Chyba że trafi komu do przekonania sofizmat Wilamowitza, zasadzający się na komparatywie: »*es wird ja auch ihm selbst nicht die volle* νωθρότης *nachgesagt*, *sondern der Ansatz dazu*« (*Aristoteles und Athen* I, 137).

Trzeba w istocie ironii, by Rühl, który najsilniej zaatakował cały ów nowo odnaleziony utwór, oznajmił, że nie widzi w tem zdaniu o Cymonie wewnętrznej sprzeczności. Można bowiem za młodym być

na przewódcę politycznego bez względu na to, czy się zaczęło zajmować polityką wcześnie czy późno (*Rhein. Mus.* XLVII, 153). Rühl o tyle ma słuszność, że wyrażeniu νεώτερος polityczne nadaje znaczenie. Bo co do wieku samego, niewątpliwie zbyt młodym Cymon już nie był, piastowawszy strategię jeszcze w r. 478/7. Ale niebawem zobaczymy, że termin νεώτερος politycznie daleko szerszy i ogólniejszy obejmował widokrąg, niż mu odnośnie do lat stosownych na przewodnika stronnictwa Rühl zakreślił.

Najpierw jednak musimy oznaczyć, kiedy dopiero Cymon oddawać się począł sprawom wewnętrznym państwa, gdyż jego czyny wojenne z czasów poprzednich nie wchodzą u Arystotelesa w rachubę. Również Plutarch w żywocie Cymona r. 5. i 15. zwrotami: ὁρμήσαντα δ'αὐτὸν ἐπὶ τὴν πολιτείαν i ἐν δὲ τῇ λοιπῇ πολιτείᾳ odróżnia jego karyerę wojskową od państwowej (por. przeciwstawione sobie w 'Αθ. πολ. r. 23. τὰ πολέμια a τὰ πολιτικά). W wir publicznego życia wciągną: Cymona Arystydes, szlachetny jego charakter kładąc na szali przeciw namiętnej wymowie Temistoklesa, a lud obmierziwszy sobie Temistoklesa, przyjął z ochotą przybysza, pokochał go dla łagodności tudzież prostoty i do najwyższych wyniósł w państwie zaszczytów (Plut. Cym. 5.). Dalej słyszymy, że Cymon razem z Arystydesem opierał się Temistoklesowi, wzbijającemu zanadto demokracyę, a potem sprzeciwił się Efialtesowi, gdy on gwoli ludu obalał radę z Areopagu (Plut. Cym. 10.) Już te dwa miejsca w Plutarchu i zestawienie Cymona z Arystydesem Efialtesa z Temistoklesem, obu zaś par z pogromem Areopagu, powinny były przekonać nowożytnych badaczów, że walka o tę radę zbliżyła tak jednych jak i drugich do siebie. Przeto sam fakt uczestnictwa Temistoklesa w zamachu na nią, podany w 'Αθ. πολ. r. 25., nie jest próżnym wymysłem. Zwłaszcza Temistokles ścigany i oskarżany przez Cymona jakoteż wielu innych o zdradę kraju na korzyść Persów, za którą sądzić go miał Areopag, osobiście dość żywo nawet musiał się jego podkopaniem zaprzątać (por. Plut. Aryst. 25.).

Więc nie na wiele przed rokiem upadku Areopagu (462/1) Cymon wmięszał się do spraw domowych, by powściągnąć i upokorzyć lud, który powstawał przeciw najznakomitszym obywatelom, a oraz całą władzę i rządy zagarniał do siebie. Skoro zaś znowu na wyprawę odpłynął, pospólstwo wywróciło porządek ustanowiony w państwie i prawa ojczyste (τά τε πάτρια νόμιμα), których trzymało się przedtem. Pod wodzą bowiem Efialtesa odjęto Areopagowi bez mała wszystko i opanowawszy sądy, wtrącono państwo w bezbrzeżną demokracyę (εἰς ἄκρατον δημοκρατίαν). Powróciwszy do Aten, Cymon próbował dawną powagą

otoczyć sponiewieraną radę i wskrzesić arystokracyę za czasów Klejstenesa (τὴν ἐπὶ Κλεισθένους ἐγείρειν ἀριστοκρατίαν. Plut. Cym. 15.). Dopomogli mu wtedy do utrzymania się na stanowisku Lacedemończycy, ponieważ zaniepokojeni runięciem silnej zapory przed niebezpiecznym prądem, zwalczali na dobre już Temistoklesa i chcieli, aby w Atenach Cymon z młodego pokolenia nabrał przewagi i mocy (Plut. Cym. 16.: ηὐξήθη δ' ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων ἤδη τῷ Θεμιστοκλεῖ προσπολεμούντων καὶ τοῦτον ὄντα νέον ἐν Ἀθήναις μᾶλλον ἰσχύειν καὶ κρατεῖν βουλομένων).

Widać ze słów Plutarcha, że głównie Lacedemończycy sprawili ucieczkę Temistoklesa z Aten po obaleniu Areopagu, której się domyślamy w przerwie r. 25. Politei. Wynika z nich następnie, że w porównaniu z Temistoklesem Cymon jako żyjący i działający w całkiem zmienionych i nowych za rozluźnionej demokracyi warunkach, zupełnie też odwróconych od τὰ πάτρια νόμιμα Klejstenesowej arystokracyi, należał mianowicie po r. 462/1 do politycznie świeżych i młodych ludzi. W temże znaczeniu, jak u Plutarcha Cymon, nazwany jest w Politei r. 26. Perykles νέος ὤν, gdy po raz pierwszy odznaczył się jako oskarżyciel tamtego. Obaj oni na tle rozwiniętej symmachii, tudzież przeistoczonych w państwie stosunków, podobnych bronili ideałów, jak starzy ich poprzednicy: Arystydes i Temistokles, którzy czynnymi byli przy narodzinach związku delijsko-attyckiego. Cymon chciał pielęgnować go dalej w duchu Arystydesa, który z początku bezwzględną sprawiedliwością powodował się wobec sprzymierzeńców, a potem także i korzyść dla Aten miał na uwadze (por. Plut. Aryst. 25. i Ἀθ. πολ. 24.). Niegdyś przemogła polityka Arystydesa, bo on w zawiadywaniu skarbem związkowym był czysty i chełpiącemu się Temistoklesowi, że za największą zaletę wodza uważa poznanie i przeczucie zamiarów nieprzyjacielskich, mógł z osobistym przytykiem odpowiedzieć, iż przymiot to konieczny, prawdziwie jednak piękną i godną wodza cnotą jest rąk wstrzemięźliwość (Plut. Aryst. 24.).

Domyślamy się z przytoczonej utarczki na wyrazy w Plutarchu, że Temistokles przewidywał grożące związkowi niebezpieczeństwo od strony Sparty, z którem za mało liczył się Arystydes, za mało też po nim Cymon, budujący na życzliwości Lacedemończyków i dla przypodobania się im, łagodnie obchodzący się ze sprzymierzeńcami. Dogadzało to zrazu Ateńczykom, lecz kiedy poczuli się na siłach i jawną widzieli wobec Spartyatów uległość Cymona, obruszeni skazali go na wygnanie (Plut. Cym. 16.). Wola narodu, objawiona przez sąd skorupkowy, zapowiadała dojście do steru innego w sprawach związkowych systemu, którego już Temistokles, zapewne pobity słowem Arystydesa,

doradzał się chwycić przez przeniesienie skarbca z Delos do Aten (Plut. Aryst. 25.), a co się dopiero nieprzedajnemu Peryklesowi udało przywieść do skutku. Akt przesiedlenia kasy związkowej wyrażał moc i zwycięstwo demosu, którego Cymon nie chciał dopuścić do owładnięcia wszystkiemi sprawami, przeciwnie zaś Perykles zachęcał do panowania na morzu i przez to do przechylenia całego zarządu na jego stronę (por. Plut. Cym. 15.: ἐκράτει καὶ συνέστελλε τὸν δῆμον ἐπιβαίνοντα τοῖς ἀρίστοις καὶ περισπῶντα τὴν πᾶσαν εἰς ἑαυτὸν ἀρχὴν καὶ δύναμιν — Polit. 27.: μάλιστα προύτρεψεν τὴν πόλιν ἐπὶ τὴν ναυτικὴν δύναμιν, ἐξ ἧς συνέβη θαῤῥήσαντας τοὺς πολλοὺς ἅπασαν τὴν πολιτείαν μᾶλλον ἄγειν εἰς αὑτούς).

Kiedy Perykles mocą własnego wniosku wzywał Cymona z powrotem do ojczyzny, taksamo jak Temistokles odwołując Arystydesa z wygnania, musiał być pewny, że wprawdzie sprowadza sobie rywala, wszelako pojednanego już odtąd z demosem. Tylko różnica w tem, że za wspólnych rządów Arystydesa i Temistoklesa, nazwanych razem προστάται τοῦ δήμου, Arystoteles chwali gotowość wojskową Ateńczyków, ich dobre imię pośród Hellenów i hegemonię (τὴν τῆς θαλάττης ἡγεμονίαν) wbrew chęci Spartan (Polit. 23.); natomiast czasy Cymona i Peryklesa gani za znaczny ubytek po wyprawach wojennych doborowego obywatelstwa, jakoteż za spanoszenie morskiej potęgi (Polit. 26. i 27., por. 41.: πλεῖστα συνέβη τὴν πόλιν διὰ τοὺς δημαγωγοὺς ἁμαρτάνειν — διὰ τὴν τῆς θαλάττης ἀρχήν. Zob. także Isokr. Paneg. §. 100.: οἶδ' ὅτι πάντες ἂν ὁμολογήσειαν πλείστων ἀγαθῶν τὴν πόλιν τὴν ἡμετέραν αἰτίαν γεγενῆσθαι καὶ δικαίως ἂν αὐτῆς τὴν ἡγεμονίαν εἶναι. μετὰ δὲ ταῦτ' ἤδη τινὲς ἡμῶν κατηγοροῦσιν, ὡς ἐπειδὴ τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης παρελάβομεν, πολλῶν κακῶν αἴτιοι τοῖς Ἕλλησι κατέστημεν). Może przewodnik Plutarcha na przykładzie Cymona i Peryklesa wielbić ówczesne umiarkowanie umysłów i politycznych zapasów, które korzyły się przed pożytkiem i wspólnem dobrem macierzy; Arystoteles woli natomiast wytykać brak doświadczenia młodemu pokoleniu dowódców, którzy sławie po ojcach zawdzięczać mieli swe stanowiska. Według niego po ludziach starego kroju (μετὰ τοὺς ἀρχαίους Polit. 28.) jednym z najlepszych polityków ateńskich był właśnie ów Tucydydes, który wspaniałej zgodzie wśród społeczeństwa koniec położył (por. Plut. Cym. 17.: οὕτω τότε πολιτικαὶ μὲν ἦσαν αἱ διαφοραὶ μέτριοι δ' οἱ θυμοὶ καὶ πρὸς τὸ κοινὸν εὐανάκλητοι συμφέρον, ἡ δὲ φιλοτιμία πάντων ἐπικρατοῦσα τῶν παθῶν τοῖς τῆς πατρίδος ὑπεχώρει καιροῖς — Plut. Per. 11.: ἦν μὲν γὰρ ἐξ ἀρχῆς διπλόη τις ὕπουλος, ὥσπερ ἐν σιδήρῳ, διαφορὰν ὑποσημαίνουσα δημοτικῆς καὶ ἀριστοκρατικῆς προαιρέσεως, ἡ δ' ἐκείνων ἅμιλλα

καὶ φιλοτιμία τῶν ἀνδρῶν [Θουκυδίδου καὶ Περικλέους] βαθυτάτην τομὴν τεμοῦσα τῆς πόλεως τὸ μὲν δῆμον τὸ δ' ὀλίγους ἐποίησε καλεῖσθαι).

Arystydes, ten nieugięty — że posłużymy się paralelizmem Plutarcha — Katon ateński, nie wahał zrzec się przyjaciół i towarzyszy, byle nie dać się unieść ich bezprawiom i kroczył drogą samotną, jeno w uczciwych i sprawiedliwych czynach i słowach pokładając otuchę dobrego obywatela (Plut. Aryst. 2.); przeciwnie Tucydydes, gibki jak Cycero mąż stanu i mowca, nadał się na kierownika sprzysiężonej przeciw ludowi koteryi oligarchów (z Plut. Per. 14. wiemy o οἱ περὶ τὸν Θουκυδίδην ῥήτορες jakoteż o ἡ ἀντιτεταγμένη ἑταιρεία). Wprawdzie był mniej wojennego ducha niż Cymon, lecz więcej znał się od niego na wewnętrznej polityce Aten (Plut. Per. 11.: ἧττον μὲν ὢν πολεμικὸς τοῦ Κίμωνος, ἀγοραῖος δὲ καὶ πολιτικὸς μᾶλλον). Czy Arystoteles nie żałuje przypadkiem, że możnowładcy zapóźno dopiero na stosownego zdobyli się przewódcę, gdy już t. zw. piękni i dobrzy (Cyceronowi *boni*) stopnieli między ludem? (Plutarch tamże: οὐ γὰρ εἴασε τοὺς καλοὺς κἀγαθοὺς καλουμένους ἄνδρας ἐνδιεσπάρθαι καὶ συμμεμῖχθαι πρὸς τὸν δῆμον ὡς πρότερον). Owszem winować zdaje się o to Cymona, że gdyby nie był skłaniał się ku nowemu stanowi rzeczy i rychlej, a nie w ostatnich czasach przed r. 462/1, był się zajął sprawami na wewnątrz państwa, to demagogia nie byłaby tryumfowała nad Areopagiem ni pogrążyła w rozstroju popleczników dawnego porządku, których Tucydydes musiał potem wydzielać z ludu i skupiać. Teraz już zrozumiałem będzie, dlaczego zięć Cymona Tucydydes w oczach Arystotelesa uchodzi za najlepszego po przodkach obywatela. Pierwszy bowiem w przeobrażonych Atenach dał oligarchom znak do odwrotu pod hasłem πάτριος πολιτεία (por. Polit. 28.: περὶ Νικίου καὶ Θουκυδίδου πάντες σχεδὸν ὁμολογοῦσιν ἄνδρας γεγονέναι οὐ μόνον καλοὺς κἀγαθοὺς ἀλλὰ καὶ πολιτικοὺς καὶ τῇ πόλει πάσῃ πατρικῶς χρωμένους). Cymon zaś równolegle z młodem stronnictwem Peryklesa pojawia się w Politei jako νεώτερος, ponieważ ostatni z prawdziwych arystokratów rozstał się z τὰ πάτρια νόμιμα rzekomej arystokracyi Klejstenesa (por. Polit. 29.: ὡς οὐ δημοτικὴν ἀλλὰ παραπλησίαν οὖσαν τὴν Κλεισθένους πολιτείαν τῇ Σόλωνος) dla świtu odrodzenia w epoce Peryklesowych Aten!

Tyle na dowód, że przekazany rękopiśmiennie wyraz νεώτερος nie jest nonsensem, jak Wilamowitz zawyrokował. Cośmy już dotąd rzekli, powinno całkiem wystarczyć; atoli chcemy jeszcze wykazać, że niewolno Cymona robić półgłówkiem z tej małej racyi, iż synom jego tęgich głów brakowało. Ion, współczesny poeta i druh Cymona, pochwalał jego ukształtowanie umysłu, dobroć serca i towarzyską ogładę

(Plut. Per. 5.: τὸ Κίμωνος ἐμμελὲς καὶ ὑγρὸν καὶ μεμουσωμένον ἐν ταῖς συμπεριφοραῖς). Temu się nie sprzeciwia bynajmniej sąd Stezymbrota, drugiego rówieśnika, gdy świadczy, że Cymon nie wyćwiczył się w żadnej sztuce ani nauce wyzwolonej i zwykłej u Hellenów, zupełnie trzymał się zdala od wymowy i swady attyckiej, przytem z usposobienia bardzo prawy i szczery, duchowo raczej był Peloponezyjczykiem (Plut. Cym. 4.: οὔτε μουσικὴν οὔτε ἄλλο τι μάθημα τῶν ἐλευθερίων καὶ τοῖς Ἕλλησιν ἐπιχωριαζόντων ἐκδιδαχθῆναι, δεινότητος τε καὶ στωμυλίας Ἀττικῆς ὅλως ἀπηλλάχθαι, καὶ τῷ τρόπῳ πολὺ τὸ γενναῖον καὶ ἀληθὲς ἐνυπάρχειν καὶ μᾶλλον εἶναι Πελοποννήσιον τὸ σχῆμα τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνδρός). Ion tedy zaznacza bardziej układ wytworny Cymona w obcowaniu na zewnątrz, tymczasem zaś Stezymbrot nie przecząc zgoła, lecz owszem podnosząc wielkie zalety jego serca i charakteru, odmawia mu nie ogólnego wykształcenia umysłu, jeno dokładnej wiedzy w jakiej specyalnej sztuce lub umiejętności. Cycero byłby zaliczył Cymona do kategoryi ludzi, o których wyznaje: »Ego multos homines excellenti animo ac virtute fuisse sine doctrina, et naturae ipsius habitu prope divino per se ipsos et moderatos et graves exstitisse fateor« (pro Archia poëta roz. 7.). Do kategoryi wyższej musieli należeć: dla Stezymbrota Perykles, a Tucydydes dla Arystotelesa. Tamten o pierwszym, a ten o drugim mógłby się był podobnie wyrazić, jak tenże Cycero zaraz dalej: »Atque idem ego hoc contendo, cum ad naturam eximiam atque inlustrem accesserit ratio quaedam conformatioque doctrinae, tum illud nescio quid praeclarum ac singulare solere exsistere« (por. Plut. Per. 4. o σύνεσις Peryklesowego nauczyciela Anaxagorasa i Polit. 32. o σύνεσις καὶ γνώμη Teramenesa, równorzędnego stosownie do Polit. 28. z Nicyasem i Tucydydesem. Zresztą zob. Tucyd. II, 34, 6. i 8. o mężu γνώμῃ μὴ ἀξύνετος nazwanym ogólnie i w odniesieniu do Peryklesa).

Cymon odznaczał się, jak wszyscy najwybitniejsi nawet ludzie przed wiekiem odrodzenia za Peryklesa, temi właściwościami umysłu, które historyk Tucydydes (I, 138.) w sławnej charakterystyce geniuszowi Temistoklesa przypisał: ἦν γὰρ ὁ Θεμιστοκλῆς, βεβαιότατα δὴ φύσεως ἰσχὺν δηλώσας, καὶ διαφερόντως τι ἐς αὐτὸ μᾶλλον ἑτέρου ἄξιος θαυμάσαι· οἰκείᾳ γὰρ ξυνέσει, καὶ οὔτε προμαθὼν ἐς αὐτὴν οὐδὲν οὔτ' ἐπιμαθών... φύσεως μὲν δυνάμει, μελέτης δὲ βραχύτητι κράτιστος... Czemże się w gruncie różni powyższa charakterystyka Temistoklesa od Stezymbrotowej Cymona? Chyba tem, że odmienne były z pewnością jednostki i obyczaje, przy jednakowem wszakże ich poleganiu na przyrodzonych siłach umysłu, bez poprzedniego lub następnego starania o filozoficzny pogląd i naukowe pogłębienie. W pierwszej po-

łowie V. wieku ów stopień kultury w Attyce i Peloponezie musiał mniej-więcej być tensam, gdy przeciwnie w drugiej połowie odstęp się zwiększył przez znakomity rozwój w Atenach krom sztuki zwłaszcza wymowy, tudzież matki wszech nauk: filozofii. Cymon, który pod starość dopiero zaczął niejako wchłaniać w siebie pierwiastki postępowe, mógł przecież na Stezymbrocie robić wrażenie zacofanego poniekąd Peloponezyanina, całkiem jak Katon, który, pomimo że się w starości zapoznał z oświatą grecką, dla Cycerona był niewprawiony pod tym względem: »Quid enim M. Catoni praeter hanc politissimam doctrinam transmarinam atque adventiciam defuit?« (de orat. III, 33.; por. Cato Maior I, 3.: »litteris Graecis, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute«). Arystoteles natomiast w Cymonie za wiele dojrzał nowości w przeciwstawieniu do Ateńczyków starej daty (ἀρχαῖοι) i Tucydydesa, acz mniej niż w Peryklesie (νέος), dlatego nazwał go νεώτερος jako przejściowego człowieka pomiędzy dawnym a odmłodzonym światem Hellady.

Nie ma tedy najmniejszej słuszności Wilamowitz-Moellendorff twierdząc: »*Wenn Stesimbrotos ihm nachsagt, dass er einen peloponnesischen Eindruck gemacht hätte, so ist das in milder Form dasselbe, was ich möglichst objectiv* [czytaj: *als Ansatz zur vollen* νωθρότης*!*], *Aristoteles mit unhöflicher Deutlichkeit* (?) *ausspricht*«. Toć nie Beotą ni Abderytą wydawał się Cymon Stezymbrotowi, lecz Peloponezyjczykiem!

Lwów. *St. Schneider.*

Kilka słów o przekładach pomników literatury greckiej i łacińskiej na język ukraińsko-ruski.

Na czele najnowszego, a zarazem najpiękniejszego, bo narodowego, okresu literatury ukraińsko-ruskiej stoi Eneida Wergilego, trawestowana przez Iwana Kotlarewskiego [1]). Trawestya ta — to wielka satyra na ówczesne stosunki, na sposób życia ukraińskiej, niegdyś kozackiej starszyzny, uszlachconej przez rząd rosyjski, na zabobonność, która w równej prawie mierze panowała podówczas na Ukrainie u ludu i u wyższych, ale mało wykształconych warstw.

W trawestyi tej Eneasz — to dzielny dowódca Kozaków (»Enèj buw pàrubok [2]) motòrnyj, a chłòpeć chocz kudỳ Kozàk«); Trojanie — to oddział znikczemniałych podówczas kozaków, u których po zniesieniu Siczy Zaporozkiej przez Katarzynę II. (1775) nie było ani krzty dawnej, kozackiej rycerskości; wieszczka Sybilla — to baba, wróżbitka ukraińska, wyzyskująca prostotę i ciemnotę ludu i szlachty; uczta u Euandra — to orgia, jakie się naówczas zdarzały na Ukrainie. Z tych kilku zestawień dociec można, że pierwszą pobudką, która Kotlarewskiego naprowadziła na myśl wstąpienia w ślady Włocha Giovanniego B. Lalli, Francuza P. Scarrona, Niemca A. Blumauera i współczesnego mu Rosyanina Osipowa, było napisanie długiej satyry, w którejby mógł skarcić błędy wszystkich warstw ukraińskiego społeczeństwa, drugą zaś, aby dać wyraz zwrotowi w literaturze europejskiej, jaki się wtedy właśnie odbywał, mianowicie od klasycyzmu do romantyzmu: z utworu klasycznego zrobił Kotlarewski trawestyę!

---

[1]) Całość obejmuje ksiąg 6; pierwsze trzy wyszły w Petersburgu r. 1798.

[2]) młodzian, mołojec.

Taki początek nie rokował bynajmniej nadziei, że u Ukraińców i Rusinów rozbudzi się rychło zamiłowanie do starożytnych utworów klasycznych i że w ślad za tem w literaturze tej zjawią się tłómaczenia najlepszych utworów, tak greckich jakoteż i rzymskich. Nadspodziewanie jednak z wzrostem oświaty u Rusinów widzimy już w początkach wieku XIX. tak w Galicyi jak i na Ukrainie próby tłómaczeń klasyków greckich, osobliwie Homera. Kowszewycz tłómaczy w latach 30-tych bieżącego stulecia w Wiedniu Iliadę; niestety przekład ten dotychczas spoczywa w rękopisie. Słyszymy też o tłómaczeniu Anakreonta, dokonanem naówczas w Galicyi [1]). Na Ukrainie zaś Aleksander Nawrocki (ur. w r. 1823) — tensam, który przetłómaczył na język ukraińsko-ruski niektóre utwory Byrona, Schillera, Goethego, Chomiakowa oraz Mickiewicza *Odę do młodości* i *Farysa* — dokonał wolnego przekładu Iliady i Odyssei.

Pierwszem jednak tłómaczeniem, które odpowiada prawie wszelkim wymaganiom, jest tłómaczenie ośmiu ksiąg Iliady (I. — III. i V. — IX.) przez Ukraińca Stepana Rudańskiego, ogłoszone drukiem w miesięczniku *Prawda* (Lwów, 1872, 1875, 1876 i 1877). Tłómaczenie to odznacza się wiernem oddaniem myśli oryginału i gładkim wierszem. Nie jest to heksameter, i w tem upatruję słabszą stronę tłómaczenia. Chcąc bowiem zastąpić heksameter krótszym wierszem małoruskich pieśni ludowych, Rudański nieraz musiał opuszczać dłuższe wyrazy greckie złożone, mianowicie *epitheta ornantia,* albo zastępował je krótszymi. Zresztą nie było żadnej tego potrzeby, albowiem język ukraińsko-ruski posiada nadzwyczajną łatwość składania przymiotników, podobnych do Homerowych, czego najpiękniejszy dowód złożył Piotr Niszczyński w tłómaczeniu Odyssei, o którem będzie mowa poniżej. Rudański nie rozumiał, że zrobił pomyłkę, jak zobaczymy ze słów następnych: »Wybrałem, mówi on, po długich próbach umyślnie tę krótszą miarę wierszową, oddając epitety ozdobne naszymi ładnymi, krótkimi wyrazami, a opuszczając zbędne wyrazy oryginału greckiego. Metrum moje — to metrum przypowieści igrzyskowych, śpiewek kołyskowych i pieśni ludowych, smutnych i wesołych, a właśnie taki rytm jest najodpowiedniejszy dla tłómaczeń Homerowych pieśni«.

E. Ogonowski (Istórya literatùry rùskoi. II, 328.) wyraża się w następny sposób o przekładzie Rudańskiego: »Przekład Iliady odznacza się pięknym językiem i wiernem zgłębieniem myśli oryginału. Ale

[1]) Iwan Zanewycz: »Literaturni stremlinja hàłyckych Rusyniw wid r. 1772—1872« w organie dra J. Franki: Żytjè i Słowo 1894. II, 441 i 447.

epiczna długość tekstu greckiego utraciła dużo wskutek odstąpienia od heksametru i skrócenia wiersza. Bez potrzeby także zrutenizował tłómacz niektóre imiona własne greckie, i tak np.: Muzę nazwał on *Śpiwa*, Hades = *Nèwyd* i t. d. Wogóle jednak jest ten przekład cennym dobytkiem dla ruskiej literatury, w której do niedawna było tak mało tłómaczeń pomników klasycznych« [1]).

Wspomnę już tutaj, że tensam Rudański tłómaczył Wergilego Eneidę; część I. księgi ogłoszono w *Prawdzie* r. 1874. Tłómaczenie to jest nawet lepsze poniekąd od tłómaczenia Iliady. — W rękopisie, który znajduje się obecnie w posiadaniu pewnego Ukraińca w Kijowie, pozostawił R. tłómaczenie Batrachomyomachii pod tytułem: *Wijnà żab z mýszamy*. Wiadomość tę podaje w wyżej przytoczonem dziele ks. E. Ogonowski (str. 329).

Prócz Rudańskiego zajmowali się jeszcze tłómaczeniem Iliady w Galicyi Ksenofont Kłymkowycz, zdolny, niestety zgasły przedwcześnie literat (*Osnowa*, czasopismo dla nauki i polityki we Lwowie 1871. Nr. 1, 2, 12 i 13), a na Ukrainie najzdolniejszy współczesny poeta małoruski Włodzimierz Samijłenko (*Składka*. Almanàch ròku Bòżoho 1887. Nr. 1. Sporudyw Wł. Aleksandrow. Charkiw, str. 133—168). Obaj przetłómaczyli w heksametrach pierwszą pieśń Iliady, »bardzo zręcznie«, jak wyraził się ks. dr. E. Ogonowski (str. 351).

W latach 1885 i 1886 ogłosił Petrò Niszczyński tłómaczenie 5. i 6. pieśni Odyssei, również w heksametrach (*Zorja*. Lwiw 1886 Nr. 21, pod tytułem: »Odyssèjewi pławnyky« i *Nywa*, ukraińskij literaturnyj zbirnyk. Odessa 1885, Piśnia VI, na str. 3—12). W latach 1892 i 1893 wyszło, jako dodatek do *Prawdy*, tłómaczenie całej Odyssei P. Niszczyńskiego, który podpisał się pseudonimem *Bajda*. Jest to przekład piękny w całem tego słowa znaczeniu. Tłómacz włada niewyczerpanym zapasem słów; epitety ozdobne są pyszne; zdrobniałe wyrazy, które są właściwe duchowi języka ruskiego, posłużyły znakomicie tłómaczowi w sielankowych epizodach Odyssei. Wreszcie pewne podobieństwo współczesnego życia ludu ukraińskiego z życiem narodów,

---

[1]) Dodać tu wypada, że Rudański przetłómaczył 12 pierwszych pieśni Iliady i byłby bez wątpienia przetłómaczył całą, gdyby jego pracy nie przerwał przedwczesny zgon. P. Włodzimierz Lewicki ze Stanisławowa, redaktor *Zorji*, twierdzi (*Zorja* 1886, str. 135), że widział u ś p. Włodzimierza Barwińskiego, redaktora *Prawdy* lwowskiej do r. 1880., dwanaście pieśni Iliady tłómaczenia Rudańskiego. Po śmierci Rudańskiego odesłano je ze Lwowa do Kijowa na żądanie tamtejszych Ukraińców. Co się zaś z niemi stało, niewiadomo.

opisywanem przez Homera, ułatwiło tłómaczowi zrozumienie Odyssei i oddanie chociaż nie niewolniczo, ale zupełnie wiernie, myśli oryginału. Dlatego też każdy Rusin czytając ten przekład nie odczuwa prawie różnicy między nim a oryginałem.

Ten dzielny znawca języka greckiego przyswoił również literaturze ukraińsko-ruskiej Sofoklesową Antygonę [1]). O tem tłómaczeniu nadzwyczaj pochlebnie wyraża się Iw. Franko (*Zorja* 1883, str. 367—8 i 378—9).

Krótką wzmiankę poświęcić wypada jeszcze kilku drobniejszym tłómaczeniom z języka greckiego. W 1859 r. wydał Konstanty Dumytraszko, w Charkowie w osobnej książeczce przekład Batrachomyomachii, nadając mu komiczny tytuł: *Żabomyszodrakiwka*. Miara wierszowa jest zatrzymana, przekład zaś dość wolny, miejscami nieco zmodernizowany, wogóle jednak zachował wybitny koloryt starożytny, grecki. Tłómacz znacznie też skrócił oryginał; oryginał liczy wierszy 468, przekład zaś zaledwie 290. Mimoto tłómaczenia Dumytraszki nie można nazwać ani przeróbką ani trawestyą Batrachomyomachii, lecz swobodnem, nieco zmodernizowanem tłómaczeniem.

Iw. France zawdzięcza literatura małoruska świetne tłómaczenia pierwszej ody nemejskiej Pindara i znanego urywku hymnu do Temidy, umieszczone w Wypisach ruskich dla V. klasy gimnazyalnej (Wzory poëzyi i prózy ułożýw dr. Konstantyn Łuczakowskyj, Lwiw 1894. str. 138 i 140), a przedewszystkiem wydany świeżo poetyczny przekład Sofoklesowego Edypa króla, o którym będzie szczegółowo mowa poniżej, przy końcu niniejszego artykułu.

Z powyższego przeglądu tłómaczeń z języka greckiego na ruski wyłączyłem tłómaczenia kilku dyalogów Platona p. Horockiego, (wydane we Lwowie w drukarni Stauropigiańskiej); tłómacz bowiem przekłada na język dziwny, makaroniczny, cerkiewno-rosyjsko-ruski. Tłómaczenia te zatem już z tego względu usuwają się z pod wszelkiej krytyki; nie należą one do żadnej z współczesnych literatur słowiańskich.

Prywatnie dowiedziałem się, że b. Dyr. gimn. Aleksander Borkowski ma w rękopisie prócz przekładu pamiętników o wojnie gallickiej Cezara na język małoruski, także tłómaczenia kilku mów Demostenesa i dyalogów Platona. Jest nadzieja wszelka, że niebawem wyjdą one drukiem.

---

[1]) Antygona dramatyczna dlja Sofokla Z hreczèśkoho na jużnoruśkuju mòwu perewirszuwàw Petrò Niszczyńskyj. Odessa 1883.

Z literatury łacińskiej posiada ukraińsko-ruska literatura znacznie mniejszą liczbę przekładów, niż z pomników greckich.

W r. 1848 i 1849 Osyp Szuchewycz, gr. katol. kapłan, przetłómaczył na wsi *Georgica* (*piśni pro chliboròbstwo)* Wergilego i dwie idylle (*skotarski piśni*): *Titir* i *Palemon*. Tłómaczenia te wydał po śmierci tłómacza syn jego, Włodzimierz Szuchewycz, obecnie profesor tutejszej szkoły realnej, we Lwowie 1883 r. Do wydania, w którem kilka słów o życiu i dziełach Wergilego skreślił Iw. Franko, dołączył tenże swój ładny przekład Moretum Wergilego pod tytułem: *Hramotyka abo mużyćka prypràwa*. Koniec przekładu IV. księgi Georgik t. j. drugiej połowy powieści o Aristeusie wyszedł także z pod pióra Iw. Franki, gdyż w rękopisie ks. Szuchewycza wydartą była ostatnia kartka.

Ks. Szuchewycz, doskonały znawca uprawy roli, chowu bydła, sadownictwa i bartnictwa, znał także znakomicie wszystkie ludowe wyrazy z zakresu gospodarstwa wiejskiego; pysznie więc przełożył pieśni Wergilego, choć treść ich nie jest łatwo przystępna. Rym i różne rodzaje wiersza, wprowadzone do tłómaczenia, giętki język, czysto ludowy, ale zupełnie poprawny, są prawdziwemi zaletami tego przekładu.

Ze szczególnem zadowoleniem i rozkoszą czyta się jego *Titira* i *Palemona*. Jako wzór podaję tu początek pierwszej sielanki:

Títire, tý tu w t'íny krisłátoho búka
Ná trostjánij sopíłći dóbyrájesz zwúka
Do dum dubríwnych! My rozstáłyś z rídnym hájem
Z bát'kiwskym półem mýłym i w dál ut'ikajem;
Ty-ż Titire, bezżúrno pid t'inýsti hyli
Śiw, i lisám szczebèczesz krasù Amarílli.

Owidyusza III. elegię księgi pierwszej przetłómaczył Iw. Franko pod tytułem *Pròszczanie*. Również przetłómaczył on list trzeci księgi czwartej (*Newìrnomu drùhowy*) [1]).

Całe *Metamorfozy* wyszły w tłómaczeniu Iwana Szerdesznego we Lwowie 1894/5. jako dodatek do *Prawdy*. Tłómaczenie to odznacza się dokładnością w oddaniu pojedynczych wyrazów i myśli, razi zaś zbytecznie neologizmami, utworzonymi często przeciw duchowi języka ukraińskiego; korektę przeprowadzono bardzo niedbale; z tych więc względów czytanie przekładu nastręcza trudności na każdym kroku.

[1]) Wzory poezyi i prózy. Lwiw 1894, str. 169 i 183.

Ładnie przetłómaczył ustęp o Orfeuszu i Eurydyce J. Makowej, były słuchacz klasycznej filologii w tutejszym Uniwersytecie, obecnie redaktor *Bukowiny*.

Z ód Horacego przetłómaczone są jedynie trzy: I 14: *Ad navem suam*, I 22: *Ad Aristium Fuscum*. I 31: *Ad Apollinem*; z satyr dwie: I 9: (*Pryczepa)*, II 6: *(Hòrod i selò)*; z listów jeden: I 20: *Ad librum meum*. Tłómaczył je Iw. Franko [1]).

Z prozaików łacińskich mają Rusini jedynie wyborne tłómaczenie XXI. ks. Liwiusza [2]) przez K. Łuczakowskiego i pamiętniki Cezara o wojnie gallickiej przez Al. Borkowskiego (dotychczas w rękopisie, o czem powyżej wspomniano).

Oto są wszystkie tłómaczenia na język ukraińsko-ruski pomników starożytnych greckich i łacińskich. Homerowa Odysseja, część Iliady, Batrachomyomachia, 2 utwory Pindara, Antygona i Edyp król Sofoklesa; Georgica i dwie sielanki Wergilego, tegoż Moretum, część I. ks. Eneidy, Przemiany Owidyusza, jedna jego elegia i jeden list, 3 ody, 2 satyry i jeden list Horacyusza, XXI. księga Liwiusza, ponad to nic więcej! Można jednak żywić nadzieję, że ze wzmagającem się teraz między Rusinami zamiłowaniem do studyów klasycznych i po ułożeniu słowników grecko- i łacińsko-ruskich, nad którymi obecnie pracują ruscy filologowie, wzbogaci się literatura ruska nowymi przekładami niezrównanych pomników literatury klasycznej.

Tłómaczenie Sofoklesowego Edypa króla przez dra Iwana Frankę wyszło w r. 1894. jako odbitka z organu naukowego *Żytjè i słowo*. Zasługuje ono ze wszech miar na dokładniejszą ocenę. Poświęcamy mu przeto obszerniejszy ustęp końcowy niniejszego artykułu.

Przekład ten wypłynął z pod pióra pisarza, władającego znakomicie językiem ruskim, wypłynął z pod pióra poety; niestety tłómacz nie posiada takiego wykształcenia w zakresie klasycznej filologii, jakiegoby życzyć sobie należało.

Uważałem za stosowne uczynić tę uwagę zaraz na wstępie, gdyż przekład Franki, mimo całego uroku, jaki na czytających wywiera, nie posiada dosyć kolorytu starożytnego; nie cechuje go też ta powaga, jaką się

[1]) Wzory p. i pr. str. 135—137, 172—5, 185.

[2]) W programie c. k. gimnazyum akademickiego we Lwowie z r. 1877.

odznacza n. p. przekład Antygony Niszczyńskiego. Domyślam się, skąd to powstać mogło. Porównując oryginał, tłómaczenia niemieckie i polski przekład Węclewskiego z przekładem Franki, doszedłem do przekonania, że tłómacz ruski korzystał w pierwszym rzędzie z tłómaczenia niemieckiego, w drugim zaś dopiero z oryginału. Rzecz naturalnie powinna się mieć odwrotnie. I chociaż tłómaczenie pod względem formy na tem nic nie ucierpiało, owszem, może nawet zyskało, jednak duchem owiane jest ono nieco więcej zbliżonym ku nam, niż to się stało w innych tłómaczeniach. Przytoczę na dowód kilka wierszy z monologu Jokasty, która udaje się z wiankami i kadzidłem do ołtarza Apollina, chcąc go ubłagać, aby męża jej Edypa uwolnił od trwogi, która go coraz więcej przejmuje. Jokasta przemawia o swym mężu do chóru w ten sposób:

ὑψοῦ γὰρ αἴρει θυμὸν Οἰδίπους ἄγαν
λύπαισι παντοίαισιν· οὐδ' ὁποῖ' ἀνὴρ
ἔννους τὰ καινὰ τοῖς πάλαι τεκμαίρεται,
ἀλλ' ἔστι τοῦ λέγοντος, εἰ φόβους λέγοι.

Wierne tłómaczenie tych wierszy prozą brzmiałoby w języku ruskim następująco:

Edŷp je sŷlno na dùchu zworùszenyj rìżnymy hryzotàmy (żurbàmy). Wże ne składàje win, jak ślid rozùmnomu, nowi wiszczbŷ z dawnŷmy, a łòwyt' wisty tych, szczo strach hołòsiat'.

Franko przetłómaczył je w sposób następujący:

Bo strach zbentèżenyj je duch Edypa
Wsilakim *bołem*. Wże ne *miryt'* win
Nowè starŷm, jàk ślid rozùmnomu,
A wsiàku wiśt' chapàje *najstrasznijszu*.

Sytuacya tu jest taka, że Edyp jest dopiero miotany różnemi troskami wobec niepewnych wieści, do których coraz to nowsze dołączają się w szybkim biegu akcyi. Na określenie bolu prawdziwego, który u Edypa zaczyna się z chwilą, gdy dowiedział się o swem pochodzeniu, zostawił sobie Sofokles miejsce później; w tem właśnie należy upatrywać stopniowanie wrażeń tragicznych, które ku końcowi stają się czem raz silniejszemi. Tak też zapewne rozumiał to miejsce polski tłómacz, Węclewski, oddając je następnie:

...Uniesiony bowiem
Zbytecznym niepokojem Edyp rozlicznemi
Troskami dręczy się i nie jak mąż rozumny,
On według starych nowe wyrocznie ocenia,
Lecz słucha pilnie słów tych, co trwogę wzniecają.

Szkoda także, że tłómacz ruski nie używał tekstu, poprawionego miejscami dobrze przez krytyków, n. p. w wydaniu Schneidewina i Naucka z komentarzem. W wierszu 1075 (u tłómacza, który niestety wierszy nie opatrzył liczbami, str. 56.) Schneidewin (porówn. Hermes X, 124 i nast. i wydanie Schn.-N. w zbiorze Haupta i Sauppego, Berlin 1886. str. 122.) zmienił słowo σιωπῆς na ἰυγῆς nie bez słusznego powodu. Jokasta odchodzi ze sceny płacząc i łkając (ἰυγῆς). Zatem chór, widząc Jokastę płaczącą i głęboko wzruszoną (ἰοὺ ἰού, δύστηνε· τοῦτο γὰρ σ'ἔχω μόνον προσειπεῖν, ἄλλο δ'οὔποθ' ὕστερον) miałby się wyrazić: Obawiam się, aby z tego jej milczenia (σιωπῆς) nie wypłynęło nieszczęście? Wyraz *milczenie* (σιωπή) dałby się chyba nawiązać do słów Jokasty: jedno to bowiem przemówię jeszcze słowo, nadal już żadnego! — chór zatem obawia się, żeby z jej zapowiedzianego przez nią samą milczenia, nie wyłoniło się jakie niespodziewane nieszczęście, tak jak po ciszy zwykle następuje burza. Zdaje się jednak, że słowa chóru były tu tylko wyrazem położenia Jokasty, nie wieszczby, czyli raczej obawy przed niepewnym, grożącym jakimś faktem, a w położeniu Jokasty więcej usprawiedliwionem tu byłoby ἰυγή (łkanie, jęk), niż σιωπή (milczenie).

Wyrazy niektóre przetłómaczone są niewłaściwie: np. str. 5: ὕστερον: opjat' (= znów), zamiast później; na str. 23: σκῆπτρον przez wyraz: liska zamiast: buława; na str. 71: οὐδεὶς οἷός τε... φέρειν... βροτῶν znaczy: żàden zi smèrtnych ne zmože znèsty, a nie: ne bude.

W przekładzie zatrzymana jest metryka oryginału, często jednak zamiast heksapodyi jambicznej, mamy 7 jambów z kataleksą.

Akcenty miejscami fałszywe, ale takich miejsc jest nadzwyczaj mało: Mèrope zam. Meròpe, wołòdar zam. wołodár; buławòju zam. bułàwoju; wdòwy, korỳsne, stràchu zam. wdowỳ, kòrysne, strachù.

Wyrazy niektóre bez potrzeby zmienione: tetỳwa zamiast tiatywa, efir (rosyjska wymowa) zamiast: eter; wykłycznyk (κῆρυξ zamiast okłycznyk.

Słowo: hłupstwo (str. 36) powinien był tłómacz zastąpić innym wyrazem, jakoto: pustotà, albo w końcu ślipotà, odpowiadającem zresztą oryginałowi: w 874: ὕβρις, εἰ πολλῶν ὑπερπλησθῇ μάταν; u tłómacza: hòrdoszczi, hłupstwom nadùti.

Zwroty: kohòś pobàczyty na càrstwi, zamiast: ...na troni; i derżàty ricz = mówić, nie są zgodne z duchem języka ruskiego.

Nie pojmuję też powodu, dla którego tłómacz wybrał tytuł: Edip car, a nie Edip koròl, gdy we wszystkich ruskich podręcznikach historyi dla oznaczenia greckich panujących służy jedynie tytuł: koròl. Tego wyrazu używają też wszyscy nauczyciele w gimnazyach ruskich, nazywając carami tylko panujących rosyjskich.

Te i tym podobne usterki nie czynią jednak ujmy wysokiej wartości tłómaczenia dra Iw. Franki, które zresztą jest pochwały godne. Np. w dyalogu Edypa z byłym pasterzem Lajosa zamieścił tłómacz znakomicie dobrane zwroty i wyrazy mowy prostej, niesztucznej, przypominające żywo zwroty naszych pasterzy z gór karpackich, których życie zbadać i mowę poznać dr. Franko miał kilkakrotnie sposobność.

Gorącem pragnieniem Rusinów jest, aby literatura ich wzbogaciła się jak najrychlej tak udatnemi tłómaczeniami innych utworów klasycznych, jakiem jest dra Franki tłómaczenie Sofoklesowego Edypa króla.

Lwów. *Eustachy Makaruszka.*

Recenzye i zapiski literackie.

Historische Grammatik der lateinischen Sprache. Bearbeitet von H. Blase (Giessen), G. Landgraf (München), J. H. Schmalz (Rastatt), Fr. Stolz (Innsbruck), Jos. Thüssing (Feldkirch), C. Wagener (Bremen) und A. Weinhold (Grimma). Ersten Bandes erste Hälfte. Einleitung und Lautlehre von Fr. Stolz. Leipzig, Druck und Verlag von B. G. Teubner. 1894.

Autorowie wymienieni w tytule podzielili się robotą w ten sposób, że Stolzowi przypadło opracowanie głosowni i osnowni, czyli nauki o tematach, Wagenerowi wykład fleksyi, Landgrafowi składni zgody i nauki o przypadkach, Blasemu nauka o użyciu czasów i trybów, Weinholdowi verbum infinitum, Thüssingowi zdania współrzędne, a w końcu Schmalzowi zdania podrzędne (por. objaśnienie dodane do pierwszego zeszytu p. t. *Begleitwort*). W tomie obecnie wydanym mieści się na 364 stronicach wstęp i głosownia w opracowaniu prof. Stolza, znanego autora głosowni i fleksyi łacińskiej w *Encyklopedyi* Iw. Müllera. Jak już widać z objętości dzieła wydanego, rzecz zakreślona na wielką skalę obejmować będzie wyczerpujący wykład wszystkich działów gramatyki łacińskiej. We wstępie (do str. 112) znajdujemy wszechstronnie opracowane kwestye, będące w związku z językoznawstwem łacińskiem w ogólności: o stosunku łaciny do innych języków pokrewnych — języki nie należące do grupy italskiej (grecki, celtycki, iberyjski), — języki rodziny italskiej (umbryjski, oskijski), — dyalekty ściśle spokrewnione z łaciną (dyal. Falisków, łacina w Praeneste i Lanuvium), — stosunek łaciny do języków romańskich, — rozwój historyczny łaciny (pojedyncze okresy, charakterystyka szczegółowa łaciny archaicznej), — źródła i środki pomocnicze (historya prac gramatycznych u Rzymian, o napisach czyli inskrypcyach, o rękopisach, o ważniejszych opracowaniach gramatyki łacińskiej z czasów późniejszych), — alfabet łaciński, — o akcencie, — uwagi o wymawianiu. Od str. 112 zaczyna

się wykład głosowni. o wokalizmie do str. 232., o konsonantyzmie do str. 348. Dodatek do str. 364. obejmuje objaśnienia kwestyi spornych z stanowiska gramatyki porównawczej.

Co się tyczy metody wykładu, obecne opracowanie różni się znacznie od metody, zastósowanej w głosowni, umieszczonej w Encyklopedyi Iw. Müllera. Gdy w tamtej autor, zgodnie z innemi dziełami tego rodzaju, wychodził wszędzie od form przypuszczalnych języka pierwotnego, wykazując w każdym poszczególnym przypadku, jakim zmianom uległy w dziedzinie języka łacińskiego, tutaj odwrotnie postępuje (za przykładem gramatyki Schweizer-Sidlera), biorąc za punkt wyjścia dane dźwięki łaciny i przy każdym wykazując odpowiedni indoeuropejski. N. p. krótkie *ă* łacińskie odpowiada (pag. 113—114): 1) pierwotnemu *ă*: *ăger* etc. (niektóre odpowiednie wyrazy języków pokrewnych podano w uwagach końcowych, szkoda, że tylko niektóre; wzgląd na oszczędność miejsca w tym wypadku nieusprawiedliwiony), 2) pierwotnemu ə, t. j. krótkiej samogłosce prajęzyka, t. zw. »szwa indogermanicum« (podług Ficka), powstałej przez osłabienie mocniejszych samogłosek w niektórych rzędach wymiany (*Ablautsreihen*): *păter*, por. staroindyjskie: pitár-; 3) a + $\genfrac{}{}{0pt}{}{r}{n}$ + cons. = może pierwotnemu, długiemu $\bar{\underset{\circ}{r}}$ i $\bar{\underset{\circ}{l}}$ sonans: *arduus*; 4) ă + v w pewnej liczbie wyrazów powstało może z samogłoski **o** (podług Thurneysena): ***cavus***; w końcu ă, którego pochodzenie dotychczas niewyjaśnione: ***pando***. Dla ułatwienia poglądu na całość, autor powinien był umieścić przed nauką o samogłoskach tabelę samogłosek pierwotnych z odnośnymi refleksami łacińskimi, podobnie jak uczynił przed spółgłoskami chwilowemi (explosivae) na str. 249. Zauważyć jeszcze należy, że ta metoda indukcyjna, t. j. postępowanie od faktów znanych do przypuszczalnych, nie wszędzie konsekwentnie przeprowadzona (co też było rzeczą niełatwą); n. p. przy nauce o pochodzeniu łacińskiego **r** (str. 233) usunięto wykład o *rotacyzmie*, t. j. o **r** powstałem ze spółgłoski **-s-** do ustępu dalszego (str. 276 i nast.), w którym podano genezę spółgłoski syczącej **s** w łacińskiem.

Dalszą różnicę stanowi zupełne usunięcie aparatu bibliograficznego, który dawniej (w Encykl. Müllera) umieszczony był pod tekstem, i ograniczenie materyału porównawczego. Dopiero w wymienionych dodatkach objaśniających (*Sprachwissenschaftliche Erläuterungen*) uzupełniono to, omawiając w porządku pojedynczych paragrafów tekstu ważniejsze zagadnienia z zakresu głosowni porównawczej. Zmieniona w ten sposób metoda wykładu miała głównie na celu uprzystępnienie rzeczy dla tych, którzy się z zawodu nie zajmują gramatyką porównawczą. Do tegosamego celu również dąży znacznie zmieniona forma stylistyczna, niepodobna prawie do dawnej ścisłości wysłowienia, kiedy to (za przykładem Brugmanna) oszczędność słowa posunięto do ostatecznych granic. Obecnie wykład posuwa się swobodnie, stylem potoczystym i barwnym, czasami jednak wpada w drugą ostateczność i staje się rozwlekłym. Ale to szczegół podrzędny.

Ważniejsza natomiast, czy zmieniona metoda wykładu, t. j. wychodzenie od danych faktów języka do stanu pierwotnego, rzeczywiście ułatwi zrozumienie zagadnień głosowniowych. Wątpliwość pod tym względem wyraziliśmy swego czasu w sprawozdaniu o gramatyce Schweizer-Sidlera (*Muzeum* z r. 1890) Ze względów praktycznych należało umieścić, zdaniem naszem, przed rozdziałem, traktującym o wokalizmie łacińskim, objaśnienie ważniejszych terminów językoznawczych (nazw technicznych z dziedziny fonetyki i głosowni porównawczej: co znaczy sonant, półgłoska (»*Halbvocal*«), znak ə = szwa, i t. d.); nawet wykład o rzędach wymiany samogłosek *(Ablautsreihen)* lepiej było podać na początku, zwłaszcza że przy nauce o samogłoskach autor zmuszony był ciągle odwoływać się do tej kwestyi.

W ogólności znajdujemy w dziele omawianem sumiennie zestawione wyniki najnowszych prac o języku łacińskim i pod tym względem czytelnik bezpiecznie polegać może na objaśnieniach, które autor podaje. Tu i owdzie tylko razi pewien brak stanowczości, zbyt pospieszne przychylanie się do mniemań, niezupełnie uzasadnionych i pewna niejasność wyrażenia, pomimo widocznej dążności uprzystępnienia wykładu i dla mniej biegłych w tej dyscyplinie naukowej. Tak n. p. w rozdziale o akcencie (str. 96) autor powiada, że podług zdania niektórych gramatyków cofnięcie akcentu pierwotnego na pierwszą zgłoskę początkową w językach italskich, celtyckich i germańskich polegać może na pierwotnej wspólności tego procesu fonologicznego w wymienionej grupie języków, powołując się przytem na zdanie Planty *(Grammatik der oskisch-umbrischen Dialekte, I. B.: Einleitung und Lautlehre,* str. 589); ten jednak na miejscu przytoczonem przypuszcza możliwość wspólnej redukcyi akcentu tylko w italskiem i celtyckiem (za Brugmannem, *Grdr. d. vgl. Gramm.* I, § 671, uw. 3), przy germańskiem zaś umieszcza znak pytania, co autor widocznie przeoczył. Jakiemu pierwotnemu dźwiękowi odpowiada **o** łacińskie w sing. perfecti *momordi* (starsze *memordi*) i plur. *memordimus*, nieda się powiedzieć stanowczo; por. Brugmanna l. c. tom II, str. 123. »mo-mord- in momordī, momordimus... kann idg. *memord- und memr̥d- zugleich gewesen sein«. Stolz uważa owo **o** w sing. za pierwotne, w plur. zaś jako powstałe z tak zwanego r̥ sonans = łacińskiemu: -or-; por. §. 120a. Ze względów praktycznych należało też albo w tekście, albo w uwagach końcowych dodać, że w sing. perfectum miało w pierwotnym języku mocną stopę pierwiastku, natomiast w dual, plur., i w całem medyum słabą stopę: por. n. p. staroindyjskie, 1. sing. bu-bōdh-a (ō = au staroindyjskiemu, to zaś = eu, lub ou prajęzyka). 1. plur. bu-budhi-má, 1. sing. med. bu-budh-ḗ; dalej zaś, że w grupie dźwięków o + r w łacińskiem **o** może być pierwotne, albo też w połączeniu z płynną spółgł. **r** odpowiadać pierwotnemu r̥ sonans.

W § 139. poprawić należy: »slav. ŭ« (nie y) jako refleks pierwotnego (i łacińskiego) ŭ krotkiego. W uwadze 4. objaśnień językoznawczych (str. 349) należało dodać, że nie tylko teorya tak zwanych długich sonantów w prajęzyku indo-europejskim ma licznych przeciwników, ale że i o istnieniu krótkich sonantów w owym peryodzie języka (przynajmniej w tym sensie, jak je pojmuje Brugmann i jego szkoła)

powątpiewają niektórzy uczeni w nowszych czasach; por. Bechtel: *Die Hauptprobleme der indogermanischen Lautlehre,* 1892, str. 98. i nast. Najsilniejsze zarzuty przeciw tej teoryi podnoszą slawiści; por. między innymi Jagič'a w *Archiv für slav. Philologie,* tom XVI. str. 508 i Gebauera w gramatyce historycznej języka czeskiego, tom I. str. 23.

W końcu pozwolimy sobie jeszcze zauważyć, że większe uwzględnienie dyalektów italskich, przedewszystkiem oskijsko-umbryjskich, stosunkowo jeszcze najlepiej znanych, nie małoby się przyczyniło do rozjaśnienia licznych trudności głosowni łacińskiej. Wszak wiadomo, że jasność i wyrazistość procesów głosowych greczyzny przedewszystkiem zawdzięcza się tej okoliczności, że zachowały nam się, głównie za pośrednictwem inskrypcyi, liczne odmianki dyalektyczne form językowych, które niejednokrotnie wiele światła rzucają na postać głosowniową wyrazów dyalektu literackiego. Gramatyka łacińska pod tym względem przedstawia się o wiele niepomyślniej. Pominąwszy już tę okoliczność, że zabytki piśmienne pochodzą z czasów stosunkowo późnych w porównaniu z zabytkami języka greckiego, zachodzi jeszcze i ta niedogodność, że dyalekty italskie bardzo skąpo się zachowały w inskrypcyach i do tego w formie nader niejasnej i zagmatwanej. Mimoto jednak należało, jak już powiedziano, nieco więcej je zużytkować, aniżeli to uczynił autor. Zyskałaby na tem n. p. nauka o rotacyzmie łacińskim, a niektóre inne kwestye dałyby się jaśniej przedstawić, że tu tylko wspomnimy pochodzenie spółgł. **r** w passivum; por. str. 233, gdzie koniecznie należało uzasadnić, dlaczego obecnie uważają tę spółgłoskę za pierwotną. Wystarczyło pod tym względem wskazać na dyalekt oskijski, któremu rotacyzm jest nieznany.

Brody. *G. Blatt.*

Keller Otto: Zur lateinischen Sprachgeschichte. II. Teil. Grammatische Aufsätze. Leipzig, B. G. Teubner 1895, 8⁰ str. VIII., 405.

Że erudycya, choćby tak wielka, jak autora, nie przyda się na nic i jeśli jej nie wtóruje metoda, prowadzi do dyletantyzmu, dowodzą oba tomy rozpraw prof. niem. wszechnicy w Pradze, a głośnego wydawcy Horatiusa, Ottona Kellera. Z pierwszym wydanym w r. 1893. rozprawiać się obecnie byłoby zapóźno po surowej, ale trafnej ocenie jego przez F. Skutscha (prw. *Berliner philolog. Wochenschrift* 1893, nr. 29, szp. 918—920). Natomiast o drugim, wydanym świeżo, postanowiłem zdać sprawę czytelnikom »Eosu,« by im oszczędzić mozołu czytania 400 stron, z których śmiało trzy czwarte mogło nie poznać czernidła drukarskiego.

Ośm rozpraw objętości różnej, a wartości wielce nierównej, złożyło się na ten tom pokaźny. Szereg ich otwiera studyum o alliteracyi rzymskiej. Od chwili, kiedy A. F. Naeke zwrócił uwagę na fakt dość częstej alliteracyi w zwrotach łacińskich, nie zeszła sprawa jej z porządku dziennego. Nawet po świetnej pracy Woelfflina (*Über die alliter. Verbindungen der lat. Spr.* w Sprawozd. bawar. Akad. um. z r. 1881, t. II., str. 1—94, gdzie też poprzednie rozprawy z tego zakresu wyliczono), — pracy za-

sadniczej — próbowano oprzeć system alliteracyi rzymskiej na nowych podstawach (n. p. B. Gerathewohl w rozpr. *Alliteration tontragender Silben an den beiden letzten Arsen des Hexameters in Vergils Aeneis* w wydawnictwie ku czci W. Christa, Mnichów 1891, 155 nast.). Keller nie dorzuca wiele nowego do badań dotychczasowych, a i z tego jedynie rozdział VIII. wytrzymuje pod każdym względem krytykę; wykazuje w nim liczbowo i przykładowo, że alliteracyi w 5. i 6. stopie heksametru używali epicy rzymscy za przykładem Enniusa aż do Siliusa Italicusa stale, choć coraz umiarkowaniej, jako środka retoryczno-artystycznego. Pozatem jest cała rozprawa zestawieniem przykładów znanych skądinąd z dodatkiem nowych, których się autor dopatruje wszędzie — w imionach własnych (*Titus Titius!*), w przysłowiach (*a carcere ad calcem*), zwrotach obrzędowych modlitw, zaklęć, wyroczni (*sit salvus sator, salva sint sata*), formułkach urzędowych z życia państwowego (*censuit consensuit conscivit* o senacie), ze stosunków prawnych (*in manu mancipioque*), z życia wojskowego (bardzo problematyczne), wreszcie w utworach prozaików (przedewszystkim mowców) i poetów. Po kategoryach wymienionych idą inne — gramatyczne. Autor usiłuje mianowicie wykazać wielki rzekomo wpływ dążności alliteracyjnej na dobór i używanie pewnych liczebników (*sex septem* = parę), zaimków (*hic homo* = ja), rzeczowników (*domi duellique*, później *bellique)*, przymiotników (*mero meridie*), przysłówków (*sedulo servare)* i słów, jużto pojedynczych, jużteż złożonych (*supplicium sumere, oro obsecro)*. Co zaś i w tych drugiego rodzaju kategoryach nie mogło się pomieścić, to zebrał pod nagłówkiem »Odmianki alliteracyi«; czytamy tu wyrażenia takie, jak *mulomedicina, censum censere, gallus gallinaceus, sacrificium facere* i t. p. Coby powiedziano o uczonym polskim, gdyby formy takie, jak: **J**an **J**anowicz, **d**zień **d**obry, **p**roszę **p**anów, **k**ogut **k**ur, **r**obić **r**obotę i t. d., uważał za powstałe, lub zachowane jedynie dzięki urojonej dążności alliteracyjnej?!

Ale obok »dążności« rzeczonej uznaje autor, widocznie zwolennik teoryi celowości w języku (prw. jego oświadczenie na str. 83), drugą z kolei »dążność« — tym razem odróżniania wyrazów o znaczeniu różnem zapomocą różnej postaci zewnętrznej. Jej poświęca drugą rozprawę »Różniczkowanie« (*Differenzirung*). Wystarczy przeczytać uwagi wstępne, gdzie autor wmawia w Rzymian, iż musieli czuć potrzebę odróżniania *limus* »namuł« od *limus* »fartuch sługi ofiarnego« i *limus* »krzywy« i t. p. Jakgdyby to można utworzyć zdanie, w którem by *limus* pozostawiało słyszącego, lub czytelnika, w wątpliwości co do swego znaczenia! Alboż u nas widział kto potrzebę odróżnienia 3 os. l. mn. »myślą« od narzędnika l. poj. »myślą«? Mógłbym tak pytać bez końca, a jeśli prof. Keller nie znajdzie lepszych odpowiedzi nad te, które co do łaciny podał na 80 stronach, mogę spokojnie patrzeć na przyszłość tej teoryi, która zaprzecza celowości w języku. Albowiem i pojmowanie form deklinacyjnych i praw głosowych i słoworód autora chromają tak, jak u mało którego dzisiejszego filologa. Jeśli nie umie wytłómaczyć dopełniacza l. mn. *murium* od *mus* »mysz«, przyzywa na pomoc biernik *murum* od *murus* »mur«, z którymby się była forma pierwsza zlała,

gdyby była brzmiała *murum;* niestety ta ostatnia forma jest *pium desiderium* autora, bo rzeczywiście zachowana forma *murium* jest prawidłowym dop. l. mn. *i* — tematu, jakim jest »mysz« nie tylko w łacinie, ale i innych językach indoeuropejskich. Lekceważenie praw głosowych przechodzi u autora wszelkie granice. Czytając rozdział VII. »Głosownia«, można się czuć przeniesionym w owe błogie czasy, kiedy ze wszystkiego wszystko mogło powstawać za dotknięciem różdżki czarodziejskiej dowcipnego i bujną wyobraźnią obdarzonego etymologa. *Neco* »niszczę, zabijam« miało zamienić *k* w *g*, by otrzymać znaczenie przeczenia *(nēgo)*; nad różnicą iloczasu *e* przechodzi autor milcząco do porządku dziennego. *Quot* »ile« powstało z *quod* »które«; tymczasem pierwsze jest identyczne z sanskr. *káti* »ile«, a drugie ma *d* prawidłowo, jako nijaka forma zaimka (prw. skr. *eid* »coś«). Ale i tam, gdzie niepotrzeba uciekać się aż do pomocy językoznawstwa porównawczego, jeno wystarczy być bezstronnym sędzią dziejowego rozwoju łaciny, napróżno szukalibyśmy u autora trzeźwego poglądu. Stosunek form archaicznych, ludowych i nowotworów do języka piśmiennego, wymianę liczb, rodzajów, deklinacyi i t. d. ocenia jak najmylniej tam, gdzie próbuje dać własne wytłómaczenie zjawiska. Nierzadko powołuje się na powagi językoznawcze, jak sam podnosi to w przedmowie dla wykazania swej »bezstronności«, ale zwykle powołuje się błędnie, bo w ustępach tych coś zupełnie przeciwnego się mieści, albo należą one według zdania samych autorów do przestarzałych.

Dopiero szkic trzeci o eufemiźmie, wchodzący w zakres psychologii ludów i dający pole do popisu zdumiewającej nieraz erudycyi autora, godzi czytelnika z prof. Kellerem. Szkic ten pobudza do myślenia i nasuwa mnóstwo analogii z dziedziny swojskiej, ale nie tu miejsce na roztaczanie ich. Choć i z tego szkicu niejedno trafniej już gdzieindziej wyjaśniono, n. p. powód przezywania dzikich zwierząt ojcem, dziadkiem, pieszczotliwemi imionami [1]), wogóle jednak jako systematyczny zbiór eufemizmów łacińskich stanowi szkic ten pożądany materyał do zestawień porównawczych. I filologowi niejedno wyrażenie łacińskie przedstawi się jaśniej w oświetleniu autora.

Jako materyał, zestawiony skrzętnie, ma też wartość rozprawka o zjawisku, które autor nazywa *pluralis poeticus* z powodu, że według jego przekonania dopiero poeci rzymscy, piszący heksametrami, a więc obcym im pierwotnie wierszem miarowym [2]), nie mogąc dać sobie rady z daktylem stopy piątej, poczęli używać liczby mnogiej od imion takich, których odpowiednia forma liczby pojedynczej nie nadawała się do miary przepisanej. Z zestawienia autora wynika, że w stopie rzeczonej zachodzą formy następujące: *nomina, pectora, funera, fata, corpora, (classes) classibus, guttura, ora, terga, tegmina, gestamina, vela-*

---

[1]) Analogicznie do ochrzczenia niedźwiedzia Bernardem (Petz) nazwano go u nas Mikołajem (Misio). Problem przezwisk tych najlepiej rozwiązuje L. Krzywicki w Wiśle.

[2]) Prof. Keller jest jednym z pierwszych rzeczników tej grupy filologów, która w wierszu saturnijskim widzi system li akcentuacyjny wierszowania (prw. jego dwie rozprawy o tym wierszu z r. 1883 i 1886).

mina, *limina*, *sidera*, *incendia*, *foedera*, *bella*, *munera*, *templa*, *regna*, *numina*, *aequora*, *litora*, *caerula (= mare)*, *lumina*, *silentia*, *oblivia*, *otia*, *sibila*, *murmura*, *pondera*, *fastidia*, *taedia*, *Ismara*, *Maenala*, *Pergama*, *Dindyma*, *Tartara*, *Capitolia*, *Palatia*. Materyał to za skąpy, by zeń wysnuwać wniosek tak poniżający tychsamych poetów, którym autor w rozprawie o alliteracyi przyznał niemałą łatwość wierszowania, skoro dopatrzył się u nich właśnie w owej 5. i 6. stopie heksametru całej masy alliteracyi, o wiele pokaźniejszej od sumy tych form l. mn. By twierdzenie autora mogło doczekać się uznania, trzebaby dowieść, 1) że rzeczywiście tak trudno o daktyl w łacinie, jak utrzymuje, 2) że od imion wyliczonych zachodzą formy l. poj. w skromnej tylko ilości, 3) że u prozaików l. mn. w analogicznych zwrotach nie używa się, lub jeśli się używa, to jest to naśladowanie stylu poetyckiego, 4) że ten sposób używania l. mn. zamiast l. poj. nie pozostaje w żadnym związku z analogiami innych języków indoeuropejskich, choćby greckimi (co do których por. Brugmann, *Griech. Gramm.* [2] § 173). Jak na teraz uważam twierdzenie autora za nieudowodnione. Wygłaszać własnego zdania o zjawisku całem nie widzę tu potrzeby; pozwolę sobie jednak zwrócić uwagę na fakt, że z wyjątkiem trzech wyrazów (*classis*, *Ismarus*, *Tartarus*) są to same imiona rodzaju nijakiego. Czy to przypadek, czy też raczej jedna z dalszych konsekwencyi właściwej genezy form nijakich, tak znakomicie przedstawionej w dziele J. Schmidta *Die Pluralbildungen der idg. Neutra*?

Wcale pożytecznym jest zbiór przykładów, przeważnie z łaciny archaicznej, ludowej i późnej, ilustrujący wpływ, jaki samogłoski wywierają na swe sąsiadki ze zgłoski poprzedniej. Mam tu na myśli rozprawę »Upodobnienie samogłosek«, której wyniki potwierdzają wogóle to, co n. p. naszkicował Stolz w swej gramatyce łacińskiej (*Hdbuch d. klass. Altert.* II., str. 270, § 28). Naturalnie w pojmowaniu procesów językowych odbiega autor daleko od językoznawców; dopatruje się bowiem wszelkiego rodzaju pokrewieństw z wyboru (*Wahlverwandschaft*) między sąsiadującemi z sobą spółgłoskami i samogłoskami. Nie będę przytaczał 17 punktów, w które zbiera swe wyniki, bo właściwie są one stwierdzeniem faktu, że n. p. *i* upodobnia do siebie *e* poprzedniej zgłoski (przyczem autorowi nie wpadło w oczy, że trzy czwarte jego odnośnych przykładów wykazują *ē*); wyjaśnień umiejętnych brak, chronologia niezawsze ściśle przestrzegana.

Zupełnie chybioną jest rozprawa następna »Zanik zgłosek przyciskowych.« Gdy się czyta nagłówek i rozprawę, nie chce się wierzyć, żeby autor mógł poważnie utrzymywać, że zgłoski przyciskowe wypadają. Tymczasem jest to smutna prawda, że prof. Keller pokusił się o dowiedzenie czegoś, czemu już nie językoznawstwo, ale zdrowy rozsądek się sprzeciwia. Właściwie wyraziłem się nieściśle »dowiedzenie«, bo autor zestawia tylko formy rzeczywiste, jak *Naépor*, *naúfragus*, *vínculum*, *líctor* i dziesiątki innych, które wywodzi dowolnie z urojonych co do formy i przycisku * *Gnaevípuer*, *navífragus*, *vincículum*, *ligátor* i t. d. Językoznawstwo porównawcze wyjaśnia te formy pierwotnym systemem przycisku łacińskiego, który ma być młodszym od indoeuropejskiej akcentu-

acyi, ale starszym od dziejowego systemu trójzgłoskowcści; polegał on na tem, że tak, jak dziś w niemieckim języku, przycisk padał na pierwszą zgłoskę wyrazu. Ze stanowiska językoznawcy, przekonanego o wielkiem prawdopodobieństwie tego domysłu, z powodów, które tu zadługo byłoby przytaczać, wyjaśniam sobie poważną część przykładów prof. Kellera dawną akcentuacyą łacińską, inną skreślam, ponieważ zawdzięcza swe powstanie błędnemu słoworodowi autora (np. *lictor* z ** ligator!*); że niejedno pozostaje ciemnem mimoto, to całkiem przyrodzone, bo nie na wszystko mamy już dostateczny słoworód. W każdym razie domysł językoznawców ma tę zaletę, że opiera się na pewnych danych i analogiach; prof. Keller zaś chyba nie potrafi przytoczyć języka, w którymby ktoś, co mówi »dzieńdóbry«, mógł dojść do formy »dzieńbry«, póki nie zmienił akcentowania tego wyrazu.

Rozprawa przedostatnia »Biernik zakończony na *-io* u poetów z okresu Augusta« jest poprawionym i rozszerzonym przedrukiem notatki, ogłoszonej w *Reńskiem muzeum* (*Rh. Mus.* XXI, 241-6). Rozszerzenie dotyczy głównie strony przykładowej, której tam brakło. Autorowi chodzi o wykazanie, że tradycya rękopiśmienna nakazuje u tych imion (rzeczowników, przymiotników, imiesłowów i liczebników), które w dopełn. l. mn. mają *-ium*, tzn. są pierwotnymi *i*- tematami, lub przyjęły później ich odmianę, przywrócić zakończenie *-īs* (w dawnej łac. pisowni też *-eis*) u poetów takich, jak Horatius, Vergilius, Lucanus i inni.

Dziś naturalnie prawda to uznana ogólnie; jeśli autor mimoto wystąpił z całym taborem cytatów i przedrukował swój dawniejszy artykuł, to chyba jedynie dla przypomnienia czytelnikom, że pierwszy może pomiędzy filologami kruszył o to kopię.

Zamyka szereg rozpraw studyum »W sprawie składni *ablativi*,« wywołane Delbrücka »*Składnią porównawczą*« (III. tom *Zarysu* Brugmanna, Strassburg 1893). Autor stara się oświetlić ze swego punktu widzenia składnię *ablativi*, miejscownika i narzędnika (w niejednem odmiennie od Delbrücka), oraz drogę, na której nastąpiło zlanie się tych przypadków w łacinie. W ekskursie powtarza swą notatkę o dwu miejscownikach u Vergiliusa (*Aen.* II, 553. *lateri*) i Seneki (*Tro.* 48. *vulneri*), z Fleckeisena *Roczników filol. i pedag.* (1887, 487 i nast.). Polemika autora z zapatrywaniami Delbrücka i innych, którzy o składni rzeczonych przypadków w łacinie pisali, nie zawsze szczęśliwa. Zanadto też jeszcze często wojuje autor argumentem »logiczny — nielogiczny« w ocenianiu formy gramatycznej, jaką jest przedewszystkiem składnia. Z samej łaciny nie da się kwestya podjęta przez autora rozstrzygnąć, a do porównawczego traktowania przedmiotu brak mu należytego przygotowania.

Wykaz wyrazów, rzeczy i cytowanych autorów, oraz napisów — a wykaz pokaźny, bo dwuarkuszowy — zamyka tom II. studyów prof. Kellera, którego wartość wewnętrzna w dysproporcyi pozostaje do objętości, jak mógł się czytelnik przekonać z powyższego sprawozdania.

Berlin. *Fr. Krček.*

Aristotelis Πολιτεία Ἀθηναίων **iterum edidit Fridericus Blass.** Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri. 1895. str. XXXI. +123. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).

Drugie wydanie Arystotelesowej Πολιτεία Ἀθηναίων dokonane przez Blassa różni się od pierwszego, jak sam wydawca zaznacza, nie zasadniczo, lecz w licznych szczegółach. Blass zbadał naocznie rękopis londyński i wskutek tego odczytał w oryginale wiele miejsc inaczej lub dokładniej. Na podstawie tej nowej kollacyi manuskryptu i na podstawie lekcyi, udzielonych mu przez Kenyona, przyszedł Blass przedewszystkiem do tego przekonania, że dotąd przyjmowali krytycy o jedną kolumnę za wiele w ostatniej części manuskryptu i wykazał trafnie, iż ustępy, przechowane fragmentarycznie, a rozdzielane przez innych wydawców na dwie kolumny (34. i 35. np. u Kaibla i Wilamowitza Moellendorffa), stanowią tylko jedną kolumnę razem, trzydziestą trzecią; por. słowa wydawcy na str. 100. w adnotatio critica: »inde ab hac pagina cum pessime lacerata sint omnia, sero cognovi quae duarum paginarum fragmenta putabamus revera unius esse, quam rem nunc assensu suo plane confirmat Kenyon« ; por. nadto str. XXXIII. W ogóle w ostatniej części manuskryptu podaje Blass znaczną ilość nowych lekcyi lub poprawek tekstu.

Z ważniejszych lekcyi Blassa wymieniam następujące: w V 2 czyta Blass w trzecim wierszu elegii Solona: καινομένην, które słowo wydawca odczytał w rękopisie (por. str. XXIV.) — XI 2 συ]ν[α]μφοτέροις, w manuskrypcie bowiem potrafił B. odczytać: N. M. — XII 4 ξ[υ]νήγαγον, gdyż w manuskrypcie przechowało się: ΟΥΝΕΚΑΞ. ΝΗΓΑΓΟΝ — XII 4 zamiast τυχῶν czyta B. τυχεῖν (por. str. XXV n.) — XIV 4 przestawia B. szyk wyrazów »ob numeros«: γυναῖκα καὶ μεγάλην, zamiast καὶ γυναῖκα μεγάλην (por. str. XXVI wraz z XXV 1 δοκῶν καὶ ἀδωροδόκητος... καὶ δίκαιος i XLV 1 καθήμενον ἤδη <καὶ> μέλλοντ' ἀποθνήσκειν, gdzie B. wtrąca καὶ między dwa imiesłowy) — XXIX 2 zamiast τὸ ψήφισμα τοῦ Πυθοδώρου czyta B. τὸ Πυθοδώρου na podstawie XL 2, gdzie w podobnym związku manuskrypt wykazuje τὸ ψήφισμα τὸ Θρασυβούλου — XXXIX 6 zaleca B. εἴθ' οὕτως ἐξοικεῖν τοὺς ἐθέλοντας zamiast: εἶθ': (»sive qui malint, emigrare ut supra scriptum est.«) — XLVII 2 ὅσα ἂν πρίηται zamiast: ὅσου (»affirmat etiam Kenyon, reliquias A potius quam Υ indicare«) — XLIX 1 κἂν μέν τις καλὸν πλούσιος ὢν... zamiast: καλὸν ἵππον ἔχων, gdyż »C est ante ΩN« — XLIX 3 ἔκρινεν δέ ποτε καὶ τὰ παραδείγματα τὰ εἰς τὸν πέπλον ἡ βουλή zamiast: καὶ τὸν πέπλον (por. str. XXVII.) — LVII 3 zamiast αἴδεσις czyta ἄρεσις, w manuskrypcie bowiem można odczytać: »Α.ΙΔ·ΕCIC cum suprascr. v. l. .Ρ· (supra ΙΔ.) i. e. ἄρεσις (Weil.)« — tamże αἰτίαν[λάβῃ], gdyż w rękopisie rozpoznał B. ».ΑΒΗ« — LX 2 τὸ γὰρ ἔλαιον ἐκ τοῦ κτήματος, przy czem wydawca dodaje następującą uwagę: »Α ΠΟΤΟΥ adscr. v. l. ΕΚ pro ἀπὸ, quam rec. omnes« — LXIII 4 ἔχει δ' ἕκαστος <ὁ> δικαστὴς [ἐν] πινάκιον πύξινον, wydawca dodał ἐν, »cum inter CΤΗC et ΠΙΝ vel plus spatii sit quam inter ΟΦΑΗΜ et ΦΩΙ versus proximi«. — W kilku jednak miejscach trudno podać należytą lekcyę: tak n. p. przy III 2 dodaje B. następującą uwagę: »aliquando in charta [Α]ΙCΥΜΝ[Η]CΕΙΝ agnoscere mihi visus sum, sed postea et ipse [ΤΑ]ΟΡΚΙΑΠΟΙΗCΕΙΝ«. Diels nato-

miast w temże samem miejscu odczytał TEMEIN zamiast ποιήσειν. Trafnej konjektury A. Wilhelma LIV 7 'Αμφιάραια zamiast 'Ηφαίστια, a w tymże samym paragrafie nieco niżej: 'Ηφαίστια zamiast 'Ηράκλεια nie mógł B. umieścić, gdyż Kenyon oświadczył, że litery ΦΑΙ można dokładnie odczytać (por. str. XXXI.). Szkoda, że wydawca nie mógł zużytkować swych badań umieszczonych w artykuliku »die so genannte Drakontische Verfassung« (N. J. F. Ph. 1895, 476—479), w którym zszedł się z wywodami prof. S. Schneidra. (*Eos I* 59—63).

Przedmowa zawiera, podobnie jak w wydaniu pierwszem, krótką wiadomość o rękopisie, o poprawkach i ich źródle, nadto o czasie spisania rękopisu. Zmienił tylko B. nieco zapatrywania o rytmicznej budowie 'Αθηναίων πολιτεία; na str. XXII. dodał nadto kilka słów obrony przeciw zarzutom Keila, który wystąpił właśnie przeciw zapatrywaniom Blassa w tym względzie; Blassowi jednak nie powiodło się zbić tych zarzutów w zupełności. W końcu przedmowy zestawia B. najnowszą literaturę, tyczącą się krytyki tekstu, którą należycie wyzyskał. Zresztą wydanie drugie oprócz *adnotatio critica* podaje podobnie jak pierwsze *testimonia veterum scriptorum*, które B. obecnie uzupełnił wypisami z Arystofanesa i Arystydesa. Indeks powiększył wydawca kilku nowemi pozycyami. Jednem słowem nowe wydanie oryentuje o najnowszych konjekturach innych uczonych i zaznacza zarazem postęp w krytyce tekstu Πολιτεία 'Αθηναίων.

Lwów. *W. Hahn.*

Philostrati Maioris Imagines Ottonis Benndorfii et Caroli Schenkelii consilio et opera adiuti recensuerunt seminariorum Vindobonensium sodales. Lipsiae, in aedibus Teubneri 1893, str. XXXI + 267. (w zbiorze *Bibl. script. Graec. et Rom. Teubn*).

Wydanie powyższe Obrazów Filostrata starszego, którego opracowania podjęli się członkowie filologicznego i archeologicznego seminaryum uniwersytetu wiedeńskiego, przynosi prawdziwy zaszczyt nie tylko kierownikom tychże seminaryów, proff. Schenklowi i Benndorfowi, lecz także samym pracownikom, którzy wsparci światłą radą swych mistrzów wywiązali się nader chlubnie ze swego zadania.

Że członkowie aż dwóch seminaryów połączyli się w ich opracowaniu, tego powodem jest treść dzieła, obchodząca zarówno archeologów i badaczów sztuki, jak filologów klasycznych. Archelogów dlatego, że powyższe dzieło zawiera 65 opisów obrazów starożytnych różnych rodzajów, jako to obrazów mitologicznych, historycznych, przedstawiających przedmioty natury, sceny z życia myśliwych, ludzi, zwierząt i t. p. Tego rodzaju obrazy starożytnych malarzy greckich i rzymskich, których opis odznaczający się czystością i wdziękiem języka jakoteż plastyką przedstawienia, w wymienionem dziele jest podany, miał oglądać sam Philostratos, autor dzieła Εἰκόνες czyli *Imagines*, w bogatej i wytwornie urządzonej pinokotece neapolitańskiej, którą,

jak sam wyznaje w przedmowie do swego dzieła 295 K, 14 nst., zwiedził w czasie pobytu w Neapolu, dokąd przybył celem wzięcia udziału w igrzyskach.

Dla filologów i historyków mają opisy Filostrata znaczną wartość głównie dlatego, że przyczyniają się w wysokim stopniu do wyjaśnienia wielu szczegółów z zakresu mitologii, historyi życia publicznego i prywatnego starożytnych Greków i Rzymian.

Żywe zainteresowanie się tem dziełem wywołało na porządek dzienny dwie kwestye, o które przez wiele lat zacięte spory naukowe staczano. Pierwsza dotyczyła osoby autora tego dzieła i czasu jego życia, druga stopnia wiarogodności jego opisów.

Wyjaśnieniem pierwszej zajął się Teodor Bergk w pracy, umieszczonej w książce: *Fünf Abhandlungen zur Geschichte der griech. Philosophie und Astronomie* (Leipzig 1883), str. 175—183. Bergk rozróżnia 4 sofistów o nazwie Philostratos. Czas ich życia i działalność literacka wobec braku dokładnych doniesień da się tylko w przybliżeniu oznaczyć.

Najstarszy z nich czyli Filostrat I., który był synem Verusa, miał według Suidasa żyć za czasów Nerona i napisać wiele dzieł, z których jednak zachował się do naszych czasów tylko jeden dyalog p. t. Neron i to nie pod nazwiskiem Filostrata, lecz między pismami Lukiana. Filostrat II., z przydomkiem ὁ Ἀθηναῖος, był synem lub wnukiem Verusa i żył za czasów Alexandra Sewera i Filipa (222—249 po Chr.), ucząc jako sofista najpierw w Atenach, następnie w Rzymie. Miał on być autorem żywota Apolloniusza z Tyany (skreślonego na życzenie rozmiłowanej w literaturze cesarzowej Julii Domny † 217 po Chr.), Żywotów sofistów, Gymnastikosa i Listów erotycznych.

Filostrat III. z przydomkiem Lemnios, miał być synem Nerviana a zięciem Filostrata II. Życie jego przypada na czasy rządów cesarza Caracalli, który go jeszcze jako młodego człowieka, liczącego zaledwie 24 lat, miał uwolnić od składania wielkiej daniny na rzecz państwa. Ten właśnie Filostrat napisał, zdaniem Bergka, prócz innych dzieł wyżej wymienione Εἰκόνες. Filostrat IV. wreszcie, którego dziadkiem ze strony matki był poprzedni Filostrat III., żył dopiero u schyłku III. wieku po Chr. Za przykładem dziadka pisał on również Εἰκόνες, z których dochowało się do naszych czasów niespełna 17 ustępów, (gdyż koniec dziełka zaginął), zawierających również opisy różnych starożytnych obrazów. Nie dorównują one jednak ani pod względem treści ani formy opisom starszego Filostrata. Do Εἰκόνες Filostrata III. i IV. są treścią zbliżone Ἐκφράσεις Kallistrata, które w wydaniach są zwykle dołączone do Εἰκόνες obu Filostratów. Różnią się zaś Ἐκφράσεις głównie tem od Εἰκόνες, że nie podają opisów starożytnych malowideł, lecz posągów z kamienia i kruszcu.

Drugie pytanie, o które również długo się spierano, dotyczy wiarogodności opisów Filostrata. W tym względzie między uczonymi były aż do najnowszych czasów zdania podzielone. Jedni, jak Passow, K. Friederichs i inni, podając w wątpliwość wyżej wymienione miejsce Filostrata, wyjaśniające jeszcze jego dzieła, utrzymywali, że opisy Filostrata

nie są skreślone wedle rzeczywistych obrazów, lecz są płodami fikcyjnymi jego ducha, a jako takie nie mają tej wartości i znaczenia dla historyi sztuki, jakieby im oczywiście przyznać należało, gdyby podstawę ich stanowiły rzeczywiste pomniki pendzla malarzy starożytnych. Inni przeciwnie, jak Welcker i Brunn, obstawali stanowczo za zdaniem, że opisy Filostrata starszego mają za realną podstawę autopsyę i rzeczywiste obrazy starożytnych malarzy, które się znajdowały w pinakotece neapolitańskiej. To ostatnie zapatrywanie zaczyna w najnowszych czasach zjednywać sobie coraz więcej zwolenników; za niem oświadczyli się też młodzi wydawcy niniejszego dzieła wraz ze swymi mistrzami Benndorfem i Schenklem.

Wydanie to, należące do Teubnerowskiego zbioru gr. i łać. klasyków, ma zastąpić wyczerpaną editio minor, opracowaną ongi przez Kaysera.

Jest ono zaopatrzone w obszerny wstęp, str. I — XXVI. W nim są podane wyczerpujące wiadomości o dawniejszych wydaniach i zachowanych rękopisach, z których najstarszym i najlepszym jest *Laurentianus LXVIII. 30. (F)* wieku XIII. Ponieważ ten rękopis ma luki, przeto wydawcy musieli korzystać także z *Parisiensis gr. 1696 (P)*, wieku XIV., który co do wartości zajmuje zaraz drugie miejsce po ręk. Laurencyańskim i reprezentuje drugą familię rękopisów Obrazów Filostrata. Wydawcy uwzględnili w całości 66 rękopisów, których szczegółowy spis jest podany na XVII. i XVIII. str. wydania. We wstępie są także podane bliższe szczegóły dotyczące podziału pracy między poszczególnych członków seminaryum — są oni imiennie wyliczeni wraz z podaniem części przez każdego z nich opracowanych — tudzież sposobu jej wykonania; w końcu zaś wyjaśniono inne okoliczności, potrzebne jużto do zrozumienia całości dzieła, jużteż ułatwiające korzystanie z niego.

Z licznych kwestyi poruszonych we wstępie wydania zasługują przedewszystkiem na uznanie gruntowne badania nad zachowanymi rękopisami, ich wartością, wspólnem ich źródłem i wzajemnym ich stosunkiem. Wydawcy dokładali wogóle wszelkich starań, by stworzyć jak najpewniejszą podstawę dla rekonstrukcyi tekstu. W tym celu porównywali bardzo wiele rękopisów (66), wśród których mieści się wiele dotychczas wcale nieznanych, lub tylko niedokładnie lub częściowo kolacyonowanych. Zgromadzili zatem bardzo obfity i nader pożądany materyał dla każdego badacza tekstu.

Do wstępu jest dołączona krótka Appendix str. XXVIII — XXXI, która zawiera spis najnowszych prac, traktujących o Imagines Filostrata, wymieniając zarazem wszystkie miejsca z rozprawy każdego autora, odnoszące się do wyjaśnienia poszczególnych ustępów z Imagines Filostrata. Oryentuje zatem powyższa Appendix czytelnika z łatwością o stanie każdej kwestyi, poruszonej w Imagines.

Tekst wydania jest opracowany samodzielnie, głównie na podstawie ręk. F., który zawiera tekst najczystszy i najpoprawniejszy; do innych rękopisów, przedewszystkiem do (P) udawano się po pomoc tylko w miejscach błędnie w (F) przekazanych lub opuszczonych.

Dokładny podział rękopisów na klasy i ścisłe określenie ich wzajemnego stosunku umożliwił wydawcom uproszczenie aparatu krytycznego, podanego w uwagach poniżej tekstu, jakoteż ograniczenie varietatis scripturae, która jest obfitszą w wydaniu Kaysera i w innych dawniejszych wydaniach (a to głównie w skutek niedokładnego zbadania zachowanych rękopisów). Straciły zatem w niniejszem wydaniu na objętości, uwagi, poświęcone krytyce tekstu ale zyskały zato na przejrzystości i pewności.

Na końcu dzieła są dodane 2 indeksy:

a) *Index locorum* str. 130 — 139, który zawiera wszystkie miejsca z autorów starożytnych greckich, uwzględnione lub naśladowane przez Filostrata.

b) *Index verborum* str. 140 — 267. Zawiera on spis wszystkich wyrazów, użytych w Εἰκόνες Filostrata III. i IV., jakoteż w Ἐκφράσεις Kallistrata, który zarówno jak Filostrat IV. był wiernym naśladowcą pod względem formy i treści dzieła p. t. Εἰκόνες Filostrata III.

Jak każda praca, dokonana zbiorowemi siłami, tak i niniejsza ma pewne niedokładności, które korzystanie z niej utrudniają. Pomijając inne, wspomnę tylko o tej, że wydawcy wcale nie ostrzegli czytelnika, iż cytaty w indeksie verborum są podane według liczb wydania Kaysera. W tytule powyższego indeksu lub w uwadze należało również zwrócić uwagę czytelnika na to, że w indeksie są podane nie tylko wszystkie wyrazy, zawarte w obrazach Filostrata III., opracowanych w tem wydaniu, lecz także wyrazy użyte w Εἰκόνες Filostrata IV. i Ἐκφράσεις Kallistrata, chociaż pism obu tych autorów niniejsze wydanie nie zawiera. Bez tego ostrzeżenia i odróżnienia wyrazów, użytych przez każdego z powyższych trzech autorów, traci oczywiście ten zresztą nader cenny indeks na wartości.

Słusznie uważać można to wydanie za najlepsze z dotychczas istniejących i za niezbędnie potrzebne dla wszelkich specyalnych badań nad Εἰκόνες Filostrata.

Lwów. *M. Jezienicki.*

Dr. Carl Holzinger, Ein Idyll des Maximus Planudes, Wien 1893. (Odbitka z Zeitschrift für die oest. Gymnas. 1893).

W miarę większego zainteresowania, jakie budzi w najnowszych czasach grecka literatura bizantyńska — głównie dzięki niestrudzonym zabiegom i gruntownym badaniom prof. uniw. monachijskiego *Karola Krumbachera,* założyciela czasopisma poświęconego wyłącznie uprawie tejże literatury — nastał także większy ruch na polu wydawnictw pomników literatury bizantyńskiej. Jakkolwiek te zabytki jako płody zgrzybiałego wieku literatury helleńskiej nie mają tyle zdrowych soków i tyle sił żywotnych, jakie płyną w niezrównanych wzorach greckich, powstałych w dobie klasycznej, to przecież dla badacza całokształtu dziejów i one mają swoje znaczenie. Będąc bowiem zewnętrznym wyrazem du-

cha helleńskiego narodu z czasów cesarstwa bizantyńskiego, zaznajamiają nas temsamem z jego myślami, uczuciami i pragnieniami, których bez owych pomników wcale nie moglibyśmy poznać. Bliższe zaznajomienie się z tymi pomnikami jest jeszcze i z tego względu ważne, że wyjaśnia nam niejeden szczegół z późniejszej literatury Rzymian i narodów, osiadłych na gruzach państwa rzymskiego w wiekach średnich, na których literatura bizantyńska oddziaływała w większym stopniu, niż to zazwyczaj aż do najnowszych czasów przypuszczano.

Dlatego też zasługuje na uwzględnienie sielanka Maximusa Planudesa, wydana przez Karola Holzingera, profesora uniw. niem. w Pradze. Główniejsze szczegóły z życia Planudesa są następujące: Urodził się w Nikomedyi około r. 1260. Zostawszy mnichem, przebywał przez dłuższy czas w Konstantynopolu, poświęcając się gorliwie naukowym studyom. W r. 1296. odbył jako poseł cesarski podróż do Rzeczypospolitej Weneckiej. Umarł w r. 1310. Rozwinął obfitą działalność literacką na polu gramatyki, retoryki i poezyi. Zasłużył się także przekładami wielu pism sławniejszych autorów rzymskich na język grecki, jak: Catona Distichów, Owidyusza Przemian i Heroidów, Cycerona Somnium Scipionis z komentarzem Makrobiusza, Cezara Pamiętników o wojnie gal. i Boetyusza De consolatione philosophiae.

Sielanka, wydana przez Holzingera, liczy w całości 270 hexam. dakt.; dotąd znanych było tylko 64 wierszów (78—141), ogłoszonych drukiem przez Cyrillo w *Catalogus Codicum graecorum regiae bibliothecae Borbonicae* w Neapolu. Idylla zachowała się do naszych czasów w 2 rękopisach 14. wieku: a) w *Codex Ravennas (R) bibliothecae Classensis 138. I. M.;* w tym rękopisie kończy się sielanka wierszem 238. — b) *Codex Neapolitanus (N) regiae bibliothecae Borbonicae 165. II. F. 9.* Ten rękopis zawiera tekst całej sielanki.

Układ jest dyalogiczny, a język, styl i budowa ma wszystkie właściwości, jakiemi się odznacza grecka poezya epicka w ogóle. Jest w niej opisane zdarzenie z wiejskiego życia, które opowiada zabobonny a lubujący się w kłamstwie wieśniak Kleodem swojemu sąsiadowi Thamyrasowi.

Treść sielanki jest następująca: Kleodemowi ginie nagle jeden z jego najlepszych wołów roboczych. Udaje się przeto do miasteczka nazwiskiem Aithra, położonego na Olimpie, celem nabycia tamże innego wołu. W tem miasteczku spotyka się Kleodemos z egipskim kuglarzem, który się popisuje przed nim swojemi sztuczkami. Rzuca mianowicie jabłko w powietrze, które wprawdzie leci do góry, lecz na dół nie spada. Za pierwszem rzuca kuglarz drugie jabłko, które ma sprowadzić na dół jabłko pierwej rzucone, lecz i to tak samo jak pierwsze, również z góry nie wraca. Wtedy Egipcyanin wyprawia w powietrze młodzieńca wtajemniczonego w jego sztuczki kuglarskie, by tenże się dowiedział, co się stało w siedzibie ojca Zeusa z rzuconemi jabłkami. Po pewnym czasie wraca młodzieniec z nieba i przynosi nie tylko oba jabłka, lecz na dowód swojego pobytu w niebie także ptasie udko, zabrane ze stołu Zeusa. Tenże młodzieniec opowiada następnie przed gapiącym się tłumem ludzi, że w niebie odbywają się właśnie gody weselne Aresa

z Afrodytą, o czem już poprzednio kuglarz uprzedził wieśniaka, gdy tenże się go pytał o powód dłuższego pobytu młodzieńca w niebie. Wszystkie te sprawki kuglarza obudziły w wieśniaku tak wielkie zaufanie do niego, że w końcu postanowił kupić u niego wołu. Złożywszy żądaną cenę, otrzymuje od Egipcyanina wspaniałego wołu, z którym uradowany wraca do domu. Atoli podczas mycia go wodą doznaje wcale niemiłej niespodzianki. Oto rosły wół zmienia się nagle w mysz, która w jego domu ogromne wyrządza szkody. Doznane zawody i nieszczęścia opowiada Kleodem swojemu przyjacielowi Thamyrasowi, który w całym dyalogu odgrywa rolę zdziwionego słuchacza i pocieszającego doradcy. Na końcu tejże sielanki jest mowa o obietnicy Thamyrasa, że Kleodemowi dostarczy łapki celem schwytania niebezpiecznego szkodnika, jakoteż o zaproszeniu Kleodema na posiłek do domu Thamyrasa.

Już ta krótka osnowa sielanki przekonywa nas o tem, że treść jej jest wyszukana i fantastyczna. Uderza również całe tło sielanki, które jest czysto pogańskiem. Dowodzi tego nie tylko miejsce (Olimp), na którem akcya sielanki się odbywa, lecz także częste wzmianki greckich bóstw i zupełne pominięcie wszystkiego, co ma jakikolwiek związek z chrześcijaństwem. Tak nienaturalne i wymuszone przedstawienie rzeczy, pojawiające się w znacznej części płodów literatury bizantyńskiej, jest i w tym wypadku grubym anachronizmem. Nie jest też ono przypadkowe, lecz rozmyślne; trudno bowiem przypuścić, by pisarz 13. wieku po Chr., a do tego mnich, bez powziętego z góry postanowienia mimowolnie się nie zdradził choćby najdrobniejszym szczegółem, dotyczącym chrześcijaństwa.

Charakteryka osób występujących w sielance jest w ogólności trafna. Zachowanie się, sposób myślenia obu wieśniaków i kłopoty ich życia są wiernie i zgodnie z rzeczywistością przedstawione. Mniej stosownem jest ich wysłowienie się; razi zbytnia erudycya i retoryczność, brak pierwiastka prostoty i naiwności, właściwej ludziom tego stanu.

W ogólności naśladował Planudes w tej sielance wzory Teokryta, z którego także niektóre myśli i zwroty są zapożyczone. Nie trzymał się jednak autor ściśle j e d n e g o wzoru. Przeciwnie przebija się w niej naśladownictwo różnych stylów i różnych pisarzów greckich, jakoto: Homera, Hezyoda, Apolloniusza z Rodus, Nikandra, Nonnusa i poetów antologii greckiej. Trzeba jednak przyznać, że w ogólności starał się zbliżyć się Planudes do najlepszych wzorów greckich tak pod względem języka, jak budowy wierszów i prawideł metrycznych.

Co się tyczy zasadniczej myśli sielanki, to Holzinger mojem zdaniem mylnie ją zrozumiał, twierdząc, że celem sielanki jest przeciwstawienie zuchwałego kłamstwa (Kleodemos) uczciwości, ubranej w szatę hipokryzyi (Thamyras). Cel sielanki jest zdaniem mojem czysto etyczny. Autor pragnął w niej wykazać zgubne skutki zabobonności, w jakiej niższe warstwy społeczeństwa były pogrążone za czasów autora pomimo rozpowszechnionej od dawna religii chrześcijańskiej.

Również nie rozumiał, jak mi się zdaje, Holzinger końcowych wierszów sielanki (268 nst.), których mylne wyjaśnienie pociągnęło za

sobą także nieprawdopodobne wytłómaczenie tendencyi sielanki. Holzinger utrzymuje, że między w. 268—270 a poprzedzającymi istnieje związek nader luźny, a nawet brak wszelkiego związku. Ta okoliczność naprowadza go na domysł, że w pierwotnym oryginale sielanki może znajdowały się między w. 267. a 268. dwa lub trzy wiersze, których w obecnym tekscie sielanki nie posiadamy (str. 37). Porzuca jednak sam Holzinger takie wytłómaczenie jako mniej prawdopodobne, nie podając oczywiście żadnego środka na wyjaśnienie nagłego przejścia istniejącego między w. 267. a 268. i nst. Słowa w. 268. nst. zawierają zdaniem Holzingera pocieszenie Thamyrasa, skierowane do Kleodema, tej treści, »by tenże spokojnie szedł do domu i troskliwie żywił swoje woły.« Z tych ostatnich słów wnosi Holzinger, że Thamyras nie wierzy w opowiadanie Kleodema o stracie wołu. Thamyras bowiem uważa to opowiadanie albo za złudzenie, spowodowane zabobonnością przyjaciela Kleodema, albo za świadome oszustwo, którego się Kleodem wobec niego może w tym celu dopuścił, by wyłudzić od niego wynagrodzenie za doznaną stratę.

Naciągnięte i nieprawdopodobne wyjaśnienie końcowych wierszów sielanki, podane przez Holzingera, nie mniej jak jego przypuszczenie o istnieniu luki lub braku związku między wierszem 267. a nst., same przez się upadają, jeśli końcowych słów sielanki, wygłoszonych przez Thamyrasa (w. 268. nst.), nie odnosimy do Kleodema, jak to czyni Holzinger, lecz je uważamy jako wezwanie skierowane do pachołka, którego prawdopodobnie wyprawiał Thamyras z zaprzęgiem swoich wołów w pole na robotę. Za taką interpretacyą przemawia wyraz παῖ, który jest stosowny na oznaczenie pachołka, a niestosowny na oznaczenie Kleodema, jakoteż słowa σὺ δέ, które wyraźnie naprowadzają na to, że odnoszą się do innej osoby, nie do Kleodema, o którym w poprzedzającym wierszu była mowa. Scena spotkania się Kleodema z Thamyrasem i opowiadanie odbywa się poza obrębem domu Thamyrasa, prawdopodobnie na podwórzu. Naprowadzają na to słowa Thamyrasa w. 267: ἀτὰρ ποτὶ οἶκον | ἴομεν. Wysłuchawszy opowiadania Kleodema, zaprasza go Thamyras, by go pocieszyć w nieszczęściu, do siebie na posiłek. Udając się razem z gościem do domu, wydaje Thamyras jako dobry gospodarz pachołkowi swemu polecenie, w w. 268. nst. przytoczone, by pasł woły, wieczorem przypędził je do obejścia, uwiązał w oborze i znużonym nasypał jęczmienia.

Powyższe wytłómaczenie przekonywa nas o tem, że zakończenie sielanki jest naturalne i prawidłowe i że na niem wcale nie można opierać wniosku ani o chęci podejścia Thamyrasa przez Kleodema, ani o hipokryzyi Thamyrasa, jak to czynił Holzinger.

Tekst sielanki poprzedził autor w s t ę p e m, zawierającym bliższe wiadomości o rękopisach zachowanych tudzież główniejsze szczegóły, dotyczące jej charakterystyki pod względem formy i treści. Tu są również zestawione wyrazy, użyte przez Planudesa błędnie lub odmiennie od gr. języka klasycznego, jakoteż podane właściwości hexametru tejże sielanki. Tak n. p. prawie połowa z nich wykazuje diaeresis media;

zdarzają się także wiersze spondaiczne. Nie brak w wierszach Planudesa również rozziewów i błędów przeciw iloczasowi.

Przed tekstem sielanki znajdujemy krótką prozaiczną hypothesis, ułożoną w greckim języku, ale nie przez Planudesa, tylko przez jakiegoś późniejszego autora. Dowodzi tego tytuł hypothesis: Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κυρίου Μαξίμου τοῦ Πλανούδη, któreto słowa są zarazem dowodem, że sielanka niniejsza jest autentycznym płodem Planudesa.

Tekst sielanki jest opracowany głównie według ręk. N. Ponieważ jej tekst jest miejscami popsuty, przeto starał się autor tu i owdzie go poprawić; często jednak zadowalał się samem podaniem błędnej lekcyi rękopisów, powstrzymując się od wszelkich konjektur. Skutkiem tego pozostała dla późniejszych badań jeszcze niejedna kwestya do załatwienia.

W uwagach, umieszczonych poniżej tekstu, jest podany kompletny aparat krytyczny i varietas scripturae według ręk. N. i R.

Wreszcie w komentarzu str. 20—37, dodanym na końcu sielanki, są podane gruntowne wyjaśnienia gramatyczne i rzeczowe jakoteż z zakresu krytyki tekstu. Niektóre z tych cennych uwag stanowią samodzielne ekskursy, zalecające się wielką gruntownością i wyczerpującem zestawieniem materyału, jak np. traktat na str. 27—35. Z powodu powyższych zalet zasługuje niniejsze wydanie Holzingera na uwzględnienie w kołach filologów.

Lwów. *M. Jezienicki.*

Catulli Veronensis liber. Recensuit et interpretatus est Aemilius Baehrens. Volumen prius. Nova editio a K. P. Schulze curata. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri. 1893.

W szeregach licznych prac filologicznych bieżącego wieku, którym zawdzięczamy niezwykły postęp w ściśle krytycznej restauracyi i wyjaśnieniu tekstu utworów Katulla, zajmuje jedno z pierwszorzędnych miejsc dwutomowe wydanie Baehrensa. Pierwszy tom tego wydania (w Lipsku u Teubnera r. 1876) obejmuje przedmowę (Prolegomena) wydawcy, tekst zachowanych poematów wieszcza Werońskiego i fragmenty niedochowanych nam jego utworów, a jako dodatek na końcu tekst poematu Ciris; drugi, który ukazał się dopiero w 9 lat po pierwszym (tamże 1885), zawiera znów przedmowę (Praefatio i Prolegomena) i komentarz do tekstu pierwszego tomu. Obszerna przedmowa tomu I. (LX str.) rozwija przed nami genezę znanych dotąd rękopisów poety, klasyfikacyę tychże rękopisów i krótką ocenę najważniejszych wydań poety aż do najnowszych czasów. W dalszym ciągu pod tekstem znajdujemy dokładny na dwie części (Testimonia i Varietas lectionis) podzielony aparat krytyczny. W przedmowie (Praefatio) II. tomu (pg. I—XVI) rozwodzi się autor nad zasługami swych poprzedników na polu wyjaśnienia i poprawy tekstu katullowego i zdaje sprawę z układu i celu swego komentarza; potem w drugiej przedmowie (Prolegomena, pg. 1—66) pisze o poezyi lirycznej w Rzymie i o znaczeniu nowszej szkoły poetyckiej, znanej pod nazwą *poetae novi*, z której wyszedł Katullus, dalej rozwija kry-

tyczny pogląd na życie i działalność poety, daje ocenę jego utworów i planu zbioru, w którym je posiadamy, a kończy przeglądem sądów starożytnych krytyków o wartości spuścizny Katulla. Sam wreszcie komentarz, pisany po łacinie, obejmujący przeszło 550 stronic, jest pracą w ogóle oryginalną a w szczegółach podającą wiele nowych i cennych uwag. Tom kończy się dwoma indeksami, z których pierwszy uwzględnia właściwości leksykalne i gramatyczne języka Katulla, a drugi zawiera spis autorów starożytnych, o których w tym tomie była mowa.

Otóż tego cennego dzieła Baehrensa tom I. wydał na nowo r. 1893. K. P. Schulze; czy także II. tom ma się ukazać z czasem w drugiem wydaniu, wydawca nie wspomina. Powody do ponownego wydania tomu I. były rozmaite. Wiadomo, że wszystkie kompletne rękopisy Katulla, które dotąd posiadamy — a jest ich przeszło siedmdziesiąt — wypłynęły przy końcu wieku XIV. z jednego manuskryptu Werońskiego (V), który niedługo potem zaginął. Począwszy od Lachmanna (wyd. w Berlinie 1829) zaczęto się dokładniej zastanawiać nad wartością tych odpisów i ich stosunkiem do źródłowego kodeksu Werońskiego, a od początku drugiej połowy bieżącego stulecia ustaliło się zdanie, że najlepszym z tych odpisów jest kodeks Paryski (Sangermanensis=G). Pierwszym był filolog angielski Ellis, który w wydaniu Katulla (w Oksfordzie 1867) zwrócił uwagę na manuskrypt Oksfordzki (Oxoniensis=O), a właśnie Baehrens, porównawszy dokładnie ten manuskrypt, doszedł do przekonania, że on zasługuje na pierwszeństwo nawet przed Paryskim (S) (Analecta Catulliana, Jenae 1874). Wskutek tego poszedł Baehrens kilkakrotnie za świadectwem manuskryptu Oksfordzkiego tam, gdzie raczej Paryski zachował tekst prawowity. Nadto utrzymywał Baehrens, że wszystkie rękopisy oprócz Oksfordzkiego są odpisami z rękopisu Paryskiego, że zatem recenzyą tekstu wypada opierać wyłącznie w pierwszym rzędzie na manuskrypcie Oksfordzkim, a w drugim na Paryskim, — niesłusznie, bo sam nieraz odstępował od podania tych manuskryptów, a szedł za tekstem gorszych rękopisów (ς). I to uprzedzenie wprowadziło kilka nieuzasadnionych lekcyi do tekstu. Wreszcie okazało się, że Baehrens miejscami pomylił się w odczytaniu tekstu tak Oksfordzkiego jak i Paryskiego rękopisu; dowiodły tego nowe rewizye obydwóch manuskryptów: Paryskiego dokonana przez Bonneta i ogłoszona w Revue critique d' histoire et de littérature a. 1877, 57, a Oksfordzkiego przez naszego wydawcę K. P. Schulzego, opublikowana w Hermesie XIII, 50. Dodajmy jeszcze do tego, że Baehrens nieraz był zbyt pochopnym do wprowadzania do tekstu konjektur, z których część już sam w komentarzu tomu II. odrzucił, a będziemy mieli główne powody, dla których po śmierci autora podjął się Schulze nowego wydania I. tomu. Szkoda tylko, że wydawca nie podał w osobnym spisie lub przynajmniej nie zaznaczył odpowiednio zmian, którym tekst Baehrensa uległ w tej nowej edycyi.

Dostrzegłem następujące szczegóły. Naprzód do różniczek (variae lectiones) aparatu krytycznego wprowadził Schulze stale lekcye gorszych manuskryptów (ς), które Baehrens rzadko uwzględniał, i to nie tylko ogólnikowo, lecz nadto specyalnie lekcye dziewięciu gorszych kodeksów, między którymi pierwsze miejsce naznaczył Ambrozyańskiemu (A) wieku

XV. Powtóre zestawił i wyraził osobnym znakiem (g) poprawki drugiej ręki, znajdujące się w tekście kodeksu Paryskiego (G), które nie pochodzą z domysłu korektora, lecz są czerpane z innego rękopisu, może Werońskiego a może jego kopii. Po trzecie wzbogacił także pierwszą część aparatu krytycznego t. j. świadectwa starożytne, odnoszące się do tekstu Katulla (testimonia), nowymi dodatkami. Tem się tłómaczy, że część obejmująca tekst z aparatem wzrosła z 112 stronic do 123 w nowem wydaniu. W wydaniu nielicznych fragmentów zaszła ta nieznaczna zmiana, że jeden fragment (2 u Baehr.) jako nieuzasadniony wyrzucono, podział na poemata, prosa oratione scripta i spuria, jako pozbawiony dostatecznej podstawy, usunięto, a porządek fragmentów odpowiedniej zmieniono przez wysunięcie naprzód dłuższych i ważniejszych. Tekst poematu Ciris opuścił słusznie wydawca, tem bardziej, że ten poemat wydał później sam Baehrens w stosownem miejscu t. j. w zbiorze Poetae latini minores (II, 127 nn.). Od tekstu pieśni Katullowych, który podało wydanie Baehrensa, odstąpił Schulze, na podstawach wyłuszczonych w Prolegomena, a wyżej już tutaj zaznaczonych, w następujących miejscach: I, w 2 (arida); w. 8 (quare habe tibi quicquid hoc libelli); II, w. 7 (et solaciolum); w. 8 (credo ut tam gravis acquiescat); w. 14 do końca tej pieśni przenosi S. jako ułomek osobnego utworu poza pieśń XIV; X, w. 26 (Serapim); w. 33 (tu insulsa male); XII, w. 7 n. (vel talento mutari velit); XXIX (odrzuca w ogóle konjektury B. a w 23 n. pisze: orbis o piissimi socer generque); XXXIX, 20 (noster); XLIV, w. 4 (pignore); LIV w. 1 n. (oppido pusillum + et eri); LV (konjektury B. usunięte); LXI, po w. 79 ([quem tamen magis audiens] flet quod ire necesse est); LXIII, w. 18 (ere); w. 75 (geminas deorum); LXIV, w. 16 (illa, signa alia); w. 216 n. (porządek wierszów według manuskryptów przywrócony); w. 270 (proclinas); po w. 390 (S. nie uznaje, aby tu coś zaginąć miało); LXV po w. 8 (zamiast znaku lakuny przejęto za manuskryptem Berlińskim i uzupełniono w. 9 w ten sposób: Adloquar, audiero nunquam tua f a c t a loquentem); LXVI, w. 50 (stringere); LXVIII b, w. 21 (viatori lasso); w. 27 (claussum); LXXVI, w. 11 (quin tu). Nie jestem pewny, ile jeszcze zmian uszło mojej uwagi; te które zaznaczyłem, są po największej części uzasadnione. Są jednak między niemi i takie (np. I, 2; II, 7 n.; XXIX, 23 i 24; LXVIII b, 27), które nie zasługują na pierwszeństwo przed tem, co do tekstu wprowadził Baehrens. Otóż jeżeli w ogóle wydawca pracy pośmiertnej powinienby zaznaczać, o ile odstępuje od dawnego tekstu, to przedewszystkiem w takich miejscach i zaniedbanie tego względu nie zgadza się z zasadą, którą wydawca wypowiedział w przedmowie (Praefatio pg. V).

Częścią wydania, która mojem zdaniem najwięcej zasługuje na uwagę i uznanie, są Prolegomena. Nie są one w całości zasługą wydawcy: nie tylko lwia część z pierwotnego tekstu Baehrensa, ale i liczne prace innych uczonych, osobliwie kollacye manuskryptów, składały się na nie. Bądź co bądź, wydawca opanował te części myślą przewodnią i złożył z nich całość, która pod względem metody krytycznej i dokładności filologicznej przedstawia się wzorowo. Wydawca idzie wiernie za śladem prolegomenów Baehrensa, gdzie można, dosłownie je

powtarzając i opuszczając osobiste wycieczki, do których B. był skłonny, miejscami w drobiazgach formalnych poprawiając; gdzie zaś rzecz tego wymaga, wsuwa lub nawiązuje dłuższe traktaty, uzupełniające lub prostujące twierdzenia oryginału.

Największym uległa zmianom, a w znacznej części nawet zupełnie została przerobiona część środkowa prolegomenów (osobliwie od str. XXVIII do LXV), gdzie wydawca uzasadniał odmienny swój pogląd na wartość i stosunki kodeksów; obszerny materyał tej części sprawił, że nowa przedmowa w porównaniu z pierwotną wzrosła o XV stronic, lubo wydawca opuszczał wiele miejsc, zawierających osobiste wycieczki Baehrensa. Każde twierdzenie wydawcy poparte tu jest pokaźnym szeregiem dowodów, opartych na dokładnej rewizyi kodeksów i przemawiających do przekonania tem bardziej, że i materyał dowodowy i jego ocenienie opiera się na pracach wielu sumiennych uczonych.

W każdym razie nowe to wydanie oznacza postęp w porównaniu z pierwszem i składa chlubne świadectwo pracowitości i ścisłości naukowej wydawcy.

Lwów. *Br. Kruczkiewicz.*

Pawlicki Stefan, ks. dr., prof.: Xenofont. (Przegląd polski z r. 1891 IV. str. 463—486, r. 1892 str. 47—94 i 289—338).

Rozprawa ks. Pawlickiego, jako część tomu *Historyi filozofii greckiej,* pojawiła się w druku już przed kilkoma laty. Recenzya więc każda obecnie, wyznajemy to szczerze, jest co najmniej spóźnioną; nie umieszczalibyśmy jej też tutaj, gdyby praca szan. autora nie zasługiwała na zrobienie w tym względzie zaszczytnego wyjątku. Z ogromu nauk nie wiążących się bezpośrednio z naszą przeszłością dziejową, daje nam ks. P. w polskim języku do ręki nie rozwiązanie jakiejś kwestyi specyalnej, ale monografię postaci wybitnej, napisaną barwnie i naukowo, uwzględniającą wyniki prac zagranicznych autorów i nie pozbawioną oryginalnego zabarwienia. Ponieważ zaś *Eos* z natury rzeczy obowiązanem jest przedewszystkiem do śledzenia naszego ruchu filologicznego, przeto nie powinno pominąć pracy, której, o ile mi wiadomo, nikt dotychczas osobno nie poddał głębszej ocenie [1]).

Ks. Pawlicki nie jest z zawodu filologiem. Umiłował jednak szczerze i gorąco filozofię grecką, a szczególniejszą sympatyę powziął do Sokratesa i jego uczniów. Toteż pod jego piórem rozprawa o Xenofoncie urosła do obszernej pracy, obejmującej »dwa razy tyle arkuszy, ile kartek poświęcił mu Zeller w swojej czterotomowej *Filozofii Greków.*« Znalazł się więc tam na 122 stronach Przeglądu polskiego i wyczerpujący żywot Xenofonta i stosunkowo dokładna i szczegółowa ocena wszystkich jego pism od najmniejszych i mało znanych aż do poważnych i światowej sławy zażywających. Tę sprzeczność z Zellerem stara się nam ks. Pawlicki wytłómaczyć stanowiskiem Xenofonta, który, zdaniem

---

1) *Historya filozofii greckiej* ks. Pawlickiego doczekała się omówienia z kilku stron, ale jego Xenofontem nikt się nie zajął. Por. *Bibliografię* Hahna, *Eos* t. I, str. 5.

jego, urzeczywistnił w życiu ideały Sokratesa i, jak Strümpell powiada, rozwinął jego myśli w kierunku etyki zastosowanej. Obydwa punkty niezawodnie ważne, ale słusznym wydaje mi się tylko drugi. Co do pierwszego natomiast, żywię bardzo poważne wątpliwości i przesadne pochwały, których autor nie szczędzi charakterowi Xenofonta, muszę raczej położyć na karb tej nadzwyczajnej sympatyi, jaką otoczono tu od początku postać żołnierza-pisarza.

Cóż zaś źródłem tej sympatyi? co jej bezpośrednią przyczyną? Kluczem do odgadnięcia tego — wydaje mi się — stanowisko autora, jako księdza katolickiego, o którem szan. autor nie zapomina w całej rozprawie, nadając jej w ten sposób zabarwienie, z pewnością oryginalne, ale też i czysto subjektywne. Na str. 321. i nstp. ze szczególniejszem upodobaniem przytacza autor, co sobie Xenofont przyswoił z rozmów teologicznych Sokratesa i jakiego nabrał przekonania o istnieniu, jedności bóstwa i jego przymiotach, zapisując z wielkiem zadowoleniem, że te wyobrażenia zbliżają się bardzo do pojęć chrześciańskich. Że to podobieństwo pojęć było przyjemne dla pisarza na wskróś katolickiego, nikogo dziwić nie może, ale że to głównie, a nie co innego, przyczyniło się do wyrobienia w autorze tej nadzwyczajnej sympatyi, o jakiej wyżej wspomniałem, to już chyba nader ważne dla recenzenta, który inaczej szukałby nadaremnie klucza do rozwiązania zagadki. Jeżeli więc się nie mylę, to autor już pierwej na podstawie oczytania się w filozoficznych utworach Xenofonta, nabrał do niego jak najżywszej sympatyi i z tem pewnego rodzaju przywiązaniem przystąpił dopiero do opracowania żywota i ocenienia innych jego dzieł. Oczywiście taka metoda w postępowaniu wycisnąć musiała swe piętno na całej rozprawie.

Żywot Xenofonta opowiedziano w pierwszej części pracy barwnie i zgodnie co do daty samych zdarzeń z wynikami, osiągniętymi przez zagranicznych autorów. Całą liczną i sprzeczną niejednokrotnie literaturę opanował autor widocznie, ujął ją w przejrzysty obraz i na podstawie własnego przekonania przechyla się to na stronę jednych, to drugich, polemizując w licznych przypiskach bystro ze zdaniami, w ostatnich czasach przeważnie już i zagranicą za mylne uznanemi. Niestety jednak do wykładu jasnego i na naukowych podstawach opartego miesza się chęć oczyszczenia Xenofonta z wszystkich w ogóle zarzutów i powoduje dwa zasadnicze błędy w ogólnem przedstawieniu.

Na str. 478. występuje ks. Pawlicki stanowczo przeciw tym, którzy potępiają ateńskiego pisarza, za udział w bitwie pod Koroneą r. 394. »Zamiast potępiać Xenofonta«, woła autor, »należałoby raczej oskarżać Ateńczyków o brak patryotyzmu, że przeciw Spartanom, zajętym wojną perską, zawiązali konfederacyę.« Jest to oczywiście pojmowanie rzeczy ze stanowiska dzisiejszego, ogólno narodowego, do którego Grecy wznosili się tylko w chwilach wielkiego niebezpieczeństwa i entuzyazmu. Państwa ogólno-greckiego wówczas nie było, lecz istniały tylko miasta i związki mniej lub więcej luźne. Miasto, a nie cały naród, było dla siebie państwem i z tym faktem koniecznie liczyć się wypada. Jeżeli zaś tak było, to czyż nie mają racyi ci, co Xenofonta potępiają za walkę przeciw własnym rodakom? Tu niema z ówczesnego stanowiska żadnych

wymówek uniewinniających. Jak było, tak było, Xenofont dopuścił się zawsze pewnego rodzaju zdrady na Ateńczykach i dlatego już samego charakter jego nie jest żadną miarą tak idealnym, jak go nam przedstawił ks. Pawlicki. Co więcej, z tym faktem łączy się i dalsza działalność Xenofonta jako zagorzałego stronnika Lacedemończyków, z której autor również nie czyni mu zarzutów. Że ubóstwiał Agesilaosa, że żywił szczere przywiązanie dla Spartan, którzy go gruntami obdarzyli, to jeszcze możnaby wytłómaczyć samą logiką zdarzeń, wynikającą z raz lekkomyślnie dokonanego czynu. Ale że w pismach działał na szkodę Ateńczyków, Tebańczyków i innych miast greckich, pomijając ich czyny z rozmysłu, lub przedstawiając je w świetle obojętnem lub nawet fałszywem — tego już żadną miarą usprawiedliwić niemożna. Szczegółowy rozbiór Hellenik, porównanie ich z innemi źródłami historycznemi, którem autor niestety nie chciał się zająć [1]), dowodzi niezbicie jaskrawej tendencyjności Xenofonta i rzuca ciemną plamę na jego charakter. Niemożna więc utrzymywać, że autor *Historyi helleńskiej* wcielił w siebie ideały Sokratesa, niemożna w nim widzieć człowieka tak idealnie szlachetnego, jakimby się mógł wydawać po przeczytaniu żywota, skreślonego piórem ks. Pawlickiego.

Obok tego jest jeszcze i drugi błąd zasadniczy w przedstawieniu. Metoda filologicznego badania, w zastosowaniu swem praktycznem, zwłaszcza u niektórych niemieckich badaczy, ma z pewnością ujemne strony, uwydatniające się w zanadto nieraz suchem i tak drobiazgowem szperaniu, że pod wpływem całej masy szczegółów tracimy i obraz całości i schodzimy nieraz niepotrzebnie na drogę mało uzasadnionych i mylnych hipotez. Ks. Pawlicki postępuje więc dobrze, że unika tych stron ujemnych i nie dopatruje się koniecznie niejasności i sprzeczności tam, gdzie jej właściwie niema. Nie wynika jednak z tego, by można ignorować zalety metody filologicznej, która każe porównywać doniesienia pisarza z innemi źródłami i dozwala dopiero wtedy czerpać pełną ręką z wiadomości podanych przez niego, gdy przeprowadzone porównanie wykaże ich wiarogodność. Tak jednak znowu nie postępuje ks. Pawlicki, który np. co do Anabazy wierzy Xenofontowi na słowo niemal wszędzie i zawsze. Z tego oczywiście urósł obraz wodza, który w istne zdumienie może wprawić czytelnika. Proszę przeczytać tylko to, co autor napisał na str. 464, 469, 471, 475, 476 i 50 na podstawie wiadomości z Anabazy zaczerpniętych. Doprawdy, to tylko Xenofont sam powrócił ojczyźnie 10.000 hoplitów! Doprawdy, to istny Hannibal, lub przynajmniej nasz Żółkiewski albo Chodkiewicz! Lecz czy w rzeczywistości tak było? Szan. autor prócz innych prac angielskich nie zna przedewszystkiem rozprawy Wilhelma Vollbrechta: *Zur Würdigung und Erklärung von Xenophons Anabasis* (Progr. d. Gymn. zu Ratzeburg za rok 1880), z której wynika, że Xenofont wysuwa siebie na pierwszy plan i że Diodor, czerpiący

---

[1]) Podejmować się go tutaj i ja nie mogę, dokonali go zresztą już inni, choć jeszcze niezupełnie. Por. zwłaszcza przedmowę w wydaniu Breitenbacha, z której wyprowadzić można odnośne wnioski, choć daty i szczegóły zgromadził tam wydawca w innym celu.

wiadomości z Efora czyli pośrednio z Sofajneta i Ktezyasa, ma o jego zasługach całkiem odmienne wyobrażenie.

Tak więc mimo barwności i przejrzystości przedstawienia, mimo trafności wielu szczegółów, ks. Pawlicki nie dał nam w ogólnych zarysach wiernego obrazu życia Xenofonta i przedstawił nam jego charakter w świetle subjektywnem, ale niezgodnem z rzeczywistością — nie mówiąc już nic o niektórych ładnych ale nienaukowych i za daleko idących wyrażeniach i porównaniach [np. »że Xenofont jest postacią. najzupełniej homeryczną« (str. 465), lub że w Skillus czytywał rozdział Anabazy rodakom przynoszącym mu nowinki literackie z Aten (str. 480)], które oczywiście policzyć należy na karb chwalebnej zresztą chęci urozmaicenia obrazu.

Część druga pracy poświęcona tym utworom Xenofonta, które nie wchodzą w zakres jego pism filozoficznych. Autor stara się ustalić najpierw ich chronologię, i nie można mu odmówić oryginalności w pomysłach i trafności w spostrzeżeniach, choć często sprawę rozstrzyga na zbyt krótkiem toporzysku. Zupełnie też słusznie nie idzie za Roquette'm, który w oznaczaniu czasu powstania poszczególnych utworów zbyt wiele wagi przyznawał statystycznym wykazom, uwzględniając (wraz z innymi) przedewszystkiem częstsze lub mniej częste użycie niektórych partykuł. Na tak jednak ostry sąd, jakiego ks. Pawlicki pozwolił sobie na str. 465 i nstp., praca niemieckiego »filologa« skądinąd stanowczo nie zasługuje, bo — jak to i krytycy zaznaczyli — zawiera także cały szereg szczegółów trafnych, a i sam szan. autor opiera się na niej w bardzo wielu miejscach, i chronologię zdarzeń w życiu Xenofonta bierze z niej prawie dosłownie (str. 484 = u Roquette'a str. 33 i nstp.).

Ocena drobnych pism, wyjąwszy może Agesilaosa i Kinegetyka, jest dość oryginalną i dość trafną, choć i tu również wypada zanadto na korzyść Xenofonta. Niezrozumiałem jest tylko dla mnie, jak może ks. Pawlicki nazywać swego pisarza najdawniejszym po Tucydydesie przedstawicielem prozy atyckiej i wątpić o nieautentyczności *Ateńskiej politei*, skoro to sprawa już dawno i nieodwołalnie rozstrzygnięta. Co się zaś tyczy pism większych, możnaby się zgodzić tylko na stanowisko zajęte przy Cyropedyi; natomiast Anabasis wymagałaby koniecznie innego punktu widzenia, nie mówiąc już nic o Hellenikach, które autor wziął w obronę, ale na podstawie tylko własnego, niczem właściwie nieuzasadniego zapatrywania, a nie rozbioru w istotę rzeczy wnikającego. Pominięto przy nich zupełnie widoczne niedbalstwo i widoczną tendencyjność Xenofonta i zadowolono się stanowczymi ale nic nie mówiącymi ogólnikami. To też sąd o tym utworze należy do najsłabszych stron całej rozprawy, nie mówiąc znowu już nic o śmiałem twierdzeniu, że część pierwsza Hellenik powstała przed r. 401, bo tego z piętrzącemi się trudnościami nie pogodzi z pewnością i sam prof. Cwikliński, choć mu to autor do pogodzenia pozostawia.

Najlepiej udała się szan. autorowi część trzecia rozprawy, omawiająca filozoficzne pisma Xenofonta. Sądu stanowczego o niej nie chcę wydawać, ponieważ na polu filozofii greckiej nigdy nie pracowałem

Jako laik tylko, któremu nie obcą i ta część utworów Xenofonta, śmiem utrzymywać, że czuć tu wszędzie, iż autor znalazł się na właściwem, dobrze sobie znanem polu. Oprowadza też czytelnika po niem z całą pewnością znawcy, objaśniając myśli przewodnie i zwracając szczególniejszą uwagę na etyczną stronę filozofii Sokratesa. Ośmieliłbym się tylko zauważyć, że stanowisko zajęte względem sofistów, których działalność zdaje się autor całkowicie potępiać, może nie dałoby się utrzymać w obec najnowszych prac zagranicznych.

Reasumując powyższe dane, musimy przyjść do przekonania, że obecna rozprawa ks. Pawlickiego jest ciekawą i zajmującą; spełniłaby zaś niewątpliwie swoje zadanie w naszej literaturze jeszcze w wyższej mierze i zyskałaby bezsprzecznie na wartości, gdyby w niej było mniej subjektywizmu, a więcej ścisłości naukowej.

Lwów. *K. J. Heck.*

1. Wachsmuth, Curt: Einleitung in das Studium der alten Geschichte. Leipzig, S. Hirzel 1895, str. VI, 717.

2. Büdinger, Max: Die Universalhistorie im Alterthume. Wien, Carl Gerolds Sohn 1895, str. VII, 222.

1. Wstęp do studyum historyi starożytnej profesora Curta Wachsmutha jest bardzo pożyteczną książką, która czyni zadosyć długo i dotkliwie odczuwanej potrzebie. Ktokolwiek bowiem przystępował do pracy naukowej z dziedziny historyi lub archeologii starożytnej, a chociażby chciał tylko umiejętnie przedstawić dzieje świata starożytnego, szukał nadarmo kierownika wśród nagromadzonych przez wieki a opracowanych wszechstronnie, w naszem zwłaszcza stuleciu, środków ku tym celom służących, kierownika wytrawnego i dobrze informującego, któryby nie sposobem bibliograficznym podawał wszystkie tytuły dzieł i rozpraw — boć takich podręczników od czasu Engelmanna niebrak wcale — ale zwracał uwagę na wszystko, co poznać koniecznie potrzeba, któryby w tym istnym lesie prowadził ścieżkami głównemi, a o całości i częściach jego wyraźne dawał pojęcie rzeczy. Takiem zaś jest właśnie dzieło p. Wachsmutha. Nie ma ono pretensyi, mniemamy, do oryginalności: w prostej, prawie szkolarskiej formie, podaje to, co w opinii ogólnej utarło się i jako takie dobrze znanem jest filologom i historykom z zawodu, robi nawet w wielu częściach wrażenie skryptów dla uczniów — jak trafnie zauważył p. Beloch — a dobrym nawet skryptom daleko do tytułu opracowanego dzieła. Mimo to jednak, a może właśnie dlatego, jest jako książka informacyjna dla adeptów historyi starożytnej, jako podręcznik, t. z. *Nachschlagebuch*, dla wszystkich, zajmujących się światem starożytnym, nabytkiem nieocenionym, bo o każdym historyku, o wszystkich zbiorach źródeł, o każdej nieomal ważniejszej kwestyi, o wybitnych pracownikach i uwagi godnych rezultatach badań podaje treściwą, chociażby ogólnikową notatkę, wskazując zarazem edycye i literaturę, z której obszerniejszych i dokładniejszych można zaczerpnąć wiadomości.

Rozkład dzieła jest nadzwyczaj przejrzysty, a to jest może największa zaleta tego rodzaju podręczników. Nawet przedmowa nie okazała się rzeczą konieczną — chociaż nie byłaby zbyteczną — sam spis rzeczy i przejrzenie książki zupełnie do zoryentowania się wystarcza. Autor podaje na czele (str. 1—66) przegląd prac nad historyą starożytną od Petrarki i Boccacia aż do najnowszych pisarzy w ogólnym szkicu. Odkrycia filologiczne humanistów i rezultaty szkół filologicznych XVI i XVII wieku z umysłu zapewne pomija, jako tylko pomocnicze dla historyi starożytnej. Niebuhr, poprzedzony przez Fr. A. Wolfa, a wsparty przez A. Boeckha, ma w rozwoju tym stanowisko wybitne i oznacza zwrot ku lepszej metodzie: K. O. Müller, Grote, Schwegler, Duncker i Mommsen obok innych szerzej są scharakteryzowani. Uderza brak zupełny Rankego jak i wyraźniejszego zaznaczenia nowego kierunku w pojmowaniu dziejów starożytnych w pewnym organicznym związku, który zakreślił się w pracach Meyera, Belocha, Pöhlmanna i innych. W ogóle wyjmuje autor nasz do tego szkicu tylko postacie, które za *bahnbrechend* uważa, resztę umieszcza dopiero w działach poszczególnych, czyni zaś podział ten przeważnie trafnie i sprawiedliwie, przyczem jednakże pisarze dziejów greckich lub rzymskich na niekorzyść oryentalistów, a autorowie niemieccy na niekorzyść francuskich i angielskich wysunięci zostali na plan pierwszy.

Na dwie części dzieli się właściwe przedstawienie rzeczy: pierwsza obejmuje historyę całego świata starożytnego, druga przechodzi każdy naród z osobna. Po wiadomości o podróży patryarchy konstantynopolitańskiego Photiosa na Wschód i uratowaniu przez niego licznych rękopisów dzieł starożytnych, następują po sobie naprzód pisarze historyi powszechnej w starożytności: Diodor Sycylijczyk, Mikołaj z Damaszku i Trogus, po nich autorowie zarysów dziejowych: Orosios, Milesios L. Ampelius — i kronik świata: Eratostenes, Apollodoros z Aten i Sosibios Lakon, wreszcie chronografowie pogańscy i chrześcijańscy. Dalej idą biografowie C. Nepos i Plutarch. Autor poprzedza rzecz o nich trafnemi uwagami o pierwiastku biograficznym w dziełach historyków starożytności, dla których życie i działanie człowieka o tyle więcej od naszych pojęć znaczyło, że nie składali wypadków ani charakterów na t. z. rządzące ideje. Po biografiach rozpatruje Wachsmuth księgi apoftegmatów, przykładów, czynów wojennych i inne — jakbyśmy powiedzieli — anegdotyczne zbiory aż do olbrzymich wyciągów Aleksandra Polyhistora. Oddzielny rozdział o dokumentach, rękopiśmiennych lub monumentalnych, o monetach i numizmatyce, o metrologii i chronologii kończy tę część, zajmującą się historyą starożytną w całości.

Od Egiptu prowadzi nas autor, w części drugiej, do ludów Azyi: przedstawia źródła historyi babilońskiej i assyryjskiej, fenickiej i kartagińskiej, zapuszcza się w badania nad Starym Testamentem, kreśli stan wiadomości, wydobytych niedawno o Hetytach i Lydach, o Medach, wreszcie i Persach, nie pomijając zaznaczyć, chociażby krótko, rezultatów i wątpliwości t. z. kwestyi prabytu Aryów. Porządek, w jakim omawia źródła, jest taki, że naprzód idą pomniki historyczne greckie i rzymskie, a potem dopiero źródła rodzime, chociażby to były nawet

napisy hieroglificzne lub klinowe; tylko hebrejskie księgi wyprzedzają podania o Izraelitach pisarzy greckich. Chociaż zaś takie ujęcie rzeczy wydaje się na pierwszy rzut oka niewłaściwem ze względu na wartość historyczną źródeł, dogodnem jest ono, bo Historya Wschodu po dziś dzień mimo świetnych odkryć archeologicznych przedstawia się nam w szacie, którą oblekli ją klasyczni historyografowie, i taką nadal pozostanie prawdopodobnie, a sposób prof. W. okazuje nam, ile nowych objaśnień dodały do nich poszukiwania, zrobione na miejscu. W ogólności jednakże powiedzieć trzeba, że »źródła rodzime« Wschodu traktuje autor mniej dokładnie, niż greckie i rzymskie.

Historyografią i źródłami dziejów greckich i rzymskich zajmuje się W. ze znawstwem, dowodzącem, że znajduje się tutaj na swoim terenie. Dzieli je na cztery epoki: na grecką, grecko-macedońską (z poddziałami: Aleksander W., Diadochowie), italską i epokę cesarzy. W historyografii greckiej najwięcej miejsca poświęca Tucydydesowi (str. 518—529).

Z historyków, piszących o powstającej potędze Rzymu, obszerniej traktuje Polybiosa (str. 640—49). W ustępie o Tacycie (str. 667—982) nie znajdujemy nic o sporze naukowym o charakterystykę Tyberyusza, ani o dziwacznej, co prawda, ale ciekawej hipotezie Hocharta. Rok 375. uważa autor za graniczny słup świata starożytnego, co szerzej uzasadnia (str. 315). Rozwoju historyografii dzieło prof. W. nie daje i dać wcale nie chce. Sam rozkład przedmiotu, pomieszanie źródeł bezpośrednich i pośrednich, pomników dziejowych i archeologicznych, uniemożliwiły z góry takie przedstawienie rzeczy, któreby o postępie historycznych pojęć dawało wyobrażenie.

2. Przeglądu i krytycznego ocenienia historyków starożytności w pewnej mierze, t. j. »o ile wznieśli się oni do pojęcia historyi jako historyi powszechnej«, podjął się prof. **Büdinger**, znany z wielu cennych rozbiorów krytycznych, w dziełku, którego tytuł wypisaliśmy na drugiem miejscu. Rzecz swoją rozpoczyna od Egipcyan. Tjainni, opisujący czyny Tutmosisa III, był wedle p. B., już pierwszym przedstawicielem historyografii, obejmującej całość świata. Autor uważa, zdaniem naszem błędnie, przedstawienie dążeń do panowania nad światem, przejawiających się w podbojach wielkich zdobywców wschodnich, za jednoznaczne z pojęciem historyi powszechnej. W monoteizmie Hebrajczyków lub w religii Irańczyków trudno się także z autorem dopatrzyć czynnika, wpływającego na powstanie i rozwój wyobrażeń o dziejach całej ludzkości. Wyłączność religijna jak i duma »króla królów«, mających siebie i naród swój za jedynych wybrańców boskich, nie przyczyniały się wiele do krzewienia poglądów o ludzkości.

W historyografii greckiej rzuca autor kilka spostrzeżeń o Hekatajosie, »który swoim badaniom dawał podstawę etyczną i intellektualną prawdziwej historyi powszechnej« (str. 16.), krótko, zbyt krótko załatwia się z Herodotem, »który ludzkość jako całość obserwował, a Hellenów obok barbarzyńców« (str. 18.), poczem szerzej zajmuje się Tucydydesem, ponieważ »widział on w rozwoju wojny poloponeskiej jakoby poruszenie ludzkości w najwłaściwszem tego słowa znaczeniu« (I, 1, 2: ὡς δὲ εἰπεῖν ἐπὶ πλεῖστον ἀνθρώπων) i przeczuł znaczenie barbarzyńców północy. Z na-

stępców Tucydydesa najwyraźniej w tymsamym kierunku zaznaczył się Teopompos; podział historyi powszechnej aż po nasze czasy — następujące po sobie monarchie świat obejmujące: potęga perska, w której miejsce wstępuje macedońska — da się aż do niego odnieść« (str. 30). Historyą powszechną w znaczeniu konkretnem pisał pierwszy Eforos, od niego pochodzi też myśl, podjęta później przez Diodora, ujmowania historyi w epoki podług generacyj. Wpływ Arystotelesa na rozwój historyi powszechnej nie był znaczny, bo historyę uważał on za naukę praktyczną, a ludy barbarzyńskie traktował »jak zwierzęta lub rośliny«. Na opis wszakże ziemi jako całości organicznej oddziałał skutecznie, a pierwszy tą drogą poszedł Dikaiarchos.

Potęga Alexandra W. wydała Hieronima z Kardyi, potęga zaś rzymska natchnęła Durisa, który kończył swe dzieje 272 z upadkiem Pyrrhosa. Po Eforosie jednakże dopiero Timaios, Sycylijczyk z rodu, przez 50 lat (od 310) żyjący w Atenach, pisał dzieje powszechne od początku świata do r. 289. Z Sycylii, na której krzyżowało się tyle wpływów, wyniósł Timaios szerszy na dzieje pogląd (str. 51—61).

Rzymian myśl o pochodzeniu trojańskiem wiązała z dziejami Grecyi i Małej Azyi. Podbój Italii a potem świata, wstąpienie w okręg monarchii macedońskiej, jako czwartej już z kolei potęgi, na gruzach assyryjskiej i perskiej ufundowanej, z koniecznością zwracały umysły ku dziejom powszechnym. Aemilius Sura w zwycięstwie nad Antyochem III r. 190. widział wypadek epokowego znaczenia. Polybios, Grek z rodu, zapatrzony w olbrzymi rozrost państwa rzymskiego, długo wśród wyobrażeń Scypionów żyjący, świat starożytny w licznych podróżach poznawszy, nakreślił swe τὰ παρὰ πᾶσι γεγονότα (V, 31, 6). Nazwa historyi uniwersalnej nie od niego pochodzi, urodziła się bowiem dopiero w VII w. po Chr. w syryjskiej kronice, zatytułowanej ἐκκλησιαστικὴ καὶ κοσμεστική.

Przedstawicielem wszakże najwybitniejszym, wedle B., tej myśli w starożytności był Diodor Sycylijczyk, któremu nasz autor poświęca prawdziwą, wszechstronnie opracowaną monografię (str. 112—183), t. j. prawie połowę swojej książki. Porównawszy wywody jego, z tem co podaje p. Wachsmuth (str. 97.), widzimy, jak wiele nowych rezultatów wydobył na jaw; sądzimy wszakże, że w ocenie ogólnej (str. 181.) posunął się za daleko, zestawiając go z Ottonem z Freisingen, Janem Müllerem i Leopoldem Rankem. Po Diodorze szybko bieży autor ku końcowi; kilka ciekawych uwag poświęca Trogusowi (str. 183—194) i zamyka rzecz na Tacycie.

Dziełko p. Büdingera jest z dwóch powodów wielce uwagi godne: raz, że autor szereg trafnych uwag porobił o najwybitniejszych historykach starożytności, o ich metodzie pisania, źródłach i poglądach, a powtóre jako objaw owego dążenia do obejmowania historyi starożytnej w organicznej całości, które znalazło tylu zwolenników obecnie w Niemczech. Pod tym zaś drugim względem posiada ono też zalety, ale i wady tego zbyt daleko posuwającego się kierunku.

Lwów. *L. Finkel.*

Morawski Kazimierz: Dwaj cesarze rzymscy: Tyberyusz i Hadryan. (Z dwoma portretami). Kraków 1893, str. 148, 8⁰.

Żaden z rzymskich cezarów nie zajmował i nie zajmuje tak bardzo umysłów uczonych badaczy, żaden nie wywołał tyle rozlicznych mniejszej i większej wartości publikacyi, tyle sądów za i przeciw, jak Tyberyusz. W rocznikach rzymskiego dziejopisa odmalowano go nam tak ponuremi barwami, że ten przewrotny komedyant w szacie imperatora, ten mistrz symulacyi, syn kłamstwa i obłudy, jakim chce go mieć Tacyt, nie zdołał prócz wstrętu obudzić w nas żadnego sympatycznego uczucia. Ale krytyka nowsza nie przyjęła tego wszystkiego bezwzględnie, sądów i poglądów Tacyta nie aprobowała całkowicie; i historyk piszący »*sine ira et studio*« musiał się doczekać zarzutu niesprawiedliwej oceny Tyberyusza, poczętej z niechęci, zaprawionej żółcią i umyślną przesadą.

Przeciwko temu zarzutowi tendencyjnego wypaczania faktów i monstrualnego wykrzywiania rysów stara się autor bronić rzymskiego historyografa, choć wcale nie zamyka oczów na jego braki i niedokładności, na zbyt grube może nakładanie barw, na zbyt może silne akcentowanie wyrazów, które mniej dobitne, mniej podkreślane, bardziej zbliżałyby się do istotnego stanu rzeczy. Ale broniąc Tacyta, nie potępia autor Tyberyusza, stara się tylko lepiej wytłómaczyć istotę tego człowieka, stara się przedstawić nam tę postać zajmującą jaśniej i wyraźniej, niż to uczynił starożytny dziejopisarz, głębiej wniknąć i zrozumieć tajniki tej skomplikowanej duszy, która zaklęta w marmurowych rysach kapitolińskiego biustu zda się przemawiać z oddali dwóch tysięcy lat prawie, podobnie jak zachowane kształty fauny kopalnej, lub odcisk paproci na złomach kamiennego węgla.

Prof. Morawski nie pisze ani krytycznego rozbioru Tacytowskich annałów, ani wyczerpującej historyi drugiego z rzymskich cesarzów, lecz daje nam szkic historyczny, charakterystykę Tyberyusza, zarówno pod względem głębokości spostrzeżeń, jak świetności formy bądź co bądź znakomitą. Zestawiając to wszystko, co Tacyt i inni pisarze starożytni donoszą o Tyberyuszu, stara się autor za pomocą psychologicznej analizy otworzyć wnętrze tego człowieka, który już w obec swoich, współczesnych był milczący, zimny i zamknięty, jak zamknięte i zimne są grobowe głazy. Skądżeż ta wyniosła, milcząca duma, ten chłód mrożący, ta obojętna, pozornie przynajmniej, pogarda ludzi, ten smutek bezbrzeżny, który mu zjednał tytuł »*tristissimus hominum*«, nadany przez jednego z pisarzy? Częściowo leżały te przymioty zapewne już w temperamencie jego, w ustroju duchowym, który na świat przyniósł; człowiek bowiem, którego już w chłopięcych latach »starcem« nazywano, nigdy zapewne nie doświadczył szczerej, serdecznej wesołości. Ale charakter jego, tak jak go później widzimy, urobił się niewątpliwie z biegiem czasu, pod wpływem wypadków, które przeżył, cierpień, które przecierpiał. Ożeniony był Tyberyusz z Wipsanią Agrippiną, którą kochał prawdziwie; nagle szczęśliwe to małżeństwo rozerwane zostało z rozkazu cezara Augusta, a nieszczęśliwy pasierb cesarski skuty został nowem małżeństwem z lekkomyślną córką cesarską Julią, której życie skandaliczne dawało

niewyczerpany temat do rozmów po salonach wytwornego towarzystwa. Tyberyusz i Julia — to dwa żywioły tak odmienne, jak ogień i woda. To też niedługo wytrzymał Tyberyusz w nieznośnej atmosferze tego nierównego małżeństwa. W najświętszych swych uczuciach zraniony, zrażony do żywego dumą występnej żony, uważającej go za parweniusza, rzucił ją Tyberyusz, opuścił Rzym i Italię i odpłynął na Rodos, gdzie całych siedm lat przebywał, jakby na wygnaniu, szukając w nauce zapomnienia doznanych zawodów. Wróciwszy wreszcie, znowu wkrótce głębokiego doznał ciosu; Augustus adoptując go, kazał mu równocześnie adoptować Germanikusa, syna Druzusa, pomimo, że Tyberyusz miał z Wipsanii własnego dorosłego syna; miłość ojcowska została tu znów pogwałcona, a Tyberyusz desygnowany następcą, z góry miał już sobie odjętą możność założenia dynastyi.

W 55. roku życia objął Tyberyusz rządy. Wychowany w dusznej atmosferze dworu, gdzie smutną miał młodość i niewesoły wiek męski, gdzie nauczył się milczeniem i maską obojętności pokrywać największe bole, które żarły mu duszę, jak rdza przeżera lśniące żelazo, zamknął się jeszcze bardziej w sobie, tłumiąc w wnętrzu to wszystko, co go gryzło, przeżuwając wszystkie gorycze, jakich zażył, jakgdyby cierpki smak ich sprawiał mu przyjemność prawdziwą. Pomimo że burze niejednokrotnie rozrywały mu piersi, na zewnątrz, dla świata miał on maskę twardej, zimnej dumy, która jak tchnienie północy mroziła serca. Zwyczaj wprowadzony przez Augusta, przyjmowania pocałunkiem przyjaciół zaufanych na dworze, Tyberyusz zniósł; unikał ludzi, wstręt miał do licznych zebrań, nawet na zapasy gladyatorów nie uczęszczał; dla ludzi miał pogardę tylko; obojętnym był mu wszelki zbytek i wystawność, obojętną popularność tłumów, nie miał nawet tej ambicyi, aby imię swoje przekazać potomności w jakiejś budowli wspaniałej, toteż w zabytkach rzymskiej architektury żadnych nie mamy śladów jego działalności.

A jednak ten człowiek, który łzę uronił na widok swej pierwszej żony, który na wyspie Rodos jak Samarytanin odwiedzał chorych, który objąwszy rządy w przemowie do senatu z naciskiem podnosił obowiązek swej »*służby*« dla rzeczypospolitej, nie był wyzuty z wszelkich dodatnich przymiotów, nie był pozbawiony szlachetniejszych uczuć, tylko że one z czasem tak skamieniały, że nie mogły się więcej wydobyć na wierzch, przywalone wzrastającą nienawiścią i podejrzliwością, której owocem był cały system szpiegostwa i donosicielstwa, a co zatem idzie, niebywały rozwój procesów o zbrodnie majestatu. Podejrzliwość i nieufność do ludzi, rosnące z latami i będące wreszcie powodem do jego usunięcia się na Capreę, dochodzą wreszcie do ostateczności i straszny sprowadzają wybuch, kiedy jedyny człowiek, któremu zaufał, Sejanus, prefekt pretoryanów, morderca jego syna Druzusa, w tak haniebny sposób zdradził pokładane w nim bezgraniczne prawie zaufanie i sprowadził tem bezprzykładny prawie swój upadek.

Odtąd zaczyna się okres najstraszniejszy, najbardziej ponury i ciemny w życiu Tyberyusza; wszystkie złe skłonności jego dochodzą do zenitu; srogość wyradza się teraz w prawdziwie tygrysią krwiożerczość,

i ten ostatni peryod jego rządów podał go zapewne w taką nienawiść u ludu, że po śmierci domagał się lud rzymski, aby ciało jego wyrzucono ku hańbie wiecznej na schody Gemońskie. »Natura wyposażyła go hojnie, ale życie zmarnowało te dary«; »zamknięte serce twardniało stopniowo, aż z goryczy wytworzyły się obłęd i okrucieństwo. Podziwu ta osobistość budzić nie zdolna, ale nie możemy poskąpić współczucia dla tego, który kiedyś nazwanym został: *tristissimus hominum* i majestatem swego smutku winy swe w części przysłania«.

W czasy o wiek cały późniejsze przenosi nas szkic drugi, charakterystyka najbardziej pokojowego z cesarzy rzymskich, Hadryana. Ciekawa to wielce i zajmująca postać ten Hiszpan z rodu, krewny i następca Trajana, dobrowolnie abdykujący ze świeżych zdobyczy swego poprzednika na dalekim wschodzie, a dążący przedewszystkiem do ubezpieczenia istniejących granic, do podniesienia obronności olbrzymiego państwa przez zakładanie warownych obozów i miast ufortyfikowanych na szlakach granicznych, przez budowanie wałów obronnych, których rozległość prawie bezprzykładną była w dziejach. Umysł to prawdziwie uniwersalny, dojrzały pod słońcem helleńskiej cywilizacyi, której sztuka i piśmiennictwo niewymowny nań urok wywierały od pierwszych dni młodości, tak że sympatye te zyskały mu wówczas przydomek *Graeculus*. Nie było gałęzi nauk, którąby mu była obcą lub obojętną, którejby ogarnąć nie pragnął, nie było sztuki, którejby nie hołdował, w którejby nie próbował sił swoich. »Posiadł on lub posiąść usiłował to wszystko, co ówczesna cywilizacya świata człowiekowi dawała, zestrzelić w jednej osobie zasoby duchowe Rzymu i Wschodu«. Uprawiał poezyę, był biegłym w malarstwie, w budownictwie pragnął zdobyć wawrzyny; taniec i śpiew mają w nim dobrego wykonawcę, uchodzi za wybornego znawcę sztuki; przytem oddaje się z zapałem naukom ścisłym, ale ta wiedza encyklopedyczna, sucha, drobnostkowa wyradza u niego przesyt i skeptycyzm uczonego, który wszystko zgłębił, który posiadł cały ogrom wiedzy ludzkiej, dla którego zda się żadnych nie ma tajemnic, a który bezsilny staje wobec niezgłębionych tajemnic wszechświata. Ten skeptycyzm idzie w parze z pewnym mistycyzmem, z wiarą w tajemne, nieokreślone siły przyrody, stąd takie zajęcie się misteryami eleuzyńskiemi i kultem egipskich magów.

Chęć widzenia i poznania wszystkiego wytwarza u niego gorączkową ruchliwość, objawiającą się w bezustannych prawie podróżach, trwających lat kilkanaście. Od słupów Heraklesa po Eufratu fale przebiega on wszystkie kraje niezmiernego swego państwa, przypatrując się wszystkiemu z bliska, bogacąc swą wiedzę, nabierając doświadczenia. Rozwija przytem ogromną, zdumiewającą prawie działalność: buduje miasta w rozmaitych krajach wielkiego imperium, stawia niezliczone posągi, pomniki, świątynie, pałace, a przedewszystkiem wznosi sobie imponujący ogromem grobowiec, *moles Hadriani* w Rzymie i wspaniałą, z olśniewającym przepychem urządzoną willę w Tivoli, w górach Sabińskich, będącą jakby muzeum tego, co najpiękniejszego widział w przyrodzie i sztuce.

Był to człowiek czynny, który obowiązki monarchy wypełniał z całą sumiennością, którego rządy przyniosły państwu cały szereg trwałych i zbawiennych reform; był to umysł żywy, łatwo się oryentujący, nie spoczywający nigdy; mógł on równocześnie pisać, dyktować, słuchać i z otoczeniem rozmawiać, co jest dowodem nadzwyczajnej elastyczności mózgu. Przy tej zdolności, wiedzy i wykształceniu brak mu było jednak serdecznego ciepła, któreby bądźto w wielkiej miłości, bądź w przyjaźni się objawiło, brak było uczucia głębszego, które zastępowała nerwowa czułostkowość; dla ludzi miał chłód światowca, natomiast namiętnem przywiązaniem lgnął do koni i psów, którym nawet grobowce stawiał i epitafia układał, głoszące ich sławę i cnoty. Najwstrętniejszy wyraz znalazła ta czułostkowość niezdrowa w owej aberracyi sexualnej, jaką była jego miłość dla Antinousa, lub zachwyt nad pięknymi kształtami ciała Commodusa Verusa.

»Jest to indywidualność z wielu względów szanowna, lecz mało sympatyczna, jak była niesympatyczną współczesnym Rzymianom. Rysem jej wybitnym jest pewna oschłość; życie było pełne i ruchliwe, ale nie dramatyczne, bo dramaty idą i płyną z serca, a w tym człowieku cerebralnym serce było tylko organem, spełniającym funkcye fizyologiczne, lecz nie odebrało chrztu uszlachetniającego wielkiej miłości, albo wielkiej boleści«. Oto pobieżna treść książki, którą czyta się z wielką przyjemnością i z wielkim pożytkiem. Jest to jeden z tych rzadkich okazów w naszej literaturze, które treść zajmującą i wartość naukową łączą z nader powabną, wytworną prawdziwie formą. To też charakterystyki Tyberyusza i Hadryana, jako dzieło rzetelnego talentu kompozycyjnego, stylistycznie misternie wyrzeźbione, będą miały wartość i znajdą czytelników, chociażby nawet zakres naszej wiedzy co do panowania i osób tych dwóch cesarzy się rozszerzył.

Lwów. *F. Bostel.*

Seeck Otto: Geschichte des Untergangs der antiken Welt. Bd. I. — Berlin 1895.

Znany w literaturze naukowej filolog i historyk starożytności, prof. Uniwersytetu gryfijskiego Otton Seeck, wydał obecnie tom I. *Historyi upadku starożytnego świata*. Tom ten jest dla siebie względną całością, a obejmuje 551 stronic druku z wliczeniem spisu źródeł i indeksu.

Treść ścisłą bez dodatków, obejmującą stron 404, podzielił autor na dwie główne części. Pierwsza księga p. t. *Die Anfänge Constantins des Grossen*, jest polityczną w ścisłem tego słowa znaczeniu historyą cesarstwa rzymskiego od wstąpienia na tron Dyoklecyana w r. 305. do samowładztwa Konstantyna Wielkiego w r. 325. Druga księga *Verfall der antiken Welt* jest historycznym obrazem społeczno-politycznych i kulturalnych stosunków świata starożytnego od chwili powstania władzy cesarskiej, a z szczególnem uwzględnieniem pierwszej połowy IV. w. po Chr. t. j. tej chwili dziejowej, w której przyczyny upadku klasycznego

świata były już nagromadzone i poczęły wydawać skutki dla tegoż świata zgubne.

Księga pierwsza stanowiąca konieczny początek dzieła całego i wstęp dla ważniejszej i znacznie obszerniejszej księgi II., przedstawia rzeczy przeważnie znane i nie ma wyraźnie innego celu, jak dokładne zestawienie ważniejszych historycznych zdarzeń i oświetlenie ich ze stanowiska indywidualnej psychologii osób głównie działających t. j. cesarzy. Autor umiał w tę pierwszą część swego dzieła wlać wiele życia; przez to potrafił do pewnego stopnia pozyskać czytelnika dla całej książki, chociaż nie zawsze można się godzić z autorem tam, gdzie kwestya jakaś jest sporną lub też gdzie chodzi o pogląd ogólny, historyozoficzny. Już to samo, że p. Seeck chce historyę polityczną cesarstwa rzymskiego lat 305—325 wyjaśnić głównie na podstawie charakterystyki psychologicznej poszczególnych cesarzy, nie wytrzymywałoby krytyki metodologicznej, ale z zarzutem takim nie występujemy, raz ze względu na to, że autor w księdze II. innej trzyma się już metody, powtóre dlatego, że brak dostatecznych źródeł był tutaj, podobnie jak zawsze w dziełach historycznych, koniecznym powodem, że trzeba się było oglądnąć za osobistościami typowemi danej chwili dziejowej, ażeby w ich charakterystyce i działalności odkryć choć częściowo obraz ogólnego stanu epoki.

Dwie takie typowe postaci widnieją na szarem tle historyi rzymskiej IV w. po Chr. t. j. cesarzy: Dyoklecyana i Konstantyna Wielkiego; im też poświęca autor w I. księdze najwięcej uwagi i miejsca. Byli to, co słusznie autor kilkakrotnie powtarza, cesarze reformatorowie; społeczno-polityczne znaczenie ich reform obiecuje p. Seeck omówić szczegółowo później, na razie ogranicza się głównie na ich charakterystyce osobistej.

Dyoklecyana przedstawia p. Seeck jako człowieka ostrożnego w postępowaniu, ale doktrynera, który coraz to innych lekarstw używał celem podtrzymania chwiejącego się państwa. Rzeczywiście daje się zauważyć w publicznej działalności tego cesarza pewna chwiejność w zastosowaniu środków, ale nie widzimy nawet z dzieła p. Seecka chwiejności takiej w doborze tychże środków. Dyoklecyan dąży konsekwentnie przedewszystkiem do ustalenia władzy i następstwa cesarzy wobec armii, która przez cały III. wiek rozporządzała dowolnie i brutalnie tronem.

Każda część armii mogła w razie niezadowolenia wynieść na tron swego bezpośredniego dowódcę, a elekt taki musiał ofiarowaną mu godność przyjąć, jeśli nie chciał w razie odmowy narazić się na niechybną śmierć z ręki rokoszan lub cesarza, przeciw któremu go anticesarzem obwołano. Tylko ta część armii, która służyła pod osobistymi rozkazami cesarza, była dlań więcej bezpieczną i wierną; toteż chcąc utrwalić rząd w państwie, należało starać się o to, aby cesarz stał na czele wojska wszędzie i zawsze. Cel ten osiągnął Dyoklecyan przez słynny system podziałów. Sam mianował współrządcą Maksymiana, poczem obaj dobrali sobie *cezarów* Galeriusa i Constantiusa Chlorusa. Mimo tego podziału władzy najwyższej jedność państwa utrzymała się przynajmniej teoretycznie, a reprezentował ją sam Dyoklecyan jako *starszy Augustus.*

Po 20 latach rządów abdykowali dobrowolnie obaj *augusti:* Dyoklecyan i Maximian, przyczem następcy ich, dotychczasowi *caesares* zobowiązali się, że taksamo w czasie swych *vicennaliów* postąpią. Naturalnie! zobowiązanie takie mogło mieć tylko charakter dobrowolnej zgody i to zgody na zrzeczenie się władzy; nie dziw, że był to punkt najsłabszy w całym systemie podziałów, chociaż na razie osobisty wpływ Dyoklecyana wystarczał, aby system ten wprowadzić. Podział wydał nawet na pewien czas korzystne rezultaty dla państwa, a trwałość jego chciał Dyoklecyan oprzeć na węzłach pokrewieństwa między współrządcami. Myśl była dobra i łatwo dała się wykonać, a jeśli mimoto dynastyczność nie stała się podstawą całego systemu rządów, to wina tego nie leży zdaniem naszem w doktryneryzmie Dyoklecyana, lecz w tem, co p. Seeck sam podnosi, że jeden ze współrządców, Galerius, przeszkodził planom *starszego cesarza* przez powołanie na tron dwóch niedynastycznych *cezarów*: Sewera i Maximiana Daję. Nie mając oparcia o dynastyczność, zachwiał się wkrótce po roku 306. cały system podziałów, i chociaż Galerius później sam go chciał utrzymać, to jednak nie mógł przeszkodzić ani wyniesieniu na tron Konstantyna Wgo., syna zmarłego wcześnie Constantiusa, ani też temu, że syn Maximiana, Maxentius uzurpował sobie władzę w samym Rzymie. Równocześnie znikł dwuznaczny tytuł *cezarów* i wszyscy cesarze, jako *augusti* zrównali się w dostojeństwie. Konstantyn Wielki, który początkowo sam stosował się do systemu Dyoklecyana, później widząc, że system ten chwieje się, wybrał inną drogę i doszedł do samowładztwa. Tak upadła najznaczniejsza reforma Dyoklecyana; że jednak nie była ona wynikiem doktryny, ale zrozumieniem stosunków wewnętrzych i zewnętrznych państwa, to widzimy choćby z tego, że raz podniesiona myśl podziałów nie znikła już z widowni dziejów cesarstwa, mimo że przez Konstantyna Wgo. na chwilę została przerwana. Trudno dopatrzeć się doktryneryzmu Dyoklecyana także w tem, że konsekwentnie skarb napełniał i zorganizował silny rząd biurokratyczny. Chciał połączyć w ręku rządu wszystkie nici życia społecznego i politycznego; nawet chrześcijaństwo, które najpierw tolerował, później dopiero srogo prześladować zaczął, jako odrębną od państwa organizacyę wyznaniową. Jeślibyśmy chcieli nadać ogólną nazwę całej działalności Dyoklecyana i według niej go scharakteryzować, to nigdy nie nazwalibyśmy go chwiejnym doktrynerem, ale raczej konsekwentnym poprzednikiem bizantyńskiego inteligentnego absolutyzmu; co więcej, ustalenie maksymalnej taryfy na ceny wszystkich towarów, która jednak się nie utrzymała, wskazuje na zamiar cesarza normowania z góry spraw, wchodzących w zakres indywidualizmu ekonomicznego. Krok ten dowodzi, że nie było żadnej sfery działalności publicznej, któraby mniej lub więcej nie wchodziła w zakres reform tego cesarza. Sam autor przyznaje przecie, »że w 20 latach jego rządów państwo rzymskie gruntowniej zostało przekształcone, niżeli w poprzednich trzech wiekach« (str. 8.).

P. Seeck, ostry krytyk wobec Dyoklecyana, nie mniej, choć słusznie surowy wobec jego współrządców i najbliższych następców, czyni wyjątek tylko w ocenie Konstantyna Wgo., którego znów charaktery-

zuje zbyt, zdaniem naszem, optymistycznie i dlatego popada często sam z sobą w sprzeczność. Raz uważa on Konstantyna Wgo. za *pokornego katechumena* (str. 66), przejętego już do pewnego stopnia zasadami etyki chrześcijańskiej, który tylko z konieczności zdecydował się na wojnę domową i chociaż mógł chrześcijaństwo, przez siebie wprowadzone, zupełnie podporządkować państwu, nie uczynił tego, przeciwnie oddał biskupom władzę sądowniczą w sprawach cywilnych bez apelacyi do dworu. Z drugiej strony pisze Seeck, że tolerowanie, a później przyjęcie chrześcijaństwa było dla Konstantyna — owego »pokornego katechumena« — niczem innem, jak tylko »*die Machtfrage der Götter*« (str. 56). Cesarz-żołnierz z krwi i ducha sądził, że Bóg chrześcijan jest silniejszym od bóstw pogańskich, a kiedy ponadto pod znakiem tego Boga pobił r. 312. Maxentiusa, przekonanie jego znacznie wzmocniło się; atoli zawsze jeszcze mniemał, że obok potężnego bóstwa chrześcijańskiego istnieją mniej potężne demony pogańskie. Jak godził Kostantyn taką pogańsko-chrześcijańską dogmatykę z czysto chrześcijańską etyką, na to autor nie daje żadnej odpowiedzi, i sądzimy, że dać jej nie mógł. Inna rzecz, że Konstantyn W. umiał rzeczywiście oceniać znaczenie etyczne chrześcijaństwa, ale nie jako »pobożny katechumen«, lecz jako cesarz-reformator, naśladowca Dyoklecyana, tylko w nowej formie wyznaniowej.

W tej zmianie formy, która z konieczności samej wpływała także na treść reformatorskiej działalności Konstantyna, tkwi bez wątpienia wielka i główna zasługa tego cesarza dla państwa i dla świata. Umiał on zrozumieć prąd postępowy czasu i poszedł za nim. Widział w takiem postępowaniu także bezpośrednią korzyść dla siebie; dalecy bowiem jesteśmy od tego, aby z p. Seeckiem uważać owoczesnych chrześcijan za bezsilnych, którzy nic — prócz modłów — nie mogli cesarzowi ofiarować (str. 56). Sam autor przyznaje nieco później, że organizacya kościelna była już przed Konstantynem wyrobiona i silna. Konstantyn W. nadał biskupom władzę sądowniczą w sprawach cywilnych, jak sądzimy, dlatego, że się liczył z tą »silną« wyznaniową organizacyą, na której się sam oparł; nigdy jednak nie miał on zamiaru uznania autonomii kościelnej za potęgę odrębną od państwa. Biskup jako sędzia był temsamem urzędnikiem państwa, był dodatkiem do biurokracyi, którą Konstantyn W. śladem Dyoklecyana uzupełniał. Na głowę swą wsadził dyadem władców oryentalnych, bo nie mogąc śladem pogańskich cesarzy ubóstwić się za życia, postawił »*an die Stelle des Gottes den allmächtigen Menschen*«, (str. 67). Te słowa, jakkolwiek sprzeczne z wyrażonym poprzednio poglądem autora na osobistość Konstantyna Wgo., charakteryzują jednak tego cesarza znakomicie. On to rozwinął i pogodził jakotako z chrześcijaństwem inteligentny absolutyzm Dyoklecyana. Ten program rządów cesarskich scentralizował się w nowej stolicy, Konstantynopolu i tam, jak wiemy, doczekał się jeszcze długiego istnienia, a nawet chwilowych powodzeń i rozkwitu. Uważam, krótko powiedziawszy, Konstantyna Wgo., podobnie jak Ranke i inni, nie za »pokornego katechumena«, żołnierza otwartego w postępowaniu i człowieka, przejętego chrześcijańską etyką, lecz za rozumnego, prze-

widującego polityka, który umiał zoryentować się w stosunkach, w których żył i działał, który jednak mimo swej doniosłej reformy religijnej, był cesarzem nie innym jak wielu z jego poprzedników i dlatego »*die Pflichten gegen das Reich immer noch über seine religiösen Pflichten stellte, so ernst er diese auch auffasste*« (str. 65.). Te »obowiązki wobec państwa« były ściśle z osobą i interesem cesarza związane; one to kazały Konstantynowi dążyć do samowładztwa i do tego, czego nie zdołał zrobić Dyoklecyan t. j. do założenia dynastyi. W drodze do tych celów nie liczył się cesarz ze względami chrześcijańskiej etyki, lecz tylko ze względami polityki. Pozbył się współrządców, kazał stracić szwagra swego, Liciniusa, syna jego, ba nawet własnego syna Crispusa; pozbył się dwuznacznym sposobem także swego teścia, Maximiana; toteż Seeck nie jest w stanie czynów tych wyjaśnić ze stanowiska etyki chrześcijańskiej, jakkolwiek się o to stara. Konstantyn, naśladowca Dyoklecyana, prześcignął swego mistrza. Reformy jego ugruntowały inteligentny absolutyzm na Wschodzie, a chrystyanizm zrobiły religią całego ówczesnego świata kulturnego; nawet założenie dynastyi powiodło się Konstantynowi, chociaż nie na długi czas. Uwzględniając te zasługi, słusznie stawia Seeck Konstantyna Wgo. wysoko wśród poprzedników i następców.

Wśród współrządców Dyoklecyana i Konstantyna żaden nie da się z nimi porównać. Są to tyrani mniej lub więcej okrutni, otoczeni armią, o którą jedynie dbają i z pomocą której władzę swą utrzymują. Pomiędzy nimi: Galerius i Maximian Daja są na pół barbarzyńcami z rodu i umysłu; pierwszy z nich odznacza się przynajmniej sprytem, drugiemu brak i tej względnej zalety. Najwyżej stosunkowo stoi jeszcze szwagier Konstantyna Wgo., Licinius. Żołnierz i wódz dobry, polityk mierny — poszedł przeciwną drogą aniżeli Konstantyn. Oparł się na żywiole pogańskim i razem z nim runął. Po tej wojnie, ukończonej w r. 324, Konstantyn ustalił swe samowładztwo, swą dynastyę i swój system rządowy. Wszystko to razem podniosło raz jeszcze na chwilę państwo rzymskie, ale, jak słusznie zaznacza autor, IV. w. po Chr. nie był już czasem, w którymby nawet niezwykłe postacie mogły były ocalić państwo i z nim cały świat klasyczny (str. 176). Dlaczego tak było, na to daje p. Seeck wyczerpującą odpowiedź w II. księdze.

Drugą księgę podzielił autor na 6 rozdziałów, których tytuły streszczają to wszystko, co p. Seeck uważa za główne przyczyny upadku starożytnego świata. Są one: »*die Germanen*« (str. 179—221), »*das römische Heer*« (str. 222—256), »*die Ausrottung der Besten*« (str. 257—289), »*Sklaven und Klienten*« (str. 290—317), »*die Entvölkerung des Reiches*« (str. 318—367) i »*die Barbaren im Reich*« (str. 368—404).

W księdze pierwszej objaśnia autor fakty historyczne głównie na podstawie charakterystyki psychologicznej osób działających; w drugiej zaś księdze jest historykiem kultury; obie księgi przedstawiają się jako odrębne całości dla siebie, nie tylko pod względem treści, ale także

i pod względem metody przedstawienia historycznego materyału, tu i tam skrupulatnie z źródeł zebranego.

Rezultaty pierwszej księgi, jakkolwiek cenne, nie zawsze nas zadowoliły; przeciwnie, rezultaty księgi drugiej są słuszne; inna rzecz, że w niektórych rozdziałach szczegóły są mniej krytycznie zestawione, a to wyraźnie dlatego, że autor gdzieniegdzie za mało uwzględnia wyniki badań socyologicznych, które przecież w historyi kultury pomijane być dzisiaj nie mogą. Czytając dzieło p. Seecka ma się często złudzenie, że autor świadomie i celowo wprowadza w swój temat wyniki badań socyologicznych i to stosownie do dzisiejszego pojmowania socyologii, jako umiejętności. Wobec tego tem więcej razi, że w I. rozdziale II. księgi *die Germanen* zrywa autor zupełnie z metodą badań socyologicznych — tam właśnie, gdzie ona najbardziej mogła być pożyteczną, bo w przedstawieniu rozwoju germańskich nieucywilizowanych plemion.

Nie możemy powiedzieć, jakoby autor ustroju rodowego pragermańskiego nie badał źródłowo. Owszem! zadał sobie nawet wiele pracy, doszedł do kilku ważniejszych spostrzeżeń, ale jakżeż mogły te spostrzeżenia doprowadzić autora do jakiegoś umiejętnego zszeregowania ich i uogólnienia, jeśli p. Seeck używając sam nawet kilkakrotnie nazwy »ustrój rodowy«, nie stawił sobie pytania, co też ta nazwa w zakresie badań socyologicznych dzisiaj oznacza.

P. Seeck chce z luźnych, nieuporządkowanych wzmianek źródłowych o pragermańskich stosunkach, przedstawić nam obraz, nie tyle tychże stosunków i społecznych urządzeń pierwotnych, ile raczej psychologię starych Germanów w znaczeniu ogólnem t. z. »psychologii masowej«. Jest to właściwie odwrócenie metody umiejętnej, bo masowa psychologia ludów, a tembardziej ludu nieucywilizowanego da się wysnuć dopiero z znajomości jego terytorum geograficznego, co p. Seeck uwzględnia i z znajomości jego prastarych urządzeń społecznych, co p. Seeck traktuje tylko nawiasowo. W tem leży zasadniczy błąd metodyczny w dziele p. Seecka, o ile ono zajmuje się pragermańską kulturą i szuka n. p. śladów niemieckiego patryotyzmu wśród luźnych, rodowo zorganizowanych plemion germańskich. Naturalnie ani patryotyzmu niemieckiego, ani prawa państwowego nie mógł autor dopatrzeć się w starej Germanii; ustrój rodowy nie zna także właściwej szlachty, ale autor, zamiast zastanowić się na czem przecież ten ustrój polegał, zastosowuje doń jedną z nowoczesnych teoryi filozofii prawa i ogłasza jako względnie nowy rezultat swych badań, że wśród Germanów nie było wogóle żadnego prawa, bo nie było żadnych przywilejów. Niewątpliwie, prawo państwowe z całym szeregiem rozmaitych przywilejów nie mogło istnieć wśród ludu, który nie był w państwo zorganizowany, ale w obrębie rodowo urządzonych plemion istniały natomiast bardzo trwałe instytucye społeczne, familijne, wyznaniowe, całe — krótko powiedziawszy — prawo zwyczajowe, które dzięki prawno-filozoficznej teoryi Seecka nazywa się jednak bezprawiem, »*weil die Germanen keine Vorrechte gekannt haben*«. A i to jeszcze pytanie; autor sam przyznaje, że zwyczajowe przywileje urodzenia, starości, a osobliwie dzielności osobistej istniały wśród Germanów, a z czasem wytworzył się

nawet odrębny stan kapłański na wzór i pod wpływem celtyckich Druidów.

Prof. Seeck patrzy na stosunki germańskie oczami historyków rzymskich i na podstawie tych niedostatecznych informacyi twierdzi, że wspólną zasadą ustroju społecznego wśród Germanów była *»die ungehemmte Freiheit des souveränen Individuums«*. Wprowadzimy małą zmianę do określenia autora i powiemy, że tą wspólną podstawą była, *»die ungehemmte Freiheit der souveränen Gruppe«*, t. j. plemion, a przyjąwszy to, zrozumiemy łatwo, dlaczego te plemiona nie dały się bardzo długi czas upaństwowić t. j. zrzec się swej nieograniczonej autonomicznej wolności na rzecz szerszej grupy społecznej. Jedynie federacye plemienne pod Arminiuszem i Marobodem trwały czas dłuższy, ale i one upadły razem z usunięciem przyczyny, dla której powstały, t. j. zaboru rzymskiego. Seeck widzi to i pisze o tem wyczerpująco, ale traktując zawsze ustrój plemion germańskich jako chaos, wynikający z bezwzględnej wolności *des souveränen Individuums*, pojmuje — ze swego ogólnego stanowiska nawet konsekwentnie — że pragermański ustrój rodowy był »anarchią« i dlatego opierał się wszelkim próbom upaństwowienia. Ten, może 1000 letni stan anarchistyczny nieucywilizowanych Germanów jest albo czemś wprost nieokreślonem, albo niemożliwem do przypuszczenia w społeczeństwie, w którem prymitywne warunki wyżywienia i produkcyi zmuszały ludzi do ścisłych kooperacyi swych sił wytwórczych, rozumie się nie w znaczeniu nowożytnego państwa, ale w znaczeniu grupy plemiennej.

Rolnictwo przykuwało Germanów powoli do roli, a wynikająca stąd większa niż przedtem konieczność obrony ziemi przed Rzymem, wywołała wśród nich pierwsze federacyjne, a później obronne i zaborcze »państwowe« związki społeczne. Tak, i niewątpliwie trafnie przedstawia autor sprawę powstania germańskich królestw. Jest to trudna i powolna przemiana ustroju rodowego w państwie, którą autor — stosownie do swej hipotezy — nazywa przemianą anarchii w królestwa.

Królestwa te powstały tam, gdzie groził najsilniejszy nieprzyjaciel t. j. Rzym. Od Rzymian nauczyli się Germanie lepiej wojować i to wszystko razem wzmocniło ich siły właśnie w czasie, kiedy państwo rzymskie osłabło na wewnątrz. Taki jest ostateczny wynik studyum Seecka nad stosunkami Germanów do kulturnego świata starożytnego; wynik to słuszny i nie nowy zresztą; szkoda tylko, że autor, dochodząc do niego obrał metodę mozolną, a przecież niedostateczną. Rozumując dobrze, że ani barbarzyńscy Germanie, ani wrzekoma i nic nie oznaczająca *»hipercywilizacya«* nie są wcale decydyjącemi przyczynami upadku świata klasycznego, dopatruje autor przyczyn tych przedewszystkiem w stosunkach społecznych cesarstwa rzymskiego. Stosunki te przedstawia przy końcu księgi II. w rozdziałach *o wyludnieniu* i *o barbarzyńcach w państwie*. Rodziały te powinien był autor wysunąć naprzód, przez to nabrałyby były więcej ścisłości naukowej rozdziały, traktujące o *armii rzymskiej*, *o wytępieniu najlepszych obywateli* i *o niewolnikach*. Tak stan armii jak i wytępienie najlepszych, tudzież stosunki niewolnicze — to są już wyniki przyczyn społecznych

i społeczno-politycznych; nie należało więc w układzie książki tego genetycznego porządku odwracać. My, omawiając dzieło Seecka, musimy naturalnie trzymać się jego porządku.

Krytycznie i jasno omawia Seeck ewolucyę armii rzymskiej i przyczyny jej osłabnięcia wobec barbarzyńców. Wojsko, złożone z warstw obywatelskich lepiej materyalnie sytuowanych, wystarczało Rzymowi w epoce zdobywania Włoch, ale już w czasie wojen punickich okazało się niedostatecznem. Chłop rzymski, a później i italski, stanowiący podstawę tej armii, był zanadto związany z rolą, która go żywiła, toteż nie mógł zamienić się na żołnierza stałego i wyćwiczonego. Była to armia co rok się zmieniająca, karna wprawdzie, ale wobec wyćwiczonych najemników Hannibala mało odporna. Dopiero długa wojna, która sama przez się wyćwiczyła tych żołnierzy-rolników, pozwoliła Rzymowi pokonać Kartaginę. Ta sama, wyćwiczona już armia pokonała także hellenistyczny Wschód. Kiedy jednak nastały znów czasy spokojniejsze, żołnierz wrócił do swej roli, wyszedł z wprawy wojskowej i nie zdołał już oprzeć się skutecznie napadowi Cymbrów i Teutonów. Wówczas to Marius przeprowadził reformę nietylko w wewnętrznej organizacyi, ale i w rekrutacyi armii. Z wojska chłopskiego pozostały ledwie resztki, natomiast większość żołnierzy powoływał Marius, a po nim inni dowódcy z pośród miejskiego proletaryatu rzymskiego i italskiego. To proletaryackie wojsko, nic lub bardzo mało co pozostawiając w domu i do tego płatne, służyło dłużej pod bronią i było skutkiem tego lepiej wyćwiczone; miało ono jednak wielkie pretensye do nagrody ze strony państwa, a mianowicie: proletaryat uzbrojony dążył systematycznie do tego, aby jako weterani otrzymać rolę. Zrealizowanie takiego żądania miało pierwszorzędne znaczenie społeczne i zarazem polityczne, gdyż tylko wódz wpływowy w państwie mógł weteranom swym gruntów przysporzyć. Wskutek tego armie weszły poniekąd w stosunek klienteli do swych dowódców; ci zaś umiejąc przez wpływ swój polityczny zyskać dla żołnierzy swych rolę, podkopywali chcąc lub niechcąc republikę, bo instytucye republikańskie opierały się coraz mniej na popularności wśród ludu, a coraz więcej na sile zbrojnej. Im potężniejszym i więcej wpływowym był dowódca, tem chętniej słuchali go żołnierze, bo widzieli w nim silniejszą gwarancyę nagrody państwowej za służbę. Największą taką gwarancyę przedstawiał wódz stały i zarazem naczelnik rzeczypospolitej t. j. cesarz. Monarcha był ponadto niezależny od chwiejnej popularności wśród ludu jako stały *imperator*. Taka władza dopiero mogła doprowadzić do wytworzenia armii stałej, w ścisłem tego słowa znaczeniu. Żołnierz pewny nagrody i czujący nad sobą rząd silny a stały, dał się łatwiej częścią nakłonić, częścią zmusić do wielkiej liczby lat czynnej służby. Armii tej stałej i wyćwiczonej mógł cesarz użyć także do nadzoru nowego, a politycznie niepewnego żywiołu w wojsku rzymskiem. Żywiołem tym, wprowadzonym przez cesarzy, są oddziały wojsk nieoby-

watelskich, które zastąpiły korzystnie niekarne i mniej jeszcze pewne kontyngensy sprzymierzeńców. Cesarze starali się o to, aby między wojskiem obywatelskiem, podzielonem na legiony i nieobywatelskiem, które miało odrębną organizacyę, istniała jakataka równowaga sił. Za Dyoklecyana cała armia rzymska składa się z 300—350.000 zbrojnych, a z tych 180.000 ludzi stanowi armię obywatelską z dodatkiem 10.000 znakomicie wyćwiczonej gwardyi cesarskiej. Konieczny wzgląd polityczny na tę równowagę wojska obywatelskiego z nieobywatelskiem, nie pozwolił cesarzom, jak podane liczby wskazują, zwiększyć sił wojskowych tak, jak tego wielki obszar granic państwa wymagał.

A jednak równowaga wojsk obywatelskich i nieobywatelskich nie dała się utrzymać w miarę, jak napady barbarzyńców stały się częstszymi i skutkiem potworzenia się państw wśród Germanów silniejszymi. Ogólny zastój umysłowy nie sprowadzał wzmocnienia istniejącej armii jakimiś nowymi wojskowymi wynalazkami; do legionów musiano przypuścić nieobywateli, a więc żywioł mniej politycznie pewny i znacznie mniej inteligentny. Skutkiem tego armia rzymska podupadła, a naodwrót barbarzyńcy nauczyli się powoli od Rzymian ich sztuki wojowania. Z tego wynikło, że w armii rzymskiej zmniejszała się siła odporna, a wśród barbarzyńców wzrastała zaborcza, aż wreszcie z wielką szkodą dla państwa siły te zrównoważyły się prawie. Co więcej, konieczna z innych względów bezżenność żołnierzy wpływała niekorzystnie na odnawianie się armii przez rekrutacyę. Przyczyny, o których autor później mówi, sprawiły, że wśród obywateli i wyzwoleńców rzymskich stała się powszechną bezdzietność, lub też nieliczne potomstwo było fizycznie słabe, do wojska niezdolne. Wobec tego armia ani sama w sobie, ani poza sobą nie miała niezbędnej podstawy istnienia i normalnego rozwoju, t. j. świeżego rekruta. Mało pomogła ustawa Caracalli, która prawo obywatelstwa, a więc i obowiązku służenia w wojsku, rozszerzała na całe państwo; natomiast miała ustawa ta znaczenie dla armii o tyle, że uobywateliła także i do legionów wcieliła licznych bastardów żołnierskich i ich potomków. Ten nowy rekrut razem z uobywatelonymi barbarzyńcami uzupełniał przerzedzone szeregi wojska rzymskiego, przez co wojsko to raz jeszcze w IV. w. po Chr. stało się groźnem dla nieprzyjaciół państwa; za to obywatelskie podstawy istnienia i organizacyi tego wojska zostały zachwiane. Równocześnie znikł żołnierz inteligentny, nastąpił zastój w uzbrojeniu i wyćwiczeniu armii, a przyczyną tego był zastój ogólny, wynikający z faktu nie mniej ogólnego, który autor nazywa słusznie *die Ausrottung der Besten*.

Starożytność zna przeważnie tylko takie walki stronnictw politycznych, które doprowadzały do rozlewu krwi; partya zwycięska nie znała tolerancyi ani przekonań, ani osób przeciwników, ba nawet ich potomstwa. Tępiono wielokroć pokonanych bezlitośnie, a dzieci wykluczano od praw obywatelskich. W ten sposób zanikał stopniowo wszelki ruchliwszy, energiczniejszy i politycznie rozbudzony żywioł w społeczeństwach starego świata.

Proskrypcye Mariusa i Sulli to nie wyjątek. Doszło do tego, że kiedy Augustus i Tiberius dążyli do wytworzenia z senatu zdolnej ary-

stokracyi monarchicznej, nie mogli już tego celu dopiąć i zamiast pomocników w rządach wytworzyli tylko zgromadzenie służalców, którymi mógł dowolnie pomiatać taki Caligula i inni mu podobni. »*Die Kaiser wurden zu Wölfen, weil ihre Unterthanen Schafe waren*«, pisze Seeck, zastrzega się jednak słusznie, że ten ogólny sąd niekorzystny może się odnosić tylko do wyższych warstw społecznych. W nich to grasowała wiekami *die Ausrottung der Besten*; historyi ludu zaś prawie nie znamy. Czy jednak lud ten mógł być za cesarzy rzymskich dodatniem przeciwieństwem warstw górnych? Na to odpowiedź trudna, ale Seeck podaje racyonalne przyczyny, które nie pozwalają na zbytni optymizm także w ocenie warstw ludowych. I u dołu istniało *die Ausrottung der Besten*, tylko w innej formie. Nieuporządkowany system podatkowy uciskał lud w brutalny sposób; do tego ucisku dołączał się i szedł z nim w parze ucisk biurokratyczny, najstraszniejszy po prowincyach, a wreszcie cesarze występowali »*gegen die Aufklärung des vorhergehenden Jahrhunderts*«, co zmuszało wielki ruch opozycyjny ludowy do działania konspiracyjnego, osłoniętego częstokroć formami wyznaniowemi. Zapatrywanie to słuszne, nie sądzimy jednak, jakoby tylko reakcya z góry wpłynęła na rozwinięcie się opozycyi w formach religijnych; przeciwnie wiemy, że cały szereg przyczyn społecznych i kulturnych złożył się na chrześcijaństwo i na skrystalizowanie się jego form. Męczennicy, idący z chęcią na stos i na krzyż nie daliby się tak łatwo odstraszyć reakcyą z góry, działała ona jednak rozkładczo na wytworzone już chrześcijaństwo w ten sposób, że niszcząc śmiałych wyznawców, wprowadziła i w te szeregi *die Ausrottung der Besten*. Przy życiu zostawali przeważnie tylko ci, którzy gotowi byli pod presyą do czasowego lub nawet stałego wyrzeczenia się swej wiary.

Tak tedy od góry do dołu pozbawiało się rzymskie społeczeństwo najlepszych jednostek; zapanował ogólny serwilizm, pozorny spokój, wśród którego jednak wrzała w formach wyznaniowych waśń społeczna.

Uważając chrystyanizm za wypływ judaizmu, podnosi autor bardzo wysoko znaczenie żywiołu semickiego w świecie starożytnym, a nawet wogóle w historyi. Nie chcemy przeczyć, że wpływ taki istniał, czy jednak można chrystyanizm uważać za emanacyę tylko judaizmu, to — sądzimy — nie wytrzymuje krytyki. O wiele więcej przemawia do przekonania pogląd inny, który jasno sformułował Ranke, mianowicie, że jakkolwiek pierwotne chrześcijaństwo wyszło z Judei, to jednak powoli przystosowało się do warunków istniejących w cały starożytnym świecie; stało się kosmopolityczną, a nie specyalnie semicką ideą warstw upośledzonych i w tej formie dopiero mogło się rozwinąć i wreszcie zwyciężyć. Wśród pierwszych chrześcijan widzimy, naturalnym biegiem rzeczy, mnóstwo niewolników i wyzwoleńców; oni w nowej wierze widzieli podstawę swego, kwestyonowanego przez prawo i politeizm, człowieczeństwa. Czy jednak nowa idea wystarczyła do podniesienia tej warstwy społecznej? Nie wiele, a to dlatego, że istniały nie mniej silne wpływy przeciwdziałające, niszczące ją. Jakie to były wpływy, o tem pisze p. Seeck obszernie w rozdziale p. t. *Sklaven und Klienten*.

Barbarzyniec z niechęcią bierze się do pracy intenzywnej. Należy go do niej włożyć i w ten sposób ucywilizować *»unter der Peitsche des gestrengen Herrn«*; tak usprawiedliwia niejako Seeck powstanie niewolnictwa w świecie starożytnym. Nie zapuszczając się w rozbiór poglądu p. Seecka na społeczne znaczenie starożytnego niewolnictwa, wyrażam tylko powątpiewanie, czy patryarchalny okres stosunków niewolników do panów był kiedykolwiek w starożytności tak dla pierwszych korzystny, jak to autor przedstawia. Z drugiej strony słusznie zaznacza prof. Seeck, że pan więcej troszczył się naonczas o swego niewolnika, niżeli dzisiaj przedsiębiorca o wolnego robotnika, a to dlatego, że niewolnik był częścią inwentarza pańskiego, najważniejszą i drogo nabytą podstawą majątku. Co więcej, niewolnik mógł spodziewać się za długoletnią służbę wielkiej nagrody — wyswobodzenia. Wywoleniec wszakże był tylko połowicznie wolnym, bo wchodził z konieczności prawnej w stosunek klienteli do swego byłego właściciela. Z klientów tych wytworzyła się w państwach starożytnych *»eine rechtlose und halbfreie Bevölkerungsklasse, welche von den stolzen Bürgern tief verachtet wurde, aber da sie fast durchgängig aus tüchtigen Arbeitern bestand, ihnen wirtschaftlich weit überlegen war«* (S. 296). W miarę, jak klienci ci wzrastali liczebnie i dochodzili do majątków, poczuli swą siłę i poczęli dążyć do obywatelskiego równouprawnienia. Z tejto robotniczej i przedsiębiorczej zarazem warstwy społecznej rozwinął się między innymi *»das betriebsame Volk der Athener, dessen künstlerische Wunderwerke wir noch heute demuthvoll anstaunen«*.

Niewolnictwo przyczyniło się także głównie do skosmopolityzowania świata starożytnego, a Rzym na tym kosmopolityzmie ustalił swe światowładcze państwo. Niewolnik, przerzucany wśród handlu ludźmi z kraju do kraju, nie miał ojczyzny. Tak samo nie miała żadnego poczucia narodowego pracowita, coraz liczniejsza i coraz bogatsza klasa klientów. Powoli łączyli się wyzwoleńcy zamożni w związki familijne z obywatelami i w ten sposób kosmopolityzowali także wolnych z urodzenia. Doszło wreszcie do tego, że gdzie tylko utrwaliły się rządy rzymskie, *»da kann gegen Ende des Altertums kaum noch von irgend einer Nationalität die Rede sein«*.

W świecie rzymskim wyzwalanie niewolników stało się modą i zarazem prądem ogólnym, popieranym teoretycznie przez wielu filozofów. Początkowo prąd ten był dla społeczeństwa starożytnego korzystnym, ale zmienił się na niekorzyść w miarę, jak poczęto wyzwalać przeważnie niewolników t. z. zbytkowych, zdolnych do donosicielstwa i do wszelkich, nawet najdwuznaczniejszych usług dla swych patronów. Tacyto ludzie stanowią za cesarstwa gros libertynów, natomiast robotnicy rolni i przemysłowi pozostawali całe życie niewolnikami. Niewolnik pracowity, fizycznie rozwinięty był z prawa bezżenny i bezpotomny. Można było wprawdzie uzyskać pozwolenie pana na ożenienie się, ale to były tylko wypadki wyjątkowe. Libertyn, podupadłszy moralnie i fizycznie, odznaczający się tylko sprytem w robieniu majątku, był wprawdzie ojcem familii, ale nie lepszej od niego. Obywatele przez despotyzm rządu, wyzwoleńcy przez uwalnianie najgorszych niewolników, niewolnicy wreszcie

przez protegowanie tych, którzy z pośród nich nadawali się do zbrodniczych często usług — wszyscy jednem słowem psuli się coraz bardziej. Był to dalszy ciąg *wytępienia najlepszych*, ogólniejszy i zgubniejszy jeszcze dla społeczeństwa niżeli ten, który był wynikiem walk politycznych. Ludność, decydująca o losach świata starożytnego, stała się serwilistycznie giętką, wogóle przy sprycie finansowym etycznie nizką, a fizycznie słabą. Jakaż z tego stanu rzeczy wynikła konsekwencya dla światowładczej monarchii rzymskiej? Bardzo jasno definiuje ją autor, toteż znów zacytujemy dosłownie jego pogląd: »*Wie der Knecht vor seinem Herrn kriechen lernte, um harten Strafen zu entgehen oder Gnade und Freilassung zu erbetteln, so kroch der römische Senat vor dem Herrscher, so die Bürger der Provinzialstädte vor ihren Proconsuln, so kroch endlich das ganze Reich vor den starken Barbaren*«.

Za Konstantyna Wielkiego chrystyanizm stał się religią państwową. Etyczne postulaty nowej wiary bardzo powoli oddziaływały na ogólną korupcyę, a zresztą zepsucie to nie było wynikiem tylko upadku moralnego; przeciwnie było ono co najmniej w równej mierze następstwem upadku ekonomicznego i społecznego w ogóle, ten zaś upadek kreśli Seeck w dwóch ostatnich rozdziałach I. tomu swego dzieła.

»*Der geistige Rückgang eines Volkes hat immer auch den materiellen zur Folge*«, tak rozpoczyna Seeck swoje studyum nad ogólnym stanem społecznym cesarstwa rzymskiego, zatytułowane skromnie *die Entvölkerung des Reiches* i *die Barbaren im Reich*.

Wychodząc z takiego zasadniczego punktu widzenia usprawiedliwił temsamem autor, dlaczego najpierw pisał o upadku duchowym, a później dopiero o upadku materyalnym świata starożytnego. Zdaniem mojem, o którem już wyżej była mowa, trudno zgodzić się na tę historyozoficzną hipotezę; nie mało dzisiaj znaleźlibyśmy historyków, którzy odwróciliby zapatrywanie p. Seecka i widzieliby w upadku materyalnym przyczynę, a nie skutek intellektualnego upadku narodów. Autor sam jest w wątpliwości co do swego stanowiska w tej kwestyi, dlatego stara się poprzeć je dowodami.

W Atenach — pisze — zaczęła się ludność zmniejszać dopiero pod wpływem wytępienia najlepszych, a nie pod wpływem długotrwałych wojen. Tak samo działo się w Sparcie; a jednak nigdzie autor nie dowiódł, że upadek tych najmożniejszych państw greckich nie był następstwem upadku dobrobytu. Co do Rzymu, to już sam autor schodzi z swego zasadniczego stanowiska i podaje przyczyny upadku społecznego rozmaite, a więc zarówno ściśle ekonomiczne, jak i kulturne. Są one: »głód i zbytek, wyuzdanie i askeza, zapatrywania moralne i stosunki społeczne«. Między ogólną teoryą upadku społecznego, a temi przyczynami, które, jak widzimy, nie dadzą się wszystkie razem pod »upadek duchowy« podporządkować, istnieje wyraźna sprzeczność. Ale chociaż mógł był jej autor uniknąć, to jednak zrobił lepiej, że tego nie uczynił, bo w ten tylko sposób był w stanie ocenić społeczny upadek świata

starożytnego przedmiotowo, bez uwzględnienia własnego apriorystycznego poglądu ogólnego. Upadek ekonomiczny może być bezpośrednim skutkiem tylko równie ściśle ekonomicznych przyczyn, które autor definiuje krótko jako »głód z jednej, a zbytek z drugiej strony«. Dopiero pod wpływem tego »głodu i zbytku« szerzy się upadek intellektualny, co autor nazywa niemniej krótko »*die Sinnlichkeit und Askese*«, wreszcie obie grupy przyczyn współdziałają i w skutkach rozluźniają zarówno »*die sittliche Anschauung*«, jakoteż »*die gesellschaftlichen Zustände*«. Taki jest drugi, sprzeczny z pierwszym, ale głębszy, zasadniczy punkt widzenia Seecka na całą ewolucyę społecznego upadku świata starożytnego. Nigdzie, co prawda, nie rozwinął autor tego poglądu, ani go też nie uogólnił tak, jak pogląd pierwszy, ale samo zszeregowanie przyczyn rozstroju społecznego w cesarstwie rzymskiem wskazuje, że autor tak tę rzecz pojmuje i nie inaczej też ją w szczegółach przedstawia.

Najwidoczniej występuje w starożytności rozluźnienie związków familijnych, a głównym powodem tego jest — jak pisze autor — polowanie za posagami i tylko za posagami. Doszło do tego, że niekonwencyonalne małżeństwa stały się czemś wyjątkowem i to tylko wśród warstw uboższych. Taki czysto materyalny powód rozluźnienia życia familijnego w świecie starożytnym musiał mieć równie materyalne, ekonomiczne przyczyny. Rzeczywiście przyczyn takich nagromadziło się bardzo wiele. Gospodarka wielkorolna zniszczyła chłopa italskiego, a ponadto napływ taniego zboża z prowincyi do Rzymu i do innych miast zdeprecyonował stale ceny zbożowe na rynkach italskich. Dla prowincyi dostarczanie zboża dla stolicy świata było korzystnem, dla Włoch stało się — obok rozwinięcia się gospodarki latifundyalnej — drugą i to niemniej stanowczą klęską drobnego rolnictwa chłopskiego. Co więcej podupadła także gospodarka zbożowa na italskich latifundyach. Kapitaliści rzymscy woleli zakupować ziemię po urodzajnych prowincyach, gdzie dobra gleba i tania praca na roli wydawały większe i łatwiejsze zyski, aniżeli konkurencya z prowincyą na italskich latifundyach, wymagająca wkładów celem podniesienia intenzywności gospodarki. Doszło do tego, że wielkorolna gospodarka italska miała na celu tylko wyżywienie niewolników przy gospodarce tej zajętych, a dla pana potrzebnych; natomiast rozwinęły się latifundya po prowincyach i sprowadziły tam tensam skutek ekonomiczny, co we Włoszech, t. j. stopniowy zanik drobnej posiadłości rolnej.

Wyparty z swego gruntu chłop świata starożytnego nie mógł ponadto wyżywić się z czystej pracy, bo po latifundyach gospodarowali wszędzie niewolnicy, a w miastach rozwój przemysłu nie dorównywał wzrostowi gospodarki wielkorolnej i temsamem nie zatrudniał dostatecznie chłopa, przemienionego w robotnika miejskiego. Wreszcie i w przemyśle opłacała się lepiej praca niewolnicza, a wiele gałęzi przemysłu starożytnego, zmonopolizowanych przez rząd, miało dostateczną ilość sił roboczych w oddziałach wojska, nie zajętych w wojnach. Emigrować nie miał pozbawiony chleba i zarobku chłop dokąd i po co, nie mógł wreszcie z powodu mniej łatwych warunków komunikacyjnych, miał więc ostatecznie tylko dwie drogi przed sobą, t. j. śmierć głodową lub

zarobek nielegalny: kradzież i rozbój. Jakoż potworzyły się wszędzie ogromne związki złodziejskie i bandy zbójeckie, które codziennie zagrażały życiu i mieniu wszystkich. Ponadto wszystko dawał się uczuwać ogólny brak chleba. Właściciele latifundyów prowadzili iście rabunkową gospodarkę rolną, a niewolnicy zbytkowi osadzani na roli nie umieli nawet inaczej, racyonalniej gospodarować. Ziemia, stale wyzyskiwana, stała się mniej urodzajną.

W wyjątkowo żyznych prowincyach, w Egipcie i Afryce, kapitaliści wydzierżawiali ziemię zbożowym spekulantom, którzy podnosili ceny targowe, a tam, gdzie gospodarka zbożowa przestała się opłacać, np. we Włoszech, w Grecyi i Hiszpanii, uprawiano przeważnie tylko oliwę i wino, tudzież przemieniano ogromne obszary ziemi urodzajnej na rewiry myśliwskie, łąki wypasowe i miejsca wolne dla budowy will właścicieli. Wynikiem takiej gospodarki rolnej stał się naturalnym biegiem rzeczy głód wśród warstw mniej zamożnych. Aby się ratować od ostatecznej nędzy, trzeba było rzucać się na rozmaite spekulacye, a wśród nich wielkie znaczenie miała spekulacya posagowa, rozkładająca życie familijne. Małżeństwa były wogóle rzadkie i bezdzietne. Wśród warstw ubogich działo się tak z konieczności społecznej; bogaci starali się także o bezdzietność raz z powodu upadku obyczajów, to znów dlatego, aby nie rozdrabiać majątków. Wyzwoleńcy naśladowali bogatych obywateli, wśród niewolników i wojska rodziła się tylko szczupła liczba nielegalnych dzieci; nie dziw, że państwo poczęło się systematycznie wyludniać i to najpierw wsie, a od II w. po Chr. także miasta. Skutkiem ogólnej nędzy weszły także w modę samobójstwa. Chrześcijanie z chęcią szli na stos. Dogmaty wiary były dla męczeństwa i askezy przychylne, mniej zaś sprzyjały małżeństwu.

W całem panstwie zrobiło się wiele miejsca wolnego dla obcych tj. dla barbarzyńców, którzy też poczęli napływać. Jak wielki był ten napływ i jakie on miał znaczenie dla świata starożytnego, o tem pisze Seeck szczegółowo w ostatnim rozdziale: *die Barbaren im Reich*. Rozdział ten jest jednak niczem innem, jak tylko uzupełnieniem obrazu społecznego upadku świata starożytnego. Osiadanie i osiedlanie barbarzyńców w państwie rzymskiem rozpoczęło się już za Cezara, ale dopiero M. Aurelius zorganizował je społecznie, bo immigrantów nie zamieniał na niewolników, lecz na wolnych jakoby klientów przydzielanych do latifundyów, na których gospodarowali jako drobni dzierżawcy. Dzierżawcy tacy, »*die Liten*« wytworzyli się samorzutnie wśród Germanów, biorących się do rolnictwa, a przeszczepieni na grunt rzymski, doszli na nim wkrótce do znaczenia społecznego. Zastąpili oni zupełnie dawnego rzymskiego, wogóle starożytnego chłopa. Byli rzeczywiście drobnymi rolnikami, szli obowiązkowo do wojska i mieli prawo żenienia się tak z niewolnicami, jak i z obywatelkami. Nazywano ich »*inquilini*« lub »*laeti*«; liczba ich rosła nader szybko; stali się pierwszorzędną siłą społeczną w państwie, ale samo ich istnienie było już poniekąd wyłomem w całym dotychczasowym rozwoju świata starożytnego i stało w sprzeczności z prawem rzymskiem. Politycznie żywioł ten szybko się zasymilował, a małżeństwa mieszane z dawną ludnością przyczyniły się

wielce do tego, że asymilacya polityczna stała się zupełną. Taki sposób rozwiązania kwestyi immigracyi barbarzyńskiej okazał się korzystnym dla państwa także z tego względu, że była to najlepsza droga polityczna uspokajania bitnych plemion germańskich, które jednak chętnie godziły się na to, że je zamieniano na inquilinów. Element ten, jak widać z dzieł Tertulliana, zaludnił i ożywił znów świat starożytny; romanizował się zresztą, ale i naodwrót świat romański począł się germanizować. Armia, która powoli stała się prawie zupełnie barbarzyńską, straciła wszelkie poczucie łączności z całą rzymską kulturą. Zamarły w niej tradycye dynastyczne dla Antoninów i innych rodów cesarskich, natomiast wiek III. po Chr. wśród ciągłych wojen domowych wyłonił ze siebie po raz pierwszy cesarzy-inquilinów — barbarzyńców zromanizowanych.

Ten nowy żywioł społeczny w świecie starożytnym przerósł z początkiem IV. w. o tyle podupadły żywioł grecko-rzymski, że od Dyoklecyana począwszy wszyscy cesarze, nie wyłączając Konstantyna Wgo. i jego dynastyi, pochodzą po mieczu, lub przynajmniej po kądzieli od barbarzyńskich immigrantów, a zwłaszcza od bitnych Germanów. Cesarze ci mało rozumieli się i na starożytnej literaturze i sztuce; wogóle byli dopiero z zewnątrz kulturą rzymską powleczeni, ale natomiast umieli oni poznać smutny stan państwa i dlatego chwycili się reform. Ogólny obraz tych reform znamy z I. księgi omówionego tomu; dokładny ich schemat wraz z analizą skutków, przez nie wywołanych, obiecuje nam autor podać w tomie II.

Na sumiennem studyum źródeł i odnośnej literatury, niemniej na szerokiej podstawie historyozoficznej opiera Seeck swe badania nad upadkiem starożytnego świata. W metodzie, w szczegółach, a nawet w niektórych uogólnieniach nie zawsze można się na jego zapatrywania zgadzać; całość jednak przedstawienia jest, zdaniem naszem, pracą historyczną niepowszednią. To też można mieć dziś już nadzieję, że po wyjściu następnych tomów tego dzieła sprawa upadku starożytnego, kulturnego społeczeństwa co najmniej bardzo się rozjaśni, a może nawet w granicach dzisiaj dostępnych wiadomości źródłowych rozwiązaną zostanie.

Lwów. *K. I. Gorzycki.*

Justus Perthes: Atlas antiquus. Taschen-Atlas der alten Welt von Dr. Alb. van Kampen. 24 kolorierte Karten in Kupferstich mit Namensverzeichnis. Gotha, Justus Perthes. 1893. (M. 2, 60).

Spóźniona jest nieco niniejsza wzmianka; mimoto umieszczam ją, a to dlatego, że chciałbym zwrócić uwagę naszych filologów i historyków na ten mały, ale wyborny atlas. Na mapach, niezbyt wielkich co do formatu, ale bardzo jednak wyraźnie wykonanych, znajduje się tu wszystko, czego się potrzebuje do codziennego użytku. Porównałem szczegółowo mapę Egiptu z kilkakroć od niej większą mapą tego kraju w atlasie Kieperta i przekonałem się, że na niewielkiej przestrzeni

znajduje się tu niemal wszystko to, co i na większej mapie; brak kilku podrzędniejszych miejscowości wynagradzają inne, których niema u Kieperta. Nader cennym dodatkiem do atlasu jest spis miejsc geograficznych, które podaje atlas; zawiera on 7000 nazwisk. Przy każdem podany jest numer mapy, na której go szukać należy i numer pola. Jest to wielkiem ułatwieniem, gdy chodzi o miejscowość, której położenie szukającemu nie jest znane. Przy pomocy spisu znaleść ją można w krótkim czasie i łatwo; chcąc n. p. znaleść miejscowość Tonosa, wyszukuje się ją najpierw w spisie, a potem wystarczy otworzyć wskazaną mapę, by w jednej chwili miejscowość odnaleść. Format atlasu jest bardzo praktyczny. Trzy ostatnie mapy zawierają plany: Aten, Rzymu, Miken, Tirynsu, Troi, Olimpii, Syrakuz, Alexandryi, Kartaginy i Pergamonu. Do badań naukowych będzie trzeba zaglądać do Sprunera-Sieglina, do użytku codziennego wystarczy jednak zupełnie atlas Kampena.

Lwów. *St. Witkowski.*

Fredrich C(arl): Sarkophag-Studien. I. (Aus den Nachrichten der K. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philol.-hist. Klasse). 1895. str. 46.

Młody autor, w filologii uczeń Wilamowitza, w archeologii Diltheya, usiłuje w pracy tej odpowiedzieć na pytanie: jaką kierowano się myślą w wyborze motywów do ozdób sarkofagów starożytnych (bo o te tylko chodzi autorowi). Jest to temat nowy i bardzo wdzięczny, a należy do dziedziny nie tylko archeologii, ale i mitologii. Wybór bowiem tematów, jak tego z góry można oczekiwać, pozostaje w ścisłym związku z wyobrażeniami starożytnych o śmierci i życiu pozagrobowem. Mogłoby się wydawać, że na taką pracę dzisiaj jeszcze za wcześnie, albowiem daleko obecnie do tego, ażeby materyał monumentalny stanowił całość choćby jakotako w sobie zamkniętą, tak rośnie on z dniem każdym w miarę postępu odkopywań, a z drugiej strony, nawet dotychczasowy materyał nie jest jeszcze zebrany i zestawiony, bo rozpoczęte przez Karola Roberta z ramienia Instytutu archeologicznego niemieckiego Corpus sarkofagów starożytnych (Die antiken Sarkophag-Reliefs, dotychczas tom II: Mythologische Cyclen. Berlin 1890) dalekiem jest jeszcze od ukończenia. Na zarzut ten przygotowany jest autor; toteż zastrzega się z góry, że praca jego nie zamierza wyczerpać przedmiotu, pragnie on tylko dać studyum wstępne, na któremby się w przyszłości oprzeć mogła wyczerpująca monografia. Powiada, że dalsze tomy Corpus Roberta mogą rezultaty przez niego uzyskane jedynie sprostować w szczegółach lub rozszerzyć. Wobec szczupłego stosunkowo cyklu tematów, wybieranych do ozdób sarkofagów, zgodzi się chyba każdy na to zdanie Fredricha; nowych motywów wykopaliska z pewnością niewiele nam przyniosą, a w następstwie tego i rezultaty obecne nie ulegną istotnym zmianom. Autor zapowiada, że przedmiotem jego rozprawy będą głównie sarkofagi rzymskie. Ponieważ atoli sarkofagi te są produktem długiego rozwoju, autor musiał się z natury rzeczy zająć i historyą sarkofagu przed Rzymianami. Jak w innych

działach archeologii greckiej, tak i tu trzeba było traktować rzecz na szerokiem tle sztuki całego Wschodu. Toteż autor mówi nietylko o sarkofagach greckich i rzymskich, ale i o egipskich, assyryjskich, małoazyatyckich i t. p. Obok zabytków monumentalnych uwzględnia także zabytki literackie. W ogłoszonej dotąd drukiem części pierwszej swej pracy mówi o sarkofagach od czasów najdawniejszych aż do narodzenia Chrystusa.

Najstarsze sarkofagi mają kształt skrzyni, a robione są z drzewa, później z kamienia, gliny lub ołowiu. Z sarkofagów późniejszych jedne są naśladowaniem domu lub świątyni, inne robione są na kształt łóżka, w Egipcie wreszcie zastosowane bywają do kształtów ciała ludzkiego. Wcześnie już daje się czuć potrzeba przyozdobienia sarkofagu. Do tego celu służą ozdoby metalowe lub malowania. Motywy jednych i drugich przypominają motywy znajdowane na nagrobkach: na sarkofagach Grecy przedstawiają zmarłego, jak żył, jak ucztował, jego ulubione zajęcia, jak wojnę, polowanie lub wyścigi wozowe. Niekiedy spotykamy sceny z życia herosów; motyw ten, na pierwszy rzut oka zadziwiający, tłómaczy się tem, że albo zmarły wyprowadzał ród swój od mitycznego bohatera. albo też czyny jego porównać chciano z wielkimi czynami herosa. Niejednokrotnie znajdujemy na sarkofagach postacie Sylenów, Harpii (czy może Syren?), sfinksów, lwów; wyobrażenia te i inne im podobne są w związku z ideą śmierci lub mają cel profilaktyczny. Na sarkofagach w kształcie świątyń spotyka się nadto obrazy przedstawiające orszak pogrzebowy, ucztę, taniec i t. d.; motywy takie są w związku z życiem zmarłego. Drugim głównym rodzajem ozdób sepulkralnych są obrazy, przedstawiające mężczyzn lub kobiety, siedzących na tronie lub spoczywających w uroczystej postawie; są to apoteozy zmarłych. Uczty, walki i polowania są ucztami, walkami i polowaniami, w których zmarły według wyobrażeń starożytnych bierze udział po śmierci.

Zacząwszy od połowy 5. w. przed Chr. zaczynają sarkofagi kamienne zdobione być fryzem; treść obrazów pozostaje tasama. Ponieważ zmarłych uważa się za istoty wyższe, przeto wznosi się dla nich budowle grobowe w kształcie świątyń, a skoro już zaczyna się ich czcić świątyniami, nic dziwnego, że i na te budowle przenosi się powoli walki Kentaurów i Amazonek. Pierwszym, pewnym tego przykładem jest heroon z Gjöl-Baszi. Z wielkich budowli grobowych przechodzą te motywy na sarkofagi, jak to widzimy na jednym z niedawno odkrytych, wspaniałych sarkofagów sydońskich. Inny z tych sarkofagów, prześliczny »sarkofag płaczek«, zdobią postacie pogrążonych w głębokim smutku kobiet.

Sarkofagi z ozdobami figuralnemi, o których była mowa dotąd, pochodzą z Azyi. W Grecyi właściwej spotykamy je dopiero w 4. w. przed Chr. W grobach w Beocyi znaleziono wiele płaskorzeźb z terakoty, przedstawiających sceny spekulkralne. Bardzo prawdopodobnem jest przypuszczenie, że płaskorzeźby te są ozdobami, które się zachowały jako jedyne reszty trumien drewnianych, podczas gdy trumny same w ziemi zgniły. Liczne szczątki takich trumien znaleziono w Kry-

mie, który w 4. w. podlegał wpływowi sztuki attyckiej. Jako ozdoba trumien zaczynają się w tym czasie nierzadko pojawiać Niobidzi. Była to ozdoba bardzo stosowna, zwłaszcza jeżeli zmarły wydarty został z koła kochających go osób w kwiecie wieku. Drewniane sarkofagi, ozdobione figurami z terakoty, zaczynają od 4. w. wchodzić w użycie także i w Wielkiej Grecyi. Nigdzie jednak użycie sarkofagów, ozdobionych rzeźbami, nie było tak rozpowszechnione jak w Etruryi. Pod względem motywów Etrurya zależną jest od Wschodu. Ponieważ zapotrzebowanie było tu wielkie, zaczęto sarkofagi wyrabiać hurtownie, na zapas; wskutek tego motywy często powtarzane spadły do rzędu niemal ornamentów, umieszczanych na trumnach bez względu na to, czy odpowiadają sytuacyi. Tem tłómaczy się okoliczność, że na sarkofagach kobiet spotykamy obrazy polowań i wojen.

Z wiekiem 5. zaczyna się, jak wiadomo, dokonywać się w Grecyi powolne przeobrażenie zapatrywań religijnych. Dawna naiwna wiara znika, stosunek człowieka do bogów ulega zmianie, nazwa »heros«, dawana pierwej niewielkiej liczbie wybranych, staje się od 4. w. zwykłym przydomkiem zmarłych. Władcy przybierają od czasów Alexandra już za życia tytuł »bogów«. Nic dziwnego, że w takiej epoce zaczynają i zmarłych przedstawiać w postaci bóstw: Hermesa, Asklepiosa, Muz i t. p. Podziemie, dawniej groźne i ponure, zaczyna się teraz zamieniać w rozkoszne miejsce pobytu zmarłych, z ucztami i tańcami, śpiewem i innemi rozrywkami. Na sarkofagach pojawiają się postacie Erotów, wesołych geniuszów, Hypnos, Psyche z Erosem.

Tesame motywy co na sarkofagach spotykamy na urnach, w których przechowywano popioły zmarłego, a więc także sarkofagach swego rodzaju. Zacząwszy od 3. w. przed Chr. sarkofagi pojawiają się rzadko; wyjątek stanowi tylko Etrurya, w której znajdujemy je w wielkiej ilości i w tej epoce i później. W Grecyi sarkofagi kamienne były zawsze rzadkością. Dopiero zacząwszy od 1. w. po Chr. wchodzą coraz więcej w modę w całym świecie starożytnym, a przedewszystkiem w Rzymie sarkofagi kamienne, zdobne w rzeźby. O sarkofagach z czasów po Chr. autor obiecuje mówić w dalszych częściach pracy.

Taka jest w głównych zarysach treść zajmującej pracy Fredricha. Oczywista mogłem tu wspomnieć tylko o ważniejszych rezultatach rozprawy; pominąć musiałem wiele tak motywów jak prób ich wyjaśnienia, by nie przekraczać ram sprawozdania. Rozprawa Fredricha jest pierwszą pracą archeologiczną, traktującą o doborze motywów do przedstawień obrazowych na sarkofagach, z punktu widzenia historycznego. Czytelnik odkłada książkę na bok z życzeniem, ażeby dalszy ciąg pracy, mający traktować o sarkofagach rzymskich, nie dał długo na siebie czekać.

Lwów. *St. Witkowski.*

Adamek Ludwig: Unsignierte Vasen des Amasis. Ein Beitrag zur griechischen Vasenkunde. (Prager Studien

aus dem Gebiete der classischen Alterthumswissenschaft. Heft V.) Prag 1895. str. 52, z 2 tablicami i 16 rycinami w tekście.

Wydawane od r. 1887. *Prager philologische Studien* po ukazaniu się trzech zeszytów, obejmujących rozprawy z zakresu gramatyki łacińskiej, zmieniły w r. 1894 dotychczasowy swój tytuł na tytuł *Prager Studien aus dem Gebiete der classischen Alterthumswissenschaft*. Równocześnie wydawnictwo ożywiło się znacznie, tak, że w przeciągu dwu lat, 1894. i 1895. pojawiło się z niego aż pięć zeszytów. Z ostatnim, o którym zamierzam mówić, wydawnictwo wkracza po raz pierwszy w dziedzinę, która, jak się zdaje, spowodowała rozszerzenie jego tytułu, w archeologię. Młody autor rozprawy jest uczniem profesora archeologii uniwersytetu niemieckiego w Pradze, Wilhelma Kleina, który pracami: *Euphronios. Studie zur Geschichte der griechischen Malerei*, a bardziej jeszcze następnemi: *Griechische Vasen mit Meistersignaturen* i *Griechische Vasen mit Lieblingsinschriften*, zdobył sobie sławę jednego z pierwszych dziś znawców waz greckich.

Praca Adamka traktuje o niesygnowanych wazach Amasisa, o czasie życia tego mistrza i jego ojczyźnie. Zacznę od dwóch ostatnich kwestyi, jakkolwiek w rozprawie zajmują one ostatnie miejsce (str. 47—51). Amasis jest jednym z najznakomitszych attyckich malarzy waz czarnofigurowych. Wystąpienie jego przypada na epokę, w której technikę czarnofigurową poczyna wypierać czerwonofigurowa. Od czasu Brunna zalicza się go z Exekiasem zwykle do archaistów i manierzystów. Studniczka umieszcza go (*Jahrb. d. Inst.* 1887, str. 146 i 161) po Klitiasie, Ergotimosie, Nearchu i Kolchosie (Klitias według Studniczki żył w pierwszych trzech dziesiątkach 6. wieku, Exekias po r. 500). Klein (*Meistersignaturen*) zalicza Amasisa do przedstawicieli malarstwa ściśle archaicznego i kładzie go po Nearchu i Exekiasie a przed Kolchosem i Taleidesem. Adamek natomiast uważa Amasisa i Exekiasa prawie za współczesnych i przyjmuje jako czas ich wystąpienia p o ł o w ę 6. w i e k u, kiedy technika czarnofigurowa przekroczyła już punkt kulminacyjny swego rozwoju. Co do stosunku obu mistrzów skłania się na podstawie pewnych postępów, widocznych w technice Exekiasa, do uważania go za nieco młodszego od Amasisa, za starszego natomiast od Taleidesa i Timagorasa.

Trudniejsza jest kwestya o j c z y z n y mistrza. Imię jego wskazuje na Egipt, gdzie słyszymy o królu Amasisie i o wodzu tego nazwiska (por. napis z Abu-Simbel, Roehl, I. A. 482). Jakoż od czasu Panofki panuje dosyć powszechne przekonanie, że Amasis pochodzi z Egiptu, przyjmują to Pottier, Rayet-Colignon i Studniczka. Adamek nie przeczy wprost egipskiemu pochodzeniu Amasisa, sądzi jednak, że ojczyzna jego nie da się na pewno bliżej oznaczyć i że pewnem jest jedynie to, iż Amasis kraj ten znał; na podstawie niektórych wskazówek przypuszcza Adamek, że malarz ten przybył do Aten z Jonii. Za tem twierdzeniem przemawia wiele okoliczności.

Treść scen na wazach Amasisa (str. 45—47) jest niemal tasama, co u malarzy attyckich waz czarnofigurowych. Składają się na nią prze-

16

dewszystkiem motywy bakchijskie i sceny z mitu o Heraklesie, rzadziej spotykamy: ἱερὸς γάμος, spór Ateny z Posejdonem, sceny ofiarne i myśliwskie, wreszcie mity heroiczne (Perseus i — co zasługuje na uwagę — liczne sceny z epos cyklicznego jak: Memnon, Penthesileia, Helena, Aithra, może i wyprawa Odysseusa z Diomedesem po palladion).

Prace pędzla Amasisa znamionuje staranne wykończenie szczegółów obok sztywności kompozycyi. Figurom jego brak swobody ruchów. Waz sygnowanych imieniem Amasisa znamy dotychczas wszystkiego siedm; składają się na tę liczbę 3 większe amfory i 4 mniejsze oinochoy; spis ich podaje Adamek na str. 12. Temi wazami nie zajmuje się Adamek; praca jego ma za cel oznaczyć, które z pomiędzy wielkiej liczby waz niepodpisanych wyszły z pracowni Amasisa. Metoda, którą się przy tem posługuje, jest następująca: biorąc za punkt wyjścia wazy sygnowane, stara się przez analizę ich techniki i kompozycyi uzyskać pewną ilość szczegółów charakterystycznych dla sposobu tworzenia i malowania Amasisa. Szczegóły te służą mu następnie za kryterya do oznaczenia, która z pomiędzy waz niesygnowanych jest dziełem Amasisa. Do kryteryów tych należą prócz kształtu waz i sposobu ich przyozdabiania przedewszystkiem sposób, w który malarz stara się odróżnić nagie części ciała kobiecego od męskiego, zwyczaj oznaczania włosów liniami kropkowanemi, sposób układania fałdów w szatach figur, odrębny kształt zausznic u postaci kobiecych, a pancerza i hełmu u męskich, głównie jednak szaty z frendzlami. Na ostatni szczegół autor kładzie wielki nacisk, tak dalece, że uważa go za najważniejsze kryteryum autorstwa Amasisa. Szaty z frendzlami spostrzegamy na pomnikach sztuki egipskiej i assyryjskiej; dlatego Studniczka wyraził był zdanie, że wazy greckie, na których figury mają szaty zdobne w frendzle, świadczą, że malarz podlegał wpływom Wschodu. Inaczej sądzi o tem Adamek; zdaniem jego szaty z frendzlami dostały się na wazy attyckie ze Wschodu przez Jonię, nie są zatem dowodem bezpośrednich wpływów wschodnich. Tak pancerz joński jak szaty z frendzlami są dla Adamka wskazówką, że Amasis z Jonii przybył do Aten. Nawiasem dodaję tu, że analogie między stelą grobową Aristiona a zabytkami sztuki jońskiej (np. sarkofagiem glinianym z Klazomenai) są uderzające i że zasługiwałyby na bliższe zbadanie i wyjaśnienie.

Uzbrojony w taki zapas kryteryów rozpoczyna Adamek przegląd waz niesygnowanych, ażeby wyszukać między niemi te, które wyszły z pracowni Amasisa. Przegląd ten rozpoczyna od pięknej, wielkiej amfory, pochodzącej z Etruryi, a w r. 1893. nabytej przez muzeum berlińskie. Na dwóch bardzo dobrze wykonanych tablicach publikuje tę wazę po raz pierwszy. Dekoracya jej jest nieco odmienna od dekoracyi waz sygnowanych, mimoto autor uważa tę wazę za dzieło Amasisa. Również i wielką wazę muzeum brytyjskiego 554* (Walters, *catalogue* B 209 = Klein, *Meistersignaturen*, Nr. 3), podpisaną nazwiskiem Amasisa, ale której napis budzi wątpliwości, Adamek uważa za pracę Amasisa. Ta waza zdaniem autora przedstawia scenę z poematu cyklicznego Aithiopis, przypisywanego Milezyjczykowi Arktinosowi; w wyborze przedmiotu widoczny byłby zatem znowu wpływ joński. Niełatwo

zaś jest określić, jaką scenę wyobraża amfora berlińska. Adamek (str. 19) upatruje w niej scenę z XIX. księgi Iliady, mianowicie chwilę, kiedy Tetys wręcza zbroję Achillesowi, albo też scenę z Aithiopis; to epos opisywałoby w takim razie, jak Tetys przynosi Achillesowi zbroję, gdy ten ma wyruszyć przeciw Memnonowi. Drugie tłómaczenie bardzo jest niepewne, bo nie wiemy zupełnie, czy w Aithiopis znajdowała się taka scena; ale i pierwsze budzi wiele wątpliwości: zbrojny, stojący za niewiastą, która trzyma tarczę, jest zdaniem mojem zwykłym w wazach towarzyszem osób rodu książęcego i wskazuje, że w niewieście nie należy szukać bogini, lecz heroiny; nadto giest ręki kobiety stojącej obok jest giestem prośby, sprzeciwia się zatem również powyższemu tłómaczeniu. Scena wyobrażona na wazie nie zgadza się zresztą i z innych względów ze sceną w Iliadzie; w ostatniej bowiem Tetyda nie podaje zbroi Achillesowi, lecz kładzie ją przed nim (T. 12). Musielibyśmy zatem przypuścić, że artysta odstąpił znacznie od Iliady.

W dalszym ciągu (str. 22 nn.) autor zwraca się do waz czarnofigurowych, na których spotykamy u osób szaty ozdobne frendzlami, ażeby oznaczyć, które z nich są dziełem Amasisa. Rozbiera najpierw oinochoę muzeum brytyjskiego i amforę Luwru, publikowane przez Fossey'a w *Revue archéol.* 1891, str. 367, 369, fig. 23. Obie te wazy, przedstawiające sceny myśliwskie, Adamek zgodnie z Fossey'em przypisuje Amasisowi. Za dzieło tego mistrza uważa dalej 5 małych amfor berlińskich (Furtwängler, *Berliner Vasen* 1688—1692), głównie dlatego, że technika ich przypomina technikę Amasisa. Słusznie przytem odrzuca symboliczne tłómaczenie scen, w których występuje Herakles, podane przez Pottiera; własne tłómaczenie Adamka nie wydaje mi się jednak wolnem od zarzutów. W związku z tą grupą waz pozostaje oinochoa berlińska (Furtwängler 1731 = Genick, *Keramik*, tab. 34, 1); Adamek przypisuje ją również Amasisowi. Amfora berlińska 1686 (Gerhard, *Etr. Vas.* 2, 3), wykonana nieco z grubsza, zdaniem Adamka należy może do starszych i mniej starannie wykończonych dzieł Amasisa. Za dzieła tego mistrza uważa również amforę muzeum brytyjskiego (Walters 5, 6), dwie amfory monachijskie: 81 (Gerhard, *Ant. Vas.* 121, 2) i 75 (w katalogu Jahn'a), wreszcie oinochoę Mus. Greg. II, II, 3; ostatnia różni się formą od waz Amasisowych, jest bowiem kształtu attyckiego, wszystkie zaś inne wazy tego malarza są kształtu korynckiego.

Na tem kończy się poczet waz, przypisanych Amasisowi przez Adamka; składają się nań: 10 amfor, 2 oinochoy zwykłe i 1 o formie attyckiej, oraz 2 szczątki amfor. Razem z sygnowanemi posiadalibyśmy z pracowni Amasisa 13 amfor (i 2 szczątki) oraz 7 (6+1) oinochoi.

Takie są rezultaty pracy Adamka. Nie mając przed sobą oryginałów, lecz ograniczony do reprodukcyi, nie jestem w stanie wypowiedzieć o rezultatach tych ostatecznego mojego zdania; o ile z reprodukcyi sądzić można, nie są te rezultaty całkiem pewne, bo ze szczegółów technicznych, na których się autor w swych poszukiwaniach opiera, nie wszystkie są właściwe Amasisowi wyłącznie. Najważniejsze np. kryteryum Adamka, szaty z frendzlami, widzimy nie tylko na wazach czarno-

figurowych, ale i na późniejszych od nich wazach czerwonofigurowych. Waz, zdaje się, zresztą autor nie zna z autopsyi (przynajmniej nie wszystkie), a wiadoma rzecz ile przy wazach znaczy autopsya, i jak niedokładne nieraz pojęcie o technice daje publikacya, najczęściej, osobliwie przy wazach, niewystarczająca. Metoda autora wykazuje pewne usterki; dla udowodnienia swych twierdzeń powołuje się on np. nierzadko na wazy, których autentyczność jest zakwestyonowana (jak waza bryt. 554*), lub na wazy niepodpisane, o których sam dopiero stara się udowodnić, że są dziełem Amasisa. Poza tem jednak twierdzenia autora są po największej części przekonywające, hipotezy oględne, i w wielu punktach trzeba mu będzie przyznać słuszność.

Praca Adamka nie wyczerpała, oczywista, przedmiotu; w muzeach europejskich znalaźćby można niewątpliwie jeszcze niejedną wazę Amasisa.

Tekst ozdobiony jest prócz 2 tablic, o których była wyżej mowa, licznemi illustracyami, przedstawiającemi wazy berlińskie, a wykonanemi doskonale; strona zewnętrzna książki jest wogóle bardzo ładna.

Z drobnostek podnoszę, że Roehla autor cytuje jeszcze (str. 50) w 1. wydaniu. Na πτέρυγες pancerza steli grobowej Aristiona nie widzę w illustracyach, które mam pod ręką, frendzli, o których wspomina autor (str. 13).

Lwów. *Stanisław Witkowski.*

Hitzig Hermann Ferdinand: Das griechische Pfandrecht. Ein Beitrag zur Geschichte des griechischen Rechts. München, 1895, Th. Ackermann. 8° pp. VI. 148.

Autor należy do szeregu nielicznych prawników, którzy zajmują się badaniem starego prawa Hellenów. Brak prawników na tem polu tłómaczy się przedewszystkiem samym charakterem prawa greckiego. Rozdrobnienie Hellady na liczne państewka nie mogło doprowadzić do jednolitości prawa, stąd też oznaczenie przewodnich zasad w poszczególnych działach prawa greckiego spotyka liczne przeszkody, które — jak dotąd — tem bardziej są nie do pokonania, że jeszcze brak odpowiedniej ilości źródeł. Wprawdzie rozpoczęte w najnowszych czasach wydawnictwo napisów greckich (*Recueil des inscriptions juridiques grecques: texte, traduction, commentaire* par R. Dareste, B. Haussouiller, Th. Reinach, dotąd 3 vol., Paris 1891—1894) przyniosło wiele nowego materyału źródłowego, ale mimoto poznanie całokształtu prawa greckiego pozostanie długo jeszcze — jeśli nie na zawsze — pium desiderium.

Dlatego też pracę p. Hitziga uważać należy za pożądany nabytek; zwłaszcza dla romanistów nie będzie ona bez interesu. Jeżeli wogóle prawo greckie na jurysprudencyę rzymską wywarło znaczny wpływ, widoczny np. w ustawodawstwie justyniańskiem, to szczególnie w tej części prawa, która stanowi treść omawianej tu rozprawy, t. j. w prawie zastawu, wpływ ten na jaw występuje. Dotąd jednak zadowalano

się prostem skonstatowaniem, że wpływ taki istniał — bo już same terminy techniczne prawne, jak *hypotheca, antichresis, hyperocha* i t. d., zdradzają pochodzenie greckie, — ale nie wdawano się w dalszy rozbiór, który zresztą wobec braku odpowiednich prac był niemożliwym. Brakowi temu ma zapobiedz rozprawa p. Hitziga. Autor podzielił całą pracę na 13 rozdziałów, jak następuje: 1) Rodzaje prawa zastawu i ich stosunek do siebie, 2) Przedmiot zastawu, 3) Zastawca i wierzyciel zastawny, 4) Pretensya, 5) Powstanie prawa zastawu, 6) Horoi (ὅροι), 7) Prawa wierzyciela, 8) Prawa zastawcy, 9) Większa ilość zastawów, 10) Prawo zastawu a pretensya, 11) Ochrona prawa zastawu, 12) Zgaśnięcie prawa zastawu, 13) Prawo zastawu a poręka. Co do powyższego układu możnaby się o niejedno spierać z autorem. I tak, niestosownie, naszem zdaniem, mówi autor osobno o przedmiocie zastawu (rozdz. 2), a dopiero o kilka rozdziałów dalej wspomina o kilku zastawach na jednej i tejsamej rzeczy (rozdz. 9). Taksamo niepotrzebnie poświęca osobne rozdziały (7 i 8) prawom zastawcy i wierzyciela zastawnego zamiast załatwić się z niemi w rozdziale 3, gdzie mowa o podmiocie zastawu. Również nie byłoby zaszkodziło połączyć rozdziały 4 i 10 w jeden rozdział. Wreszcie rozdział 6, poświęcony opisowi kamieni (ὅροι), umieszczonych na gruntach zastawionych, wolelibyśmy mieć nieco bliżej początku rozprawy, zwłaszcza, że w poprzednich pięciu rozdziałach ustawicznie jest mowa o tych kamieniach i wogóle wszystkie wywody autora opierają się przeważnie na napisach kamiennych. Samemu autorowi musiał się okazać układ pracy przezeń przyjęty niezupełnie wygodnym, skoro na wielu miejscach w przypiskach odsyła czytelnika do dalszych rozdziałów i każe mu przyjąć za udowodnione to, czego dopiero później dowodzić będzie. Pominąwszy jednak sprawę systemu, przyznać należy, że w obrębie poszczególnych rozdziałów starał się autor każdą kwestyę jasno i o ile źródłowy materyał pozwolił, wyczerpująco przedstawić. Żałować tylko należy, że wstrzymał się od porównań z analogicznemi urządzeniami prawa rzymskiego, do czego w tej pracy miał wdzięczne pole. Miejmy jednak nadzieję, że dokona swego przyrzeczenia (str. IV, V) i na innem miejscu porównania te przeprowadzi. Na dowód, że takie zestawienie prawa greckiego z rzymskiem odnośnie do zastawu byłoby bardzo pouczającem, pozwolimy sobie zwrócić uwagę na pierwszy rozdział niniejszej pracy, w którym p. Hitzig mówi o rodzajach zastawu. W prawie greckiem były trzy rodzaje zastawu: πρᾶσις ἐπὶ λύσει, ἐνέχυρον, ὑποθήκη — u Rzymian *fiducia, pignus, hypotheca.* Ale tylko chyba *hypotheca* rzymska da się w zupełności z grecką ὑποθήκη porównać, podczas gdy dwa inne rodzaje zastawu greckiego tylko pod pewnym względem zdradzają podobieństwo z urządzeniami rzymskiemi. Greckie bowiem πρᾶσις ἐπὶ λύσει a rzymska *fiducia* polegały wprawdzie na tem, że dłużnik oddawał wierzycielowi rzecz zastawną na własność, ale też na tem kończy się analogia między temi obiema formami zastawu. Przy *fiducia* wierzyciel staje się właścicielem, ale tylko dopóki trwa zobowiązanie dłużnika; z upływem terminu może zażądać zwrotu długu od dłużnika; gdy dłużnik zwraca swój dług, wierzyciel winien na niego własność rzeczy

zastawionej napowrót przenieść (*remancipare*). Natomiast πρᾶσις ἐπὶ λύσει jest rzeczywistą sprzedażą własności dłużnika na rzecz wierzyciela, ale też od chwili dokonania tej πρᾶσις wierzyciel nie ma żadnej pretensyi do dłużnika, a tylko ten ostatni może za zapłatą ceny kupna odzyskać swoją własność. »*Fiducia* więc jest zabezpieczeniem, πρᾶσις ἐ. λ. prowizorycznem odszkodowaniem« (str. 3). Również częściowo tylko można porównać ἐνέχυρον z *pignus*. I tu i tam wierzyciel nabywa posiadanie rzeczy zastawionej, ale ἐνέχυρον to zastaw ręczny, mający zastosowanie tylko przy ruchomościach (str. 14), *pignus* zaś używane było także przy nieruchomościach.

Także i pod innym względem zachodzi tu różnica między greckiem a rzymskiem prawem. U Rzymian najdawniejsza forma zabezpieczenia wierzytelności była *fiducia*, późniei *pignus*, a w końcu *hypotheca*; u Greków przy nieruchomościach istniały równocześnie dwie formy zastawu: πρᾶσις ἐ. λ. i ὑποθήκη (pierwsza była zwyczajną formą, druga pierwotnie wyjątkową dla posagu i dzierżawy) — przy ruchomościach z reguły ἐνέχυρον, a obok tego dla niektórych wierzytelności (przy pożyczkach morskich) ὑποθήκη.

Lwów. *W. Rolny.*

Przegląd rozpraw z zakresu filologii klasycznej, umieszczonych w programach galicyjskich szkół średnich*).

Schmidt, V.: De tempore satirae Iuvenalis septimae rite constituendo. W sprawozdaniu Dyrekcyi c. k. gimnazyum w *Bochni* za r. szk. 1893/94, Kraków 1894, str. 25, 8⁰.

Studya nad chronologią utworów klasycznej literatury starożytnej mają częstokroć z tego względu doniosłe znaczenie, że równocześnie rozświecają ciemne szczegóły dotyczące osoby samego pisarza. To właśnie da się odnieść do kwestyi, będącej przedmiotem zacytowanej w nagłówku rozprawki.

Kwestya ta, napozór zbyt drobiazgowa, jest w rzeczywistości tem ważniejsza, że zostaje w ścisłym związku z inną, która się odnosi do zagadkowego wygnania Juvenalisa. Z tem większemi trudnościami spotykają się ci, którzy usiłują ją rozwiązać, zwłaszcza jeśli nie opierają się przedewszystkiem na samej spuściźnie poety.

Drogę właściwą, mogącą zaprowadzić do celu, obrał autor wymienionej powyżej pracy o czasie wydania siódmej satyry Juvenalisa i jego wygnania. Na podstawie ścisłej analizy treści siódmej satyry dochodzi on w pierwszej części swego studyum (str. 1—6) do przekonania, że VII. satyra powstała od razu; zdaniem p. Schm. nie pozostają w niej żadne ślady podwójnej redakcyi, którą przyjmują niektórzy uczeni. Przedstawiwszy następnie powody, przemawiające za umieszczeniem satyry VII. w czasach Trajana, nie Hadryana (str. 7—11), rozbiera autor w końcowej partyi różne zapatrywania na kwestyę wygnania Juvenalisa, oświadczając się ostatecznie (str. 25) za tem, iż do wygnania poety spowodował Trajana pewien szczegół, zawarty w VII. satyrze, której wydanie odnosi autor do r. 103. lub 104. po Chryst.

Sposób, w jaki zbija autor przeciwne zapatrywania, można nazwać trafnym. Zaznaczyć też należy ścisłość i dokładność w uwzględnianiu i usuwaniu wszystkiego, co może przemawiać przeciwko tezie, za którą sam idzie.

*) Niektóre programy z r. szkolnego 1893/94 ocenione są już w I. roczniku i w I zeszycie II. rocznika *Eosu*. Niniejszem otwieramy stałą osobną rubrykę dla oceny prac programowych. *Przyp. Red.*

Z treścią rozprawki zostaje w najzupełniejszej harmonii forma jej, świadcząca chlubnie o biegłości i wprawie autora w posługiwaniu się językiem łacińskim. Zaledwie kilka drobniejszych omyłek lub też mniej poprawnych wyrażeń wkradło się do tekstu. Dla przykładu przytaczam: *sibi* persuasum haberet (str. 6), testis *oculatus* (str. 14), *capiti* damnaverit (str. 16), *memoriter* citare (str. 23), *ac* offendi (tamże) i t. p. Także błędy drukarskie należą do rzadkości.

Rzeszów. *J. Sanojca.*

Szafran, Tomasz: Wywody etymologiczne w dziele Cycerona »De natura deorum« zebrał i w świetle nowszej gramatyki porównawczej przedstawił... Sprawozdanie Dyrekcyi c. k. gimnazyum w *Brzeżanach* za r. szkolny 1893/94, str. 3—24. Brzeżany 1894.

Autor zastanawia się nad wywodami etymologicznymi Cycerona następujących wyrazów w dziele *De natura deorum:* Liber, Libera, Chronos, Saturnus, Iuppiter, Iuno, Portunus, Neptunus, Dis, Proserpina, Ceres, Mavors, Minerva, Ianus, Vesta, Penates, Apollo, Diana, (Luna, Lucina), mensis, Venus, superstitiosus, elegans, religiosus, Hyades (Suculae). Zestawienie tego rodzaju, jakie zamierzał podać autor, jest w każdym razie użyteczne, na sposób jednak przeprowadzenia rzeczy nie zgodziłbym się w niejednem. Z pośród wywodów etymologicznych Cycerona można było wyłączyć te, które się utrzymały aż do naszych czasów; wywodów takich jest wprawdzie mała liczba, ale w każdym razie zestawienie ich razem, a oddzielnie od wywodów w części tylko słusznych lub zupełnie mylnych, wprowadziłoby pewien ład do rozprawy, którego na razie trudno się dopatrzeć; autor bowiem rozbiera tylko mechanicznie jeden rozdział za drugim i czyni uwagi swoje o trafności lub mylności wywodów Cycerona; postępuje zaś zwykle w ten sposób, iż po przytoczeniu wywodu Cycerona przystaje nań lub też wykazuje jego mylność, poczem zestawia obok siebie zdania najrozmaitszych nowszych uczonych, nie umie jednak zrobić w nich wyboru. Nie raz też autor sam nie wysnuwa należytego wniosku z różnych zdań, nie chcąc wypowiedzieć samodzielnego sądu. Zdaniem mojem byłoby wreszcie nadzwyczaj pożądanem, gdyby autor na końcu rozprawy podał choć w kilku słowach ogólny rezultat z całego dochodzenia.

Jakkolwiek w pracy swej autor przytacza znaczną ilość rozpraw i dzieł z których korzystał, to jednak z przedstawienia rzeczy można wnosić, że głównemi dziełami, na których się oparł, były gramatyki Brugmanna i Stolza, jakoteż mitologia Prellera. Dziwnem natomiast wydaje się, iż autor przywiązuje zbyt wielką wagę do szkolnych wydań Cyceronowego dzieła, dokonanych przez Schoemanna i Goethego (innych wydań autor nie zna); na sąd obu wydawców w kwestyach etymologicznych powołuje się autor bardzo często, jakkolwiek obaj nie mają samodzielnych poglądów w etymologii.

Ujemną stroną rozprawki jest także niemożliwa ilość błędów drukarskich, od których roi się każda niemal strona. Szczególnie w cytatach zarówno nazwisk autorów dzieł, jakoteż tytułów, oznaczeń ilości, tomów, stron, miejsca wydania i t. d., napotykamy takie dziwolągi, jak: Prelter, Vaniczek, Cić. (za-

miast Cic. i to zawsze), Roseher zamiast Roscher, Orient w. Accident zamiast u. Occident, Koerssen zam. Corssen i t. d.

Lwów. *W. Hahn.*

Frączkiewicz, Alexander: Fasti Propertiani. Scripsit... X. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum w *Jarosławiu* za rok szkolny 1893/94, str. 3—22 i nast. Jarosław 1894.

Autor wychodzi z tego stanowiska, że jedynie na podstawie utworów Propercyusza można ustalić chronologię jego życia. Punktem wyjścia jest dla p. F. el. IV, 25, 3, gdzie Propercyusz mówi o swej pięcioletniej miłości do Cyntyi. W przeciwieństwie do innych uczonych mniema autor, że Propercyusz rzeczywiście tylko przez pięć lat pozostawał w stosunkach miłosnych z Cyntyą. Biorąc ten fakt za punkt oparcia, zastanawia się p. F. nad tem, na które lata przypada miłość poety. Na podstawie trzech elegii, w których Propercyusz mówi o Cyntyi (III, 29. III, 34. II, 7.), napisanych na pewno według autora w latach 28, 26, 27, uzyskuje p. F. trzy pewne lata w owym okresie pięcioletniej miłości poety. Opierając się na dalszych kombinacyach, stara się oznaczyć jeszcze dwa pozostałe lata; wnosi bowiem, że Propercyusz elegię III, 1. napisał w roku 25, elegię zaś I, 1. w roku 29; w obu elegiach wspomina siebie poeta. Tą drogą dochodzi autor do rezultatu, że miłość poety do Cyntyi przypada na lata 29—25. Resztę wywodów swoich chronologicznych opiera p. F. na wyszukanych przez siebie datach. Ponieważ przed miłością do Cyntyi poeta kochał się w Licynnie przez krótki czas przed przybraniem togi virilis, wnioskuje autor, że miłość poety do Licynny przypada na r. 30., rok zaś urodzenia na r. 47. lub 46. Na podstawie wzmianek historycznych, znajdujących się w utworach Propercyusza, a odnoszących się najpóźniej do roku 14., przypuszcza autor, że Propercyusz umarł w r. 14. lub nieco później. Z innych kolei życia poety mamy w elegiach jego tylko wiadomość o utraceniu przez niego ojcowizny; miało to się stać według p. F. w roku 41. W końcu rozprawy zastanawia się autor nad pytaniem, kiedy Propercyusz napisał poszczególne księgi elegii; w r. 27. miał poeta wydać księgę pierwszą, w r. 25. ukończył poeta księgę drugą, w roku 23. księgę trzecią; ostatni poemat powstał w r. 16. W końcu rozprawy umieścił p. F. tablicę chronologiczną, w której zestawia uzyskane przez siebie daty.

Sposób dowodzenia p. F. jest w ogólności trafny; autor, obeznany wcale dokładnie z najnowszą literaturą o Proporcyuszu, przeprowadza wywody swoje konsekwentnie; atoli kwestya chronologii w życiu Propercyusza jest tak niepewna, że wątpić można, czy badania pana F. w zupełności się ostoją, zwłaszcza że twierdzenia jego stanowią tylko przypuszczenia, pozostające przeważnie w niezgodzie z hipotezami innych uczonych, z któremi autor rozprawił się tylko w części i to nie zawsze wyczerpująco i przekonywająco. Mimoto można powitać pracę pana F. jako pożądany przyczynek do literatury o Propercyuszu.

Lwów. *W. Hahn.*

Szydłowski, Józef: Układ symetryczny części dyalogicznych w Elektrze Eurypidesowej, napisał... XI Sprawozdanie Dy-

rekcyi c. k. gimnazyum w *Jarosławiu* za rok szkolny 1894/95, str. 3—28. Jarosław 1895.

Autor, rozpatrując nadzwyczaj sumiennie i gruntownie układ partyi dyalogicznych w Elektrze Eurypidesa, doszedł do następujących wniosków: Eurypides stara się przedewszystkiem utrzymać związek — jak autor wyraża się: stworzyć pewien jakby pomost — między partyami dyalogicznemi a lirycznemi z jednej, a poszczególnemi partyami dyalogicznemi z drugiej strony. Przejście takie uzyskuje Eurypides za pomocą wierszy, wyłączających się z pod praw ogólnej symetryi, wiersze te bowiem nie łączą się ani z poprzedzającymi je, ani z następującymi po nich wierszami w jedność symetryczną. Poza tem ujawnia poeta w Elektrze wybitną dążność do symetryi wewnętrznej w częściach dyalogicznych. Symetrya ta obejmuje raz mniejsze, to znowu większe partye, tak jednak, że zdaniem autora z łatwością mogli ją starożytni słuchacze odczuć; objawia się ona nie tylko w dyalogach i mowach ciągłych, lecz nawet w całych scenach. Jeżeli gdzie symetrycznego układu nie dostrzegamy, to brak zaniechania tegoż można zawsze uzasadnić niezwykłym stanem psychicznym przemawiających osób. Nadmienić wreszcie wypada, że budowa partyi dyalogicznych pozostaje zawsze w związku z ich treścią, to zaś samo wskazuje, zdaniem autora, na to, że poeta starał się przeprowadzić symetryczność w swym utworze (por. str. 26—28).

Pośrednio skierowane są wywody autora przeciwko Hirzlowi (str. 3), który twierdził, że Elektra Eurypidesa ze względu na symetryczność budowy zajmuje ostatnie miejsce w szeregu utworów Eurypidesa. Przyznać trzeba, że autor w rozprawie swej nie posunął się za daleko w swych wywodach, a co najważniejsza, zachował nawet pewną miarę w wyrzucaniu wierszy, w czem zwykle grzeszą niemieccy autorowie, chcąc uzyskać symetryczność w danym utworze. P. Szydłowski wyrzuca tylko kilka wierszy: i tak z uczonymi niemieckimi zgadza się autor na wyrzucenie następujących wierszy w. 15. (za przykładem A. Schmidta), 308 (Dindorf), 333—335 (Ernstedt), 374—380 i 387—391 (Wilamowitz-Moellendorff), 517—543 (A. Mau), 688—692 (Wilamowitz-Moellendorff); sam autor wyrzuca tylko jeden w. 544 (str. 15). Natomiast występuje p. S. przeciw zapatrywaniu Wilamowitza-Moellendorffa, który usuwa także wiersze 602—603 i 1041—1045. Chcąc uzyskać symetryę, zmienia nadto autor przechowany rękopiśmiennie porządek występujących osób w ww. 671—672, 957 nn. i 1310 n. Celem wykazania symetryi przypuszcza wreszcie p. S., że w dwóch miejscach wypadło po jednym wierszu, a mianowicie między w. 934 i 935 (za Hirzlem) i między w. 963 a 964 (za Nauckiem). Nieraz jednak mimo skreślenia wierszy, np. w. 1103 n. i 1126 n. (O. Jahn), autor nie uzyskuje symetryi.

W badaniach tego rodzaju, do jakich należy rozprawka pana S., trudno dojść do absolutnej pewności albo zgody powszechnej. Badania te, uprawiane w Niemczech szczególnie w ostatnich decenniach, nie przyjęły się jeszcze w zupełności. Nie mówiąc o tych uczonych, którzy absolutnie nie chcą w to wierzyć, jakoby poeci starożytni zamierzali z umysłu przeprowadzić symetryczną budowę w swych dramatach, wspomnę tylko o tych, którzy uznając w ogólności symetryę jako zasadę w dramatach Eurypidesa, nie zgadzają się w szczegółach.

Najlepiej uwidoczni to przykład zaczerpnięty z rozprawy samego autora: i tak w ww. 558 nn. wykazuje p. S. symetryczną budowę, natomiast taki uczony, jakim jest Kvičala, dopatruje się właśnie w tych ww., i to nie bez pewnej racyi, stichomityi i braku wszelkiej symetryi. Wątpić można, czy autor potrafiłby przekonać wspomnianego krytyka swymi wywodami. Takich przykładów z samej rozprawy możnaby przytoczyć więcej. Nie raz też wywody autora bynajmniej nie zdołają przekonać przeciwników o konieczności wyrzucenia tych czy owych wierszy. W ogólności jednak po badaniach autora nikt nie będzie mógł zaprzeczyć pewnej symetryi w budowie Elektry.

Lwów. *W. Hahn*.

Kusionowicz, Michał: Mowa Demostenesa przeciw Arystokratesowi, przekład... Część druga. Sprawozdanie Dyrekcyi c. k. wyższego gimnazyum w *Kołomyi* za rok szkolny 1894/95, str. 1—48. Kołomyja 1895.

W sprawozdaniu gimnazyalnem kołomyjskiem za rok 1893. umieścił prof. Kusionowicz pierwszą część przekładu mowy przeciw Arystokratesowi (§. 1—99), obecnie podaje część drugą (§. 100—220). W ogólności przekład ten — pierwszy w języku polskim — jest poprawny, jak to już zaznaczyłem oceniając część pierwszą (*Eos* I. 167 n.), w kilku miejscach jednak autor nie oddał myśli oryginału w sposób odpowiedni. Zarzuciłbym nadto tłómaczowi używanie wyrazów przestarzałych, jak np. dziewierz (§. 129), wstręt czynić (= przeszkadzać §. 152, 191) i t. p. Naodwrót używanie wyrazów przyjętych ze stosunków polskich, wogóle zwrotów nowoczesnych lub z innych języków zaczerpniętych, mojem przynajmniej zdaniem, nie bardzo licuje z oryginałem greckim, zwłaszcza tam, gdzie może powstać pewna dwuznaczność. Pożądanemi byłyby wreszcie dla czytelników niefilologów objaśnienia wyrazów greckich technicznych, por. np. w §. 190 skarga sykofanty i t. p. Przekładu dokonał p. K. na podstawie tekstu Dindorfa-Blassa i Westermana-Rosenberga, konjektur innych uczonych nie uwzględnił. — Na początku części pierwszej pomieścił tłómacz wstęp na dwóch stronach, mający przygotować czytelnika do zrozumienia mowy; w drugiej części widząc niedostateczność tak krótkiego wstępu dodał zakończenie, w którem znacznie rozszerzył rzecz pierwotnie ledwie zaznaczoną. Dodał nadto p. K. objaśnienia, ograniczając się przecież tylko do rzeczy najważniejszych, w końcu wreszcie układ mowy.

Lwów. *W. Hahn*.

Danysz, Antoni Dr.: Fragmenty dzieła Anaxagorasa p. t.: Περὶ φύσεως objaśnił... W sprawozdaniu Dyrekcyi c. k. gimnazyum św. Anny w *Krakowie* za rok 1894/95. Kraków 1895, str. 27, 8°.

Rzadko spotyka się w sprawozdaniach rocznych naszych gimnazyów rozprawy poświęcone pismom autorów nieobjętych lekturą szkolną, a jeszcze rzadziej prace z zakresu dawniejszej filozofii greckiej, której dziedzina z łatwo zrozumiałych powodów mało bywa u nas uprawianą. Toteż z prawdziwą radością należy powitać pracę autora, poświęconą wyjaśnieniu fragmentów jednego z najznakomitszych i najgłębszych myślicieli greckich piątego wieku

przed Chr., t. j. Anaxagorasa z Klazomen, który przyjąwszy obok materyi istnienie drugiego pierwiastka, porządkującego i kierującego materyą, uczynił zdumiewający przełom w ówczesnych zapatrywaniach na istotę bytu i powstanie wszechświata, i stał się twórcą dualizmu we filozofii. Pomimo wielkiego znaczenia i wpływu, jaki wywierała nauka Anaxagorasa na współczesnych i późniejszych filozofów, mężów stanu i poetów, dochowały się ze starożytności tylko nader skąpe i niedokładne wiadomości tak o jego życiu, jakoteż o jego pismach i nauce.

Ze sławnego dzieła Anaxagorasa p. t.: Περὶ φύσεως lub Φυσικά, które liczyło niewątpliwie kilka ksiąg, dochowały się tylko nieliczne fragmenty w komentarzu Symplicyusza do pism Arystotelesa. Już sam Symplicyusz, żyjący około 500 r. po Chr., nie miał prawdopodobnie całego dzieła Anaxagorasa w ręku, lecz posługiwał się wyciągiem zawierającym główniejsze zdania nauki Anaxagorasa. Skutkiem tego jest rzeczą prawie niemożliwą ułożyć z fragmentów Anaxagorasa zachowanych u Symplicyusza pewnej całości i dojść do dokładnego poznania treści tejże nauki. Przyczyniają się poniekąd do wyjaśnienia fragmentów okolicznościowe wzmianki, zachowane u innych pisarzów, jak u Arystotelesa, Teofrasta, Lukrecyusza, Sexta Empiryka, Plutarcha i Diogenesa z Laerty. W układzie fragmentów, których w całości jest 17 — są one zaczerpnięte z cytatów Symplicyusza — trzymał się autor następstwa ustalonego przez Schorna (*Anaxagorae Clazomenii et Diogenis Apolloniatae fragmenta*, Bonnae 1829) i Mullacha (*Fragmenta philos. graec.* Paryż 1860 t. I. str. 248—251). Tekst tychże fragmentów, przed którymi autor umieścił krótki wstęp (str. 2—4), zawierający bliższe wiadomości dotyczące ich źródeł, późniejszych opracowań i wydań, jest podany w narzeczu attyckiem z zachowaniem niektórych archaizmów. Z podobnem postępowaniem recenzent się nie zgadza; uważa je bowiem za nieuzasadnione pomimo twierdzenia Dielsa, iż już w starożytności było zwyczajem czytać pisma filozofów starszych w języku zmodernizowanym i pomimo postępowania Symplicyusza, u którego fragmenty Anaxagorasa w attyckiem narzeczu są podane. Twierdzenie Dielsa da się zastosować tylko do niektórych filozofów, mianowicie do tych, którzy prozą pisali; nie da się zastosować wcale do filozofów, którzy swoją naukę przekazali w formie wiązanej, jak Parmenides i inni dawniejsi greccy myśliciele. Zamiany bowiem form języka jońskiego na formy attyckie nie podobnaby przeprowadzić bez widocznego naruszenia metrycznych prawideł wierszów, w których są przekazane poszczególne zdania nauki tychże filozofów.

Zresztą błędne postępowanie późniejszych pisarzów nie powinno nas do niczego zobowiązywać, a tem mniej do naśladowania ich wad. Badaniom poświęconym krytyce i ustaleniu tekstu powinna przecież przyświecać zawsze ta zasada, by tekst danego autora pod względem formy i treści był wedle możności jak najbardziej zbliżony do brzmienia pierwotnego, pochodzącego od samego autora. Opierając się zatem na powyższej zasadzie uważam tekst fragmentów ustalony przez Mullacha według edit. I. Aldina z roku 1526, w której zachowane są jońskie formy, za odpowiedniejszy od tekstu w narzeczu attyckiem.

Z wyjaśnienia myśli i związku poszczególnych fragmentów wywiązał się autor w ogólności zadowalająco. Korzystał sumiennie z dawniejszej znanej

mu literatury, mniej z nowszych prac, które zapewne dla autora nie były dostępne. Pominąwszy niektóre usterki stylistyczne, odpowiada w zupełności gruntowna praca autora celowi, w którym została podjęta i zasługuje, by ją gorąco polecić tym wszystkim, którzy pragną się zaznajomić z poglądami filozoficznymi myśliciela greckiego.

Lwów. *M. Jezienicki.*

Jezienicki Michał, prof. dr.: Osnowa i cel Platońskiego Sofisty. W sprawozdaniu Dyrekcyi c. k. gimnazyum IV. we *Lwowie* — rok szk. 1893/4. — Lwów 1894, str. 36, 8-vo.

W rozprawie wymienionej w nagłówku podjął dr. J. na nowo swe studya platońskie. Wyprzedziły ją dwie prace z tegosamego zakresu. W r. 1887 ogłosił dr. J. w programie II. gimnazyum lwowskiego w języku niemieckim rozprawę o czasie napisania dyalogów Teaiteta i Sofisty p. t.: *Ueber die Abfassungszeit der Platonischen Dialoge Theaitet und Sophistes mit einer kurzen Einleitung über die Versuche der Gelehrten, die Zeitfolge Platonischer Schriften zu bestimmen.* W sprawozdaniu Dyrekcyi gimnazyum tarnopolskiego za r. 1888/89 pojawiła się rozprawa p. t.: *Studya nad platońskim Sofistą. Część I. Kwestya autentyczności dyalogu Sofisty.* Zeszłoroczna praca programowa stanowi uzupełnienie obydwóch dawniejszych, osobliwie drugiej rozprawy.

W programie tarnopolskim mieści się krytyczny rozbiór poglądów nowożytnych uczonych na sprawę autentyczności Sofistesa. Najpierw wyjaśnia autor na podstawie badań Zellera i Ueberwega znaczenie cytatów Arystotelesa z pism platońskich dla kwestyi ich autentyczności, następnie omawia szczegółowo cytaty wyjęte ze Sofistesa, wreszcie zbija argumenty przeciwników autentyczności, mianowicie Sochera i Schaarschmidta, zaczerpnięte z tychże cytatów, tudzież z formy i treści samego dyalogu. Przeciwko tym przeciwnikom, osobliwie przeciwko uczonemu i bystremu Schaarschmidtowi wystąpiło już dawniej kilku uczonych, najpierw Pilger, Hayduck, Deussen, następnie i inni. Dr. J. korzystał z prac tych obrońców autentyczności sumiennie i umiejętnie, i dowód swój przeprowadził jasno i zwięźle, ten i ów szczegół odmiennie i lepiej określając, aniżeli to uczynili jego poprzednicy.

Z tą krytyczną oceną wątpliwości, wypowiedzianych w sprawie autorstwa dyalogu, wiąże się ściśle trzecia praca dr. Jezienickiego, zawierająca, że się tak wyrażę, pozytywną część badań jego nad Sofistesem. W I. krótkim rozdziale mówi autor o celu dyalogów platońskich w ogóle i określa już tu w kilku zdaniach, co Platon osiągnąć zamierzał przez napisanie Sofisty (wzmianka ta wydaje się niepotrzebną na tem miejscu, gdyż szczegółowo autor myśl swą rozwija w rozdz. IV.). W II. rozdziale podaje dokładną osnowę dyalogu, w III. analizuje szczegółowo główne myśli, w dyalogu tym wyrażone. Uzyskawszy tym sposobem podstawę, wykazuje w IV. rozdziale istotny związek dwóch głównych części dyalogu, które na pozór nie łączą się z sobą — części zewnętrznej, poświęconej wyszukaniu istoty sofisty i części wewnętrznej, zawierającej krytykę innych systemów filozoficznych, dawniejszych i współczesnych, tudzież badania nad bytem, niebytem i wspólnością pojęć — i na tej drodze dochodzi do rozpoznania i określenia podwójnego celu Sofistesa i wzajemnej zawisłości

tych dwóch celów. Wreszcie przedstawia autor zapatrywania badaczów nowożytnych na tę sprawę. Ustęp ten, na samym końcu rozprawy umieszczony, czyni wrażenie niepotrzebnego dodatku; powinien on był znaleźć pomieszczenie albo w I. albo na początku IV. rozdziału. Jest to wszakże tylko drobna usterka w kompozycyi.

Zresztą zaznaczyć należy, że traktat cały jest rzeczą dobrze obmyślaną, opartą na sumiennem studyum pism platońskich, osobliwie Sofistesa i Polityka, tudzież obfitej literatury nowoczesnej, w pierwszym rzędzie naturalnie znakomitej analizy Sofistesa, zamieszczonej w Bonitza *Platonische Studien*. Można też w ogólności zgodzić się na to, co autor mówi o podwójnej tendencyi dyalogu i o wzajemnej zawisłości obydwóch celów, w niejednem zmieniając i uzupełniając wywody swych poprzedników. Na pochwałę zasługuje bezsprzecznie jasne przedstawienie rzeczy i poprawność dykcyi.

Lwów. *L. Ć.*

Lettner Gustav: Bau, Wesen und Bedeutung des sogenannten Agons in den Aristophanischen Komödien. (Zusammenfassung der wichtigsten Ergebnisse der in polnischer Sprache erschienenen Abhandlung desselben Autors). Jahresbericht des k. k. zweiten Obergymnasiums in *Lemberg* für das Schuljahr 1893/4. 8-vo, str. 3—19. 1894.

Rozprawka, wymieniona w tytule, jest tylko streszczeniem obszernej pracy autora, ogłoszonej w r. 1890. w języku polskim p. t.: *Ustrój, istota i stanowisko agonu w komedyach Arystofanesowych* (Rozp. Wydz. filol. Ak. Um. T. XV. 1891). Powodem napisania gruntownego dzieła było dla p. Lettnera pojawienie się książki Tadeusza Zielińskiego p. n. »*die Gliederung der altattischen Komödie*« (1885), odznaczającej się wprawdzie z jednej strony oryginalnymi poglądami, z drugiej jednak strony grzeszącej zbyt fantastycznemi, nieraz mylnemi zapatrywaniami. Już Zacher w recenzyi dzieła Zielińskiego wykazał liczne słabe strony jego wywodów; prawdziwa jednak zasługa umiejętnej krytyki pracy Zielińskiego należy się p. Lettnerowi, który na podstawie sumiennych studyów przyszedł w znacznej części do zupełnie innych poglądów. Z wyników podanych w streszczeniu niemieckiem wypada zaznaczyć co następuje:

Na podstawie szczegółowego rozbioru ustroju przechowanych komedyi Arystofanesa dochodzi autor zgodnie z Zielińskim do następujących rezultatów:

1. Komedye Arystofanesa charakteryzuje *przedewszystkiem odrębny ustrój epirrematyczny* (syzygie epirrematyczne, oda, epirremat, antoda, antepirremat) *najważniejszych partyi komedyi, t. j. pierwszej partyi chórowej, parabazy i agonu*.

2. W przeciwieństwie do owego odrębnego zupełnie ustroju epirrematycznego zaznacza autor *luźniejszy, epizodyczny ustrój* całego szeregu scen komicznych, następujących po parabazie lub po agonie.

3. Nadto konstatuje p. L., że pierwotnie *parabaza* była *epilogiem komedyi;* zgodnie dalej z wywodami Zielińskiego wykazuje autor, że parabaza jest najdawniejszą częścią składową komedyi greckiej; jako taka wpłynęła wielce na ukształtowanie się dwóch innych wielkich partyi epirrematycznych:

t. j. pierwszej partyi chórowej i agonu aktorów, któreto obie części komedyi wzorowały się na niej zarówno pod względem treści, jakoteż i formy.

Natomiast zwalcza p. L. wszelkie inne twierdzenia Zielińskiego, dotyczące właściwej istoty i znaczenia poszczególnych partyi komedyi pod względem śpiewu, orchestyki i liczebnego stosunku choreutów tudzież zapatrywania Zielińskiego o rodzaju towarzyszącej muzyki zarówno instrumentalnej, jak i wokalnej, wreszcie występuje przeciw zapatrywaniom Zielińskiego o istocie i stanowisku agonu aktorów i braku jego w tych utworach, w których go dziś nie widzimy; w miejsce wywodów Zielińskiego stawia p. L. własne, wręcz odmienne twierdzenia i należycie je uzasadnia.

Za punkt wyjścia w wywodach swych obiera p. L. zasadniczą różnicę między orchestycznymi κατ' ἐξοχήν tetrametrami trochaicznymi i t. zw. chórowymi tetrametrami jambicznymi i anapestycznymi z drugiej strony. To twierdzenie autora zasadniczo różni się od zapatrywania Zielińskiego, który z wszystkimi tak różnorakimi tetrametrami, z jedynym wyjątkiem anapestów parabazy, łączy równoczesne orchestyczne ewolucye chórowe. P. L. wykazuje niemożebność orchestyki we właściwem tego słowa znaczeniu we wszystkich dyalogach jako takich, a w ślad zatem dowodzi, *że chór pozostawał spokojnie na swem miejscu w czasie wygłaszania przez aktorów epirrematów agonowych.* W związku z tem uzasadnia autor ściśle ograniczoną ilość tetrametrów jedynie w partyach wybitnie orchestycznych, przedewszystkiem w epirrematach parabaz; zmienna natomiast ilość wierszy jest właśnie charakterystyczną cechą wszelkich partyi dyalogicznych, a zatem także — o co głównie autorowi chodziło — i epirrematów agonowych.

Z wywodów tych autora wynika niejako sama przez się cała mylność twierdzenia Zielińskiego, który chciał zastosować do epirrematów agonowych teoryę perykop składających się z 16 tetrametrów i który niejako »sztukował« Arystofanesa za pomocą dowolnych pauz i wyrzutni.

W ścisłym związku z poprzedniemi uwagami autora pozostają wywody o sposobie wygłaszania poszczególnych partyi komedyi. Autor zwalcza wszystkie hipotezy Zielińskiego, dotyczące rodzaju muzyki, towarzyszącej wygłaszaniu wierszy przez choreutów lub aktorów. Opierając się na Arystotelesie, który przypisuje tragicznym śpiewom chórowym tak zwaną παρακαταλογή, wykazuje p. L., iż wprost niepodobna dopatrywać się i w odach chórowych komedyi Arystofanesa śpiewu we właściwem tego słowa znaczeniu, któryto śpiew określa Zieliński mianem *Kunstgesang*. Autor ogranicza takowy śpiew jedynie na monodye, przyznaje zatem śpiewom chórowym tylko t. zw. *recitativo*, we wszystkich zaś partyach dyalogicznych tetrametrycznych przyjmuje jedynie wykład melodramatyczny, czyli prostą deklamacyę z towarzyszeniem fletu.

W dalszej konsekwencyi wykazuje autor również niedorzeczność przypisywanych przez Zielińskiego fletom samym tylko melodyi czterowierszowych, dowodzi natomiast, że koniecznie musiały istnieć rozmaite, jużto krótsze, jużto dłuższe melodye tegoż instrumentu, zwłaszcza we wszystkich dyalogicznych partyach tetrametrycznych, w których znowu teorya perykop fletowych nie może mieć zastosowania.

Ilość 24 choreutów komedyi wyjaśnia autor w przeciwieństwie do dziwacznej hipotezy, powtarzanej jeszcze przez Alberta Müllera w dziele *Bühnen-*

alterthümer (1886) poprostu tem, iż ją wywołało niejako z konieczności mienianie się równocześnie pląsających i śpiewających półchórów.

Wykazawszy w ten sposób właściwą naturę rozmaitych partyi chórowych i tetrametrycznych w pierwotniejszych, względnie epirrematycznych partyach komedyi, przystępuje autor w końcu do omówienia partyi stosunkowo najpóźniejszej, na poprzednich wzorowanej, to jest agonu aktorów. Przedewszystkiem zarzuca autor Zielińskiemu, że nie zdołał należycie scharakteryzować istoty agonu, który jest wprawdzie zawsze walką słowną czyli polemiką aktorów, względnie aktora, ale niekoniecznie zawsze sporem. W dalszym rzędzie podziela wprawdzie p. L. zapatrywanie Zielińskiego, iż agon aktórow był widocznie najwybitniejszą i najulubieńszą kreacyą Arystofanesa, zwalcza jednak stanowczo twierdzenie, jakoby agon aktorów był nieodzowną częścią w każdej komedyi Arystofanesa. Wobec tego niema najmniejszej potrzeby dopatrywania się koniecznie agonu w utworach, w których go obecnie nie mamy, jakoto w Acharnejczykach, Pokoju i Tesmoforiazusach.

Oto najgłówniejsze rezultaty wywodów pracy p. L., którą z umysłu starałem się streścić nieco dłużej; sądziłem bowiem, że właśnie w czasopiśmie fachowem należy zwrócić uwagę na tak gruntowną i nadzwyczaj metodycznie przeprowadzoną rozprawę; z samego już streszczenia każdy może się przekonać, że autor poruszył w niej bardzo wiele kwestyi ważnych, niektóre z nich w zupełności rozstrzygnął.

Rozprawa niemiecka p. L. ma za cel głównie zwrócić uwagę niemieckich uczonych na jego wywody; nie podlega zaś wątpliwości, że praca ta nie przejdzie niepostrzeżenie za granicą i że doczeka się słusznego uznania, które będzie niezawodnie dla autora bodźcem do dalszych prac nad ustrojem komedyi greckiej.

Lwów. *W. Hahn.*

Sanojca Józef: Stosunek Herodota do Hekatajosa. W sprawozdaniu Dyrekcyi c. k. wyższego gimnazyum w *Rzeszowie* za rok szkolny 1894/95. Rzeszów 1895, 8°, str. 19.

Autor polemizuje w całej rozprawce między innymi zwłaszcza z Dielsem i jego artykułem w Hermesie p. t. »*Herodot und Hekataios*« (t. XXII, str. 411—444). Diels utrzymuje bowiem, jakoby Herodot wypisywał poprostu z Hekatajosa, nie uważając tego wcale za kradzież literacką; co więcej, że występował czasami ubocznie przeciw świadectwu swojego poprzednika. Natomiast p. Sanojca ujmując się za Herodotem twierdzi, że »dzieła Hekatajosa uwzględnił Herodot jedynie przy opowiadaniu faktów historycznych, o których skądinąd nie mógł się dowiedzieć; przeciwnie zaś jego wiadomości geograficzno-etnograficzne opierają się wyłącznie na autopsyi i ustnych tradycyach etc.« (str. 18).

Prawdy należy szukać pośrodku. Herodot znał doskonale dzieła Hekatajosa: gdzie się z nim zgadza, chociażby na podstawie autopsyi lub ustnych podań, używa jego słów własnych bez przytaczania autora, przyjętym zresztą w starożytności zwyczajem, jak wykazała analiza źródłowa n. p. Liwiusza lub Plutarcha. Ukrytej znowu polemiki niepotrzeba koniecznie dopatrywać się tam, gdzie Herodot odbiega od Hekatajosa.

Jeśli zaś p. Sanojca sądzi, że zwłaszcza jednym razem otwarcie Herodot (VI, 137) polemizuje z Hekatajosem (por. str. 7, 10, 13 i 17), to się myli, bo na tem miejscu wyraźnie historyk grecki powiada, że nie rozstrzyga, czy słusznie czy niesłusznie (εἴτε δικαίως... εἴτε ἀδίκως) wygnali Ateńczycy Pelazgów z Attyki. Potem dodaje, że postąpili sobie, jak mówi Hekatajos w swem dziele, niesłusznie (ἔφησε ἐν τοῖσι λόγοισι λέγων ἀδίκως [sc. Πελασγοὶ]... ἐξεβλήθησαν). Następuje twierdzenie Ateńczyków, że oczywiście słusznie Pelazgów wytępili, a kończą słowa, zostawiające rzecz w zawieszeniu: ἐκεῖνα μὲν δὴ Ἑκαταῖος ἔλεξε, ταῦτα δὲ Ἀθηναῖοι λέγουσι (VI, 138).

Lwów. *Stanisław Schneider.*

Wierzbicki Józef: Rzecz o ustawie ateńskiej, przypisywana Xenofontowi; z greckiego na język ojczysty przełożył. W sprawozdaniu Dyrekcyi c. k. gimnazyum w *Nowym Sączu* za rok szkolny 1894/95.

Było do przewidzenia, że bliższe zainteresowanie się dziełem nowoodkrytem Arystotelesa pociągnie za sobą żywsze zajęcie znaną oddawna rozprawką rzekomo Xenofonta pod tymże samym tytułem. To też i p. Wierzbicki przetłómaczywszy poprzednio tamten utwór, wystąpił także z przekładem tej politycznej broszurki. Poznać po wstępie, że tłómacz zbadał całą odnośną literaturę, którą najskrupulatniej cytuje. Doszedł wprawdzie do ujemnego wyniku pod względem formy tego traktatu, że jest on »raczej zbiorem luźnych uwag o demokracyi ateńskiej, aniżeli prawdziwym pamiętnikiem, mową, listem, lub dyalogiem«; jednak przekonał się, że porównanie owej rozprawki z utworem Arystotelesa »o wiele podwyższa jej wartość« i że nie jest ona »bynajmniej pamfletem oszczerczym na demokracyę ateńską«. Miło mi podnieść, że sąd mój wypowiedziany przed rokiem w odczycie p. t. »Dwie Politeje ateńskie« (por. *Eos*, roczn. II., str. 20—27), zgadza się najzupełniej w tej mierze ze zdaniem Szan. tłómacza. Za to nie mogę podzielać jego przypuszczeń co do autora, jakoby nim był Teramenes. Sama tendencya dziełka zaprzecza temu stanowczo. Wszakże ów Teramenes był jednym z głównych sprawców przewrotu i zaprowadzenia oligarchii 400 (Arystot. Ἀθ. πολ. roz. 32); przeciwnie autor broszurki jest zwolennikiem drobnych, częściowych, a oraz prawowitych ulepszeń w obrębie istniejącego stanu rzeczy i w ramach demokratycznej ustawy (Pseudo-Xen. Ἀθ. πολ. III, 8 i 9).

Przekład niewiele nastręcza uwag do poczynienia, co niechaj będzie miarą jego dobroci. Tłómacz oddaje stałe terminy, użyte w politycznem znaczeniu: οἱ χρηστοί i οἱ πονηροί przez zacniejsi i podlejsi obywatele, uczciwi i nicponie. Dlaczego nie przełożyć poprostu: dobrzy i źli obywatele, bez względu na ich prywatny charakter? Tego także w oryginale niema, że zły obywatel »musi być życzliwym dla tłumu«, a dobry »dla pospólstwa życzliwym być nie może«. Powiedzianem jest tylko, że lud (ὁ δῆμος) lepiej wychodzi na ciemnych i złych, a jemu życzliwych obywatelach, aniżeli na mądrych i dobrych, a przytem nieżyczliwych (I, 7). Te słowa nie wykluczają zaś wcale faktu, który sam autor stwierdził swoją osobą, że mądrość i zacność dadzą się snadnie pogodzić z życzliwością dla ludu. Biedni — tłómacz używa bez potrzeby wyższego stopnia: biedniejsi, zamożniejsi, bogatsi i znakomitsi —

znaczy tyle, co nieszczęśliwi, a nie ubodzy (οἱ πένητες). Wyraz τὰ ἀγαθὰ (I, 9) ironicznie wskazuje na wymienione wyżej nibyto dobre środki (niedobre prawa!), którymi οἱ χρηστοὶ posługując się przeciw zapaleńcom (μαινόμενοι ἄνθρωποι), wkrótce pogrążyliby lud w niewoli. Nie pora mówić w Atenach Peryklesa o »państwach« zamiast o »miastach« sprzymierzonych, a ἡ ὑπερορία (I, 19) oznacza obszar państwowy poza krajem (Attyką), nie za granicą. W jednym ustępie nie może tosamo słowo wyrażać raz oględnie »potrącić«, a drugi raz bez ogródki »ściągnąć po plecach« (I, 10).

Bardzo wątpliwą jest rzeczą, czy należy przez σχῆμα (II, 8) rozumieć strój. W połączeniu z językiem i trybem życia może to wyrażenie określać chyba nastrój duchowy Ateńczyków pod wpływem rozwiniętego handlu, który zacierał wszelkie odrębne cechy i właściwości nie tylko w ich mowie oraz codziennem życiu, ale co więcej w ich sposobie myślenia (por. sąd Stezymbrota w Plut. Cym. 4 o Πελοποννήσιον τὸ σχῆμα τῆς ψυχῆς u Cymona z łacińskim terminem: animi habitus lub habitus animorum u Cycerona i Tacyta). Za stylistyczną usterkę poczytać trzeba niepożądaną grę słów: »iż w takim stanie rzeczy... państwo nie jest w stanie«, a nadto w następnem zdaniu słychać znów o okrętach w nienależytym stanie (str. 21). Zapożyczonych wyrazów miejscami nie skąpi p. W. Trzy słowa obce na jedno zdanie: infamia, konfiskata, banicya (str. 14) — czy to nie zbytek? Tak samo respekt przed dygnitarzami (str. 15), dezercya i prerogatywy (str. 22) prócz innych, byłyby się dały z łatwością czystopolskimi wyrazami zastąpić. Mimo to przekład jest dobry i dokonany bez większych pomyłek lub niedokładności.

Lwów. *St. Schneider.*

Sabat, Nicolaus, Dr: De synecdoche eiusque in Horati carminibus usu vi atque ratione. W Sprawozd. Dyrekcyi c. k. gimnaz. w *Stanisławowie* za r. szk. 1894/5. Stanisławów 1895. Str. 36 8-vo.

Pierwsza część rozprawy podaje ogólne uwagi o t. zw. ***tropach***, zestawione przeważnie sposobem kompilacyjnym, nadto bliższe określenie jednego z nich, zwanego w stylistyce ***synecdoche***; w drugiej zaś części (od str. 10 do końca) mieszczą się przykłady, wyjaśniające istotę i rodzaje tegoż tropu, zebrane z pieśni Horacego i ułożone przejrzyście według rozmaitych grup odpowiednio do różnych sfer i zjawisk, do których się odnoszą.

Ugrupowanie jest w ogólności zgodne z naturą omawianych rzeczy; również szczegóły zawarte w poszczególnych rozdziałach, odpowiadają dosyć ściśle treści i napisom tychże. Tylko między przykłady na użycie szczegółu zamiast rodzaju (species pro genere) niewłaściwie policzone są (str. 19 nn.) miejsca z pieśni Horacego, w których spotykamy nagromadzenie różnych szczegółów, składających się na oddanie jednej myśli ogólnej (n. p. zamiast ogólnej myśli o różnych rodzajach niebezpieczeństw, grożących rozmaitym klasom ludzi, wylicza poeta II. 13, 15 nn. niebezpieczeństwa zagrażające żeglarzom, żołnierzom i t. d.). Niesłusznie także zaliczono do ***synecdoche*** przykłady, które raczej należą do kategoryi t. zw. ***antonomasia*** (n. p. fratres Helenae zam. Castor et Pollux str. 33; potens maris deus zam. Neptunus str. 34; sororum trium fila zam. Parcarum fila ibid).

Praca dra Sabata ma cechę prawie wyłącznie statystyczną. W bardzo wielu więc wypadkach nie powiedziano, czy odnośne przykłady są indywidualną własnością Horacego, czy też przejęte skądinąd. Być może, iż o tem rozpisze się autor w dalszym ciągu rozprawy; według bowiem własnych słów autora (str. 8) jest tegoroczna dysertacya tylko cząstką dawniejszej rozprawy o wszystkich tropach, które się zdarzają w pieśniach wenuzyjskiego wieszcza.

Styl rozprawy jest wogóle poprawny i tylko nieliczne spostrzedz się dają usterki, n. p.: ad artem sensumque pulchri ac decori *cognoscendos* (= cognoscenda str. 7), *ac nihil* (= neque quicquam, str. 20), impar magnis *rebus gestis canendis* (wyrażenie kakofon. — tamże) i t. p. Uważna korekta usunęła prawie całkiem omyłki drukarskie.

Rzeszów. *J. Sanojca.*

Z zakresu szkolnej nauki języków klasycznych.

W sprawie nauki filologii klasycznej w gimnazyach naszych.

(Z powodu artykułu prof. Zagórskiego p. t.: »O niedostatkach obecnej metody nauczania języków klasycznych w szkołach naszych i o środkach zaradczych«, Muzeum XI. str. 602 nn., 704 nn., 767 nn.).

W artykule, którego tytuł wyżej podałem, określa naprzód prof. Zagórski zadanie i cel nauki języków klasycznych w gimnazyach podług Instrukcyi z r. 1884 i reskryptu ministeryalnego z r. 1891, następnie zastanawia się nad środkami, które dla dopięcia tego celu polecają jużto same Instrukcye jużto rozmaici pedagogowie. Środki te uważa za niewystarczające, a metoda, którą przepisują Instrukcye, prowadzi zdaniem jego do powierzchowności i »oddziałuje niekorzystnie na pojęcie wiedzy i rozwój umysłowy uczniów«. Ta metoda bowiem, którą »trudno uważać za doskonałą pod każdym względem«, za dużo żąda od ucznia, bo przy pomocy słownika i gramatyki, w których jedynie, podług Instrukcyi, ma uczeń szukać pomocy przy preparacyi domowej, nie zdoła on uczynić zadość wymaganiom Instrukcyi. Że tak jest, stara się udowodnić prof. Zagórski, podając próbki przekładów z języka łacińskiego, dokonanych przez przeciętnego ucznia jedynie przy pomocy słownika i gramatyki. Tak samo, a raczej gorzej ma się rzecz podobno z lekturą autorów greckich.

Obecna metoda lektury klasyków, skazująca ucznia na słownik i gramatykę, zabiera mu tylko wiele drogiego czasu i, co gorsza, sama wsuwa mu w ręce środki niedozwolone, jakimi są drukowane przekłady, preparacye, przechodzące drogą spadku z rąk do rąk lub odpisywane dopiero w szkole. Nie doprowadza ona ucznia do takiej wprawy w tłómaczeniu i rozumieniu »każdego ustępu«, jak tego wymagają przepisy.

Wobec tego nie widzi prof. Zagórski żadnego celu w domowej preparacyi uczniów i całej masie innych podobnego rodzaju kollektaneów, których żądają Instrukcye. Pragnie więc przynajmniej ograniczyć pisanie preparacyi w gimnazyum niższem, a w wyższem zupełnie je usunąć.

Ale i drukowane wokabularze nie podobają się prof. Zagórskiemu; są to, zdaniem jego, półśrodki, które nie prowadząc do celu, ułatwiają tylko uczniowi jego domową pracę; co zaś do lektury extemporowanej, to wartość jej ma być tylko problematyczną.

Do tych niedostatków obecnej metody przystępują nadto inne »więcej formalne«, mianowicie: 1) przy obecnej metodzie godzina lekcyi upływa właściwie tylko na egzaminowaniu; 2) nauczyciel, jak z natury rzeczy wynika, zbyt długo zajmować się musi jednym uczniem, tymczasem większość klasy nie korzysta zupełnie z nauki; 3) nauczyciel nie ma sposobu należytego wybadania ucznia, bo wiedza z domu przyniesiona nie zawsze jest probierzem tego, co uczeń właściwie umie, a zwłaszcza wprawy w samodzielnem tłómaczeniu i rozumieniu klasyka, z drugiej zaś strony nie daje sposobności do wypróbowania własnych sił bez żadnej pomocy; stąd pochodzi, że przy egzaminie dojrzałości zdarzają się przykre wypadki.

Przyznać należy, że nie brak prof. Z. odwagi w krytykowaniu. Potępić metodę, wskazaną Instrukcyami, potępić wszystkie środki, które polecają zawołani pedagogowie, obcy i nasi — to śmiało, może za śmiało, zwłaszcza wobec argumentów, którymi posługuje się autor. Wszak sam przyznaje, że cel nauki języków klas. da się osiągnąć tylko przez samodzielną, długą i mozolną pracę (Muz. str. 604). Na taką właśnie pracę skazują ucznia Instrukcye, każąc mu przy pomocy słownika i gramatyki przychodzić do szkoły z gotowem tłómaczeniem. Inna rzecz, czy uczeń wobec tylu przedmiotów, wobec nierównych w poszczególnych klasach trudności, które mu sprawia lektura autorów starożytnych, zawsze uczyni zadość wymaganiom; inna rzecz, czy wertowania słownika, wymagającego zbyt może wiele mozołu i czasu, nie należałoby zastąpić środkami lżejszymi; inna nakoniec rzecz, czy dotychczasowe środki są — zwłaszcza u nas — wystarczające wobec podniesionej dzisiaj skali wymagań z zakresu filologii klasycznej. Żeby jednak metoda, polecona przez Instrukcye, sama przez się takie wydawała owoce, jak nam to przedstawia prof. Z., trudno przyznać. Jeżeli nie przynosi spodziewanych rezultatów, wina tego leży może nie w metodzie, ale przynajmniej w znacznej części poza nią.

Zrozumieli to pedagogowie, na których doświadczenie i światłe rady powołuje się autor: rady ich nie odsądzają obecnej metody od wartości, jak to czyni prof. Z., ale podają środki, któreby więcej ułatwiły uczniowi jego samodzielną pracę w domu, niż to możebne przy pomocy słownika i gramatyki. Ani Instrukcye nie wymagają, zdaniem mojem, tego, aby słownik i gramatyka dały uczniowi »odpowiedź na wszystkie pytania, jakie mu się nasuwają w autorze«, ani też pedagogowie, polecający inne środki, nie pragną, by one tę odpowiedź dawały. Pragną oni tylko ułatwić uczniowi jego samodzielną pracę przy przygotowaniu się do szkoły.

Zresztą czy przygotowanie się przeciętnego ucznia przy pomocy słownika i gramatyki tak przerażająco się przedstawia, jak tego mają dowodzić próbki przytoczone przez prof. Z. — to wielkie pytanie. Czy rzeczywiście z takiem tłómaczeniem przychodzi do szkoły przeciętny uczeń klasy V. lub VI., jakie prof. Z. podał w swym artykule? Czy tak rzeczywiście tłómaczy sobie w domu przeciętny uczeń przez lat ośm? Jakżeż tedy wygląda tłómaczenie słabego ucznia? Czyjaż to wina, jeżeli przeciętny uczeń klasy V. lub VI. popełnia takie horrenda stylistyczne, jakie znajdujemy w próbkach prof. Zagórskiego? Mnie się zdaje, że byłoby to winą chyba nauczycieli, jeśliby ucznia tak bardzo nieudolnego puścili do wyższego gimnazyum. Wszak uczeń klasy V. ma za sobą dwa lata lektury autorów łacińskich; wszak przez te dwa lata czyta on tych autorów bardzo często tylko w szkole, co jedynie zaleca

prof. Z. w pozytywnej części swego artykułu. Jeżeli przez ten stosunkowo długi czas tyle tylko skorzystał z nauki szkolnej, że łatwego ustępu nie zdoła nawet tak przetłómaczyć, by on sam lub kto inny mógł przynajmniej sens jego pojąć; jeżeli po dwuletniej lekturze historyków łacińskich *scriptores rerum* tłómaczy: *pisarze rzeczy;* jeżeli na czele okresu stawia »by nie«, nie wiedząc nawet tyle, że »nie« należy przed orzeczenie — w takim razie dajmy chyba spokój całej lekturze autorów klasycznych, bo tu nie pomoże nawet to *panaceum*, jakie wynalazł prof. Zagórski.

Ale nie rozpaczajmy! Rzeczy nie doszły do tak smutnego stanu, jak to przedstawia autor. Jeżeli w wyższem gimnazyum, choćby tylko w kl. V., trafiają się czasem podobne kwiatki, jakie znalazł prof. Z., to pochodzą one albo od uczniów, którzy niesłusznie dostali się do wyższego gimnazyum, albo od tych niedbalców, którzy tak się przygotowują w domu, jak opisuje prof. Z. Bo spytajmy, czy każdy uczeń przeciętny zaczyna preparacyę domową od wyszukania nieznanych słówek, a potem dopiero zabiera się do tłómaczenia? A jeżeli tak, czy wina to obecnej metody? Co do mnie, wyobrażam sobie jednak inaczej sposób przygotowania się ucznia przeciętnego w domu, a mówię o uczniu starszym, który nie zabiera się do tłómaczenia autora po raz pierwszy. Przeciętny uczeń, ćwiczony odpowiednio przez długi czas w szkole, nie zaczyna od wyszukiwania w słowniku nieznanych słówek, ale od tłómaczenia, a jeżeli w ciągu tegoż natrafi na nowe słówka, wtedy dopiero szuka ich w słowniku. Przyznaję, że może nie zawsze tak się dzieje, może pewien procent uczniów tak się przygotowuje w domu, jak opisuje prof. Z.; jeżeli w tem nie będzie miał nauczyciel nic na sumieniu, to i winić go o to nie można. Ale i obecnej metody nie można o to winić, jak nie można jej wyłącznie i tej przypisywać winy, że przy egzaminach dojrzałości trafiają się uczniowie, którzy nawet z łatwiejszem miejscem danego autora nie mogą sobie poradzić. Instrukcye nasze są dobre, to przyznają powszechnie; jeżeli więc ich wykonanie będzie także bez zarzutu, to podobne wypadki należeć będą zawsze do bardzo rzadkich wyjątków. Zresztą może przygotowanie uczniów specyalnie do egzaminu dojrzałości nie jest przeprowadzone tak, żeby dawało zadowalający w każdym wypadku wynik.

Zarzuca dalej prof. Z. obecnej metodzie, że pod jej panowaniem wkradła się powierzchowność i oddziałała niekorzystnie na pojęcie wiedzy i rozwój umysłowy uczniów, tudzież że metoda obecna nie doprowadza ucznia do samodzielności, do przyswojenia sobie wprawy w zrozumieniu i tłómaczeniu autora, do szybkiego oryentowania się, bo nawet nie daje uczniowi sposobności do wypróbowania własnych sił bez żadnej pomocy.

O ile słuszne są powyższe zarzuty, które podają w wątpliwość poprostu wszelką wartość dzisiejszej metody, nie będę bliżej nad tem się zastanawiał, bo chodzi mi głównie o wykazanie, że środki, zalecane przez prof. Zagórskiego, nie zapobiegną tym rzekomym niedostatkom obecnego sposobu nauczania filologii w gimnazyach. Pozwolę sobie tylko tę zrobić uwagę, że prof. Z. nie uzasadnia swoich zarzutów mojem zdaniem tak, jak wymaga ich waga, i nie pamięta, że obecna metoda jest dziełem doświadczenia długiego szeregu lat i ludzi, którzy w dziedzinie wykształcenia młodzieży położyli niespożyte zasługi.

Zapomina też autor o prawdzie niezaprzeczonej, że usuwanie z drogi ucznia wszelkich trudności, podawanie mu wiedzy jakby na talerzu wcale nie przyczynia się do wyrobienia w nim samodzielności i gruntowności. Każdy z własnego doświadczenia wie najlepiej, że prawdziwą wiedzą naszą staje się dopiero to, co sobie zdobywamy własną pracą, własnem doświadczeniem, własnym trudem. Takie zdobywanie wiedzy wyrabia w nas samodzielność, gruntowność i inne cenne w nauce przymioty: per aspera ad astra! Ten właśnie cel ma w tym wypadku domowa preparacya uczniów; w domu ma uczeń nabierać i samodzielności i gruntowności, łamiąc się z trudnościami, które mu sprawia lektura autorów. Nie należy tylko wyobrażać sobie ani wymagań instrukcyi ani trudności, jakie autor może sprawić uczniowi, w razie potrzeby wspieranemu przez nauczyciela, tak przesadnie, jak to robi prof. Z., a wtedy i skutki domowego przygotowania się ucznia nie przedstawią się w tak czarnych barwach, jak próbki przez niego przytoczone.

Tych kilka słów, wypowiedzianych w obronie domowej preparacyi uczniów, nie ma mnie przedstawić jako zagorzałego zwolennika słownika i gramatyki; ja tylko tego nie rozumiem, jak studyum filologii mogłoby się obejść zupełnie bez tych środków i jak metoda, oszczędzająca uczniowi wszelkich trudności, mogłaby doprowadzić do zadowalających rezultatów w nauce jakiegokolwiek przedmiotu.

Przypatrzmy się dalej innym zarzutom, którymi okłada prof. Z. obecną metodę. Przy obecnej metodzie czytania klasyków, powiada, godzina lekcyi upływa właściwie na egzaminowaniu. Więc to znowu wina obecnej metody? Czy może przyczyna tego, jeżeli gdzie, to przedewszystkiem u nas, leży daleko poza nią? Wszak temu nie winna metoda, że nasze gimnazya są przepełnione, że nawet najwyższe klasy liczą nierzadko 50 i więcej uczniów, a każdego trzeba wypytać przynajmniej cztery razy na półrocze, co zdaniem mojem jest stanowczo za mało, zwłaszcza ze względu na słabszych uczniów.

Co do drugiego, »więcej formalnego« zarzutu twierdzę stanowczo, że znowu nie wina to metody, gdy nauczyciel z b y t d ł u g o zajmuje się jednym uczniem, pozwalając większości nieuważać, zajmować się czem innem, jednem słowem nie korzystać z lekcyi. Ja przynajmniej nie widzę w obecnej metodzie nic takiego, coby nauczyciela do tego zmuszało, zwłaszcza gdy zważę, jak przepełnione są u nas klasy. Zresztą tak postępować przy egzaminowaniu, by ile możności zajmowało ono uwagę całej klasy polecają nasze Instrukcye i do zalet obecnej metody należy, że trzyma się takiego sposobu egzaminowania. Muszę tu jeszcze zrobić drobną uwagę, że dwa dopieroco omówione zarzuty stanowią właściwie jeden, bo gdy nauczyciel zajmuje się zbyt długo każdym z osobna uczniem, jasna, że na egzaminowaniu musi schodzić cała godzina.

Zarzut w końcu, że przy obecnej metodzie nauczyciel nie ma sposobności należytego wybadania ucznia, bo wiedza z domu przyniesiona n i e z a w s z e jest probierzem tego, co uczeń właściwie umie, nie ma zdaniem mojem żadnej racyi. Sądzę, że położenie nauczyciela byłoby rozpaczliwe, gdyby rzecz miała się tak w istocie. Na szczęście tak nie jest i być nie może; to, co odpowiada uczeń egzaminowany, jest i zawsze być musi dla nauczyciela probierzem tego, co w dotyczącej materyi umie. W dochodzeniu, jak uczeń nabył tę wiedzę w domu, nie widzę celu; byle tylko tak odpowiadał, jak my tego wymagamy i jak wymagają nasze przepisy, wolno mu nawet używać w domu cudzej po-

mocy, wolno mu korzystać z innych uczciwych środków. Bo ostatecznie, jak mu zabronić tego? Zresztą o wiedzy ucznia możemy się przekonać nie tylko z właściwego egzaminowania; dają nam do tego sposobność także pytania, rzucane ubocznie, niespodziewanie, pytania, w których apelujemy do ogółu klasy, całe zachowanie się ucznia w chwilach, że się tak wyrażę, krytycznych i inne próby, na które wiedzę jego można wystawić.

Ta wiedza, z domu przyniesiona, musi być, mojem zdaniem, także probierzem wprawy w samodzielnem tłómaczeniu i rozumieniu danego autora. Że ten probierz nie zupełnie, co prawda, wystarcza, uznają i nasze Instrukcye, polecając obok zwykłej lektury także lekturę extemporowaną i kursoryczną.

Przejdźmy teraz do omówienia metody, którą proponuje prof. Zagórski; szczegółów jej nie będę przytaczał, bo są one znane z »Muzeum«; przypomnę tylko ogólnikowo, że polega ona na tem, iż na domową pracę uczniów zadaje się tylko to, co zostało przerobione w szkole. Metoda ta, to panaceum na obecne niedostatki, nie jest to rzecz nowa; znają ją nasze Instrukcye, polecając stosować ją zawsze w początkach lektury, zna i obecna praktyka, używając jej na najniższym stopniu nauki języka łacińskiego, z tą tylko różnicą, że gdy obecne przepisy każą postępować przy tem bardzo gruntownie i powoli, sposób, w jaki prof. Z. chce stosować tę metodę, wymaga nadzwyczajnej szybkości ze szkodą dla gruntowności nauki. Natomiast nowością jest to, że prof. Z. radzi zastosować ją do całej lektury gimnazyalnej, zapewniając, że zapobiegnie ona nietylko nadużyciom ze strony uczniów przez używanie gotowych przekładów, czyniąc je rzeczywiście zbędnymi, ale także zmusi uczniów do intenzywnej, samodzielnej pracy pod kierunkiem nauczyciela, zapobiegnie przeciążeniu, przenosząc punkt ciężkości nauki do szkoły, pozwoli nauczycielowi poznać dokładnie i ocenić wartość ucznia, pozwoli uczniowi poznać braki swoje własne i ewentualnie je uzupełnić.

Godny uwagi jest fakt że pomiędzy temi obietnicami niema jednej, której napewno oczekujemy wobec zarzutu, że pod panowaniem dzisiejszej metody wkradła się powierzchowność. Prof. Z. nie mówi mianowicie nigdzie, że metoda jego zapobiegnie temu niedostatkowi, że usunie tę powierzchowność, na którą choruje, jego zdaniem, dzisiejszy sposób nauczania filologii w gimnazyach. Jak to się stało, czy przypadkowo, czy może z rozmysłu nie mówi o tem autor, nie umiem odpowiedzieć. W każdym razie najcięższy zarzut, jaki można zrobić idei prof. Zagórskiego, jest ten, że jeśli obecna metoda prowadzi do powierzchowności, to metoda jego tę powierzchowność stokroć powiększy. Że tak jest, będę się starał wykazać cyframi. Przypuśćmy, że do tłómaczenia podług recepty prof. Zagórskiego wywoła nauczyciel tylko 20 uczniów (zaznaczam, że prof. Z. uważa to stanowczo za zamało); na egzaminowanie lekcyi przerobionej dzień przedtem przeznacza autor artykułu omawianego kwadrans do 20 minut; dajmy na to, że kwadrans wystarczy. Zatem 45 minut pozostałoby do tłómaczenia nowej lekcyi; odliczmy od tego jakich 4—5 minut na przejście nauczyciela z jednej klasy do drugiej i na załatwienie zwykłych formalności, a najmniej drugie tyle na rzecz przestanków, które pochłaniają znaczną stosunkowo część czasu, przeznaczonego na naukę, a pokaże się, że będziemy mieli najwyżej 35 minut do rozporządzenia. Weźmy jednak za podstawę rachunku okrągło 40 minut. 40 podzielone przez 20 daje 2 minuty t. j. tyle czasu przeznacza prof. Z. każdemu z tych uczniów. Każdy z nich ma przetłómaczyć

choćby tylko jedno zdanie, okres lub wiersz. Jak długie ma być to zdanie, którego przetłómaczenie i oczywiście dokładne objaśnienie i powtórzenie ma kosztować tylko 2 minuty? Który autor pisze w tak drobnych zdaniach? Takie zdania są chyba tylko w Ćwiczeniach dla klasy I. i II., bo już w Neposie będzie ich bardzo mało, jeszcze mniej w Cezarze, a o Liwiuszu, Cyceronie i t. d. niema nawet co mówić.

Popatrzmy dalej, ile rozdziałów zamierza czytać prof. Z. w 40 minutach podług swojej metody. Weźmy dla przykładu pierwsze lepsze miejsce z Cezara, n. p. z B. G. II. 26 nn. Gdybyśmy podług rady prof. Z. chcieli wywoływać do tłómaczenia tylko 20 uczniów, tobyśmy musieli przetłómaczyć 5 rozdziałów bez jednego zdania, a to dlatego: r. 26. liczy zdań 5, r. 27. również 5, r. 28. ma ich 3, r. 29 — 5, r. 30. — 3, razem 21 zdań, które w szkolnem wydaniu Dr. Karola Hampa zajmują prawie dwie całe strony wielkiej ósemki. Przykład ten jest bardzo wymowny; żeby się jednak nie zdawało, że taki umyślnie wyszukałem, podam inny także z Cezara, B. G. VII, 52 nn. Otóż rozdział 52 zawiera 4 zdania. następny także 4, r. 54. również 4, r. 55. ma ich 10, razem 22. Odliczywszy 2 zdania, musielibyśmy w tym wypadku przeczytać podług wskazówek prof. Zagórskiego 1½ strony tejsamej ósemki.

Zapytajmy jeszcze, jak obszerne są zdania w tych rozdziałach i czy na przetłómaczenie każdego zdania wystarczą 2 minuty. Otóż pierwsze zdanie w B. G. VII, 52 zajmuje prawie 5 wierszy druku, drugie 4, trzecie całych 5 wierszy, dopiero czwarte jest tak szczupłe, że może udałoby się nam uporać się z niem w tak krótkim czasie.

Weźmy teraz innego autora, n. p. Liviusa; przypuśćmy, że uczniowie przeczytali już ks. I. tego historyka i zapoznali się z jego stylem i trudnościami, a potem przystąpili do lektury XXI. księgi. Na nową lekcyę mają czytać rozdział 13. nn; w rozdziale tym mamy zdań 8, w następnym 4, w r. 15. jest ich 6, razem 18. Poprzestańmy na tych 18 zdaniach; zajmują one w Teubnerowskiem wydaniu, sporządzonem przez Weissenborna, stron 2 bez 4 wierszy. Trzeba wiedzieć, że w tej partyi niema prawie wcale zdania tak prostego i takie rzeczy zawierającego, żeby na jego przetłómaczenie i objaśnienie wystarczały dwie minuty.

Czy mam jeszcze więcej przytaczać przykładów? Zdaje mi się, że nie potrzebuję. bo już z tych widać jasno, że tak czytać autorów, jak radzi prof. Z., nie można pod żadnym warunkiem, jeżeli lektura ma być gruntowna, jeżeli ma się odbywać z korzyścią dla uczniów, jednem słowem — jeżeli ma osiągnąć cel, jaki jej naznaczają Instrukcye. Wynika z tego, że zarzut, który zrobił prof. Z. obecnej metodzie, zwraca się przeciw niemu samemu: wprowadzenie jego idei do szkoły pociągnęłoby za sobą powierzchowność na całej linii i wyrządziłoby olbrzymie szkody już nie tylko nauce filologii, ale i nauce innych przedmiotów.

Zastanówmy się dalej, czy metoda prof. Zagórskiego nie wyrobi może w uczniach samodzielności, tego tak cennego przymiotu. Jeżeli powyższa moja argumentacya ma racyę, to twierdzenie, że przy pomocy tej nowej metody nie wyrobimy w uczniu takiej samodzielności, o jakiej marzy prof. Z., łatwo uzasadnić.

Przedewszystkiem muszę zapytać, czy na seryo myśli prof. Z., że to będzie tłómaczenie bez żadnej pomocy? Już w powiedzeniu autora, że będzie

to praca »s a m o d z i e l n a p o d k i e r u n k i e m nauczyciela«, widzę contradictio in adiecto. A pomoc nauczyciela? A pomoc współuczniów nieodzowna przy takim sposobie czytania klasyków? Forma, w jakiej musielibyśmy dawać uczniowi tę pomoc, nie tylko nie wyrobiłaby w nim samodzielności, ale zabiłaby nawet jej zarody zwłaszcza w uczniu przeciętnym. Natrafiałby bowiem w autorze bardzo często na miejsca, których poprostu nie mógłby ruszyć. Co krok musieliby mu pomagać i nauczyciel i koledzy; tłómaczący i jego pomocnicy musieliby się przytem bardzo spieszyć, bo w 40 minutach trzeba przebyć nielada drogę. Własnemu dowcipowi ucznia nie pozostawionoby nic, jego namysłowi nie danoby nawet 10 sekund; czułby on na każdym kroku, że prowadzą go na pasku, który trzymają naprzemian to nauczyciel to współuczniowie. Konieczność tego nieustannego prowadzenia ucznia na pasku wynika z tego, że metoda prof. Zagórskiego wymaga za dużo od pamięci ucznia; a wiadomo, że czego za wiele, to szkodzi. W tłómaczeniu podług tej metody natrafić może uczeń często na zdania, w których znajdzie mnóstwo słówek i zwrotów nieznanych. Spamiętać je choćby tylko na 2 min. po jednorazowem powiedzeniu nauczyciela lub współuczniów zdoła tylko chłopiec obdarzony wyjątkową pamięcią. Przeciętnemu, a o takiego głównie powinno nam chodzić, trzeba będzie co chwila przypominać w ciągu tłómaczenia to, co uleciało z jego pamięci. Dodajmy do tego pospiech, jakiego wymagałaby tego rodzaju lektura, dodajmy do tego, że sam sposób posiłkowania ucznia tłómaczącego nie przyczyniałby sie wcale do skupienia uwagi tak potrzebnego, gdy chodzi o spamiętanie czegoś, a zrozumiemy, że bez owego paska nie dałoby się tutaj nic zrobić.

Takie zaś popychanie za każdym krokiem podkopuje w uczniu samodzielność i zachęca do oglądania się na pomoc zewnętrzną, i w tej mierze przemawiają do mego przekonania więcej niż argumenta prof. Zagórskiego słowa Instrukcyi, gdzie na str. 61. czytamy:

»*In die Uebersetzung, die der Schüler gibt, rede der Lehrer nicht darein: er vermag sonst nicht zu erkennen, welchen Antheil an der Leistung er selbst, welchen der Schüler habe.* Auch benimmt es dem eifrigen Schüler die Freude am Erfolge; *die Bequemen aber macht es noch bequemer,* wenn sie sehen, es komme trotz ihrer eigenen Ungeschicklichkeit durch das stete Eingreifen des Lehrers schliesslich doch etwas heraus«.

Te słowa kwestyonują zarazem inną obietnicę, którą robi prof. Z., tę mianowicie, że jego metoda pozwoli nauczycielowi poznać dokładnie i ocenić wartość ucznia. Ani nauczyciel, postępujący tą metodą, nie pozna wartości ucznia, ani uczeń nie pozna braków swoich własnych. Bo jednemu uczniowi będzie się zdawało, że bardzo dużo umie, drugiemu, mniej o sobie rozumiejącemu, że nic nie umie. W rzeczywistości i jeden i drugi bardzo mało nauczyłby się podczas takiej lekcyi.

Nasuwa się tu jeszcze jedno pytanie, łączące się ściśle ze sprawą, którą właśnie omówiliśmy; mam na myśli kwestyę drukowanych tłómaczeń, których używanie — a mojem zdaniem tylko nierozumne używanie — jest zabójcze dla samodzielności ucznia. Wiemy o tem wszyscy, że uczniowie korzystają na wielką skalę z tego środka i na razie nie widzimy sposobu, jak wytrącić im z rąk tłómaczenia. Ale jeżeli która metoda, to z pewnością ta, którą prof. Z. proponuje, nie uwolni nas od tej plagi. Co więcej — ta do-

piero metoda zmusiłaby do szukania tłómaczeń nawet tych uczniów, którzy dzisiaj bez nich się obchodzą. Można uzasadnić to psychologicznie.

Wykazaliśmy wyżej, że metoda prof. Zagórskiego za wiele wymaga od pamięci ucznia; w istocie — ażeby spamiętać takie mnóstwo słówek, zwrotów i rzeczy, jakie wśród tak obfitej i tak pospiesznej lektury obiją się zaledwie o uszy chłopca, na to potrzeba nadzwyczajnej pamięci, temu nie sprosta pamięć przeciętnego ucznia. Powróci on do domu prawie tylko z tem, z czem z niego wyszedł; wiadomości, zasłyszane w szkole podczas lekcyi łaciny lub greczyzny, jak szybko będą pochwycone, tak szybko ulecą z pamięci. Cóż pocznie biedny chłopak, gdy się zabierze w domu do powtórzenia lekcyi, przerobionej w szkole? Zdolniejszy spróbuje, czy mu się nie uda przetłómaczyć autora tak, jak tłómaczono w klasie; spróbuje — ale chyba na to tylko, by się przekonać, że to mu się nie uda, że wiele rzeczy zapomniał, a i to, co spamiętał, budzi obawy, że może tak w szkole nie było. Uczniowi, mniej trwałą obdarzonemu pamięcią, więc i mniej ufającemu sobie, wystarczy okiem rzucić na dane miejsce w autorze, aby dojść do przekonania, że nie da sobie z niem rady. Ambicya albo strach przed złą notą nie pozwalają rzucić poprostu w kąt książki. U kogóż więc szukać pomocy? Uczeń, mający zasobnych rodziców, może wziąć sobie nauczyciela domowego; uczeń ubogi — a takich u nas najwięcej — wpadnie na środek tańszy: uda się o pomoc do księgarza lub antykwarza, a ten mu ją sprzeda w postaci drukowanego tłómaczenia. Tak więc plaga, z którą dziś bezskutecznie walczymy, rozszerzyłaby się pod panowaniem metody prof. Zagórskiego jeszcze bardziej, bo drukowane tłómaczenia miałyby wówczas więcej racyi bytu, niż dzisiaj.

Nie dość na tem. Jeżeli prof. Z. sam ostrzega, że pomimo jego metody uczeń ambitniejszy mógłby nawet do szkoły przynieść tłómaczenie i zaglądnąć do niego chwilę przedtem, nim zostanie wywołany — to ja muszę się przyznać, że na miejscu ucznia nie zrobiłbym inaczej. Praca domowa nad lekcyą, przerobioną w szkole, zabrałaby uczniowi tyle drogiego czasu, że, choćby chciał, nie zdołałby naprzód się przygotować, jak to często dzieje się dzisiaj, i chcąc nie chcąc zabrałby ze sobą tłómaczenie do szkoły, ażeby w chwili niebezpieczeństwa mieć przynajmniej tę broń ze sobą. Tam szukałby natchnienia podczas tłómaczenia nowej lekcyi i tam szukaliby go pomocnicy tłómaczącego i popisywaliby się wiadomościami stamtąd zaczerpniętemi.

To są zarzuty, które — sądzę — słusznie podnieść można przeciw idei prof. Zagórskiego. Niedostatki, których winę przypisuje obecnej metodzie, mają swoje źródło mojem zdaniem w znacznej części gdzieindziej. Z tem wszystkiem mamy tu jedno więcej signum temporis, że obecna nauka filologii w gimnazyum niezupełnie i nie wszystkich zadowala. Szukajmy przyczyn tego, a może uda nam się znaleźć je nawet tam, gdzie się tego najmniej spodziewamy.

Lwów. *J. Jędrzejowski.*

Dettweiler, Prof Dr.: Didaktik und Methodik des lateinischen Unterrichts. (Sonderausgabe aus Dr. A. Baumeister's Handbuch der Erziehungs- und Unterrichtslehre für höhere Schulen). München 1895. str. 225.

Nowe plany naukowe dla gimnazyów niemieckich, osobliwie pruskich, przyniosły znaczne ograniczenie w nauce filologii klasycznej. Dążność ta uwi-

doczniła się w znacznej redukcyi godzin, nie mniej w określeniu celu studyów klasycznych w gimnazyach. Pogodzono się nakoniec z myślą, że głównym dziś i jedynym celem filologii w gimnazyach jest poznanie najcelniejszych utworów klasycznych na dokładnem zrozumieniu formy oparte, nie osiągnięcie biegłości stylistycznej i wprawy w używaniu języka ustnem i pisemnem. Zmienione w tym duchu plany uchyliły dwoistość celu, która utrudniała spełnienie głównego zadania. Za zmianą celu musiała pójść i reforma w metodzie nauczania. Doniosła ta reforma wywołała żywą dyskusyę w kołach nauczycielskich, a za dowód powszechnego zainteresowania się tą ważną w wychowaniu sprawą posłużyć może mnóstwo publikacyi i artykułów rozrzuconych po czasopismach.

Świeżo pojawiła się książka znanego w literaturze pedagogicznej autora o metodzie nauczania języka łacińskiego. Szczupłe ramy sprawozdania nie pozwalają nam odsłonić całego bogactwa cennych wskazówek, podyktowanych gruntowną znajomością przedmiotu i rozległym zasobem doświadczeń. Podniesiemy zatem jedynie myśli przewodnie i główne zasady, na których autor oparł swój system nauczania.

Część ogólna dzieła (do str. 57) obejmuje przedewszystkiem krótki, może zbyt zwięzły i dlatego niejasny ustęp o historycznym rozwoju nauki łaciny w gimnazyach (I. *Die geschichtliche Entwickelung des lateinischen Unterrichts*, str. 7—14). Z tego szkicu okazuje się, że odkąd zaniechano praktycznego używania łacińskiego języka, i w szkole stawiano jako główny cel łaciny zapoznanie uczniów z treścią utworów klasycznych, a kierunek formalny i gramatyczny, choć w praktyce często na pierwszy plan wysuwany, w teoryi zajmował zawsze drugorzędne stanowisko. — Następuje rozdział wyjaśniający wartość i stanowisko łaciny w rzędzie czynników wychowawczych (II. *Wert und Stellung des Lateinischen im erziehenden Unterricht*, do str. 23.). Tu znalazły miejsce wszystkie argumenta przemawiające za zachowaniem nadal tego języka w szkołach. Wpływ studyów klasycznych, pielęgnowanych od tylu wieków, rozpostarł się na całym obszarze życia duchowego narodu niemieckiego. Ślady niezatarte tego wpływu tkwią w języku i literaturze, widnieją w pomnikach sztuki, w polityce i wszystkich gałęziach wiedzy. Niepodobna zatem przerywać tej nici bez stworzenia znacznej luki w wykształceniu młodego pokolenia. Z tem łączy się ściśle konieczność poznania ze źródeł świata klasycznego i jego kultury, aby tem snadniej zrozumieć teraźniejszość na tej kulturze opartą. Mozolne zaś zdobywanie skarbów myśli, w formie obcego języka złożonych, jest najlepszą szkołą samodzielnej, umiejętnej pracy, do której ma przygotować wychowanków swoich gimnazyum. Tą też drogą pewniej i trwalej wraża się w pamięć uczniów piękne wzory etyczne, których tyle przesuwa się przed oczyma uczniów w lekturze klasyków. Nie pomija też autor ważnego względu, że język łaciński dzięki swej tradycyi, metodycznemu opracowaniu i odrębnym właściwościom daje zarazem znakomitą podstawę gramatyczną i przygotowanie do rozumienia budowy języka w ogóle: zadanie, którego język ojczysty dla łatwo zrozumiałych powodów spełnić nie może.

Tak rozumiejąc znaczenie łaciny dla gimnazyum, widzi D. cel jej główny w zrozumieniu płodów literatury rzymskiej na podstawie samodzielnej, źródłowej pracy.

Na jakich zasadach oprzeć należy naukę i jakiemi drogami dążyć do osiągnięcia pożądanych rezultatów, o tem poucza następny rozdział: III. *Allgemeine Grundsätze für den Lateinunterricht. Lehrbücher und Lehrer* (do str. 39). Koniecznym środkiem i warunkiem powodzenia nauki jest wczesne zaprawianie uczniów do samodzielnego myślenia. Dlatego najszersze zastowanie powinna znaleść w nauce łaciny metoda indukcyjna.

Drugą ważną a często pomijaną zasadą w nauce jest apercepcya. Wynika z niej dla łaciny konieczność opierania się w gramatyce na języku ojczystym, w wyjaśnieniach rzeczowych na stosunkach współczesnych, rodzinnych. Dążność do uzmysławiania materyału naukowego objawi się w zastosowaniu wszelkich środków unaoczniających, jakimi szkoła rozporządza. Przy wyjaśnianiu form i zjawisk językowych, grupowaniu i szeregowaniu rzeczy poznanych nauczyciel posługuje się nieustannie tablicą, treść lektury objaśnią pomniki sztuki starożytnej w modelach lub zdjęciach fotograficznych, wiadomości abstrakcyjne uprzystępnią dla fantazyi uczniów liczne przykłady i żywe przedstawienie. Wielką wreszcie usługę odda nauce przestrzegana ściśle zasada koncentracyi. Ciągłe odświeżanie w pamięci uczniów poznanego materyału językowego, opieranie wszelkich ćwiczeń na nabytym zapasie wiedzy, w czem dopomódz mogą ułożone według jednolitego planu podręczniki, przyczyni się z jednej strony do utrwalenia podstaw i wpłynie na gruntowne rozumienie lektury, z drugiej strony zapobiegnie obciążaniu pamięci uczniów zbytecznym balastem wokabuł i rzadko napotykanych konstrukcyi. Z tejsamej zasady wychodząc należy szukać punktów stycznych z ogólnym zasobem wiedzy, który uczeń ma wynieść z gimnazyum i wiadomości nabyte z lektury łacińskiej wprowadzać w związek z nauką pokrewnych przedmiotów. To koncentrowanie wszystkich czynników wykształcenia powinno się odbywać według planu z góry ułożonego, który oznaczy czas i miejsce na omawianie ważnych pojęć lub faktów. Zgodnie z pruskimi planami żąda słusznie Dettweiler, aby przedmioty, najbardziej nadające się do koncentracyi, spoczywały w ręku jednego nauczyciela. Z trafnych uwag o układzie podręczników podnoszę, co mówi D. o gramatyce łacińskiej na str. 33. Gramatyka łacińska służąca do zrozumienia lektury, nie pisana po łacinie, ma zawierać jedynie te prawidła, które mają wartość dla wszystkich autorów, nie opierać się wyłącznie na łacinie Cicerońskiej, jak to czynią przeważnie gramatyki, podnosząc niekiedy indywidualne właściwości autora do znaczenia ogólnych prawideł i mnożąc przez to ich liczbę. Tylko w ogólnych rysach uwidocznią się wybitne cechy języka łacińskiego, których poznanie pozwoli uczniowi wniknąć w istotę języka i charakter Rzymian.

Godny uwagi jest rozdział, zamykający ogólną część pracy, w którym autor omawia wartość tłómaczeń na język łaciński i z języka łacińskiego na ojczysty. Pierwsze były środkiem bardzo skutecznym wtedy, kiedy w gimnazyach chodziło o biegłość w użyciu języka; dziś tylko siłą tradycyi utrzymują swoje przeważne stanowisko, służąc za główną miarę w ocenianiu postępu uczniów i dlatego powinny uledz znacznemu ograniczeniu. Ćwiczenia te bowiem z natury swojej skłaniają ucznia jedynie do zważania na formę i mechanicznego stosowania zapamiętanych prawideł, nie rozwijają natomiast samodzielności w myśleniu, a lektury zgoła nie wspierają. O wiele więcej pierwiastku kształcącego i korzyści dla lektury przedstawia odwrotny przekład, wymagający

od ucznia samodzielnego zdobywania myśli, wykrywania związku, opanowania treści, wreszcie nader kształcącego dobierania stosownych znaczeń ze skarbnicy własnego języka. Takie ćwiczenia radzi D. konsekwentnie prowadzić na każdym stopniu nauki, a wyłącznie zajmować niemi uczniów w wyższych klasach,

Główną wartość dzieła stanowi część szczegółowa (str. 58—249). w której omówiono w sposób wyczerpujący metodę nauki języka łacińskiego: 1) na stopniu elementarnym, 2) w klasach średnich, 3) w wyższych klasach. Na każdym stopniu rozważa autor: a) sam materyał nauki *(der Lehrstoff)*, b) sposób opracowywania tegoż *(die Darbietung und Bearbeitung des Lehrstoffs)* c) środki do utrwalenia poznanego materyału *(Die Einübung und Anwendung des Lehrstoffs)*, d) rezultat i sposób nawiązania nabytej wiedzy z nauką pokrewnych przedmiotów *(Gewinn und Verknüpfung)*. Z wielu wskazówek i spostrzeżeń, w tej części dzieła zawartych, wyjmiemy najważniejsze.

Już na najniższym stopniu nauka łaciny ma ciągle na oku jej cel ostateczny w gimnazyum. Dlatego gramatyka elementarna ograniczy się do tych zjawisk językowych, bez których znajomości lektura późniejsza obejść się nie może; pominie natomiast wszelkie wyjątkowe i sporadyczne zjawiska. W traktowaniu materyału gramatycznego najskuteczniejszą okaże się metoda indukcyi. Zasada apercepcyi, która na tym stopniu wymaga oparcia się na języku ojczystym, jako znanej podstawie, jest bardzo pomocną i ułatwi uprzystępnienie nawet odrębnych, łacinie tylko właściwych zjawisk syntaktycznych, jak konstrukcyi partycyp. i acc. c. inf., których poznanie gruntowne i pewne tak ważną jest podstawą dla lektury. W bardzo zręczny sposób czyni to Dettweiler na str. 86 n. Niemniej zaleca posługiwanie się etymologią. Najgłówniejsze zasady tworzenia wyrazów sposobem indukcyjnym przyswojone uczniom skłaniają ich do wnikania w budowę języka i budzą poczucie tegoż.

Materyał ćwiczeń ma zarówno z gramatyką przysposobić ucznia do zrozumienia lektury. Stosowna tedy, aby ćwiczenia te zawierały ustępy ciągłe o treści obfitej, którą najlepiej czerpać z podań greckich i rzymskich. Wnikanie w treść i częste zbieranie nabytych wiadomości szczególnie przy końcu półrocza zapewni uczniowi obok wiedzy gramatycznej cenny nabytek, który w połączeniu z nauką historyi starożytnej wprowadzi go w obcy dlań świat starożytny i ułatwi mu później lekturę. Ćwiczenia pisemne na tym stopniu radzi rozpocząć od przekładów z języka łacińskiego. Uczniowie przekładają na język ojczysty zrazu zdania bezpośrednio przedtem przerobione, potem w formie nieco zmienionej, wreszcie szereg zdań nieprzerobionych w klasie o treści zrozumiałej i przystępnej dla uczniów. Extemporalia z języka ojczystego na łaciński mogą nastąpić nie pierwej, jak przy końcu drugiego półrocza sexty (t. j. klasy najniższej). Mniej wartości przyznałbym innym ćwiczeniom zaleconym przez autora (str. 121 n.). Są niemi wypracowania, w których uczniowie wyjaśniają prawidła gramatyczne lub opisują jakieś zjawisko językowe.

Wielki nacisk kładzie autor, naszem zdaniem bardzo słusznie, na to, aby zarówno, jak to się dzieje w szkole, i w domu zajmować ucznia takiemi pracami, które wymagają samodzielności. Taką pracą będzie n. p. tworzenie samodzielne zdań z podanych uczniowi wyrazów lub grupowanie wokabuł czy na podstawie gramatycznej czy rzeczowej.

W nauce składni przestrzega D. przed przeciążaniem uczniów nawałem reguł. Znacznego ograniczenia wymaga przedewszystkiem składnia przypadków.

W tej partyi bowiem podręczniki po dziś dzień używane mieszczą dużo zbędnego dla lektury materyału, jak pouczają o tem prace na statystycznem zestawieniu oparte (por. Heynachera: Beiträge zur zeitgemässen Behandlung der latein. Grammatik auf statistischer Grundlage. Norden 1892). W składni zdania da się również uprościć materyał przez należyte uwydatnienie zasady używania trybów: coni. i indicat. Poznanie wielu prawideł, nawet potrzebnych później, ale nie mających poparcia w równoczesnej lekturze, należy odwlec do czasu, kiedy je okaże lektura (n. p. ut, ne concessivum, nedum, niektóre właściwości zdań warunkowych, szereg konstrukcyi czasownikowych i inne). Charakterystyczne właściwości języka poetycznego należy wykazywać sposobem indukcyjnym, nie przez uczenie tropów i figur.

Cały sposób prowadzenia lektury, zalecany przez Dettweilera, jest bardzo racyonalny i pouczający: uchyla wszelki mechanizm a ułatwia gruntowne zrozumienie.

Przygotowanie do przekładu odbywa się w klasie. Aby uchronić ucznia od bezmyślnego tłómaczenia wyrazów, radzi pouczyć go wprost w najkrótszych słowach o treści ustępu. W tej mierze oddają wielką usługę wydania, które zapomocą nagłówków, podawanych przed każdym ustępem, całość stanowiącym, wprowadzają ucznia w treść ustępu, a tak skupiając jego uwagę około głównej myśli, ułatwiają mu zrozumienie i przekład. Jeśli miejsce przedstawia trudności leksykalne lub zawiera konstrukcye zawiłe, nauczyciel wyjmie je z całości i wyjaśni, poczem zażąda przekładu. Do konstruowania, jako ćwiczenia więcej mechanicznej natury, radzi D. uciekać się wtedy dopiero, gdy przekład okaże się błędnym skutkiem niezrozumienia związku gramatycznego. Czytanie tekstu łacińskiego nie powinno poprzedzać przekładu i wyjaśnienia myśli, w przeciwnym razie jest mechaniczne i szkodliwe.

W ciągu lektury baczną uwagę należy zwracać na treść jego z całością, grupować i rozpatrywać ją to z tego to z owego stanowiska, nakoniec nabyte wiadomości wprowadzać w związek z nauką pokrewnych przedmiotów. Domowa praca ucznia ma polegać raczej na samodzielnem opracowywaniu materyału przerobionego w klasie, niż wertowaniu słownika i szukaniu znaczeń (tego mechanicznego zajęcia należy mu oszczędzić, pozwalając używać preparacyi drukowanej). Illustrowanie prawidła gramatycznego przykładami z lektury lub samodzielne tworzenie przykładów na podstawie lektury lub zagadnienia z treści są stosownemi ćwiczeniami na tym stopniu nauki.

Gorąco przemawia autor za t. zw. lekturą kursoryczną bez przygotowania. Sposób, w jaki ją każe prowadzić, uchyla zarzut powierzchowności.

Kanon pisarzy czytywanych w wyższych klasach gimnazyów pruskich niezupełnie odpowiada przekonaniom Dettweilera. Odrębne zapatrywania dotyczą głównie Cicerona i Sallustiusa (str. 193 — 203 i 209 i n.). Cicero zdaniem jego dominujące swe stanowisko w lekturze łacińskiej zawdzięcza jedynie tradycyi. Miał wielkie znaczenie w szkole, kiedy w niej pielęgnowano wymowę i służył wtenczas za podstawę t. zw. imitacyi. Dziś wobec odmiennych zadań szkoły mowy Cicerona powinny zająć podrzędne stanowisko. Braknie im przedewszystkiem pierwiastka etycznego, a wypadki, około których się obracają, i postacie, które w nich występują, przeważnie nie mają wybitnego znaczenia. Mowy Demostenesa, obrona Sokratesa, mowy u Tucydydesa górują nad niemi podniosłą treścią i etyczną wartością i zasługują na pierwszeństwo w lekturze

szkolnej. Ciceronowi przypadnie zadanie roztoczenia przed oczyma uczniów zasobu środków technicznych, którymi rozporządza wymowa, i w tem się zarazem objawi jego znaczenie w dziejach starożytnej wymowy. Z mów jego poleca D. do czytania przedewszystkiem de imp. Cn. Pomp., która przed innemi mowami wyróżnia się korzystnie jasną dyspozycyą, wzorowym językiem, doniosłością sprawy i epoki, którą uwydatnia. Obok niej stawia mowę pro Archia, tudzież pierwszą i trzecią mowę przeciw Katylinie. Wyklucza stanowczo mowy przeciw Antoniuszowi i pro Roscio Amerino.

Wielką wartość dydaktyczną przyznaje natomiast D. listom Cicerona. Trafny wybór z listów posłuży uczniowi jako źródło do poznania stosunków i postaci z epoki upadku rzeczypospolitej, po największej części wiernie i prawdziwie przedstawionych. Z retorycznych i filozoficznych pism Cicerona poleca jako lekturę w najwyższej klasie wybór z pism de oratore i de officiis.

Jeśli ze względów dydaktycznych można się zgodzić na wyznaczenie skromniejszej roli mowom Cicerona, to trudno przyklasnąć niekorzystnemu sądowi o wartości lektury Sallustiusa, którego D. radby zastąpić lekturą Curtiusa. Powody, które przytacza na str. 209, nie wydają się nam wystarczające.

Wprowadzenie do lektury wyjątków z pisarzy srebrnej łaciny dla poznania epoki cesarstwa rzymskiego w rodzaju chrestomatyi, wydanej przez T. Opitza i A. Weinholda w Lipsku 1893, przyniosłoby niezawodnie rzetelną korzyść; w braku czasu należy je zalecać do prywatnej lektury.

Sposób prowadzenia lektury w wyższych klasach odbywa się mniej więcej tymsamym torem, co poprzednio. Wypadnie tylko więcej jeszcze kłaść nacisku na pogłębianie treści utworów, wnikanie w indywidualne właściwości pisarzy, nadto zatrudnianie uczniów samodzielnem zestawianiem i opracowywaniem materyału.

Z tego choć pobieżnego zestawienia poznać można obfitość treści, jaką autor roztoczył w swej książce. Zasady, na których opiera system nauczania, nie są nowe, niektóre wprowadzono już do nauki, inne torują sobie drogę, nadto autor zostaje widocznie pod wpływem metody H. Schillera. Mimo to niepoślednią wartość jedna książce D. umiejętne, świadome celu stosowanie na każdym stopniu nauki środków najpewniej wiodących do celu. Na każdej niemal karcie widnieje znajomość przedmiotu i wytrawność pedagoga-empiryka.

Dlatego każdy nauczyciel filologii przeczyta książkę Dettweilera nie tylko z przyjemnością, ale i z pożytkiem.

Bochnia. *W. Schmidt.*

Hoppe, Theodor: Bilder zur Mythologie und Geschichte der Griechen und Römer. Lief. 1. (6 tablic). Wien, Graeser, 1896.

Mówić o doniosłości środków uzmysławiających dla nauki filologii klasycznej i historyi byłoby noszeniem sów do Aten. Sądzę, że o ich pożyteczności przekonał się każdy tak samo na sobie, jak ja. Dopóki znałem świat starożytny jedynie z jego literatury, postacie bóstw, bohaterów i ludzi starożytnych były dla mnie blademi figurami; dopiero w miarę, jak zacząłem poznawać zabytki monumentalne, nikłe te cienie zamieniały się coraz bardziej w wypukłe postacie i dopiero wtedy przestałem mieć uczucie, że obracam się w świecie grobów, a zacząłem otrzymywać złudzenie, że obcuję z ludźmi ży-

wymi, współczesnymi. Jeśli kto tego doświadczenia dotąd na sobie nie zrobił, może go spróbować. Między uczniami znajdzie się zapewne jeden lub drugi, obdarzony wyobraźnią tak żywą, że czytając Wergilego lub Owidego potrafi odtworzyć sobie świat ich postaci z całą plastycznością; niezmierna większość atoli nie wżyje się nigdy w tę odrębną od naszej kulturę tak, by mogła poruszać się w niej choćby z tą swobodą, z którą porusza się w świecie *Pana Tadeusza*. A jednak przy pomocy zabytków sztuki można do tego doprowadzić. Dlatego też szczęśliwy był pomysł wiedeńskiej *Komisyi archeologicznej dla gimnazyów austryackich* wydania dla szkoły szeregu obrazów, przedstawiających najważniejsze bóstwa, bohaterów i sceny mitologiczne, wreszcie wybitne postacie z historyi i literatury. Z zamierzonego wydawnictwa mam przed sobą zeszyt pierwszy. Pomysł samego wydawnictwa nie jest oczywista nowy, wydawnictw takich mieliśmy dosyć, ale wiedeńskie ma wielkie zalety. Po pierwsze, na każdej tablicy znajduje się tylko jedna illustracya, uwaga ucznia nie jest zatem podczas oglądania rozstrzelona. Powtóre format tablic jest tak duży, że cała klasa może rysunek równocześnie widzieć. Po trzecie, reprodukcye wykonane są tak pięknie, że zaspokajają najwybredniejsze wymagania artystyczne. Po czwarte wreszcie, cena wydawnictwa bardzo jest przystępna, bo tablica dużego formatu wypada nie wiele drożej jak po 15 ct.

Przy wydawnictwie tego rodzaju, co powyższe, rozstrzygające są dwa momenta: wybór materyału i sposób wykonania. Drugi z nich, sposób wykonania, scharakteryzowałem już krótko powyżej. Tutaj dodaję, że reprodukcye są światłodrukami; zdejmowane są nie z oryginałów, lecz z dobrych odlewów gipsowych. Gdyby wydawca chciał był reprodukować oryginały, cena musiałaby była być znacznie wyższą. Zachodzi pytanie, czy reprodukcye kopij odpowiadają w tym wypadku celowi. Po przyjrzeniu się pierwszemu zeszytowi sądzę, że tak. Wprawdzie w reprodukcyach tych dzieł rzeźby, w których szczegóły odgrywają ważniejszą rolę, t. j w płaskorzeźbach (por. płaskorzeźbę Orfeusa z Eurydyką), kontury wypadły nieco mniej wyraźnie, za to jednak inne dzieła rzeźby, jak popiersia (Zeus, Homer, Perykles) przedstawiają się doskonale. Posągi (August, Laokoon) stoją w pośrodku. Wykonanie wogóle jest tak piękne i staranne, że gdyby nie ta okoliczność, że nie reprodukuje oryginałów, mogłoby dla celów naukowych zastąpić publikacyę Brunna-Bruckmanna.

Pozostaje sprawa wyboru dzieł rzeźby, mających być reprodukowanemi. Wydawnictwo obliczone jest na 5 zeszytów po 6 tablic (cena zeszytu wynosi 1 złr.; do tablic dodany będzie krótki tekst). Zamiar reprodukowania obok postaci bóstw, bohaterów i scen mitologicznych, także postaci historycznych i literackich nazwać należy szczęśliwym. Z prospektu dowiadujemy się, że uwzględnione będą popiersia, posągi (tak pojedyncze figury jak grupy) i wypukłorzeźby. Z posągów reprodukowane będą między innymi następujące: Atena Varvakion, Pallas Giustiniani, Hermes (bronz z Neapolu), Artemis z Wersalu, Sofokles, Demostenes, Augustus Primaporta, z grup: Laokoon i Niobe z córką. Żałować należy, że nie otrzymamy reprodukcyi Hermesa Praksytelesa. Wyrwana z grupy Niobe z córką nie będzie robiła wielkiego wrażenia. Z płaskorzeźb wydawca pomieści Orfeusza z Eurydyką, Teiresiasa z Odysseuszem, i Meduzę Rondanini. Szkoda, że nie otrzymamy Meduzy Ludovisi, bo choć nie jest pewne, czy w płaskorzeźbie tej uznać należy istotnie Meduzę, to jednak głowa ma tak wybitny charakter Meduzy a przytem tak jest piękną, że

należałoby ją koniecznie reprodukować. Z popiersi uwzględnione będą następujące: Zeus Otricoli, Hera Farnese, Dionysos, Demeter, Ares, Apollo, Afrodyta, Satyr, idealny biust Homera Sanssouci, Perykles i Cezar. Wielka szkoda, że Afrodyta z Melos nie będzie reprodukowaną w całości, lecz tylko w popiersiu; wymagają tego wprawdzie cele wydawnictwa, ale rzecz sama traci niezmiernie, bo piękność Afrodyty z Melos polega nie na wyrazie twarzy, który jest dosyć mało mówiący, lecz na harmonii konturów postaci. Podobnież i Apollo belwederski straci wiele, jeżeli będzie reprodukowany w biuście, jakkolwiek nie tyle, co Afrodyta. Oprócz tych zastrzeżeń wybór można uważać za szczęśliwy. Byłoby do życzenia, żeby wydawca zdecydował się dodać później jeszcze drugą seryę obrazów. Należałoby w niej koniecznie uwzględnić rzeźby Partenonu.

Wydawnictwo całe polecić mogę najgoręcej filologom, historykom i nauczycielom języków polskiego i niemieckiego.

Lwów. *St. Witkowski.*

T. Livii ab urbe condita liber I. Wydał z objaśnieniami I. Kubliński. Przemyśl 1895.

Mamy przed sobą 1. tomik wydawnictwa, które, jak zapowiada kartka tytułowa nawet w podwójnym języku: łacińskim (cui bono?) i polskim, objąć ma autorów łacińskich i greckich, celem ułatwienia lektury prywatnej. Zamiar to ze wszech miar na czasie. Na pochwałę zasługuje ograniczenie się na lekturę prywatną, bo komentarz dla szkoły byłby — według mego zapatrywania — raczej utrudnieniem w skutecznem oddziaływaniu samego nauczyciela. Ze względu na cel dobrą jest także obrana forma umieszczenia uwag pod tekstem, co byłoby błędem, gdyby komentarz przeznaczony był dla szkoły. Uczeń zaoszczędzone ma wertowanie kartek i otaczanie się książkami.

W 1. tomiku podał wydawca 1. księgę Liviusa. Spotkał za to już pana K. zarzut, że 1. księgę ma się koniecznie czytać w klasie, przeto nie może być obróconą na lekturę prywatną. Ja również jestem za tem, aby wprowadzić ucznia do lektury Liviusa na 1. księdze, bo tu występuje bardzo wiele cech charakteryzujących sposób pisania tego autora, ale na usprawiedliwienie wydawcy możnaby przytoczyć to, że wielokrotnie rozpoczynają lekturę z ks. 21.

Jeżeli w powzięciu samego postanowienia był p. K. szczęśliwym, to w wykonaniu tegoż dałoby się niejedno zarzucić. Tekst powinien być skrupulatnie wybrany i, co dla ucznia nie nadaje się, powinno być usunięte. Czy p. K. dałby taką scenę z Lukrecyą uczniowi do czytania? Ja namyślałbym się nawet co do takich wyrażeń, jak *uxore gravida relicta* (34, 3) i *ignorans nurum ventrem ferre* (ib.). Sądzę, że uczniowi nic takiego nie powinniśmy dawać do czytania, o czem nie moglibyśmy z nim mówić.

Przechodząc do objaśnień, rozpoczynamy od wstępu. Ten panu K. się nie udał. A byłoby mniej tego nieudałego, gdyby wydawca był pominął żywot Liviusa. Uczeń przystępując do lektury prywatnej, do której właśnie wydawca przeznaczył swoją książkę, posiada już dotyczące wiadomości ze szkoły. Wystarczyło napomknąć o objętości i układzie dzieła, by przypomnieć uczniowi, w jakim stosunku zostaje 1. księga do całości dzieła. We wstępie do Liviusa, podanym uczniowi, nie tyle chodziłoby o stosunki familijne lub inne

strony jego działalności, ile o zapoznanie ucznia z stanowiskiem Liviusa w historyografii rzymskiej, z jego przedstawieniem wypadków dziejowych i upodobaniem w kreśleniu wielkich charakterów przeszłości. Porównanie z Cezarem, którego już uczeń poznał, powołanie się na znane również uczniowi zdarzenia polityczne uwydatniłoby najlepiej wystąpienie i działalność Liviusa. Nieodpowiednią jest krytyka autora, przed którą słusznie ostrzegają Instrukcye. Młodzież jest dość pochopna do przedwczesnego krytykowania, — lepiej nie podsycać w niej tej chętki, bo to w wychowaniu wprowadza czynnik rozkładowy, a w wykształceniu przygotowuje przedwcześnie grunt do indeferentyzmu. Lepiej też pominąć stosunek do źródeł, »*damit nicht der Eindruck, welchen die liebevolle Hingebung des Schriftstellers an die Überlieferung der Vorzeit erzeugt, zerstört werde (Instr.* 75). Anegdotyczne szczegóły, wiadomości o późniejszych losach dzieła Liviusowego aż do Gronoviusa można bez obawy o skrzywdzenie ucznia pominąć — nawiasem zaznaczam, że gramatyk nie nazywał się Pristian, a Liviusowi zarzucał patavinitas nie Quintilian, lecz Asinius Pollio. — Trudno nie zgodzić się na ostrzeżenie *Instrukcyi,* aby nie obarczać pamięci uczniów rzeczami, »*die sich ihrer eigenen Beobachtung und darum ihrem Verständnisse entziehen*« (ib.). Jeżeli te rzeczy uważam za zbędne, to pomieszczeniu statystycznych spisów na końcu książki od str. 105 do 112 nawet się dziwię. Co za cel suchych nazw z cyframi? W książce naukowej mają racyę, nie mają jej w książce szkolnej.

Poświęćmy z kolei kilka słów komentarzowi. W budowie tegoż autor trzyma się przeważnie takiej metody: Po liczbie, zaznaczającej paragraf, podaje tłómaczenie frazesu czy zdania, które według jego mniemania zasługuje na objaśnienie; — następnie rozbiór szczegółowy, usprawiedliwiający owo tłómaczenie, a wśród tego różne uwagi gramatyczne i rzeczowe. Na próbkę przytaczam uwagę do słów (I, 1) *iam primum omnium:* »naprzód«, *iam* uwydatnia przejście do ogólnych myśli, w *praef.* wypowiedzianych, do szczegółów opowiadania: *omnium* sc. *rerum,* Liv. częściej niż inni pisarze używa rzeczownikowo neutr. plur. adiect. — Metoda ta jest odbiciem lekcyi prowadzonej w klasie. Śmiałbym powątpiewać w skuteczność jej przy lekturze prywatnej. W szkole uczeń w tych karbach, niewidzialnie spoczywających w ręku nauczyciela, musi pracować: tłómaczy, prostuje, poprawia, wyszukuje myśli. W domu ten przymus odpadnie — i uczeń wprawdzie w tymsamym porządku jak w klasie, ale zresztą mechanicznie odczytywać będzie gotowe uwagi. Nie będzie właściwie czytał Liviusa, ale komentarz, a jeżeli następnie zwróci się do tekstu, to skutkiem poprzedniego odczytania komentarza i treść zatraci i czas zmarnuje i umysł znuży. Skoro uczeń ma sam czytać, to zostawmy mu i swobodę w tym jego sposobie czytania a komentarzem starajmy się tylko mu w tym jego sposobie czytania dopomódz. Stawiając się w położeniu ucznia, podsuniemy mu tylko takie rzeczy, na których uczeń utknie w zrozumieniu tekstu. Będą to tylko krótkie napomknienia, wskazujące drogę, po której uczeń sam zresztą postępować musi, jeżeli lektura prywatna ma mieć cechę samodzielnej i rozumnej pracy ucznia. Z takiego punktu widzenia okaże się komentarz pana K. za obszerny, za szczegółowy i za drobiazgowy. Pochodzi to stąd, że wydawca za wiele tłómaczy, za wiele objaśnia i wreszcie w zbyt wielkie drobiazgi się zapuszcza. Po cóż tak wiele przekładu, zwłaszcza rzeczy, z któremi uczeń sam da sobie radę, n. p. 1, 6 *duplex inde fama*

est: »tu rozdwajają się wieści« — uczeń przetłómaczy sobie dosłownie i w tym razie będzie nawet lepiej, jak również 3, 3 *abundante Lavini multitudine*: »widząc w Lawinium przeludnienie«. Przekład tylko tam usprawiedliwiony, gdzie siły ucznia trudności pokonać nie zdołają. W innych miejscach wystarczy wskazać uczniowi konstrukcyę, a wydawca nieraz z powodzeniem tego sposobu używa. Stanowczo więcej umiarkowania zachować należy w samych objaśnieniach. Wiele z uwag pomieszczonych jest dla ucznia zbytecznych dla swej łatwości, n. p. 31, 1 do słów *devictis Sabinis* i *in magna gloria... esset*, 40, 1 do słów *ex quo regnare coeperat*. Inne są dla ucznia zbędne dla swej treści, n. p. 13, 5 wywody etymologiczne wyrazu *Quirites*, 2, 1 pochodzenie wyrazu *Turnus*. Czy dużo uczniowi pomoże w zrozumieniu Liviusa taka uwaga do wyrazu *Aeneas*: »syn Anchizesa i Wenery«? Do drobiazgów, których w komentarzu przeznaczonym dla uczniów nie poruszałbym, zwłaszcza przy dzisiejszem zadaniu szkolnej nauki filologii, zaliczam wyjaśnienie takiego np. użycia wyrazu *haud* (3, 2), *vel -- vel* (1, 8), oraz częstego notowania różnych figur.

Żeby jeszcze słówkiem wspomnieć o formie komentarza, zaznaczam, że unikaćby należało rozwlekłości w rodzaju takich wyłuszczeń, jakie znajdujemy s. v. *Palatinum*, *Lupercal*. Wzorem w tym względzie mogą być różne komentarze niemieckie ze znaną oszczędnością słowa.

Powyższe zarzuty mają swoje źródła w wielkiej sumienności, z jaką autor chciał się wywiązać ze swego zadania. Ta sumienność i pracowitość daje rękojmię, że następny tomik *Biblioteki* spotka się już z całkowitem uznaniem, którego szczerze autorowi życzymy.

Lwów. *Wincenty Śmiałek.*

Sprawozdanie z czynności Towarzystwa
od dnia 1. sierpnia do 31. grudnia 1895 r.

Zwyczajne posiedzenia Towarzystwa we Lwowie.

Ośmnaste zwyczajne posiedzenie odbyło się dnia 12. października. Prezes prof. Ćwikliński zaprosił Komisyę dawniej wybraną do zajęcia się w myśl uchwały Walnego Zgromadzenia wydaniem chrestomatyi poetów polsko łacińskich. Poczem miał wykład p. t.: »Kilka uwag o piśmie Xenofonta o dochodach państwa ateńskiego«.

Prelegent przypomniał w krótkości treść zajmującego pisma, w którem autor radzi opiekować się gorliwie przybyszami, osobliwie metojkami; przedewszystkiem zaś rozwija plan fantastyczny, zmierzający do tego, ażeby za pomocą tysięcy niewolników, zakupionych do kopalń laureońskich, poprawić finanse państwa i stan majątkowy obywateli. Projekt zawiera niebezpieczne rady, gdyż metojkowie byliby się wzbogacili kosztem obywateli, a tłumy niewolników mogły zagrażać całemu państwu. Przytem poprawa finansów według tego projektu nie byłaby położyła końca nędznej gospodarce państwowej. lecz byłaby tylko wyszła na dobre obywatelom, z których każdy miał dziennie otrzymywać po trzy obole.

Zabytek ten literacki nastręcza wiele trudności co do określenia czasu powstania i autorstwa, co do stylu i tekstu. Jedni odnoszą go do roku 355, drudzy do r. 346; jedni przyznają go Xenofontowi, drudzy powątpiewają o jego autorstwie lub nawet wprost przypisują broszurę jakiemuś uczniowi Isokratesa, opierając się na podobieństwie z jego dziełami: Areopagitykiem i mową o pokoju. Ale w dyletantyzmie autora, w bogobojności z jaką on radzi przedłożyć swój plan wyroczni dodońskiej i delfickiej, w trafnych uwagach o obwarowaniu kopalni, również i w stylu widzi prelegent charakter pisma Xenofontowego. Zarazem starał się udowodnić, że pismo zostało skreślone prawdopodobnie w pierwszej połowie r. 355. Tekst zachował się w nader zepsutej formie. To też rozbiorowi kilku dłuższych ustępów poświęcił prelegent drugą połowę swego wykładu i dowodził, że zwykłe pomyłki przepisywaczy nie zdolne są wytłómaczyć wykazanych niedostatków. Należałoby poprzestawiać niektóre paragrafy, ale i to nie usunęłoby jeszcze wszystkich wątpliwości.

W krótkiej dyskusyi poruszono pytanie, czy wobec tego, że kilka rękopisów podaje w tytule jako autora omawianej rozprawy jakiegoś mowcę Xenofonta, można go utożsamiać ze znanym dziejopisarzem tegoż imienia. Nadto i ta okoliczność zastanawia, że traktat o rzeczypospolitej ateńskiej, który z pewnością nie jest utworem

historyka Xenofonta, pomimo że się dochował między jego dziełami, nosi także w napisie imię retora Xenofonta.

Dyr. Biesiadzki podziękował w imieniu licznie zebranych prelegentowi za wykład wielce pouczający.

Dziewiętnaste zwyczajne posiedzenie odbyło się dnia 9. listopada pod przewodnictwem wiceprezesa dra Kruczkiewicza. Skarbnik prof. Hoszowski podał do wiadomości nazwiska nowowpisanych członków, poczem dr. Mandybur wygłosił drugą część swego odczytu p. t.: »O typie pasożyta w literaturze starożytnej, a w szczególności u Lucyana«.

Typ pieczeniarza był ulubiony w starożytnej literaturze, zwłaszcza w nowszej komedyi greckiej. Każdy z komedyopisarzy starał się uwydatnić w nim nowe rysy, dlatego trzeba uwzględnić różne rodzaje parasytów. Zużyty już przedmiot Lucyan odświeżył w ten sposób, iż połączył z sobą dwa typy: pieczeniarza i filozofa, opierając się na współczesnych przykładach z życia. W przeciwieństwie do dawniejszego typu wprowadza on w swych dyalogach starych pieczeniarzy, szczególnie w dziełach późniejszych, które należą do jego najlepszych. Typ parasyta w przedstawieniu Lucyana odznacza się wielkim realizmem i jest zarazem satyrą, wymierzoną przeciw ówczesnym filozofom.

Dr. Jezienicki wyraził pewną wątpliwość, czy typ pieczeniarza u Lucyana oparty jest na faktycznych stosunkach i czy słusznie Lucyan ów typ generalizuje. Prelegent w odpowiedzi przyznał, że Lucyan wprawdzie przesadza, lecz jego typy należy brać jako utwory artystyczne. O ile szczegóły odpowiadały rzeczywistości, niepodobieństwem wykazać. Przeciętnie jednak biorąc, Lucyan nie minął się z prawdą.

Następnie czytano i objaśniano roz. 8. z ks. I. Historyi Tacyta.

Dwudzieste zwyczajne posiedzenie odbyło się dnia 14. grudnia. Dr. Górzycki zdał sprawę z I. tomu dzieła prof. Seecka p. t. »Upadek świata starożytnego«. Główne części wykładu są wydrukowane powyżej str. 223—237.

Przewodniczący prof. dr. Ćwikliński, dziękując prelegentowi, wyraził potrzebę wspólnych posiedzeń filologów, archeologów i historyków, oraz łączności Towarzystw historycznego i filologicznego.

W dyskusyi zabierali głos pp.: prof. dr. Dembiński, dr. Jezienicki, prezes i referent. Zrobiono zarzut prof. Seeckowi, że początki upadku należało przedstawić wcześniej, w czasach republiki, a obok tego poruszyć jaśniejsze chwile w epoce cesarstwa. Postęp cesarstwa zaznacza się między innymi zwłaszcza w dobrej administracyi, bo gorszej administracyi nie było, jak po prowincyach za czasów rzeczypospolitej. Co do źródeł, dokładnie je zbadał prof. Seeck i wysnuł z dziejów starożytnego świata socyologiczne prawo, które ma swoje uzasadnienie, o wyniszczaniu się stronnictw i wytępianiu najlepszych. Pierwsi cesarze Augustus i Tyberyusz dążyli do wytworzenia arystokracyi duchowej i pod tym względem prof. Seeck przypisuje im nawet pewną zasługę. Zanik warstw średnich, rozłam ekonomiczny i wogóle upadek żywiołu rzymskiego, dadzą się obok siebie pogodzić z rozwojem ekonomicznym tudzież rozkwitem sztuki w prowincyach.

Sprawozdania z posiedzeń Koła krakowskiego tudzież z posiedzeń Wydziału Towarzystwa będą umieszczone w następnym zeszycie.

EOS

CZASOPISMO FILOLOGICZNE

ORGAN

TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

POD REDAKCYĄ

LUDWIKA ĆWIKLIŃSKIEGO

Rocznik III. — 1896.

WE LWOWIE.
Nakładem Towarzystwa Filologicznego.
Z drukarni E. Winiarza.
Główny skład we Lwowie w księgarni Gubrynowicza i Schmidta,
w Lipsku w księgarni Karola W. Hiersemanna.

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE

EDITI A

LUDOVICO ĆWIKLIŃSKI

Volumen III. — 1896.

LEOPOLI
Sumptibus societatis philologae.
Prostat Leopoli apud bibliopolas Gubrynowicz et Schmidt,
Lipsiae apud bibliopolam Carolum W. Hiersemann.

Spis rzeczy.

EOS

CZASOPISMO FILOLOGICZNE

ORGAN

TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

POD REDAKCYĄ

LUDWIKA ĆWIKLIŃSKIEGO

Rocznik III. — Zeszyt I. — 1896.

WE LWOWIE.
NAKŁADEM TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO.
Z DRUKARNI E. WINIARZA.
Główny skład we Lwowie w księgarni Gubrynowicza i Schmidta,
w Lipsku w księgarni Karola W. Hiersemanna.

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE

EDITI A

LUDOVICO ĆWIKLIŃSKI

Voluminis III. fasciculus I. — 1896.

LEOPOLI
SUMPTIBUS SOCIETATIS PHILOLOGAE.
Prostat Leopoli apud bibliopolas Gubrynowicz et Schmidt,
Lipsiae apud bibliopolam Carolum W. Hiersemann.

Lucretianum.

In litteris nostris si lassitudinem excusare liceret, vix aequis oculis aspecturos arbitrarer viros doctos haec verba, quae in disputatiunculae meae fronte colloco

Lucretii poemata ut scribis ita sunt, multis luminibus ingenii, multae tamen artis;

ac ne mihimet quidem ipsi ferendus viderer, nisi novi me quiddam reperisse putarem, quo intellecto tota de his dumtaxat verbis (nam de ceteris desperandum censeo) quaestio ad liquidum perduci posset.

Nam cum mihi in universum egregie placeant ea, quae M. Jezienicki nuper hujus ephemeridis t. I. p. 42 sqq. et docte et ornate disseruit, hoc uno minus eum feliciter rem gessisse existimo, quod invito codice Orellium secutus *multae etiam artis* scribi iussit. Quippe repugnat antecedens sententia. Faterer, si orationem haberemus, vel dialogum, vel aliquid saltem, quod ab ipso scriptore vulgatum esset; sed cum de epistula agatur a Marco ad Quintum fratrem missa, si ea, quae Marcus rescripsit, probe intellegere volumus, quaerendum est, quid a Quinto scriptum legerit. Quid enim, si hoc dicere volebat: *L. p. ut scribis ita sunt · multis luminibus ingenii; multae tamen, tametsi tu negas, artis?* Quid si ob id ipsum Quintus ei Lucretii poemata misit, ut *ingenium misera fortunatius arte* esse doceret, Marcus autem *nec studium sine divite vena, nec rude quid possit ingenium* videre se respondet?

Haec me posuisse tantum, non demonstrasse ultro concedo; videndum tamen est, num quid lucrari possimus, si hac via progrediamur.

Epistula, de qua agitur, cum anno a. Chr. 54. data sit, in idem ferme tempus incidit, quo etiam *de oratore* libri conscripti et ad hunc eundem Q. Ciceronem missi sunt; sperare igitur licet aliquid nos inde discere posse, unde melius de duorum fratrum controversia edoceamur. Quae spes egregie primis statim capitibus confirmatur; haec enim Marcus §. 5:... *Soles nonnumquam hac de re a me in disputationibus nostris dissentire, quod ego eruditissimorum hominum artibus eloquentiam contineri statuam, tu autem illam ab elegantia doctrinae segregandam putes et in quodam ingenii atque exercitationis genere ponendam.* Facile igitur tibi persuadebis etiam de poetice eandem, quam de eloquentia, fratribus controversiam fuisse.

Quae omnia ne cui levioris esse momenti videantur, pauca addam. Non enim in illa tantum epistula codicis lectio confirmata est, sed etiam ad hunc dialogum melius intellegendum lucis aliquantum allatum, ut in quo celebris illa et vetus Antonii et Crassi controversia ab ipsis eloquentiae incunabulis repetita huic novae, inter duos fratres quae fuit, superstructa sit. Atque hanc ipsam quotusquisque, praesertim ut nunc homines in Tullium animati sunt, non fictam potius, scilicet ut antiquum ingenii et artis discidium novis illustraretur nominibus et personis, quam veram putavit? Vides igitur epistula illa collata viam muniri ad uberrimam quaestionem, eam dico, quam nuper Hirzelius egregio *de dialogo* libro tractavit. Nos autem hoc uno indicio contenti, ne rivulo mare amplecti velle videamur, subsistemus.

Petropoli. *Th. Zieliński.*

De imaginibus atque tropis
in Horati carminibus,
qui ex proportionis ratione proficiscuntur.

Parum disceptata a viris doctis Horatianae dictionis ornatae quaestione, quae mihi proximo anno ansam ad emittendum libellum »de synecdoches in Horati carminibus usu, vi atque ratione« [1]) dedit, moveor ut deinceps aequa lance alteram Horatianorum carminum tralatitiam pensitem vestem atque, quem ad modum ea vates Venusinus sit usus, exemplis demonstrem. Neque dubito, quin disputatiunculae huic eadem obici possint, quae praecedenti libello ab iudice atque censore candido [2]) crimini sunt data, nimirum ei nimis rationarii notam impressam esse, quod potius in enumerandis exemplis quam in argumentis inde deducendis versetur: nihilominus eandem ingrediar viam, cum hanc animo meo informassem sententiam non posse de summa vere iudicari nisi singulis rite perpensis neque de peculiaribus scriptoris apte statui nisi materie, quae res comparandas iuvet, undique religiosissime congesta. Itaque parvis contentus impraesentiarum paucis acquiesco, dum ex ordine exempla usus Horatiani, qualis sit in imaginibus et tropis, qui ex proportionis ratione proficiscuntur, ea, qua par est, diligentia comportare et sub unum conspectum ponere stat mihi sententia.

In universa proportionis, ab Aristotele τὸ ἀνάλογον nuncupatae [3]), formula, qua bina binis respondent (a:b = c:d). comparationes

---

[1]) In programm. gymn. Stanislaopolitani 1895.

[2]) I. Sanojca in commentariis societatis philologae, quibus inscribitur »Eos«, vol. II. p. 258—259.

[3]) Poet. cap. 21. Cf. Varronis de l. l. X. 3.

vel collationes potissimum contineri (a : b ∾ c : d), alibi fusius exposui [1]. A quibus similitudines, cum perinde ac collationes particulis comparativis vel, quae earum vicem explent, vocibus *similis, par, aequus aa.* utique indicentur, non tam natura atque vi varia absunt, quam potius infracto ambitu verborum contractioreque comparandi modo, qui fere in appellanda solum re opportuna consistit (a : b ∾ c vel a ∾ c). Translatio vero tantum a similitudine recedere videtur, quantum allegoria a collatione. Cum enim utraque metaphorarum species in eo stet, ut omissa particula comparativa atque propriis rerum nominibus res, quae comparandi gratia ascisci debeant, illarum partes prorsus suscipiant, translationes tanquam breviores similitudines [2]) singulis fere continentur vocabulis ex alieno quodam rerum orbe arcessitis (*c* pro *a*), allegoriae per plura vocabula vel etiam enuntiata continuantur, totius quodammodo contextus rerum et verborum vicariae [3]) (c : d pro a : b). Atque metaphoram et allegoriam nihilominus interdum tam exiguo discrimine inter se distare, ut vix maxima cum contentione diiudicari possit, utrum huic, an illi locus aliquis sit adnumerandus, nihil miremur. Quae ambiguitas inde potissimum exoritur, quod grammatici et rhetores duas allegoriae species constituunt, aliam perpetuam vel puram, in qua nullum verbum proprium ponitur, aliam mixtam, in qua dictio metaphorica perspicuitatis causa hic illic propriis nominibus rerum interrumpitur [4]).

Quo modo cum collationes, similitudines, translationes, allegoriae iisdem fere proportionis principiis nitantur discrimenque in externa solum formamque spectante ratione consistat, non spero fore a quo culper, quod propinquorum troporum imaginumve specimina promiscue iisdem capitibus perstrinxerim. Quibus adnectere mihi liceat superlationis (ὑπερβολή) quoque, quam vocamus, exempla, quae quamvis minus arcte in proportionis ratione versetur, quippe cum in eadem alterum proportionis membrum vi atque gravitate alterum quo-

[1]) In dissertq. supra laud. p. 4 sqq. Huc cf. etiam Pecz »Die Tropen des Aeschylus, Sophocles u. Euripides« (in »Berliner Stud. f. class. Phil. u. Archaeol«, 18-6, vol. III. p. 4 sqq.).

[2]) Cf. Quintil. Inst. or. VIII. 6. 8.

[3]) Cf. Gerberi »Die Sprache als Kunst« (Bydgostii 1871) II [1] p. 77 sqq., Carrière, Aesth. II. p. 471., Wackernagel, Poet., Rhet. u. Stil. p. 395., Gottschall, Poet. p. 222., Max. Müller, Vorles. üb. die Wissensch. d. Spr. Serie II., vol. 8. p. 331., Halm, Rh. L. min. p. 611.

[4]) Cf. Quintil. Inst. or. VIII. 6. 47. et ex recentioribus Brinkmanni »Studien über den Geist der modern. Spr.« p. 26.

dammodo superare videatur (»nive candidior« a (: b) > c), externa tamen forma tam prope ad similitudinem, quam diximus, accedit, ut cum ea a multis etiam confundatur.

Quibus praemissis iam ad ipsa Horati exempla excutienda venio. In quibus apponendis plurimis, ut filum quoddam, quo duceremur, facile reperiri posset, singula pro regionibus vel sedibus, ex quibus res ad comparandum aptae petitae sunt, capita discernenda constitui.

I.
Deorum hominumque condiciones varias tanquam fontem imaginum metaphoricaeque dictionis in H. carminibus esse.

Luculenta, quae ad hoc caput revocari debent, exempla tam multiplici variaque vi atque natura apparent, ut res ipsa subtiliorem distinctionem quodammodo deposcere videatur. Quapropter primum talia proponam, in quibus singula, quae proprie hominum vel animalium sunt, μεταφορικῶς certis condicionibus deorum hominumve illustrantur, deinde seiunctim illos Horati locos afferam, ubi res vita sensibusque carentes hominum specie actionibusque donantur.

A.
Singula, quae proprie hominum vel animalium sunt, μεταφορικῶς certis condicionibus deorum hominumve illustrantur.

Dii, heroes, viri vel monstra, antiquitatis fabulis aut historiis celebrata, aliquoties in Horati carminibus locum quendam generalem ad certam hominum condicionem indolemve illustrandam subeunt. Initium facio ab »caelestis« adiectivo universae sane notionis, quo cum latius omnia, quae ad caelum spectant, significari possint, angustius vi substantivi munito dii tanquam caeli incolae declarantur. Quo Horatius IV. 2. 18. nimirum ludorum Olympicorum victores adornavit, quippe cum palma victoriae donati summam, quae hominibus restaret, gloriam felicitatemque consequerentur.

Eadem metaphorica ratione bis Horatius Veneris deae nomen in puellam formosam eximiaque pulchritudine excellentem transtulit: I. 27. 14. et I. 33. 13. Atque alio loco (II. 5. 20.) venustatem muliebrem per similitudinem cum Gyge, iuvene quodam Cnidio, indicavit:

quem si puellarum insereres choro,
mire sagaces falleret hospites
discrimen obscurum solutis
crinibus ambiguoque vultu.

Imaginem pulchritudinis praebet Horatio etiam Nireus, ὃς κάλλιστος ἀνὴρ ὑπὸ Ἴλιον ἦλθε τῶν ἄλλων Δαναῶν μετ' ἀμύμονα Πηλείωνα [1]) et Ganymedes »aquosa raptus ab Ida«, qui apta similitudine III. 20. 15. ad praestantem iuvenis cuiusdam formam adumbrandam inducuntur. Puellam vero rapacem pecuniaeque et quaestus cupidam translata ratione Charybdin Horatius vocavit I. 27. 19. eandemque paucis versibus post (I. 27. 24.), utpote iuvenes temerarios laqueis amoris irretiendi peritam indeque periculosam nomine triformis Chimaerae notavit. Quo loco secutus est Horatius sine dubio Graecorum poetarum exempla, qui haud raro puellas rapaces avarasque cum Chimaera, Scylla, Charybdi, Harpyiis composuerunt [2]). Duas similitudines ex Herculis fabulis antiquitatis celebrati natura atque condicione Horatius duxit, aliam, quam III. 14. 1. legimus, ubi Augustus illi heroi propter longinquas semperque victrices expeditiones assimulatur, aliam similitudine e cultu Castoris petita adauctam IV. 5. 35., quo loco idem Augustus eodem divino honore apud Romanos affici dicitur atque Castor et magnus Hercules apud Graecos. Alio autem loco nominis fama Lydia, quaedam puella levis, sed venusta, ipsam Iliam, Romuli matrem, quae apud Romanos divino observabatur cultu, superasse dicitur. Quae superlatio illo carmine alternato III. 9. 8. deprehenditur: »Romana vigui clarior Ilia«. Misera sors Icari, qui alis arte Daedali, patris sui, cera iunctis volare ausus esse fingebatur, praeclaram Horatio aliquando subministravit materiem ad periculosum atque difficillimum opus demonstrandum. Quae allegoria est IV. 2. 2. sqq. [3]):

---

[1]) Hom. Il. II. 673.

[2]) Cf. Anaxilas ap. Athen. 13. p. 558. fr. 21. Mein. »fragm. comic. Graecorum« p. 670. v. 1—9, 18. sqq.

[3]) Cum saepius una sententia plures imagines contineat, non eius versus, a quo sententia initium capiat, sed eius, in quo translatio insit aut a quo ipsa imago ordiatur, numerum ascripsi.

Pindarum quisquis studet aemulari,
Iule, ceratis ope Daedalea
nititur pennis vitreo daturus
nomina ponto.

Sed etiam celeritatis imago Icarus apud Hor. est hac superlatione admissa II. 20. 13.:

iam Daedaleo ocior Icaro
visam gementes litora Bospori...

Qui locus ob hiatum in »Daedale*o* *o*cior« obvium a viris doctis in voce »ocior« mire coniecturis est vexatus. Cf. Bentleyi »tutior«, Obbarii »notior«, Peerlkampi »audacior«, Withofii »cautior«, Seyfferti »certior«, Rauchensteinii »doctior«, Ungeri »exsertior«.

Periculum, quod impendet, timoremque inde exortum praeclare Horatius per allegoriam ex fabula de Dionysio et Damocle repetitam, quae ne nostris quidem temporibus ex loquendi usu evanuit, expressit III. 1. 17. sqq.:

destrictus ensis cui super impia
cervice pendet...

Multo crebrior in Horati carminibus est usus imaginum atque translationum ex quotidianis hominum negotiis communibusque muneribus ductarum. Praetermitto iam talia, ut »vates« pro poeta positum [1]), »deorum cultor« de eo, qui deos veneratur, adhibitum [2]), aa., quae quamvis a primaria notione longe recedant, totius fere latinitatis sunt communia: sed praeter ea plurima ex Horatio depromi possunt, quibus a poeta praecipua quaedam vindicatur potestas.

Qua insueta significatione imprimis **regis**, **regni**, **regendi** voces ab Horatio aliquoties instruuntur. (Cf. dissert. supra laud. de synecd. in Hor. c. p. 19). Sic I. 36. 8. custos, qui instituendae iuventuti praeerat, rex appellatur, IV. 1. 4. »sub **regno** alicuius esse« eundem praebet sensum atque »amore alicuius flagrare«, III. 9. 9. »ab aliquo regi« idem est atque »aliquem adamare, totum alicuius esse«. Atque

[1]) I. 34. 1.

[2]) I. 1. 35; I. 31. 2; II. 6. 24; II. 20. 3; III. 19. 15; IV. 3. 15; IV. 6. 44; IV. 8. 27.

cum reges Persarum antiquis temporibus ditissimi potentissimique haberentur, hac superlatione III. 9. 4. »Persarum vigui rege beatior« summa felicitas designatur, qua poeta aliquamdiu puellae cuiusdam amore incensus fruebatur.

Complures locutiones rei militari vitaeque castrensi aptas atque idoneas Horatius aliena adauxit potestate. Pholoe, puella quaedam iam adulta, cum sola neque ullo advocante iuvenum domos intraret comissantiumque coetibus se immisceret, iuvenum domos expugnare III. 15. 9. dicitur. Lollius quidam, cuius virtutes Horatius IV. 9. memoriae tradit, per obstantis catervas explicuit sua victor arma (v. 43—44 allegor.), virtutes enim semper exercuit neque ulla re animi sui rationem et iudicium mutari est passus. III. 16. 23. sqq. vero se ipsum Horatius militem fingit, dum rationes vitae suae indicat: »nil cupientium nudus castra peto et transfuga divitum partes linquere gestio«. Atque alio loco III. 26. 2. sqq. in castris Veneris et Cupidinis poeta se stipendia olim fecisse gloriatur:

> Vixi puellis [1]) nuper idoneus
> et militavi non sine gloria
> nunc arma defunctumque bello
> barbiton hic paries habebit.

Quae allegoria poetam ut iuvenem procacem lascivumque quondam simulque carminum amatoriorum, quae ad lyram vel citharam cantari solebant, auctorem notare videtur; iam ipsam illam lyram officio defunctam, postquam plurima puellarum corda victor sibi obstrinxit, cum aliis temeritatis suae armis: funalibus, vectibus, arcu in templo Veneris marinae est suspensurus. Proinde Venus artes suas tentans Horatiumque, quinquagenarium iam, denuo amoribus inflammans facete IV. 1. 2. rursus bella movere fertur. At poeta saevae matris Cupidinum imperium deprecatur aptiusque eam ad Paullum quendam, iuvenem nobilem, pulchrum promptioremque ad amores amandat, quem militiae Veneris signa late laturum putat (IV. 1. 16.) [2]). At si quis in famulatu Veneris adhuc remanet amoribusque occupatus impeditusque tenetur, condicio eius homini vulnerato vel perituro similis fingitur. Cf. I. 27. 11.:

---

[1]) In codd. puellis et duellis.

[2]) Cf. Ovid Am. I. 9. 1.: Militat omnis amans et habet sua castra Cupido.

dicat Opuntiae
frater Megillae, quo beatus
vulnere, qua pereat sagitta.

III. 10. 15: vir Pieria pellice saucius. Quibus in metaphoris conformandis Horatius non sine Graecorum poetarum imitatione quadam est versatus, apud quos voces τόξον, βέλος Ἔρωτος haud raro amoris loco funguntur, simili modo atque amantes saepenumero saucii esse dicuntur.

Restat, ut in hac exemplorum serie eam quoque translationem proferam, qua homines sagittarii fere finguntur; II. 16. 17: quid brevi fortes iaculamur aevo multa? Quam sane prorsus de suo Horatius deprompsit ingenio.

Sequuntur allegoriae et collationes ad sollemnia religionum referendae. III. 1. 1. homines, qui veris aptisque ad bene instituendam vitam sapientiae praeceptis spretis vilibus artibus dediti sunt, appellantur profanum volgus, quod ab omnibus sacris caerimoniis absit necesse est [1]). Ipse vero poeta ibidem sacerdotem Musarum se facit incorruptaeque suboli patrum nova quaedam sacra sese tractare gloriatur: »carmina non prius audita«. Quae praeparantur gravi et sollemni formula: favete linguis = εὐφημεῖτε (ibd. v. 2.), qua in celebrandis apud Graecos mysteriis audientium mentes ad summam attentionem acui solitae sunt. Eodem fere metaphorico colore inducitur III. 14. 11. »male ominatis parcite verbis«; quam lectionem »male ominatis« ex cod. Blandin. vetust. ap. Cruq. plurimi viri docti receperunt, alii propter hiatum ibi obvium scripturam »male nominatis«, a Lambino per ὄνομα δυσώνυμον illustratam, praetulerunt. Bentleyius ad exemplum Epd. 16. 38. »male inominatis« statuit. Simili modo I. 18. 11. sqq. poeta, cum spondeat sollemniter: se nunquam in bibendo vino modum excessurum neque iram Bacchi hoc modo in se concitaturum, apte utitur allegorica orgiorum imagine, quorum participes, si dei sacra profanare mysteriaque aperire arcana ausi essent, furore vesano rapi credebantur:

non ego te, candide Bassareu,
invitum quatiam nec variis obsita frondibus
sub divum rapiam.

---

[1]) Cf. Verg. Aen. VI. 258.: Procul o, procul este, profani, et Euripid. Bacch. 68: ἔκτοπος ἔστω λεώς, στόμα συγκλείσας.

Ad ingentem furorem illustrandum Bacchae persaepe a poetis inducuntur. Apud Horatium collatio ex Bacchis, tympani sonitu audito insane currentibus, petita III. 15. 10. obvenit:

filia rectius
expugnat iuvenum domos,
pulso Thyias uti concita tympano.

Quo loco sine dubio Horatius se paululum ad Homeri et Apollonii exempla applicavit; cf. Homeri Il. X. 460., Hymn ad Cer. 386., Apoll. Rh. I. 636. Ex Romanorum poetis similem imaginem ad eandem condicionem exprimendam praebuerunt Propertius IV. 7. 14., Vergilius Aeneid. IV. 301. sqq., Ovidius Ars am. III. 710 sqq. Stupori Baccharum confert Horatius animi sui condicionem III. 25. 8. sqq.:

non secus in iugis
exsomnis stupet Evias
Hebrum prospiciens et nive candidam
Thracen ac pede barbaro
lustratam Rhodopen, ut mihi devio
ripas et vacuum nemus
mirari libet.

Quo cum loco cf. Sophoclis Antig. 1151., Euripidis Ion. 718. et 1075., Properti I. 3. 5., Ovidi Trist IV. 1. 41.

Multifariam Horatius res humanas allegoriis a condicionibus nautarum omninoque e re navali repetitis illustravit. Sic I. 34. 3. sese ipsum poeta, doctrinam de cultu deorum, quam spreverat, iterum amplexurus, navitam fingit, qui retrorsum vela dare atque iterare cursus cogitur relictos. Item IV. 15. 3. vates Venusinus fere audax nauta fingitur, qui parva vela Tyrrhenum per aequor dare est ausus. Quo modo Horatius, a Phoebo veluti monitus, sese nequaquam parem esse proeliis rebusque gravioris argumenti canendis submisse fatetur. II. 10. 1. sqq. vita hominis, qui neque res nimis altas appetit neque ad humilioris condicionis sordes decurrit, auream vero mediocritatem sectatur, aptissime navigationi assimulatur, qua nauta prudens mediam inter altum mare et litora tenere studet lineam:

Rectius vives, Licini, neque altum
semper urguendo neque, dum procellas
cautus horrescis, nimium premendo
litus iniquum.

Qua allegorica veste exitus quoque carminis eiusdem exornatur (v. 22—24), ubi poeta monet, ne secundis in rebus animos, qui tunc compesci debeant, nimis extollamus:

sapienter idem
contrahes vento nimium secundo
turgida vela.

Ex eodem fere rerum orbe repetita perindeque bifariam vel etiam trifariam dispertita allegoria quintum carmen libri primi distinguitur. Pyrrhae, levis cuiusdam atque perfidae puellae amator ibidem v. 5. sqq. tanquam nauta imperitus depingitur, qui nescius aurae fallacis tranquillo sane mari solvit, mox vero in altum provectus subita tempestate oppressum se videt:

heu quotiens fidem
mutatosque deos flebit et aspera
nigris aequora ventis
emirabitur insolens,
qui nunc te fruitur credulus aurea,
qui semper vacuam, semper amabilem
sperat nescius aurae
fallacis.

At paucis verbis interiectis v. 13. sqq. se ipsum Horatius, cum etiam eiusdem Pyrrhae amore aliquamdiu teneretur, naufrago salse assimulat, qui feliciter servatus in templo potentis Neptuni uvidam vestem suam ex voto suspendit:

....me tabula sacer
votiva paries indicat uvida
suspendisse potenti
vestimenta maris deo.

Solebant enim, qui ex naufragio divina ope erepti sunt, in templis deorum marinorum tabulam votivam et vestimenta, quibus, cum naufragium paterentur, induti erant, suspendere.

His aptissime, ne rem unam discerperem, annectendam putavi perpetuam et artificiosam allegoriam, quae per totum carmen I. 14. continuatur exemplarque suum in Alcaei carmine quodam apud Bergkium fragm. 18. servato habet. Rem publicam, quae paulo ante intestinis bellis paene eversa est, mox autem feliciter servata et pacata nova bella civilia parabat, tractat poeta navis specie, quam novi fluctus in mare referunt, cives autem eiusdem n a u t a s fingit. Cum vero haec allegoria totum carmen amplectatur omnique parte concinna sit, sequitur, ut ex unaquaque fere voce atque enuntiatione praeter allegoricam propria, quae ei inhaereat, vis depromi possit. Sic voce m a r i s (v. 1.) bellum significari videtur, vocibus n o v i f l u c t u s (v. 2.) nova civilis discordia adumbratur, p o r t u s (v. 3.) pacem denotat. per n a v e m t e m p e s t a t e g r a v i t e r a f f l i c t a m (v. 3—9.) res publica gravibus bellis exhausta praesidiisque orbata illustratur; per i n t e g r a l i n t e a (v. 9.) integri ac validi exercitus designantur, vocibus P o n t i c a p i n u s, s i l v a e f i l i a n o b i l i s (v. 11—12.) clara origo gentis Romanorum comprehenditur, in qua tamen spes militum perinde poni nequit atque n i l p i c t i s t i m i d u s n a v i t a p u p p i b u s f i d i t (v. 14—15); per m a r e A e g a e u m denique (v. 19—20.: »interfusa nitentes aequora Cycladas«), quod pro quocunque procellosissimo et periculosissimo positum est [1]), pericula et detrimenta, quae ex bellis civilibus proficisci solent, mentibus inculcantur. Quod autem ad historicam fidem carminis huius pertinet, conferatur Hermanni Schützii commentarius.

Aliquas imagines translationesque a communi Romanorum vita omninoque vulgari hominum consuetudine Horatius petiit. Huc spectat prae ceteris collatio III. 5. 50. sqq., quam a privata vita potentiorum sui temporis civium poeta deprompsit: Regulus postquam patribus persuasit, ne captivos, in quorum numero ipse quoque esset, a Poenorum servitute liberarent, etsi sciebat,

....quae sibi barbarus
tortor pararet: non aliter tamen
dimovit obstantes propinquos
et populum reditus morantem,
q u a m s i c l i e n t u m l o n g a n e g o t i a
d i i u d i c a t a l i t e r e l i n q u e r e t,
t e n d e n s V e n a f r a n o s i n a g r o s
a u t L a c e d a e m o n i u m T a r e n t u m.

[1]) Vid. supra laud. dissert. de synecd. p. 29.

Aliam eamque suavissimam comparationem e pia condicione, quae intercedit inter amantem curiosamque matrem et filium diutius absentem, IV. 5. 9. sqq. latius poeta diduxit:

> ut mater iuvenem, quem Notus invido
> flatu Carpathii trans maris aequora
> cunctantem spatio longius annuo
>   dulci distinet a domo,
> votis ominibusque et precibus vocat
> curvo nec faciem litore demovet:
> sic desideriis icta fidelibus
>   quaerit patria Caesarem.

Atque in hac delicatissima imagine depingenda, ex qua poetam hominem verecundum mollemque fuisse neque vitam suam stricte ad frigidam illam et inanem normam nullius rei admirandae direxisse recte conicias [1]), certamen fere cum Horatio Oppianus Hal IV. 335. sqq. instituit:

> ὡς δ' ὅτε τηλύγετον μήτηρ γόνον ἢ καὶ ἀκοίτην
> ξυνέτις ἀλλοδαπὴν τῆλε χθόνα γαῖαν ἰόντα
> ἀχνυμένη στέλλῃσι· νόος δέ οἱ ἔνδον ἀλύει,
> ὅσση οἱ μεσσηγὺς ἁλὸς χύσις, ὅσσα τε κύκλα
> μηνῶν· ἀκροτάτοισι δ' ἐπεμβαίνουσα θαλάσσης
> κύμασι δακρυόεσσαν ἐπὶ στόμα γῆρυν ἵῃσι,
> σπεύδειν λισσομένη· καί μιν πόδες οὐκ ἔτ' ὀπίσσω
> ἱεμένην φορέουσιν, ἔχει δ' ἐπὶ πόντον ὀπωπάς.

Profecisse vero uterque poeta paullulum videtur ex comparatione, quae paullo aliter adornata in Hom. Od. XVI. 17. sqq. legitur:

> ὡς δὲ πατὴρ ὃν παῖδα φίλα φρονέων ἀγαπάζει
> ἐλθόντ' ἐξ ἀπίης γαίης δεκάτῳ ἐνιαυτῷ,
> μοῦνον, τηλύγετον, τῷ ἐπ' ἄλγεα πολλὰ μογήσῃ·
> ὣς τότε.....

Duae translationes ab hominibus vinolentis sumptae sub oculos mihi venerunt. Sic. I. 37. 12. Cleopatra, rebus secundis elata et

[1]) Cf. dissert. C. Mülleri »de similitudinibus imaginibusque ap. veteres poetas elegiacos« (Bremis 1887) p. 31.

bo hanc rem rationis expers, ut solent esse ebrii, fortuna dulci *ebria* dicitur et II. 10. 8. vir, qui sibi temperare sapienter scit, *sobrius* vocatur. Quibus locis item Graecorum exemplaria Horatium respexisse Thalwitz affirmat [1]) affertque haud absimilia Demosthenis, Anacreontis, Theocriti. Ab hominibus onere quodam rem aliquam *prementibus translationem* petitam legimus: I. 5. 2.; I. 15. 23.; II. 9. 9., quamquam *urgendi* vocabulum iam prosa oratione per κατάχρησιν hoc modo interdum usurpatum esse lexica docent. A re *scaenica* una solum *translatio* in Horati carminibus sumpta esse videtur eaque I. 2. 29. deprehenditur, ubi *partes* ab actoribus fabularum ad vices seu munera liberatorum patriae depingenda transferuntur. Sed etiam hic vis tropica vix iam sentitur, cum etiam Cicero talia exhibeat [2]). I. 18. 7. a saltatoribus metaphora est petita: ne quis *transiliat* munera Liberi (= ne quis in bibendo modum excedat, supra modum bibat); III. 16. 19. vero ab iis, qui altius caput tollunt, metaphoram Horatius duxit:

> iure perhorrui
> late conspicuum *tollere verticem*.

Qua translatione potestas splendendi opibus, dignitate atque honoribus ob oculos ponitur.

Animalia ritu hominum his locis dicuntur: II. 5. 7. »iuvencae *solantis* fluvii gravem aestum«, III. 17. 12. »aquae *augur* annosa cornix«, I. 17. 7. »olentis *uxores mariti*« (capellae).

B.

Res vita sensibusque carentes hominum specie, affectibus actionibusque donantur.

Propter praecipuum nitorem, quem haec metaphorae species orationi affert, praecipuo sane nomine eam rhetores adornaverunt. Cornificius [3]) cum prosopopoeia, sententiarum, quae dicitur, figura, eam confundens, ad utramque communem *conformationis* appellationem detulit; recentiores vero eius modi tropicam formam, qua, quod homi-

[1]) In diss. »De Horatio Graecorum imitatore« (Doebelni 1874) p. 35.

[2]) Cf. Straub, »De tropis et figuris, quae inveniuntur in orationibus Demosthenis et Ciceronis« (Progr. gymn. Aschaffenburgensis 1883) p. 62.

[3]) Ad Herenn. IV. 53.

nis proprium sit, ad rem aliquam inanimam transferatur, personarum fictionem sive personificationem dicunt. In qua adhibenda veterum scriptores cum opinionibus totius fere populi sublevati versabantur, multarum rerum conformationibus, veluti solis, siderum, terrae, maris, fontium, fluminum, arborum rerumque a mente et ratione vacuarum ipsa religione proditis, tum nativa imaginandi facultate instructi ex animi concitatiore motu ultro lineamenta, quibus eiusmodi imagines depictae erant, longius et liberius proferebant [1]). Atque Horatium in his orationis flosculis, ex quibus Quintilianus praecipue sublimitatem generis dicendi oriri affirmat [2]), et diligentissime et audacissime elaborasse et tanquam elucubrasse ex exemplorum longissima serie liquebit. In quibus, ut alia ex aliis nexa et omnia inter se apta colligataque appareant, primum ea propono, ubi res a sensibus hominum seiunctae vivarum et sentientium personarum partes tueri videntur [3]). Imprimis virtutes et vitia, quibus homines imbuuntur, iam divinorum numinum, quae homines comitantur, specie induta prodeunt, iam ipsorum hominum ritu informantur. Egregium eius modi exemplum praebet locus I. 24. 6. sqq., ubi mortui Quintilii cuiusdam summae, quoad viveret, virtutes hoc modo sunt illustratae:

ergo Quintilium perpetuus sopor
urget? cui Pudor et Iustitiae soror,
incorrupta Fides, nudaque Veritas
  quando ullum inveniet parem?

Eaedem virtutes aliis etiam locis tanquam deae vel animantia sensu et motu praedita ob oculos ponuntur: pudor una cum fide, pace et honore C. S. 57., fides ibd. et I. 35. 21: te... albo rara Fides colit velata panno, IV. 5. 20: culpari metuit fides; iusti-

---

[1]) Inde proficiscitur distinctio in »religiös-plastische« et »poetische Personification«, quam Heuse in libro »Poetische Personification in griechischen Dichtungen mit Berücksichtigung lateinischer Dichter und Shakspeare's« (Pars I. Halle 1868) p. XIV. proponit.

[2]) Inst. or. VIII, 6, 11.

[3]) Cf. Hensei l. l. p. XXIV.: »Die Personification abstracter Begriffe, insbesondere sittlicher Ideen und Mächte gieng bei den Alten von dem mythischen Bewusstsein und der götterbildenden Phantasie aus. Als Götter vorgestellte Wesen, wie Dike, die Erinyen, Nemesis, Peitho und viele andere sind noch religiös geglaubte Gestalten«.

tia II. 17. 16. tanquam dea inducitur: sic potenti Iustitiae placitum; spes I. 35. 21. tanquam persona sensu et actione instructa apparet; pietas II. 14. 4. specimen agentis prae se fert. Pauperies, quae Cynicorum opinione summa habebatur virtus, III. 29. 56. probae honestaeque, at indotatae puellae assimulatur, III. 24. 42. autem eadem protervi severique heri partes fere suscipit, qui iubet quidvis et facere et pati; quapropter qui ea tenentur!, haud raro etiam virtutis viam arduam deserere coguntur.

Virtus nunc animans rationis, sensus atque intelligentiae compos, nunc dea alata, cultores suos celeri volatu ad immortalium deorum concilium ducens, constituitur III. 2. 17. sqq.:

virtus repulsae nescia sordidae
intaminatis fulget honoribus
nec sumit aut ponit secures
arbitrio popularis aurae.
Virtus recludens immeritis mori
caelum negata tentat iter via
coetusque vulgares et udam
spernit humum fugiente penna.

Praeter hunc locum his etiam virtutis sola mente percipienda notio animantium iam forma, iam sensibus induitur: II. 2. 17. sqq.:

Phraaten
dissidens plebi numero beatorum
eximit virtus populumque falsis
dedocet uti
vocibus, regnum et diadema tutum
deferens uni propriamque laurum...

III. 5. 30: virtus... curat reponi..., III. 24. 31: virtutem incolumem odimus, sublatam ex oculis quaerimus, C. S. 58: neglecta redire virtus audet. Atque I. 18. 14. vitia hominum, nimium rerum suarum studium, iactantia, perfidia, animantium ritu efficta in orgiis tympana subsequi dicuntur:

tympana, quae subsequitur caecus amor sui
et tollens vacuum plus nimio gloria verticem
arcanique fides prodiga.

Persaepe animi vel corporis affectus, studia, motus in Horati carminibus quasi vita donati inducuntur. Sic prae aliis placeant necesse est conformationes curarum, minarum atque timoris, quae tanquam diligentissimos custodes assiduosque hominum comites Horatius effinxit: III. 1. 37. sqq.:

timor et minae
scandunt eodem, quo dominus, neque
decedit aerata triremi et
post equitem sedet atra cura.

III. 16. 17. sqq.:

crescentem sequitur cura pecuniam
maiorumque fames.

II. 16. 21. sqq.:

scandit aeratas vitiosa naves
cura nec turmas equitum relinquit,
ocior cervis et agente nimbos
ocior Euro.

Curae vero alatae et circum laqueata tecta avium more et modo volantis pergrata imago II. 16. 11. deprehenditur, simili ratione atque I. 2. 34. iocus et cupido alatorum animantium specie induti Venerem circumvolare putantur. Sed haec conformatio iam ex opinionibus mythicis veterum profecta esse videtur. Ex eodem principio petitur imago Veneris tanquam matris cupidinum (cf. I. 19. 1.) et Cupidinis tanquam fervidi pueri (cf. I. 30. 5.). Levior metaphorae ratio iis versibus inesse videtur, ubi a sensibus sevocata animi contentio motusve quidam uno solum adiectivo liberius apposito vel alieno verbo associato veluti animantis specimine instruitur: I. 33. 12. saevus iocus; II. 11. 7. lascivi amores; III. 2. 12. cruenta ira; II. 11. 18. curae edaces; I. 18. 4. mordaces.. diffugiunt... sollicitudines; I. 19. 3. lasciva, III. 24. 28. indomita, IV. 15. 10. autem rectum evagans licentia; III. 4. 68. vires omne nefas animo moventes; I. 25. 13. amor et libido saeviet; II. 9. 11. decedunt amores; IV. 9. 10. spirat amor.

Multifariam singula hominum aetatis tempora, temporis cum universum spatium, tum singularum eius partium momentorum-

que aptae notiones animantium proprietatibus illustrantur. In his cum Iuventatis deae fictio iam religione fabulisque veterum niteretur, Horatianae quoque conformationis I. 30. 7. fundus eodem est revocandus. Aliae huc spectantes translationes, ex mente ipsius fere poetae depromptae, his locis deprehenduntur: II. 11. 5. fugit retro levis iuventas et decor arida pellente lascivos amores canitie (= senectute); II. 14. 3. instanti senectae; III. 30. 5. fuga temporum; I. 11. 7. dum loquimur, fugerit aetas; II. 5. 13. currit ferox aetas; II. 14. 1. fugaces labuntur anni; III. 29. 48. fugiens hora vexit (= avexit); IV. 7. 7. monet annus, et almum quae rapit hora diem, III. 13. 10. te flagrantis atrox hora Caniculae nescit tangere; II. 5. 10. lividos distinguet autumnus racemos; IV. 7. 9. ver proterit aestas interitura, simul pomifer autumnus fruges effuderit, et mox bruma recurrit iners; I. 25. 19. hiemis sodali Hebro: III. 28. 6. veluti stet volucris dies: IV. 13. 16. tempora, quae semel notis condita fastis inclusit volucris dies; II. 18. 15. truditur dies die; III. 14. 14. hic dies vere mihi festus atras eximet curas; IV. 4. 41. ille dies, qui primus alma risit adorea.

Sequuntur exempla aliarum rerum a materia seiunctarum, sed in Horati carminibus divina humanave indutarum specie. II. 2. 7. fama Proculei Varronis, equitis Romani, superstes, illum mortuum »penna metuente solvi agere« fingitur: C. S. 57., quem locum iam supra tetigi, honos veluti dei specie informatur; IV. 8. 23. taciturnitatis sicuti personae vivae, quae invida mente meritis quodammodo iusta praemia denegat, praeclara imago ob oculos ponitur; IV. 9. 23. oblivionis, ob gloriae nimirum invidiam lividae, personata species animis insinuatur.

Quibus imaginibus subtilitate et elegantia vel praestare videntur concinnae culparum et poenarum fictiones. Poena tanquam dea, scelerum vindex, claudicans sane, identidem post culpam ingredi dicitur, quam, tametsi vitio corporis ipsa praepedita, nunquam effugere patitur. Cf. III. 2. 32. sqq.:

raro antecedentem scelestum
deseruit pede poena claudo.

IV. 5. 24:

culpam poena premit comes.

III. 11. 29.:

sera fata, quae manent culpas etiam sub Orco.

Bis morborum conformationes Horatius proponit, in quibus iidem modo tanquam homines nimis sibi indulgentes et, qui nulla re satiari possint, inducuntur, modo tanquam perniciosa pestilensque militum evagantium cohors apparent: II. 2. 13. sqq., I. 3. 30. sqq.

III. 1. 21. sqq. somnus sensu praeditus vivusque inducitur:

somnus agrestium
lenis virorum non humiles domos
fastidit umbrosamque ripam,
non Zephyris agitata Tempe.

Alio autem loco III. 27. 40. sqq. decerpsit poeta particulam de Homeri (Od. XIX. 562.) et Vergili (Aen. VI. 844.) commento, ex quo somni tanquam dei sedes in Orco fuisse tradebatur, unde hominibus mitterentur somnia falsa per eburneam, vera autem et eventum habitura per corneam portam:

an vitiis carentem
ludit imago
vana, quae porta fugiens eburna
somnium ducit?

His adde II. 11. 8., ubi »facilis somnus« in comitatu iuventatis cum decore et amoribus conspicitur.

Sententiam: omnibus sine discrimine esse moriendum aliquoties poeta repetit, saepissime tamen inducta morte tanquam daemone implacabili, qui promiscue pauperes divitesque rapit. Cf. I. 4. 13.: pallida mors aequo pulsat pede pauperum tabernas regumque turris. Imagine paullum variata sententiam prorsus eandem proponit III. 1. 14. sqq.:

aequa lege necessitas
sortitur insignes et imos,
omne capax movet urna nomen.

Idem fere exprimitur III. 2. 14. sqq., ubi mors tanquam persona in medio certamine circumiens, fugientes quoque insectans, depingitur dum eos assequatur et caedat:

mors et fugacem persequitur virum
nec parcit imbellis iuventae
poplitibus timidoque tergo.

Quibus cum locis conferatur etiam I. 28. 15. sqq.:

sed omnis una manet nox
et calcanda semel via leti.

Atque vehementissime mors, tanquam animans mentis rationisque compos, audacibus procacibusque instare dicitur, qui, ut suis cupiditatibus satisfaciant, ad extrema quaeque descendere sint parati, ne mortis quidem gradum quemlibet timentes (I. 3. 17.). Quorum dum audaciam nimisque avidum animum Horatius in universum perstringit, in ipsis causam quaerendam esse censet, quod etiam semoti prius tarda necessitas leti corripuerit gradum (ibd. v. 32 sqq.). Hic conferatur II. 16. 29., ubi mors cum cita vocatur, animatur. Apparet autem necessitas cum attributis opportunissime adaptatis modo quasi sollers architectus hominis fatorum, modo tanquam dea, cuius potentia nulla re domari neque placari possit, his quoque locis: I. 35. 17. sqq.:

te semper anteit saeva Necessitas,
clavos trabales et cuneos manu
gestans aena nec severus
uncus abest liquidumque plumbum.

III. 24. 5. sqq.:

si figit adamantinos
summis verticibus dira Necessitas.

II. 14. 4. sqq : mors indomita.

Propinquitatis quodam vinculo cum his cohaerere videntur exempla, ubi fati vox iungitur cum epithetis, quae animantibus nimirum conveniant: II. 13. 16.: caeca fata (= ex occulto irruentia); I. 15. 4.: fera fata; II. 17. 24.: volucris fati tardavit alas. Quam modo protuli tropicam dictionem potius huic, quam illi parti, ubi translationes ex avium indole repetitae producentur, ideo inserere lubet, quod eam ex religione atque veterum de fato tanquam numine alato fabulis emanasse opinor. Idem spectat ad eos quoque locos, ubi fortuna ad mentem antiquorum alatae deae specie donatur: III. 29. 53. sqq.:

laudo manentem (sc. Fortunam): si celeres quatit
pennas, resigno quae dedit.

I. 34. 15. sqq.:

hinc apicem rapax
fortuna cum stridore acuto
sustulit, hic posuisse gaudet.

Fortuna informatur dea etiam I. 35. 1. sqq., ubi poeta per apostrophen longius ductam splendidissimis imaginibus tremendam eiusdem potentiam extollit. Aliis vero locis utrum fortuna hominum, an deorum more atque modo declaretur, sane dubitandum, ut III. 29. 49. sqq.:

illa saevo laeta negotio et
ludum insolentem ludere pertinax
  transmutat incertos honores
    nunc mihi, nunc alii benigna;

II. 1. 3.: ludus fortunae; I. 7. 25.: quo nos cunque feret melior fortuna parente. Sorti actio tribuitur II. 3. 27. — Haec hactenus.

Sequitur, ut nunc percenseamus exempla rerum sensibus nostris plane subiectarum nec tamen viventium, quae in Horati carminibus ad vitam quodammodo suscitentur. Permultarum autem rerum nomina notionesque Horatius hoc modo ampliavit.

Sic corporis membra dum per se ab animo vacua stupidaque apparent, ter cum vocabulis, naturae animantium convenientibus, consociata, veluti viva animoque praedita sese offerunt: IV. 3. 16.: iam dente minus mordeor invido; II. 2. 7.: penna metuente solvi.

Multifariam terrae varias appellationes humana specie affectibusque, quibus homines persaepe agitantur, poeta instruxit: II. 2. 1. terra, cum argentum variosque thesauros gremio suo defossos celet, ne hominum usui inserviant, ritu hominis, qui ingentes argenti thesauros coacervat neque illis quemquam uti patitur, avarae epitheto exornatur; II. 6. 14. ager Tiburtinus, ubi Horatius senectutem suam degere optat, veluti hominis facie instruitur et poetae arridere dicitur; eodem carmine, paucis versibus interiectis, Aulonem agri Tarentini montem vivum et sentientis personae munere fungentem poeta plane poetica ratione effinxit:

...amicus Aulon
fertili Baccho minimum Falernis
invidet uvis;

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

III. 11. 13.: *comites silvas*, I. 12. 11.: *ducere quercus* [illegible] quae itidem hominum more et audiendi quoque sensu [illegible] vide[illegible] cf. *auritas fidibus canoris ducere quercus*. *Platanus* p[illegible] per nimis densam umbram parum opportuna, cui, sicut ulmis et p[illegible] populis, vites adiunguntur, II. 15. 4. hominum ritu *caelebs* vocat[illegible] Cf. Epd. II. 10.: adulta vitium propagine altas *maritat* populos [illegible] Verg. Georg. IV. 146. Similis metaphorae ratio inest etiam II. 9. [illegible] foliis *viduantur orni*, I. 14. 12.: Pontica *pinus*, silvae *fil*[illegible] nobilis. Veluti animantes exornantur *arbores* vel, quae iis consta[illegible] *nemora* poetice *comis*, non foliis: IV. 7. 2., I. 21. 5., IV. 3. 1[illegible] iles frondibus spoliata IV. 4. 57. *tonsa* dicitur; plantae arbore[illegible] que non *virides* vel *virescentes*, ut convenit, sed *vivae*

vivaces appellantur: I. 19. 13. vivum caespitem, III. 8. 4. caespite vivo, I. 36. 16. vivax apium. Voces, quibus sensus, actio, contentiones animantium designari solent, arborum plantarumque nominibus his locis μεταφορικῶς connectuntur: III. 23. 5. nec pestilentem sentiet Africum fecunda vitis, II. 9. 7. aquilonibus querceta Gargani laborant, I. 9. 3. silvae laborantes, II. 1. 16. laurus aeternos honores peperit, II. 15. 10. spissa ramis laurea fervidos exludet ictus, I. 1. 5. palma evehit ad deos, I. 36. 20. lascivis hederis. Huic exemplorum contextui libet inserere illud quoque, quod in olivarum baccis humana paene indole adauctis versatur, II. 16. 15.: viridi certat bacca Venafro.

E metallis aurum in Horati carminibus animatur III. 16. 9.:

> aurum per medios ire satellites
> et perrumpere amat saxa potentius
> ictu fulmineo.

Seriem exemplorum, quae stant in animandis rebus industria arteque hominum factis, instituo ab illa perpulchra et ad mentem antiquorum conformata imagine, qua urbs capta fere ut persona viva supplex se victori abicere clavesque portarum ei tradere proponitur, II. 14. 35.: quo die portus Alexandrea supplex et vacuam patefecit aulam. Ex contraria vero hominum condicione deprehenditur translatio eiusdem carminis v. 44., ubi Roma, caput totius Romanorum imperii, appositione dominae augetur. I. 7. 10. Lacedaemon urbs tanquam animans sensu praeditum apparet: patiens Lacedaemon. Aliae res huc spectantes prout adiectivis vel verbis, ab hominum natura facultatibusque traductis, muniuntur, vivae fere sentientesque mentibus nostris inculcantur his locis: IV. 11. 6. ridet argento domus; III. 8. 14. vigiles lucernae; III. 21. 23. vivae lucernae; I. 35. 19. severus uncus; III. 16. 16. munera navium saevos illaqueant duces; I. 27. 1. natis in usum laetitiae scyphis; III. 21. 1. nata mecum consule Manlio pia testa; ibd. v. 7. (oratione ad eandem testam versa) descende Corvino iubente promere languidiora vina; III. 28. 7. cessantem Bibuli consulis amphoram; III. 8. 11. amphorae fumum bibere institutae consule Tullo; III. 14. 18. cadum Marsi memorem duelli; III. 19. 20. tacita lyra; III. 11. 3. sqq. testudo resonare septem callida nervis, nec loquax olim neque grata; I. 32. 2. sqq. quod et hunc in annum vivat et plures, age dic Latinum, barbite, carmen

IV. 9. 10. sqq. spirat adhuc amor vivuntque commissi calores [1]) Aeoliae fidibus puellae; II. 12. 9. pedestribus dices historiis proelia Caesaris [2]); III. 14. 8. supplice vitta; I. 14. 4. nudum remigio latus (navis); ibd. v. 5. sqq. malus celeri saucius Africo antemnaeque gemant; I. 15. 33. iracunda diem proferet Ilio matronisque Phrygum classis Achillei. Praetermitto iam illa leviora, ut III. 21. 8. languidiora vina, III. 16. 35. Laestrygonia Bacchus in amphora languescit mihi, I. 27. 9. severum Falernum, I. 22. 3. gravida sagittis pharetra, alia; nam etiam oratione prosa nonnunquam similia exhibebantur.

Hic illic vocabula, quibus aquae notio subest, verbis vel adiectivis, hominum propriis, adumbrantur: II. 1. 33. qui gurges aut quae flumina lugubris ignara belli? II. 3. 18. villa, flavus quam Tiberis lavit, IV. 14. 27. Aufidus... saevit horrendamque cultis diluviem meditatur agris, II. 20. 14. gementis litora Bospori, III. 3. 37. dum longus inter saeviat Ilion Romamque pontus; III. 13. 15. loquaces lymphae desiliunt.

Corporum caelestium imprimisque solis et lunae descriptiones et informationes, cum pleraeque penitus intra religionis mythorumque limites contineantur (cf. CS. v. 9. sqq.), minus apte in hanc rerum provinciam redigi possunt. Itaque eas solum appono, quae tanquam dotem ingenii indolisque ipsius poetae produnt: III. 6. 41.:

sol ubi montium
mutaret umbras et iuga demeret
bobus fatigatis, amicum
tempus agens abeunte curru;

III. 23. 2. nascente luna; II. 11. 10. uno luna rubens nitet vultu; II. 17. 17.:

seu Libra seu me Scorpius adspicit
formidolosus pars violentior

---

[1]) Amor, calores ponuntur hoc loco pro carminibus amatoriis (metonymia).

[2]) Locutioni »pedestribus historiis« loco, quem apposui, vim poeticam sine dubio inesse puto, cum nulla eius modi usus vestigia apud scriptores, qui ante Horatium viverent, deprenderim. Itaque Horatius primus exempla Graecorum secutus, qui orationem prosam πεζὸν λόγον appellabant (contrar. ῥήματα ἱπποβάμονα, cf. Aristoph. Ranae 821.), adiectivo »pedester« illam praecipuam, ab animantibus translatam, significationem vindicasse videtur.

natalis horae seu tyrannus
Hesperiae Capricornus undae,
utrumque nostrum incredibili modo
consentit astrum.

In iis, quae in natura fiunt, saepissime venti in Horati carminibus facultatibus atque indole hominum instruuntur: III. 27. 20. quid albus peccet Iapyx; I. 25. 11. Thraicio bacchante vento; I. 7. 16. Notus non parturit imbres perpetuo; I. 28. 25. quodcunque minabitur Eurus fluctibus Hesperiis; III. 10. 3. incolis Aquilonibus; I. 9. 10. ventos aequore fervido deproeliantis; I. 1. 15. luctantem Icariis flluctibus Africum; I. 3. 13. praecipitem Africum decertantem Aquilonibus; IV. 12. 1. iam veris comites, quae mare temperant, impellunt animae lintea Thraciae.

Ex aliis, quae in rerum natura animadvertuntur, animantium instar illustrantur: nubes I. 12. 30. (fugiunt), nix: III. 24. 40. (nives mercatorem abigunt), IV. 7. 1. (diffugere nives), imber III. 30. 3. (edax), IV. 2. 5. (amnis, imbres quem super notas aluere, ripas), fulmen I. 3. 40. (iracunda fulmina).

Haec hactenus. Horatium in his politae atque poeticae dictionis ornamentis felicissime elaborasse exempla, quae attuli, satis probant.

II.
De comparationibus translationibusque, quae ex animalium indole petuntur.

In poetica dictionis Horatianae supellectile locum fere praecipuum imagines ex tauri et iuvencae indole repetitae obtinent. Iuvencae condicione apud veteres scriptores omnino tritissima puellarum condicio saepius illustratur, iuvencis vero vel tauris iuvenes virique ad res Venereas fortes adaequantur. Huc spectat prae ceteris allegoria II. 5. 1. sqq., qua dispar ratio amici cuiusdam poetae atque Lalages, puellae tenerae neque viro tempestivae nihilque nisi lusus iocosque sectantis, proponitur:

Nondum subacta ferre iugum valet
cervice, nondum munia comparis
aequare nec tauri ruentis
in Venerem tolerare pondus.

circa virentis est animus tuae
campos iuvencae, nunc fluviis gravem
solantis aestum, nunc in udo
ludere cum vitulis salicto
praegestientis.

Atque hunc Horati locum Ovidius sane respexisse dicitur [1]), qui praeter Horatium unus de inaequalibus iuvencis agit, Epist. IX. v. 29. sqq.:

quam male inaequales veniunt ad aratra iuvenci,
tam premitur magno coniuge nupta minor.

Sed dum Ovidius suas translationes imaginesque quam brevissime absolvere studet semperque in novas trahitur regiones, Horatius, quominus diutius in sua eademque imagine perseveraret, minime abstinuit. Itaque eodem carmine, tralatitiam vestem propria temperans, imaginem institutam paucis versibus interiectis prosequitur v. 15—16.:

iam proterva
fronte petet Lalage maritum.

Profecisse autem Horatius hac in imagine deducenda paullulum videtur ex Theocriti idyll. XII. 15. et XXX. 29. sqq. [2]). In eundem exemplorum gyrum compellenda est quoque translatio II. 8. 21. et 23—24., ubi iuvenci pro filiis iuvenibus ponuntur, Barine autem, formosa quaedam puella, cui totum carmen est scriptum, iuvenca fere mentibus insinuatur nostris:

te suis matres metuunt iuvencis,
te senes parci miseraeque nuper
virgines nuptae, tua ne retardet
aura maritos.

Cornua taurorum apud Romanos saepissime signa roboris, potentiae, audaciae erant [3]); Horatius in carminibus unum eius modi

---

[1]) Cf. Washietl, De similitudinibus imaginibusque Oviadianis. (Vindobonae 1883) p. 154.

[2]) Cf. Thalwitz dissert. supra laud. p. 34. et 36.

[3]) Inde etiam cornua deo Baccho, Alexandro Magno regi aliisque regibus antiquis in monumentis et nummis addita fuisse constat.

exemplum ad audaciam adumbrandam refert, III. 21. 18.: addis cornua pauperi, quo cum loco conferatur Ovidi art. amat. I. 238: tunc pauper cornua sumit. Iuvencis propria potestas mugiendi in omnibus linguis ad quoslibet alios sonitus imprimisque maris, venti, tonitruum declarandos transfertur; apud Horatium bis talia deprehenduntur, III. 29. 57. si mugiat Africis malus procellis et III. 10. 5.: audis, quo strepitu ianua, quo nemus... remugiat ventis [1]).

Tarditatis gravitatisque ex indole tauri vel bovis illustrandae usus recentioribus fere linguis est peculiaris; a Romanorum et Graecorum vero consuetudine loquendi prorsus alienus fuit [2]).

Jam rerum serie ducti, cum imagines Horatianas, ex animalium natura petitas, perlustramus, invenimus manifestum exemplum imitationis Anacreontis, apud quem LXI. 9. 10. legimus: Πῶλε Θρηϊκίη, τί δή με νηλεῶς φεύγεις; νῦν δὲ λειμῶνάς τε βόσκεαι, κοῦφά τε σκιρτῶσα παίζεις. Horatius ab exemplari suo paullulum deflectens III. 11. 9. sqq. Lyden, puellam asperam amoresque aspernantem, comparat cum equa trima, quae

latis... campis
ludit exsultim metuitque tangi
nuptiarum expers et adhuc protervo
cruda marito.

Quae est unica collatio in Horati carminibus ex equo repetita. Ei adnectere libet simplicem translationem IV. 4. 44.: ceu flamma per taedas vel Eurus per Siculas equitavit undas.

Saevitiae fortitudinisque imaginem Horatio praebent bestiae leo, tigris, lupus atque ex avibus aquila et accipiter. Sic fortis animus Drusi, iuvenis trium et viginti annorum, anno a. Chr. n. quinto decimo Augusto suffragante bellum cum Rhaetis et Vindelicis gerentis iisque acriter instantis, IV. 4. 1. sqq. vividissime duabus cumulatis longiusque ductis adumbratur collationibus, — altera (v. 1—12) ex indole aquilae repetita, quam avium reginam iuvenilis vigor primum ex nido pepulit, ut verno tempore, quid alis valeret, tentaret, mox vividus impetus terribilem ovibus hostem reddidit, tum praedae amor pugnandique cupiditas ad certamen etiam cum ferocibus anguibus ineundum duxit, —

---

1) Cf. Hesiodi Ἔργα καὶ ἡμ. 508.: μέμυκε δὲ γαῖα καὶ ὕλη.

2) Cf. Brinkmanni, »Die Metaphern, Studien über den Geist der modernen Sprachen«. vol. I. »Die Thierbilder der Sprache« (Bonn 1878) p. 438. et 439.

altera (v. 13—16.) a leone desumpta iuvenili, qui a matre uberis lacte iam denegato primum exiit praedatum magnumque capreis iniecit pavorem. Alia ex indole tigris et leonis petita comparatio instituitur I. 23. 9. Poeta pudicam castae cuiusdam puellae naturam exagitans, orat eam, ne tanquam hinnuleus timidus ipsum quasi tigrim asperam Gaetulumve leonem vitet:

atqui non te, tigris ut aspera
Gaetulusve leo, frangere persequor.

Cuius similitudinis geminatae altera pars Homericorum locorum memoriam sane revocat; cfr. Il. XI. 113. sqq.:

ὡς δὲ λέων ἐλάφοιο ταχείης νήπια τέκνα
ῥηϊδίως συνέαξε λαβὼν κρατεροῖσιν ὀδοῦσιν...

et V. 161. sqq.:

ὡς δὲ λέων ἐν βουσὶ θορὼν ἐξ αὐχένα ἄξῃ
πόρτιος ἠὲ βοός...

Ex eadem fere condicione depromitur collatio, III. 11. 41. intexta. Fabulosae Danaides ibidem, maritis suis mortem ferentes, leaenis assimulantur, quae vitulos aggressae singulos lacerant. Alio loco I. 15. 30. saevi atque bellicosi animi imago lupus habetur, cuius similitudinem speciemque in collatione accuratius distincta Diomedes gerere videtur. Huc revocanda est quoque una allegoria atque simplices translationes duae, ex eadem lupi vel leonis indole deductae; III. 2. 11. iuvenis fortissimus, maxima vi et audacia praestans, asper tactu leo, quem cruenta per medias rapit ira caedes, fingitur; IV. 4. 50. Romani lupi fere rapaces proponuntur. III. 20. 1. sqq. amantium certamen paene pugna venatoris cum atroci leaena appellatur:

Non vides, quanto moveas periclo,
Pyrrhe, Gaetulae catulos leaenae?
dura post paullo fugiens inaudax
proelia raptor.

Quae allegoria, v. 5. missa, v. 9. sqq. deinceps suscipitur:

interim, dum tu celeris sagittas
promis, haec dentes acuit timendos...

Uni denique similitudini constituendae materiem item ad saevum hostibusque infestum viri fortissimi animum depingendum accipiter molles columbas sectans suppeditat, I. 37. 17.:

> Caesar ab Italia volantem (Cleopatram)
> remis adurgens, accipiter velut
> mollis columbas.

Atque eius similitudinis imitatio ex Hom. Il. XXII. 138 sqq. in animos legentium sponte incurrit:

> Πηλείδης δ' ἐπόρουσε ποσὶν κραιπνοῖσι πεποιθώς.
> ἠΰτε κίρκος ὄρεσφιν, ἐλαφρότατος πετεηνῶν,
> ῥηϊδίως οἴμησε μετὰ τρήρωνα πέλειαν·
> ἡ δέ θ' ὕπαιθα φοβεῖται, ὁ δ' ἐγγύθεν ὀξὺ λεληκὼς
> τάρφε' ἐπαΐσσει, ἑλέειν τέ ἑ θυμὸς ἀνώγει.

Praeter Horatium eadem Homeri vestigia pressisse videntur etiam Vergilius Aen. XI. 721., Ovidius Metam. V. 604., Apollonius Rhodius Argon. I. 1049., Euripides Androm. 1141. [1]).

Cervus, caprea, ovis, lepus, columba iam timiditati, iam velocitati summae designandae inserviunt: IV. 4. 50. Poeni propter timidum imbellemque animum cervi, luporum praeda rapacium, vocantur; I. 15. 29. Paridem poeta ob eandem animi imbecillitatem cervo componit, qui, postquam lupum in altera vallis parte vidit, fugit graminis immemor. Cervo mare timidior femina esse putatur; sub cuius specie poeta III. 5. 31. sqq. eo nervosius indicavit ignaviam imbecillitatemque Romanorum militum, qui Crasso duce calamitate ad Carrhas anno LIII. a. Chr. n. accepta in hostium potestatem sese permiserunt, collatione nempe in condicionalis enuntiationis speciem constituta:

> si pugnat extricata densis
> cerva plagis, erit ille fortis,
> qui perfidis se credidit hostibus.

I. 23. 1. Chloe, pudica quaedam puella, hinnuleo similis cogitatur:

> quaerenti pavidam montibus aviis
> matrem non sine vano
> aurarum et siluae metu.

---

[1]) Diligentius has imagines recensuit Washietl l. l. p. 9. sqq

nam seu mobilibus veris inhorruit
adventus foliis, seu virides rubum
dimovere lacertae,
et corde et genibus tremit;

fundamentum vero, quo similitudo haec nititur, propemodum in Hom. IV. 243., XXI. 29. et Anacreontis fragm. 52. (Bergk) deprehenditur. Item ad Homeri praedia prorsus pertinere videntur similitudines: II. 16. 23.: cura ocior cervis et illa I. 37. 17., quam ex parte iam examinavi, a mollibus columbis, quas accipiter insequitur, petita; quarum altera celeritatis, altera pavoris est imago. Accedit, quod timor etiam leporis (I. 37. 18.), ovium (IV. 4. 9.), caprearum (IV. 4. 13.), similitudinibus illustratur. Est autem caprea denique aliquando levitatis lasciviaeque signum, ut in hac similitudine III. 15. 12.:

illam cogit amor Nothi
lascivae similem ludere capreae.

In percensendis reliquis, quae ad hoc caput rerum spectant, similitudinibus translationibusque Horatianis tribus acquiescemus locis, quibus cycnus, more antiquis sollemni, per translationem poetae munere fungitur: II. 20. sese ipsum Horatius tanquam cycnum passim per totum carmen effingit (v. 1—3., 9—12.); I. 6. 2. Varium (L. V. Rufum) poetam Maeonii carminis alitem appellat; IV. 2. 25. Pindarum, cycni Dircaei, qui in altos nubium tractus tendit nomine adornat.

Unam similitudinem e natura cornicis ductam, cuius vivacitas apud antiquos prope in proverbii consuetudinem venerat (cf. III. 17. 13. annosa cornix), in H. carminibus deprendi, IV. 13. 24. sqq.: parem cornicis vetulae temporibus Lycen.

Restat, ut translatum usum vocum, quarum propria notione non tam certi cuiusdam bestiarum generis, quam potius omnium propemodum beluarum natura atque condicio illustretur, exponam. Qua ratione translata prae ceteris adiectivum »ferus« aliquoties adhibetur: III. 4. 33. Britannos hospitibus feros; IV. 5. 27. quis ferae bellum curet Hiberiae; II. 12. 1. ferae bella Numantiae; III. 29. 40. fera diluvies. Item ab animalium imprimisque, quae fetus uberibus alunt, natura petuntur translationes: II. 22. 8. quae loca fabulosus lambit Hydaspes (= alluit); I. 31. 8. rura, quae Liris quieta mordet

aqua; IV. 3. 16. iam dente minus mordeor invido; II. 3. 24. poeta hominem morti destinatum instar bestiae diis immolandae victimam nil miserantis Orci appellat. In vocabulo gregis bis ab Horatio de hominibus usurpato (I. 37. 9. et III. 1. 5.) vim translationis poetae temporibus iam fere evanuisse puto, cum ne soluta quidem Ciceronis oratio ab eiusmodi usu abhorreat.

Vocabula volare, volitare, volucer, ratione a quotidiano loquendi usu aliena, saepius in H. carminibus, ubi poeta celerem fugam vel velocem cursum depingi voluit, hominibus vel etiam rebus inanimis consociantur: I. 37. 16. ab Italia volantem (Cleopatram); IV. 5. 19. pacatum volitant per mare navitae; IV. 1. 38. iam volucrem sequor te; I. 34. 8. volucrem currum; IV. 10. 3. involitant comae. His accedant aliae ex avium condicione desumptae translationes: IV. 10. 2. pluma superbiae (ad annos mollis primaeque lanuginis notandos) et III. 4. 14. celsae nidus Acherontiae.

Ex insectis apes, quarum sedulitas iam apud veteres in proverbium abierat [1]), Horatianarum imaginum copiam explent. Quibus cum bestiolis sese ipsum poeta confert IV. 2. 27:

ego apis Matinae
more modoque
grata carpentis thyma per laborem
plurimum circa nemus uvidique
Tiburis ripas operosa parvus
carmina fingo.

Cui similitudini adnectere libet translationes duas: I. 35. 31. iuvenum recens examen; (propria enim notione examinis apium gregaria migratio enucleatur); IV. 2. 32. carmina fingo.

Una denique similitudo in Horati carminibus ad saevum et misericordia vacuum animum Lyces, puellae ab Horatio adamatae, depingendum ex anguibus est ducta: III. 10. 8. nec Mauris animum mitior anguibus.

[1]) Cf. Brinkmann l. l. p. 575. sqq.

III.

De arboribus, plantis, floribus, tralatitiae in Horati carminibus dictionis materia.

Firmitas diuturnitasque quercuum, quae succisae frondibusque spoliatae tantum abest, ut deficiant, ut etiam luxuriosius excrescant et firmioribus crassioribusque exornentur ramis, IV. 4. 57. optime Horatio profuit ad crescentem in dies potentiam gentis Romanae declarandam, quae

duris ut ilex tonsa bipennibus
nigrae feraci frondis in Algido
per damna, per caedis, ab ipso
ducit opes animumque ferro.

Eadem arbor, cum etiam duritie ligni excellat, animi duri et qui flecti non potuit III. 10. 17. est imago: nec rigida mollior aesculo (Lyce). Alio autem loco robur, simili modo ut inter metalla aes, audaciae cogitatione depingendae adhibetur, I. 3. 9.:

illi robur et aes triplex
circa pectus erat, qui fragilem truci
commisit pelago ratem
primus.

E contrario levitas et inconstantia per corticem ab Horatio notatur, III. 9. 22.: tu levior cortice (superlatio).

Quo altior est arbor firmiusque terrae insistit, eo vehementius delabitur maiusque spatium sua mole retegit. Inde pinus et cupressus, quae altitudine ceteris arboribus fere praestant, cum crescentes excelsae corporis staturae viriumque strenuarum, tum procidentes summae ruinae sunt imagines, IV. 6. 9. sqq.:

ille (= Achilles) mordaci velut icta ferro
pinus aut impulsa cupressus Euro
procidit late.

Sed hanc imaginem non de suo Horatius deprompsisse animo fonsque eius in versibus quibusdam Homericis inesse videtur [1]). Atque II.

[1]) Cf. Il. XIII. 178. sqq., XVI. 482. sqq.

10. 9. sqq. allegorica imagine excelsae pinus universa hominum condicio illustratur, quae quo est nobilior, eo maioribus subiecta discriminibus: omnia enim excelsa pluribus gravioribusque periculis et casibus sunt obnoxia:

saepius ventis agitatur ingens
pinus et celsae graviore casu
decidunt turres feriuntque summos
  fulgura montis.

Quoniam autem pulcherrimae celsissimaeque pinus in Ponto, regione earum arborum feracissima, proveniebant, per Ponticam pinum, loco I. 14. 11. ab omni imitatione alieno, in illa continuata de nave allegoria, Romanorum generis nobilitas et amplitudo mentibus nostris subicitur.

Una denique similitudo de crescente sensim arbore ducta in Horati carminibus exstat, I. 12. 45.:

crescit occulto velut arbor aevo
fama Marcelli [1]).

Ex plantis »virens hedera et pulla myrtus« huc sunt referendae, quae I. 25. 17. sqq. iuvenilis puellarum aetatis signa habentur; ibidem senectutis imaginem per allegoriam praebent »aridae frondes«, quas a laeta pube »hiemis sodali Hebro« dedicari acerbo cum ludibrio poeta pronuntiat. Alibi hederarum potestas arbores alias ambiendi constringendique Horatio materiem ad similitudinem concipiendam suppeditavit, quae est iis cum hominibus lascivis et ad amores promptis: I. 36. 20. »lascivis hederis ambitiosior« (Damalis). Quae imago aperte redit ad Graecorum exemplaria, quibus hederae simili ratione atque eo loco, quem modo memoravi, ad artos complexus significandos adhibentur. Cf. Sophocl. Antig. 826., Euripid. Hec. 398., Med. 1213., Phoen. 651. Ex Romanorum poetis habet Horatius huius imitationis comitem Ovidium (Metam. IV. 365.) et Catullum (LXI. 31.).

Flores cum iuventutis, tum pulchritudinis et elegantiae sunt imagines; II. 11. 9.: non semper idem floribus est honor vernis, qua allegoria iuvenilis aetas nunquam diu mansura illustra-

[1]) Cf. Verg. Ecl. X. 73.

tur; IV. 10. 3. perpulchra facies Ligurini cuiusdam flore puniceae rosae designatur: qui color est puniceae flore prior rosae (superlatio); I. 26. 7. per flores et coronam carminum elegantia exprimitur: apricos necte flores, necte meo Lamiae coronam Pimplea dulcis (= nobili carmine celebra Lamiam meum). Cuius allegoriae fons sine dubio apud Pindarum est quaerendus, qui saepenumero, quotiescunque laudes alicuius carminibus suis extollit, ei coronam sese nectere vel imponere dicit [1]).

Supersunt adiectiva atque verba, quae, cum propria notione de plantis, frumento, frugibus adhibentur, in Horati carminibus iam hominum condicionibus accomodantur, iam rebus sola cogitatione comprehensis lucem adferre coguntur. Sic. I. 9. 17. adiectivo virentis de puero adulescentulo, IV. 13. 6. eodem de iuvenili puella poeta usus est. Adiectivo »crudus«, quo immaturae fruges proprie designari solent. III. 11. 12. metaphorica ratione Lydes puellae nondum »tempestiva viro« condicio adumbratur. IV. 14. 31. profligati homines instar segetum meti dicuntur. Huc pertinet denique translatio IV. 4. 33. sqq.:

doctrina sed vim promovet insitam [2])
rectique cultus [3]) pectora roborant.

IV.
De translationibus imaginibusque, quae ex inanimis corporibus petuntur.

Exemplis fere ipsis huc spectantibus, quippe cum alia in vocibus, a rebus inanimis ad animantia traductis, versentur, alia in rerum inanimarum vocabulis permutatis contineantur, alia stent in iis, quae a concretis ad res a sensibus seiunctas illustrandas transferuntur, invitari videmur, ut capitis huius tres inter se respondentes statuamus paragraphos, quibus singula pro ipsorum natura variaque ratione discernantur.

---

[1]) Cf. Ol. 1. 103.; 6. 86. sqq.; ibd. 105.; 9. 48. sqq.; Pyth. 12. 4. sqq.; Nem. 7. 77. sqq.

[2]) I. e. naturales animi vires.

[3]) *Recti cultus* idem est atque recta vivendi institutio exercitiumque honesti.

A.
Animantia rebus inanimis illustrantur.

Scopulus eadem ratione, quae in recentioribus quoque linguis admodum contrita est, in Horati carminibus semel animi duri et constantis imaginem praebet: III. 7. 21. Gyges ibidem, Asteries cuiusdam amator, »constantis iuvenis fidei«, cuius animum Chloe per nuntium sibi conciliare conatur, scopulis Icari surdior fingitur: scopulis surdior Icari voces audit adhuc integer. Qua superlatione sponte in memoriam nostram revocatur Euripid. Med. 28. sqq.:

ὡς δὲ πέτρος ἢ θαλάσσιος
κλύδων ἀκούει νουθετουμένη φίλων,

ad quod exemplum aperte sese Horatius applicavit, ita tamen, ut imaginem ab Euripide profectam ex more suo praecipuo colore (Icari) illeverit.

Propter rerum aurearum magna pretia poeta I. 5. 9. translata ratione puellam, quae amabilis putabatur, auream appellavit, aliam vero suavem atque formosam I. 19. 6. superlato modo »splendentem Pario marmore purius« dixit; cuius superlationis auctores habuit Theocritum Idyll. 6. 37. sqq. et Pindarum Nem. 4. 81.

Aliquoties fluminum vel marium proprietatibus homines in H. carminibus illustrantur. Hoc loco observetur prae ceteris generosa imago de amne tumescente et uberius fluente desumpta, IV. 2. 5. sqq.:

monte decurrens velut amnis, imbres
quem super notas aluere ripas,
fervet immensusque ruit profundo
Pindarus ore.

Composita autem est haec collatio, ubertate atque poetico spiritu exundans, prorsus ad mentem ipsius Pindari, cui rem comparatam et eam, quae comparandi causa afferatur, commisceri magnopere placebat. Simili modo IV. 14. 25. sqq. Claudius Tiberius, praecipiti impetu agmina barbarorum disiciens, Aufido flumini rapidissime ruenti assimulatur:

cum saevit horrendamque cultis
diluviem, meditatur agris.

Sine dubio hic Horatius Homeri similitudinem, quae Il. V. 87. ad Diomedis rabiem illustrandam usurpatur, imitatus est:

> θῦνε γὰρ ἂμ πεδίον ποταμῷ πλήθοντι ἐοικὼς
> χειμάρρῳ, ὅστ' ὦκα ῥέων ἐκέδασσε γεφύρας·
> τὸν δ' οὔτ' ἄρ' τι γέφυραι ἐεργμέναι ἰσχανόωσιν,
> οὔτ' ἄρα ἕρκεα ἴσχει ἀλωάων ἐριθηλέων
> ἐλθόντ' ἐξαπίνης, ὅτ' ἐπιβρίσῃ Διὸς ὄμβρος·
> πολλὰ δ' ὑπ'αὐτοῦ ἔργα κατήριπε κάλ' αἰζηῶν·
> ὣς ὑπὸ Τυδείδῃ πυκιναὶ κλονέοντο φάλαγγες
> Τρώων.

M a r e apud Horatium iam contumacis atque ad iras prompti ingenii est imago, iam perfidiae est signum. Sic I. 5. 6. sqq. allegoria a s p e r o r u m n i g r i s v e n t i s a e q u o r u m fallax et perfidus animus Pyrrhae cuiusdam notatur; I. 33. 15. sqq. Myrtale libertina, cuius amore Horatius aliquamdiu tenebatur, »f r e t i s acrior H a d r i a e curvantis Calabros sinus« [1]) dicitur; eadem superlatio ad acrem iracundumque animum depingendum etiam in illo carmine amoebaeo redit, III. 9. 23.: improbo iracundior H a d r i a.

Sequuntur translationes a rebus, quarum homines sunt auctores, ductae.

Carm. 17. libri II., quod ad C. Maecenatem est scriptum, abducere conatur scriptor Venusinus amicum, saepius valetudine tentatum, a mortis metu; non enim fore, ut Maecenas solus moriatur amico deserto: (v. 8.) ille dies utramque ducet r u i n a m. Quae metaphora ab aedificiis fere casum et ruinam minitantibus ad diem supremum utriusque amici designandum est ducta. Ex eodem paene rerum orbe petitur translatio III. 5. 45. sqq.: donec l a b a n t i s consilio patres f i r m a r e t.

Bis nomen p r a e s i d i i metaphorica ratione de personis adhibetur: I. 1. 2. de Maecenate: o et p r a e s i d i u m et dulce decus meum, II. 1. 13. autem de Pollione: insigne maestis p r a e s i d i u m reis.

V i t r i pelluciditas in H. carminibus cum semel candoris pulchritudinisque imaginem praebet, tum alio loco ad levitatem loquacitatemque adumbrandam arcessitur: I. 17. 20. v i t r e a C i r c e, I. 18. 16. arcani fides prodiga perlucidior v i t r o

[1]) Washietl l. l. p. 155. contendit huius loci sine dubio Ovidium Met. XIV. 711 recordatum esse, ubi Anaxaretae animum per f r e t u m illustraverit.

III. 16. 14. verbum subruendi Horatius translata potestate adauxit. Quod cum proprie de arboribus radicitus exstirpandis vel moenibus cuniculo sternendis adhiberetur, ibidem ad homines, qui muneribus corrumpi possunt, traductum est: subruit aemulos reges muneribus.

Unam similitudinem in H. carminibus sagitta affert, designat enim velocitatem, qua serpens volvitur, III. 27. 6.: si per obliquum similis sagittae terruit mannos.

Fax in cineres dilapsa IV. 13. 28. est imago puellae, quae quondam pulchritudine florebat, mox autem vetula et deformis est facta.

Multifariam vocabula, quae rebus nitentibus, splendoreque eximio iam a natura iam arte hominum praeditis, sunt propria, translata ratione de hominibus adhibentur. Sunt autem res nitentes saepissime pulchritudinis aut potentiae signa: I. 5. 13. miseri, quibus intentata nites (= formosa aut amore digna videris); I. 19. 6. urit me Glycerae nitor, splendentis Pario marmore purius; I. 33. 4. neu miserabiles decantes elegos, cur tibi iunior laesa praeniteat fide; II. 8. 6. enitescis pulchrior multo (de puella quadam insignis formae); III. 3. 25. splendet (de Paride); IV. 11. 5. fulges (de Phyllide puella); IV. 5. 7. (de Augusto) vultus ubi tuus affulsit populo. Duobus locis potentia et abundantia opum eiusmodi vocabulis illustratur: III. 16. 25. contemptae dominus splendidior rei, III. 16. 31. fulgentem imperio fertilis Africae. Uno denique loco vox renidere idem atque gaudere significat: III. 6. 12.

Copiosissimus est Horatius translato usu vocabulorum, quorum propria notio refertur ad tangendi sensum condicionemque in singulis rebus corporeis attrectandis. Eius modi translationes a rebus asperis, rigidis, acribus, duris, mollibus, lenibus petitae animantium animum indolemque variis modis declarant. Sic rebus asperis et rigidis animus saevus atque a misericordia vacuus adumbratur: I. 33. 6. aspera Pholoe; I. 35. 9. Dacus asper (= ferus et bellicosus); I. 23. 9. tigris aspera, I. 37. 26. asperae serpentes; III. 2. 10. asper leo; III. 24. 11. rigidi Getae; — rebus acribus fortitudo (III. 5. 25.; IV. 9. 22.) aut mens iracunda (I. 6. 18.; I. 33. 15.) designatur; — res durae animi patientis laborum (II. 12. 2.), pertinacis (III. 7. 32.), superbi (IV. 1. 40.) sunt imagines; — res molles animo timido declarando inserviunt (I. 15. 31.; I. 37. 18.) vel miti atque humano (III. 11. 43.); — vox lenis III. 18. 3. adiectivi propitius vicem gerit; exprimitur autem propitia mens

etiam adiectivo aequus III. 18. 41.; aliis locis aequus idem atque iustus (I. 28. 28.), moderatus vel tranquillus (II. 3. 1.) significat; — iratum animum poeta bis iniquum vocavit: I. 2. 47., II. 4. 16.; alio loco I. 10. 15. iniquus idem est atque hostilis (castra iniqua), alio denique idem adiectivum iniuriosi potestate munitur (II. 6. 9. iniquae Parcae). Sed in his omnibus crebriore usu vis translationis Horati temporibus iam paene detrita et consumpta esse videtur.

Alias adhuc nondum tactas et oratione prosa Horati aetate parum contritas metaphoras, quibus quaedam a corpore ad animum hominum transferuntur, his locis deprendere licet: I. 4. 20. aliquo tepere (= aliquem exoptare); I. 6. 7. duplex (= callidus, astutus; cf. Graec. διπλοῦς et Hom. τοὺς δίχα θυμὸν ἔχοντας); I. 18. 3. et IV. 5. 39. siccus (= sobrius et sanus; ap. Cicer. μεταφορικῶς de arida atque ieiuna oratione Brut. 55. 202., opt. gen. dic. 3. 8., cf. acad. 2. 27. 88.); I. 22. 1. integer vitae scelerisque purus (ap. Cic. eadem notione de animo innocenti et a scelere vacuo: integer aliqua re, purus ab aliqua re); deinde III. 7. 22. et II. 4. 22. integer (= amore minime captus); I. 33. 2. immitis Glycera (= quae est misericordia vacua); I. 33. 7. declinare in aliquem (= animum suum alicui convertere, alicui consulere); I. 36. 19. divelli ab aliquo (= alicuius oblivisci); II. 2. 18. dissidere alicui (= longe aliter iudicare; ap. Cic. cum aut ab aliquo dissidere); II. 4. 19. aversus lucro (= qui lucrum neglegit); III. 23. 19. aversus (= iratus); II. 11. 4. nec trepides in usum poscentis aevi pauca (= vacuus ab omni cura fruaris voluptatibus vitae pauca poscentis); II. 19. 5. recenti mens trepidat metu (= perturbatur); cf. III. 29. 32. — II. 11. 12. animum fatigare; II. 18. 20. urgere (= curare); II. 18. 10. ingeni benigna vena (= animi condicio facultasque poetica); II. 19. 18. et IV. 5. 39. uvidus (= vino plenus, ebrius); III. 3. 1. tenacem propositi virum (= persistentem in iis, quae semel sibi proposuit); III. 3. 4. mens solida (= constans); III. 6. 12. renidere (= gaudere, laetari); III. 9. 20. reicere aliquem (= alicuius amorem repudiare); III. 10. 16. curvare aliquem (= animum flectere, impellere); III. 11. 24. carmine mulcere (= oblectare); III. 14. 27. calidus iuventa (= fervido atque violento ingenio iuvenili); III. 16. 18. maiorum fames (= maiorum divitiarum cupiditas); III. 21. 9. Socraticis madere sermonibus (= abundare S. s., Socr. philosophia imbui); III. 21. 10. horridus (de animo moroso); III. 23. 19. mollire (= placare); III. 25. 3. velox mente nova; IV. 4. 26. indolem nutrire (= fovere; eadem

tropica verbi significatio in or. prosa praeter Tac. Hist. 3. 53., Germ 36. et Inv. in Sall. 11. nusquam obvia fit).

B.

Inanima, alia aliorum propria sibi vindicant.

Iam examinanda sunt earum translationum exempla, quibus alia corpora aliorum proprietatibus donantur. Huc prae ceteris pertinent vocabula, quae proprie rebus liquidis solum apta ad res alias inanimas illustrandas adhibentur: I. 24. 3. liquida vox; III. 8. 11. bibere fumum; III. 27. 26. scatere beluis; IV. 7. 11. effundere fruges. E contrario liquida concretorum instar adumbrantur: I. 1. 14. secare mare (cf. Hom. τέμνειν πέλαγος Odyss. III. 175., XIII. 88., cet.); I. 5. 6. aspera aequora; IV. 2. 3. vitreus pontus; huc referenda est quoque similitudo III. 13. 1. fons Bandusiae splendidior vitro.

Ea, quae sonos quosdam edunt, adiectivis ad tangendi sensum comparatis designantur: I. 12. 1. acri tibia (= sonora); I. 16. 7. acuta aera (= tinnientia); II. 12. 3. mollibus citharae modis; II. 16. 26. lento risu; III. 4. 3. acuta voce (λιγεῖα φωνή).

Tum ex aliis translationibus, quae huic exemplorum seriei sunt intexendae, hanc unam praestantiorem appono: I. 19. 8. vultus ubricus adspici (cf. Cic. n. d. 2. 57.: lubrici oculi). Aliis eius modi, usu quotidiano contritis, supersedere placuit.

C.

Rerum inanimarum atque sensibus subiectarum propria ad ea, quae tantummodo cogitantur, illustranda adhibentur.

Ad rationem cuiusdam Terentiani in Eunucho loci, quo quinque tanquam gradus amoris: visus, colloquium, tactus, osculum, concubitus proponuntur, haec translatio ad libidinosam Veneris voluptatem indicandam conflata esse videtur I. 13. 16.: oscula, quae Venus quinta parte sui nectaris imbuit; est enim nectar saepissime signum amoris et voluptatis libidinosae.

Duae translationes a partibus corporis animantium repetuntur: IV. 3. 16., ubi invidiae cogitatio per dentem invidum exprimitur, et III. 21. 18., quo loco cornua (addis cornua pauperi) audaciae sunt signa.

Virtus, quae tantummodo animo concipitur, quodam loco vestis specie mentibus nostris inculcatur: III. 29. 55. mea virtute me involvo; quo modo poeta se in virtute solum praesidium vitae et vires ad beate vivendum ponere elegantissime pronuntiat. Ad quem locum conferatur Platonis πολιτεία 5. 457. A. ἀρετὴν ἀντὶ ἱματίων ἀμφιέσονται.

Hic illic res, quibus boves vel equi in laboribus suis exsequendis muniri solent, metaphorica ratione animi condicionum locum obeunt. Sic vocabulo iugi poetarum Graecorum more usus est Horatius ter in carminibus ad amoris vim vel matrimonii condicionem illustrandam: I. 33. 11. animos sub iuga aenea mittere, III. 9. 17. diductos iugo cogere aeneo atque II. 5. 1. in illa ab imparium iuvencorum ratione ducta allegoria: ferre iugum; I. 35. 28. autem per iugum condicio mala, inopia animique labor indicantur:

diffugiunt cadis
cum faece siccatis amici
ferre iugum pariter dolosi.

Tum II. 6. 2. iuga idem valent, quod mandata, iussa: Cantabrum indoctum iuga ferre nostra. His accedant illi loci, ubi frenorum nomen μεταφορικῶς rei a sensibus hominum seiunctae adiungitur: IV. 15. 10. ordinem rectum evaganti frena licentiae iniecit, III. 24. 29. indomitam refrenare licentiam.

Fertilis terrae condicio IV. 4. 51. ad triumphum transfertur (›opimus triumphus‹); arduarum vero rerum, sicuti montium, status duobus locis (I. 3. 37. et II. 3. 1.) difficultatis incommodique est imago. Plenus est etiam Horatius imaginum a spatio loci ad tempus designandum translatarum, ut praeter alia his solum exemplis utar: III. 19. 1. quantum distet ab Inacho Codrus, III. 29. 46. quodcunque retro est, IV. 5. 11. spatio longius annuo; reliquas eius modi translationes et eas, quae a loco ad originem, auctoritatem vel dignitatem alicuius illustrandam repetuntur, crebriore usu quotidianae consuetudinis fere absumptas silentio praetereo.

Quod inter arbores robur, inter metalla aes valere videtur, id quod e I. 3. 9. conicitur, ubi utrumque vocabulum ad animi audaciam depingendam spectat. Aliis locis nomine aeris firmitas, potentia, perennitas designatur. Sic I. 35. 19. saeva Necessitas manu aenea, qua clavos trabales et cuneos gestet, praedita informatur; I. 33. 11. et III. 9. 18. durissimum et, quod dirimi non potest, iugum amoris aeneum dicitur; III. 3. 65. pro muro firmissimo aeneus proponitur

aeque ac III. 16. 1. turris aenea, qua Danae inclusa esse dicebatur, validissimi carceris vice fungitur; cf. III. 30. 1.: monumentum aere perennius.

Auro utpote pretiosissimo metallo Horatius poetica locutione summas animi virtutes illustrat. Sic II. 10. 5. mediocritas aurea dicitur, cum eadem, sicut aurum inter metalla, inter ceteras animi facultates praecipuum tenere videatur locum; IV. 2 23. vero emendati mores aurei cognominantur.

Firmitatis securitatisque imago est apud Horatium I. 35. 14. columna erecta: ne pede proruas stantem columnam (= ne animo infesto firmum florentis et tranquilli imperii statum evertas). Fortunae autem ancipitis signum praebet ludus talarius sive alea ob semper dubium sortique obnoxium eiusdem eventum; cf. allegoriam II. 1. 6.: periculosae plenum opus aleae tractas. His adiungatur translatio ab aedificiis ruinam minantibus petita: I. 2. 25. ruentis imperi et illa, quae ab oppugnatione urbium deducitur: III. 28. 4. munitae adhibe vim sapientiae.

»Grata« compes symbolica ratione. Romanis consueta, in H. carminibus amoris vices obit: I. 33. 14. et IV. 11. 24.; sicuti enim compes captivos domat et constrictos tenet, ita amoris gratum vinculum amantium animos et corda coniungit, ut idem cogitent, idem sentiant, idem optent. Simili modo vocabulo copulae I. 13. 18. irruptum amoris vinculum adumbratur. Amoris vis etiam face illustratur: III. 9. 13. me torret face mutua Calais.

A machina, qua rotae et funis ope pondera in altum elevantur petitur illa allegorica locutio, quam III. 10. 10. legimus:

> ingratam Veneri pone superbiam
> ne currente retro funis eat rota.

Fieri enim potest, ut dum graviora pondera trahantur, funis e manibus elabatur vel etiam nimis intentus rumpatur; quo facto retro currente rota retro it funis molesque trahenda in terram decidit. Quae res in proverbii fere consuetudinem venit, ut demonstrarentur ii, qui e felicitatis fastigio rebus adversis subito in praeceps agerentur. Itaque Horatius quoque III. 10. 10. illa translatione sagacissime est usus monens hoc modo Lycen, ut superbiam poneret, ne mox pulchritudine cedente ab omnibus amatoribus destitueretur neve ex contemnente ab omnibus contempta fieret.

Praeclaram similitudinem lanae, quae album colorem amissum recuperare non potest, cum virtute, quae, ubi semel excidit, reponi animis depravatorum dedignatur, III. 5. 27. inveni:

...neque amissos colores
lana refert medicata fuco,
nec vera virtus, cum semel excidit,
curat reponi deterioribus.

Aliquoties res a sensuum facultate abductae aquae rerumque liquidarum modo pervenuste illustrantur: II. 14. 2. labuntur anni; IV. 11. 19. adfluentis annos; III. 16. 13. domus ob lucorum demersa exitio; I. 17. 15. tibi copia manabit; I. 28. 28. multa merces tibi defluat; II. 13. 32. pugnas et exactos tyrannos bibit aure vulgus; III. 6. 19. sqq. hoc fonte derivata clades in patriam populumque fluxit; II. 9. 22. Horatius mere poetica ratione Parthorum devictorum depositam audaciam fractumque animum per ipsorum fluminis primarii cursum leniorem moderatioremque adumbrat: Medum flumen, gentibus additum victis, minores volvere vertices; III. 3. 30. a subsidentibus maris aestuosi fluctibus metaphora desumitur: nostris ductum seditionibus bellum resedit; quocum loco conferatur II. 7. 15., ubi Pompei Vari sors turbulenta atque mobilis tanquam resorbens unda effingitur bellique vicem allegorica ratione mare tempestuosum occupat:

te rursus in bellum resorbens
unda fretis tulit aestuosis.

Uno deniquo loco fortunae et rerum humanarum vicissitudo aptissime cursui fluminis confertur, III. 29. 33. sqq.:

...cetera fluminis
ritu feruntur nunc medio alveo
cum pace delabentis Etruscum
in mare, nunc lapides adesos
stirpesque raptas et pecus et domos
volventis una non sine montium
clamore vicinaeque silvae,
cum fera diluvies quietos
irritat amnis.

Quod ad alias translationes huc spectantes pertinet, contineri nos in solis praestantioribus exemplis Horati enumerandis placuit: I. 6. 12. deterere laudes culpa ingenii, I. 9. 3. sqq. gelu acutum, I. 12. 37. animae prodigus, I. 18. 16. arcani fides prodiga, I. 16. 22. compescere mentem, I. 24. 17. precibus fata recludere, I. 37. 11. fortuna dulci ebrium esse, II. 2. 5. extendere aevum, II. 10. 21. rebus angustis animosus atque fortis appare, II. 11. 17. dissipare curas, II. 12. 18. certare ioco, II. 16. 26. amara lento temperare risu, III. 2. 1. angusta pauperies, III. 3. 46. extendere nomen, III. 6. 17. sqq. fecunda culpae saecula nuptias inquinavere et genus et domos, III. 10. 14. tinctus viola pallor amantium, III. 12. 2. mala vino lavere, III. 14. 13. atrae curae, III. 15. 2. figere modum, III. 21. 12. narratur et prisci Catonis saepe mero caluisse virtus, III. 19. 28. lentus amor, III. 24. 32. virtutem sublatam ex oculis quaerimus, III. 24. 34. supplicio culpa reciditur, III. 24. 51. eradere elementa cupidinis, III. 29. 30. deus caliginosa nocte premit exitum futuri temporis, III. 24. 53. asperiora studia, IV. 3. 8. tumidas contundere minas, IV. 9. 27. urgere longa nocte (cf. I. 24. 6. perpetuus sopor urget), IV. 5. 22. maculosum nefas, IV. 9. 33. carpere lividas obliviones, IV. 11. 20. ordinare annos, IV. 12. 19. amara curarum, IV. 15. 11. emovere culpas. Ceteras eius modi translationum species, cum ne.a prosae quidem orationis usu remotae sint missas facere constitui.

V.

De translationibus imaginibusque, quae a corporibus caelestibus et rebus in natura conspicuis petuntur.

Ex corporibus caelestibus insigni amore in translationibus similitudinibusque persecutus est Horatius lunam, quae fere omnibus antiquitatis scriptoribus [1]) materiem venustissimarum collationum praebuit. Qua re poeta Venusinus praecursores, qui dicuntur, suos longe anteiit. Sic II. 5. 19. sqq. album puellae humerum non tam ipsius lunae splendori Graecorum poetarum ritu similem Horatius effinxit,

[1]) Cf. Müller, »de similitudinibus imaginibusque ap. veteres poetas elegiacos« (Bremae 1887) p. 13.

quam potius imagini lunae nocte sublustri a tranquilli maris superficie refulgentis:

non Chloris albo sic umero nitens,
ut pura nocturno renidet
luna mari.

Huic imagini prorsus ad Horati praedia pertinenti adiunxisse iuvabit aliam, quam item de suo prorsus ingenio Venusinus deprompsit: IV. 2. 57. Ibi lunae, tertio post interlunium die orientis, falcata specie vituli diis immolandi cornuum curvata forma illustratur. Ex manifesta vero iam Homeri imitatione profecta est similitudo I. 12. **46.** sqq.:

micat inter omnes
Iulium sidus velut inter ignis
luna minores.

Revocatur hic ultro in memoriam Hom. Il. VIII. 552. haud absimilis imago:

ὡς δ' ὅτ' ἐν οὐρανῷ ἄστρα φαεινὴν ἀμφὶ σελήνην
φαίνετ' ἀριπρεπέα, ὅτε τ' ἔπλετο νήνεμος αἰθήρ...

Paucas imagines ex universo habitu reliquorum siderum Horatius constituit, iam ad hominum formosissimas formas adumbrandas, iam ad res claras depingendas. Sic III. 19. 26. Telephus, iuvenis formosus, puro Vespero sive Veneris stellae, quae dicitur, utpote candore ceteris sideribus praestanti similis proponitur; alius puer formosus III. 9. 21. omnino sidere pulchrior vocatur, ut apud Hom Il. VI. 295., ibd. 401., XIX. 381. Huc referenda est quoque similitudo, quae ad purpurae praestantiam efferendam spectat: III. 1. 42.: purpurarum sidere clarior usus, quod inversa ratione pro usu *purpurae clarioris* sidere dictum est. Atque III. 15. 6. dum stellae pulchritudinis iuvenilisque aetatis imaginem praebent, deformitatis provectiorisque iam aevi nebula ibidem est signum:

maturo propior desine funeri
inter ludere virgines
et stellis nebulam spargere candidis.

Ad Graecorum poetarum exemplar, a quibus lux felicitatis, gaudii, vitae, nox autem atque tenebrae infortuniorum, tristitiae, mortis imagines saepissime ducebantur, Horatius quoque illis vocabulis aliquoties hanc praecipuam potestatem vindicavit: IV. 5. 5. lucem redde tuae patriae (= laetitia patriam imple), IV. 4. 40. fugatis tenebris (= exhaustis calamitatibus), I. 28. 15. omnes una manet nox (= mors). Duobus denique locis nox ratione poetis minus consueta ignorationis vel oblivionis vicem gerit III. 29. 30.:

prudens futuri temporis exitum
caliginosa nocte premit deus;

IV. 9. 28.:

sed omnes inlacrimabiles
urgentur ignotique longa
nocte, carent quia vate sacro.

Vocabulum luminis de oculis adhibitum (ut IV. 3. 2.) praeter alios apud Ciceronem quoque legitur: de har. resp. 18., de domo sua 40.

Paucae translationes unaque similitudo ex igni ducta carmina Horati legenti sponte se offerunt. Sic similitudo ex igni petita IV. 4. 43. invenitur, ubi flamma et ventus violentiae et velocitatis sunt imagines:

dirus per urbis Afer ut Italas
ceu flamma per taedas vel Eurus
per Siculas equitavit undas;

II. 1. 7. autem ignis per allegoriam dificillimarum et periculosissimarum rerum vicem obit:

...incedis per ignis
suppositos cineri doloso.

Ignis saepissime amoris est signum, id quod his exemplis probatur: I. 13. 8. lentis penitus macerari ignibus, I. 27. 15. sqq. adurere non erubescendis ignibus, I. 27. 20. dignus meliore flamma, III. 7. 11. alicuius ignibus uri (= eodem atque quis alius amore capi), IV. 9. 11. calores (pro amoribus atque illi pro carminibus amatoriis sumuntur). Vis amoris ratione item ab igni translata etiam verbis urendi, flagrandi, ardendi, torrendi, calendi, tepescendi

in H. carminibus exprimitur: I. 4. 19. (aliquo calere), I. 4. 20. (aliquo tepere), I. 6. 19. (uri = amare), idem I. 13. 9.; I. 19. 5. (urere aliquem = aliquem amore implere), I. 25. 3. (flagrans amor), I. 33. 6. (aliquem amor torret), idem III. 19. 28., II. 4. 7. (ardere = amare), idem III. 9. 6.: III. 9. 13. aliquem torrere (= amore inflammare), idem IV. 1. 12. His breviter adnecto translationem ex eodem rerum gyro repetitam, quae ad vini boni generosique vim illustrandam usurpatur: II. 11. 19. restinguere ardentis Falerni pocula praetereunte lympha. Quae metaphora sine dubio redit ad Euripidis locum Alc. 758. ἐξέρμην' αὐτὸν ἀμφιβᾶσα φλὸξ οἴνου et Melagr. ep. 113. sqq.

Sequuntur imagines e ventorum natura petitae. Huc pertinet prae ceteris translatus vocis aurae usus, quae ex ventorum mutabili flatu III. 2. 20. (»arbitrio popularis aurae«) ad levitatem et mobilitatem populi Romani in ferendis suffragiis et conferendis magistratibus declarandam, I. 5. 11. autem (»nescius aurae fallacis«) ad amoris muliebris inconstantiam adumbrandam traducitur; »protervus« adiectivo dum proprie ventorum vis adumbrari solet, I. 17. 24., I. 25. 2., II. 5. 15., II. 11. 11., saepius hominum fervidi petulantesque animi moresque paullo solutiores notantur. Sed talia etiam ab oratione prosa non abhorrent, cf. protervus eadem notione ap. Cic. de fin. I. 18. 61. et II. 14. 47., aura popularis ap. Liv. 3. 33., 22. 26., 42. 30.; ap. Cic. Sest. 47. 101. honoris aura; ap. Livium 29. 3.: auram libertatis captare. Ad poeticum Horatianae dictionis gyrum propius collationes huc spectantes accedunt, quae leguntur: IV. 4. 43., ubi Euri rabies Hannibalis rapidi et violentis animi est imago, et IV. 14. 20. sqq., quo loco Tiberius, Rhaetorum côpias profligans et contundens, fere austro, »indomitas undas exercenti Pleiadum choro scindente nubis« similis fingitur.

Collationibus e ventorum natura petitis commode adiungitur similitudo de vi horrenda ictus fulminei deprompta, quem poeta III. 16. 11. summarum virium et potentiae imaginem esse veluit.

Ex anni partibus in Horati similitudinibus unius veris dulcedo laudatur, quod post gelidam hiemem adveniens homines maxima laetitia et serenitate afficit. Itaque poeta IV. 5. 6. Augusti adventum laetitiamque populi Romani inde exortam apta similitudine adventus veris adumbrat: instar veris enim vultus ubi tuus affulsit populo...

Albus color nivis candoris pulchritudinisque est signum: III. 27. 25.: Europe niveum doloso credidit tauro latus, II. 4. 3.: Briseis niveo colore, IV. 2. 59.: vitulus, qua notam duxit, niveus videri,

cetera fulvus. Sed eius modi translationibus ex nive petitis opera poetarum veterum fere abundant. Maioris audaciae, cum a remotiore similitudine sit ducta, est translatio IV. 13. 12. »capitis n i v e s« ad canos capillos declarandos arcessita. Quam Quintilianus inst. or. VIII. 6. 17. durarum catachreseon numero ascripsit.

Absolvamus denique hanc exemplorum seriem paucis distinctissime exornatis imaginibus, quae e x i n i q u a e t m u t a b i l i a e r i s e t n a t u r a e t o t i u s c o n d i c i o n e proficiscuntur. Quae leguntur I. 7. 15. sqq.:

a l b u s u t o b s c u r o d e t e r g e t n u b i l a c a e l o
s a e p e N o t u s n e q u e p a r t u r i t i m b r e s
p e r p e t u o, — sic tu sapiens finire memento
tristitiam vitaeque labores
molli, Plance, mero.

Cui imagini statim adnectere iuvat II. 9. 1. sqq. Horatius ibidem consolatur amicum, qui dilecto filio morte adempto vehementibus se dedidit doloribus: *finis igitur iam illis esto: ponitur modus imbribus, procellis, glacies liquescit, sedantur venti, tota natura vices suas experitur et laetiora tristibus succedunt, itaque etiam dolor nimius tandem est compescendus.* Similis imaginum ratio tribus continuo ordine collocatis carminibus passim deprehenditur: II. 9. 13. sqq., II. 10. 9. sqq., II. 10. 15. sqq., II. 11. 9. sqq. Neque addere pigebit singulas earum imaginum partes ad amussim fere ab Ioanne Kochanowski carmine quodam pulcherrimo »Najwięcej się na czas obecny oglądać« (Carminum libr. I. c. 15.) expressas esse.

Quibus imaginum troporumque Horatianorum exemplis singillatim expositis haud alienum a re videtur mihi quaerere, quinam fructus ad carmina Horati rectius aestimanda hac artis eius poeticae provincia explorata redundet. Ac largissimum vatem Venusinum in metaphoris imaginibusque, quae ex rerum humanarum orbe peterentur, adhibendis fuisse eorundem numerus, qui plus ducentos et triginta locos complectitur, demonstrat; in quo principem obtinent locum, quae dicuntur, personificationes (172). Cum igitur vitae publicae rationes studiaque singulorum ingenio poetae plurimos addebant stimulos, tum parcissimus fuit — id quod mirari licet — vini notissimus ille gustator in imaginibus

a plantarum arborumque regno admittendis. Etenim diutius in urbibus primariis, litteris primum deditus, post et officiis occupatus et inter viros doctos rebusve publicis intentos procul ab otio, quod vita rustica largitur, versatus eam cum hac naturae parte, quam is qui eum in carminibus pangendis praecessit Vergilius tantopere et adamavit et carminibus celebravit, familiaritatem sane non contraxit; itaque viginti tantummodo exempla metaphorarum imaginumve a plantis arboribusque depromptarum invenimus, quae e poetae mente profectae sunt. Quo in numero tredecim ad allegorias et translationes, ceterae ad collationes, similitudines, superlationes redeunt. Metaphorae et imagines ex animalium condicione petitae — sunt autem numero quinquaginta tres — magnam partem ex imitatione Homeri aliorumque poetarum Graecorum manant. Res vita carentes circiter centum et octoginta exempla poetae ad genus dicendi distinguendum suppeditaverunt, quorum praestantiora vividae et sensibus subiectae descriptioni rerum a sensibus semotarum inserviunt. Ac poeta insita imaginandi facultate ductus saepissime in ea, quae tantummodo mente concipiuntur, animantium proprietates — id quod personificationum copia testatur — rarius inanimorum condiciones transtulit. Posterioribus annis philosophiae Stoicae sectator, quae natura vitam humanam regendam esse docet, saepenumero imagines metaphorasque (quinquaginties octies) e quotidianis mutationibus inaequalique condicione aurae et e corporum caelestium signis desumptas adscivit. Dii, heroes virique et monstra antiquitatis fabulis aut historiis celebrata item haud ultimum in poetica carminum Horatianorum supellectile locum obtinent.

Quod ad externam, quam dicimus, formam illorum mere Horatianorum generis dicendi flosculorum pertinet, maximum eorum constituunt numerum translationes (446), quibus succedunt similitudines (42), allegoriae longius tractae (25), collationes (16), superlationes (14).

Stanislaopoli. *Nicolaus Sabat.*

Ślady polemiki sofistycznej u Herodota i Tucydydesa.

Do ciekawszych ustępów w opowiadaniu Herodota należą niezaprzeczenie rozmowy. Mieliśmy już sposobność wykazać (w *Eosie* rocz. II., str. 13—19.) wpływ Protagorasa na dysputę między Xerxesem a Mardaniosem z jednej, a Artabanosem z drugiej strony (Herod. VII. 8—10.). Również oddziaływania pesymistycznych poglądów Prodykosa dostrzegliśmy (zob. *Muzeum* rocz. XII., str. 359—368.) w dyalogu Xerxesa z Artabanosem (Herod. VII. 46.). Obecnie zastanowimy się nad debatą tegoż króla perskiego z byłym królem spartańskim Demaratosem, wygnańcem biorącym udział w wyprawie przeciw Helladzie (Herod. VII. 101—104.).

Kiedy Xerxes zawezwał banitę spartańskiego przed siebie i spytał, czy Hellenowie dotrzymają mu placu, Demarat upewniwszy się, że życzeniem Xerxesa jest całą prawdę usłyszeć i tylko prawdę (por. zwrot powtórzony trzykrotnie tuż po sobie w roz. 101. i 102.: ἀληθείῃ χρήσασθαι), wypowiada nasamprzód ogólne zdanie, którego zaprzeczenia z niczyjej strony się nie obawia, że Hellada od dawien dawna z ubóstwem się zrosła, lecz wyrobiła w sobie cnotę przez mądrość i silne prawo, a owa cnota ochrania ją przed ubóstwem tudzież poddaństwem (Herod. VII. 102.: τῇ Ἑλλάδι πενίη μὲν αἰεί κοτε σύντροφός ἐστι, ἀρετὴ δὲ ἔπακτός ἐστι, ἀπό τε σοφίης κατεργασμένη καὶ νόμου ἰσχυροῦ, τῇ διαχρεομένη ἡ Ἑλλὰς τήν τε πενίην ἀπαμύνεται καὶ τὴν δεσποσύνην). Potem już tylko Lacedemończykom wystawia takie świadectwo, że choćby ogół Hellenów przeszedł na jego stronę, oni jedni się oprą niewoli, którą Helladzie przynosi i stoczą walkę bez względu na własną ilość.

To się wydało Xerxesowi poprostu niepodobieństwem (roz. 103.), iżby nie owładnięci przez jednego (ὑπὸ μὲν ἑνὸς ἀρχόμενοι), nie obawiając

się go (δειμαίνοντες τοῦτον) i nie zmuszani knutem (ἀναγκαζόμενοι μάστιγι), lecz rozpuszczeni wolno (ἀνειμένοι δὲ ἐς τὸ ἐλεύθερον), jako garstka stanęli przeciw przemocy. Xerxes nie szczędzi nawet cierpkich przytyków, że zdanie Demarata może okazać się czczą przechwałką (ὅρα μὴ μάτην κόμπος ὁ λόγος οὗτος ὁ εἰρημένος εἴη) oraz na nieznajomości sił perskich opartą brednią (τῶν σὺ ἐὼν ἄπειρος πολλὰ φλυηρέεις).

Na to Demarat znów się zastrzegłszy (roz. 104.), że posługując się prawdą (ἀληθείῃ χρεόμενος), wyrzekł słowa jak najprawdziwsze (τῶν λόγων τοὺς ἀληθεστάτους), dodał następującą uwagę: »Lacedemończycy choć wolni, jednak wolnymi są nie we wszystkiem; panuje bowiem nad nimi prawo, którego owszem o wiele więcej się boją, niż twoi poddani ciebie. Czynią tedy, co ono każe; a każe wciąż to samo: nie schodzić z pola walki przed żadną ludzką przewagą, ale wytrwawszy na stanowisku, zwyciężyć lub zginąć«.

Przytoczyliśmy z tej zajmującej rozmowy główne rysy i wyrażenia, które Herodot z istotnie poetycką swobodą wbrew chronologii przeszczepił z drugiej połowy w. V. i sofistycznej polemiki w pierwszą połowę tegoż wieku na terytoryum obce — pozaateńskie, jakoteż pozahelleńskie! Udowodnimy to zaraz przez porównanie z resztkami sofistycznego traktatu, których wykrycie w roz. XX. Protreptyku Jamblichosa zawdzięcza się przenikliwości Blassa. Otóż Blass te wyimki w liczbie 7 wydał osobno i uznał za pochodzące z dzieła sofisty Antyfonta p. t. Ἀλήθεια (De Antiphonte sophista Iamblichi auctore, Kiel 1889). Już sam tytuł i ciągłe odwoływanie się Demaratosa do »prawdy« (por. słowa jego u Herod. VII. 209. zwrócone do Xerxesa: ἐμοὶ γὰρ τὴν ἀλήθειαν ἀσκέειν ἀντία σεῦ, ὦ βασιλεῦ, ἀγὼν μέγιστός ἐστι) naprowadzają na pewne pokrewieństwo pomiędzy Antyfontową »Prawdą« a »prawdą« byłego króla Sparty. Wewnętrzne zaś analogie wykazują niezbicie, że owo powinowactwo jest bardzo bliskie.

Jako właściwość przyrodzona Hellady przedstawia się Demaratowi ubóstwo, z którego wyzwala cnota nabyta osobistą mądrością. Taką samą zasadę indywidualnej zasługi wygłasza fragment pierwszy u Blassa (Iambl. Protr. p. 95. ed. Pistelli): φῦναι μὲν πρῶτον δεῖν, καὶ τοῦτο μὲν τῇ τύχῃ ἀποδεδόσθαι, τὰ δὲ ἐπ' αὐτῷ ἤδη τῷ ἀνθρώπῳ τάδε εἶναι, ἐπιθυμητὴν γενέσθαι τῶν καλῶν καὶ ἀγαθῶν... Ubóstwo jest w sobie złem, przed którem według Demaratosa cnota broni Helladę, podobnie jak przed poddaństwem. Do tych słów znachodzimy komentarz w trzecim fragmencie (Iambl. Protr. 98. ed. Pist.), gdzie gromadzenie pieniędzy, zarówno jak zubożenie, uchodzi za przeciwieństwo cnoty (αὕτη αὖθις δευτέρα κακία προσγίγνεται μετὰ τὴν συναγωγὴν τῶν χρημάτων, ἐὰν ἐκ πλουσίου πένης γένηται

καὶ ἐκ κεκτημένου μηδὲν ἔχων). Nie ten, kto materyalnie wspiera bliźnich, jest pożytecznym człowiekiem, lecz kto moralnie przestrzega praw i słuszności (εἰ μέν τις χρήματα διδοὺς εὐεργετήσει τοὺς πλησίον, ἀναγκασθήσεται κακὸς εἶναι πάλιν αὖ συλλέγων τὰ χρήματα... πῶς ἂν οὖν δή τις μὴ χρήματα νέμων ἀλλὰ ἄλλῳ δή τινι τρόπῳ εὐποιητικὸς ἂν εἴη ἀνθρώπων, καὶ ταῦτα μὴ σὺν κακίᾳ ἀλλὰ σὺν ἀρετῇ; ...εἰ τοῖς νόμοις τε καὶ τῷ δικαίῳ ἐπικουροίη).

Mądrość i silne prawo podług Demaratosa, a prawa i sprawiedliwość stosownie do Antyfonta, stanowią wał ochronny przed nędzą i niedostatkiem, z którymi rozum i mądrość mogą wprawdzie iść w parze, lecz nigdy cnota (por. Antiphon ed. Blass fr. 128.: ὅταν γὰρ ὁ θεὸς μὴ παντελῶς βούληται ἀγαθὰ διδόναι ἀνδρί, χρημάτων πλοῦτον παρασχών, τοῦ φρονεῖν δὲ καλῶς πένητα ποιήσας, τὸ ἕτερον ἀφελόμενος ἑκατέρων ἀπεστέρησεν. Eurip. fr. 642.: πενία δὲ σοφίαν ἔλαχε διὰ τὸ δυστυχές). Zacytowaliśmy Eurypidesa, który niemal dosłownie za Antyfontem prawa mieni podporą państw i społeczeństw (Iambl. Protr. 98.: τοῦτο γὰρ [τοὺς νόμους καὶ τὸ δίκαιον] τάς τε πόλεις καὶ τοὺς ἀνθρώπους τὸ συνοικίζον καὶ τὸ συνέχον εἶναι. Eurip. Hiket. w. 312.: τὸ γάρ τοι συνέχον ἀνθρώπων πόλεις τοῦτ' ἔσθ' ὅταν τις τοὺς νόμους σώζῃ καλῶς). Między dobrem a złem wyrównana różnica: pieniądz górą, a mądrość w poniewierce u bogów i ludzi; chyba w powrocie do dawnej cnoty, rozumnej i równocześnie bogatej, leży zbawienie (Eurip. fr. 21.: οὐκ ἂν γένοιτο χωρὶς ἐσθλὰ καὶ κακά· ἀλλ' ἔστι τις σύγκρασις ὥστ' ἔχειν καλῶς. ἃ μὴ γάρ ἐστι τῷ πένητι πλούσιος δίδωσ'· ἃ δ' οἱ πλουτοῦντες οὐ κεκτήμεθα, τοῖσιν πένησι χρώμενοι πεπώμεθα. Herakl. w. 655. i nast.: εἰ δὲ θεοῖς ἦν ξύνεσις καὶ σοφία κατ' ἄνδρας — νῦν δ' οὐδεὶς ὅρος ἐκ θεῶν χρηστοῖς οὐδὲ κακοῖς σαφής, ἀλλ' εἱλισσόμενός τις αἰὼν πλοῦτον μόνον αὔξει).

Co do mocnego i przemożnego prawa według zapewnień Demaratosa (Herod. VII. 102.: νόμος ἰσχυρός i 104.: δεσπότης νόμος), czytamy z małą odmianą tosamo w szóstym fragmencie u Blassa (Iambl. Protr. 100.: τόν τε νόμον καὶ τὸ δίκαιον ἐμβασιλεύειν τοῖς ἀνθρώποις καὶ οὐδαμῇ μεταστῆναι ἂν αὐτά· φύσει γὰρ ἰσχυρᾷ ἐνδεδέσθαι ταῦτα). Prawo, stan prawny (εὐνομία) i wolność (ἐλευθερία) są przeciwieństwem władzy jednego zgodnie z doktryną Demaratosa, Antyfonta i Eurypidesa, nie uznającą przedziału pozytywnego prawa od przyrodzonego. Antyfontowi się zdaje, że w razie gdy jeden rządzi, prawo i sprawiedliwość muszą być pogwałcone (Iambl. Protr. 104.: ὅταν οὖν ταῦτα τὰ δύο ἐκ τοῦ πλήθους ἐκλίπῃ, ὅ τε νόμος καὶ ἡ δίκη, τότε ἤδη εἰς ἕνα ἀποχωρεῖν τὴν ἐπιτροπίαν τούτων καὶ φυλακήν. πῶς γὰρ ἂν ἄλλως εἰς ἕνα μοναρχία περισταίη, εἰ μὴ τοῦ νόμου ἐξωσθέντος τοῦ τῷ πλήθει συμφέροντος;). Samowładztwo i nierząd widzą Antyfont i Eurypides tam, gdzie prawa p i s a n e nie zastępują woli jednego (Iambl. Protr. 103.: γίγνεται δὲ καὶ ἡ τυραννίς, κακὸν τοσοῦτόν τε καὶ τοιοῦτον,

οὐκ ἐξ ἄλλου τινὸς ἢ ἀνομίας. Eurip. Hiket. w. 405.: οὐ γὰρ ἄρχεται ἑνὸς πρὸς ἀνδρός, ἀλλ' ἐλευθέρα πόλις i w. 429.: οὐδὲν τυράννου δυσμενέστερον πόλει, ὅπου τὸ μὲν πρώτιστον οὐκ εἰσὶν νόμοι κοινοί, κρατεῖ δ' εἷς τὸν νόμον κεκτημένος αὐτὸς παρ' αὑτῷ· καὶ τόδ' οὐκέτ' ἔστ' ἴσον. γεγραμμένων δὲ τῶν νόμων ὅ τ' ἀσθενὴς ὁ πλούσιός τε τὴν δίκην ἴσην ἔχει). Xerxes natomiast w porównaniu z karnością swoich (ὑπὸ μὲν γὰρ ἑνὸς ἀρχόμενοι κατὰ τρόπον τὸν ἡμέτερον) wytyka luźną wolność rodakom Demarata (ἀνειμένοι δὲ ἐς τὸ ἐλεύθερον).

Poznaliśmy dotąd jeden odcień sofistów, którego głowę nazwiemy później. Z niej to wypłynął prawdopodobnie pogląd o królowaniu stanowionego prawa, o ładzie i składzie prawnego państwa i społeczeństwa wolnego. Przeciw takiemu utożsamianiu prawa pozytywnego z przyrodzonem (Iambl. Protr. 100.: φύσει γὰρ ἰσχυρᾷ ἐνδεδέσθαι ταῦτα) wystąpił Hippiasz w sławnym swym paradoksie: ὁ δὲ νόμος τύραννος ὢν ἀνθρώπων, πολλὰ παρὰ τὴν φύσιν βιάζεται (Plat. Protag. 337. D.). Także Perykles w świetnej mowie na cześć poległych (Tucyd. II. 37.), oprócz obawy przed pisanemi prawami i posłuszeństwa dla ich wykonawców, wymienia poszanowanie dla praw skuteczniejszych od tamtych: δέος μάλιστα — μάλιστα αὐτῶν ὅσοι τε ἐπ' ὠφελίᾳ τῶν ἀδικουμένων κεῖνται καὶ ὅσοι ἄγραφοι ὄντες αἰσχύνην ὁμολογουμένην φέρουσι. Bez tej wewnętrznej obawy nigdy prawa nadane nie osiągnęłyby celu, mówiąc słowami Sofoklesa w Ajasie (w. 1073.: οὐ γάρ ποτ' οὔτ' ἂν ἐν πόλει νόμοι καλῶς φέροιντ' ἄν, ἔνθα μὴ καθεστήκῃ δέος). Prawa zaś w sercu ludzkiem wyryte, istniejące od wieków nienaruszenie, od bogów pochodzą, jak utrzymuje tenże poeta w Antygonie (por. w. 454. i nast.: τἄγραπτα κἀσφαλῆ θεῶν νόμιμα... οὐ γάρ τι νῦν γε κἀχθές, ἀλλ' ἀεί ποτε ζῇ ταῦτα, κοὐδεὶς οἶδεν ἐξ ὅτου 'φάνη). Jeśli nakoniec mamy wierzyć Xenofontowi (Memor. IV. 4. 19.), to Hippiasz z Sokratesem uznawał, że te niepisane prawa nadali bogowie.

Zamiast nadprzyrodzonych praw boskich, wpojonych ludziom podług Hippiasza i Sokratesa, przyjmuje sofista Antyfont jakiś układ społeczny, mocą którego mus i konieczność przyrodzona wytwarza prawo i sprawiedliwość. Wobec takiego zaś przejścia do porządku dziennego nad ingerencyą bogów właśnie Hippiasz w rozmowie z Sokratesem założył protest (Iambl. Protr. 100.: εἰ γὰρ ἔφυσαν μὲν οἱ ἄνθρωποι ἀδύνατοι καθ' ἕνα ζῆν, σ υ ν ῆ λ θ ο ν δὲ πρὸς ἀλλήλους τῇ ἀνάγκῃ εἴκοντες... διὰ ταύτας τοίνυν τὰς ἀνάγκας τόν τε νόμον καὶ τὸ δίκαιον ἐμβασιλεύειν τοῖς ἀνθρώποις καὶ οὐδαμῇ μεταστῆναι ἂν αὐτά· φ ύ σ ε ι γὰρ ἰσχυρᾷ ἐνδεδέσθαι ταῦτα. Xen. Memor. IV. 4. 19.: Ἔχοις ἂν οὖν εἰπεῖν, ἔφη, ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοὺς [ἀγράφους νόμους] ἔθεντο; — καὶ πῶς ἄν, ἔφη, οἵ γε οὔτε σ υ ν ε λ θ ε ῖ ν ἅπαντες ἂν δυνηθεῖεν οὔτε ὁμόφωνοί εἰσι;). Nic dziwnego w tem zresztą, ponieważ sofista Antyfont wiarę w bogów odrzucił, a wspominając o iednym

bogu, miał oczywiście na myśli przyrodę, jak Eurypides za jego przykładem (Antiph. ed. Blass fr. 80.: ἀδέητος ὁ μηδενὸς δεόμενος καὶ πάντα ἔχων. 'Α. ἐν α 'Αληθείας· διὰ τοῦτο οὐδενὸς δεῖται, οὐδὲ προσδέχεται οὐδενός τι, ἀλλ' ἄπειρος καὶ ἀδέητος. Por. fr. 128. i Eur. Her.: δεῖται γὰρ ὁ θεός, εἴπερ ἔστ' ὀρθῶς θεός, οὐδενός...). Łatwo domyślić się, komu zawdzięczają swoją niewiarę sofista Antyfont i Eurypides. Toć wiadomo, że Prodykos uznał bogów za wymysł ludzki.

Rządy bogów nad światem miały więc być zastąpione kultem przyrody i pozytywnem prawem. W porównaniu z takowym radykalizmem sceptycyzm Protagorasa, mieszczący się w słowach jego dzieła »O bogach«: περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι οὔθ' ὡς εἰσὶν οὔθ' ὡς οὐκ εἰσίν, może uchodzić prawie za objaw umiarkowania! Wielki Protagoras, którego Gomperz (Griech. Denker I. str. 362. i 371.) genialnie porównał z Goethem, znalazł się prawdopodobnie w pośrodku między dwoma mędrcami: Sokratesem a Prodykosem, jak Goethe pomiędzy Lavaterem a Basedowem. Można o nim powtórzyć to, co tenże poeta napisał o sobie: »Prophete rechts, Prophete links, das Weltkind in der Mitten« (Aus meinem Leben III. Th. 14. B.). Wbrew Welckerowi (Kl. Schr. II. 513 i nast.), który upatrzył rzekome podobieństwo pomiędzy zgryźliwą i ponurą doktryną Prodykosa a jasną i pogodną nauką Sokratesa, niech wolno nam będzie o nich powiedzieć słowa, które o dwóch wymienionych prorokach wyrzekł Goethe: »Einen entschiedeneren Contrast konnte man nicht sehen als diese beiden Männer«.

Wprawdzie Prodykos, zarówno jak Antyfont i Eurypides, nie wierzył w bogów, lecz wszyscy oni korzyli się przed bogactwem (por. sąd Prodykosa w pseudoplatońskim Eryxiasie roz. XIII.: τοῖς μὲν καλοῖς κἀγαθοῖς τῶν ἀνθρώπων [τὸ πλουτεῖν] ἀγαθόν, καὶ τοῖς ἐπισταμένοις ὅπου δεῖ χρῆσθαι τοῖς χρήμασι, τούτοις μὲν ἀγαθόν, τοῖς δὲ μοχθηροῖς καὶ ἀνεπιστήμοσι κακόν. W Memor. Xenofonta I. 6. 3. Antyfont mówi do Sokratesa: Καὶ μὴν χρήματά γε οὐ λαμβάνεις, ἃ καὶ κτωμένους εὐφραίνει καὶ κεκτημένους ἐλευθεριώτερόν τε καὶ ἥδιον ποιεῖ ζῆν. Eurypides zalicza się także do οἱ πλουτοῦντες [fr. 21.] i radzi żyć bez trudów i troski ὡς ῥᾷστα lub ὡς ἥδιστα [Her. w. 502., Hiket. w. 953., Antiope 196.], z zastrzeżeniem wszelako w tych słowach [Her. 1425.]: ὅστις δὲ πλοῦτον ἢ σθένος μᾶλλον φίλων ἀγαθῶν πεπᾶσθαι βούλεται, κακῶς φρονεῖ). Całkiem przeciwnie Sokrates poczytuje ubóstwo za zbliżające do boga (Xen. Memor. I. 6. 10.: ἐγὼ δὲ νομίζω τὸ μὲν μηδενὸς δέεσθαι θεῖον εἶναι, τὸ δ' ὡς ἐλαχίστων ἐγγυτάτω τοῦ θείου). Tego szczegółu nie należy przeoczać. Umożliwia on bowiem, że posłużymy się wyrazami Duemmlera (Akademika str. 155.), obok plagiatu Xenofonta a oraz polemiki Platona »das Spiegelbild einer dritten

Ueberlieferung über Sokrates, der kynischen Sokratik, welche wir wenigstens vor näherer Prüfung als gleichberechtigt mit der platonischen und xenophontischen auffassen werden müssen«. Rzecz tem dziwniejsza, że tenże Duemmler w całem swem dziele popełnia błąd zasadniczy, widząc istotny związek pomiędzy etyką Antystenesa a Prodykosa, między hardem zerwaniem pierwszego z przyjemnościami życia a miękkiem o nich zwątpieniem drugiego. Ale czas nam już poznać drugi rodzaj sofistów, zajmujący pośrednie stanowisko pomiędzy Antystenesem a etyką Arystyppa, której bliższym był Prodykos, jak wnosimy po Antyfoncie i Eurypidesie (por. zwroty zacytowane powyżej, Antyfonta: ἐλευθεριώτερόν τε καὶ ἥδιον ζῆν i Eurypidesa: ὡς ῥᾶστα albo ὡς ἥδιστα... μὴ σὺν πόνοις lub μὴ λυπούμενοι, z hasłem Arystyppa [Xen. Memor. II. 1. 9. i 11.]: ἣ ῥᾶστά τε καὶ ἥδιστα βιοτεύειν... δι' ἐλευθερίας, ἥπερ μάλιστα πρὸς εὐδαιμονίαν ἄγει).

Z góry powiedzmy, że prawnopaństwowa teorya tudzież doktryna przyrodzonej wolności, sprzęgnięte z sobą klamrą bogactwa — tak się bowiem przedstawia ten sofistyczny amalgam u Herodota w wywodach Demaratosa — doznały w dziele historyka wojny peloponeskiej przez usta Peryklesa nad grobem poległych wiekopomnej porażki. Może udało się nam przekonać, że za osobą byłego króla Sparty Herodot ukrywa Antyfonta, autora »Prawdy«, który widocznie razem z Eurypidesem był uczniem Prodykosa. Gdzieindziej wykazujemy, że mowa Peryklesa na cześć poległych jest wymierzona przeciw Antyfontowej Ἀλήθεια, opiera się zaś na »Prawdzie« Protagorasa. Tutaj dorzucić chcemy niektóre nowe dowody na poparcie naszego twierdzenia.

W zdaniu: φιλοκαλοῦμεν γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας (Tucyd. II. 40. 1.) widzimy polemikę z Antyfontem nie tyle co do orzeczeń samych, ile co do stojących obok objaśnień. Φιλοκαλοῦμεν καὶ φιλοσοφοῦμεν mogli wszyscy sofiści chórem zawołać, zwłaszcza w przeciwstawieniu do tych οἱ πλεῖστοι, o których twierdzi Antyfont (Iambl. Protr. 98.): φιλοψυχοῦσι μέν... φιλοχρηματοῦσι δέ...; ale z dodatkiem μετ' εὐτελείας lub ἄνευ μαλακίας już pierwszy Antyfont nie mógł powtórzyć tego zdania, gdyż znamy o nim sąd Sokratesa, że mienił szczęściem τρυφὴν καὶ πολυτέλειαν (Xen. Memor. I. 6. 10). Zaraz następne zdanie tak się zaczyna: πλούτῳ τε ἔργου μᾶλλον καιρῷ ἢ λόγου κόμπῳ χρώμεθα, καὶ τὸ πένεσθαι οὐχ ὁμολογεῖν τινι αἰσχρόν, ἀλλὰ μὴ διαφεύγειν ἔργῳ αἴσχιον... Miejsce to przez niewłaściwe łączenie wyrazów ἔργου μᾶλλον καιρῷ

w przeciwieństwie do λόγου κόμπῳ nabiera opacznego znaczenia, jakoby Ateńczycy bogactwa używali w potrzebie raczej niż dla popisu. Z dalszych atoli słów wynika, że tutaj niema mowy o żadnem materyalnem bogactwie, lecz owszem o ubóstwie hańbiącem tylko o tyle, o ile ktoś nie unika go czynem. Z tego powodu słowa πλούτῳ τε ἔργου muszą należeć do siebie, a myśl jest taka, że Ateńczycy w stosownej chwili raczej bogactwem czynu, niż słowa okazałością się posługują. Wyraz ἔργον, dwukrotnie użyty w jednem znaczeniu czynu lub pracy, przez połączenie z πλοῦτος nabiera polemicznego sensu jako bogactwo pracy przeciw bogactwu pieniędzy (por. Antiph. ed. Blass fr. 128.: χρημάτων πλοῦτος).

To zestawienie wyrażeń λόγου κόμπος lub λόγων ἐν τῷ παρόντι κόμπος μᾶλλον, użyte dla odróżnienia od πλοῦτος ἔργου μᾶλλον καιρῷ lub ἔργων ἀλήθεια (Tucyd. II. 41. 2.), przypomina nam żywo słowa króla perskiego, zwrócone do Demarata: ὅρα μὴ μάτην κόμπος ὁ λόγος οὗτος ὁ εἰρημένος εἴη (Herod. VII. 103.), pomimo że ten wygnaniec spartański miał się za powołanego rzecznika i posła prawdy przy boku Xerxesa. Ale nie dosyć na tem. Przedstawicielom tego kierunku sofistyki, który Demarat uosabia, zdawało się, że oni nie tylko prawdę posiedli, ale zarazem monopol piękna i dobra (por. Xen. Memor. II. 1. 27. o Heraklesie za Prodykosem: τῶν καλῶν καὶ σεμνῶν ἐργάτην ἀγαθὸν γενέσθαι... Antyfont o prawomyślnym [Iambl. Protr. 95.]: ἐπιθυμητὴν γενέσθαι τῶν καλῶν καὶ ἀγαθῶν..., o inaczej myślących [tamże p. 99.]: ἡ ἀμαθία ἤδη ἐστὶ μεγάλη καὶ συνήθεια πονηρῶν λόγων τε καὶ ἐπιθυμημάτων). Zamiłowanie wiecznej chwały i sławy wspólnem było sofistom (por. Xen. Memor. II. 1. 33.: ὅταν δ' ἔλθῃ τὸ πεπρωμένον τέλος, οὐ μετὰ λήθης ἄτιμοι κεῖνται, ἀλλὰ μετὰ μνήμης τὸν ἀεὶ χρόνον ὑμνούμενοι θάλλουσι. Iambl. Protr. 99.: εἰ μὲν ὑπῆρχε τῷ ἀνθρώπῳ... ἀγήρῳ τε εἶναι καὶ ἀθανάτῳ... εὐλογίαν ἀέναον καὶ ἀεὶ ζῶσαν. Tucyd. II. 43. 2.: τὸν ἀγήρων ἔπαινον ἐλάμβανον καὶ τὸν τάφον ἐπισημότατον, οὐκ ἐν ᾧ κεῖνται μᾶλλον, ἀλλ' ἐν ᾧ ἡ δόξα αὐτῶν παρὰ τῷ ἐντυχόντι ἀεὶ καὶ λόγου καὶ ἔργου καιρῷ ἀείμνηστος καταλείπεται). Ale w tem nieośledniapośl różnica, że u szczęśliwców, którzy mieli najwięcej do stracenia, wyrazy były na ustach, a u biedaków, którzy nie mieli nic do zyskania, prawda w czynach (por. Tucyd. II. 43. 5.: οὐ γὰρ οἱ κακοπραγοῦντες δικαιότερον ἀφειδοῖεν ἂν τοῦ βίου, οἷς ἐλπὶς οὐκ ἔστ' ἀγαθοῦ, ἀλλ' οἷς ἡ ἐναντία μεταβολὴ ἐν τῷ βίῳ ἔτι κινδυνεύεται καὶ ἐν οἷς μάλιστα μεγάλα τὰ διαφέροντα, ἤν τι πταίσωσιν. Eur. Her. w. 1291. i nast.: κεκλημένῳ δὲ φωτὶ μακαρίῳ ποτὲ αἱ μεταβολαὶ λυπηρόν, ᾧ δ' αἰεὶ κακῶς ἔστ' οὐδὲν ἀλγεῖ, συγγενῶς δύστηνος ὤν). Antyfont był przekonany, że człowiek posiadający z osobna χρημάτων πλοῦτον lub τὸ φρονεῖν, nic nie posiada, przeciwnie wszystko w połączeniu obojga

(ed. Blass fr. 128.); natomiast życie zniewieściałego mędrca mieni Perykles gorszem od chwalebnego zgonu (ἀλγεινοτέρα γὰρ ἀνδρί γε φρόνημα ἔχοντι ἡ μετὰ τοῦ μαλακισθῆναι κάκωσις ἢ ὁ μετὰ ῥώμης καὶ κοινῆς ἐλπίδος ἅμα γιγνόμενος ἀναίσθητος θάνατος). Słusznie Sokrates utrzymuje, że Antyfont raczej wolałby zginąć, niż tak żyć, jak on w dobrowolnem ubóstwie (Xen. Memor. I. 6. 4.: πέπεισμαί σε μᾶλλον ἀποθανεῖν ἂν ἑλέσθαι ἢ ζῆν ὥσπερ ἐγώ); tymczasem szlachetny człowiek przenosi nad ἡ μετὰ τοῦ μαλακισθῆναι κάκωσις śmierć na polu walki, stosownie do polecenia Peryklesa danego Ateńczykom: τὸ εὔδαιμον τὸ ἐλεύθερον, τὸ δὲ ἐλεύθερον τὸ εὔψυχον κρίναντες, μὴ περιορᾶσθε τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους (Tucyd. II. 43. 4.).

Z tego widzimy, że Perykles w poglądach swoich zbliżał się niewątpliwie do Sokratesa i Antystenesa. Ale gdy ten ostatni przekładał czyn nad słowa odwrotnie do Prodykosa i jemu podobnych, filozofia głoszona przez Peryklesa zapowiadała pogodzenie domowych spraw z państwowemi, jakoteż słów z czynami (Tucyd. II. 40. 2.: ἔνι τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια, καὶ ἑτέρα πρὸς ἔργα τετραμμένοις, τὰ πολιτικὰ μὴ ἐνδεῶς γνῶναι... οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἡγούμενοι, ἀλλὰ μὴ προδιδαχθῆναι μᾶλλον λόγῳ πρότερον ἢ ἐπὶ ἃ δεῖ ἔργῳ ἐλθεῖν). Pod tym względem Perykles szedł śladem Protagorasa, którego nauka miała być εὐβουλία περί τε τῶν οἰκείων... καὶ περὶ τῶν τῆς πόλεως... Toteż wielki mąż stanu ateński τὰ τῆς πόλεως δυνατώτατος καὶ πράττειν καὶ λέγειν (Plat. Protag. 318. E.) stał się pod wpływem mistrza z Abdery. W sławnej charakterystyce Peryklesa Tucydydes silny położył nacisk na jego wartość duchową (Tucyd. II. 65. 8.: δυνατὸς ὢν τῷ τε ἀξιώματι καὶ τῇ γνώμῃ... μὴ κτώμενος ἐξ οὐ προσηκόντων τὴν δύναμιν...). Jeśli nie w rozumieniu platońskiem (por. Plat. Fedr. 261. a i Plut. Per. 15.), to w duchu Sokratesa przynajmniej ziścił Perykles »rząd dusz« (ψυχαγωγία) na sile opierający się moralnej, nie na brutalnej przemocy (Xen. Memor. I. 2. 10. i 11.: Οὔκουν τῶν φρόνησιν ἀσκούντων τὸ βιάζεσθαι, ἀλλὰ τῶν ἰσχὺν ἄνευ γνώμης ἐχόντων τὰ τοιαῦτα πράττειν ἐστίν. Ἀλλὰ μὴν καὶ συμμάχων ὁ μὲν βιάζεσθαι τολμῶν δέοιτ' ἂν οὐκ ὀλίγων, ὁ δὲ πείθειν δυνάμενος οὐδενός· καὶ γὰρ μόνος ἡγοῖτ' ἂν δύνασθαι πείθειν...). Owóż Protagoras podał różnicę między ἰσχύς a δύναμις (Plat. Protag. 351. A.: οὐ γὰρ ταὐτὸν εἶναι δύναμίν τε καὶ ἰσχύν, ἀλλὰ τὸ μὲν καὶ ἀπὸ ἐπιστήμης γίγνεσθαι, τὴν δύναμιν, καὶ ἀπὸ μανίας τε καὶ ἀπὸ θυμοῦ, ἰσχὺν δὲ ἀπὸ φύσεως καὶ εὐτροφίας τῶν σωμάτων), która zaznacza ogromny przełom w pojęciach ówczesnych. Kiedy bowiem dla jednych εὐδαιμονία była celem uświęcającym środki, jak: gwałt, obłuda, oszustwo (por. Tucyd. II. 39. 1.: πιστεύοντες οὐ ταῖς παρασκευαῖς τὸ πλέον καὶ ἀπάταις ἢ τῷ ἀφ' ἡμῶν αὐτῶν ἐς τὰ ἔργα εὐψύχῳ... Aryst. Ἀθ. πολ. 29. takich używa zwrotów o demokratach zwiedzionych: ἠναγκάσθησαν... συμπεισθέντων τῶν

πολλῶν... i Polityk. 1304. b 10. o uwodzicielskich rządach czterystu: ἐξηπάτησαν... ψευσάμενοι... Nawet Platon w Polityku p. 293. d i 299. b uniewinnia rządzących od gwałtów i oszukaństwa pod warunkiem istotnej ἐπιστήμη) — dla drugich szlachectwo duszy było najwyższem przykazaniem (Tucyd. II. 43. 4.: τὸ εὔδαιμον τὸ ἐλεύθερον, τὸ δὲ ἐλεύθερον τὸ εὔψυχον κρίναντες...)!

Do tej rzeczypospolitej ducha, »wszczynającego ruch... pod męką ciał«, należeli przed innymi Protagoras i Demokryt (fr. 1.: εὐδαιμονίη ψυχῆς καὶ κακοδαιμονίη οὐκ ἐν βοσκήμασι οἰκέει οὐδ' ἐν χρυσῷ· ψυχὴ δ' οἰκητήριον δαίμονος). Wobec walczących ze sobą zdań przeciwnych, czy νόμος czy φύσις jest podwaliną ludzkich stosunków, lub wobec chwiejnego kompromisu u Antyfonta między reakcyą na karb dawnego porządku (εὐνομία) a radykalizmem, odwołującym się do przyrody i siły rzeczy (φύσις ἰσχυρά), niezależnie wystąpił Protagoras z trzecią tezą, że człowiek jest probierzem wszechrzeczy. Gomperz (Griech. Denker I. 362.) wyszukał dosłowne zdanie Goethego, a my wyjmujemy z jego »Aus meinem Leben« dwa wysłowienia na dowód, że ten potentat myśli, podobnie jak Protagoras ze swą władzą duchową (δύναμις), równie dalekim był od bicia pokłonów przed pozytywnem prawem, jak przed materyalną przyrodą (III. Th. 11. B.: »Der Mensch mag seine höhere Bestimmung auf Erden oder im Himmel, in der Gegenwart oder in der Zukunft suchen, so bleibt er deszhalb doch innerlich einem ewigen Schwanken, von auszen einer immer störenden Einwirkung ausgesetzt, bis er ein für allemal den Entschlusz faszt, zu erklären, *das Rechte sei das, was ihm gemäsz ist*«. Tamże o tem, »was *höher als die Natur*, oder als höhere Natur in der Natur erscheint«).

Ale do tak wysokiego humanizmu niewielu Ateńczyków dorosło. Potrzebowali oni przewódcy w życiu państwowem, którego w Peryklesie znaleźli. Ludzie starego kroju widzieli w nim jednak przywłaszczyciela najwyższej władzy, ukróciciela praw i wolności, samodziercę lub jedynowładcę; tymczasem Tucydydes jego stanowisko określa krótko lecz trafnie jako rządy pierwszego męża w republice demokratycznej (Tucyd. II. 65. 9.: ἐγίγνετό τε λόγῳ μὲν δημοκρατία, ἔργῳ δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή. Że λόγος nie jest bynajmniej przeciwieństwem do ἔργον, lecz ma się jak przyczyna do skutku, dowodzi tego terminologia sofistyczna, n. p. Gorg. Hel. 7.: ἄξιος... καὶ λόγῳ καὶ νόμῳ καὶ ἔργῳ, λόγῳ μὲν αἰτίας, νόμῳ δὲ ἀτιμίας, ἔργῳ δὲ ζημίας τυχεῖν). Zresztą dziejopis wojny peloponeskiej poświadcza, że wyrażenie Xerxesa: ἀνειμένοι δὲ ἐς τὸ ἐλεύθερον raczej mogło się tyczyć Ateńczyków, niż Spartan, do których je ograniczył w odpowiedzi Demarat. W przeciwstawieniu bowiem widocznem

do chwalby Spartan u Herodota, Tucydydes (II. 39. 1.) wkłada w usta Peryklesowi: οἱ μὲν ... ἡμεῖς δὲ ἀνειμένως διαιτώμενοι οὐδὲν ἧσσον ἐπὶ τοὺς ἰσοπαλεῖς κινδύνους χωροῦμεν. W charakterystyce zaś Peryklesa pouczył, że wolność nie na bezwzględnem prawie (δεσπότης νόμος) polega, jeno na zgodzie rządzących z rządzonymi (Tucyd. II. 65. 8.: κατεῖχε τὸ πλῆθος ἐλευθέρως, καὶ οὐκ ἤγετο μᾶλλον ὑπ' αὐτοῦ ἢ αὐτὸς ἦγε).

Ateńczykom wymierzył Herodot sprawiedliwość na innem miejscu (VII. 139.). Wbrew przeważnemu mniemaniu oświadczył on, że stworzywszy flotę stali się wybawcami Hellady. Mimoto nie chciał zrozumieć (VIII. 3.), że hegemonia musiała temsamem przenieść się z rąk Spartyatów do Ateńczyków. Za Peryklesa potęga morska Aten już była rozstrzygnięta i na niej oparła się demokracya, z którą porozumiała się część oligarchów (Aryst. Ἀθ. πολ. 27.: μάλιστα προύτρεψεν [Περικλῆς] τὴν πόλιν ἐπὶ τὴν ναυτικὴν δύναμιν... Pseudo-Xen. Ἀθ. πολ. I. 2.: ὁ δῆμός ἐστιν ὁ ἐλαύνων τὰς ναῦς καὶ ὁ τὴν δύναμιν περιτιθεὶς τῇ πόλει). Przedstawicielem tego odłamu był autor pseudoxenofontowej Ἀθ. πολ., który w rzeczonej broszurze zdemaskował dążenia możnowładców do wykonania zamachu stanu pod hasłem εὐνομία (por. I. 8. i 9.; II. 15.). Przy końcu tego pisemka czytamy jakby przestrogę, że gwałtem oligarchowie celu nie dopną, raczej — uzupełnijmy skądinąd — moralnym wpływem (por. III. 12.: ἀλλ' οὐκ ὀλίγων δεῖ τῶν ἐπιθησομένων τῇ δημοκρατίᾳ τῇ Ἀθήνησι i Xen. Memor. I. 2. 11.: Ἀλλὰ μὴν καὶ συμμάχων ὁ μὲν βιάζεσθαι τολμῶν δέοιτ' ἂν οὐκ ὀλίγων, ὁ δὲ πείθειν δυνάμενος οὐδενός).

Bliskiem jest przypuszczenie, którego dalej rozwijać nie możemy, że ten polityczny traktat stanowi w części odpowiedź na »Prawdę« Antyfontową. W każdym razie nieznany autor wywodów sofisty Antyfonta o εὐνομία i jego prawnopaństwowej doktryny nie podzielał. Już Gomperz (Griech. Denker I. 463. uw. do str. 329.) dostrzegł frazeologię sofistów w mowie posłów korynckich u Tucydydesa (II. 121. 3. i 4.). Potędze Ateńczyków, zdobytej wiedzą, nauką i pieniądzmi, wyniośle przeciwstawiają tam Koryntyanie siłę dorycką, cielesną, domorosłą i wyćwiczoną (ὠνητὴ γὰρ Ἀθηναίων ἡ δύναμις μᾶλλον ἢ οἰκεία· ἡ δὲ ἡμετέρα... τοῖς σώμασι τὸ πλέον ἰσχύουσα ἢ τοῖς χρήμασι... ὃ γὰρ ἡμεῖς ἔχομεν φύσει ἀγαθόν, ἐκείνοις οὐκ ἂν γένοιτο διδαχῇ· ὃ δ' ἐκεῖνοι ἐπιστήμῃ προύχουσι, καθαιρετέον ἡμῖν ἐστι μελέτῃ). Mamy tutaj dwie prawdy sprzeczne: jedną, polegającą na φύσις i τῶν σωμάτων ἰσχύς (zob. Iambl. Protr. 95.: φῦναι μὲν πρῶτον δεῖν... 97.: συντραφῆναί τε αὐτῇ [ἀρετῇ] δεῖ καὶ συναυξηθῆναι... σὺν πολλῷ χρόνῳ καὶ ἐπιμελείᾳ. Antiph. fr. 134. ed. Blass: ἐν νέῳ σώματι ὅταν τις τὴν παιδείαν γενναίαν ἐναρόσῃ...), natomiast drugą opartą na ἐπιστήμη i δύναμις (Plat. Protag. 351. A.: τὸ μὲν καὶ ἀπὸ ἐπιστήμης γίγνεσθαι, τὴν

δύναμιν... ἰσχὺν δὲ ἀπὸ φύσεως καὶ εὐτροφίας τῶν σωμάτων. 323. C.: αὐτὴν [ἀρετὴν] οὐ φύσει ἡγοῦνται εἶναι οὐδ' ἀπὸ αὐτομάτου, ἀλλὰ διδακτόν τε καὶ ἐξ ἐπιμελείας παραγίγνεσθαι ᾧ ἂν παραγίγνηται). Że Ateńczykom nie zbywało bynajmniej na μελέτῃ, od której zdają się ich odsądzać posłowie z Koryntu, świadczą zgodnie Tucydydes (I. 18. 3.: ἐμπειρότεροι ἐγένοντο μετὰ κινδύνων τὰς μελέτας ποιούμενοι) i Pseudo-Xenofont ('Αθ. πολ. I. 19. i 20.: καὶ κυβερνῆται ἀγαθοὶ γίγνονται δι' ἐμπειρίας τε τῶν πλῶν καὶ διὰ μελέτην· ἐμελέτησαν δὲ... ἅτε ἐν παντὶ τῷ βίῳ προμεμελετηκότες).

Chyba tedy pełniejszą była ta druga prawda od pierwszej, »Prawda« Protagorasa od »Prawdy« Antyfonta, włożona w usta Peryklesowi przez dziejopisa Tucydydesa od prawdy Demaratosa w historyi Herodota; lecz w całej pełni znalazła się ona w jednym człowieku starożytnym i w jednej nauce, a poprzednikiem owego mędrca Hellady był nie Prodykos, lecz Protagoras, według trafnego orzeczenia Gomperza (Gr. Denk. I. 358.): »Jenes kräftige Streben nach rationeller Einsicht und Rationalisierung aller Lebensverhältnisse, das uns bereits als ein Merkzeichen des ganzen Zeitalters erschienen ist und das wir im *Sokratismus* zur schärfsten Ausprägung werden gelangen sehen, war in Protagoras ungemein wirksam und lebendig«. Co więcej, nawet w dziedzinie wiary Protagoras utorował drogę Sokratesowi. Kiedy bowiem dla ubóstwienia przyrody Prodykos unicestwił bogów i ludzi, Protagoras indywidualnym bóstwom nie przeczył dla łatwiejszego wcielenia w społeczeństwie helleńskiem osobowego Boga!

Lwów. *Stanisław Schneider.*

Pośrednie wzmianki o Tucydydesie starszym.

Mało wiemy pewnego o politycznym antagoniście Peryklesa, o Tucydydesie z Alopeki. Jesteśmy jednak w stanie wydobyć parę aluzyi o nim z dzieł Herodota, Tucydydesa i Xenofonta. Zanim to uczynimy, przypatrzmy się wprzód anegdocie, którą Plutarch przytacza. »Kiedy raz król spartański Archidamos — czytamy w żywocie Peryklesa roz. 8. — pytał się Tucydydesa, czy on, czy jego przeciwnik lepszym jest zapaśnikiem, tenże powiedział: Ilekroć ja w mocowaniu powalę, Perykles sprzeciwiając się, że nie upadł, zwycięża i przekonywa widzów«.

Ulrych Koehler wykazał niedawno w pięknym artykuliku, pomieszczonym w Hermesie z r. 1894. na str. 156—158., że to spotkanie między Archidamosem a Tucydydesem odbyć się nie mogło w Atenach, jeno w Sparcie. Ale kiedy? po ostracyzmie Tucydydesa w r. 444. zdaniem Koehlera, gdyż wygnaniec ateński mógł tam przez pewien czas przebywać, zwłaszcza że w r. 445. przyszedł do skutku pokój pomiędzy Atenami a Spartą. Wiadomo dalej, że równocześnie z banitą Tucydydesem opuściło Ateny kilku jego przyjaciół, a mianowicie poeta Ion z Chios. Nic łatwiejszego tedy, jak wyobrazić sobie z Koehlerem, że w domu króla Archidamosa zawiązała się między nim a dotkniętym przez sąd skorupkowy mężem stanu ateńskim rozmowa o bieżących wypadkach, której prócz innych gości uważnie przysłuchiwał się joński poeta, by ją następnie zapisać w swoich wspomnieniach z podróży. To przypuszczenie uśmiecha się nam tem bardziej, że jeszcze przed Koehlerem autorstwo owej anegdoty przyznaliśmy Ionowi (por. Zag. biogr. Per. str. 15. i nast.).

Jeden wszakże na pozór mało znaczący szczegół sprzeciwia się datowaniu Koehlera tej pogadanki *po* ostracyzmie Tucydydesa. Ani król Archidamos ani Tucydydes bowiem nie mówiliby o zapasach

z Peryklesem jakoby o czemś toczącem się właśnie (παλαίει... νικᾷ καὶ μεταπείθει...), gdyby już sąd skorupkowy stanowczo był rozstrzygnął ów turniej na rzecz jednego. Raczej przedstawmy sobie, że oto chwilowo Tucydydes zmógł Peryklesa i wybrał się do Sparty z Ionem, żeby dotychczasowy rozejm na lat pięć, zawarty przez Cymona ze Spartą w r. 451., zamienić na stały 30 letni pokój. Wrócił on z tym pokojem zapewne do Aten, ale już w roku następnym wyszedł z nich jako wygnaniec, gdyż Perykles podniósłszy tymczasem głowę, »pokonał go i przerobił widzów«.

Ktoby pomyślał, że pod wrażeniem owego mocowania się Tucydydesa z Peryklesem Herodot włożył w usta Artabanosa i króla Xerxesa między innemi słowa, które stanowić mogą pendant do rozmowy króla Archidamosa z Tucydydesem! Dłuższy wywód o niebezpieczeństwach wojny z Helladą Artabanos zakończył ogólnoludzką sentencyą, że człowiek wtedy najlepszy, gdy w rozmyślaniach wprawdzie się lęka, nad wszystkiem się zastanawiając, co może go spotkać, ale śmiałym jest w czynie (Herod. VII. 49.). Na to słusznie mu odparł Xerxes (patrz roz. 50.), że gdyby zawsze chciało się bać wszystkiego, to nigdy nicby się nie zrobiło. Lepiej więc odważywszy się na wszystko, w połowie raczej uledz niebezpieczeństwom, niż wszystkiego się przestraszywszy, nigdy na nic się nie narazić. Następują wyrazy, które nas tu najwięcej obchodzą: »Jeśli spierając się z każdem słowem, nic nie wyjawisz nieomylnego, możesz w tem błądzić nie inaczej jak ów, co wyrzekł zdanie twojemu przeciwne. Równe są przeto strony sporne, a jako człowiek czyż może posiadać ktoś nieomylność? Sądzę, że w żaden sposób. Ludzie zatem pochopni do działania zbierają zwykle korzyści, rozważającym zaś wszystko trwożliwie niekoniecznie się wiedzie«.

Jak Artabanos, oparł Tucydydes swe pokojowe rady na przesadzonej obawie i jak tamtemu król perski dał nauczkę, że wygórowana rozwaga nie da się z śmiałym czynem pogodzić, tak w teoryi wyłuszczył tosamo Protagoras w pismach swoich o obopólnem zwalczaniu się zdań przeciwnych (por. tytuły jego dzieł: Ἀντιλογικά lub καταβάλλοντες i τέχνη ἐριστικῶν z wyrażeniami u Plutarcha w żywocie Per. roz. 8.: ὅταν ἐγὼ καταβάλω παλαίων, ἐκεῖνος ἀντιλέγων..., a nadto u Herodota w ks. VII. roz. 50.: ἐρίζων πρὸς πᾶν τὸ λεγόμενον). Dowiódł zaś w praktyce zarządzony przeciw synowi Melezyasa ostracyzm, że pokojowi ze Spartą daleko było do niewzruszonego dogmatu.

Czyżby ślepa odwaga i wojna lepszemi były od małodusznego pokoju? Na to pytanie odpowie Perykles słowy, któremi dziejopis wojny peloponeskiej (Tucyd. II. 40.) każe mu polemizować poniekąd

z wylękłem postępowaniem Tucydydesa starszego. Uwidoczniając różnicę między Ateńczykami a resztą Hellenów, wielki mąż stanu ateński zeznał o swoich ziomkach, że wolni od trwogi i od nieuctwa łączą w sobie odwagę z rozwagą (τοῖς ἄλλοις ἀμαθία μὲν θράσος, λογισμὸς δὲ ὄκνον φέρει). Poczem przy całem na oko podobieństwie formalnem, najrozumniejsze poznanie dobrych stron i ujemnych zajęło u Peryklesa miejsce lękliwych rozmyślań, mających według Artabanosa poprzedzać działanie (por. Herod. VII. 49.: ἀνὴρ δὲ οὕτω ἂν εἴη ἄριστος, εἰ βουλόμενος μὲν ἀρρωδέοι, πᾶν ἐπιλεγόμενος πείσεσθαι χρῆμα, ἐν δὲ τῷ ἔργῳ θρασὺς εἴη, — Tucyd. II. 40.: κράτιστοι δ' ἂν τὴν ψυχὴν δικαίως κριθεῖεν οἱ τά τε δεινὰ καὶ ἡδέα σαφέστατα γιγνώσκοντες καὶ διὰ ταῦτα μὴ ἀποτρεπόμενοι ἐκ τῶν κινδύνων). Mówiąc powyżej nieco: φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας, Perykles miał niewątpliwie na względzie zwłaszcza naukę Protagorasa o tchórzostwie i męstwie (por. Plat. Protag. 359. i 360.).

Pozostaje nam jeszcze jedna wzmianka do omówienia. Xenofont w Memorabiliach (I. 1. 8.) pomiędzy przykładami, jakimi Sokrates poparł swe zdanie, że wynik zabiegów ludzkich bogowie zachowali dla siebie samych, umieszcza na końcu uwagę, że »ani ten, co z możnymi w państwie spokrewnił się, nie wie, czy oni go nie wykluczą z państwa« (οὔτε τῷ δυνατοὺς ἐν τῇ πόλει κηδεστὰς λαβόντι δῆλον, εἰ διὰ τούτους στερήσεται τῆς πόλεως). Niema na to dowodu, lecz wielkie prawdopobieństwo jest za tem, że Sokrates wskazuje ironicznie w tych słowach na specyalny wypadek ostracyzmu. Spróbujmy go więc odgadnąć.

Nie wiemy wprawdzie, kto przez swych krewnych musiał pójść na wygnanie; atoli dowiadujemy się z Plutarcha (Per. 11.), że krewnym Cymona — być może nawet jego zięciem, ponieważ i to oznacza ów wyraz κηδεστής — był Tucydydes z Alopeki [1]). Musiał on politycznie czynnym być jeszcze przed ostracyzmem Cymona i zrazu działać zupełnie w jego duchu. Kiedy jednakże Cymon zaczął się zwolna skłaniać ku nowym prądom w Atenach i równocześnie tracić kredyt w Sparcie (por. Eos, roczn. II., str. 25. i 177. nast.), nie tylko zaufania stronnictwa ludowego nie zyskał, lecz nadto zraził sobie dotychczasowych stronników. Między tymi malkontentami znachodził się odtąd jego krewny czy zięć, Tucydydes syn Melezyasa, zdecydowany trzymać się bądź co bądź pokojowej polityki wobec Sparty. Pozbyć się zatem połowicznego Cy-

---

[1]) Por. Xen. Mem. I. 1. 8. o δυνατοὶ ἐν τῇ πόλει i Plat. Menon 94. D. o Tucydydesie: ἦσαν αὐτῷ πλεῖστοι φίλοι Ἀθηναίων καὶ τῶν συμμάχων, καὶ οἰκίας ἦν μεγάλης καὶ ἐ δ ύ ν α τ ο μ έ γ α ἐ ν τ ῇ π ό λ ε ι καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις Ἕλλησιν...

mona było tak dobrze hasłem ateńskich patryotów, jak przyszłej, wyłonionej z demosu koteryi z Tucydydesem na czele.

Może to pierwszy tryumf wielkodusznego Peryklesa nad małostkową polityką syna Melezyasowego, którą już Niebuhr w swoich wykładach potępił, że mianowicie Perykles odwołał do ojczyzny z wygnania osobistego wroga Cymona, którego własny zięć dla doktryny bezwarunkowej zgody ze Spartą nie wahał się opuścić. Sokrates w Memorabiliach Xenofonta szczególnie zdaje się Tucydydesa ubocznie za to karcić, a mimo to Arystoteles w Politei ateńskiej (roz. 28.) zaliczył go do najlepszych obywateli!

Pisarz, za którym Plutarch idzie w roz. 17. Cymona, a którym był w przekonaniu naszem dwukrotnie w poprzedzającym rozdziale wymieniony Tazyjczyk Stezymbrot, chwali umiarkowanie zasad i różnic państwowych tudzież patryotycznych zapasów Peryklesa z Cymonem, w kontraście do głębokiego rozdarcia oraz współzawodnictwa Tucydydesa i Peryklesa. Autorem, który stanowczy ten rozbrat w przeciwieństwie do zgodnej rywalizacyi Peryklesa z Cymonem, skreślił i Plutarchowi w żywocie Peryklesa roz. 11—14. służył za źródło, był bez wątpienia sofista Stezymbrot (por. Zag. biogr. Per. str. 11.). On z pewnością na podobieństwo poety Iona prawdy niezbitej (τὸ βέβαιον według terminologii protagorejskiej u Herod. VII. 50.) starszemu Tucydydesowi nie przyznał.

Lwów. *Stanisław Schneider.*

Kilka uwag o czasie powstania obu Elektr.

Od czasu, jak A. W. Schlegel [1]) w sposób nader niekorzystny dla Eurypidesa porównał jego Elektrę z Elektrą Sofoklesa i z Choeforami Aischila, od czasu, jak na ważność określenia wzajemnego stosunku tych dramatów zwrócił uwagę G. Hermann [2]), mnoży się ciągle aż do lat ostatnich liczba rozpraw, poświęconych ocenie tych tragedyi.

Zdania wszakże uczonych rozchodzą się od siebie bardzo: gdy jedni w Elektrze Sofoklesowej widzą utwór ze wszech miar znakomity, oryginalny i pierwotniejszy, w Elektrze zaś Eurypidesa nieudolną kopię, dowodzą drudzy, że Eurypidesowy dramat jest wcześniejszy i oryginalniejszy, Sofoklesowy zaś późniejszy i niepozbawiony pewnych i to wcale poważnych braków [3]).

---

[1]) Vorles. über dramat. Kunst, I. str. 154 n.

[2]) Ed. II. El. Soph., praef. p. VIII.

[3]) Do pierwszego, liczniejszego obozu należą prócz dawniejszych, jak C. G. Haupta, Westricka, Feldmanna, Rosenberga, Hartunga, Quecka, Lindemanna, Zöhrera, Vincenza, Erlspergera, G. van d. Weerda, Fischera i w. i., z nowszych: F. Flessa, Die Prioritätsfrage d. soph. u. eur. El. 1882. S. Singer, Die beiden El. 1884. O. Ribbeck, Leipz. Stud. 1885 str. 382 n. J. Vahlen, In Eur. El. coniect. aliquot critica 1887. F. Kraus, Utrum Soph. an Eur. El. aetate prior sit, quaeritur. 1890., nadto wydawcy Sofoklesa dramatów, jak Schneidewin, G. Wolff, H. Weil, historycy literatury greckiej, jak K. O. Müller, Bernhardy, Bergk, Christ i inni.

Na czele drugiego obozu stoi Gruppe, Ariadne str. 453 n., za nim poszedł cały szereg uczonych jak Kolster, Über die Zeit d. Abfassung d. El. d. Soph. u Eur. 1849. W. S. Teuffel, Über. d. Aesch. Promethie u. Orestie 1861. str. 21 n. Bode, Hell. Dichtk. III. 1. str. 408 i 504, nakoniec Wilamowitz-Moellendorff, Die beiden El, Hermes XVIII. str. 214 n.

Widoczna z tego, jak ważnem dla oznaczenia wzajemnego stosunku obu Elektr, a co za tem idzie, wzajemnego stosunku obu poetów do siebie, jest wyjaśnienie pytania, w jakim porządku zostały skreślone i wystawione na scenie obie Elektry, Sofoklesowa i Eurypidesowa. Z okoliczności zaś, że rzecz ta tylokrotnie już z różnych punktów widzenia przez świat uczony była rozpatrywaną, wynika, że sprawa jest zawiła i niejasna: może następnych uwag kilka przyczyni się nieco do jej rozświecenia.

I.

Jak wiadomo, nie posiadamy świadectwa starożytnego o czasie wystawienia obu Elektr. Pewnem jednak jest, że równocześnie powstać nie mogły; ukazują bowiem tyle punktów stycznych, takie podobieństwo motywów, że podobieństwo to nie może być przypadkowe [1]).

Pewny *terminus post quem* dla obu dramatów stanowi Ol. 80, 2 (458), w którym przedstawiono Oresteję Aischila; obaj bowiem poeci nawiązują w swych dramatach do owego utworu Aischilowego w sposób tak wyraźny, że co do późniejszego obu dramatów powstania najmniejsza wątpliwość zachodzić nie może.

Za *terminus ante quem* dla Elektry Eurypidesowej uważać należy rok 405., jako rok wystawienia Żab Arystofanesa [2]). W wierszach bowiem 1313 n. tej komedyi wkłada poeta Aischilowi w usta następujące słowa:

αἳ θ' (sc. ἀλκυόνες) ὑπορώφιοι κατὰ γωνίας
εἱειειειειειλίσσετε δακτύλοις φάλαγγες
ἱστότονα πηνίσματα καὶ
κερκίδος ἀοιδοῦ μελέτας,
ἵν' ὁ φίλαυλος ἔπαλλε δελ-
φὶς πρῴραις κυανεμβόλοις κτλ.,

a niżej w w. 1348: εἱειειειλίσσουσα χεροῖν. Widocznie Arystofanes przedrzeźniał tu kogoś, który powtórzył zgłoskę początkową w wyrazie εἱλίσσω. Że przedrzeźniany był tylko Eurypides, i że komedyopisarz miał na myśli Elektrę, wskazują wiersze tej tragedyi 435 n.:

---

[1]) A jednak spotykamy się ze zdaniem, że równocześnie oba dramata tworzono, u E. Bruhna: Lucubrationum Eurip. capita sel. w Jahn's Jahrb., Supplbd. 15, 306 n., który brak umotywowania wielu szczegółów w Elektrze Sofokl. tłómaczy pospiechem, z jakim poeta dramat ten miał pisać, aby go równocześnie z dramatem Eurypidesa wystawić. Cel wszakże, jaki mógł mieć przytem poeta, jest dla mnie zgoła niezrozumiały.

[2]) Por. ὑπόθ.: ἐδιδάχθη ἐπὶ Καλλίου τοῦ μετὰ 'Αντιγένη... εἰς Λήναια.

ἵν' ὁ φίλαυλος ἔπαλλε δελ-
φὶς πρῴραις κυανεμβόλοις
εἱλισσόμενος κτλ.

Żaby Arystofanesa nastąpiły tedy *po* Elektrze Eurypidesa. Czy jednak wnet po niej, czy też dłuższy przeciąg czasu rozdzielał te dwa utwory? Cytując wiersze z Elektry Eurypidesowej, Arystofanes musiał mieć przekonanie, że publiczność ateńska dobrze je pamięta; to też nasuwa się wniosek, że nie zbyt długi okres czasu upłynął między Elektrą Eurypidesa a Żabami Arystofanesa. Wniosek taki czyni w istocie Queck [1]), a wniosek ten nabiera tem większej mocy, że i Plutarch [2]) wspomina o publicznem wygłoszeniu w r. 403. pewnego ustępu z Elektry Eurypidesowej; widocznie więc w r. 403. liczono się jeszcze z tem, że publiczność utwór ten ma w pamięci. Jakoż na podstawie tego doniesienia Plutarcha zbliża Bernhardy [3]) czas napisania Elektry do r. 403. Atoli jedna i druga okoliczność świadczy tylko, że publiczność znała i pamiętała dramat Eurypidesowy, nie świadczy, że pamiętała dlatego, iż niedawno po raz pierwszy utwór ten usłyszała.

Długi ten okres czasu (r. 458—405), na który przypada napisanie i wystawienie po raz pierwszy Elektry Eurypidesowej, możemy ograniczyć.

Chcąc oto ośmieszyć Eurypidesowy zwyczaj wprowadzania na scenę bohaterów mitycznych, odzianych w łachmany, podaje Arystofanes w Acharnejczykach [4]), w. 418 n., cały zbiór takich osób, wymienia więc: Oineusa, Foinixa, Filokteta, Bellerofonta, Telefora, Tyestesa, Inonę. By celudopiąć, stara się oczywiście Arystofanes przytoczyć możliwie największą liczbę takich bohaterów Eurypidesowych; nie jest więc prawdopodobnem, iżby w tym zbiorze pominął jakiegoś znakomitego bohatera mitycznego, którego widział nędzarzem w Eurypidesowym dramacie.

Elektra Eurypidesa sama wskazuje na swą wychudłą postać [5]), na brudną potarganą odzież, w jaką jest odziana i w jakiej na uroczy-

[1]) De Eur. El., str. 80.

[2]) Lys. XV.

[3]) Grundriss d. gr. Lit. II. 2. 491.

[4]) Wystawionych w r. 325.

[5]) Por. w. 239 n. οὐκοῦν ὁρᾷς μου πρῶτον ὡς ξηρὸν δέμας λύπαις τε συντετηκός κτλ.

stości Hery wystąpić nie może [1]). Arystofanes nie wliczył Elektry do zbioru swego w Acharnejczykach; widocznie więc nie znał jej jeszcze, jak nie znał podobnie w łachmany odzianych Menelaosa z Heleny [2]) i Iokasty z Fenicyanek [3]). Elektra więc wystawiona *po* Acharnejczykach, tak samo jak Helena i Fenicyanki [4]).

Zbliżymy się bardziej do celu, uwzględniając dramata, które z Elektrą stanowiły trylogię.

Dyoskurowie, oznajmiwszy z końcem naszego dramatu, co z każdą z osób, znajdujących się na scenie, ma nastąpić, nie zapominają też o zwłokach pary królewskiej: Ajgistosa oto mają pogrzebać obywatele miasta Argos, a Klytemnestrę Menelaos i Helena, niedawno z pod Troi przybyli [5]). Dziwna to zaiste drobiazgowość ze strony poety. Zapewnienie, że ciała zabitych będą pogrzebane, jest tu tak samo zbyteczne, jak byłoby zbytecznem z końcem Choefor lub Elektry Sofoklesa, gdzie też rzeczywiście wzmianki nawet o tem nie znajdujemy. Dziwniejszą jeszcze jest okoliczność, że poeta wskazuje wyraźnie, kto się ma tymi pogrzebami zająć i to, kto jednym, a kto drugim. Dla czegoż obojgu, jako parze królewskiej, nie mają sprawić pogrzebu Argejczycy, po co tu jeszcze Menelaosa, a zwłaszcza Heleny? Widocznie chodziło poecie o to, by w końcu dramatu uczynić wzmiankę o Helenie i do wzmianki tej nawiązać następującą uwagę w. 1280 n.: ...Πρωτέως γὰρ ἐκ δόμων ἥκει λιποῦσ' Αἴγυπτον οὐδ' ἦλθεν Φρύγας· Ζεὺς δ', ὡς ἔρις γένοιτο καὶ φόνος

[1]) Por. w. 184 n. σκέψαι μου πιναρὰν κόμαν
καὶ τρύχη τάδ' ἐμῶν πέπλων
εἰ πρέποντ' Ἀγαμέμνονος
κούρᾳ 'σται βασιλείᾳ κτλ.;
por. w. 304 n. πρῶτον μὲν οἵοις ἐν πέπλοις στολίζομαι,
πίνῳ δ' ὅσῳ βέβριθ' κτλ.

[2]) Por. w. 554 n.

[3]) Por. w. 322 n.

[4]) Fenicyanki wystawiono około r. 409, (zob. Christ Gr. Lit. str. 198 uw. 3.), Helenę w każdym razie nie przed Elektrą, jak się o tem wnet przekonamy. Na rzecz tę całą zwrócił już pokrótce uwagę Haupt na c. m. str. 667. Haupt zestawia nadto w. 175 n. Elektry z w. 1444 n. Ptaków i w. 319. Chmur Arystofanesa i upatruje w ostatnich alluzyę do Elektry; alluzya ta wszakże naszem zdaniem za mało wyraźna.

[5]) Por. w. 1276 n. ...τόνδε δ' Αἰγίσθου νέκυν
Ἄργους πολῖται γῆς καλύψουσιν τάφῳ
μητέρα δὲ τὴν σὴν ἄρτι Ναυπλίαν παρὼν
Μενέλαος, ἐξ οὗ Τρωικὴν εἷλε χθόνα,
Ἑλένη τε θάψει·

βροτῶν, εἴδωλον Ἑλένης ἐξέπεμψ' εἰς Ἴλιον. Słowa te z całością bynajmniej się nie łączą, podnoszą zaś tak wyraźnie odmienne stanowisko, jakie w przedstawieniu mitu o Helenie Eurypides w dramacie tegoż nazwiska zajął, że z końcem Elektry inaczej ich wytłómaczyć nie potrafimy, jak jako zapowiedź owego dramatu z zamiarem zaciekawienia publiczności. Podobna zapowiedź wtedy tylko jest stosowna, kiedy poeta może ją spełnić wobec tej samej publiczności, którą zaciekawił — innemi słowy: wyrazy powyższe wskazują, że Helena wnet po Elektrze wystawiona, do tejsamej tetralogii, co i ona, należy.

Że zresztą dwa dramata, z których jeden na drugi wskazuje, u Eurypidesa w istocie do jednej tetralogii zaliczyć należy, uczy nas analogia Heleny i Andromedy. W Helenie czytamy w w. 769. ο σκοπαὶ Περσέως, a w w. 1464. o Περσείων οἴκων ἀκταί. Są to wskazówki na treść Andromedy w porównaniu z powyższą wskazówką w Elektrze na treść Heleny nader blade, a przecież Helena i Andromeda należą do jednej tetralogii, jak nas o tem wyraźnie poucza scholion do w. 1021. Tesmoforiadzuz [1]).

To też myśl umieszczenia Elektry i Heleny w jednej tetralogii nie jest wcale nowa. Miał ją już Bode [2]), miał Hartung [3]), podniósł ją w najnowszych czasach Zieliński [4]), i uważać ją też należy za zupełnie naturalną; jeżeli wielu uczonych jej nie podziela, przyczyny tego należy szukać w okoliczności, że nie mogli jej pogodzić z innemi wskazówkami.

Andromeda oto wyprzedziła Żaby, wystawione w r. 405, o lat ośm (według scholion do w. 53. Żab) [5]). Andromedę więc umieszczono wespół z Heleną w roku 412.

Otóż niektórzy uczeni przenoszą także Elektrę na rok 412 [6]). Inni nie poszli za tem zdaniem ze względu na w. 1346 n. Elektry:

νὼ δ' ἐπὶ πόντον Σικελὸν σπουδῇ
σώσοντε νεῶν πρῴρας ἐνάλους
διὰ δ' αἰθερίας στείχοντε πλακὸς
τοῖς μὲν μυσαροῖς οὐκ ἐπαρήγομεν κτλ.

---

1) Ἀνδρομέδαν· Πιθανῶς· συνδεδίδακται γὰρ τῇ Ἑλένῃ.
2) Na przyt, m. str. 404.
3) Eur. rest. II. str. 301.
4) Na przyt. m. str. 98.
5) Ἡ δὲ Ἀνδρομέδα ὀγδόῳ ἔτει προεισῆλθεν.
6) Jako to: Hartung na przyt. m., Bergk u Welckera, Die gr. Trag., Zusätze str. 1587; por. Meineke, Frgm. Com. Gr. II. 2. str. 952; T. Fix, Ed. Eur. p. XI.; K. O. Müller, Gesch. d. gr. Lit. II. str. 157; Nauck, El. Sof., przedm. str. 33. i i.

Skoro bowiem te wiersze odnoszono do wyprawy sycylijskiej, sądzono, i słusznie, że nie mógł ich poeta napisać w r. 412, kiedy flota ateńska była już zniszczona, lecz musiał je pisać wtedy, kiedy z wyprawą tą pewne nadzieje łączono.

Większość tedy uczonych nie zapoznawała wprawdzie ścisłego związku Elektry z Heleną, sądziła wszakże, że ze względu na powyższe wiersze należy Elektrę przenieść na czas wyprawy sycylijskiej, najbliższej roku 412; oświadczyła się przeto za rokiem 413, mając na myśli wyprawę pod wodzą Demostenesa [1]).

Czy i o ile wyżej wspomniane wiersze mogą zaważyć na szali przy oznaczeniu czasu powstania Elektry, zobaczymy poniżej; wpierw zastanówmy się nad tem, czy data roku 412. jest dla Heleny i Andromedy tak pewną, jak do niedawna mniemano.

Że Andromeda była już w r. 414. znana, świadczy scholion do w. 347. Ptaków Arystofanesowych, wystawionych (według ὑπόθ. α'. i β'.) w r. 414: καὶ δοῦναι ῥύγχει φορβάν· Ἀσκληπιάδης φησὶν ἀπὸ Ἀνδρομέδας εἶναι... ...Ἄλλως· παρὰ τὸ Εὐριπίδου ἐξ Ἀνδρομέδας ‚ἐκθεῖναι κήτεϊ φορβάν' ὡς Ἀσκληπιάδης, τὰ μηδέπω διδαχθείσης τῆς τραγῳδίας παρατιθέμενος. Z tego scholion tyle w każdym razie widoczna, że już w starożytności uważali niektórzy Andromedę za wcześniejszą od Ptaków [2]).

Dalej się posuniemy, uwzględniając wyniki, do jakich dochodzi Zieliński odnośnie do Tesmoforiadzuz [3]). Że bowiem Andromeda o rok jeden wyprzedziła wspomnianą komedyę, świadczą Tesmof. w. 1009 n. i 1059 n., a szczególnie scholion do w. 1069. tej komedyi [4]). Na podstawie więc tych wskazówek i wyżej przytoczonego scholion do w. 53. Żab przyjmowano rok 411, jako rok wystawienia Tesmoforiadzuz. Zieliński jednak, opierając się na w. 61. Os Arystofanesa: οὐδ' αὖθις ἀνασελγαινόμενος Εὐριπίδης i na scholion do tego miejsca: κατ' αὐτοῦ γὰρ καθῆκε τὰς Θεσμοφοριαζούσας, stwierdza, że Tesmoforiadzuzy (w pierwotnej postaci, tak zwana przezeń Kalligeneia) powstały wpierw, aniżeli

---

[1]) Tu należą Weil, Sept. traged. d'Euripide str. 568 n.; Rauchenstein, Fleck. Jahrb 101. str. 587 n.; Kolster, na przyt. m. str. 156; Wilamowitz, Anal. Eur. str. 152; Singer, na przyt. m. str. 84, E. Bruhn, na przyt m. str. 136. Że jednak i tym uczonym myśl o równoczesności Elektry i Heleny sama się nasuwała, widać ze sposobu, w jaki Wilamowitz stara się wyszukiwać okoliczności, przemawiające rzekomo przeciw równoczesności tych dramatów. Wywody Wilamowitza trafnie zbija Zieliński na przyt. m. str. 98.

[2]) Por. Zieliński, na przyt. m. str. 97.

[3]) Na przyt. m str. 79 n.

[4]) Ἐπεὶ πέρυσιν ἐδιδάχθη ἡ Ἀνδρομέδα.

Osy, wystawione w roku 422 [1]). Rozpatrując następnie komedye, jakie w okresie czasu między r. 422. a 424. Arystofanes na scenie wystawił, wykazuje Zieliński, że tylko uroczystość wielkich Dyonizyów r. 424. jest niezajęta przez żadną komedyę Arystofanesową, że więc we wskazanym okresie czasu tylko wtedy, t. j. podczas wielkich Dyonizyów r. 424. Tesmoforiadzuzy mogły być wystawione.

Jak więc widzimy, Zieliński dał wiarę innym wskazówkom i doniesieniom, nie zaś owej wzmiance scholiasty do w. 53. Żab. I słusznie. Ów scholiasta bowiem i zresztą także bałamutne podaje wiadomości, jak to Zieliński również zauważył [2]).

A owe wiersze Elektry Eurypidesowej 1346 n., w których jest wspomniany πόντος Σικελός? Czy mamy je uwzględnić? Zieliński uczynił to; chcąc dla Tesmoforiadzuz otrzymać *terminum post quem*, odniósł ową wzmiankę o πόντος Σικελός do wyprawy sycylijskiej z r. 425. pod wodzą Sofoklesa i Eurymedonta.

My tej wzmianki uwzględnić nie możemy. Końcowa bowiem partya Elektry, począwszy od w. 1292, ma właściwości, które każą powątpiewać o autentyczności tej całej partyi — z wyjątkiem może tylko exodikon. Na niektóre szczegóły zwrócił już uwagę A. Nauck [3]). Trafną jest zwłaszcza uwaga Naucka, że wiersze 1303—1315. są zgoła pozbawione sensu. Tosamo niemal możnaby jednak powiedzieć o ustępie owe wiersze poprzedzającym, tudzież o ustępie, po nich następującym. Już zaraz pierwsze pytanie chóru w. 1292 n.: θέμις εἰς φθογγὰς τὰς ὑμετέρας ἡμῖν πελάθειν, które ma tosamo znaczyć, co pytanie Elektry w w. 1295: κἀμοὶ μύθου μέτα, jest dziwne pod względem językowym, a wprost niezrozumiałe pod względem rzeczowym. Chór pyta, czy mu wolno do bóstw przemawiać. Widocznie czyni to z nieśmiałości. O tem, by jemu, jako biernemu świadkowi zbrodni, usuniętej zresztą z jego oczu, niewolno było mówić do bóstw, myśleć nie mógł, a przecież podobną myśl narzuca mu Kastor w swej odpowiedzi w. 1294: θέμις, οὐ μυσαραῖς τοῖσδε σφαγίοις. Niemniej dziwną jest odpowiedź, jaką daje Kastor Elektrze w w. 1296 n.: καὶ σοὶ (sc. μύθου μέτα)· Φοίβῳ τήνδ' ἀναθήσω πρᾶξιν φονίαν. Pomijając bowiem niezrozumiałe dla nas futurum ἀναθήσω, musimy zauważyć, że tu Kastor wyjmuje od winy nie tylko Elektrę, która prze-

---

[1]) Por. ὑπόθ. α'. Ós.

[2]) Str. 107 n.

[3]) De tragic. Graec. fragm. observationes criticae str. 8. uw.

cież wespół z bratem matkę mordowała [1]), lecz i Orestesa, który według własnych słów Kastora [2]) pospoł z Apollinem jest winnym.

Według tego, jak obecnie rzecz Kastor przedstawia, żadna z osób na scenie nie splamiła się mordem, pocóż więc, udzielając posłuchania, warunek ten uwydatnił?

W ustępie po w. 1315. żegna Elektra brata z żalem, uzasadniając ten żal w w. 1323 n.:

διὰ γὰρ ξευγνῦσ' ἡμᾶς πατρῴων
μελάθρων μητρὸς φόνιοι κατάραι.

Uzasadnienie to w ustach Elektry, która, wychodząc za mąż, opuszcza dom rodzicielski, wcale jest niestosowne.

Cały zresztą koniec dramatu, od w. 1292. począwszy, razi z wielu względów. Mowa boga w teofanii właściwie rzecz kończy. Zazwyczaj wszakże jeszcze odpowiada mu krótko ten, do którego owa mowa była skierowana, zaznaczając zgodę z wolą bóstwa, poczem wnet chór jakąś ogólną uwagą dramat zamyka. Taki szablonowy niemal układ znajdujemy wszędzie u Eurypidesa, gdzie tylko zastosowano teofanię [3]). W Elektrze zaś następuje po teofanii długa komatyczna partya, w której mieszczą się zapytania, stawiane bóstwu, i jego odpowiedzi, dalej scena pożegnania się rodzeństwa, nakoniec powtórna mowa bóstwa, zawierająca streszczenie tego, co już przedtem powiedziano. W pytaniach stawianych bóstwu, bierze i chór udział, dążąc w ten sposób do wyświecenia sytuacyi. Podobne pytania zadają sobie u Eurypidesa zazwyczaj aktorowie, chór tylko w nieobecności drugiego aktora na scenie [4]), lub stając w obronie jednego aktora [5]).

Z tychto powodów podzielam w zupełności zdanie Naucka o nieautentyczności końcowej partyi naszego dramatu, począwszy od w. 1292 [6]), partyą tą objęte są też wiersze, zawierające ową rzekomą alluzyę do wyprawy sycylijskiej.

---

[1]) Por. w. 1224 n.

[2]) W. 1244 n.

[3]) Por. Androm. 1203 n., Hel. 1643 n., Hippol. 1434 n., Hiket. 1191 n., Ion 1613 n., Ifig. taur. 1443 n, Orest. 1680 n.

[4]) Por. El. 749 n., Hel. 305 n., 1623 n, Or. 836 n., Androm. 1019 n, Hiket. 637 n, If. taur 1152 n., Ion 1108 n., Alc 146 n., 492 n. i 568 n., Med. 806, 1282 n., Hipp. 267 n., 709 n. i 871 n., Phoen. 1327 n.

[5]) Heraklid. 111 n.

[6]) Natomiast muszę przeciwko Nauckowi wziąć w obronę partyę od w. 1233. do 1291. Φαίνουσι w w. 1234. poprawia już Kirchhoff trafnie na βαίνουσι; δαίμονες obok θεοί oznaczają tu bóstwa niższego rzędu, jak często u Platona (p. Legg. V. 738 d, ibid. VIII. 848 d, Rep. III. 342 a., Apol. 27 d.). Πρόσπτυξον w w.

Uzyskaliśmy poprzednio jako *terminum ante quem* dla naszego dramatu Lenaje r. 425. t. j. datę wystawienia Acharnejczyków, obecnie możemy się oprzeć na owej części dociekań Zielińskiego, z której wynika, że Tesmoforiadzuzy nie później, jak w czasie wielkich Dyonizyów roku 424. zostały przedstawione; ponieważ zaś trylogia, składająca się z Elektry, Heleny i Andromedy wyprzedziła, jakieśmy widzieli, o rok wspomnianą komedyę, przeto pozostaje tylko uroczystość wielkich Dyonizyów roku 425, w czasie której ta trylogia Eurypidesa mogła być wystawioną.

Wobec tak ściśle oznaczonej daty wystawienia Elektry Eurypidesowej, do jakiej doszliśmy, moglibyśmy tu skończyć uwagi nasze o tym dramacie. Ponieważ jednak uczeni, rozpatrując tę sprawę, brali wzgląd tak na treść, jak i na formę dramatu, i my to uczynimy: mianowicie zastanowimy się nad tem, czy treść i forma dramatu z powyżej oznaczoną datą zgadzają się, czy też się nie zgadzają.

Polityczne wyobrażenia i społeczne przekonania, jakim Eurypides w dramacie daje wyraz, nie stanowią u niego pewnego kryteryum chronologicznego. Eurypides bowiem, chociaż jest niewątpliwie dzieckiem swego czasu, nie jest niem jednak w tem znaczeniu, by ulegał każdorazowym prądom chwili i odźwierciedlał je natychmiast w swych dramatach; owszem, wyprzedzając współczesnych pod niejednym względem, toruje on raczej drogę nowym pojęciom. Mając rzecz tę na uwadze, nie możemy wielkiego znaczenia przywiązywać do wniosków, dotyczących czasu wystawienia Elektry Eurypidesowej, jakie czynią uczeni, opierając się na znalezionych w dramacie poglądach poety tak politycznych jak społecznych zwłaszcza, że jedna i ta sama okoliczność wywołuje u nich sądy, zgoła nieraz sprzeczne [1]).

Z powyżej zaznaczonego stanowiska należy się też zapatrywać na wycieczki, jakie w dramacie przeciw wyroczni i wieszczkom znajdujemy.

1255. można z Nauckiem poprawić na πρόσπτυξαι. — θεοὶ ἔζοντ' ἐπὶ ψήφοισιν αἵματος πέρι w w. 1258 n. przestaje razić, jeżeli tylko ἐπὶ otrzyma tu, jak często, znaczenie celowe. Cała ta partya zresztą niczem nie razi, odpowiada zaś zupełnie technice Eurypidesa i potrzebna jest, jako nawiązanie do mitu. Po niej niewątpliwie następowały nieliczne pewnie wiersze, w których Orestes i Elektra wyrażają swe poddanie się woli bóstwa, a po tych wierszach exodikon chóru. Wiersze owe Orestesa i Elektry zastąpiono później przydłuższym komosem, a że to dość późno nastąpić musiało, świadczy negatywne, co prawda, spostrzeżenie Naucka, że z tej partyi nigdzie cytatu nie znajdujemy.

[1]) Por. Haupt. na przyt. m. i Flessa, na przyt. m. str. 112 n.

Wypadnie nam tedy odmówić uzasadnienia zdaniom Bodego[1]) i Flessy, którzy z powodu właśnie takich wycieczek dramat nasz do Orestesa i Ifigenii tauryjskiej zbliżają. Dlaczegoż nie zbliżyć Elektry raczej do Filokteta[2]), w którym niemniej ostrą uwagę o wieszczkach znajdujemy[3])?

Pewne światło na czas powstania Elektry Eurypidesowej rzuca treść końcowych wierszy dramatu. Arnoldt[4]) zaznacza trafnie, że w najdawniejszych dramatach Eurypidesowych zawierają exodika jakąś filozoficzną uwagę, zastosowaną do treści dramatu, w późniejszych przemowę do chóru lub sceny, w najpóźniejszych przemowę do publiczności. Trafność tego spostrzeżenia stwierdza następstwo dramatów, których czas znamy. Exodikon Elektry zawiera obok przemowy do aktorów także ogólną uwagę. I z tego więc względu należy Elektrę bezsprzecznie do grupy dawniejszych dramatów Eurypidesa zaliczyć.

Biorąc na uwagę formę zewnętrzną dramatu, nadmienić przedewszystkiem winniśmy, że dotychczas w tym względzie nic takiego nie zauważono, coby Elektrę w rzędzie późniejszych utworów poety stawiało. Ci nawet, którzy tę tragedyę przenoszą na rok 413, muszą przyznać, że forma przemawia raczej za czasem wcześniejszym[5]).

Staranność w ogóle w formie zewnętrznej zawisła od tylu różnych okoliczności, że gdyby nawet był uzasadniony sąd, jaki wydaje Wilamowitz[6]): »numeri mediae fere diligentiae inter Supplices et Phoenissas«, wahałbym się przyznać mu jakąkolwiek doniosłość przy oznaczeniu czasu dramatu. Że w szczególności z ilości rozwiązań w trymetrach jambicznych nie można jeszcze wysnuwać wniosków o czasie powstania jakiegoś dramatu, uczy zestawienie takich rozwiązań, dokonane przez Rumpla[7]). Niemniej okoliczność, na którą Gruppe[8]) zwraca uwagę, że w Elektrze nie znajdujemy apostrofy na końcu trymetrów, nie może mieć doniosłości w określeniu chronologicznem[9]).

---

1) Hell. Dichtk., str 504.

2) Z r. 431. p. ὑπόθ. do Medei.

3) Frgm. 793.

4) Die chor. Techn. d. Eur. str. 355.

5) Por. Bruhn, Jahn's Jahrb., Supplbd. 15. str. 317. i Flessa str. 111.

6) Anal. Eur. str. 152.

7) Co do Euryp. w Philol. 24. str. 407 n., co do Aisch. i Sofokl. tamże 28. str. 425 n. Por. nadto Bergk, GLit. III. str. 107 n.

8) Ariadne, str. 454.

9) Okoliczność ta miałaby w myśl znanej hipotezy G. Hermanna przemawiać za czasem przed r. 431. dla naszego dramatu. Temu sprzeciwia się brak apostrofy n. p. w Filoktecie Sofoklesa.

Natomiast ważnym jest wybór metrów, których poeta użył w partyach lirycznych dramatu. Mam tu na myśli szczególnie jamby, trocheje, daktylo-trocheje i daktylo-epitryty. Ze względu na użycie jambicznych strof w pieśniach chórowych należy Elektrę niewątpliwie do starszych dramatów Eurypidesa zaliczyć. Z zestawienia tych strof u Eurypidesa [1]) widzimy, że zdarzają się one szczególnie w starszych dramatach. Podobnie tylko w dramatach z przed roku 415. zdarzają się u Eurypidesa daktylo-trocheje [2]). Daktylo-epitryty w Elektrze w. 859—65, 873—79 wskazują również na względną wczesność tego dramatu. Eurypides składał daktylo-epitryty tylko w dawniejszych dramatach jak Medei [3]), Andromasze [4]) i Troadach [5]), podobnie jak to uczynił Sofokles tylko w Ajasie [6]), Edypie królu [7]) i Trachinkach [8]). Wielce charakterystycznym dla Eurypidesowej Elektry jest brak tetrametrów trochaicznych w dyalogu. Już G. Hermann zauważył [9]), że dopiero w późniejszych dramatach Eurypidesa, napisanych po Ol. 91, napotykamy w partyach dyalogicznych na nowo wprowadzony tetrametr trochaiczny; znajdujemy je w Ionie [10]), Ifig. taur [11]), Troadach [12]), Fenicyankach [13]), Orestesie [14]), Ifig. aul. [15]), Bakchai [16]).

---

[1]) Są to strofy następujące: Alcestis (z r. 438) w. 213—243. Herakles (ok. r. 423. p. Christ. GLG. 201) w. 408—439., Androm (ok. r. 423. p. Berg. Herm. 18, 490). w. 464—495, Hiket. (ok. r 421. p. Christ. na przyt m. 202) w. 72—86, 598—633, 778—93, 798—832, Troady (z r. 415) w. 308—340, 1287—1332. Do nich dołącza się Elektra w. 1117—1232.

[2]) Jak w Alcestis w. 266—71, 903—910, 926—34, Medei (z r. 431) w. 204—212, 976—88, Hippol. (z r. 428) w. 1102 n., Hekabie (prawdop. wnet po Hippol. p. Christ. na przyt. m. 200) w. 905 n, Helenie w. 1107 n, Androm. w. 135 n., 274 n, Troad. w. 820 n. 1081 n. Tu przyłącza się Elektra z daktylo-trochaiczną partyą w. 476—86.

[3]) W. 410 n., 643 n., 976 n.

[4]) 766 n.

[5]) 799 n.

[6]) 172 n.

[7]) 1086 n.

[8]) 94 n.

[9]) Elem. doctr. met. p. 83 sqq.

[10]) Wyst. po r. 421, por. Christ, na przyt. m. str. 202; w. 517—65, 1250—60, 1614—22.

[11]) Wyst. prawdop. po r. 420, por. Christ, na przyt. m. str. 197; w. 1203—1233.

[12]) W. 441—61.

[13]) Wyst. około r. 409; w. 588—637, 1335—39.

[14]) Z r. 408; w. 729—806, 1506—36, 1549—53.

[15]) Po r. 406; w. 317—401, 855—916, 1338—1401.

[16]) Po r. 406; w. 604—41.

Jak więc widzimy ani wzgląd na treść dramatu, ani na jego formę zewnętrzną nie sprzeciwia się wcale wynikom poprzednio uzyskanym i owszem jeden i drugi wzgląd wyniki owe stanowczo popiera.

II.

Gdy co się tyczy Elektry Eurypidesowej, znalazły się wprawdzie nieliczne, w każdym razie jednak pewne zewnętrzne wskazówki chronologiczne, które umożliwiły nam ścisłe oznaczenie daty wystawienia tego dramatu, to względem Elektry Sofoklesowej niemal nie posiadamy podobnych wskazówek; wskazówki, jakie są, ujmują czas wystawienia tej tragedyi w granice nader rozległe. Tem większa tedy zachodzi tu potrzeba zwrócenia uwagi na formę dramatu.

Że niewątpliwym *terminus post quem* jest także dla Sofoklesowej Elektry rok wystawienia Orestei Aischila, nadmieniono już wyżej. Z okoliczności, że Sofokles w Elektrze swej nawiązał w niejednym względzie do Choefor Aischila, nie wynika jednak bynajmniej, że te dwa utwory krótki tylko oddziela przeciąg czasu [1]), więcej, zdaniem mojem, byłby może uzasadniony wniosek przeciwny, przynajmniej bardzo trafnie wniosek taki uzasadnia Erlsperger [2]): *Es würde mehr als kühn gewesen sein, zu einer Zeit, wo die Wirkung der äschyleischen Eumeniden noch im frischen Andenken gewesen, mit einem Drama aufzutreten, das auf den erschütternden Eindruck des Wahnsinns des Orestes und der Verfolgung der Furien Verzicht leistete.*

Terminus ante quem stanowi dla Sofoklesowego dramatu rok 408, jako rok wystawienia Orestesa Eurypidesowego, w którym poeta nawiązał właśnie do Elektry Sofoklesowej. Już samą myśl napisania dramatu, przedstawiającego los matkobójcy, który nie wie nic jeszcze o tułaczce, jaka go czeka, który mimo swej zbrodni piastuje godność królewską i w ogólności zażywa szczęścia, mogła z całej znanej nam literatury poddać Eurypidesowi tylko Elektra Sofoklesa. Różnica między położeniem bohatera Sofoklesowego a Eurypidesowego polega na tem, że u Eurypidesa matkobójca również wprawdzie zażywa spokoju i szczęścia, lecz nie długo; wnet staje on się nędzarzem, trapionym przez wyrzuty sumienia, rzuconym na łoże boleści, nawiedzanym przez napady obłąkania, odepchniętym przez wszystkich: bliżsi i dalsi uznają go

---

[1]) Jak utrzymują Nauck, w przed. do 8. wyd. El. Sof str. 8, O. Ribbeck, Soph. u. seine Tragöd. str. 12. i J. Singer na przyt. m. str. 85.

[2]) Beitr. zur Erkl. d. El. d. Soph. str. 5.

winnym i skazują na śmierć. Widoczną jest tu myśl poety. Choćby matkobójca przez cały czas przed czynem i w pierwszych chwilach po czynie okazywał spokój i hart duszy, jakie n. p. Orestes Sofoklesowy okazuje, czyniłby to jednak z wielkim tylko wysiłkiem woli nad sobą panując, w końcu musiałaby nastąpić reakcya, i to reakcya tem gwałtowniejsza, im większe było poprzednio panowanie nad sobą. Choćby dalej wszyscy przez czas pewien milcząco pochwalali czyn matkobójstwa, spełniony zwłaszcza w tak wyjątkowych warunkach, to przecież w końcu wszyscy musieliby się ze wzgardą od sprawcy odwrócić.

Niesłuszność czynu Orestesowego zaznacza Eurypides wogóle w Orestesie o wiele dobitniej, aniżeli to czyni w Elektrze. I właśnie ta okoliczność jest w wysokim stopniu charakterystyczna. W Elektrze nawiązuje poeta do Orestei Aischila, gdzie czyn Orestesa znajduje wprawdzie niejakie uzasadnienie, ale za bezwzględnie dobry uznanym nie jest, — bo na cóżby w takim razie Aischil wprowadzał Erinye? — to też Eurypides zwalcza owo Aischilowe uzasadnienie, trzymając się w wycieczkach przeciw czynowi Orestesa pewnych granic umiarkowania. W Orestesie natomiast dokłada poeta wszelkich starań, by czyn ten w jak najgorszem przedstawić świetle. Cóż mogło w wyższym stopniu obudzić w poecie potrzebę wyrażenia większej niechęci do czynu Orestesowego, jak ukazanie się już po jego Elektrze dramatu Sofoklesowego, w którym poeta już nie uniewinnia, ale niemal uwielbia czyn Orestesowy?!

Możemy to nawiązanie Orestesa do Elektry Sofoklesowej śledzić nawet w szczegółach. Tu i tam chór składa się z argejskich niewiast, tu i tam mord odbywa się wewnątrz pałacu Atrydów, a podczas tego Elektra stoi na czatach. Hermiona nakoniec, tak wylana dla Elektry i udająca się z ofiarą na grób zmarłych, to jakby odtworzona postać Chrysotemidy Sofoklesowej. Wobec tego nie waham się za Wilamowitzem [1]) twierdzić, że dramat Orestes z świadomem a zamierzonem oparciem się na Elektrze Sofoklesowej został napisany — więcej nawet, że jej swe powstanie zawdzięcza. Orestes Eurypidesa mógł powstać tylko pod świeżem wrażeniem Elektry Sofoklesowej, to też niewątpliwie krótki tylko przeciąg czasu dwa te dramata oddziela.

Niewątpliwą dalej jest rzeczą, że Sofokles napisał Elektrę później aniżeli Antygonę. W obu dramatach znajdujemy po parze sióstr z podobną a zamierzoną sprzecznością w charakterach: Elektra odpowiada

---

[1]) Herm. XVIII. str. 240 n.

Antygonie, Chrysotemis Istmenie. Sprzeczność ta jest w obu dramatach środkiem poetyckim, służącym do oświecenia charakteru bohaterki. Atoli pomijając już okoliczność, że Ismena była postacią więcej znaną, gdyż już przez liryków, jak Mimnermosa, Ferekydesa, Iona opiewaną, Chrysotemis zaś raz tylko jeden w Il. IX. 145. jest wspomniana, zaznaczyć winniśmy, że w Antygonie owo przeciwieństwo charakterów zostaje w związku z akcyą: Antygona zwierza się przed siostrą z wielce niebezpiecznem przedsięwzięciem i mimo jej oporu zamiar swój do skutku doprowadza; w Elektrze natomiast zupełnie podobna sytuacya zgoła na bieg wypadków nie wpływa: Elektra snuje plan mordu Aigista i chce dla swego planu pozyskać Chrysotemidę, ale plan ten nie przychodzi do skutku. Widoczna, że tego, co poprzednio poeta zastosował z takiem mistrzostwem w Antygonie, mając podstawę w micie i w akcyi samej, użył ponownie w Elektrze, chociaż rzecz ta tu, na odmienny przeniesiona teren, z akcyą właściwą w żadnym nie zostaje związku. Remiscencyi pewnej z Antygony dopatruje się nadto nie bez podstawy Christ [1]) w El. w. 379 n.

Gruppe [2]) zaś zwraca na to uwagę, że zapoznawanie i poznawanie się wzajemne osób w Elektrze wskazuje na powstanie naszego dramatu po Edypie królu, w tym bowiem dramacie takie poznawanie i zapoznawanie osób i rzeczy jest niejako osią akcyi całej. A zatem stosunek między Edypem a Elektrą byłby taki sam, jakiśmy wyżej stwierdzili między Antygoną a Elektrą. Co tam akcya z sobą przyniosła i co dalszej akcyi drogę torowało, tego tu użyto do stworzenia efektownej sytuacyi dramatycznej, w luźnym tylko zostającej związku z akcyą. Edypa wystawiono w pierwszych latach wojny peloponeskiej, Elektrę więc w każdym razie później.

Na tem wyczerpalibyśmy okoliczności zewnętrzne, rzucające niejakie światło na czas powstania Elektry Sofoklesowej.

Inne szczegóły, które różni uczeni przywodzą, nie przyczyniają się, zdaniem naszem, wcale do bliższego określenia tego czasu.

I tak Christ [3]) widzi trafnie podobieństwo niejakie między opisem nieszczęśliwego wypadku z spłoszonymi końmi w Hippolicie w. 1230 n. a opisem upadku Orestesa w Elektrze 743 n., okoliczność ta wszakże, jak sam Christ przyznaje, nie ma znaczenia w określeniu chronologicznem: mimo bowiem nie dającego się zaprzeczyć podobieństwa obu

[1]) GLG. str. 182.
[2]) Ariadne. str. 269 n.
[3]) Na przyt. m. str. 182.

opisów nie potrafimy powiedzieć, który z nich jest wcześniejszy, a który późniejszy.

Gruppe [1]) i Flessa [2]) sądzą, że składanie przez Ifigenię ofiary za Orestesa jest naśladowaniem podobnejże sceny w Elektrze Sofoklesowej. Jakież to jednak podobieństwo? U Sofoklesa składa Chrysotemis na grobie ojca ofiarę za pomyślność żywego Orestesa, u Eurypidesa składa bohaterka na ołtarzu bogini ofiarę należną zmarłym za brata, którego śmierć ze snu wywnioskowała!

E. Bruhn [3]) dopatruje się w niektórych ustępach Heleny ubocznej krytyki Elektry Sofoklesowej i na tej podstawie uważa Elektrę za wcześniejszą od Heleny; według mego wszakże zapatrywania w żadnem z tych miejsc najmniejszej nawet alluzyi do naszego dramatu odszukać niepodobna.

Inni uczeni, jak Schneidewin [4]), I. Mähly [5]), Singer [6]), kładą przy oznaczaniu czasu powstania Elektry wielki nacisk na miejsce porządkowe, jakie ten dramat w rzędzie zachowanych w codex Laurentianus dramatów zajmuje [7]), uważają bowiem ten porządek za oparty na podstawie chronologicznej. Ze wszystkich wszakże hipotez, stworzonych dla wytłómaczenia owego porządku [8]), najmniej do naszego przekonania trafia hipoteza, dopatrująca się w nim principium chronologicznego. A utwierdza nas w tem mniemaniu okoliczność, że ani porządek utworów Arystofanesa [9]), ani Aischila [10]), ani Eurypidesa [11]) nie jest na tem principium oparty.

Wyniki, do jakich doszli uczeni z rzekomych alluzyi do współczesnych wypadków i osób, bynajmniej nie są zgodne i nie wytrzymują krytyki. Gdy więc Schöll [12]) i Braitenberg [13]) dla tych rzekomych alluzyi

[1]) Na przyt. m. str. 400.
[2]) Na przyt. m. str. 110.
[3]) Na przyt. m.
[4]) Abh. d. Gött. Ges. VI. 264.
[5]) Über d. Oed. Col. d. Soph. str. 7.
[6]) Na przyt. m.
[7]) Jest to miejsce drugie, zaraz po Ajasie.
[8]) Za alfabetycznem principium przemawia K. F. Hermann, Zur Reihenfolge d. soph. Dramen, Zeit. f. d. öst. Gym. 1853. str. 866 n., za estetycznem H. Wagner, Zeit. f. d. Altertumsw. IX. str. 309 n.
[9]) Por. Holzinger, Burs. Jahr. 21. (1880) str. 114 n.
[10]) Por. Wilamowitz, Anal. Eur. str. 135.
[11]) Por. Wilamowitz, tamże str. 131 n.
[12]) Soph. Leben u. Wirken str. 253.
[13]) Die histor. Anspiel. in d. Trag. d. Soph. str. 25 n.

przenoszą Elektrę na czas około r. 421, Kolster [1]) z tych samych powodów nie chce jej przyznać miejsca przed r. 410.

Schöll twierdzi, że Sofokles umyślnie wystąpił z Elektrą wtedy, kiedy przygotowywano związek polityczny między Atenami i Argos; odpowiedzieć mu należy, że już chyba najmniej w dramacie takim, jak Elektra, w którym ani wzmianki niema o wędrówce Orestesa do Aten, należy się dopatrywać chęci zaznaczenia związku mitycznego między Argos a Atenami.

Zgoła też nie przekonują wywody Kolstera. Wspomniana w w. 7. ἀγορὰ Λύκειος w Argos ma wskazywać na trudy Ateńczyków z końcem wojny peloponeskiej; słowa zaś Orestesa w w. 62 n.:

ἤδη γὰρ εἶδον πολλάκις καὶ τοὺς σοφοὺς
λόγῳ μάτην θνήσκοντας· εἶθ', ὅταν δόμους
ἔλθωσιν αὖθις, ἐκτετίμηνται πλέον.

mają się odnosić do Alkibiadesa, jakkolwiek ten, choć wypędzany, przecież nigdy za nieboszczyka nie uchodził. Na tegoż Alkibiadesa ma wskazywać ów słynny opis wyścigów Orestesa w w. 680 n., Alkibiades bowiem brał również pewnego razu udział w igrzyskach pityjskich! W kimże jednak w tym opisie należy upatrywać Alkibiadesa? Czy w ξεινὸς ἐξ 'Αθηνῶν ἡνιοστρόφος, który tylko dzięki upadkowi Orestesa odniósł zwycięstwo? Czy też w samym Orestesie, który mimo całej swej bohaterskości zginął? — Alkibiades zaś wyszedł zwycięzcą z walki?! Kolster w jednym i drugim dopatruje się Alkibiadesa!

Jak więc widzimy, ani wzgląd na rzekomy związek Elektry z innymi utworami, ani na miejsce, zajmowane przez nią w rękopisach, ani nakoniec na rzekome alluzye do współczesnych zdarzeń i osób nie rzucają światła na czas jej powstania. Tyle pewna, że dramat ten należy umieścić między Antygonę, jeżeli nie między Edypa króla a Orestesa, bliżej wszakże ostatniego.

Że Elektrę Sofoklesa trzeba w istocie wliczyć do rzędu ostatnich zachowanych nam dramatów tego poety, dowodzą tego także właściwości formalne. Wprawdzie i w tej mierze świat uczony na jedno jeszcze się nie zgodził. I tak, ze względu na formę zewnętrzną Elektry, uważa ją E. Philipp [2]) za najdawniejszą, K. O. Müller [3]) i Fischer [4]) za drugą,

---

[1]) Sophocl. Studien str. 153 n.

[2]) Der iamb. Trim. u sein Bau bei Soph. str. 37 n.

[3]) GLG. II. str. 108.

[4]) Na przyt. m. str. 21.

G. Wolff [1]), Chr. Muff [2]) i F. Bernhard [3]) za trzecią, a F. Bergk [4]) za czwartą z rzędu, przechowaną nam, pracę poety, natomiast Gruppe [5]), Bernhardy [6]), Wilamowitz [7]), a nawet Flessa [8]) zaliczają ją do ostatnich jego utworów. Wobec takiej różnicy zdań należy sprawę tę rozpatrzeć bliżej.

Już Wilamowitz [9]) zwrócił uwagę na to, że prolog w Elektrze Sofoklesowej spełnia zadanie informacyjne, podobnie jak wielka część prologów Eurypidesowych. Znaczenie takie ma osobliwie pierwsza scena prologu, znany dyalog między pedagogiem a Orestesem. Scena ta wskazuje na teren, na jakim się akcya odbywać będzie, na osoby, jakie będziemy oglądali, zapoznaje nas tak z położeniem obecnem bohaterów, jak i z ich zamiarami na przyszłość. Zaczęcie dramatu podobnemi mowami, więcej do widzów, aniżeli do aktora skierowanemi, znajdujemy u Sofoklesa, jak słusznie tenże Wilamowitz przypomina, tylko jeszcze w Trachinkach i Filoktecie.

Ale w prologu Elektry ujawnia się w jeszcze wyższym stopniu zadanie informowania widzów, aniżeli w prologach tamtych dramatów. W Trachinkach oto Dejanejra zostaje przynajmniej na scenie i wysyła Hyllosa po wiadomości o ojcu, wystąpienie jej przeto toruje już drogę właściwej akcyi. W Filoktecie podobnie pozostaje aktor na scenie, plan akcyi, jaki roztacza Odysseus, trafia na opór ze strony Neoptolema: już tedy początkowa scena zagaja walkę w duszy Neoptolema, walkę, która właściwy rdzeń akcyi w dramacie stanowi. W Elektrze natomiast Orestes i pedagog, powiedziawszy nam, czego do rozpatrzenia się w sytuacyi potrzebujemy, odchodzą, poczem dopiero Elektra swem wystąpieniem dramat właściwie zaczyna: bytność na scenie tamtych osób w niczem się z dalszą akcyą nie łączy, bynajmniej na nią nie wpływa [10]).

---

1) Soph. El. str. 134.
2) Die chor. Techn. d. Soph. str. 25 n.
3) Die Frage nach d. chronol. Reihenf. d. erhalt. soph. Trag. str. 17.
4) Com. d. Soph. poetae trag. arte str. 22 n.
5) Na przyt. m. str. 267.
6) GLG. II. 1, str. 349.
7) Herm. XVIII, str. 242.
8) Na przyt. m. str. 110.
9) Na przyt. m. str. 214.
10) Nie brak wprawdzie przeciwnego zdania. T. Plüss, Die Eröffnungsscene d. El. d. Soph. w Einladungsschrift zur Feier d. 300 jähr. Bestand. d. Gymn. Basel, str. 45 n., upatruje w tej scenie zaznaczoną jakoby walkę wewnętrzną Orestesa, który chciał otwarcie wystąpić i działać, zmuszony był jednak uledz woli bóstwa, nakazującego działanie podstępne i tajemne. W ten sposób wystąpiłby już z początkiem

Z tego więc punktu widzenia należałoby Elektrę Sofoklesa umieścić nawet po jego Filoktecie.

Do podobnego dojdziemy wyniku, biorąc na uwagę exodikon Elektry. Pomijając końcowe wiersze Trachinek, uważane słusznie za nieautentyczne [1], widzimy, że zresztą exodika dramatów Sofoklesowych zawierają ogólną jakąś uwagę, z uwzględnieniem treści dramatu (Ajas i Antygona), albo przemowę do chóru (Filoktet) lub sceny (Elektra i Edyp kolon.), albo nakoniec kojarzą przemowę do chóru z ogólną uwagą (Edyp Król) [2]. I pod tym tedy względem staje Elektra w jednej linii z Edypem kolonejskim i Filoktetem.

Że ilość rozwiązań w trymetrze jambicznym nie stanowi wogóle kryteryum chronologicznego, nadmieniono już wyżej. Inne natomiast właściwości w budowie trymetru rzucają niejakie światło na czas powstania Elektry.

Z wyjątkiem Antygony znajdujemy we wszystkich dramatach Sofoklesowych podział trymetru na dwie lub więcej części, przydzielonych różnym osobom, nie we wszystkich jednak równie często się z tym objawem spotykamy. Trymetrów na dwie części podzielonych widzimy w Trachinkach 4, w Ajasie 8, w Edypie królu 9, w Elektrze 23, w Filoktecie 27, w Edypie kolonejskim 47; na trzy części podzielone trymetry znajdujemy tylko w obu Edypach, w Filoktecie i Elektrze. Pod obu tedy względami Elektra staje w jednym rzędzie z późniejszymi dramatami Sofoklesowymi.

Z lirycznych partyi Elektry zestawił już Wilamowitz [3]) wiele szczegółów, przemawiających za przeniesieniem Elektry do ostatniego okresu życia poety. Może nam się uda zestawienie to uzupełnić nowymi szczegółami.

Spostrzeżenie Wilamowitza, że nader podrzędne jest stanowisko chóru w Elektrze i bardzo szczupły jego udział w partyach lirycznych, popieramy uwagą, że pod tym względem najbardziej jeszcze do naszego dramatu zbliża się Filoktet: tam podobnie jak w Elektrze dwie tylko całkowite pieśni chóru [4]) znajdujemy.

Trafnie zauważył także Wilamowitz, że w parodosie, tej najpierwotniejszej i najistotniejszej partyi chórowej, ma w Elektrze i to prze-

dramatu konflikt tragiczny między wolą ludzką a wolą bóstwa. Ja wszakże nigdzie w tej scenie, jak wogóle w całym dramacie, owej walki wewnętrznej u Orestesa dopatrzyć się nie mogę.

[1]) Por. Bergk GLG. III, str. 394 n.

[2]) Podobnie jak El. Eur.

[3]) Na przyt. m. od str. 242.

[4]) W 169 n. i 676 n.

ważny udział aktor. Taki komatyczny parodos znajdujemy u Sofoklesa jeszcze tylko w Filoktecie i Edypie kolonejskim.

Porównajmy ze sobą parodosy tych trzech dramatów.

Z trzech par strof parodosu w Filoktecie tylko się w trzeciej element komatyczny przejawia i to tylko p r z e j a w i a [1]. Podobnie w parodosie Edypa kolonejskiego znajdujemy komos z dwóch par strof [2] tylko w drugiej, ale element komatyczny występuje tu już wielce spotęgowany: zmiana osób odbywa się szybko, a osób tych jest trzy. W Elektrze komos obejmuje cały parodos; podobnie długiego, komatycznego i antystroficznie zbudowanego parodosu nie znajdujemy zresztą w całej nam przechowanej spuściznie dramatycznej Hellenów. Jak więc widzimy, parodos w Elektrze okazuje bynajmniej nie najdawniejsze stadyum rozwoju czynnika komatycznego w tej partyi dramatu.

Monodya aktora, jaką w Elektrze przed parodosem widzimy, jest u Sofoklesa bez analogii. Jest to motyw niewątpliwie Eurypidesowy. Ale i u tego poety znajdujemy coś podobnego w dramatach nie najdawniejszych: monodyę przed komatycznym parodosem w Helenie, Elektrze, Ionie i Troadach, przed parodosem niekomatycznym w Hekabie, komos aktorów przed parodosem w Fenicyankach i Ifigenii w Aulis.

Metra użyte tak w monodyi Elektry, jak w parodosie, przyczynić się również mogą do określenia czasu napisania Elektry.

Monodya Elektry, trzecia para strof i epodos parodosu ułożone są w anapestach, w reszcie parodosu przeważa tło daktyliczne. Budowa anapestów jest tu wolniejsza, tak, iż słusznie należy im się nazwa żałosnych [3]. W monodyi widzimy ciężkie spondeje [4], paroimiaka wewnątrz hypermetrów, a nawet kilka po sobie następujących szeregów katalektycznych [5], syllaba anceps na końcu tetrametru [6]. Nie spotykamy tu wprawdzie domieszanych innomiarowych szeregów, tem obficiej znajdujemy je w trzeciej parze strof i epodosie parodosu; tu obok syllaba anceps na końcu tetrametru [7], obok hiatu [8], ciężkich spondejów [9] i katalexis [10] widzimy

---

1) Por. w. 201 n., 210 n.
2) W. 178 n., 194 n.
3) T. zw. przez niemieckich uczonych »*Klaganapäste*.«
4) W. 88 n., 103 n. i t. d.
5) W. 88 n. 102, 105 n.
6) W. 112.
7) W. 242.
8) W. 201.
9) W. 194 n., 202 n., 213 n., 216, 218, 221—4, 233 n., 239 n.
10) W. 194, 196 n., 202, 213, 216, 222, 233 n.

domieszane szeregi trocheiczne [1]), dochmie [2]), jamby [3]), daktyle [4]), a nawet glykonej [5]).

Wilamowitz zestawia [6]) powyższą partyę Elektry z partyami anapestycznemi u Eurypidesa i dochodzi do przekonania, że do odnośnej partyi w Sofoklesowej Elektrze najbardziej swą budową zbliżają się partye anapestyczne w Ionie, Ifigenii aul. i Troadach. Zdanie to trafne, szczególnie co do Troad. Dramatów Sofoklesa Wilamowitz do porównania nie wciąga, będąc zdania, że u tego poety niczego podobnego nie znajdujemy.

Uczyńmy to jednak! Antygona i Ajas są bogate w anapesty, forma ich jednak nie ukazuje dowolności anapestów żałosnych. Pewien ich zawiązek znajdujemy w Edypie królu [7]). Więcej już dowolności wykazuje partya anapestyczna w Trachinkach (w. 971—1004). Mamy tu monopodyę [8]), kilkakrotnie po sobie następujące paroimiaki [9]), katalexis [10]), hyperkatalexis [11]), syllaba anceps [12]), same spondeje [13]). Partya ta, jak widzimy, stanowi środek między anapestami żałosnymi Edypa i Elektry, którytо dramat w ogóle najpóźniejsze stadyum rozwoju anapestów żałosnych u Sofoklesa przedstawia.

I pod innym względem jest porównanie partyi anapestycznych w Trachinkach i Elektrze pouczającem.

Po uwzględnionej już wyżej partyi anapestycznej w Trachinkach znajdujemy, jakby echo tych anapestów, na początku następnej pary strof po dwa szeregi anapestyczne [14]), wtłoczone w pieśń o innem metrum. Mamy tu więc jakby szkic tego układu, który w Elektrze już jest rozwinięty: tu i tam przed innomiarową pieśnią mamy partyę anapestyczną, — w Elektrze tylko jest ona o wiele dłuższa, tu i tam

---

1) W. 200; 220, 207 n., 227 n., 245 n.

2) W. 205, 225, 248.

3) W. 209 n., 229 n., 212, 232, 249 n.

4) W. 211, 231, 236 n.

5) W. 247.

6) Na przyt. m. str. 245.

7) W. 1297—1311: katalexis w w. 1302. i 1306., ciężkie spondaiczne szeregi w. 1305. i 1311.

8) W. 983.

9) W. 972 n., 986 n.

10) W. 992, 1002, 1004, 1006.

11) W. 971.

12) W. 991.

13) W. 979, 994, 1006, 1026.

14) W. 1006 n., 1027 n.

anapesty wdzierają się do wnętrza pieśni innomiarowej — i ten motyw Elektra dalej rozprowadza.

Przypatrzmy się obecnie formom metrycznym dwóch pierwszych par strof parodosu. Następują one po monodyi, ułożonej w anapestach żałosnych. To też zaraz pierwsze dwa wiersze (w. 121 n., 137 n.) stanowią niejako przejście od ciężkich, w wielkiej części w formie spondejów występujących anapestów, do lekkich daktylów: są to tetrapodye daktyliczne katalektyczne z daktylem w stopie trzeciej. W. 123∾139 = pentapodya logaedyczna. W. 124 n. ∾ 140 n. = tetrapodye daktyliczne. W. 126 n. ∾ 142 n. = trymeter jambiczny z dwoma trybrachami. W. 128. ∾ 144. = pentapodya jambiczna katalektyczna. W. 129. ∾ 145. = trypodya daktyliczna. W. 130—33. ∾ 146—49. = tetrapodye daktyliczne. W. 135. ∾ 151. = dymeter jambiczny katalektyczny. W. 136. ∾ 152. = monometer jambiczny hyperkatalektyczny. Przeważa więc, jak widzimy, metrum daktyliczne. Obok szeregów daktylicznych występuje raz logaed, często zaś zdarzają się szeregi jambiczne.

Jeszcze więcej jambicznych szeregów występuje w następnej parze strof (w. 153—72. ∾ 173 - 192.), i tu jednak, podobnie jak w pierwszej parze, należy za pień, z którego te jamby się rozwinęły, uważać właśnie metrum daktyliczne, zwłaszcza wobec poważnej liczby szeregów daktylicznych [1]). Jamby te zresztą odznaczają się nader częstą asynartezą i katalexą, nadto mnóstwem rozwiązanych stóp, skutkiem czego zwłaszcza w pierwszej stopie zamiast jambu otrzymujemy daktyl [2]). To też słusznie zalicza te strofy Westphal [3]) do strof daktylicznych i to ze względu na treść trenodyczną i formę swobodniejszą do t. zw. daktylów trenodycznych [4]). Powstanie takich daktylów jest późniejsze. Aischił ich jeszcze nie zna, wprowadził je i rozwinął Eurypides, za nim poszedł Sofokles. Po raz pierwszy użył ich Eurypides w Andromasze [5]), Sofokles w Trachinkach [6]), po czem już w każdym niemal późniejszym dramacie z metrum tem się spotykamy: u Eurypidesa w Helenie [7]), Tro-

---

1) Tetrapodye w. 162, 182, 166—170, 186—90, hexameter w. 157, 177.

2) W. 156, 176, 160 n., 180 n., 163 n., 183 n.

3) Metr. II. str. 379.

4) Por. Christ., Metrik. str. 230.

5) W. 1173 n., 1186 n.

6) W. 1006—14, 1027—1040, 1018—1022.

7) W. 164 n., 375—85.

adach [1]. Fenicyankach [2]), Orestesie [3]); u Sofoklesa w Filoktecie [4]) i Edypie kolonejskim [5]), a zatem w najpóźniejszych dramatach. Do nich dołącza się Elektra.

Żywość metrum daktylicznego nadaje się bardzo do gwałtownego uczucia. Taka gwałtowność uczucia zazwyczaj w monodyi bohatera lub w komosie aktorów znajduje swój wyraz. Jakoż w istocie partye daktyliczne stanowią punkt kulminacyjny w pełnych brawury monodyach aktora w Andromasze, Helenie, Orestesie, w komosie zaś aktorów w Troadach, Fenicyankach i Trachinkach. W komosach, w których obok aktora chór bierze udział, tego metrum u Eurypidesa nie napotykamy. W tego rodzaju komosach zdarzają się daktyle tylko u Sofoklesa w Filoktecie, Edypie kolonejskim i Elektrze.

Śledząc dalej rozwój tego metrum, uważamy, że we wcześniejszych dramatach partye daktyliczne są zbudowane z daleko większą ścisłością, aniżeli w dramatach późniejszych: im później, tem większa różnorodność w metrach, tem więcej domieszanych innomiarowych szeregów.

Partye daktyliczne w Eurypidesa Andromasze, Helenie, Troadach, Orestesie nie nastręczają wielu punktów stycznych z tą pieśnią Elektry Sofoklesowej, o której piszemy. Partye te są krótkie, użyte w punkcie kulminacyjnym pieśni, a zbudowane są dość regularnie, bo z samych niemal szeregów daktylicznych; szereg innomiarowy zazwyczaj kończy całą partyę.

Z daktylicznych partyi u Eurypidesa najbardziej jeszcze do owej pieśni tak swym rozmiarem, jak różnorodnością metrów zbliża się partya w Fenicyankach [6]).

Partya daktyliczna w Trachinkach następuje podobnie jak w Elektrze po anapestach żałosnych, to też i tu znajdujemy na początku jakby odgłos poprzednich anapestów: parojmiak (w. 1006) i trypodyę anapestyczną (w. 1007), następnie — po trymetrze jambicznym (w. 1008) — widzimy pięć daktylicznych hexametrów. W podobnych hexametrach ułożone są słowa posła (w. 1018—1022). W Filoktecie ukazują się daktyle ku końcowi komosu logaedycznego (w. 1196 n.). Ustęp ten składa się z samych szeregów daktylicznych, całość kończy logaed.

[1]) W. 595 n.
[2]) W. 1485 n.
[3]) W. 1005 n. Pomijam daktyle dyalogu w Hiketydach.
[4]) W. 1196 n.
[5]) W. 206 n.
[6]) Ustęp ten sięga od w. 1485. do 1581. i prócz daktylicznych szeregów zawiera jamby, choryjamby, dochmie, kretyki, anapesty i logaedy.

Najwięcej podobieństwa do daktylów Elektry nastręcza partya daktyliczna w Edypie kolonejskim (w. 206 n.). Jest to obok pieśni w Elektrze najdłuższa u Sofoklesa partya daktyliczna. Są tu wtrącone obszerne części innomiarowe jak: logaedy [1]), joniki [2]), kilka razy powtarzają się dystychy [3]), zdarzają się daktyliczne szeregi zakończone szeregiem jambicznym [4]).

Z powyższego wywodu wynika, że także ze względu na sposób użycia daktylów należy Elektrę zaliczyć do rzędu ostatnich zachowanych nam dramatów; najwięcej w tej mierze zbliża się ona jeszcze do Fenicyanek i Edypa kolonejskiego.

Zbierzmy w jedno uwagi, jakieśmy poczynili nad czasem wystawienia Elektry Sofoklesowej.

Okoliczności zewnętrzne nastręczały wniosek, że dramatowi temu należy się miejsce między Edypem królem a Orestesem, bliżej wszakże ostatniego. Forma dramatu i jej właściwości przemawiają za jego umieszczeniem w rzędzie ostatnich zachowanych nam utworów poety. Pod tym względem zbliża się ta tragedya najwięcej do Trachinek, Filokteta i Edypa kolonejskiego, a z Eurypidesowych dramatów do Troad, Fenicyanek i Ifigenii w Aulis.

Dokładnie, pewną liczbą roku wystawienia Elektry Sofoklesowej oznaczyć niepodobna. Atoli z jednej strony określony powyżej stosunek, w jakim do tej tragedyi zostaje Orestes Eurypidesowy, z drugiej strony podobieństwo z Filoktetem — podobieństwo zachodzące nietylko co do właściwości formalnych lecz także, i to szczególnie, co do stanowiska, jakie w obu tych dramatach zajął poeta wobec mitu i wobec utworów, w których już wpierw tensam przedmiot był opracowany — okoliczności te wskazują, że Elektra i Filoktet należą do jednego okresu twórczości poetyckiej Sofoklesa, że więc Elektrę umieścić należy w historyi tragedyi około r. 410.

Jarosław. *Józef Szydłowski.*

---

[1]) W. 207—211. 237—40.

[2]) W. 212—15.

[3]) Od w. 216. do 223. i od 224. do 227.

[4]) W. 228—36. i 241—53.

Ze studyów nad Homerem.

I. Łzy i płacz.

1.

Życie ludzkie w poematach Homera nie przedstawia się nam bynajmniej ze zbyt ponętnej strony. Przeciwnie, pełno w niem cierpień, zawodów, bolów serdecznych i ciosów najdotkliwszych, — pełno drobniejszych przykrości, które splatają się w jedno pasmo, krępujące człowieka z nieprzepartą siłą fatalizmu, bo wysnute ręką okrutnych bogów:

Ὣς γὰρ ἐπεκλώσαντο θεοὶ δειλοῖσι βροτοῖσι
ζώειν ἀχνυμένοις [1]).

Dola też biednych śmiertelników, wskutek owej srogiej a niezasłużonej klątwy stała się tak smutną, że nie może się z nią porównać los żadnego innego, choćby najpodlejszego stworzenia, co niezawodnie przypisać należy całej sumie cierpień moralnych, w przeważnej części obcych istotom pozbawionym rozumu:

Οὐ μὲν γάρ τί πού ἐστιν οἰζυρώτερον ἀνδρὸς
πάντων, ὅσσα τε γαῖαν ἔπι πνείει τε καὶ ἕρπει [2]).

Ponieważ zaś każdy ból, czy to fizyczny, czy moralny, drogą właściwego procesu fizyologicznego oddziaływa zwyczajnie na gruczoły łzowe oka, wywołując objaw zwany płaczem, toż nie dziw, że ta zewnętrzna oznaka podrażnienia nerwowego, w obu poematach należy do bardzo pospolitych. Dość nadmienić, że w Iliadzie i Odyssei znajduje się przeszło 400 miejsc, w których jest mowa o płaczu [3]).

---

[1]) Ω 524.

[2]) Ρ 446.

[3]) W Odyssei około 60 wzmianek więcej niż w Iliadzie.

Obfitości wzmianek, odpowiada obfitość nazw, wyrażeń, tak różnorodnych i charakterystycznych, że mimowoli trzeba głowy uchylić przed tem zdumiewającem bogactwem języka homerowego.

Z samego pojęcia płaczu wynika, że w przeważnej części terminów musi być mowa o łzie: τὸ δάκρυ lub δάκρυον [1]). Wyraz ten, już w swym pierwiastku d a k zawiera znaczenie g r y ź ć, k ą s a ć [2]), które jest niejako synonimem bolu; δάκρυ znaczy więc tyle, co »rzecz gryząca«. Nazwa ta opiera się niewątpliwie na nieodróżnianiu skutku od przyczyny, czyli pojęcie bolu splotło się tak silnie z pojęciem zwykłego jego objawu, że oba w umysłach pierwotnych ludzi nabrały cech identyczności.

Jak sam wyraz jest właściwie tylko śmiałą przenośnią, tak też i jego epitheta ornantia, przeważnie użyte są metaforycznie. Do nich należy osobliwie przymiotnik θερμός, θερμὰ δάκρυα (Η 426, Π 3, Ρ 438, Σ 17, 235), t. j. łzy gorące,—określenie używane podobnie i w podobnem znaczeniu jak dzisiaj. Charakteryzuje ono gorączkę afektu, ogólne podniecenie organizmu, spowodowane zamętem harmonii duchowej i odpowiada ściśle wyrażeniom pokrewnym: g o r ą c a miłość, z a p ł o n ą ć gniewem i t. p. [3]).

Podobnie trzeba tłómaczyć przydawkę πικρὸν δ. — łza gorzka, użyta raz tylko (δ 153) na oznaczenie objawu wywołanego ciężką zgryzotą. Jest to znów jedno z tych porównań, jakie tworzy mowa ludzka na podstawie intuicyjnej paraleli uczuć czysto psychicznych, z wrażeniami zmysłowemi.

Odmiennego rodzaju są dwa inne epitety: ἐλεεινὸν δ. (θ 531, π 219) łza żałosna, litość wzbudzająca — i θαλερὸν δ. obfita (Β 266, Ζ 459, Ω 9, 794, δ 556, κ 201, 409, 570, λ 5, 39, 466, π 16, χ 447); z nich pierwszy oznacza własność, czy przymiot łzy, wywoływania u widzów współczucia dla płaczącego,—drugi zaś znamionuje wydzielinę pod względem jej zawartości.

Sam płacz jako taki, wyraża Homer zwyczajnie przez dokładne określenie procesu wylewania łez, co przedewszystkiem odnosi się do wprost od rzeczownika utworzonego słowa δακρύω (Α 349, Κ 377, Π 7, Τ 229, Χ 491, α 336, λ 55, 87, 395, ρ 33, 38, υ 204, 353, ψ 207, ω 82),

[1]) Sanskr. *dakru*, łac. pierw. *dacruma*, got. *tagr*. Porównaj A. Fick: Vergleichendes Wörterbuch I, 611.

[2]) Fick: Wörterbuch loc. cit Curtius: Etym.[4] 132.

[3]) Zresztą, w danym wypadku nie jest wykluczoną możliwość, że gwałtowny napływ krwi do oczodołów i narządów łzowych, zdolen jest podnieść nieco temperaturę wydzieliny.

jako też do form: przymiotnikowej δακρυόεις t. j. płaczliwy lub pobudzający do płaczu (E 737, Z 455, Θ 388, Λ 600, N 765, Π 10, 436, P 512, Σ 66, Φ 493, 496, 506, X 499, δ 801, κ 415, ρ 8, ω 322) i przysłówkowej, δακρυόεν (Z 484). Inne terminy, jeszcze dobitniej wyrażające właściwą czynność, składają się z dwu wyrazów, z których jeden stale oznacza łzę, drugi zaś sposób jej wydzielenia. Wyjątkowo tylko te dwa słowa zlewają się razem, przy czem atoli łatwo odróżnić obie części składowe.

Tu należy wyrażenie: δάκρυα χέω, καταχέω, albo z tmezą: κατὰ δάκρυ χέω, łzy wylewam (A 413, T 142, Z 459, 496, H 426, Π 3, 39, Σ 17, 94, 235, 428, Ψ 385, β 24, δ 223, 466, 523, 556, κ 201, 409, 535, 570, λ 5, 466, μ 12, χ 447, ω 46), przy czem jako epitet spotykamy przysłówek τέρεν, łagodnie (Γ 142). Forma ściągnięta brzmi: δακρυχέω (A 357, 360, Z 405, H 425, Θ 245, I 14, P 648, 700, Σ 340, X 79, 81, Ω 613, 714, 745, 786, β 24, λ 183, ν 338, ξ 280, π 5, τ 208, ω 425, 437).

Podobny termin: δάκρυα λείβω (N 88, 658, Σ 32, ε 84, 158, ϑ 86, 93, 532, π 214, 219), lub εἴβω, względnie κατείβω (Π 11, T 323, Ω 9, 794, δ 154, ε 152, λ 390, ϑ 531, π 219, 332, φ 86, ω 233, 279)—nie różni się pod względem znaczenia wcale od przytoczonego powyżej, a nawet towarzyszy mu tosamo określenie τέρεν (T 323, π 332).

Mniej często używanemi są wyrażenia: δάκρυα δεύω (ϑ 522) łzy wysączam, δ. ἧκω (π 191, ψ 33) wysyłam, jako też ἀναπρήϑω δάκρυ (I 428, τ 204) i βάλλω lub ἐκβάλλω (A 42, δ 114, 198, 223, ρ 490, τ 362), z których dwa ostatnie znaczą »wyrzucam« łzy, a zatem zdają się określać płacz nader gwałtowny.

Dotychczas widzieliśmy objaw wylewania łez, przedstawiony wprost jako czynność płaczącej osoby, — w wielu jednak wypadkach poeta podaje raczej tylko skutek owej czynności. Ma to miejsce w terminach następujących: δάκρυ πίπτει lub ἐκπίπτει z dat. osoby — łza wypada, rozumie się — z oka (B 266, π 16, ξ 129), następnie δακρυόφιν πλώω, lub w ściągnięciu δακρυπλώω [1]) tonę we łzach (P 696, Ψ 397, δ 705, τ 122, 472), w końcu: δακρύοισι φύρω (Ω 162, ρ 103, 163, σ 173, τ 596) i δεύω [2]) (Ψ 15, η 260) zraszać coś, polewać (np. εἵματα). Tu również należą zwroty: τὼ ὄσσε δακρυόφιν πίμπλαντο (κ 248, υ 349), albo πλῆσϑεν (P 696, Ψ 397, δ 705, τ 472) oczy napełniły się, względnie — opłynęły łzami; tudzież na podwójnej negacyi oparte twierdzenie o załzawionych oczach: οὐδ' ἀδακρύτω ἔχεν ὄσσε (δ 186), wreszcie wzmianki:

[1]) Użyte raz tylko (τ 122).

[2]) Odróżnić należy od wymienionego już poprzednio δάκρυα δεύω.

o ich nie osychaniu (οὐδέ ποτ' ὄσσε δακρυόφιν τέρσοντο, ε 152), albo nawet tylko o ocieraniu łez: ὀμόργνυμι, ἀπομόργνυμι δάκρυ (Β 269, Σ 124, ϑ 88, λ 526, 529, ρ 304).

Do kategoryi wyrazów, uwzględniających jedynie współudział narządów łzowych przy płaczu, możnaby jeszcze zaliczyć słowo μύρομαι z domyślnem: δάκρυα (Ζ 373, Ρ 438, Σ 234, Τ 213, Χ 427, Ψ 14, 106, 109, Ω 794, κ 202, 568), gdyż jako forma medyalna od μύρω, płynąć, znaczy tyle, co »tonąć we łzach.« Zresztą w pozostałych terminach główny nacisk spoczywa już na innym objawie pospolicie towarzyszącym płaczowi, a tym jest krzyk, łkania, czy też głośne skargi i zawodzenie.

Odnosi się to osobliwie do najczęściej wogóle używanego słowa κλαίω (Α 362, Β 263, Γ 176, Η 427, Θ 364, Λ 136, Ρ 427, Σ 73, 340, Τ 286, 297, 300, 301, 338, Υ 210, Χ 87, 90, 427, 429, 437, 515, Ψ 9, 252, Ω 4, 48, 85, 208, 511, 619, 712, 746, 760, 773, 776, α 363, β 376, γ 261, δ 184, 196, 212, 541, 539, 543, 544, 749, 806, ε 82, ϑ 523, 577, ι 98, 294, 469, κ 49, 201, 209, 390, 454, 497, 499, μ 309, 311, π 216, 450, τ 209, 541, 603, υ 58, 59, 84, 92, φ 56, 83, 90, 223, 357, ψ 232, 352, ω 64, 292). Już sam pierwiastek κλαγ- (κλαγ-jω.), który zawiera pojęcie dźwięku, odgłosu [1]), charakteryzuje sam przez się wyraz bardzo dokładnie, nie bez znaczenia też jest tu epitet λιγέως, donośnie, (Β 263, κ 201, 390, π 216, φ 56) i synonim jego ἀδινά [2]) (Δ 763, Ω 510).

Odpowiednio do tego, także rzeczownik κλαυϑμός (Ω 717, δ 212, 801, ρ 8, φ 228, χ 501, ω 322) z określeniem στυγερός, przykry (φ 228, χ 501, ω 322), jako też przymiotnik, występujący jedynie w połączeniu z α privativum: ἄκλαυτος, nieopłakany (Χ 386, δ 494, λ 54) mają znaczenie płaczu głośnego. Dodać atoli należy, że brak wszelkich podstaw, by domyślać się tu czegoś więcej nad nieartykułowane, luźne okrzyki; do podobnego przypuszczenia nie uprawniałby ani związek myśli, ani jakakolwiek inna okoliczność i pod tym względem κλαίω nie nastręcza żadnych wątpliwości.

Dość niejasno natomiast przedstawia się γοάω (Ε 413, Ζ 373, Ξ 502, Π 857, Σ 315, 355, Φ 124, Χ 35, 362, 476, Ψ 106, Ω 664, 721, 741, ϑ 92, 540, ι 467, κ 209, λ 195, 212, μ 234, τ 119, 210, 264, 513, φ 228, υ 228, ω 190, 323) i rzeczownik γόος (Ε 156, Ζ 499, Ρ 37, 38, Σ 51, 316, Χ 429, Ψ 10, 14, 17, 98, 108, 153, 157, Ω 160, 227, 507, 513, 723, 747, 760, 761,

---

[1]) Porównaj: ἡ κλάγγη ton, dźwięk, κλάζω, brzmieć i t p. Patrz również Fick, Wörterb. I, 355. Curt. Stud. I, 2 6, 2.

[2]) Towarzyszy on wyłącznie tylko przechodniemu: μετακλαίω, opłakiwać (Δ 763, Ω 510).

α 242, δ 102, 113, 195, 258, 800, 801, κ 248, 398, 457, π 144, 215, ρ 8, 46, τ 213, 249, 251, 268, υ 349, φ 57, ψ 231). Aczkolwiek bowiem i one oznaczają płacz głośny (co wynika z określenia ἀδινός [1]), to tu, zamiast luźnych krzyków czy jęków, we wielu przynajmniej wypadkach występują już skargi i narzekania: płacz więc przechodzi w zawodzenie. Dowodzi tego przymiot: ὀϊζυρὸς γ. (Θ 540), pełen skarg; a zresztą poeta przytacza niejednokrotnie w całej osnowie takie narzekania, zagajając je zawsze zwrotem: ἐξῆρχον γόοιο [2]). Powtarzamy jednak, że nie jest to regułą i dość często należy wyrazowi γόος przypisać raczej pojęcie płaczu wogóle, bez jakiegokolwiek odrębnego znaczenia.

Co się tyczy epitetów, to prócz wspomnianych już wyżej ἀδινός i ὀϊζυρός, napotykamy tu jeszcze następujące: ὀλοός (Ψ 10, 98) zgubny, niszczący, κρυερός (λ 212) straszny, ἱμερόεις (κ 398) tęskny, θαλερός (κ 457) silny, wielki, jako też: πολυδάκρυτος (τ 213, 251, φ 57) i δακρυόεις (δ 801, φ 8, ω 323), oba znaczące: obfity we łzy. Zwłaszcza dwa ostatnie zasługują na uwagę, wyrażają bowiem właściwość, zespoloną tak silnie z pojęciem głównem, że umożliwiła poecie użycie zwrotu: ἔχειν ὄσσε γόοιο (δ 758), gdzie γόος położone zostało wprost zamiast δάκρυ.

Wybitne i wszędzie konsekwentnie zachowane znaczenie, zawiera słowo ὀδύρομαι (B 290, 315, I 591, 612, Σ 32, Τ 345, Χ 79, 423, Ψ 154, 222, 224, Ω 48, 128, 166, 549, 714, 740, α 55, 243, β 24, δ 100, 104, 110, 194, 739, 800, 819, 828, ε 153, 160, θ 33, 577, ι 13, 544, κ 454, 486, λ 214, ν 219, 279, ξ 40, 129, 142, 174, ο 355, π 145, 195, 214, 220, σ 203, τ 46, 265, 513, 517, 522, φ 226, 250, ψ 241, ω 211). Jak przynależny rzeczownik τὸ ὄδυρμα oznacza skargę, tak czasownik ὀδύρομαι określa wyraźnie narzekanie, ale narzekanie płaczliwe, odpowiadające łacińskiemu *lamentatio*.

Tosamo mniej więcej znaczy ὀλοφύρομαι [3]) (E 871, Θ 114, 398, Σ 71, Φ 106, Ω 328, β 362, δ 719, κ 409, λ 472, ν 199, 221, π 22, ρ 40, τ 543, χ 447, ω 59) z epitetami: οἴκτρα (δ 719, κ 409, τ 543, ω 59) żałośnie, jękliwie i πολλά (ν 221) wielce. Znaczenie takie jednak przybiera to słowo wyłącznie w wypadkach, gdy użyte zostało nieprzechodnio, w prze-

---

[1]) Σ 316, K 428, Ψ 17, δ 721.

[2]) Σ 51, 316, X 429, Ψ 17, Ω 723, 747, 761.

[3]) Curtius (Etym.[4] 596) wywodzi to słowo od ϝλαϝ, φλύω = *abundo* i przestrzega przed łączeniem go z ὀλοφύζω = *jammern* (p. 626). Mimo to u Homera na pierwszy plan wysuwa się znaczenie: *lamentor*, co nawet widać z często powtarzającego się zwrotu ὀλοφυρόμενος προσηύδα, którym poeta zagaja lamentacye bohaterów

ciwnym razie, znaczy już to litować się [1]) (z genet. lub accus. przedmiotu), już to błagać, zaklinać [2]) (wyłącznie z accusat.)

Wogóle, ὀδύρομαι, ὀλοφύρομαι, a po części i γοάω, nie okazują jakichś różnic znaczniejszych. Homer używa ich promiscue, na oznaczenie jednego i tegosamego pojęcia, a różnice, jeśli istnieją, są tak drobne i nieuchwytne, że wyśledzić ich niepodobna.

Od wszystkich wyliczonych terminów, charakterystycznie odbiega wyrażenie κωκύω (Σ 37, 71, Τ 284, Χ 407, 409, Ω 200, 703, β 361, δ 259, θ 527, π 541, ω 294), ale nie znaczeniem właściwem (bo o ile da się wywnioskować z etymologicznej analizy [3]), jest niem również płacz połączony z krzykiem), jeno właściwością, że służy wyłącznie do wysłowienia płaczu kobiet. Określnikami są tu przysłówki: ὀξύ (Σ 71) ostro, przenikliwie i λίγα (δ 259, θ 527) głośno.

Temu niewieściemu κωκυτός odpowiada zwykle οἰμωγή u mężczyzn, jak n. p. w scenach, gdzie niewiasty i mężowie płaczą naprzemian [4]), lub równocześnie [5]), okoliczność więc powyższa naprowadza nas na domysł, że οἰμώζω [6]), znaczące właściwie »stękać« (οἴμοι) wyjątkowo zawierało także pojęcie płaczu.

Kończąc szereg terminów i wyrażeń, wymienić ostatecznie należy jeszcze μινυρίζω (Ε 889, δ 719) utworzone od μινύω, umniejszam, osłabiam, tłómaczyć je zatem należy przez »szlochać z cicha« — i onomatopeiczne ἰάχω (Ζ 486) od jońskiego ἡ ἰά krzyk, w jednym wypadku użyte na wysłowienie kwilenia dziecięcia.

2.

Rozmaite są rodzaje i — jeśli się tak nazwać godzi — stopnie płaczu, z jakimi się w poematach Homera spotykamy.

Rzecz oczywista, zależy tu wiele od indywidualności osobnika, oraz od rodzaju działającej podniety, głównie atoli dadzą się odróżnić

---

1) Θ 33, 201, 245, 464, Λ 656, Π 17, 450, Ρ 648, Χ 169, δ 364, κ 157, λ 417, χ 232.

2) κ 157, 265, 324, 418, λ 616.

3) Pierwiastek *ku*, stroind: kû (= kaûti) krzyczeć. Por. Curt. Etym[4] 152, 66.

4) N. p. Pryam i Hekabe Χ 408 itp.

5) N. p. Λαοὶ κωκυτῷ τ' εἴχοντο καὶ οἰμωγῇ κατὰ ἄστυ (Χ 409 toż ibd. 447) gdzie przez λαοί należy rozumieć ludzi płci obojga.

6) Γ 364, Ε 68, Η 125, Ο 397, Π 290, Φ 272, 529, Κ 522, Μ 162 Σ 33, Υ 417, Χ 33, 408, Ψ 12, 178, Ω 591, ι 395, 506, λ 59, μ 370, ν 198, σ 398. Οἰμωγή: Δ 450, Θ 64, Χ 409, 447, Ω 696, υ 354.

dwa typy: płacz spokojny, cichy — i płacz gwałtowny, objawiający się na zewnątrz szeregiem znamion charakterystycznych.

Jeżeli pobudka jest słaba, a osoba podległa jej — w usposobieniu spokojnem, odpowiedne podniecenie występuje zwolna, łagodnie, stopniując się ustawicznie. Jest to stan, zwany przez nas »zbieraniem« się na płacz, a przez Homera określony wyrażeniem ἵμερος γόοιο [1]), — stan przejściowy, po którym łzy płyną swobodnie i obficie, będąc zarazem jedyną oznaką uczucia.

Płacz tego rodzaju określa wybornie porównanie do tajania śniegu na wysokich górach, użyte przy wzmiance o łzach Penelopy, rozrzewnionej wieściami o małżonku:

Τῆς δ' ἄρ' ἀκουούσης ῥέε δάκρυα, τήκετο δὲ χρώς·
ὡς δὲ χιὼν κατατήκετ' ἐν ἀκροπόλοισιν ὄρεσσιν
ἥντ' Εὖρος κατέτηξεν, ἐπὴν Ζέφυρος καταχεύῃ.
τηκομένης δ' ἄρα τῆς ποταμοὶ πλήθουσι ῥέοντες·
ὣς τῆς τήκετο καλὰ παρήϊα δακρυχεούσης,
κλαιούσης ἑὸν ἄνδρα... [2])

A więc, jak Euros ciepłym podmuchem zwolna topi masy śniegu, tak z lekka oddziaływa podnieta na Penelopę, czego bezpośrednim skutkiem są łzy, spływające podobnie do wezbranych strumieni. Widzimy tu wyraźnie spokojny przebieg całego aktu, zwłaszcza, że porównanie łez do rzek wezbranych, odnosi jedynie do ich obfitośći, co wynika już z samego nacisku, jaki poeta położył na wyrażeniu: τήκετο παρήϊα; nadto, w porządku i doborze wyrazów: ῥέε δάκρυα, δακρυχεύω, κλαίω,' zdaniem naszem, można dostrzedz pewnego stopniowania, które znamionowałoby powolne, lecz stałe wzmaganie się objawu.

Więcej uwag nastręcza przedstawienie płaczu, wywołanego jakiemś wrażeniem silniejszem, boleśniejszem, a osobliwie — niespodzianem.

I tu nie wybucha on nagle, odrazu, lecz jest to skutkiem pewnego rodzaju znieczulenia czy nawet chwilowego sparaliżowania ośrodków nerwowych, które nie pozwala wrażeniu natychmiast dojść do samowiedzy; pierwsze też oznaki psychicznego zamętu są natury czysto mechanicznej i ograniczają się do skutków wynikłych z nagłej przerwy w działaniu nerwów ruchu dowolnego i mimowolnego. Po pewnym czasie dopiero, wraz z budzącą się refleksyą, występują bezpośrednio objawy bolesnego uczucia, a mianowicie objaw najpospolitszy, t. j. łzy.

---

[1]) δ 113, 183 itd.
[2]) τ 204—9.

Jako ilustracyę słów powyższych, można przytoczyć inny ustęp z Odyssei (δ 703—5 i 716—19), w którym widzimy Penelopę po otrzymaniu wiadomości o wyjeździe Telemacha i grożącem mu niebezpieczeństwie, a to tembardziej, że ustęp ten pod wielu względami stanowi kontrast z obrazem poprzednio podanym:

Τῆς (scil. Πενελοπείας) δ' αὐτοῦ λύτο γούνατα καὶ φίλον ἦτορ,
δὴν δέ μιν ἀμφασίη ἐπέων λάβε· τὼ δέ οἱ ὄσσε
δακρυόφιν πλῆσθεν, θαλερὴ δέ οἱ ἔσχετο φωνή
. . . . οὐδ' ἄρ' ἔτ' ἔτλη
δίφρῳ ἐφέζεσθαι πολλῶν κατὰ οἶκον ἐόντων,
ἀλλ' ἄρ' ἐπ' οὐδοῦ ἷζε πολυκμήτου θαλάμοιο
οἴκτρ' ὀλοφυρομένη [1]).

Po pierwszem, piorunującem wrażeniu, następuje tu zatem tylko bezsilność, widoczna w »osłabieniu kolan i serca«, — nieczynność nerwów ruchowych uniemożliwia posługiwanie się narządami mownymi (ἀμφασίη), potem dopiero oczy napełniają się łzami, następuje ὀλόφυρσις, płacz głośny i namiętny.

Cały ten proces psychologiczny, dość często przejawia się i w innych wzmiankach, rozsianych w obu utworach.

Zwłaszcza owo osłabnięcie kolan i serca [2]), towarzyszy niemal każdemu cięższemu płaczowi, skutek zaś jest taki, że płaczący natychmiast usiada, choćby na progu [3]) lub na ziemi [4]), albo też osuwa się bezwładnie na kolana (πρόχνυ καθίζομαι) [5]). Nadto, serce oprócz zmniejszonej energii działania (a może właśnie z tego powodu) doznaje we wielu wypadkach przenikliwego bolu, co Homer wyraża stereotypowym zwrotem: κατεκλάσθη φίλον ἦτορ [6]), odpowiadającym naszemu: »serce się kraje« lub »pęka«.

---

[1]) Podobnie zachowuje się Antyloch po śmierci Patroklosa (P 695), mianowicie: »przejęła go zgroza, słowa nie mógł wymówić, oczy zaszły mu łzami i głos zamarł donośny«. Potem dopiero z płaczem pobiegł do Achillesa (Σ 17).

[2]) Członki te uważać jednak niezawodnie należy za partes pro toto, użyte na wyrażenie stanu całego organizmu. Na jednem miejscu nawet, zamiast γούνατα, użył poeta bardziej ogólnikowego γυῖα (λύθεν δ' ὑπὸ γυῖα ἑκάστης Σ 31) lubo tu ma na myśli dolną część ciała, t. j. nogi.

[3]) δ 718.

[4]) B 266, κ 497, 506 itd.

[5]) I 570

[6]) δ 481, 539, κ 98, 496 itd.

Z innych organów, oprócz narzędzi mownych (ἀμφασίη), także wzrok odmawia posłuszeństwa, gdyż oczy okrywa ciemność [1]), albo noc erebowa [2]).

Płacz właściwy, z reguły występujący po tych przedwstępnych zjawiskach, łączy się także ze znamiennymi objawami. Mianowicie towarzyszy mu febryczne drżenie całego ciała [3]), a z piersi dobywają się westchnienia (στοναχέω, στοναχίζω, στοναχή) [4]) i jęki (οἰμώζω, οἰμωγή) [5]), które nieraz są tak potężne, że aż echo rozlega się szeroko [6]). Te jęki, westchnienia i łączące się z niemi przy głośnym płaczu nieartykułowane tony i okrzyki ustają chwilami, przy zaczerpnięciu oddechu, poczem powtarzają się ze zdwojoną siłą, co wywołuje przerywane wybuchy (ἀμβλήδην γοάω) [7]). Czasem też płacz przechodzi w zawodzenie, to jest, łączy się z wygłaszaniem rozwlekłych skarg, tonem na poły śpiewnym a żałosnym, któremu najlepiej odpowiada wyrażenie »στονόεσσα ἀοιδή« [8]).

Wylewanie łez, bez czego naturalnie w żadnym wypadku obejść się nie może, przedstawia poeta bardzo szczegółowo. Dobywają się one z pod powiek (ἀπὸ βλεφάρων ἢ ἐκ βλεφάροιϊν) [9]) i przez policzki (κὰδ παρειῶν) [10]) spływają na ziemię (χαμάδις) [11]), — obfitość zaś ich, po prostu wprawia czytelnika w zdumienie.

Już samo porównanie płaczącego do zdroju, który ze skały toczy wodę [12]), jest bardzo wymowne i charakterystyczne pod tym względem, ale i na innych miejscach spotykamy się ze szczegółami, w rodzaju takich n. p., że płaczący aż suknie zrasza, albo że aż ziemia dokoła niego łzami ocieka [13]). Dodać przytem trzeba, że dzięki owemu niewyczerpanemu zasobowi łez, mogą one płynąć przez czas bardzo długi.

---

1) Γ 421.

2) Χ 466.

3) Widocznem to jest ze drżenia »ambrozyjnej« zasłony u płaczącej Artemidy (Φ 507).

4) N. p. Λ 364, I 14, Π 20, Σ 315, Ω 640, ε 8, ϑ 95, 534, ι 467, κ 454, π 191, χ 501, ω 317.

5) Vide odsyłacz 6 na str. 92 niniejszej rozprawki.

6) Ἀμφὶ δὲ δῶμα (γόος) σμερδαλέον κανάχιζε (κ 394), στοναχὴ κατὰ δώματ' ὀρώρει (Ω 512) albo στεναχίζετο δῶμα (κ 454).

7) Χ 476.

8) ω 60.

9) Ρ 490, δ 114, ρ 490, ψ 33, ξ 129.

10) i 11) Ρ 438, δ 114, π 191, ρ 490.

12) I 14 i Π 20.

13) Δεύοντο ψάμαθοι, δεύοντο δὲ τεύχεα φωτῶν δάκρυσι (Ψ 15). Por. też Ω 162, δ 113, ε 153, η 260.

Dość wymienić Odysseusa, który na wyspie Ogigii przez siedm lat εἵματα αἰεὶ δάκρυσι δεύεσκεν [1]), albo Penelopę, u której każdego zastanowić musi łatwość, z jaką przez jeszcze dłuższy przeciąg czasu, co chwila łzy ronić może. Zresztą, zwyczajnem jest u Homera zjawisko, że jeśli się kto na dobre rozkwili, to szlocha albo do rana [2]), albo przynajmniej do zachodu słonca [3]).

Wobec tego, mimowoli nasuwa się przypuszczenie, że albo ludzie za czasów homerowych zdolni byli do wydzielania większej ilości łez niż dzisiaj, albo — co wydaje mi się o wiele prawdopodobniejszem — że poeta użył tu pewnej przesady. Bohaterowie bowiem Iliady i Odyssei, wogóle stanowczo sięgają ponad zwykłą miarę przeciętnego człowieka, przedstawieni są umyślnie w zwiększonej niejako postaci, wskutek czego wszystkie właściwości natury ludzkiej występują bardziej wyraźnie i jaskrawo, a z niemi jaskrawiej wypadł i szczegół wspomniany.

Większa część objawów, o jakich mówiliśmy dotychczas, wśród wyjątkowych okoliczności schodzi na plan drugi, albo nawet niknie zupełnie, ustępując miejsca innym, odmiennego rodzaju zjawiskom.

Mamy na myśli wypadki, kiedy płacz pod wpływem nader ciężkiego smutku, a zwłaszcza pod wpływem rozpaczy, zaostrza się i potęguje, niemal do granic szaleństwa. W tym razie obudza się przedewszystkiem jakiś popęd do wykonywania rozmaitych, bezcelowych na pozór ruchów, ruchów nagłych i forsownych, zdradzających całkowite ubezwładnienie rozsądku i woli, a które psychologowie tłómaczą instynktowem szukaniem ulgi, za pomocą wyrównania obiegu krwi [4]). Jest to zresztą także następstwem nadmiaru energii mięśniowej, zwykłej w rodzajach afektów, zwanych przez Kanta »*sthenische Affecte*«, w przeciwieństwie do »*astenicznych*«, objawiających się w rozluźnieniu mięśni [5]), jakie widzieliśmy u płaczącej Penelopy.

To też człowiek u Homera w strasznym bolu psychicznym, już nie usiada bezwładnie i nieruchomo, lecz z całej siły bije się rękami po udach (πλήσσομαι μηρὼ χερσὶ καταπρηνέσσι) [6]), w cięższych zaś wypadkach rzuca się na ziemię, tarza się, wije po piasku (κυλίνδομαι κατὰ κόπρον, ἐρπύζω) [7]), wyrywa włosy całemi garściami (δαΐζω κόμην, ἕλκω vel τίλλω

[1]) η 260.
[2]) υ 92.
[3]) Ψ 109, 154, Ω 714, π 191, φ 226.
[4]) Ochorowicz, Ból fizyczny i moralny. Lwów 1882, str. 23.
[5]) Wundt, Physiolog. Psychologie⁴ II. 329.
[6]) M 162, O 113, 397, ν 198.
[7]) Σ 27, Ψ 225, δ 541, κ 499.

τρίχας) [1]), chwyta się za głowę (ἅπτομαι κεφαλῆς) [2]), uderza o nią z zamachem rękoma (κόπτομαι κεφαλὴν χερσὶν, ὑψόσ' ἀνασχόμενος) [3]), przytem, owija ją płaszczem [4]) i osypuje pyłem [5]).

Najlepsze wyobrażenie o rodzaju i sposobie przedstawienia zjawisk powyżej przytoczonych, da próbka rozpaczy Achillesa po śmierci przyjaciela: [6])

...τὸν δ' ἄχεος νεφέλη ἐκάλυψε μέλαινα.
ἀμφοτέρῃσι δὲ χερσὶν ἑλὼν κόνιν αἰθαλόεσσαν
χεύατο κὰκ κεφαλῆς, χαρίεν δ' ᾔσχυνε πρόσωπον·
νεκταρέῳ δὲ χιτῶνι μέλαιν' ἀμφίζανε τέφρη.
αὐτὸς δ' ἐν κονίῃσι μέγας μεγαλωστὶ τανυσθεὶς
κεῖτο, φίλῃσι δὲ χερσὶ κόμην ᾔσχυνε δαΐζων [7]).

Podobnie przedstawia Homer rozpacz Pryama patrzącego z murów na pościg Achillesa za Hektorem: [8])

ᾤμωξεν δ' ὁ γέρων, κεφαλὴν δ' ὅ γε κόψατο χερσὶν
ὑψόσ' ἀνασχόμενος, μέγα δ' οἰμώξας ἐγεγώνει
λισσόμενος φίλον υἱόν . . . .
. . . .
...πολιὰς δ' ἄρ' ἀνὰ τρίχας ἕλκετο χερσὶν
τίλλων ἐκ κεφαλῆς [9]).

Zauważyć jednak należy, że w ten sposób ujawnia się ból na zewnątrz jedynie u mężczyzn, tu też najwyraźniej występuje różnica indywidualności, a osobliwie różnica między obu płciami.

Kobieta nigdy, nawet w najcięższym bolu, nie bije się po biodrach, nie tarza się, nie osypuje głowy pyłem, natomiast używa ruchów obcych mężczyźnie, a tymi jest: bicie się w piersi, odsłanianie ich, jakoteż szarpanie paznokciami szyi, piersi i policzków [10]). Również nie mamy

---

1) Σ 27., Χ 77.
2) Ω 712.
3) Χ 33.
4) Ω 163.
5) Ω 164, ω 317.
6) Σ 22—7.
7) Wyraźna wzmianka o łzach, we wierszu 35 i 73.
8) Χ 33—5 i 77—8.
9) Podobne przykłady na innych miejscach: Ψ 225, Ω 164, 712, δ 541, κ 499, ω 17.
10) N. p. płaczące branki Achillesa, jako też Nereidy στήθεα πεπλήγοντο (Σ 31 i 51). Hekabe zawodzi: κόλπον ἀνιεμένη (Χ 80), a Bryzeida: λίγ' ἐκώκυε χερσὶ δ' ἄμυσσεν στήθεά τ' ἠδ' ἁπαλὴν δειρὴν ἰδὲ καλὰ πρόσωπα (Τ 284).

przykładu, by kobieta owijała głowę: może zamiast tego ukrywały one twarz w dłonie, jak to czyni szlochająca Euryklea [1]).

Nie tylko atoli płacz ciężki, wywołany rozpaczą, okazuje odmienne cechy u mężów i niewiast, owszem, w ogóle — co się tyczy płaczu — dadzą się wyśledzić nieliczne wprawdzie, ale stałe różnice i właściwości.

Chociaż ludzie homerowi nie wstydzą się swych uczuć i rzadko usiłują powściągnąć ich objawy, to przecież, mężczyzna zdaje się być mniej skłonnym do płaczu od kobiety. Łzy, jeśli się ukazują w jego oczach, nie są już wywołane tak błahą przyczyną, źródło ich leży w uczuciu bardziej głębokiem i dojmującem, co przy większym zapasie energii i sił żywotnych powoduje, że fizyognomia odzwierciedla stan duszy o wiele dokładniej. Najbardziej zaś znamiennego wyrazu obliczu płaczącego mężczyzny nadaje zmarszczenie brwi, — zwyczajna oznaka cierpienia, wywołana kurczem mięśni pionowych czoła, zwanych przez Darwina »mięśniami smutku« [2]).

Że objaw ten był właściwy również bolejącym bohaterom homerowych poematów, wnioskować możemy z powtarzających się słów: ὑπ' ὀφρύσι δάκρυα εἶβον [3]). Naturalnie, takie zmarszczenie brwi musiało twarzy nadawać wyraz ponury i chmurny, do tego też, zdaniem naszem, odnieść należy porównanie płaczącego Agamemnona [4]) lub Patroklosa [5]), do zdroju »o czarnym nurcie, który z wyniosłej skały ciemną toczy wodę«: ὥς τε κρήνη μελάνυδρος, ἥ τε κατ' αἰγίλιπος πέτρης δνοφερὸν χέει ὕδωρ.

Jest to przepyszna i niezrównana symbolika wyrazu twarzy, opierająca się na skojarzeniu pojęć: »ciemny« i »posępny«, a jako taka, wcale nie dwuznacznie określa odbicie się uczucia w układzie rysów i mięśni twarzowych, przyczem, jak wspomnieliśmy, brwi główną odgrywają rolę.

Wogóle, płacz mężczyzny nosi cechę bardziej ponurą, bywa on groźny, nawet straszny (κρυερός) [6]), westchnienia towarzyszące mu są

---

1) τ 361.

2) Darwin. Wyraz uczuć u człowieka i zwierząt. Tłóm. dr. K. Dobrski. Warszawa 1873, str. 160.

3) Ν 88, Σ 86, 581 itp.

4) I 14.

5) Π 3. Tożsamo porównanie, w obu wypadkach dosłownie użyte.

6) Patrz ust. I. niniejszej rozprawki.

ciężkie (βαρυστενάχω) [1]), jęki — straszliwe, (σμερδαλέον οἰμώζω) [2]), tak, że nastręcza się porównanie do wściekłości lwa, szalejącego z żalu za młodemi [3]).

U kobiet natomiast, nie spostrzegamy żadnej zgoła zmiany w wyrazie oblicza, płacz ich nigdy niema tej ponurej cechy, a nawet w najwyższym swym stopniu, t. j. gdy został wywołany rozpaczą, przedstawia się bardziej blado i niewyraźnie. Prawda, że wiele policzyć tu należy na karb podrzędniejszego stanowiska niewiasty w ówczesnem społeczeństwie, a tem samem i w poematach Homera, — ale z drugiej strony, zastanowić musi, że poeta częściej i wyraźniej opisuje u kobiety płacz spokojny, łagodny [4]), snadź uważając go za właściwszy jej naturze, biernej i skłonnej do rezygnacyi.

Z drobnych właściwości, jedną tu zaledwo podnieść możemy. Jest nią ocieranie łez, które (o ile da się wywnioskować ze słów Achillesa grożącego, że gdy stanie do walki, »niejedna Trojanka westchnie, ocierając obu rękami łzy z policzków) [5]), było zwyczajnem u niewiast, uwagi więc jest godnem, że Homer, mówiąc o mężczyznach, zupełnie ten szczegół pomija. Jedynie, chcąc przedstawić płacz śmieszny i na pogardę zasługujący, jak n. p. Tersytesa obitego przez Odysseusa [6]), lub Greków drżących z trwogi we wnętrzu drewnianego konia [7]), czyni wzmiankę o tem ocieraniu oczu. Niezawodnie więc ów gest był tak właściwy kobietom, że temsamem ośmieszał mężczyznę [8]).

Bardziej może niż w zewnętrznych objawach płaczu, występowała różnica w jego źródle — uczuciu. Kobieta, mimo całej swej nadmiernej wrażliwości niezdolna jest odczuć coś głębiej, a co od czuła trwale przechować, stąd zmienność jej usposobienia, stąd łatwość przerzucania się z jednego uczucia w drugie, i — co zatem idzie — utulenia nawet w serdecznym żalu. Zdaje się, że Homer wniknął w tę subtelną właściwość niewieściego indywidualizmu, kreśląc zachwycającą wdziękiem i prawdą scenę pożegnania Hektora z małżonką [9]), kiedyto Andromasze,

[1]) N. p. A 364, I 16 itd.

[2]) N. p. Σ 35.

[3]) Σ 319.

[4]) Jako taki, ma on epitet τέρεν. Patrz. powyżej.

[5]) Σ 123.

[6]) B 268.

[7]) λ 527.

[8]) Wyjątek stanowią wypadki, gdy ktoś ociera łzy ukradkiem, chcąc z jakiegokolwiek powodu zataić swe rozrzewnienie, jak to n. p. czyni Odysseus u Feaków (θ 88), lub w domu ojczystym, ujrzawszy starego psa Argosa.

[9]) Z 484.

acz spłakanej i rozżalonej, wystarcza widok płonnej obawy dziecięcia by wywołać uśmiech na jej ustach, mimo nie oschłych jeszcze łez w oczach. Zjawisko to wprawdzie tłómaczy się w znacznej części miłością macierzyńską, uczuciem silniejszem nad jakiekolwiek inne, a przeto zdolnem przygłuszyć chwilowo nawet troskę o los drogiej osoby, w każdym razie jednak uderzającym jest ów nagły zwrot w obrębie podobnych krańcowości jak płacz i śmiech, co może być psychologicznie usprawiedliwionem jedynie u osób, o charakterze (że się tak dla krótkości wyrazimy) — kobiecym. Co się zaś tyczy owej zmiany uczuć, to następuje ona tak szybko, że uczucie nowe powstaje już i rozwija się, zanim jeszcze dawne zdołało ustąpić. Przez jakiś czas zatem oba istnieją obok siebie, a z niemi łączą się i splatają zwykłe ich objawy, jak to dokładnie wyraża użyty tu zwrot: δακρυόεν γελᾶν.

Wspomniana poprzednio scena, gdzie dziecię przerażone widokiem uzbrojonego ojca głośno płakać zaczęło, jest jednym z nielicznych (bo dwóch tylko) przykładów płaczu niemowląt i niedorostków; drugim przykładem, jest wzmianka o »łagodnych« łzach małej dziewczynki, która chcąc dostać się na ręce, biegnie za matką i czepia się jej szaty [1]).

Niestety, przy tak małej ilości danych, trudno wysnuwać jakieś dalsze wnioski, w każdym razie na uwagę zasługuje użycie w pierwszym wypadku słowa ἰάχω, które właściwie niema nic wspólnego z pojęciem łez i oznacza tylko krzyk, kwilenie. Ale, jak powszechnie wiadomo, młodziutkie dzieci łez nie wylewają [2]); krzyk więc zastępuje u nich to, co u dorosłego nazywa się płaczem. Z biegiem czasu dopiero, u starszych już nieco dzieci, zaczynają działać odpowiednie narządy, a działają z największą łatwością, za najsłabszą podnietą, choćby taką, jak nieziszczona zachcianka znalezienia się u matki na rękach.

Według pojęć homerowych, łzy, które towarzyszą człowiekowi od kolebki do mogiły, nie opuszczają go i w świecie zagrobowym; dusza wyzwolona z więzów ciała, nie pozbywa się możności wyrażania swych cierpień w sposób, właściwy żyjącym, — owszem, płacze równie ciężko, znajdując nową podnietę w żalu za życiem straconem. Rozumie się samo przez się, że jest to możliwem jedynie przed utratą samowiedzy, lub w razie chwilowego jej odzyskania, a zatem, albo bezpośrednio po śmierci [3]), albo po napiciu się krwi ofiarnej [4]).

---

[1]) Π 7 i 10.

[2]) Naukowo uzasadnia to Darwin, w cytowanem już dziele: Wyraz uczuć w człowieka i zwierząt, str 187. Patrz także Wundt, Physiol. Psychol. II. 420.

[3]) N. p. dusza Hektora opuszcza ciało »płacząc nad swym losem« (Χ 362).

[4]) Cienie Agamemnona i Elpenora podczas pobytu Odysseusa w Had. (λ 59, 391).

Tak zmysłowe pojmowanie cieniów zmarłych osób zgodne jest z gółem wyobrażeń starożytnych, którzy nawet bóstwa pojmowali w tym duchu, czyniąc z nich właściwie tylko ludzi, acz doskonalszych i podniesionych niejako do sfery ideału. Wobec tego nie dziw, że u Homerą i ci »szczęśliwi bogowie« czasem łzy gorżkie ronią, choć dodać trzeba, że zawsze powód wynika z pośredniego, czy bezpośredniego zetknięcia się ich ze śmiertelnikami.

Pominąwszy już bóstwa podrzędniejsze: Tetydę, Nereidy i Muzy, zawodzące jak najzwyklejsze kobiety [1]), widzimy także Artemidę zalaną łzami [2]), a podczas pogrzebu Achillesa wszyscy społem bogowie płaczą, idąc w zawody ze śmiertelnymi ludźmi [3]).

Ostatecznie wspomnieć tu należy jeszcze o płaczu u istot niższego rzędu, mianowicie u zwierząt.

Że niektóre zwierzęta nie są zupełnie pozbawione możności wylewania łez, jest znanem i naukowo stwierdzonem [4]), my więc poprzestaniemy tylko na wykazaniu tego zjawiska w Iliadzie, u boskich koni Achillesa. Poeta przedstawia nam je po śmierci Patroklosa stojące nieruchomo, jak posągi grobowe, zalane łzami, z karkami pochylonymi tak, że aż grzywa dosięga ziemi:

.....δάκρυα δέ σφιν
θερμὰ κατὰ βλεφάρων χαμάδις ῥέε μυρομένοισιν
ἡνιόχοιο πόθῳ· θαλερὴ δ' ἐμιαίνετο χαίτη
ζεύγλης ἐξεριποῦσα παρὰ ζυγὸν ἀμφοτέρωθεν [5])

Były to wprawdzie konie boskie, przewyższające swój rodzaj pod każdym względem i zbliżone bardziej do istot obdarzonych rozumem; na pewne jednak twierdzić można, że Homer i u innych zwierząt pewne objawy uważał za płacz *sui generis*. Widać to z porównywań płaczących ludzi do lwa, któremu odebrano młode [6]), do ptaków po wydarciu im piskląt z gniazda [7]), do cieląt beczących za matkami [8]), lub do słowika, który — jak wiadomo — jest legendowym Aedonem, opłakującym syna Ityla [9]).

---

1) Λ 413, Σ 50, 66, 94, 428, ω 59.
2) Φ 506.
3) ω 64.
4) Darwin, Wyraz uczuć, str. 148.
5) Ρ 437. Tak samo zachowują się podczas pogrzebu (Ψ 283).
6) Σ 318.
7) π 216.
8) κ 410.
9) τ 518.

3.

Powiedzieliśmy już, jak się płacz w poematach Homera przedstawia pod względem towarzyszących mu objawów, usiłowaliśmy wykazać cechy jego wynikłe z indywidualizmu osobników; z kolei przychodzi nam się zająć pytaniem, wśród jakich okoliczności i z jakich przyczyn powstaje to zjawisko organizmu ludzkiego. Jest to pytanie dość ważne, bo od rodzaju i stopnia podniety, zależy też rodzaj i stopień wyrazu uczucia na zewnątrz.

Płacz wywołuje dwojaka przyczyna: zewnętrzna i wewnętrzna, czyli pobudka może być fizyczna lub psychiczna, w obu zaś tych wypadkach główną rolę odgrywa uczucie bolu.

Jest rzeczą zastanowienia godną, że ból fizyczny rzadko u Homera łzy wyciska. Zwłaszcza w Iliadzie, wśród tylu scen wojennych, wśród jaskrawych opisów bitew, rzezi i tytanicznych zapasów, krew leje się obficie, ale łzy nader skąpo. Grek czy Trojanin, zraniony śmiertelnie, raczej z bolu ryczy jak wół helikoński [1], raczej jęczy straszliwie (lubo i to wyjątkowo), ale o płaczu, w tym razie niema ani wzmianki. Dzieje się to może skutkiem gorączki bojowej, podniecenia w stopniu tak silnym, że nie dozwala na prawidłowy przebieg odpowiedniego procesu fizyologicznego. Tłómaczenie podobne atoli odpada w wypadkach powstrzymywania łez już nie na polu walki, lecz w stosunkach zwykłych, normalnych. Tu trzeba uwzględnić większą odporność organizmu, większe zahartowanie nerwów czuciowych u ludzi zdrowych, i krzepkich, przedewszystkiem atoli chęć uniknięcia upokorzenia wobec sprawcy bolu, którego zarazem, przez ukrycie cierpień, pozbawia się rozkoszy z widoku wyrządzonej przykrości.

Z tychto względów Odysseus, ugodzony stołkiem przez jednego z biesiadników [2], powściąga płacz mimo doznanego bolu, bo wówczas zuchwały gach odniósłby tryumf, moralne zadowolenie; nie łzy więc, lecz pragnienie odwetu, pocisk ów wywołał. Kto zaś w podobnych wypadkach nie chce czy nie ma siły zapanować nad sobą, ten staje się ofiarą upokorzenia, ściąga na siebie hańbę niedołęztwa i co za tem idzie — śmieszności, tak jak ją ściągnął Tersytes, którego Homer umyślnie w tym celu przedstawia płaczącego rzewnie po razach berła odysseusowego:

> .....ὁ δ' ἄρ ἕζετο τάρβησέν τε·
> ἀλγήσας δ', ἀχρεῖον ἰδών, ἀπομόρξατο δάκρυ [3]).

---

[1]) Υ 403, Patrz także: Φ 20, Π 29, σ 398.

[2]) ρ 490.

[3]) Β 268.

Widoczna różnica w zachowaniu się wśród podobnych okoliczności takiego bohatera κατ' ἐξοχήν jak król Itaki i podłego gbura, dosadnie już charakteryzuje zapatrywania poety pod tym względem, dla ścisłości więc chyba jeszcze wspomnieć należy o humorystycznie zabarwionym epizodzie z Iliady (Φ 507), w którym jest mowa o łzach Artemidy obitej przez Herę. Ton ironiczny całego ustępu może się stać zrozumiałym jedynie na podstawie pojęć wyżej wspomnianych.

Co się tyczy moralnych pobudek, te są bardzo różnorodne. Cała skala uczuć piersi ludzkiej, począwszy od najżywszych wybuchów namiętności do najsłabszych poruszeń serca, wywołuje ten objaw fizyologiczny, w ich rzędzie jednak naczelne miejsce zajmuje żal po zgonie drogich sercu osób, członków rodziny, lub przyjaciół.

Że Homer płacz wywołany ową podnietą uważa za najcięższy, widać już z tego, iż chcąc wyrazić największą rozpacz, przyrównywa ją do szlochań matki nad zmarłą córką [1]), do jęków ojca nad trupem syna [2]), lub żony przy łożu konającego małżonka [3]). Nie bez znaczenia także są słowa Heleny, zapraszającej Telemacha, by skosztował wina, które zdolne jest utulić w płaczu nawet tego, ktoby stracił brata, syna albo rodziców [4]).

Wszędzie, wśród takich okoliczności, płacz wybucha nader gwałtownie, wszędzie łączy się z omówionymi już poprzednio symptomami rozpaczy, w ich najostrzejszych przejawach, które też w żadnym innym wypadku nie występują wyraźniej. Świadczy to korzystnie o sile więzów pokrewieństwa i przyjaźni u homerowych Greków, o wzajemnem a szczerem przywiązaniu członków ogniska domowego.

Nietylko jednak za mimowolną oznakę żalu należy uważać płacz po umarłych. Owszem był on nawet obowiązkiem pozostałych względem cieniów nieboszczyka, był świętą powinnoscią, od której pod żadnym pozorem uchylać się niewolno. Trybut łez, to dar poczestny, to ostatnia pamiątka składana na mogile i prawnie się należąca, nikt przeto nie osmiela się łez takich ganić, ani odwodzić od nich płaczącego [5]). Ὢ γὰρ γέρας ἐστὶ θανόντων [6]).

---

1) Ι 564.

2) Ψ 222.

3) Ξ 523.

4) δ 223.

5) Nawet syn Nestora, acz nie lubi płaczliwej wieczerzy, nie śmie sprzeciwiać się łzom takim (δ 197). Odysseus, w przebraniu żebraka, oświadcza, że nie bierze za złe Penelopie, iż lamentuje za małżonkiem, »bo każda żona płacze po śmierci męża« (τ 265), Achillesowi zaś radzi zachować tylko pewną miarę (Τ 215–29)

6) Ψ 9, ω 296. Porównaj także δ 197: Τοῦτό νυ καὶ γέρας οἶον ὀϊζυροῖσι βροτοῖσιν, κείρασθαί τε κόμην, βαλέειν τ' ἀπὸ δάκρυ παρειῶν.

Wielka waga przywiązywana do tej powinności nie jest, jakby się zdawać mogło, wynikiem względów podyktowanych jedynie konwenansem. Oczywiście, konwenans odgrywał tu rolę niemałą, lecz jego źródła należy przedewszytkiem szukać w wyobrażeniu, że spokój zagrobowy nieboszczyków zależy od czci oddawanej zwłokom i od żalu pozostałych. Wskutek tego, opłakiwanie zmarłych stało się nawet poniekąd religijnym obrzędem — główną i nieoddzielną częścią rytuału pogrzebowego, zespoloną z nim tak silnie, że niejednokrotnie umożliwia poecie posługiwanie się wzmiankami o łzach żałoby, w zastępstwie wzmianek o pogrzebie [1]).

Wszędzie też przy opisie scen po śmierci jakiegoś bohatera, spotykamy się ze łzami, które pozostali wylewają bez ustanku od chwili skonu drogiej osoby, przez cały kilku albo kilkunastodniowy czas trwania t. z. πρόθεσις [2]), przez czas aktu palenia zwłok, aż do ostatecznego zebrania popiołów.

Przypatrzmy się np. pogrzebowi Patroklosa: Towarzysze broni, opłakawszy go jeszcze w namiocie (zaraz na pierwszą wieść o katastrofie) [3]), przywożą trupa wśród łkań z placu boju [4]), przez całą noc łzy ronią przy marach [5]), i łzami zalanych zastaje ich Tetyda [6]). Achilles dodaje zachęty do płaczu [7]), jakoż jęki i narzekania nie ustają ani na chwilę [8]). Po zapaleniu stosu, Achilles czołga się do koła i jęczy strasznie [9]), w końcu Grecy, również szlochając [10]), zbierają kości spalone [11]).

Ten płacz obrzędowy zwykle objawia się w formie zawodzenia, o którem na innem mówiliśmy miejscu, dodać jednak należy, że tutaj,

---

[1]) Achilles np. naigrawa się z zabitego Likaona, że nie opłacze go matka na marach, lecz na zawsze pochłoną go wody Skamandru (Φ 123), a Laertesowi najbardziej dojmuje myśl, że nie mógł skropić łzami mar Odysseusa (ω 293). Zwykle też to opłakiwanie występuje w znaczeniu równorzędnem z samym pogrzebem. Dusze zabitych gachów skarzą się, że krewni nie o p ł a k a l i i nie pogrzebali ich trupów (ω 190), a Achilles narzeka, iż κεῖται πὰρ νήεσσι νέκυς, ἄκλαυτος ἄθαπτος Πάτροκλος (X 386).

[2]) Πρόθεσις Hektora miało trwać dni dziewięć (Ω 664), a Achillesa dni 18 (ω 65).

[3]) Σ 22.

[4]) Σ 235.

[5]) Σ 315.

[6]) T 5.

[7]) Ψ 9.

[8]) Ψ 12, 108, 153.

[9]) Ψ 222.

[10]) Ψ 252.

[11]) Porównaj: pogrzeb Hektora (Ω 776 i nast.), Elpenora (μ 12), i poległych wojowników (Η 425).

zamiast bezładnych skarg, starano się zachować pewien ład i porządek, co odnosi się wyłącznie już do programu ceremonii pogrzebowej. Mianowicie narzekania te wygłaszane były po kolei przez poszczególne osoby, wśród wtóru jęków i westchnień otoczenia [1]). Pierwszeństwo pozostawione było członkom rodziny nieboszczyka, z uwzględnieniem stopnia pokrewieństwa. I tak, po wykupieniu ciała Hektora z rąk zwycięzcy, opłakuje go najpierw Andromacha [2]), potem matka Hekabe [3]), a w końcu szwagrowa Helena [4]), na pogrzebie zaś Achillesa najpierw Tetyda, potem dopiero Nereidy, jako ciotki.

Zresztą mamy więcej przykładów, że obowiązku tego dopełniali przedewszystkiem najbliżsi krewni, a w ich braku—przyjaciele [5]). Bezpośrednio po śmierci Hektora, zawodzi ojciec, matka i żona [6]). Słyszymy też Laertesa żalącego się, że ani on, ani matka, ani Penelopa nie mogli uczynić zadość zwyczajowi, płacząc przy marach Odysseusa [7]), Patroklosowi zaś w tej posłudze rodzinę zastępuje Achilles.

Ponieważ stosownie do wymogów rytuału, rozchodziło się głównie o wywołanie jak największych oznak żalu, przeto było w zwyczaju posługiwanie się nawet zawodowymi płaczkami (ἀοιδοί) [8]), którzy za pomocą żałosnego śpiewu (θρῆνος) [9]) mieli rozrzewniać obecnych. Płacz-

[1]) Zawsze powtarza się tu uwaga poety: ἐπὶ δὲ στενάχοντο γυναῖκες (v. πολῖται itp.), np. T 301, 338, X 429, 437, 515, Ω 745, 759, 775. Główny udział w tem niezawodnie brały kobiety, co wynikałoby także ze wzmianki o zabitym na wojnie mężu, dokoła którego, zamiast kobiet, gromadzą się ptaki (Λ 395). Inne dwie wzmianki (Ψ 172 i Ω 723) znowu wskazują na zwyczaj, że zawodzący trzymał ręce na głowie, lub piersiach trupa

[2]) Ω 724.

[3]) Ibid. 747.

[4]) Ibid. 760.

[5]) Znanym nam jest i skąd inąd ten zwyczaj opłakiwania zmarłych przez najbliższą rodzinę. Świadczą o tem nawet zabytki starożytne, np. popielnica etruska, lub gliniana tablica z Attyki, na których ryciny przedstawiające πρόθεσις, pod figurami zawodzących osób zawierają podpisy: μήτηρ, τήθη, i t. p. (Hermann, Lehrbuch der Antiquit. IV, 365). Co się zaś tyczy świadectw piśmiennych, to te wykazują, że zwyczaj ten zachował się i w czasach znacznie późniejszych. Nawet Lukian ze Samosate, w traktacie swym »Περὶ πένθους« pisze: ...εἶθ' ἡ μήτηρ ἢ καὶ νὴ Δία ὁ πατὴρ ἐκ μέσων τῶν συγγενῶν προελθὼν καὶ περιχυθεὶς αὐτῷ (scil. νεκρῷ) φωνὰς... ἀφίησι... i t. d. (13). Traktacik ten wogóle wykazuje, że zwyczaje i obrzędy zachowywane przy marach zmarłego za czasów Homera, w ciągu kilku wieków nie uległy żadnej zmianie.

[6]) X 415, 430, 476.

[7]) ω 293.

[8]) Ω 719.

[9]) Ibid. 720.

kowie tego rodzaju byli obecni przy πρόθεσις Hektora [1], przy pogrzebie zaś Achillesa, zastępowały ich Muzy i to z takim skutkiem, że nikt od łez powstrzymać się nie mógł: ἔνθα κεν οὔ τιν' ἀδάκρυτόν γ' ἐνόησας Ἀργείων [2]. Nie były zatem konieczne łzy szczere i ze serca płynące, — wystarczał płacz, udany czy wywołany sztucznie, a z pewnem zastrzeżeniem dodać można—nawet wymuszony. Wskazywałaby na to obietnica uczyniona przez Achillesa zmarłemu przyjacielowi, że nad jego trupem branki trojańskie i dardańskie dniem i nocą płakać będą [3].

W każdym razie, to »obrzędowe« znaczenie łez, świadczy najlepiej o ścisłym związku uczucia żalu po zgonie drogiej osoby z zewnętrznym jego objawem.

Nie tak silną podnietą jak żal za zmarłymi, ale zato stanowczo najczęściej u Homera zachodzącą, jest tęsknota. Nie jest to podnieta nagła i wielka, objawy też wywołane przez nią nie mają cechy gwałtownej. Owszem, płacz spowodowany tęsknotą za kimś lub za czemś, jest łagodny, cichy, ale mimo to trwa bardzo długo i odnawia się ciągle, bo uczucie niezaspokojonej a silnej potrzeby zbliżenia się do ukochanej istoty, nie przemija tak rychło. Wynikły stąd ból duszy, acz niezbyt wielki sam w sobie, ale dolegający bez ustanku, staje się powodem pewnego rozdrażnienia i, że się tak wyrazimy, przeczulenia swych ofiar, które w chorobliwym tym stanie, za lada powodem gotowe są do płaczu. To nam tłómaczy dziwaczny nastrój Penelopy, płaczącej za lada jakim, choćby najbardziej błahym powodem, o której też zawsze czytamy stereotypową wiadomość: ὀϊζυραὶ δέ οἱ αἰεὶ φθίνουσιν νύκτες τε καὶ ἤματα δακρυχεούσῃ [4].

Również u innych osób najmniejsza okoliczność wywołuje boleść na nowo, szarpie i jątrzy niezabliźnioną ranę duszy. Obojętne szczegóły o Odysseusie wzniecają rzewny płacz u Laertesa i Telemacha [5], widok łuku męża wystarcza Penelopie, a z nią i pasterzom, by łzy gorące wylewać [6], na Filetiosa zaś przypomnienie dawnego pana działa tak silnie, że pot go oblał i oczy napełniły się łzami [7].

Najsrożej jednak zwykła swe ofiary dręczyć tęsknota za krajem rodzinnym, ona też ogarnia nawet osoby, najmniej wrażliwe i uczuciowe. Ulega jej przedewszystkiem Odysseus, który choć tak mało od-

[1] Ibid.
[2] ω 61.
[3] Σ 340.
[4] λ 182, ν 337, π 38
[5] δ 114, ω 280.
[6] φ 56, 82.
[7] υ 204

wzajemniał się Penelopie równem przywiązaniem, że aż Atenie nie omieszkała go za to strofować [1]), to przecież o ojczyźnie swej, o Itace zapomnieć nie mógł i bez względu na liczne przeszkody, dążył do niej wytrwale. Nawet bawiąc u Kalipsy, mimo wszelkich wygód i przyjemności, jakie go otaczały, uchodził na wybrzeże, patrzał w dal pustą i serce trapił łzami gorżkiemi:

ἐπ' ἀκτῆς κλαῖε καθήμενος, ἔνθα πάρος περ
δάκρυσι καὶ στοναχῇσι καὶ ἄλγεσι θυμὸν ἐρέχθων.
πόντον ἐπ' ἀτρύγετον δερκέσκετο, δάκρυα λείβων
. . . .
οὐδέ ποτ' ὄσσε δακρυόφιν τέρσοντο. [2])

Taki sam skutek wywierała tęsknota za ojczystym krajem także u towarzyszów Odysseusa [3]), a i Helena wspomniała raz o swem gnieździe rodzinnem, τέρεν κατὰ δάκρυ χέουσα [4]).

Prócz wymienionych dotychczas pobudek, jest jeszcze cały szereg innych wzruszeń, zdolnych niekiedy łzy wywołać. Tu osobliwie wymienić należy obawę, która, jak wszystkie wogóle przykre stany duszy, da się również sprowadzić do jednego mianownika, t. j. do uczucia bolu. Oczekiwanie jakiegoś niemiłego zdarzenia, wyprowadza ducha z równowagi, stawia go niejako na progu nieszczęścia, imaginacya uprzedza wypadki, powoduje cierpienie, które częstokroć we łzach znajduje swój wyraz.

Ze zjawiskiem podobnem bardzo często spotykamy się w poematach Homera.

Pominąwszy niewiasty, jak trwożną o los Telemacha Penelopę i Eurykleję [5]), dziewczęta służebne Odysseusa, lękające się kary za stosunki z gachami [6]), lub Andromachę drżącą o życie Hektora [7]), — nawet u mężczyzn nierzadki jest płacz z tego powodu. Dość wspomnieć Feniksa, który łzy roni z obawy o okręty [8]), albo Odysseusa i towarzyszy, gdy otrzymali rozkaz udania się do Hadesu [9]), a w końcu bohaterów, zamkniętych we wnętrzu konia drewnianego [10]).

---

1) ν 330.

2) ε 82 i 151. O tej tęsknocie wspomina także u Feaków (η 260). Por. także ν 219 i 221, gdzie Odysseus obudziwszy się na Itace (której nie poznał) rozpacza za ojczyzną.

3) κ 486

4) Γ 142

5) β 361, δ 544.

6) χ 447.

7) Ζ 405.

8) Ι 432.

9) κ 499. 570.

10) λ 527.

Trwoga przed ciosem ciężkim i okropnym, którego urzeczywistnienie jest tylko rzeczą czasu, wywołuje nawet formalną rozpacz, straszniejszą może od bolu po dokonanym fakcie. Wtedy też wybucha płacz z całą siłą, płacz straszny, niepohamowany, jakiego przykład mamy u rodziców Hektora, patrzących na pościg Achillesa za synem [1]).

Również gniew, w pewnych wypadkach może wywołać łzy, świadczące o sangwinicznym temperamencie i wielkiem rozdrażnieniu chwilowem gniewającej się osoby.

Takiemu rozdrażnieniu uległ Telemach, który na zebraniu publicznem, oskarżając zalotników matki o nadużycia i krzywdy, uniósł się zapalony własnemi słowy, rzucił berło o ziemię, a z oczu łzy mu spłynęły: χωόμενος... σκῆπτρον βάλε γαίῃ δάκρυ' ἀναπρήσας [2]). Także matka Meleagrosa, wśród przekleństw miotanych na własnego syna, upada na kolana, rękami bije o ziemię, łzy zaś zraszają jej piersi [3]), płacze również Dyomedon i Eumelos z powodu przegranej na wyścigach [4]), gniewni na przypadek, czy też własną niezręczność.

W tym ostatnim wypadku atoli niezawodnie wchodziły w grę i inne uczucia, a przedewszystkiem upokorzenie, które także Achillesa pobudza do płaczu, po wydarciu mu Bryzeidy przez Agamemnona, co niezmiernie musiało zadrasnąć ambicyę dumnego bohatera [5]).

Z upokorzenia wynika i inna podnieta łzy wywołująca, a to przykrość po odniesieniu klęski na wojnie,—przykrość, jakiej doznał Pryam po zwycięstwach Achillesa [6]), Agamemnon po zwycięzcach Hektora [7]) i Grecy po opanowaniu przez Trojan okopu [8]).

Widok cierpienia u innych, osobliwie zaś, jak się to samo przez się rozumie, u osób bliskich, wywołuje uczucie zwane litością, które polega na odtwarzaniu cudzych wrażeń bolesnych, nieraz tak żywem i dokładnem, że pociąga za sobą i zewnętrzny ich wyraz.

Ludzie homerowi nie byli pozbawieni możności współczucia, nieraz też u nich litość łzy wyciska, tak jak u Odysseusa, gdy ujrzał w podziemiu smutne cienie matki, Agamemnona i Elpenora [9]). Nieraz

---

1) X 33 i 79.
2) β 81.
3) I 566.
4) Ψ 385 (τοῖο δ' ἀπ' ὀφθαλμῶν χύτο δάκρυα χωομένοιο) i 397.
5) Α 349.
6) Φ 529
7) I 14.
8) N 88.
9) λ 55, 87, 466

nawet wywołuje ona rozpacz, nie mniejszą od rozpaczy cierpiącego. Owe zawodzenia Tetydy [1]) i branek [2]) nad bolejącym Achillesem, lub Nereid, nad zmartwioną nieszczęściem syna Tetydą [3]), w tem właśnie uczuciu mają swe źródło.

Wskutek rozpamiętywania własnych, a nieskończonych jeszcze, lub niedawnych przykrości i cierpień, powstaje rodzaj litości nad sobą samym. Jeżeli zaś kto mógł z tego powodu płakać nad sobą, to przedewszystkiem wieloletni tułacz Odysseus. To też gdy u króla Feaków cofnął się pod wpływem pieśni Demodoka myślą w ubiegłe czasy, δάκρυ ἔδευεν ὑπὸ βλεφάροισι παρειάς [4]) i wzdrygał się opowiedzieć swe losy, nie chcąc jeszcze bardziej płakać [5]). Snadź znał on dobrze siłę uczuć, budzących się wśród takich okoliczności, skoro przebrany za żebraka, prosi Penelopę, by nie żądała odeń opowieści swych przygód, bo to do łez go poruszy [6]).

Mówiąc o pobudkach, które tkwią w uczuciach przykrych, niepodobna pominąć milczeniem płaczu, towarzyszącego gorącej prośbie lub modlitwie błagalnej, bo i tu za główny jego powód należy uważać niemiłą sytuacyę, której usunięcie jest celem błagania. U Homera w takich wypadkach łzy pojawiają się dość często, dodać jednak trzeba, że zawsze rozchodzi się tu o cel nader ważny. I tak, Hippoloch i Pizander [7]), a także Dolon [8]), z płaczem proszą o darowanie życia, Euryloch o zaniechanie niebezpiecznej wycieczki do zamku Kirki [9]); Pryam szlocha, żebrząc u stóp Achillesa wydania trupa syna swego [10]), a Patroklos pomocy dla Greków [11]). Do Zeusa znów, wznosi Ajax zalane łzami oczy wśród modłów o oddalenie mgły zgubnej [12]), a król miceński o ratunek przed Hektorem [13]).

Podniety do płaczu nie odnoszą się jednak wyłącznie do uczuć przykrych i bolesnych; owszem, podnietą odpowiednią mogą być wrażenia wręcz przeciwne—wrażenia miłe i przyjemne.

---

1) Σ 50.
2) Ibid. 31.
3) Ibid. 49.
4) θ 522.
5) ι 13.
6) τ 119 i 122.
7) Λ 136.
8) Κ 377.
9) κ 265.
10) Ω 510.
11) Π 3.
12) Ρ 648.
13) Μ 162.

Do takich zalicza się γλυκὺς ἵμερος, wzruszenie radosne, jakiego doznał Odysseus, witając się z Telemachem [1]) i służebnicami [2]), a powtóre — żywa radość. Ta tylko zachodzi różnica, że gdy rozrzewnienie łagodnie łechce nerwy do płaczu, to radość, równie jak boleść nagła, sprawia wstrząśnienie, niedozwalające nawet zbytnio analizować uczucia. Łzy zatem, w takich wypadkach, są tylko zwykłem następstwem silnej emocyi psychicznej.

Wyborny i wiele mówiący ustęp pod tym względem znajdujemy w Odyssei (τ 471), w którym mowa jest o wrażeniu doznanem przez Eurykleję, gdy po bliźnie na nodze poznała swego pana:

> Τὴν δ' ἅμα χ ά ρ μ α καὶ ἄ λ γ ο ς ἕλε φρένα, τὼ δέ οἱ ὄσσε
> δακρυόφι πλῆσθεν, θαλερὴ δέ οἱ ἔσχετο φωνή.

Wogóle łzy radości są wcale częste w poematach homerowych. Powrót Telemacha z podróży [3]), a jeszcze bardziej Odysseusa [4]), wywołuje je po kolei u wszystkich domowników, tak samo widok ziemi ojczystej wznieca u Agamemnona płacz radosny [5]), a szlochanie towarzyszów Odysseusa, ucieszonych z powrócenia im przez Kirkę ludzkiej postaci, rozbrzmiewa po całem domostwie [6]).

Jeszcze jeden, i to osobliwy rodzaj objawu, nie uszedł również uwagi poety. Aczkolwiek nie jest to płacz we właściwem tego słowa znaczeniu, wszelakoż, dla konsekwencyi i uzupełnienia obrazu, należy o nim choć w krótkości nadmienić.

Mówimy o łzach, wywołanych gwałtownym, spazmatycznym śmiechem, jakim wybuchnęli zalotnicy Penelopy, słysząc oświadczenie Telemacha, że nie myśli matki zmuszać do zamęźcia [7]). Łzy owe nie są też tu przedstawione jako płacz istotny, a zamiaru tego dopatrzeć można już w doborze odpowiedniego terminu: ὄσσε δ' ἄρα σφέων δακρυόφιν πίμπλαντο.

4.

Wiadomo, że płacz, o ile jest zbawienny w ciężkim żalu, tak znów nadmierny i nadto długo trwający, nie tylko na nic się nie przyda

---

1) π 216.
2) χ 501.
3) ρ 33, 38, π 16, 22.
4) χ 207, ψ 33, π 213, φ 226.
5) δ 523.
6) κ 454.
7) υ 348

(jak się wyraził bożek Proteus, pocieszając Menelaosa)[1]), ale nawet staje się wprost szkodliwym. Prawdę tę. znaną powszechnie i po wszystkie czasy, uznaje także Homer, jakoż we wielu wypadkach mówi o »nasyceniu« się płaczem (κορέννυμαι κλαίων[2]), τέρπομαι γόοις)[3]) jako stanowczem lekarstwie przeciw apatyi fizycznej i moralnej, i spowodowanemu dotkliwym bolem przygnębieniu.

Zwyczajnie też czytamy, że Achilles, Menelaos, Pryam, Odysseus czy Penelopa[4]), ogarnięci nagłym żalem, tak długo pozostają w nieczynności, dopóki się nie wypłaczą do syta. Potem dopiero wraca im zwykła energia i przystępują do działania.

N. p.: αὐτὰρ ἐπεί ῥα γόοιο τετάρπετο δῖος Ἀχιλλεύς,
καί οἱ ἀπὸ πραπίδων ἦλθ' ἵμερος ἠδ' ἀπὸ γυίων,
αὐτίκ' ἀπὸ θρόνου ὦρτο..... [5]).

Z drugiej strony atoli, niema nic zgubniejszego, jak nękanie się płaczem, jak płacz cichy a długi, jak łzy sączące się zwolna lecz bez ustanku. W takim razie już one ulgi wcale nie przynoszą, przeciwnie, płaczący raczej niemi θυμὸν ἐρέχθει[6]), co także ujemnie oddziaływa na zdrowie, jak to widzimy u Laertesa, który ustawicznemi łzami tak się wyniszczył, że aż »ciało do kości przyschło« [7]) i przedwcześnie się postarzał[8]). Z tego względu Odysseus przebrany za żebraka, radzi Penelopie powściągać się w smutku[9]), dlatego Telemach, troskliwy o piękność swej matki, zakazuje Euryklei wspominać jej o swym odjeździe, by łzami nie »niszczyła pięknej cery« [10]), a o powrocie swym natychmiast ją uwiadamia [11]).

Były zatem pojęcia w tym kierunku identyczne z naszemi, które się przebijają w potocznej mowie we wzmiankach o »bruzdach na licu, pooranych łzami«, lub o »wypłakaniu oczu«.

Płacz, o którym mówimy, to jest trwający przez czas dłuższy, płacz niejako chroniczny, obudza się od czasu do czasu — silniej i gwałtowniej niż zwykle, a ma to miejsce osobliwie po udaniu się na

1) δ 544.
2) δ 541, κ 499, υ 59.
3) Ψ 10, 98, Λ 427, Ω 227, δ 542, υ 58, κ 499.
4) Na przyt. miejscach.
5) Ω 513.
6) ε 83.
7) π 144.
8) ο 355.
9) τ 264.
10) δ 749.
11) π 332.

spoczynek. W porze nocnej, wśród ciszy i ciemności, myśl nie zaprzątnięta niczem innem zwraca się chętnie ku przykremu wrażeniu, odnawia je, a wynikły stąd ból pochłania całą uwagę i temsamem zwiększa się bardziej.

Wie o tem dobrze Penelopa, bo sama doświadczyła, że w dzień, gdy patrzy na zajęcia służby, wskutek roztargnienia płacz ustaje, lecz zato w nocy z podwójną wybucha siłą [1]). Słusznie też łóżko swe może nazwać δάκρυσι... πεφυρμένη [2]), łez bowiem tylko, zamiast snu jej użycza. Płacz więc spędza sen z powiek i do strapienia dodaje nową mękę bezsenności, na co również skarży się nieszczęśliwa małżonka Odysseusa [3]), a i sami widzimy ją nieraz przez noc całą łzy gorżkie roniącą, aż nieraz litościwa Atene, o brzasku dnia dopiero, sen dobroczynny jej zsyła [4]). Także Achilles, tonąc we łzach po pogrzebie Patroklosa, długo przewraca się po łożu, usnąć nie mogąc [5]).

Do zagadkowych, lecz powszechnie znanych właściwości płaczu, należy jego »zaraźliwość«, t. j. łatwość przenoszenia się na osoby inne, choćby nawet niezupełnie do tego usposobione, udzielanie się go biernym widzom, podobnie jak śmiech, ziewanie i inne tym podobne objawy fizyologiczne.

Niezawodnie Homer podpatrzył i tę właściwość, skoro Antinoosowi wkłada w usta naganę dla pasterzy za to, że łzami swemi rozżalają niepotrzebnie i tak już znękaną Penelopę [6]). Również Achilles wybucha płaczem, widząc szlochającego Pryama [7]), a kiedy u Menelaosa, podczas odwiedzin Telemacha na wspomnienie Odysseusa płacz ogarnia obecnych, wtóruje im Pejzystrat (acz obcy zupełnie królowi Itaki) — bo pod wpływem łez cudzych, przypomniała mu się śmierć brata Antylocha [8]).

W końcu, kilka jeszcze słów o etykietalnych niejako wyobrażeniach, tyczących się płaczu.

Zaznaczyliśmy już poprzednio, co zresztą powinno być widocznem z niniejszej rozprawki, że ludzie homerowi nie wstydzili się łez wywołanych pobudkami moralnemi i w tych razach nie krępowali się by-

1) τ 513.
2) τ 596.
3) υ 92.
4) τ 601, π 451.
5) Ω 5.
6) φ 86.
7) Ω 511.
8) δ 183.

najmniej; nie należy jednak uważać tego za regułę, od której nie byłoby wyjątku.

Wyjątkiem takim jest płacz w domu cudzym, co, jak się zdaje, uważanem było za niestosowne, a nawet za nieprzyzwoite.

Wypowiada to wyraźnie Odysseus, przebrany za włóczęgę, wobec Penelopy (τ 118):

.....οὐδέ τί με χρὴ
οἴκῳ ἐν ἀλλοτρίῳ γοόωντά τε μυρόμενόν τε
ἧσθαι...

a nawet lęka się by go w tym wypadku nie wzięto za pijanego (τ 127).

Być może, że z tego powodu tak on, płacząc u króla Feaków (ϑ 84), jakoteż Telemach u Menelaosa (δ 115), płaszczem zakrywają oblicze; bo choć owijanie głowy było zwyczajnem w rozpaczy, to w tych wypadkach powód leżał gdzieindziej, gdyż był to płacz spokojny, objawiający się co najwyżej — w szlochaniu. Zresztą o Odysseusie jest nawet wyraźna wzmianka — że αἴδετο Φαίηκας i dlatego twarz zakrywał (ϑ 86).

Do kobiet nadto, niezawodnie stosowały się jeszcze większe wymogi ówczesnych pojęć towarzyskich, skoro Penelopie nawet we własnym domu nie przystoi ukazać się spłakanej licznemu zebraniu mężczyzn. Dlatego Eurynome każe jej obmyć się wpierw i nie iść z twarzą zroszoną łzami, bo nieładnie jest ciągle, bez ustanku rozpaczać (σ 170):

Ἀλλ' ἴθι...
χρῶτ' ἀπονιψαμένη, καὶ ἐπιχρίσασα παρειάς
μηδ' οὕτω δακρύοισι πεφυρμένη ἀμφὶ πρόσωπα
ἔρχευ, ἐπεὶ κάκιον πενθήμεναι ἄκριτον αἰεί.

Lwów. *Piotr Władysław Dropiowski.*

Pollux i Arystoteles. *)

Pytanie, z jakich źródeł korzystał Pollux w dziele *Onomasticon*, nie jest dotychczas jeszcze w zupełności rozstrzygnięte, chociaż przedmiotowi temu poświęciło uwagę już kilku uczonych. Wogóle przeważa zapatrywanie E. Rohdego, że Pollux korzystał z pisarzy, cytowanych przez siebie, tylko pośrednio. Zapatrywanie to rozwijał Rohde, rozbierając szczegółowo czwartą księgę Polluxa [1]). Tegosamego zdania są W. Rose [2]), i Stojentin [3]), którzy za główne źródło Polluxa w księdze ósmej uważają Pamfila. Z innych uczonych, zajmujących się sprawą źródeł Polluxa, wypada wymienić R. Michaelisa [4]), E. Althausa [5]) i J. Stoevera [6])

Jeżeli sprawa ta nie jest dotąd jeszcze w zupełności wyjaśniona, to przyczyny tego stanu rzeczy w tem głównie szukać należy, że dzieła autorów, na które Pollux powołuje się w *Onamasticon*, nie zachowały się do naszych czasów w całości; wobec tego też przeważną część zdań w tej mierze wypowiedzianych uważać należy tylko jako przypuszczenie [7]).

---

*) Ustęp z większej całości, w której zamierzam zbadać stosunek późniejszych pisarzy do Arystotelesa Ἀθηναίων πολιτεία. Por. rozprawkę moją: »Zywoty Plutarcha wobec Arystotelesa Ἀθηναίων πολιτεία«. Lwów 1896.

1) Rohde Ervinus: De Julii Pollucis in apparatu scaenico enarrando fontibus. Lipsiae 1870.

2) Rose Valentinus: Aristoteles Pseudepigraphus. Lipsiae 1863.

3) Stojentin Fedor v.: De Julii Pollucis in publicis Atheniensium antiquitatibus enarrandis auctoritate. Vratislaviae 1875.

4) Michaelis R: De Julii Pollucis studiis Xenophonteis. Halle 1877.

5) Althaus Ernestus: Quaestionum de Julii Pollucis fontibus specimen. Diss. inaug. Berolini 1874, p. 38.

6) Stoever Josephus: In quibus nitantur auctoribus Julii Pollucis rerum iudicialium enarrationes. Monasterii Guestfalorum. 1888.

7) Christ W.: Geschichte der griech. Literatur. [2] 643 n.

Odkrycie Arystotelesa Ἀθηναίων πολιτεία umożliwia nam dokładniejsze zbadanie stosunku między dziełem Polluxa a pismem filozofa ze Stagiry.

Pollux wymienia Arystotelesa w *Onomasticon* na 34 miejscach, powołując się wyraźnie na jego świadectwo. Między innemi cytuje dzieła jego περὶ ζῴων (6, 54. 10, 139, 184), περὶ μετάλλων (7, 99), φυσικά (10, 170), nadto kilka politei; i tak wspomina o πολιτεία Ἀκραγαντίνων (4, 174. 9, 80), Ἀργείων (10, 179), Ἱμεραίων (4, 174. 9, 80), Κυρηναίων (9, 62), Ὀρχομενίων (10, 165), Σικυωνίων (9, 77) i Ταραντίνων (9, 80) [1]. Ἀθηναίων πολιτεία nie wymienia Pollux ani razu, z tego jednak nie można jeszcze wnioskować, że Pollux nie znał tego traktatu. Wiadomo bowiem dostatecznie, że autorowie starożytni, korzystając z innych pisarzy, po największej części nie cytują właśnie źródła tego, które dla nich było najważniejszem. Z drugiej strony znajomość innych pism Arystotelesa mniejszej wagi, powoływanie się Polluxa na przytoczone politeje, wreszcie i ten moment, nadzwyczaj ważny, że księga ósma dzieła Polluxa w całości jest poświęcona opisowi konstytucyi ateńskiej, a więc omawia przedmiot, stanowiący także treść drugiej, antykwarycznej części arystotelesowej Politei [2]), nasuwają przypuszczenie, że Pollux znał Ἀθηναίων πολιτεία.

Już, zanim wynaleziono Ἀθηναίων πολιτεία, wyraziło kilku uczonych zdanie, że w przedstawieniu Polluxa są widoczne ślady traktatu arystotelesowego. Wniosek ten wysnuwano z fragmentów dziełka arystotelesowego, które okazywały się zgodnemi z wzmiankami, znajdującemi się u Polluxa [3]).

Kwestyą źródeł w ósmej księdze Polluxa zajął się nieco gruntowniej Rose [4]), po nim Althaus [5]) wyraził mimochodem przypuszczenie,

[1]) Por. nadto inne miejsca zestawione w wydaniu: Julii Pollucis Onomasticon ex recensione Immanuelis Bekkeri. Berolini a. 1846, str. 456; wydania tego używałem przy pisaniu niniejszej rozprawki.

[2]) Zwracano przytem uwagę i na to, że o niektórych urządzeniach donosił jedynie tylko Arystoteles, w czem upatrywano dowód, — niezupełnie jednak w tym razie wystarczający — że Pollux, podający właśnie te wiadomości, nie mógł ich zaczerpnąć skądinąd, jak tylko z Arystotelesa.

[3]) Por. wspomniane już powyżej wywody Rosego, Stojentina, po części Althausa i Stoevera.

[4]) L. l. 426 n.

[5]) L. l. 38. Althaus w końcu swej rozprawy pisze: »tum sequetur de libro octavo quaestio singularis; in quo quum adhuc unum Aristotelem Pollucis fontem vocari videam, iam nunc eius alterum fontem Philochorum fuisse adfirmare non dubito; at cautione nobis opus erit, ne illos ipsos a Nostro adhibitos putemus, ubi fortasse ex tertio aliquo pendet, qui illorum utrumque in brevius contraxerat (etsi dubitanter, nomino Caecilium Calactinum)«.

że Pollux znał Arystotelesa z drugiej ręki za pośrednictwem Cecyliusza z Kalakty, twierdzenia swego jednak bliżej nie uzasadnił.

Najdokładniej zbadał rzecz całą Stojentin. Twierdzi on, że w dziele Polluxa znajdują się ślady zależności od dziełka arystotelesowego, zaprzecza jednak, jakoby Pollux korzystał wprost z Ἀθηναίων πολιτεία; zdaniem jego znał Pollux Ἀθηναίων πολιτεία tylko z leksykonu leksykografa Pamfila i za tegoż pośrednictwem korzystał z Arystotelesa [1].

Rezultat badań, opartych tylko na znajomości fragmentów dziełka Arystotelesa nie mógł wystarczyć, odkąd szczęśliwe zdarzenie oddało nam w ręce całą niemal Ἀθηναίων πολιτεία.

Nie idzie nam zaś jedynie o kwestyę formalną, to jest o zaspokojenie prostej ciekawości, czy Pollux korzystał z Arystotelesa lub nie, lecz głównie o wyświecenie pytania, czy późniejsi autorowie pozostawali pod wpływem zapatrywań politycznych Arystotelesa, w dalszym rzędzie o wykazanie znaczenia dzieła Arystotelesa w starożytności i o wpływie tegoż na kierunek naukowy w dziedzinie studyów historycznych i nauk politycznych [2].

Z tego też punktu widzenia skreślił U. v. Wilamowitz-Moellendorff w dziele: *Aristoteles und Athen*, osobny, krótki jednak rozdział p. n. *die Geltung des Buches* (t. j. Ἀθηναίων πολιτεία) *in der spätern Zeit* [3]; tu też mówi o stosunku Polluxa do Arystotelesa, poświęca jednak tej sprawie tylko pobieżną uwagę.

Zdaniem W.-Moellendorffa, Pollux znał Arystotelesa Ἀθηναίων πολιτεία i korzystał z niej wprost w księdze ósmej od §. 87 aż do słów τετταράκοντα w §. 100 [4], natomiast od §. 101 aż do § 127 (według in-

---

[1]) Tytuł dzieła Pamfila, żyjącego w I-ym wieku po Chr., brzmi: Περὶ γλωσσῶν ἤτοι λέξεων, w 95 księgach. Dzieło to używało wielkiej wziętości u scholiastów i leksykografów. Za Hadryana zrobił z niego wyciąg Julius Vestinus (por. Christ. l. l. 632, 642, 703), po nim Diogenian (Christ. l. l. 632, 633, 645, 702), między innymi korzystał z Pamfila Ateneusz: por. Bapp, Beiträge zur Quellenkunde des Athenaeus. Commentationes Ribbeck. Lipsiae 1888, 253–265.

[2]) [Ważnym byłby jeszcze wzgląd inny — wzgląd na samych leksykografów; wspomina też o nim Schoeffer w przytoczonych poniżej słowach — *dod. przy korekcie*].

[3]) Berlin 1893, I. 291—307. O Polluxie na str. 295—298.

[4]) Ósma księga Polluxa składa się z dwóch części, w pierwszej zajmuje się Pollux starożytnościami sądowniczemi (§. 6 - 81), w drugiej starożytnościami publicznemi (§ 82—157). W dziełku Arystotelesa zachowała się w zupełności część odpowiadająca starożytnościom publicznym u Polluxa, a mianowicie tym ustępom, w których Pollux mówi o urzędnikach (§. 82 133). Pozostałym paragrafom (153 med.—157) nie odpowiada w dziełku Arystotelesa żaden ustęp. Z części historycznej Arystotelesa Pollux nie korzystał wcale, jak to wykazał niezbicie B. Keil: Die solonische

deksu) [1]) podstawą wiadomości Polluxa — z wyjątkiem §. 102 i §. 107 — według W.-M. nie jest Arystoteles [2]). Również i Keil przypuszcza, że Pollux znał dziełko Arystotelesa z lektury własnej, twierdzenia swego jednak nie uzasadnia wcale [3]).

Z góry już zaznaczam, że nie zgadzam się na zapatrywania Wilamowitza-Moellendorffa i Keila, jestem raczej przekonany, że Pollux nie znał z własnej lektury dziełka Arystotelesa [4]).

W.-Moellendorff opiera twierdzenie swe przedewszystkiem na trzech miejscach Polluxa: 8, 87. 8, 91 i 8, 92.

W pierwszem miejscu *Onomasticon*, 8, 87, które stanowi prawdziwą crux philologorum, mówi Pollux, w dalszym ciągu §. 86, o atrybucyach archontów w ten sposób: κοινῇ μὲν ἔχουσιν καὶ κληροῦν δικαστὰς καὶ ἀθλοθέτας, ἕνα κατὰ φυλὴν ἑκάστην, καὶ στρατηγοὺς χειροτονεῖν ἐξ ἁπάντων, καὶ καθ' ἑκάστην πρυτανείαν ἐπερωτᾶν, εἰ δοκεῖ καλῶς ἄρχειν ἕκαστος (τὸν δ' ἀποχειροτονηθέντα κρίνουσιν) καὶ ἱππάρχους δύο καὶ φυλάρχους δέκα καὶ ταξιάρχους δέκα καὶ κοινῇ μὲν ταῦτα.

Z miejsca Polluxa należałoby wnosić, że wszystkim archontom razem przysługiwały te atrybucye, o których jest mowa we wspomnianym

---

Verfassung in Aristoteles, Verfassungsgeschichte Athens. Berlin 1892, str. 64, uw. 2; por. zresztą niżej przy omawianiu miejsc: 8, 108, 111, 130.

[1]) L. l. II, 428.

[2]) L. l. I, 297, gdzie W.-M. pisze, że w paragrafach »87—100 (do słów) τετταράκοντα kommt man einigermassen so aus, das der grundstock aristotelisch sei mit grösseren und kleineren zusätzen, ganzen artikeln, νομοφύλακες (94), κωλακρέται (97), ἀποστολεῖς (98) einigermassen selbständigen stückchen (über den vorsitzenden der poleten 94, die eponymie des archons 89 am Ende), aber auch ganz kleinen erweiterungen«.

[3]) L. l. 64, uw. 2.

[4]) O ile wnosić można, tegosamego zdania są Busolt, Gilbert, Kaibel (por. poniżej), uczeni ci jednak nie zajmują się specyalnie zbadaniem stosunku Polluxa do Arystotelesa.

[Waleryan Schoeffer stoi także na tem stanowisku; w sprawozdaniu: Ber. über die in d. Jahren 1891 f. und der ersten Hälfte d. J. 1895 erschien. Litter. zu Arist. Ἀθ. πολ. (Burs-Müller, Jahresb., 1895, t. 83, 181 nast.) pisze na str. 220: »Dagegen ist das Verhältnis von Pollux und and. Lexikographen zu Arist., welche übrigens dieselben mehr als die Politie angeht, noch nicht genügendermassen untersucht.... Wenigstens Ref. kann sich nicht entschliessen, mit v. Wilamowitz die unmittelbare Benützung durch Pollux anzunehmen: dass in den Notizen desselben ausser dem aristotelischen Material nach anderes enthalten ist, kann nicht geleugnet werden, die Frage ist nur, ob man dem Pollux eine solche sorgfältige Kontaminationsarbeit zutraut. Ref. ist das zweifelhaft, und das scheint ihm eine lohnende Arbeit, jetzt nach Auffindung der Politie die diesbezüglichen Lexika-Artikel u. s. w. nachzuprüfen gerade auf die Zusätze zum aristotelischen Gute hin, wodurch unsere Kenntniss der lexikographischen Litteratur wohl bedeutend bereichert werden würde.« — *dod. przy korekcie*].

ustępie, twierdzenie to jednak sprzeciwiałoby się wprost wiadomościom zachowanym u innych pisarzy starożytnych. Starano się więc w rozmaity sposób wytłómaczyć słowa Polluxa, lecz wszelkie konjektury były daremne. Dzisiaj dopiero z pomocą Arystotelesa możemy poznać, że gruba omyłka Polluxa powstała wskutek niewłaściwego zrozumienia odnośnego ustępu w Ἀθηναίων πολιτεία. Błąd ten znalazł Pollux już w swojem głównem źródle, za które uważam zgodnie ze Stojentinem Pamfila.

W r. 59. §. 7. mówi Arystoteles o atrybucyi archontów losowania sędziów w następujących słowach: τοὺς δὲ δικαστὰς κληροῦσι πάντας οἱ ἐννέα ἄρχοντες (w przeciwstawieniu do θεσμοθέται, o których dotąd była mowa), δέκατος δ' ὁ γραμματεὺς ὁ τῶν θεσμοθετῶν, τοὺς τῆς αὐτοῦ φυλῆς ἕκαστος. Według Wilamowitza-M. Pollux, mając pod ręką dziełko Arystotelesa, uważał wyrazy »οἱ ἐννέα ἄρχοντες« także za podmiot wszystkich następnych zdań i połączył je z następującemi zdaniami u Arystotelesa t. j. z κληροῦσι δὲ καὶ ἀθλοθέτας δέκα (60, 1.), χειροτονοῦσι δὲ καὶ τὰς πρὸς τὸν πόλεμον ἀρχὰς ἁπάσας, στρατηγοὺς δέκα (61, 1.), ταξιάρχους δέκα (61, 3.), ἱππάρχους δύο (61, 4.), φυλάρχους (61, 5.); z tej błędnej składni wynikło mylne przedstawienie całej sprawy.

Nieoględne postępowanie Polluxa nazywa W. M. wprost niedorzecznem (*töricht*, *Unsinn*), wzmiankę zaś o epicheirotonii, zaczerpniętą rzekomo z r. 61, 2., uważa za jeszcze niedorzeczniejszą (*noch törichter*)[1].

O Polluxie w ogólności nie mamy zbyt dobrego wyobrażenia, uważamy go wprost za kompilatora, w sądzie jednak o nim posunął się W.-M. stanowczo za daleko; tak przecież niewykształconym i nierozsądnym znowu Pollux być nie mógł, aby nie potrafił wyszukać odpowiedniego podmiotu do zdań Arystotelesa, jeżeli w istocie znał jego dzieło. Ponadto wspomniane wiadomości o kompetencyach archontów i ekklesii tworzyły niejako podstawę znajomości stosunków publicznych ateńskich, trudno więc przypuszczać, aby Pollux już przez sam wzgląd na ważność tego ustępu popełnił tak wielką pomyłkę. Wolę raczej przypuszczać, że Pollux przepisując potrzebny mu ustęp ze swego głównego źródła tj. z leksykonu Pamfila w pospiechu opuścił ustęp jakiś, bez którego teraz tekst jego jest niezrozumiały; nie mogę bowiem oprzeć się myśli, że miejsce w §. 87, przedstawiające rzecz całą fałszywie, jest zepsute. Gilbert np. przypuszcza, że cały ustęp dostał się tu przez pomyłkę[2].

---

[1]) L. l. l. 295 n.

[2]) Gilbert G.: Handbuch der griechischen Staatsalterthümer. I². 279, 3. Por. też Busolt G.: die griechischen Staats- und Rechtsalterthümer². (1892) 228, 4.

Cały zresztą §. 87. sprawia na czytelniku wrażenie, że jest wypisem z kilku autorów, a nie samodzielną pracą Polluxa. I tak trudno znów tłómaczyć »niedorzecznością« Polluxa ustęp o epicheirotonii strategów zaczerpnięty z r. 61, 2 Ἀθηναίων πολιτεία. Raczej rzecz tak się miała, że główne źródło Polluxa miało już zestawione razem wszystkie wiadomości o strategach, skąd Pollux przejął je w skróceniu.

Przy omawianiu §. 87. należy zresztą mieć na oku cały ustęp o archontach: §§. 85—88, czego nie czyni W.-M., uwzględniając tylko §. 87.; w paragrafach bowiem 85—88., mimo znacznych podobieństw, znajdują się także wiadomości, których niema wcale w dziełku Arystotelesa, a niemniej i takie, które są odmienne od wiadomości przekazanych w Ἀθηναίων πολιτεία.

I tak r. 85, jakkolwiek jest streszczeniem rozdziału 55. Arystotelesa, zawiera kilka odrębnych szczegółów: zamiast stereotypowej formułki przy dokimasii archontów: τίς σοι πατὴρ καὶ πόθεν τῶν δήμων, καὶ τίς πατρὸς πατήρ, καὶ τίς μήτηρ, καὶ τίς μητρὸς πατὴρ καὶ πόθεν τῶν δήμων (Ar. 55, 3), używa Pollux skróconego, technicznego zwrotu: εἰ Ἀθηναῖοί εἰσιν ἑκατέρωθεν ἐκ τριγονίας καὶ τῶν δήμων. Zwrotu podobnego Pollux chyba sam nie wymyślił, a więc musiał go przejąć skądinąd. Z opuszczeń u Polluxa zapisać wypada pominięcie ważnego pytania: καὶ ποῦ ταῦτα τὰ ἱερά ἐστιν, εἶτα ἠρία εἰ ἔστιν καὶ ποῦ ταῦτα. U Polluxa znachodzimy nadto wyraz τέλη, zamiast τίμημα [1]). Użycie liczby mnogiej w formule stereotypowej zamiast liczby pojedynczej, znajdującej się u Arystotelesa, przemawia za tem, że Pollux nie miał przed sobą Ἀθηναίων πολιτεία. W tymsamym paragrafie nazwał Pollux dokimasię archontów ἀνάκρισις, wyrażenia tego niema u Arystotelesa wcale. Nie wspomina też Pollux nic o dokimasii archontów przed δικαστήριον, o odrębnej dokimasii grammateusa, ani wreszcie o ἔφεσις εἰς δικαστήριον (por. Aryst. 55, 2.)

Podobnież wzmianka Polluxa o przysiędze archontów w §. 87. różni się od doniesienia Arystotelesa o tejsamej sprawie. W.-M. niesłusznie zarzuca Polluxowi, że przeniósł do tego ustępu szczegóły, umieszczone w Ἀθ. πολ. r. 7.; o przysiędze archontów mówi bowiem Arystoteles oprócz r. 7. także w r. 55, 5., a to miejsce jest właśnie streszczone u Polluxa. W głównych punktach treść przysięgi podana mniej więcej tak samo, ale i tu zaznaczyć należy odrębne różnice. I tak: w określeniu miejsca przysięgi używa Pollux wyrażenia: πρὸς τῇ βασιλείᾳ στοᾷ, ἐπὶ τοῦ λίθου, ὑφ' ᾧ τὰ ταμιεῖα, któregoto określenia nie znajdujemy w tej formie u Arystotelesa (por. 7, 1. πρὸς τῷ λίθῳ, 55, 5. πρὸς τὸν λίθον ἐφ' ᾧ

[1]) Stojentin: l. l.

τὰ τόμι' ἐστίν)[1]). Pod koniec §. 86. mówi Pollux o dwóch szczegółach, o których Arystoteles nic nie wspomina. W dalszym ciągu bowiem pisze Pollux o archontach: μυρρίνῃ δὲ ἐστεφάνωντο, καὶ κοινῇ μὲν ἔχουσι ἐξουσίαν θανάτου, ἐάν τις κατίῃ ὅποι μὴ ἔξεστι. W.-M. przypuszcza, że szczegół pierwszy pominął Pollux jako mało znaczący; zgodziwszy się nawet na to wytłómaczenie trudno przystać na dalszy argument W.-M., twierdzącego, że Pollux dlatego nie donosi o prawie skazywania na śmierć wygnańców, wracających bez pozwolenia do Attyki, *»weil es obsolet war«* Argumentowanie to niezbyt szczęśliwe; wątpić wolno, czy Pollux zważał na to, co za jego czasów było przedawnione lub nie.

Cały tedy ustęp od §. 85—87. (w środku), jakkolwiek w głównej treści zawiera wiadomości zgodne z pismem Arystotelesa, z powodu wykazanych różnic nie może pochodzić z Ἀθηναίων πολιτεία.

Że Pollux znał Arystotelesa, wnosi W.-M. powtóre z 8, 91. O tem miejscu pisze, co następuje: *auch die vollkommen unverständliche darstellung der jurisdiction des polemarchos* (91.) *ist lediglich durch den gedankenlosen unverstand des Pollux hervorgerufen, und die entdeckung des originales* (Ar. 58.) *überhebt uns aller besserungsversuche.*

Ustęp Polluxa nastręcza rzeczywiście znaczne trudności; niejasność wytłómaczyć jednak można znów tą okolicznością, że już w źródle z którego Pollux §. 91. przepisał, ustęp ten był zepsuty. I tak trudno przypuścić, by Pollux znał z własnej lektury Ἀθηναίων πολιτεία, umieszczając następujące słowa o polemarchu: δίκαι δὲ πρὸς αὐτὸν (sc. πολέμαρχον) λαγχάνονται μετοίκων ἰσοτελῶν προξένων· καὶ διανέμει τὸ λαχόν, ἑκάστῃ φυλῇ τι μέρος, τὸ μὲν διαιτηταῖς παραδιδούς, εἰσάγων δὲ δίκας ἀποστασίου ἀπροστασίου κλήρων μετοίκων. W słowach Polluxa razi przedewszystkiem niezrozumiałe użycie διανέμει τὸ λαχόν, mające odpowiadać słowom Arystotelesa: καὶ δεῖ τοῦτον λαβόντα καὶ διανείμαντα δέκα μέρη, τὸ λαχὸν ἑκάστῃ τῇ φυλῇ μέρος προσθεῖναι (58, 2.). Według Polluxa polemarch sam przydziela pewną ilość spraw dietetom, według Arystotelesa czynią to file τοὺς... τὴν φυλὴν δικάζοντας τοῖς διαιτηταῖς ἀποδοῦναι (58, 2.). Mówiąc o procesach, które polemarch sam przeprowadza, nie wspomina Pollux ani słowem o δίκαι ἐπικλήρων, o czem czytamy u Arystotelesa (55, 3.). Odmiennie wreszcie od Arystotelesa wspomina Pollux o składaniu ofiar tylko Harmodiosowi (καὶ τοῖς περὶ Ἁρμόδιον ἐναγίζει), przeciwnie donosi Arystoteles, że pole-

[1]) W.-M. jest sam poniekąd ze sobą w sprzeczności, pisząc na str. 48. uw. 11. tomu I.: Pollux »hat die ortsangabe πρὸς τῇ βασιλείῳ στοᾷ mehr als Aristoteles 55., sie würde sich nicht einmal durch combination mit 7 sicher ergeben«. Na str. 298. I. tomu wnosi mimoto, że w §. 85. i 86. Pollux korzystał z Arystotelesa.

march składa ofiarę także poległym w boju za ojczyznę (καὶ τοῖς τετελευτηκόσιν ἐν τῷ πολέμῳ καὶ Ἁρμοδίῳ καὶ Ἀριστογείτονι ἐναγίσματα ποιεῖ. 58, 1.) [1].

W. M. omawia ustęp ów o polemarchu zupełnie odrębnie, nie zważając na doniesienia Polluxa o kompetencyi innych archontów. Jeżeli zaś zestawimy doniesienia Polluxa o innych archontach, dostrzeżemy znacznych różnic między nim i Arystotelesem. I tak w §. 89. w końcu ustępu o archoncie eponymos dodaje Pollux szczegół dość ważny, którego niema wcale u Arystotelesa, zauważa bowiem, że rok ateński otrzymywał nazwę od imienia archonta [2]). Podobnież w §. 90. mówiąc o władzy sędziowskiej archonta króla dodaje, że tenże προαγορεύει... τοῖς ἐν αἰτίᾳ ἀπέχεσθαι μυστηρίων καὶ τῶν ἄλλων νομίμων. Arystoteles donosi tylko o wyłączeniu oskarzonego od świętych obrzędów (por. 57, 2.). W tymże paragrafie donosi Pollux, że żona archonta króla zwała się βασίλισσα, szczegółu jednak tego nie znajdujemy u Arystotelesa.

Z powyższych uwag wynika, że dalszy ciąg ustępu o archontach [§. 87. (środek) — 91.] nie wypłynął również bezpośrednio z arystotelesowej Politei.

Trzecim ustępem, na którym W. M. opiera swe twierdzenia, jest 8, 92. Pollux mówi tu o πάρεδροι jak następuje: πάρεδροι δ' ὀνομάζονται ἄρχων καὶ βασιλεὺς καὶ πολέμαρχος, δύο ἕκαστος οὓς βούλεται. δοκιμασθῆναι δ' αὐτοὺς ἐχρῆν ἐν τοῖς πεντακοσίοις, εἶτ' ἐν δικαστηρίῳ. προσαιροῦνται δὲ γραμματέα, ὃς ἐν νόμῳ δικαστηρίῳ κρίνεται. W. M. (l. l. I. 296.) w ten sposób wyraża się o tym ustępie: *eine blosse folge von redactionellem ungeschick ist es, dass 92. die angabe über die beisitzer der archonten aus 56, 1. vorangestellt ist, die angabe über die dokimasie der archonten und des schreibers der thesmotheten aber (55, 2.) so angeschlossen, dass man das subject* αὐτούς *notwendig auf die beiden beziehen musste* [3]).

Że i w tem miejscu Pollux nie korzystał z Arystotelesa wprost, wnoszę z następujących powodów:

1) U Arystotelesa umieszczona jest wiadomość o paredrach w r. 56. 1., w tymsamym paragrafie mówi Arystoteles o dokimasii paredrów, jak to widać najwyraźniej ze słów Arystotelesa: λαμβάνουσι δὲ καὶ παρέδρους ὅ τε ἄρχων καὶ ὁ βασιλεὺς καὶ ὁ πολέμαρχος δύο ἕκαστος, οὓς ἂν βούληται, καὶ οὗτοι δοκιμάζονται ἐν τῷ δικαστηρίῳ πρὶν παρεδρεύειν, καὶ εὐθύνας διδόασιν, ἐπὰν παρεδρεύσωσιν. Gdyby Pollux miał był w istocie przed sobą

[1]) Na podstawie Polluxa 8, 91. skreślają we wspomnianem miejscu Arystotelesa 58, 1. καί Kenyon, Herwerden-Leeuwen; Kaibel, Stil und Text der πολ. Ἀθ. p 243. i Wilamowitz-Moellendorff l. l. I. 249, 130. bronią lekcyi καί.

[2]) Gilbert l. l. 279 n.

[3]) L. l. I. 296.

dziełko Arystotelesa, toby notatki o dokimasii paredrów nie był pominął w *Onomasticon*, gdyż był to szczegół nader ważny.

2) U Polluxa dostrzedz można na wskaz. m. oczywistą kontaminacyę dwóch paragrafów dziełka Arystotelesowego 56,1. i 55 2. Gdyby Pollux sam był zestawił te miejsca, nie byłby się dopuścił w stylizacyi tak rażącego błędu, jakim jest według W.-M. użycie wyrazu αὐτούς.

Niepodobna też nie wyrazić zdziwienia, że W.-M. w dwóch analogicznych wypadkach z tychsamych premis różne wysnuł wnioski. Rozważając stosunek Plutarcha do Arystotelesa wnioskował — i słusznie [1]) — z licznych błędów i znacznych różnic, jakie się mieszczą w tekście odnośnych biografii Plutarcha w stosunku do arystotelesowej Ἀϑ. πολ., że Plutarch z tegoż dziełka nie korzystał [2]). Zastanawiając się nad stosunkiem Polluxa do Arystotelesa wykazał również, że w omówionych powyżej trzech paragrafach polluxowego słownika mieszczą się pomyłki i że tekst Polluxa znacznie różni się w niejednem od tekstu arystotelesowej Ἀϑ. πολ. — mimoto twierdzi, że Pollux z dziełka tego wiadomości swe czerpał bezpośrednio. W wywodach jednak Wilamowitza niepodobna dopatrzeć się niczego, coby usprawiedliwiało konkluzyę odmienną.

Powyższy rozbiór polluxowego tekstu przekonał już zapewne czytelnika, że o stosunku Polluxa do Arystotelesa wypowiedzieć należy tosamo zdanie, co o stosunku Plutarcha do Arystotelesa. Poprzeć zaś można to zdanie rozpatrywaniem innych jeszcze różnic między tekstem Polluxa, a Arystotelesa, o których dotychczas nie było mowy. Są to różnice następujące:

W. §. 93. przypisuje Pollux mylnie urzędnikom zwanym εἰσαγωγεῖς kompetencyę, którą mają u Arystotelesa tak zwani οἱ τετταράκοντα; Pollux pisze bowiem o nich: εἰσαγωγεῖς ἀρχῆς κληρωτῆς ὄνομα· οὗτοι δὲ τὰς δίκας εἰσήγαγον πρὸς τοὺς διαιτητάς [3]).

[1]) Por. przytoczoną powyżej rozprawkę moją: Żywoty Plut. wobec Aryst. Ἀϑ. πολ. Lwów. 1896.

[2]) Ar. u Ath. I. 299—303.

[3]) Oprócz tego miejsca mówi Pollux o εἰσαγωγεῖς jeszcze w §. 101. Kaibel l. l. 225, 1. tłómaczy tę podwójną wzmiankę (według niego jest to: der tolle Irrthum bei Pollux) tem, że w dziełku Arystotelesa przed τετταράκοντα (53.) znajduje się bezpośrednio wzmianka o εἰσαγωγεῖς (52, 2-3.). U Polluxa w § 93. glossa przypisuje εἰσαγωγεῖς to, co jest kompetencyą διαιτηταί. Że Pollux sam błędu tego nie popełnił, tego dowodzi umieszczenie owej glossy, która w zagadkowy sposób znalazła się między artykułem o πάρεδροι archontów (§. 92) i ἀϑλοϑέται (§. 93.). Wobec tych wywodów Kaibla nie może się ostać gołosłowne tylko twierdzenie W.-M., l. l. I. 297, 18., jakoby Pollux właśnie w §. 93. przejął z Arystotelesa wiadomość o εἰσαγωγεῖς.

W §. 94. podaje Pollux notatkę o νομοφύλακες, której niema wcale u Arystotelesa.

Ważniejsze daleko różnice znachodzimy w §§. 95. i 96., w których mowa jest o ekklesii. Pisząc o κυρία ἐκκλησία (43, 4.) donosi Arystoteles, że na posiedzeniach tej ekklesii bywają odczytywane wykazy majątków, przypadających na rzecz skarbu, nie podaje jednak, kto ma wykazy te odczytywać. Dokładniej jest poinformowanym Pollux: donosi, że odczytywanie tych wykazów było rzeczą urzędników, zwanych οἱ πρὸς ταῖς δίκαις.

Podobnież w §. 96. słowa Polluxa: ἡ δὲ δευτέρα ἐκκλησία ἀνεῖται τοῖς βουλομένοις, ἱκετηρίαν θεμένοις, λέγειν ἀδεῶς περί τε τῶν ἰδίων καὶ δημοσίων, ukazują różnicę w porównaniu z doniesieniem Arystotelesa; ten bowiem nie ma wyrazu: ἀδεῶς. Na tę ważną różnicę zwrócił uwagę Gilbert i zaznaczył, że *adeię* musiał sobie zapewnić każdy wnioskodawca co najmniej w dwóch wypadkach: 1) jeżeli o to chodziło, aby obywatela pozbawionego praw obywatelskich rehabilitować; 2) o to, aby dłużnikowi państwowemu umorzyć dług zupełnie lub pozwolić mu na częściową spłatę [1]. W każdym więc razie Pollux zachował szczegół ważny, znajdujący potwierdzenie u Demostenesa [2]) — szczegół, którego w Arystotelesie nie mógł znaleść. Zresztą zwięzłość stylizacyi dodatku ἀδεῶς, umieszczonego u Polluxa bez żadnego bliższego wyjaśnienia, nastręcza domysł, że szczegół ten wzięty jest z jakiegoś słownika, którego artykuły Pollux skracał.

W §. 97. podaje znowu Pollux szczegóły o κωλακρέται, a w §. 99. o ἀντιγραφεῖς, których Arystoteles nie posiada. Szczegół o ἀντιγραφεῖς (ἀντιγραφεῖς δύο ἦσαν, ὁ μὲν τῆς βουλῆς, ὁ δὲ τῆς διοικήσεως) dość dokładny, zwłaszcza w rzeczy tak drobnej, skłania do przypuszczenia, że Pollux czerpał z innego źródła. W każdym razie ἀντιγραφεῖς istnieli już za czasów Arystotelesa [3]); upada więc twierdzenie Wilamowitza, że szczegół ten zaczerpnął Pollux ze źródła późniejszego, a to rzekomo z tego powodu, iż ἀντιγραφεῖς ἐπὶ τῆς διοικήσεως istnieli dopiero od r. 306.

---

[1]) Goldstaub, de ἀδείας notione et usu in iure publico attico. Vratisl. 1890. 10 nn. przypuszcza, że ἄδεια była potrzebną też dla tego. kto chciał wnieść na ekklesii wniosek o 1) przywrócenie skazanego sądem skorupkowym przed upływem czasu, prawem oznaczonego; 2) odwołanie wygnańca; 3) ułaskawienie skazanego na śmierć. Por. Gilbert, l. l. I². 344. n. Busolt, l. l. 264. 298, 3. — Kaibel, l. l. 206. pisze: »das hinzugefügte ἀδεῶς schliesst hier wie sonst die directe Benutzung des Aristoteles aus«.

[2]) 24, 46, 67.

[3]) Przyznaje to sam W.-M. I. 227 n., 296.

W tymże paragrafie mieści się wzmianka o ἀποστολεῖς, a szczegółu tego również niema w Ἀθηναίων πολιτεία. Wiadomość o πωληταί: τὰ τέλη πιπράσκουσι μετὰ τῶν ἐπὶ τὸ θεωρικὸν ᾑρημένων, καὶ τὰς τῶν ἐξ Ἀρείου πάγου μετὰ τὸν πρότερον λόγον φυγόντων οὐσίας καὶ τὰ δεδημευμένα, zawiera więcej niż wzmianka Arystotelesa w 47, 2: καὶ τὰς οὐσίας τῶν ἐξ Ἀρείου πάγου φευγόντων καὶ τῶν ἄλλων (według Blassa) ἐναντίον τῆς βουλῆς ποιοῦσιν [1]).

§. 100. jest ustępem wielce charakterystycznym i mogącym stanowczo usunąć wszelkie wątpliwości o stosunku Polluxa do Arystotelesa: rozprawiając o 30 sędziach demów pisze Pollux co następuje: οἱ δὲ τετταράκοντα πρότερον μὲν ἦσαν τριάκοντα, οἳ περιιόντες κατὰ δήμους τὰ μέχρι δραχμῶν δέκα ἐδίκαζον, τὰ δὲ ὑπὲρ ταῦτα διαιτηταῖς παρεδίδοσαν μετὰ δὲ τὴν τῶν τριάκοντα ὀλιγαρχίαν μ ί σ ε ι τ ο ῦ ἀ ρ ι θ μ ο ῦ τ ο ῦ τ ρ ι ά κ ο ν τ α τετταράκοντα ἐγένοντο. Pollux wypowiada więc wyraźnie powód, dlaczego zmieniono liczbę 30 na 40, Arystoteles zaś nie wspomina owego μῖσος τοῦ ἀριθμοῦ i nie podaje żadnego innego powodu, pozwala t y l k o d o m y ś l e ć się właściwego stanu rzeczy [2]), nadmieniając pokrótce co następuje: οἱ πρότερον μὲν ἦσαν τριάκοντα καὶ κατὰ δήμους περιιόντες ἐδίκαζον, μετὰ δὲ τὴν ἐπὶ τῶν τριάκοντα ὀλιγαρχίαν τετταράκοντα γεγόνασι (53, 1).

Na zaznaczeniu tych różnic mógłbym poprzestać — zwłaszcza, że W.-M. widzi wpływ Arystotelesa, tylko w §§. 87—100. Dla dokładności jednak zwracam uwagę na różnice i w dalszych paragrafach.

W §. 101. ustęp o εἰσαγωγεῖς, jakkolwiek w głównych punktach zawiera tosamo, co 59, 5 u Arystotelesa, tem różni się, że Pollux przeznacza wspomnianym urzędnikom sądownictwo w ἐμπορικαὶ δίκαι (por. słowa Polluxa: εἰσαγωγεῖς οἱ τὰς ἐμμήνους δίκας εἰσάγοντες· ἦσαν δὲ προικός, ἐρανικαί, ἐμπορικαί); według Arystotelesa natomiast (59, 5) sprawy handlowe należą do działalności tesmotetów [3]). Ustęp o ἕνδεκα (§. 102) zawiera szczegóły nie znajdujące się u Arystotelesa (por. słowa: οἱ ἕνδεκα εἷς ἀφ' ἑκάστης φυλῆς ἐγίνετο, καὶ γραμματεὺς αὐτοῖς συναριθμεῖτο. νομοφύλακες δὲ κατὰ τὸν Φαληρέα μετωνομάσθησαν, a pod koniec tegoż paragrafu: τοῦ δὲ νομοφυλακίου θύρα μία χαρώνειον ἐκαλεῖτο, δι' ἧς τὴν ἐπὶ θανάτῳ ἀπήγοντο [4]).

Wiadomość zawarta na początku §. 111: οἱ δὲ φυλοβασιλεῖς, ἐξ εὐπατριδῶν ὄντες, μάλιστα τῶν ἱερῶν ἐπεμελοῦντο, συνεδρεύοντες ἐν τῷ βασιλείῳ τῷ παρὰ τὸ βουκολεῖον, różni się znów od wiadomości przekazanych u Arystotelesa, który nic o tem nie mówi, że w βουκολεῖον było mieszkanie

[1]) K a i b e l, l. l. 210 n.

[2]) W.-M. l. l. I, 297.

[3]) K a i b e l, l. l. 224: *Pollux.. hat hier wie sonst den corrupten Text in seiner Vorlage benützt gefunden.*

[4]) Por. W.-M. l. l. 296 n. G i l b e r t, l. l.

wspomnianych urzędników [1]). Nadto i reszta tego paragrafu, według trafnych wywodów Keila, nie pochodzi z dzieła Arystotelesa [2]).

Co się tyczy notatki o ταμίαι τῆς Παράλου καὶ τῆς Σαλαμινίας w §. 116, to już sama jej stylizacya, nieco obszerna, wskazuje, że ustęp nie jest wypisany z Arystotelesa [3]); nadto na uwagę zasługuje, że Pollux drugiego tamiasa nazywa: ταμίας τῆς Σαλαμινίας, a nie Ἄμμωνος, a tę nazwę ma właśnie Arystoteles.

Podobnież §§. 117—120, w których P. mówi o władzach sądowniczych w Atenach, zawierają mnóstwo szczegółów nieznanych Arystotelesowi (57, 2—3), co tłómaczy się tem, że ostateczną podstawą doniesienia Polluxa jest mowa Demostenesa κατ' Ἀριστοκράτους [4]). Widać to przedewszystkiem w artykule o παλλάδιον (§. 118): Pollux mówi o powstaniu tego sądu, Arystoteles nic o tem nie wspomina [5]); w §. 117 oprócz innych szczegółów, nieznanych Arystotelesowi, zaznacza Pollux i ten, również Arystotelesowi nieznany, że Areopagici ἐδίκαζον, καθ' ἕκαστον... μῆνα τριῶν ἡμερῶν... ἐφεξῆς. W §. 120 miał Pollux stanowczo źródło lepsze niż Arystoteles [6]) (por. Aryst. 57, 4: ὅταν, δὲ μὴ εἰδῇ τὸν ποιήσαντα, τῷ δράσαντι λαγχάνειν, δικάζει δ' ὁ βασιλεὺς καὶ οἱ φυλοβασιλεῖς, καὶ τὰς τῶν ἀψύχων καὶ τῶν ἄλλων ζῴων. Poll. 8, 120: τὸ ἐπὶ Πρυτανείῳ δικάζει περὶ τῶν ἀποκτεινάντων κἂν ὦσιν ἀφανεῖς, καὶ περὶ τῶν ἀψύχων τῶν ἐμπεσόντων καὶ ἀποκτεινάντων προειστήκεσαν δὲ τούτου τοῦ δικαστηρίου φυλοβασιλεῖς, οὓς ἔδει τὸ ἔμπεσον ἄψυχον ὑπερορίσαι). Że §§. 126 i 127 nie pochodzą z dziełka Arystotelesa, przypuszczano już przed odkryciem Ἀθηναίων πολιτεία [7]), potwierdza się to dzisiaj w zupełności. Według Polluxa dieteci διῄτων ἐν ἱεροῖς, według Arystotelesa odbywają sądy przy kamieniu ἐφ' ᾧ τὰ τόμι' ἐστίν (koło στοὰ

---

1) Por. Ar. 3, 5: ὁ... βασιλεὺς εἶχε τὸ νῦν καλούμενον Βουκόλιον, πλησίον τοῦ πρυτανείου. Pollux 8, 111: οἱ.. φυλοβασιλεῖς συνεδρεύοντες ἐν τῷ βασιλείῳ τῷ παρὰ τὸ βουκολεῖον. Por. Keil l. l.

2) L. l. 64, 2. Określenie ὁμογάλακτες u Polluxa niezgodne jest z pojęciem ὁμογάλακτες u Arystotelesa Polit. 1252, b. 16. Według Keila również §. 108 Polluxa nie pochodzi z Arystotelesa (l. l.).

3) Pollux: ταμίας ἐκάλουν τοὺς ταῖς ἱεραῖς τριήρεσι λειτουργοῦντας, ἄλλους ἢ τριηράρχους. καὶ οἱ ἐκ τῆς Παράλου καὶ τῆς Σαλαμινίας ναῦται ἐκαλοῦντο οἱ μὲν οὐ πάραλοι μόνον, ἀλλὰ καὶ παραλῖται, οἱ δὲ Σαλαμίνιοι. — Aryst. 61, 7: χειροτονοῦσι δὲ καὶ ταμίαν τῆς παράλου καὶ νῦν τῆς τοῦ Ἄμμωνος.

4) Kaibel l. l. 237: *Pollux' Vorlage hängt, wie die Reihenfolge zeigt, von Demosthenes' Aristokratesrede 65 ff. ab., die einzelnen Rubriken sind aus anderen Quellen mannigfach erweitert.*

5) L. l. 238.

6) L. l. 241. O §. 120 por. Gilbert, l. l. 490.

7) Stojentin, l. l. 78 nn.

βασίλειος) [1]), ἐφ' οὗ καὶ οἱ διαιτηταὶ ὀμόσαντες ἀποφαίνονται τὰς διαίτας. Nie mógł też Pollux zaczerpnąć z Arystotelesa szczegółu o ἐπιτροπή, którego Arystoteles nie ma. Szczegóły zawarte przy końcu §. 127. zawdzięcza Pollux Demetryuszowi faleryjskiemu, jak to wnosić można z cytatu zachowanego u Harpokratyona, u Arystotelesa nic podobnego nie znachodzimy [2]). W końcu nie zawadzi dodać, że w §. 126. i 127. Polluxa mieści się ostra krytyka Demetryusza faleryjskiego [3]).

Szczegółów o ἄξονες i o κύρβεις w § 128. nie mógł Pollux wyjąć z Arystotelesa, gdyż tenże różnicy tej nie podaje.

W §§. 130. i 131. podaje Pollux o klasach szacunkowych mniej więcej tosamo co Arystoteles, odmiennie jednak od niego wywodzi nazwę ἱππεῖς od obowiązku utrzymywania koni: οἱ δὲ τὴν ἱππάδα διατελοῦντες ἐκ μὲν τοῦ δύνασθαι τρέφειν ἵππους κεκλῆσθαι δοκοῦσιν; przeciwko temu zapatrywaniu występuje Arystoteles stanowczo 7, 3. [4]). Doniesienia Polluxa we wspomnianych paragrafach są zresztą o tyle dokładniejsze, że Pollux podaje przy każdej klasie cenzus podatku, czego u Arystotelesa **n i e n a p o t y k a m y** [5]).

Zdaniem Wilamowitza korzystał Pollux w owych 3 paragrafach oprócz z Arystotelesa jeszcze z 3 innych źródeł; z tych jedno pochodziło rzekomo z czasów Demetryusza faleryjskiego, drugie z czasów 12 fil, trzecie było leksykalne. Ze źródeł tych nie umiał on jednak należycie korzystać, wskutek tego powstały w jego słowniku liczne niedokładności i pomyłki. Czy jednak można przypuszczać, że Pollux popełniłby tak wiele błędów, gdyby był mężem głębszej nauki, gdyby był na szerszą skalę przedsięwziął studya naukowe? Odpowiedź musi wypaść przecząco.

Prostszem bezwątpienia jest twierdzenie, że liczne pomyłki Polluxa, mają swe źródło w nieznajomości dzieła Arystotelesa.

Wynik, do któregośmy doszli, rzuca w każdym razie charakterystyczne światło na znaczenie dziełka Arystotelesa w starożytności. Przekonujemy się, że Ἀθηναίων πολιτεία już w pierwszym wieku po Chr. mało była znana. Wywody powyższe znajdują poparcie pośrednio także w dziele Wilamowitza; wykazał on bowiem, że Ἀθ. πολιτεία począwszy

---

[1]) O miejscu tem por. W.-M. l. l. I. 46, 9. K a i b e l l. l. 230 n.

[2]) Wykazał to już S t o j e n t i n l. l. 7.

[3]) W.-M l. l. I. 224, 76.

[4]) Por. Keil, l l. 64, 2.

[5]) Reszta paragrafów w księdze ósmej Polluxa (§. 131—157.) nie wykazuje żadnych punktów stycznych z dziełkiem Arystotelesa. Podobnież i w innych księgach Polluxa niema miejsc zgodnych z Ἀθηναίων πολιτεία.

od czasów Cycerona była niemal nieznana starożytnym pisarzom [1]: oprócz Cycerona nie zna jej Dyonizyusz z Halikarnassu, ani Polybiusz, ani Plutarch.

Że dla Polluxa pierwsza, t. j. historyczna część Arystotelesowej Ἀθηναίων πολιτεία nie miała znaczenia, rzecz zrozumiała, o urządzeniach publicznych rzadko kiedy jest tam mowa [2].

Dziwniejszem mogłoby się wydawać, że Pollux nie przestudyował drugiej, antykwarycznej części, zawierającej materyał odpowiedni dla jego dzieła. Widocznie Pollux, mając zamiar napisania dzieła większych rozmiarów, nie widział potrzeby studyowania dzieł mniejszych, choćby nawet tak ważnych, jaką dla niego w księdze ósmej była Ἀθηναίων πολιτεία. Wolał czynić wypisy z używanych powszechnie słowników; leksyka miały dla niego tem większą wartość, że była w nich uwzględniona, także literatura późniejsza wydana w czasach po Arystotelesie.

Kołomyja. *W. Hahn.*

[1]) L. l. I. 303 n. w ustępie: geringe benutzung in älterer Zeit. Na str. 304. pisze W.-M.: Dies erklärt sich freilich von selbst für jene jahrhunderte, wo die grossen königreiche und dann die grössere römische republik dem praktischen politiker ungleich bedeutendere objecte der forschung oder betrachtung boten, die politische theorie aber in den bahnen des kosmopolitismus oder der negation des staates, sei es vom epikureischen, sei es vom kynischen standpunkte aus sich bewegte.

[2]) Keil, l. l. 64, 2.

ODEZWA.

Wydział Towarzystwa filologicznego postanowił wystąpić w sprawie komentarzy i preparacyi do szkolnych autorów greckich i rzymskich z następującą propozycyą:

Wydział uprasza wszystkich Panów Kolegów, którzyby chcieli zabrać się na podstawie znanego okólnika Rady szkolnej krajowej do napisania tych komentarzy i preparacyi, ażeby raczyli zgłaszać za pośrednictwem podpisanych, do jakich autorów chcą je napisać. Będzie to w interesie samych Panów Autorów, ponieważ Wydział mógłby mieć ewidencyę i w porę zapobiedz przypadkowemu opracowaniu przez kilku Panów Kolegów tychsamych pisarzy bez uwzględnienia innych. Nadto Wydział jest gotów przeprowadzić na wyraźne życzenie dotyczących Panów Autorów dyskusyę nad przesłanymi rozdziałami ich komentarzy lub preparacyi.

Upraszamy więc najuprzejmiej o zgłaszanie i ewentualne nadsełanie po kilka kart (początkowych albo dalszych) swych komentarzy lub preparacyi, a Wydział obowiązuje się w zamian podać swoje uwagi Panom Autorom. Dodać jednak musimy, że Towarzystwo samo nie myśli zajmować się tem wydawnictwem.

Z Wydziału Towarzystwa filologicznego.

We Lwowie 16. października 1896.

Stanisław Schneider, sekretarz.

Dr. L. Ćwikliński, prezes.

HISTORYA, FILOLOGIA I HISTORYA SZTUKI.

Odczyt, wygłoszony na IV. Walnem Zgromadzeniu Towarzystwa filologicznego we Lwowie d. 23 maja 1896 r.

Wezwany przez Szanownego Prezesa naszego Towarzystwa filologicznego do omówienia na dzisiejszem zgromadzeniu kwestyi o charakterze bardziej ogólnym i zasadniczym, korzystam z wdzięcznością z tej tak zaszczytnej dla mnie sposobności rozwinięcia w kole filologów mych zapatrywań na stosunek historyi sztuki tak do filologii jak i do wiedzy historycznej i filozofii. Szczególnie nęcącem było dla mnie to forum, to doroczne i walne zgromadzenie ludzi, oddających się wiedzy, którą łączą z historyą sztuki węzły tak blizkiego i zasadniczego pokrewieństwa. Na usprawiedliwienie moje, żem się tej pokusie nie oparł, mogę to tylko przytoczyć, że kwestyą wzajemnego stosunku historyi sztuki i filologii, tudzież obu razem do wielkiego kompleksu wiedzy historycznej od dawna się zajmowałem i że dwukrotnie w tej sprawie głos zabrałem: raz z punktu czysto teoretycznego w obszerniejszej recenzyi *Czasopisma Kocha dla literatury porównawczej* w *Przewodniku naukowym i literackim* [1]), a następnie w rozprawie *Ikonographisches zu Chrestien de Troyes* [2]); w tej drugiej rozprawie usiłowałem na pewnym zabytku sztuki średniowiecznej wykazać konieczność i pożyteczność współpracownictwa obu wiedz. Zapatrywania moje nie zmieniły się z a s a d n i c z o, ale przez zetknięcie się moje bezpośrednie z młodzieżą uniwersytecką i z wymogami jej studyów obowiązkowych i zawodowych,

[1]) *Przewodnik naukowy i literacki*, rok 1886. XV, 1, 86—96 i 192.
[2]) *Festschrift Konrad Hofmann zum 70-sten Geburtstag, 14 November 1889, gewidmet von seinen Schülern* we Vollmöllera *Romanische Forschungen*, tom V. (1889), 1, 240—68.

uległy pewnej modyfikacyi pod względem praktycznej wykonalności. W skromnych postulatach praktycznych ograniczę się więc do tych żądań, które się na razie w ramach obecnego planu nauk filologicznych lub historycznych urzeczywistnić dadzą, i które, zdaniem mojem, bezwarunkowo urzeczywistnić należy.

Jeżeli weźmiemy do ręki *Index lectionum* obu naszych uniwersytetów (i niejednego zagranicznego), na darmo będziemy szukać osobnego działu wykładów z zakresu historyi sztuki. Znajdziemy ją w dziale »historya i nauki pomocnicze«, gdzieś dopiero pod sam koniec po paleografii i dyplomatyce, po ewentualnej sfragistyce i numizmatyce, zepchniętą na ostatni plan, przypuszczoną zaledwie do podniesienia ostatniego rąbka koronacyjnego płaszcza z ciężkiego brokatu, przetkanego królewskiemi liliami, którym odziana historya, dumna i pewna siebie, na dawno odziedziczonym tronie zasiada i hołdy od poddanych odbiera.

A przy wielkiej uczcie koronacyjnej zasiądzie ona na szarym końcu, jako prawdziwy »kopciuszek między naukami« [1]).

Porozummy się! Nie chodzi tu o pyszałkowate chełpienie się tak niedawną zdobyczą, nie chodzi o parweniuszowskie rozpieranie łokciami i pchanie się naprzód; ale chodzi o kwestyę, czy ten kopciuszek nie zasiadł przypadkiem przy fałszywym stole, czy wogóle jest jego miejsce tam, gdzie prezyduje historya.

Trzeba się najprzód zastanowić nad stosunkiem historyi sztuki do historyi politycznej. Jeżeli to choćby ogólnikowo uczynimy, uderzy nas zaraz, jak mało zasadniczych cech wspólnych obie te wiedze łączy. Czem jest historya? Używamy tego słowa często, a równie często go nadużywamy; stosujemy je przecież także do nauk przyrodniczych; a jest to wada z dawien dawna odziedziczona, która wprawdzie odkryć Newtona i pomysłów Lineusza ani o jedną godzinę nie opóźniła, ale mimoto nie przestaje być logicznym fałszem. Oko badacza-historyka śledzi za następstwem jasnych faktów, rozwijających się po linii poziomej, przyrodnik przeciwnie cofa się i szuka przedewszystkiem za fazą poprzednią; tamten bada wypadki, rozwijające się *post hoc*, ten stara się wyświecić epokę czy fazę *ante hoc*; historyk postępuje z rozwojem naprzód [2]), przy-

---

[1]) Bruno Meyer, *Das Aschenbrödel unter den Wissenschaften. Deutsche Warte*, 1873, cyt. w A. Schmarsowa *Die Kunstgeschichte an unseren Hochschulen* 1891, p. 120.

[2] Bardzo słusznie mówi E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode*, 1889, str. 29: »*es liegt in der Natur der Geschichtswissenschaft, nach der Richtung der Zukunft keinen Abschluss und kein Ende zu haben*«.

rodnik radby cały rozwój cofnąć aż do pierwszego zawiązku. Nie inaczej też jak tylko wpływem metody z nauk przyrodniczych zaczerpniętej mógłbym wytłómaczyć sobie dziwaczny pomysł metody retrogresywnej w nauczaniu historyi, gdzie wykład cofa się od teraźniejszości aż do stosunków pierwotnych.

Ale jeżeli usunę nawet wszystkie wypadki zbytniego i niepotrzebnego stosowania terminu historyi tam, gdzie brak pojęcia historyi, momentu historycznego i rozwoju posiebnego, to przecież w zakresie właściwej historyi znajdziemy rozmaite rodzaje i charakterystyczne odmiany, wymagające ściślejszego określenia.

Nie powiem nic nowego, jeżeli pierwotną historyografię, zwłaszcza w starożytności nazwę czysto sprawozdawczą. Niewątpliwie wyższy stopień rozwoju przedstawia nam historya pragmatyczna, podjęta z pewnym stałym celem i zamiarem, a najznakomitszym jej wyrazem będzie zawsze dzieło Tacyta. Historyk pragmatyczny ma zawsze pewien cel przed oczyma, jawnie do niego dąży i wyraźnie go podkreśla. G. J. Vossius w Ars historica, Leodyum 1623, str. 16 określa historyę wprost jako wiedzę poszczególnych faktów, quorum memoriam conservari utile est ad bene beateque vivendum. Zdobyczą ponoś naszego wieku dopiero jest trzeci rodzaj: historyi rozwojowej albo genetycznej [1].

Świat starożytny na tę wyżynę historyografii rozwojowej wznieść się nie mógł — zbywało mu na dwóch podstawnych pojęciach: najpierw na przekonaniu o jednolitości rodzaju ludzkiego, następnie na przeświadczeniu o nieprzerwanej płynności i ustawicznej zmienności we wszystkich stosunkach ludzkich. Starożytność znała tylko jednolitość państwa rzymskiego, a *senatum populumque Romanum* substytuowała na miejsce ludzkości. Dokoła tego wielkiego słońca cały świat ówczesny się grupował; ale w miarę oddalenia od tego słońca blakły kontury indywidualności, zacierało się pojęcie jednostki, zostawało już tylko pojęcie zbitej masy, bez znaczenia kulturalnego i prawie bez odrębnej indywidualności narodowej. Nie było miary do oznaczenia wartości człowieka absolutnego, skala ówczesnej antropometryi etycznej dała się przystosować jedynie do Rzymianina. »W starożytności nie było i nie pojmowano innego życia oprócz politycznego, t. j. państwowego« — mówi prof. T. Wojciechowski [2]. Chrześcijaństwo dopiero zrodziło pojęcie ludzkości, ono

[1] U E. Bernheima, str. 15—25.

[2] Co to jest historya i po co się jej uczymy. Przew. nauk. i liter. z r. 1888, (577—608), str. 606.

stworzyło dopiero przeświadczenie o etycznej równości człowieka bez względu na narodowość, czego naukową konsekwencyą jest historya uniwersalna, choćby tak uboga i pełna bajek i uprzedzeń, jak ją nam dały średnie wieki.

Ale historyografia średniowieczna cierpiała pod innem fatalistycznem uprzedzeniem, odziedziczonem ze starożytności: pod wiarą w stałość i niezmienność stosunków politycznych. Wytworzyła sobie ta epoka dogmat nierozerwalnego związku papiestwa i cesarstwa rzymskiego, w ten dogmat polityczny każden wierzył, na te »dwa skrzyżowane miecze« każden, co żyw, przysięgał. Renesans, jak dziwnem by się to i wydawać mogło, w pierwszej swej połowie przynajmniej wiarę tę, jak mnie się zdaje, zamiast osłabić tylko wzmocnił; odkryte skarby starożytności »dwom mieczom« tylko nowego blasku dodały. Twórca renesansu, Franciszek Petrarka, czuł się bezpośrednim spadkobiercą starego Rzymu, a w szczególności wieku Augusta; wierzył, teoretycznie wprawdzie tylko, ale wytrwale w uniwersalne cesarstwo ze stolicą w Rzymie, ustawicznie nad opuszczeniem Awinionu, nad powrotem papiestwa do Rzymu pracował, wierzył wspólnie z Colą di Rienzo, że można i należy cały bieg świata o tysiąc kilkaset lat wstecz na stare pchnąć tory, w Coli widzi urzeczywistnienie swych ideałów, a po smutnym tegoż upadku, z lekkomyślną rzutkością politycznego fantasty i idealisty zwraca oczy na Karola IV, który, gdy się w murach i pod murami Rzymu tragikomedya Rienziego odgrywała, już był zasiadł na tronie królów niemieckich. Wymownemi słowy wzywa, prosi, błaga go Italia przez usta Petrarki, by do Włoch zjechał, by się koronował, by wskrzesił dawne Imperium. Porównajmy ten list z r. 1351 (z Padwy 24 lutego) lub inne pisma i inwektywy polityczne Petrarki z Monarchią Dantego z r. 1311, a ze zdziwieniem zobaczymy, jak mało się różnią między sobą najwspanialszy reprezentant średnich wieków i twórca humanizmu. Historya ubrała Colę di Rienzo w czapkę błazeńską, a skroń Petrarki uwieńczyła wawrzynem, ale wiara ich była wspólna — wiara w nowego Augusta. [1])

Może górą sto lat trwało jeszcze przeświadczenie, że każden konieczny żywy impuls, każden większy ruch i gorętszy objaw świeżych sił umysłowych czy społecznych jest tylko odstępstwem chwilowem od nienaruszalnego dogmatu politycznego, doraźną pomyłką, zboczeniem drogi ku jego spełnieniu prowadzącej, skrzywieniem stale wytkniętego kierunku.

---

[1]) Körting, *Petrarca's Leben und Werke. 1878. str. 228*

Chcieć wskazać na czynniki, które się złożyły na wytworzenie historyografii rozwojowej albo genetycznej, znaczyłoby tyle co kreślić historyę nowożytnego ducha. Pogłębienie humanizmu w XV w., wielkie odkrycia z końcem tegoż i ruch reformatorski z początkiem następnego wieku, filozofia XVII i XVIII wieku — przyczyniły się niewątpliwie w znacznej części; bezpośrednio atoli opiera się ta nowożytna historyografia z początku wieku naszego na trzech podstawach, na ruchu narodowościowym, na impulsie metody filologicznej i na mimowolnym wpływie nauk przyrodniczych.

Najkrócej i najprościej określił, zdaniem mojem, Ranke w r. 1824 we wstępie do »Historyi narodów romańskich i germańskich 1494–1535« cel i charakter historyografii genetycznej: »Dawano historyi za zadanie sądzenie przeszłości, pouczanie teraźniejszości na chwałę i pożytek przyszłości: o rozwiązanie tak szczytnych zadań próba ta się nie kusi: zadaniem jej jest jedynie faktyczny stan rzeczy w przeszłości (*er will bloss sagen, wie es eigentlich gewesen*).«

Podstawę więc główną pod historyę rozwojową położyło chrześcijaństwo, kiełkuje ona z ziarna rzuconego przez ewanielię, a dopiero pod wpływem nowożytnej kultury owoc ten dojrzał, bo pod wpływem idei chrześcijaństwa i idei nowożytnej kultury dopiero wyrobiło się przeświadczenie kolejno o jedności rodu ludzkiego w sobie, o wzajemnej łączności objawów dziejowych między sobą i ustawicznej ciągłości [1]) i zmienności objawów po sobie. Te momenta różnią stanowczo i zasadniczo historyografię nowożytną od dziejopisarstwa starożytnego. Na tych ogólnych uwagach poprzestanę tem chętniej, że dobrze czuję, jak mało przystoi mi mówić o historyografii starożytnej w obecności badacza, który bystrym wzrokiem i umysłem w kompozycyę i ideę historyografii starożytnej wniknął.

Czem jest historya w tym nowożytnym duchu pojęta, z punktu widzenia rozwojowego badacza? Jest ona wiedzą o rozwoju człowieka jako jednostki społecznej.

Tej definicyi nie da się, jak mniemam, wiele zarzucić, w każdym razie nie da się z niej nic ująć, raczej należałoby może pojęciu »społeczności« ostrzejsze zakreślić kontury. Nie przeczmy teraźniejszości, nie chciejmy dla abstrakcyi, dla bladego schematu negować owego naj-

[1]) Bardzo pięknie mówi prof. Wojciechowski na przyt. m. str 587: »Społeczeństwo to organ działania, który nie starzeje się i wogóle nie zna wieku... W społeczeństwie człowiek jakby nie umierał, a na tej ciągłości podtrzymywanej coraz to nowemi jednostkami, polega możność rozwoju i wszelkiego doskonalenia«.

silniejszego fermentu i bodźca w całym makrokosmie XIX wieku, jakim jest moment narodowościowy; piszemy »społeczeństwo« a wymawiamy »naród«; konturami historyografii nowożytnej są granice narodowościowe, czy to zwężone do granic polityczno-historycznych, czy też rozszerzone do granic etnograficznych.

Historyografia nie jest luźnem i przypadkowem zjawiskiem, jest przeciwnie najpotężniejszym objawem i wyrazem wewnętrznych ruchów i walk czyto narodowo-politycznych, czy narodowo-umysłowych, tryumfu czy klęski [1]. Mommsena »*Römische Geschichte*« nie da się oddzielić ani od walk i tryumfów jednoczących się i zjednoczonych Niemiec, ani od dominującego stanowiska dynastyi Hohenzollernów, a wzrost historyografii francuskiej po roku 1870 jest zjawiskiem nie mniej symptomatycznem.

U nas od lat trzydziestu blizko stoi życie naukowe przeważnie pod znakiem wiedzy narodowo-historycznej, a to znowu w najściślejszym związku ze skutkami wypadków r. 1863; okoliczność, że wśród najwybitniejszych historyków naszych kilku pracę naukową umiało i chciało łączyć z działalnością na polu politycznem, czyni dwoistą genezę naszej nowszej szkoły historycznej zupełnie niewątpliwą.

Historyk nasz, czując się wyrazem zmienionych stosunków narodowych, a opierając się równocześnie na z dniem każdym coraz obficiej płynącym materyale historycznym, bada przeszłość, nie pytając się, czy może tu i owdzie nie draśnie miłości własnej narodowej, lub czy jakiego z ideałów romantycznego przywiązania z piedestału nie strąci i aureoli nie pozbawi; nie pytając się o popyt i poklask, bada jedynie »w imię prawdy dziejowej«.

A więc »w imię prawdy dziejowej!« Słowo to, które stało się prawdziwem ἔπος πτερόεν naszej historyografii, charakteryzuje ją wybornie i podkreśla dosadnie jej etyczny pierwiastek.

Historya nasza szuka prawdy, chce zbadać stan rzeczywisty; ale oprócz podkładu etycznego dolatuje nas z tych słów jakiś silniejszy akcent, coś nakształt hasła bojowego. Na etycznej rękojeści jest osadzone polemiczne ostrze. Historya nasza szuka prawdy. Musiało więc być kłamstwo, musiało być bałamucenie i gmatwanie rzeczywistego stanu. Nie tylko przeciwko mimowolnie, niejako samem prawem fizycznem, ustawicznie mącącej się tradycyi, lecz przeciwko świadomo spaczonej historyi zwraca się historyk polski; on chce nie tylko od-

---

[1]) Te idee szerzej rozwinąłem w recenzyi biografii Krasińskiego przez St. Tarnowskiego. Przegląd polski 1896. Zeszyt z kwietnia, str. 1—5.

słonić obraz przeszłości z pyłu wieków, ale i podjąć się dzieła *restitutionis in integrum* i zdjąć wprawną ręką werniksy i przemalowania, któremi nieraz może i świadomy fałszerz stan pierwotny do niepoznania zeszpecił lub przynajmniej odmienił.

Ale filologia, która przecież bardziej i stanowczej, niż jakakolwiek inna wiedza, ku skonstatowaniu pierwotnej czystości tekstu siły swe wytęża, pracuje przecież bez tego polemicznego hasła. Pochodzi to stąd, że tu może być mowa tylko o nieuniknionem niestety butwieniu form, o nieuchronnem pochylaniu się ku starości i o środkach zaradczych w najlepszej myśli i wierze podjętych, słowem o mimowolnem mąceniu się tradycyi, odbywającem się ciągle, nieustannie, według tegosamego prawa konieczności fizycznej, jakiem się zmąci za kilka dni szklanka najczystszej wody źródlanej.

Biorąc więc rzecz choćby z tego negatywnego punktu, widzimy zasadniczą różnicę między przedmiotem historyografii, a dziełami będącemi substratem badań filologicznych. Musi być filologia czemś odmiennem od historyi. Ale czemże właściwie ona jest? jak ją zdefiniować?

Przegląd historyczny choćby najgłówniejszych teoryj i definicyj, tak bardzo między sobą się różniących, nie leży ani w zakresie ani zamiarze niniejszych uwag; ledwie że starczy czasu do zdefiniowania filologii, na »filologię filologii« ani chwili tracić nie możemy. Umysłem, który filologii dał najszczytniejszy wyraz, który jej windykował najobszerniejsze przestrzenie wiedzy i myśli ludzkiej, był niewątpliwie August Boeckh. Formułując ją jako *Wiedererkenntnis und Darstellung des ganzen vorhandenen menschlichen Wissens* [1]), lub wprost kondenzując tę definicyę do lapidarnej formułki i określając filologię jako *Erkenntnis des Erkannten*, jako »poznanie wszechrzeczy poznanej«, jako »wiedzę wszechwiedzy ludzkiej«, zdaje mi się, że Boeckh zaborczem i łakomem okiem sięga w przestrzenie, których filologia ogarnąć i strawićby nie mogła.

Jak już z tego określenia wnioskować można, obejmuje filologia Boeckha także cały bezmiar wiedzy historycznej. Zapatrując się z jednej strony na produkt historyi jako »na walor duchowy, w czyn wcielony« (*ein Geistiges, welches in That übergegangen ist*), nie uznając z drugiej strony zasadniczej różnicy, zachodzącej pomiędzy materyą historyi a przedmiotem filologii — o czem poniżej — przychodzi do mylnego, zdaniem mojem, przekonania, że historya tylko »pozornie od filologii się

---

[1]) *Encyklopädie u. Methodologie der philologischen Wissenschaften herausgegeben von F. Bratuschek.* Leipzig 1877, str 11.

różni, ponieważ zazwyczaj na życiu politycznem się ogranicza, a rozwój kultury tylko w połączeniu z rozwojem państwowym (*im Anschluss an das Staatsleben*) badać zwykła« (na przyt. m. str. 11). Pomyłka ta, jak sądzę, stąd pochodzi, że Boeckh uznając słusznie ścisłą łączność między metodą historyczną a filologiczną, z tego blizkiego pokrewieństwa metod o jednolitości przedmiotu wnioskuje.

Podobnie jak filozofia wedle Pitagorasa (u Boeckha na przyt. m. str. 15) ma być tylko dążeniem do *sophia*, tak filologia jest tylko dążeniem do objęcia *logosu*.

Ale czem jest ten λόγος?

Większy od Boeckha filolog, Faust Goethego, chcąc się pokrzepić słowem objawienia boskiego, otwiera ewanielię św. Jana. Ale już w pierwszym wierszu nad logosem staje i pyta się: czem jest ten logos? — i rzucając błyskawicami myśli po głównych czynnikach życia ludzkiego, dopiero w czynie znajduje pojęcie godne swej tytanicznie twórczej dążności:

Geschrieben steht: »Im Anfang war das Wort!«
Hier stock' ich schon! Wer hilft mir weiter fort?
Ich kann das Wort so hoch unmöglich schätzen,
Ich muss es anders übersetzen.
Wenn ich vom Geiste recht erleuchtet bin,
Geschrieben steht: Im Anfang war der Sinn.
Bedenke wohl die erste Zeile,
Dass deine Feder sich nicht übereile!
Ist es der Sinn der alles wirkt und schafft?
Es sollte stehn: Im Anfang war die Kraft!
Doch auch indem ich dieses niederschreibe,
Schon warnt mich was, dass ich dabei nicht bleibe.
Mir hilft ein Geist! Auf einmal weiss ich Rath
Und schreibe getrost: Im Anfang war die That.

Najpierw na negatywny rezultat: »nie mogę słowa tak przesadnio cenić« z pewnością wszyscy z Faustem-Goethem się zgodzimy. Ujmując zaś w jeden akord rozmaite, a przecież ze sobą silnie związane pojęcia, dążące bez wyjątku do coraz silniejszego akcentowania pierwiastka osobistego, moglibyśmy w dziedzinie umysłowo-naukowej zdefiniować logos jako potężne dzieła twórczego umysłu, objawiające się we formie zmysłowej.

Tak więc naprzeciw lub raczej obok historyi, która jest wiedzą o rozwoju człowieka, objawiającego się jako jednostka

społeczna, stanęłaby filologia jako wiedza o rozwoju ducha ludzkiego objawiającego się w dziełach formalnych.

Te określenia charakteryzują dostatecznie zasadniczą, rdzenną różnicę jednej wiedzy od drugiej. Gdyby raz chciano stanowczo tę linią demarkacyjną między obiema pociągnąć, nie byłoby zemsty o mur graniczny.

Dalsze wnioski i różnice dadzą się łatwo wysnuć; przytoczę tu tylko kilka najgłówniejszych:

1) Przedmiotem filologii jest więc samo życie duchowe człowieka, niejako tylko górne piętro gmachu, który każdoczesne społeczeństwo siłami swemi i swą myślą konstrukcyjną wznosi. Tem różni się ona od historyi politycznej, która bada przedewszystkiem czyny człowieka społecznego. Że zaś filologia te dzieje ducha ludzkiego bada wyłącznie na dziełach formalnie skończonych, zmysłami uchwytnych, tem różni się znamiennie i zasadniczo od historyi filozofii.

2) Formalne dzieła ducha ludzkiego, które jako główny przedmiot filologii poznaliśmy, przedstawiają nam chwilowe punkta spoczynku w rozwoju twórczego umysłu. Skończone dzieło, już przez samo wydanie i wystawienie go, przestaje być w pewnym stopniu nieograniczoną, wewnętrzną własnością twórcy, integralną częścią jego inwentarza duchowego. Nic bardziej pod tym względem przekonywującego jak wyznanie Goethego: pewna faza uczucia, raz w dzieło artystyczne wcielona, przestaje dla niego istnieć, twórca pozbywa się jej drogą twórczości, rodzajem twórczej katharsis. Zbadane fakta biograficzne będą dla filologa zawsze tylko środkiem do celu, do bliższego poznania i wytłómaczenia dzieł samych. W historyi przeciwnie żaden czyn nie da się od życia odłączyć, jest życiem samem, jego ustawicznem i nieoddzielnem objawnieniem. Formalne dzieło ducha ludzkiego jest dojrzałym owocem, który się sam od urodzajnego drzewa odłącza, czyny historyczne przeciwnie są pierścieniami słojów, których od pnia życia ani oddzielić, ani z niego wyrwać niepodobna.

3) Historya wybitnego człowieka przedstawi nam obraz jego płynnego, nieprzerwanego i nieprzerwalnego życia; nie stanowcze przerwy i chwile spoczynku będzie można wykazać, lecz wznoszenie się lub opadanie ustawicznie płynnej falistości życia. Ma więc badacz historyi politycznej przed sobą nieprzerwany łańcuch pojedynczych pozycyi, począwszy od najdrobniejszych ułamków aż do pełnej jednostki, wskazującej na względnie najwyższe wzniesienie się falującej linii tego życia

ponad poziom ogólny. Rezultatem badania historycznego będzie suma pojedynczych pozycyj.

We filologii odwrotnie; każde skończone dzieło jest już rezultatem licznych wewnętrznych prób i usiłowań, jest już poniekąd sumą, którą badacz na marginesie zapisze jako zewnętrzny wynik długiej wewnętrznej pracy. A wynik skończonych badań filologicznych nad dziełami potężnego umysłu będzie poniekąd summa summarum, sumą pojedynczych sum, na brzeg strony wyrzuconych.

Żywot męża politycznego przedstawia nam się więc jako jedna nieprzerwana, to wznosząca się, to opadająca linia wykreślna, działalność zaś artysty lub poety przedstawia się nam jako szereg to wyżej, to niżej postawionych punktów. Zadaniem filologa będzie przeto najpierw możliwie największą ilość takich punktów wynaleźć, ich wzajemne położenie i następstwo obliczyć. Ale nigdy nie otrzyma linii falistej, bo zawsze będzie musiał punkt z punktem łączyć konjekturą prostolinijną; całość będzie zawsze linią łamaną, która co najwięcej przy gęsto nagromadzonych punktach będzie miała zdaleka dla niewprawnego oka pozory linii ciągłej i wykreślnej. Filolog będzie zawsze musiał postępować łamaną linią krytyki konjekturalnej, historyk zaś będzie się mógł coraz częściej pokusić o przedstawienie przeszłości metodą konstruktywną. Pojęcie sumy $7+5$ nie jest identycznem pojęciu liczby 12; »sąd: $7+5=12$ nie jest sądem analitycznym, lecz syntetycznym«, mówi Kant. Robert Zimmermann w przeciwieństwie do Kanta przypisuje sądom matematycznym naturę syntetyczną i nazywa to twierdzenie »Krytyki czystego rozumu«, jak wiadomo, »matematycznym przesądem Kanta« [1]). Taka sama różnica, jaka, zdaniem Kanta, zachodzi między pojęciem dwóch liczb dodanych a pojęciem ich sumy, zachodzi także między przedmiotem filologii, złożonym z kilku osobnych pozycyj, a przedmiotem historyografii, stanowiącym nieprzerwaną całość i ciągłość.

Z zasadniczej różnicy przedmiotów historyi a filologii wynika dalej z koniecznością, że dzieła z zakresu filologii będziemy musieli oceniać — jeśli nie chcemy być nader jednostronnymi — z zupełnie odmiennego stanowiska. Z natury rzeczy osądzamy fakt historyczny wedle jego waloru etycznego; w obec przedmiotów badań filologicznych musimy atoli uznać, że jedynym odpowiednim korrektywem i regulatywem naszego

---

[1]) *Ueber Kant's mathematisches Vorurtheil und dessen Folgen*. Sitzungsberichte d. k. A. d. Wiss. Phil. hist. Classe 67 (1871) 7—48. Ja wolę tym razem błądzić z Kantem.

sądu może być tylko punkt estetyczny — w słowa tego najwyższem znaczeniu. Nie trzymając się tej zasady, nie dzieląc i nie rozróżniając wyraźnie naszego stanowiska wobec historyi a wobec dzieł umysłowo-formalnych, łatwo możemy pomylić się tak w jednym jak i w drugim kierunku: możemy albo ponownie popaść w wielką pomyłkę renesansu, zwłaszcza twórcy jego Petrarki, który do historyi i współczesności przykładał miarę estetyczną, który ludzi sądził jedynie wedle czaru, jakim te potężne, ale nieraz zbrodnicze i z gruntu zepsute postacie, jego wrażliwy umysł olśniewały (tak np. Correggiowie w Parmie lub Viscontowie w Medyolanie), albo będziemy razem z chłodnym, a nieraz i dość tępym i płytkim moralistą na każde prawie dzieło sztuki narzucać tyle zastrzeżeń i wątpliwości, że obrawszy je ze wszystkich kwiatów i woni, uniemożliwimy sobie zrozumienie całości i wniknięcie we właściwości ducha twórczego, zadawalniając się sztuką dla małoletnich i umysłowo niesamowolnych.

Z tego co powiedziałem wynika jasno, że filologia, jak ją powyżej określiłem, nawet lekkiej przymieszki pragmatycznej czy tendencyjnej nie znosi; nie wiedzieć nawet jakby ten moment celowości i tendencyi do niej przyczepić. Ale tu staje nam na poprzek drogi nikt mniejszy — tylko sam Winckelmann. On, twórca historyi sztuki, występuje w r. 1755 z dziełem, którego pragmatyczną tendencyę sam tytuł wyraźnie głosi: »*Gedanken über die Nachahmung griechischer Werke in der Mahlerey u. Bildhauerkunst*«. A więc pomysły o sposobie naśladowania sztuki greckiej? Jest to prawdziwem szczęściem dla nauki, że autor tytułu ściśle się nie trzymał i prawdziwem szczęściem dla sztuki, że żaden artysta nowoczesny jej się nie radzi [1]). Co w tej książeczce jest rzeczywiście wielką, stałą, nienaruszalną zdobyczą, to moment historyczny, obraz stosunków socyalnych i fizycznych Grecyi, przedstawiony jako warunek powstania i rozwoju rzeźby greckiej, to zaś, co jest nikłem i mdłem, to właśnie te wskazówki praktyczne, podniesienie alegoryi, jako zbawienia sztuki nowożytnej, rodząca się już wówczas antypatya do Michała Anioła, uwielbianie — Lairesse'a i t. d. i t d. O jego technicznych wskazówkach i radach dla rzeźbiarza, któremu każe np. bryłę marmuru w wodzie zanurzyć a potem w miarę obrobienia bloku wodę upuszczać, wolałbym zamilczeć, gdyby nie były tak pouczające dla jego fałszywego historyzmu.

[1]) Bardzo trafne i głębokie uwagi o zgubnych skutkach naśladowania teoryi Winckelmanna przez artystów wypowiedział Adam Mickiewicz. Por. A. E. Odyńca Listy z podróży 4 (1878) 312 i nast.

Historyczno-filologiczna część tej książeczki jest wspaniałą kartą tytułową nowoczesnej historyi sztuki, jego pragmatyczne wywody zaś zrodziły w Mengsie et consortibus sztukę mdłą, czczą i za młodu zgrzybiałą, wobec której nawet bakchanale baroku staje się istną rozkoszą dla oka, a cała germańsko-chrześcijańska, nazareńsko-anemiczna reakcya z klasztoru San Isidoro prawdziwą pociechą dla duszy.

Ma się więc norma sądu historyka do normy sądu filologa, jak etyka do estetyki. Czy, usadowiwszy historyka dziejów politycznych »super hanc petram« etyki, nie puszczam filologa bez kotwicy i żagli i steru, bez narzędzi ratunkowych w chwiejnej łódce, na pietrzącą się dokoła tej skały i wzburzoną falę zmiennych i osobistych sądów? Wszak etyka jest tylko jedna, estetyka rozpada się na tysiączne sądy chwiejne i zmienne, które wszystkie godzą się tylko na ten jeden desperacki axyomat, że »de gustibus non est disputandum«? Na ten zarzut pozornie bardzo słuszny wystarczy przypomnieć, że filologia wydaje sądy estetyczne z punktu historycznego a nie absolutnego i że w momencie genetycznym swej metody posiada skuteczne antidotum przeciw przypadkowości i dyletantyzmowi sądu. Zbadawszy sumiennie a bystro wewnętrzny rozwój, całą genezę dzieła, dojdzie filolog drogą indukcyi do rezultatu, który ujęty w zwięzłą formę staje się sądem; sąd doświadczonego badacza będzie résumé wyników historycznego badania, a najlepszym i jedynie sprawiedliwym osądzeniem jakiegoś dzieła będzie samaż jego geneza.

Ale możnaby uczynić drugi zarzut, a to już natury o wiele poważniejszej, mianowicie ten: Czy, windykując dla filologii moment estetyczny jako cel główny, nie obniżamy duchowej, moralnej, etycznej wartości jej przedmiotu, a pośrednio jej samej? A zważywszy, że wszystkie strumienie przeszłości do morza teraźniejszości się toczą, czy temsamem nie ogłaszamy zasady »sztuka dla sztuki, — l'art pour l'art —«, czy nie otwieramy na oścież bramy dla kosmopolitycznego sybarytyzmu, artystycznego i umysłowego?

Na to pytanie dał właśnie sto lat temu wyczerpującą odpowiedź Fryderyk Schiller, ów najbystrzejszy filozof pośród poetów, a najwznioślejszy poeta pośród filozofów. Odpowiedź jego nie jest wynikiem jednorazowego badania: rozważanie sprawy wzajemnego stosunku piękna do etyki zajmowało go dziesięć lat z górą, powracał do niej bezustannie, w traktatach filozoficznych i w rozprawach estetycznych, w poezyach i listach. Na tej wspaniałej tkaninie idei, te dwie nici odmiennie zabarwione, ciągną się nieprzerwanie, to zbliżają się ku sobie, to znowu od siebie odskakują, wiją się dokoła siebie, to znowu się nakrywają; inne nici z biegiem lat gubią się, nowe na ich miejsce się nawiązują, styl

i technika tkaniny tej się zmienia, one jedyne tylko przebywają cało wszelkie fazy rozwoju, zdaje się czasem jakoby cała tkanina im tylko za tło służyć miała. Rozwiązanie sprawy stosunku piękna do etyki staje się dla niego w epoce między Don Carlosem (1787) a Wallensteinem (1799) kwestyą życia, prawie kwestyą sumienia. Czytając po kolei rozprawy: *Ueber den Grund unseres Vergnügens an tragischen Gegenständen*, *Ueber die tragische Kunst* (obie z r. 1792) i *Ueber das Erhabene* (1793); następnie: *Über Anmuth und Würde* (1793), wreszcie *Ueber die aesthetische Erziehung des Menschen* (1795) i *Ueber naive und sentimentalische Dichtung* (1795—6), przebywamy jeden z przesmyków wiodących nas z XVIII. do XIX. wieku, przechodzimy fazy podobne do tych, które mijamy idąc od Markiza Pozy do historycznego Wallenstenia, od doktryny rewolucyi do retrospektywnego historyzmu naszego wieku, którego pierwszym potężnym wyrazem są jego dramata historyczne. Schiller, łącząc się zawsze duchowo ściślej niż Goethe ze współczesnemi dziejami politycznemi, rozpina tę tkaninę »am sausenden Webstuhl der Zeit«. Goethe zawsze bardziej osobisty, czujący zawsze bardziej siebie niż świat, daje nam podobną, lecz bardziej na subjektywnej historyi utkaną antytezę między człowiekiem absolutnym a człowiekiem ulegającym historycznym lub socyalnym warunkom we Fausta pierwszej a drugiej części, w Wertherze a Wilhelmie Meistrze.

Nawet na wypadek, że powiem tu tylko rzeczy dobrze znane, muszę się pokusić o pobieżny szkic rozwoju dotyczących idei Schillera; ważność kwestyi i sposób ostatecznego jej załatwienia przez niego niech mnie usprawiedliwią.

W pierwszej grupie podporządkowuje piękno pod etykę. W przedstawieniu silnej woli, wzniosłego zapanowania nad bolem fizycznym, nad cierpieniem moralnem widzi on początkowo najwyższy wyraz sztuki; wielbi więc Laokoona i sekundując Kantowi, kończy apotezą moralnej siły.

Ale wnet przechodzi do przekonania, że jest coś wyższego nad wzniosły widok człowieka, który nad naturą zapanował, a tem jest harmonia natury i etyki; szukając za tą piękną naturą, znajduje moralną piękność. »Pochwalamy bohaterską decyzyę, którą Leonidas powziął; ale zachwycamy się tem że ją powziąć mógł«. Tak moment wzniosłości łączy się z momentem piękna, moralna godność z powabem.

W trzeciej grupie dopiero daje nam stanowcze rozwiązanie. Przebiwszy się przez terminologię Kanta do przedziwnej jasności myśli i stanowczości lapidarnych określeń, zapowiada tu zbliżającego się ponownie

poetę dramatyczną werwą antytezowanej dykcyi i poetycznym polotem idei: Regulatywem między rozsądkiem a zmysłowością jest prawo; rozsądek stworzył tę jedność, tę stałą formę dla tysiącznych zmiennych objawów, rozsądek tą normą reguluje tysiączne dzikie potoki; rozsądek więc stwarza formę, jest »*formgebend*«. Antytezą rozsądku jest zmysłowość. Ona odbiera tysiączne wrażenia ze świata zmysłowego, ona więc przyjmuje materyę, jest odbiorczą wobec treści, jest »*stoffempfangend*«. Dokoła tych dwóch przyrodzonych impulsów, czy popędów, z których jeden, wychodząc od rozsądku, tworzy formę — a drugi, wychodząc od zmysłowości, przyjmuje materyę, zakreśla ludzkości, jakoby dokoła dwóch punktów palnych eliptyczną peryferyę swego życia. Pytanie teraz: Jak należy postąpić, co uczynić, ażeby te dwa punkta palne się zeszły, ażeby ta elipsa na koło zamienić się mogła? Czyli innemi słowy: jak mamy łączyć twórczość wobec formy i odbiorczość wobec materyi? Jaką drogą dojdziemy do tego celu? Krótka, lapidarna, stanowcza odpowiedź brzmi: Tylko drogą estetycznej kontemplacyi; materyi w niej nie przyjmujemy, tylko formę; zadawalniamy więc obie strony naszej natury ludzkiej. Tą siłą godzącą i łączącą obie tamte jest »*der Spieltrieb*«, jest impuls estetyczny, impuls czy popęd do igrającej twórczości.

W następujących dwóch lapidarnych zdaniach zamyka Schiller wyniki tego porywającego toku myśli: »*Der Mensch soll mit der Schönheit nur spielen, und er soll nur mit der Schönheit spielen*«. »*Der Mensch spielt nur, wo er in voller Bedeutung des Wortes Mensch ist, und er ist nur da ganz Mensch, wo er spielt*«. (List XV).[1] Przez piękność rozwiązują się siły myślenia uwalniają się z wszelkich pęt, osiągają wolność objawiania się wedle praw własnych. Przez to uwolnienie myśli, przez rozwiązanie wszelkich jej więzów może piękność stać się »środkiem prowadzącym człowieka od materyi do formy, od impulsów do praw, od bytu warunkowego do bezwarunkowego (List XIV)«. Piękność tych przeciwieństw nie łagodzi i nie łączy, ale je między sobą znosi, staje pomiędzy i ponad niemi.

Sądzę, że to stanowisko Schillera etyczny moment piękna i sztuki dostatecznie zabezpiecza. Przyjmując jego wywody bezwarunkowo i bez zastrzeżeń jako ideę przewodnią, stwarzamy temsamem i dla wiedzy, której przedmiotem jest historyczny rozwój tej piękności, fundament równie trwały jak wzniosły. Żadnej innej wie-

[1]) Cytowane wyrazy i definicye por. w wydaniu Hempla 15, 2, 370, 380 383—392· jakoteż Kuno Fischer, Schiller als Philosoph. 1858. str. 43, 60, 70.

dzy pokrewnej ustąpić więc nie potrzebuje. Piękność etyki nie wyłącza, ale milcząco ją włącza. Możemy tu powiedzieć jak »Auch Einer« Fryderyka Vischera: *»Das Moralische versteht sich immer von selbst«*. Pomiędzy zmysłową treścią życia, jego chwilowemi skłonnościami i impulsami — a jego czysto idealną stroną wraz z jej stałemi prawami, pomiędzy warunkowym i zmiennym, — a bezwarunkowym i niezmiennym bytem, leżą dzieła myśli ludzkiej, formalnie skończone, ze swą warunkową treścią i ze swą bezwarunkową formą, czyli mówiąc króciej: pomiędzy czynem a ideą leży dzieło sztuki. Naukowem ujęciem czynu jest historya, naukowem ujęciem idei jest filozofia (historyczna), między niemi obiema więc leży filologia. Tak wróciliśmy do punktu wyjścia. Filologia stroną treści i uczuciowych impulsów graniczy z historyą, stroną zaś formy i idei z filozofią. Historya szuka, — by użyć bystrej antytezy Schillera — w człowieku obywatela państwa, filologia szuka przeciwnie w obywatelu państwa przedewszystkiem człowieka; filozofia szuka we formie mniej czy bardziej wyraźnie zarysowanej ideę, filologia przeciwnie w idei szuka przedewszystkiem jej formę.

Określiłem przedmiot, pociągnąłem granice. Jeżeli teraz weźmiemy pod rozwagę cechy literatury, sztuk pięknych i muzyki, to nie będziemy mogli zaprzeczyć, że wszystkie trzy łączy wspólność cech pozytywnych między sobą i wspólność cech negatywnych czyli różnic tak w obec historyi jak też w obec filozofii. Równoczesność i nierozerwalna łączność treści i formy wyciska na tej tryadzie filologicznego badania piętno podobieństwa rodzinnego, a to zarówno na dziełach skończonych, pomnikach wysokiej kultury, jak też i na samych rudymentach, pierwszych, ledwo na pół artykułowanych głosach epoki dzieciństwa. Wspólność cech widzimy nie tylko w skończonych dziełach wyrobionej indywidualności artystycznej, objawiającej się czyto w utworze poetycznym, w dziele sztuki lub kompozycyi muzycznej, czy też w pierwotnej składni, w zarodkowym motywie ornamentacyjnym lub też w pierwiastkowej kadencyi pieśni ludowej; widzimy je tam, gdzie indywidualność artystyczna tworzy idee z całą świadomością twórczości, jak niemniej i tu, gdzie indywidualność narodowa, jeszcze wspólnie i jednolicie czująca, idąc za fizyologicznymi i mgławo psychologicznymi impulsami dziecięcego wieku, dopiero pierwsze pojęcia wytwarza. Wprawdzie i w dziełach filozoficznych strona formalna nie raz dość samoistnie występuje, niekiedy wznosi się nawet do pewnej artystycznej całości, a wtedy idea łatwiej udziela się, prędzej i silniej w pamięć się wraża; ale ta forma dzieła

filozoficznego, nieraz prawie artystyczna, jest zawsze dodatkiem nadspodziewanym, rodzajem superdywidendy umysłowej. Prawdziwie szczęśliwem i wybranem dzieckiem ducha ludzkiego jest tylko to dzieło, które odrazu w czepcu pięknej formy się rodzi.

Ale nie w tym jedynie wypadku, gdy dzieło filozoficzne okazuje pewną formę prawie artystyczną, będzie historyk filozofii mógł lub musiał przywołać na pomoc metodę filologiczną: uczyni on to także wówczas, jeżeli tekst dzieła jest błędnie lub z lukami przechowany, lub przedstawia inne językowe i stylistyczne trudności, lub też jeżeli filozof, którego bada, w rozmaitych dziełach lub ich wydaniach, nie alterując pozornie zasadniczej idei, wprowadza nieznaczne zmiany, emendacye, poprawki, uzupełnienia, które czasem tylko bardzo drobiazgowym rozbiorem stylistycznej lub gramatycznej strony wykryć się dadzą. W takim sensie mówimy n. p. o nowszej »*Kantphilologie*«, obracającej się głównie, choć nie wyłącznie, około różnicy między pierwszem a drugiem wydaniem jego »Krytyki czystego rozumu«.

Ale przez to przenoszenie metody granice pomiędzy pojedynczemi wiedzami bynajmniej się nie zacierają; rogatki muszą często stać utworem dla ich metod, ale nigdy nie otworzą się dla ich przedmiotów. Każde badanie filologiczne lub filozoficzne ma w sobie pewien pierwiastek historyczny. Każde badanie historycznego tekstu jest poniekąd filologicznem. Małem arcydziełem filologicznej krytyki tekstu jest n. p. prof. Wojciechowskiego rozprawa »O Kazimierzu Mnichu«[1]). Badacz historyi filozofii musi, jak to właśnie wspomniałem niejednokrotnie, zapuścić się w czysto filologiczny rozbiór tekstu, a na odwrót bardzo chudo wyglądałyby badania z (nowoczesnej zwłaszcza) historyi lub literatury, gdyby autor nie umiał lub nie chciał zbadać idei filozoficznych, które niewidzialnie w czyny i dzieła się wsuwają— co atoli, mówiąc z Faustem, »*denn wohl zu Zeiten kommen mag*«. Metody są motorami badania, tych motorów często wiedze, żyjące w dobrych stosunkach sąsiedzkich, nawzajem sobie pożyczają, ale zupełnie odmienne są surowce i maszyny do ich przeróbki użyte.

Z tego atoli bynajmniej nie wynika, żeby w granicach umiejętności nie było gałęzi, należących równocześnie do dwóch lub więcej działów jednej grupy, albo nawet do dwóch grup; zna przecież i prawo państwowe tak zwane »sujets mixtes«. Weźmy n. p. ikonografię. Z ilu to odmiennych punktów widzenia została ona podjętą. Jest ona przedewszystkiem niewątpliwie pasmem ziemi, leżącem pomiędzy historyą

[1]) Pamiętnik Akademii Umiej. w Krakowie V. (1885) 1—29.

literatury a historyą sztuki, pasmem, które o pilniejszą niż dotychczas uprawę dwoma pługami się dopomina. Z punktu literackiego wychodząc, szukamy za plastycznemi przedstawieniami pewnego motywu literackiego, szukamy n. p. za ofiarą Ifigenii, za scenami z Komedyi Dantego, z Tryumfów Petrarki, z epopei i fars średniowiecznych, z dzieł Mickiewicza itd. w rzeźbie i obrazie. Z punktu czysto artystycznego wychodząc, przebiegamy wszystkie wieki, tropiąc za zmianami, którym pewien motyw jako stały zawiązek uległ, bez względu na to, czy i jakie źródło literackie istnieje; tak mówimy o ikonografii chrztu Chrystusa Pana, Matki Boskiej, wieczerzy pańskiej, sądu ostatecznego itd., lub przechodząc do tematów świeckich, zestawiamy przedstawienia oszczerstwa Apellesa, Apollina i Marsyasa, Belizara i jego córki itd. itd. Możnaby nawet podjąć badania szersze i ogólniejsze nad tematami bezimiennymi, nad pewnymi czysto psychologicznymi motywami; jako jeden z najbardziej pociągających wyobrażałbym sobie n. p. zbadanie historyczno-estetyczne dramatów, rzeźb, obrazów itd., przedstawiających psychologiczny motyw arystotelesowej ἀναγνωρίσεως. Ale dalej bywają podjęte badania ikonograficzne w celach historyi dogmatycznej, narodowej, politycznej, rodowej i t. d. Tak np. bada, idąc w ślady Rossiego, ks. Bilczewski freski katakomb, wydaje prof. Moes w Amsterdamie znakomitą *Ikonographiam batavam*, w której ze zdumiewającem znawstwem całemu ogromowi holenderskiej sztuki portretowej daje imiona i nazwiska, niezapominając nawet... o trupie, leżącym na stole sekcyjnym doktora Tulpa na sławnej »Anatomii« Rembrandta w Hadze. Tak daje nam Maryan Sokołowski, obok cennych ekskursów ikonograficznych nad rozwojem typów i postaci św. Jana i św. Katarzyny (w rozprawie o Hansie Suesie) i nad typem Trójcy o jednej głowie i trzech twarzach, ważne wskazówki ikonograficzne w badaniach nad miniaturami włoskiemi Bibl. Jag. i nad modlitewnikiem dzikowskim, obecnie zaś przygotowuje — jak słyszę — cenny materyał do ikonografii Kazimierza Jagiellończyka i Elżbiety Austryaczki. Tak daje nam Jerzy Mycielski ikonografię Królowej Bony i Anny Jagiellonki. Tak mamy ikonografię portretów Van-Dycka przez Fr. Wibirala (1877). Póki czas wartoby też pomyśleć o zupełnej ikonografii, nie tylko portretów, ale, co jeszcze ważniejszem, obrazów historycznych Matejki, do której Stanisław Tarnowski dał już kilka cennych wskazówek w swej pięknej biografii [1].

[1] Młody pracownik, któryby się energicznie zabrał do dzieła, mógłby dziś jeszcze dać zupełny spis osób przez Matejkę portretowanych. Spieszmy się! za lat 20—30 już będzie za późno. Jak szybko takie daty z pamięci nam giną, uczy nas Vasari, który opisując freski Benozza Gozzolego w pałacu Medyceuszów i w pizańskim Camposanto, 70—100 lat po ich powstaniu, ledwie dla kilku z pośród

A oprócz ikonografii są inne umiejętności niesamoistne, dwulicowe, które stroną treści należą do grupy nauk historycznych, a stroną formalną do grupy nauk filologicznych; temi są n. p. dyplomatyka i paleografia, sfragistyka i numizmatyka. Otóż te są prawdziwemi wiedzami pomocniczemi; możnaby je scharakteryzować — sit venia verbo! — jako »*Pufferwissenschaften*«, łagodzące niejako zbyt gwałtowne zderzenie się sił, poruszających poszczególne grupy nauk w kierunkach wręcz przeciwnych.

Widzimy więc że grupy nauk stykają się z sobą albo rozgałęzieniami swych koron (tak n. p. ikonografią), albo łączą się tylko pozornie dla oka temi dyscyplinami pomocniczemi, podobnemi do latorośli w sadach włoskich, ciągnących się festonami od drzewa do drzewa.

W dwóch wypadkach mogą i powinny grupy lub ich gałęzie stawać się dla siebie de casu ad casum naukami pomocnicznemi, nie tracąc przez to nic na swej samoistności:

a) jeżeli mamy przed sobą dzieła skombinowane lub postacie o uniwersalnym zakroju, które nie przedstawiają czystego i wyłącznego charakteru jednej grupy lub jednej gałęzi. Historya anatomii n. p. wspomni o Lionardzie da Vinci, (uczynił to zresztą już tak pięknie Hyrtl w wstępie do anatomii), historya dyplomacyi XVII. wieku zahaczy o Rubensa, historya geologii nie pominie Goethego, przyszły historyk filozofii w Polsce poświęci więcej niż jedną kartę Krasińskiemu, historyk filozofii niemieckiej uwzględni nie tylko pisma estetyczne ale i współczesne poemata filozoficzne Schillera; kompozycyę dramatów muzykalnych Wagnera będzie badał w przyszłości tak historyk literatury jak i historyk muzyki, a jeden i drugi odnajdzie w nich, jeżeli mnie wzrok bardzo nie myli, stanowczy punkt zwrotny;

b) jeżeli mamy do czynienia z objawem, który staje się zrozumiałym dopiero przez wzajemne uzupełnienie się dwóch nauk.

Weźmy za przykład włoską architekturę świecką z XIII. i XIV w. — Te pół-pałace i pół-fortece, groźne i ponure, najeżone cynkami, a nieraz fosą otoczone, a przecież stojące wśród najludniejszych dzielnic wielkich miast, dadzą się tylko wytłómaczyć tym odrębnym charakterem społeczeństwa, dzielącego się nie na stany, na warstwy poziome, lecz na partye, na oddziały pionowe; dla zrozumienia zaś architektury kościelnej będziemy musieli szukać wytłumaczenia w mistycyzmie,

kilkusetnej masy portretowanych osobistości historyczne pierwowzory z tradycyi ustnej odszukać zdołał. Nie o wiele więcej wiemy też i o portretowanych osobistościach na freskach watykańskich Raffaela!

w filozofii i poezyi św. Franciszka z Assyżu. I na odwrót niema tak barwnej, tak trafnej illustracyi dla stosunków socyalnych włoskich w XIII i XIV. w. jak architektura świecka itd. itd.

Jest więc jedna wiedza nauką pomocniczą dla drugiej, i ta druga na odwrót nauką pomocniczą dla pierwszej, ale każda z nich jest czemś więcej, jest sobą samą, wiedzą dla siebie, wiedzą samoistną, świadomą odrębności swoich przedmiotów i celów.

Ale ta odrębność przedmiotów i samoistność celów u poszczególnych nauk służy tylko wyższemu wspólnemu celowi. Siły ich, wyrosłe w niezawisłej wolności i dojrzewające w niej do samowiedzy, sprzęgną się potem ku wyższej jedności. Celem tym jest całość historyi pewnego narodu lub pewnej epoki. Jednym z najczęściej używanych i najbardziej zużytych obrazów jest porównanie narodu ze wspaniałym gmachem, Petrarka już zna to porównanie, a i on czerpie je, jeżeli się nie mylę, z Cycerona, a odkąd Skarga użył słusznego niestety obrazu »o rysujących się murach rzeczypospolitej waszej«, stracił on zupełnie charakter porównania, stał się prawie tylko bardziej plastycznym ekwiwalentem abstrakcyjnych wyrazów, jak n. p. »całokształt narodu, makrokosmus narodowy« itd. Ale spróbujmy, czy z tego wyszarzanego i zblakłego obrazu nie da się jeszcze, podobnie jak ze zeschłej róży z Jerycho, nowe życie wydobyć?

Żeby poznać całość budowy, musimy prowadzić idealne przekroje, najpierw podłużne, potem poprzeczne, wreszcie zestawić cały system tektoniczny, cały skład sklepień i żeber, kopuły i latarni. Fasada przecież nie powinna być (jak to u nas niestety zbyt często się zdarza) luźnym tworem zmysłu dekoracyjnego, lecz przy każdej konstrukcyi, rzetelnym i głębszym umysłem podjętej, ma ona być niejako zwiastunem wewnętrznych miar i stosunków, tematycznym przewodnikiem do symfonii wewnętrznych kształtów i rozmiarów, a wtedy da ona się łatwo w zarysie z wewnętrznych przekrojów skonstruować. Przekrój podłużny, z tą dla oka niejako coraz chyżej ku chórowi bieżącą falą arkad i blend, ze swą rytmiczną przemianą filarów i słupów, staje się dla nas obrazem historyi politycznej, z jej nieprzerwanym łańcuchem faktów, z jej energicznie występującym szeregiem to surowo potężnych, to wspaniale pociągających postaci bohaterów i wojowników, panujących i ich doradców. Niewątpliwie, że przekrój podłużny da nam najważniejsze momenta budowy, jej kierunek i oś, system dolnych podpór, z którego już nieco i sposobu zamierzonego sklepienia domyśleć się można. Ale jak mało, jak jednostronnie, jak ułamkowo znalibyśmy tę budowę, mając przed sobą tylko jej przekrój podłużny!

By wniknąć w jej ideę, musimy ciągnąć na poprzek rysy jej szerokości; wsuwają się one, każden oddzielnie, jeden po drugim, w większych lub mniejszych odstępach. W częściach bardziej spokojnych i jednostajnych, w których punkt ciężkości leży na perspektywicznym ubiegu podpór, jeden przekrój poprzeczny dla dłuższej przestrzeni wystarczy. Ale nagle stajemy przed punctum saliens budowy: linia architektoniczna wzbiera i nabiega, budowa rozszerza się i wznosi. Teraz będziemy musieli coraz gęściej, w coraz bliższych odstępach przesuwać przekroje poprzeczne, aż wreszcie dojdziemy do transseptu, w którym już kierunek poprzeczny kierunkiem podłużnym stanowczo zawładnął. Tymi przekrojami poprzecznymi są dzieła formalne myśli ludzkiej, dzieła poezyi, dzieła sztuki, dzieła muzyki, oneto, jak te przekroje poprzeczne, oko nasze, pomykające za następstwem i rozwojem faktów politycznych, co chwila wstrzymują i nęcąc je to z jednej, to z drugiej strony nowymi punktami widzenia, pojęcie badacza o siłach twórczych narodu znakomicie rozszerzają. W chwilach potężnego rozwoju politycznego rzadko się one zjawią, ale ze słabnącą wagą tego czynnika występują coraz gęściej, coraz bliżej siebie, prawie równocześnie, co chwila mamy nowe kształty, budowa umysłowa rozpiera się w szerz i z każdym rokiem następnym staje się co raz bogatszą, większą, co raz bardziej urozmaiconą. Co więcej: podobnie jak w transsepcie, tak i w historyi narodu, pojętej jako całokształt sił narodowych, znamy epoki, gdzie naród tylko w tym jednym kierunku rozwoju poprzecznego potężnie się objawia. Dość wspomnieć dziesięciolecie po powstaniu listopadowem; wówczas pan Tadeusz, Irydion, Nieboska, Balladyna, Lilla Weneda są najważniejszemi datami historyi narodowej, wziętej jako całość. A pamiętajmy i o tem, że, podobnie jak najważniejszy punkt strony zewnętrznej t. j. facyata na przekroju poprzecznym się wyrabia, tak i sąd i mniemanie obcych krajów o pewnym narodzie głównie na jego artystycznej twórczości się opiera. Jest jeszcze możliwe i trzecie stanowisko: pomijając tak kierunek podłużny, jak i przekrój poprzeczny, może badacz stanąć w nawie bocznej, i tak uzyska malowniczy widok na przesuwające i kryjące się za sobą przed jego oczyma dwa rzędy kolumn, jak i na perspektywę nawy głównej i transseptu. Na tem malowniczem bardziej niż architektonicznem stanowisku staje historyk kultury i tą drogą zyskuje barwny obraz zewnętrznej strony naszego życia społecznego i umysłowego. Typowym i znakomitym, a może i jedynym reprezentantem u nas tego stanowiska i kierunku jest Wł. Łozińskiego »Lwów starożytny«.

Wreszcie będziemy musieli z tymi dwoma przekrojami skombinować cały system tektoniczny budowy, poznać, jakim sposobem budynek ten się sklepi, t. j. zbadać, jak skonstruowaną jest kopuła idei i systemów filozoficznych, wspierająca się zawsze na danych z politycznego i umysłowego życia i będąca ich abstrakcyą. A wiadomo, że ta część, która w rzeczywistości i w znaczeniu przenośnem nieraz w o wiele późniejszej epoce i w odmiennym stylu się dołącza, dopiero całej budowie nadaje wyraz pewnej monumentalnej i idealnie wyższej łączności. — Szczęśliwy naród, jeżeli znajdzie swego Brunnelleska, który nad jego katedrą dźwignie kopułę o porywającej śmiałości kopuły florentyńskiej i w niej pozorną sprzeczność podłużnych i poprzecznych kierunków jako w trzeciej potędze złączy i zestrzeli!

A teraz jeszcze kilka uwag o historyi sztuki i jej stosunku do historyi literatury, historyi języka i t. d., t. j. do filologii w węższem znaczeniu. Na czem filologia bada i poznaje swój przedmiot, który określiłem jako myśl ludzką ujętą we formę zmysłową, uchwytną? Przedewszystkiem na dziełach samych. Biografia może być tylko środkiem pomocniczym; umiejętność czytania tekstu w pojęcia tego znaczeniu najszerszem i najgłębszem będzie zawsze pierwszem, głównem, prawie wyłącznem jej zadaniem. Tekst ten musi być więc poznany w pierwotnej czystości, w stanie takim, w jakim ostatecznie z pod ręki twórczej wyszedł. Tym tekstem są dla historyi sztuki dzieła artystyczne, na nich będzie ona poznawać dzieje myśli i uczuć ludzkich. I ona będzie usiłowała poznać, o ile to w ogóle możliwem, dzieła te w ich stanie pierwotnym. Niema kwestyi krytycznej w historyi literatury, którąby nie istniała zarazem i dla historyi sztuki, a formy artystyczne mają tak samo, jak motywa literackie, jak formy językowe i metryczne, swoje pewne niewątpliwe daty i fazy.

Ale ta łączność, ta teoretyczna identyczność, ta wzajemna przynależność obu wiedz ma jesze silniejszą podstawę: ona opiera się nie tylko na analogii badań, ale na ważniejszej jeszcze analogii — na analogicznych objawach i fazach rozwoju w samychże przedmiotach badanych.

Tylko dla przykładu wskażę na kilka takich analogicznych zjawisk. Weźmy najpierw stosunek ornamentyki do rytmu i rymu, na który już Schnaase'go [1]) przenikliwa inteligencya badawcza i pierwszorzędny zmysł

[1]) Geschichte d. bildenden Künste 8² (1869) 863 n.

konstruktywny kilka genialnych promyków rzuciły. W sztuce starożytnej ornamentyka łączy się jak najściślej z architekturą; jest niejako abstrakcyą miar i stosunków, przenikających całe dzieło architektoniczne, jest poniekąd ową *»Vortragsbezeichnung«* dla oznaczenia dynamiki i tempa symfonii architektonicznej. Składa się ta ornamentyka z pewnego motywu, który w nieprzerwanym biegu niezmiennie się powtarza, a to bez względu na to, czy ten motyw jest roślinny, czy tektoniczny (jak n. p. meander lub jajecznik i t. d.); każda cząstka jest samoistna, ma wagę i miarę swoją, tak samo jak n. p. każda stopa w jambicznym trymetrze. Bez chęci gonienia za błyskotliwemi określeniami można o tej ornamentyce starożytnej powiedzieć, że jest miarową, skandowaną, prawie jambiczną.

Ciekawe potwierdzenie znajduję w dalszym rozwoju historycznym, mianowicie w działalności artystycznej Gotów. Z poezyi Gotów nie mamy wprawdzie nic oprócz tego jednego półgotyckiego i półłacińskiego heksametru, który jeszcze Massmann w pierwszym tomie czasopisma Haupta publikował (Zs. 1,379 sq.). Czyż nie słyszymy wyraźnie tejsamej dziwacznej mieszaniny dwóch ras i dwóch technik, jeżeli staniemy przed grobem Teodoryka w Rawennie, z jego dziwnie z germańskich i późnorzymskich pierwiastków złożoną, ale zawsze miarową rytmiką, z tą techniką (na co, o ile wiem, jeszcze nie zwrócono uwagi) chwiejącą się między pomysłami północnymi, wyciętymi w drzewie germańskim krzemieniem lub nożem — a późno klasycznymi motywami, wykutymi dłutem rzymskim w marmurze?

Jeżeli krytyk lub raczej skeptyk zawodowy wnioski moje odrzuci, jako oparte jedynie na dwóch unikatach, których analogia może być czysto przypadkową, to mu odpowiadam, że ten heksameter i ten ornament są jedynie potwierdzeniem i uzmysłowieniem tego, co wiemy z historyi o szybkiem zatonięciu odrębności Gotów w morzu rzymsko-łacińskiej kultury. Biblia Ulfilasa (318—388) przedstawia stan jeszcze o przeszło półtora wieku dawniejszy, kiedy rozdział pomiędzy Gotów wschodnich i zachodnich zaledwie się był zaznaczył, a i na niej przecież niemało widoczne są ślady łaciny (pr. Masold, Germania 26, 129 n. i 27, 23 n.), a to nie tylko pod względem tekstu ewangelii, ale także pod względem gramatyki, składni, a zatem i konstrukcyi myśli.

Jeżeli zaś obustronna mnogość powtarzających się objawów ma być niezbędnym warunkiem dla uznania i zrozumienia równoległego rozwoju poezyi i sztuki, to epoka karolingska będzie mogła zadowolnić najbardziej niedowierzającego krytyka. Wiemy wszyscy, że wówczas w poezyi germańskiej, specyalnie zaś niemieckiej zamiast rytmu przy-

chodzi alliteracya i rym. Oba objawy pozornie tylko są sobie przeciwne, w rzeczy samej są to tylko dwa odmienne sposoby, zastosowane do tejsamej zasady: w alliteracyi rymują litery początkowe (trzech zazwyczaj) słów w jednej linii, w rymie rymują końcowe zgłoski obu półwierszy, składających się na tak zwany długi wiersz; tam słowa zaczynają, tu kończą się równem brzmieniem. Ta (dość dowolna) ilość zgłosek, która biegnie ku rymom końcowym, lub która się zasłania od rymów alliterujących, nie ma rytmicznego znaczenia, nie składa się jak w starożytności w łańcuchowy szereg równomiernych ogniw, jest ona pod względem formalnym linią łączącą, mającą tylko wyznaczony kierunek, wznoszącą się w rymie, opadającą w alliteracyi, a nie mającą ściśle oznaczonej długości; szczególnie widocznem jest to w wierszu alliterującym, w którym te dwie lub trzy arzy (jeżeli w ogóle o takich mówić wolno), zabarwione i silnie podniesione alliteracyą, odebrały innym arzom niealliterującym wszelkie znaczenie.

Przypatrzmy się teraz ornamentyce. Opierając się na pierwiastkach przedhistorycznych, pogańskich wydoskonalają się w tej epoce dwa rodzaje, jeden środkowo-europejski, specyalnie karolingski, drugi anglosasko-iryjski, który wędruje z mnichami iryjskimi z Anglii do Francyi, górnych Niemiec i wraz z nimi w Sanct-Gallen główną siedzibę znajduje.

Pierwszy jako ornament wstążkowy i plecionkowy już samym głównym motywem swoim skłania się bardziej ku stałej formie, godzącej się z pewnem poczuciem architektonicznem, z pewnym ładem i składem kompozycyi. Wijąc się najprzód dość długo w pomysłach mgławych i ogólnikowych, zaczyna się łączyć i kończyć roślinnymi lub zwierzęcymi motywami. Ornamentyka, dawniej nieraz w kłopocie szukając za jakimkolwiekbądź kształtem, na któryby mogła nieustająco snującą się plecionkę narzucić (poniekąd jak poeta, gdy do fantystycznie wysnutej bajki doszukuje historycznego faktu), chwyta się teraz nagle inicyału; w jego stałych kształtach widzi dawno pożądaną ramę dla rozpięcia na niej swej sieci, obiegłszy literę tę dokoła swymi splotami, kończy ją na dwóch przeciwległych punktach (n. p. przy D, P, E na dwóch wystających końcach po lewej od pionowej laski, przy M u dołu pierwszej i czwartej laski i t. d.) dwoma silniej zabarwionymi motywami, n. p. czy to parą liści ku sobie się zginających, czy też łebkami lwów lub psów ku sobie spozierającymi, słowem dwoma motywami roślinnymi lub zwierzęcymi, które sytuacyą, ułożeniem, kształtem i zabarwieniem ku sobie się rymują. Gdy patrzymy na te inicyały, mimowoli nasuwają się na pamięć słowa, któremi Otfried o swych usiłowaniach prozody-

cznych zdaje sprawę; bo i o twórcy tych ornamentyk można powiedzieć: »Non quo series scriptionis huius metrica sit subtilitate constricta, sed scema omoeoteleuton assidue querit« [1]).

Inszą zupełnie jest ornamentyka anglosasko-iryjska. Wychodząc od linii spiralnej, łączy w sobie całą fantastykę wschodniej bajki z surową i dziką prawie grozą człowieka północy, żaden wąż, żaden węgorz nigdy tak się nie wił, jak się dziwnie wiążą, splątają, złączają i rozszerzają te długie wyciągnięte, albo raczej naprężone pasy, które to zwężając się, to znowu pęczniejąc, mgławo się ku formom płaza naginają. Z najwyższem zdziwieniem spostrzega widz dopiero po długiem śledzeniu za zawiłemi liniami, że te kształty na pozór zupełnie niezrozumiałe składają sie w jakieś przeraźliwe formy fantastycznych ptaków lub zwierząt, wzajemnie się pożerających. Ale w tych ornamentykach (tak przedziwnie bujnie marzonych, tak ponurych a misternych zarazem, a do tego — co najdziwniejsze — okalających nieraz malowidła figuralne o niewymownie dzikich i barbarzyńsko wstrętnych kształtach [2]), są atoli pewne punkta spoczynku, albo raczej skupienia dla oka, silniejsze akcenty, ku którym mimowolnie wzrok bieży tem łatwiej i chętniej, że one są silniejszą i jaśniejszą farbą podniesione. To są te punkta, w których linia wężowa, dobiegłszy do krańca ramy prostokątnej, nagłym zwrotem pod ostrym kątem odskakuje, by, zaczynając tutaj jaskrawym płomykiem barwy, znowu dyagonalnie przebiedz aż do strony przeciwnej. W tych ostrych kątach z ich jasno zabarwionymi płomykami rymują się więc niejako litery początkowe tych pasów, tu widać jasno, że początki tych pasów między sobą alliterują.

Analogie te stają się jeszcze bardziej przekonywającemi, jeśli zważymy ich zgodność chronologiczną.

Dzieło, które w Niemczech rym końcowy na wielką skalę po raz pierwszy z całą usilnością i konsekwencyą przeprowadza, jest Otfrieda »księga ewanielii« (»Evangelienbuch« lub »Krist«), skończona koło 865 (środkowa część dedykowana Ludwikowi Niemcowi).

Powyżej przytoczone najwcześniejsze przykłady rymującej ornamentyki znajdują się w Sacramentarium Biblioteki paryskiej (sygn. 9428 lat.), które powstało w Metz dla Drogona, naturalnego syna Karola Wielkiego (zmarłego tam 855) i w Biblii Karola Łysego (obecnie również

[1]) Cyt. u Kawczyńskiego Essai sur l'origine et l'histoire des rythmes. Paris 1889 p. 41.

[2]) Tak n. p. w owym znanym kodeksie Maciela Britha, syna Mac Durnana w londyńskim Lambeth Palace (u Schnaase'go 3², 619 i u Woltmanna-Woermanna 1, 196).

w paryskiej Bibl. nationale), która mu w r. 850 przez hr. Viviana ofiarowaną została.

Anglosasko-iryjskie miniatury, mające bardziej alliterującą ornamentykę, datują z VII—IX wieku, co znowu w zupełności odpowiada epokom powstania anglosaskiego Beowulfa (wiek VII) i starosaskiego Helianda (825—835); a że między Sasami kontynentu i Anglosasami długo po rozdziale terytoryalnym utrzymało się poczucie rasy, o tem przekonuje nas najdobitniej kapitel kościoła z Sangershausen, który, choć z połowy XI w., pokazuje nam jeszcze formy ornamentyki VII i VIII w.; przyczem warto nadmienić, że kwestya (poruszona przy Holtzmanna w Germanii 11, 224), czy Heliand nie jest tylko transskrypcyą z anglosaskiego wzoru, była przedmiotem dłuższej naukowej dyskusyi (por. Sievers, Heliand u. d. angelsächsische Genesis 1875 i Zs. 19 (1875) 1, n.).

Co do wieków późniejszych, to zaiste nie chcę nikomu narzucać mego zdania o analogii między prostą, w sobie zamkniętą, a dla rozwoju indywidualności mniej przystępną ideą podstawną budowy romańskiej i czterowierszową strofą epiki niemieckiej. Będę zadowolony, jeżeli mi czytelnik przyzna, że sztuczna strofa Kudruny (powstałej krótko przed r. 1215) przedstawia w porównaniu z popularną, ludową strofą Nibelungów analogiczny rozwój w kierunku twórczości indywidualnej, jaki zauważyć możemy we współczesnym rozwoju architektury romańskiej, opuszczającej ogólnie ważny dogmat kwadratu i półkola, a przechodzącej do wyznania i objawienia indywidualnych bardziej przekonań estetycznych.

Między Dantejską tercyną a przecinającym się fryzem romańskim lub gotyckim zachodzi, zdaniem mojem, coś więcej niż analogia; fryz ten przedstawia się wprost jako graficzne przedstawienie tercyny.

Przechodzę do gotyku. Powtórzę tylko rzecz dawno znaną, że całą tę architekturę przenika tajemniczo-bezwiednie jakiś system miar i stosunków, wyrażających się w przybliżeniu lub nieraz całkowicie stosunkiem trójkowym 1 : 3. Już w najznakomitszych późniejszych tumach romańskich nad Renem z XI i XII w. zauważamy zbliżanie się do tej miary, a mianowicie w stosunku zachodzącym między szerokością a wysokością nawy głównej (Moguncya n. p. 1 : $2^1/_2$, a w Kolonii typowy i czysty stosunek 1 : 3). Szukano i między innemi częściami składowemi kościołów za tym stosunkiem, i to nie zupełnie na darmo; jeszcze w r. 1592 rozważają architekci, projektujący sklepienie San Petronia w Bolonii, możliwość zastosowania zasady niemieckiej (t. j. gotyckiej), wedle której wysokość kościoła ma się mieć do jej szerokości jak prostopadła w trójkącie równoramiennym do jego podstawy [Repertorium 18 (1895) 108—

—110], a Dehio rozwinął i w wielu punktach udowodnił system tryangulacyi w średniowiecznej architekturze [1]) Jakiś stosunek trójkowy, jakiś szemat trójdzielności wsuwa się bezwiednie może, w każdym razie nie mechanicznie w architekturę gotycką, ale nie w architekturę samą i jedyną. W poezyi mamy objawy analogiczne, mianowicie w tym jej gatunku, który jedynie ówczas miał nie tylko zewnętrzną artystyczną formę, ale i wewnętrzną artystyczną konstrukcyę t. j. w poezyi lirycznej. Epopeja ludowa bowiem powstała z pieśni składanych. Bylibyśmy już bardzo zadowoleni, gdybyśmy osobę tego poetycznego kodyfikatora i datę ostatniej redakcyi dokładnie poznać mogli; o osobiście twórczym i indywidualnie kształtującym umyśle mowy więc być nie może, co także poniekąd i do dramatu kościelnego się odnosi. Epopeja świecka zaś, świetna i barwna, choć z małymi wyjątkami dość powierzchowna i prawie dyletancka (szczególnie w Niemczech), nie umiała nigdy »retinere rivos« koncepcyi i inwencyi; bezbrzeżnem korytem toczy nurty swej epicznej swady, graniczącej nieraz z gadulstwem. Żeby więc ta epiczna masa w silną indywidualnie artystyczną konstrukcyę skrystalizować się mogła, tego ani od epiki rycerskiej ani od ludowej żądać i po nich spodziewać się niemożna. Jedynym więc rodzajem poezyi, która ma silną i stałą konstrukcyę jest liryka, a ta przedstawia nam system trójdzielności konsekwentnie przeprowadzony. »Lied« niemiecki składa się z dwóch części między sobą równych, które późniejszy Meistersinger nazwie »die Stollen«, i z trzeciej dłuższej (der Abgesang); identyczny stosunek znajdziemy w pierwotnym włoskim sonecie, złożonym z dwóch czterowierszy (con rima chiusa) i z sześciowiersza (raczej dwóch trzechwierszy złączonych z trzema parami rymów cde cde), stanowiącego logiczną całość. Trudno sobie wyobrazić, żeby i muzyka, ta mleczna siostra liryki średniowiecznej, w kompozycyach do tekstów nie była tej formalnej i logicznej trójdzielności równie wyraźnie melodyą i kontrapunktem uwydatniła.

A przechodząc do renesansu, to tu już wprost nie pytamy się czy można mówić o wspólności sztuki, poezyi i muzyki, tylko odwrotnie nieraz dziwimy się, jak o niej mówić nie można. Dotychczas każda wiedza odmiennie swe dzieje dzieliła i odmiennie swe działy nazywała, teraz nagle i to po raz pierwszy od początku czasów chrześcijańskich powstaje pojęcie umysłowe wspólne i jedne dla życia społecznego, umysłowego i artystycznego. Natura i starożytność biorą linwę za dwa

---

[1]) Dehio, Untersuchungen über das gleichseitige Dreieck als Norm der Bauproportionen 1894 i Reimers Repertorium 17 (1894) 371 sq.

końce i przeciągają ją w poprzek całej ludzkości kulturze dostępnej; książe świecki i książe kościoła, polityk i statysta, poeta i pisarz, muzyk i artysta, astronom i myśliciel muszą przez nią przeskoczyć albo — pod nią się zgiąć; kto tego nie umie lub nie chce, do czasów nowożytnych nie będzie liczony. Renesans jest jarzmem kaudyńskiem nowożytnej kultury, jest jedyną kulturą, do której możemy z punktu historycznego zastosować to tak nadużyte słowo o ideach ogólno-ludzkich. Pierwszeństwo (chronologiczne) należy się sztuce, dopiero w epoce późniejszego renesansu wzbija się poezya do wyżyn podobnych i to nie w kraju, gdzie jej kolebka stała, nie na klasycznym gruncie Italii. Literatura i sztuka zbiegają się chronologicznie dopiero w końcowych stadyach, w epoce upadającego renesansu. Równoczesnymi są nie objawy zdrowia, ale objawy dziedzicznej choroby, które spostrzegamy najpierw w epoce baroku w czasach nadmiernego wybujania i rozkładu sił, a następnie w epoce rokoko, w czasach zbytniego ich wydelikacenia. Że zaś teraz mówimy o baroku w literaturze, lub o rokokowej sielance, wskazuje nam jasno, że i tu przewaga i twórczy impuls leży po stronie sztuk plastycznych.

Dobiegłem do progu naszego wieku. Żyjemy w nim, zbyt blizko niego stoimy, byśmy choćby ogólne jego formy i kontury okiem objąć mogli; czujemy tylko, że na dnie jego leży pewien żywioł, który w życie artystyczne we wszystkich jego kierunkach i objawach się wciska. Żywiołem tym jest naród; my ledwie zaczynamy kreślić dzieje pojedynczych narodów i ich działalności w wieku naszym; o wspólnej historyi mówić jeszcze nie możemy.[1])

Gdziekolwiek więc okiem rzucimy widzimy w literaturze, w sztukach pięknych, w muzyce analogiczne objawy, a to równocześnie lub przynajmniej w ramach jednej fazy rozwojowej występujące. Wszystkie trzy stanowią więc jedną grupę tylko, wszystkie trzy dadzą się objąć i powinny być objęte jedną grupą, ową teraz jedynie dla historyi literatury ery chrześcijańskiej przyjętą nazwą filologii nowożytnej.

---

[1]) Nieraz podnoszono, że wielka poezya z końcem 18 w. walczyła tylko przeciw swej własnej przeszłości, przeciw pojęciom identycznym, ale spaczonym i zgrzybiałym, że to jest walka tylko między nowym a starym renesansem, między starszem pokoleniem a „nowo odrodzonem odrodzeniem". Z pewnością, że i ta epoka czerpała z natury i ze starożytności, ale i trzeciem źródłem krzepiła młodzieńcze siły, a tem jest narodowość; obok Werthera i Ifigenii mamy przecież — Götza. Teraz bowiem poezya bierze kierunek życia artystycznego w swe dłonie i staje się i dla sztuki żywiołem formującym i normującym — a dopiero od jakich lat dwudziestu sztuki plastyczne, przedewszystkiem zaś muzyka przewodnictwo objęły.

Ale te trzy siostry zostały wychowane przez ich starsze siostry przyrodnie, przez filologię klasyczną i archeologię. Wspólnego z temi starszemi siostrami mają ojca, jest nim wrodzony wszechludzkości duch formo-twórczy, lecz rodzą się one z innej matki, z idei chrześcijańskiej.

Z tych trzech starszych sióstr z pierwszego małżeństwa obchodzi nas tutaj bliżej historya sztuki starożytnej, czyli t. zw. archeologia.

Czy ona nie jest wiedzą filologiczną? Jaką metodą chce być badana i poznana, jaka chroni ją »od dyletantyzmu, od przypadkowych i silnie osobistych, czysto podmiotowych sądów, które są prawie nierozdzielne od badań mitologicznych?«[1]) Tylko metoda filologiczna, metoda krytycznego badania. Ale czy tak zwaną »archeologię« łączy z filologią klasyczną tylko wspólność metody? czyż obie wiedze nie należą nierozerwalnie do siebie, czy możnaby sobie wyobrazić wybitnego »filologa klasycznego«, bez badań archeologicznych i na odwrót? Znam i uznaję nieco odmienne stosunki umiejętności starożytnej. Wiem i uznaję, że archeologia spełnia i musi spełniać jeszcze cel uboczny, że służy także za środek uzupełnienia naszej znajomości epoki klasycznej w kierunku realnym, w punktach, co do których pomniki literackie, tylko częściowo zachowane, dostatecznie nie objaśniają (w szczególności pod względem mitologii i życia prywatnego). — Ale dopięcie tego ubocznego celu jest tylko ubocznem zadaniem. Bo głównem zadaniem archeologii zawsze było i będzie poznanie tych myśli i uczuć, które duch twórczy w starożytności drogą formy zmysłowej, przez medium sztuki plastycznej uzmysłowić usiłował i zdołał. Archeologia nie jest przecież appendixem do filologii starożytnej, ale co drugą kartą tej księgi, tak fragmentarycznie nam przekazanej. Dla filologa »klasycznego« archeologia jest przedmiotem obowiązkowym, nie raz przez tegosamego profesora wykładanym. Filolog nowożytny, obojętnie czy się nazywa romanistą, germanistą, czy polonistą itd. nie czuje tej łączności między życiem artystycznem i literackiem, nie czuje jedności tego momentu formalnego, który obie wiedze łączy, nie wie o niej, nie myśli o niej — a to dlatego jedynie, że łączność ta nie znajduje swego wyrazu ani w planie quadriennii philologici, ani w wymogach egzaminu, na razie przynajmniej; a jeżeli jedno lub drugie półrocze będzie wyjątkowo biernym słuchaczem wykładów z historyi sztuki nowożytnej, to uważa to za πάρεργον, prawie za rodzaj owoca zakazanego, który spożywa ukradkiem, z ujmą dla

---

[1]) por. Michaelis, Ueber die Entwickelung der Archäologie in unserem Jahrhundert. Strassburg 1881.

nauki »zawodowej«. A dziwimy się, że widnokrąg kandydatów jest nieraz wązki i ograniczony, że suplent jest często człowiekiem jednostronnie uczonym, ale rzadko wielostronnie wykształconym, lub że nasze społeczeństwo przechodzi koło pomników narodowej sztuki i architektury obojętnie albo spogląda ku nim jak ku tajemniczym przybłędom z jakiejś bajecznej a dawno utraconej krainy!

Ta jedność między filologią klasyczną a archeologią dokumentuje się tak wyraźnie na zewnątrz, równoległemi kolejami obu wiedz. Petrarkę nazywamy pierwszym filologiem. A kiedyż to powstaje archeologia? Czy nie równocześnie? Któż inny może być autorem tego pierwszego opisu pomników Rzymu i rozprószonych po wiecznem mieście dzieł sztuki, jak nie jego przyjaciel — Cola di Rienzo? [1]) A na czele potężnego wskrzeszenia studyów starożytnych w drugiej połowie zeszłego wieku staje Winckelmann równocześnie z Lessingem — nie wymieniając już równoległych i mniejwięcej równoczesnych usiłowań J. F. Christa.

Tasama równoczesność i równoległość początkowych badań łączy także dzieje obu wiedz nowożytnych. Po entuzyastycznie wielbiącej nenii, zanuconej przez młodego Goethego nad zapomnianym grobem D. M. Ervini a Steinbach (Von deutscher Baukunst 1771.), po sentymentalnie czułych fantazyach «eines kunstliebenden Klosterbruders» (Wackenrodera 1797), po «wędrówkach Franza Sternbalda» (Tiecka 1799), powstaje artystyczne i naukowe odrodzenie wieków średnich. Obok dzieł Jakóba Grimma i Lachmanna powstają prawie równocześnie t. j. w ramach jednej generacyi podstawne dzieła nowożytnej historyi sztuki Gaye'go Carteggio i Rumohra »Italienische Forschungen«, a przygotowuje się Schnaasego [2]) »Geschichte der bildenden Künste«, jedno z najznakomitszych dzieł naukowych XIX w., dzieło, które rozległością indywidualnego poglądu, a przytem delikatną trafnością estetycznego sądu, skromną wielkością założenia i wykładu przewyższa o głowę najbardziej znane i cenione dzieła z historyi literatury. Ogniwem zaś łączącem studya nad starożytną i nowożytną historyą sztuki jest Seroux d'Agincourt (1730—1814), który idąc za bezpośrednim impulsem Winckelmanna, wsród największych trudności, zestawił jak na swój czas zdumiewającą

[1]) Por. K. Dilthey, Festrede im Namen der Georg-Augusts-Universität, am 14. Juni 1882. Goettingen.

[2]) J. Grimm 1785—1863, Hildebrandlied 1812, altdeutsche Wälder 1813—16, Edda 1815. Lachmann 1793—1851, rosprawa o Nibelungach 1816, ich wydanie 1826. Baron Rumohr 1785—1843, Ital. Forschungen 1826—31. Gaye 1804—1840, Carteggio inedito d'artisti 1840. Schnaase 1798—1875, Gesch. d. bild. Künste od r. 1843.

bogactwem i trafnością wyboru ikonothekę w znanej »Histoire de l'art par les monuments« (wyszła dopiero po jego śmierci w Rzymie 1814).

Romantyka te dzieła zrodziła, filozofia je wychowała. Ale jak wysokiem jest stanowisko, z którego ci twórcy obu wiedz nowożytnych na dzieje przeszłości artystycznej spoglądają, to przecież przyłącza się i tutaj do czysto idealnych, ogólnie umysłowych impulsów jeszcze inny, silniejszy stimulans, nowo wynaleziony składnik pierwotny, którego ślady lub większe przymieszki w każdym wytworze naszego wieku skonstatować się dadzą, a tym iest idea narodu, idea doszukiwania historycznych danych dla stwierdzania narodowej odrębności i opierającej się na niej narodowej niezawisłości.

Skoro zaś słowo «naród» kilkakrotnie już tu padło, warto się spytać, czy i u nas może też podobna analogia między sztuką a literaturą nie zachodzi? Rzut oka na dzieje sztuki naszej od chwili, kiedy w ogóle o niej mówić możemy t. j. mniejwięcej od czasów Stanisława Augusta, przekona nas o tejsamej ścisłej łączności w kierunkach i zamiarach. Przyszły badacz rozwoju ówczesnej estetyki niewątpliwie to potwierdzi i wielorakość objawów tak w dziedzinie sztuki jak i literatury do wspólnego mianownika jednej teoryi estetycznej sprowadzi. Analogicznymi objawami sztuki do literatury naszej «epoki t. zw. klasycznej», (a sądzę, że zrobilibyśmy lepiej nazywając ją epoką klasycystyczną) są usiłowania i dzieła naszych w Rzymie pod Mengsem kształcących się artystów, jak bracia Smuglewicze Antoni, zwłaszcza zaś Franciszek, Dominik Estreicher, E. Bielawski itd., którzy w eklektyzmie Mengsa widzieli szczyt sztuki, a w jego dziełach, rozwadniających pomysły Winckelmanna, ostatnie słowa estetyki. W następnych dziesięcioleciach jesteśmy świadkami, jak to malarstwo staje się coraz bardziej narodowem, choćby powierzchownie tylko, w typach, przedmiotach, obrazach, jak ono później, z początku z dziwnie naiwną niedołężnością chwyta się tematów naszej wielkiej poezyi. Ale cała pierwsza połowa wieku naszego tak jest przesiąknięta na wskróś poezyą, tak tylko wyłącznie jej myślami myśli i jej drogami chodzi, że wyrażenie uczuć inną drogą, że ucieleśnienia uczuć przez inne medyum, przez pędzel lub dłuto, naród nasz ani nie potrzebował ani też nie byłby zniósł. W tej pełnej czarze ledwie że było miejsce na listek różanny muzyki Szopenowskiej. A trzeba pamiętać, że utwory Szopena nie są dziełami twórczości pierwotnej, elementarnej (jak n. p. dzieła Beethowena), wczynającej i tworzącej epokę, lecz niewymownie senzytywnie przejętymi i genialnie na muzykę przetłómaczonymi reflexami naszej poezyi; stoi bowiem nasza muzyka do naszej wielkiej poezyi w pewnym stosunku sekundarnym, podobnie jak n. p.

Weber do bardziej realnej, a Schumann do bardziej idealno-fantastycznej strony romantyki niemieckiej.

Lecz gdy poezya milknie, gdy przebywszy fazę półsennej poezyi filozoficznej i mistyczno-tendencyjnej umiera, wówczas dopiero, ale też bezpośrednio po niej, przychodzi nasza wielka sztuka; pomiędzy rokiem 1855 a 1859, t. j. między latami śmierci Mickiewicza i Krasińskiego, występują i zastępują ich Grottger i Matejko. Pierwszy owiany blaskiem wielkiej poezyi potrąca w swych wielkich cyklach bezwiednie i jedynie przez kongenialność ducha i podobieństwo położenia narodowego o motywa Dziadów i Nieboskiej Komedyi; drugi tworzy dzieła, dla których poezya nasza nie ma ponoś ekwiwalentu. Widzimy więc, jak wielkie znaczenie ma sztuka w dziejach naszego życia duchowego, bo w chwili kiedy poezya umiera, zaczyna się sztuka, ona nie uzupełnia poezyi, ale nutę tam uderzoną ciągnie dalej i potęguje. Ona prowadzi dalej to wielkie dzieło jednoczenia części i warstw. My zwłaszcza z naszego partykularnego lub prowincyonalnego stanowiska powinnibyśmy ze szczególną pieczołowitością dzieła tej sztuki chować, gromadzić, tę sztukę badać, czuć dla niej wdzięczność i okazywać ją, jak każdy może i umie, bo nie zapominajmy, że nie poezya lecz dopiero sztuka zrównała nas z innemi dzielnicami pod względem twórczości idealnej.

Dopiero przez sztukę wypływa nasza Galicya wschodnia na wielką widownię życia narodowo-artystycznego. Żaden z wielkich poetów wśród nas się nie rodził, co ważniejsze, nie kształcił, nie mieszkał, Lwowa nawet nie znał. Fredro, Pol, Goszczyński, niewątpliwie imiona ważne, nie wstrząsają przecież umysłem narodowym do gruntu, nie obejmują i nie przyciągają przecież ducha magiczną siłą geniuszu. Oni tylko do narodu przemawiają, światu nie mają wiele do powiedzenia: dopiero dziełami Grottgera tu urodzonego i wychowanego, tu największe dzieła tworzącego, całą pajęczyną życia z tym krajem, jego ludźmi i stosunkami złączonego, staje Galicya wschodnia z innemi częściami kraju i dzielnicami pod względem idealnej twórczości na równi. Sądzę, że jest dozwolonem mówić o partykularyzmie z punktu idealnej łączności i jedności.

I rzeczywiście — ilekroć spoglądam na opatrznościowe iście koleje poezyi i sztuki naszej, gdy widzę sztukę naszą odbierającą z rąk konającej poezyi szczytne dziedzictwo utrzymania i wzmacniania dziełami artystycznemi poczucia jedności duchowej całego narodu, gdy spoglądam na tak przedziwnie, jakąś niewidzialną a wyższą ręką, tajemniczo łączące się linie i znaki naszego makrokosmu narodowego, to mimowoli nasuwają mi się słowa Fausta:

»Wie alles sich zum Ganzen webt!
Eins in dem andern wirkt und lebt!
Wie Himmelskraefte auf und nieder steigen
Und sich die goldnen Eimer reichen,
Mit segenduftenden Schwingen
Vom Himmel durch die Erde dringen,
Harmonisch all das All durchklingen!
Welch Schauspiel!

Jednakże i my musimy dodać:
Aber ach! ein Schauspiel nur!
Wo fass ich dich, unendliche Natur?

I z tem pytaniem »Wo fass ich dich?« stajemy u granic poznania historycznego. — Może psycholog lub fizyolog będzie szczęśliwszy, może on kiedyś dowie się i pouczy nas, jak i dlaczego pokoleniami na przemian to jeden, to drugi zmysł zapładnia się duchem twórczym, jak i dlaczego idea raz to, raz tamto łoże sobie ściele. Dla nas wystarczyć musi poznanie rozwoju objawów tworzenia, począwszy od pierwszych śladów dokonanej koncepcyi artystycznej. Żeby sobie to poznanie ułatwić, musimy się nauczyć objawy między sobą jasno porównywać rozdzielać i grupować, łączyć pokrewne species, rozdzielać grupy familij, poznawać i uznawać odrębność ich życiodajnych sił.

Od Schillera pochodzi wielkie zdanie: »Der Antagonism der Kraefte ist das grosse Instrument der Cultur«. Ten antagonizm sił mających swe źródło w odrębnej naturze poszczególnych grup naukowych, dzielących lub łączących się według odpowiednich objawów życia naszego społecznego i duchowego, jest również wielkim bodźcem kultury naukowej. Nie gmatwaniem charakterystycznych znamion, nie zacieraniem granic pomiędzy wiedzami, nie podporządkowywaniem wiedz i przedmiotów współrzędnych, ale przeciwnie wyrazistem i stanowczem odgraniczaniem, wprowadzaniem uprawy zastosowanej do właściwości gleby, usilnem badaniem w kierunku przez przyrodzoną właściwość każdej wiedzy wskazanym da się jedynie osiągnąć sprawiedliwa wypadkowa tych sił. W tej myśli i w tej nadziei pozwoliłem sobie rozwinąć tych kilka uwag pro domo mea et — nostra.

Lwów. *Jan Bołoz Antoniewicz.*

MISCELLANEA.

Fabulae de apibus ex cadavere procreatis origo declaratur.

Fabula de apibus ex bovis corpore creatis a duobus maxime poetis divulgata est, Vergilio (Georg. IV. 281—558) et Ovidio (Fast. I. 363—380) [1]), quorum utrumque fontes hellenisticos adhibuisse constat (cf. Vossium ad Georg. IV. 281 sqq.). Quae quidem fabula adeo est mira, ut ultro se offerat quaestio, quonam sit orta modo. Quaestionem hanc nuper ita est conatus solvere Morin (*Schutzfärbung und Schreckfarben in der Tierwelt*, quae disputatio prodiit in programmate gymnasii Luitpoldiani Monacensis a. 1894/5, cf. p. 26), ut de apium ex bubus origine antiquos fabulatos esse diceret ea re deceptos, quod in animalium cadaveribus genera quaedam muscarum apibus similia procreari solerent. Qui explicandi modus parum mihi ad verum accedere videtur, veteres enim, qui apes earumque vivendi rationem accuratissime observaverunt et descripserunt, eas cum muscis vel simillimis sine dubio non confudissent, immo alterum genus ab altero diligenter internovisse et distinxisse sunt putandi. Fabulae originem equidem sic explano: Observaverunt antiqui apes, ubi in favorum cellulis sunt natae, vermiculorum alborum formam habere. Quibus apium vermiculis persimiles in cadaveribus animalium creari et degere viderunt. Unde facilis erat conclusio vermiculos favorum eosdem ipsos esse ac vermiculos cadaverum, proinde apes ex cadavere procreari [2]). Ad hanc observationem non nego accedere potuisse illam, ex qua Morin fabulae originem ducit, videlicet muscas apibus persimiles in cadaveribus degere solere.

Nonnulli antiquorum, qui apes ex floribus semen prolis congerere narrabant (cf. Vossium l. l. ad v. 197 sqq), eum explicandi modum ideo sunt amplexi, quod fabulam divulgatam, qua apes ex cadavere oriri dicebantur, ineptam esse videbant.

---

[1]) **Ceteros scriptores graecos et romanos, qui huius fabulae mentionem faciunt, recenset Joann. Henr. Vossius in optimis suis notis ad Vergilium (Georg. IV. 281 sqq., 295 sqq.).**

[2]) **Huius rei benigne me monuit prof. Theophilus Ciesielski.**

Aliter ac graeca declaranda est fabula Veteris Testamenti, quae Samsonem in leonis mortui faucibus favum reperisse tradit (*Judic.* 14). Ubi apes in nudis ossibus capitis favos re vera deposuisse sunt accipiendae, quod recte iam vidit Bochartius (cf. Vossium ad Georg. IV. 281).

Fabula, qua apes ex bubus ortae esse ferebantur, aetate posteriore translata est ad alia insectorum genera ita, ut de equorum cadavere vespas vel crabrones, de asinorum scarabaeos, de mulis fucos natos esse veteres narrarent (Plin. N. H. XI. 20, Servius ad Georg. IV. 286, all.).

Leopoli. *Stanislaus Witkowski.*

Ad Herodam (VIII. 1—14).

In exordio mimi, cui 'Ενύπνιον inscribitur, Herodas inducit dominam ancillas sub lucem his verbis e somno excitantem:

Ἄστηθι, δούλη Ψύλλα· μέχρι τέο κείσῃ
ῥέγχουσα; τὴν δὲ χοῖρον αὑονὴ δρύπτει·
ἢ προσμενεῖς σύ, μέχρι σευ ἥλιος θάλψει
τὸν κ]υσὸν ἐσδύς; κῶς δ', ἄτρυτε, κοὐ κάμνεις
τὰ πλ]ευρὰ κνώσσουσ'; αἱ δὲ νύκτες ἐννέωροι.
ἄστηθ]ι, φημί, καὶ ἄψον εἰ θέλεις λύχνον
καὶ τ]ὴν ἄναυλον χοῖρον ἐς νομὴν πέμψ[ον
τόν]θρυζε καὶ κνῶ, μέχρι σευ παραστᾶ[σα
τὸ] βρέγμα τῷ σκίπωνι μαλθακὸν θῶμαι.
δειλ]ὴ Μεγαλλί, κα[ὶ] σὺ Λάτμιον κνώσσεις;
οὐ] τὰ ἔργα σε τρύχ[ο]υσιν· ἀλλὰ μὴν στέμμ[α
ἐ]π' ἱρὰ διζόμ[εσ]θα· βα[ιὸ]ς οὐχ ἡμῖν
ἐν τῇ οἰκίῃ ἔτι μα[λ]λὸς εἰρίων· δειλή,
ἄστηθι.

Plane similia invenimus apud scriptorem natura et inclinatione animi longe dissonum, celebrem poetam nostrum Słowackium, qui in fragmento fabulae »Złota Czaszka« (act. II. sc. 1) haec scripsit:

»Magdo, Kachno, wstawajcie! W kadzi niema wody. Ambroży leniuch, zmyję mu głowę! Magdo, Kachno, a dać kurom jeść... Magdo... śpiocho ty, idź mi obudź panienkę... ... Do piekarni, do piekarni! miesić ciasto! Gnusiu, weź z po za zwierciadła receptę na marcypanowe ciasto i przynieś.« (Pisma pośmiertne ed. Małecki [1], III. 363 sq.).

In quibus poeta ea descripsit, quae domi matris suae in oppido Volhyniae Krzemieniec dicto cottidie puer suis oculis spectabat [1]). Memorabile est istum poetam, qui animi sui indole potius imagines mente et cogitatione fictas quam ad vitam accurate expressas depingere soleat, tum, cum sibi res ad vitae similitudinem effingendas proposuit, vi ingenii hoc esse assecutum, ut poetae in hoc genere primis adnumerando, qui est Herodas, nequaquam cedat.

Leopoli. *Stanislaus Witkowski.*

---

[1]) Biegeleisen, Bibl. warsz. 1896.

Sallustianum.

Wielkie trudności sprawiały zawsze i dotąd sprawiają krytykom i interpretom u Sall. Cat. 51, 27, słowa Cezara, które w wyd. Jordana (z r. 1876) tak brzmią: Omnia mala exempla ex bonis rebus orta sunt; sed ubi imperium ad ignaros [eius] aut minus bonos pervenit, novum illud exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos transfertur. Prof. Habura tak przekłada ten ustęp na język polski: »Wszystkie złe przykłady wzięły początek z dobrych; lecz kiedy się władza w ręce nieświadomych lub mniej dobrych dostanie, wtedy on nowy tryb postępowania od godnych i powołanych do tego przenosi się na niegodnych i niepowołanych.« Widocznie miał on przed sobą tekst Kritza: Omnia mala exempla ex bonis orta sunt; sed ubi imperium ad ignaros aut minus bonos pervenit, novum illud exemplum etc. Otóż ten przekład wymaga sprostowania.

Myśl ogólną, wyrażoną w §. 27 słowy: Omnia... transfertur, uzasadnia Cezar w §§. 28—36 w następujący sposób: Kiedy po wojnie peloponeskiej trzydziestu mężów objęło naczelną władzę w Atenach, karali śmiercią bez rozprawy sądowej początkowo tylko najgorszych obywateli, później atoli posunęli samowolę tak daleko, że mordowali bez różnicy dobrych i złych obywateli ateńskich (§§. 28—31). Analogiczny przykład z niedalekiej przeszłości Rzymu przytacza i rozwija mówca w §§ 32—34: Kiedy Sulla odniósł zwycięstwo nad stronnictwem Maryusza, ukarał śmiercią przewrotnego i dla rzeczypospolitej niebezpiecznego zwolennika Maryusza, L. Juniusza Brutusa, z przydomkiem Damasippus, wraz z tegoż zwolennikami politycznymi, ludźmi również nikczemnymi; lecz kiedy stronnicy Sulli, chcąc napełnić własne kieszenie cudzymi pieniądzmi, wypisywali na liście proskrybowanych imiona przeciwników, winnych i niewinnych, rzeź i mordy trwały dopóty, dopóki Sulla nie zaspokoił chciwości wszystkich swoich przyjaciół. Następnie w §§. 35 i 36 przechodzi Cezar do chwili obecnej słowy: Atque ego... moderabitur? Jeżeli senat uchwałą swoją udzieli teraz Cyceronowi władzy ukarania śmiercią sprzysiężonych bez formalnego procesu, niema obawy, że się powtórzą takie nadużycia, jakie miały miejsce za rządów »trzydziestu« w Atenach, a Sulli w Rzymie (haec), gdyż 1) Cycero nie jest ani ignarus (sc. imperii), ani minus bonus (in M. Tullio), 2) wina spiskowych w tej chwili nie ulega żadnej wątpliwości (his temporibus). Ale chodzi o to, aby nie dać precedensu na przyszłość (§. 26 ceterum vos, patres conscripti, quid in alios statuatis, considerate). Jeżeli kiedyś w przyszłości (alio tempore), za innego konsula (alio consule), który może będzie ignarus (sc. imperii), albo minus bonus, gruchnie wieść o jakimś zamachu na rzeczpospolitą, której to wieści ogół ślepo da wiarę (potest... falsum aliquid pro vero credi), a senat bez zbadania jej prawdziwości, zapatrując się na obecne nasze postępowanie z Katylinarczykami (hoc exemplo), da konsulowi pełnomocnictwo karania śmiercią obywateli podejrzanych o zbrodnię, której im nie dowiedziono, to taki konsul może nadużyć władzy, przez senat mu nadanej.

Poznawszy przebieg argumentacyi, którą mówca stara się uzasadnić twierdzenie wypowiedziane w §. 27, zrozumiemy myśl zdania ogólnego: Omnia mala exempla i t. d. Ten sam człowiek, który doszedłszy do władzy początkowo dobrze postępował, dobrze jej używał, z czasem może zmienić swój sposób postępowania, robiąc z poruczonej sobie władzy zły użytek, jeżeli jest ignarus (sc. imperii) aut minus bonus. Takimi ludźmi ignari eius [1] (sc. imperii) aut minus boni byli owi »trzydziestu« w Atenach, a Sulla w Rzymie, u których mala exempla ex bonis (sc. exemplis, nie rebus [2]), orta sunt. Cycero takim nie jest, ale może nim być inny, przyszły jakiś konsul. Jeżeli taki otrzyma władzę (ubi imperium ad ignaros eius aut minus bonos pervenit), to nowy sposób postępowania, który u niego z pierwotnie dobrego wyrodził się później w zły (novum ilud exemplum), stosuje on (transfertur) nie tylko do ludzi zasługujących i nadających się do ukarania, lecz (także) do niewinnych i niezasługujących na karę (ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos). Już Kritz w komentarzu do tego miejsca objaśnia: »Dignis sc. poena et idoneis, sc. qui ea afficerentur; idoneus enim h. l. non multum differt a dignus... Tamen idoneus paulo insolentius dictum videtur, cum proprie eum significet, qui aliquam rem facere, suscipere, peragere, non qui aliquid pati possit...«; podobnie objaśniają Fabri we wyd. z r. 1831 i Dietsch l. l. str. 68 (non merentes = ad indignos et non i.).

Pozostaje jeszcze jedna, ale największa trudność, t. j. połączenie zdań: Omnia... sunt i ubi imperium... transfertur za pomocą partykuły przeciwstawnej set (=sed), która ma za sobą powagę wszystkich rękopisów, ale stanowczo sprzeciwia się myśli [3]).

Z tego powodu Dietsch zmienia sed na scilicet, a Schoell na et. Zmiana zaproponowana przez Schoella, a przyjęta przez Wirza w opracowaniu szkolnego wydania Jacobsa zasługuje na pierwszeństwo ze względu na paleografię i ze względu na myśl; wiadomo bowiem, że Sallustyusz łączy często przez et dwa zdania, z których drugie jest bliższem wyjaśnieniem pierwszego (por. uw. Jacobsa-Wirza do Cat. 19, 2 i uw. Wirza do naszego miejsca). Pierwotną myśl zastąpienia rękopiśmiennego sed ubi partykułą sicubi porzuciłem, kiedy się przekonałem, że ten spójnik złożony nie znachodzi się w zachowanych pismach Sallustyusza.

Czytam tedy omawiane miejsce (§. 27) ze Schoellem w następującem brzmieniu: Omnia mala exempla ex bonis orta sunt et, ubi im-

---

[1]) Por. uw. Schmalza do t. m. i R. Schoella w Herm. 11, 332. Dietsch we wyd. lipskiem z r. 1859, t. I. str. 68 uważa eius za glosemat, nie popiera jednak swego twierdzenia żadnym dowodem.

[2]) Że znajdujący się w przeważnej liczbie rękopisów przed lub po bonis dodatek rebus jest wtrętem, dowodzi trafnie Kritz do t. m. i Schoell l. c. Dietsch l. c. str. 66–68 broni lekcyi rebus, ale argumentacya jego jest chybiona, skoro według niego słowa: Omnia mala exempla ex bonis orta sunt znaczą: quaecunque mala exempla facta sunt, ea initio bona fuere!

[3]) Uwaga Schmalza do sed ubi: Die exempla sind zunächst bona; „aber wenn...“ nic nie pomaga!

perium ad ignaros eius aut minus bonos pervenit, novom illud exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos transfertur [1]), co w przekładzie polskim tak oddamy: »Wszelkie złe sposoby postępowania powstały z dobrych, a (mianowicie) skoro się władza dostanie w ręce nieświadomych jej albo mniej dobrych (=złych), (wtedy) ów nowy sposób postępowania przenosi się [2]) od winnych i zasługujących (na karę) na niewinnych i niezasługujących.«

Kołomyja. *Z. Dembitzer.*

---

[1]) transfertur (sc. ab ignaris eius aut minus bonis) = ignari eius aut minus boni novom illud exemplum transferunt ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos.

[2]) = przenoszą (t. j. ignari imperii aut minus boni).

Przyczynki do historyi humanizmu i filologii.

Laurentii Corvini Silesii epistula ad Conradum Celtem nunc primum edita.

In Celtis »Codice epistulari« [1]) saec. XVI ineuntis, qui in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatur (Fol. sign. 3448), quattuor epistulae exstant, quas Laurentius Corvinus, insignis Silesiae poeta saec. XVI in., misit ad Conradum Celtem Protacium. Quas epistulas Corvinus ex urbe Vratislavia scripsit, ubi ab a. 1499 scholae, quae erat ad ecclesiam s. Elisabeth, praefuit.

Prima (quae in Codicis epist. fol. 113 et 114 continetur) pridie Cal. April. a. 1500, altera (fol. 136) die 26. Octob. 1501, tertia (fol. 138 verso) a. d. 7. Cal. Decembr. 1502, quarta denique (fol. 150 verso) 13. Cal. Febr. 1503 data est. Quibus epistulis Corvinus animo gratissimo persequitur memoriam temporis Cracoviae peracti, quo ipse una cum aliis sodalibus mirabili humanitatis studio flagrantibus a Celte, qui annis 1489 et 1490 astronomiae studendi causa Cracoviae commorabatur, antiquarum litterarum studio imbuebatur. Praestat vero ceteris ea, quae pridie Calendas Apriles a. 1500 ad Celtem, tunc temporis Academiae litterarum Vindobonensis magistrum, missa est; neque enim solum ceteris est longior et copiosior, sed etiam res continet, quibus vita mutuaeque Celtis et Corvini rationes illustrantur. Accedit, quod eidem epistulae Corvini carmen iambicum laudes Celtis celebrans insertum est. Quae cum respicerem, hanc epistulam, quae, quantum scio, adhuc nondum publici iuris facta est, nunc primum edere operae pretium fore existimavi.

In textu epistulae et carminis recensendo id maxime intendi, ut codicis scripturam secutus vera genuinaque auctoris verba restituerem. Quod propositum praeter exspectationem maiorem operam requirebat propterea, quod scriptura admodum minuta et confusa nec non multa compendiorum et abbreviationum signa exhibens passim graves difficul-

[1]) Celtis „Codicem epistularem" in notis criticis infra textum Corvini epistulae positis littera C signavi.

tates praebebat. Quas feliciter superasse videor vocabulis duobus tribusve exceptis, quae nisi divinando restitui non poterant. Quae vocabula asteriscis additis in contextu epistulae sunt insignita.

Scribendi et interpungendi ratio in universum ad nostri temporis scribendi consuetudinem est conformata.

Reliquum est, ut moneam, carmen in honorem Celtis conditum, quod Corvinus huic epistulae inseruit, ignotum non esse; ipse enim Corvinus hoc carmen nonnullis versibus et vocibus immutatis aut additis typis exprimendum curavit in libro postea a se edito (p. 20), qui inscribitur: »Laurentii Corvini Noviforensis *Dialogus* carmine et soluta oratione conflatus *de Mentis saluberrima persuasione*, ad honesta ingenuarum artium studia et ad propagandos animi fructus immortales et ct.« Lipsiae in aedibus Valentini Schuman A. D. MCCCCCXVI. 4° [1]). Cuius admodum rari libri, tantummodo tria, quod sciam, adhuc exstant exemplaria, quorum unum, quo ipse usus sum, in Bibliotheca regia Berolinensi, alterum in Bibl. Universitatis Vratislaviensis, tertium denique in Bibl. Comitum ordinatorum, quae est Varsoviae, asservatur.

Quibus praemissis iam Corvini epistulae carminisque textum proponimus.

Corvinus Conrado Celti suo s. d. (fol. 113ᵃ).

Cum mecum ipse, disertissime praeceptor, iterum atque iterum cogito nectareos illos doctrinae tuae haustus, quos sub Sarmatico caelo siccis meis liberaliter infuderas faucibus, non possum non vehementer ingemiscere, quod non plus illius ambrosii * [2]) liquoris abs te, copiosissimo litterarum fonte, potaverim. Nam nunc (fol. 113ᵇ) quidem sapio, quanti sit teneros adulescentulorum animos sub diserto educari magistro. Iam dudum me meae paenituit inertiae, iam nunc paenitet, tantisper paenitebit, dum mortem obiero. Animus etenim meus, crede mihi, — absit palpitans adulatio, non profecto didici adularier! — quo magis illius mellitae dulcedinis meminit, eo avidiore semper sitit gutture. Me felicem prorsus existimarem, si non multos quod mavelim (sic) annos, saltem per unius [3]) anni curriculum deus me sub tuam collocaret eruditionem; quod mihi ubi obveniret, reliquum vitae in sola rerum perspicientia et carminum modulatione hilarior peragerem, quibus in rebus nostri saeculi homines cuncti te sequuntur ut ducem, venerantur ut praeceptorem. Te igitur felicem, cui tot munera divorum contulit clementia.

Magnas tibi ago gratias, acturus brevi uberiores, cum mihi plus otii dabitur, quod me origine Germanorum [4]) donasti, quo mihi nunc equidem nihil gratius obtigisse potuit. Hortaris me denique, ut car-

---

[1]) Quem librum in notis criticis littera D signavi.
[2]) C amore lis; cf. Stat. Theb. IX, 731: ambrosius liquor.
[3]) C unia.
[4]) Qui liber h. l. respiciatur, certo diiudicari nequit. Potest enim esse vel „Taciti Germania", vel Celtis carmen „Germania generalis", vel denique libellus prosa oratione scriptus: „De origine, situ, moribus et institutis Norimbergae."

mina, quae me tibi missurum pollicitus sum, cum praesentium portitore mitterem. Scin, luculentissime vir, quod (sic) corvum decet aut pedibus terram fodere aut in humilis saltem tugurioli caespite crocitare, at [1] nequaquam sese in sublime dare praecipitem?

Attamen ut voluntati tuae obsequar, cui me perpetuo fateor beneficio obstrictum esse, has meas festina mente * et ob id rudi stilo confectas accipito ineptias abs te pro maiori tua * eruditione [2] corrigendas. Testis est praesentium baiulus mihi non tantum temporis ob eius velocem abitum datum esse, ut eas [corrigerem] [3].

Quis, Celti, te vivit modo felicior? [4]
Nam qui [5] superbo regum conscendit gradu
Sublime culmen, et vitae et necis sibi
Dedisse iura caelestes [6] gaudet deos: [7]
Intus metum, tristem [8] sceptri comitem, fovet,
Strictos et inter enses sollicitus sua [9]
Cervice sarcinam curae ingentem [10] gerit (fol. 114a)
Mordacis; auratas pavor [11] tenet fores,
Epulae venena sudant, scyphus [12] gemmeus
Gustat [13] cicutam, insanos excutitur quies
Inter tumultus, usquam securum [14] est nihil.
Hunc imbre nimboso atque mobilius [15] Noto
Ineruditum ad urbis vulgus allicit
Fasces verendos, [16] heu iners levisque honor [17]
Livore tinctus [18] atro et innumeris malis.
Quantoque virium mage [19] in populos habet,
Maioribus tanto patet periculis
Humerisque pondus imminet gravius suis.
Abies, nivosis quae vidit de [20] montibus
Aquilonis afflatus hyperborei tremens, [21]
Ruptaeque nubis murmur, [22] irati Iovis
Manu rubente excussa, de summis iugis [23]
Graviore casu ad mersum decidit solum. [24]
Salix aquaticis [25] virens [26] in vallibus
Secura temnit [27] caeli terrificos [28] sonos. [29]

---

1) C ut. — * C exhibet *festino*, quod sequitur vocabulum compendiose et perplexe scriptum, unde *mente* conieci. — 2) C mea eruditon. — 3) Hoc verbum, quod deest in C, ipse supplevi. — 4) V. 1 deest in D. — 5) D quisquis. — 6) D caelestem — 7) D deum. — 8) C tristis. — 9) D gravi. — 10) D immensam. — 11) D timor. — 12) C cyphus, D habet „gemmeus et calix." — 13) D bibit. — 14) C semper — 15) Pro vocabulis: *Hunc... mobilius* habet D: *Si quempiam procelloso levius.* — 16) D tremendos. 17) C heu levisque iners honor; D heu quam tutus hic honos; pro mendosa lectione *tutus* scribendum esse suspicor *totus.* — 18) D plenus. — 19) D plus. — 20) Pro vocibus: *Abies.... de* habet D: Ornus superbis exaltata. — 21) D tremit. — 22) vocem *murmur* sequitur in D vocabulum *quae*, quod in C deest. — 23) D ab alto vertice. — 24) Pro vocibus *ad mersum... solum* habet D *in vallem labitur cavam*; pro *ad mersum* (C) fortasse scribendum est *adversum.* — 25) D humillimis. — 26) C vire. — 27) C tenuit.— 28) Pro *temnit... terrificos* habet D: *terrificos temnit poli.* — 29) In D sequitur versum 25 versus: „Et laeta ripae potat herbosae lacus", qui versus in C desideratur.

Sic paululo dives sub Austriaco polo [1])
Pavidi [2]) timoris expers describis [3]) sacro
Labore pictos ignei [4]) aetheris globos,
Obducta lunae [5]) cur lampas caligine
Animos stupentes territat mortalium,
Stygis profundae et manes [6]) sollicitat leves,
Aut cur, [7]) tepescens aurei currus rota
Properante [8]) dum vagos pergit sol [9]) ad Scythas,
Campus soluta roscidus vernat nive,
Leonis hirti [10]) crispa flavescit iuba, [11])
Horisque multo dives [12]) autumnalibus (fol. 114 b)
Fetu gravatur, brumae cur [13]) pigrae caper
Auctor nivosa [14]) terras veste [15]) contegit.
Quis [16]), Celti, te vivit modo beatior?
Rerum perosus fluxarum libidinem
Plenumque sortis cornu congeris tibi
Opes nec ullo umquam casuras saeculo.

Praesentium latorem tibi summopere commendo; cui si quid humanitatis [17]) tuae, qua in omnes diceris esse liberalissimus, mea causa contuleris, id mihi collatum existimabo. Vale et me, ut soles, ama. Pridie Calendas Apriles anno 1500.

Leopoli. *M. Jezienicki.*

HUSSOVIANEA.

1. Carm. min. 3, 15 sqq. (ed. Pelczar p. 102):

Aspice, pestiferos ut misceat aura tumultus
Insueti temporis, dum sol ardore resistit
Fervidus immodicis emendans aethera flammis
Causaque tota latet, per quam corrumpitur aer.

Sic edidit hunc locum Pelczar. Nimirum poeta dicit ardentem solem pestiferis, quos misceat aura, tumultibus i. e. pesti repugnare fer-

[1]) Versum 26 immutavit Corvinus in D, ubi sic legitur: Tu sic beatus exiguo dives lare. — [2]) D omnis. — [3]) D scruteris; utrum Corvinus h. l. aliquem Celtis libellum an eius scholas de geographia vel astronomia in academia Vindob. habitas an denique Celtis astronomiae studia, quibus fortasse tunc temporis occupatus erat, respiciat, mihi non liquet. — [4]) D signiferi. — [5]) D Phoebi. — [6]) C manus. — [7]) D sol. — [8]) D Propiore. — [9]) Pro *pergit sol* habet D *movetur*. — [10]) D arido. — [11]) Pro *crispa... iuba* habet D *flavescens sidere*. — [12]) Pro *multo dives* legitur in D *dives multo in*. — [13]) Pro *brumae cur* habet D *et brumae*. — [14]) D pruina — [15]) D cana.
[16]) Versus 39—42 desunt in D, ubi pro iis leguntur hi:

Sic liber a negotio et prorsus gravis
Expers pericli vitae curriculum brevis,
Quod fata conferunt, laeto explebis gradu.

[17]) C humanitati.

vidis radiis emittendo et hoc modo aera emendando sive purgando, ita ut difficile sit intellectu, cur pestis grassetur et in dies incrementa capiat. Oppositum igitur est participium emendans verbo corrumpitur. Quae cum ita sint, facere non possum, ut cum Jezienickio (Eos II. 1895, p. 100) lectionem emendans, quam exemplaria praebent, in accendens aut incendens mutem. Ea enim videtur fuisse medicorum saeculi decimi sexti opinio calorem solis ad vim pestis minuendam valere. Quod num verum sit, videant homines historiae naturalis periti.

2. Carm. min. 5, 69 sqq. (ibid. p. 106):

Si nihil tanto studio meremur
Nec iuvant cantus lacrimis fluentes
Nec cruor sparsus scelerisque tantum
Ponderis obstat,
Tende prospectus, ut......

Ad verba scelerisque tantum ponderis obstat haec adnotavit Pelczar: »Iunge: tantum ponderis sceleris i. e. tanta tamque gravia scelera obstant, scil. quominus relevemur.« Contra ea Jezienicki (l. c. p. 101) pro eo, quod exstat in libro bibliothecae Czartoryscianae, scelerisque cum exemplari bibliothecae Ossolinscianae Leopolitanae scelerique legendum esse contendit his appositis verbis: »w takim razie (scil. si pro scelerisque scribetur scelerique) staje się bezprzedmiotowem naciągnięte wyjaśnienie autora (i. e. Pelczari) w uwadze 1. poświęcone temu wierszowi (i. e. v. 71).« Auctore igitur Jezienickio verba poetae ita sunt iungenda: et tantum ponderis obstat sceleri. At pondus est substantivum, quod dicitur relativum, cuius notio genetivo materiae expleatur necesse est, is autem genetivus est sceleris. Itaque Pelczari explicatio huius loci mihi quidem unice vera videtur; et (si) tantum ponderis sceleris i. e. si tantum pondus sceleris sive tam ponderosum scelus obstat (scil. quominus a peste liberemur, quae sententia a verbo iuvant v. 70 facillime mente suppletur).

3. Carm. min. 10, 7 sq. (ibid. p. 110):

Sed cave, quem tondes tantummodo vellera, ne te
Horridus e cornu foetor in igne coquat

Lectio quem invenitur in *Rubricella cottidiana pro dioecesi Cracoviensi ad annum 1534* Cracoviae in officina Floriani Ungleri anno 1533 excusa. Sed in exemplari bibliothecae Ossolinscianae lectionem quod deprehendimus, quae a Jezienickio (l. c. p. 101) commendatur libere profitente se locum Hussoviani propter vocabulum foetor peculiari quadam notione et vi a poeta adhibitum non posse explicare, quamquam Pelczar ad vocem foetor adnotaverit: »qui pastorem incuriae accusat.« Lectio quod alteri quem, quae σχῆμα καθ' ὅλον καὶ μέρος efficit, sine dubio praeponenda est, dummodo verba *horridus e cornu foetor* ad pastorem i. e. sacerdotem, non ad ovem referantur. Quae

interpretatio et eis carminis versibus, quae locum, de quo agitur, praecedunt, et eis, quae subsequuntur, nonnihil fulciri mihi videtur. Hic enim est sensus vv. 5—10: Sacerdotes habent facultatem homines pro meritis eorum et maximis poenis afficiendi et summis praemiis exornandi, sed caveant, ne propterea, quod neglecta cura animarum nihil aliud agant nisi ut ovium sibi creditarum vellera tondeant, ob propria animi vitia et morum corruptelam ipsi pereant; recte igitur orent, recta via progrediantur, ne una cum grege ipsis permisso ut i n i q u i (v. 10) pastores intereant.

Colomeae. *Z. Dembitzer.*

Kilka słów o życiu i pracach Józefa Piechowskiego.

Pomimo wybitnej roli, jaką w stosunkach naszych od wieków odgrywał język łaciński, naród nasz nie może się poszczycić znaczniejszą liczbą pracowników w dziedzinie filologii klasycznej. Jaki jest tego powód i jakie okoliczności na to się złożyły, nie możemy teraz roztrząsać. Pocieszać się wszakże trzeba nadzieją, że z rozbudzonym w ostatnich czasach poważnym ruchem naukowym na innych polach, także w dziedzinie filologii klasycznej liczba gruntownie przygotowanych pracowników zwiększać się będzie. Tymczasem na tem większe uznanie i wdzięczne wspomnienie zasługują ci, którzy pomimo niesprzyjających warunków poważne zostawili ślady swej działalności na tej niwie, stosunkowo mało u nas uprawianej.

O życiu i pismach jednego z takich pracowników na polu filologii klasycznej — J ó z e f a P i e c h o w s k i e g o, zmarłego przed pięciu laty w Warszawie — chcemy tu podać bliższe szczegóły.

Józef Piechowski urodził się w r. 1816 w m. Koźminie w W. Ks. Poznańskiem; w tej części kraju odbył także nauki gimnazyalne, w którem jednak mieście i pod czyjem przewodnictwem się kształcił, do wiadomości naszej nie doszło. Słyszeliśmy tylko z ust J. Piechowskiego, że już w ostatnich latach pobytu jego w gimnazyum obudziło się w nim żywe zainteresowanie się językami starożytnymi, nawet z uszczerbkiem dla innych przedmiotów szkolnych.

Z ukończeniem gimnazyum zrywa się i związek Piechowskiego z dzielnicą, w której się urodził i kształcił. Przenosi się do Warszawy, aby na istniejących tam wówczas kursach dodatkowych pedagogicznych przygotować się do zawodu nauczyciela gimnazyalnego. Nauka na kursach tych traktowaną była poważnie; zwłaszcza z uznaniem wielkiem wyrażał się Józ. Piechowski o profesorze języków starożytnych, Aleksym Nędzyńskim. Ale i kierownicy kursów oceniali widocznie zdolności i zamiłowanie J. Piechowskiego do naukowych studyów, skoro po ukończeniu tychże kursów w r. 1839 wysłali go jako stypendystę do

uniwersytetu moskiewskiego, gdzie go przyjęto na trzeci kurs wydziału historyczno-filologicznego.

W tym czasie były w uniwersytecie moskiewskim warunki wyjątkowo przyjazne dla studyów klasycznych. Kurator ówczesny okręgu moskiewskiego, hr. Sergiusz Strogonow, opiekował się wielce temi studyami i młodzieżą, która się im poświęcała. Także w gronie wykładających na wydziale historyczno-filologicznym tegoż uniwersytetu znajdowały się w tym czasie niepoślednie siły, między innymi znakomity profesor Tymoteusz Granowski.

Oceniając należycie zamiłowanie i gruntowną wiedzę naszego ziomka w językach starożytnych, pozostawiono go po ukończeniu kursu nauk nadal przy uniwersytecie dla przygotowania się do objęcia w nim w przyszłości katedry języków starożytnych; w tymsamym celu wysłano go po dwóch latach w r. 1843 do zagranicznych uniwersytetów, a to Berlina i Lipska, dokąd pierwszorzędne znakomitości na polu filologii klasycznej ściągały swoimi wykładami liczne zastępy młodzieży. W Berlinie wykładał wówczas August Boeckh, w Lipsku zaś Gotfryd Hermann. Jakkolwiek obaj ci uczeni, objąwszy po Fryderyku Wolffie przodownictwo na polu filologii klasycznej, do jednego dążyli celu, jednak szli odmiennemi drogami.

Na młodym naszym uczonym większe i trwalsze sprawiły wrażenie wykłady Hermanna, który nie ustępując przeciwnikowi swemu ani zdolnościami, ani głębokością wiedzy, miał przytem tę nad nim przewagę, że osobistymi przymiotami charakteru wywierał wielki urok na młodzież. Pod wpływem G. Hermanna ustalił się w ziomku naszym dalszy kierunek jego pracy naukowej, gdyż wzmogło się w nim jeszcze bardziej zamiłowanie do badań językowych, do studyów krytycznych i estetycznych objaśnień utworów starożytnych. Wtedy także wszedł w stosunki ściślejszej przyjaźni z zięciem G. Hermanna, Maurycym Hauptem, który już wówczas dał się poznać ze swych krytycznych prac nad poetami starożytnymi.

Po studyach w uniwersytetach niemieckich, w których, prócz filologii klasycznej, gorliwie zajmował się także filozofią, udał się Piechowski do Rzymu, aby badać pomniki świata starożytnego w samej ich ojczyźnie. Dopiero w sierpniu 1848 r., po pięcioletniej podróży naukowej za granicą, wrócił do Moskwy, gdzie był najpierw mianowany adjunktem przy katedrze języków starożytnych, następnie w r. 1854 po obronie rozprawy, napisanej po łacinie: »*De Q. Horatii Flacci epistula ad Pisones*«, i uzyskaniu stopnia magistra, profesorem nadzwyczajnym literatury greckiej.

Przy ówczesnem słabem, a nawet rzec można prawie żadnem przygotowaniu w języku greckim, z jakiem młodzież gimnazyalna wstępowała do uniwersytetu, praca nauczyciela, wykładającego ten przedmiot, była wielce niewdzięczną. O wyczerpującej egzegezie, a tem mniej o krytyce tekstów i mowy być nie mogło tam, gdzie trzeba było kłaść pierwsze podwaliny znajomości języka, mianowicie na dwóch pierwszych kursach, na których wykłady poruczono Piechowskiemu. Nie miał on też tu pola do wykazania w całej pełni swej wiedzy. Za to w kółku

poufnem, którem się lubił otaczać, dawał poznać wszystkie piękne strony swego umysłu, jako uczony i myśliciel. Skromny, nie uganiający się za błyskotliwymi pozorami, z naturą szczerą i prostą, lubił młodzież i chętnie szukał jej towarzystwa. Zwłaszcza młodzież polska, która nie mając odpowiednich wyższych zakładów naukowych w kraju, w wielkiej liczbie — przeszło 500 — przybywała tu szukać nauki, zawsze miała otwarty wstęp do jego domu, znajdowała tu ciepłe ognisko rodzinne, poradę i zachętę do pracy. Wpływ też profesora Piechowskiego był niepośledni. Ci, którzy mieli sposobność bliższego z nim obcowania, nie zapomnieli pewnie tych ożywionych i niewymuszonych rozmów, w których uczony dotykał najróżnorodniejszych kwestyi, jakie zajmowały umysły młodzieży, lub z jakiemi miała spotkać się w późniejszem życiu. W rozprawach tych prof. Piechowski daleki był od narzucania zdania swego; owszem cierpliwie słuchał najrozmaitszych, krzyżujących się z sobą opinii i prostował błędne pojęcia; w nich też najlepiej się ujawniała wszechstronność jego umysłu i żywy interes dla wszystkiego, co ludzkie. Tak między innemi zwracając uwagę na zbyt wielką ilość słuchaczów medycyny w porównaniu z nader szczupłą liczbą studentów innych wydziałów, zwłaszcza przygotowujących do zawodu nauczycielskiego, prof. Piechowski starał się otworzyć oczy młodzieży na szkodę, jaka może wyniknąć stąd dla społeczeństwa, pozbawionego usług zdolnych pedagogów, i wpływem swym dokazał, że wielu z tych, którzy już rozpoczęli studya lekarskie, porzucili je i przeszli na wydziały: historyczno-filologiczny lub fizyko-matematyczny.

Obowiązki swe w uniwersytecie moskiewskim pełnił prof. Piechowski do r. 1869, t. j. do końca 25-letniego okresu swej służby, od r. 1859 jako profesor zwyczajny i jako doktor literatury greckiej, który to stopień uzyskał po obronie rozprawy: »*De ironia Iliadis.*«

Jednakże działalność jego profesorska nie skończyła się na tem. W r. 1870 powołał naszego ziomka uniwersytet charkowski na katedrę literatury greckiej. Wykłady swoje rozpoczął mową w języku łacińskim o znaczeniu i charakterze literatury greckiej. Zakres jego wykładów, dzięki daleko lepszemu przygotowaniu słuchaczów, znacznie się rozszerzył: oprócz czytania i objaśniania autorów wykładał Piechowski także starożytności i literaturę grecką. Przy krytyce i objaśnianiu utworów starożytnych służył mu zawsze za wzór znakomity mistrz jego G. Hermann, z którym zgodnie oddawał pierwszeństwo krytyce dywinatorskiej nad dyplomatyczną. Próbą zaś tego, jak pojmował zadanie filologii i jak starał się zgłębiać ducha utworów starożytnych, są dwie jego prace, drukowane (w rosyjskim języku) w »Dzienniku Ministerstwa oświecenia publicznego« (Petersburg r. 1870 i 1872) p. t. a) *Czem jest filologia?* b) *Rozbiór tragedyi Sofoklesa »Król Edyp«*.

Podobnież i w Charkowie, jak przedtem w Moskwie, otaczała prof. Piechowskiego rzetelna miłość uczniów, którzy prócz gruntownej wiedzy znajdowali w nim jeszcze przewodnika, dzielącego się chętnie z nimi bogatymi zasobami umysłu, a przytem ożywionego zawsze miłością nauki, która go do lat późnych nie opuszczała, jak o tem świadczą jego studya nad językiem litewskim, już w podeszłym wieku rozpoczęte.

Ciężka choroba, której uległ Piechowski w roku 1884, kazała mu usunąć się od ulubionych zajęć. W następnym też roku wystąpił ze służby i osiadł w Krakowie, skąd wkrótce przeniósł się na stały pobyt do Warszawy. Pragnął teraz, zażywając spokoju, uporządkować i uzupełnić nagromadzone przez tyle lat profesorskiej działalności materyały, odnoszące się do pism Demostenesa, Sofoklesa i Horacyusza, historyi literatury i gramatyki języków starożytnych, lecz nie zdołał tego dokonać wskutek pogorszającego się z dniem każdym stanu zdrowia. Umarł dnia 27 czerwca 1891 roku, mając lat 75.

Z prac zmarłego ogłoszone zostały drukiem 2 wyżej wymienione rozprawy dla pozyskania stopni naukowych magistra i doktora, a mianowicie: 1) *De Q. Horatii Flacci epistula ad Pisones*. Mosquae 1853, str. 179; 2) *De ironia Iliadis*. Mosquae. Typis Univ. Caes. 1856, str. 172; 3) Oratio, qua scholas Graecas auspicatus est in Universitate Litterarum Caesarea Charcoviensi Josephus Piechowski. Charcoviae 1870, str. 19; wreszcie 4) i 5) dwie wzmiankowane wyżej prace, pomieszczone w Dzienniku Ministerstwa oświecenia publicznego.

W pierwszej z swych prac, najwcześniejszej, poświęconej rozbiorowi Horacyuszowej *Ars poetica*, przedstawia różne zapatrywania uczonych na plan i wzajemny stosunek oddzielnych części poematu i stara się dowieść, że przy tworzeniu tego poematu przewodniczyła Horacemu myśl podwójna: *a*) wyłożyć ziomkom, garnącym się wówczas chętnie do literackich zajęć, najważniejsze przepisy sztuki poetyckiej; *b*) ośmieszyć i odstręczyć tych, którzy nie mając talentu, a jeszcze więcej odpowiedniego przygotowania, zabierają się do poezyi. W tym celu poddaje szczegółowemu rozbiorowi cały poemat, rozróżnia w nim 3 części składowe, a wykazując związek między niemi, usiłuje dowieść jedności poematu pomimo pozornego jej braku. W. Kolster tak się wyraża w »Jahrb. f. Phil. u. Paed.« z r. 1857 o rozprawie Piechowskiego: »Wogóle pracy tej wydać można świadectwo, że autor przeprowadził nie bez zręczności i z wielką wytrwałością istotnie olbrzymią walkę z tak wielką ilością przeciwników, aby doszukać się prawdy... Na pochwałę autora powiedzieć można, że szukał tej prawdy z powagą i bezstronnie. Gorliwość naukowa pozwoliła mu wiernie wykazać charakter części poematu tak, że pozostanie zasługą jego, iż zrobił dokładny przegląd spornych kwestyi w różnych częściach poematu i przytem językiem jasnym, choć przy końcu pracy dają się spostrzegać w stylu tu i owdzie ślady pośpiechu.«

W drugiej swej pracy *De ironia Iliadis* Piechowski przedstawia przykłady ironii, licznie rozsiane w poemacie Homera, odnajdując ją zarazem w samej fabule Iliady. Wiele miejsc w poemacie — mówi autor — które na pierwszy rzut oka wydają się nieodpowiednie, suche, słabe, obojętne i niepotrzebne, — pojęte w świetle ironii okażą się odpowiedniemi, pełnemi treści i wagi, miłemi i nieodzownemi. W tem świetle rozpatrywane nawet 2 ostatnie pieśni Iliady, które niektórzy z filologów, jako psujące jedność poematu, uznają za nienależące do całości, są — zdaniem autora — nieodzownem jego uwieńczeniem...

Trzecia większa praca prof. Piechowskiego poświęcona jest estetycznemu rozbiorowi tragedyi Sofoklesa *Edyp król*. I tu również Pie-

chowski odnajduje ten sam żywioł ironii, podzielając w tym względzie poglądy Thirlwalla i Schneidewina. A jakkolwiek już w pierwiastkowym micie mieści się ironia, to jednak dopiero Sofokles rozwinął ją całkowicie i »stworzył cały szereg wzruszających kontrastów między pozorną wielkością a nicością istotną, między pozorną przenikliwością a rzeczywistem zaślepieniem, między środkami, wymierzonymi przeciwko złemu, a ich odwrotnem działaniem i wogóle między dążeniami i zamiarami ludzi z jednej strony i wprost przeciwnymi rezultatami z drugiej. Kontrasty te poeta rozwinął zarówno w samej akcyi, jak i w okolicznościach, ją poprzedzających, i nie tylko w głównych zwrotach akcyi, ale także w najdrobniejszych jej szczegółach. Często oddzielny wyraz pojęty, jak należy, w znaczeniu ironicznem, wywołuje kontrast ironiczny i sprawia na czytelniku tem większe wrażenie«.

Ostatnią wreszcie, ogłoszoną drukiem pracą Piechowskiego jest obszerna rozprawa *Czem jest filologia?*

Pragnąc dać jasne pojęcie o zadaniu filologii, autor przytacza w pierwszej części swej pracy wszystkie pojęcia, jakie przywiązywano do wyrazu »filologia« od czasu, gdy spotykamy go po raz pierwszy u Platona, do dni ostatnich. Z określeń tych zatrzymuje się na definicyi, podanej przez znakomitego archeologa Ed. Gerharda, że filologia »jest sztuką objaśniania większych lub mniejszych pomników literatury.« Uznając definicyę tę za najbardziej odpowiednią, stara się autor w drugiej części rozprawy uzasadnić ją wyłuszczeniem zapatrywań Greków na pojęcie filologii. W umysłowej działalności Greków odnajduje on pojęcie filologii, jako sztuki reprodukcyi utworów literatury. Zadanie więc w ten sposób pojętej filologii rozciąga się, zdaniem autora, wszędzie, gdzie jest język wypełniony treścią. Jednakże pierwszeństwo pozostaje przy językach starożytnych, a osobliwie przy języku i literaturze greckiej.

Jak szlachetnie i idealnie pojmował Piechowski zadanie swoje jako nauczyciel, świadczą o tem słowa przytoczone w mowie, wygłoszonej przy rozpoczęciu wykładów literatury greckiej w uniwersytecie charkowskim w r. 1870: »Życzeniem jest mojem, ażeby ci najlepsi nauczyciele wszystkiego, autorowie greccy, nie tylko dostarczyli wam wielkiego zapasu wiadomości, lecz także zaostrzyli wasz sąd, wyrobili smak i rozgrzali dusze wasze miłością prawdy i zacności. A jeżeli uda mi się wskazać wam do osiągnięcia tych dóbr najpewniejszą i najkrótszą drogę, to z radością wyznam, żem doznał wielkiego szczęścia.«

Pomiędzy notatami, pozostałemi po zmarłym, znajduje się rękopis w języku polskim, obejmujący początek historyi gramatyki greckiej i łacińskiej. Prawdopodobnie ciężka choroba, jakiej uległ na kilka lat przed śmiercią, przeszkodziła autorowi w dokończeniu rozpoczętej pracy.

Emilian Konopczyński.

Recenzye i zapiski literackie.

Herbig Gustav: Aktionsart und Zeitstufe. Beiträge zur Funktionslehre des idg. Verbums. (Indogermanische Forschungen. t. VI. str. 157—272 i w osobnem odbiciu). Strassburg 1896.

Rozprawa wymieniona zainteresować powinna nietylko lingwistów z zawodu, ale i szersze koła filologów klasycznych; kwestye bowiem, które rozbiera, wchodzą w zakres składni języków klasycznych, głównie zaś greczyzny. Pokazuje się tu jasno, co już zresztą oddawna wiadomo, w jakim stopniu znajomość gramatyki słowiańskiej przyczynia się do rozświetlenia najtrudniejszych zagadnień składni języków starożytnych. Dlatego sądziliśmy, że nie od rzeczy będzie zaznajomić czytelników *Eosu* z treścią tej zajmującej pracy.

Na pochwałę zasługuje przedewszystkiem jasny i przejrzysty układ całości i dążność autora do uprzystępnienia rzeczy także tym, którzy się z zawodu nie zajmują gramatyką porównawczą. Dalej podnieść należy z uznaniem trafne ocenienie ważności gramatyki słowiańskiej dla wyjaśnienia pierwotnej funkcyi słowa indoeuropejskiego, a przedewszystkiem greckiego, które pod tym względem okazuje wiele analogii do funkcyi słowa w językach słowiańskich. Na tę kwestyę staraliśmy się już dawniej zwrócić uwagę naszych filologów (*Muzeum*, t. IV. str. 566, str. 616 w odsyłaczu, tom V. str. 344) i teraz ponawiamy nasze życzenie, aby w programach gimnazyalnych i dysertacyach filologicznych częściej się pojawiały prace, poświęcone tej kwestyi.

Gramatyka tradycyjna przyzwyczaiła nas do tego, że uważamy funkcyę temporalną za istotne znaczenie form słownych. I w samej rzeczy w wielu językach indoeuropejskich — np. w łacinie, w językach germańskich — znaczenie to najwybitniej występuje w dobie historycznej, ale już w greczyźnie rzecz ma się nieco inaczej; albowiem w tym języku, z wyjątkiem form trybu oznajmującego, wszystkie inne formy słowa pozbawione są tego znaczenia i wyrażają jedynie czynność jakąś z pewnym odcieniem. I tak tryb łączący, życzący, rozkazujący i t. zw. formy verbi infiniti osnów teraźniejszych oznaczają c z y n n o ś ć t r w a ł ą (actio durativa), w osnowie aorystu — c z y n n o ś ć p o c z y-

najęcą się albo też dokonaną (actio ingressiva—perfectiva): βαλεῖν rzucić, trafić, στῆναι stanąć i t. p.

Więcej jeszcze na jaw występuje ta funkcya w językach słowiańskich, w których wprost dominuje nad znaczeniem czasu; por. rozliczne znaczenia słów naszych dokonanych i niedokonanych z odcieniem znaczenia czynności trwałej, częstotliwej i t. d. Pytanie tedy powstaje, która z tych dwóch funkcyi starsza: znaczenie czynności pewnej (*Aktionsart*), czy też znaczenie czasu (*Zeitart*); czyli innemi słowy, czy verbum w prajęzyku indoeuropejskim pod tym względem podobniejsze było do słowiańskiego (i po części do greckiego), czy też do łacińskiego i t. p., gdzie przeważa już pojęcie stopnia czasu. Otóż nad tą kwestyą zastanawia się autor wymienionej rozprawy. Rzecz sama naturalnie już dawniej była przedmiotem dyskusyi naukowej, ale zasługą autora jest, że pierwszy zabrał się do systematycznego opracowania tej materyi w osobnej monografii i że bardzo szczęśliwie skorzystać umiał z danych faktów składni słowiańskiej.

We wstępie (§. 1—6) autor podaje kilka uwag ogólniejszego znaczenia o stosunku czasu do czynności słowa. Naprzód zwraca uwagę na to, że znaczenie temporalne nie jest wyłączną właściwością słowa, lecz że niekiedy okazuje się również w przymiotniku; odwrotnie znów niektóre formy słowa, jak np. formy aorystu greckiego, z wyjątkiem trybu oznajmującego, pozbawione są właśnie tego znaczenia, co już dawniej zauważono. W końcu, jeżeli przekroczymy dziedzinę języków indoeuropejskich, to spostrzeżemy, że w innych grupach języków znaczenie temporalne albo wcale nie jest wyrażone w budowie słowa, albo co najwięcej w sposób zewnętrzny, za pomocą pewnych partykuł (podług dzieła Whitneya *Życie i wzrost języka*).

W pierwszym rozdziale (§. 7—14) autor zastanawia się nad pytaniem, czy w pierwotnej budowie słowa indoeuropejskiego funkcya czasu była formalnie oznaczona. Rzecz trudna do rozstrzygnienia, wchodzi bowiem w zakres zagadnień glottogonicznych, t. zn. odnoszących się do historyi powstania składników wyrazu w językach naszego szczepu, o których nowsi uczeni niechętnie rozprawiają; jednakowoż w ogólności przypuszczają obecnie, że osobnych znamion czasu w formach słownych nie było pierwotnie. Albowiem jeżeli pominiemy nowotwory fleksyjne, powstałe w dobie rozwoju poszczególnych języków, które z tego względu obojętne są przy badaniu pierwotnych stosunków języka (takim nowotworem np. jest t. zw. słabe perfectum z charakterystyczną spółgłoską -κ- w greckiem, tak samo w łacińskiem — futurum i imperfectum, powstałe ze złożenia gotowych formacyi słownych z odpowiednią formą pierwiastku *bheu-, albo w językach słowiańskich imperfectum: nesěach i t. p.), i zastanowimy się nad formami konjugacyjnemi w języku staroindyjskim i greckim (z wyjątkiem owego perfectum na -κ-), które mniej więcej przedstawiają wiernie konjugacyę prajęzyka, — to łatwo się przekonamy, że elementy wyrazu, powszechnie uważane za znamiona kategoryi czasu, pierwotnie tej funkcyi nie posiadały. Do nich należą: reduplikacya, augment, osnowy czasowe (*Temporalstämme*) i końcówki osobowe. Autor rozbiera następnie po kolei wymienione składniki słowa pod względem ich znaczenia pierwotnego i dochodzi do wyników następujących. Reduplikacya nie ma nic wspólnego ze znaczeniem czasu, występuje bowiem zarówno w praesens, jak i praeteritum: παμ-φαίνω, ὄπ-ωπα, ἤρ-αρον, τε-τραίνω, τέ-τρηνα. Trudniejsza

kwestya z augmentem, z którym połączone jest ściśle znaczenie przeszłości. Ale fakt, że często augmentu niema w formach praeteriti, dowodzi, że niekoniecznie zawarta w nim była pierwotnie cecha przeszłości; przypuszczenie bowiem, że czasem dowolnie odpada, nie da się uzasadnić naukowo. Co się tyczy osnów czasowych, to uwzględnić należy tę okoliczność, że osnowa mocnego aorystu częstokroć pod względem morfologicznym nie różni się niczem od osnowy teraźniejszej: aoryst grecki ἐγένετο = imperfectum staroindyjskiemu á-janat, a cecha aorystu słabego i futurum -s- występuje w niektórych osnowach teraźniejszych, por. αὔξω i łac. perf. (pierw. aor.) auxi. Wprawdzie perfectum wyróżnia się pod względem morfologicznym od innych osnów czasowych: formą mocną pierwiastku w sing., słabą w dual. i plur., a nadto odrębnemi końcówkami; ale to wszystko pierwotnie służyło raczej do wyrażenia odmiennej czynności, niż odmiennego stopnia czasu. I końcówki osobowe, które stanowią główne znamię form konjugacyjnych, pierwotnie, zdaniem autora, nie miały nic wspólnego ze znaczeniem czasu. Różnicę końcówek pierwotnych i pochodnych (-mi, -si, -ti: -m, -s, -t) autor odnosi do odmiennego akcentu form słowa w prajęzyku (§. 89, 90). Sprawa to jednak dosyć niejasna.

W następnym rozdziale autor zajmuje się kwestyą rodzaju czynności i stosunkiem tejże do czasów. Najpierw podaje przegląd historyczny poglądów na to zagadnienie składniowe, począwszy od gramatyków aleksandryjskich, i pokazuje, jak zwolna dopiero uczeni przychodzili do świadomości tej funkcyi słowa. Stanowczy krok uczynił dopiero Curtius, który pierwszy zwrócił uwagę na zasadniczą różnicę między czynnością a czasem (*Zeitart*, *Zeitstufe*; zamiast pierwszej Brugmann wprowadził dokładniejszą nazwę *Aktionsart*). Najwięcej jednak do rozjaśnienia tej kwestyi przyczyniły się badania nad składnią języków słowiańskich, w których znaczenie czynności tak ważną rolę odgrywa w składni słowa: czynność niedokonana i dokonana, chwilowa, trwała i częstotliwa. Na polemikę autora w tem miejscu (str. 188, odsyłacz 2) z Mourkiem, który wątpi o możliwości słów trwało-dokonanych (*durativ-perfectiv*), trudno zgodzić się, zdaniem naszem. Autora, jak sądzimy, wprowadził w błąd termin: *durativ-perfectiv*, który nic więcej nie oznacza, jak tylko to, że słowo dokonane urobione zostało z trwałego (zazwyczaj za dodaniem jakiego przyimka): trwałe pisać, dok. napisać, to ostatnie oznacza rezultat jakiejś czynności i nic więcej; napisać list — to mówiąc wyrażamy dokonanie tej czynności bez względu na to, co się działo przedtem. Oczywiście, że logicznie wynika z tego, iż przedtem trwała czynność pisania, ale to już wynik rozumowania gramatycznego, niekoniecznie zaś zawierać się musi w nieświadomem poczuciu mówiącego. Z tegosamego powodu niejasnym nam się wydaje przykład, podany na str. 209: ἐβασίλευσε τριάκοντα ἔτη, gdzie autor znowu w aoryście widzi taką mniemaną czynność trwało-dokonaną.

Pomijamy §§. 37—50, w których podano definicyę terminów gramatycznych, odnoszących się do różnych rodzajów czynności słowa, i przechodzimy do dalszego rozdziału, w którym autor zastanawia się nad pytaniem, w jakim stosunku pozostaje czynność dokonana do poszczególnych czasów (§§. 52—67).

Autor rozważa tutaj, ograniczając problem ów na samą greczyznę, w jaki sposób ten język wyraża czynność dokonaną języków słowiańskich. Czynność

tę odnajduje w najdawniejszym sposobie użycia aorystu i z tego wyprowadza późniejsze znaczenie czynności poczynającej się (actio ingressiva); dalej w niektórych sposobach użycia perfecti, dla którejto kategoryi przyjmuje jako pierwotną funkcyę — znaczenie czynności częstotliwej wzmocnionej (*iterativ-intensive Aktionsart*) ze względu na właściwą temu czasowi reduplikacyę; ta bowiem pierwotnie służyła do wyrażenia czynności częstotliwej: τέθηλα staję w pełni rozkwitu, πέφρικα drżę silnie i t. d. Dopiero z tej czynności częstotliwej rozwinęły się późniejsze funkcye tego czasu: 1) czynność dokonana w teraźniejszości i 2) tak zwane przez autora perfectum praes. czynności trwało-dokonanej. Naszem zdaniem, autor znowu zbyt subtelne znaczenie przyjmuje dla tej kategoryi. Wychodząc z przykładu: οὐδὲ βουλεύεσθαι ἔτι ὥρα, ἀλλὰ βεβουλεῦσθαι (Plat. Kryton, rozd. V), który tłómaczy trafnie: »*es ist nicht mehr Zeit hin und her zu überlegen, sondern ein fester Entschluss muss schon vorliegen*,« dodaje następnie, że niema żadnej sprzeczności w tem, iż w perfectum upatruje czynność niedokonaną; winna temu niedokładna terminologia. Niepotrzebnie jednak stwarza sobie trudności, których po prostu nie widzę w przytoczonym przykładzie. Βεβουλεῦσθαι znaczy: postanowić, actio perfectiva: »nie czas naradzać się, postanowić trzeba«; że po dokonaniu tej czynności następuje jako jej rezultat — jakiś stan trwały, to wynik naszego rozumowania, w poczuciu mówiących tego odcienia znaczenia niema. Por. cośmy wyżej powiedzieli o t. zw. czynności trwało-dokonanej. W ekskursie (str. 215 nast.) jest mowa o tem, jak greczyzna wyraża czynność częstotliwą; do tego służą następujące formacye słowne: 1) na -αζω: ῥιπτάζω w stosunku do ῥίπτω; 2) ναιετάω: ναίω; 3) praeterita homeryckie na -σκον: εἴπεσκον; 4) denominativa i deverbativa, urobione za pomocą przyrostka $\frac{-ie-}{-io-}$: ὀχέομαι; jest to formacya indoeuropejska. Nic nowego autor tu nie podaje; na str. 222 w odsył. poprawić należy: kupiti, nie kupati (sic), πρίασθαι.

Czy przyimki w połączeniu ze słowem niedokonanem przemieniają to ostatnie w greczyźnie na dokonane, jak to się dzieje w językach słowiańskich? Autor, przytoczywszy różne zdania uczonych, wypowiedziane w monografiach, poświęconych tej kwestyi (str. 222 nast.), odpowiada na to przecząco. Jeżeli gdzie w poszczególnych przykładach taka tendencya spostrzegać się daje, wynika to nie tyle z właściwości perfektywnej przyimka, jak raczej ze związku myśli. Zdaje nam się jednak, że autor przesadza w skeptycyźmie.

Następuje przegląd osnów czasu teraźniejszego i stosunku tychże do czynności słowa dokonanej (str. 235 do końca). Za punkt wyjścia służy teorya Brugmanna, wyłożona w gramatyce por. (Grundriss t. II. §. 655 i nast.), podług której *-s-* aorystu i czasu przyszłego pod względem etymologicznym spokrewnione jest ze spółgłoską *s*, występującą na końcu niektórych osnów teraźniejszych; por. wyżej przytoczone przykłady, gr. αὔξω: łac. augeo, perf. (aor.) auxi, z czegoby wynikało, że znaczenie pierwotne niektórych osnów teraźniejszych (actio perfectiva) przemieniło się z czasem w znaczenie czasu przyszłego, albo też aorystu. Analogia pewna okazuje się w językach słowiańskich, w których słowa dokonane

przybrały w formie czasu teraźniejszego znaczenie czasu przyszłego: dam, stanę i t. p. Dla tego też w futurum greckiem tak często widoczne jest znaczenie czynności dokonanej. Co się tyczy pierwotnej funkcyi aorystu w trybie oznajmującym, to autor określa ją jako czynność dokonaną bezwzględną, czyli pozbawioną znaczenia czasu (*zeitstufenlose Form*), t. j. taką, jaką rzeczywiście zachowały w dobie historycznej inne tryby aorystu. Hipotezę tę autor popiera następującymi dowodami: 1) teoryą Brugmanna o t. zw. injunktywie, t. j. o formach nieaugmentowanych indic. praeteriti (do których obecnie zaliczają jeszcze niektóre formy czasu teraźniejszego w greckiem: ἄγεις = staroindyjskiemu áj-āiš, tak samo τίθης, imperat δείξατε i t. d.), które w prajęzyku oznaczały po prostu jakąś czynność, bez względu na stopień czasu; 2) użyciem t. zw. aorystu gnomicznego w temsamem znaczeniu czynności ogólnej bez określenia pod względem czasu; 3) aorystem w porównaniach z podobną funkcyą. Do strony 259 dodać należy, że nie tylko w serbsko-chorwackiem, lecz także w polskiem znane jest użycie słów dokonanych w opowiadaniu i w przysłowiach, jako form słownych pozbawionych znaczenia czasu; por. o tem artykuł Kryńskiego w II. tomie *Prac filologicznych* od str. 265 (gdzie jednak takie formy, jak: wynidzie, spojrzy, przystąpi i t. p. uważa wprost za aorysty, zachowane aż do najnowszej doby języka, — co, zdaniem naszem, trudno udowodnić wobec faktu, iż kategorya aorystu już w najdawniejszych zabytkach naszego języka zaledwo się pojawia w nielicznych tylko przykładach, stosunkowo jeszcze najwięcej w kazaniach świętokrzyskich). Faktem jednak jest, że słowa dokonane zastępują i u nas czas opowiadania. Mimochodem zwracamy uwagę na to, że jest to ulubiona forma opowiadania w pamiętnikach Paska, w których promiscue obok czasu teraźn. słów dokonanych używa się i słów niedokonanych w tymsamym czasie; przykłady znaleść można niemal na każdej stronicy. Temat, zdaniem naszem, godny osobnej monografii.

Brody. *G. Blatt.*

Kretschmer, Paul: Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache. Göttingen 1896. 8°, str. IV+428.

Autor, wyborny językoznawca ze szkoły Jana Schmidta, postawił sobie w tej książce cel, który można w taki mniej więcej sposób określić:

Ponieważ język jest wytworem kultury człowieka, a nadto od chwili swego poczęcia staje się nawzajem jej dźwignią i bardzo ważnym czynnikiem, przeto — rzecz prosta — odbija się ta kultura na nim w całej swej rozciągłości. A zatem ściśle umiejętne i wszelkim wymaganiom naukowego pojmowania rzeczy zadosyć czyniące przedstawienie jakiegoś języka, czyli idealna jego gramatyka, powinna być nietylko historyczną w najściślejszem tego słowa znaczeniu, przedstawiać zasób i rozwój jego dźwięków, form, wyrazów i t. d. w obrębie obu ostatecznych granic względnego początku i względnego końca, ale powinna także traktować i przedstawiać dany język jako całość, kreślić epokami jego historyę w związku z kulturnym rozwojem narodu, w związku ze wszystkimi czynnikami, jakie się tylko od najdawniejszych aż do najpóźniejszych (względnie obecnych) czasów na wytworzenie tego narodu, jego życia i kultury złożyły. Jednakowoż, jak dotychczas nikt w tym sensie nie dał

gramatyki żadnego języka, tak też pozostanie to utopią nie tyle ze względów natury teoretycznej, ile praktycznej. Mianowicie z powodu ogromu materyału, rozbitego na niezliczone szczegóły, już samo wyczerpujące przedstawienie całego materyału językowego danego języka jest prawie niemożliwe i dlatego dzieli się ono na gramatykę i słownik, gramatyka znowu na deskryptywną i historyczną, nie mówiąc już o gramatykach dyalektów i t. d.; podobnie dzieli się słownik na etymologiczny, historyczny i t. d. Każda dzisiejsza, nawet najbardziej umiejętna i obszerna gramatyka jakiegoś języka jest zawsze tylko kompromisem między deskrypcyą a historyą, między poprzecznem a podłużnem przecięciem języka. I ze względów praktycznych (dodaję to od siebie) nie tylko nie można sobie życzyć, aby było inaczej, ale owszem trzeba się starać, aby z gramatyki (oczywiście umiejętnej, historycznej) o ile możności wyrzucać deskrypcyę i słownik.

Jeżeli jednolite przedstawienie całego materyału jakiegoś języka ze ściśle językoznawczego punktu widzenia jest już niemożliwością, to tembardziej kreślenie epokami historyi języka, jako objawu kultury narodu, musi być wykonane osobno. Zewnętrzne, że się tak wyrażę, dzieje języka muszą być naturalnie podstawą, ale podstawą znaną, a nie równocześnie w swych szczegółach roztrząsaną.

Otóż wstępem do takiej historyi języka greckiego ma być książka Kretschmera, to znaczy: autor chce w niej dać obraz epoki językowej, która poprzedziła skonsolidowanie się języka greckiego, z której on wyszedł jako mniej lub więcej jednolita całość o właściwościach i cechach, wyodrębniających go od reszty języków indoeuropejskich. Zadaniem autora jest zatem: dać obraz stosunków etnograficznych, historycznych, kulturalnych i językowych całego tego *milieu*, z którego łona powstał naród i język grecki.

Jeżeli zważymy, że wszystko to odnosi się do czasów przedhistorycznych i oczywiście wskutek tego bardzo mało znanych, łatwo zrozumieć, że przedstawienie musi być po pierwsze bardzo ułamkowe, a po drugie postępować częściej drogą analizy, niż syntezy, bo stosunki odnośne i łączące się z nimi pytania są jeszcze bardzo mało wyjaśnione i przedyskutowane.

Znaczna część książki (rozdziały I—V) mogłaby być częścią składową wstępu do historyi każdego innego języka indoeuropejskiego. Wynika to zarówno z natury przedmiotu, boć przecie historya każdego języka indoeuropejskiego poczyna się ostatecznie u wspólnego źródła, jak i z tej okoliczności, że wiele kwestyi metodycznych, odnoszących się do przedhistorycznych stosunków naszego szczepu, nie jest załatwionych. Więcej też jest w tych rozdziałach stanowczej, przeważnie słusznej krytyki, niż pozytywnych wywodów, o które tutaj bardzo trudno. Nad tymito rozdziałami książki mam zamiar zastanowić się obszerniej, bo mają choćby tylko nieraz przez poruszenie, nie załatwienie rozmaitych dogmatów gramatyki porównawczej, doniosłe znaczenie metodyczne.

W pierwszym rozdziale roztrząsa autor pojęcie indoeuropejskiego prajęzyka i słusznie bardzo zwraca się przeciw zwykłemu określeniu tegoż, jako okresu językowego przed pierwszem rozdzieleniem się języków indoeuropejskich, to znaczy jako epoki jednolitej wspólności językowej, która poprzedziła epokę samobytu poszczególnych języków. Słusznie mianowicie zaznacza, że ponieważ różnice dyalektyczne już w łonie tego prajęzyka wykazano i ponie-

waż owego rozdziału w żaden sposób nie można sobie wyobrażać jako gwałtownego i zupełnego rozerwania — przeto niema granicy między okresem prawspólności a okresem samobytu poszczególnych języków indoeuropejskich. Jest tylko różnica w ilości i jakości różnic dyalektycznych. Jeżeli zatem jakieś zjawisko językowe możemy wykazać tylko w jednym lub kilku sąsiadujących językach, to nie mamy wcale prawa odmawiać mu przydomka prajęzyczności, bo mogło ono od najdawniejszych czasów zawsze być ograniczone na pewną tylko część całego terytoryum. Chociaż nie ogólnie-indoeuropejskie, może być ono starszem, bardziej praindoeuropejskiem, niż niejedno zjawisko ogólnoindoeuropejskie, któremu dla tej jego ogólności (to znaczy wspólności wszystkim językom indoeur.) bez wahania i w pierwszym rzędzie nadają tytuł praindoeuropejskiego. I wykazuje Kretschmer na takich przykładach, które można skontrolować, że dyalektyczna właściwość jest często starszą, niż zjawisko wspólne wszystkim dyalektom, które zatem napozór powinnoby było wystąpić wtedy, kiedy jeszcze dyalektów nie było. Bardzo pouczające pod tym względem są języki germańskie, które jeszcze w pierwszych wiekach po Chrystusie, to znaczy w czasach, kiedy już były rozsiane po wielkiej przestrzeni i już mnóstwo narzeczy tworzyły, jeszcze wspólne zmiany fonetyczne przeprowadzały. A cóż dopiero mówić nie o wspólnej zmianie fonetycznej, ale o jednym wyrazie wspólnym, który jest tylko znakiem jakiegoś kulturnego faktu! Wędrują one nietylko od szczepu do szczepu tegosamego narodu, ale od zupełnie obcego do obcego przez wielkie przestrzenie.

Dochodzi więc Kretschmer do następujących wniosków. Nie należy mieszać ze sobą pojęć: praindoeuropejski, wspólnieindoeuropejski, staroindoeuropejski, bo choć nieraz są one identyczne, to często jednak niemi nie są. Nie należy gwałtem sprowadzać wszystkiego do jednolitych praform. Sumowanie rekonstruowanych praform nie daje obrazu prajęzyka w żadnej jego epoce.

Całą tę krytykę uważam za słuszną, chociaż miejscami nie jest ona dosyć jasną. Zdaje mi się, że autor nie zdaje sobie jeszcze całkiem jasno sprawy z poruszonych przez siebie pytań. W praktyce jest też daleko mniej radykalnym, niż w swych negatywnych postulatach, tak że czasem ma się wrażenie, że jego rozumowanie jest niezależne od jego refleksyi. Jabym krytykę tych pytań uczynił daleko bardziej zasadniczą i ostrą, a i zupełnie radykalnymi zrobił pozytywne postulaty. Stoi to jednak w związku z odmiennem zapatrywaniem na »pranaród« indoeuropejski i dałoby się wyłożyć tylko w osobnej rozprawie, na co tu ni miejsce ni pora.

W drugim rozdziale roztrząsa autor pojęcie »pranarodu« indoeuropejskiego. Zapewne, mówi on, gdzieś w zamierzchłej przeszłości, u samego początku rozwoju języków indoeuropejskich musimy postawić niewielki szczep o jednolitym języku, ale nie ma sensu przenoszenie rekonstruowanych przez nas form indoeuropejskich na ten okres języka, gdyż między tem stadyum indoeuropejskiego narodu i języka a tem, którego my rekonstrukcyą sięgamy, leżą całe epoki. Na pytanie, w jaki sposób z tego niewielkiego szczepu epoki dajmy na to paleolitycznej rozwinęły się niezliczone szczepy, na ogromnej przestrzeni rozsiadłe, językoznawstwo odpowiedzieć nie jest w stanie, chociaż zwykle odpowiada, że stało się to drogą rozpłodu; antropologia pokusiła się o rozwiązanie tego pytania, ale badania jej nie doprowadziły do prawdziwych wyników. I językoznawstwo i antropologia mogą mieć tylko znaczenie nauk po-

mocniczych w tych kwestyach, najwięcej zaś może nam powiedzieć archeologia, o czem traktuje rozdział trzeci.

I tu powiem, że autor nie trafił w sedno kwestyi i że krytyka nie jest dosyć zasadniczą; zgoła nie uwzględniono nauk socyologicznych. Teorya o małym, zupełnie jednolitym szczepie i języku nie wydaje mi się konieczną. Ja nie myślę wcale o nowej teoryi i owszem sądzę, że wszystkiemi teoryami da się i powinno się wstrząsnąć jeszcze silniej, niż to Kretschmer czyni. Naturalnie dowodzi to, że zaczynamy rzeczy pojmować.

W trzecim rozdziale omawia Kretschmer »*die ältesten Kulturzustände der Indogermanen*«. Jest to ostra i zupełnie słuszna krytyka tak zwanej lingwistycznej paleontologii, która jest rzeczywiście dzieciństwem. Bo wyrazy kulturne, powtarzające się we wszystkich (cum grano salis) językach indoeuropejskich, uważane za pierwotne i spokrewnione ze sobą, np. skr. *yugám*, ζυγόν, łac. *iugum*, got. *juk*, słow. *igo*, są także tylko wyrazami zapożyczonymi, to znaczy rozszerzały się od jednego szczepu między resztę i to w rozmaitych czasach. Jakimże przeto sposobem rekonstruować kulturę pranarodu, kiedy zapożyczenia wymagają tylko pewnej językowej styczności, która była i później, w czasie samobytu narodów indoeuropejskich (oczywiście nie w czasach ściśle historycznych). A zresztą, czegoż się dowiadujemy ze wspólnych wyrazów, oznaczających np. konia? Tylko tego, że szczepy indoeuropejskie w czasie, niedającym się bliżej oznaczyć, konia znały i nic więcej. Argumenty te Kretschmera są słuszne: o kulturze małego, jednolitego jeszcze szczepu indoeuropejskiego niczego się dowiedzieć nie możemy z języka, bo niewiadomo, które wyrazy tych czasów sięgają. Ale nie tylko dlatego nie możemy odtworzyć kultury; przyczyna leży głównie w samym języku, w istocie stosunku, jaki zachodzi między nim, światem zewnętrznym i duszą ludzką. Dlategoto na podstawie języka nie możemy odtworzyć nawet kultury np. prasłowiańskiej mimo ogromnej zgodności języków słowiańskich i mimo, że okres ich (względnej) wspólności nie sięga wcale czasów tak bardzo dawnych.

Zdawałoby się rzeczą jasną jak słońce, że chcąc odtworzyć kulturę praindoeuropejską, należałoby oprzeć się przedewszystkiem na istniejących do dziś dnia jej resztkach, a jednak pomijając ją dawano »dzieje kultury na podstawie językowej.« Trzeba jednak przyznać, że powodem tego była do pewnego stopnia ogólnie uznawana teorya o przywędrowaniu (dosyć późnem) szczepu indoeuropejskiego z Azyi, wskutek czego ślady przedhistorycznej kultury w Europie przypisywano ludności przedindoeuropejskiej. Ale już od dosyć dawna przekonano się, że ta teorya nie ma żadnej podstawy i możemy powiedzieć, że ani ze strony antropologii, ani archeologii, ani językoznawstwa, nic nie przeszkadza uważać ludzi neolitycznych (a prawdopodobnie i paleolitycznych) za Indoeuropejczyków, a odnośnej kultury za indoeuropejską. Mamy na myśli ślady ludzi i kultury neo- (względnie paleo-) litycznej Europy północnej i środkowej. I na odwrót: ani ze strony antropologii, ani archeologii, ani językoznawstwa, nic nie przemawia za wędrówką.

Nasuwa się tu samo przez się pytanie o praojczyźnie naszego szczepu. Poddawszy krytyce metodę lingwistyczną, stosowaną do tej kwestyi, powiada Kretschmer: obowiązkiem naszym jest, określić terytoryum, zajmowane przez ludy indoeuropejskie w czasach, o ile się da najdawniejszych, idąc od siedzib historycznych w tył, ale nie kusić się o oznaczenie terytoryum, zajmowanego

przez przypuszczany mały, macierzysty praszczep, bo jeżeli archeologiczne wykopaliska nie rzucą na to pytanie światła, to żadnych innych środków do tego nie mamy.

Otóż terytoryum, zajmowane w najdawniejszych, o ile możemy w tył sięgnąć, czasach przez ludy indoeuropejskie, da się w ten sposób określić: odpadają Indye, Skandynawia, północne i wschodnie Niemcy, Italia, dalej naturalnie Hiszpania etc., to znaczy pozostaje dosyć wązki pas, ciągnący się od Francyi (Francya sama była zajęta przez ludność nieindoeuropejską) przez środkową Europę aż ku stepom kirgizkim i dalej do Iranu, który jednak — bardzo być może — odpada. I trzeba powiedzieć, że leksykalne stosunki języków indoeuropejskich wcale się tak rozległym siedzibom nie sprzeciwiają; owszem one właściwie najlepiej przystają do siedzib historycznych (np. fakt, że słow. *buk* został zapożyczony od Germanów, bo Słowianie wcale późno przekroczyli granicę buku, rozszerzając się na zachód). Oczywista rzecz, że na takiej przestrzeni nie mogły panować jednolite stosunki kulturne; ogółem biorąc, można jednak powiedzieć, że szczepy indoeuropejskie prowadziły życie osiadłe, zależnie od stosunków otaczających, to z przewagą chowu bydła, to rolnictwa, to łowiectwa, to koczownictwa. Tosamo odnosi się do wszystkich stron kultury, a na żadnem polu usiłowania dotarcia do praczasów i rekonstruowania jednolitych stosunków kulturnych nie zbankrutowały tak, jak na polu religii i mitologii. Cóż mówić o praindoeuropejskiej religii i mitologii; kiedy nawet praitalska, albo pragermańska nie dadzą się skonstruować? Dadzą się tylko wykazać mniej lub więcej wspólne e l e m e n t y.

Czwarty rozdział jest poświęcony stosunkom pokrewieństwa języków indoeuropejskich. Historyę tego zagadnienia od Schleichera do Brugmanna i najnowszych teoryi Hirta znają wszyscy. Wyborna jest krytyka Kretschmera i wyborne jego wywody, muszę jednak czytelnika odesłać do samej książki, bo trudno streścić krótko wywody, odnoszące się do bardzo powikłanych stosunków. Powtórzę tylko za nim: żadnej a priori, a wogóle j e d n e j tylko teoryi stawiać nie można.

Wspomnę tu o dowodzie, jaki Kretschmer daje na twierdzenie, że palatalne spiranty języków aryjskich, armeńskiego, tracko-frygijskich, albańskiego, słowiańskich i bałtyckich wyszły z palatalnych tylnojęzykowych (tak zwanych gardłowych) reszty języków indoeuropejskich. Bo choć rzecz sama w sobie możliwa, a nawet prawdopodobna, to dowód jednak mocno niedostateczny (str. 105 nast.). K. zwraca uwagę osobliwie na to, że i te palatalne spiranty znają media aspirata, a ponieważ język staroindoeuropejski aspirowanych spirantów nie posiadał, więc wniosek, że palatalne spiranty wyszły z explozywnych. Jest to tylko twierdzenie Kretschmera, że język indoeurop. nie miał aspirowanych syczących. Drugi rzekomy dowód jest taki: skr. *paraśu* — siekiera, gr. πέλεκυς jest zapożyczone z babilońsko-assyr. *pilakku* (sumer. *balag*; por. gr. formę βέλεκυς); nie myślę wcale przeczyć temu, że πέλεκυς i *paraśu* są zapożyczone z *pilakku*, ale mimoto wniosek Kretschmera, że ponieważ aryjsko-grecka forma pierwotna brzmiała **peleku-*, nie **peleśu-*, więc każde skr. *ś* wyszło z tylnojęzykowego *k*, czyli palatalne spiranty języków wschodnich z tylnojęzykowych explozywnych (zachowanych w językach zachodnich), jest naiwny. Bo przedewszystkiem pytam: dlaczego *pilakku* (względnie *paraku*) nie zostało w sanskrycie jako *paraku-*, kiedy przecież

sanskryt posiadał *k*. Powtóre: ***pilakku*** mogło wejść do sanskrytu wtedy, kiedy już dawno ten język (wraz z innymi wschodnimi) dawne tylnojęzykowe *k g kh* zastąpił (jeżeli rzeczywiście rzecz się tak miała) przez spiranty t. zn. *ś j h*. A zatem albo w dźwięku ***k*** wyrazu ***pilakku*** było coś, co kazało Aryjczykom wymawiać je jak swoje *ś*, a nie jak swoje *k*, albo też wyraz cały został przyswojony w postaci nieco zmienionej pod wpływem etymologii ludowej [1]).

Rozdział piąty, zatytułowany: »***Partielle Übereinstimmungen zwischen nicht benachbarten Sprachen***«, jest bardzo interesujący pod względem metodycznym (w kwestyi stosunków pokrewieństwa między poszczególnymi językami indoeuropejskimi). Rzecz się ma tak: między językami aryjskimi a italoceltyckimi [2]), jest cały szereg im tylko wspólnych właściwości, zarówno leksykalnych jak morfologicznych, a są one tak liczne i tak ważne, że niepodobna przypuszczać (choć przypuszcza Brugmann), że wszystkie te właściwości były pierwotnie wspólne także wszystkim innym szczepom, mieszkającym między Italo-Celtami a Aryjczykami, a tylko potem zniknęły. Przeciwnie: z konieczności nasuwa się jedyny wniosek, że kiedyś musiała istnieć między nimi bezpośrednia językowa wymiana. Ponieważ zaś przypuszczenie, że kiedyś szczepy aryjskie sąsiadowały z Italami i Celtami, jest więcej niż nieprawdopodobne, więc znowu jedyny wniosek, że jakiś szczep italski lub celtycki zawędrował aż na terytoryum aryjskie lub z aryjskiem bezpośrednio się stykające, a utonąwszy w szczepach aryjskich jednak w ich językach wymienione właściwości pozostawił. Historycznie stwierdzonych podobnych przykładów jest mnóstwo: np. celtycki szczep ze środkowej lub zachodniej Europy wędruje aż do Azyi mniejszej i tam osiada pod nazwą Galatów i t. p.

Wspólne właściwości innych, nie sąsiadujących ze sobą szczepów są daleko mniej ważne i liczne, dlatego też trudno na nich coś budować.

Rozdział szósty p. t. »***Die Beziehungen des Griechischen zu den verwandten Sprachen***« stanowi pośrednie ogniwo między ogólną a szczegółową częścią książki. Kretschmer omawia najpierw grecko-italskie wspólne właściwości językowe, które — jak wiadomo — były powodem tak popularnej dawniej hipotezy o grecko-italskim prajęzyku. Hipoteza ta jest nieuzasadnioną i, co ważniejsza, niepotrzebną, ale nie była znowu tak bezsensową, za jaką ją dzisiaj ogół lingwistów uznaje. Bo wspólności między dyalektami greckimi i italskimi są rzeczywiście tego rodzaju, że musiał istnieć czas, w którym te szczepy sąsiadowały ze sobą. Zgadza się to doskonale z następującymi faktami: że południową część półwyspu bałkańskiego zajmowała dawniej — zanim tam osiedlili się Grecy — ludność nieindoeuropejska: dalej że narzecza greckie na-

---

[1]) Wspominam jeszcze o pięknem objaśnieniu łać. ***deus*** : *dīva* na podstawie ***oleum*** : *olīva*. *Oleum* jest wzięte z gr. ἔλαιϜον: otóż łać. ***ólaevom* przeszło najpierw w **ólēvom*, ale nim dalej wedle reguły (jak *olīva* z **ólēva* z ἐλαίϜα, albo *Achīvi* z **Achēvi* z ἈχαιϜοί) mogło było przejść w **ólīvom*, *v* przed *o* wypadło, a następnie *ē* przed samogłoską przeszło w *ĕ*. Dop. *olīvi* był prawidłowy, ale potem wywołał nowotwór mian. *olīvom*. Otóż taki sam stosunek, jak między *oleum* : *olīva*, zachodzi między *deus* : *dīva*, a jak regularna fleksya *oleum olīvi* i t. d. wywołała dwa paradygmaty *oleum olei* i *olīvom olīvi*, taksamo fleksya *deus dīvi* wywołała dwa wzorce *deus dei* i *dīvus dīvi*.**

[2]) „Italo-celtycki“ tylko dla krótkości; nie ma zaś ten wyraz oznaczać, że Italowie i Celtowie tworzyli kiedykolwiek „jedność“.

leżą do grupy zachodnich, a nie wschodnich indoeuropejskich języków; że szczególnie doryckie (to znaczy pierwotnie północne greckie) narzecza mają dużo wspólności z italskiemi; wreszcie że szczepy italskie musiały niegdyś siedzieć nie w Italii, lecz poza Alpami. Jeżeli to wszystko skombinujemy, wypadnie, że kiedyś (np. na 3000 lat przed Chr.) szczepy greckie zajmowały siedziby na północnym zachodzie półwyspu bałkańskiego, stykając się od północy (może i zachodu) ze szczepami italskimi. Później—po ruszeniu się plemion greckich na południe, w środek i dół bałkańskiego półwyspu, a plemion italskich poza Alpy — wsunęły się między nie prawdopodobnie od północy szczepy illyryjskie (do których należą także Wenetowie).

Z drugiej strony mają narzecza greckie pewne właściwości wspólne z germańskiemi, bałtyckiemi, słowiańskiemi, tracko-frygijskiemi, armeńskiemi i irańskiemi, to znaczy z narzeczami, tworzącemi geograficzną grupę. Nie mają zaś tych właściwości narzecza italskie i celtyckie, które też od wymienionej grupy były według wszelkiego prawdopodobieństwa oddzielone szczepami greckimi i illyryjskimi.

Swoją drogą zaznaczam, że te ostatnie wywody, chociaż niepozbawione wielkiego może nawet prawdopodobieństwa, spoczywają jednak na bardzo kruchej podstawie językowej. Podstawa ta, co prawda, nie zmieni się już wiele, bo nasz materyał językowy nie wzrośnie, ale też zawsze trzeba o tem pamiętać, że operujemy tylko prawdopodobieństwami—temsamem nie godzi się jakiegoś faktu do tych prawdopodobieństw nakręcać. To jednak, co wyżej powiedziano o dawnych siedzibach greckich północno-zachodnich (a co już Wiktor Hehn z innych powodów przypuszczał), uważam za rzecz pewną.

Od rozdziału siódmego zajmuje się Kretschmer już wyłącznie stosunkami sfery, że się tak wyrażę, terytoryalnej greckiej. Na północy, bo tylko od północy stykają się szczepy greckie w czasach historycznych z masą szczepową pokrewną, sąsiadują one od zachodu ze szczepami illyryjskimi, a od wschodu z trackimi. Otóż rozdział siódmy zajmuje się szczepami tracko-frygijskimi.

Przedewszystkiem roztrząsa Kretschmer stosunek Frygów do Traków. Jak wiadomo, uważano Frygów już w starożytności za lud pochodzenia europejskiego, a to na podstawie macedońskiej tradycyi u Herodota (VII, 73), wedle której w Europie nosili nazwę Βρύγες. To historyczne świadectwo stwierdza archeologia w następujący sposób. Rozkopanie jednego z licznych tumuli frygijskich przez Alfreda Körtego okazało: 1) że te tumuli są mogiłami, których układ i zawartość zgadza się z opisem trackich zwyczajów pogrzebowych u Herod. V, 8; 2) że naczynia gliniane, tam znalezione, wykazują zupełnie identyczną technikę i kształty z trojańską keramiką 5-tej i 6-tej warstwy Hissarliku (np. δέπας ἀμφικύπελλον). Dalej zbadanie jednego tumulus koło Saloniki okazało tensam układ warstw i zawartość, co we frygijskich mogiłach. Wysnuwa więc Kretschmer następujące wnioski: 1) że Trojańczycy byli z Frygami spokrewnieni; 2) że oba te szczepy pochodziły z Tracyi. Ponieważ zaś według Dörpfelda czas założenia drugiego miasta Hissarliku (za homerową Troję uważają, jak wiadomo, osadę 6-tej warstwy) przypada na trzeci tysiąc lat przed Chr., przeto i wędrówka (oczywiście niejednorazowa) szczepów trackich do Azyi mniejszej musiała się już w tymże czasie rozpocząć. Oprócz najstarszych Trojan osadnikami Troady byli Paionowie (a może i Dardanowie), potem od wschodu Frygowie (już po osiedleniu się ich w Azyi),

wreszcie już w czasach historycznych Trakowie (koło Abydos i Antandros). Następnie zajmuje się Kretschmer bliżej Frygami, ich nazwami topograficznemi i osobowemi, kultem i rozsiedleniem, oraz spokrewnionymi Mygdonami (którzy i w Macedonii zostali) i Bebrykami. Etnograficzna przynależność Paflagonów niejasna. Armeńczycy byli wedle świadectw starożytnych (Herodot VII, 73; Eudoxos u Steph. Byz. s. v. 'Αρμενία) szczepem frygijskim, co się doskonale zgadza z ich językowem stanowiskiem. Wiadomo bowiem, że język armeński posiada tensam wokalizm, co europejska gałąź języków indoeuropejskich, a nie indoirańska. I wszystko też, co wiemy o języku frygijskim, zgadza się z armeńskim.

Po wszystkich wymienionych szczepach frygijskich przybyli do Azyi Myzowie (w swej ojczyźnie naddunajskiej potem »Moesi« zwani).

Ostatnią wielką wędrówką szczepów trackich do Azyi mniejszej była wędrówka Thynów, Bithynów i Astów, która się odbyła równocześnie z napadem Kimmerów, to znaczy w VII wieku. Resztki Thynów i Astów pozostały po europejskiej stronie nad Morzem czarnem. Co do szczepów trackich, osiadłych w Europie, to zbija Kretschmer teoryę Tomaschka, że dzieliły się one na dwie grupy: frygijsko-myzyjską i czystotracką. Kretschmer sądzi, że niema racyi, ani podstawy do tego.

W ustępie, poświęconym językowi tracko-frygijskiemu (str. 217 nast.), dochodzi Kretschmer do rezultatu, że narzecza te są samoistnem ogniwem w grupie języków indoeuropejskich, mają jednak pewne wspólne właściwości z irańskimi (Scytowie), illiryjskimi i greckimi dyalektami, co jest bardzo naturalne. O ile na podstawie zachowanego materyału można sądzić, to rezultat ten jest wcale pewny; w szczegółach oczywiście dużo rzeczy niejasnych i wątpliwych.

Rozdział ósmy traktuje o szczepach illyryjskich, to znaczy licznych szczepach, siedzących od Epiru w górę: w Dalmacyi i w części Pannonii, dalej o Histrach i Wenetach. Oprócz Wenetów należą do nich Japygowie i Messapowie, którzy się do Italii przeprawili. Imiona własne illyryjskie, napisy wenetyjskie i messapijskie, wreszcie dzisiejsze albańskie składają się na obraz narzeczy illyryjskich. Wywody jednak Kretschmera o językowych stosunkach tych szczepów i ich pokrewieństwie są bardzo niepewne. Także cała kwestya albańska nie jest jeszcze dojrzałą.

Dziewiąty rozdział poświęcony etnograficzno-językowemu stanowisku Macedonów. Kretschmer uważa ich — zdaje się słusznie — za szczep, z Grekami bardzo blizko spokrewniony, który jednak zmieszał się od północy z żywiołami illyryjsko-trackimi.

Dziesiąty rozdział poświęcił Kretschmer językom małoazyatyckim. Na podstawie bardzo sumiennej analizy językowej dał niezbity, jak mi się zdaje, dowód, że małoazyatyckie szczepy Karów, Lydów i Myzów (ci ostatni przejęli nazwę trackich Myzów, którzy się pomieszali z autochtonami), Lykijczyków, Pizydów, Izaurów, Lykaonów, Kilików i Kappadoków stanowią jedną grupę etnograficzno-językową sui generis, nie indoeuropejską, ani też semicką. Grupa ta została rozbita na dwie części przez przybywających z Europy Frygów i idących z nimi Bitynów, Armeńczyków i t. d.

Rozdział jedenasty jest ważny. Z najdawniejszych nazw miejscowości w Grecyi (i na wyspach), takich jak Γέρυνς, Ἄρνη w Beocyi, licznych nazw

na -νθος (Σύρινθος, Λαβύρινθος i t. d.), -σσος (Κνωσσός, Κηφισός i t. d.) i innych wynika, że są one nieindoeuropejskie, zgadzają się zaś z małoazyatyckiemi, albo wprost w tychże się powtarzają. To znaczy: tasama małoazyatycka grupa szczepowa musiała w czasach przedhistorycznych przebywać także na wyspach morza egejskiego i zajmować południową część półwyspu bałkańskiego. Wiadomo zresztą, że sami Grecy wiedzieli o przedgreckich autochtonach na wyspach i w Helladzie. Ta ludność zachowała np. na Krecie swój język aż do czasów historycznych (por. napis z Praisos; Ἐτεόκρητες Odyssei). Kretschmer dał teraz ścisły dowód, że ludność ta stanowiła z małoazyatycką grupą jedność językową, a prawdopodobnie także etnograficzną.

Ostatni rozdział (dwunasty), zatytułowany »*Das Griechische als Einzelsprache*«, zajmuje się pytaniem, w jaki sposób wyrósł język grecki jako odrębne indywiduum językowe, to znaczy, w jaki sposób nastąpiło jego skonsolidowanie. Jest to zastosowanie ogólnych metodycznych zasad rozdziału czwartego do specyalnie greckich stosunków. W czasach przedhistorycznych, w czasach zajęcia siedzib w Helladzie były greckie szczepy luźną grupą szczepów indoeuropejskich bez poczucia przynależności i ze znacznemi różnicami dyalektycznemi. Północno-greckie narzecza np. mają szereg wspólnych właściwości z sąsiedniemi narzeczami niegreckiemi. Dopiero częściowe odosobnienie, wyrobienie wspólnej kultury, wchłonięcie ludności tubylczej i t. d. prowadzą do narodowej i językowej konsolidacyi. Dopiero w ósmym wieku poczucie przynależności szczepowej objawia się we wspólnej nazwie Ἕλληνες. Ostatnim etapem tej konsolidacyi jest fakt, wykazany przez dyalektyczne nowogreckie badania, że dzisiejsze narzecza nowogreckie z nieznacznymi wyjątkami reprezentują ἡ κοινή, która się rozwinęła na podstawie dyalektu attyckiego. Co w dziejach narodu greckiego, tosamo pokazuje się i w dziejach jego języka: dążność dośrodkowa od rozbicia do jedności.

To jest w ogólnych zarysach treść pięknej książki Kretschmera, której tytuł jest co prawda nieraz to za obszerny, to za ciasny. Ale o to niema się z nim co spierać; najważniejszą rzeczą jest, że w kilku pytaniach naukę posunął energicznie naprzód. Referująca forma mego sprawozdania nie jest wynikiem osobistego upodobania w tym kierunku, tylko przeświadczenia, że w danych okolicznościach jest pożyteczniejszą niż rozprawianie się z tem wszystkiem, na co się w książce Kretschmera godzić nie mogę.

Kraków. *Jan Rozwadowski.*

Hirzel Rudolf: Der Dialog. Ein literarhistorischer Versuch. I. u. II. Theil. Leipzig 1895.

Dzieło, którego tytuł wyżej podaliśmy, wywołało nie tylko za granicą, lecz także i u nas żywe zaciekawienie. Słusznie autor w przedmowie zaznacza, że opracowanie tego przedmiotu odpowiada dzisiejszym potrzebom i wymaganiom nauki. Wieloletnią i dwutomową swą pracę o przeszło 1000 stronicach uważa jednak zupełnie seryo tylko za pierwszą próbę. W pierwszej części dochodzi Hirzel do czasów cesarstwa rzymskiego, w drugiej przedstawia dyalog za czasów tegoż cesarstwa i doprowadza jego dzieje przez starochrześciańską literaturę i wieki średnie aż do chwili obecnej.

Autor zaczyna od definicyi wyrazów: διάλογος i διαλέγεσθαι, które nie oznaczały pierwotnie rozmowy, lecz tylko mowę w formie jakowejś rozprawy albo wywodu naukowego (διαλέγεσθαι = disserere i disputare). Διάλογος więc różniłby się li co do stopnia i pogłębienia od λόγος podobnie, jak διάνοια od νοῦς. Z czasem dopiero dyalog, jako odrębny utwór w literaturze, przybiera postać rozmowy. Można wprawdzie szukać zawiązków dyalogu na Wschodzie, ale dopiero u Greków wyszedł on z niemowlęctwa, dojrzał i zajął miejsce osobne w piśmiennictwie. Szczególnie w Syrakuzach rozmowa po raz pierwszy zdobyła się na literacką samoistność. Epicharm podniósł znaczenie dyalogu w dramacie, a Sofron w prozaicznych swych mimach oddawał wiernie rozmowę rzeczywistą. W Atenach Kallias, syn Hipponika, którego można porównać z Medyceuszami, gromadził koło siebie światlejsze osobistości; podobnie Cymon, a w jeszcze większej mierze Perykles. W takich zebraniach, utrzymujących się nie bez udziału kobiet i uczuć miłosnych (Aspazya), wiele musiano rozprawiać o sztuce i nauce. Kultura przenosiła się z Jonii do Aten, odkąd one zostały stolicą jońskiego państwa. Godne uwagi pytanie potrąca autor, czy w kole, stworzonem przez Anaxagorasa, Aspazyę, albo wybitnych jońskich sofistów, także Ateńczycy nie mówili po jońsku.

Pierwszym, z którego pamiętników w obrębie jońsko-attyckiej literatury wygląda dyalog, był Ion z Chios ('Επιδημίαι). Dalsze zbliżenie do dyalogu stanowią mowy u Herodota, tem się różniące od mów późniejszych historyków, że są one wypływem dramatycznego, nie retorycznego ducha. Charakterystyka n. p. Xerxesa żywo i silnie wydostaje się z jego słów własnych. Samoistniejsze są mowy, które się kończą jakąś *pointe'ą*. Jeszcze zaś bardziej przeduchowione są rozmowy Xerxesa z Artabanosem i Demaratem w ks. VII., a mieszczą w sobie obok ogólnych sentencyi prawdopodobnie także panegiryczny cel uświetnienia Aten (roz. 51) i Sparty (roz. 102 i 104). Wreszcie rozmowę Solona z Krezusem, dotykającą szczęścia ludzkiego żywota (I, 30 i nast.), oraz obrady siedmiu Persów nad zagadnieniem, jakąby po upadku Smerdysa zaprowadzić ustawę (III, 80 nast.), można dowolnym poprzeznaczać osobom i przenieść w inne czasy bez wyrządzenia istotnej szkody. Owszem w rozprawy Persów, tyczące się państwowego ustroju, mogły się dostać myśli, zrodzone z politycznych dyskusyi w kole Peryklesowem. Kiedy Herodot zaznacza, zwłaszcza w końcowych *pointe'ach*, swoje doryckie pochodzenie, a w empirycznem zdań gromadzeniu i zestawianiu wskazuje na swe wykształcenie jońskie, Tucydydes wkracza w dziedzinę attyckiego plemienia przez częste wprowadzanie dwu mów lub nawet i więcej w sprzeczność wzajemną. Żywy tok dyalogu dosięgnął szczytu u Sofoklesa, najbardziej attyckiego z trzech wielkich tragików.

Słabe zapędy do wytworzenia dyalogu odnaleść można u mowców: Antyfonta i Andocydesa. Pracą przedwstępną do dyalogu jest dziełko pseudoxenofontowe o państwowym ustroju Aten. Ale na polu praktyczno-politycznych zagadnień nie mógł silnie stanąć dyalog. Stało się to dopiero po przeniesieniu go przez sofistów w kraj ogólnych problemów i teoryi, gdzie myśli i słowa spór rozstrzygają. Wprawdzie Dyogenes z Laerty (III, 48 i IX, 53) nazywa Eleatę Zenona i Protagorasa pierwszymi twórcami dyalogów, lecz tyle w tem niezawodnie prawdy, że tamten był pierwszym znanym przedstawicielem dyalektyki, ten zaś jej krzewicielem przed Sokratesem, jak widać np.

z dzieła sofisty, napisanego w doryckim dyalekcie p. t. Διαλέξεις. Przewaga retorycznego pierwiastka nad dyalogicznym znachodziła się w *Heraklesie* Prodykosa i *Troiku* Hippiasa. Dotąd jednak nie można udowodnić, by który z sofistów filozoficzny dyalog przeszczepił na grunt realny i obrał ku temu historyczne osoby z niedalekiej przeszłości albo współczesne. Już po sofistach poznać, że dyalogiczna forma święcić będzie największe swoje tryumfy na polu etyki. Zastosował ją przecież także do badań przyrodniczych Demokryt. Krytyas, podobny pod wieloma względami do sekretarza florentyńskiej rzeczypospolitej, Machiavellego, przesadził dyalog w dziele swem 'Ομιλίαι na świeży grunt historyczny z zeschłego drzewa mitologii, na którem go zawiesiły ręce sofistów.

Streściliśmy pierwszy rozdział (str. 2—67) pracy Hirzla. Byłby on wypadł naszem zdaniem odmiennie, gdyby autor był uwydatnił przeważnie filozoficzny charakter dyalogu, jak w szkole sofistów z licznych wykładów (λόγοι, zob. Περὶ τέχνης roz. 3, 9 i 14) przez przeciwstawianie dwóch sprzecznych zdań (δισσοὶ λόγοι, por. Διαλέξεις, jakoteż Diog. Laer. IX, 51: δύο λόγους εἶναι περὶ παντὸς πράγματος ἀντικειμένους ἀλλήλοις) powstały sławne ἀντιλογίαι Protagorasa. Gdyby więc Hirzel był należycie ocenił doniosłość tych antylogii dla dyalogu, który rozwinął się z rozjemczego zadania διαλέξεις, niechybnie byłby poszedł śladem Gomperza i zamiast wyznaczenia sofistom miejsca pośredniego między Ionem a Krytyasem, dwoma pamiętnikarzami, a po Herodocie i Tucydydesie, byłby skończył ten rozdział na dyalogu u tych ostatnich, szukał zaś jego początków i pierwowzoru w metodzie sofistów. Owóż Gomperz dopiero ostatni rozdział, t. zn. ósmy trzeciej księgi, noszącej tytuł: *Das Zeitalter der Aufklärung*, swego znakomitego dzieła: *Griechische Denker* poświęcił wzrostowi dziejoznawstwa, a między innemi mowom u Tucydydesa.

Przejdźmy do następnego rozdziału (str. 68—271), któremu autor dał napis: *Die Blüthe*. Zdanie Protagorasa, że człowiek jest miarą wszechrzeczy, wspólne stanowi hasło dla działalności Sokratesa i ruchu, wywołanego przez sofistów. Fanatykiem rozmowy i zbawcą dyalogu nazywa autor Sokratesa. Czem pieśń ludowa w poezyi, tem rozmowa jest w prozie — improwizacyą, w której najczęściej objawia się język ludu. Siła tradycyi, która żądała dla prozy piątego wieku jońskiego dyalektu, stanęła w drodze szybkiemu rozwojowi attyckiej prozy, co się odbiło w jonizmach Tucydydesa. Mowy u niego nie są wiernem naśladownictwem istotnie mianych, dlatego mogły być ułożone w temsamem sztucznem, zjonizowano-attyckiem narzeczu, co i całe dzieło. Dążenie do zdobycia dla mowy attyckiej ludowej w piśmiennictwie znaczenia spełniło się najzupełniej w literaturze sokratycznej, o wiele więcej, niżeli nawet w komedyi. W słowach i pismach Sokratyków szczery panował attycki dyalekt ludowy, u sofistów zaś tradycyjna proza albo zmanierowany i tylko dla podniebienia smakoszów strawny język. Ta walka mowy ludowej z sztucznym językiem nabrała przez to osobliwego charakteru, że kiedy sofiści nigdzie nie byli w domu i nie znali ojczyzny, sokratyka tkwiła wszystkimi korzeniami w attyckiej ziemi.

Z Antystenesem zaczyna się rząd uznanych przez starożytność klasyków sokratycznego dyalogu. Retoryczny element (Προτρεπτικοί i 'Αλήθεια), tudzież posługiwanie się mitycznemi postaciami (Herakles) zbliżają Antystenesa do sofistów; a w porównaniu z Platonem, którego mowa jest żywą i ludową,

wyrażał się on po części w dosadny i gminny sposób. Aischinesowe dyalogi trzymały się dostępnej dla ogółu moralności, nie gubiąc się po manowcach dyalektyki, ani wzbijając się na wyżyny filozofii przyrody. W Memorabiliach Xenofonta znachodzą się obok siebie w zawiązku dwa literackie rodzaje: chryje i samoistne dyalogi. W Hellenikach zaś jego jest więcej mów i rozmów, niż w dziełach Herodota i Tucydydesa. Platonowi, co łatwo pojąć, poświęcił autor najwięcej miejsca (str. 174—271), chociaż tłómaczy się w przedmowie, dlaczego z nim stosunkowo krótko się sprawił. Platon podobnie, jak Eurypides i Krytyas, przyczynił się do wytworzenia sztucznego języka przez to, że częścią korzystał z starszych dzieł literackich, częścią też bezpośrednio czerpał z wyrażeń ludowych. W jego utworach dawniejszych panuje mowa swobodna i naturalna, lecz potem przebija się dogmatyk i kaznodzieja z uroczystym i obliczonym sposobem wysłowienia.

Także i w tym rozdziale Hirzel za mało jest sprawiedliwym dla sofistów. Przyjmuje on jakowąś tradycyę jońską, przeciwko której Sokratycy niby w obronie mowy attyckiej i w imię patryotyzmu walczyć musieli. Jeśli o filozofię szkoły jońskiej tu chodzi, to położyli jej koniec nietylko Pitagorejczycy i Eleaci, lecz także Anaxagoras, który więcej się zbliżał ze swoim νοῦς do sofistów, niż do jońskich badaczy. Wprawdzie byli sofiści, którzy nawiązać chcieli przez Dyogenesa z Apollonii do filozofii jońskiej i panteizmu milezyjskiego, np. Prodykos (zob. Dümmler: *Akademika* str. 164 i 236): ale ani Protagoras ani Gorgias zawracać nie myśleli do fizyków jońskich, pomimo, że tamten w ślad Heraklita podkopał pitagorejski system, a ten za Empedoklesem o takież bankructwo przyprawił system eleacki. Jeżeli zaś o tradycyi języka jońskiego mowa, to mamy sposobność poznać, czemby się była stała bez jej przemożnego wpływu proza attycka. Albo zmarniawszy byłaby ustąpiła miejsca doryckim próbom stworzenia literackiego języka (por. Διαλέξεις), albo też byłaby pozostała na takim stopniu nieporadności, jak w pseudoxenofontowej Ἀθ. πολ. Tasama dyalektyczna (rozjemcza) metoda, co w tej Ἀθηναίων πολιτεία i Διαλέξεις, zrodzona pod oczywistym wpływem sofistów, dała Sokratesowi możność pośredniczenia między jońską a staro-attycką kulturą. Tylko też siłą oddziaływania pierwszej na drugą, a nie przez reakcyę drugiej przeciwko pierwszej, mogły wywiązać się i rozwinąć zarówno proza, jak i dyalog attycki.

Upadek dyalogu widnieje u Arystotelesa już w samym stylu. Platon dopuszczał hiatus w swych dyalogach, przeciwnie Arystoteles zdaje się stać zupełnie po stronie Isokratesa w unikaniu rozziewu. U Platona nie braknie śmiałego szykowania wyrazów, lecz w afektacyi przekroczył Arystoteles miarę, którą nawet Isokrates umiał zachować. Prawdopodobnie on pierwszy z piszących dyalogi odważył się wypowiedzieć otwarcie identyczność z nim samym jednej z osób, występujących w rozmowie. W epoce aleksandryjskiej dyalog spadł do poziomu listownej korespondencyi, sympozyów, dyatryb i menippejskiej satyry. Odżył na nowo, gdy filozofia grecka przeniosła się do Rzymian. Podobnie, jak Grecy w dyalogach, stworzyli sobie Rzymianie w satyrze środek do szkicowego obrabiania (essay) najrozmaitszych przedmiotów. Wolnem naśladownictwem były Warrona menippejskie satyry. Ale najwyżej wzniósł się dyalog w literaturze rzymskiej za sprawą Cycerona, któremu też autor tyle, co Platonowi, miejsca przeznaczył (str. 457—552).

Cycero w dyalogach swoich nie postępuje niewolniczo za wzorem Platona, od którego przyswaja sobie wogóle raczej formę, niż treść; co do tej ostatniej owszem wiele zawdzięcza Arystotelesowi. Dyalog Cycerona o tyle jest szczerorzymskim, o ile biorą w nim udział osoby, należące do jednej partyi i do jednego stanu, co więcej spokrewnione ze sobą. W greckim natomiast dyalogu przypadek zwykle sprowadza ludzi ze wszystkich stronnictw, zawodów i stanów. Stąd w dyalogach nawet arystokraty Platona wieje duch demokratyczny jego czasów i kraju z nieograniczoną wolnością słowa, a bez tych konwencyonalnych względów i komplimentów wzajemnych, które cechują dyalog Cycerona, jak gdyby konwersacyę w dobranem towarzystwie. Atoli w późniejszych dyalogach wznosi się Cycero do wysokości walki dyalektycznej, u Platona zwyczajnej, w której argumenty nie tylko stoją uszykowane obok siebie, lecz także zaczepiając o siebie, padają jeden po drugim.

W ocenie filozoficznych poglądów Cycerona powtarza Hirzel swoje dawniejsze sądy, wypowiedziane w »*Untersuchungen zu Cicero's philosophischen Schriften*«. W pismach wcześniejszych: »De re publica« i »De legibus« Cycero złożył wyznanie wiary, jeżeli nie ortodoksa, to przecie konserwatysty. Natomiast w »De natura deorum« odważył się podkopać zasadę wszelkiej religii, wiarę w bogów. Po długim okresie akademickiej skepsis powrócił znów na tor pozytywnej filozofii, u której szczytu stanął w rozprawie dogmatyczno-stoickiej: »De officiis«. Nosił się także z myślą politycznego dyalogu, którego główną osobą miał być największy mąż stanu ówczesny, Cezar. Szkoda, mówiąc nawiasem, że autor całkiem pominął dyalogiczny materyał, jaki się mieści w sławnych przemowach Cezara tudzież Katona u Sallustyusa (Cat. 52 i 53). Jedynym współzawodnikiem Cycerona na polu dyalogu był Warro. Z mowy jego już nas owiewa silniejsze powietrze wiejskie, tymczasem poruszamy się u tamtego w salonie. Cyceronowe towarzystwo przedstawia się jako zgreczone, u Warrona zaś właśnie opozycya przeciwko »semigraeci« przychodzi do słowa. Jest on ostatnim przedstawicielem tej starej rzymskości, której najdoskonalszym przykładem w literaturze był Kato, a której koniec położył wiek Augusta.

Koło wybrańców, otaczających Augusta, było, zdaniem autora, powtórzeniem stosunku Sokratesa do jego towarzyszy, atoli — w Xenofontowem, pomniejszonem wydaniu. Na porównanie, z tem jednak ograniczeniem, można się zgodzić. Zwłaszcza przemawia do przekonania wywód Hirzla, że raczej do sokratyzmu i akademickiej skepsis, szukając prawdy i skromnie do niej dążąc, przyznawał się Horacy (por. Epist. II. 2, 43: inter silvas Academi quaerere verum), niżeli do innych szkół filozoficznych, chełpiących się jej monopolem. Akademicka skepsis zaś, będąc odnowieniem sokratyki, była zarazem dyalektyczną i przyczyniała się do rozwoju dyalogu. Stąd związek między satyrą a dyalogiem Sokratesowym. Petronius w swym satyrycznym romansie połączył z sobą kierunki sprzeczne: hedonizm i cynizm bez głębszej myśli filozoficznej. Dyalog Tacyta stoi na pograniczu dawnego Rzymu i nowych czasów, które zaczyna pierwszy na tronie rzymskim obcokrajowiec, Trajan. Przeważne tutaj zajmuje miejsce Plutarch (II. str. 124—237), którego wiek dojrzały odznacza przeciwieństwo zarówno do stoickiej, jakoteż epikurejskiej nauki. Obie uważał on za niereligijne, niemniej spotkały się obie, zwłaszcza za wyzywający dogmatyzm, z ostrą krytyką tego akademika.

Plutarch i jego przyjaciele z pogardą spoglądali z wyżyny dotychczasowej hellenskiej oświaty jako członkowie arystokratycznego zebrania na niewolnika Epikteta, którego ewangelia tyczyła się bez różnicy wszystkich ludzi. Tenże Epiktet i Marek Aureliusz, głosząc stosownie do wymagań ówczesnych cyników osamotnienie i rozpatrywanie siebie samego, cios śmiertelny zadali dyalogowi. Albowiem ojcem jego jest spór i nieodłączne duchowe zetknięcie oraz starcie się ludzi między sobą. Jeszcze raz odżył dyalog za Lucyana, wszelako już nie wyniknął on z filozoficznej potrzeby, jak za pierwszych sofistów, lecz owszem z braku filozoficznych przekonań (por. Voltaire i Heine). Plutarch i Lucyan odzwierciedlają w swych dyalogach ostatnie duchowe walki, jakie toczyły się w starożytności na czysto pogańskim gruncie. Obaj zgadzają się w tem, że stoicy już nie odpowiadają potrzebom czasu, że mistycyzmowi jego i pożądaniu etyki czynu nie mogą dogadzać dyalektyka z racyonalizmem i na poznaniu zbudowana moralność tej szkoły. Forma dyalogiczna, która przy pierwszem swem pojawieniu się w historyi służyła krytyce mniemań i oswobodzeniu ducha, stała się wreszcie naczyniem najsurowszego dogmatyzmu. Jakoż literatura katechizmowa przyłożyła pieczęć na starożytnym dyalogu.

Stosunkowo zbyt mało miejsca poświęcił Hirzel dyalogowi w literaturze staro-chrześcijańskiej, wiekach średnich i nowszych czasach (II. str. 366—437). Ale sam wyznał we wstępie, że na tem polu jest dyletantem i o to mu jedynie chodziło, by uzbierany przez niego materyał nie zaginął. Pomimo wszelkich jednakże możliwych braków wogóle całe dzieło przedstawia się jako nieoceniona monografia o starym a żywotnym przedmiocie, zdolna niezmiernie dużo nauczyć i do dalszego pobudzić samoistnego myślenia.

Lwów. *St. Schneider.*

Rohde, Erwin: Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen. Freiburg i. B. und Leipzig, 1894. 8. VII+711 str.

Autor znakomitego dzieła p. t. *Der griechische Roman* (Lipsk 1876) wystąpił przed kilku laty z publikacyą, której tytuł podaliśmy w nagłówku. Dzieli się ona na dwie połowy. Pierwsza, która się osobno pojawiła jeszcze w r. 1890, poświęcona jest gruntownemu rozbiorowi wszystkich kwestyi, odnoszących się do czci duszy po śmierci (str. 1—294); omawia tu zatem autor wiarę w duszę i kult duszy w pieśniach Homerowych, śmierć przez porwanie, wyspy szczęśliwych, bogów grot, heroów, poczem zwraca się do właściwego tematu t. j. do spraw czci, oddawanej duszy zmarłego, mianowicie: 1) kultu bogów chtonicznych, 2) pielęgnowania i czci umarłych, 3) początków kultu duszy, objawiających się w zemście krwawej i w pojednaniu się rodziny zamordowanego z mordercą; następuje rzecz o misteryach eleuzyńskich, koniec zaś stanowi ustęp p. t. wyobrażenia Greków o życiu pozagrobowem. Druga część (str. 295—691) zajmuje się szczegółowo wiarą Greków w nieśmiertelność, a zawiera następujące działy: 1) początki wiary w nieśmiertelność, kult trackiego Dyonizosa, 2) religia dyonizyjska w Grecyi, jej połączenie z religią apollińską, mantyka ekstatyczna, katartyka i wywoływanie duchów, askeza, 3) orficy, 4) filozofowie, 5) poeci tj. lirycy, głównie

Pindar, tragicy, 6) Platon, 7) późniejsze czasy hellenizmu: *a*) filozofia, *b*) wiara ludowa, *c*) koniec.

Dokładne sprawozdanie z dzieła, zawierającego tak obfitą treść, jak to wynika z podanego dopieroco pobieżnego przeglądu tejże, przekroczyłoby znacznie ramy, zwykłemu referatowi zakreślone. Ograniczymy się tedy do kilku uwag.

Tekstowi, który się czyta dobrze, choć nie wszędzie łatwo, towarzyszą uwagi pod kreską, które dają nam poznać w pełnej mierze rozległe oczytanie się autora w pismach klasycznych od najdawniejszych do najpóźniejszych czasów, a także znajomość jego literatury nowszej i najnowszej, traktującej o tym przedmiocie, lubo widocznie unika przeładowywania swej pracy cytatami. W tych uwagach porusza R. także mimochodem wiele zagadnień filologicznych, zostających w bliższym lub dalszym związku z tematem omawianej pracy; znajdujemy więc tu liczne przyczynki do literatury greckiej, do krytyki tekstu i do interpretacyi różnych miejsc pisarzy greckich, do starożytności i t. d. Autor opiera swe przedstawienia rzeczy przedewszystkiem na wiadomościach, przechowanych aż do naszych czasów w pismach starożytnych pisarzów, przyczem uwzględnia ciągle inskrypcye i wyniki badań archeologicznych najnowszych czasów. Na uznanie zasługuje także ta okoliczność, że R. nie poprzestaje na kreśleniu obrazu kultu duszy i wiary w nieśmiertelność duszy tylko u Greków, lecz wciąga także i do tekstu i do uwag zajmujące i pouczające paralele z zakresu wierzeń innych narodów wszystkich czasów aż do obecnych, przyczem okazuje wielką znajomość dotyczącej literatury. Dzieło Rohdego ma niezwykłą wartość nie tylko dla uczonego badacza, lecz także dla nauczyciela filologii klasycznej, który w niem znajdzie wiele rzeczy objaśniających do lektury szkolnej greckiej na wszystkich stopniach nauki gimnazyalnej, do pieśni Homera, do tragedyi Sofoklesa, do Xenofonta, Herodota, Demostenesa, Platona; wogóle, ile razy nastręcza się sposobność mówienia w szkole o duszy, a takich sposobności jest wiele, nauczyciel z korzyścią dla siebie i dla uczniów odczyta sobie dotyczący ustęp czy ustępy z niniejszego dzieła, które i z tego względu zaleca się do lektury, że autor nie pisze in continuo, lecz pozwala czytelnikowi odpocząć w stosunkowo krótkich odstępach oznaczonych cyframi. R. zamierzył był w 16 exkursach wyjaśnić zagadnienia, które nie dały się załatwić w uwagach pod tekstem, i zapowiedział je w r. 1890 w pierwszej części swej pracy; gdy jednak w drugiej części materyał rósł mu pod ręką, a rozmiary dzieła powiększały się w sposób nieprzewidziany, odstąpił od pierwotnego zamiaru i dołączył tylko na str. 692 -703 dodatki i uzupełnienia, dotyczące pierwszej części dzieła z wyjątkiem 3 (na str. 703), odnoszących się do drugiej. Dodać winniśmy z autorem, że praca przez opuszczenie exkursów w całości nie straciła na wartości. Pochlebna wzmianka należy się także »rejestrowi« (str. 704—711), który w porządku alfabetycznym i z wielką skrupulatnością opracowany jest spisem i rzeczy w dziele omawianych i imion własnych starożytnych, spisem niemieckim i greckim zarazem. Pod względem typograficznym zasługuje niniejsza praca na wszelką pochwałę.

Lubo ścisła krytyka naukowa już wykazała i niewątpliwie jeszcze wykaże braki i usterki, większe lub mniejsze, w dziele Rohdego, to jednak wątpić niemożna, że należy ono do najznakomitszych nabytków filologii

greckiej w ostatnich czasach, i że przez długi przeciąg czasu będzie miało wartość pracy oryentującej w kwestyach, dotyczących wyobrażeń starożytnych Hellenów o duszy i jej nieśmiertelności.

Kołomyja. *Z. Dembitzer.*

Ludwich, Arthur: Die homerische Batrachomachia des Karers Pigres nebst Scholien und Paraphrase. Herausgegeben und erläutert von... Leipzig 1896. str. VI+484. wielkie 8°.

Pod powyższym tytułem wyszło przed kilku miesiącami obszerne dzieło Artura Ludwicha, traktujące w wyczerpujący sposób sprawę homerowej Batrachomachii i zawierające krytyczne wydanie wspomnianego utworu wraz z scholiami, parafrazą i uwagami wydawcy. Nad tem dziełem pracował królewiecki profesor w ciągu lat trzydziestu, zbierał lub kolacyonował rękopisy, wertował dochowane scholia, porównywał wszystkie wydania, studyował dzieła poświęcone Batrachomachii, publikował niektóre rękopisy w programach królewieckiego uniwersytetu (z r. 1890, 91, 94), a choć nie wyczerpał w zupełności rękopiśmiennego materyału, jak sam wyznaje str. 117, to jednak nagromadził i krytycznie objaśnił taką masę szczegółów, dotyczących tekstu oraz kwestyi literackiej, że dzieło jego na długi czas będzie podstawą dla wszystkich późniejszych wydawców.

Głównym celem autora było, zrobić wydanie krytyczne Batrachomachii na podstawie znanych mu rękopisów i prac dawniejszych. W wykonaniu tego zadania natrafiał wydawca na ogromne trudności, bo niema w literaturze starożytnej utworu, któryby w tak zeszpeconej różnemi interpolacyami postaci doszedł do naszych czasów, jak Batrachomachia Homerowa. Wszystkie wydania tego utworu wykazują wielkie różnice tak co do lekcyi jak i ilości wierszy: dość wspomnieć, że Batrachomachia w wydaniu Ilgena (1796) zawiera 319 w., z tych 7 w nawiasach, Draheim (Berlin 1874) z 299 w., podanych w wydaniu, 68 uznał za podejrzane, a Brandt (1888 Lipsk) tylko 158 w. uważa za oryginalne. Przyczyną tak znacznych różnic w tych i w innych wydaniach jest to, że wydawcy korzystali z kilku lub kilkunastu rękopisów, mających różne lekcye i różną ilość wierszy, i że każdy z nich uważał inny rękopis za najlepszy.

Aby uniknąć błędów, popełnianych przez poprzedników, oparł Ludwich swoje wydanie nie na kilku lub kilkunastu, lecz na 78 rękopisach (licząc do rzędu codd. dwa pierwsze druk. wydania), które albo sam albo za pośrednictwem innych skolacyonował, rozklasyfikował na 4 familie i na tak szerokiej podstawie odtworzył archetyp, prawdopodobne źródło wszystkich znanych mu rękopisów.

Najważniejszą częścią całego dzieła jest właśnie część, zawierająca tekst, (str. 141—197). Podaje go Ludwich w dwojakiej postaci. W lewej kolumnie znajduje się tekst, przekazany przez najważniejsze rękopisy Z, Π, L, Ω (są to rękopisy najstarsze, pochodzące z 10 i 11 w.), które Baumeistrowi służyły za podstawę wydania (1888); lekcye wspólne wspomnianym rękopisom są wydrukowane zwykłemi czcionkami, niezgodne kursywą. W prawej kolumnie znajduje się tekst, zrekonstruowany przez wydawcę, który choć nie ma pretensyi dorównania oryginałowi, ma być zdaniem Ludwicha źródłem

i to nie bezpośredniem, z którego wypłynęły wszystkie inne rękopisy. Podane na dole waryanty ze wszystkich rękopisów (w całości tylko z 4 wspomnianych powyżej), jakoteż zestawienie konjektur zadowolić mogą najwybredniejsze życzenia.

Nie będę się szeroko rozpisywał, o ile archetyp, zrekonstruowany przez Ludwicha, różni się od poprzednich wydań i nie będę rozbierał jego konjektur; zauważyć jednak należy, że L. w zmienianiu rękopiśmiennej tradycyi jest nader oględny: w rzadkich tylko wypadkach stawia własne konjektury lub uwzględnia zmiany poczynione przez innych. Mimo to w tekście zrekonstruowanym umieścił tylko 285 w., a więc o 18 mniej niż Baumeister, wyrzucił w. 22—3, 42—52, 60, 101, 121, 123, 205, 210—12, 216—17, 227, 263, 281, 287, poprzestawiał 37 wierszy, dodał 12 wierszy, których nie umieszczali poprzedni wydawcy. Zmiany poczynione usprawiedliwił wydawca w przypisach na dole i w obszernym komentarzu, zamieszczonym str. 319—425, który prócz tego zawiera rzeczowe i stylistyczne objaśnienia.

Niemałą pomocą w pracy nad wydaniem i objaśnieniami były dla wydawcy scholia i uwagi marginesowe, zachowane obficie w bardzo wielu rękopisach, a pochodzące po większej części od nieznanych autorów; w jednym tylko konglomeracie, zachowanym w rękopisie P· (Ottobonianus z XVI w.), jest wymienione nazwisko scholiasty — jest nim Moschopulus (komentarz ten wydał już poprzednio Ludwich w progr. uniwersytetu królew. 1890 i 1891). Scholia wraz z parafrazą z rękopisu O (Laurentianus XXXII, 1) umieszczone są w omawianem dziele na str. 198—318.

Pozostawiając innym bieglejszym ocenienie samego wydania i komentarza, zajmę się kwestyami literackiemi, opracowanemi we wstępie od str. 1—40. W tej części dzieła omówił autor sumiennie i dokładnie sprawę tytułu, pochodzenia, czasu powstania, artystycznej wartości, tendencyi utworu, dotknął kilku innych pytań, stawianych już pierwej, lecz należycie nie wyjaśnionych. W tytule wprowadza autor zmianę. We wszystkich wydaniach dotychczasowych poemat miał tytuł Βατραχομυομαχία, Ludwich zaś, opierając się na najlepszym rękopisie Z, na wzmiankach u Marcyalisa, Fulgentiusa i Plutarcha, na rękopisach, zawierających życiorysy Homera, i na analogii podobnie zatytułowanych utworów jak Γερανομαχία, 'Αραχνομαχία i t. p., twierdzi, że krótszy tytuł Βατραχομαχία bez członu μυο jest autentyczny. Kwestyi tej jednak zdaniem mojem niemożna uważać za załatwioną, bo w znacznie większej ilości rękopisów utwór jest zatytułowany Βατραχομυομαχία; również można przytoczyć kilka wzmianek starożytnych autorów na obronę przeciwnego zapatrywania (por. w dziele Ludwicha str. 13); analogia zaś z podanymi powyżej tytułami nie na wiele się przyda, ponieważ z dzieł tych prócz tytułów nic nam nie pozostało. Lepiej więc nie wprowadzać nowego zamieszania do wydań, gdyż rzecz tytułu jest podrzędnej wartości, a mogliby się znaleść wydawcy, którzyby nasz utwór tytułowali Μυομαχία, Μυοβατραχομαχία, bo i takie intytulacye przekazały nam rękopisy.

Jeżeli co do tej kwestyi należało porobić pewne zastrzeżenia, to na argumentacyę Ludwicha co do pochodzenia utworu i ostateczny wynik można zgodzić się w zupełności. Autorstwo Batrachomyomachii łączono w starożytności z dwoma imionami, mianowicie Homera i Pigresa Karyjczyka. Najstarsze rękopisy, pochodzące z X i XII w. jak Z L Ω Π, Pseudoherodot, Marcy-

alis, Statius, Fulgentius uważają Homera za autora. Nawet na sławnej Apoteozie Homera Archelaosa z Priene, którą Michaelis odnosi do czasów Arystarcha i jego szkoły, znajdują się u podnóża Homera żaba i mysz poniżej Iliady i Odyssei, co znaczy, że w czasach Arystarcha uważano powszechnie Homera za autora utworu, jakkolwiek wspomniany krytyk i jego uczniowie ani słowem nie wspomnieli o Batrachomachii. Wszystko to dowodzi, że tradycya, jakoby Homer był autorem Batrachomachii, sięga bardzo odległych czasów. Mimoto jednak niema pomiędzy dzisiejszymi uczonymi ani jednego, któryby do świadectw tych przywiązywał jakąkolwiek wartość. Już w początkach bieżącego wieku Ad. Schlieben w rozprawie *De Batr. Homero abiudicanda* (Lipsk 1816) wykazał na podstawie szczegółowego rozbioru i porównania wyrazów, użytych w Batr., metrum i. t. d., że utwór ten nie może pochodzić od autora Iliady i Odyssei; badania w tym kierunku poprowadził dalej Heerwerden (*Mnemosyne* V, 169). Ten nawet posunął się tak daleko, że Batrachomachię uznał za płód poety niewiele starszego od Marcyalisa i Statiusa. Rzecz naturalna, że Ludwich przyjmuje za pewnik i wcale się nad tem nie rozwodzi, że Batr. nie może być utworem Homera. Skądże jednak poszło, że w starożytności Batr. Homerowi przypisywano? Ludwich mniema, że prawdopodobnie sam autor w jakiś bliżej nam nieznany sposób utwór swój nazwał Homerowym.

Ponieważ więc Homer nie może być autorem Batr., a w źródłach mamy wymienione drugie nazwisko Pigresa Karyjczyka, stąd słusznie wnioskuje Ludwich, że nikt inny, tylko właśnie ów Pigres napisał Batr. Wprawdzie świadectwa, odnoszące się do Pigresa, pochodzą z późniejszych czasów, znajdują się bowiem w dziele Plutarcha i u Suidasa, mimoto Ludwich zwycięzko zwalcza hipotezę Heerwerdena, zaznaczoną powyżej. Że Grecy znali Batr. koło czasu Alexandra Wielkiego, na to wskazuje jedna wzmianka u Plutarcha i wspomniana powyżej Apoteoza Homera. Opierając się na tych dwóch faktach, twierdzi Ludwich, że Batr. powstać mogła najpóźniej w IV w. przed Chr. A że autor Batr. użył kilku wyrazów, jak δέλτοι (w. 3), τρέπαιον (w. 159), ἀλέκτωρ, które w Grecyi mogły być znane dopiero z początkiem V w., stąd można wnosić, że poemat powstał w okresie między wojnami perskiemi a panowaniem Alexandra Wielkiego. Zdaniem Ludwicha niema na to żadnego zewnętrznego dowodu, któryby świadczył przeciw Pigresowi, żyjącemu właśnie we wspomnianym okresie. Względy metryczne i językowe, które przytoczył Heerwerden na obronę swej hipotezy, nie wystarczają, aby B. odnieść do epoki niewiele wcześniejszej od Plutarcha i Marcyalisa. Na obronę swego zapatrywania przytacza Ludwich jeszcze następujące okoliczności: Pigres, brat Artemizyi, która brała udział w bitwie pod Salaminą po stronie Persów, pochodził z Halikarnasu, żył współcześnie z poetą Panyasisem i Herodotem; urodził się więc w kraju, sąsiadującym z Frygią, która była ojczyzną bajkopisarza Ezopa. Tam to sztuka opowiadania, pełna fantazyi, dosięgła właśnie wtedy najwyższego rozwoju. Kraj ten mógł właśnie wydać poetę, który wprowadza do swego utworu żaby i myszy i który umiał połączyć dwie sprzeczne rzeczy, poważną formę z treścią komiczną. Dowody Ludwicha są tak przekonywające, że sprawę autorstwa Batrochomachii uważać zapewne możemy za załatwioną.

Co się tyczy tendencyi utworu, sądzi Ludwich, że Batr. jest sobie niewinną powiastką zwierzęcą o charakterze wesołym, bez ukrytego żądła satyrycznego, choć nie da się zaprzeczyć, że heksametr, w którym ułożoną jest Batr., zastosowany do błahej treści, wyciska na utworze to silniej to znowu słabiej znamię parodyi.

W estetycznej ocenie utworu zachowuje L. należytą miarę: nie pochwala więc ani tych, którzy, jak Jakób Gaddius (1648), Batrachomachię wyżej stawiali nad Iliadę i Odysseję, ani też tych, którzy jak Sittl, Bernhardy, odmawiają jej wszelkiej artystycznej wartości. Nie bez słuszności uważa autor Batr. za książkę do czytania, przeznaczoną dla dzieci; można się tego domyślić ze wzmianki u Plutarcha, a świadczą o tem także scholia, ułożone dla początkujących i nie przekraczające dziedziny znanych dzieciom przedmiotów. Na okoliczność tę żaden z poprzedników Ludwicha nie zwrócił uwagi, chociaż to właśnie może nam wytłómaczyć nadzwyczajne rozpowszechnienie utworu w ogromnej ilości rękopisów i tak wielką liczbę waryantów.

Oto pokrótce podana treść wspaniałego dzieła niemieckiego filologa, które jeżeli nie jest jeszcze ostatniem słowem w kwestyi Batr., to pozostanie nazawsze podstawą, na której będą się opierać wszyscy wydawcy, krytycy i historycy literatury.

Lwów. *A. Sienicki.*

Schneider, Stanisław: Czy mądrości i cnoty można nauczyć? Osobne odbicie z t. XXVI. Rozpraw Wydziału filolog. krak. Akademii umiej. W Krakowie 1896, str. 30.

Cenny pod względem filozoficznym i politycznym traktat nieznanego autora p. n. Διαλέξεις ἠθικαί, wydany po raz pierwszy w r. 1570, zwrócił dopiero w ostatnich lat dziesiątkach na siebie szczególniejszą uwagę niektórych uczonych, i ci usiłowali rozjaśnić kwestyę, tyczącą się jego autora, czasu powstania, układu i znaczenia. Tą też sprawą zajmuje się autor niniejszego studyum i pragnie osiągnąć wyniki pewniejsze od poprzedników, co mu się też w przeważnej części udało.

Za podstawę swoich dociekań obrał p. Schn. piątą, a zarazem ostatnią z rozprawek, wchodzących w skład całości Διαλέξεις, jak tego zresztą dowodzi tytuł jego pracy, który jest przetłómaczeniem greckiego. Ponieważ treść tejże rozprawki styka się we wielu miejscach z osnową Platońskiego dyalogu p. n. »Protagoras«, stąd wnioskuje p. Schn. (str. 10), że »Διαλέξεις powstały przed rokiem sceny, rozgrywającej się w rzeczonym dyalogu Platona, za który pospolicie się bierze r. 433 albo 432« i że »napisane być mogły na kilka lub (co najwyżej) kilkanaście lat przed tą datą, skoro syn Polikleta, wspomniany jako rzeźbiarz w piątej rozmówce, w przededniu wojny peloponeskiej uchodzi za rówieśnika jednego z Peryklesowych potomków, nazwanych »młodzieńcami« w Platońskim Protagorasie.« To datowanie, odbiegające znacznie od czasu, do którego niemieccy badacze odnoszą powstanie Rozmówek, t. j. 404 lub 403 r., uzasadnia autor w sposób przekonujący, zwłaszcza że opiera się przytem na wskazówkach, zawartych w samem dziełku.

Również drogą zręcznych kombinacyi dochodzi p. Schneider w dalszym toku swej rozprawy do samodzielnego poglądu na osobę zagadkowego autora

Rozmówek, odrzucając różne hipotezy niemieckich badaczy jako bezpodstawne (np. domysł Triebera, że sofista Hippias lub jaki jego zwolennik mógł te Rozprawki napisać — str. 20 i 25). Przeciwnie p. Schn. nabył przeświadczenia, że autor rozprawek był Ateńczykiem, albo przynajmniej obywatelem jednego z miast, należących do symmachii ateńskiej (str. 15), że pochodzeniem, językiem i wychowaniem zalicza się do pierwszej połowy wieku V. przed Chr., która nosiła znamię spartańskiej i staroattyckiej cywilizacyi, lecz wykształceniem i głębokością poglądów sięga już w czasy renesansu greckiego (str. 17), że był sofistą i protagorejczykiem (str. 24), że literacką działalnością wyprzedził zarówno Sokratesa, jak jego ucznia Platona, i że prawdopodobnie nazywał się Μύστας, który to wyraz można także tak rozumieć, iż autor Διαλέξεις był dopuszczony do tajników (misteryi) nauki Protagorasa jako uczeń jego (str. 29 n.). Z tegoto względu nie może się utrzymać przypuszczenie Teichmüllera, że w dochowanych Rozmówkach mamy resztki utworów sokratyka i szewca Symona, które Dyogenes z Laerty wymienia p. t. Σκυτικοὶ διάλογοι.

Z pewnem zastrzeżeniem co do pochodzenia autora Rozmówek można zresztą (jak mnie się wydaje) podzielać przekonanie p. Schneidra, że dopomógł do wyrobienia lepszego poglądu na ten arcyciekawy, aczkolwiek na oko niepokaźny zabytek literatury greckiej i wyznaczył mu w dziejach tejże literatury ważne miejsce (zapewne wkradła się przesada do słów: »jedno z najpierwszych miejsc« — str. 28).

Zamykając powyższe uwagi, winienem dodać, że rozprawa ta odznacza się w ogólności formą poczytną, tylko miejscami rażą obce wyrazy, użyte bezpotrzebnie z pominięciem swojskich (jak: *apologia* str. 5, *termin* w znaczeniu »wyraz« str. 7, *niwelacya* str. 8, *unifikacya* str. 13 i t. p.), tudzież dowolność w pisowni obcych imion (np. *Sextusa Empiricusa* [str. 1] obok: *S. Empiryka* str. 2) i nieliczne usterki drukarskie (jakoto: ἐλληνίξειν str. 9, *im obydwu* str. 10, *rodowitów Persów* str. 14 i i.).

Rzeszów. *Józef Sanojca.*

Schneider, Stanisław: Kilka szczegółów o Prodykosie i jego pesymiźmie. W Muzeum z r. 1896, zesz. 6, str. 359—368.

Szczupłe ramy tej rozprawki wypełnia szkic »duchowej genezy« sofisty Prodykosa, który uchodzi za najdawniejszego pesymistę helleńskiego.

Że nazwa ta niesłusznie dostała się Prodykosowi, udowadnia autor cytatami z kilku najdawniejszych poetów greckich, w których znajdują się »żale i skargi Prodykosa na życie ludzkie, pełne przykrości i smutku«. Stąd też widzi p. Schneider oryginalność Prodykosa jedynie »w wyciągnięciu najdalszej konsekwencyi ze sądu, rozgłoszonego przez poetów, że śmierć jest lepszą od życia..... Podług niego sympatya jakaś spokrewnia duszę ludzką z niebiańskim eterem i roznieca pragnienie za nim w tym stopniu, że wyzwolenie od życia równa się zmianie czegoś złego na dobre« (str. 361).

Do tej »desperackiej teoryi wyzwolenia« doszedł Prod. (podług przedstawienia autora) w ten sposób, że »po szczeblach zepsucia wydźwignął się on do przeciwnego poglądu. Wtedy zaczął swym uczniom zachwalać jako wzór nieustannej pracowitości Heraklesa, aż wyczerpany nie mniej zaparciem się, jak nadużyciem poprzedniem, w zupełne popadł zwątpienie« (str. 359); tym

sposobem powstały jego »tęskne złudzenia o bytowaniu w nicestwie zamiast trzeźwego korzystania z każdej chwili obecnej« (str. 362).

Tak objaśnia p. Schn. »przeskoki Prodykosa od hedonizmu jońskiego do doryckiego herakleizmu, a wreszcie do mdłej i mglistej mistyki«, zaznaczając, że »Prodykos odźwierciedlał kolejno w duszy swej sprzeczne kierunki myśli greckiej« (str. 366) i że »duchowa geneza Prodykosa i jego ucznia Teramenesa, jako też spokrewnionego z nim intelektualnie poety Eurypidesa, da się jedynie pojąć na tle tradycyjnych stosunków« (str. 367). Tego jednak autor nie wykazuje szczegółowo, lecz tylko nadmienia pokrótce, że »pojedyncze ich rysy charakterystyczne skupiają się w osobie Solona« i że »inny duch wieje z filozofii Protagorasa, polityki Peryklesa i Sofoklesowej poezyi, duch zwracający się w przyszłość« (tamże). W końcowym ustępie mieści się zestawienie Heraklesa z Prometeuszem, a to na podstawie analogii, że są »to dwaj wyobraziciele jednej δύναμις, nadprzyrodzonej mocy człowieka« (str. 367).

Uwagi i wywody autora cechuje przedewszystkiem zbyt lakoniczny sposób przedstawienia, wskutek czego omawiana rozprawka wygląda niejako na fragment obszerniejszego studyum, skreślony wprawnem piórem. Co do formy wytknąć wypada kilka omyłek drukarskich w cytatach greckich (np.: ξῶον zamiast ζῶον str. 362, μάμπαν zam. πάμπαν str. 366, ἐριστήμης zam. ἐπιστήμης str. 367 i t d.).

Rzeszów. *Józef Sanojca.*

Konopczyński, Emilian: Ksenofont. Wspomnienia o Sokratesie. Przełożył z greckiego.... Warszawa 1896.

W 30 niespełna lat po wydaniu pierwszego przekładu Ksenofontowych Wspomnień o Sokratesie (dokonanego przez prof. A. Bronikowskiego) ukazuje się drugie z kolei tłómaczenie tej niezrównanej książki, dzięki pożytecznej instytucyi »Kasy pomocy dla osób, pracujących na polu naukowem, imienia dra Józefa Mianowskiego.« Przyznać należy, że praca powtórnego przekładania tejsamej rzeczy wcale nie była zbyteczną, bo jakkolwiek pierwszy tłómacz był i dobrym filologiem i sumiennym pracownikiem, to wszelako archaizmy i dziwactwa językowe, połączone z niewolniczem trzymaniem się tekstu, przez co język ojczysty straszliwy gwałt cierpiał, wszystko to odbiera przekładom Bronikowskiego wszelką niemal wartość. Błędów swego poprzednika starał się uniknąć obecny tłómacz, prof. Konopczyński, usiłując wyłożyć rzecz »w sposób prosty, jasny i przystępny.« Czy mu się to udało? Chcielibyśmy powiedzieć z całego serca: tak — tyle stron dodatnich i pięknych posiada ta nader staranna i sumienna praca, — a jednak bez pewnych zastrzeżeń uczynić tego nie możemy. Ale naprzód zalety.

Więc przedewszystkiem oryginał w ogólności tłómacz wszędzie niemal należycie rozumie, dobór wyrazów na oddanie pojęć szczęśliwy i trafny, staranie o zwroty szczeropolskie, o prostotę i swobodną potoczystość, wszędzie widoczne, a w przeważnej części uwieńczone powodzeniem. Tłómacz trzyma się wszędzie, ile można, jak najbliżej tekstu, nie wysilając się na jakieś nowożytne, techniczne terminy; tam jednak, gdzie dosłowność obrażałaby już prawidła języka ojczystego, nie unika koniecznych zmian, zastępując np. przymiotnik odpowiednim rzeczownikiem lub na odwrót, rozbijając większą całość

syntaktyczną na kilka krótszych i t. p. A jednak sumienna ta praca nie robi wszędzie wrażenia utworu oryginalnego, co obok wierności będzie podobno zawsze największą chlubą każdego tłómacza. Przyczyną, zdaniem naszem, brak ostatniej redakcyi. Tłómacz po dokonaniu całej pracy (nawet po pewnym czasie) winien krytycznie całą rzecz jeszcze raz przejść i zbadać pod względem jasności, piękności, jakoteż czystości i poprawności języka; że się to odbywa bez porównywania z oryginałem, rozumie się samo przez się. Chybabyśmy się bardzo mylili, ale zdaje nam się, że w tym wypadku owej ostatniej politury braknie; przynajmniej trudno sobie inaczej wytłómaczyć brak ścisłości w doborze wyrazów, liczne zaniedbania stylistyczne, niejasność w wysłowieniu, zwroty nieodpowiednie duchowi naszego języka, a nawet tu i ówdzie pewną niezgodę z tekstem oryginalnym i to u tłómacza, który w tej pracy niezaprzeczone złożył dowody, że sobie z trudnościami radzić umie, a nawet je świetnie pokonywać potrafi. Oto kilka próbek [1]) nieścisłości wyrazowej — str. 1: »Sokrates jest ***przestępcą***« — nie, przestępcą jeszcze nie był, lecz dopiero oskarżonym, a zatem: »dopuszcza się winy», »winien«, »wykracza przeciw prawu«, lub jak trafnie tłómaczy ten wyraz w »Apologii» Platona St. Siedlecki: »zawinił«; tamże: »Wszak było ***wiadomo***« φανερὸς ἦν — raczej »widziano go«; str. 2: »z tegoto powodu obwiniano go ***najwięcej***« (μάλιστα = potissimum), ma być »głównie«; tamże: »coby różniło go od ***reszty*** współobywateli« — piękna mi ***reszta***: wszyscy prócz Sokratesa; w takich wypadkach tłómaczymy οἱ ἄλλοι przez ***ogół*** albo nawet ***wszyscy***; podobnie str. 4: na podobieństwo większej części ***pozostałych*** (sic) filozofów« = »jak prawie wszyscy inni fil.«; str. 5: »nie wydaje się nieprzyzwoi***tem*** mówić lub robić ***cokolwiek***« — ὁτιοῦν użyte tu znacząco jak u ludu ***byle co*** w znaczeniu ***najgorsze rzeczy***; str. 45: »dobrze im się ***udaje*** rolnictwo, żeglarstwo« = »wiedzie się im w gospodarstwie, w handlu«; str. 67: »z taką matką ***żżyć się*** nie możesz« — φέρειν = »nie możesz się znosić«; str. 148: »posągi twoje wydają się bardziej podobne do prawdziwych« — czy posągów? Niekiedy (choć rzadko) opisuje tłómacz niezgrabnie pojęcie, na które posiadamy osobny wyraz; przypomina to owego »małego, szarego ptaszka«, którego Srul z Lubartowa nie umiał nazwać. Str. 8: »uchronienie siebie od gróźb« = własne bezpieczeństwo; str. 12: »najmniejsze umiarkowanie« = wyuzdanie; tamże: »przewyższali... żądzą odznaczenia się« = byli najambitniejsi; str. 21: »rząd państwa« = władza; str. 31: »przyzwyczaił S. duszę swą i ciało« = się. Przykłady niejasnej stylizacyi — str. 7: sędziowie wydali wyrok (raczej ***fałszywy sąd***) o S. ***wskutek tych jego przekonań***, które nie były powszechnie znane« =

---

[1]) Z przytoczonych w tekście przykładów łatwo odgadnąć, że pierwszą jedynie księgę z oryginałem dokładnie i szczegółowo („słowo w słowo") porównałem. poprzestając w dalszym ciągu na wyrywkowem sprawdzaniu. Szczegółowe porównanie całego dzieła z oryginałem miałoby słuszną zasadę przed wydrukowaniem, gdyż wtedy mógłby tłómacz, o ileby to uznał za rzecz stosowną, z podanych uwag skorzystać. Tam, gdzie chodzi o zbadanie sposobu i ocenienie wartości tłómaczenia, uważałbym podobne postępowanie za niepotrzebne marnowanie czasu i pracy; do tego celu bowiem wystarczą w zupełności porównania pewnej części (tu $^1/_4$) całego dzieła. Wszak pomimo takiego ograniczenia wypadło jeszcze powtórnie w uwagach się ograniczyć i z wielkiego mnóstwa spostrzeżeń wycisnąć i podać tylko to, co najważniejsze, co typowo charakteryzuje.

owóż o ile pojęcia S. nie były znane, wytłómaczyć sobie można fałszywe ocenienie S. ze strony sędziów, oparte na owej nieznajomości,— czego jednak pojąć niemożna etc.; str. 14: »odwyka się od tego usposobienia duszy« = zatraca się (zanika) w duszy owo usp.; str. 17: »stawiać przedmiotowo swej miłości... *wymagania*, żebrząc i prosząc o datek i przytem o datek *bez znaczenia*« = kochanka swego... upraszać, jak żebrak mu się naprzykrzając, iżby mu co dał i to jeszcze coś niedobrego; str. 37: »istoty, która *rozstrzygnęła* o istnieniu żywych istot« = postanowiła stworzyć żywe istoty; str. 38: »gdy tymczasem widzę sprawców tego, co się tu na ziemi dokonywa« = nie widzę bowiem jego kierowników tak, jak np. widzę sprawców wszystkich dzieł i tworów, które tu na ziemi powstają; str. 59: »odzież taką, że wdzięki jej mogły się najłatwiej *przejawiać.*« Partykuły i zwroty retoryczne, służące niby kit do logicznego łączenia myśli pomiędzy sobą, sprawiają tłómaczowi trudności, które nie zawsze pokonywa. Tak np. elipsa τί δέ, τί οὖν, τί γάρ, zwracająca uwagę czytelnika na to, co ma nastąpić, w kilku miejscach dobrze pojęta i oddana, gdzie indziej znów mylnie przetłómaczona, np. str. 53: »cóż zatem?«; str. 67: »cóż to?«; str. 81: »cóż więc?«; str. 135: »cóż z tego?«. Powiedziało się wyżej, że tłómacz większe całości, któreby w tłómaczeniu mogły wyglądać na gmatwaninę, rozbija na mniejsze jednostki syntaktyczne, jakiemi istotnie nasz język posługiwać się lubi. Otóż tego chwalebnego zwyczaju nie wszędzie trzyma się autor niniejszego przekładu. Z natury rzeczy wypadnie się ograniczyć do jednego przykładu, np. str. 6: »Następnie miał zwyczaj S. roztrząsać *odnośnie* do tych filozofów i takie pytanie, czy podobnie jak ci, co starają się posiąść znajomość spraw ludzkich, przeświadczeni są o możności stosowania w praktyce wszystkiego, czego się nauczą, dla pożytku zarówno własnego, jak i kogobądź innego z ludzi: — również i zajmujący się badaniem spraw boskich mniemają, że poznawszy prawa, na mocy których rzecz każda powstaje, będą w stanie ją stworzyć, np. wiatry, wodę, pory roku i wszystko, co im jest potrzebne; czy też wcale nadziei tej nie żywią, a sama znajomość sposobu powstawania każdej z tych rzeczy już im wystarcza?« Rozumował też przy tej sposobności S. w sposób następujący: Badacze starający się posiąść znajomość spraw ludzkich, są przekonani, że wyniki swych badań mogą w praktyce spożytkować czyto dla siebie, czy też dla kogokolwiek ze swych bliźnich; zachodzi tedy pytanie, czy i filozofowie, zajmujący się badaniem spraw boskich, spodziewają się również poznane przez siebie prawa powstawania wszech rzeczy spożytkować w ten sposób, że będą mogli wedle upodobania odtworzyć np. wiatry, wodę, pory roku i inne tym podobne rzeczy, których potrzeba okazać się może, czy też raczej takiej nadziei zgoła nie mają i wystarcza im samo poznanie sposobu, w jaki podobne rzeczy powstają. — Trudno się też zgodzić z tłómaczem wtedy, jeżeli miejsce oryginału niezbyt jasne tłómaczy dosłownie i nawet w przypisku rzeczy nie objaśni. Oto typowe miejsce str. 37: »Czy sądzisz, Arystodemie, że ty sam posiadasz jakąś cząstkę rozumu? — Zadawaj tylko pytania, Sokratesie, a ja odpowiadać ci będę.« Na pierwszy rzut oka wygląda to na rozmowy Ollendorfa; należało, zdaniem naszem, już w tłómaczeniu związek myśli uwydatnić: Pytaj tylko dalej, Sokratesie, a moje odpowiedzi przekonają cię o tem (wedle Gilberta). — Wypadków błędnego zrozumienia tekstu jest bardzo mało, a większą ich część odnieśćby raczej należało do rubryki niedbałości

stylistycznej i niejasności w wysłowieniu. Str. 17: »czyż można go winić o *nieuczciwość*, której w nim wcale nie było?« — ma być: przypisać winę złego, którego w nim nie było; str. 18: »gdy bowiem 30 tyranów miało ukarać śmiercią wielu« (nie *miało* lecz *karało)* i przytem (raczej *i to)* najdzielniejszych obywateli, a wielu *z nich* zmuszali do wykroczeń etc.« — oczywiście nie *z nich*, gdyż zabitych trudno »zmuszać do wykroczeń« i w tekście też nie o tychsamych obywatelach mowa, na co już połączenie μέν-δέ naprowadzić było powinno; tamże: »*doprowadza ich do gorszego stanu*« — pominąwszy już, że zwrot ten trąci niemczyzną, niemożna zrozumieć, czy mowa o stanie fizycznym czy moralnym; ma być: czyni ich moralnie gorszymi (przez owo «zmuszanie do wykroczeń«); str. 19: »należałoby się wyrzec mówienia *zgodnie z prawdą*« — ὀρθῶς ze względu na «prawidłowe rozumowanie« (w pierwszym wierszu od góry) należało oddać przez »rozumnie«; str. 21: πλῆθος = nie »większość« lecz »lud«; str. 30: »o tych zaś, którzy się modlą o złoto i t. d. był zdania, że taka ich modlitwa niczem się nie różni od tej, gdy ktoś modli się *o szczęście* w grze w kości, w bitwie, lub o coś takiego, czego rezultat jasno wiadomym nie jest.« Tłómacz przez dodatek słówka *szczęście* (którego w tekście niema) wykoszlawił najzupełniej myśl Sokratesa i przypisał mu niedorzeczność, której się S. nie dopuścił, jakoby modlitwa o złoto i o szczęście (mniejsza o to w czem) była zarówno niedorzeczna: owszem modlitwa o szczęście, jako o coś dobrego, byłaby i jest rzeczywiście bardzo rozumna. Sokrates zestawia złoto, grę w kości i bitwę jako rzeczy, których wynik naprzód wiadomy nie jest, i powiada całkiem słusznie, że o nie prosić bogów nie należy, gdyż nie wiemy, czy nam na dobre czy też może na złe wyjdą; str. 34: »...powinni skierowywać (!) zachcianki swe ku takim przedmiotom, do których dusza nie czułaby pociągu, jeżeli i zmysły nie bardzo ich pożądają i któreby w razie potrzeby nie nastręczały trudności« = ...ku przedmiotom, do których dusza w razie słabego pożądania zmysłów nie czuje pociągu, a które w razie silnego pożądania przynajmniej nie sprawiają kłopotów; str. 39: »stworzenia... nie mają żadnej *nad innemi* przewagi« — πλέον ἔχει nie zawiera porównania pomiędzy dwoma rodzajami stworzeń, lecz zestawia dwa wypadki, odnoszące się do tychsamych stworzeń: »stworzenia, które mają ręce, lecz pozbawione są rozumu, nie mają nic więcej, jak (w przeciwnym razie t. j.) gdyby pozbawione rąk miały rozum« — to znaczy: »stworzenia i t. d. nie są przez to obdarzone jakąś osobliwszą korzyścią«; podobnie str. 112: »jeśli wytłómaczysz im, że posłuszeństwo będzie dla nich rzeczą *lepszą* i *zbawienniejszą*«—stopień wyższy w oryginale nie razi, gdyż Grek domyślał się: »aniżeli nieposłuszeństwo«; język polski wymaga stopnia pierwszego: będzie rzeczą dobrą i zbawienną.

Język przekładu jest w ogólności czysty i poprawny. Alić i na tem obliczu są piegi. Pominąwszy nieliczne obce wyrazy, bez których jednak snadnie obejśćby się mogło, jak *missya*, *rezultat*, *zdecydować się*, *produkować*, *trcsować*, *dyscyplina*, *klassa* ludzi, tłómacz używa takich wyrazów i zwrotów, jak: *tem niemniej*; wiedza jego jest *żadna*; *przystępował* do posiłku (zabierał się do spożycia p.); *zaznanie* słodyczy (= poczucie, Bron.); »nieprzyjaźń *bywa powodowaną* przez kłótnię« znaczyłoby: »nieprzyjaźnią kieruje kłótnia«; znaczy *się*; czy *potroszczył* też się; *przy* potomkach Heraklesa (= za, w epoce Heraklidów); z rozum*nym* człowie*kiem* (= człowiekowi) zdarzyć się to nie

może; czy tych, z *oczu których* przezierają, *na ile* to przystoi. Następne zwroty, mimo słów polskich, są niemieckie: rozpraw... *przy* których autorstwo *podawane* jest w wątpliwość; *stawiałem* (=zadawałem) sobie pytanie; *jeden* i *tensam* (po polsku wystarczy powiedzieć *jeden* lub *ten sam*); *prowadził* się moralnie (sprawował się, postępował sobie); *znajdujesz*, że twój płaszcz... ma pewną wartość; poboczny syn Peryklesa *od* Aspazyi; *przy* Lebadei, *przy* Delium i t. d. (pod); nie łatwo spotkać *pojedyńczego* człowieka. Niemożna też pochwalać bardzo częstego używania przymiotnika w rodz. nijakim w połączeniu z *jest*, np. »dziw*nem* jest« zam. rzecz to dziwna, »zgod*nem* jest« zam. zgadza się. Trudno się również zgodzić na latynizowanie imion własnych, jak np. Gracye, Alcybiades, Nicyasz, Cekrops — przecież to są Charyty, Alkibiades, Nikias, Kekrops...

Korekta bardzo staranna, przeoczono jednak str. 37: Przypuszcza*m* więc, Arystodemie...« zam. przypuszcza*sz*; druk piękny, duży i wyraźny, cena (za przeszło 14 arkuszy druku 50 kop.=65 cent.) niezmiernie nizka.

Za wielką zasługę wreszcie poczytać należy tłómaczowi dodanie wstępu, zawierającego rzecz: 1) o życiu i dziełach Ksenofonta, 2) o Sokratesie, 3) podział treści, oraz podanie treści w formie nagłówków przed każdym rozdziałem.

Kraków. *J. C.*

Grenfell B. P.: Revenue laws of Ptolemy Philadelphus edited from a greek papyrus in the Bodleian library, with a translation, commentary and appendices by.... and an introduction by the Rev. J. P. Mahaffy. With 13 plates. Oxford, Clarendon Press, 1896. str. LV, 253, 4⁰.

Tenże: An Alexandrian erotic fragment and other greek papyri chiefly Ptolemaic edited by... With 1 plate. Oxford, Clarendon Press, 1896. str. 129, 4⁰.

Papirus, nazwany »papirusem dochodów«, a który, jak to zaznacza jeden z wydawców we wstępie, należałoby było właściwie nazwać »papirusem celników«, jest z wielu względów uwagi godny: raz że jest największy z dotychczas znanych papirusów, liczy bowiem 59 stóp długości, powtóre że należy do najstarszych papirusów, gdyż pochodzi z czasów Ptolemeusza II. »Philadelpha«, mianowicie z r. 259/8, a wreszcie że przez swoją treść jest jednym z najważniejszych. Znaleziono go w Fajjûm czyli starożytnej Arsinoe. Jeszcze od czasów faraonów istniał w Egipcie zwyczaj, że mieszkańcy składali bogom najbliższej świątyni szóstą część swych dochodów i to składali ją w naturze na ręce kapłanów. Kiedy w r. 263/2 małżonkę Ptolemeusza II., Arsinoę, zaliczono w poczet bóstw, odebrano bogom egipskim płacony im dotychczas podatek, a przyznano go nowej bogini. W naszym papirusie znajdujemy właśnie rozporządzenie, regulujące zamianę tej dawnej daniny na nowy podatek. Ponieważ w Egipcie daniny od wieków składano w naturze, niezbędną była instytucya dzierżawców, którzy płacili rządowi pewną z góry oznaczoną sumę, a sami ściągali daniny bezpośrednio od opodatkowanych. Państwo musiało naturalnie czuwać nad tem, żeby z jednej strony dzierżawcy nie dopuszczali się nadużyć wobec opodatkowanych, a z drugiej strony, żeby zapewniło dzierżawcom dochody. W tym celu istniał w Egipcie cały zastęp urzędników podatkowych. Niniejszy papirus zawiera między innymi przepisy,

regulujące stosunek tych urzędników do dzierżawców. Powiedziano w nich, że urzędnikowi nie wolno brać dochodów w dzierżawę ani wprost ani pośrednio. W dalszym ciągu papirus zawiera ustawy, zaprowadzające monopol różnych rodzajów oleju, mianowicie oleju sezamowego i oleju kiki.

Papirus uczy nas wiele nowego o finansach i własności ziemskiej w królestwie Ptolemeuszów. Pod względem historycznym dowiadujemy się z niego ciekawej rzeczy, że około r. 259,8 dokumenty publiczne przestają wymieniać młodego Ptolemeusza Euergetesa jako współrządcę ojca. Rozjaśnia także papirus ciemną dotąd pod niejednym względem kwestyę podziału Egiptu na nomy.

Wydawca Grenfell wywiązał się ze swego zadania bardzo sumiennie. Wstęp napisał znakomity znawca historyi hellenistycznej Mahaffy. Obszerny dodatek pióra Grenfella traktuje wyczerpująco o systemie monetarnym Ptolemeuszów.

Do wydania dodano 13 świetnie wykonanych tablic fotograficznych, reprodukujących ważniejsze ustępy oryginału.

Druga z publikacyi przynosi nam papirusy literackie i nieliterackie. Nieliterackie obejmują epoki: hellenistyczną, rzymską i bizantyńską. Najobficiej z nich reprezentowana jest pierwsza, hellenistyczna. W jednym z papirusów tej epoki znajdujemy po raz pierwszy pełną listę pierwszych dziesięciu Ptolemeuszów. Zawierają one nadto wiele rzeczy ciekawych pod względem językowym.

Z papirusów literackich najważniejszy jest ułamek dłuższego utworu, zawierający skargi na niewiernego kochanka, a pochodzący z II. w. przed Chr. Wywołał on już osobną literaturę.

Trzy ułamki Homera, wszystkie z epoki późniejszej: Il. VIII. 64—75 i 96—116 z I. lub II. wieku po Chr., Il. XII. 178—198 z IV. w. po Chr. i Od. V. 346—353 z III. w. po Chr., przynoszą tekst wulgaty, ciekawe są jednak z tego względu, że dwa ostatnie z nich zaopatrzone są w akcenty, przydechy i apostrofy, przyczem akcent w wielu razach odmienny jest od zwykłego (κρατὲρος, βαλέν, ἐσχεθέν, ὀστεον, κολεοίο); w jednym z ułamków znajdujemy przykład przydechu w środku wyrazu (ἐφἅψεαι).

Prócz tych utworów wydanie zawiera urywki Septuaginty wczesnej daty. Jeden z nich, Ezech. V. 12—VI. 3, zaopatrzony jest w znaki dyakrytyczne Orygenesa i pochodzi z IV. w. po Chr., napisany zatem został niewiele później, jak w sto lat po śmierci Orygenesa. Ułamek ten jest znacznie starszy od wszystkich rękopisów, zawierających znaki dyakrytyczne, bo najdawniejszy z nich, Codex Marchalianus, pochodzić ma z VI—VII wieku. Z wyjątkiem nieco mniejszego fragmentu Izajasza, znajdującego się w zbiorze arcyks. Rainera, papirus ten przedstawia najstarszy tekst Septuaginty. Dalsze dwa ułamki zawierają: Zachar. XII. 10—11 i XIII. 3—5 (ok. V. w.) i Pieśń nad pieśniami I. 6—9 (z VII. lub VIII. w.). Prócz tych ułamków z pism kanonicznych znajdujemy urywek apokryficznej ewangelii, zwanej Protoevangelium (VII. 2—X. 1) z V. lub VI. w., daty więc bardzo wczesnej, najstarsze bowiem rękopisy tego utworu, na których się oparł Tischendorf w swojem wydaniu *Evangelia apocrypha*, pochodzą z X. w. Tekst naszego ułamka różni się znacznie od tekstu wszystkich Tischendorfowi znanych rękopisów.

Z zadania swego wywiązał się Grenfell bardzo starannie.

Po bliższe szczegóły odsyłam do oceny mojej obu publikacyi w *Göttingische gelehrte Anzeigen*.

Lwów. *St. Witkowski.*

Friedlaender, Ludwig: D. Iunii Iuvenalis saturarum libri V, mit erklärenden Anmerkungen, von... 2 tomy. Lipsk, 1895.

Gruntowne zrozumienie satyr Juwenala przedstawia znaczne trudności nie dla braku ustalonego tekstu, gdyż utwory tego pisarza dochowały się lepiej, niż wielu innych autorów starożytnych, ale dla tej głównie przyczyny, która utrudnia w ogóle rozumienie satyryka czytelnikowi późniejszych czasów. Satyra bowiem, wiążąc się ściśle z daną epoką, chwytając typy żywcem z rzeczywistości, wymaga dokładnej znajomości współczesnych stosunków, życia i ludzi. Tę potrzebę miał głównie na względzie Friedlaender, podejmując się nowego opracowania satyr Juwenala. Wyborna znajomość epoki cesarstwa, jaką posiada zasłużony wydawca Marcyalisa i autor znakomitej *Sittengeschichte Roms*, stawia ostatnie jego dzieło w rzędzie najlepszych prac na polu literatury rzymskiej z tych czasów.

Tekst satyr, opatrzony komentarzem, poprzedza obszerny wstęp (do str. 119), w którym znachodzimy kolejno: 1. krytycznie przedstawiony życiorys Juwenala, 2. charakterystykę jego satyr, 3. ust.p o budowie wiersza Juwenala (skreślił go G. Eskuche), 4. wiadomość o losach utworów naszego satyryka w późnej starożytności i wiekach średnich, 5. o wydaniach saty. Pożądane uzupełnienie wstępu stanowią trzy dodatki: 1. pióra Friedlaendera o nazwiskach osób napotykanych w satyrach, 2. G. Götza o glossach Juwenala, wreszcie 3. Fr. Büchelera o tradycyi rękopiśmiennej.

W przedstawieniu życia Juwenala Friedlaender nie odstępuje od zapatrywań, wygłoszonych poprzednio (w *Sittengeschickte Roms*, wyd. V, str. 458—466, tudzież w rozprawie p. t. *De Iuvenalis vitae temporibus*, wyd. w Królewcu 1875 r.). Odmawiając wszelkiej wartości zachowanym *vitae*, ktore uważa słusznie za zbiór bałamutnych kombinacyi, wysnutych z samych utworów poety, ustala przedewszystkiem czas napisania satyr i stąd przy pomocy nader skąpych świadectw, jakie nam przekazała starożytność, wysnuwa główne daty z życia Juwenala. Na podstawie wzmianki w sat. 1. w. 29, i epigram Marcyalisa VII. 91 i XII., 18. przypuszcza, zdaje się, słusznie, że zawód satyryka rozpoczął J. dopiero po śmierci Domicyana. Że pierwsza księga satyr (sat. 1—5) ukazała się dopiero za Trajana, nie ulega wątpliwości wobec wzmianki o skazaniu Mariusa Priscusa w sat. 1. w. 47—50. Bez słusznej jednak przyczyny utrzymuje Fr., że satyry pierwszej księgi pojawiły się dopiero w drugim dziesiątku lat panowania Trajana. Datę drugiej księgi (sat. 6.) opiera na wzmiance w sat. 6, w. 409—411 o ukazaniu się komety złowróżbnej dla Partów i Armeńczyków. Miała się ona pojawić na horyzoncie Rzymu w r. 115 po Chr., jak przekonują dowodnie zapiski astronomiczne Chińczyków, podające z całą dokładnością nie tylko datę pojawienia się, ale nawet drogi komet. Na tensam rok przypada także trzęsienie ziemi w Antyochii, o którem mowa w przytoczonem miejscu 6. satyry. Trudniej ustalić datę trzeciej księgi (sat. 7—9). Stanowczego odnoszenia pochwał, zawartych na początku 7. sat. (w. 1—21), do Hadryana i twierdzenia na tej podstawie, że 3. księga powstała w latach 118—121, niepodobna uznać bez zastrzeżeń. Pozostaje nadal kwestyą wątpliwą, czy Hadryan, czy Trajan był celem pochwał satyryka. Chociaż bowiem pewną jest rzeczą, że następca Trajana okazywał więcej zapału do nauk i darzył je troskliwszą

opieką niż Trajan, którego panowanie było pasmem bojów na kresach państwa, to jednak pochwały, których mu nie szczędzi Pliniusz w Panegiryku (47, 1, 2) i w listach (I. 10, 1 i II. 18, 5), usprawiedliwiają słowa Juwenala, wyrażające nadzieję lepszej doli dla poetów pod rządami Trajana. Nie mając pewnych dowodów, że księgi satyr następują po sobie w chronologicznym porządku, możemy przyjąć, że satyra 7. a z nią cała księga 3. powstała przed księgą 2. w samych początkach rządów Trajana, tem bardziej, że w całej sat. 7. niema najdrobniejszego rysu, któryby wskazywał na panowanie Trajana jako epokę ubiegłą, przeciwnie — wzmianka o Kwintylianie i Statiusu, żyjących za Domicyana, dowodzi, że treść 7. satyry, podobnie jak 1. księgi, czerpie poeta z czasów Domicyana. Niepotrzebnie też dopatruje się Fr. podwójnej redakcyi w sat. 7., utrzymując, że wstęp jej jest daty późniejszej. Braku związku między wstępem a resztą utworu nie mogę się dopatrzyć. Jeśli bowiem Juw. po przyznaniu pochwał cesarzowi przedstawia w dalszym ciągu rozpaczliwe położenie poetów i uczonych, to rozumieć to należy jako chęć przeciwstawienia hojnej opiece władcy nieużytego skąpstwa magnatów, odmawiających wszelkiego poparcia talentom poetyckim. Nie widzę także sprzeczności, upatrywanej przez Friedlaendera w tem, że wstęp wspomina tylko o opiece użyczanej poetom, a w dalszym ciągu roztacza poeta smutny obraz nędzy i opuszczenia nie tylko poetów, ale także uczonych różnych cechów. Brak zaś ścisłego związku myśli i przejrzystej kompozycyi, któremu nie przeczę, jest błędem, który stale powtarza się u Juwenala, więc nie upoważnia do domyślania się podwójnej redakcyi. Wzmianki w sat. 13, są dostateczną podstawą do przypuszczenia, że satyry ks. 5. (sat. 13—16) wydane zostały po r. 127.

Zamknąwszy w ten sposób działalność poetycką Juwenala w okresie czasu od r. 112 po r. 128 mniejwięcej, kładzie Fr. datę urodzenia poety na dziesięciolecie od 60/62—70/72 r., rozumiejąc, że ***media aetas***, w której wedle zgodnej tradycyi rozpoczął zawód pisarski, oznacza wiek 40—50 lat. Ponieważ jednak wobec zbyt świeżych wspomnień rządów Domicyana, widocznych w pierwszych księgach satyr, wolno przypuszczać, że Juw. zaczął pisać zaraz w pierwszych latach panowania Trajana, przeto i wcześniejsza data urodzenia zyskuje na prawdopodobieństwie.

Młodość spędził Juw. w obozie. Służba w szeregach wojskowych musiała potrwać długo, skoro pochodząc z municypium i nizkiego rodu doprowadził do stopnia trybuna kohorty, jak świadczy inskrypcya z Aquinum. W tym czasie poznał poeta, jak się domyśla Fr., liczne prowincye, szczególnie Egipt i Brytanię. Wzmianki, jakie o tych krajach czyni poeta, polegają prawdopodobnie na autopsyi. Od r. mniejwięcej 90 bawi w Rzymie i oddaje się studyom retorycznym, jak świadczą epigramaty Marcyalisa VII, 24 i 91. Bardzo prawdopodobnym jest domysł wydawcy, że Juw. porzuciwszy służbę wojskową, ubiega się o zarząd prowincyi cesarskiej. Usilne zabiegi u możnych nie dopięły celu. Toż poeta, zawiedziony w widokach karyery, powziął niechęć do możnych. Nienawiść tę przelał w swoje satyry, których ostrze zwraca się prawie wyłącznie przeciw stanowi senatorskiemu, a więc najmożniejszym. Temisamemi pobudkami da się wytłómaczyć nienawiść do obcych przybyszów, zwłaszcza Egipcyan i Greków, którzy dzięki płaszczeniu się i pochlebstwu znachodzili poparcie u możnych i dochodzili

często do wielkiego znaczenia. Ślady niechęci do szlachty, widoczne w pierwszych 9 satyrach, ustępują miejsca w dalszych spokojnym refleksyom. W tych dalszych satyrach widać wpływ studów filozoficznych, którym się poeta oddawał w latach późniejszych. Studya te nie były ani wyczerpujące ani gruntowne, jeśli się weźmie miarę ze śladów, dochowanych w satyrach, i odnosiły się przedewszystkiem do mądrości życia, którą czerpie poeta z zasad stoy. W źródłach do poznania teoryi stoików nie sięgnął poeta poza doksologie i zbiory przykładów, do celów retorycznych służące.

Tradycyi o wygnaniu Juwenala nie uważa Fr. za czczy domysł późniejszych, gdyż, jak powiada, z samych satyr nie można go było wysnuć; przypuszcza jednak, że wiadomość o wygnaniu może polegać na błędnem zrozumieniu faktu: zapewne przerzucenie Juwenala na dalekie kresy państwa w celach służbowych poczytano za akt niełaski dworu i uznano je za wygnanie.

W każdym razie wygnanie to trwało krótko i mogło przypaść, zdaniem wydawcy, na koniec rządów Domicyana (92—96 r.) lub na początki rządów Trajana (102—110 r.). Drugie przypuszczenie wydaje mi się prawdopodobniejszem. Tradycya bowiem szuka powodu wygnania w wierszach sat. 7., którą Juw. niewątpliwie napisał dopiero za Trajana. Że wiersze sat. 7, 90—92 mogły być rzeczywistym powodem wygnania, wydawca nie przeczy, ale nie wyklucza przypuszczenia, że i ta wiadomość jest tylko domysłem.

Trafną i wierną jest charakterystyka Juwenala jako pisarza (II. *Juvenal als Satirendichter* — do str. 57.). Rozliczne objawy zepsucia i przewrotności, którym do syta napatrzył się Juw. w stolicy, musiały szlachetną jego naturę popchnąć do walki ze złem, szerzącem się bezkarnie. Wrodzony talent wskazał mu satyrę jako broń najodpowiedniejszą. Satyra dawała mu także sposobność do wynurzenia osobistej niechęci ku możnym, których winił o zgotowanie mu gorzkiego zawodu w widokach karyery. Z tych dwu pobudek wypłynął szczery zapał, z jakim poeta smaga wady i występki swej epoki. Obok szczerego uczucia widzimy w satyrach jego także sztuczny zapał retoryczny, który stał się jakby drugą naturą poety pod wpływem długoletnich studyów retorycznych. Jako satyryk korzysta J., jak żaden z pisarzy rzymskich, ze swobód właściwych temu rodzajowi poezyi. Niedostatki i braki dotyczą przedewszystkiem kompozycyi satyr i objawiają się w nierównem traktowaniu przedmiotu, odstępowaniu od zakreślonego planu, luźnem łączeniu poszczególnych części, licznych sprzecznościach, a nadewszystko w częstem wplataniu parentez i epizodów, rozrywających całość. To ostatnie zjawisko jest główną naszego poety właściwością, zapoznawaną — niestety zbyt często przez krytyków, upatrujących w satyrach Juwenala liczne wtręty i interpolacye późniejszych.

Jak niedbałą jest przeważnie kompozycya satyr, tak też wielu uchybień dopuszcza się Juw. w budowie wiersza. [1]) Trud niemały podjął dr. Eskuche wykazując (w ust. p. t. *Juvenals Versbau* — do str. 81) szczegółowo, o ile

[1]) [Ze zbytnią ufnością uznał p. referent twierdzenia Eskuchego. Że wartość jego traktatu jest problematyczną, wykazał Łucyan Müller w ostrej, nawet zbyt ostrej i zjadliwej recenzyi, umieszczonej w *Berl. philol. Wochenschrift* 1896. 40, 1269—1273. Müller nazywa Juwenala na str. 1271 *„einen der in metrischer Hinsicht gefeiltesten Dichter“*, a na str. 1272 pisze: »Im Allgemeinen aber ist Juwenals Metrik so zierlich, als der *satirische Stoff und die Ansicht über den dieser Dichtungsart zukommenden Versbau irgend gestattete!«* *L. Ć.*]

nasz satyryk odstępuje w technice wierszowej od norm przyjętych i utartych w epoce klasycznej. Źródło tych uchybień widzi Eskuche nie tyle w braku prawdziwego poczucia wdzięku formy, ile raczej w chęci nadania satyrze tonu lekkiej, swobodnej rozmowy. W wielu wypadkach poeta rozmyślnie pomija utarte prawidła lub znowu z widoczną przesadą ich przestrzega: w ten sposób szydzi z poetów współczesnych, którzy jałową treść swoich utworów pokrywać się starali wyszukaną i staranną formą. Nakoniec pewne nierówności wiersza miały posłużyć do uwydatnienia cierpkiej niekiedy treści satyr. Tem tłómaczy F., że Juw. w dwu głównych znamionach techniki wierszowej, t. j. w użyciu elizyi i ukształtowaniu wiersza (t. zw. *Versgliederung*), grzeszy zbytnią dowolnością. Częściej niż inni poeci dopuszcza się elizyi po arzie i tezie w pierwszej połowie heksametru, wyrzuca nierzadko nawet długie zgłoski, nie wystrzega się wyrzutni w miejscu cezury. Natomiast wyjątkowem zjawiskiem są wyrzutnie w ostatnich stopach (tylko 22 razy po przedostatniej arzie, niema zaś przykładu elizyi po arzie ostatniej stopy). Gromadzenie elizyi ponad dwie w jednym wierszu jest także zjawiskiem wyjątkowem. Lekceważenie subtelnych prawideł t. zw. ***Versgliederung*** widoczne jest u naszego satyryka w odrywaniu końcowej dypodyi od reszty heksametru przez silną interpunkcyę, umieszczaniu na końcu wiersza wyrazów pięciozgłoskowych z widocznem upodobaniem. Tu odnieść należy częste używanie wiersza spondaicznego, raz nawet z trzema spondejami na końcu, tudzież nierzadkie zamykanie wiersza dwoma wyrazami jednozgłoskowymi, nie zawsze ściśle ze sobą się wiążącymi. Tasama niedbałość okazuje się także w użyciu cezury. Poeta nie dba o rownomierny podział wiersza zapomocą cezur. Napotykamy często wiersze z cezurą hephthemimeres bez dodatkowej trithemimeres lub przynajmniej żeńskiej cezury, albo też obydwie ostatnie bez głównej cezury po czwartej arzie.

O losach pism Juwenala w starożytności i wiekach średnich poucza następny rozdział do str. 92. Aż do IV. wieku utwory naszego satyryka pokrywała pleśń zapomnienia. W tym wieku dopiero widoczne są ślady żywszego zainteresowania się jego utworami, zwłaszcza u poetów Ausoniusa i Claudiana. Z wieku IV. na V. pochodzi recenzya satyr, dokonana przez Nicaeusa, ucznia sławnego gramatyka i komentatora Wergilego, Serviusa. Z końcem wieku IV. powstał także komentarz, którego autorem Valla mieni Probusa. W wiekach od VI. do IX. cytują Juw. często gramatycy, zwłaszcza Priscianus, naśladują poeci, jak Sidonius Apollinaris, Dracontius, Corippus, Cyprianus.

O żywem zajęciu, jakie budziły satyry Juwenala w epoce Karolingów, świadczą liczne teksty, florilegia i komentarze. W średnich wiekach należy Juw. wraz z Horacym i Terencyuszem po Wergiliuszu do najpilniej czytywanych autorów. Liczne sentencye, napotykane w satyrach, zjednały mu przydomek *ethicus*, a w całej literaturze średniowiecznej są nader częste cytaty i ślady naśladownictwa rzymskiego satyryka tak w prozie, jak i w poezyi.

Dochowały się do naszych czasów utwory jego w podwójnej postaci: ***a)*** w licznym szeregu gorszych rękopisów (ω), opartych, jak sądzą powszechnie, na recenzyi Nicaeusa, która wprowadziła znaczne zmiany do tekstu, ***b)*** w rękopisie Pithoeanus (P), tak nazwanym od Piotra Pithou, w którego rękach był ów rękopis w wieku XVI. Rękopis ostatni, przechowywany dziś w Montpellier, ma zdaniem największej części uczonych polegać na starszej

i lepszej tradycyi. Zawierał pierwotnie tekst i scholia po obu brzegach. Druga ręka (p) dopisała waryanty i glossy interlinearne na podstawie recenzyi Nicaeusa. Tekst rękopisów, pochodzących z recenzyi Nicaeusa, chociaż niektóre z nich sięgają IX. wieku, jest gorszy, a scholia, pochodzące również od tegoż gramatyka, acz na dobrych źródłach oparte i obfite, tracą wartość skutkiem licznych dodatków późniejszych. Odmienne zapatrywanie co do wzajemnego stosunku zachowanych rękopisów wyłuszcza Bücheler w dodatku p. t. ***Zur Geschichte der Überlieferung*** (str. 113—119). Wbrew powszechnemu przekonaniu uczonych stara się B. wywalczyć rękopisom ω znaczenie równorzędne z rękopisem P i twierdzi, że i temu i tamtym za wspólną podstawę posłużył egzemplarz wcześniejszy, może starożytnej doby sięgający, który posiadał waryanty. Znaczne różnice tekstowe między obiema grupami rękopisów powstały stąd, iż przepisywacze częścią trzymali się tekstu, częścią waryantów oryginału. Tem wspólnem źródłem była zdaniem Büchelera recenzya Nicaeusa.

Tekst z rękopisu P, wydany przez Piotra Pithou służył za podstawę wydaniom Juwenala aż do początków tego stulecia. Dopiero Ruperti (1801 i 1819), Achaintre (1810) i Heinrich (1839) skazili tekst wulgaty, posługując się bez wyboru rękopisami gorszej klasy ω. Zasługa oczyszczenia tekstu z tych skażeń należy się krytycznemu wydaniu O. Jahna (1851[1] i 1868[2]), a jeszcze więcej Büchelerowi, który ustalił lekcye rękopisu P, wyróżnił lekcye drugiej ręki (p) i w dwukrotnem opracowaniu wydania O. Jahna (1886 i 1893 r.) ze ścisłą konsekwencyą przywrócił pierwotną postać tekstu. Po dokonanem przez C. Hosiusa (1888) porównaniu znacznej części rękopisów ω-klasy tekst satyr można uważać za zupełnie ustalony — z wyjątkiem drobnych usterek. Słusznie zatem odpiera Fr. z Büchelerem liczne a dowolne atetezy krytyków i wydawców, oraz zwalcza hipotezę O. Ribbecka, który bez wystarczającej podstawy przeczy autentyczności 5 satyr: 10, 12, 13, 14 i 15. Z wydań komentowanych wielką wartość przyznaje Fr. wydaniu angielskiego filologa John E. B. Mayor'a (vol. I. wyd. 4. 1886 i vol. II, wyd. 3. 1881, Cambridge) dla wielkiego bogactwa nagromadzonego materyału z odnośnej literatury, tudzież popularnemu wydaniu Lewis'a (wyd. 2. Cambridge, 1882), którego komentarz zaleca się trafnym wyborem miejsc pokrewnych z literatury rzymskiej, tudzież bystrym sądem krytycznym.

Z dołączonych do wstępu dodatków pierwszy: »*Über die Personennamen bei Juvenal*« jest powtórzeniem ustępu z *Sittengesch. Roms* z nieznacznemi zmianami. Wykazuje w nim Fr., że nazwiska osób, napotykane u Juwenala, odpowiadają rzeczywistym osobom; nie tak u Marcyala, który nieraz nadaje zmyślone nazwiska swoim postaciom. Natomiast ostrożność Juwenala widoczna jest w wyborze osób, których dotyka w satyrach. Należą one zazwyczaj albo do nieżyjących już, albo skazanych za zbrodnie, albo pochodzą z niższych sfer, przeto szkodzić mu nie mogły. Drugi dodatek, skreślony przez G. Götza, omawia znaczenie i wartość glossograficznych zapisków dla zrozumienia satyr Juwenala. Wchodzą tu w rachubę dwujęzykowe glossy: *a)* w łacińsko-greckim zbiorze, fałszywie przypisywanym Filoxenowi, *b)* w grecko-łacińskim, pochodzącym, jak dawniej sądzono, od Cyryla. Prócz kilku jednak gloss z wyraźną wzmianką o Juwenalu po największej części trudno oznaczyć na pewne, czy autor miał na myśli naszego satyryka, czy innego pisarza. Ze zbiorów gloss łacińskich najwięcej cytatów z naszego poety do-

starcza słownik etymologiczny Osberna p. t. *Panormia* z XII. wieku. Zapiski leksykalne do samego Juwenala dochowały się fragmentarycznie w kilku rękopisach; wartość ich jednak, podobnie jak poprzednio wymienionych, jest bardzo mała.

Po tym wyczerpującym wstępie następuje tekst 5 ksiąg satyr. Przed każdą satyrą omawia wydawca w zwięzły sposób treść, motywy, kompozycyę i wartość utworu. U dołu towarzyszą tekstowi: 1. uwagi, dotyczące krytyki tekstu; 2. zestawienie miejsc pokrewnych treścią lub formą z literatury wcześniejszej i późniejszej; 3. świadectwa (*testimonia*) gramatyków i komentatorów; 4. ciągły komentarz rzeczowy i gramatyczny.

Krytyka tekstu nie przedstawiała znacznych trudności. Jak wyżej bowiem wspomnieliśmy, Juwenal należy do najwierniej zachowanych pisarzy. Nadto dokładna rewizya tekstu, dokonana przez Büchelera, tudzież porównanie znacznej ilości gorszych rękopisów przez Hosiusa, ułatwiły pod tym względem znacznie zadanie wydawcy. Słusznie tedy postąpił Fr., biorąc za podstawę tekstu wyd. 3. Jahna-Büchelera (1893) i starając się z możliwą wiernością zachować tradycyę rękopiśmienną. Zmiany, jakie Friedl. wprowadza w tekście Büchelera, są po największej części trafne i wychodzą na korzyść tekstu. Wymieniam kilku ważniejszych, które okażą prawdziwość tego twierdzenia.

Sat. 6. w. 167 przywraca Fr. lekcyę rękopisu P *Venusinam* w miejsce *Venustinam*, jak chce Bücheler, i rozumie ten wyraz o kobiecie z małego miasta lub nizkiego pochodzenia w przeciwstawieniu do *Cornelia, mater Gracchorum*, damy wysokiego rodu. Nazwa *Venustina* miałaby według Büchelera oznaczać kobietę *de genere meretricio*, na co brak dowodu. Sat. 7. w. 12 lekcyę rękop. *Alcitheon* poprawia na *Alcithoen* na podstawie niektórych gorszych rękopisów. Taki tytuł nosiła tragedya nieznanego nam tragika Pacciusa o losach Alcitoy (o której Owid. w Met. 4, 1—40 i 389—415). Lekcya pierwsza jest widoczną pomyłką. — Sat. 7. w. 16 czyta słusznie *Gallia* zamiast *gallica* (lekcyi rękop. P i scholiów, przyjętej przez Büchelera), rozumiejąc przez *altera Gallia* Galacyę. — Sat. 7. w. 242 czyta trafniej *cura sed* zamiast *curas et*, jak Büch. na podstawie rękop. P. — Sat. 9. w. 118—120 Fr. zachowuje w całości brzmienie rękopisów, zmieniając tylko rękopiśmienne *causis* (P) w w. 120 na *cave sis* za Lachmannem. Bücheler wyrzuca w. 119 jako glossę archetypu, a w w. 118 przyjmuje zamiast *est* lekcyę drugiej ręki (p) piteańskiego rękopisu i rękopisów gorszej klasy *his*. Fr. trafnie dowodzi, że wiersz 119 istniał pierwotnie w tekście, a dopiero kiedy wypadł, zamiast *est* wprowadzono *his*, aby połączyć w. 118 ze 120. Mimo jednak poprawki Friedlaendera wyznajemy, że wiersz 119 z powodu tautologii i twardej formy sprawia wrażenie obcego wtrętu. — Sat. 11. w. 148 *et magno* (sc. pretio) wydaje mi się o wiele stosowniejszem, niż *in magno*, tak zaś czyta Bücheler, idąc za kodeksem P i scholiami. — Sat. 14. w. 216 słusznie uważa Fr. za błąd przepisywacza lekcyę rękopisu P *naturae*, a wprowadza natomiast *maturae* (sc. nequitiae). — Sat 15. w. 7 czyta stosowniej *aeluros* zam. niedorzecznego *caeruleos*, lekcyi gorszych rękopisów. Mniej trafnie zmienia Fr. w sat. 6. w. 415 *exhortata* na *exorata*. W miejsce obydwu lekcyi wolałbym konjekturę Sustera *efferata*. W sat. 6. w. 585 zamiast *inde*, jak chce Friedl., może było lepiej wprowadzić lekcyę gorszych rękopisów *Indus*. Pomijam mniej znaczne zmiany, których jest ogółem około 60.

Bogaty zasób miejsc pokrewnych treścią lub formą z tekstem satyr, zestawiony poniżej aparatu krytycznego, daje nam poznać i ocenić z jednej strony stopień zawisłości Juwenala od poetów poprzedniej epoki, wśród których najczęściej spotykamy się z Wergilim, Horacym i Owidyuszem, z drugiej strony znaczny wpływ, jaki satyry jego wywarły na literaturę późniejszą.

Nakoniec w komentarzu, dokonanym z wzorową sumiennością i ścisłością, złożył wydawca owoce głębokiej znajomości współczesnej epoki i rozległych studyów. Przy pomocy zaś właściwej sobie bystrości i umysłu krytycznego zdołał niejedną wątpliwość usunąć, niejedno miejsce fałszywie lub rozmaicie pojmowane ostatecznie wyjaśnić. Dwutomowe dzieło zamykają sprostowania i dodatki, nadto wykaz imion i indeks słów, dokonany przez Fr. Atorfa, tudzież klucz do wstępu i uwag, zawartych w komentarzu.

Bochnia. *W. Schmidt.*

Lityński, Michał: Sycylia. Szkice z podróży. Lwów. Gubrynowicz i Schmidt 1896.

Z wielkiem zajęciem wziąłem książkę p. Lityńskiego do ręki, tem bardziej, że zaledwie przed kilku miesiącami sam odbyłem podróż po Sycylii. Miałem więc w dziele wymienionem z jednej strony wspomnienie tak miłe dla mnie, gdyż przeważnie tesame miejscowości zwiedziłem, z drugiej zaś mogłem porównać swoje wrażenia osobiste z temi, które odniósł autor omawianej książki. P. Lityński podzielił pracę swą na pięć rozdziałów. W pierwszym podał wstęp historyczny i opisał podróż z Neapolu do Palermo, w drugim zawarł opis stolicy Sycylii, omówił najgłówniejsze pomniki architektoniczne (zamek, capella Palatina St. Giovanni degli Eremiti, katedra) i zabytki umieszczone w Muzeum narodowem, w trzecim rozdziale poświęcił autor swe uwagi pomnikom z Girgenti i wrażeniom, odniesionym w Messynie, w czwartym opisał szczegółowo wschodnie wybrzeże Sycylii (Giardini di Taormina, Catania, Syrakuzy), w piątym opowiedział swą podróż przez sam środek Sycylii, powtórny pobyt w Palermie i wycieczkę do Montreale.

Wstęp historyczny jest przydatny i nawet bardzo wskazany. Omawianie zabytków i pomników staje się zrozumialszem, jeśli opis opiera się o tło historyczne, na którem się rozwinęły, z którego czerpały swój początek i uzasadnienie. Zdaje mi się jednak, że jakkolwiek wstępy te mają być nader treściwe i krótkie, jednak nie powinny samem zrejestrowaniem faktów dawać obrazu zbyt ciasnego i opisu szczupłego. Do takich właśnie zaliczam w omawianej książce na str. 4 zdanie: »Frankowie, Wandalowie, Herulowie Odoakra i Ostrogoci zajmowali po kolei wyspę w całości lub częściowo.« Gdzie była mowa o Gigantach, Cyklopach, Lestrygonach i Lotofagach, treściwość była usprawiedliwiona. Wyszczególnienie ważniejszych pamiątek w każdej miejscowości, zwiedzonej przez autora, jest poprawne, oparte na wynikach badań ściśle naukowych. Cokolwiek ogólnikowym i bez głębszego uzasadnienia wydaje mi się ustęp na str. 75 u dołu, gdzie mowa o żłobkowaniu słupów i skoncentrowaniu siły ku środkowi.

W przekładzie inskrypcyi, przytoczonej na str. 102, zaszły niejakie pomyłki. »Aristias« należy do »Fuficia«, następne wyrazy »et Nonia filia P.

B. M.« łączą się razem i znaczą: »i Nonia, córka«. (nie »córka Nonii«) ojcu dobrze zasłużonemu (dom. fecit).« Wyrazów P. B. M. autor nie przetłómaczył.

Z usterek językowych wymieniam: »nieszpór« (dop. l. m.) str. 5, »naprost« zam. »wprost naprzeciw«, »bieg« zam. »biegu« str. 89, »reliefy« zam. »płaskorzeźby«, »garnów« str. 105, »ovo« zam. »uovo« (uovo) str. 8, »sirocco« zam. »scirocco« str. 16. Przytoczone jednak pomyłki nie uwłaczają w niczem pracy autora, czyniącej na czytelniku w ogóle i w całości wrażenie nader dodatnie i korzystne. Z szczególnym naciskiem podnoszę zalety stylu i języka. Język barwny, styl poprawny, opowiadanie gładkie i potoczyste, obrazy piękne, malowane wyrazistemi barwami. W opisy wplata autor zgrabnie drobne refleksye, mityczne podania (Arethusa i Alpheus), niekiedy zestawia silne kontrasty (rude Angielki, czytające romans w teatrze greckim w Taorminie). Ponad wszystkie opisy celuje wspaniały opis Taorminy plastyką przedstawienia i zaletami stylu.

Kzaków. *St. Rzepiński.*

Hermann Sauppes Ausgewählte Schriften. Mit dem Bilde Hermann Sauppes. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1896. 8. VII + 862 str.

Zaraz po śmierci Hermanna Sauppego (* 1808, † 15. IX. 1893) powzięli jego przyjaciele i koledzy myśl uwiecznienia pamięci znakomitego uczonego przez zbiorowe wydanie pomniejszych jego pism. Redakcyę wydawnictwa poruczono Konradowi Trieberowi, znanemu w zakresie starożytności greckich badaczowi, którego wspierali w tej pracy profesorowie F. Blass, W. Dittenberger, R. Hirzel, U. Köhler i U. Wilamowitz-Moellendorff, niemniej jak panna Jadwiga Sauppe i Dyrekcya biblioteki uniwersytetu w Getyndze, którego profesorem przez długie lata aż do śmierci był Sauppe. Z dwóch powodów ma niniejsze wydawnictwo niepoślednie znaczenie, raz że daje nam poznać wielkiego filologa, który z postępem czasu — pomniejsze bowiem prace, w tym zbiorze wydane, następują po sobie w porządku chronologicznym — coraz się bardziej doskonali i coraz szersze obejmuje horyzonty wiedzy filologicznej, a powtóre, że adepci filologii klasycznej wielką mogą odnieść korzyść z gruntownego studyum objętych tym zbiorem prac. Sauppemu — obok innych — zawdzięcza nauka postęp w metodzie, polegający na rozumieniu, że odrzucić należy rękopisy, pochodzące z jednego istniejącego, i tylko najlepszy brać za podstawę krytyki tekstu, zasada, którą Sauppe ściśle przeprowadził wobec rękopisów palatyńskiego X Lizyasza, urbinackiego Γ Isokratesa i paryskiego Σ Demostenesa.

Wybrane pisma Sauppego zawierają prac 83, oznaczonych bieżącemi cyframi arabskiemi, między temi 35 recenzyi różnych wydań i pism z zakresu filologii klasycznej. W tych recenzyach mieści się ogromny zapas erudycyi, bardzo często posuwają one naprzód kwestye, w pracach przez Sauppego omawianych poruszone, szczególnie zaś zawierają dużo przyczynków do krytyki tekstu i egzegezy starożytnych pisarzy. Z prac oryginalnych, które ukazują nam wszechstronność i bystrość umysłu autora, wymieniam w porządku chronologicznym następujące, odznaczające się tak jakością, jakoteż rozmiarami: De causis magnitudinis iisdem et labis Athenarum (str. 17—39 niniejszego

zbioru = program szkoły kantonalnej w Zurychu 1836), M. Velleius Paterculus (str. 39—72 = Schweizerisches Museum für historische Wissenschaften I, 1837), słynną Epistola critica ad Godofredum Hermannum, wydaną pierwotnie jako osobna książka w Lipsku u Weidmannów 1841 (str. 80—177), Quaestiones Plautinae (str. 224 - 236 = Ind. schol. hib. Gotting. 1858), Die Mysterieninschrift aus Andania (str. 261—307 = Abhandlungen der k. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen VII, 1859), Bedeutung der Anführungen aus Aristoteles' Rhetorik bei Dionysios von Halikarnass für die Kritik des Aristoteles (str. 336—356 = Nachrichten der k. Ges. der Wiss. zu Göttingen 1863), De T. Lucreti codice Victoriano (str. 423—438 = Ind. schol. hib. Gotting. 1864), Die Quellen Plutarchs für das Leben des Perikles (str. 481—508 = Abh. der k. Ges. der Wiss. zu Göttingen XIII, 1867)), De Antiphonte sophista (str. 508—526 = Ind. schol. aest. Gotting. 1867), Der Tod des Pheidias (str. 526—538 = Nachrichten von der k. Ges. der Wiss. zu Göttingen 1867), Tulliana (str. 538—554 = Ind. schol. hib. Gotting 1867), konjektury do różnych miejsc u Cycerona, Goethiana (str. 585 - 603 = Ind. schol. aest. Gotting. 1870), krytyczne uwagi i konjektury do rozmaitych utworów Goethego, De arte critica in Flori Bellis recte facienda (str. 608—628 = Ind. schol. hib. Gotting. 1870), De amphictionia Delphica et de hieromnemone attico (str. 658—673 = Ind. schol. aest. Gotting. 1873), Symbolae ad emendandos oratores atticos (str. 673—685 = Ind. schol. hib. Gotting. 1873), De collegio artificum scaenicorum atticorum (str. 703—716 = Ind. schol. aest. Gotting. 1876), Quaestiones Lucretianae (str. 717—728 = Ind. schol. aest. Gotting. 1880), Attica et Eleusinia (str. 729—743 = Ind. schol. hib. Gotting. 1880), De Atheniensium ratione suffragia in iudiciis ferendi (str. 756—768 = Ind. schol. aest. Gotting. 1883), Emendationes Plutarcheae (str. 769—782 = Ind. schol. hib. Gotting. 1883), Quaestiones criticae (str. 782—803 = Ind. schol. hib. Gotting. 1886), konjektury i uwagi krytyczne do autorów greckich i łacińskich, Variae lectiones (str. 807—828 = Ind. schol. aest. Gotting. 1890), uwagi krytyczne i emendacye do poetów i prozaików greckich i rzymskich.

O wybór prac w niniejszem zbiorze pomieszczonych możnaby się naturalnie spierać z wydawcą, niejeden życzyłby sobie może przyjęcia do zbiorowego wydania tej lub owej pracy Sauppego w nim pominiętej, a wykluczenia z niego tej lub owej pracy albo recenzyi; ale to są życzenia i zapatrywania subjektywne, które łatwiej wyrazić sprawozdawcy, niż uwzględnić wydawcy. Sposób edycyi, dokonanej z pietyzmem dla zmarłego i zgodnie z wymaganiami nauki, zasługuje na uznanie. Z jednej strony dodał wydawca tu i ówdzie potrzebne uzupełnienia z podręcznych egzemplarzy nieboszczyka, drukowane między prostymi nawiasami antykwą, a dodatki obce, od Sauppego niepochodzące, zamieścił tylko w razie konieczności i ujęte w proste nawiasy oddał kursywą; z drugiej zaś strony opuścił przedewszystkiem w recenzyach wszystko, co ściśle do rzeczy nie należy i nie nosi na sobie piętna naukowości, zaznaczając kreskami miejsca opuszczone. Przytoczywszy jak najdokładniej tytuł rozprawy Sauppego albo pracy, przez niego ocenionej, podaje wydawca pod kreską miejsce, gdzie rozprawa lub ocena była pierwotnie drukowana, a na marginesie obok tekstu stronice pierwotnego druku.

Wdzięczność należy się wydawcy za umieszczenie (na str. 829—844) dokładnego spisu wszystkich prac Sauppego. Najpierw wymienione są wy-

dania — jest ich 11 ogółem, z tych 4 wespół z Baiterem sporządzone; u nas najwięcej znane i cenione jest znakomite wydanie Platońskiego Protagorasa z uwagami niemieckiemi w zbiorze klasyków greckich i łacińskich, wydawanym przez Haupta i Sauppego w Berlinie u Weidmanna. Uwagi godne są także historyczno-krytyczne wydanie Schillerowego Don Carlosa w zbiorowem wydaniu dzieł Schillera u Cotty w Stuttgardzie i razem z Baiterem dokonany przekład z angielskiego Marcina Leake'a Topografii Aten, któryto przekład zaliczony jest w spisie do wydań. Na drugiem miejscu (n. 12—112a) przytacza wydawca rozprawy Sauppego, mniejszej lub większej wartości i objętości; są to oprócz Epistola critica ad Godofredum Hermannum prace, wydawane w czasopismach naukowych, głównie filologicznych, w programach gimnazyum weimarskiego i uniwersytetu getyngskiego lub we wydaniach zurychskich Cycerona przez Orellego i Platona przez Baitera, Orellego i Winckelmanna. Rozprawy, w zbiorze umieszczone, oznaczone są w spisie gwiazdką; szkoda, że nie dodano cyfry, oznaczającej ich miejsce w omawianem wydawnictwie. Następują (n. 113—296) recenzye, pisane przez Sauppego, a umieszczane pierwotnie w czasopismach filologicznych i naukowych. Dalej idą (n. 297—310) mowy i odczyty zmarłego, jak n. p. n. 299 Johann Matthias Gessner, mowa wygłoszona w r. 1851 w Weimarze, n. 300 Skizzen aus der Geschichte der Krim, publiczny odczyt, wygłoszony tamże w r. 1855, n. 302 De Philippi Melanchthonis studiis humanitatis, wykład miany w auli uniwersytetu w Getyndze w r. 1860 w 300-tną rocznicę śmierci słynnego humanisty i t. p. Ostatnie miejsce w spisie zajmują (n. 311—316) poezye Sauppego, 3 sonety z lat 1830 i 1832, pieśń na cześć Guttenberga z r. 1840, wiersz p. t. *Frieden*, którego pochodzenie jednak jest wątpliwe i t. p. — Koniec dzieła stanowią indices, jeden niemiecki, bardzo szczegółowy (str. 845—861), rzeczowy i osobowy, zawierający w porządku abecadłowym nazwiska autorów starożytnych (wraz ze wszystkiemi miejscami ich dzieł w zbiorze omawianemi) i nowożytnych filologów, o których jest mowa w rozprawach i recenzyach Sauppego do zbioru przyjętych; drugi (str. 861—862) obejmuje alfabetycznie uporządkowane wyrazy greckie, o których jest mowa w pracach umieszczonych w zbiorze, wraz z podaniem stronicy tegoż, gdzie dotyczący wyraz zachodzi. Już pobieżny przegląd indeksów, zwłaszcza pierwszego daje wysokie wyobrażenie o wszechstronnej i wydatnej działalności Sauppego na polu umiejętności filologicznej, zwłaszcza w zakresie krytyki tekstu i interpretacyi starożytnych autorów, przedewszystkiem greckich.

Kończąc niniejsze sprawozdanie, winniśmy powtórnie podnieść z uznaniem żmudną pracę i rzetelną zasługę wydawcy i wszystkich tych, którzy mu pracę ułatwili, a do tych zalicza sam wydawca w przedmowie przedewszystkiem Wilamowitza-Moellendorffa i Dittenbergera. Godniej niż przez to zbiorowe wydanie, które pod względem typograficznego wyposażenia niewiele pozostawia do życzenia, — błędy drukarskie zachodzą tak w tekście, jak w spisie prac Sauppego, ale rzadko i nie są zbyt rażące — nie mogli przyjaciele uczcić pamięci znakomitego filologa. Portret Sauppego, wraz z podobizną własnoręcznego podpisu zdobiący niniejsze dzieło, wiernie oddaje pełne szlachetności i dobroci rysy męża, który całe życie poświęcił nauce.

Kołomyja. *Z. Dembitzer.*

Z zakresu nauki szkolnej języków klasycznych.

W sprawie słownika łacińskiego u nas.

(Odczyt wygłoszony na IV. Walnem Zgromadzeniu Towarzystwa filologicznego we Lwowie dnia 23. maja 1896 r.) [1])

Sądzę, że będę wyrazem myśli znaczniejszej części Szan. Zgromadzenia, jeżeli rozpocznę od słów wdzięczności dla Prezydyum naszego Towarzystwa, że w program obrad Zjazdu wzięto rzecz, o której mam mówić. Bo czas to największy, by sprawa ta weszła raz pod dyskusyę kół fachowych. Już nie od dzisiaj domaga się ona energicznie załatwienia, lecz dziś więcej jeszcze niż kiedykolwiek żąda, by się nią zajęto. Jakież powody wysuwają ją naprzód? Po pierwsze słowniki, jakie były dotąd w użyciu, są na zupełnem wyczerpaniu. Nierzadko przyjąć trzeba usprawiedliwienie się ucznia z zaniedbania lekcyi wymówką, że słownika nie ma. »Lekcya wstępna« musi z konieczności wciągać rzeczy, które nie leżą w jej obrębie, — musi w poczet trudności policzyć i słownictwo, nie chcąc pchać ucznia do środków niedozwolonych. — Drugi powód ważniejszy, to powód zasadniczy, jaki wyłonił się w czasach ostatnich. Pojawiło się zdanie, znajdujące wielu zwolenników, by uczniowi dać gotowę preparacyę. Zdanie to, zapędom reakcyjnym przyjazne, zawiera obok ustępstwa na korzyść tych ostatnich zarazem niebezpieczeństwo dla szkolnej nauki filologii klasycznej. Boję się, czy w tych usiłowaniach nie zadaleko dajemy się unosić stroną praktyczną, czy nie za troskliwie usuwamy z pod nóg uczącej się młodzieży wszelkie trudności, czy nie zanadto żyjemy korzyściami chwili. W czasie, kiedy leksykografia tak wysokie zajęła stanowisko, ignorować ją w szkole, czy nie byłoby krokiem wstecznym? Szkoła powinna kroczyć za nauką, ożywiać się jej prądami, zasilać jej zdobyczą. Dział leksykograficzny w nauce poszczycić się może wielkimi postępami. Odkąd krytyka Ritschla nad zabytkami starej łaciny rozświetliła dawniejszą

[1]) [Odczyt ten drukujemy na tem miejscu dosłownie tak, jak go wygłoszono na Walnem Zgromadzeniu. Dyskusyę, która toczyła się w tym przedmiocie na W. Zgr., podajemy przy końcu niniejszego zeszytu w sprawozdaniu z Walnego Zgromadzenia. *L. Ć.*]

epokę języka łacińskiego, a z wydaniem *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum* ustalono ten język w późniejszym jego stanie, w jaśniejszem ukazał się świetle obraz samego języka, podrysowany nie mało także szczątkami, odcyfrowanymi na napisach i w starych glossach. Studya romańskie powiązały ostatnie chwile dogorywającego życia języka z przeobrażeniem w nowe postacie i odłomy. Na tak szerokiem tle zaczęły znikać poprzednie przywileje mowy Cycerona i Cezara, zaczęto pojmować życie języka łacińskiego w długiem jego paśmie, w historycznym jego rozwoju. Pierwiastek ten przeszedł do leksykografii i stał się głównym jej postulatem. W pomoc temu ruchowi przyszedł równocześnie wielki postęp w dziedzinie semazyologii. Twórca tej dyscypliny, Reisig obrał tę perspektywę, pragnąc tchnąć ducha łączności w to, co dotąd było luźnym zlepkiem zjawisk nawet dalekich. — Dalsze jeszcze widnokręgi otworzyły badania lingwistyczne. Z ustaleniem praw głosowych wtargnął umysł ludzki w dzieje języka najdawniejsze i nakreślił choć rzutem idealnym bieg jego w studyach pierwotnych. Zdobycze te, zmieniając zapatrywanie na sam język oddziałały na zdanie o naturze słownictwa. Skoro język uwidocznia rozwój, to słownictwo, jako objaw tego rozwoju jest ewolucyą ciągłych, a uzasadnionych zmian. Pochwycić te zmiany, a więc przedstawić historyę każdego wyrazu co do treści i formy — wysnuło się jako główne zadanie leksykografii. Szczegółowo jej metodę nakreślił główny jej reorganizator, Ed. Wölfflin, w rozprawach i odczytach rozwijając teoretycznie prawidła, a artykułami w swem *Archiv*, dając praktycznie wskazówki, jak należy postępować, by przyjść do słownika umiejętnego. Nad tem już dziś, jak wiadomo, czuwa wspólna praca pięciu akademii: berlińskiej, monachijskiej, lipskiej, getyngskiej i wiedeńskiej.

Gdy nauka także posunęła się naprzód, słuszną byłoby rzeczą, by i dla szkoły nie przeszły te zdobycze bez echa, — tego domagać się może powaga naszego ustroju szkolnego, liczącego się zawsze z postępami nauki. Przyzwyczaić ucznia, by widział w słowniku nie sam suchy schematyzm słów luźnych, ale powiązane organicznie całości, byłoby środkiem ożywczym dla nauki filologii w szkole, a wielce skutecznym w kształceniu umysłu i woli. Dla ucznia jest autor zamkniętym przybytkiem, kryjącym odległą przeszłość. Klucz do otwarcia tego przybytku daje mu słownik — a słownik, na podstawach historycznych zbudowany, torując mu wstęp, podpowie nadto i zoryentuje ucznia, jaka epoka owego muzeum archeologicznego mu się odsłania. Nie machinalnie wstępować będzie, jak dotąd, w owe »templa serena«, ale już w chwili wejścia umysł gotować się zacznie do odpowiedniego nastroju. Rozglądając się w szczegółach, będzie je oceniał na tle czasu, na który jest przygotowany. Umysł przez to znajdzie ciągłą podnietę, wola bodźca i zachętę. Uczeń zwracać się będzie do słownika jak do rozumnego doradcy, zwracać się będzie do niego z zaufaniem i chęcią, bo pójdzie sam, a nie będzie go parła obca ręka wbrew jego woli — czyli innemi słowy: te strony dodatnie odpadną, jeżeli się uczniowi poda gotowe słówka. Może lekturę to przyspieszy — przyznaję, ale czy mamy pogrzebać starą maksymę: »non multa sed multum«? Dziś wysunięte hasło: »dużo czytać« musi być względnie pojęte, jak to już doświadczenie ostatnich czasów dostatecznie nauczyło. Czytać dużo — i owszem, ale z zachowaniem wszelkich zdrowych prawideł dydaktyki, z zastosowaniem się do każdorazowego poziomu klasy. Nagłe przeładowanie sprowadza w orga-

niźmie niestrawność — prędkie mechaniczne wpakowanie jakiejkolwiek myśli nie przyjmie się także i nie zasymiluje, wywoła znużenie umysłu, brak interesu, brak pragnienia, — a w obec takiego stanu psychicznego trudnoby mówić o rozwoju i postępie. — Dziwić się nie można, że głęboko pomyślany Zarys organizacyjny przypisuje również słownikowi tak doniosłe znaczenie, że już Cezara czytać radzi z słownikiem ogólnym. Instrukcye z r. 1884 oddają mu tęsamą ważność, ostrzegając nawet przed słownikami specyalnymi, by tylko mechanizmu nie wprowadzać do nauki szkolnej. Ważność słownika pośrednio podniosły zwołane z ramienia Rady szkolnej kraj. ankiety, konstatując pewne niedomagania w nauce filologii skutkiem zaniedbania strony leksykalnej. O ile głos ten w praktyce oddziałał, nie wiem, — ale pewna, że bardzo trafiał w potrzebę dzisiejszej nauki. Gdy przedtem punkt ciężkości spoczywał na gramatyce, wyszczególniać trzeba było różne właściwości gramatyczne i stylistyczne i tu ześrodkowano uszczknięte na przeplatanej niwie lektury różnorodne zjawiska — dziś, gdy położono nacisk na wewnętrzną stronę autorów, na ich treść, muszą objawy znaczeniowe stanowić tę spójnię, w której się znajdą reminiscencye z czytanych autorów. Areną tu powinien być słownik, i o słownik starać się nam należy i z potrzeby szkoły i z obowiązku narodowego. Gdy się cofniemy wstecz, widzimy, że piśmiennictwo nasze w tym dziale jest wcale ubogie. Pierwszy abecadłowy i całkowity słownik łacińsko-polski wydał Jan Mączyński w Królewcu 1564. Już Knapski zarzucał mu niedokładność, błędny tekst i braki w oddaniu znaczeń. Po Mączyńskim wychodziły same tylko słowniczki, »używańsze tylko obejmujące wyrazy z zagęszczonymi błędami«. Są to przeważnie słowniczki wielojęzyczne, jak Volckmara (łać., gr., pols., niem.) w 4 wydaniach między r. 1594—1624, Lodereckera (o 7 językach) wydany r. 1605, Dasypodiusa (łać., niem., pols.) wyd. 1642, a więc już kiedy był słownik Knapskiego, któremu z niektórych stron zarzucano, że był za trudny. Słowniczki te ani układem ani poprawnością języka polskiego nie celowały. Dlatego z upragnieniem oczekiwano pojawienia się słownika Knapskiego, którego tom I. ukazał się 1621 r. Słownik ten stanowi epokę w polskiej leksykografii. Knapski zna bibliografię współczesną naukową, umie się w niej rozejrzeć, znajomością łaciny i greki zdaje się żadnemu z zagranicznych filologów nie ustępować, dba o dobrą polszczyznę, której też trwały pomnik jego słownik zachował. Thesaurus Knapskiego w zmienianej formie i z różnymi dodatkami wydawano często aż do końca XVIII. w. Dla celów szkolnych sporządzano z niego wyciągi i te przeróbki przetrwały czasy znacznie dłuższe. — Obok podręczników, płynących z Skarbca Knapskiego, posługiwano się w szkołach słownikiem Floryana Bobrowskiego, uwzględniającym literaturę łacińską aż do VIII. w. włącznie. W budowie tego słownika wzorem Forcellini, a więc mnóstwo cytatów z dodanym zazwyczaj obok przekładem. Z ostatnich lat Królestwa kongresowego mamy słownik łacińsko-grecko-polski Wölkego, oparty na podobnych podstawach jak poprzedni, zatwierdzony przez departament oświaty do użytku szkolnego. Na pierwszym i istotnym względzie miał łacinę, a po wyrazach łacińskich dodawał wyrazy greckie »mianowicie przy głównem tychże znaczeniu«. Wartość tego słownika stanowi to, że autor poznał się na leksykonie Knapskiego i z niego korzysta. — Po tych niewielu nazwiskach zbliżamy się już do słownika nam najbliższego, t. j. słownika Węclewskiego. Po nim bowiem i równocześnie z nim jedna tylko tego rodzaju publikacya da

się wymienić, t. j. słownik Łukasza Koncewicza, wydany w Warszawie 1867 r. Jestto słownik podręczny, uwzględniający głównie frazeologię i według niej grupujący znaczenia, do których dołączano nierzadko przekład polski wcale udatny. Na głębszych podstawach oparł się Węclewski. Obejmując początkowo tylko słownictwo Neposa i Cezara, rozszerza je następnie na 7 autorów, ale tak, że z autorów wcześniejszych w nauce więcej pomieszczono objaśnień, niż z późniejszych, bo młodszym uczniom »z większą trudnością przypada odgadnąć często myśl prawdziwą, niż bieglejszej i oczytańszej wyższych klas młodzieży«. W 2. edycyi rozszerzył ramy słownika do 18 autorów, a w opracowaniu starał się »podać wiernie i trafnie wszystkie odcienia w znaczeniu wyrazów«. Materyał był dla ucznia przejrzyście ułożony, — przychodziła tu w pomoc odmiana druku, do znaczeń dodano kompendycznie nazwiska autorów z częstem przytoczeniem frazesu. Taki układ zmuszał ucznia do myślenia, o co właśnie chodziło autorowi słownika. Z tegosamego powodu występował otwarcie przeciw specyalnym słownikom, bo, jak twierdził, te »zamiast przynieść pożytek uczącej się młodzieży, wstrzymują ją od myślenia i do lenistwa przyzwyczajają. W nich bowiem uczeń znaczenie wyrazu w każdem miejscu, a nawet sens trudniejszego zdania ma sobie podany, nie potrzebując więc natężać uwagi, przestaje zwykle na mechanicznem odpisaniu i zestawieniu tego, co ktoś inny dla jego wygody przetłómaczył i wyjaśnił«. Tak pisał Węclewski w r. 1851, — wątpić niemożna, coby powiedział, gdyby żył, o projektowanych dziś preperacyach. — Rzucając okiem na te nasze na polu leksykografii nabytki, musimy przyznać, że nie są wielkie, że samodzielności wielkiej nie rozwinęliśmy, choć z drugiej strony widoczna, że Polska starała się zawsze iść równo z zagranicą. Jak bowiem Knapskiego praca wyszła z wielkiego ruchu, jaki wywołała działalność Roberta Stefana, tak następnie wpływ Forcelliniego na polu leksykografii, z którego wyszedł Freund, a nawet Georges, zaznaczył się u nas pracami Bobrowskiego i Węclewskiego. Poza Freunda już nie wyszliśmy. — Węclewski, puszczając w świat po latach 17 edycyę drugą swego słownika, zwiększonego co do objętości, a co do tekstów cytowanych poprawionego, zapowiedział »całkowity« słownik łacińsko-polski już nie tylko dla »uczącej się młodzieży«, ale dla »wytrawniejszych zwolenników filologii«. Niestety ta zapowiedź nie ziściła się. Czy zajęty innemi pracami, czy też zerwawszy nić z dokonanemi w leksykografii zmianami, nie wrócił już do tego działu. Po Węclewskim zaległa na tem polu cisza. Wprawdzie przed kilku laty pod wpływem ruchu za granicą poczęło i u nas coś kiełkować — impuls (o ile mnie wiadomo) szedł z seminaryum uniwersytetu krakowskiego, — poza tem słychać było niedawno o prywatnych usiłowaniach jednostek — rezultatu jednak nie doczekaliśmy się dotąd. Sprawę tę waży widać i Redakcya naszego organu, skoro w zeszycie II., 2. pomieściła artykuł treści leksykalnej. Może więc i niedaleka chwila, kiedy i nasze szkoły dostaną słownik, stojący na wysokości nauki i dzisiejszych zadań szkoły. Niemieckie prowincye naszej monarchii mają już taki słownik. Autorem jego Stowasser. Jak tam także odczuwano potrzebę słownika racyonalnego dla szkoły, widać z tego, że teraźniejszy szef sekcyjny Hartel nietylko zachętą i radą nieustanną wspierał autora, ale nawet literę G. szczegółowo z nim przechodził. Księgarnia mogła tym razem z zupełną słusznością w zapowiedzi słownika głosić, że będzie on na nowych oparty podstawach. Zasady te rozwinął Stowasser, jak wiadomo, na zjeździe fi-

lologów w Wiedniu 1893 i w całym słowniku przeprowadził. Stowasser chce nadać słownikowi koncentracyjne stanowisko w całej nauce łaciny, a nawet chce go nawiązać do innych przedmiotów nauki szkolnej. Postępując w myśl wszystkich żądań Stowassera z słownika zrobilibyśmy rodzaj częściowej encyklopedyi dla ucznia. Bez wątpienia wyszłoby to na dobro szkoły, gdyby się dało wszystko wykonać. Aby uczeń zrozumiał całą tu nagromadzoną wiedzę, daje mu Stowasser *Vorbegriffe*. Mam wątpliwości, czy uczeń wszystko zrozumie, zwłaszcza we względzie lingwistycznym. Musiałaby go w takim razie szkoła osobno wprowadzać w używanie słownika, choć z drugiej strony wierzę, że korzyści dla ucznia byłyby wielkie. W każdym razie myśli, jakie Stowasser wypowiedział, mają dla szkoły wielką doniosłość, — świadczą, że to człowiek, znający szkołę nie tylko z recept utartych lub dyktowanych. Ważnymi argumentami zwalcza specyalne słowniki, a tak samo potępia preparacye i komentarze. Na stanowisku doniosłości słownika stanąć musi z Stowasserem każdy, kto chce prawdziwie dobru szkoły się przysłużyć i spełnić ten wyższy cel nauki, by przez lekturę wprowadzić ucznia w ducha klasycznej starożytności. By temu zadaniu odpowiedzieć, musi słownik teraz inaczej wyglądać. Chodzi przedewszystkiem o to, by uczeń przestał w słowniku widzieć tylko zbiór wyrazów, pośród których tylko o k i e m goni za potrzebnem znaczeniem. Ważną byłoby rzeczą, by zamiast okiem zaczął śledzić umysłem zestawione wyrazy. Ten mechanizm, jaki obecne nasze słowniki za Forcellinim przejęły, można ożywić i podnieść przez tesame pierwiastki, które dzisiejszą leksykografię na obecną dźwignęły wyżynę. W pierwszym rzędzie staje tu pierwiastek historyczny i to tak pod względem formy jak znaczenia. Pojęcia rozwoju języków poszczególnych nabiera uczeń w ciągu nauki gimnazyalnej niejednokrotnie. Zabytki literatury ojczystej wykazują mu naocznie, że mnóstwo wyrazów dawniej inaczej brzmiało, że wiele z nich zaginęło, inne uległy zmianom w znaczeniu. Wprawdzie nauka tych form dawnych wykreślona dziś z planu, ale często napotykane różnice w zabytkach starszej epoki nie uchodzą uwagi ucznia. Przy nauce greczyzny poznaje język niejednolity, — bo nie przypuszczam, żeby gdzieś jeszcze przestawano na sprowadzaniu tych różnych objawów do wspólnego mianownika dyalektu attyckiego. Pozbawiałoby to ucznia szerszego poglądu na różnolitość płodów ducha greckiego i rozumienia ich. W tęsamą popadłby ostateczność, ktoby wszystko w języku łacińskim mierzył językiem Cycerona i Cezara, a to, jeżeli się nie mylę, trafia się często. Słyszeć można nieraz oburzenie z tego powodu, że uczeń użył tej konstrukcyi, a nie tamtej, — widzieć można kreślenie składni, której tylko się zarzuca, że u Cycerona i Cezara nie jest częsta. Wyrabia się temsamem w uczniu przekonanie, że tylko językiem tych autorów mówili Rzymianie, odbiera mu się szerszy widnokrąg, skutkiem czego najgłębszy pisarz Tacyt z swoim tak pięknym i jędrnym językiem wyda mu się barbarzyńskim. W jakże innem świetle ujrzy uczeń takiego Sallustiusa i różnorodne odcienia nawet w zakresie jednego i tegosamego pisarza, jeżeli pojmie ten język nie w jednym krysztale mowy Cycerona, ale w postaci płynącego strumienia. — Zatem w granicach kanonu gimnazyalnego można w ucznia wpoić wyobrażenie o życiu języka. Wyobrażenie to pozostałoby samo przez się ciemne, bo trudno przypuścić, by sam uczeń kolejne następstwo napotykanych zjawisk powiązał. Słownik o podstawie historycznej utoruje to i ułatwi. Szerzej rozwinie to poczucie w uczniu po-

równanie z językami, uczniowi znanymi. Wspólność pierwiastków, wpadających najbardziej w oko, dostrzeże sam; niektóre odgadnie, na inne niezbyt trudne może być naprowadzonym. Gdzież to najlepiej potrafi się uwidocznić, jeżeli nie w słowniku, zbudowanym na prawidłach etymologicznych? Wszyskie te napotkane spostrzeżenia ugruntować zdoła refleksya nad znaczeniem wyrazów. Czy uczeń do niej zdolny? Zapewne, jeżeli dawać mu będziemy zawsze tylko gotową preparacyę, gdzie już za niego obmyśli się znaczenie, to o wyrobieniu zdolności w tym kierunku i mowy być nie może. Będziemy wtedy u c z y l i a nie r o z w i j a l i. Skoro go nie nauczymy myśleć, nie możemy żądać, by naraz w tej głowie myśli się samodzielnie w formy niewyuczone układały. Atoli pamiętajmy, że między przedmiotami gimnazyalnymi jest t. zw. propedeutyka, gdzie uczniowie, poznając prawidła myślenia, uczą się o pojęciach, klasyfikują je, wykazują ich stosunek do terminów, je oddających itd. Czy wyrazy w swej ciągłej ewolucyi znaczeń i zmian nie zawierają dobrego materyału do zaprawiania ucznia w te różnorodne powody, które te ewolucye wywołują? Wypadałoby jednak może wtedy, by nauka logiki i psychologii spoczywała w rękach filologa. — Gimnazyum więc ma możność dać uczniowi pojęcie historycznego rozwoju języka i nie przechodzi ono ponad siły ucznia. Sposobności jednakowoż, powyżej napomknięte, dotykają różnych stopni nauki. W wprowadzeniu przeto słownika historycznego przyjąć należy stopniowość. Cała nauka łaciny musi być do tego powołana. Na jej obszarze rozróżnić wypadnie trzy stopnie, mianowicie: m i m o w i e d n e p r z y g o t o w a n i e, p o w o l n e w z w y c z a j e n i e w użycie słownika, wreszcie w ł a ś c i w e p o s ł u g i w a n i e s i ę s ł o w n i k i e m. Pierwsze dzieje się w klasie I. i II. spełnia je dziś bardzo dobrze wokabularz układu Steinera i Scheindlera. Uczeń mimowolnym rzutem oka widzi powinowactwo słów tegosamego języka. Jak zabawą w froeblowskim systemie, osiąga się i tu ubocznie wyższy cel, — pomijając już to, co jest niemałej wagi, że ugrupowanie słów przynależnych jest dobrym środkiem mnemonicznym: ucho chwyta brzmienia i wspiera pamięć. — Od klasy 3-ciej uczeń czyta autora w ciągłości. Zwolennicy preparacyi zechcą mu dać słówka gotowe, i przyznam, że na tym stopniu jeszcze tej szkody niema, któraby wyniknęła w klasach wyższych, zwłaszcza jeżeli takie preparacye rozumnie są ułożone. Ja jednak wolałbym 3-oklasiście dać słowniczek specyalny, a to dlatego, że cel poprzednich lat, wokabularzem zaczęty, mogę kontynuować, a powtóre mogę tym sposobem przygotować ucznia do użycia słownika. Przybywa język grecki — uczeń dostrzega podobieństwa niektórych słów, w odmianie jednego i drugiego języka zauważy pewne analogie. Konsekwencyi z tego oczywiście jeszcze szkoła wyciągnąć nie będzie mogła, ale dobrze na razie, że uczniowi to pod uwagę wpadnie. Natomiast główną forsą będzie rozróżnienie znaczenia właściwego a znaczenia zastosowanego do danego miejsca. Oswoić ucznia z tem, to już znaczy wprowadzić go w użycie słownika. Przez 1. rok uczeń dojdzie już do pewnej w tem wprawy tak, że przeciąg czasu taki wystarczy na ten stan przejściowy posunięcia się do samoistnego znalezienia się w słowniku ogólnym, począwszy od kl. IV. Szczęśliwym zbiegiem dostanie na początek autora łatwego, który prostym swoim stylem nie nastręczy mu trudności, skłaniając go prócz tego rzadko do zaradzenia się leksykonu i do powolnego obywania się z nim. Wejdzie więc wcześnie w bliższą znajomość z tym towarzyszem, który mu już odtąd wiernie

dotrzymywać będzie kroku i który do poważnego charakteru, do nauki gimnazyum wyższego godnie dostrajać się będzie. W opracowaniu takiego słownika zużytkowane być winno wszystko, co z nauką zgodne, a celom szkoły odpowiedne. Przeciwnicy słownika twierdzą, że zbyt wiele nakładu pracy i czasu kosztuje ucznia wertowanie słownika, — pozornie mają racyę, w rzeczywistości jednak zapominają, że przyczyna złego nie leży w samym słowniku ale w jego układzie dzisiejszym. Całe szpalty czytać musi nieraz uczeń dla jednego słowa, znajdując rozrzucone bezładnie całe rzędy znaczeń zszeregowanych jedynie cyframi 1, 2, 3 itd. Biorąc rzecz z punktu widzenia metodycznego można to wszystko uprościć, a nadto innymi sposobami, przedewszystkiem typograficznymi uzyskać daleko idące ułatwienia. Górującem nad wszystkiem będzie znaczenie wyrazów i właściwa ich interpretacya. Tu dopomódz sobie będzie można terminami innych leksykonów. Ale w czem już inne słowniki wiele nie pomogą, a co jest pierwszorzędnej wagi, to dobre uporządkowanie znaczeń, aby znikł dotychczasowy mechanizm i rozwlekłe, a zagmatwane specyalizowanie znaczeń. Miejsce jego zająć musi wszechładnie genetyczne i logiczne rozczłonkowanie. Tu wykorzystać się musi prawidła semazyologiczne, dyktujące warunki, w jakich dokonywa się rozwój znaczenia. Przy takiem traktowaniu materyału leksykalnego zredukuje się kilko- lub kilkunastocyfrowe sygnifikaty do paru zaledwie znaczeń, naturalnie z siebie wypływających. By uczniowi dać ich łatwiejszy przegląd, Stowasser zbiera je wszystkie i wysuwa na czele, a odsyłaczami z liter abecadła greckiego zwraca uwagę na niżej umieszczone przykłady. Sposób to godny uwagi — uczeń odrazu obejmuje wszystkie znaczenia i odpowiednie do miejsca wybiera. Często poprzestanie na tem, ale pilniejszy zajrzy, czy jego autor lub przynajmniej autor tejsamej epoki zna ten wyraz w takiem znaczeniu. Ale to jest rzecz zewnętrzna i poboczna. Główniejszą jest powiązanie znaczeń, aby wszystkie należycie i przystępnie były rozklasyfikowane. Należycie — nie znaczy, by każdy ów artykuł rozpadał się na mnóstwo rubryk, któreby wyczerpywały możliwe zastosowanie danego wyrazu, ale by wzajemny stosunek znaczeń do siebie i do znaczenia właściwego był jasny i uzasadniony, by uczeń co do poszczególnych przypadków nauczył się czytać między wierszami i dopełniał to, co mu dla jego miejsca potrzebne. W tem leży przyszłość leksykonu i doniosłość jego w szkole! Stronę frazeologiczną i syntaktyczną umiejętnych słowników reprezentuje w słowniku szkolnym dobór przykładów, popierających poszczególne znaczenia. Przykłady te muszą być, że tak powiem, typowe. Mają one nie tylko jak najwierniej oddawać znaczenie, ale i składnią jak najlepiej i najjaśniej illustrować *usus* autora. Dlaczego tak bardzo muszą być dobrane? Dlatego, że tych przykładów dla szczupłości miejsca nie można przytaczać dużo, powtóre, że one służyć mają uczniowi jako wzory stylistyczne, po trzecie, że one nie mogą być tłómaczone, aby uczeń sam był zmuszony wydobywać myśl w nich zawartą, co najwyżej napotkawszy w jakiejś klamrze i mimochodem rzucone naprowadzenie. Zdania te, opatrzone nazwiskami autorów w skróceniu, oryentować będą ucznia co do czasu i poprawności języka. Obok znaczenia i kompleksu znaczeń w zdaniu uwzględni słownik szkolny także fleksyę, oczywiście w tym ograniczonym zakresie, jaki zakreślają autorowie, czytani w szkole. Co jednak jest czy jakiemu autorowi właściwe, czyteż w samym wyrazie odrębne i z zwykłych reguł wykracza, powinno być w słowniku uwidocz-

nione. Trudno bowiem żądać od ucznia, by za każdym rzadszym wyjątkiem szukał po gramatyce. Słownik mu je przypomni a zarazem dowiedzie, że reguły gramatyczne, których się niegdyś uczył, mają swe oparcie o rzeczywiste fakta językowe. — Z słownika, do szkoły przeznaczonego, nie można też wykluczyć etymologii, od niej bowiem zależy znaczenie właściwe, często pisownia, prozodya. Co do jej zakresu postawiłbym zasadę, aby tam ją wprowadzać, gdzie ona naukę szkolną co do powyższych punktów ułatwi. Jak w wydaniu szkolnem nie wahałbym się przyjąć dobrej konjektury, któraby mi upraszczała zrozumienie miejsca, tak i tu nie lękałbym się wywodu choćby naukowo niezupełnie pewnego (nie mówię o fałszywym), bym tylko cel ten osiągnął. Pomijać nie można i tego względu, że etymologia zręczna i spamiętanie słowa utrwali i — co dalej jeszcze idzie — poczucie wspólności języków zaszczepi. Nie zapuszczałbym się tylko w takie wywody, które przechodzą przez długie procesy fonetyczne, np. Stowasser nie cofa się nawet przed zestawieniem furere i θύειν: zachowanie międzysamogłoskowego *s* w greckim i łacińskim języku uczniowi wytłómaczyć jeszcze można, — ale trudniej myślę byłoby z *Lautverschiebung*. Podobnie miałbym wątpliwości, czy nie chybiłoby celu przytaczanie pierwiastków lub wyrazów z języka nieznanego uczniowi, jak to czyni Stowasser; np. s. v. ignis wypisuje sanskr. agni albo s. v. iecur skr. jakrt gr. ἧπαρ — (to zdaje mi się) procesy, choć lingwistycznie prawdziwe, dla ucznia zbyt dalekie. Tak samo, myślę, postąpićby należało wstrzemięźliwie z wyrazami, zapożyczonymi z obcych języków, — uwzględniać je trzeba, by uczeń rozumiał, że język łaciński ulegał i obcym wpływom, w miarę jak naród, nim mówiący, stykał się z różnemi narodowościami, ale cytować z pożytkiem będzie tylko wyrazy z języków, z którymi uczeń wchodzi w kontakt, przy innych zaś wystarczy zaznaczyć źródło. W wyrazie np. gaza uczeń, już pisownią uderzony, będzie widział, że to wyraz niełaciński, napomknięte źródło powie mu historyę jego, tj. że pierwotnie oznaczał ten wyraz »skarb króla perskiego«, w starożytności rzymskiej prawie przysłowiowo głoszony, później w ogóle »skarb«, wreszcie z zatraceeniem swego początku to, co dla kogoś stanowi skarb choćby chwilowy. — Nęcącą byłoby rzeczą, czasem powołać się także na języki romańskie, przynajmniej w wypadkach, bardzo uderzających w oczy, ale z pewnym skutkiem tylko wtedy, gdyby większa część młodzieży choć jeden z języków romańskich posiadała. — Dzisiejsza leksykografia zostawia na razie imiona własne na uboczu, zwłaszcza że badania nad niemi są jeszcze w toku. U nas w wydaniach szkolnych jest przeważnie wykaz imion własnych na końcu, który może w części zastępować Onomasticon; jednak dla dogodności ucznia byłoby zapewne lepiej, gdyby w podręcznym słowniku znalazł krótką odpowiedź i na te niepewności. Taka bowiem i w tem tylko znaczeniu pojęta koncentracya będzie mu na rękę, jeżeli w wszelkich wątpliwościach, nasuwających się przy czytaniu autora, będzie mógł znaleść radę. A w żadnej chyba dziedzinie nie ściera się i nie schodzi tyle różnorodnych wpływów, co w historyi wyrazów. Czemże bowiem innem są wyrazy, jak odźwierciedleniem tych przeróżnych pojęć, jakie czasy w swym długim biegu wytwarzają, przynoszą, przeistaczają? Słownik przeto potrąci o różne dyscypliny, w których skupiają się kierunki myśli ludzkiej — przynajmniej w ostatecznych ich wynikach. Gdy tak w słowniku rozliczne gałęzie wiedzy wejdą na usługi nauki

szkolnej, gdy w ramach kanonu gimnazyalnego, dyktowanych przez copia verborum, posuniemy się dalej pod względem *delectus significationum*, uczeń będzie miał w słowniku, jeżeli już nie całe życie wyrazów, jak w słowniku umiejętnym, to przynajmniej kartkę z tego życia, czasem większą dobę, a nieraz znajdzie rzucony szkic. Słownik będzie nie uciążliwym sprzętem, ale zajmującą książką, do której uczeń zwracać się będzie z tymsamym interesem, z jakim zwraca się dziś do historyi powszechnej.

Lwów. *Wincenty Śmiałek.*

Sprawozdanie z czynności Towarzystwa

za czas od 1. sierpnia 1895 do 31. grudnia 1896 r.

I. Sprawy ogólne.

Wydział, wybrany na III. Walnem Zgromadzeniu dnia 1. czerwca 1895 roku, składał się z następujących członków: Prezes: radca Dworu prof. dr. Ludwik Ćwikliński; zastępca prezesa: prof. dr. Bronisław Kruczkiewicz; członkowie Wydziału: profesorowie Edward Fiderer, Franciszek Hoszowski, dr. Michał Jezienicki, Jan Jędrzejowski, Gustaw Lettner, Hilary Ogonowski, Stanisław Schneider. Na posiedzeniu dnia 26. czerwca 1895 r. ukonstytuował się Wydział, wybierając skarbnikiem ponownie prof. Hoszowskiego, a sekretarzem prof. Schneidera.

Na IV. Walnem Zgromadzeniu d. 28. maja 1896 r. (zob. poniżej sprawozdanie w rubryce IV.) weszli do Wydziału: jako prezes: radca Dworu prof. dr. Ludwik Ćwikliński, jako zastępca prezesa prof. dr. Bronisław Kruczkiewicz, jako członkowie: pp. dyr. Biesiadzki, prof. Franciszek Hoszowski, prof. dr. Michał Jezienicki, prof. Gustaw Lettner, prof. Hilary Ogonowski, prof. Stanisław Schneider, prof. dr. Wincenty Śmiałek, prof. dr. Stanisław Witkowski. Obowiązki sekretarza przyjął ponownie prof. Schneider, obowiązki skarbnika po raz trzeci prof Hoszowski.

Wydział, urzędujący w r. 1895/6, odbył 8 posiedzeń, spełniając obowiązki, które na niego wkłada §. 16. statutu. Załatwiał więc bieżące sprawy Towarzystwa, starał się o pozyskanie odczytów i referatów, które weszły następnie na porządek dzienny zwyczajnych posiedzeń Towarzystwa we Lwowie, tudzież IV. Walnego Zgromadzenia, wspierał prezesa Towarzystwa w jego pracy redaktorskiej około czasopisma *Eos*. Nadto zajmował się wykonaniem uchwały III. Walnego Zgromadzenia, tyczącej się wydawnictwa chrestomatyi z poetów polsko-łacińskich, uwzględniając zarazem poprawkę prof. dr. Creizenacha, ażeby chrestomatya ta zawierała także wyimki z prozy humanistycznej. Brak dostatecznych funduszów przeszkodził na razie urzeczywistnieniu tej pożytecznej publikacyi. Zaprzątała też Wydział myśl wydania słownika łacińsko-polskiego, którego brak dotkliwy uczuwać się daje, a referat w tej sprawie, opracowany przez prof dr. Śmiałka, był przedmiotem dyskusyi na IV. Walnem Zgromadzeniu (zob. powyżej str. 216—224 i poniżej rubr. IV.). Zastanawiano się również nad potrzebą słownika do Homera, nad omówieniem dotychczasowych tłómaczeń na język polski utworów starożytnych, jakoteż nad kwestyą komentarzy do wydań szkolnych

greckich i rzymskich utworów. Wreszcie z powodu jubileuszu 30-letniej działalności nauczycielskiej b. profesora filologii klasycznej, obecnie zaś szefa sekcyjnego w Min W. i O. dr. Hartla, wysłał Wydział do niego telegram gratulacyjny.

Wydział, obecnie urzędujący, dokłada również starań, aby ożywić i spotęgować ruch w łonie Towarzystwa. Jako objaw pocieszający zaznaczyć należy, że w czasie od czerwca do końca grudnia 1896 r. odbyło się we Lwowie — mimo dwumiesięcznej przerwy wakacyjnej — sześć posiedzeń zwyczajnych. Podjęto również zadania, które obecnemu Wydziałowi przekazał poprzedni. W sprawie zorganizowania pracy nad komentarzami do szkolnych wydań greckich i rzymskich utworów na zasadzie okólnika Wys. Rady szkolnej krajowej z d. 1. czerwca 1896 r. wydano odezwę, powyżej na str. 128 wydrukowaną. W myśl tej odezwy kilku autorów nadesłało już lub zapowiedziało nadesłanie swych komentarzy lub preparacyi; będą one niebawem przedmiotem dyskusyi w łonie Wydziału i Towarzystwa. Ważna sprawa nauki archeologii klasycznej w gimnazyach była już nieraz roztrząsaną na posiedzeniach Towarzystwa i Wydziału (zob. *Eos*, II. 126); zajmuje ona i obecnie grono członków Wydziału i wejdzie na porządek dzienny jednego z najbliższych posiedzeń Towarzystwa. Wyniki rozważań i dyskusyi skreślimy w sprawozdaniu naukowem i prześlemy je Szanownemu Wydziałowi Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych, który w myśl uchwały ostatniego Walnego Zgromadzenia wyraził życzenie, aby Towarzystwo filologiczne wyraziło opinię swą w tej sprawie.

Usiłowania nasze około ciągłego i statecznego rozwoju Towarzystwa, zwłaszcza zaś około podniesienia i postawienia czasopisma *Eosu* na ściśle naukowej wyżynie, snać zasłużyły sobie wśród światłych przedstawicieli społeczeństwa na szersze uznanie, skoro Wysoki Sejm uchwałą z d. 6 lutego 1896 łaskawie użyczyć nam raczył subwencyi w kwocie 200 zł.

Wys c. k. Ministerstwo W. i O. oznajmiło reskryptem z dnia 13. maja 1896 l. 27.697 (zakomunikowanym rozporządzeniem Wys. c. k. Namiestnictwa z dnia 3 go czerwca 1896 l. 45.803), że na rzecz wydawnictwa naszego czasopisma udzieli nam w r. 1897 jednorazowego zasiłku w kwocie 200 zł. w. a.

Składając Wysokiemu Sejmowi, tudzież Wysokiemu c. k. Ministerstwu, gorące a szczere podziękowanie, wyrażamy nadzieję, że Wysoki Sejm, tudzież najwyższy Zarząd oświaty w Państwie nie odmówią nam swej pomocy i nadal. Od tej bowiem pomocy zależy przyszłość pomyślna — zależy byt naszego czasopisma.

Fundusze naszego Towarzystwa są zawsze jeszcze tak szczupłe, że nie wystarczają nawet na pokrycie kosztów druku czasopisma.

Zaległości u Członków za r. 1895 i 1896 wynoszą zł 128 ct. 50.

T o w a r z y s t w o łącznie z K o ł e m k r a k o w s k i e m liczyło w d. 23. maja 1896 r. 175 członków, mianowicie:

T o w a r z y s t w o w ł a ś c i w e 137 członków, a to 58 we Lwowie, 79 w innych miastach (wyjąwszy Krakowa);

K o ł o k r a k o w s k i e 38 członków.

Obecnie liczy T o w a r z y s t w o 173 członków, mianowicie: T o w a r z y s t w o właściwe 135 członków, K o ł o krakowskie 38 członków.

Towarzystwo straciło przez śmierć dwóch członków: ś. p. prof Edmunda Mitkiewicza w Jaśle i ś. p. prof. Ignacego Kościńskiego w Podgórzu. Wystąpiło z Towarzystwa w czasie od 1. VI. 1895 do 23. V. 1896 r. 9 członków. W tymże czasie natomiast wstąpiło do Towarzystwa 8 nowych członków. Od d. 23. V. do do 31. XII. 1896 wystąpiło 8 członków, wstąpiło zaś 6 nowych członków do Towarzystwa.

II. Zwyczajne posiedzenia Towarzystwa we Lwowie.

W czasie od 1. sierpnia do 31. grudnia 1895 odbyło Towarzystwo we Lwowie 3 posiedzenia zwyczajne: ośmnaste, dziewiętnaste i dwudzieste, z których zdaliśmy sprawę w czas. *Eos* II, 277 n.

W ciągu roku 1896 odbyło Towarzystwo — oprócz jednego Walnego Zgromadzenia (zob. poniżej rubr. IV) — 9 posiedzeń zwyczajnych.

Dwudzieste pierwsze zwyczajne posiedzenie odbyło się dnia 13. lutego. Prezes dr. Ćwikliński zdał sprawę z wydawnictwa *Eosu*, poczem udzielił głosu dyr. Biesiadzkiemu, który w imieniu członków Towarzystwa złożył mu gratulacye z powodu świeżego odznaczenia godnością radcy Dworu.

Prof. dr. Kruczkiewicz wygłosił następnie wykład: »*O Etnie Wergiliusza.*« Jest to poemat, złożony z sześciuset kilkudziesięciu heksametrów, o którym już w IV w. Donat zaznaczył, że niewiadomo, czy jest utworem Wergiliusza. P. prelegent jest zdania, które już dawniej wypowiedział w Rozprawach krakowskiej Akademii Umiejętności, że ten poemat tak na podstawie tradycyi, jakoteż dykcyi i treści, przypisać trzeba Wergiliuszowi. W. bawił między r. 53. a 41. po części w Neapolu, po części w Sycylii, i miał sposobność poznania zblizka natury wulkanu. Dykcya bardzo też przypomina Lukrecyusza, podobnież poglądy są zbliżone, a mianowicie ciągłe walczenie z mitologią i przenoszenie obrazów przyrody nad mity i dzieła sztuki. Niedawno pojawiła się rozprawa Alzingera, w której są zestawione podobne miejsca z Wergiliusza i Lukrecyusza, oraz przeprowadzony jest dowód, że poemat ten został napisany za dyktatury Cezara, w czasie pomiędzy śmiercią Lukrecyusza, którego poeta znał i z którego korzystał, a śmiercią Cezara (między rokiem 54 a 44).

Z kolei dr. Łuczakowski przedstawił sprawozdanie z 43. zjazdu filologów i pedagogów niemieckich, który się odbył w Kolonii w jes. 1895 r. Sprawozdawca zaznaczył przewagę archeologii na tymże zjeździe i domaganie się jej uwzględnienia w szkołach średnich. Wspomniał przytem o trudach archeologów niemieckich około odkopania rzymskiego wału granicznego (limes), który sypano za Tyberyusza i jego następców od Dunaju do Renu. Zakończył wnioskiem, by się postarać o umożliwienie nauczycielstwu naszemu liczniejszego udziału w następnym zjeździe, który ma się odbyć w Dreźnie.

Dwudzieste drugie zwyczajne posiedzenie odbyło się dnia 14. marca. Przewodniczący radca Dworu Ćwikliński oznajmia, że Wydział wysłał imieniem Towarzystwa telegram gratulacyjny do szefa sekcyjnego dra Hartla z powodu obchodu jubileuszowego w Wiedniu 30-letniej jego działalności na polu nauki.

Wysłuchano następnie przekładu niektórych scen z »*Lizystraty*« Arystofanesa. Prof. dr. Danysz otrzymał od sędziwego prof. Mottego rękopis z tłómaczeniem rzeczonej komedyi i odczytał z niego wyjątki, chcąc zasięgnąć rady, czy przekład nadaje się do druku. Przed ćwierć wiekiem ogłosił Marceli Motty w Rocznikach Towarzystwa przyjaciół nauk swój przekład »Chmur« Arystofanesa i przetłómaczył był wszystkie utwory tego komedyopisarza, ale rękopis powierzony ś. p. Cieszkowskiemu zaginął. Dowiedziawszy się, że w Krakowie przedstawiano »Lizystratę« w przeróbce, zmienioną nie do poznania, zabrał się Motty po raz drugi do tłómaczenia tej komedyi, chcąc z wiernem jej odtworzeniem zapoznać publiczność polską.

Po odczytaniu celniejszych ustępów z przekładu tej komedyi, zabrali głos w dyskusyi pp Heck, Schneider, dr. Jezienicki, dr. Ćwikliński i dr. Danysz. Wystąpiono z zarzutem, że przekład czyni zaledwie w jednej części zadość zadaniu, że wprawdzie jest filologicznie ścisły, lecz brak mu poetyczności. Zauważono atoli z drugiej strony, że trudno o przekład doskonały, że trzeba się zadowolić na razie takim, który przynajmniej w jednej połowie odpowiada słusznemu wymaganiu. Dykcya nie jest tak ciężka i twarda, jak się może wydawać, a język odznacza się czystością i poprawnością, co już stanowi wielką zaletę przekładu.

Dwudzieste trzecie zwyczajne posiedzenie odbyło się dnia 11. kwietnia. Radca Dworu Ćwikliński podał do wiadomości licznie zebranych członków, jakoteż gości, że na telegram gratulacyjny, wysłany przez Wydział do szefa sekcyjnego dr. Hartla z powodu jubileuszu jego 30-letniej czynności nauczycielskiej, otrzymał podziękowanie.

Następnie prof. dr. Twardowski miał wykład »*O stosunku filozofii greckiej do indyjskiej*«, w którym za nowoczesnymi indologami wykazał podobieństwa pomiędzy rozwojem indyjskiej filozofii a greckiej. Zwłaszcza nauka Pitagorasa wogóle, a o wędrówce dusz w szczególności, przypomina widocznie filozofię indyjską. Tylko co do teoryi liczb i jej pochodzenia może zachodzić wątpliwość. Również budaizm wpłynąć mógł na gnostycyzm w II i III. w naszej ery. Podobne analogie powtarzają się także między neoplatońską filozofią Plotina i Porfiryusza z jednej, a indyjskimi systematami z drugiej strony. Prelegent ustrzegł się jednak wyprowadzania daleko idących wniosków o wpływie indyjskiej filozofii na grecką, poprzestał tylko na skonstatowaniu faktu o licznych, jakie pomiędzy niemi zachodzą, podobieństwach.

W dyskusyi oparł się dr. Witkowski na niepewności chronologii indyjskiej i przypuścił, że źródła indyjskie mogą być późniejszemi od filozofii greckiej i na niej owszem polegać. Bezpośrednich stosunków między Indyami a Grecyą przed Alexandrem Wielkim nie było, dopiero może być o nich mowa w epoce hellenistycznej. Dr. Twardowski zgodził się na to, że pewniejsze są dane, przemawiające za zależnością gnostyków i neoplatoników od filozofii indyjskiej, niż dowodzące jej wpływu na Pitagorasa i jego naukę.

Interpretowano z kolei Tacyta Hist. ks. I. rozd. 9.

Dwudzieste czwarte zwyczajne posiedzenie odbyło się dnia 9. czerwca. Prof. Lettner zdał sprawę z dzieła dr. Creizenacha: »*Geschichte des neueren Dramas*« (dotąd wyszedł tom I. w r. 1893). Najpierw podał prelegent treściwy pogląd na dzieje dramatu w wiekach średnich, nim humaniści przez odnowienie stylów klasycznych wprowadzili tę gałąź literatury na nowe tory. Książka dra Creizenacha jest drugą dopiero, która omawia szczegółowo stan ówczesnego dramatu nie tylko w szacie łacińskiej, ale we wszystkich żyjących językach europejskich, o ile się przechowały zabytki do naszych czasów. Smutny wiódł żywot w owej epoce starożytny dramat grecki i rzymski. Pan prelegent przedstawił za prof. Creizenachem rozwój dramatów religijnych, najbardziej charakteryzujących odmiennego ducha wieków średnich, oraz rozwój dramatów poważnych, komicznych i t. zw. moralnych, służących zazwyczaj do uosobienia pojęć oderwanych. Najważniejsze zabytki posiadają literatury: francuska, niemiecka i angielska. Krótką treść najciekawszych z pomiędzy nich podał prelegent dla uwydatnienia szczególnych ich właściwości.

W krótkiej dyskusyi zabierali głos celem niektórych wyjaśnień: dr. Danysz, dr. Jezienicki, prof. Bronikowski i sam prelegent.

Dwudzieste piąte zwyczajne posiedzenie odbyło się dnia 4. lipca pod przewodnictwem zastępcy prezesa, prof. dr. Kruczkiewicza. Na porządku dziennym był wykład prof. dr. Witkowskiego: »*Kilka słów o znaczeniu papyrusów dla gramatyki greckiej.*« Prelegent, zaznaczywszy na wstępie, że badania w zakresie filologii greckiej zaczynają od pewnego czasu pod wpływem odkryć egipskich zwracać się coraz więcej ku epoce hellenistycznej, zauważył, że epoka ta o charakterze kosmopolitycznym wydaje nam się dzisiaj pod względem kultury znacznie bliższą, niż epoka klasyczna. Wspomniawszy następnie, że język grecki epoki po Alexandrze W. jest naukowo jeszcze mało opracowany, wyraził zapatrywanie, że jednem z najważniejszych źródeł tego języka są papyrusy, zawierające listy, testamenty, kontrakty, skargi i t. p. Język bowiem tych zabytków jest codzienny, rzeczywisty, podczas gdy współcześni pisarze piszą językiem do pewnego stopnia sztucznym, bo będącym mieszaniną języka epoki klasycznej z hellenistycznym. Badania nad językiem papyrusów przynoszą ciekawe rezultaty dla głosowni greckiej, bo dowodzą, że wiele przemian głosowych zaszło w języku greckim daleko wcześniej, niżby się tego można spodziewać, sądząc z napisów attyckich. Ta różnica wierności w oddawaniu zmian głosowych przez papyrusy a napisy zdaniem prelegenta tłómaczy się głównie tem, że listy, rachunki i inne do papyrusów zaliczane pisma, rzucane były pospiesznie na papier, podczas gdy napisy ryto na kamieniu lub kruszcu z daleko większą starannością. Dlatego papyrusy przedstawiają daleko wierniejszy obraz języka żywego, niż konserwatywne napisy. Mniej ważne rezultaty przynoszą papyrusy w zakresie nauki o formach i składni. Za to pod względem zapasu wyrazów, znajdujemy w papyrusach materyał nader bogaty: wiele wyrazów epoki klasycznej w tej epoce zanika lub przybiera inne znaczenie, obok nich powstają wyrazy zupełnie nowe.

W dyskusyi nad tym odczytem zabierali głos: prof. dr. Kruczkiewicz, dr. Danysz i p. Zagórski, poczem przystąpiono do interpretacyi Tacyta.

Dwudzieste szóste zwyczajne posiedzenie odbyło się dnia 10. października. Przewodniczący radca Dworu Ćwikliński powitał licznie zebranych członków po przerwie wakacyjnej, następnie prof. Zagórski odczytał rzecz: »*O budowlach wodnych Minyów.*« W r. 1892. ukończyli francuscy inżynierowie prace nad osuszeniem jeziora Kopais w Beocyi. Dzieło to, choć nie imponuje rozmiarami, jak np. kanał Suezki, wielkie ma znaczenie, zwłaszcza dla Grecyi pod względem ekonomicznym, gdyż uzyskano przez to pod uprawę 25.000 hektarów słynnej z urodzajności ziemi beockiej. Przy tej sposobności odkryto na dnie jeziora wyraźne ślady tam z epoki przedhistorycznej. Odkrycie to wywołało powszechne zainteresowanie w świecie archeologów. Przedewszystkiem nasunęło się pytanie, kto dokonał tego dzieła. Pisarze starożytni nie dają zadowalającej odpowiedzi. Strabo, Dyodor i Pauzaniasz Peryegeta łączą osuszenie z epoką Minyów, idąc za podaniem tebańskiem, ale stają w sprzeczności z Homerem, który mówi wyraźnie o jeziorze Kefizejskiem, identycznem z późniejszem Kopajskiem, a równocześnie wspomina Minyów, jako mieszkańców Orchomenosu w Beocyi. Nadto forma, w jakiej owi pisarze donoszą o osuszeniu, wygląda raczej na legendę, niż na fakt historyczny. Zmarły niedawno historyk i archeolog Ernest Curtius, idąc za tradycyą, przysądził dzieło to Minyom.

Prelegent po krótkim wstępie, poświęconym opisowi jeziora i pracy francuskich inżynierów, zajął się przedewszystkiem rozbiorem pisanej tradycyi o twórcach owych tam przedhistorycznych. Z rozbioru tego wynika, że nie są nimi Minyowie, jak twierdzi Curtius, a to także i z tego względu, że istnienie Minyów nie da się udowodnić.

Spór o to w świecie uczonym toczy się dotąd nierozstrzygnięty. Prelegent wyraził przypuszczenie, że dokonali osuszenia sami Beotowie i to Gefirajczycy, którzy zamieszkiwali Tanagrę. Etymologia wyrazu *gefyra*, co pierwotnie oznaczało tamę, groblę, przemawia za tem przypuszczeniem.

Nad powyższym odczytem, który swą treścią i obrobieniem wielce zajął słuchaczy, rozwinęła się ożywiona dyskusya. Wzięli w niej udział pp.: Romański, dr. Jezienicki, dr. Witkowski, przewodniczący i prelegent. Zaczepiono nasamprzód hipotezę prelegenta o Gefirajczykach, co do których nie więcej wiadomo, jak o Minyach. Następnie może zachodzić wątpliwość, czy dokonano istotnie osuszenia jeziora w czasach przedhistorycznych, skoro próby około osuszenia za czasów Augusta bagien pontyńskich spełzły na niczem. Zdaje się, że nie mogło być nawet mowy o próbach osuszenia jeziora Kopais przed Alexandrem Wielkim.

Przewodniczący wyraził prelegentowi podziękowanie za wykład bardzo na czasie. Biorąc zaś pochop ze wzmianki o Erneście Curtiusu, wspomina o jego niespożytych zasługach zwłaszcza na polu archeologii, do której potrafił w sferach decydujących niemieckich obudzić zapał. Za jego to inicyatywą rząd tamtejszy rozpoczął przed 20 latami wykopaliska w Olimpii. Wnosi tedy, ażeby uczcić pamięć zmarłego przez powstanie, co też obecni uczynili. Następnie odczytuje odezwę, ułożoną przez Wydział, w sprawie zaprowadzenia komentarzy i preparacyi do starożytnych autorów. Na życzenie niektórych członków, ażeby Towarzystwo filologiczne podjęło się wydawnictwa tych komentarzy i preparacyi, odpowiedział przewodniczący, że zadowolić się trzeba udziałem w ich redakcyi i firmą naukową, na więcej bowiem nie pozwala brak funduszów.

D w u d z i e s t e s i ó d m e z w y c z a j n e p o s i e d z e n i e odbyło się dnia 6. listopada. Przewodniczący podaje do wiadomości nazwiska czterech nowowpisanych członków i zmienia porządek dzienny o tyle, że komunikaty naukowe umieszcza pierwej.

Dr. Witkowski, wspomniawszy naprzód o zawartości świeżo odnalezionych papyrusów egipskich, prostuje nieco poglądy, wyrażone w odczycie, który miał na poprzedniem posiedzeniu prof. Zagórski: »O budowlach wodnych Minyów«. Przeciwko tej hipotezie, jakoby w czasach przedhistorycznych dokonano tam wodnych na jeziorze Kopais, by je osuszyć, przemawia fakt, że w okolicy jego nie odszukano śladów osad ludzkich, żadnego źródła ani cysterny. Tamy zaś, odnalezione na dnie jeziora, są pozostałością daremnych prób osuszenia go za Alexandra Wielkiego.

Prezes dr Ć w i k l i ń s k i donosi, że wyszło wreszcie długo oczekiwane dzieło o teatrze greckim Dörpfelda i Reischa, z którego zdaną zostanie sprawa na jednem z przyszłych posiedzeń.

Prof. F i s c h e r przedstawił następnie »*Lekcyę Homerową*« z uczniami klasy VI. w formie zapytań i odpowiedzi. W tym celu wybrał koniec księgi XXII. Iliady i na przykładzie wykazał, że rozbiór estetyczny nie tylko nie osłabia bezpośredniego wrażenia utworu, lecz owszem uprzystępnia go niedojrzałej młodzieży, oraz uczy, jak patrzeć należy na arcydzieła. Rozbiór rzeczowy winien się łączyć z rozbiorem estetycznym i psychologicznym, przytem opierać się na przykładach, tudzież przestrzegać właściwej miary. Tego rodzaju ożywienie przedmiotu mogłoby broń wytrącić z rąk przeciwników klasycyzmu.

Prelegentowi serdecznie podziękowano oklaskami; w obszernej zaś i wszechstronnej dyskusyi, w której oprócz prezesa i prelegenta udział wzięli pp.: dr. Śmiałek,

prof. Lettner, dr. Jezienicki, prof. Dolnicki, dyr. Próchnicki, dr. Witkowski, prof. Bronikowski, nikt wogóle nie sprzeciwił się zaznaczonej przez prelegenta potrzebie troistego rozbioru. Zauważono jednak, że strona psychologiczna najdostępniejszą jest dla młodzieży, toteż szczególnie pięknym był rozbiór pod tym względem. Strona realna jest u Homera najtrudniejszą, wymaga bowiem najwięcej przygotowania. Wiele pytań, wprawdzie ciekawych, możnaby pozostawić uczniom do domowego zastanowienia, a w szkole należałoby raczej niektóre kwestye zaznaczać, niż rozprowadzać. Zwrócono wszakże i na to uwagę, że lekcya przedstawiona jest oraz końcową lekcyą Iliady, że przeto można od niej spodziewać się więcej niż od poprzednich, w których luźnie zbierane szczegóły przygotowują jakby syntezę, właśnie tę lekcyę ostatnią. W takiej więc lekcyi są pożądane nie tylko już nawiązania do wiadomości, nabytych przez uczniów w literaturze zwłaszcza ojczystej, lecz nadto dalsze wycieczki w dziedzinę innych sztuk pięknych. Żądano nawet, aby z uczniami czytać w całości, nie jak obecnie tylko w wyimkach „Laokoona“ Lessinga, którego teoryę spopularyzował prelegent. Nie należy wszelako odstępować od tego, że estetyczne wyobrażenia powinien uczeń nabyć przy samej lekturze, a wszystko inne, np. archeologia, której poniekąd domagamy się w szkole, powinna być tylko pomocniczą.

Wreszcie przewodniczący, dziękując jeszcze raz prelegentowi, uprasza o zgłaszanie odczytów tego rodzaju z praktyki szkolnej.

Dwudzieste ósme zwyczajne posiedzenie odbyło się dnia 18. listopada. Na porządku dziennym był odczyt dr. Śmiałka: »*Nowsze badania nad uzbrojeniem bohatera Homerowego*«. Pan prelegent omówił szczegółowo składowe części broni odpornej u Homera, jakoto: tarczę, nagolenice, pancerz, pas, przepaskę i hełm. Okazało się z przedstawienia rzeczy, że jak Homerowa kultura nie jest bynajmniej jednolita, lecz owszem wykazuje stopniowy rozwój, dłuższego wymagający czasu, tak też przejściowe fazy zaznaczyć można i co do zbroi, ale podstawą jest kultura mikeńska. Np. pancerz nieznany jest tej kulturze, a jednostajność jego w Iliadzie została raz na zawsze zachwiana. Bohater Homerowy ma przedewszystkiem tarczę wielką, mikeńską, nagolenice spiżowe, chiton wojenny, mocniejszy od zwykłego odzienia, szyszak płytki, spiżowy, bez przyłbicy.

Za wykład, przedstawiający starannie i przejrzyście stan badań nad archeologią Homerową, zebrani podziękowali p prelegentowi oklaskami. W dyskusyi dr. Witkowski podniósł brak ostrożności u niemieckich uczonych, którzy nieznaną bliżej kulturą mikeńską zaczęli ilustrować Homera. Tymczasem ta kultura, o której nawet nie wiemy, czy była grecką czy barbarzyńską, trwała przynajmniej 200 lat i dałaby się podzielić na różne epoki. Prezes dr. Ćwikliński również przestrzegał przed wysnuwaniem daleko idących wniosków i przeczył, jakoby kultura mikeńska była punktem centralnym kultury Homerowej. Pp. Romański i dr. Danysz dodali pewne szczegóły o toporze i nagolenicach; co do tych ostatnich mianowicie zachodzić może wątpliwość, czy wogóle stanowiły część uzbrojenia.

Dwudzieste dziewiąte zwyczajne posiedzenie odbyło się dnia 19. grudnia pod przewodnictwem dyr. Biesiadzkiego w zastępstwie prezesa. Dr Jezienicki odczytał rzecz p. t. »*O tłómaczach i tłómaczeniach Horacego na język polski do końca XVIII. w.*« Pierwszy próbował przyswoić literaturze polskiej poezye Horacego Jan Kochanowski, który przełożył 10 ód tego poety, a jedną naśladował. On stał się wzorem późniejszych tłómaczów, mimo że jego przekład nie jest wierny,

owszem odznacza się wielką swobodą. Kochanowski wzbogaca niejednokrotnie przekład własnemi myślami, chodzi mu bowiem przedewszystkiem o plastykę myśli i zgodność z duchem języka polskiego. Starał się on tłómaczeniu odjąć charakter obcy, dlatego osoby rzymskie zastąpił polskiemi (np. Mecenasa Myszkowskim), przytem opuścił ozdoby mitologiczne. Przekład jego cechują siła i jędrność wyrażenia, wiersz gładki i potoczysty, dalekie wszakże od przesadzonej wytworności np. Siemieńskiego.

W postępowaniu tłómaczów Horacego pod względem miar wierszowych po dziś dzień panuje zamęt. Podnieść należy, że wszystkie zwrotki u Kochanowskiego są czterowierszowe, a rymy tylko żeńskie. Wiek XVII. wcale nie sprzyjał tłómaczeniu Horacego na język polski i wydał właściwie tylko jednego dość miernego tłómacza (prócz Jana Libickiego: Sebastyan Petrycy, Samuel ze Skrzypny Twardowski i Wespazyan Kochowski). Satyr i listów nawet nie tknięto. Wiek XVIII, zwłaszcza druga jego połowa, przewyższa pod każdym względem dotychczasowe próby. W rzędzie tłómaczów stają wybitni poeci okresu stanisławowskiego (Minasowicz, Naruszewicz, Kniaźnin, Zabłocki, Trembecki i Korytyński). Zwłaszcza przekład Kniaźnina odznacza się wybornym językiem polskim, a naśladował go Zabłocki. Wszystkim można zarzucić, że używają zwrotek o różnej budowie na zwrotki tegosamego rodzaju u Horacego. Naruszewicz w tejsamej pieśni używał nawet różnych zwrotek. Wszystkie przekłady są mniej lub więcej swobodne.

Satyry i listy wychodziły w przekładzie zazwyczaj bezimiennie po czasopismach (»Monitor« i »Zabawy przyjemne i pożyteczne«). Satyry w »Monitorze« przekładał prawdopodobnie Minasowicz, w »Zabawach« zaś umieszczał swe tłómaczenia nieznany zresztą zupełnie ks. Iżycki. U obu wiersz jest trzynastozgłoskowy rymowany (u Minasowicza niekiedy biały), język poprawny, wiersz gładki, mniej lekki u ks. Iżyckiego. Wszystkie satyry przełożył Matuszewicz trzynastozgłoskowym wierszem rymowanym, lecz tłómaczenie jego jest raczej swobodną i znacznie rozszerzoną przeróbką mimo potoczystego języka.

Prelegentowi za odczyt, nader starannie i umiejętnie opracowany, jakoteż urozmaicony próbkami przekładów, dyr. Biesiadzki wyraził podziękowanie słowami, a zgromadzeni oklaskami. W dyskusyi dr. Danysz zaznaczył, że w kole Zabłockiego panował dziwny zwyczaj tajenia swego autorstwa pod nazwiskami innych współczesnych pisarzy. Tak np. Zabłocki pisał podobno pod sześcioma różnemi nazwiskami. Wynikałoby z tego, że on napisał i przetłómaczył więcej, niż się zdaje.

III. Posiedzenia Koła krakowskiego.

W czasie od 1. sierpnia 1895 do 31. grudnia 1896 r. odbyło Koło 5 posiedzeń:

1) 14. listopada 1895 r. mówił prof. dr. K. Morawski »O najnowszych badaniach nad Plautem«.

2) 14. lutego 1896 r. miał prof. dr. L. Sternbach wykład »O studyach Katona starszego nad literaturą grecką«.

3) 15. maja 1896 r. miał prof. dr. A. Miodoński odczyt p. t. »Tło klasyczne Irydyona Krasińskiego«.

4) 27. czerwca 1896 r. miał prof. dr. A. Miodoński wykład »Apologia senatora Apolloniusza«.

5) 6. listopada 1896 r. prof. dr. K. Morawski zdał sprawę z dwóch dzieł: a) Ivo Bruna, Das literarische Porträt der Griechen im 5. u. 4. Jahrhundert v. Chr. Berlin 1896 i b) Hirzel, Der griechische Dialog.

Do Wydziału, wybranego w d. 14. lutego 1896 r, należą: prof. dr. Kazimierz Morawski, jako prezes; dyr. Stanisław Siedlecki, jako zastępca prezesa; prof. Stanisław Bednarski, jako sekretarz; prof. Andrzej Gąsiorowski, jako skarbnik; profesorowie: Antoni Lasson, dr. Adam Miodoński, Marcin Sas, dr. Leon Sternbach, jako członkowie Wydziału.

IV. Sprawozdanie z IV. Walnego Zgromadzenia Towarzystwa filologicznego, które odbyło się we Lwowie dnia 23. maja 1896.

Wydział uważał za stosowne połączyć także i IV. Walne Zgromadzenie Towarzystwa filologicznego z Walnem Zgromadzeniem Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych, które w r. 1896 obradowało we Lwowie w czasie Świąt Zielonych, d. 24. i 25. maja, z tego powodu oznaczył termin jego odbycia na sobotę d. 23. maja we Lwowie. Przed terminem zebrania rozesłano drukowany *Program IV. Walnego Zgromadzenia*, nadto *Sprawozdanie z czynności Towarzystwa filologicznego za czas od 1. czerwca 1895 do 21. maja 1896*, zawierające na końcu (str. 6 i 7) *Zestawienie rachunku funduszów Tow. filol. za czas od 16. maja 1895 do d. 21. maja 1896 r.*

Udział w IV. Walnem Zgromadzeniu był jeszcze liczniejszy, aniżeli w Zgromadzeniu r. 1895. Stawili się niemal wszyscy Członkowie Towarzystwa, zamieszkali we Lwowie, przybył zastęp Członków z Krakowa i innych miast kraju. Nadto zaszczycili pierwsze, przedpołudniowe zebranie swą obecnością JW. p. wiceprezydent Rady szkolnej krajowej dr. Michał Bobrzyński, J. Magn. ówczesny Rektor Uniwersytetu lwowskiego dr. Oswald Balzer, i pokaźna liczba pp. profesorów Wydziału filozoficznego i prawniczego, oraz pp. inspektorów szkół średnich krajowych.

Posiedzenia odbywały się w auli Uniwersytetu Pierwsze przedpołudniowe posiedzenie rozpoczęło się o godz. 10 Zagaił je prezes Tow., radca Dworu prof. dr. L. Ćwikliński i przemówił mniej więcej w ten sposób:

Towarzystwo nasze nie mogło dotychczas rozwinąć działalności na szersze rozmiary. Powody nie wymagają dłuższego wyjaśnienia. Towarzystwo nasze istnieje od niedawna, a jeżeli się nie mylę, jest ono pierwszem towarzystwem filologicznem na obszarze dawnych ziem polskich; przynajmniej nigdzie nie można się dopatrzeć śladu podobnych usiłowań. Filologię klasyczną pojmowano i uprawiano u nas do niedawna prawie wyłącznie w znaczeniu i ograniczeniu czysto szkolnem, jako środek nauki szkolnej; pojęcie i potrzeba tej umiejętności dalej nie sięgały. Wskutek tego Towarzystwo nasze nie ma tej silnej podpory, którą daje tradycya. Nadto pozbawione jest ono innej pomocy ważnej: cel jego i zadania mniej są zrozumiałe naszemu społeczeństwu, aniżeli cele innych towarzystw naukowych. Każdy zatem objaw życzliwości sfer, poza Towarzystwem naszem stojących, każdy krok zbliżenia się do nas jest nam drogi i zobowiązuje nas do szerszej wdzięczności; jest i będzie on dla dla nas zarazem podnietą do podjęcia i wykonania prac, którychby społeczeństwo domagać się mogło.

Zadaniem filologów w naszym kraju jest przedewszystkiem pokonanie błędnych wyobrażeń o istocie i celach filologii wogóle, osobliwie zaś filologii klasycznej, jest stanowcze usunięcie jej zawisłości od celów i zadań, jakie ona ma jako przedmiot nauki szkolnej; o ile zaś jest środkiem nauki szkolnej i wykształcenia humanistycznego, winniśmy starać się pogodzić ją z duchem i tendencyą narodowego wykształcenia. Winniśmy dalej dążyć do tego, aby bogactwo kultury i cywilizacyi starożytnej wnieść rzeczywiście do cywilizacyi i umysłowości polskiej. Wreszcie powinniśmy zabrać się wspólnie do wykonania jakiegoś dzieła filologicznego o wielkim zakroju, dzieła europejskiego znaczenia — umiejętnego, krytycznego wydawnictwa pewnej kategoryi pomników lub innej pracy tego rodzaju, któraby zajęła miejsce godne obok pomnikowych publikacyi filologicznych innych narodów. Skromne Towarzystwo nasze nie może pracy tak wielkiej dokonać własnemi siłami, ale obowiązkiem jest naszym przygotowywać teren, aby zadanie owo spełnić mogła najwyższa nasza instytucya naukowa, Akademia Umiejętności.

Otwierając to zgromadzenie, mam miły obowiązek powitania dostojnych i szanownych Gości: słowa szczerej podzięki należą się dostojnemu Kierownikowi Rady szkolnej kraj., którego bytność jest dla nas gwarancyą, że jak dotychczas tak i nadal życzliwie śledzić będzie rozwój naszego Towarzystwa, nie mniej J. Magnificencyi p. Rektorowi, zwłaszcza że Rektorat, jak zawsze, tak i dzisiaj otworzył nam gościnnie podwoje Wszechnicy — wreszcie wszystkim pp. Kolegom, tak lwowskim, jak i zamiejscowym, że tak licznie stawili się na nasze zaproszenie.

Oby owoce tego zjazdu odpowiedziały przynajmniej w części nadziejom, jakie ze zjazdami łączyć zwykliśmy!

W końcu zapraszam p. prof. dra Sternbacha, aby wraz ze mną i p. wiceprezesem Tow., prof. drem Kruczkiewiczem, dzielił trud i zaszczyt przewodniczenia obradom Zgromadzenia; na sekretarzy zapraszam pp. Jędrzejowskiego i Ostrowskiego.

Po tem przemówieniu zabrał głos J. Magn. ówczesny Rektor Uniw. lwowsk. prof. dr. Balzer i odezwał się w te słowa:

Imieniem Uniwersytetu mam zaszczyt powitać szanowne Zgromadzenie i wyrazić mu radość naszą i wdzięczność, że obrało sobie właśnie to miejsce za miejsce swoich obrad. Wyniki ich mają służyć nauce, a więc temu, czemu się tu wyłącznie służy. Miło mi stwierdzić, że w czasie, w którym Wasza stara, tyle zasłużona nie tylko sama przez się, ale i dla społeczeństwa, umiejętność spotyka się z niejednej strony z zaczepkami, Towarzystwo Wasze młode, jej poświęcone, rozwija się i tak sympatycznie działa na obranem polu. Wolno spodziewać się, że nie tylko zasłuży się samej nauce, ale i przyczyni się do rozproszenia przesądów. Życzę mu jak najpomyślniejszego rozwoju w obu tych kierunkach.

Nastąpił punkt 2. porządku dziennego: Sprawozdanie z czynności Towarzystwa i Koła krakowskiego, tudzież z czynności Wydziału Towarzystwa.

Wobec tego, że drukowane sprawozdanie znajdowało się w rękach zebranych, na wniosek prof. Staromiejskiego uwolniono sekretarza od czytania sprawozdania i przyjęto je bez dyskusyi do wiadomości.

Zgromadzenie przystąpiło do 3. punktu porządku dziennego, t. j. do wyboru Komisyi kontrolującej.

Do komisyi wybrano na wniosek Prezesa pp.: dra Witkowskiego, dra Garlickiego i prof. Sanojcę.

Potem Prezes udzielił głosu prof. drowi Janowi Bołoz Antoniewiczowi, który wygłosił odczyt p. t. »*Historya, filologia i historya sztuki*«.

Odczyt ten wydrukowaliśmy powyżej str. 129 n.

Do dyskusyi nad odczytem nikt się nie zgłosił. Prezes wśród oklasków Zgromadzenia podziękował szanownemu prelegentowi za wykład, w tak wysokim stopniu zajmujący i pouczający. Poczem zaprosił prof. dr. Śmiałka do odczytania referatu: »*W sprawie słownika łacińskiego u nas*«.

Odczyt ten podaliśmy w dosłownem brzmieniu powyżej str. 216 n.

Na początku tego odczytu objął przewodnictwo prof. dr. Sternbach.

Gdy prelegent skończył swój odczyt, przewodniczący, prof. dr. Sternbach, podziękował mu za referat, gruntownie i umiejętnie opracowany, i zaznaczył w kilku jeszcze słowach potrzebę słownika łacińskiego u nas. Oświadczył się również za zdaniem, że drogę do słownika ogólnego torują słowniki specyalne, nadmienił jednak zarazem, że według jego zapatrywania już w IV. kl. mogliby uczniowie korzystać ze słownika ogólnego. Potem otworzył dyskusyę nad referatem dra Śmiałka.

Najpierw zabrał głos prof. Fischer.

Uznaje, że potrzeba słownika jest u nas bardzo wielka, jednak wyraża powątpiewanie swoje pod tym względem, czy nauka w kl. III. i IV. dałaby się za pomocą słownika ogólnego prowadzić lepiej, niż przez wokabularze. Już t. zw. preparacya wstępna (*Vorpraeparation*) jest dla ucznia wielkiem ułatwieniem; daleko lżejszą będzie mu praca w domu, gdy mu się poda gotowe słówka. Żeby uczeń miał co zyskać na tem, że będzie ich szukał w słowniku, wydaje się mowcy wątpliwem. Chłopiec klasy III. lub IV. nie ma potrzebnego ku temu rozgarnienia. Jeżeli się uczniowi poda gotowe słówka, rezultat będzie lepszy. Mówca przekonał się o tem w praktyce szkolnej i przytacza na to dowody. Nawet w kl. V. i VI. i wyżej komentarze, nie posuwające się w objaśnieniach za daleko, oddają bardzo ważne usługi, większe aniżeli słownik specyalny. Słownik potrzebny jest dla umiejętności, dla szkoły wystarczą w zupełności wokabularze. One umożliwią obszerniejszą lekturę i pozwolą zastanowić się dłużej nad treścią.

Dr. Witkowski porusza pytanie, co należy uważać za kanon łaciny w gimnazyum. Jest to sprawa ważna, gdy chodzi o ćwiczenia i zadania pisemne. Dzisiaj porzucono dawne stanowisko, że tylko Cycero i Cezar są klasyczni. Dziś wiemy, że trudno ograniczyć się do jednej epoki, do epoki rozkwitu literatury; dziś wiemy, że i to, czego używano przed Cyceronem i po nim, ma prawo do nazwy dobrego. Filolog, który pisze po łacinie, może używać języka z I. wieku przed Chr. lub po Chrystusie. Ale dla celów praktycznych potrzeba kanonu, a tym kanonem jest Cycero i Cezar. Gdy więc będzie chodziło o pisemne zadanie łacińskie, to nauczyciel będzie mówił uczniom: używajcie takiego języka, jakim mówił Cycero i Cezar. W słowniku trzeba pomieścić i inne zwroty.

Dr. Danysz: W filologii jako nauce gimnazyalnej coś się rwie. Od pewnego czasu widać dążenia, które, mojem zdaniem, są niebezpieczne. Widzę też, że i Władze szkolne myślą o wprowadzeniu do nauki gimnazyalnej komentarzy i wokabularzy. Otóż nie wiem, czy ja krótko widzę, ale z komentowaniem autorów w takich rozmiarach, na jakie się zanosi, z ułatwianiem pracy uczniom do takiego stopnia ja się zgodzić nie mogę. Nauka filologii w gimnazyach straciła już i tak wiele przez zniesienie środków, którymi wpływaliśmy na rozwój niższych władz umysłowych u uczniów. Spodziewaliśmy się, że zyskamy coś dla formalnego wykształcenia przez rozleglejszą lekturę autorów. Ale myśl przewodnia była w tem, że do zrozumienia autora

musi się uczeń wdzierać, że to jest twierdza, którą on musi zdobyć. Tego dzisiaj już nie widzę. Stawiam kwestyę tak: Jeden uczeń przeczyta 20 rozdziałów Cezara z słownikiem takim, o jakim mówił kol. Śmiałek; drugi przeleci całego Cezara, ale z komentarzem, od którego jeden tylko krok do gotowego tłómaczenia. Pytam: Który uczeń więcej zyskał? Przekonany jestem, że ten, który przeczytał tylko 20 rozdziałów z słownikiem, bo on zyskał w tem podstawę do nauki dalszej. Im więcaj będzie ułatwień, tem mniejsza będzie samodzielność ucznia. Kol. Fischer dowodzi, że z wokabularzami łatwo będzie postępowała nauka i lektura; ja zaś pytam, czy postępowanie to będzie zarazem kształcącem. Kelner w Grand-hotelu mówi pięciu do sześciu językami, ale czy przez to mędrszy od człowieka, który ciężką pracą poznał dwa języki? Nie, bo nie idzie o wielość, ale o jakość pracy. Jestem tego zdania, by uczniowi podawać tylko to, czego sam nie może wiedzieć. Ale co może własną pracą zyskać, nad tem niech sam pracuje, niech się męczy! Niejeden z nas przeglądał zadania, pisane na egzaminie dojrzałości. Wykazują one wyraźnie, że uczeń, który uczył się filologii z tłómaczenia, nie może sobie dać rady z zadaniem; ten zaś, który pracował ciężko z słownikiem i gramatyką, wytrzymuje próbę.

Prof. Sanojca polemizuje z dr. Danyszem i dowodzi, że środki, ułatwiające jak najszybsze tempo w lekturze, osobliwie więc komentarze (naturalnie nie podające gotowego tłómaczenia, zasługują na szczególną uwagę i poparcie. Więc pod względem gramatycznym wynik takiej nauki nie będzie znaczny. Wszakże dzisiaj głównem dążeniem nauki filologii jest to, ażeby młodzież poprowadzić po jak najrozleglejszym obszarze, po galeryi, zawierającej pomniki cywilizacyi starożytnej. W takim zaś razie uczeń bez pomocy obyć się nie może; należy mu dawać do rąk tekst, opatrzony uwagami, usuwającemi trudności, ażeby młody umysł na tej drodze mógł o własnej sile, bez środków niedozwolonych postępować.

Zadania z języka wykładowego na łaciński uważa prof. S. za niepotrzebne; jeżeli mają koniecznie pozostać, należałoby je przynajmniej ograniczyć i to na korzyść wypracowań odwrotnych, t. j. tłómaczeń z języka klasycznego na wykładowy, do czego początek już u nas zrobiono. Także niektórzy niemieccy pedagogowie, np. Dettweiler, oświadczył się za wprowadzeniem wyłącznie przekładów pisemnych szkolnych z języka łacińskiego na wykładowy.

Prof. dr. Ogórek polemizuje z prof. Fischerem. Opracowanie i wydanie słownika łacińskiego uważa za rzecz konieczną, zarówno ze względu na potrzeby ogółu ukształconego, jak ze względu na potrzeby młodzieży szkolnej, która bez słownika obyć się nie może nawet w tym razie, jeżeli — jak się to dzieje obecnie — ułatwia się jej lekturę łacińskich autorów przez t. zw. preparacyę wstępną i innymi sposobami. Już przed kilku laty, kiedy nowy kierunek wprowadzono do szkolnej nauki filologii klasycznej, mówca wyraził powątpiewanie o skuteczności tego kierunku i obawę, że nauka klasyczna na tej podstawie oparta może nie przyniesie pożytku. Dr. Danysz z serca wyjął mówcy słowa, że dziś w filologii coś się psuje. Prof. Ogórek jest przekonany, że jeżeli się uczniowi wszystko podaje już w szkole, jeżeli mu się robi wszelkie ułatwienia, to właściwie zwala się na profesora całą pracę i zarazem wielką odpowiedzialność, uczeń zaś sam prawie nic nie ma do czynienia, nie pracuje samodzielnie i nie jest w stanie oceniać własnego postępu, bo go nie zdobywa własną pracą. Na tej drodze, jaką się dzisiaj postępuje, by uczniowie jak najwięcej czytali, na tej drodze o postępie w zrozumieniu tak języka, jak autora, mowy być nie może. Dawny system był niezawodnie wadliwy: przeceniano stronę gramatyczną. Słuszna więc, że ograniczono później naukę gramatyki. Nie należałoby jednak z drugiej strony

wkładać uczniowi wszystkiego w usta, ale zmuszać go do zagłębiania się w autorach, do łamania się z trudnościami, a do tego słownik jest potrzebny. Oczywiście — jeżeli profesor będzie zmuszony wykazywać wielkie obszary lektury szkolnej, to praca będzie z konieczności powierzchowna.

Co się tyczy wypracowań pisemnych, mowca sądzi, że prof. Samojca za daleko się posunął. »Uczniowie przyzwyczajeni są do powierzchowności przy lekturze, gramatycznych kwestyi nie można przy niej poruszać. Jeżeli tak dalej pójdziemy, jeżeli dalej będziemy pływali, to nietylko nie będzie potrzeba uczniom słownika, ale nawet nie będą umieli go używać«.

Dr. Witkowski mówił o różnicy między komentarzem a preparacyą i zakończył uwagą, że dopiero na podstawie doświadczenia będzie można mówić, co lepsze, czy komentarz czy preparacya. »Dyskutując na ten temat, wykluczylibyśmy sprawę słownika, a ta przecie jest na porządku dziennym.«

Dr. Ćwikliński: Bardzo żałuję, że dyskusya zeszła na tory, na które, ściśle rzecz biorąc, nie była powinna zejść. Właściwie tylko p. Witkowski trzymał się w pierwszem swem przemówieniu rzeczy, będącej na porządku dziennym. Dyskusya, której byliśmy świadkami, byłaby w zupełności usprawiedliwiona, gdyby przedmiotem wykładu p. referenta była rzecz o preparacyach i komentarzach. Sprawa komentarzy zaś łączy się tylko luźnie z przedmiotem wygłoszonego wykładu.

Nawiązując do słów p. Danysza, twierdzi mowca, że jeżeli w filologii coś się rwie, winy tego nie można przypisać preparacyom lub komentarzom; dotychczas bowiem nie mieliśmy ani preparacyi, ani komentarzy. Mowca ostrzega przed przecenianiem korzyści, jakie przynosi uczniom pokonywanie trudności, łamanie się z niemi na każdym kroku. Sądzi, że można spokojnie dać w rękę uczniom klas niższych drukowane preparacye. Preparacye powinny być przygotowane do stopnia nauki i do trudności, zawartych w utworze; powinny to być przedewszystkiem wokabularze, podające wyrazy, uczniom nieznane, z ich znaczeniem pierwotnem i tem, które w odnośnym ustępie jest właściwe; powinny one zawierać stosowne krótkie wyjaśnienia okresów zawiłych i ewentualnie krótkie gramatyczne uwagi z partyi, w szkole systematycznie jeszcze nie przerobionych. Gdyby preparacya wstępna była prowadzona systematycznie, konsekwentnie przez rok cały, w takim razie preparacye drukowane możeby były zbędne. Ale że na preparacyę wstępną, jak wiadomo, zwykle nie starczy czasu i gdy preparacya nie uwalnia uczniów od mechanicznego wyszukiwania słówek w domu i t. d., więc trzeba stosować inny środek pomocniczy: wokabularze. Drukowane preparacye nie wykluczałyby preparacyi wstępnej, aleby ją wspierały. Stosowne są one tylko dla klas niższych. Jeżeli zaś uczeń w klasach niższych drogą wskazaną nabędzie znaczną *copiam verborum*, wtedy czytając autora w klasie VI., VII. lub VIII., nie będzie potrzebował zbyt często wglądać do słownika, tak iżby go to zbytecznie męczyło. Nie potrzeba będzie natenczas prowadzić ucznia w klasach wyższych na pasku, można go będzie pozostawić sobie samemu; będzie on mógł przygotowywać się ze słownika ogólnego. Ale w klasach wyższych, dla lektury szkolnej, statarycznej, osobliwie zaś dla lektury kursorycznej i dla lektury prywatnej są potrzebne komentarze, należycie sporządzone, któreby ułatwiały uczniom zrozumienie myśli i usuwały trudności stylistyczne, któreby więc zawierały przedewszystkiem niezbędne uwagi leksykalno-stylistyczne, nadto także krótkie wyjaśnienia rzeczowe, bez których uczeń nie pojąłby myśli autora. Co się zaś tyczy słownika, mowca jest tego zdania, że uczeń niższej klasy zgoła w słownikach ogólnych oryentować się nie umie; nawet wielu uczniów wyższych klas nie potrafi rozumnie korzystać ze słowników.

Mowca powtarza jednak, że pracę ze słownikiem w ręku uważa w klasach wyższych za pożyteczną i konieczną.

Prof. Fischer przyznaje drowi Danyszowi, że lektura stataryczna oddaje ogromne usługi, ale i to pewna, że czytanie pospieszne jest znakomitym środkiem w nauce języka; chcąc kogoś nauczyć języka, tym sposobem należy czytać z nim autorów.

Prof. Staromiejski godzi się z drem Danyszem i zaznacza, że sposób nauczania łaciny z jednego końca skoczył na drugi. Dawniej czytywano 2 rozdziały na miesiąc, teraz inaczej się dzieje. Mowca twierdzi, że obecnie uczniowie umieją rzecz swą tylko wtedy, jeżeli jej się w domu wyuczą; przy maturze okazują się znaczne braki. Gdyby wprowadzono wokabularze, któż zapewni, że chłopiec po 10 lekcyach znać będzie znaczenie tych słów, które przychodziły przed 10 dniami? Przypuszczać raczej trzeba, że je zapomni. Mowca zaleca dla klas niższych słowniki specyalne, dla wyższych słownik ogólny. Jeżeli chodzi o to, by z uczniami jak najwięcej przeczytać, nie bacząc na jakość tej lektury, to byłoby lepiej wziąć poprostu tłómaczenia i z nich czytać. Wszakże pamiętać się godzi, że nie chodzi o masę lektury, lecz o to, by z niej uczniowie rzetelną odnieśli korzyść.

Prof. dr. Jezienicki przyznaje, że obecnie nauka filologii chroma. Przyczyny tego nie należy przypisywać słownikom; tkwi ona głębiej w prądzie czasu. Z tem wypada się liczyć. Nadużyciom ze strony uczniów nie zapobiegną ani wokabularze, ani komentarze. Zresztą pomimo komentarza i wokabularza będzie jeszcze miejsce dla słownika. Przy preparacyi wstępnej należy zwracać uwagę na przeciętnego ucznia; czego mu nauczyciel nie poda w wstępnej preparacyi, to powinien mu dać słownik. Słownik wielkie też ma znaczenie przy lekturze kursorycznej i domowej. Żądanie dra Witkowskiego, by dla słownika szkolnego ustanowić kanon pisany, jest uzasadnione i dałoby się poniekąd przeprowadzić; przy obecnym jednak sposobie traktowania lektury zarządzenie takie byłoby zbyteczne. Bo nasze stylistyczne ćwiczenia muszą być ułożone na podstawie lektury szkolnej. Gdybyśmy więc chcieli zalecać uczniom, ażeby korzystali tylko z zwrotów Cycerona i Cezara, to ćwiczenia nasze byłyby iluzoryczne.

Dr. Garlicki: Dyskusya obecna rozdzieliła się na dwa obozy; jedni Panowie przemawiają za formalnem wykształceniem, drugim idzie więcej o realne. W części jedni i drudzy mają racyę, ale bądź co bądź formalne wykształcenie nie da uczniom tego, czego im potrzeba, jak z drugiej strony byłoby niedobrze, gdybyśmy o niem zupełnie zapominali. Należy więc skorzystać z tych środków ułatwiających, które są dziś dozwolone, a słownik ogólny zatrzymać dla klas najwyższych. Towarzystwo nasze powinno się zająć jak najprędzej wydaniem słownika, a bodaj obrobieniem słownika Stowassera.

Na tem skończyło się posiedzenie przedpołudniowe.

Posiedzenie popołudniowe zagaił Prezes Towarzystwa dr. Ćwikliński o godz. 3½ po poł.

Najpierw zarządził Prezes wybór nowego Wydziału i powołał na skrutatorów pp. prof. dra Ogórka i Ostrowskiego. Gdy zamierzał otworzyć dalszą dyskusyę nad referatem dra Śmiałka, poprosił o głos prof. dr. Garlicki w sprawie wyboru prezesa Towarzystwa. Określiwszy w krótkiej przemowie działalność dotychczasowego prezesa, dra Ćwiklińskiego, uczynił wniosek, aby go ponownie przez aklamacyę wybrać prezesem na rok przyszły.

Wniosek przyjęto jednomyślnie, a Prezes podziękował za ten nowy dowód zaufania Na wniosek prof. Ogórka wybrano również przez aklamacyę Wiceprezesem prof. dra Kruczkiewicza, który za wybór także w krótkich słowach podziękował.

Przystąpiono do dalszej dyskusyi nad referatem dra Śmiałka.

Głos zabrał prof. Lettner. Określił tok dotychczasowej dyskusyi i różnice w zapatrywaniach mowców. Wybrał drogę pośrednią. Zdaniem jego komentarze i wokabularze dałyby się tak urządzić, by ćwiczenie uczniów i ich wiedza nie na tem nie ucierpiały. Przyznając potrzebę słownika ogólnego, wyraził zdanie, że dla klasy IV. V. i VI. byłyby pożądane słowniki specyalne.

Dr. Ćwikliński: Ażeby zapobiedz nieporozumieniu, zaznaczam, że każdy z nas godzi się na słownik. Chodzi o to, czy mamy go wprowadzić już do najniższych klas, czy też zastąpić go wokabularzami, i o to, jak ten słownik miałby wyglądać. To miało być przedmiotem dyskusyi.

Prof. dr. Kruczkiewicz wyraża życzenie, aby dyskusyę odłożyć do jednego z najbliższych zwyczajnych posiedzeń Towarzystwa.

Referent dr. Śmiałek oświadcza, że na opozycyę był przygotowany; obecnie uważa cały referat za chybiony.

Dr. Ćwikliński: Pan Referent myli się, sądząc, że sprawa ta jest chybiona. Mojem zdaniem trzeba referat ten wydrukować, a dyskusyę nad nim przeprowadzić na jednem z najbliższych zwyczajnych posiedzeń Towarzystwa. Pan dr. Śmiałek powinien żałować chyba jednego, t. j. że dyskusya nie dotyczyła sprawy słownika. Uchwalono w myśl wniosku dr. Ćwiklińskiego.

Przewodnictwo objął Wiceprezes Towarzystwa, prof. dr. Kruczkiewicz.

Nastąpiło sprawozdanie Komisyi kontrolującej, której imieniem zabrał głos dr. Garlicki: Komisya kontrolująca, wybrana na IV. Walnem Zgromadzeniu Towarzystwa filolog., ma zaszczyt przedłożyć następujące sprawozdanie. Skarbnik Towarzystwa, prof. Franciszek Hoszowski, uwydatnia w księgach przychód i rozchód sumiennie i dokładnie. Zapas kasowy wynosi z dniem dzisiejszym 2 ct. Komisya kontrolująca zbadawszy księgi, stwierdza zupełną zgodność zestawienia finansowego, wnosi udzielenie absolutoryum Wydziałowi Towarzystwa i prosi o wyrażenie podziękowania Skarbnikowi za nader gorliwe i sumienne prowadzenie ksiąg kasowych.

Przy tej sposobności pozwalam sobie dorzucić skromną uwagę. Ład i życie wszelkiego Towarzystwa zależne są od wkładek, od funduszów, jakie wpływają do jego kasy. Niestety podnieść muszę, że komisya skontrująca znalazła znaczne zaległości. Wynoszą one 94 zł., co dla naszego Towarzystwa, tak młodego, nie posiadającego żadnych zasobów, jest zanadto wiele. Dlatego Komisya kontrolująca zwraca się do Członków, którzy nie uiścili jeszcze wszystkich składek, z prośbą, aby wszystkie zaległości w jak najkrótszym czasie zechcieli wyrównać.

Prezes, dr. Ćwikliński, poparł życzenie Komisyi kontrolującej, a wyjaśniając stan funduszów Towarzystwa, nadmienił, że one i w tym roku jeszcze nie wystarczają nawet na pokrycie kosztów druku.

Wnioski Komisyi kontrolującej przyjęto jednogłośnie, a Skarbnikowi podziękowano oklaskami za jego trudy.

Potem prof. dr. Sternbach odczytał rzecz: „*O stosunku Catona do hellenizmu*“. Prelegent rozwinął poglądy mniej więcej tesame, co w wykładzie, wygłoszonym na posiedzeniu Wydz. filol. Akad. Umiej. w Krakowie d. 9. grudnia 1895; por. treść wykładu w Sprawozdaniach z posiedz. Akad. Umiejęt. za r.

1895. (Kraków 1896) str. 64 n.; wykład dawniejszy rozszerzył jednak pod niejednym względem i uzupełnił nowymi szczegółami. Sam traktat niezadługo drukiem wyjdzie. Odczyt ten nagrodzili zgromadzeni rzęsistymi oklaskami, a Przewodniczący kilku słowami podziękowania i niebawem otworzył nad nim dyskusyę.

Dr. Śmiałek interpelował prelegenta, czy przy gnomie, która wyraźnie przypisana jest M. P. Catonowi, nie możnaby równorzędnie uważać jego nazwiska za typ męża mądrego i czy nie możnaby położyć przy niej wyrazu „sapiens".

Dr. Danysz zapytał, jakie znaczenie mają dla tej sprawy „dystychy Katona".

Dr. Witkowski zwrócił uwagę na to, że Catona nie należy uważać za filhellenistę, coby zdawało się wynikać z odczytu prelegenta; należałoby raczej rzecz tak pojmować, że Cato korzystał z literatury greckiej, mimo, że chciał być zawsze starorzymskim patryotą.

Prof. dr. Kruczkiewiz: Wobec odczytu prof. Sternbacha trudno myśleć, że Cato nie znał literatury greckiej. Musiał on ją znać już jako bardzo młody człowiek, bo trudno znaleść Rzymianina piszącego, któryby jej nie znał. Wzmianka, że w starości uczył się po grecku, znaczy chyba, że gorliwiej zabrał się wtedy do pracy. Zresztą takich, jak Cato, było więcej, n. p. mowca Antonius i Crassus. Motywy były częścią osobiste, częścią polityczne. Ci, co stali u steru państwa, nie chcieli, by filozofia i retoryka grecka przesiąknęła do gminu, ale sami czerpali z literatury greckiej.

Prelegent, prof. dr. Sternbach w odpowiedzi na uwagi mowców poprzednich wyjaśnił kwestyę źródeł, odnoszących się do tej sprawy; zaznaczył, że przyznanie jakiejś gnomy M. P. Catonowi zależy od tego, w ilu i w jakich źródłach przypisana jest Catonowi; że nie był on filhellenem, ale korzystał z literatury Greków i, w jakim celu to robił. Podniósł też, że uważano go w starożytności i później za typ męża mądrego i dla tego często podsuwano mu sentencye, których autorem nie był. Stosunku jego do źródeł greckich, z których czerpał, nie można oznaczyć dokładnie, bo trzeba wiedzieć, że Cato nigdy nie cytował źródeł.

Odczyt prof. Schneidera (punkt 5. porz. dz.) usunięto za porozumieniem z autorem z porządku dziennego, gdyż wydrukowany został przed terminem Walnego Zgromadzenia w czasopiśmie *„Muzeum"*.

Nastąpił odczyt prof. Michała Lityńskiego: *„Wykopaliska w Elidzie i Arkadyi"*. Prelegent ilustrował rzecz fotografiami, przedłożył nadto Zgromadzeniu wiele innych fotografii, które zebrał w podróży po Grecyi.

Prezes, który w ciągu tego odczytu objął ponownie przewodnictwo, podziękował prelegentowi w kilku słowach, Zgromadzeni zaś podziękowali mu oklaskami.

Odczyt został ogłoszony drukiem w programie c. k. szkoły realnej we Lwowie za r. 1895/96.

Następnie zabrał głos prof. dr. Ogórek i ogłosił imieniem Komisyi skrutacyjnej wynik wyboru Członków Wydziału. Wybrani zostali wszystkimi, lub znaczną większością głosów: dyr. Biesiadzki, prof. Hoszowski, prof. dr. Jezienicki, prof. Lettner, prof. Ogonowski, prof. Schneider, prof. dr. Śmiałek, prof. dr. Witkowski.

Z kolei nastąpił p. 11. p. dz.: Wnioski członków.

Prof. Winkowski wyraził życzenie, ażeby Wydział wcześniej podawał termin Walnego Zgromadzenia do wiadomości Członków, aniżeli się to stało w r. b. Możeby dobrze było postanowić, że nasze Walne zebrania mają być ogłaszane równocześnie ze zjazdem Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych.

Prezes dr. Ćwikliński przypomniał w odpowiedzi prof. Winkowskiemu, że przed rokiem już na III. Wal. Zgr. w Krakowie, postanowiono, że tegoroczny zjazd

(1896) odbędzie się równocześnie z Walnem Zgromadzeniem Towarzystwa nauczyc. szkół wyższych. Przed 3 zaś tygodniami rozesłano uwiadomienie do wszystkich Członków. Rychłe ogłoszenie terminu i ułożenie porządku Walnego zgromadzenia nie od Wydziału zależy, ale od tego, kiedy Członkowie zechcą zgłosić odczyty i referaty. W miarę możności stanie się życzeniu prof. Winkowskiego zadość.

Potem Prezes tak jeszcze mniej więcej przemówił, aby dopełnić zamknięcia Zjazdu. Spełniam miły obowiązek, dziękując serdecznie tym Szan. Panom, którzy zechcieli wygłosić na naszem zebraniu wykłady. Odczyty te były zarazem świadectwem, że filologia, która rzekomo się przeżyła, jest jeszcze pełna życia. Prelegenci wygłaszali rzeczy z różnych zakresów nauki. Słyszeliśmy wykład, dający pogląd na stosunek filologii do historyi i historyi sztuki, dalej wykład z zakresu dydaktyki, następnie wykład pełen erudycyi, który rzuca nowe światło na Catona, a zarazem na wpływ literatury greckiej na rzymską i na rozwój literatury powszechnej aż do czasów nowszych; wreszcie rozejrzeliśmy się po różnych pięknych okolicach starożytnego świata. Ta bogata treść powinnaby i tego, kto nie ma wiary w żywotność badań nad starożytnością klasyczną, przekonać, że filologia może jeszcze zaprzątać rąk i umysłów dużo. Każdy zaś niemal dzień przynosi coś nowego. Przypominam, ile to w ostatnich latach pozyskaliśmy dzieł sztuki starożytnej, ile zabytków literackich, przypominam pomniki i zapiski, odkryte w papyrusach. Otwierają się dalsze widoki, budzą się nadzieje na przyszłość.

W obec tego stanu rzeczy zjazdy nasze mają znaczenie tem większe. Nie kończą się też one przecie na tem, co zgromadzeni słyszą na posiedzeniu. Równie zbawiennie działa wzajemna wymiana myśli, wzajemne zetknięcie się członków zebrania. Tem, cośmy tu słyszeli, podzielimy się z kolegami nieobecnymi i będziemy pielęgnowali myśli, tutaj rzucone.

Ile będzie można, będziemy i na przyszłość łączyli nasz zjazd z Walnem zgromadzeniem Towarzystwa naucz. szk. wyższych, bo ta łączność może być z korzyścią tak dla jednego, jak dla drugiego Towarzystwa.

Kończę życzeniem, ażebyście Panowie wynieśli stąd jak najlepsze wrażenia, prośbą, abyście popierali gorliwie sprawy Towarzystwa, nadzieją, że w roku przyszłym na V. Walnem zgromadzeniu będziemy mogli sobie powiedzieć, żeśmy w pracy naszej znowu o krok jeden naprzód postąpili.

Prof. dr. Sternbach: Energiczna działalność Szan. Prezesa naszego Towarzystwa już w pierwszym roku rozwiała wszelkie obawy o jego byt. Dziś Towarzystwo nasze na silnej stoi podstawie, a zasługa w tem czcigodnego Prezesa. To też spełnię tylko myśl wszystkich tu zebranych, jeżeli wyrażę Szan. Prezesowi naszemu serdeczne życzenie: „*Vivat, floreat, crescat*“ — a z nim i nasze Towarzystwo.

Prof. Winkowski podziękował również Prezesowi imieniem przybyłych z prowincyi za trudy około podniesienia Towarzystwa i jego organu.

Prezes w kilku słowach wyraził obydwom mowcom wdzięczność za uznanie jego zabiegów, poczem solwował posiedzenie.

POPRAWKA.

W rozprawie *Zē studyów nad Homerem*, zesz. I. str. 89 ustęp przedostatni tak brzmieć powinien:

»Mniej często używanemi są wyrażenia: δάκρυα ἵημι (π 191, ψ 33) łzy wysyłam, jakoteż ἀναπρήθω δάκρυ (I 428, τ 204) i βάλλω lub ἐκβάλλω i t. d...«

BIBLIOGRAFIA
filologii klasycznej i literatury humanistycznej w Polsce
za lata: 1894 i 1895. *)

Zestawił

WIKTOR HAHN.

I.
Autorowie greccy (Scriptores Graeci).
(Wydania, tłómaczenia, rozprawy).

Aeschylus.

253. Eschyle, Sophocle, Euripide. Pièces choisies, par **Venceslas Gasztowtt.** Première partie. 118 str., deuxième partie 120 str. Paris 1894. Librairie Charles Delagrave, in 18 jésus. (W Petite bibliothèque des grands écrivains conforme aux programmes de l'Enseignement secondaire moderne publiée sous la direction de E.-C. Coutant. Classe de seconde).

Pierwszy tomik zawiera: *a*) Aischylosa w skróceniu i z objaśnieniami: Prometeusza, Persów, Agamemnona, Choefory i Eumenidy; przekład Prometeusza i Persów jest pióra **Gasztowtta**; *b*) Sofoklesa: Elektrę, Edypa w Kolonie, Antygonę, oraz streszczenie innych tragedyi obu poetów.

Drugi tomik zawiera następujące skrócone tragedye Eurypidesa: Alkestę (ze wzmianką o fragmencie **Jana Kochanowskiego**, str. 33), Hippolita, Andromachę, Ifigenię w Aulidzie, Ifigenię w Taurydzie z objaśnieniami, przypiskami i ocenami, oraz ze streszczeniami innych dzieł Eurypidesa.

rec.: Bulletin Polonais. 1894. 258.

254. Eschyle. Sophocle. Euripide, Extraits, par **F. Deltour** et **C. Rinn.** Paris. Delagrave 1894 (druk i nakł. jak nr. 253). (Classe de troisième). [Przedmowa w formie krótkiej historyi tragedyi greckiej pióra **W. Gasztowtta**].

255. Oresteja. (Agamemnon. Ofiarnice. Eumenidy). Wyjątki z tłómaczenia **Józefa Szujskiego**. Chmielowski, Obraz. [1]) I. 136—151.

256. Pod Salaminą. Ustęp z tragedyi Eschilosa »Persowie« (tł. **Kazimierza Kaszewskiego**) [ww. 249 — 595]. Prosna. Jednodniówka kaliska na korzyść miejscowego Towarzystwa dobroczynności. Kalisz 1895, str. 29—31.

---

*) Por.: *Bibliografia filologii klasycznej i literatury humanistycznej w Polsce za lata:* 1891—1893. *Eos. I.* (1894). *Dodatek osobno paginowany, str.* 1—22 *i odb. Lwów* 1894.

W drugiej części mej bibliografii zachowałem ten sam układ, jaki wprowadziłem w części pierwszej, z tą tylko różnicą, iż utworzyłem nowy dział (VI. Varia), zawierający te rozprawy, których nie można było pomieścić w działach, poprzednio przezemnie przyjętych. Dla większej przejrzystości porozdzielałem materyał w dziale III. IV. V. i VI. według grup; starałem się przytem uzupełnić podział materyału w części pierwszej, odsełając czytelnika do liczb porządkowych odnośnych dzieł, pomieszczonych w części pierwszej. Ze względów praktycznych zachowuję numerowanie dzieł i rozpraw w dalszym ciągu liczb porządkowych części pierwszej (od nr. 253 począwszy).

W dziale I. i II. podaję w nagłówkach imiona pisarzy greckich i rzymskich w pisowni łacińskiej dla większej jednostajności; przytaczając jednak tytuły rozpraw, zachowuję pisownię autorów.

Recenzye uwzględniłem do końca kwietnia 1896 r.

[1]) Dokładny tytuł obacz w dziale V. pod »Literatura.«

257. Prometeusz w okowach. Wyjątki z tłómaczenia **Józefa Szujskiego**. Chmielowski, Obraz. I, 133–6.

258. Tragedye Eschilosa, w przekładzie **Kazimierza Kaszewskiego**, z przedmową **dr. P. Chmielowskiego** (Biblioteka najcelniejszych utworów literatury europejskiej). Warszawa, nakł. i druk S. Lewentala, 1895, w 8-ce, str XII, 374 i 1 nl.
rec.: Ateneum, 1896, t. I, 140—183. [Tragedye Eschilosa w przekładzie Kazimierza Kaszewskiego (Józef Uzdowski)]; Biesiada literacka 1895, nr. 19 str. 179 (Sęp (W. Maleszewski)). Gazeta Lwowska 1895, nr. 69, szp. 4. Świat 1895, 289. Tydzień, dodatek literacki Kurjera lwowskiego 1895, nr. 51, str. 403—404.

259. Z tragedyi Aischylosa: Prometeusz w okowach. Wyjątki w tłómacz. **J. Szujskiego**. Zathey, Antologia. 173—181 [1]).

Aesopus.

260. **Sternbach Leo.** Dilucidationes Aesopiae. Rozprawy Akademii umiejętnosci: Wydział filologiczny II, 8 (XXIII) Kraków 1894, str. 377—426 i odb.: Cracoviae, Spółka wydawnicza, Typis Univ. Jag. 1894, w 8-ce większej. str. 50.
rec.: Byzantinische Zeitschrift, 1895. IV, 161 (K. K.)

261. — Fabularum Aesopiarum sylloge, e codice Parisino Gr. N. 690. Suppl. Rozprawy Akademii umiejętności. Wydział filologiczny. II, 6 (XXI). Kraków 1894, str. 320—402 i odb. (druk jak nr. 260), Cracoviae, 1894, w 8-ce większej, str. 83. (Por. też odbitkę z Anzeiger der Akademie der Wissenschaften p. t. t. Krakau, 1894, w 8-ce, str. 1).
rec.: Bursian Jahresbericht. 1895, I. 236. (H. Draheim) Byzantinische Zeitschrift, 1895, IV, 161. (K. K.).

262. — Lectionum Aesopiarum fasciculus, composuit [o A. 150] Eos, I. 12—30 i odb. Lwów, 1894.
rec.: Bursians Jahresbericht. 1896. I, 235—6 (H. Draheim)

263. — Lessing's Anmerkungen zu den Fabeln des Aesop kritisch beleuchtet. Von ... Wiener Studien 1895, t XVII, 1 Heft. 31—102.

Alcaeus Mytilenaeus.

264. Prośba do Zeusa. Zachęta do picia. (tł. **B. Kiciński**). Na frasunek. Po pogromie (tłóm. **J. Czubek**). Chmielowski, Obraz. I, 116—117.

265. — Wyjątki w tłómaczeniu **J. Czubka** (6 ustępów). Zathey, Antologia, 147-149.

Alcman.

266. Wyjątek z poematów (tł. **Jan Czubek**). Zathey, Antologia, 147.

Anacreon.

267. **Mizerski Ludwik Dr.** Anakreon i jego pieśni. Roczniki Towarzystwa przyjaciół nauk poznańskiego. Tom XXI. Poznań, 1895, str. 25—104 i odbitka: Poznań, druk. Dziennika Pozn., 1895, w 8-ce, str. 80.
rec.: Przegląd poznański 1895, nr. 44, str. 527—8 (Sulla).

268. — O sobie. (tł. **Józef Szujski**). Miłość wieszcza. Przed bitwą. Skarga. Przy pełnym. Pieśń biesiadna. (tł. **Jan Czubek**). Chmielowski, Obraz. I, 120—121.

269. — Wyjątki z poematów w tłóm. **J. Szujskiego** (nr. 1), **Jana Kochanowskiego** (nr. 2—3), **Szymona Szymonowicza** (nr. 4), **Jana Czubka** (nr. 5—7). Zathey, Antologia. 151—153.

Anacreontica.

270. Obraz Kochanki. Nauka. Lek na troski. Hola (tł. **Jan Czubek**). Starość—radość. Pogrom (tłóm. **Bruno Kiciński**). Czemu piję? (tł. **Józef Szujski**). Chmielowski, Obraz. I. 121—122.

Anaxagoras.

271. **Danysz.** Fragmenty dzieła Anaxagorasa: περὶ φύσεως. Objaśnił... Sprawozdanie dyrektora c. k. gimnazyum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok szkolny 1895. W Krakowie. Nakładem funduszu naukowego. W drukarni W. L. Anczyca i Spółki. 1895, str. 1—26 i odbitka. Kraków, nakł. autora, 1895, w 8-ce, str. 26.
rec.: Eos, II. 251—253. [M. Jezienicki].

Andromeda por. nr. 302.

Appendix Vaticana por. nr. 310, 311, 312.

Archilochus.

272. 3 wyjątki (tł. **J. Czubek**). Zathey, Antologia, str. 146

Aristonous.

273. **Witkowski Stanislaus.** De paeanis Aristonoi versu 9 sqq. Eos, II. 48—51.
— por. nr. 336.

Aristophanes.

274. Chmury. Wyjątki z tłómaczenia **Marcelego Mottego**. Chmielowski, Obraz. I, 192—196.

---

[1]) Dokładny tytuł obacz w dziale V. pod «Literatura».

275. Lysistrata, czyli wojna i pokój. Komedya w 4 aktach prozą podług **Aristofanesa**, ułożył dla sceny krakowskiej **St. Koźmian** [z przedmową **St. Koźmiana** i prologiem, (napisał wierszem **N. N.** (**Kazimierz Morawski**)] układ sceniczny według Lysistraty **M. Donnay**]. Zagłoba. Tygodnik satyryczny. Lwów, 1895. R. II. W osobnym dodatku od nr. 7—13, 15—17, 19—20, 23—24, 26—27, 29.
rec.: »Lysistrata« w Krakowie. Korespondencya, Kraków 1. lutego w Gazecie Lwowskiej 1895, nr. 28, str. 2 (E.); Słowo o przedstawieniu »Lisystraty« w Krakowie. Przegląd powszechny, 1895. I. 476—480 (M. Morawski) przedrukowane w Kraju 1895, nr. 12, str. 15—16; Neue freie Presse 1895, 7 lutego. Przegląd polski 1895, Kwiecień, str. 208—209 (»Jeszcze o Lizystracie«). Świat 1895, nr. 2, str. 97. Kraj 1895, nr. 8, str. 15.

276. Rycerze. Wyjątek z tłómaczenia **Franciszka Konarskiego**. Chmielowski, Obraz I. 184—191.

277. Z komedyi Arystofanesa Rycerze. Streścił i tłómaczył **Józef Szujski**. Zathey, Antologia. 248—254.

278. Wyimek z przekładu »Żab« Arystofanesa. Prolog w. 180—270 (tłómaczył **Fr. Konarski**). Eos II. 68—78.

279. Żaby (wyjątki w tłóm. **F. H. Lewestama**). Chmielowski, Obraz. I. 196—201.

280. **Koźmian Stanisław**. Lysistrata. (Odbitka z Czasu). Kraków, druk Czasu, 1895, w 16-ce, str. 14 i 1 nl.

281 **Lettner Gustav**. Bau, Wesen und Bedeutung des sogenannten Agons in den aristophanischen Komödien. Zusammenfassung der wichtigsten Ergebnisse der in polnischer Sprache erschienenen Abhandlung desselben Autors. Jahresbericht des k. k. II. Obergymnasiums in Lemberg für das Schuljahr 1894. 8°. Lemberg 1894, str. 3—19 i odb.: Lemberg 1894, str. 19.
rec.: Muzeum 1894. 999. (Z. Dembitzer). Eos II. 254—256. (W. Hahn).

282. **Młynek L.** Zu Aristophanes [Ὄρνιθες. 54—60] Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1895. 488—489.

Aristoteles.

283. Arystotelesa konstytucya Aten, część historyczna, przekład **Emila Paszkiewicza**. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum im. arcyks. Elżbiety w Samborze za rok szkolny 1894. Sambor, str. 5—45. Toż samo: Część antykwaryczna. Sprawozdanie za rok sz. 1895. Sambor, str. 3—24 i odbitka: W Samborze. Z drukarni Schwarza i Trojana. 1894—1895, w 8-ce, str. 66 i 1 nl.
rec.: Kwartalnik historyczny, 1895, 508—510 (S. Schneider). Muzeum, 1894, str. 999 (Z. Dembitzer). Eos, II. 94—96 (S. Schneider).

284. Konstytucya ateńska Arystotelesa, z greckiego na język polski przełożył **Józef Wierzbicki**. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum w Wadowicach za rok szkolny 1894. str. 3—69 i odb. Wadowice, nakład tłómacza, druk Fr. Foltyna, 1894, w 8-ce, str. 69.
rec.: Muzeum 1894, str. 845 (Z. Dembitzer). Kwartalnik historyczny, 1895, str. 508—510 (S. Schneider). Eos, I. 142—146 (S. Schneider). Przegląd poznański, 1894, nr. 28, str. 12.

285. **Czaykowski ks. K. T. J.** Indukcya u Arystotelesa i Perypatetyków. Przegląd powszechny, 1894, t. IV., str. 161—182, 337—359; 1895, I. 72—93.

286. **Schneider Stanisław**. Arystoteles o Drakoncie. Eos, I. 59—63 i nadb. (Lwów 1894).

287. — Dwie politeje ateńskie. Napisał... (Osobne odbicie z czasopisma filologicznego »Eos«, roczn. II, str. 20—27). We Lwowie, 1895. Nakładem Towarzystwa Filologicznego. Z drukarni E. Winiarza, str. 10.

288 — Jak trzeba czytać: νεώτερος czy νωθρότερος w Ἀθηναίων πολιτεία r. 26? Eos, II. 177—183.
rec.: Ateneum 1896, II. 205.
— por. nr. 337.

Bacchylides.

289. Pieśń o pokoju. Droga do szczęścia. Sny winne. Czem chata bogata (tłóm. **J. Czubek**). Chmielowski, Obraz. I 124/5.

290. Wyjątki (5 num.), tł. **J. Czubek**. Zathey, Antologia. 156—157.

Bion.

291 Żal po zgonie Adonisa. Pory roku. Do gwiazdy wieczornej (tłóm. **B. Kiciński**). Chmielowski, Obraz I. 209—210.
— por. nr. 377.

Callimachus.

292. Kąpiel Pallady. Elegia. Epigramaty. Charmisowi. (tłóm. **R. Walicki**). Chmielowski, Obraz. I. 211—214.

Callinus Ephesius.

293. Do broni. Przekład **Jana Czuhka**. Chmielowski, Obraz. I. 112—113.

294. Z elegii, urywek nr. 1 (tł. **J. Czubek**). Zathey, Antologia. 136.

Cleochares por. nr. 336.

Damophila por. nr. 302.

Demosthenes.

295 Mowa Demostenesa przeciw Arystokratesowi, przekład prof. **Michała Kusionowicza**. Część II. (Demosthenes Rede gegen Aristokrates, übersetzt v. M. K. II. Theil). [§. 100—218]. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. wyższego gimnazyum w Kołomyi za rok szkolny 1895. W Kołomyi 1895. Nakładem funduszu szkolnego. Z drukarni J. Bruka i S-ki w Kołomyi. str. 1—48. (Por. nr. 13.) i odbitka z nr. 13 i 295: Kołomyja. 1893—95. w 8ce. str. 80.
rec.: 1 części. Eos. I. 167—8 (W. Hahn). Zeitschrift für die östereichischen Gymnasien. 1895. 848—9 (B. Kruczkiewicz).
rec.: 2 części Eos. II. 251. (W. Hahn).

296. Z mów Demostenesa. Druga mowa olintyjska. Trzecia mowa przeciw Filipowi. (Tłóm. **Dobrzycki Stanisław**). Zathey. Antologia 340—354.

297. **Barewicz Witold dr.** O powstaniu mowy Demostenesa przeciw Midyaszowi i jej niedostatkach. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. wyższego gimnazyum realnego im. Franciszka Józefa w Drohobyczu za rok szkolny 1894. str. 3—39. i odbitka. Lwów, druk. im. Szewczenki, 1894. w 8ce str. 39

298. **Schefczik Heinrich dr**. Die erste philippische Rede des Demosthenes ist zweifellos ein Ganzes. Programm. Troppau. 1895 27. str. 8⁰. Zemker.
rec.: Wochenschrift für klassische Philologie. 1896. nr. 4. str. 94—95. (E. Rosenberg).

Epicurus.

299. **Sobolewski Tadeusz**. Etyka Epikureizmu. Czasopismo akademickie. Lwów. 1895. nr. 6—12.

Erinna.

300. Do siły. (tłóm. **B. Kiciński**). Chmielowskiego Obraz. I. 117.

301. Urywek z poezyi. (**tł. J. Czubek**) Zathey. Antologia. 150—151.

302. **Lubecki Józef**. Ulubienice Safony. Studyum krytyczne opracował... Warszawa, w drukarni K. Kowalewskiego. 1895. w 16ce. str. 2nl. + 70. [Erynna. str. 1—48; Andromeda i Damofila 49—50; Fragmenta Erynny 67—70].

Euripides.

303. Hekabe. Wyjątki w tłómaczeniu **Zygmunta Węclewskiego**. Chmielowskiego Obraz. I. 173—179.

304. Z Ifigenii w Taurydzie. (Tłóm. **Zygmunt Węclewski**). Chmielowski. Obraz I. 179—184.

305. Z tragedyi Eurypidesa Ifigenia w Taurydzie. (**tł. Zygmunt Węclewski**) Zathey. Antologia. 225—242.

306 **Szydłowski Józef**. Układ symetryczny części dyalogicznych w Elektrze Eurypidesowej, napisał... XI. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum w Jarosławiu za rok szkolny 1895. Jarosław. Nakładem funduszu naukowego. Z drukarni H. Bohussa. 1895. str. 3—28.
rec.: Eos II 249—251 (W. Hahn).

307. **Zieliński Tadeusz**. Apologia Dionyzosa w Eurypidesa Bakchach. Filologiczeskoje oboizrjenije. VI. 1, 3—17.
— por. nr. 253. 254.

Georgius Pisides.

308. **Sternbach Leo.** Georgii Pisidae carmina Wiener Studien 1891. XIII. 1—62. (por. nr. 16.).

309. — nr. 17.
rec.: Wochenschrift für klassische Philologie. 1895. nr. 2. sp. 51. (E. Hübner). Byzantinische Zeitschrift. III. (1894). 192—193. (K. K.).

Gnomici scriptores.

310. **Sternbach L.** Gnomologium Parisinum ineditum, appendix Vaticana I. et II. Rozprawy Akademii umiejętności: Wydział filologiczny, II. 5. (XX). Kraków. 1894 str. 135—218. (por. odbitkę pod nr. 18.).
rec.: Byzantinische Zeitschrift. III. (1894). 192. (K. K.).

311. — Excerpta Vaticana. Wiener Studien. XVI. 1. str. 8—37. i nadb.: Wien. 1894. w 8ce. str. 8-37. [O Alexandrze Wielkim I. n. 181—194. 202. 210]
rec.: Byzantinische Zeitschrift 1895. IV. 161-162. (K. K.).
— por. nr. 43.

312. **Zieliński Th.** De appendice Vaticana observatiuncula (ad I 182.). Eos. I. 129.

Hecataeus Milesius.

— por. nr. 315.

Heliodorus Emesenus.

313. Teagenes i Charykleja (Aethiopica). Tłómaczenie III. 1—5. **Edw[arda] Gra[bowskiego]**. Chmielowski: Obraz I. 217—222.

Herodotus.

314. Z dziejów Herodota. Tłómaczenie: I. 131—140., II. 124—127., VI. 102—120., VII. 34—57. (**tł. A. Bronikowski**); I.

33—45., VI. 125—130., VII. 101—104. (tł. W. K.). Zathey, Antologia 270—283.

315. Sanojca Józef. Stosunek Herodota do Hekatajosa. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. wyższego gimnazyum w Rzeszowie za rok szkolny 1895. Rzeszów. str. 3—19.
rec.: Eos. II 256—257 (S. Schneider).

316. — Studya Herodota w dziedzinie poezyi greckiej, przedstawił,... naucz. gimn. Sprawozdanie dyrektora c. k. wyższego gimnazyum w Rzeszowie za rok szkolny 1894 str. 3—52. i odbitka Rzeszów, 1894., druk. J. A. Pelara. (H. Czerny). w 8 ce. większej, str. 52.
rec.: Muzeum, 1894. 998—999. (Z. Dembitzer) Eos II. 101. (L. Ć[wikliński]).

317. Schneider Stanisław. Utajona polemika Herodota z Protagorasem. Napisał..., (osobne odbicie z czasopisma filologicznego Eos, roczn. II., str. 13—19.). We Lwowie, 1895. Nakładem Towarzystwa Filologicznego. Z drukarni E. Winiarza. str. 9.
rec.: Ateneum. 1896. I. 600—601.

Herondas.

318. Witkowski. por. nr. 21.
rec.: Wochenschrift für klassiche Philologie 1894. nr. 2. sp 51. (E. Hübner).

Hesiodus.

319. Prace i dnie. Wyjątki przekładu **F. Faleńskiego.** Chmielowskiego: Obraz I. 109—112.

320. Prace i dnie. Pieśń pierwsza i druga w skróceniu (tł. **Felicyan Faleński**). Zathey. Antologia. 112—125.

321. Teogonia. Wyjątki przekładu **Jacka Przybylskiego**. Chmielowskiego: Obraz I. 105—109.

Hieronymus Rhodius.

322. Sternbach Leo Coniectanea. (ad frg. 16.), Eos. II. 129—131.

Homerus.

323. Homer Odysseja w skróceniu, wydanie **A T. Christa**, przerobił i do potzeb gimnazyów polskich zastosował **dr. Michał Jezienicki.** Wiedeń i Praga, nakł. F. Tempskiego, Gubrynowicz i Schmidt we Lwowie, druk A. Holzhausena w Wiedniu, 1895, w 8ce. małej, str. XL. 322 i 1 nl, z 1 ryciną, 18 drzeworytami i 1 mapą.

324. Hymn do Apollina. [1 i 2 w wyd. Baumeistra], tłóm. **Ignacego Krasickiego**. Chmielowskiego: Obraz literatury. I. 101—103.

325. Homera Iliada, przełożył i objaśnił **Stanisław Mleczko**. (Biblioteka najcelniejszych utworów literatury europejskiej, literatura grecka). Warszawa, nakł. i druk. S. Lewenthala, 1894. w 8ce. str. LVI. i 525.
rec.: Tygodnik illustrowany 1894. nr. 42. str. 256.

326. Homer. Iliada. W wyjątkach tłómaczenie **Fr. Ks. Dmochowskiego, Feliksa Jezierskiego i Stanisława Mleczki.** Chmielowski: Obraz I. 71—88.

327. Homer. Iliada. W skróceniu, w większych urywkach pieśń V. i VI. tłóm. **Aug. Szmurło** i **F. Dmochowski.** Zathey. Antologia. 14—69.

328. Homer. Odysseja Przekład **Lucyana Siemieńskiego**, wydanie nowe. Warszawa, nakł. Gebethnera i Wolffa, druk. Anczyca i Sp. w Krakowie, 1895. w 32ce. str. 524.
rec.: Świat. 1895. nr. 2. 288 str. Tygodnik illustrowany 1895. nr. 39. str. 210 (-ej.-). Biesiada literacka 1895. nr 44. str. 288. Ateneum 1895. IV. 424. Kraj. 1895. nr. 22. str. 16.

329. Odysseja. W wyjątkach tłómaczenie **Lucyana Siemieńskiego**. Chmielowski: Obraz I. 88—101.

330. Odysseja Wyjątki z tłóm. **L. Siemieńskiego**. Zathey. Antologia. 70—108.

331. Odysseja... perewirsuwaw **Petro Bajda** (**Petro Niszczyńskij** profesor w Odessie), por. nr. 28.
rec.: Zorja. 1892. 12. 237—238. (J. Biłej); tamże: 1893. 10. 200—202. (El. Kokorudz).

332. Żabo-mysza wojna (Batrachomyomachia). W przekładzie **Brunona Kicińskiego i Zygmunta Straszewicza.** Chmielowski. Obraz. I. 103—105.

333. Bieńkowski. por. nr. 29.
rec.: Wochenschrift für klassische Philologie. 1894. 2. 49. (E. Hübner).

334. Czyczkiewicz por. nr. 30. i 31.
rec.: **nr. 30**. Berliner philologische Wochenschrift. 1895. 12. 356—361. (H. Stadtmüller). Zeitschrift für das Gymnasialwesen (Jahresberichte des philologischen Vereines in Berlin) 1895. 23—24. (C. Rothe). Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 1895. 569. (J. Golling). Gymnasium. 1894. 690—691. (J. Golling). **nr. 31.** Gymnasium 1893, 698. (J. Golling).
rec: **nr. 30. i 31.** Eos I. 162—164. (B. Kruczkiewicz).

335. Kokorudz por. nr. 32.
rec.: Eos I. 165—166. (B. Kruczkiewicz).
— por. nr. 478.

Hymni.

336. Kawczyński Maksymilian. Dwa hymny [Aristonoosa i Kleocharesa] delfickie na cześć Apollina [z nutami], Eos II 28—47. i odbitka str. 20 i 4 nl. w 8ce. Lwów. 1895.

Isocrates.

337. Schneider Stanisław. Isokrates wobec Politei ateńskiej Arystotelesa. (Odbitka z XXIV. tomu Rozpraw Wydziału filolog. Akademii Umiej. str. 292—316). Kraków. Spółka wydawnicza, druk. Uniw Jag 1895. w 8ce większej. str. 25.

Lucianus Samosatensis.

338. Lukianosa z Samosaty Ikaro-Menippos albo Podróż napowietrzna. Tłómaczył na język polski **M. K. Bogucki.** Sprawozdanie c k. gimnazyum w Bochni za rok szkolny 1895. w 8ce. str. 1—15.

339. Lukianosa z S. powieść prawdziwa, tł. **M. K. Bogucki.** por. nr. 36
rec.: Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1895. 850. (B. Kruczkiewicz).

340. Mandybur Tadeusz. O Lukiana dyalogu Περὶ παρασίτου. Eos II. 132—148.

Lysias por nr. 35.

Mimmermus.

341. Trzy urywki tłómaczenia **A. Walickiego.** (nr. I), **Jana Czubka** (nr. II. III.). Chmielowskiego Obraz I. 114—115.

342. Urywek z poezyi w tłóm. **J. Czubka.** Zathey. Antologia. 139—140.

Moschus.

343. Żal po zgonie Biona (tł. **Bruno Kiciński**). Nad brzegiem morza (tł. **Zygmunt Węclewski**) Chmielowski. Obraz I. 210—211.

Musaeus.

344. Hero i Leander tł. **Fr. Konarski** Wyj. Chmielowski. Obraz I. 214—217.

Nonnus por. nr. 17.

Photius.

345 Bojarski ks. Historya Focyusza, apostoła szyzmy moskiewskiej, greckiej i innych wschodnich narodów, oparta na świadectwach współczesnych pisarzy greckich, czerpana z dzieł francuskich i innych, wydał własnym nakładem... Lwów. Gubrynowicz i Schmidt. Druk. J. Czaińskiego w Gródku. 1895. w 8ce. str. 441 i 2 nl.

346. Sternbach L. Analecta Photiana. Rozprawy Akademii Umiejętności: Wydział filologiczny. II. 5. (XX.). Kraków. 1894 str. 83—124. por. odbitkę pod nr. 44.

347. — Photii patriarchae opusculum paraeneticum. Rozprawy Akademii Umiejętności: Wydział filologiczny. II. 5. (XX.) Kraków. 1894. str. 1—82. por. odbitkę pod nr. 43.

Pindarus.

348. Oda Olimpijska na cześć Azopicha z Orchomenu. Oda Pityjska na cześć Hierona, tyrana Syrakuzańskiego. (tł. **J. Wiernikowski**). Chmielowski. Obraz I. 126—133.

349. Wyjątki z ód Pindara, tł **J. Szujski.** Zathey. Antologia. 157—160.

350. Do Chronija Aitnejanyna wytiazia w perehònach na woži (Persza nemejska oda Pindara). Do Temidy Hymn Pindara. Perekław **Iwan Franko.** Wzory poezyji i prozy, dla klasy pijàtoji c. k. szkił serèdnych. ułożyw dr. Konstantyn Łuczakowskij. Lwów. 1894. str. 138—140. i 140—141.

Plato.

351. Fedon (O nieśmiertelności duszy) tł. **F. Kozłowski.** Zathey. Antologia. 408—448.

352. Kryton (Kriton) tł. **St Siedlecki.** Zathey. Antologia 392—403.

353. Z dzieł Platona. Obrona Sokratesa. (Apologia). tł. **Maszewski.** Zathey. Antologia. 365—391.

354 Jezienicki M. dr Osnowa i cel Platońskiego Sofisty. Sprawozdanie dyrektora c. k. IV. gimnazyum we Lwowie za rok szkolny 1894 Lwów. str. 3—38. i odbitka: Lwów J. Milikowski. 1894 w 8ce. str. 38.
rec.: Muzeum. 1894. 748—749. (Z. Dembitzer) Eos. II. 253—254. (L. Ć[wikliński]).

355. Lutosławski. Ueber die Echtheit, Reihenfolge und logische Theorien von Platos drei ersten Tetralogien. Archiv für Philosophie. 8vo. Berlin 1895. zeszyt I. str. 67—114. i odbitka. Por. też nadbitkę z Bulletin de l'académie des sciences: Sur les trois premières tétralogies de Platon. Cracovie. Impr. de l' Univ. Jag. 1895. w 8ce. str. 268—277.
rec.: Ateneum. 1895. IV. 599. The classical review X. 40—42. (Lewis Campbell).

356. **Polak S.** por. nr. 47.
rec.: Muzeum. 1895. 142—144. (S. Schneider).

Praxilla.

357. Wyjątki z poematów (**tł. J. Czubek**). Zathey. Antologia. 150.

Protagoras por. nr. 317.

Ptolemaeus Claudius.

358. **Łukaszewicz X. M. W.** Starożytne słowian ludy i ich odwieczne siedliska wedle geografii Klaudyusza Ptolemeusza. 1894. Poznań. druk. J. Leitgebra 8°. 198 str.

Sappho.

359. Hymn do. Afrodyty. Tłóm. **A. Szczepański**. Chmielowski. Obraz I. 115—6 Życzenie. Matczyne skarby. Tęsknota. Złoto i cnota. Pieśń weselna. (**tł. Jan Czubek**). Chmielowski. Obraz I. 116.
360. Wyjątki z utworów. (**tł J. Czubek i Józef Szujski**). Zathey. Antologia. 149—150.
— por. nr. 302.

Simonides Amorginus.

361. Wyjątki z poematów **tł. J. Czubek**. Zathey. Antologia 146—147.

Simonides Ceus.

362. Termopile. Maratońskim rycerzom (nagrobek). Termopilskim rycerzom (nagrobek). Leonidasowi (nagrobek). Gorgonie (nagrobek). Cnota. Los człowieka. Skarga Danai. (**tł. J. Czubek**]. Chmielowski Obraz I. 122—124.
363. Wyjątki w tłómaczeniu **J. Szujskiego** i **J. Czubka**. Zathey. Antologia 153—156 ·

Solon.

364. Ze zdań Solona. (**tł. J. Klemensiewicz**) Dziennik polski. 1894. Dodatek literacki nr. 23.
365. Wyjątki z elegii (**tł. Jan Czubek**). Zathey. Antologia. 140—142.

Sophocles.

366. Król Edip wyd. **Zielińskiego**: nr. 51.
rec.: Eos. I. 159—160. (K. Łuczakowski).
367. Antygona (prawie w całości). tłóm. **Kazimierza Kaszewskiego**. Zathey. Antologia. 182—224.
368. — Antygona wyjątki. tłóm. **Kazimierza Kaszewskiego** Chmielowski. Obraz. I. 159—168
369. Edìp car. Tragèdia Sofòkla. Perełożyw **Iwan Franko** Lwiw. 1894. Z drukàrni Institùta Stauropìjskoho pid zàrjadom J. Pùchyra. (Odbitka z organu Olgi Franko: Żytjè i słowo, wìstnyk literatùry, istòrii i folklòra«. Rok 1894).
rec.: Zorja. Lwiw. 1895. nr. 6. str. 117—118 (P. Mostowicz). Eos. II. 189—192 (E Makaruszka).
370. Edyp król. Wyjątki z tłómaczenia **Kazimierza Kaszewskiego** Chmielowski. Obraz I. 151—158.
371. Filoktet. Wyjątki z tłómaczenia **Kazimierza Kaszewskiego**. Chmielowski. Obraz. I. 168—173.
372. **Ćwikliński**: nr. 52.
rec: Wochenschrift für klassische Philologie. 1894 nr. 1. sp. 29. (E. Hübner) Jahresberichte des philologischen Vereins in Berlin. 1895. 325—329. (H. Otte). Wochenschrift für klass. Philologie. 1895. 28. 764—765. (H. Otte).
373. **Hayder**: nr. 53.
rec.: Zeitschrift für die östereichischen Gymnasien. 1895. 848. (B. Kruczkiewicz); Eos. I. 166—167. (W. Hahn). Gymnasium 1894. 691. (J. Golling).
374 Przedstawienie Sofoklesa Antygony w Sanoku. Muzeum 1894, 815.
375. Przedstawienie tragedyi »Król Edyp« przez uczniów gimn. w Carskiem Siole. Muzeum. 1894. 63—67.
376. **Szafran Tomasz**. Wyrocznie i wieszczby u Sofoklesa Napisał... Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum w Brzeżanach za rok szkolny 1895. str. 1—32.
— por. nr. 253. 254. 478

Theocritus.

377. Amaryllis. Eros ukąszony przez pszczołę. [Przypisywany też Bionowi] Syrakuzanki na uroczystości Adonisa. (**tł. Zygmunta Węclewskiego**). Chmielowski. Obraz. I. 202—203. 205/8.
378. Kosarze. (**tł. Szymon Szymonowicz**). Chmielowski. Obraz. I. 204—5.
379. Rybacy. (**tł Fr. Kniaźnin**). Chmielowski. Obraz I. 207—208.
380. Syrakuzanki. (Idyla XV) (**tł. Łucyan Siemieński**). Zathey. Antologia. 257—262.

Theognis.

381. Obcowanie. Nowi ludzie Ciężar nędzy. Dar wieszcza. Zadanie wieszcza. Najdroższy skarb. Używaj świątka, póki służą latka. Póki czas. Miłość. Jeszcze miłość Rezygnacya. (**tł. Jan Czubek**). Chmielowski. Obraz I. 118—120.
382. Wyjątki (**tł. J. Czubek**). Zathey. Antologia 142—145.

Thrasyllus.

383. **Pawlicki** por. nr. 57.
rec.: Wochenschrift für klassische Philologie. 1894. 2. 52. (E. Hübner).

Thucydides.

384. Z dziejów Tukidydesa. II. 34—54. VII. 75—82. (**A. M. Kurpiel**). V. 84—114. VII 8—16. (**Br. Kąsinowski**). Zathey. Antologia. 284—311.

385. **Chowaniec**: por. nr. 58.
rec.: Eos. I. 164—165. (B. Kruczkiewicz). Gymnasium 1893. 699 (J Golling).

Tragici poetae.

— por. nr. 469.

Tyrtaeus Aphidnaeus.

386. Naprzód. (tł. **A. Walickiego**). Pobudka bojowa. (tł. **Jan Czubek**). Chmielowski. Obraz. I. 113—114.

387. Wyjątki tłómaczenia **Jana Czubka** i **Józefa Szujskiego**. Zathey. Antologia. 137—139.

Xenophon.

388. Chrestomatya z pism Xenofonta ułożył i słownikiem zaopatrzył **Edward Fiderer**, prof. c. k. gimnazyum Franciszka Józefa we Lwowie. Wydanie drugie. (Biblioteka klasyków łacińskich i greckich dla młodzieży szkolnej). Lwów. Nakł. Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych, druk. E. Winiarza. 1894. w 8ce. str. VII. 233 i 1 nl., z 1 mapą.

389. Z Anabasis Xenofonta I. 8., II. 5., III. 1. 2., IV. 5—8. tłómaczył **Stanisław Zathey**. Zathey. Antologia. str. 312—333.

390. Rzecz o ustawie ateńskiej, przypisywana Xenofontowi, z języka greckiego na język ojczysty przełożył **Józef Wierzbicki**. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum wyższego w Nowym Sączu za rok szkolny 1895. str. 3—23. W Nowym Sączu. Nakładem funduszu naukowego. W drukarni Józefa Pisza. i odb. 1895. w 8ce. str. 23.
rec.: Gazeta Lwowska. 1895. nr. 180. szp. 4. Eos. II. 257—258. (S Schneider).

391. **Pawlicki** por. nr 60
rec.: Eos. II 212—216 (K. J. Heck).
— por. nr. 287.

II.

Autorowie łacińscy, (Scriptores Latini).

(Wydania, tłómaczenia, rozprawy).

Anonymus.

392. **Miodoński Adam**. Anonymi: de ortu obitu patrum por. nr. 61
rec: Wochenschrift für klassische Philologie 1894. 3. 78. (E. Hübner).

393. — Incerti auctoris Exhortatio de paenitentia. Rozprawy akademii umiejętności. Wydział filologiczny. II. 5. (XX.) Kraków. 1894. str. 125—134. [odbitka z r. 1893 por. nr. 62.].
rec: Kwartalnik historyczny 1896. 123—124. (M Jezienicki).

Ausonius.

394. Epigramaty. (O swoich wierszach O zmienności fortuny. Z greckiego. Do Apollina. O uciekającej Dafnie. O straconej kochance. Na ślepego i kulawego). Epitafie (Nagrobki) Ulisesowi. Pryamowi. Hekubie. (tł **J. E. Minsowicz**). Chmielowski. Obraz. I. 313—4.

Catonis disticha.

395. Katonowe wiersze, Catonis disticha, w przekładach polskich **Franciszka Mymera** i **Sebastyana Klonowicza**, wydał **dr. Jan Bystroń**. XI. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. III. gimnazyum w Krakowie za rok szkolny. 1894. str. 1—47. i odbitka: Kraków. Nakł. autora. Spółka wydawnicza, druk. Wł. L. Anczyca i Sp. 1894. w 8ce. str. 47.
rec.: Muzeum. 1894. 847—8 (Z. Dembitzer). Kwartalnik historyczny. 1895. 530. (A. Brückner).

Catullus.

396. Do Lesbii (tł. **J. Szujski**). Żale nad skonem wróbla. Powrót wiosny. Do samego siebie. Do Dyany. Elegia na śmierć brata. Do Cycerona. Na Cezara. Niestałość miłości kobiecej (tłóm. **Szymon Baranowski**). Chmielowski, Obraz. I. 245/249.

Cicero.

397. M. Tulli Ciceronis Cato Major de senectute wydał **Teodor Schiche**. Do użytku polskich gimnazyów zastosował **Stanisław Rzepiński**. Lwów, Wiedeń i Praga. Nakład F. Temp-kiego. Gubrynowicz i Schmidt. Drukiem Adolfa Holzhausena w Wiedniu. 1895. XIX + 44.

983. Cycerona M. Tulliusza Cztery mowy przeciwko Lucyuszowi Katylinie, 2-gie wydanie **Hermana Nohla**, do potrzeb gimnazyów polskich zastosował **Stanisław Bednarski**. Druk i nakł. jak nr. 397. 1894, w 8-ce, str. XXIII i 62.
rec Muzeum 1894, 413/414. (Z. Dembitzer).

399. M. Tulli Ciceronis Laelius de amicitia. Wydał **Teodor Schiche**. Do użytku polskich gimnazyów zastosował **Stanisław Rzepiński**. Nakład jak nr. 397. 1895 (1896), 1—XXII i 1-42.

400. M. Tulliusza Cycerona Mowa za poetą Archiaszem. Wydanie drugie **Hermana Nohla**. Do potrzeb gimnazyów polskich zastosował **Stanisław Bednarski**. Druk i nakład jak nr. 397. 1894. V + 22.
rec. Muzeum 1894. 966. (Z. Dembitzer.

401. M. Tulliusza Cycerona Mowa za P. Anniuszem Milonem. Wydanie drugie **Hermana Nohla**. Do potrzeb gimnazyów polskich zastosował **Stanisław Bednarski**. Z planem Forum Romanum. Nakład i druk jak nr. 397, 1896, IX+59.

402. Cycero. Mowa za Sextem Roscyuszem z Ameryi, przełożona przez **E. Rykaczewskiego** (Biblioteka powszechna, nr. 137 i 138). Złoczów, nakład i druk W. Zukerkandla. 1894, w 16-ce, str. 93. Za zezwoleniem Biblioteki kórnickiej.

403. — **Bizoń**, nr. 69.
rec.: Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1895. 850—851. (B. Kruczkiewicz).

404. **Danysz Ant.** De duobus Ciceronis locis. [Tusc. Disp. III. 5, 10; Pro Milone, 25, 67]. Eos II, 63—64.

405. **Szafran Tomasz.** Wywody etymologiczne w dziele Cycerona De natura deorum, zebrał i w świetle nowszej gramatyki porównawczej przedstawił... Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum w Brzeżanach za rok szkolny 1894. Brzeżany. 1894, str. 3—24 i odb. Brzeżany, 1894, w 8-ce, str. 24.
rec.: Muzeum 1894, 996—7 (Z. Dembitzer). Eos II. 248—249 (W. Hahn).

406. **Zieliński Tadeusz.** O lekturze mów Cycerona w gimnazyum (po rosyjsku). Filołogiczeskoje Obozrienije, t. VII, str. 143—166.
— por. nr. 189.

Claudius Claudianus.

407. Porwanie Prozerpiny. Narzekanie Cerery z księgi III., tł. **A. W. Ustrzycki**, Wiersz panegiryczny na konsulat Olibryusza i Probina (r. 395 po Chr.). (tł. **Fr. Kniaźnin**). Chmielowski, Obraz. I. 314—318.

Cornelius Nepos.

408. Korneliusza Neposa Żywoty sławnych mężów w wyborze do instrukcyj minist. z r. 1884 zastosowanym, wydał i słowniczkiem zaopatrzył **Wiktor Kłak, prof.** c. k. gimnazyum Franciszka Józefa we Lwowie. Wydanie drugie. (Biblioteka klasyków łacińskich i greckich dla młodzieży szkolnej). We Lwowie. Nakładem towarzystwa nauczycieli szkół wyższych. Drukiem I. Związkowej drukarni we Lwowie, 1894, w 8-ce, str. IV + 124.

Ennius.

409 Annales (roczniki), tł. **Edw(ard) Gr(abowski)**. Chmielowski, Obraz I. 222-223.

Hieronymus.

410. **Sychowski Stanislaus von.** Hieronymus als Litterarhistoriker. Eine quellenkritische Untersuchung der Schrift des H. Hieronymus »de viris illustribus«, von... Münster. H. Schöningh. 1894.
rec.: Przegląd powszechny 1895, III. 284/6 (M. W.). Deutsche Literaturzeitung, 1895. 14. 425—6. (E. Klostermann).

Horatius.

411. Kw. Horacego Flakkusa wybór pism do użytku szkolnego wydali **Julian Dolnicki** i **Stanisław Librewski**. Lwów, nakładem towarzystwa nauczycieli szkół wyższych. 1894, str. 2 nl. + 220 + 2 nl., druk?
rec.: Muzeum 1894, 835—839. (W. Śmiałek).

412. Komentarz do wybranych pieśni Horacego. Napisał **Stanisław Rzepiński** c. k. profesor gimnazyalny. Wiedeń i Praga, Nakład. F. Tempskiego. Lwów Gubrynowicz i Schmidt. 1895, str. I—XXVIII. 1—184, 2 tablice.

413. **Satyra.** 1. księgi I. (tł. **M. Motty**). **Ody.** Do ludu rzymskiego. Pochwała Augusta. (tł. **Aleksander Krajewski**). Na zbytek w budowlach. Do gęsiora. Do Filidy. (tł. **L. Siemieński**). Do Arystyusza Fuska (tł. **F. Faleński**). Do Apollina. Do Licyniusza Mureny. Do Grossa. Do Wipsaniusza Agrypy. Do Melpomeny. (tł. **L. Siemieński**). List do Fuska Arysty.

usza. (tł. **F Faleński**). Chmielowski. Obraz. I. 273—285.

414. Horacy. Satyra. I. 1. prrzełożył wierszem miarowym **dr. Paweł Popiel**. Kraków. Nakł. własnym. Spółka wydawnicza. druk. Wł. L. Anczyca i Sp., 1894. w 8ce. małej. str. 11.

415. Transkrypcye z Horacego przez **K. M. Górskiego**; (por. nr. 78.). Biblioteka Warszawska 1895. I. 117—125. (Od I. 9., I. 24., I. 33., I. 38., II. 6., III. 9., III. 26., IV. 3.).

rec.: nr. 78. Bulletin polonais 1895. nr. 81. str. 80

416. Do Korablà. (Oda Horàcyja. I. 14.). Do Arystyja Fuska (O H. I. 22.). Do Apòllona. (I. 31). Pryczèpa. (Sat. I. 9.). Hòrod i sełò. (S. II. 6.). Do mojej knyżki. (Łyst. Hor. I. 20) perekław **I Franko**. Wzòry poezyji i prozy dla klasy pjàtoji c. k. szkił serèdnych ułożyw Dr. Konstantyn Łuczakowskyj. Lwiw. 1894. str. 135—6, 136—7., 137., 172—5., 175—9., 185—6

417. **Ćwikliński Ludwik dr.** Mommsen o Horacyusza Carmen saeculare. Eos I. 72—76. i odb. Lwów 1894.

418. **Lewicki**, por. nr. 80.

rec.: Bursian Jahresberichte über den Fortschritt der klassischen Altertumswissenschaft. 1893. III. 288. (W. Deecke). Gymnasium 1892. 736. (J. Golling).

419. **Rybczuk**, por. nr. 81.

rec: Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1895. 852. (B. Kruczkiewicz). Jahresberichte des philologischen Vereines zu Berlin w Zeitschrift für das Gymnasialwesen. 1895. 220. (G. Wartenberg). Eos. I. 168—170. (W. Hahn). Gymnasium. 1894. 723. (J. Golling)

420. **Sabat Nicolaus dr.** De synecdoche eiusque in Horati carminibus usu, vi atque ratione, composuit.. Stanislaopoli. Sumptibus fontium litterariorum. Typis St. Chowaniec. 1895. (dedyk. prof. L. Ćwiklińskiemu i B. Kruczkiewiczowi). str. nl. 2+26.

rec.: Eos II. 258—259. (J. Sanojca).

421. **Zieliński Tadeusz**. O Horacego I. 5. 16. III. 23. Filologiczeskoje obozrjenije, VIII. 1. 35—39.

Juvenalis.

422. Satyra wstępna Dlaczego piszę satyry (w skróceniu). (tł. **Felicyan Faleński**). Chmielowski. Obraz. I. 308—313.

423. **Schmidt Victor**. De tempore satirae Juvenalis septimae recte constituendo. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum w Bochni za rok szkolny 1894. Bochnia. 1894. str. 1—25.

rec.: Eos. II. 247—248. (J. Sanojca).

Livius Andronicus.

424. **Kruczkiewicz Bronislaus**. De Liviani carminis in Iunonem reginam memoria. Eos. I. 127—128.

Livius Titus.

425. Livii T. Ab Urbe condita liber I., wydał z objaśnieniami **J. Kubliński**. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum edita in usum adulescentium praeter scholam legentium. T. Livii ab u. c. liber I. adnotationem adiunxit I. K. Premisliae. Venum dabunt Leopoli Seyfarth et Czajkowski. Biblioteka klasyków łacińskich i greckich do lektury prywatnej). Przemyśl. nakł. wydawcy. druk. St. Piątkiewicza, główny skład we Lwowie w księgarni Seyfartha i Czajkowskiego we Lwowie. 1895. w 8ce. str. 4 nl + V. 112 i 1 nl., z planem.

rec.: Eos. II. 274—276. (W. Śmiałek).

426. Wydanie 21. ks. **Zielińskiego**. por. nr. 84.

rec.: Eos. I. 159. (K. Łuczakowski).

427. **Kruczkiewicz**, por. nr 85.

rec.: Wochenschrift für klassische Philologie. 1894. nr. 3. sp. 76 n. (E. Hübner).

Lucanus.

428. Farsalia. (Zobopólna nienawiść Pompejusza i Cezara. Obraz obydwóch wodzów. Przyczyny wojny domowej). (tł. **F. Dmochowski**). Chmielowski. Obraz. I. 298—300.

Lucretius.

429. O przyrodzie wszechrzeczy. (tł. **Karol Mecherzyński** i **Bruno Kiciński**). Chmielowski. Obraz I. 239—245

430. **Jezienicki M.** Quaestiones Lucretianae Eos. I. 31—58. i odb. Leopoli, Sumptibus Societatis philologae. J. Milikowski, typ. instituti Stauropigiani. 1894. w 8ce. str. 28.

rec: Berliner philologische Wochenschrift. 1895. 31—2., 976—978. (A. Kannengiesser). Wochenschrift für klassische Philologie. 1896. nr. 13. str. 343—344.

Martialis.

431. Epigramaty. (O Aryi Do Elii. O Dyaulu. Do Leliusza oszczercy. Do Sekstusa. Do pewnego gospodarza. O jaszczurce zawartej w bursztynie. Nie zginie, co dasz przyjaciołom. O Taidzie i Lekanii. O Filonie. O sarnach mężnie z sobą walczących. Do Domicyana, który zapaśnicze walki przywróciwszy, starych czasów prostotę odnowił). Z księgi widoków. (O upokorzonym słoniu. O wodnej bitwie Domicyana. O sarnie i chartach. O Dedalu). (tł. **J. E. Minasowicz**) Chmielowski. Obraz I. 306—308.

Naevius.

432. **Kruczkiewicz Br.** De Cn. Naevii patria atque iuris condicione scripsit... Eos. I 6—11 i odb. Leopoli. Sumptibus societatis philologae Typis instituti Stauropigiani. 1891. 8⁰. str. 8.

Ovidius.

433. Owidyjewi Metamorfozy, perekład **Iwana Serdésznohe.** Z drukarni Naukowoho towarystwa imeny Szewczenka. Lwów. 1894. str. 144. 8⁰ (Wychodziły jako dodatek do miesięcznika »Prawda« Lwów. 1894).

434. Elegie miłośne. Elegia 3 księgi III. Elegia 13 księgi III. (tł. **B. Hulewicz**). Metamorfozy czyli Przemiany. Z księgi I. (tł. **Br. Kiciński**). Z Żalów. ks. I. elegia III. (tł. **Euz. Słowacki.**) Listy z Pontu. List 7 księgi III. Przyjaciołom (tł. **J. Przybylski**) Chmielowski Obraz. I. 286—298.

435. Pròszczanie (El I. 3) Newìrnomu drùhowy. (Łyst Owidyja z Pontu IV. 3.) [tł. **Iwan Franko**]. Wzory poezyi i prozy. Lwiw. 1894. (por. nr. 416) str. 169 i 183—5

Persius.

436. Satyra 3 (początek) Na gnuśne życie młodzieży majętnej. (tł. **M Słonkowicz**) Chmielowski Obraz. I. 300—1.

Petronius Arbiter.

437. Satyrykon. (tł. **W. M. Dębicki**). Wyj. Chmielowski. Obraz. I. 301—304.

438. **Morawski Kazimierz** Petronius Arbiter i romans w starożytności. Biblioteka warszawska. 1894. II. 269—292.

rec: Kwartalnik historyczny. 1895. 723—725. (S. Schneider).

439. — Petroniana. Eos. I. 1—5 i odb. Leopoli. typis instituti Stauropigiani. 1894. str. 5.

rec.: Zeitschrift für das Gymnasialwesen. Jahresberichte des phil. Ver. zu Berlin. 1895. 205. (G. Andresen). Wochenschrift für klassische Philologie. 1894. 43. 1165.

Phaedrus.

440. Wilk i baran. Krowa, kózka, owca i lew. Liszka i kozioł. (tł **J E. Minasowicz**). Chmielowski. Obraz I. 305.

441. Fedra Bajki Ezopowe, z języka łacińskiego na polski przełożył **Br. Dobrzański.** Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum w Złoczowie za rok szkolny 1895. Złoczów. 1895 str. 3—50.

Plautus.

442. Trojak. Garnek złota (Aulularia). (tłóm. **Jan Wolfram**). Chmielowski. Obraz. I. 223—232 i 232—235.

Plinius C.

— por. nr. 452.

Poetae antiqui.

— por. nr. 128.

Poetae scaenici.

443. **Ładyżyński M.** De quibusdam priscorum poetarum scaenicorum locutionibus, quae q u a l i s, t a l i s, aa. pronominum, u t (q u i) i t a, aa. aduerbiorum uices explent. Eos. II. 149—176

— por. nr. 110.

Propertius.

444. Pochwały Cyntyi. (II. 2.). Do Tullusa. (I. 14.). Do Cyntyi. (I. 2.). (tł. **Euzebiusz Słowacki**). Chmielowski. Obraz I. 252—254.

445. **Frączkiewicz Alexander.** Fasti Propertiani. X. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum w Jarosławiu za rok szkolny 1894. Jarosław. 1894. str. 1—22. i odb: Jaroslaviae, typ. H. Bohuss. 1894. w 8ce str 22 i 1 nl.

rec.: Muzeum 1894. 749. (Z. Dembitzer). Eos. II. 249. (W. Hahn).

Prudentius.

446. Hymn na cześć męczennika Kwiryna. (tł. **Piotr Chmielowski**). Chmielowski. Obraz. I. 321—322.

447. **Czencz Władysław ks. T. J.** Wielki poeta chrześciański z IV wieku. Przegląd powszechny. 1894. II. 1—26. 205—232 III. 401—418.

Quintilianus.

— por. nr. 452. [O J. O. 7. 2. 33. Eos. II. 12.].

Rhetores.

448. **Morawski K. dr. prof.** De rhetoribus latinis observationes, pars altera, (odbitka z Anzeiger der Akademie der Wissenschaften). Krakau. Uniwersitäts-Buchdruckerei. 1894. w 8ce. str 1. por. nr. 92.

rec: części I. (nr. 92.) Berliner philologische Wohenschrift XIV. 21. 650. (F. Marx). Wochenschrift für klassische Philologie 1894. nr. 9. 235—237. (E Kübler). Bursian. Jahresbericht über d. Fortschrift d. klass. Alterthumswiss. 1892. II. 224. (K. Morawski). tożsamo: 1894. II. 226. Österr. Litteraturblatt. 1895. 9. 278. (R. Kukula).

449. — Zur Rethorik bei den römischen Schriftstellern Philologus. 54. t (N. F. 8.) 1895. 1. 143—149.

rec.: nr. 93 i 449. Kwartalnik historyczny. 1896. 122—123 (M. Jezienicki).

Sallustius.

450. Sallustyusz Gajus Krysp. Dzieła wszystkie, na język polski przełożył, uwagami **Jakobsa** oraz własnymi objaśnił i żywotem autora zaopatrzył **Franciszek Habura**. Tom II. zawierający księgę o wojnie jugurtyńskiej (pośw. Augustowi hr. Cieszkowskiemu). Tarnów. nakł. tłómacza, K. Raschka. druk J. Styrny. 1894. w 8ce. str. XI. i 116., z 1 mapą.

rec.: Muzeum. 1894. nr. 50. 215—218. (J. Pelczar).

451. **Dembitzer**, por. nr. 96.

rec.: Zeitschrift für die östereichischen Gymnasien. 1895. 851—852. (B. Kruczkiewicz). Eos. I. 168. (W. Hahn). Gymnasium 1894. 721—2. (J. Golling).

Scriptores aetatis, quae dicitur argentea.

452. **Morawski K.** De sermone scriptorum latinorum aetatis, quae dicitur argentea, observationes. Odbitka z Eosu. II. 1—12. Leopoli Sumpt. Societatis philologae. typis E. Winiarz. 1895. w 8ce. większej str. 12. [Obszerniej o Valeriusie Maximusie, L. Anneuszu Senece i C. Pliniuszu]. Por też: Über die Manier im Stile der Schrifsteller der silbernen Latinität. Odbitka z Anzeiger der Akademie der Wissenschaften. Krakau. Universitäts-Buchdruckerei. 1895. w 8ce. str. 1.

rec.: Revue critique. 1895. nr. 50. 443. (P. Lejay).

Scriptores iuridici.

453 **Miodoński Adam** O łacinie prawników rzymskich. Eos. II. 52-62.

Seneca L. Annaeus.

— por. nr. 452.

Tacitus.

454. **Tacyt Publiusz Korneliusz**. Żywot Juliusza Agrykoli i Roczniki, tłómaczył **Wł. Okęcki dr.** o. p. (pośw. prof. Kazim. Morawskiemu). Kraków. G. Gebethner i Sp. druk. Anczyca i Sp. 1895. w 8ce. str. 4 nl.+459 i 5 nl.

rec.: Gazeta polska (warszawska) 1896, nr. 8. w artykuliku: »Z literatury klasycznej Słówko o Tacycie i tłómaczeniach polskich tego historyka z powodu przekładu jego »Żywota Agrykoli« i »Roczników« przez dra Władysława Okęckiego (J. Uzdowski); tę samą recenzyę przedrukował w skróceniu Przegląd (lwowski) 1896. nr. 13.

455 **Czyczkiewicz**, por. nr. 98

rec.: Bursians Jahresbericht über den Fortschritt der klassischen Alterthumswissenschaft. 1892. II. 130. (G. Helmreich); 1893. III. 225. (W. Deecke). Gymnasium. 1892. 736—7. (J. Golling).

456. — por. nr. 99.

rec.: Bursians Jahresbericht über den Fortschritt der klassischen Alterthumswissenschaft. 1892. II. 129. (G. Helmreich) 1893. III. 225. (W. Deecke).

— por. nr. 452. [o Ann. I. 8.].

Terentius.

457. Bracia (Adelphi). tł. **K Tyminiecki** Chmielowski. Obraz. I. 236—239.

Tibullus.

458. Do Delii I. 1 (**tł. Jędrzej Moraczewski**). Do pokoju (I. 10) (**tł. K. Brodziński**). Chmielowski. Obraz I. 249—252.

459. Przekład Tybulla Elegii 5tej księgi 1ej. (**Zygmunta Węclewskiego**). Eos. I. 125—126

Valerius Cato.

460. **Śmiałek W. dr.** Spór o domniemaną spuściznę Valeriusa Catona. Muzeum. 1894. 199—202. 271—279. 393—398.

rec.: Kwartalnik historyczny. 1895. 510—512. (S. Schneider).

Valerius Maximus.

461 **Morawski** por. nr. 101.

rec.: Wochenschrift für klassische Philologie. 1893. 3. 77. (E. Hübner).

— por. nr. 452.

C. Velleius Paterculus.
por. nr. 93. 452.

Vergilius.
462. Vergilius P. M. Wybór poezyi, wydał **Edmund Eichler**, do użytku gimnazyów polskich zastosował **Stanisław Rzepiński**. Wiedeń i Praga, nakł. F. Tempskiego, druk. A. Holzhausena. Gubrynowicz i Schmidt we Lwowie. 1894. w 8ce. małej. str. XXII. i 218.

rec.: Muzeum. 1894. 414—415. (B. Świba).

463. Eneida. (tłómaczyli **Franciszek Wężyk, Stanisław Trembecki, Franciszek Ksawery Dmochowski, Euzebiusz Słowacki, Fr. Kowalski**). Ziemiaństwo Georgika tł. **Euzebiusz Słowacki**. Bukoliki I. (tł. **Józef Lipiński**). Chmielowski. Obraz. I 254—268. 268—270 271—272

— por. nr. 632.

III.
Gramatyka grecka i łacińska, słownikarstwo.
(Gramatyki — przykłady do tłómaczenia — rozprawy gramatyczne — słowniki).

Ćwiczenia greckie.
— por. nr. 125. 126. 181.

Ćwiczenia łacińskie.
464. **Samolewicz-Sołtysik-Kocowskyj** por. nr. 128.

rec.: Zorja. 1894. nr. 16. str. 366—367. (E. Kokorudz); odpowiedź Kocowskiego: nr. 18. str. 408.; odpowiedź Kokorudza nr. 19. str. 428.

465. **Sas Marcin**. Ćwiczenia łacińskie. Przykłady do tłómaczenia z języka polskiego na łaciński dla VI. klasy gimnazyalnej. Ułożył... Kraków. Nakł. autora. G. Gebetner i Sp., druk. Wł. L. Anczyca i Sp. 1894 w 8ce. str. 91.

rec: Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1895. 221—224. (B. Kruczkiewicz). Muzeum. 1894. α) 285—286. (Z. Dembitzer). β) 286—289. (B. Świba).

466. **Steiner Józef** i **Scheindler A. dr.** Ćwiczenia łacińskie dla klasy II. [przełożył dr. **Zygmunt Samolewicz**]. Lwów. Nakł. Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych I Związkowa drukarnia. 1894. w 8ce. str. 114 + 99. i 1 nl. Spisu wyrazów.

rec.: Muzeum. 1895. 28—30. (B. Świba).

rec.: nr. 127. i nr. 466. (1 i 2 części) Eos. II. 109—113. (W. Śmiałek).

— por. nr. 113., 114., 121., 122., 127. 485.

Filologia.
Kierunki i zadania f. por. nr. 191.

Gramatyka grecka.
Βορελγονει por. nr. 129.

Metoda.

467. **Bieńkowski Bronisław** Gramatyka grecka i łacińska, oraz metoda ich wykładu. (Odbitka z encyklopedyi wychowawczej. V. 1. 2. str. 34. nn. por. nr. 104 i 105). Warszawa. E. Wende i Sp. druk J. Sikorskiego. 1895. w 8ce większej str. 2 nl. i 100.

rec.: Ateneum. 1895. IV. 192—193.

Podręczniki, por. nr. 106. 108.

468 **Fiderer** por. nr. 108.

rec.: Muzeum 1896. 23—32. 119—128. 207—217. (T. Sołtysik).

Zdania skutkowe.

469. **Kobylański J.** De enuntiatorum consecutivorum apud tragicos Graecos usu ac ratione, scripsit... Sprawozdanie dyrekcyi c. k. wyższego gimnazyum w Kołomyi za rok szkolny 1894. str. 3—56

rec.: Muzeum. 1895. 240—241. (J. Sanojca). Gymnasium. 1895. 19. 695—696. (J. Golling). Zeitschrift für die östereichischen Gymnasien 1895. 1145—1146. (H. St. Sedlmayer).

Gramatyka łacińska.
Coniunctivus.

470. **Kruczkiewicz Bronislaus**. Zur Grundbedeutung des Conjunctivs im Lateinischen. Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1894. 694—704.

Cum por. nr. 111.

Frequentativa, por. nr. 473.

Cunnus.

471. **Rozwadowski J. von.** Slavisch pizda »cunnus, vulva«. Indogermanische Forschungen. 1895. V. 4. 353—354.

Infinitivy na -ier, -rier.

472. **Miodoński**, por. nr. 112.
rec.: Bursian Jahresbericht über den Fortschritt der klassischen Altertumswissenschaft. 1893. III. 164.

Intensiva, por. nr. 473.

Irrealis futuri, por. nr. 130.

Iterativa.

473. **Rozwadowski Jan.** Łacińskie słowa pochodne urobione z pnia imiesłowu biernego na -to- t. zw. iterativa lub frequentativa i intensiva. Rozprawy Akademii Umiejętności: Wydział filologiczny. II. 6 (XXI.) Kraków 1894. 179—224. por. odbitkę z r. 1893. pod nr. 117.
rec.: Berliner philologische Wochenschrift. 1894. 41. 1303—4. (A. Funck).

Metoda, por. nr. 467.

ol, źródłosłów, por. nr. 116.

Podręczniki.

474. **Samolewicz-Cehłyńskij**, por. nr. 120.
rec.: Zorja. 1891. nr. 1. str. 13—14 (El. Kokorudz).
— por. nr. 118. 119. 124.

Voces hybridae.

474a. **Witkowski**: por. nr. 128.
rec.: Eos. I. 149—151. (Z. Dembitzer).

Vulva, por. nr. 471.

Zdania zaczynające się od cum, por. nr. 111.

Gramatyka porównawcza.

475. **J. Baudouin de Courtenay.** Einiges über die Palatalisierung und Entpalatalisierung. Indogermanische Forschungen. IV.

Metryka por. nr. 115.

Przysłowia por. nr. 107.

Słowniki.

greckie

476. **Węclewski Zygmunt.** Słownik grecko-polski, ułożył... dr filozofii, profesor zwyczajny szkoły głównej warszawskiej. Wydanie czwarte. Warszawa. Nakład i druk S. Orgelbranda Synów. 1892. 8°. str. 6 nl. + 693.

do Xenofonta, por. nr. 388.

łacińskie

477. **Koncewicz Łukasz.** Nowy słownik podręczny łacińsko-polski, opracowany podług najlepszych źródeł przez... b. prof. gim. gub. lub. Warszawa. Nakład i druk S. Orgelbranda Synów. 1894. w 8ce małej. str. 950.

do Korneliusza Neposa por. nr. 408.

Słownikarstwo.

478. **Fischer Kornel.** Kilka słów o wokabularzach do lektury klasycznej. (Do Iliady Λ 1—7. Δ 1—15.). Sofoklesa Antygony 162—183 i 244—267. Muzeum. 1894. 717—729.

IV.

Artykuły z dziedziny pedagogii, zostające w związku z filologią klasyczną.

Filologia.

Nauka filologii, por. nr. 193.

Język grecki.

Cel nauki j. g., por. nr. 480.

Ćwiczenia w j. g. w klasie 3 i 4, por. nr. 181.

Nauka j. g.

479. **Konferencya** w sprawie nauki języka greckiego w gimnazyach. Gazeta Lwowska. 1895. nr. 46. str. 2.
— por. nr. 183.

Nauka j. g. w klasie trzeciej, por. nr. 190.

Środki nauki j. g.

480. **Śmiałek W. dr.** Cel i środki w nauce języka greckiego. Muzeum. 1895. 530—536. 608-614.

Znaczenie wychowawcze piśmiennictwa greckiego, por. nr. 184.

Języki klasyczne.

Ankieta w sprawie nauki j. k., por. nr. 177.

Czytanie autorów klasycznych, por. nr. 180.

Klasycyzm.

481. **L.** Z pola walki pomiędzy realizmem, a klasycyzmem o szkołę wyższą w Pru-

siech. Przegląd poznański. 1895. nr. 4—6. str. 44—5, 54—5, 63—9.
— por. nr. 178
Metoda nauki j. k.
482. **Jędrzejewski Jan.** W sprawie nauki filologii klasycznej w gimnazyach naszych. Eos. II. 260—267. [Właściwie recenzya nr. 483.]
483. **Zagórski Władysław.** O niedostatkach obecnej metody nauczania języków klasycznych w szkołach naszych i o środkach zaradczych. Muzeum. 1895. 602—607. 704—709. 766—773. i odbitka. Lwów. 1895. str. 19.
rec.: por. nr. 482.
484. **Ziembicki Teofil dr.** (autor do nr. 7. podpisany **Ziemba**). Gimnazya pruskie po uchwałach konferencyi berlińskiej i najnowszych reformach. Muzeum. 1895. Zeszyt 4—12. [W rozdziale III. ustęp 3 język łaciński: str 619—623 i 710—711; ustęp 4. język grecki: str. 712—715]
Realizm, por. nr. 481.
Rozporządzenie ministeryalne z dnia 30/9 1891. por nr. 182.

Język łaciński.

Ćwiczenia stylistyczne.
485. **Dembitzer Z.** Kilka słów o ćwiczeniach stylistycznych w wyższem gimnazyum. Muzeum 1894. 280—286.
Interpretacya Cycerona de imp. Gn. P. §. 1., por. nr. 189.
Nauka j. ł.
486. **Konopczyński E.** Język łaciński. Rok I. Metodyczny kurs nauk. Rok piąty i szósty. Przegląd pedagogiczny. 1894. nr. 1. 3—16. 18—23. 1895. nr. 1. 3. 5. 7. 19. 21
— por. nr. 185.

Komentarze.

487. **Heck Korneli Juliusz.** Komentarze czy preparacye drukowane? Muzeum. 1891. 717—724.
488. **Schneider Stanisław.** O komentarzach do szkolnych wydań autorów greckich i rzymskich. Muzeum. 1895. 725—728.
489. **Śmiałek W. dr.** W sprawie wydań komentowanych dla uczniów. Muzeum. 1895. 774—777.

Kongresy.

Kongres pedagogów i filologów we Wiedniu r. 1893, por. nr. 186.

Lycea klasyczne.

490. **Zielińska Iza.** Lycea klasyczne we Francyi. Przegląd pedagogiczny 1891. nr. 11. 12. 14. 15. str. 125—6. 138—9. 162—3. 175—6.

Pedagogia w starożytności.

Cycero, por. nr. 69 i 403.

Podróże naukowe do Włoch i Grecyi.

491. **Zych Franciszek.** Wnioski w sprawie podróży naukowych do Włoch i Grecyi Muzeum. 1895. 688—697.

Realia, por. nr. 145. 179.

Reforma gimnazyalna, por. nr. 187. 188

Szkoły.

Szkoła grecko-słowiańska we Lwowie, por. nr. 192.

V.

Starożytności. (Classische Alterthumswissenschaft).

(Archeologia — epigrafika — geografia — historya — mitologia).

Archeologia.

Biust.

492. **Błońkowski Piotr.** Historya kształtów biustu starożytnego. Odbitka z XXIV. tomu Rozpraw Wydziału filolog. akademii umiej (II.) 9. str. 127—188. Kraków. Spółka wydawnicza. druk. Uniw. Jag. 1895. w 8ce większej, str. 62 i 1 nl. z dwoma podobiznami.

por. α) nadbitkę z Anzeiger der Akademie der Wissenschaften p. n.: Geschichte der antiken Büstenform. Krakau. Uniwersitäts-Buchdrukerei. 1894. w 8ce. str. 285—294. β) odbitkę ze sprawozdania Wydziału filolog. akademii umiej. p. n.: Historya formy biustu starożytnego w zarysie. Kraków. druk. Uniw. Jag. 1894. w 8ce. str. 6. γ) Note sur l'histoire de buste dans l'antiquité. Odbitka z Revue archéologique. Paris. libr. Leroux. Angers. impr. Burdin et Cie. 1895. w 8ce. str. 7. z ryciną.

rec.: Kraj. 1895. nr. 29. str. 14. Gazeta lwowska. 1895. nr. 178. str. 4.

Glabrio Acilius M.,
por. nr. 135.

Instytut archeologiczny niemiecki.

493. **Bieńkowski P.** Najnowsze publikacye niemieckiego instytutu archeologicznego za rok 1892. Eos. I. 86—112.
— por. nr. 133.

Kollekcya hr. Michała Tyszkiewicza.

494. **Froehner W.** La collection Tyszkiewicz, choix de monuments antiques, avec texte explicatif, livr. 2. 3. München, Verlagsanstalt für Kunst und Wissenschaft. 1894. fol. 8 tablic kolor. i 10 str. textu. por. nr. 144.

rec.: Göttinger gelehrte Anzeiger. 1895. nr. 4. 311—318. (F. Studniczka). Berliner philologische Wocnenschrift. 1895. 20. 623—627 (G. Körte).

495. **Geffroy.** Erwerbugnen des Grafen Tyszkiewicz aus russischen Gräberfunden, darunter Silberschale mit griechischer Inschrift, goldener Kranz gewidmet den θεοὶ πατρῷοι. Académie des inscriptions et belles lettres z 1892 r. 2. lutego.

496. **Hartwig P.** Die Phrixosschale der Sammlung Tyszkiewicz zu Rom. Berliner philologische Wochenschrift. 1894. nr. 48. 1531—1533.

497. **Robert Carl.** Scenen der Ilias und Aithiopis auf einer Vase der Sammlung des Grafen Michael Tyszkiewicz, Fünfzehntes hallisches Winckelmannsprogramm, gleichzeitig Festschrift zur Eröffnung des archäolog. Museums der Friedrichs-Univ. Halle-Wittenberg. am 9. Dez. 1891. Halle. Max Niemeyer. 1891. Str. 12. fol., 2 Farbentafel u. 17 Lichtdrucke.

rec.: Deutsche Literaturzeitung. 1892. 19. 635—636. (F. v. Duhn)
por. nr. 143.

Malocchio,
por. nr. 132.

Pamfilia i Pizydya.

498. **Lanckoroński Karol hr.** Miasta Pamfilii i Pizydyi, przy współudziale **Niemanna** i **E. Petersena** wydał.. Tom II. Pizydya (tłómaczył z niem. orygin. prof. **dr. L. Ćwikliński**). Kraków. Gebethner i Sp., druk. A. Holzhausena w Wiedniu. fol. str. 249 i nl. z 3 planami kolor., 33 tabl. rytymi na miedzi i 154 wizerunkami w texcie. 1895. (1896). (por. nr. 146. 147.).

Pusio L. Cornelius.
por. nr. 131.

Praxiteles.

499. **Bieńkowski P.** Deux sculptures de l'ecole de Praxitèle, par... privat docent à l'Université de Cracowie. Odbitka z Revue archéologique Paris. libr. Laroux, Angers, impr. Burdin et Cie. 1895. w 8ce. str 7. z 2 heliograw.

Rzym.

500. **N.** Rzym w świetle najnowszych odkryć archeologicznych. Część III. (c. d.). Przegląd polski. 1894. luty. marzec. 323—350, 476—497. (Por. nr. 151).

Σήκωμα.

501. **Domaszewski A. v.** Das Σήκωμα von Kosova in Bulgarien. Archäologische-epigraphische Mitteillungen aus Österreich. 1892. XV. 2 str. 145—150. (z illustr.).

Tarcza Achillesa.

502. **Bieńkowski P.** Lo scudo di Achille. Mitteilungen des archäologischen Instituts zu Rom. 1891. IV. no. 2. 183—207. (z tablicami IV.—VI.).

Architektura.

503. **Domaszewski A. v.** Das Regenwunder der Marc-Aurel Säule. Rheinisches Museum. 1894. tom. 49. zeszyt 4. str. 612—620.

504. **Strzygowski Józef.** Inedita der Architektur und Plastik aus der Zeit Basilios I. (867—886). Byzantinische Zeitschrift III. 1. 1—16.

— der Völkerwanderungsstil. Preussische Jahrbücher. Tom 73. 3. 448—459.

505. **Świecianowski J.** Architektura męska i żeńska starożytnej Grecyi, studyum estetyczne, objaśnione rysunkami, skreślił autor dzieła: La loi d'harmonie dans l'art grec et son application à l'architecture moderne...« architekt, członek honorowy Stowarzyszenia mistrzów Panteonu w Rzymie, Akademii sztuk pięknych w Bolonii, Akademii paryskiej wynalazców etc. etc (pośw. JE. arcyb. Winc. Chościak Popielowi). Warszawa. T. Paprocki i Sp., druk. E. Lubowskiego i Sp. 1894. fol. str. 31. z 2 tabl. litogr.

rec.: Biblioteka Warszawska 1894. II. 590—2. (W Gerson). Tygodnik illustrowany. 1894. nr 19 str. 304. Kwartalnik historyczny. 1895. 64—66. (M. Kowalczuk). Przegląd tygodniowy. 1894. 224. (K. F. Martynowski).

Assyrya.

506. **Maspero G. prof.** Opowiadania historyczne, Egipt i Assyrya, przełożył **J. Popławski.** Warszawa, nakł. T. Paprockiego i Sp. druk. E. Skiwskiego, L. Zwoliński i Sp. w Krakowie. 1893. (1894) w 8ce małej. str. 492 i 1. nl.

rec.: Kwartalnik historyczny. 1896. 211—212. (J. S. Friedberg). Przedświt. 1894. nr. 3. str. 28.

507. **Skrochowski Eustachy ks dr.** Wykopaliska assyryjsko-babilońskie wobec Biblii. Przewodnik naukowy i literacki. 1895. 549—555. 646—655. 738—745. 842—851.

Babilonia, por. nr. 506

Egipt.

508. Korespondencya faraonów. Dodatek literacki do Dziennika Polskiego. 1893. nr. 52.

509. Kult węża w Egipcie. Dodatek literacki do Dziennika Polskiego. 1894. nr. 2.

510. Papyrusy. Dodatek literacki do Dziennika Polskiego. 1894. nr. 11.

511. **W. z W(asilewskich) J(ędrzejowiczowa).** Starożytny Egipt pod względem historyi, religii, cywilizacyi i obyczajów, przez... Lwów. Seyfarth i Czajkowski. I. Związkowa druk. 1893. w 8ce. str. 2 nl. 370 i 2 nl.

rec.: Kronika rodzinna 1895. 396—401. (A. Moldenhawer).

512. **M. R.** Z życia ludów starożytnych: Egipcyanie, ich religia, zwyczaje, urządzenia społeczne, nauki i sztuki przed tysiącami lat, opowiedziała... Warszawa. Księgarnia tanich wydawnictw. druk. J. Jeżyńskiego. 1892. w 8ce małej. str. 47 i 1 nl. z rysunkami w tekscie.

513. Spuścizna po Faraonach. Biesiada literacka. 1895. nr. 36. str. 151—4. (z ryciną).

514. **Witkowski Stanisław dr.** Życie w Egipcie w epoce Ptolemeuszów według papirusów greckich. Przegląd polski. 1894. styczeń. 64—105.

rec.: Kwartalnik historyczny. 1895. 721—723. (W. Zagórski). [Odpowiedź S. Witkowskiego na tę recenzyę: Kwartalnik historyczny. 1896. 484.].

por. nr. 506.

Epopeja.

515. **Chassang A. i Marcou A. L.** Epos. Arcydzieła poezyi epicznej wszystkich czasów i narodów przez... Przełożył i uzupełnił **A. Lange.** Kraków, w księgarni L. Zwolińskiego i Spółki. Warszawa. Teodor Paprocki i Sp. 1894. Czcionkami druk. Związkowej w Krakowie pod zarządem A. Szyjewskiego.

[Na str. 57—92. Epopeja grecka. I. Epopeja Homerowska (X. w. przed Chrystusem) Uwagi wstępne. Iliada. Odysseja. II. Epopeja aleksandryjska. Uwagi wstępne. Apoloniusz z Rodosu. Argonautika III. Epopeja bizantyńska. Epopeja rzymska. I. Wirgiliusz. (W. I. przed nar. Chr.). Uwagi wstępne. Eneida. II. Inne próby epiczne literatury rzymskiej. Uwagi wstępne. Lukan. Pharsala. (*sic.*)].

rec.: Tygodnik illustrowany. 1894. nr. 5. str. 80. Wędrowiec. 1894. nr. 12. str. 239. [P. Chm(ielowski)]. Tydzień. Dodatek literacki Kurjera lwowskiego. 1893. nr. 49 str. 386—387. Przedświt. 1894. nr. 2. str. 16.

Geografia.

por. Assyrya. Babilonia. Egipt. Grecya. Kartagina. Pompei. Rzym. Troja. — por. nr. 156.

Grecya.

516. **Hirschberg Aleksander.** Grecya, wrażenia z podróży. Lwów, Jakubowski i Zadurowicz. druk. Dziennika polskiego. 1895. w 16ce. str. 86.

rec.: Przewodnik naukowy i literacki. 1895. 857—860. (K. J. Heck). Tydzień, dodatek do Kurjera lwowskiego. 1895. 28. 223—224. Świat. 1894. nr. 19. str. 460. Muzeum 1894. 971—972. (K. J. Nitman).

517. **Neumannowa Anna.** Pod greckiem niebem. Przegląd lwowski Masłowskiego. 1892. nr. 179—184 i 188—191.

518. **Polak J. dr.** Z wycieczki na Wschód, przez państwa bałkańskie do Turcyi, Egiptu, Palestyny i Grecyi, wrażenia i notatki. Warszawa. druk. H. Niemiery. 1892. w 4ce. str. 34. z rycinami w tekscie.

519. **Weyssenhoff Józef.** Z Grecyi. W Krakowie. W drukarni »Czasu« Fr. Kulczyckiego i Sp. pod zarządem Józefa Łakocińskiego. 1895. Nakładem autora. W 32ce. str. 175. (I. Dziennik podróży, por. nr. 169. II. Wiersze z podróży).

rec.: Przewodnik naukowy i literacki. 1895. 857. (K. J. Heck). Ateneum. 1896. II. 200—201.

Historya.

a) powszechna.

520. **Egelhaaf G. dr.** Zarys dziejów powszechnych, z niemieckiego przełożył i uzupełnił **Stanisław Krzemiński**. I. Starożytność. z mapką zachodniej części świata starożytnego, oraz tablicą synchronistyczną. Warszawa. Nakł. Gebethnera i Wolffa druk. S. Olgebranda i Synów. 1895. w 8ce. str. IV. 289 i 1 nl. (z mapą i 2 tablicami).
rec.: Kraj. 1895. nr. 39. str. 16. Tygodnik illustrowany 1895 nr. 44. str. 308. Biesiada literacka. 1895. nr. 40. str. 224. Gazeta lwowska. 1895. nr. 272. Przegląd pedagogiczny. 1896. nr 4. 62—64. (K. Król). Słowo. 1895. nr. 234. (Ch.) Przegląd powszechny. 1895. IV. 438—439. (B.). Kronika rodzinna. 1895. nr 22. 702.

521. **Pieniążek Czesław prof.** Ilustrowana historya starożytna, tom I., od czasów najdawniejszych, aż do zawiązku historyi greckiej, według wydawnictwa **Spamera**. (Dzieje powszechne illustrowane I.). Wiedeń nakł. Fr. Bondego. druk. J. R. Vilimka w Pradze. (1894). w 8ce większej. str. 2 nl. i 314, z 200 illustracyami i 22 kartonami.
rec.: Muzeum 1894. 570—572. (F. Bostel). Przegląd tygodniowy. 1894 nr. 49. 535. Swiat. 1894. str. 312. (R. Zaleski). Kurjer lwowski. 1894. nr. 243. Tygodnik illustrowany. 1894. nr. 18. str. 296., 1895. nr. 5. str. 88. Przegląd powszechny 1894 IV. 108. (H. Libiński). Wędrowiec. 1895. nr. 5. str. 99. (N.).

522. **Wernic Henryk.** Historya powszechna, opowiedziana i zaopatrzona pytaniami: I. Dzieje starożytne. Warszawa. nakł T. Paprockiego i Sp., druk. E. Skiwskiego. 1896. w 8ce małej. str. III. i 240. z tablicą chronologiczną.
rec.: Kronika rodzinna. 1895. nr. 22. 702. Słowo. 1895. nr. 266. (H. S.) Tygodnik illustrowany 1895. nr. 44. str. 308. Rodzina i szkoła. 1895 nr. 3. str. 76—78. (L. M. Dziama). Przegląd pedagogiczny. 1896. 4. str. 62—64. (K. Król). Przegląd lwowski. 1896. nr. 59.

523. **Zakrzewski Wincenty.** Historya powszechna na klasy wyższe szkół średnich. Tom I.: Historya starożytna, wydanie drugie. Kraków. nakład autora. G. Gebethner i Sp. druk. Uniw. Jag. 1895. w 8ce. str. X. i 272. [por. nr. 170]
rec.: I wyd.: Muzeum 1895. 30—36 (K. J. Gorzycki).
rec.: I i 2 wyd.: Przegląd powszechny. 1896. I. 438—449 (Ks. O. B.).

524. **Zaleski Mieczysław.** Opowiadania z dziejów austryackich i powszechnych dla szkół wydziałowych. Lwów. Nakł. i druk. Zakładu im. Ossolińskich. 1894. w 8ce. str. 175. i 1 nl.
rec.: Szkoła. 1895. nr. 7. str. 96—7. (Nit.). Przewodnik naukowy i literacki. 1895. 183—187. (K. J. Gorzycki). Muzeum 1895. 237—238. (K. J. Nitman).
— por. nr. 157. 158.

b) grecka.

Alexander W., por. nr. 311.

Wojny perskie.

525. **Domaszewski A. v.** Beiträge zur Geschichte der Perserkriege. I. Der panhellenische Bund auf der delphischen Schlangensäule. II. Der Rückzug der Perserflotte nach der Schlacht bei Salamis. Neue Heidelberger Jahrbücher. 1891. 1. 2. p. 181—189.
rec.: Bursian Jahresberichte über d. Fort. d. kl. Alter. 1895. I. 81—2. (J. Sitzler).
por. 154.

c) rzymska.

Bellum Germanicum et Sarmaticum 166—175 p. Chr.

526. **Domaszewski A. v.** Die Chronologie des bellum Germanicum et Sarmaticum. 166—175 p. Chr. Neue Heidelberger Jahrbücher. V. 2. 107—130.

Caligula.

527. **Mniszech Vandalin Graf.** Quidde's Caligula, ein Stiefelmärchen aus altägyptischer Zeit. Frankfurt a. M. Jaeger's Verl. 1894. w 8ce. str. 20.

Hadryan.

528. **Morawski**, por. nr. 150.
rec.: Świat. 1894. nr. 18. str. 436. Eos. II. 220—223. (F. Bostel).

Kościół rzymski trzech pierwszych wieków por. nr. 149.

Saturninus Antonius.

529. **Domaszewski A. v.** Zum Aufstand des Antonius Saturninus. Korrespondenzblatt der Westdeutschen Zeitschrift 1892. XI. 56. p. 114—116.

Sertoryusz por. nr. 134.

Tyberyusz.

530. **Lityński Michał prof.** Cesarz Tyberyusz w świetle nowoczesnych badań. (Odbitka ze sprawozdania szkoły realnej

za r. 1893 i 1894. [Część I. por. nr. 148. Część II. wyszła jako XXI. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. wyższej szkoły realnej we Lwowie za r. 1894. str. 1—51]. Lwów. nakł. autora. druk. I. Związkowa druk. 1898. (1894). w 8ce. str. 113.

rec.: Kwartalnik historyczny. 1896. 124—126. (S. Schneider). Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1895. 1146. (R. F. Kaindl). Przegląd. 1895. nr. 129.

por. nr. 150. 528.

Verrina.

531 **Zieliński T.**, por nr. 175.

rec.: Zeitschrift für das Gymnasialwesen. Jahresberichte des philologischen Vereins zu Berlin. 1896. str. 13—14. (H. J. Müller).

Inskrypcye.

532 **Domaszewski A. v.** Britannische Legionsinschriften. Rheinisches Museum. XLVIII. (1898.) 3. p. 342—347.

533. — W: »archäologische-epigraphische Mitteilungen aus Österreich. XVII. 1.«. prostuje to, co mówił o CIL. III. suppl. 12135. w Mitt. X. 19.

534. — Zur mainzer Inschrift des Ammianus. Korrespondenzblatt der Westdeutschen Zeitschrift. 1893. XI. 12. p. 230—234.

535. — Das deutsche Wort Braut in lateinischen Inschriften. Neue Heidelberger Jahrbücher. 1893. III. 2. p. 193—198.

Kartagina.

536 **Winnicki A.** Kartagina w świetle najnowszych poszukiwań archeologicznych. Dodatek literacki do Dziennika polskiego. 1895. nr. 18 i 19.

Katakomby.

537. **Bilczewski Józef ks. dr. prof.** Nowe odkrycia w katakumbie św. Pryscylli. Przegląd powszechny. 1895. I 226—243. 378—400 i odb. p. t.: Nowoodkryte freski w katakombach św. Pryscylli: Katakumba św. Pryscylli i jej najważniejsze pomniki. Odbitka z Przeglądu powszechnego. Kraków. nakład autora druk Wł. L. Anczyca i Sp. 1895. w 8ce. str. 52

rec.: Przegląd kościelny. 1895. 585. Przegląd literacki. 1896. nr. 1. str. 13. (X. J. F[ijałek])

538 — por. nr. 136.

rec.: Kwartalnik historyczny. 1896. 334—335. (A. Miodoński).

539. Katakumby. Wędrowiec. 1894. nr. 12. 282—288.

540. W katakumbach rzymskich. Dodatek literacki do Dziennika polskiego 1893. nr. 9. 10.

541. **Wilpert Joseph Msgre.** »Fractio panis«. Die älteste Darstellung des eucharistischen Opfers in der Capella graeca. Entdeckt und erläutert von... 17 tablic i 20 illustracyi w tekscie. fol. str. XII. i 140. Freiburg in Breisgau. Herder. 1895. 4°. str. IX+150.

rec.: Przegląd powszechny. 1896. I. 455—459. (X. J. Bilczewski).

Kolonie greckie.

542. **Panaczownyj.** Starodawni hrećki koloniji bosporśki w meżach teperiasnjoji Kubanśkoji obłasty ta sumiżnych z neju miść (Z kartoju dawnoji prybosporśkoji obłasty). [Über die alten griechischen Colonien am Kimmerischen Bosphorus im heutigen Kuban und in den anliegenden Gebieten (mit einer Karte des alten Bosphorus Gebietes)] Zapysky naukohowo Towarystwa im. Szewczenka, tom II. Lwów. 1893. 8vo. str. 1—61.

Kultura.

543. **Gnatowski Jan ks.** Wpływy greckie na wybrzeżach zatoki tarenckiej. Przyczynek do dziejów greckiej kultury. Wybór pism. Tom I. Studya. Lwów. 1896. str. 36—108.

Literatura.

grecka:

544. **Zathey Hugo dr.** Antologia grecka. Lwów. nakł. i druk. Zakładu narodowego im. Ossolińskich. 1895. w 8ce. str. VIII. i 464.

Przekłady rozpisane w dziale pierwszym.

powszechna:

545. **Chmielowski Piotr i Grabowski Edward.** Obraz literatury powszechnej w streszczeniach i przekładach, ułożyli... Warszawa. Nakład i własność księgarni T. Paprockiego i Spki. Kraków L. Zwoliński i Sp. druk. Związkowa. 1895. w 8ce. Tom. I. str. V+511. Starożytność i wieki średnie. II. Świat klasyczny: 1. Hellenowie (Grecy). 71—222. 2. Rzymianie. 222—318. (Wyjątki z 24 autorów greckich, z 18 rzymskich).

Przekłady z literatury greckiej i rzymskiej rozpisane w I. i II. dziale.

rec.: Tygodnik illustrowany. 1894. nr. 36. str. 160. 1895. nr. 3. str. 52. Świat 1895. nr. 2. 43—44 (F. Kone-

czny). Ateneum. 1895. 566. (J Matuszewski). Wędrowiec. 1894. nr. 28. str. 559. (N.).

546. **Praźmowska Teresa**. Podręcznik do nauki literatury powszechnej. Warszawa. T. Paprocki i Sp. druk. Wł. L. Anczyca i Sp. w Krakowie. 1892. w 8ce małej. str. VIII.+550, z 2 tablicami.
rec.: Przegląd polski. 1893. styczeń. 203—207 (M. K.).
por. *Epopeja*.

Medycyna.

547. **Zaremba Wacław dr**. Stanowisko lekarskiego stanu w Rzymie starożytnym wobec nauki, społeczeństwa i państwa. Odbitka z Nowin lekarskich. Poznań. nakł. i druk. Fr. Chocieszyńskisgo. 1894. w 8ce większej. str. 16.

548. — Szkoła lekarska w Alexandryi. (Odbitka z Nowin lekarskich). Poznań. nakł. i druk. Fr. Chocieszyńskiego. 1895. w 8ce większej. str. 17.
por. nr. 7. 170. a.

Metryka, por. nr. 115. i 336.

Mitologia.

Apollo.
por. nr. 336.
Asklepios.
por. nr. 170. a.
Badania.

549. **Biegeleisen Henryk**. Najnowsze kierunki badań mitologicznych. Tydzień. Dodatek literacki Kurjera lwowskiego. III. 1895. nr. 32—39. str. 249—250. 258—259. 267—268. 278—280. 284—285. 293—294. 303—304. 312.

550. — Nowì nàprjamy w dòslidach mitologicznych. Żytjè i słòwo, wìstnyk literatùry, istòrii i folkloru. Olgi Frankò. Lwiw. 1894. t. I. str. 50—59.
Erysichton-Poseidon,

551. **Zieliński**, por. nr. 172.
rec.: Bursian Jahresbericht auf dem Gebiete der klass. Alterthumswissenschaft. 1894. II. 38.
Etymologia.

552. **Perfecki**, por. nr. 152.
rec.: Gymnasium. 1892. 737—738. (J. Golling),
Herkules.

553. **Miodoński A**. Ein römischer Bericht über den germanischen Hercules. Nadbitka z Anzeiger der Akademie der Wissenschaften. Krakau. Universitäts-Buchdruckerei. 1895. w 8ce. str. 241—243.
Kabirowie.

554. **Zagórski W**. Kult Kabirów w świetle najnowszych odkryć archeologicznych. Muzeum. 1894. 547—550. 705—709. 831—834. 907—911. 952—959. 1895. 23—27. 205—210. 299—302. 368—372. 464—469.
Podręczniki.

555. **Hey Oskar**. Podania o starożytnych półbogach i bohaterach Greków i Rzymian, według... napisał **Jan Popławski**. nakł. M. Arcta. druk. Towarzystwa Komandytowego. 1896. (1895) w 8ce. str. 210 i 1 nl. z 12 rysunkami kolor. i rysunkami w texcie.
rec.: Przegląd pedagogiczny. 1896. nr. 24. 366. (Wuen). Tygodnik illustrowany. 1895. II. nr. 51. str. 469—470.
por. nr. 137. 174. 176.

Muzyka.

556. **Fryz Franciszek**. Muzyka grecka w kościele katolickim. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum w Jaśle za rok szkolny 1895. Jasło. str. 3—26.
rec: Przegląd literacki. 1896. nr. 1. str. 14. (X. J. F[ijałek]).

557. Starożytne nuty greckie. Wędrowiec. 1895. nr. 42. str. 832. (z illustracyą).

558. **Witkowski Stanisław dr**. Nowe odkrycia w dziedzinie muzyki greckiej. Przegląd polski. 1895. październik. 65—84. i odbitka: Kraków. nakł. autora. Spółka wydawnicza. druk. »Czasu«. 1895. w 8ce. str. 22. z nutami w texcie.
rec.: Przegląd lwowski. 1895. nr. 280.
— por. nr. 141. 336.

Nauki przyrodnicze.

559. **M.** Wiedza przyrodnicza w epoce starożytnej i średniowiecznej. Tygodnik illustrowany 1895. nr. 48. str. 376—377.
por. nr. 7.

Poezya.

Por. Epopeja.

Pompei.

560. Wycieczka do Pompei. (Neapol, 5. kwietnia). Gazeta Narodowa. 1895. nr. 104. = Przegląd lwowski 1895. nr. 88. (17. kwietnia). str. 2. szpalta 2. 3. 4.

561. **A. D.** Skarby Pompejańskie. Tygodnik illustrowany. 1895. II. nr. 45. str. 327. (z 6 rycinami).

Przekłady.

562. **Makaruszka Eustachy**. Kilka słów o przekładach pomników literatury grec-

kiej i łacińskiej na język ukraińsko-ruski. Eos. II. 184—192.

Rzym.

por. nr. 151. i 500.

Scytya.

563. **Scythica et Caucasica** e veteribus scriptoribus graecis et latinis collegit et cum versione rossica ed. **Basilius Latyschev.** Volumen I. S. Petersbourg. 1893. VIII+296.
rec.: Zapysky naukohowo Towarystwa im. Szewczenka. 1894. IV. 169—170. (M. Hruszewskij).

Starożytności.

564. **Cybulski.** Tabulae, quibus antiquitates Graecae et Romanae illustrantur. [por. nr. 140]. series I. tab. 9. Machinae et tormenta. Petersbourg et Leipzig. K. F. Koehler. 1895. 1 tablica i 11. stron textu Series I. tabula III. Nomismata hellenica. Lipsk. K. F. Koehler. 4°. (Nb. Tablica 3. Seryi I. umieszczona pod nr. 140. wyszła dopiero w r. 1895)
rec.: Lehrproben und Lehrgänge aus d-r Praxis der Gym. und Realschulen 1894. nr. 41. 109—111. (R. Menge). Neue philologische Rundschau. 1895. 14. 214—6. (Bruncke). Wochenschrift für klassische Philologie 1895. 20. 551. (o III. t.).

565. **Jacolliot Ludwik**. Świat zagrobowy w świetle nauk tajemnych, oraz ich objaśnienie wedle pojęć starożytnych i nowożytnych ludów. Warszawa. nakł. M. Wołowskiego. druk. M. Ziemkiewicza. 1891. w 8ce. str 279 i 1 nl.
por. nr. 168.

greckie:

566. **Giraud Paweł prof** Opowiadania historyczne: Grecya, I. Życie domowe i publiczne Greków, przełożył **J. L. Popławski.** Warszawa. nakł. T. Paprockiego i Sp., druk. E. Skiwskiego. L. Zwoliński i Sp. w Krakowie 1894. (1895). w 8ce małej str. 387 i 1 nl. II. Instytucye publiczne, przełożył **J. L. Popławski.** nakład i druk jak I. części str. 386 i 1 nl.
rec.: Część I. Czas 1894. nr. 256. Tygodnik illustrowany 1894. 51. 408. Świat. 1894. str. 532. Kronika rodzinna. 1895. nr 22. 702.
rec.: Część II. Przegląd 1896. nr. 57. Gazeta polska warszawska 1895. nr. 265. (H. Piątkowski).

567 **Helbig W.** L'épopée homérique expliquée par les monuments, traduction française de **M. Fl. Trawiński,** lauréat de l'Institut avec une introduction par **M. Maxime Collignon,** membre d'Institut. Paris. Firmin Didot et Cie. 1892.
rec.: Bulletin polonais. 1894. nr. 81. str. 93.

Igrzyska olimpijskie.

568. **Lewandowski Roman**. Wznowienie igrzysk olimpijskich. Wędrowiec. 1895. nr. 48. str. 954—955. (z ryciną).

Sztuka lekarska.

por. nr. 170a.

Strój.

569. **Bieńkowski Piotr.** O stroju greckim. Eos. I. 77—85. (W części przedrukowane w Gazecie lwowskiej. 1895. nr. 19. str. 4. szp. 2—4.).

rzymskie:

Comitia.

570 **Sanojca**, por. nr. 155.
rec: Gymnasium. 1894. 690. (J. Golling).

Cura viarum.

571 **Domaszewski**. Cura viarum. Eranos Vindobonensis. Festschrift zur Wiener Philologen Versammlung. Wien. Hölder. 1893. 60—64.
rec.: Deutsche Literaturzeitung 1893. nr. 47. p. 1480. (E. Maas).

Flamen sacrorum municipalium.

por. nr. 173.

Fryzury.

572. * Fryzury Rzymianek. Dodatek literacki Dziennika polskiego. 1895. nr. 2.

Kobiety.

573. * Grzechy społeczne. Zbytki patrycyuszek rzymskich. Biesiada literacka. tom 35. 1895. nr. 38. str. 183—186.

574. **Żdżarska Józefa.** Kobieta w starożytnym Rzymie. (I. Westalka. II. Dziewica. III. Matrona. IV. Kobieta dziejowa. V. Upadek. VI. Światło w ciemnościach). Bluszcz. 1894. nr. 1. 2. 3. 8. 9. 13. 15. 19. 20. str. 4—5. 10—11. 19—20. 59—60. 68—69. 98—99. 114. 146—148. 156—157.

Nocturni.

575. **Domaszewski A. v.** Nocturni. Rheinisches Museum. 1892. XLVIII. 1. p. 159-160.

Prowincye.

576. **Domaszewski A. v.** Die Entwicklung der Prowinz Moesia. Neue Heidelberger Jahrbücher 1891. I. 2. p. 190—200.

577. — Zur Geschichte der raetischen Grenzbesatzungen. Korrespondenzblatt der Westdeutschen Zeitschrift. 1891. X. 10. p. 249—252.

578. — Zur Geschichte der römischen Provinzverwaltung III. Der juridicus Britanniae und der Garnisonwechsel der legio II. adiutrix. Rheinisches Museum. 1891. XLVI. 4. p. 599—605.

Wojskowość.

579. **Domaszewski A. v.** Die Dislokation des römischen Heeres im J. 66. n. Chr. Rheinisches Museum. (1892). XLVII. 2. p. 207—218.

580. — Lustratio exercitus. Archäologische-epigraphische Mitteilungen aus Österreich. (1893). XVI. 1. p. 19—21.

581. — Praefectus equitatus. Mittheilungen des kaiserlich deutschen archäologischen Instituts zu Rom. 1891. VI. 2. p. 163—167.

582 — Prätorianerdiplom aus Bulgarien. Archäologische-epigraphische Mitteilungen. 1892. XV. 2. p. 130—133. mit Abb.

583 — Die Religion des römischen Heeres. Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst (1893). Jahrgang XIV. Heft 1. p. 1—121. i odbitka.

rec.: Deutsche Literaturzeitung. 1895. 28. 879. (E. Maass).

584. — Die Thierbilder der Signa. Arch.-epigr. Mitteilungen aus Österreich. 1892. XV. 2 p. 182—193. mit Abb.

585. — Zu den Heeren der Bürgerkriege. Neue Heidelberger Jahrbücher. Jahrgang. V. Heft. 1. 1895. p. 105—106.

586. — Zur Geschichte der Legionen XIII—XX. Korrespondenzblatt der Westdeutschen Zeitschrift. 1891. X. 2.—3. p. 59—63.

587. — Zur Geschichte der legio XIII. gemina. Korrespondenzblatt der Westdeutschen Zeitschrift. 1891. X. 10. p. 252—254.

Sztuka.

588. * Nowożytna i starożytna sztuka. Niwa. 1894. str. 77.

bizantyńska:

589. **Strzygowski Joseph.** Die Gemäldesammlung des griechischen Patriarchats in Kairo. Byzantinische Zeitschrift. 1895. IV. 3—4. 590—591.

590. — Die Cisternen von Alexandria. Byzantinische Zeitschrift 1895. IV. 592—593.

591. — por. nr. 142.

rec.: Byzantinische Zeitschrift. 1895. IV. 1. 128—136. (F. v. Reber).

592. — Das Berliner Moses-Relief und die Thüren von Sta. Sabina in Rom. Jahrbuch d. k. preuss Kunstsammlung. 14. (1893). 65—81.

rec.: Byzantinische Zeitschrift. IV. (1895). 225—226. (K. K.)

— por. nr. 159—167. 504.

Teatr.

por. nr. 139. 153.

Troja.

593. **Heck K. J.** Troja w świetle najnowszych wykopalisk. Kwartalnik historyczny. 1895. 413—433.

rec.: Tydzień, dodatek do Kurjera lwowskiego. 1895. nr 31. str. 248.

594. Odkopaliska Troi Wędrowiec. 1895. nr. 36. str. 705—707. (z 5 rycinami).

595. Szczątki Troi. Wędrowiec. 1894. nr. 48. str. 947. (z 2 illustracyami). (Według Dörpfelda: Troja. 1893.).

596. **Waleryan.** Wykopaliska Schliemanna i znaczenie ich dla nauki starożytności. Ateneum. 1894. III. 268—307. (W części streszczenie, w części przekład dzieła Schuchhardta).

rec.: Przewodnik naukowy i literacki. 1895. 855—857. (K. J. Heck).

597. Wykopaliska w Troi. (Hissarlik). Dodatek literacki Dziennika polskiego. 1894. nr. 44. (29. X.) str. III. i IV.

por. nr. 34.

VI.

VARIA.

Bibliografia.

598 **Hahn Wiktor.** Bibliografia filologii klasycznej i literatury humanistycznej w Polsce za lata: 1891—1893. Zestawił... Dodatek z osobną paginacyą do I. rocznika czasopisma filologicznego »Eos« str. 1—22. i osobna odbitka: We Lwowie, z drukarni Instytutu Stauropigiańskiego pod zarządem J. Puchyra. 1894. w 8ce. str. 24.

rec.: Przewodnik bibliograficzny. 1895. 33. 76. 98. Ateneum 1895. IV. 191. Czasopismo akademickie. 1895. nr 4. str. 12—18. (K. Wróblewski). Tygodnik illustrowany. 1895 nr 8. str. 136.

Czasopisma.

599. **Eos**. Czasopismo filologiczne. Organ Towarzystwa filologicznego, pod redakcyą **Ludwika Ćwiklińskiego**. Rocznik I. 1894. We Lwowie. 1894. Nakładem Towarzystwa filologicznego. Z drukarni Instytutu Stauropigiańskiego, pod zarządem J. Puchyra. Główny skład w księgarni Gubrynowicza i Schmidta. Eos commentarii societatis philologae editi a Ludovico Ćwikliński. Volumen I. 1894. Leopoli sumptibus societatis philologae. Apud bibliopolas Gubrynowicz et Schmidt. 2 zeszyty 8⁰. str. 4 nl. + 218. + 22.

rec.: Czas. 1894. nr. 289. Dziennik polski. 1894. nr. 326. Gazeta lwowska. 1894 nr 287. Kraj 1895. nr. 8. str. 12. Kwartalnik historyczny. 1895. 504—507. (W. Zagórski). Muzeum. 1895. 211—222. (K. J. Heck) Przegląd. 1894. nr. 286. Przegląd pedagogiczny. 1895. nr. 23. 377—388. (E. K.). Tygodnik illustrowany. 1895. nr. 40. str. 229. Wochenschrift für klassische Philologie. 1895. nr. 33 i 34. str 925—926. Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1895. 274.

600. — toż samo: Rocznik II. 1895. We Lwowie. 1895. Miejsce i nakład j. w. Z drukarni E. Winiarza. Główny skład we Lwowie w księgarni Gubrynowicza i Schmidta, w Lipsku w księgarni Karola W. Hiersemanna. Volumen II. 1895. Prostat Leopoli apud bibliopolas Gubrynowicz et Schmidt. Lipsiae apud bibliopolam Carolum W. Hiersemann. 2 zeszyty. 8⁰. str. 6 nl.+ 278.

rec.: Przegląd. 1895. nr. 274. (L. Ciliński).

Towarzystwo filologiczne we Lwowie.

601. **Ćwikliński Ludwik**. Sprawozdanie z czynności Towarzystwa [1. Zawiązanie i organizacya Towarzystwa. Zebrania w r. 1892. Sprawa założenia czasopisma. Statut i jego zmiana. Tworzenie Kół filologicznych. II. Działalność Towarzystwa w czasie od stycznia 1893 r. do końca marca 1894 r. III. Działalność Towarzystwa w czasie od końca marca 1894 r. do końca grudnia 1894. IV. Krakowskie Koło filologiczne]. Zestawił... ze współudziałem **W. Hahna, J. Jędrzejowskiego, St. Bednarskiego**. Eos. I. 199—218.

602. — Sprawozdanie z czynności Towarzystwa od dnia 1. stycznia do dnia 31. lipca 1895 r. [I. Sprawy ogólne. II. Zwyczajne posiedzenia Towarzystwa we Lwowie. III Posiedzenia Koła krakowskiego IV. Sprawozdanie z III. Walnego Zgromadzenia Towarzystwa filologicznego, które odbyło się w Krakowie dnia 1. czerwca 1895. r.] Eos. II. 114—128.

603. — Sprawozdanie z czynności Towarzystwa od dnia 1. sierpnia do 31. grudnia 1895 r. Eos. II. 277—278.

604. — Sprawozdanie z czynności Towarzystwa filologicznego za czas od 1. kwietnia 1894 r. do 31. maja 1895 r. 8⁰. str. 7. (druk.?). Lwów. 1895.

605. — Statut »Towarzystwa filologicznego« we Lwowie. 1) z dnia 6. listopada 1892. Lwów. 1892. I Związkowa drukarnia we Lwowie. str. 4 nl. 2) z r. 1894. str. 4 nl.

Życiorysy archeologów, filologów, historyków.

Nauck.
por. nr. 171.

Roscher W.

606. **Daszyńska Zofia dr**. Wilhelm Roscher. Przegląd poznański. 1894 nr. 13. str. 5—7.

Rossi.

607. **Bilczewski J. ks. dr**. Dorobek naukowy Rossiego. Przegląd powszechny. 1895. III 73—80. 220—247.

608. — Giovanni Battista de Rossi. Przegląd polski 1893. marzec. 587—600.

609. **Duchińska S.** Rossi. Biblioteka warszawska. 1895. IV. 290—291. (W kronice paryskiej).

610. **F...** T. B. de Rossi. Czas. 1894. nr. 286. 287.

Schliemann.

611 **Ćwikliński**, por. nr. 138.

rec.: Przewodnik naukowy i literacki. 1895. 854—855. (K. J. Heck).

612. — Henryk Schliemann, podług **Ludwika Ćwiklińskiego**. Wypisy polskie dla klasy czwartej szkół gimnazyalnych

i realnych, ułożyli Jan Czubek i Roman Zawiliński we Lwowie. 1894. ustęp 95. str. 279—285.

613 D. Jak się Schliemann nauczył dwunastu języków obcych. Przegląd pedagogiczny. 1895. nr. 6. str. 73—4.

614. **Lutosławski W.** Jeszcze o metodzie języków Schliemanna. Przegląd pedagogiczny. 1895. nr. 8. str. 113.

— por. nr. 596.

Węclewski.

615. **Majchrowicz Franciszek dr.** O życiu i pracach Zygmunta Węclewskiego. Napisał... Eos. I. 113—126. i odbitka: Lwów, z drukarni Instytutu Stauropigiańskiego, pod zarządem J. Puchyra. 1895. str. 14.

Wilamowitz-Moellendorff.

616. **Witkowski Stanisław dr.** Udalryk Wilamowitz-Moellendorff i jego działalność w zakresie filologii klasycznej. Przegląd polski 1895. marzec. 473—498.

rec.: Muzeum 1895. 309—310. (W. Śmiałek).

VII.
Humanizm w Polsce. *)

Agricola Rudolf.

617. **Kan J. B.** Wesseli Groningensis, Rodolphi Agricolae, Erasmi Roterodami vitae ex codice Vindobonensi typis descriptae. Adiecta est Erasmi genitura, ante CCCXI annos ab Hier. Cardano edita. Pr. Rotterdam. 1895. 16. str. mit 1 Abbild. 4⁰.

Bolonia.

618. **Bersohn Mathias** Studenci Polacy w Uniwersytecie Bolońskim w XVI i XVII w., część II. Kraków. Nakład autora. druk Czasu. G. Gebetner i Sp. 1894. w 8ce. str. 81., z rycinami i podobiznami

rec.: Przegląd powszechny 1895. I. 433—5 (W. J. Struszkiewicz). (o części I. i II.). Tydzień, dodatek literacki do Kurjera lwowskiego 1895. nr. 6. str. 47—48. (E. Br.). Przegląd. 1894. nr. 259. Tygodnik illustrowany. 1895. I. nr. 5. str. 88. (A.). Kwartalnik historyczny. 1896. 143—146 (F. Krček).

619. **Pfotenhauer dr** Schlesier auf der Universität Bologna 1455—1500. Zeitschrift des Vereines für Geschichte und Alterthum Schlesiens. Band XXIV. Breslau. 1895. 339—341.

620. **Windakiewicz.** Do Wgo pana Oswalda Balzera, redaktora Kwartalnika historycznego we Lwowie. Kraków, 18. kwietnia 1894. druk Uniw. Jag. w 8ce. str. 8. Drukowano jako rękopis [w sprawie recenzyi Kr eka dzieła **W.** wymienionego pod nr. 196]. List ten przedrukowano w Kwartalniku historycznym. 1894. 582—6.; tamże odpowiedź F. Krčeka. 586—587. i odpowiedź Redakcyi. 587—588.

Buchanan, por. nr 221.

Conrad Celtes.

621. **Bibl.** Briefsammlung des Conrad Celtes. Anzeiger der Wiener Akademie. 1893. N. X—XI. p. 35—36.

Benedictus a Cosmin.

622. Benedicti a Cosmin quae supersunt Carmina. edidit **dr. Joannes Pawlikowski** Sprawozdanie dyrekcyi c. k gimnazyum Nowodworskiego czyli św Anny w Krakowie za rok szkolny 1894. str. 1—24. i odb.: Cracoviae. sumpt. editoris typ. Wł. L. Anczyc et sociorum. 1894. w 8ce. str. 20

rec: Muzeum. 1894. 845—6. (Z. Dembitzer). Eos. I. 170—174. (K. J. Heck). Kwartalnik historyczny. 1896. 367. (K. J. Heck).

Cracovia, patrz Kraków.

Dramat.

623. **Creizenach Wilhelm.** Geschichte des neueren Dramas. I. Band. Mittelalter und Frührenaissance. Halle a. S. Max Niemeyer 1893. 8⁰. XV. 586 S.

rec.: Berliner philologische Wochenschrift. 1895. 15. 471 n. (L. Traube). Kwartalnik historyczny 1895. 75—83. (M. Kawczyński). Wochenschrift für klassische Philologie. 1894. nr. 12. 326—328. (K. Dziatzko). Zeitschrift für

*) Uwzględniono rozprawy o życiu i o dziełach, pisanych zarówno w języku polskim, jak i łacińskim.

die österreichischen Gymnasien. 1895. 1092—5 (F. Spengler).

Erazm z Rotterdamu.

por. nr. 38. i 617.

Galileusz.

por. nr. 228.

Górski.

624. **Fijałek J. ks. dr.** Szczegół z życia Jakóba Górskiego. Kwartalnik historyczny. 1895. 245—247.

Grotius.

por. nr. 233.

Greifswald.

625. **Friedländer Ernst.** Ältere Universitäts-Matrikeln. II. Universität Greifswald aus der Originalhandschrift hrsg. von... I. Bd. 1456—1645. Leipzig. 1894. S. Hirzel. XX. 635. 8°. II. Bd. 1646—1700. Nebst Personen-Orts-Sach- und Wortregister. Leipzig. 1894. Hirzel. VIII. 530. 8°. Publicationen aus den preuss. Statsarchiv. Bd. 52. 57.

rec.: Deutsche Literaturzeitung. 1895. 29. 904—905. (H. Stied). Kwartalnik historyczny. 1895. 384. (M. Gonet).

Grzegorz Samborczyk.

626. **Streka Wincenty prof.** Polski wiersz Grzegorza z Sambora. (Odbitka z Czasu. 1894. nr. 63. por. Nową Reformę. 1894. nr. 65.) Kraków. druk. Czasu. 1894. w 8ce małej. str. 3. [Szesnastowierszowy epigramat: »Na herb Herburtów«].

627. — Życie św. Stanisława Kostki, poemat łaciński Grzegorza z Sambora, wydany w Krakowie r. 1570 u Szarffenbergera, z łacińskiego na język polski przełożył i słowem wstępnem o życiu i pismach Grzegorza poprzedził **Wincenty Streka**, prof. c. k. gimnazyum św. Anny w Krakowie. (Rozszerzona odbitka z Przeglądu powszechnego. 1894. II. 192—211.) Kraków. nakł. autora (?). druk. Wł. L. Anczyca i Sp. 1894. w 8ce. str. 39.

rec.: Przewodnik naukowy i literacki. 1894. 766—67. (T. Ziemba). Tygodnik illustrowany. 1894. nr. 26. str. 430. (T. Ziemba). Świat. 1894. nr. 13. str. 292.

Hozyusz.

628. **Fijałek J. ks. dr.** Nieznany wiersz Hozyusza z r. 1527. Przegląd polski. 1894. maj. 327—337. i odbitka. Kraków. nakł. autora. Spółka wydawnicza. druk. Czasu. 1894. w 8ce. str. 13.

629. **Hipler F. dr.** Der fünfzigste Psalm Miserere in der poetischen Umschreibung des Stanislaus Hosius. Pastorolblatt für Diöcese Ermland. Frauenburg. 1894. nr. 4. Juni. w 4ce. str. 65—71.

630. **Reth F. W. E.** Ein Brief des Stanislaus Hosius, Bischof von Warschau (? powinno być »von Ermland«). 1588. Centralblatt für Bibliothekswesen. Leipzig. 1895. 3. 125 n.

631. **Weber A.**, por. nr. 208.

rec.: Berliner philologische Wochenschrift. 1893. 28. 910—911. (X.)

Humaniści.

632. **Jezienicki M.** Bericht über die mit der Signatur IV. F. 36. versehene Handschrift der königlichen und Universitätsbibliothek in Breslau vom J. 1515, und die darin enthaltenen Schriften. (Nadbitka z Anzeiger der Akademie der Wissenschaften). Krakau. Universitäts-Buchdruckerei. 1895. w 8ce. str. 9—14 [Rękopis zawiera pomniejsze utwory Wergiliusza, nieznane utwory Pawła z Krosna].

633. — O wydaniu chrestomatyi z utworów poetów polsko-łacińskich. Eos. II. 74—79.

634. **Weber Ernestus.** Virorum clarorum saeculi XVI et XVII epistolae selectae. E codicibus manuscriptis Gottingensibus edidit et adnotationibus instruxit... (Bibliotheca scriptorum Latinorum recentioris aevi Teubneriana). Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri. 1894. 8°. str. X. 2 nl. 195 l. [Zawiera Polonica].

rec.: Neue philologische Rundschau. 1895. 10. 155—156. (E. Krach). Literarisches Centralblatt. 1895. 19. 700. (K. W.). Museum. 1895. 3. Wochenschrift für klassische Philologie. 1895. nr. 5. 132—133. (H. D.). Neues Archiv für sächsische Geschichte und Alterthumswissenschaft. 1895. XVI. nr. 1—2. str. 150. Kwartalnik historyczny. 1895. 732—735 (F. Krček). Berliner philologische Wochenschrift. 1896. I. 24. (Wotke).

Hussovianus.

635. Hussoviani Nicolai. Carmina, edidit, praefatione instruxit, adnotationibus illustravit **Joannes Pelczar**. (Corpus antiquissimorum poëtarum Poloniae latinorum usque ad J. Cochanovium, IV.). Cracoviae, sumpt. Academiae li-

terarum, Spółka wydawnicza. typ. Univ. Jag. 1894. w 8ce. str. LV, 118 i 1 nl. Por. też nadbitkę pod tym samym tytułem z Anzeiger der Akademie der Wissenschaften. Krakau. Universitäts-Buchdruckerei. 1894. 8°. str. 213—216.

rec.: Kwartalnik historyczny. 1895. 445—457. (M. Jezienicki). Eos. II. 97—101. (M. Jezienicki). Przegląd powszechny. 1895. I. 435—8. (Wł. Rejowicz). Muzeum. 1895. 382—386. (Z. Dembitzer). Literarisches Centralblatt. 1895. nr. 26. str. 925. (K. W.). Wochenschrift für klassische Philogie. XII. nr. 30—31. 850—854. (Z. Dembitzer). Berliner philologische Wochenschrift. 1895. 886—888. (K. Wotke)

636. **Dembitzer Zacharias.** Ad Nicolai Hussoviani epistulas notulae criticae duae [1) Epist. ad Bonam. ed. Pelczar. p. 6. l. 25 sqq. 2) Epist. ad Christophorum Szydlovicium p. 58. l. 4 sqq.). Eos II. 65—67.

637. **Jezienicki Michał dr.** Mikołaj Hussovianus (Hussowski) w świetle najnowszych badań. Kwartalnik historyczny. 1895. 445—457. i nadbitka.

Ines.

638. **Rzepiński Stanisław.** Kilka słów o życiu i pismach Alberta Inesa, tudzież rozbiór i ocena jego panegiryku p. t. Wanda. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum w Wadowicach za rok szkolny 1895. str. 3—34. i odb. W Wadowicach. 1895. str. 34.

rec.: Muzeum. 1895. 795. (W. Hahn).

Janicki.

639. **Ćwikliński**, por. nr. 214.

rec.: Wochenschrift für klassische Philologie. 1895. 32. 880-881.

Klonowicz.

640. **Basiński Stanisław.** Roxolania Klonowicza, w stosunku do poezyi łacińskiej i greckiej. Część I. XIV. Sprawozdanie dyrektora c. k. gimnazyum w Sanoku za rok szkolny 1895. W Sanoku. Nakładem funduszu naukowego. Czcionkami Karola Pollaka 1895. str. 1—42.

rec.: Przegląd powszechny. 1895. IV. 441—442. (L. M. Dziama).

por. nr. 395.

Kochanowski.

641. **Sas**, por. nr. 220.

rec.: Kwartalnik historyczny. 1895. 530—534. (F. Kr ek).

642. **Witkowski**, por. nr. 222.

rec.: Eos. I. 174—177. (K. Bronikowski). Przedrukowane w dodatku literackim Dziennika Polskiego. 1895. nr. 8. str. III—IV.

por. nr. 253. 269.

Kolumb, por. nr. 227.

Kopernik.

643. **Daubrée.** Copernik et les decouvertes geographiques de son temps. Journal des savants. Paris 1895. 4. 750—758.

644. **Herz Norbert dr.** Geschichte der Bahnbestimmungen von Planeten und Kometen. Von ... II. Theil. Die empirischen Methoden. gr. 8. VIII+264. mit 2 Tafeln. 1894. B. G. Teubner. Leipzig. (II. Capitel: Copernicus).

rec.: Sirius. 1894. nr. 8. Literarisches Centralblatt. 1894. nr. 53.

645. **Kornella A.** W 350-letnią rocznicę śmierci Kopernika. Tydzień, dodatek literacki Kurjera lwowskiego. 1893. nr. 23 i 25. str. 177—178. i 195 - 196.

Kraków.

646 **G. A.** Studierende aus dem Benediktiner- und Cisterzienserorden an der Krakauer Universität in den Jahren 1490 bis 1551, Auszug aus dem Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis von **Ad. Chmiel.** Studien und Mitteilungen aus dem Benediktiner- und Cisterzienserorden. Innsbruck. XIII. (1892) w 8ce. str. 537—539.

647. **Schrauf Karl dr.** Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. Das Inwohner-Verzeichniss der Ungarischen Studentenburse zu Krakau. (1493—1558), aus der Original-Handschrift mitgetheilt und erläutert. Wien. 1893. str. XXIII i 138. 8°.

rec.: Ateneum. 1895. 195—196. (J. Chrzan[owski]).

648. **Wisłocki Wł.** Acta rectoralia Almae Universitatis Studii Cracoviensis inde ab a. 1469. tomi I. fasciculus 3. 1501—1524. Cracoviae. Sumpt. Academiae liter. Spółka wydawnicza, typ. Univ. Jag. 1894. w 8ce. str. 433—656. (por. nr. 231).

649. — Contributions à l'histoire de l'Université de Cracovie. (Nadbitka z Bulletin de l'académie des sciences). Cracovie, impr. de l'Univ. Jag. 1893. w 8ce. str. 330—333.

por. nr. 673.

Lipsk.

650. **Müller G.** Die preussische Nation an der Universität Leipzig. Neue Jahr-

bücher für Philologie und Paedagogik t. 150. zeszyt 8. str. 353—372.

Memorata Anna.

651. Anny Memoraty »Dziewicy polskiej« łacińskie wiersze z lat 1640—1644 zebrał i wydał **Teodor Wierzbowski**. (Biblioteka zapomnianych poetów i prozaików polskich XVI—XVIII w. Zeszyt V.). Wydanie z zapomogi kasy pomocy im. dra J. Mianowskiego dla osób pracujących na polu naukowem. Warszawa. Druk K. Kowalewskiego. 1895. 8vo. str. 4 nl. 36.

Murmelius.

652. Murmelius Johannes des Münsterischen Humanisten, de magistri et discipulorum officiis epigrammatum liber. Zum 1 Male im Neudruck herausg. von **A. Böhmer**. Münster-Regensberg. 8º. 40. S. 1892.

653. — Opusculum de discipulorum officiis quod Enchiridion scholasticorum inscribitur, im Neudruck herausg. von **A. Böhmer**. Ibid. 8º. 67. S. 1892.

rec.: Berliner philologische Wochenschrift. 1893. XIII. 17. p. 534—535. (K. Wotke). Lit. Centralblatt. 1893. nr. 18. p. 649—650. (H. H.).

654. Murmelius J. des münsterischen Humanisten Pappa puerorum. In einem Neudruck hrsg. von **A. Böhmer**. Münster. 1894. Regensberg XX. 43. p.

655. — Scoparius. In einem Neudruck hrsg. von **A. Böhmer**. Tamże. 1895. XXX. 138 stron.

656. Elegiarum moralium libri IV., im Neudrucke herausgegeben von **Dr. A. Böhmer**. (Murmelius Werke, III.) Münster. Regensberg. 1893. w 8ce. str. XXII i 138.

rec.: Berliner philologische Wochenschrift 1894 598—599 (K. Wotke).

657. Ausgewählte Werke herausgegeben von **A. Dr. Böhmer**. IV und V (Schluss-) Heft. Münster, Regensberg, 1895. w 8ce Str. XX i 43, XXX i 138.

Mymer, por. nr. 395.

Opitz, por. nr. 233.

Orzechowski.

658. Orichoviana, wyd. **Korzeniowski**, por. nr. 235.

rec.: Deutscher Merkur (1895). XXXI. 1.

659. Książki o ruszeniu ziemie polskiej przeciw Turkom, powtórnie wydał **Teodor Wierzbowski**. (Biblioteka zapomnianych poetów i prozaików polskich XVI—XVIII. w. zeszyt IV.). Warszawa, wydanie z zapomogi kasy im. Mianowskiego. E. Wende i Sp. druk. K. Kowalewskiego. 1895. w 8ce. str. 48.

rec.: Wędrowiec. 1895. str. 879. (Wer.).

660. **Maszuga Apolinary**. Ostatnie lata w życiu Stanisława Orzechowskiego, 1562—1566, na podstawie Orichovianów wydanych przez **dra J. Korzeniowskiego**. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum w Tarnowie za rok szkolny 1894/95. Tarnów. str. 3—34.

rec.: Przegląd powszechny. 1895. IV. 276—279 (R. Koppens). Muzeum 1895. 794—795. (W. Hahn). Ateneum. 1896. II. 196—197. Kwartalnik historyczny. 1896. 367—369. (K. J. Heck). Gazeta lwowska. 1895. nr. 226 str. 5. Przegląd literacki. 1896. nr. 3. str. 7. (R. Zawiliński).

Padwa.

661. **Windakiewicz**, por. nr. 239.

rec.: Kwartalnik historyczny. 1895. 70—72. (F. Krček).

Paweł z Krosna.

Por. nr. 632.

Poezya łacińska.

662. **Brückner Aleksander**. Średniowieczna poezya łacińska w Polsce. Część I. Odbitka z tomu XVI. Rozpraw Wydziału filolog akademii Umiej. str. 304—372. Część. II. (odbitka z XXII. t. R. w. f. Ak. U. str. 1—62.) Część III. (odb. z XXIII t. R. w. f. A. U. str. 268—319). (por. też nadbitkę z Anzeiger der Akademie der Wissenschaften. »Die lateinische Poesie des Mittelalters in Polen« I. II. Krakau, Universitäts-Buchdruckerei. 1892. w 8ce. str. 180—184; 1893. str. 239—241.) Kraków. Spółka wydawnicza. druk. Uniw. Jag. 1892. w 8ce większej. str. 69. 1893. str. 62. 1894. str. 52. [Zawiera szczegóły o humanistach polskich].

rec.: Kwartalnik historyczny. 1894. 95—98. 669—671. 1896. 127—130. (W. Nehring). Muzeum. 1893. 589. n. (W. Zagórski). Kraj. 1893. nr. 41. 1895. nr. 5. [por. nr. 663].

663. **Chrzanowski Ignacy**. Poezya łacińska w Polsce średniowiecznej. Ateneum. 1895. II. 142—156. [właściwie recenzya nr. 662.]

rec.: Kwartalnik historyczny. 1896. 362. (W. Nehring).

Sarbiewski.

664. Z Sarbiewskiego. Tłómaczenia **ks. Włodzimierza Piątkiewicza T. J.** (Lyr. II. 27. Epigr. 81. Lyr. IV. 26.). Przegląd powszechny. 1895. III. 396—400.
rec.: nr. 243. 244. i 664.: Kwartalnik historyczny. 1896. 369—370. (K. J. Heck).

665. Sarbiewski. Dodatek Dziennika Polskiego. 1895. nr. 9. i nr. 10.

666. **F. y.** Sarbiewski Maciej Kazimierz. (Z portretem). Tygodnik illustrowany. 1895. nr. 9. str. 148—149. (w rubryce »Z Tygodnia na Tydzień«).

667. **Jenike Ludwik.** W sprawie pomnika Sarbiewskiego. Tygodnik illustrowany. 1895. nr. 10. str. 106.

668. Laureaci watykańscy Torquato Tasso. Ksiądz Maciej Kazimierz Sarbiewski. Biesiada literacka. 1895. tom. I. nr. 23. str. 362—363. (z ryciną pomnika S. podług fotografii L. Kowalskiego).

669. **Lavollée René.** Sarbiewski Mathieu Casimir. Bulletin Polonais. (Paris). 1895. nr. 88. str. 250—255. [= Essais de littérature et d'histoire (por. nr. 241). 1891. str. 222—230.].

670. **Offmański Mieczysław.** Sarbiewski. Z powodu trzechsetnej rocznicy jego urodzin. Kraj. 1895. nr. 44. str. 5—7.

671. Troisième centenaire de la naissance du poète Mathieu Casimir Sarbiewski. Bulletin polonais. (Paris). 1895. nr. 87. str. 232.

Ślązk.

672. **Bauch Gustav dr.** Beiträge zur Literaturgeschichte des schlesischen Humanismus I. Sonderabdruck aus der Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens. Band XXVI. 1892. str. 213—248. (Przyczynki do życia J. Hessa, B. Stenusa, H. Rybischa, F. Fabra, J. Trogera).
rec.: Kwartalnik historyczny. 1894. 99. (W. Nehring).

673. **Prasek Vincenc.** K edjinám skolství ve Slezsku, podal... I. (11. Program ceského gymnasia v Opave. 1894. str. 3—19. [Wykaz graduacyi akademickich studentów ze Ślązka na uniwersytecie krakowskim i praskim].
— por. nr. 619.

Szymonowicz.

674. **Chlebowski Bronisław.** »Kołacze« Szymonowicza pod względem artystycznym. Charitas księga zbiorowa wydana na rzecz rz. k. Towarzystwa dobroczynności. Petersburg. 1894. str. 311—318.
rec.: Przegląd powszechny. 1895. I. 444—5. (Wł. R.).

675. **Hahn Wiktor.** Nieznany wiersz łaciński Szymona Szymonowicza: Ode Georgio Zamoscio, Episcopo Chelmensi. Eos. I. 64—71. i odb. Lwów. 1894. str. 8.
rec.: Kwartalnik historyczny. 1895. 86—87. (S. Bielawski). Ateneum. 1896. IV. 191—192 Tygodnik illustrowany. 1894. nr. 41. str. 239.

676. — »Pentesilea«, dramat Szymonowicza. Muzeum. 1895. 550—556. 624—634. i odbitka: Lwów. 1895. str. 17.
rec.: Przegląd powszechny. 1895. IV. 442—443. (L. M. Dziama). Kraj. 1896. nr. 4. str. 12. Przegląd literacki. 1896. nr. 3. str. 9. (K. Bartoszewicz). Ateneum. 1896. II. 599—600.

677. **Kallenbach Józef.** Castus Joseph. Por. nr. 252.
rec: Kwartalnik historyczny. 1895. 83—85. (W. Hahn).

678. **Przyborowski Józef.** Kilka nieznanych listów Szymona Szymonowicza. Biblioteka warszawska. 1895. II str. 141—161.
rec.: Kwartalnik historyczny. 1895. 691—693. (W. Hahn).

679. **Uranowicz Zygmunt dr. prof.**. Żywot Szymona Szymonowicza Bendońskiego. Złoczów. druk. W. Zukerkandla. 1894. w 8ce. str. 140. i 2 nl., z tabl. genealog.
rec.: Przewodnik naukowy i literacki. 1894. 864. Tygodnik illustrowany. 1894. II. półrocze. nr. 39. str. 208. (L. S. K.). Przegląd polski. 1896. styczeń. 174—5. (S. W.).
por. nr. 269. 378.

Uniwersytet

Patrz Bolonia, Greifswald, Kraków, Lipsk i Padwa.

Vadianus Joachim (de Watt).

680. **Arbenz Emil.** Joachim Vadian beim Übergang vom Humanismus zum Kirchenstreite, herausgegeben vom Histor. Verein in St. Gallen. St. Gallen. Huber et Comp. 1895. w 4ce. str. 58. z tabl. i 2 rysunkami.

681. — Die Vadianische Briefsammlung der Stadtbibliothek St. Gallen. Mittheilungen zur vaterländischen Geschichte. St. Gallen. 1891. XXIV. 231 nn.

Vida.

por. nr. 222.

Zimorowicz Józef Bartłomiej.

682. **Heck Korneli Juliusz.** Pomniejsze źródła do dziejów literatury i cywilizacyi polskiej w XVI i XVII. stuleciu, zeszyt trzeci: Trzy dziełka Józefa Bartłomieja Zimorowicza. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum w Stryju za rok szkolny 1891. i odbitka Stryj. 1891. nakł. autora. druk. A. Müllera i Syna. w 8ce. str. VIII. i 72.

rec.: Muzeum. IX. 1893. str. 251—255. (Z. Dembitzer). Kwartalnik historyczny. 1893. 117—119. (F. Kr.ek).

683. — Życie i dzieła Bartłomieja i Szymona Zimorowiczów, Ozimków, na tle stosunków ówczesnego Lwowa. Rozprawy Akademii Umiejętności: Wydział filologiczny. Serya II. tom 8. ogólnego zbioru tom XXIII. 1894. str. 1—187. i odbitka: Kraków. Spółka wydawnicza. druk. Uniw. Jag. 1894. w 8ce większej. str. 187. (Por. też nadbitkę z Anzeiger der Akademie der Wissenschaften: Leben und Werke des Bartholomäus und des Simon Zimorowicz. Krakau. Universitäts-Buchdruckerei. 1894. w 8ce. str. 102—107).

rec.: Ateneum. 1895. II. 174. (P. Ch[mielowski]). Przegląd powszechny. 1895. II. 274. (L. M. Dziama). Przewodnik naukowy i literacki. 1894. 1047—1049. (K. J. Górzycki).

684. — Materyały do biografii Józefa Bartłomieja Zimorowicza, Ozimka, część I. wydał... Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce. VIII. (1895). str. 161—237.

por. nr. 685.

Zimorowicz Szymon.

685. **Heck K. J.** Materyały do biografii Szymona Zimorowicza, Ozimka, wydał... Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce. VIII. (1895). str. 238—240. (Z nr. 684. i 685 osobna odbitka: Materyały do biografii Józefa Bartłomieja i Szymona Zimorowiczów, Ozimków, część I. Kraków. Nakład. Akademii Umiej. Spółka wydawnicza. druk. Czasu. 1895. w 8ce większej. str. 80. Por. też nadbitkę z Bulletin de l'Académie des sciences: Matériaux pour servir à la biographie de Jos. Barth. Zimorowicz et de Simon Zimorowicz. Cracovie, impr. de l'Univ. Jag. 1895. w 8ce. str. 26—28.)

— por. nr. 683.

SPIS ABECADŁOWY AUTORÓW.

(Liczby stojące obok nazwisk oznaczają numer porządkowy).

SPROSTOWANIE OMYŁEK.

W nr. 8. 22. 39. 51. 54. 70. 84. 129. 171. czytaj Tadeusz Zieliński.
Przy nr. 82. wypuszczono w podaniu treści: »Satyra VI. str. 21—38«.
Po nr. 335. 428. 463. wypuszczono odsyłacz: por. nr. 515.
W nr. 292. czytaj: A. Walicki.
W nr. 394. „ Minasowicz.
W nr. 447. „ 1895.
Po nr. 397. „ nr. 398.

TREŚĆ ZESZYTU.